

113.

c3/II - 13. c.

Музеј Дунавске Бановине

Број

A MAGYAR ÁLLAMISÁG FEJLŐDÉSE, KÜZDELMEI.

POLITIKAI TANULMÁNY.

IRTA

BEÖTHY ÁKOS.

II. RÉSZ.

AZ UJ MAGYARORSZÁG.

AZ 1825-IKI ORSZÁGGYÜLÉSTŐL AZ 1848-IKI TÖRVÉNYEK SZENTESITÉSEIG.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA.

DB
933
.1
B4
rész 2

Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-t. könyvnyomdája.

TARTALOM.

ELSŐ KÖNYV. Oldal

Az osztrák és magyar rendszer közötti ellentétek. A vihar előzményei 1

MÁSODIK KÖNYV.

A kisérletek, tapogatódzások korszaka. A nemzeti akcziónak védelmi jellege. Törekvések az alkotmány körülsánczolására. Az 1825-iki országgyülés megnyiltától a »Pesti Hirlap« megjelenéseig 133

Betürendes névmutató 381

A fejezetek összegezése minden könyv elején található.

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/magyarllamis02be

ELSŐ KÖNYV.

AZ OSZTRÁK ÉS MAGYAR RENDSZER KÖZÖTTI ELLENTÉTEK.

A VIHAR ELŐZMÉNYEI.

ÖSSZEGEZÉS.

I. A munka czélzatát alkotó tanuságok. Utalás a már előbb vázolt és lefolyt eseményekre. Az összeütközésnek elemei Ausztria között és közöttünk. Analogia az északamerikai Unio és a monarkhia viszonyai között, főleg ebben az irányban. Eötvös jellemzése, a helyzet alakulását, a viszály kikerülhetlenségét illetőleg. Az osztrák rendszer ismeretének szüksége. A benyomás, melyet az akkoron a hazai közvéleményre tett.

II. Metternich jellemzése. Ennek indoka. Az ösmerethez szükséges anyag. Feleségének naplója. Metternich egyénisége, kiváló tulajdonai. Egyes vonások életéből. Politikája. A szent szövetség. A legitimitás és a forradalomtól való irtózás mint annak lényege. Sok tekintetben helyes nézetei voltak. Hazánkat illetőleg a 67-es kiegyezés elemei felfogásában megtalálhatók.

III. Ferencz császár egyénisége és rendszere. Osztrák politikusok. Hübner, Hartig, Pillersdorfnak véleménye róla. Ferencz császár kormányzati elvei. A kormánygépezet hiányai. A hátrányok, melyek ez állapotokból származtak. A szellemi pangás és elzárkózás. A rendőrség nagy hatalma. A pénzügyi bajok. Aggodalmai a jövőt illetőleg. A münchengrätzi jelenet. Halála és végrendelete.

IV. Ferdinánd uralkodása. Ferencz császár rendszerét folytatják. Ferdinánd képességeinek elégtelensége. A Staats-Conferenz mint a fejedelmi hatalom letéteményese. Annak ösmertetése. Elégtelensége. Osztrák politikusok nézetei a helyzet tarthatatlanságáról.

V. A fejedelem és nemzet között az elébbi kontroverziák nem szerepelnek. A nemzet beletörődése a létező állapotokba. A fejedelmi jogosítványok túltengése észlelhető az egész vonalon, a pragmatika szankczióból folyó ügyeknél, mint a belkormányzati kérdésekben, a törvényhozás- és kormányzatban egyaránt. A befolyásnak közvetett és közvetlen volta.

VI. A nemzeti szervezetnek fogyatékossága. Széchenyi panasza, a nemzetiségi, vallási, területi szétdaraboltság miatt. Az országnak nincsen sem anyagi, sem szellemi központja. A kormányzati egység hiánya. A dikaszteriumok, kanczellária, helytartótanács, udvari kamara. Jogi és törvénykezési különbségek és ellentétek. A kereteknek gyengesége egyrészt, másrészt a nemzeti erőknek teljessége képezi a helyzetnek szignaturáját.

VII. A nemzeti erőnek teljessége megnyilatkozik az 1848-ki átalakulás nagy arányaiban. Párhuzam és ellentét a franczia nagy forradalom műve és az előbbi között. Az 1825-ki országgyűlés mint az akczió kezdete. Az átalakulásnak tényezői. A nemzeti öntudat felébredése. Az eredetiség mozzanata. A nemzet férfiassága. A jelentékeny egyéniségek sokasága. A kiváltságos osztályok mint a mozgalom vezérei és derékhada. Annak ismertetése. Kül- és belföldi vélemények róla.

VIII. A municipiumok ösmertetése. A városok és eredetök. Lakosságuk jellege. Széchenyi véleménye. A városok közjogi és politikai szervezete. Függésök a kormányszékektől. Panaszok országgyűlési magoktartása miatt. A kedvező fordulat, mely a polgárságnál bekövetkezik.

IX. Ellentét a város és megye között. A megyé kfejlődése és jelentősége. Az ország kitünőségeinek véleménye róla. A támadások, melyekben részesülnek. A konzervativ és czentralista támadás. Eötvös »Reform« czimű munkája, mint ennek kifejezése. A munkának tévedései, nemcsak a mostani, de az akkori viszonyok szempontjából.

X. A megye működése és élete. Annak imponáló volta. A pezsgő élet, mely benne forrongott. A törekvés az intézmény hiányait különösen kormányzati tekintetben javítani. A szabályrendeletek kérdése. A megyének igazi tevékenysége politikai természetü, annak nagy arányai. A levelezés és utasítások kérdése. Ez utóbbiaknak jellege és természete. Összegezése az intézmény alapgondolatának. A politikai jogok legtágabb értelemben való gyakorlásának eszköze és tényezője. Előmozdította a közszellemet és az alkotmányhoz való ragaszkodást. A reform-akcziót megkönnyítette, azt belevitte a nemzet husába és vérébe. A közvetlen érintkezésnek haszna a vezetők és a vezérlettek között. Oskolája az önkormányzati képességnek. Azonkívül fejlesztette az állameszmét, nem volt a partikularizmusnak melegágya. Pázmándy Dénes itélete.

I.

A jelen kötetben azt a czélt tüztem magam elé, annak a közjogi és politikai átalakulásnak, melyen nemzetünk az 1848-diki törvényhozás folytán keresztülment, lehetőleg hű képét adni. Erre vonatkozólag elsőrangu követelménynek tartottam, miután ennek a korszaknak küzdelmei és törekvései a politikai fejlődés lánczolatában egy lánczszemet képeznek, az összeköttetést az előbbi hasontermészetü mozzanatokkal létrehozni. Ha tekintetbe veszszük azt, hogy az alkotmány legválságosabb pillanatában Deák Ferencz, a haza bölcse, a jogfolytonosság felállításában látta a nemzet üdvét, ha továbbá tekintetbe veszszük azt is, hogy eme korszak másik titáni alakja, Kossuth, egész valójával a történeti élet talajában gyökerezett, és a jövőt abból kivánta fejleszteni, akkor ezen eljárás bővebb indokolásra nem szorul.

Az ily módon elém tüzött feladatnak tartalmát első sorban annak megvilágítása képezi, hogy a magyar nemzetnek ama képességei és tulajdonságai, melyeknek csodálatos megmaradását köszönheti, ezekben az időkben miképpen váltak be.

Meg kell továbbá állapitani, hogy az uj Magyarország átalakulásának és alapvetésének mely eszmék és politikai nézetek adtak irányt, kik voltak azok, a kik az életbeléptetést eszközölték. Vagyis, más szóval fejezve ki a dolgot, miből állott az épületnek anyaga, és kik voltak az építőmesterek.

Végre az is ösmeretes, hogy az uralkodóházhoz való viszony tekinthető egész exisztencziánk tengelyének. Ennek a viszonynak különböző árnyalatai töltötték be a közjogi és politikai fejlődésnek határvonalai közt fekvő területet. A határvonalak pedig korszakokat választanak el, melyek-

nek mindegyike más jelleget képvisel ama nagy küzdelemben, mely az elvesztett hatalmi súlypont visszaszerzéseért indult meg.

Az első fázist a fegyveres mérkőzések riadalmai alkotják. A másikat a passziv ellenállás zajtalan működése tölti be. A harmadik, melynek előadása mostan következik, a nemzetélet pezsgő, életvidor tevékenysége és ebből folyólag az alkotmánynak bel- és külterjes erősítése által válik feltünővé. A külterjes erősítést, hogy az akkori mozgalmak szavajárását használjam, a nemzetnek bevitele az alkotmány sánczaiba képezte; a belterjeset ellenben az alkotta, hogy ezen élet magasabb nyilvánulásainak számára az alkalmas formákat megtalálja. Ekképpen e formák, megfelelő cselekvési képességgel ellátva, a nemzet sorsának intézését visszahelyezzék oda, a hova ez természeténél fogva tartozik.

Ezen mozgalom, mint tudjuk, az 1848-ki törvények meghozatalával nem ért véget. A törvények, sőt a nemzet maga, egész exisztencziájában meg lett támadva, fegyvert fogott, és ha akkoron el is bukott, 1867-ben ügyének végleges diadalát mégis megérte.

Igazában ez a harmadik fázis megrázó jeleneteivel egy nagyszabásu drámai alkotás jellegével bir. Egy megkapó trilogia izgalmas eseményei vonulnak el előttünk.

A korszak, melyet most ecsetelni fogok, képezi az expozét, a szabadharcz a válságot és katasztrófát, míg az 1867-ki kiegyezés a kibontakozást.

Habár ez természetesen új válságokat hordott méhében, új küzdelmeknek lőn forrása, mint a hogy az már az emberi dolgok természetében rejlik. De erre ki nem terjeszkedve, az előbbihez még azt kell hozzáadni, miszerint igazi hőse ezen fenséges műnek a magyar nemzet maga, megtestesülve Széchenyi, Kossuth és Deákban, kiknek mindegyike a drámai cselekvényben megtalálja vezéri szerepét. Az első, igaz, csak közvetve, a másik kettő ellenben közvetlenül uralva, irányítva az egész cselekvényt.

Előbbi munkámban előadtam az ezen években kifejlődő összetűzés előzményeit. Rámutattam különösen arra, a mit a nemzeti erő *kreszczendójának,* valamint arra, a mit az

osztrák támadás *dekreszczendójának* neveztem. Különösen kiemeltem azt a körülményt, hogy t. i. a nemzet erejének eme fokozatos növekedése mint kényszeríti a dinasztiát arra, miszerint támadásának jellegét mérsékelje. De az ellentétek nem enyésznek el és éppen ezért az összeütközés kikerülhetlenné vált. Ez a tanulság képezi azt a mozzanatot, melyet mindjárt előtérbe kell helyezni, ennek következtében ama döntő természetü szempontot, melyet az olvasónak egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni. Nem szabad téveszteni, mert e nélkül az események megértése hézagos lenne.

Annyira hézagos lenne, mint a milyen hézagos a különben érdemes hazai történetirásnak felfogása az 1848 előtti és alatti események elbirálásánál, mert a politikai méltatást teljesen kivül hagyja, vagy, a mennyiben alkalmazza, azt tévesen cselekszi, egyoldalu pártpolitikai czélzatokból nem védhető álláspontok számára keresve fegyvereket a történeti események tárházából.

Éppen ezen megértés szempontjából, habár csak futólagosan kivánom is említeni e körülményt, nem felesleges, de már önmagában véve is felette érdekes és tanulságos, ha az ember a monarkhia két államának helyzetét egybeveti az 1861-ben kezdődött amerikai nagy polgárháboru előzményeivel. Nem mondhatok erre vonatkozólag mást, mint azt, hogy csakis ezen előzmények tanulmányozása tette nekem is lehetővé, hogy hazánk ez időbeni történetét oly módon foghassam fel, melyet gyarló képességeim mellett kielégíthetőnek tekinthettem. Mert csak így voltam képes a megfelelő méltatást a maga egészében keresztülvinni, miután a párhuzamosság adta meg nem egy mozzanat számára a kellő kidomborítást.

Tudni kell azt ugyanis, miszerint az északamerikai Egyesült-Államok keretében az úgynevezett déli és északi államok, mint két ellentétes elvnek képviselői, állottak egymással szemközt. A déli államokat az északiaktól nemcsak a rabszolgaság kérdése, mely is a déli államok különlegességét képezte, de mélyreható politikai, közgazdasági és társadalmi ellentétek választották el. Az észak a központosításnak volt híve, a dél a legmesszebb menő önkormányzatnak

az észak iparüző, a dél nyerstermelő, az észak pénzügyi erejével ki akarta a délt zsákmányolni, a dél nem hagyta magát és ellenállott. Hosszú évtizedeken keresztül folyt a két fél között az alkotmányos küzdelem a fennhatóság felett. Óvatos politikusok igyekeztek különböző palliativ szerekkel, egyezkedésekkel, kompromisszumokkal a tátongó örvényt áthidalni, míg végre egy igen tekintélyes államférfiu: Seward kimondotta, hogy két élesre fent kard egy hüvelyben meg nem fér, azért az összetűzés elnyomhatlan, tulajdonképpen kikerülhetlen, — *it is an irrepressible conflict.*[1]

A mint ottan a rabszolgaság és a szabad munka rendszere közt egyrészt, a déli és északi rész politikai és gazdasági hegemoniája közt másrészt, nem volt lehető a kiegyenlítés, úgy nem volt a hagyományos osztrák politika és a magyar nemzet önállósága közt közvetítés lehető; a törésnek be kellett következnie. Az analogia különösen abban a tekintetben is találó, mert a mint Amerikában a bekövetkező vihart nem akarták meglátni, nálunk tényleg, ha látták is, nem méltatták kellő figyelemre, hogy mi képezi voltaképen a kérdésnek hátterét, mire kell a helyzetnek kilyukadnia. Itt mindjárt ki kell emelnem, hogy ha ez ily módon történt meg: különösen azon, majdnem példátlan, jóhiszeműség, mondhatni naivság számlájára irandó, mely még 1848-ban is, mikor már a reakczió a nyilt támadásba ment át, mindig bizott a békés kiegyenlítés lehetőségében, és számtalan intézkedést elmulasztott, melyeknek foganatosítása hihetőleg a szabadságharcz kimenetelét megváltoztatta volna. A mi természetesen annál élesebb világításba helyezi az ellenfél eljárását, mely is kezdettől fogva nem volt őszinte és hamis kártyákkal játszott. A mint ez későbben a maga helyén bővebben ki fog fejtetni.

Azon viszonyt, melybe hazánk 1825-től 1848-ig az uralkodóházhoz és az örökös tartományokhoz állott, éppen ezen szempontból nagyon találólag ecseteli egy igen illetékes egyéniség: Eötvös József. Ő ugyanis a Bach-korszak alatt

[1] Lásd *James Ford Rhodes:* History of the United States, II. kötet 344. lap.

egy nagy feltünést keltő munkát irt,[1] melyben a magyar alkotmány helyreállítását mint a monarkhia hatalmi állásának feltételét akarta bebizonyítani. — Ezen munkában egy fejezetet szentel az említett viszonynak, melynek eszmemenete a következő. Igaz, hogy az uralkodók által a magyar alkotmány érvénye elösmertetett, de gyakorlatban mindez a legszerényebb méretekre lett összeszorítva, úgy hogy hazánk tulajdonképen egészen az összbirodalom érdekében kormányoztatott, vagyis mondjuk inkább kihasználtatott. Az uralkodók igyekeztek azon, hogy a húrokat ne feszítsék nagyon túlságosan, míg a nemzet képviselői is lehetőleg simán viselkedtek ezen sérelmes állapottal szemben.

De az összeütközés elemei ennek folytán állandósulva voltak; a politikai eszély elodázhatta, de meg nem szüntethette azt, mert végre is nincs állam, mely meg tudjon maradni, a hol a törvénysértések rendszerbe foglaltatnak. Ezen helyzetből, illetve annak ellentéteiből, származtak az uralkodó irányzatok. Az egyik rész tisztán a jogi szempontból indult ki, mig a másik a birodalom hatalmi állását tartotta folytonosan szemei előtt. Az első rész tehát törekvéseiben a tényleges állapotokat a jogelvek értelmében kivánta módosítani, míg a másik az alkotmány olynemü átalakítását czélozta, melyet a birodalom érdekében szükségesnek látott.

Eötvös súlyt fektet azon körülményre, hogy azon pártok, melyek akkoron nálunk ezen ellentétes irányokat képviselték, nem birtak kellő tudatával annak, hogy törekvéseik hova lyukadnak ki. Szerinte a konzervativek nem látták azt be, hogy ha nézeteik teljesen érvényesülnek, akkor a magyar alkotmány lényege áldoztatik fel. Ellenben a szabadelvü párt nem vette figyelembe, miszerint programmjának megvalósulása az örökös tartományokhoz való viszonyt tisztán névlegessé teszi. Nem szükséges a kiváló államférfiu fejtegetéseit, melyeket illetőleg nem kell elfelejteni, hogy azok az önkényuralom alatt irattak, tovább követni; a mennyiben szükségesnek mutatkozik, a többire később még visszatérek. Úgy vélekedem, hogy teljesen elégségesek arra, miszerint ama mozza-

[1] Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs.

natot kiemeljék, melyet elébb a helyzet szignaturája gyanánt említettem, különösen abban az irányban, hogy az adott viszonyok közt úgy az egészséges haladás, mint a békés együttmaradás egyszerüen ki volt zárva, hacsak a nemzet mindarról le nem mond, a mi az életet úgy nemzetek, mint egyének számára értékessé teszi.

Mindennek indokát, úgy a mint az elébb is történt, az Ausztriában uralkodó rendszer- és személyekben kell keresnünk, miután ezek a mostan vázolandó időkben ép oly kevéssé tudtak megférni hazánk államiságának fejlődésével, mint az előbbiekben. Beszéljünk előbb röviden mindkettőről, személyek- és rendszerről.

Nem igen tudnám az egésznek, személyeknek úgy mint rendszernek egyaránt, találóbb leirását szolgáltatni, mint a hogy ezt egy kiváló képességü osztrák katona, Bartels alezredes tette, ki szabad felfogása, őszinte, szókimondó eljárása folytán időnap előtt nyugdijaztatott. A leirás, illetve birálat tömör, epigrammszerü rövidségben jelentkezik, és éppen azért alkalmasnak tünik fel arra a czélra, hogy bevezetés gyanánt szolgáljon. Az egész egy jelentékeny munkának rövid részlete, mely munka névtelenül adatott ki.[1] A munka oly jeles és tartalmas, hogy különben is megérdemli, miszerint a magyar olvasó közönség figyelme reá irányíttassék.

Így jellemzi az osztrák monarkhiát az uralkodó rendszer alatt: »Ezen álladalom lassan-lassan egy csontvázzá zsugorodott össze, izmok, velő, egészséges vérkeringés és főleg éltető szellem nélkül, melyet az első vész felborít. A korhadt gépezet állott, mesterséges szerkezetével mozgott is úgy a hogy, de ezzel édes-kevés volt elérve, mert hivatalnoki kara, mely a főkerekeket alkotta, az alattvalókat nem ragaszkodásra, de ellenszegülésre ösztönözte, miután annyira nem tudott velök bánni. A közigazgatás nem volt áthatva a rend, a pontosság és megfelelő méltányosságtól, annál kevésbbé volt képes államférfiakat nevelni.« Ezen jellemzés, mely egyszer a sülyedő török birodalomra alkalmaztatott, illik Ausztriára is, mely vele együtt a Byzanczi császárság kinövései-

[1] Kritische Beiträge zur Geschichte des Krieges 1866. 186. lap.

ben osztozik. Ámde nem kell elfelejteni, hogy, habár e szigoru itélet a történeti igazság követelményeinek megfelel, a dolgok akkoron egyáltalában nem festettek így, sem az európai, sem a magyar közvélemény előtt. Nem kell azt ugyan egy pillanatra sem elfelejteni, hogy bármilyen korhadt és halálra szánt volt az osztrák ancien régime, a külső fény és a látszat akkoron ilyen vélekedésnek ellenmondtak. Az a politikai dogmaszerü közhely, hogy ha Ausztria nem léteznék, világrészünk érdekében azt fel kellene állítani,[1] azon időben általános kelendőségnek örvendett. Az ancien régime Ausztriája az európai állami rend központjának és tengelyének tekintetett. A császári hatalom napja magasan látszott ragyogni nemcsak a monarkhia, de egész Európa égboltczatán, úgy hogy annak fénye elől elzárkózni alig lehetett. Ezen mozzanatnak kellő számbavétele nélkül nem vagyunk képesek megérteni a politikai események menetét, nem a vezérlő államférfiak magatartását. Valamennyi politikusnak, de különösen Széchenyinek, Deáknak és Kossuthnak magatartásához ezek szolgálatják a kulcsot. Széchenyinél az aggodalmat, Deáknál a tartózkodást, Kossuthnál elébb a mérsékletet, később a legnagyobb elszántságot illetőleg, melylyel a nemzetet a harcznak vitte.

Nem kell azt ugyanis elfelejteni, hogy az a magyar ember, a ki például Bécsben járt — és bizonyára a vezető, hangadó emberek mindannyian egy vagy más alkalommal jutottak ebbe a helyzetbe, — meggyőződést szerezhetett magának az uralkodóház és a monarkhia fénye- és hatalmáról. Az uralkodóház maga általános tiszteletnek örvendett, majdnem emberfeletti varázs övezte halántékait. Ferencz császár mintegy valamennyi európai uralkodóház feje, patriarkája állott mindenki előtt. A bécsi nép is a legnagyobb szeretettel és tisztelettel vette körül; »der gute Kaiser Franz« beszéltek róla, habár, mint később kisült, e kultusz nem is volt őszinte. Éppen így állott a dolog Ferdinánddal is, még az *Erbfeind*nak tekinthető porosz király, IV. Frigyes Vilmos is kijelentette, hogy ő, mint régen a császárkoronázásoknál

[1] Lásd *Springer:* Geschichte Österreichs, I. kötet, bevezetés.

történt, kötelességének ösmeri, lovának kengyelét tartani.[1] Azonkivül azt is tudták hazánkban a mérvadó személyek Széchenyitől Kossuthig, ki maga is járt Metternichnél és kölcsönösen igen jó benyomást tettek egymásra, tehát személyes tapasztalatok alapján, miszerint a mindenható kanczellár szalonja- és hivatalában Európa potentátjai és kitünőségei találkát szoktak adni, figyelve az ő beszédes ajkaira, melyek a politikai csalhatlanság és bölcseség dogmáját hirdették az avatottak és avatlanoknak egyaránt.

Szájról szájra járta, hogy a mindenható Miklós czár egy napon úgy nyitott be hozzá, hogy eljött főnökének parancsait átvenni.[2] Az emberekben élt a sejtelem, hogy ez többet jelent mint egyszerü udvariasságot, jelenti Oroszország segélyét a fennálló rendszer oltalmára, mely egész Európa békéje, nyugalma, sőt exisztencziája talpkövének tekintetett, mi ha megbomlik, az egésznek összeroskadását vonja maga után.

Mindezeken kivül ki kell azt is emelni, miszerint a monarkhia látszólag a szükséges egységnek minden feltételével rendelkezett. A hivatalos nyelv a német volt, ezen a nyelven hivataloskodtak az összes hatóságok, valamint ez volt az iskoláknak nyelve is, melynek előnyei szembeötlők voltak. A bécsi egyetem tényleg, különösen az orvosi fakultásban, a legjobb hirnévnek örvendett. És habár a tudomány és irodalom nem is volt képes Németország különféle városainak szinvonalával versenyezni, az osztrák főváros szinházai az elsők voltak Európában. A nagy nemzetközi klasszikusok mesterművei sehol jobban nem adattak elő, Shakespeare mint Molière, Calderon mint Schiller.

Egészen úgy festett a dolog, mint ha a kormányzati szerkezet az egész monarkhia területén ugyanazon rendszernek lenne szüleménye. Különösen a központból tekintve, a bürokráczia mindenhatónak és elég képzettnek mutatkozott, és úgy látszott, mintha az osztrák birodalmi eszménynek jelentékeny szolgálatot tudott tenni.

[1] Lásd *Klein Hattinger* igen érdekes munkáját: Bismarck und seine Welt, 112. lap.

[2] Lásd *Metternich:* Nachgelassene Papiere, V. kötet 432. lap.

Hozzájárult azután a jogrendnek egysége — az osztrák polgári törvénykönyv képében, mely az egész monarkhiára nézve hatályban állott, s kétségtelenül jeles alkotás is volt, a modern viszonyok szinvonalán állott. Olyannyira imponált, hogy egyik legjelesebb jogászunk még 1847-ben is komolyan ajánlotta annak reczepczióját.[1] Azok a honfiak, mint láttuk, kik a hadseregben szolgáltak, el voltak telve azon dicsőségtől, melyet ez a Napoleon elleni harczokban szerzett. A képzettebbek meg azt is tudták, hogy Radetzky olaszországi hadgyakorlatai egész Európában mintaszerü jelleggel birtak és hogy az idegen hadseregek tisztjei tódultak azokra, okulást merítve. A monarkhia kormányzati, közgazdasági, pénzügyi ereje Bécsben volt összpontosítva, melyet annak szive- és fejének tartottak. Ottan székelt az arisztokráczia, még pedig első sorban a magyar, férfiainak pompája, nőinek szépsége által általános feltünést keltve, mely is a birodalmi eszmének teljesen meg volt nyerve. Annak csinált tehát propagandát és lehangolta a kurucz szellem nyilvánulásait, melyek a régi dicsőségről álmodoztak és melyeknek visszatérése nem a gyakorlati államférfiu átgondolt tervezetének, de költői ábrándnak és képzelgésnek tekintetett. Megtörténik például az, hogy a huszas években Somsich Pongrácz, az ellenzék egyik legtekintélyesebb tagja, bizton látja, hogy mindannyiaknak németnek kell lenniök.[2]

Nem szükséges a mondottakat tovább füzni, átmehetünk a személyek és a rendszer vizsgálatára, mely, a míg a látszat csalóka képét meghazudtolja, fel fogja tüntetni még jobban a kikerülhetlen viszálynak indokait.

II.

A ki a személyek között első helyen szemünkbe ötlik, az Metternich. Miért kell róla első sorban beszélni? Mert nemcsak az egész világ, de maga Ferencz császár is őt tekintette az intéző szellemnek, a kormányosnak, ki a monarkhia

[1] Lásd *Goszlonyi*: Ősiség, 56. lap.
[2] Lásd *Széchenyi* Naplói, 142. lap.

hajóját irányítja. Magát a császár egyszerü embernek tartotta, kit észre sem vett volna a világ, és ha mégis bizonyos hirnévre vergődött, az onnan van, mert Metternich minden jó és ügyes dolgot, a mi végrehajtatott, az ő számlájára iratott fel.[1] Hozzá kell tenni, hogy politikai pályafutása nem egy érdekes problémát vet fel, melyeket ha nem is szándékozom megfejteni, de azért méltó a figyelmet rájok irányítani.

Metternich negyven évig volt a monarkhiának első minisztere és neve az 1848 előtti osztrák kormányzattal össze is van forrva.

Személyiségének kiismerése czéljából bő anyag áll rendelkezésünkre. Ott vannak ténykedései, ott az európai nagy történeirók, kik mind foglalkoztak vele, végre hátrahagyott iratai, melyek bemutatják mint politikust, mint irót, mint magánembert. Az iratoknak az a része, mely őt velünk eme minőségében megismerteti, feleségének, a magyar születésü Zichy-Ferraris Melanienak naplójából áll, mely az érdekes és tanulságos gyüjteménynek a gyöngyét képezi. Nem szabad nála a magyar születés tényét elhallgatni, mert abban az idegen, udvari és nemzetközi felfogásokkal telített légkörben a magyar vér és érzés minden lépten-nyomon felüti a fejét. Nem egyszer könnyet hullat Széchenyi István miatt, mert azt hitetik el vele, hogy bajba keveri magát és nemzetét. Ha ez utóbbit ócsárolják, beleirja naplójába, hogy igazságtalanok iránta, mert habár van is ottan exaltált fej és rossz ember, de egészben mégis jó ország az, a hol sok kitünő és nemes jellem akad.[2] Alig is lehet kétség az iránt, miszerint Metternichnek egészben elismerésre méltó magatartásában hazánkkal szemben, neki is kellett részének lennie.

E mellett egy férjét bálványozó, eszes, eredeti észjárásu asszonynak feljegyzéseit látjuk bennök. Ezekben a feljegyzésekben, mint egy tükrökkel telt csarnokban, szemlélhetjük az akkori európai nagy világ minden nevesebb emberét és alakját. Elkezdve Miklós czár, valamint a szellemóriásoktól, Humboldt a tudós, a regényiró Balzac, Berryer a szónoktól, nem

[1] Lásd *Metternich:* Nachgelassene Papiere, V. kötet 628. lap.
[2] Ugyanott, VI. kötet 27. lap.

volt azon hosszú idő alatt Európában nevesebb ember, diplomata, politikus, katona, grand seigneur, iró, tudós, művész, ki a Ballplatz fényes szalonjaiban meg nem fordult és a kikről ezen naplókban egy találó megjegyzést nem találnánk. De a mi az embert bennök megragadja, az a bálványozással határos rajongás és szeretet, a melylyel a szép, fiatal herczegnő nemcsak idősebb, sőt koros férje iránt viseltetik. Valójában a feleségnek mintaképe volt, kinek nem lehet és nincs más gondja, mint férjének boldogsága, egészsége, jólléte.

Egy szerető leány nem ápolhatja és gondozhatja jobban öreg atyját, mint a hogy ő azt teszi, valamint nincs az az ideális Julia, ki Romeoja iránt nagyobb imádással viseltessék.

A mikor csak szerét teheti, első dolga templomba menni, hogy érette és gyermekeiért imádkozzék. Teljesen beleéli magát férjének életébe, hatáskörébe. Egész lelkesedéssel irja bele naplójába, miszerint ez őt először tisztelte meg azzal, hogy egy politikai emlékiratát felolvasta. Ünnep az neki, mikor vállára dőlve urát dolgozni látja, vagy hallgathatja előadását az emberiség boldogitását illetőleg, mely iránt azonban a rossz emberek nem akarnak vele egyetérteni. Mikor pedig ezen rosszaknak tartott emberek megcsinálják a bécsi forradalmat, akkor nincs más gondja, mint urával együtt annak, a mit a jó ügynek nevez, megmentéséért helyt állani, ha kell, annak oldalán vérzeni el.

Ez a része naplójának egyszerü, természetes előadásában igazán drámai érdekkel bir.[1] De vannak benne más mulatságos inczidensek is, melyek minden esetre érnek annyit, hogy az akkori viszonyokra érdekes világot vetnek. Ilyen például azon jelenet, mely a herczegnő és Lajos Fülöp követe, Saint-Aulaire gróf között lejátszódott, melyet több irányban való jellegzetes volta miatt érdemes felemliteni.

Tudvalevő, hogy Lajos Fülöpöt a legitimitás hivei úgy tekintették mint bitorlót, sőt koronatolvajt, a ki, midőn 1830-ban a francziák elüzték X. Károlyt, a forradalom kezéből elfogadta az uralkodást. Egy ünnepélyen megjelenik a herczegnő

[1] Lásd idézett munka, VII. kötet 531. lap.

egész pompájában, ragyogó gyémántokkal fején. Saint-Aulaire találkozik vele és mélyen meghajtva magát így szól: »Minő szép koronát visel herczegséged.« — Erre ez csipősen azt feleli: »Azt én tehetem, a korona jogos tulajdonom, azt én nem loptam el.« — Az udvarias franczia feltalálja magát s ilyképen replikáz: »Cette couronne n'est pas volée, elle est déplacée; elle est sur votre tête, elle devrait etre à vos pieds.« (A korona nincs lopva, de nincs a maga helyén, nem a főn, de a lábai előtt kellene annak hevernie.) De a fordítás nem adja vissza az értelmét. Különben az egészből nagy história, diplomácziai jegyzékváltás származott. Szerencsére azonban Európa békéjét nem zavarta meg.

Metternich szerencsés csillag alatt született. Kevés emberre pazarolt a természet annyi adományt, valamint kevésnek volt oly állandó szerencséje, mint neki. Az ancien régime talajából nőtt ki, mint annak a kiváltságos arisztokrácziának tagja, a melynek bölcsőjében ott feküdt már a szerzett jogczím a legmagasabb állásokra. Ez az arisztokráczia azon időkben egy egész csomó jelentékeny embert állított ki, mint Talleyrand, Pozzo di Borgo, Hardenberg, Castlereagh, Czartorisky, a kik mind igen tehetséges emberek voltak. Oly egyének voltak mindannyian, a kik a munkát élvhajhászattal, a ledérséget komoly joggal egyesítették, s ekként az államférfi működését a világfi mázával vonták be. Ezek között az első és legeszesebb Talleyrand volt, kinek példája és személyisége eléggé ösmeretes és a ki finom érzéke, alkalmazkodási képessége által állandó hirnévre tett szert.

Érdekes dolog lenne kettőjök között párhuzamot vonni, habár ez nem annyira a politika, mint a lélektan világába tartoznék.

Bármennyire eszes és szellemes volt Metternich, de ez irányban Talleyrand megverte őt. De míg ez utóbbi sántított, hozzá czinizmusa, rossz nyelve, élczeinek bántó volta kellemetlenül érintett, addig Metternich szeretetreméltó és korának egyik legszebb és előkelő külsejü emberei közé tartozott. Egy oly éles és elfogulatlan megfigyelő, mint Pulszky Ferencz,[1]

[1] Lásd: Életem és korom, I. kötet 179. lap.

ki őt akkor ismerte, mikor már jól tul volt a 60-on, nem győzi eléggé dicsérni, hogy mily kellemes benyomást tett az emberre testi és lelki frissesége, előadásának, magaviseletének lebilincselő kedvessége által. Körülbelül így hangzik az amerikai Stilesnek[1] jellemzése. Középmagasságu embernek irja le, szépen formált fejjel, élénk szemekkel, finom metszetü ajakkal, melyen rendesen lekötelező mosoly játszik, előkelő tartással és viselettel. Egész megjelenése és magatartása elárulja a szellemi felsőséget, és hogy teljes életén keresztül a legjobb társaságban mozgott. Az élveknek volt embere, de azok közepette sem felejtette el az állam érdekeit, és ha lehet, elő is mozdította azokat.

Különösen felülmulta Talleyrand-t méltóságteljes magatartásában, mely tetőpontját 1848-ban történt bukása alkalmával érte el. A mi annak idejében el is fog mondatni.

Igen illetékes és elsőrangu egyéniségek nagy vélekedéssel voltak tehetségeiről. Az a tartalmas és komoly franczia államférfi, Guizot[2] így ir róla: »Metternich gyakorlati államférfi, pozitiv nézpontokkal és nagyszabásu elméleti háttérrel. Magasröptü szelleme képesítette őt, tényeit az értelmi fölény zománczával ellátni. Egyenesen haladt előre és utjában alkalmat adott ellenfeleinek mint barátjainak az állambölcselet tanait megvitatni.«

A ragyogó és lángeszü angol államférfi, Disraëli[3] úgy beszél róla, mint egy rendkivül eszes és felvilágosodott modern államférfiról. Annyi bizonyos, hogy tehetségeinek több rendbeli bizonyítékaival találkozunk, melyeknek változatossága mindenkit meglep.

Első sorban munkaképes és munkabiró ember volt. Mikor utódja, Schwarzenberg Felix, teljesen képtelennek mutatkozik a hivatallal járó teendőket elvégezni és egy-két év alatt letörik, a herczegné nagy önérzettel irja meg naplójába, hogy férje nem három, de harmincz évig jóval többet dolgozott és még sem roskadt össze. Érzékkel birt az iro-

[1] Lásd: Austria in 1848—49., 60. lap.
[2] Lásd Albert *Sorel:* Essais d'histoire et de critique, 12. lap.
[3] Lásd: Lord George Bentinck, 499. lap.

dalom és tudomány iránt. A bécsi tudományos akadémia neki köszöni felállítását. Szervezetét, alapszabályait ő maga dolgozta ki.[1] Szerette az irók és tudósok társaságát, valamint igyekezett is érdekeiket előmozdítani; egy időben a könyvkereskedést is szervezni akarta. Irodalmi képességei határozottan jelentékenyek voltak. Műveiben önálló dolgozatok is találhatók, melyek nagy értékkel birnak. Közöttök van egy jellemzése Napoleonnak,[2] mely jóval tartalmasabb és igazabb mint Taine híres rajzolata, a hol az imperatort egy condottieri kategoriájába sülyeszti alá, hozzá halmozott részleteivel, csillogó irodalmári követelményeivel. Egészen elfelejtve azon szép franczia közmondást: »Rien n'est beau que le vrai, le vrai seul est aimable.« (Mi sem oly szép mint a valóság, csak az egyedül szeretetreméltó.) Szintén van egy másik tanulmánya[3] Francziaország felett, mely egyike a legsikerültebb történeti összegezéseknek.

Előre megjósolja Lajos Fülöp rendszerének bukását, még pedig erős érvelés alapján. Kimutatja az ő uralkodásának benső ellentmondását, nem lehet az monarkhia, mert hiányzik belőle a történeti és jogfolytonosság; nem köztársaság, mert meghamisítja a nép akaratát, a kettő között az űrben tévelyeg. Mert azt tartja, hogy minden hazugság egy nagy űrt hoz létre, honnan az erkölcsi támasz eltünik.

A szellemességet és erélyt megfelelő módon párosítani is tudta, még pedig a földnek hatalmasaival. Egyike a jobb letromfolásoknak az, melyben a hatalmas Miklós czárt részesítette. Ennek mindig Törökország feldarabolásán járt az esze, míg Metternich a török állam integritását fenn akarta tartani. Miklós czárnak erre meg volt ösmert formulája, mely azután a krimi hadjárat előzményeiben is fontos szerepet játszott. Ő ugyanis Törökországot mindig egy nagyon beteg emberhez hasonlította, kire nézve intézkedésekre van szükség. Ezzel a kérdéssel Metternichhez is fordult, ki néki azon sikerült választ adta, hogy az egész dolog azon fordul meg,

[1] *Metternich:* Nachgelassene Papiere, VII. kötet 178. lap.
[2] Lásd idézett munka, I. kötet 273. lap.
[3] Idézett munka, V. kötet 81. lap.

hogy a czár ezen kérdést hozzá gyógykezelő orvos, vagy pedig a halálra váró örökös minőségében intézi-e? A czár nem is jött többé ajánlataival.

Alig lehet kétség az iránt, miszerint azon páros viaskodásban, melyet Napoleon szerencsétlen muszka kalandja után vele a diplomácziai téren folytatott, ő maradt felül. Treitschke,[1] ki inkább ellenséges érzelmekkel viseltetik Metternich iránt, beismeri, hogy ezen hadjáratot nagyon jól vitte, különösen tudott gazdálkodni a monarkhia erejével és a kellő időben érvényesítette azt.

Ezen páros viaskodásnak legfontosabb mozzanata volt azon jelenet, mely közte és Napoleon között játszódott le. Ez 1813-ban Drezdában esett meg, midőn is arról volt szó, hogy Ausztria ki mellé álljon, Napoleon, vagy pedig ellenfelei Porosz- és Oroszország mellé, miután ettől függött a háboru koczkája. Ez a koczka egy emlékezetes beszélgetés alkalmával fordult meg, mely az említett jelenetnek tartalmát képezte. Erről a beszélgetésről, miután tényleg innentől lehet számítani Napoleon bukását, mely őt Szt.-Ilona szigetére vitte, egy egész mondakör képződött, míg maga Metternich annak hiteles leirását nem adta. Az egészet érdemes elolvasni.[2] Azok számára, kik nem olvashatják, egy mozzanatot felemlítek, mely érdekes világot vet Napoleon jellemére és helyzetére. Metternich magyarázta neki a béke szükségét, melyre nézve neki bizonyos engedményeket kell tenni. Ezek abból állottak, hogy hódításai egy elég csekély részéről mondjon le. Erre Napoleon azt felelte, hogy ő azt nem teheti. Ő nem legitim uralkodó, ő nem született a trónon; ezek össze vannak forrva nemzetükkel és ha szerencsétlenség éri is őket, ez talán erősíti a kapcsot közöttük és népeik között. Ellenben ő csak addig ura a helyzetnek és maradhat Franczia-ország élén, míg dicsőségén csorba nem esik.

Metternich erre igen helyesen azt jegyezte meg, hogy ha a dolog így áll, akkor az ő uralkodása alatt a háboruskodásnak vége nem szakad soha. Minden vereség ujabb erő-

[1] Deutsche Geschichte II. kötet 125. lap.
[2] *Metternich:* Nachgelassene Papiere, I. kötet 155. lap.

feszítéseket fog követelni, a győzelem pedig maga után fogja vonni a hódítások terjesztését, minek vége más nem lehet, mint a világuralom, minden uralkodónak kisajátítása. Vegye tekintetbe Francziaországot, mely elvérzik.

Napoleon arra hivatkozott, hogy ő katona és ennek érzelmeit csak egy katona ösmerheti. Az ilyen, ha czéljának eléréséről van szó, nem néz arra, hogyha bár százezerek borítják is a csatatért. Az, a mit Metternich felelt, szintén helyénvaló volt, a mennyiben sajnálatát fejezte ki, hogy ez négyszem között mondatott; bizonyára, ha meghallanák az emberek, maga Francziaország is az ő, tudniillik a béke pártjára állana.

Nem tudtak megegyezni, a háború tovább folyt és Napoleon bukásával végződött, a mit Metternich első pillanattól kezdve kikerülhetetlennek tartott. Nagyra is volt vele, hogy ezt Napoleon egyik bizalmasának előre meg is mondotta. [1]

Ezen nagy eseményről már szólottam. [2] Felemlítem, hogy a monarkhia akkor nem csak területi nagyobbodást, hanem megfelelő egységet és kikerekítést nyert. Hozzájárult ehhez Német- és Olaszország szétforgácsolása, valamint a nagyhatalmak egyetértése, a minek folytán Ausztria mérvadó hatalom lett Közép-Európában. Ezen egyetértésnek nemcsak a bécsi kongresszus, de azonkivül az ösmeretes szent szövetség volt az alapja. Miután erről — legalább a mennyire emlékezem — magyar munkában ösmertetés nem található, röviden ezen hézagot pótolni akarom. A szent szövetség első eszméje a német tudós, Bader Ferencz és egy előkelő, zajos multu, elvirágzott szépségü hölgy, Krüdener báróné agyában fogamzott meg, kik mindketten el voltak telve misztikus eszmékkel és a kereszténység tanainak az állami életbe való átvitelében látták a mentséget, a forradalomnak felforgató szelleme ellen. Ez a Krüdenerné előbb szerelmi, azután baráti viszonyban állott Sándor muszka czárral, kit hamar meg is nyert

[1] Lásd Ottokar *Lorenz*. Staatsmänner des XIX-ten Jahrhunderts, 100. lap.

[2] Lásd jelen munka I. kötet 657-ik lap.

az eszmének. Ez egy okmányban nyert kifejezést, melynek tartalma lényegileg a következőkben állott.[1]

A Szent Háromság nevében a három fejedelem, az orosz, az osztrák császár, valamint a porosz király az egész világ előtt kinyilatkoztatják, hogy, tekintettel az utolsó évek nagy eseményeire, melyek mindenkit megtanítottak arra, hogy a nemzetközi összeköttetéseket a megváltó által hirdetett örök igazságokra kell alapítani, el vannak a jövendő időket illetőleg határozva szent vallásuknak tanait, a melyek az igazságosságot, szeretetet és békét hirdetik, egyedüli zsinórmértéknek venni, úgy államaik kormányzatát, mint az egymáshozi viszonyukat illetőleg. A szentirás szavait követve, mely is azt parancsolja, hogy az emberek egymást testvérekként szeressék, a három fejedelem egymást mindig ekként fogja tekinteni és kölcsönösen segítségben részesíteni. Népüket atyai szeretettel fogják övezni, azokban is a testvériség eszméjét ápolni kötelességüknek tartják.

Erősen hangsulyozva kijelentik, miszerint a keresztény nemzeteknek nincs más souverainjök, mint az Atya, Fiú és Szentlélek; ők, a fejedelmek, csakis ennek a meghatalmazottjai. Kik is a legfőbb gondoskodásukat arra fogják irányítani, hogy népeiket a megváltó tanításainak mindennapi teljesítésére buzdítsák. Ez képezte a szent szövetség okmányának lényegét, melyet az európai fejedelmek nagy része aláirt, és melyet maga Metternich »verbiage«-nak, üres szóbeszédnek nevezett. Az is volt, kétségkivül, de azért mégis igen reális háttérrel birt azon politikának létrehozásában, mely egész 1848-ig mérvadó lett Európában, és melyre vonatkozólag az úgynevezett pentarchia: Ausztria, Anglia, Orosz-, Porosz- és Francziaország meg voltak állapodva azt minden eszközzel, természetesen karhatalommal is, fentartani.

Ezen politika különösen két tételben összpontosult. Ezt azért vélem szükségesnek előadni, hogy némileg az »audiatur et altera pars« követelményeinek eleget tegyek.

[1] Lásd *Bernhardi:* Geschichte Russlands und der europäischen Politik, I. kötet 494-ik lap.

Az egyik volt az úgynevezett *legitimitás* nagy elve, mely is az isteni jog felsőségét jelentette a népfelség felett. A másik az egyéni és politikai szabadságtól való irtózás, melyet még a legszerényebb kiadásban jakobinus terméknek tekintettek, mely forradalomra, a trónok felforgatására vezet. Tudvalevő, hogy főleg a szent szövetség első éveiben, a hol csak alkotmányos mozgalmak voltak, ottan mindjárt készen volt a fegyveres beavatkozás. Így Francziaország részéről Spanyolországban, Ausztria részéről Piemont- és Nápolyban.

Ennek a politikának legfőbb támasza Ausztria volt. Ez a viszonyok természetében rejlett. Mint láttuk, történetének egész folyamata alatt existencziájának súlypontját nem önmagában, de szövetségekben kereste; most egyszerre csak Európának minden számottevő hatalmassága vele érdekközösségbe jött. Ily módon azután Metternich magát teljes joggal nemcsak Ausztria, de Európa miniszterének tekintette. Bizonyos jóhiszemüséget tőle megtagadni nem lehet. A status quo fenntartásának, valamint az isteni jognak őszinte hive volt. Nemcsak azért, mert minden változás által Ausztria csak veszthetett, de azért is, mert mindenki, a ki a franczia forradalom orkánszerü kitörésének egész folyamatát végig élte, annak hatásától soha többé meg nem szabadult. Így azután a jakobinus veszély rémlátásai folytonosan üldözték. Meg volt arról győződve, miszerint a szabadelvüségnek tett legkisebb engedmény a forradalomra vezet. Mindenütt azt a veszedelmes lejtőt látta maga előtt, melyen XVI. Lajos megindult, hogy elvérezzék. Az Assemblée constituante után a Convention és végre a vérpad képezte szerinte az engedmények körfutamát, melyet mindenkinek végig kellett járni, ha egyszer a végzetes ponton áthaladt.

Bukása után, hozzá 80 éves korában, megirta végrendeletét, vagyis annak alakjában rendszerének védelmét.[1] Nem is annyira rendszernek, mint inkább világrendnek nevezi azon politikát, melynek híve volt és mely nevéhez fűződik. A jogot proklamálta vezércsillagának, melybe erőt kivánt beleviuni.

[1] *Metternich:* Nachgelassene Papiere, VII. kötet 633-ik lap.

»Kraft im Recht« ezt hirdette jelszó gyanánt. Látva azt, hogy a franczia mondva csinált alkotmányokat a legrövidebb idő alatt elsöpörték az események, az alkotmányt a történeti fejlődés művének tekintette. Azt vélte magáról, hogy abban, a mit tesz, történeti alapon áll, és ily módon a romantika terére nem kalandozik. Mondhatni a kötetlen, a száraz próza embere volt, kitől távol állanak a költői tulzások és ábrándok.

Az állam életetét szerinte a positiv és negativ erők küzdelme képezi. A positiv erő a rendnek nagy elve. Szabadság nem lehet rend nélkül, a szabadság, bármennyire óhajtandó is, nem kiindulási, de végpontot képez.

Ezek általánosságban mozgó dolgok, melyek felett szinte felesleges vitázni, miután elméleti jellegük és éppen általános voltuknál fogva rendszerének kulcsát nem szolgáltatják.

Ezen kulcsot nyujtják egyrészt a monarkhia hagyományos politikájának ösmerete, melyre vonatkozólag az előző kötetben a szükségesek előadattak. Csakis azt kell itt még hozzájuk fűzni, a mi a szent szövetség folyományának tekinthető.

Mert ezen hagyományos politika, mely a monarkhiát és annak népeit — mint már Deák Ferenczre hivatkozva említém — az uralkodóház majorságának tekintette, az isteni jognak általános európai dogmája természetesen csalhatatlansági jelleggel felruházva való nyilvánulásával csak fokozott önbizalmat nyert ez által, a legvégső következtetéseket le is vonta. Másrészt a liberalizmustól való félelem az önkormányzat és szabadság legszerényebb követelményeinek is utját állották, nemcsak a monarkhiában, de Németországban is. Daczára, hogy a bécsi kongresszus a német szövetséget megalkotó intézvény 13-ik §-ában elhatározta, miszerint a német államokban képviseleti intézmények fognak behozatni, ez megakadályoztatott, sőt 1819-ben Karlsbadban a sajtó és az egyetemek ellen kényszereszközök hozattak be. Ezek megfeleltek az európai általános áramlatnak, a mi egy bizonyos pontig hozzánk is átcsapott, mint arra Nagy Pálnak felfogását később idézni fogom.

Ezen politikának ha nem is mentsége, de kellő megértése szempontjából nem érdektelen felemlíteni, hogy Német-

országnak legnagyobb államférfia, a német egységnek megalapítója, Bismarck herczeg pályájának kezdetén ugyanazon nézeteket vallotta mint Metternich. Az isteni jognak volt embere, midőn 1848-ban a Frankfurtban ülésező német parlament a porosz királynak felajánlotta a császári koronát, ki ezt visszautasította, ő azt a legitimitas elvének alapján helyeselte. Ausztria állását Németországban szintén politikai szükségnek tekintette, és hogy mily érzelmeket táplált a modern világ és demokráczia irányában, bizonyítja azon ösmert kijelentése, hogy a városokat, mint az anarkhia fészkeit, mind le kellene rombolni.

Ha későbben másképpen vélekedett és ellentétbe helyezkedett előbbi véleményeivel, nem kell elfelejteni, hogy ennél első sorban a porosz hegemónia és a Hohenzollern uralkodóház álláspontja volt mérvadó, éppen úgy mint Cavournál a Savoyai ház térfoglalása. Habár e felfogások párhuzamosan haladtak később a német és olasz egység nagy gondolatával, a nemzetiségi elvnek olyatén érvényesülésével, mely az osztrák monarkhia negáczióját képviselte, és mely azért természetesen Metternichet a sorompóba hivta.

Ezt a különbséget, meg azt, hogy a két nagy államférfi nem érte meg a franczia forradalom rémületeit, és azért készek voltak a forradalommal szövetkezni, tekintetbe kell venni Metternich elbirálásánál. Annyival inkább, mert Bismarck a szoczializmussal szemben kész volt az ancien régime hatalmi eszközeihez nyúlni. Viszont másrészt be kell ösmerni, hogy Metternichnek sok tekintetben helyes nézetei voltak, melyek lényegesen eltértek környezetének felfogásától. Különösen tisztában volt mindazzal, a mi a monarkhia és uralkodóház fogyatkozásait illeti. Ebben az irányban nézetei a szegnek fejére találtak. Még ma is felette érdekesek azok, valamint tanulságosak. Annyi bizonyos, hogy nem az önkénynek és a militarizmusnak volt az embere, melynek díszpéldányát az I. Napoleon-féle uralom szolgáltatta.[1]

Leleplezi József császárt, kimutatva, hogy telivér autokrata, ki szabadelvüségével folytonosan kérkedett, míg tényei

[1] *Metternich:* Nachgelassene Papiere, I. kötet 97. lap.

mást bizonyították.[1] Egészen tisztában van a monarkhia gépies természetével, meg hogy az összeköttetés nem jött létre közte és az uralkodóház között. Különösen hangsúlyozza,[2] miszerint a római császári név viselése alatt nagy osztrák birodalom még névleg sem létezett. Tényleg arról mindig per osztrák ház vagy Ausztria beszéltek. Ez oknál fogva szükségesnek tartotta a császári koronázást, mely alkalommal biztosítékot nyujtottak volna az alkotmányok megtartását illetőleg.[3]

Állandóan visszatér arra a nagy fogyatkozására az osztrák rendszernek, hogy nem volt képes kormányzatot, hanem csak közigazgatást létesíteni. Ez alatt természetesen nem értett mást mint a monarkhia valódi érdekeinek félreismerését, minek következtében nincs kellő tekintet a partikularis különféleségre és a kormányzottak érdekeire.

Megmagyarázza Ferencz császárnak egy emlékiratában, melyet neki még 1817-ben benyujtott, hogy daczára a központosításnak, nincs igazi erő a kormányzatban. Erre különben még 1847-ben is visszatér egy gróf Ficquelmonthoz, kit örökösének tekintett, intézett levelében,[4] a hol kiemeli mint fő teendőt: »créer une force gouvernementale«.

Folytonosan rámutat a monarkhiának partikuláris természetére, mely a federális elv számára engedményeket követel. Mint látandjuk, e felfogása találkozik nálunk Wesselényi politikai programmjával. A legnagyobb nyomatékkal fejezi ki József császár egységesítési, germanizáló törekvéseinek kudarczát, valamint hogy az egyes országok bizonyos éghajlati, nyelvi, szokási és erkölcsi különféleségekkel birnak, melyeket úgy mint alkotmányaikat tiszteletben kell tartani, természetesen tekintetbe véve, eleget téve a kormányzati egység követelményeinek.[5] Jó lélekkel mondhatom, hogy még azóta sem olvastam osztrák államférfi részéről oly helyes dolgokat, mint a mi az ő tollából kikerült.

[1] Lásd ugyanott, 272. lap.
[2] Lásd VIII. kötet 397. lap.
[3] Lásd I. kötet 258. lap.
[4] Lásd idézett munka, VIII. kötet 612. lap.
[5] Lásd idézett munka, III. kötet 62. lap.

Lesz alkalmam kiemelni, hogy a magyar alkotmány helyreállítása körül minő érdemeket szerzett, és később is, midőn a magyar aulikusok annak felfüggesztését javallották, ő volt az, ki e merényletet megakadályozta.[1] Meg fogom továbbá ismertetni híres emlékiratát a negyvenes évekből, melyben tulajdonképpen a magyar ellenzék álláspontjára helyezkedett, és a képviseleti kormányrendszer mellett foglalt állást, tényleg oly erős érveléssel, mint senki azon időben. Befejezés gyanánt itten fel kivánok említeni egy másik munkálatot, melyben a monarkhia hatalmi állásának követelményeit a magyar alkotmányossággal össze akarta egyeztetni, és mely keletkezésének időpontja mellett még azért is érdekes és tanulságos, mert eszmemenetében tulajdonképpen a 67-es kiegyezés csiráját foglalja magában.

Mikor már nem volt az ügyek élén, mindkét vezető miniszternek, Schwarzenbergnek mint Buolnak emlékiratokat küldött be, melyek a monarkhia szervezésére vonatkoznak. Buolnak megmagyarázza,[2] miszerint a monarkhiából nem lehet egységes birodalmat összetákolni, hogy a százados viszony hazánk és Ausztria között a perszonál unio jellegével birt. Még messzebb ment Schwarzenberg Felixszel szemben akkor, mikor ez mindenható volt, mikor tényleg az ujjászervezés kezeibe volt letéve. 1849. junius 26-án Angliából egy levelet intézett hozzá,[3] melyben kifejti nézeteit, hogy Magyarországgal mit kell csinálni. Itten világosan kimondja, hogy hazánkat nem lehet a birodalomba beolvasztani, hogy annak politikai különállását fenn kell tartani. Igaz, hogy azt a történtek után fejedelmi oktrojálással kivánja tenni, de azért, mint megoldás, mégis más jelleggel birt a Bach által kidolgozott és életbe léptetett férczmű. A közös ügyekre nézve sem tart czélirányosnak központi parlamentet, hanem az a nézete, miszerint a két országgyülés küldjön ki ezen czélra külön küldöttségeket. Lényegében tehát az a megoldás lebegett szemei előtt, mely 1867-ben elfogadtatott, nem egységes

[1] *Ballagi* Géza: Millenniumi történet, IX. kötet 473. lap.
[2] *Metternich*: Nachgelassene Papiere, VIII. kötet 397. lap.
[3] Ugyanott, VIII. kötet 478. lap.

képviselet, de delegáczió. Ha már most tekintetbe veszszük, hogy Metternichnek nem volt oka irántunk az 1848-iki események miatt valami nagyon barátságos érzelmekkel viseltetni, valamint ha meggondoljuk, hogy akkor a bécsi kormánykörökben az, a mit magyar szeparatizmusnak neveztek, milyen gyülöletes volt, akkor a legkevesebb, a mit számára engedményezni kell, éppen az, hogy az osztrák államférfiakat magasan túlszárnyalta.

Egyénisége és működésének összegezésénél igazságtalanság volna őt mással mint az ancien régime mértékével mérni. Nem kisebb ember mint Macaulay,[1] mikor az oly sokat ócsárolt angol miniszter Walpoleról irt, állítja fel azt a helyes tételt, hogy nem lehet kivánni, miszerint az emberek jobbak és erényesebbek legyenek mint koruk és környezetük. Éppen azért nem a szabad nemzetek eszményi alakjai: a Cato, Deák vagy Lincoln mértékét kell reá alkalmazni, de azokét, kikkel együtt élt és működött. Számba kell venni, hogy a szent szövetség és európai reakczió csontkamráinak fojtó gőze vette körül, az osztrák viszonyok terméketlen talaját kellett szántania, frivol és szellemtelen eszközökre és környezetre utalva. Mindennek daczára legkésőbb vénségeig megtartotta komolyságát, munkakedvét, szellemi frisseségét és szabadabb felfogását. Ez utóbbira magával Kossuthtal való találkozása is elég bizonyíték.[2] Meg van ott irva, hogy Kossuthra mennyire hatott a kanczellár egyénisége és megnyerő modora, míg ez szinte érezte, hogy kiváló emberrel áll szemben és úgy is bánt vele.

Működésének elbirálásánál továbbá nem kell elfelejteni, hogy neki a monarkhia belügyeire befolyása nem volt. Teljes joggal mondhatta volna, hogy ha néha Európát vezette is, de a monarkhiát soha. Azt is beismerte, hogy arra nézve, miszerint azt a reformok utjára átvezesse, a gépet össze kellett volna törnie, a mire se bátorsága, se hatalma nem volt. Így nem maradt más hátra, mint a status quo-t fenntartani,

[1] Critical and historical Essays, II. kötet 197. lap. Tauchnitz edition.

[2] Lásd *Pulszky:* Életem és korom, I. kötet 230. lap.

bizva a monarkhia hagyományos szerencséjében, mely annyi hibát és mulasztást helyreütött. Így is megtette a lehetőt. Biztosította hosszú időre az európai békét, az alkalmat a megujhodás keresztülvitelére, a sóvárgott nagyhatalmi állást, urának a bölcs tanácsot. Nem rajta, de elébb Ferencz császáron, utóbb Lajos főherczegen állott, a házat berendezni. És ha ez elmaradt, csak ismétlése volt a Bourbonok tévelygésének, mely tanulni nem akart és feledni nem tudott.

III.

A ki ezt a politikát már úgy a hogy csinálta, az Ferencz császár volt. Az előző kötetben ismertettem őt, valamint kormányzati rendszerét. Úgy vázoltam, mint a hogy egyénisége a Francziaországgal vívott háboruk idejében jelentkezett. Lényegében az maradt azon korszakban is, mely a jelen tanulmánynak tárgyát képezi. Mindamellett jöttek uj vonások és mozzanatok hozzá, azért egyet-mást azokhoz, a mik ottan elmondattak, hozzá kell adnom. Híven az »audiatur et altera pars« elvéhez, melylyel munkámhoz fogtam, itten is főleg osztrák forrásokat fogok idézni, különösen Hübnert, Hartigot, Pillersdorfot. Ezek mindannyian szolgáltak alatta, hozzá miniszterségig vitték, ösmerték a gépezetnek minden csinjátbinját ugyannyira, hogy műveik elsőrangu forrásmunkáknak tekinthetők.

Hübner így nyilatkozik róla.[1] Szerinte Ferencz nem birt azon tulajdonságokkal, melyek a képzeletre hatnak és az embereket magukkal ragadják, de mindamellett nagy uralkodó volt. Alig volt fejedelem, kinek uralkodása a fény és árny, dicsőség és vereség oly ellentéteit tüntetné fel, de ő mindig ugyanaz maradt. Lelkének egyensúlyát mi sem zavarta meg. Állhatatos a szerencsétlenségben, szerény és nem elbizakodott a diadal mámorában. Teljes tudatával birt császári hatalmának, de azért istenfélő, igazságos, más ember jogait tisztelő, az érintkezésben méltóságos és mégis nyájas és leereszkedő. Bár életmódjában egyszerü, ha kellett, azt a jó

[1] Lásd: Ein Jahr meines Lebens. 73. lap.

izlésü pompát tudta kifejteni, mely a Caesarok örökösét megilleti. Különösen kiemeli, miszerint hű maradt ahhoz, miszerint alattvalóival barátságosan érintkezzék. Ezen tulajdonsága a hetenként kétszeri általános kihallgatásokon volt észlelhető, a hová szabadon bejuthatott boldog-boldogtalan. Itt azután baját elpanaszolva, ha nem is segélyt, de legalább jó szót mindig talált, esetleg alaposan le is hordatott, a mi szintén kitüntetés számba ment, és mind összevéve népszerüségét növelte.

Eme látszólagos ellentétek megerősítésöket találják egyrészt abban, hogy még Metternich is kitüntetés számba vette, ha kezét megcsókolhatta.[1] Míg másrészt Metternichné [2] egész elérzékenyedve említi fel azt az esetet, mikor a császár hadsegédével sétálva egy szegény ember koporsójával találkozott, kit senki sem kisért, fogta magát és levett kalappal ment utána a temetőig.

Pillersdorf is [3] ily felfogásokat táplál, habár inkább a kormányzati vonásokat rajzolja.

Szerinte a császár magát tekinté a kormány egyedüli központjának. Az ő korlátlan akaratának sem intézvény, sem egy erőteljes miniszter utját nem állhatta. Az ő politikája a dinasztia és a birodalom hatalmát és fényét tekintette mindenek előtt, de ennek eszközeit csakis ő és senki más nem határozhatja meg. Minisztereit, főhivatalnokait nem tanácsadóknak, de tisztán alárendelteknek tekintette. Különösen óvakodott attól, hogy bármelyik minisztere az összes ügyek feletti átnézetet birja, ezt magának tartotta fenn; az ő ösmeretök csakis egyes részletekre terjedt.

Ez még megjárta volna, ha kellő erélylyel és gyorsasággal birt volna elhatározásában. De ezen feltételekkel nem rendelkezett, úgy hogy a gép akárhányszor teljesen megakadt működésében. Végre Hartig azt ösmerteti, a mit Ferencz császár rendszerének lehet nevezni. Ennek előadása szerint [4]

[1] Lásd *Wirkner:* Élményeim, 49. lap.

[2] *Metternich:* Nachgelassene Papiere, I. kötet 292. lap.

[3] Handschriftlicher Nachlass, 7. lap.

[4] Lásd: Genesis der österreichischen Revolution, 38. lap.

Ferencz császár rendszerének alfáját a fejedelmi teljhatalom épségben tartása képezte, még pedig Ausztria népeinek kizárásával a politikai hatalomban való részvéttől. Ehhez járult, mint a törzsöknek tartozéka, az uralkodó atyai természetének megóvása, és azután a katholikus vallás és egyház pártfogolása. A fejedelmi követelmények teljességének megóvása maga után vonta a rendőri hatalmat, a sajtó-czenzurát, a politikai és egyleti élet alákötését, az iskolákban a tantárgyak meghatározását, az országgyüléseknek árnyékokká való lefokozását. A patriarchális jellegből folyt az, a mit a német »*Vielregiererei*«-nek nevez, a mi nemcsak a szoros értelemben vett kormányzati teendőknek kiterjesztésével párosult, hanem a magánélet feletti gyámkodást szülte.

Ezen gyámkodás mindenféle tilalmak és rendelkezés képében jelentkezett, a melyek részint szigorral vitettek keresztül, részint elnézettek, a mi egyik esetben gyűlöletet, a másik esetben a tekintély csorbulását, sőt még a nevetségességet is vonta maga után.

A kormányzati szerkezetet illetőleg fel kell említeni, hogy ez nem miniszterialis, de dikaszterialis jellegü volt. Ez kettőt jelentett. Először azt, hogy nem létezett kabinet, összminiszterium, vagyis az összes kormányzati ágaknak egy közös szervbe való összefoglalása, a mi a szükséges egységet és átnézetet lehetségessé tette.

És nem léteztek miniszterek sem, a kik az egyes kormányzati resszortokban úgy az elveket, mint a kivitelt illetőleg a szükséges egységet létesítették volna. Sőt megtörtént az az anakronizmus, hogy például volt pénzügyminiszter, de az egész pénzügyi közigazgatást a kamarának elnöke vezette.[1]

Ily módon aztán a különféle kormányzati hatóságok: az államtanács, a kanczelláriák, főhaditanács, pénzügyi kamra, egymással még főnökeik által sem voltak megfelelő összeköttetésben, mind a magok kezére dolgoztak, folytonosan saját körükben forogtak. Tudvalevő, hogy a rendszer hozzá kollegialis is volt, a mi egyszerüen a személyes intézkedés

[1] Lásd *Beer:* Die Finanzen Österreichs im XIX-ten Jahrhundert, 86. lap.

és felelősség kizárását jelentette. Nemcsak, hogy ezen különböző hatóságok egymásról tudomást nem vettek, de határozott ellenkezésben állottak egymással. Az egyes dikaszteriumokban mégis találkoztak lelkiösmeretes tisztviselők, kik akartak az állapotokon segíteni, kiket bántott a merev mozdulatlanság, és a kik ily módon folytonos ujjhuzásban voltak azzal, a mit legfőbb hatóságnak lehetett nevezni. Viszont a monarkhia különféle tartományaiban a magas születésü kormányzók, azok egészen a saját kezökre dolgoztak, sőt néha személyes politikát csináltak. Ez történt például Csehországban gróf Chotek részéről, kinek nagy része volt a szlavizmus előidézésében.[1]

Azt a döntő természetü tényezőt, melyet Hartig igen helyesen a birodalom kormányzatában a legfőbb rugónak nevezett, azt, mint láttuk, Ferencz császár életében ő maga akarta helyettesíteni. Telivér autokrata volt, még pedig a javából. Ebben az irányban egy adoma maradt róla. Egy alkalommal valami nagyobb betegségből lábadva ki, házi orvosa, Stifft, elmondta, hogy ezen örvendetes eredmény arra vihető vissza, hogy a felséges urnak jó a konstitucziója. Ez a kifejezés még ebben az alkalmazásban is ellenszenves volt neki és tiltakozott ellene, az egészség szóval helyettesítve. Egyszóval az összes szálaknak az ő kezébe kellett összefolyniok, az egész politikát végső fokon ő szabta meg és adott irányt a különféle kormányszékeknek, és miután ő jelen is volt azoknak gyülésein, szeretett is és akart is dolgozni, mi sem lett volna tehát természetetebb, mint hogy az egységet és összekötő kapcsot ő alkossa.

Ez azonban nem történt meg. A mi ennek legfőbb indoka volt, az a bizalmatlanság saját maga, valamint emberei iránt. A saját maga iránti bizalmatlanság arra vitte, hogy az elhatározó lépéseket állandóan kerülte. Erre vonatkozólag elég egy körülményt felemlíteni, melyet maga Metternich beszélt el Hübnernek.[2] Arról a bizonyos munkálatról volt szó, melyet Metternich 1817-ben készített azon czélból, hogy a

[1] Lásd *Hartig:* Genesis, 83. lap.

[2] Lásd: Ein Jahr meines Lebens, 12. lap.

Lajthán túl képviseleti intézmények hozassanak be. Éveken keresztül ott feküdt a tervezet a császár iróasztalán. 1826-ban a császár egy nagy betegséget állott ki. Felgyógyulta után többször ismételte: betegsége alatt különösen fájt neki, hogy e fontos kérdésben nem határozott. Azután még tiz évig élt és a kérdés még mindég elintézetlen maradt.

Az embereivel szemben tanusított bizalmatlanság viszont arra kényszerítette, hogy a legkisebb közigazgatási kérdéseket is maga elé terjesztesse, a minek következtében minden szorgalma daczára a részletekben elmerült. A mi tehát a gépezet működésének megbénítását jelentette, mint a hogy azt a későbbi események szemmelláthatólag feltüntették.

Ha tehát, mint előbb említettem, az osztrák vezető emberek állandóan panaszkodtak a miatt, hogy a monarkhia nem volt vezetve, hanem csak igazgatva, nemcsak azzal a következménynyel járt, — a mit már többször hangsúlyoztam — hogy a szervi összeköttetés nem jött létre, még kormányzati szempontból sem, az uralkodóház és az egyes tartományok, meg ismét a különféle részek között: hanem azt is vonta maga után, miszerint a kormányzatban sem volt meg sem a kellő öntudat, sem a kellő hatály.

Nem létezett kormányzati politika, nem programm, nem összefüggés, következetesség a keresztülvitelben. És mert mindez alkatelemei a politikai és kormányzati erélynek hiányzottak, nem volt meg a szükséges cselekvési, sőt ellentállási képesség sem.

Az összhatás, mint látni fogjuk, 1848-ban nyilatkozott, azonban egy-két mozzanatot különös fontossága miatt fel kivánok említeni. Megvannak ennek a maga tanulságai, különösen a magyar viszonyok szempontjából, melyek fölött tovasiklani nem volna tanácsos. Az egyik mozzanat abban jelentkezik, hogy Ferencz császár — természetesen még sokkal jobban mint maga Metternich — nem volt képes megszabadulni a franczia forradalom rémképeitől, és ennek folytán a szellemnek minden szabadabb megnyilatkozásától, akár benn, akár kinn, úgy irtózott mint az alvilág ura a tömjénfüsttől. A szellemi életet a teljes nyugalom és béke éveiben is hatósági felügyelet alá helyezte; így volt ez a iskola, így a sajtó

irányában. A külfölddel szemben a monarkhia állandóan vesztegzárban volt. Khinai fallal volt körülzárva, hogy a felvilágosodás ragályát valahogy be ne hurczolják. Hübner maga kénytelen beösmerni,[1] hogy a monarkhia ezáltal örökös mozdulatlanságra volt kárhoztatva, szellemi erőinek forrását elzárta. Ezen állapot már maga igen könnyen érthetővé teszi, hogy mikor azután az ujítás eszméi rohamosan jelentkeztek, a katasztrófának be kellett következni.

Ebből folyt azután, hogy a rendőrség nagy hatalma, mely a Ferencz uralkodásának első éveiben, mint egy kivételes intézkedés állíttatott fel, állandósult és megadta Ausztriának a par excellence rendőrállam jelleget. Ennek az intézménynek élén több mint harmincz éven át, egész 1848-ig, gróf Sedlniczky állott, ki egyike volt a monarkhia leggyűlöltebb embereinek.

Az intézménynek az volt a különlegessége, hogy hatalma nemcsak folytonosan növekedett, úgy hogy a monarkhiának leghatalmasabb tényezője lett, de hogy magának a császárnak a fejére nőtt. Mint Springer mondja,[2] az által, hogy jelentéseiben bizonyos dolgokat elhallgatott, másokat pedig túlságosan, sőt rikítóan kiszinezett, lényegében megadta az irányt a császár elhatározásának.

A rendőrállammal kapcsolatosan a bürokráczia azon tényező, mely az osztrák rendszertől elválaszthatlan. Hogy az osztrák bürokráczia Ferencz császár alatt érte el teljes megtestesülését arra nézve az előbbi kötetben elmondottam a szükségeseket, de különben is eme tény közhelyszámba jön. Nála különösen két körülmény járult hozzá. A mint ő önmagát egy igazi Hofrathnak tekintette, a mint ez nála a kicsinyes részletezést és pedanteriát jelentette, úgy ezen korlátolt szellem keresztül is hatolt az egész szerkezeten; mi az alattvalóval szemben a szekaturák végnélküli sorozatában jelentkezett. Másrészt alatta kapta meg a kormányzat nemcsak az osztrák, de a bécsi jelleget, mely mindent a császár vörös szemüvegén keresztül tekintett, és intézkedéseiben a lokális felfogást és érdekeket helyezte előtérbe.

[1] Lásd idézett munka, 79. lap.

[2] Geschichte Österreichs, I. kötet 118. lap.

Valójában nem nehéz megállapítani, hogy nemcsak hazánkra, de az örökös tartományokra nézve is mennyire hátrányos volt az, hogy — röviden kifejezve a dolgot — Bécs Párizs szerepét akarta játszani. Még Francziaországban is, a hol pedig az állami és nemzeti egység mindenütt élénk rokonszenvvel találkozik, nagy hátrányokkal járt a túlságos összpontosítás, mely a központban vérbőséget, a periferiában vérszegénységet idézett elő. Mennyivel inkább volt ez Ausztriában, a hol a periferia egészen más érdekeket és felfogásokat képviselt, mint a központ. A 48-ki események, a tartományi nagyobb városok magatartása e mozgalmas években tanusítja a reakcziót Ferencz császár fonák politikájával szemben.

Munkám első részében szintén többszörösen volt alkalmam hivatkozni arra, hogy az uralkodóház politikájának tévelygései sehol sem mutatkoztak oly élesen, mint éppen a pénzügyi téren; mert mióta e monarkhia megalakult, a deficzitekből és adósságcsinálásból ki nem bontakozott. A mint az egyrészt azon aránytalanság folytán, mely ereje és törekvései között létezett, másrészt azon kormányzati slendrián következtében, mely az osztrák régime különlegességei közé tartozott, nem is lehetett másképen. Szintén az előző kötetben megemlékeztem az 1811-iki államtönkről, mely ennek folyománya lett és oly véghetlen bajt és szenvedést hozott a monarkhia mindkét államára, Lajthán innen és túl. Azt is elmondtam, hogy miután az 1811-iki országgyülés nem fogadta el azon pénzügyi patenst, mely ezen pénzügyi államcsinyt törvényesíteni akarta, az az alkotmány ellenére hajtatott végre. Ki kell itten emelni, hogy ezen államtönknek, mely a monarkhia lakosságát oly érzékenyen sujtotta, az volt a mentsége, hogy ezen súlyos áldozatok után a pénzügyek teljesen rendezve lesznek. A monarkhia népeit azzal biztatták, miszerint a kormány, okulva saját tévedésein, jobban fog gazdálkodni, s így a monarkhia népei egy rendezett államháztartás áldásait fogják élvezhetni.

Hangsúlyozni kell ezenkivül még azt is, miszerint Ferencz császár és miniszterei teljesen szabad kezet nyertek arra, hogy a mit helyes- és szükségesnek láttak, azt fogana-

tosíthassák is. Merész vállalkozásukban senki sem akadályozta őket, tervüket, rendszabályaikat szabadon vitték keresztül. Az eredmény a lehető legrosszabb volt: pár év alatt ismét benne voltak a csávában.

Pillersdorf, ki akkoron a pénzügyi szolgálatba lépett, úgy jellemzi a helyzetet, mely a bécsi kongresszuskor, tehát a diadalmámor tetőpontján uralkodott.[1]

Egyetlen egy ágazatában a kormányzatnak sem uralkodott oly rendetlenség, nem léteztek oly zavarok, nem forgott fenn a rögtöni segélynek szüksége, mint ottan. Az államnak adósságügye, az egész pénzügyi szolgálat, a pénzforgalom a legóriásibb rendetlenségben szenvedtek. Úgy a köz- mint a magánhitel teljesen meg volt ingatva. A bankóprés, melyet későbben, 1848-ban Krausz miniszter a monarkhia Californiája, vagyis aranybányájának keresztelt el, ismét erősen dolgozott, a fedezetlen államjegyek összege oly mérvekben növekedett, hogy az ázsió szédítő magasságra emelkedett. A pénzügyek vezetését Stadion vette át, az, ki előbb belügyminiszterséget viselt és kinek politikai működését már az első kötetben ösmertettem.

Ő tehetséges, becsületes ember volt, a ki a pénzügyeket komolyan rendbe akarta hozni. A papirpénzgazdálkodásnak véget is vetett egy leplezett devalvácczió által, és annyit legalább elért, hogy egész 1848-ig az érczpénzforgalom fenn is tartatott, a mi kétségtelenül a közgazdasági életnek javára szolgált.

A mi az államháztartást illeti, itten egyszerüen csebérből vederbe estek, a mennyiben ezután az adósságcsinálás a külföldi tőzsérek utján történt. A napoleoni háborukat követő korszak a nagy bankárházak alakulásának korszaka. Az aacheni kongresszuson az akkori nagy bankárok, Rothschild, Hope, Baring, Parisch, Labouchère szintén egy kis kongreszszust tartottak és a politikában érvényesítették hatalmukat. Különösen Ausztria volt az, mely egészen a markukba került.[2]

[1] Lásd idézett munka 8. lap.

[2] Lásd *Springer:* Geschichte Oesterreichs, I. kötet 311. lap, — továbbá Claudio *Jonel:* Le Capital et la spéculation au XIX-ième siècle, XII. fejezet.

Nemcsak a külföldi tőkék vétettek igénybe, hanem a belföldi tőkék azon központi intézménye is, melynek pedig az volt a czélja, hogy a monarkhia közgazdaságát, különösen az ipart és kereskedelmet, a szükséges forgalmi eszközökkel ellássa.

Ez volt az Osztrák nemzeti bank, mely akkor azon czélból állíttatott fel, hogy az összes közgazdasági tényezők számára azt a központi nagy hitel-tartályt képezze, mely a vérkeringéshez szükséges nedveket szolgáltassa. Azonban inkább arra szolgált, hogy a pénzügyi kormány adósságcsinálásának kész, köteles eszköze legyen. Felállítása után azonnal kezdetét vette közte és a kormány közt azon végzetes, egészségtelen viszony,[1] mely azóta éppen ezen intézet működésétől elválaszhatlan.

Érdemes Beer munkáját, ebben pedig különösen azt a fejezetet elolvasni, melyben Stadionnak, ezen becsületes, tehetséges embernek a sisyphusi küzdelmét vázolja, mely még egy évtized után sem tudott eredményeket elérni. A mi minden törekvését megakadályozza, az a nagyhatalmi viszketeg, a militarizmus. Különösen kifejti Stadion, hogy a monarkhia a túlfeszített katonai terheket meg nem birja és redukcziókra van szükség. Ferencz ezt belátja, nem is szereti a katonásdit, béke is van és ennek folytán rá is parancsol a Hofkriegsrathra, hogy ne költekezzenek; de ez mind hiába való, mert, mint Beer pironkodva beösmeri, a katonai kormányzat hatalmasabb volt mint a császár.[2]

Hogy ez a nagyhatalmi viszketeg és a militarizmus milyen helyzetekbe sodorták a monarkhiát, arra nézve elegendő azt az egy jellemző esetet felemlíteni, hogy, mikor a nápolyi expediczió foganatosíttatott az ottani szabadelvü mozgalom elfojtására, az osztrák sereg már Rómában kifogyott a pénzből.

A római bankárok magának Ausztriának a szakállára nem akartak hitelezni, hanem a porosz követ, Niebuhr volt az, ki államának nevében jótállást vállalt.[3]

[1] Lásd *Beer:* Die Finanzen Oesterreichs im XIX-ten Jahrhundert.
[2] Ugyanott, 130. lap.
[3] Lásd *Treitschke:* Deutsche Geschichte, III. kötet 180. lap.

Olvastam valahol, miszerint minden egyes egyéniség értelmességének mértékét házasságkötése és végrendelkezése által lehet legjobban megállapitani.

Ferencz császár házasságai elég jól ütöttek ki, ez irányban nem lehet ellene panasz. Általában, mint már az első kötetben is említettem, úgy családi mint magánélete tisztességes és mintaszerü volt. Annál szerencsétlenebbül ütött ki végintézkezése, melylyel elsőszülött fiát, Ferdinándot a trónra emelte.

Tudvalevő, hogy magyar királynak még életében megkoronáztatta. Igaz, hogy de jure őtet illette a korona, de úgy vélem, nem lett volna nehéz más megoldást találni, miután ő szegény testileg nehéz nyavalyában szenvedve, de lelki ügyefogyottságánál fogva is képtelen volt feladatának teljesítésére és ennek folytán, bár akaratlanul, nagy mérvben hozzájárult az 1848-iki válságok előidézéséhez.

Ezt természetesen sem Ferencz, sem Metternich nem látták előre, de hogy nehéz hivatásának nem lesz képes megfelelni, az iránt teljesen tisztában voltak. Hogy mennyire tisztában voltak, bizonyítja azon nagy fontosságu jelenet, melyet előadni kivánok, és mely különösen azon tételt is bizonyítja, hogy az uralkodóház még akkor is, midőn hatalmának tetőpontján volt, mennyire rászorult idegen uralkodók pártfogására, és azonkivül is hazánkra nézve végzetes következésü tényeknek lett forrása.

Ezen jelenet Münchengrätzban, Csehországban játszódott le 1833-ik évben. Miklós orosz czár találkozott ottan Ferencz császárral; herczeg Windischgrätz, ki mindkét fejedelemnél persona gratissima, is jelen volt ez összejöveteleken. Egy alkalommal Ferencz császár keservesen panaszkodott, hogy mily nagy aggodalmakkal tekint fiának jövője elé, ki is kevéssel az előtt idegbajának egy súlyos rohamán esett keresztül, mely majdnem életébe került. Kérte tehát Miklós czárt, hogy őt ne hagyja el. Miklós czár térdre esett és megesküdött, hogy ezen felhivásnak eleget is fog tenni. Mindkét fejedelem ezt elmondotta Windischgrätznek, ki ennek folytán ezen hitbizománynak mintegy letéteményese lett. Későbbi időben is többször történt erre vonatkozólag Miklós czár részé-

ről hivatkozás és a biztosításnak megujítása. Igaz, — hogy többet ne említsek — 1840-ben Oroszországban nagy hadgyakorlatok voltak; oly nagyszámu haderő volt ott összevonva, mely odáig példátlan volt. Windischgrätz is kapott erre meghivást, és az egész idő alatt a legnagyobb kitüntetésekben részesült. Egy díszszemle alkalmával Miklós odafordul hozzá s rámutatva a hatalmas tömegekre, mondá, hogy itt van az a nagy tartalék, melylyel adott esetben Windischgrätz rendelkezhetik. Ez a biztosíték komolyan nyujtatott és így is vétetett. Tényleg, midőn Windischgrätz, mint látni fogjuk, 1848-ban az ellenforradalom élére állott, azt azon feltevésben tette, hogy Oroszország segélyére számíthat. Hogy a számítás helyes volt, azt, fájdalom, az események megmutatták.[1]

De a számításnak beválása és helyessége folytán nem lehet egy rövid megjegyzést elhallgatnom, mely ezen és hasonló mozzanatokban megnyilatkozik és mely önmagában is egy rezümé jellegével bir.

Jól mondja Treitschke,[2] miszerint Ausztria leroskadt ama hármas teher alatt, hogy Magyar-, Német- és Olaszországot uralja. Ez annyira áll, hogy még azt is hozzá lehet tenni, miszerint a monarkhia, végzetes és századokon keresztül tartó fonák rendszere következtében, oda jutott, a hová Lengyelország, hogy nem lehetett szabatosan megállapitani a határvonalat, mely a belpolitikát a külpolitikától elválasztja. Olaszországi, németországi pozicziójánál fogva a belpolitikai kérdéseket más államokra való tekintetek befolyásolták, míg ellenben nem volt hatalmi állásának oly magas fokozata, a hol ne pályázott volna arra, hogy necsak idegen államok pártfogolását kinyerje, hanem általok területi integritását is biztosíttassa.

Ferencz császár ezután nemsokára elhalálozott. Pulszky, ki Bécsben temetése alkalmával jelen volt,[3] elborzadt a bécsiek szivtelen élczelkedése felett, melylyel az elhunyt császárról

[1] Lásd *Helfert:* Geschichte Österreichs seit der October-Revolution 1848., I. kötet 68. lap.

[2] Deutsche Geschichte, III. kötet 29. lap.

[3] Életem és korom, I. kötet 95. lap.

beszéltek. Sőt rosszabb is történt; 1848-ban alig lehetett a nép dühétől megmenteni. Valamint mikor Windischgrätz Bécset támadta, kicsiny hija volt, hogy csontjait nem tépték ki a koporsóból, oda hurczolva őket a bástyafalakra, kitéve az ostromlók golyóinak.[1]

Nagyon kiváncsiak voltak az emberek végrendeletére azon patriarchális viszony folytán, mely akkor látszólag fennállott, és miután azt hitték, hogy a császár mesés összegekkel rendelkezik. Meg voltak győződve, hogy a végrendeletben népeiről is megemlékezik. Ezen végrendelet egy pontja nyilvánosan, gyülésekben, hivatalokban, sőt templomokban is kihirdettetett és így hangzott:

»Szeretetemet alattvalóimnak hagyományozom. Reménylem, hogy az Urnak szine előtt imádkozhatom érettök; felhivom őket, hogy fiam iránt annyi hűséggel és odaadással viseltessenek, mint irányomban. Hadseregemnek, tisztviselőimnek hasonlóan kifejezem köszönetemet és ugyanazon felszólítást intézem hozzájok.« [2]

IV.

Ferencz császár politikai végrendeletének lényege abban állott, hogy minden maradjon úgy a mint volt őalatta.[3] Ennek Metternich is kifejezést adott azon köriratában, melyet a monarkhia képviselőihez intézett s melynek lényegét az képezte, hogy a császár meghagyta fiának, hogy az ne forgassa fel azon alapokat, melyekre alatta a kormányzati szerkezet felépült.[4] Mely alapvetésnek helyessége, szerinte, az által bizonyult be, hogy a monarkhia a legnagyobb viharokat átélte, és oly magas polczra emelkedett, mint elébb soha. Nem is kellett attól tartani, hogy utódja uj irányokat kezdeményezzen. Áldott jó ember volt, de oly tehetetlen és ügyefogyott, hogy nemcsak a kormányzati teendők alaki, de még a tisztán szertartásos részt is alig volt képes teljesíteni.

[1] Lásd Genesis 50. lap.
[2] Lásd *Springer:* Geschichte Oesterreichs, I. kötet 440. lap.
[3] Lásd *Hübner,* idézett munka 81. lap.
[4] Lásd *Metternich:* Handschriftlicher Nachlass, V. kötet 650. lap.

Hiszen erre vonatkozólag szálló igévé vált azon ösmeretes mondása, hogy tulajdonképen az az uralkodás nem is volna valami nehéz sor, csak azok az átkozott aláírások ne lennének.

Így állván a dolgok, magát az államfői tevékenységet kellett surrogálni egy oly szervnek a felállításával, mely ezen funkcziókat teljesíti. Ez volt a hírneves *Staats-Conferenz*, mely aztán szegény Ferdinándnak gyámja, az egész monarkhiának pedig legfőbb kormányzati hatósága lett. Tulajdonkép hivatalosan tanácskozó testület jellegével lett felruházva, miután minden áron vonakodni akartak a diktaturától.[1] Tagjai voltak Lajos főherczeg, Ferencz császárnak legifjabb öccse, ki őt már életében helyettesítette, kit fiának melegen ajánlott, és kinek jellemzésére elég annyit felhozni, hogy Metternich egy előterjesztést, melyet bizonyos fontos kérdésekre nézve számára készít, kénytelen lakonikus rövidséggel és azért felületesen megcsinálni, mert attól tart, hogy, ha hosszúra nyulik, a főherczeg meg találná unni.[2] Más illetékes egyének úgy jellemzik őt mint frivol, felületes embert, kinek fő passziója mások felett elménczkedni, felültetni, a mit a bécsiek ezzel a szóval szoktak kifejezni: »frotzeln«.[3]

Teljes mértékben megfelel e rajznak, hogy, míg hatalmának tetőpontján minden reformot ellenzett, mikor a válság 1848-ban bekövetkezett, nemcsak hogy egészen elvesztette a fejét, hanem oly elfásultság vett rajta erőt, hogy, mint Kovács Lajos jól kifejezi magát,[4] még arra sem volt ereje, hogy a fergeteg közepette a hatalom tisztességét megmentse. Mintha e végleg elaggott emberben a birodalom jutott volna az aggság kimerüléséhez. Tagjai voltak még Ferencz Károly főherczeg, Ferdinánd testvéröccse, a jogosított trónörökös, majd Metternich, az osztrák kanczellár, Kolowrat, kit Metternich úgy ír le, mint a ki eszköznek alkalmas, de saját fejével nem tud gondolkodni és mindig valaki által befolyásoltatik. A katonai ügyek Ferdinánd hadsegéde, gróf Clam-Martinitz alatt állottak. Ő volt az, ki Széchenyi életrajzában

[1] Lásd *Metternich*, idézett munka VI. kötet 208. lap.
[2] Lásd ugyanott, VI. kötet 210. lap.
[3] Lásd Ottokar *Lorenz*, idézett munka 102. lap.
[4] Széchenyi István közéletének három utolsó éve, II. kötet 45. lap.

annyiban szerepel, a mennyiben annak szerelmét, Meade Zelinát feleségül vette, miután ez Széchenyit a faképnél hagyta, a mi őt akkoron, mint naplóiból tudjuk, elég boldogtalanná is tette. Különben lehetőleg sokat tett a hadsereg emelésére s több üdvös reformot is vitt keresztül. Azonban a hadseregből valóságos államot csinált az államban, és nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy azon igazi pretorianus és reakczionarius szellem, mely 1848-ban oly végzetes szerepre lett hivatva, elterjedést és megerősödést nyerjen. Erre vonatkozólag bővebb részleteket találunk egy munkában,[1] mely névtelenül jelent meg, de szerzője gróf Bigot de Saint-Quentin volt, ki 1848-ban ellenünk harczolt. Adandó alkalommal bővebben fogok róla szólani, miután ezt a hadsereg kredójának tekintették, itt elég annyi, hogy a szoldateszka egész dölyfe és kizárólagossága nyilatkozik meg benne.

Visszatérve a Staats-Conferenzre, róla annyit lehet még röviden konstatálni, miszerint ezen ad hoc intézmény, a mennyiben a diktaturát akarták általa kikerülni, annyira túllőtt a czélon, hogy a vezetésben nélkülözhetlenül szükséges egységet sem tudta létre hozni. Igazában nemcsak hogy a vezetésre nem volt képes, de még határozathoz, a végzés-hozatalig is alig jutott el. És ha Ferencz alatt, Hartig szerint, az volt a baj, hogy ha valamely lépés megtételére szükség volt, a minisztertanácsban azon akadtak meg, hogy melyik lábukkal lépjenek előre, Ferdinánd korában még arra sem voltak képesek, hogy általában bárminő lépésre határozzák el magukat.

Ezeket az állapotokat élénken adja elő Kovács Lajos,[2] Széchenyi szavait idézve. Ez utóbbi ugyanis elmondja, hogy ha az ember valami dologban József nádorhoz fordult, az Bécsbe utalja az embert. Ha Metternichet kérdezik, az József nádorhoz utasít vissza. Ha Kollowratnak szólunk, az Lajos főherczeghez küld bennünket, ez pedig azt tanácsolja, hogy a kabinetiroda főnökével beszéljük meg a dolgot. Egyszóval Pontiustól Pilátusig, a nélkül hogy tudnók, hogy hol for-

[1] Von einem deutschen Soldaten. Lipcse, 1847.

[2] Gróf Széchenyi István életének három utolsó éve, I. kötet 64. l.

dulnak meg a dolgok. Ezen amabilis konfuzió feltünik Metternichnének is,[1] mert a végzetes márcziusi napokban, a sok bába között (városi tanács, polgármester, tartományi kormány, kanczellária, rendőrség, Hofkriegsrath) elvész a gyermek.

Miklós czár, kinek ezen intézmény felállításáról és berendezéséről tudomása nem volt, teljesen elhibázottnak tekinti azt, és a legnagyobb aggodalommal tekint a monarkhia jövője felé.[2]

A jövő kedvező értelemben való alakulásának esélyeit illetőleg mindenesetre két aggályos mozzanat állott fenn. Az egyik az, hogy a Staats-Conferenz gyámkodása ifjabb erőket, tehetséges embereket egyáltalában nem nevelt, kik legalább arra lettek volna képesek a megkezdett politikát, a vezetők kihaltával, folytatni. Széchényi 1848 elején kétségbeesetten kiált fel:[3] A 84 éves Radetzky, a 73 éves Metternich egyedüli reményhorgonyaink.

A másik hiba az uralkodói rendszer teljes megkövesüléséből állott, a mi nemcsak a politikai, de még a legcsekélyebb kormányzati reformot is teljesen kizárt, melylyel pedig az önkényuralomnak is számolni kell, ha a gépet megfelelő karban akarta tartani. Így azután a legmerevebb konzervatizmus, a statu quo-nak fentartásán kivül semmiféle akczióra kilátás nem volt és nem lehetett. Ha tehát akár Ausztriában, akár nálunk a változásnak még olyan égető szüksége be is következett, miután az intézményben a kellő ruganyosság és hajlékonyság hiányzott, az egésznek törnie kellett. És hogy ezen rendszerben mennyire nem létezett a kellő erő még az ellenállásra sem, mutatja azon csúfos bukás, melyben az 1848-ban részesült, midőn az a kis utczai kravall, a mi akkoron Bécsben keletkezett, elsöpörte azt menthetetlenül és visszahozhatatlanul.

A jelen munka első kötetének bevezetésénél már történt hivatkozás az osztrák czentralisták által hangoztatott azon európai gondolatra, melyet ez osztrák birodalmi egy-

[1] Lásd idézett munka, VIII. kötet 538. lap.
[2] Lásd *Sybel:* Kleine historische Schriften, III. kötet 370. lap.
[3] Lásd Naplói, 541. lap.

ségnek kellene képviselni, és melylyel szemben a magyar partikularizmus semmi létjogosultsággal sem bir, miután alantasabb állami jelleget képvisel. Ha az ember már most azt kérdezné, hogy a monarkhia történetének mely korszaka volt az, mikor állapota ezen európai gondolatnak leginkább megfelelt, bizonyára az illető állambölcsek nem lennének képesek mást felhozni, mint azokat az éveket, melyek 1815-től 1848-ig terjednek, azaz a Metternich-féle korszakot. Ezt kell felhozniok, mert az elébbi és utóbbi régimek még annyi eredményt sem tudnak felmutatni. Azt a tényt csakugyan nem lehet tagadásba venni, hogy akkor Ausztria vezető állam volt Európában és annak országai és népei a béke áldásait élvezhették. Ha ez áll is, de másrészt az is áll, miszerint ezen korszak értékéről úgy az európai, mint a magyar közvéleménynek megvan a maga saját nézete. Azok, a miket elmondtam, szintén hozzájárulhatnak ezen rendszer elbirálását megkönynyíteni, miután abból látható, hogy ezen áldások mily áron szereztettek, és hogy ez árnak megfelelő teljesítés, a monarkhiának egészséges alapokra való helyezése nem következett be.

Mindezek mellett nem lesz felesleges két osztrák politikus, sőt végezetül egy főherczeg birálatát ide igtatnom, kiket méltán lehet e kérdésre nézve, a perjog szerint kifejezve a dolgot, klasszikus tanuknak tekinteni. Az első politikus, kit beidézni akarok, Hübner báró.[1] Ő Ferdinánd uralkodásából indul ki és azon tényből, hogy a jogar kisiklott a szánalomra méltó császár erőtlen kezeiből, úgy hogy a szerkezet mind rozsdásabb lett, a monarkhia maga pedig valósággal a *marasmus senilis* nyavalyájába esett.

Szomoruknak tekinti Hübner azokat az időket. A kormányzat tehetetlensége folytán az intézkedések megtétele egy csomó kis ember kezébe került, a kik tulajdonképen belátták az ujítás szükségét, mely ellen küzdeniök kellett. — Midőn a zivatar közeledését lehetetlen volt nem látni, az egész nagy monarkhiában senki sem volt, a ki képes lett volna tanácsot adni, valamint lelket önteni a kétkedőkbe. Nem volt senki,

[1] Idézett munka, 82. lap.

a ki képes lett volna a népek nemesebb érzéseire hivatkozni, a bizalmat fenntartani a monarkhia együttmaradását illetőleg.

A kormányzat némaság, csüggedés és mozdulatlanság által tündöklik. Lehet-e csudálkozni azon, hogy ily viszonyok között deákok és munkások képesek voltak a Habsburgok trónját oly rázkódásnak kitenni, hogy csak az isten őrizte meg a végleges rombadőléstől. Idáig az egyik tanu. Hallgassuk már most Beert, ő tőle is tanulhatunk.[1] A monarkhia pénzügyének szemlélete után ezen korszak történetét azzal rekeszti be, hogy több mint egy félszázad alatt Törökország kivételével Ausztria az egyedüli állam, mely az összes kormányzat terén egyetlen egy reformalkotást sem volt képes felmutatni. Szerinte, ha az ember a vezető kormányférfiak személyiségét tekinti, megérti az ósdi felfogást, meg a küzdelmet a felvilágosodás ellen, meg a gyermekes gyámkodást; miután uralmukat s a birodalmat a legkisebb szellőtől félteni kellett. De a mit nem lehet érteni, az azon csüggesztő tény, miszerint a kormányzat számára még a szükséges anyagi feltételeket sem tudták megszerezni. Beer nem fogadhatja el az abszolutizmust mentség gyanánt, hiszen például Oroszország II. Sándor czár alatt képes volt a reformok terére lépni. Az ember ezután azt várja, hogy a jól tájékozott szerző ezen meddőségnek okát fogja adni. Azonban a válaszszal adós marad ezen csodálatos jelenséget illetőleg. Hihetőleg azért, mert az ő álláspontjából a monarkhia eredendő fogyatkozását, a szerkezetnek élettelen, gépies voltát, meglátni nem is lehet.

A kit még, végezetül, bizonyság gyanánt akarok beidézni, István főherczeg, hazánk utolsó nádorispánja.[2] Ő úgy itéli meg az osztrák kormányférfiakat, mintha nekik az »utánam az özönviz« lett volna a jelszavuk. Mind idős és élemedett emberek voltak és azt hitték, életük alkonyáig minden a régiben marad, különösen a császárváros az ő élveteg kedélyességében, a hol oly vigan folynak a napok mint az éjjelek. A számításban azonban egy kronologiai hiba csuszott

[1] Lásd idézett munka 163. lap.

[2] Lásd: *Stefan Victor,* Erzherzog von Oesterreich, 189. lap.

be. A párizsi forgószél a tizenkettedik óra előtt kavarta fel a hullámokat, és a korhadt épület az első csapásra összeomlott.

Összeomlott véglegesen és menthetetlenül, mert bármint legyen is, annyi tény, hogy daczára annak, hogy a reakczió muszka segítséggel teljesen győzedelmeskedett, az ancien régime helyreállításáról szó sem lehetett.

Az osztrák birodalmi egységnek legsikerültebbnek tartott formája elbukott véglegesen és halottaiból nem támadt fel többé. Ugyannyira, hogy azon követelménynyel szemben, mely a magyar álláspont merev tagadását képviseli, jogosan lehet felvetni azon kérdést, hogy vajjon mikor jelentkeztek azon politikai sikerek, melyek az osztrák elméletek értékét beigazolnák. Annyi tény, miszerint ezen jogos kívánatnak eddigelé elég téve nincs, valamint minden valószinüség szerint a jövőben sem lesz.

V.

Úgy vélem, az előadottak is megmagyarázzák, hogy ezen kormányzati rendszer és hazánk közélete egymással össze nem férhettek.

Erre a kérdésre vonatkozólag különös fontossággal bir ama körülmény, miszerint azon indokok vagy tényezők, melyek az elébbi időszakokban a kontroverziáknak vagy mérkőzéseknek forrásai voltak, a mostan vázolandó eseményekben nem szerepelnek. A mi tehát a bekövetkezendő események végzetszerü jellegét kétségen kivül helyezi. Azokat a mozzanatokat, melyek a viszályt okozták, ezen munka első részében bőven kifejtettem, úgy hogy elégséges, ha röviden említem őket. Nem szerepel az uralkodóknál az az indok, mely II. Ferdinándot és I. Lipótot vezette: a hitegység és a teljes beolvasztásnak keresztülvitele.

És a mint nem szerepel azon indok, mely a Kollonich-féle támadást sugalmazta, épen úgy nem szerepel azon másik indok sem, mely Teréziát az elaltatásra, Ferenczet pedig a békés államcsíny megtételére serkentette. Hogy ez így történt, arra nézve léteztek személyes és tárgyi indokok egyaránt. A személyes indokok épen azon szégyenítő meghát-

rálásnak és visszaszívásnak volt következménye, mely ezen kisérletezéseknek folyománya volt és mely a jövőre nézve hasonló csínyeknek kerülését sugalmazta.

Maga Hartig beösmeri,[1] hogy mily nehezen esett Fe-rencznek a *peccavi*-t kimondani, és hogy azt a nagy leczkét, a mit kapott, egész életén keresztül meg is szivlelte.

Tényleg azon időszakban, mely 1825-től egész 1848-ig terjedt, az alkotmány, legalább számbavehetőleg, alakilag nem sértetett meg, országgyülések tartattak, sőt nehány üdvös intézkedés foganatosíttatott is.

A tárgyi indok abban volt található, hogy a birodalom hatalmi állásának követelményei, melyek előbbi időben annyi vér- és pénzbeli áldozatokat igényeltek, és a korona és nem-zet között a viszálynak sárkányfogait elveteményezték, ezen századnegyedben nem birtak jelentőséggel. A nemzetközi helyzet, mint a hogy az előbb vázoltatott, nem követelte többé a nemzettől azon óriási áldozatokat, melyek Ferencz uralkodásának első felét oly emlékezetessé tevék. És ha bár a kiszivattyuzásnak normális működése tovább is tartott, az emberek ebbe már mintegy beletörődtek és nagyobb panasz nélkül teljesítették a robotolást, mint ha ez talán másképpen nem is lehetne.

Ezen beletörődésre vonatkozólag igen jellemző nyilat-kozatot tesz Pulszky Ferencz.[2] Elmondja, miszerint azon időkben ő is pontozatokban állította össze a nemzeti óhajo-kat. Ennek a programmnak tizenkét pontjában, úgy mint a többiekben, teljesen hiányzik az Ausztriához való viszony-nak modosítása. Hiányzik pedig azért, mert annak hátrányos voltán ugyan mindenki szomorkodott, de megváltoztatásának lehetőségét kizártnak tekintették.

Ha voltak egyesek, mint például Beöthy Ödön,[3] a kik elpanaszolták, hogy a diplomácziai téren Ausztria elnyelte hazánkat, hogy a külföld annak még a nevét is elfelejtette, hogy magyar katonaságról szó sincs és a nemzeti szin helyét

[1] Genesis, 16. lap.

[2] Életem és korom, I. kötet 85. lap.

[3] Lásd *Ballagi* Géza: Millenáris történet, IX. kötet 373. lap.

a kétfejü sas foglalta el: ez kiáltó szó maradt a pusztában. Ugyanez történt az érdemes Fáy Andrással, ki ennél még messzebbre is megy [1] annyiban, a mennyiben a közös ügyek elintézésére egy helyes eszmét bocsát világgá. Ugyanis azt mondja, hogy hazánk felvirágoztatásának egyik mulhatlan feltétele, miszerint érdekei, a közvédelmet kivéve, a többi örökös tartományok érdekeitől elkülöníttetvén, a kölcsönös viszonyok a felséges uralkodóház meghatalmazottjai és országgyüléseink között kötendő egyezkedésekkel állapíttassanak meg. Wesselényi Szózatában pláné egy federális Ausztria tervét pendíti meg. Azonban világosan és határozottan még sem tudják kimondani a tételt, hogy a nemzet ne legyen többé áldozatja a szükkeblü családi politikának, annál kevésbbé határozó lépésekre rá nem birhatják a közvéleményt, mely keleti fatalizmussal látszott belenyugodni sorsába.

Ezen beletörődésnek, igaz, egyik igen fontos indoka az erőknek azon vélelmezett aránytalanságában állott, mely a nemzetet a koronával való összeütközéstől óva intette. Mikor Széchenyi István a »Kelet népé«-ben azzal támadta Kossuthot, miszerint a nemzet zavar elé vezettetik, mely kifejezés alatt a forradalmat értette, érvelésének egyik lényeges része épen abból állott, hogy a nemzet ezen küzdelemben a rövidebbet fogja húzni. Az a sokszor idézett fenyegetés Heisterrel és zsoldosaival, valamint azzal, hogy a nemzet elbukása nem lenne oly nagyszerü, mint a hogy azt Vörösmarty fenséges »Szózata« megénekli, ennek a félelemnek eléggé világos kifejezést ad.[2]

Az ország vélelmezett erőtlenségével szemben állott a koronának igen reális, óriási hatalma, melylyel mérkőzni nem könnyü vállalkozásnak volt tekinthető.

Jól mondja Wirkner,[3] miszerint a fejedelem imponáló fény által volt környezve és felségjogaiban nagy hatalmat gyakorolt, melyet a nemzetnek az uralkodóház iránti jobbágyi hűsége, mint akkoron nevezték, a kegyeletnek egész melegé-

[1] Lásd: Kelet népe nyugaton, 24. lap.
[2] Lásd: Politikai programmtöredékek, 28. lap.
[3] Élményeim, 7. lap.

vel vett körül. Eme mozzanatok végső következményeikben, mint másként alig lehetett, az osztrák fenhatóság malmára hajtották a vizet.

Például a túlhajtott lojalitási érzet magyarázza meg, habár nem menti azon képtelen magaviseletet, melyet Ferencz császár és nejének 1820-ban történt látogatásánál Pesten a főrangú körök urai és asszonyai tanusítottak. Így például midőn Teleki Lászlónét a fejedelemasszony megcsókolta, a mágnásnék oda tódultak, az illetőt össze-visszacsókolták, hogy ők is szájukkal érinthessék ama helyet, melyet a királynői ajkak megszenteltek.[1]

Széchenyi maga is, és ebben is rejlik későbbi magatartásának kulcsa, egy alkalommal[2] következőképpen fejezte ki hódolatát Ferencz császár iránt. »Nézzünk magasabb helyre és tekintsük kegyes fejedelmünket; ő általa a legnagyobb veszélyek között, s mindinkább erősödött a királyi szék és a szerencsés kormányos végre minden zivataron keresztül végre áldott békességet hozott népeire. Hozzá legmagasabb helyzetében mennyit fáradoz és munkálkodik. Korán reggel és késő este, midőn mi alacsonyabb helyzetüek tán még álom karjaiba, vagy még örömök között vagyunk, Urunk dicső fenségében mint hatalmas király él, de egyszersmind legnagyobb lelkiösmerettel gyakorolja kötelességét.«

Áttérve már most a dolognak politikai oldalára, mindenekelőtt konstatálni kell, miszerint az alkotmány helyreállítása a koronának hatalmát alig csökkentette. Mint a hogy az előző kötetben bővebben kifejtettem, a korona jogköre a magyar alkotmány integrans részének tekintetett és mint ilyen, hatáskörének teljességében továbbra is érvényesült. Különösen érvényesült azon mozzanat, a magyar felségjogoknak az osztrák császári hatalom általi kisajátítása, melybe a nemzet, úgy mint az előbbi századokban, téves felfogások alapján bele is nyugodott.

Így mindjárt a mibe a nemzet beleszólást nem követelt, az a külpolitikának vezetése és irányzása volt. Ha a szegény

[1] Lásd: Kazinczy és Dessewffy levelezése, III. kötet 73. lap.
[2] Hitel, 228. lap.

lengyelek érdekében az országgyülésen szebbnél szebb dikcziók el is hangzottak, ez éppen csak ennyi volt és tovább nem terjedt. Senkinek eszébe nem jutott diplomácziai akcziót kezdeményezni, vagy ily tárgyban értesülést kivánni. Nemcsak hogy a katonaság teljesen osztrák és császári volt, de mikor egyszer egy tüzes ellenzéki szónok, báró Mesnil Viktor, a főrendiházban a kétfejü sas ellen intézett támadást, nem kisebb ember mint Széchenyi István leczkéztette őt meg, mert mint régi katona nem viselhette el, hogy azon jelvényt, mely alatt sok éven át büszkén harczolt, ócsárolják.[1]

Adófizetője az ország az osztrák kincstárnak. Az ország költségvetésének ösmerete ezt kétségbevonhatatlanná teszi. Fényes Elek[2] az ország akkori költségvetését a következő összegekben állapítja meg, a melyek ma is érdekkel birnak. A bevételek kitettek 23 millió forintot. Ebben szerepelnek: koronai és kamarai uradalmak 1.600,000, só tiszta jövedelem 5.000,000, bányászat, pénzverés 1.000,000, posta 80,000, harminczad és vám 4.000,000, lotteria 155,000, fiskálitások 41,000, hadi adó 4.400,000, házi adó 3.500,000, deperdita 910,000. (Ez azon tétel volt, mely az ország veszteségét jelentette, azon a czimen, hogy a katonaság számára szükséges élelmiczikkeket a piaczi árnál jóval olcsóbban kellett kiszolgáltatni.) Zsidók türelmi adója 158,000, katonai végvidék 1.500,000, rendkivüli jövedelmek 500,000, királyi városok adója 37,000.

Ezzel szemben a kiadás: királyi udvartartás felerészben 1.500,000, állandó katonaság 6.800,000, határőri katonaság 1.400,000, vármegyék közigazgatása 3.500,000, végvidék közigazgatása 1100, a magyar kormányszékek összes kiadásai 1.000,000. A kiadás főösszege 16 millióra rugott, és így 7 millióra volt tehető azon összeg, mely fennmaradt és melyből hazánkra egy árva garas sem költetett.

Ezen állapotoknak ösmerete vitte Dessewffy Józsefet[3] arra, hogy elpanaszolja, miszerint ha az ember elgondolja,

[1] Lásd *Széchenyi* István országgyülési beszédei, 333. lap.
[2] Magyarország Statisztikája, III. kötet 32. lap.
[3] Levelezése Kazinczyval, III. kötet 65. lap.

hogy I. Lipót óta mennyi nemes ércz ásatott ki a föld gyomrából és mi kevés marad ebből a magyar ember zsebében, meg kell döbbennünk, úgy szerencsétlenségünk mint gyávaságunkon. Épen így adófizetője a kincstáron felül az osztrák közgazdaságnak. Egy oly nagy és elfogulatlan közgazdasági tekintély, mint Sina Simon, mondja az aulikus kanczelláriai titkár Wirknernek,[1] hogy nem áll az, mintha Magyarország nem járulna elegendőképpen a közös kiadásokhoz. Egyszerüen azért, mert az olyan viszonyban van az örökös tartományokhoz, mint India Angolországhoz. — Minden magyar czikk a határon magas vámot fizet, a silány osztrák gyártmányok elárasztják az orzágot. A mi kis pénz pedig megmarad, azt a magyar gavallérok elköltik Bécsben.

A nemzet összes politikai és gazdasági ereje ilyképpen Ausztriába folyt; mely kedvezőtlen viszonyokon az alkotmány helyreállítása hasonlóképpen nem tudott segíteni. Nemcsak nem tudott segíteni, hanem azon már elsorolt mozzanatok folytán, melyek ez időszakban az osztrák régimeben felszinre kerültek, némileg rosszabbodtak.

Így mindjárt a Staats-Conferenz felállításából azon közjogi természetü sérelem származott, hogy az osztrák befolyás mintegy intézvényes jelleget nyert. Nem kell elfelejteni, miszerint az előbbi uralkodók, különösen Mária Terézia és Ferencz alatt, a mit a magyar király felségjogi kisajátításának neveztem, mindég a fejedelem utján történt, ki végre is magyar király volt, és ily módon csak az intézkedés tartalma képezte a sérelmet. A Staats-Conferenzben azonban a fejedelmi hatalom számlájára oly személyiségek rendelkeztek, kiknek a magyar közjoggal semmi közük, kiknek semminemü jogosítványuk a funkczióra nem létezett, és kik az osztrák fennhatóságot kézzel foghatólag, szemmel láthatólag képviselték.

Éppen így áll ott a dolog a bürokrácziával is. Míg előbbi időkben az ellenszenv csakis a vezető minisztereknél: Hocher, Lobkowitz, Zinzendorf, Thugut, Wallisnál volt észlelhető, most ráragadt az egész testületre. Nem volt az osztrák hivatalnoki karnak oly befolyásos és tehetséges képvi-

[1] *Wirkner:* Élményeim. 121. lap.

selője, kinél ennek jelenségeit ne lehetne észlelni. Kübeck, a két Krausz, Zedlitz, Pipitz, Sommaruga, később például Schmerling mind egy húron pendültek, mind azt hitték, hogy az összbirodalom érdekeinek oly módon szolgálnak, hogyha hazánkat a földre tiporják, fejét a járomba hajtják. Egyik közülök, Zedlitz báró, kiben bizonyos költői képesség is lakozott, ezen nézeteknek az »Augsburger Allgemeine Zeitung«-ban, mely akkoron Németországnak legtekintélyesebb lapja volt, kifejezést adott. Azon czím alatt jelentek meg »Pia Desideria für Ungarn«, melyek azután Pulszky Ferencznek alkalmat szolgáltattak igen hatalmas replikára. Ezen czikkekben a sugalmazott szerző szidja a magyar ellenzéket, sőt Széchenyi Istvánt is, mint a kik inkább középkori arisztokrata rebellisek, mint modern értelemben vett szabadelvüek. Szemükre vetette, hogy fel nem tudják fogni az osztrák felsőség európai szükségességét, mely a valódi haladás feltétele. Megtámadja őket, hogy elnyomják a német kulturát, egy szóval a czikkek tele voltak magyarfalással, úgy hogy a hazai közvélemény méltán felzúdult miattok. Általában az osztrák bürokrácziának olyan volt a magatartása, hogy oly aulikus embert, mint Wirkner, oly kiegyenlítő egyéniséget, mint Széchenyi, minduntalan kihoztak a sodrukból.

Súlyosabb sérelmet képezett ennél nemcsak a két említetre, de hasonlóképpen az egész nemzetre nézve a rendőrség beavatkozása, gyülölt főnökükkel, Sedlniczky gróffal az élükön.

Elég erre vonatkozólag azt felhozni, hogy éppen úgy, mint az 1811-iki országgyülésen — a mire az első kötetben már hivatkoztam — a későbbiekben is a titkos rendőrség Pozsonyban egy állandó expoziturát tartott, mely kettős feladatot végezett. Egyrészt minden nevesebb embert folytonos felügyelet alatt tartott, másrészt az általános helyzetről jelentést tett.[1]

Erről a tényről Kölcsey is megemlékezik naplójában.[2] A policziát ottan hydrának nevezi, mely a titkos árulko-

[1] Lásd *Wirkner:* Élményeim, 67. lap.
[2] *Kölcsey* munkái, VII. kötet 201. lap.

dást rendszeresen űzi. Annyira megy, hogy a személynököt, Méreyt is bevádolja, miszerint neki ezen szennyes üzelmekben része van.

Ugyancsak Wirknertől, ki a kanczelláriának előkelő hivatalnoka volt, különben tisztességes és nagyon értelmes ember, ki Ferencz császárnak is megnyerte tetszését, és a dolgokba teljesen be volt avatva, tudjuk azt, hogy, hasonlóan felsőbb rendeletre, a postán a leveleknek felnyitása rendszeresen üzetett. Nem is volt ez titok a követi körökben sem. Szoboszlai Papp István, a nagyhirü debreczeni pap, ki az 1825-iki országgyülésen jelen volt, és onnan barátjaival sürün levelezett, értésükre adta, hogy az országgyülési dolgokról ez oknál fogva bizonyos tartózkodással kénytelen irni, elhallgatva sok olyat, a mi igaz és megtörtént.[1]

Ugyancsak Wirknertől tudjuk,[2] miszerint hivatalos minőségében minden héten meg kellett jelennie a rendőrségnél, azon oknál fogva, hogy átnézze a hazánkat illető jelentéseket, a mit a pöffeszkedő rendőrminiszter, Sedlniczky hallatlan és vakmerő beavatkozásnak tekintett, és mi különben csakis üres puffogatás számba ment.

Nem voltak a viszonyok előnyösebbek azon a másik területen sem, melyet szoros értelemben belkormányzatinak szoktunk nevezni. A korona jogosítványai uralkodtak itten is a helyzeten és lidércznyomásként nehezedtek a nemzetre. Ha nem is a magyar király felségjogainak az osztrák császári hatalom által való gyakorlása következtében, mint ama közös ügyek és érdekü viszonyoknak nevezett kérdésénél, hanem egy oly természetü gyakorlat által, mely a nemzet igazai és érdekeivel szemben minduntalan ellentétes állást foglalt el. Igaz, hogy az alkotmány helyreállítása következtében azon hatalom, melyet a legfőbbnek szoktunk nevezni, a potestas legislatoria, a törvényhozó hatalom ismét a nemzetnek birtokába jutott és a pátensek általi önkénykedés véget ért.

[1] Lásd *Vaszary* Kolozs: Adatok az 1825-iki országgyülés történetéhez.

[2] Élményeim, 76. lap.

De ennek megosztása oly aránytalanul történt, miszerint a korona képesnek érezte magát arra, hogy a nemzeti akaratot oly szorosan belkormányzati kérdésekben is, mint a városok rendezése, közteherviselés, örökváltság meghiusítani. A helyzet elfajulását éppen azon körülmény biztosítja, hogy a létező visszaélések orvoslása is az uralkodó hatalmi érdekeinek lett alárendelve. Az örökváltságot Ferencz császár, mint látni fogjuk, azért ellenezte, mert félt a demokráczia terjedésétől. A nemesség adómentessége azért tartatott fenn, mert az elősegítette a budget nélküli gazdálkodást. A városok rendezésénél az képezett akadályt, mert a fennálló szervezet azokat a kormány vak eszközeivé tette egyrészt, másrészt megakadályozta, hogy a megyékkel kezet fogva az ellenzék erejét emeljék.

Az eljárást illetőleg pár szó elegendő, hogy a dolog érthető legyen. A törvényhozás terén a korona birta a vetó jogát a felső táblánál, feltétlen és biztos többséggel rendelkezett nemcsak az országos méltóságok, főpapság, főispánok és nagy urak, de még a szegényebb sorsu főrendek folytán; kiknek nem volt annyi jövedelmük, hogy az országgyülésen jelen lehessenek. Ezek a gyászmagyarok a kormánytól napidíjat huztak és ötforintos mágnásoknak csúfoltattak.[1]

Az alsó táblán némileg kedvezőbben álltak a dolgok, habár ottan a kinevezett elnök, a személynök által vezetve is létezett egy udvari gárda a káptalanok és városi követek képében. Ezt röviden felemlítem; midőn az országgyülésről szólok, lesz alkalmam a korona illetéktelen befolyásának több konkrét példáját felhozni. Mert az alkotmány helyreállítása daczára az illetéktelen befolyás tovább tartott. Mikor például arról volt szó, hogy a megyék pecsétjeiben a latin felirás helyett magyart alkalmazzanak, mely kivánságot 1840-ben az országgyülés is pártolta, ez a felségjogokra való hivatkozással megtagadtatott, miután a hitelesség és kiváltság ezen jogkörbe tartoznak.[2]

[1] Lásd *Falk* Miksa: Széchenyi István és kora, 106. lap.

[2] Lásd *Palugyai:* Megyerendszer hajdan és most, I. kötet 166. l.

A mi ezen befolyást és nyomást intézvényes, rendszeres jelleggel látta el, az onnan származott, mert a végrehajtó hatalom nagy központi szervei: kanczellária, helytartótanács, udvari kamara teljesen a koronától függnek és ennek, illetve az osztrák politikának expoziturái. Még a biróságok, a királyi és hétszemélyes tábla, a politikai természetü keresetek — mint például az ifjak és Kossuth pereiben — éppen olyan szégyenletes szerepet játszanak, mint a hogy azt a Martinovics-féle összeesküvésnél az ország oly szomoruan tapasztalta, a mit a maga helyén fel is említettem. Pedig a királyi tábla élén ezen perek során Somsich Pongrácz állott, ki Ferencz császár alatt, a passziv ellenállás korszakában, a dunántúli patriotáknak, mint akkoron nevezték, volt egyik vezére. Mikor Széchenyi meglátogatta őt, dicsérte előtte Anglia szabadságait, a Habeas Corpus törvény áldásait.[1]

Mindez feledve lőn. Ő biráival éppen úgy felhasználtatta magát a reformtörekvések elnyomására, mint elődje, a különben oly jeles Ürményi, a gyászos emlékü Martinovics-perben. A reformtörekvéseknek legnagyobb akadálya a sajtóczenzura volt, mely a XVIII-ik században visszaélés folytán honosult meg és azután állandósult. Az 1827-iki országgyülés által kiküldött bizottságnak közjogi — publico-politica — osztályában, hihetőleg József nádorispán behatása következtében, csakis Dessewffy József emelkedett fel igazán mesteri különvéleményében a sajtószabadság magaslatára.[2] Maga az illető bizottság egy törvényjavaslatot is dolgozott ki az előzetes könyvvizsgálatot fenntartva, melyben különösen az uralkodó személyét, a keresztény vallást és annak erkölcsi tanait, az ország alkotmányát, a törvényes kormányzatot érintő támadások, továbbá az erkölcstelenséget terjesztő, végre rágalmazó és gyalázó iratok, egyszóval körülbelől mindennek, a miről csak irni lehetett, meggátlása czéloztatott. Törvény e munkálatból nem lett, de a czenzura fennmaradt. Hatását meg is érezte mindenki, úgy hogy Széchenyi Stadiuma, Wes-

[1] Lásd *Széchenyi* Naplói, 142. lap.

[2] Lásd kivonatban közölve dr. *Ferenczy* József: Gróf Dessewffy József életrajzában, 32. lap.

selényi Balitéletei, Bajza Ellenőrje mind külföldön lettek nyomatva. Sőt még Deák beszédei is megnyirbáltattak, a miért a megyegyüléseken felszólalás is történt.[1] A közvetlen befolyás mellett megnyilatkozik a koronának közvetett befolyása is. A mit már az előző kötetben[2] kifejtettem, hogy a legjóravalóbb emberek, azért, mert azt hitték, hogy a magyar korona iránti jobbágyi hűségöknek tesznek vele eleget, oly útra tévedtek, oly szellem által lőnek áthatva, mely nem vezethetett az alkotmány megszilárdításához. Ez vezette például Czirákyt — kinek közjogi iratai mérhetlen szolgálatokat tettek a nemzeti érzésnek — arra, hogy a pátensek korszakában királyi biztosként szerepeljen.

A mint hogy, midőn az 1825-iki országgyülésen e miatt megtámadják, azzal védekezik, miszerint abban a hitben élt, hogy hazájának ily módon tesz szolgálatot.

Ez viszi Kölcseyt arra, hogy Ferencz császár negyven éves uralkodási ünnepén olyan dikcziót vág, mely Mátyás királyt megilletné. Ez birja rá Dessewffy Aurélt, hogy az ifjak perében a kérdést a jog teréről a kegyelmezési térre vigye át.

Egyszóval a magyar király felségjogainak részben kisajátítása, részben nemzetellenes működése uralkodik a helyzeten. És ha a korona taktikáját az elmult időkben úgy vázoltam, hogy a XVII-ik században fegyveres támadással, a XVIII-ikban elaltatással akarta keresztülvinni czélzatait, úgy a XIX-ik századnak különösen második negyedében az alkotmány alaki fenntartása mellett, éppen a királyi hatalom révén, annak lényegét akarta meghamisítani, a mit már az éles megfigyelő Springer is meglátott.[3] Ennek folytán azon jelenség elől sem lehet elzárkózni, a mi különösen az elébbi kormányzati taktikával való összehasonlítás következtében ötlik szemünkbe, hogy az uralkodóház az alkotmány merev negacziója után oda jutott, hogy azt legalább hivatalosan fenn akarta tartani.

[1] Lásd *Kónyi:* Deák beszédei, I. kötet előszó.

[2] Lásd a Régi Magyarország, 306. és 748. lapon.

[3] Geschichte Oesterreichs, I. kötet 361. lap.

Erősen kidomborodik ezen körülmény Ferencz császárnak szavaiban, melyeket igen ünnepélyes pillanatban mondott 1832-ben. Ekkor tölt be ugyanis uralkodásának negyvenedik éve.

Egy fényes, sok száz tagból álló küldöttség, melyet a műbarát Pyrker egri érsek vezetett, járult a trón elé a nemzet érzelmeit tolmácsolandó. Ferencz beszédében a legmerevebb konzervativ álláspontra helyezkedett. Hivatkozott a magyar embernek veleszületett tiszteletére, ősi alkotmányára, hogy ez oltalmazza meg az ujítás kórságától, a külföld majmolásától. Annak, a mi felforgató irányban kinn és benn történik, a tanusága ösztönözze őket, hogy a trón körül sorakozzanak és annak honatyai czélzatait támogassák. Hogy a korona részéről az ősi alkotmányra való hivatkozás az elébbi állapotokkal szemben nyereség volt, az kétségtelen. De másrészt az is kétségtelen, miszerint ezen magatartás a helyzet nehézségeit jelentékenyen fokozta. Fokozta mindjárt a fogalmak zavarát, mert elősegítette azt a látszatot, mintha a korona az alkotmány védőinek sorában állana. A mi, mint látni fogjuk, oly határozott ellenzéki férfiak, mint Nagy Pál, Ragályi stb. magatartására is befolyást gyakorolt. Ily módon azután megnehezítette a reform művét, melyet, mint majd látjuk, éppen ezen akadályok következtében, csakis egy külső esemény, a franczia forradalom volt képes dülőre vinni. Habár másrészt azt sem lehet tagadásba venni, miszerint akkoron már hazánk közélete oly imponáló erőt kezdett kifejteni, melynek a bécsi udvar ellenállását elébb-utóbb meg kellett törnie.

VI.

Szólottam elébb az erőknek látszólagos aránytalanságáról a császári hatalom és a nemzeti ellentállás tényezőit illetőleg. Ezen aránytalanságot egy rövid formulában olyképpen lehet kifejezésre juttatni, hogy, míg Ausztriában, legalább látszatra, az egység, vagyis, ha nem is a politikai, de a kormányzati hatálynak és erőknek összefoglalása képezte a helyzet szignaturáját, nálunk a szétdaraboltság, a szertehuzás látszott napirenden állani.

Ha az ember azon időknek prózai vagy költői termékeit olvasgatja, minduntalan találkozik ezen kifejezéssel: »a két magyar haza«.[1] Ez a kifejezés egyszerüen Erdélyre és a szükebb értelemben vett Magyarországra vonatkozott és jelentette azt, hogy az országnak területi, jogi és politikai egysége ketté van törve és így annak erejét egybefoglalni, összpontosítani nem lehet. Széchenyi erre így nyilatkozik: »Hazánk rútul el van darabolva pártok, hitvallás, külön nemzetiségek és municzipális alkotmányunk által. A pártok vagy öt részre, a hitvallások talán hatra, külön nemzetiségek vagy tizre, municzipális alkotmányunk ötvenkettőre és úgy összesen 72-re vagyunk tagolva, ide nem számítva a szabad kerületeket és királyi városokat. És mi gyengeségünk okát nem látjuk át, sőt sokan közülünk nem is sejtik, mily gyengék vagyunk, pedig ezen elbonczolás teszi hazánkat egy beteg, egy haldokló testhez hasonlóvá, melyben a vér nem kering. És ha valóban tisztán kivánunk látni ebben, e szomoru heterogeneitásbán keressük a mult idők viszontagságait, melyek annyiszor gyászba borították és természetellenes állásban keressük a jelenkor szégyenét, mely mindeddig a nem ismert és meg nem nevezett kisded nemzetek sorába taszít bennünket.« Tovább fűzve eszméit azt találja, hogy »egyik ember, egyik megye nem gondol a másikkal. Vas megye nem gondol Abaujjal, Kecskemétnek kisebb gondja is nagyobb, mintha Lőcse a föld közepéig sülyedne. Mit bánja a Csallóköz Mosonyt, habár a Dunába fulladna, Tolna vizeit Pestre torlasztja, Győr a Hanságnak vet gátat s több efféle országos sérelmeinkben látható. Ily módon feloszlik az úgyis nem nagy királyság 52 kis királyságra és a világ nagy szinpadán csak igen lassan és talán oly út felé halad, mint a khinai gálya a fergetegben, midőn, a hogy beszélik, mindegyik hajós a maga esze szerint cselekedvén sziklák közé zavarják a hajót és ha törik ha szakad egyenkint merítgetik, lapátolgatják a vizet, míg a savanyu nagy hab örökre egyesíti őket«.[2]

[1] Lásd *Fényes*, II. kötet 115. lap.
[2] Lásd *Világ*, 63. lap.

Széchenyi ezen megható szavai, melyeknek a megyékre vonatkozó részére később visszatérek, nem merítik ki a széthuzás elemeinek felsorolását. Ha hazánk akkori viszonyait, a magok összeségében megfigyelés tárgyává teszszük, még egy csomó más kedvezőtlen jelenséggel is találkozunk, melyek az egésznek képét még kuszáltabbá és zavarosabbá teszik. Így az állami egységnek még egy másik nélkülözhetetlen kelléke hiányzott nála, magának a Királyhágón inneni Magyarországnak sem volt igazi központja, fővárosa. Már az is rendkivüli hátrány számba jött, hogy a két testvérváros, mely úgy a hogy a központ szerepét játszotta, Buda és Pest, csak egy hajóhiddal volt egybekötve. Ez pedig a közlekedést, a városi életre nézve oly fontos téli hónapokban, a jégzajlás miatt fenntartani nem tudta. Mind a két város tulajdonképpen német lakossággal birt, Kisfaludy rákosi szántója, ki meghatottan elpanaszolja, hogy

»Pest Budáról sok nép kijár,
S alig érti nyelvünket már«

nem a költői keserv- és képzeletnek, az úgynevezett »poetica licentiá«-nak volt szüleménye, hanem szégyenletes valóságot fejezett ki. Az ország feje- és szivének már ez oknál sem volt tekinthető, ha különben a kellékeknek meg is felelt volna. De nem felelt meg, mert a nemzeti szervezet legfőbb organuma és tényezője, a törvényhozás, Pozsonyban ülésezett, annak hatását tehát teljesen nélkülözte.

Jogszolgáltatási és kormányzati hatóságok szempontjából látszólag jobban mentek a dolgok, a mennyiben a Curia és királyi tábla Pesten, a helytartótanács és kamara Budán székelt, de ezeknek állása a testvérvárosok életében olyanynyira elszigetelt jelleggel birt, hogy megfelelő mozgalmat előidézni egyik sem volt képes.[1] Még a társadalmi viszonyok élénkítéséhez sem járulhattak hozzá, mert ez a legszánalmasabb pangásnak volt kitéve. József nádorispán, ki hivatva lett volna a társadalom élén állani, Bécsből folytonosan gyanús

[1] Lásd erre vonatkozólag *Thallóczy* Lajos: Gróf Szécsen Antal, 10. lap.

szemmel tekintve, egyedül hivatalos teendőinek, mintaszerü gazdasága- és családjának élt. Különben is az arisztokráczia Bécsben, a nemesség megyéjében tartózkodott s így nem léteztek azon elemek, melyek pezsgő, vidor mozgalmakat előidézhettek volna.

Pest, valamiként Buda — mert hiszen külön törvényhatóságok voltak, miután az egyesítés csakis 1872-ben történt — sem az anyagi, sem a szellemi életnek nem voltak és nem lehettek központjai. Jól mondja Pulszky Ferencz, hogy József nádorispán szerette a serdülő várost, de meg sem álmodta, hogy az világváros vagy számottevő kereskedelmi piacz lehessen. Az ősz nádor belőle egy olyan provincziális-féle várost akart csinálni, mint Carlsruhe, Mannheim. Azért széles nagy utczákat tervezett, két vagy kivételesen három emeletes házakkal, könnyü, kellemes stilben, olyat mint a mostani földhitelintézet háza a Bálvány-utczában, mely akkoron Pest legszebb házának tartatott. Ilyenek épültek több helyen is, mert nagyobbak, monumentálisabbak megrontották volna az összhangot.

Annak pedig, hogy az egy nagy közgazdasági emporium legyen, az anyagi viszonyok összesége is utját állotta. Hiszen a mezei gazdaság és ipar a középkor bilincseiben nyögött, elég siralmasan, a munkának és birtoknak kötöttsége a czéhrendszer korlátozó szabványai által volt lekötve. Ily módon a termelés egyik ágban sem volt nagyon eredményes és élénk forgalomnak nem is igen képezhette tárgyát. Ezt a meglevő forgalmat a fonák vám- és kereskedelmi politika különben is még jobban megkötötte. A kereskedelemnek Pesten való összpontosítását akadályozta annak szervezetlensége. Hitel, pénzintézetek nem léteztek, a kereskedői osztály oly kis számmal volt, hogy Fényes 1840-ben[1] 157 nagykereskedőt, 351 különféle és 27 termékekkel való kereskedőt számlált. Számottevő kereskedelem ily viszonyok között nem is keletkezett. Némán folyt le a budai vár ablakai alatt a széles fejedelmi Duna, de a forgalom rajta abból állott, hogy olykor-olykor leuszott a Vágról nehány fával rakott

[1] Lásd idézett munka, I. kötet 242. lap.

tót talp és alulról felfelé iszonyu ostorpattogással vonta a dohány- és gabonahajókat az elcsigázott lovak hosszú sora. Ez volt a rendes állapot, nagyobb lendületet csakis a négy országos vásár hozott, mely különben elég élénk forgalmat hozott létre, úgyannyira, hogy annak összegét egy szakértő, Csaplovics, tiz és husz millió közt állapítja meg.[1] Ezek a városok azonban időszaki jelleggel birtak, nem is igen szárnyalták túl például a debreczeni, győri vásárokat. Így tehát nem voltak képesek Pest számára azt a vezető pozicziót megadni, melylyel annak az ország érdekében birnia kellett volna.

Éppen így állott a dolog szellemi téren. Itten is annak legfőbb tényezői hiányzottak. Állandó szinház, műintézetek nem léteztek. Volt két magyar lap, a Kulcsár István »Hazai és külföldi tudósításai« és a »Magyar Kurir«, de ezeknek együttvéve nem volt annyi előfizetőjük mint a német »Pesther Zeitung«-nak. Kassa, Debreczen, Kolozsvár inkább voltak irodalmi góczpontok mint Pest maga. Irodalmi kör sem verődött össze, az a nehány iró, a ki Pesten lakik, vagy ottan megfordul, csakis egy magánháznál, az érdemes Kulcsár Istvánéknál talál társakra és rokon keblekre, kikkel szellemileg érintkezhetik és egy jobb jövő reményének adhat kifejezést.

Mikor Széchenyi István akczióját megkezdette, teljesen tabula rasa-t talált. És ha ezen akcziót, melyet egy központ alkotására nézve Dessewffy Aurél akként jellemzett, hogy annak végczélja[2] az állóhid által összeforrt, vasutak és vizcsatornák által a legtávolabb pontokkal összekötött, dúsgazdag és bájossá varázsolt Budapest, sikerült, úgy kétségen kivül az ő lángesze és a nemzetnek ujjászületése okozta azt, mely a kedvezőtlen viszonyok jégkérgét áttörve, lassu, bár folytonos menetben a gyengeség helyett erőt, a pangás helyett lendületet idézett elő.

Ezen kedvezőtlen viszonyok szemléje a kormányzati intézmények rövid ismertetéséhez vezet bennünket, melyek

[1] Lásd *Ballagi* Géza: Millennaris történet, IX. kötet 64. lap.
[2] Lásd XYZ könyv, 72. lap.

kettős irányban keltik fel figyelmünket. Részben abban az irányban, hogy az osztrák fennhatóság eszközei, részben hogy a kormányzati erő és hatály dolgában egy minimumot képviselnek és ily módon az ország erejének fokozásához mivel sem járulnak.

Az országnak kormányzati felosztása a legtarkább képet mutatta. A felosztás különféle alapon és szempontok szerint történt. Politikai, törvénykezési, egyházi, katonai, pénzügyi, biztossági, literáriai, bányászi és postaintézeti kerületek léteztek ugyan, de ezek között semmi összefüggés és összhang nem volt található. Ha ehhez még hozzá veszszük az ország kezdetleges közlekedési állapotait, be lehet látni, hogy sem a kormány, sem a kormányzatok szempontjának nem lehetett eleget tenni, tehát éppen azon követelményeknek, melyek minden kormányzat létjogát alkotják. Ezen egyes intézmények- és szerveknek ösmertetése messze vezetne, csakis a szorosabb értelemben vett politikai, vagyis kormányzati közegeket és hatóságokat illetőleg kivánok nehány tájékoztató körülményt felemlíteni, főleg azon szempontból, hogy kiderüljön, miszerint azok mennyire nem voltak a nemzeti erőknek exponensei.

A legfőbb kormányszékek közé három főhatóság volt sorolható: a helytartótanács, a m. k. udvari kanczellária és a kamara. Ezek dikaszteriumoknak neveztettek, mely elnevezés görög eredetü és a középkorban egész Európában használatos volt. A helytartótanács élén a nádorispán, a kanczellária élén a főkanczellár, a kamaráén pedig a tárnokmester állott. Ezen kormányszékek mindegyikénél az eljárás kollegialis volt, vagyis a határozathozatal mindig tanácsülésben történt. Így például az 1723 : XCVII. t.-cz. értelmében a helytartótanácsnál legalább 12 tanácsnoknak kell jelen lenni.

A kanczellária, mely, mint ösmeretes, Bécsben székelt, a mi már magában működésének természetét megmagyarázza, azon organumnak volt tekinthető, mely az ország politikai vezetését tartotta kezeiben. A főkanczelláron kivül találunk statusában alkanczellárt, referendariusokat, titoknokokat, fogalmazókat, összesen 154 egyént, kiknek fizetésök 154 ezer forintra rugott. A referendarius kifejezés onnan származott,

mert az illető tanácsosok személyesen tették meg jelentéseiket a fejedelemnek.[1] Később azután a fontosabb tárgyak a kanczellária teljes ülésében vétettek elő és szavazással eldöntve terjesztettek a korona elé, annak helybenhagyását és aláirását kinyerve. Ezen gyüléseket illetőleg a hallgatás és titoktartás elsőrangu követelmény volt. Az erre vonatkozó utasítás következőképpen hangzott: »Omnia in eo ipso consilio aulico fideliter, et secrete, tractare atque agere.« [2] A korona felségjogainak képviselete, védelme volt ezen hatóság legfőbb feladata. Ennek következtében az oly nagy jelentőségü királyi pecsét is az ő gondozására volt bizva. A kanczellária volt az, melynek kezébe a törvényhozási akciónak szálai egybefolytak. A törvényhozás egybehivása, vezérlete, berekesztése az ő asszisztencziájával történt. A kanczellária fogalmazta a királyi előadásokat, továbbá hirhedt leiratait, a reskriptumokat, mint akkoron nevezték. Hirhedtek voltak azért, mert a nemzeti követeléseket vagy egyszerü tagadásba vették, vagy, mint az akkori kornak egy alapos ösmerője jellemezte,[3] fogalmazása Pythia kétértelmüségeire emlékeztet, mely csak arra szolgált, hogy az országgyülést a kétértelmüség utvesztőjébe vigye. Szintén az ő feladata volt az udvari politika számára az országgyülésen — coûte que coûte — többséget csinálni, a miért is Kossuth egy alkalommal Wirknert, a kanczellária egyik hivatalnokát, mint lélekvásárlót bélyegezte meg.[4] Általa történt továbbá az úgynevezett konczertáczió, a törvényjavaslatoknak az országgyülés kiküldöttjeivel való szerkesztése, miről még lesz alkalmam szólani. Funkcziói közé tartozott természetesen minden rendü és rangu kinevezés, adományok, nemesítések, kegyelmi tények, a legfőbb kegyuri jog gyakorlata. Beavatkozással birt a jogszolgáltatás folyamatára. Ha esetleg valaki pöre menetelében rövidséget szenvedett, a királynál mint legfőbb birónál kereshetett orvoslást, mi úgynevezett birói parancsok — mandata

[1] Lásd *Virozsil:* Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn, III. kötet 75. lap.

[2] Lásd ugyanott.

[3] Lásd *Csengeri:* Magyar szónokok és államférfiak, 30. lap.

[4] Lásd *Horváth:* Huszonöt év, II. kötet 653. lap.

judiciaria — utján szokott történni. A kanczellária viselte a főgyámi hatóságot az ország összes árvái felett, a mint hogy hiteles helynek — locus credibilis — tekintetett, minek folytán előtte teljes hatalmu biztost, ügyvédet, jószág-örökvallást bevallani, végrendeletet, szerződést és más egyezségeket lehetett tenni. Nála tartották az úgynevezett királyi könyveket — libri regii, — melyek I. Ferdinánd király ideje óta minden nemesi, adományi és más fontosabb okleveleket magukban foglalnak. A kanczelláriának intézkedései legfelsőbb rendelvénynek — decretum — neveztettek, és az 1741 : XIII. t.-czikk különösen hangsúlyozta azoknak feltétlen érvényét.

A helytartótanács kebelzete huszonnégy tanácsost, kik az egyházi, mágnási, nemesi rendből vétetnek, titoknokokat és fogalmazókat és más szükséges személyzetet, összesen 267. egyént számlált, 298 ezer forint fizetéssel. Ezek között, úgy mint a kanczelláriánál, találjuk a szegények ügyvédjét — pauperum advocatus, — a régi Magyarország ezen helyes felfogásra visszavezethető hivatalát.

A helytartótanács az ország legfőbb közigazgatási hatóságát alkotta, hatásköre megfelel annak, a mit ma nagyobb méretekben belügyi, kultusz- és közlekedési miniszteriumnak nevezünk. Ezen tárgyakra vonatkoztak intézkedései, melyeket *intimatumok*nak, intézvényeknek neveztek. A helytartótanács hatósága, úgy mint a többi kormányszékek, kiterjedt Horvátországra is. Igaz, hogy Mária Terézia 1767-ben egy külön horvát helytartótanácsot szervezett, de ez az 1791 : LVIII-ik törvényczikk által, magoknak a horvátoknak kivánatára, meg lett szüntetve, és így az ország kormányzati egysége helyreállt. Bizonyos érdekkel bir a pecsétnek kérdése. Az 1723 : XCVIII. t.-cz. folytán a helytartótanácsnak pecsétje a kétfejü sas volt, és közepén az ország czímere. Mikor 1861-ben ama nagy kontroverziák folytak a real- és personal-unio felett, ezen mozzanat a fejedelmi leiratokban mint érv hozatott fel az első mellett, melynek jelentőségét természetesen Deák különösen második feliratában megczáfolta.[1]

Az udvari kamara személyzetét alkották: elnök, alelnök,

[1] Lásd *Kónyi:* Deák beszédei, III. kötet 164. lap.

királyi tanácsosok, titoknokok, fogalmazók a királyi ügyek igazgatásával együtt. Ez utóbbi — Causarum regalium director — nem csak a kincstárt képviselte, hanem a politikai perekben a közvádlói tisztet is teljesítette és mint ilyennek a királyi táblán ülése is volt.[1] A kamara tisztviselői kara 233 tagot számlált, dijazásuk összege 222,000 forintra rugott,

A kamara azt a funkcziót teljesítette, mely a pénzügyminiszterium feladatát képviseli. Az ország közjövedelmei az ő kezébe folytak, a kiadásokat is ő teljesítette, tulajdonképpen az osztrák udvari kamara fennhatósága alatt, melytől való függése példabeszéddé vált, mely ellen a törvényhozás számtalanszor, még pedig siker nélkül, tiltakozott.

Ezen kormányszékek közül a kanczellária és kamara a bécsi központi kormánynak voltak expoziturái, a helytartótanács pedig egyszerüen semmiségre volt kárhoztatva. Azonkívül a megfelelő eszközökkel nem rendelkeztek arra nézve, hogy az országot egy rendezett kormányzat áldásaival megösmertessék, az anyagi és szellemi fejlődésnek eszközei legyenek.

A szükséges pénzerőnek teljes hiánya lehetetlenné tette, hogy az országban még a nélkülözhetetlen beruházásokat is megtegyék. Az elintézésnek kollegialis természete minden cselekvőképességet megbénított. A megyei szervezettel pedig, mely a közigazgátást az egész országban gyakorolta, szerves egybefüggései összeköttetésben nem voltak.

Majdnem állandó gyakorlattá vált a felsőbb rendeletek tisztelettel félretétele. Csekély dolgokban részint inpraktikusok voltak, részint a protekczió miatt, melyet gyakoroltak, népszerütlenek. Így történt ez Pestmegyében 1842-ben a helytartótanácsnak egy intimatumával, mely a pesti mészárosoknak akarván kedvezni, azt rendelte, hogy vidéki csak úgy hozhat sertéshust eladás végett a fővárosba, ha beigazolja, hogy az állatot maga nevelte. A mi közhahota között temettetett el.[2]

[1] Lásd ezen hatóságot illetőleg, mely is az akkori jogviszonyokra vonatkozólag számtalan tanulságos dolgot foglal magában, *Wenczel* Gusztáv: Magyar magánjog rendszere, I. kötet 307. lap.

[2] Lásd *Széchenyi* Beszédei, 294. lap.

Nagyobb dolgokban azért, mert nem igen volt az illető kormányszékeknek oly jogosítványa, mely az udvari politika czéljaira igazán jog, törvény és igazság ellen ki nem zsákmányoltatott.

Erre szolgáltak például az úgynevezett *mandatumok*, birói parancsok, mely intézménynek behozatala nemes intencziókból indult ki, később azonban alkalmat adott a Cabinetjustiz gyakorlására, természetesen az udvari kontra-nemzeti politika érdekében. Így történt az Pestmegyében a negyvenes években, midőn egy szenzaczionális váltóhamisítási bünügyben, melyben a megyei törvényszék által letartóztatás is eszközöltetett, a kanczellária, politikai befolyásnak engedve, birói parancs képében akarta a szabadlábra helyezést eszközölni, mit a megye, Nyáry Pál indítványára, megtagadott.[1]

Még vérlázítóbb eset történt Horvátországban. Itten egy fanatikus illyrpárti, Barthalich nevü, egy földművest, kivel valami peres ügye volt, agyonütött. Megindították ellene a bűnvádi eljárást, de a kanczellária, mely akkor egészen az illyr párt sugallatát követte, szintén ilyen parancs utján beszüntette azt.[2]

A vélemények tulajdonképpen egész egyezők, az említett hatóságok értékét illetőleg, ellenzéki mint kormánypárti részről. Pulszky nézetét abban összegezi,[3] hogy az ország sehol sem érezte a haladó kormányt, csak az akadékoskodót, innen az ellenszenv, valamint a törekvés a megye hatáskörének kiterjesztésében keresne segélyt. Majláth országbiró egy nagy munkálatában, melyet az 1844. év végén készített,[4] konstatálja, hogy a dikaszteriumok, főleg a helytartótanács, sokat vesztett tekintélyéből, részben mert hatáskörét megszorították, részben mert nem oda való embereket neveztek ki. Azt tartja, hogy jobb semmi dikaszterium, mint az olyan, mely sem az ország, sem a fejedelem bizalmát nem birja.

Ha hozzáveszszük azt, hogy az egész hosszú idő alatt József nádorispán kivételével egyetlen kormányzati tehetség

[1] Lásd *Horváth* Mihály: Huszonöt év, II. kötet 428. lap.

[2] *De Gerando:* De l'esprit public en Hongrie, 337. lap.

[3] Életem és korom, I. kötet 251. lap.

[4] Lásd *Ballagi:* Millennáris történet, IX. kötet 627. lap.

sem lett ösmeretessé, valamint egyetlen üdvös intézkedés sem hirdette a kormányszékek hasznavetőségét, de ellenkezőleg a nemzet velök magát mindig szemben találta: akkor nem lehet csodálkozni azon, hogy a nemzet nemcsak teljesen elfordult tőlük, sőt irányokban ellenszenvvel viseltetett.

És azt is természetesnek kell találni mindenkinek, hogy például Klauzál és Deák magok részéről erkölcsi lehetetlenségnek tekintették a kormányba lépést. Hogy Széchenyi népszerüségét teljesen tönkretette azzal, hogy a helytartótanácsnál állást fogadott el. Hogy az oly nélkülözhetetlenül szükséges földhitelintézet létesítéséről még oly konzervativ érzésü ember mint Ghyczy Kálmán lemondott, mert belőle a kormány befolyását kiküszöbölni nem tudták. Nem igen hiszem, hogy tévedek, mikor azt mondom, miszerint azon egész időszak alatt, melynek eseményeit jelenleg vázolni bátorkodom, csak egy esetben történt meg az, hogy a nemzeti közvélemény ezen hányatott életü hatóságok ténykedésével egyetértett és azt általános örömujjongással fogadta. Ez pedig akkor történt, mikor is az 1848-iki törvények meghozatala és a miniszterium kinevezése után az említett dikaszteriumok magokat feloszlatottaknak nyilvánitották és ügyeiket az uj nemzeti kormánynak átadták.

A jogszolgáltatásnak nem kevesebb mint négyféle forrása volt: királyi, megyei, városi törvényszékek; itélkezett a nemesség és polgárság, földesuri biróság a jobbágy felett. Ellenben a házassági anyag a szentszékek illetősége alá tartozott. A jogrendnek két legfontosabb ágazatára, a tulajdon- és örökjogra nézve minden osztály számára más szabályok léteztek. Más alapon és czímen birt tulajdont a nemes, a polgár, a paraszt, mint a hogy akkoron nevezték, szabados, telkes és zselléres jobbágy alosztályaival. Ezenkivül még az ország déli részében az úgynevezett »Zadruga« a házközösség intézményeivel. A nemességnek is megvoltak a maga nem annyira alosztályai mint árnyalatai, a történeti fejlődésnek különlegességei, melyek visszahatottak a birtokviszonyokra is.[1]

[1] Lásd *Wenzel* idézett munka 252. lap és köv. *Fényes:* Magyarország statisztikája, II. kötet 35. lap.

Ilyenek voltak például az egyházi nemesek vagy praedialisták, a kik eredetileg jobbágy állásból szabadíttattak fel, azon czímen, hogy püspökük banderiumában szolgáltak. Más árnyalatot képviseltek a jászok és kunok, hol azon mozzanat szerepelt, hogy 1702-ben a német lovagrendnek eladattak, de később Mária Terézia alatt visszaváltották magokat. Miután azonban valamennyien a megváltás tényében nem vehettek részt, a redemtus és irredemtus különbözetek támadtak. Nemesi szabadságaikba behelyeztettek, azon megszorítással, hogy a birtokperekben tettlegesen ellenállani nem volt szabad.

A hajdukerületnek is megvolt a maga különállása, melynek lényegét azon körülmény képezte, hogy Bocskay azon kiváltsága, miszerint minden hajdu egyénileg nemes ember, országgyülésileg erősíttetett meg. De itt a jogfejlődés oly irányban történt, hogy bár adót fizettek, de a tulajdont nemesi jogosítványokkal birták, még, ellentétben a jászok- és kunokkal, opponálniok is volt szabad.

A nemesi tulajdon legerősebb jogczimének, az úgynevezett gyökeres jogon — ex radicalitate juris — való megszerzésnek, a királyi adománynak nem kevesebb mint négyféle jogczíme és fajtája volt. Jelentékeny eltérés létezett a tiszta, a vegyes, egyenes és uj adomány között.[1] Még az adománylevélnél — Litterae seu privilegium donationis — is különböztetni kellett a záradékok között, mely záradékok majd az okot, minélfogva a királyi fiskusra visszaháramlott, majd a jogtartamot, melylyel a jószág adatott és az adomány részeit fejezték ki.[2]

Éppen így állott a dolog az örökjogot illetőleg. Más törvény és jogszokás birt érvénynyel a nemesnél, más a polgár- és jobbágynál. Sőt még voltak ismét eltérések a jászok és kunok, a hajduk és a XVI szepesi város között.[3] A divide et impera elvét illetőleg bő szüretelés nyilt a felekezetek és nemzetiségek között.

[1] Lásd *Suhajda* János: A magyar polgári magánjog rendszere, 146. lap.

[2] Lásd ugyanott 143. lap.

[3] Lásd *Zlinszky* Imre: A magyar öröködési jog. II-ik szakasz.

Hogy nemzetiségi és vallási tekintetben a dolgok miként festettek, az annyira ösmeretes, hogy említésre is alig van szükség. Különösen szerencsétlenül állott a nemzeti nyelv fejlesztésének ügye. Valamennyi nemzetiség feltétlenül uralta nyelvével azon területet, melyen lakott. Még a ki műveltebb volt, az is alig jutott hozzá, hogy magyarul tanulhasson. A közép- és felső iskolák tannyelve a deák volt, éppen úgy, mint a hogy a törvényhozás és az összes felső hatóságok hivatalos nyelvként azt használták. A mi csak jelentősebb jogi munka megjelent, mint Cziráky, Bartal, Virozsil közjoga, Kövy és Frank magánjoga, az mind deákul iródott és jelent meg. Kölcseytől tudjuk, hogy Cziráky a latin nyelv hivatalos használatát a magyar alkotmány egyik biztosítékának tekintette. Mikor a magyar nyelv ügye mindinkább tért hódított, egy ebéd alkalmával könnyekre fakadt, miután csakis rossz következéseket várt ettől. Kölcsey be is írja naplójába: »Ég és csillagok! mitől félsz, jámbor gróf, hogy a szent nyelv elveszvén a Zendavesztát más is megértheti és oda vész a ti brahmin jellegü bölcseségtök.« [1]

Az arisztokráczia, a városok polgársága nagyobbára németül beszélt, úgy annyira, hogy a nemzeti kultura egy kis szigetre szorult össze és kétségesnek látszott, hogy képes lesz-e a minden oldalról betóduló árnak ellenállani, nemcsak, hanem partjait tovább terjeszteni, a szilárd államiság nélkülözhetlen határáig.

Ha mindezeket összefoglaljuk, el kell ösmernünk az elébbi következtetés helyességét, hogy t. i. a nemzeti élet egész vonalán, nem annyira az állami mint inkább országos, tulajdonképpen tisztán tartományi jellegü intézményeknek minden pontján idegen befolyás, részben ziláltság, szakadozottság képezte a helyzet szignaturáját. A nemzeti feladatok bármelyikét teszszük is vizsgálódás tárgyává, akár az alkotmány fenntartását vagy annak reformálását, az anyagi és szellemi érdekeknek még a legszükebb értelemben való védelmét vagy gyarapítását: mindenütt arra lyukadunk ki, miszerint az intézmények sehol sem voltak képesek a szükséges

[1] Munkái, VII. kötet 94. lap.

akcziónak támaszai lenni. De ha a nemzeti szervezetnek keretei és kapcsai ily módon fogyatékosak is voltak, az a tényező, mely ezeknek tartalmát képezte, duzzadt az erőtől és képességtől; képes volt arra, hogy szervezetének hiányait teljes mértékben kipótolja. Éppen ezen a ponton nyilatkozott meg legjobban az ellentét az osztrák és a magyar viszonyok között; mert az ottan tündöklő és hatalmasnak látszó keretek egy üres, tartalom nélküli vázat rejtettek magokban, mely az első fuvallatra mint kártyavár össze is omlott. És a menynyiben a romokból uj erők bontakoztak ki, ezek nem az egységnek, de a bomlásnak lőnek tényezői, melyeknek egy mentőgondolat máig sem volt képes utjokat állani. Ellenben az, a mit régi Magyarországnak nevezünk, mint a főnixmadár támadt fel hamvaiból, hogy viruló ifjuságában egy nemesebb, magasztosabb életnek nyissa meg kezdetét. Ezen átalakulás pedig, mint a hogy az az ujjászületés fogalmából folyik, az életviszonyoknak összeségére terjedt ki. A metamorfózis ezek szerint a legnagyobb arányokban ment véghez, még pedig, mint látni fogjuk, egyszerüen azért, mert a látszólagos szaggatottság mellett mindenütt léteztek a legszilárdabb konstrukczióra szükséges elemek, melyek azután, istennek hála! megtalálták az építőmestert is, ki oly jól végezte dolgát, hogy a világosi katasztrófa sem volt képes azt megingatni.

VII.

Mindenki előtt ismeretes dolog, hogy az 1848-iki alapvetés vagy reform közjogi, politikai, társadalmi, közgazdasági jelleggel birt. Úgyannyira, hogy nem létezett a nemzetéletnek oly pontja és vonatkozása, mely az átalakulás nagy folyamatában ne szerepelt volna.

Kiváltság és adómentesség helyett közteherviselés és jogegyenlőség, rendiség helyett népképviselet, felelőség nélküli kollegiális dikaszteriumok helyett parlamentaris kormány és személyes felelősség, uralkodó államvallás helyett felekezeti egyenjoguság, czenzura helyett sajtószabadság, az embernek, a munkának, a földnek kötöttsége helyett teljes szabadság: képezték tulajdonképpen az 1848-iki átalakulás lényegét.

Hogy ezen átalakulás igazi jelentősége kiderüljön, nem lesz felesleges utalni arra, miszerint az, nagyban és egészben, megfelel annak, a mi Francziaországban a nagy forradalomnak volt következménye. De két különbséget már általánosságban ki kell emelni, fentartva az esetleg szükségesnek mutatkozó részleges mozzanatokra való rámutatást. Az egyik az, hogy míg Francziaországban a reform a multtal való teljes szakítás folytán és véres polgárháboru következményeinek kiséretében történt, nálunk az mint szervezeti továbbfejlődés jelentkezett, és a nemzeti egyetértés teljes összhangjával végződött. A másik, hogy Francziaország állami és nemzeti minősége, a polgárisodásra való nagy hivatottsága kérdés tárgyát egyátalában nem képezte. Nálunk pedig mindezekre nézve a helyzet egy nagy kérdőjel alakjában állott a kortársak előtt, melynek megfejtése elé szorongó kebellel tekintének.

Igaz, hogy e kérdőjel az adott viszonyok közt azt jelentette, hogy reánk nézve elérkezett a pillanat, melyet Schiller Wallensteinjában oly szépen megénekel:

»Es giebt im Menschenleben Augenblicke,
Wo man dem Weltgeist näher ist als sonst
Und eine Frage frei hat an das Schicksal.«

Hasonló, végzetesnek nevezhető percz minden egyén vagy nemzet életében elő szokott fordulni.

Ilyenkor az illető mintegy a világszellem közelébe jutva megérzi annak leheletét és hozzá a lét- és nem-létre vonatkozólag egy kérdést intézhet, hogy eme szép fordulatot tovább fűzzem. A jogczím pedig mindegyiknél abban jelentkezik, hogy a végzetnek odadobhatja a keztyüt, mert érzi önmagában az erőt a diadalmas kibontakozásra.

A kedvező eredmény, mely ilyenkor a világszellem válaszában kifejezésre jutott, a nemzeti geniusz vagy szellemnek volt megnyilatkozása. Ama titokzatos erőnek, melyet illetőleg be kell vallanunk, hogy az úgy a maga egészében, mint alkatelemeiben előttünk ösmeretlen. És miután ez alkatelemeket analizálni képesek nem vagyunk, rájok mértéket nem alkalmazhatunk, nem helytelenül viselik az *imponderabiliák* nevét.

De hogy ilyen nemzeti géniusz létezik, ahhoz kétség nem fér, miután oly határozó befolyást gyakorol a nemzetek életére, sülyedése- vagy emelkedésére. Távollétének mint jelenvalóságának nyomait egyaránt képesek vagyunk minden fáradság nélkül megállapitani.

Az első kötetnek legelején utaltam már az alkatelemek szerencsés vegyületére, mely a magyar nemzetnek egyik különlegessége gyanánt tekinthető és mely a nemzeti géniusz forrását képezi. Valamint ugyane kötetnek további folyamában volt alkalmam több nemzetnek dekadencziájára rámutatni, melynek indoka egyszerüen a nemzeti géniusz sorvadásából származott.

Tényleg a XVIII-ik században a nemzeti szervezet oly megtámadásoknak volt kitéve, melyek kérdésessé tették a kedvező kibontakozást. Különösen a nemzeti nyelv és öntudat volt ama két tényező, melyeket a legnagyobb veszély fenyeget. Ezzel szemben a XIX-ik század kezdete óta mindkettőjöknek térfoglalása és megerősödése azon mozzanat, melyet nap nap után jobban konstatálhatunk. Ez képezi mintegy elsejét a készülő konstrukczió szilárd elemeinek, melyhez azután csatlakozik a vezető eszmék és egyéniségeknek önálló jellegü termelése és előállítása, valamint az akkori populus Werbőczianusban és a megyének intézményében a czélbavett reform megvalósításának eszközei.

Ezek teszik lehetővé, hogy a nemzet politikai és kormányzati szervezetének fogyatékossága és ziláltsága daczára, azt a végczélt, mely a nemzet legjobbjai előtt csak délibábszerü káprázatnak tünt fel, élő, cselekvő valósággá alakította át.

Ezen térfoglalás nyilvánulása az 1825-iki országgyülés és Széchenyi fellépésével elválaszthatlan összeköttetésben van. Wirkner, kit arra nézve, a mit konzervativ felfogásnak lehet nevezni, méltán tekinthetünk feltétlenül megbizható tanunak, azon indokok között, melyek a régi rend bukását előidézték, felemlíti az akadémia alakítását, meg azt, hogy Széchenyi a főrendiházban, a hol az eddig szokatlan volt, magyarul kezdett szólani, a mi azután rohamosan terjedt, s például a felvidéki megyegyülésekre is ráragadt, melyek odáig szintén a deák

nyelvet használták. És ha József császár alatt a kormányszékek kijelentették, hogy nem képesek magyar nyelven hivataloskodni, ha továbbá még a huszas években a törvényeknek nyelve is a deák, már a következő évtizedben vegyesen magyar és deák, a negyvenes években pedig egyedül a magyar használtatik. A 47-iki országgyülést szegény jó Ferdinánd magyarul nyitja meg, az ifju trónörökös pedig, mint látni fogjuk, ugyanez évben Pestmegye gyülésén szenzácziót kelt szép magyar kiejtésével és beszédével.

De nemcsak hivatalosan, hanem különben is hódított a nyelv és a szellem úgy bel- mint külterjes értelemben.

Az egész az által nyert kiváló fontosságot, mert mintegy varázsütésre oly gazdag szellemi élet keletkezett, mely a nemzet hivatottságát az önálló állami, nemzeti és kulturális existencziára kétségen kívül helyezte. Különösen feltünő volt a fejlődésnek kreszczendója. Az a két év hijján betöltött negyedfél század, mely az 1825-iki országgyülés megnyitásától az 1848-iki törvények szentesítéséig terjedt, a vezető egyének minőségét, az irányeszmék tartalmát, a nemzet rendelkezésére álló eszközök tökéletesedését illetőleg oly rohamos haladást tanusít, mely példa nélkül áll a történetben. Az a két kép, mely a nemzet állapotát az említett korszak kezdő- és végpontján feltünteti, a sötétség és világosság ellentétének jelzőjével ruházható fel.

A mi a fejlődésnek kiugró pontját képezi, a szellemi működés úgy irodalmi mint politikai téren kézzelfoghatólag igazolta, úgy a magyar nyelv képességét a legnehezebb feladatok betöltésére, mint az egyének hivatottságát ezen feladatok teljesítésére. A szorosabb értelemben vett költői és szépprózai irodalom egy egész csomó kitünő tehetséget tüntetett fel, kik annak minden ágazatát sikerdúsan vették művelés alá. A teljesen elhanyagolt, majdnem parlagon heverő szinészet, a nemzeti szinház megnyitása után oly rendkívüli művészi erőkkel rendelkezett, kik semmiben sem álltak hátrább mint a bécsi Burgnak hirneves tagjai. A hol a nemzet egész tudását, egész képességét dokumentálta, az a publiczisztika volt.

Erre vonatkozólag elég ezen mozzanatnak előleges jelzése, a későbbiek a megfelelő méltatást úgyis teljesíteni fogják.

Itten csak annyit említek fel, miszerint a publiczisztika és ezzel párhuzamosan a politikai fejlődés terén leginkább tapasztaljuk a nemzeti gondolkodás és politikai akczió teljesen önálló jellegét. Oly körülmény, melynek fontosságát a nemzeti élet értékére vonatkozólag kicsinyleni nem szabad.

Már az előző kötetben rámutattam arra, hogy a franczia forradalom sok tekintetben transcendentális elméletetei, sommás proczedurája nem gyakorolt számbavehető befolyást még az 1790-iki törvényhozásra sem. Bármennyire is élt az emberekben a reformok szüksége, de ezen szükség folyományaiban nem ment túl azon a vonalon, melyet egyrészt a magyar államiság alapgondolata, másrészt a törvényes rend és kormányzati hatály megköveteltek. Utaltam arra, hogy a nemzetnek akkori legnagyobb reformpolitikusa, a XVIII-ik század Kossuthja, a lángeszü Hajnóczi mennyire betartotta a logikai egymásutánt, a szervi továbbfejlődés exigencziáit, miképpen elégnek tartotta az ősi magyar szabadság áldásait a politikai jogokkal fel nem ruházott osztályokra kiterjeszteni. Viszont kiemeltem, hogy a szent-szövetség korszakában azon természetes visszahatást, mely nemcsak a politikai gyakorlatban, de az elméletekben a franczia forradalom túlzásai miatt keletkezett és melynek oly nagy tehetségü emberek, mint De Maistre, Bonald, Haller és Gentz voltak zászlóvivői, nálunk a köztevékenységre érezhető befolyást nem gyakorolt. A mint az országos közvélemény követelményei 1790-ben nem csapongtak túl, úgy 1825-ben nem maradtak alatta azon vonalnak, melyeket a nemzeti nagy hagyományok állapitottak meg.

Ennek igazi jelentőségét nemcsak a politikai józanságban és mérsékletben, de főleg az eredetiség mozzanatában, illetve azon képességben találjuk fel, hogy a nemzet politikai magatartását és fejlődésének irányait maga alkotja és szabja meg, és nem kell idegenbe menni, hogy azt, a mit politikai delejtűnek nevezünk, valamint a keresztülvitel eszközeit, kölcsönbe kérje és kapja. A munka későbbi folyamában lesz

alkalmam kimutatni, hogy maga az 1848-iki átalakulás egyetlen egy uj eszmét sem hozott be alkotmányunkba. Az, a mit Macchiavelli az állami fejlődéseknél oly találóan *ritornar al segno*-nak, vagyis visszatérésnek a kiinduláspontra, az alapgondolatra nevezett, nálunk is megtörtént. Az egész 1848-iki mű nem volt semmi más, mint visszatérés a Nagy Pál-féle *szittya rendtartásra,* vagyis a nemzet egészséges törzsfájának megtisztítása ama korcskinövések- és hajtásoktól, melyeket az osztrák rendszer belé oltott.

Aristotelesnek van egy szerencsés államphilosophiai eszméje,[1] melynek kifejezésére az *autarkhia* szót használja és melylyel egy adott országban azon kedvező állapotot fejezi ki, midőn az a nemzetélet szükségei- és követelményeinek saját erejéből képes eleget tenni, saját emberségéből megélni. A mi természetesen a nemzeti megmaradás és tovafejlődésnek leghatalmasabb biztosítéka és emeltyűje.

Konstatálni lehet, hogy a mostan vázolandó korszak ennek a követelménynek eleget tett, ebben az irányban előnyére ütve el más hatalmasabb nemzetek történetének megfelelő időpontjától, mikor is ez akkori eredményeknél külföldi pozitiv támogatás működött. Ismeretes, hogy a nagy franczia forradalom előkészítésében milyen nagy szerepet játszott Franklin, ki Párizsban az amerikai demokráczia elveinek csinált propagandát. A franczia Constituante hirneves emberi jogainak nyilatkozványát Lafayette, még pedig amerikai minták után, indítványozta.[2]

Még érdekesebb Poroszország ujjászületésének esete a jenai katasztrófa után. Minden jelentékeny politikusa: Stein, Hardenberg, Niebuhr, Humboldt, valamint katonája Blücher, Gneisenau, York, Scharnhorst idegenből került. A nagy politikai reform, mely Stein és Hardenberg nevéhez füződik, egy

[1] Lásd ezt a kérdést tanulságosan tárgyalva dr. *Jellinek:* Allgemeine Staatslehre, 395. lap.

[2] Lásd *Block:* Dictionnaire général de la Politique. Déclaration des droits de l'homme, I. kötet 628. lap. *Schlieff:* Die Verfassung der nordamerikanischen Union, 9. lap.

neme a kompromisszumnak volt, az elsőnek angol[1] és a másodiknak[2] franczia felfogása közt.

Nálunk mindennek ellenkezője történt, úgy hogy jó lélekkel el lehetett mondani, hogy a nemzetre nézve, még pedig minden irányban, az idők teljessége bekövetkezett. Mert a mint képes volt arra, hogy az ujjászületéshez szükséges eszméket, úgy képes volt arra is, hogy a keresztülvitelre nélkülözhetlen erkölcsi erőt is előállítsa. Ezen erkölcsi erő töltötte meg a nemzet vezéreit, a tisztikart, mint a derékhadat, melynek minősége és jóravalósága a politikai mint fegyveres mérkőzés terén a végleges sikernek legfőbb zálogát és biztosítékát képezi. Mint a hogy mondám, a magyar nemzet ezen dicsőséges korszakban al pari állott a világ legnagyobb nemzeteivel, még pedig az illetők történetének legnagyobb korszakában. Hellasz a persa háboruk, Róma Hannibállal való harczában, Anglia a XVII-ik században, Hollandia a reformáczió korában, Francziaország a forradalom alatt, Németország, midőn Bismarck ezredéves törekvéseit megvalósította, nem viselte magát jobban és derekasabban, mint a hogy a mi fajtánk cselekedte azt ez időkben.

A mi a nemzetet a maga egészében áthatotta, az a fogékonyság az eszményiség iránt, a *nemzeti ideálok* kultusza volt. Azt lehet mondani, miszerint a sóvárgás az ideálok után mint annak a korszaknak szelleme, mint egy általános nemzeti szükség jelentkezett, miután tényleg másképpen a nemzet magatartását megmagyarázni nem lehet. Ez teszi érthetővé Széchenyi fellépésének hatását; ez azt, hogy a nemzet tőle elfordult, mikor a sziv és érzés politikája ellen állást foglalt.

Ezen ragaszkodás nem tisztán akadémikus jellegü volt. Az áldozatkészségnek minden formájában nyilatkozott; ebben az irányban eme korszak és nemzedék a *férfias jellemesség* netovábbját érte el. A mi nemzetek és egyesek életében a legritkább tulajdonok közé tartozik és a sikernek egyedüli biztos zálogát képezi.

[1] Lásd *Treitschke:* Deutsche Geschichte, I. kötet 274. lap.
[2] Ugyanott, 279. lap.

Magánál e magatartásnál különösen figyelemre méltó, és az éppen a mi a férfias öntudatnak teljességére vonatkozik, azon körülmény, hogy a mit a nemzet cselekedett, azt egészen és nem félig cselekedte. Ezt természetesen nagy általánosságban mondom, mint általános természetü vonást, mert hogy ebben az irányban is találunk kivételeket, azt magyarázni felesleges. Felfogásának végső következményeit nemcsak hogy le tudta vonni, de aszerint cselekedett is. Soha tökéletesebb összhang az eltökélés és kivitel közt nem létezett.

Erre a pontra vonatkozólag mondotta Kemény Zsigmond »Forradalom után« czimü művében,[1] hogy annak, a mit a forradalom előtti korszaknak lehet nevezni, a mozgató ereje a radikalizmus volt. Mindjárt azonban hozzá is teszi, hogy azt nem az európai értelemben vett radikalizmusnak lehet tekinteni. Úgy is van. A mit nálunk szélső irányzatnak neveztek, az egyrészt a politikai felfogásnak azon gyökeres változásából áll, miszerint a régi rend mellett haladni nem lehet. Így esett az például meg, hogy ha előbb valaki reformokról beszélt, azt majdnem hazaárulónak tekintették, míg később ugyanazt a kijelentést örömujjongásokkal fogadták és a konzervativokat lehurrogatták.[2] Egy szindarabban megtörtént az, hogy előkerült az »extra Hungariam non est vita«, a mit az országgyülési ifjuság con amore kifütyült.[3]

A mi továbbá radikálisnak tünt fel, az másrészt azon magatartás- és eljárásban található, hogy a ki ezen ideálokat a reform és az államiság nagy eszméjét megtestesítette, a ki azokat megvalósítani akarta és meg is valósította, abban a nemzet bizott, azt vérmérsékleténél fogva tüntetőleg követte és nem hagyta el a vértanuságig, a végső megsemmisülésig. Az első percztől fogva, midőn Kossuth a »Pesti Hirlap«-ban az akczió zászlaját kitüzte és a nemzet látta azt, hogy mi lakozik benne, a küzdelem minden fázisában és terén híven kitartott mellette, nem tétovázott, nem ingadozott és megadta neki azt a példátlan népszerüségben rejlő tüneményszerü hatal-

[1] 50. lap.

[2] Lásd erre vonatkozólag *Wirkner:* Élményeim, 177. lap.

[3] Lásd *Csengeri:* Magyar Szónokok és államfiérfiak, 18. lap.

mat, melylyel senki sem versenyezhetett, és mely lehetővé tette, hogy éppen úgy megalkossa a 48-iki törvényeket, mint a hogy legyőzze az osztrák kamarillát. És ha az előre ki nem számítható balszerencse következtében el is bukott, ezen bukásában is annyi politikai és erkölcsi erő, valamint túlsúly jelentkezett a tisztán nyers erőszakot képviselő győző felett, hogy minden józan eszü embernek be kellett látni a feltámadás, illetve végleges győzelem kikerülhetlen voltát. Mert végre is az erkölcsi világrend uralma egyének és események felett, a mi a történeti igazságszolgáltatás nagy tényében jut kifejezésre, a nagy mindenségnek élő törvénye ma úgy, mint évezredek előtt.

A mi áll az eszmékre és erkölcsi tulajdonságokra nézve, áll az emberekre is. Ezen időszak rendkivül termékeny volt kiváló egyéniségekben. Az anyaföldnek termő ereje, mely száz évnél tovább pihent, most helyrepótolta mulasztását és ezen a téren csudákat művelt. A nemzeti életnek minden szüksége, minden nyilvánulása megtalálta a maga emberét: költészet, politika, hadviselés mind leghivatottabb képviselőit állította ki. — Nagyon jellemző erre vonatkozólag Széchenyi egy nyilatkozata. Ezt a nyilatkozatot a szabadságharcz lezajláza után tette egy levélben, melyet titkárához, Tasnerhez intézett. Ezen levél, melyben a téboly révedezései mellett a legélesebb itélő tehetség nyilatkozik meg, röviden kifejezve az akkori Magyarország fiai- és leányainak apotheosisát képezi. Ezt a nyilatkozatot lehetőleg a maga egészében idézem, mert valójában méltó arra; megható közvetlensége az igazság és valóság erejének kinyomatát képezi, és önmagában is a felállított tétel érdekében a teljes próbát szolgáltatja.[1]

»Ha a magyar természettudományokat cultivál, humanitást és ipart űz és gyakorol és a bibliát zsinórmértékül veszi: úgy végre is, talán évszázadok alatt, túlszárnyalja a világ népét, mert a magyar, — úgy amint Horvát István is állítja, — az Istennek azon népe, mely az utolsó vízözönnél Ázsia fensíkjain megmaradt. Jetzt sehe ich es deutlich! Jetzt

[1] Lásd magát a levelet: *Széchenyi* levelei, III. kötet 630. lap.

kommen mir alle Menschen zu den Magyaren gestellt, wie es gewiss geworden wäre, als sehr untergeordnet und dumm vor. Én csak a következő férfiakat említem: Pulszky, Beöthy Ödön, Ujházy, Szucsics, Vukovich, Eötvös, Dessewffy Aurél és Emil, Majláth György és Antal, Lónyai János, Vay Miklós, Szentiványi Vincze, Babarczi, Deák, Teleki Józsi, Laczi és Nagy Pál, Bartal, Lonovics és Batthyány Lajos, Kossuth, Klauzál, Szász Károly stb. és említem a következő családokat: Eszterházy, Béldy, Splényi, Batthyány, Pálffy, Orczy, Bánffy, Zichy, Révay, Jankovich, Török, Kiss, Vesselényi, Inkei, Szirmai, Teleky, Ürményi, Vay, Kállay, Lónyay, Festetich, Prónay, Bethlen, Apor, Károlyi, Szapáry, Keglevich stb. Vannak-e ilyenek a világon, s mit mindent nem tettek volna! Hát a magyar irodalom, a zene, a nyelv, akadémia, a tánc, az öltözet méltósága, a szónoklat nyugalma, erkölcsei, sőt még szakácsművészete is, — mind isteni volt, és az élet a falun, a pusztán?! — Mind összetörve, szétrombolva, Almásy, Forray, Vécsey, Bernáth, Péchy, Meskó, Török, Szentkirályi, Ráday, Patay, Kállay, iróink mind és minden megyében mennyi intelligentia! s minő méltóság! minő ékesszólás! És Magyarország? a székelyek, a jászok, kunok, a hajduk, mindazon református helyek, mint Hont és Vásárhely, Csongrád etc. etc. És Budán a hivatalok mi jól voltak betöltve. Minő gazdagság a jó clérusnál? Mennyi fundátio, minő fejlődési képesség! és minő katonák? most pedig becstelennek tekintik. »O, der Jammer! Welche Anstrengung musste Österreich und Russland entwickeln, um den Magyaren, der gar nicht vorbereitet war, in den Ebenen zu besiegen?« Ezelőtt a magyar mágnás külföldön mindenütt Nr. I., most alig türetik. A magyar éppen felvirágzásának perczében halt meg. Csak még nehány év, s vasuti hálózattal az ország beépítve, s ez lett volna a föld paradicsoma. És Erdély? Egy kert, s most . . . temető. Az én örökös thémám, hogy Magyarország mindenben hátra van és veszedelem környezi, s csak nemzetisége a palladium, a nemzet fiatal részét végre is őrültté tette. Okos öreg emberek látták azt, de az árnak ellent nem állhattak! — És minő türelmesek voltak a magyarok minden nemzetiség és minden hitvallás iránt?! S most

majdnem mindenki leköpi a magyart! a magyart, ki soha lebilincselve nem volt. O, es ist entsetzlich! vorhin war Palatin in Ofen, Teleki in Siebenbürgen, in Croatien stets ein ungarischer Ban, — Fiume mindig magyar, — Velenczében Zichy és Pálffy — s most? Gehringer és Wallmoden, — Oroszország nélkül nincs legyőzve Magyarország! — És a Wojwodina! a Bánát, Bácska, hol több volt a megelégedés, a gazdagság és szerencse, mint bárhol más helyen! — Kossuthot mint egy misericordianust kicsufoltam, s ez legszebb titulus. Olyan emberek mint Bezerédy István az országot emelték volna, ájtatos, irgalmas emberek; az Isten a többit megtette volna. És asszonyaink! hol vannak szebbek és nemesebbek?

Bólyai, Stofer, Kovács Lajos, Helmeczi, Döbrentei, Vásárhelyi, s mindazon magyarok, mint Wenkheim, Schuller, Hiray, Rottenbiller, Vághy, Járy, Mentovich, Schédius, Chotek és Zsedényi etc. etc., Schey etc., hol vannak ilyen emberek a világon! — — Georg Majláth allein hat mehr Gehirn und so hatte Louis Batthyány mehr Gehirn, als das ganze jetzige Ministerium!«

Általánosan ösmert tény, miszerint a nemzet ujjászületésének zászlóvivői és derékhada a régi Magyarország embereiből teltek ki. Eme nagyfontosságu tényt a nemesség- és rendiségnek még oly ócsárlója, mint Grünwald Béla is, kénytelen volt beösmerni.[1] Egy derék angol írónő, Miss Pardoe,[2] ki a harminczas évek végén nálunk járt, és az említett alapos és becses munkát írta, csodálkozással szemléli, hogy a demokráczia és jogegyenlőség szóvivői a fő- és középnemességből kerülnek ki. Míg másutt oly elemek képezik az ellenzéket, kik semmit sem veszthetnek, de mindent nyerhetnek, e barbárnak nevezett országban a dolog éppen megfordítva áll.

Ezt a nagy fontosságu mozzanatot nem lehet eléggé kidomborítani, miután benne a magyar államiság egész bölcselete, a régi Magyarország egész politikai értéke kifejezésre jut.

[1] Az uj Magyarország, 337. lap.

[2] The City of the Magyars or Hungary and her institutions,, I. k. 247. lap.

Általánosan ösmert tény továbbá az is, hogy a megindult és befejezett reformmozgalom nem az uj Magyarország elemei, nem a polgárság és jobbágyság részéről került ki, valamint sem belső, sem külső kényszer nem működött közre ez átalakulásnál. Nem is oly pillanatnyi mámornak volt az a szüleménye, mint a franczia nemzetgyülésen, az Assemblée nationale ülésén, amaz örökké emlékezetes 1789. augusztus 4-iki éjszakán, a mikor is az áldozatkészség forró lázától megittasulva, egymásután keltek fel az ancien régime oszlopai, hogy romba döntsék kiváltságaik épületét, és annak alkatelemeit letegyék a haza oltárára, hanem egy hosszú elkeseredett küzdelemnek volt folyománya. Még pedig oly módon, hogy ezen küzdelem alatt az illetőknek élete nemcsak veszélyeztetve volt, de áldozatul is esett. Mint a hogy az a közadó elvállalásának kérdésénél történt, midőn a nemesség szine-java azért volt kész neki menni a biztos halálnak is, hogy egy nagy politikai igazságtalanságnak vessen véget. Konstatálni kell, hogy a jobbágyság magatartása ezt kellő módon honorálta is, mint a hogy az később ki fog emeltetni.

Arra nézve, hogy eme nagy politikai folyamat, mely a maga nemében ily páratlan eredményeket ért el, jobban érthető legyen, ennek az osztálynak mintegy testi és lelki mivoltáról, fizikai, szellemi és erkölcsi tulajdonairól kell nehány szót szólanom. Úgy vélem, hogy a politikai méltányosság is megköveteli azt. De tanulságos is a dolog politikai tekintetben, főleg azért, mert egy konkrét esetben láthatjuk, az intézmények és emberek egymásra hatását, az egészséges intézmények és egy derekas nemzedék összhangjának eredményeit. A mi minden történeti sikernek forrása.

Munkámnak első kötetében[1] igyekeztem előadni az akkori nemességnek, a mérvadó osztálynak ujjáalakulását a szatmári békekötés után. Elmondottam azt a különben általánosan ösmert tényt, hogy a magyarság a török hódoltság, az osztrák önkényuralom folytán mennyi vért vesztett. Az ország idegen elemekkel lőn benépesítve, mi elnyeléssel fenyegette

[1] Régi Magyarország, 759. lap.

a megmaradt kis töredéket. Hozzátettem azt is, hogy ennek éppen ellenkezője történt, a mennyiben a kis töredék lett az, mely a többségben levő uj elemeket felváltva asszimilálta, saját faji, nemzeti és politikai jellegét ráütötte.

Ezen eredmény önmagában véve is egyike a legérdekesebb tüneményeknek, melyek az antropologia és etnografia legkényesebb problémáit világítják meg. Oly kitünő tudós, mint Virchow,[1] egyáltalában a humanizmus korszakában a faji hozzátartozóság érzését ki nem tudja magyarázni. A vegyes és tiszta fajok felsőségének kérdése a népek lélektanának legvitatottabb tételei közé számítható, melyet még érinteni sem kivánok és csak azért említek fel, hogy esetleg ujjmutatás gyanánt szolgáljon.

Annyi azonban tény, hogy hazánkban a XVIII-ik században jelentékeny faji vérvegyület történt, a minek következtében Darwin szerint[2] a határozott fajjelleg eltünésének kellett a keresztezés miatt megtörténni. Ezt a tételt ő úgy fejezi ki: *crossing obliterates character.* Pedig ennek ellenkezője esett meg, a mennyiben a szittya vérjelleg- és környezetnek a többi felett való felsősége beigazoltatott.

Méltán lehet a környezetnek, a *milieu*-nek faji olvasztó erejéről irni, mert ezt nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag be lehet bizonyítani. Azért mondom elméletileg, mert egy jelentékeny német író[3] a következőképpen állította fel a kérdést: »A mit általánosságban fajjellegnek nevezünk, az nemcsak ama fizikai ismérv, melyet átöröklünk és mely a fajnak fogalmát ebben az értelemben megállapítja. E mellett van még egy másik, egy reczipiált, befogadott ismérv, mely lelki behatolásokból származik. Az első fajjelleg a vérnek öröksége, melyet az egyed már a világba lépés alkalmával hoz magával.

A második ama benyomásoknak következménye, melyeket az illető exisztencziájának egész során szerzett meg és

[1] Der Übergang aus dem filosofischen in das naturwissenschaftliche Zeitalter, 30. lap.

[2] Animals and plants, XVI. fejezet.

[3] Lásd Friedrich *Rohmer:* Die Lehre von den politischen Partheien, 177. §.

mely benyomások oly módon mentek nála a husba és vérbe át, hogy mint egy második természetté váltak.« Azzá, a mit a deák nyelv a *habitus* szóval oly találóan fejez ki. Mennyire igaz eme tétel, azt Amerika példája bizonyítja, hiszen a yankee jelleget nemcsak azok veszik fel, kik az Unio területén születtek, de azok is, kik ottan huzamos időn keresztül éltek. Ezek nemcsak egész felfogásuk, világnézletük, de még külsejökben is átalakulnak. A környezetnek behatása testileg, lelkileg, jellemre és jellegre egyaránt észlelhető.

Éppen így történt a dolog nálunk nemcsak faji, de a mi a fődolog, nemzeti és politikai tekintetben. Daczára Mária Terézia és József erőlködéseinek, a magyar nemzeti állameszme diadalmasan került ki a tusából. Ez eszme hódító varázst gyakorolt a neoacquistikának egész társadalmára, mely hosszú vajudás után kész volt felvenni a nemzeti akczió aranyfonalát, a XVII-ik század nagy törekvéseinek értelmében.

Alig lehet kétség az iránt, hogy, ha a széthuzó elemek bomlasztó működésében az egységnek ily hatalmas tényezője akadt, az közjogi szempontból tekintve Werbőczy kodifikácziójának értékére vall. Mert eme tényező élt és felébe kerekedett azon, úgy alulról mint felülről jövő hatásoknak, melyeknek az erőtlen szervezetek martalékul esnek. A magyar szent koronának, az állami és nemzeti egység megtestesülésének intézménye, ama magasztos elmélet, hogy minden nemes ember a szent koronának tagja, mely gyakorlatilag érvényesült abban, hogy az illető teljes személy- és vagyonbátorságot élvezett, azon szoros jogosítvány és szabadság, mely politikai tekintetben hozzá füződött: érte el azt az eléggé meg nem becsülhető eredményt, az állami és nemzeti erő szilárd alapvetését, és annak az egész vonalon érvényesülő áthato voltát.

Elmondottam azt is, hogy, habár jobb lett volna, ha e művelet a jogegyenlőség és nem a kiváltságok firmája alatt történik, mégis többet ért, hogy a rendiség számláján ugyan, de az alkotmány és államiság fenntartatott és nem pusztult el, mint a hogy az a szomszéd Csehországban megtörtént. Különösen kiemeltem, miszerint Mária Terézia és József politikája az osztrák abszolut rendszerhez vezetett,

ellenben a Werbőczyé az 1848-iki törvényeket készítette elő. E korszak és e nemzedék volt az, mely a régi Magyarország fölényét a Salamon és Grünwald-féle tökéletlen felfogásokkal szemben igazolta.

A vajudási és átalakulási folyamat tulajdonképpen már I. Lipót uralkodásának kezdetén be van fejezve. Az események, a mint ismeretes, a nemzeti nivellálás nagy akczióját megakadályozták, de 1825 után már kedvező szelek kezdenek fujni, és az eredmény visszahatás nélkül be is következik.

Az első mozzanat, a mire rá kell mutatni, az azon körülmény, hogy a Werbőczy-féle, már többszörösen idézett »una eademque nobilitas«, vagyis a nemességnek törvény előtti egyenlősége, a nemzeti egység eme palladiuma, uralkodik még mindig a helyzeten. Mert ámbár az úgynevezett populus Werbőczyanus több részre tagozódott is, főpapok, mágnások és nemesek rendjére, mindannyian politikai jogosítványok tekintetében teljesen egyenlők voltak, kivéve a törvényhozásban való részvételt, mely a két első osztálynál személyes jelentkezés alapján történt.

A mi ezen osztály szemléleténél első sorban szembeötlik, azannak nagy száma, vagyis annak, mit az osztály testének lehet nevezni, jelentékeny aránya. Erdély kivételével 700,000-re teszik a nemesség számát. Így Wirkner is,[1] a ki a kanczelláriai kimutatások alapján dolgozott. A szavazók öszszege, a papságot és mágnásokat is ideértve, Kossuth szerint[2] 260,000 főt tett ki, a mi, úgy vélem, a valóságnak tényleg meg is felelt.

Ha tekintetbe veszszük az akkori viszonyokat, különösen azt, hogy a nemesség nálunk nem volt zárt testület, sőt uj elemekkel minduntalan szaporodott, akkor ezt az állapotot szükkeblünek tekinteni nem lehetett.

A politikai jogok gyakorlatának szabadelvü voltát eléggé bizonyítja azon körülmény, hogy 1848-ig Francziaországban

[1] Élményeim, 3. lap.

[2] Lásd *Ferenczy* Zoltán: Kossuth levelezése Wesselényivel. Történelmi Tár 1902-iki folyam 181. lap.

mindössze 200,000 választó volt.[1] Oly rendszer volt ez, hogy például Prévost-Paradol, a franczia akadémia tagja, nem lehetett volna választó, miután a megkivántató vagyoni minősítvény felett nem rendelkezett.[2] Aránylagosan véve nálunk több szavazó volt mint Angliában az 1830-iki reformbill után. Sőt a mi a társadalmi osztályok politikai sulyát és befolyását illetőleg nagy fontossággal bir, Anglia legnagyobb tekintélyei, mint Peel, Palmerston és Russel kimondották azt, hogy az alkotmány egészséges működése megkivánja azt, hogy a földbirtokos osztály legyen a parlamentben az uralkodó elem, és hogy az bérlőire is ily értelemben befolyást gyakorolhasson.[3] A mely tételnek politikai jelentősége arra lyukad ki, hogy Anglia a par excellence kulturnemzet, a hol az ipar és kereskedelem oly jelentékeny tényezőket képviseltek, a politikai hatalom sulypontját szintén azon osztályra helyezte, mely az elmaradt, ósdi Magyarország különlegességének tekintetett.

Nálunk ez időkben még azon kuriozummal is találkozunk, hogy a mit mostanság talán a XX-ik század problemájának lehet nevezni, t. i. a női emanczipácziót is részben megalkották. Ezt úgy kell érteni, hogy voltak egyes vármegyék, a hol a nemes özvegyek még a követválasztásnál is szavazatjoggal birtak. Így történt ez Sárosmegyében, a hol 1839-ben Pulszky Ferencz 120 ilyen szavazattal verte meg ellenfelét, Dessewffy Aurélt.[4]

Ha már szavazatjogról beszélünk és annak politikai értékét hangsulyozni kivánjuk, akkor nemcsak a szavazók számát, de minőségét is tekintetbe kell vennünk.

Az imént idézett Prévost-Paradol-féle eset bizonyítékul szolgálhat arra, hogy nálunk barbároknál az ilyen anomália mihamarább orvoslást nyert. Az orvoslás pedig egyszerüen abból állott, hogy a negyvenes években a megyék magok

[1] Lásd *Szalay* László: Államférfiak és szónokok könyve, 337. lap.

[2] *Prévost-Paradol:* La France nouvelle, 324. lap.

[3] Lásd *Todd:* Parliamentary Government of England, I. kötet 8. lap.

Életem és korom, I. kötet 153. lap.

ragadták meg az alkalmat politikai szervezetünk fogyatkozásain segíteni, és az értelmiséget, a mennyiben még azzal nem birt, szavazatjoggal felruházni.

Ez volt az úgynevezett honoraczioroknak szavazatképessége, mely megyei szabályrendeletek utján állapíttatott meg. Már az elnevezésben is: a *tisztesebbek,* mennyi tapintat és helyes politikai érzék nyilatkozott meg. Az ily módon jogosítottak a diplomás egyének, orvosok, ügyvédek, mérnökök, tanítók voltak, kik, ha nem birtak nemesi származással, nem szavazhattak volna. Ezen helyes reformmal szemben a kormány volt az, mely állást foglalt, ebben az esetben is megmutatva, hogy ki képviselte a szabadelvü haladás irányát.

A jogosultak nagy száma többrendbeli igen becses eredményt vont maga után. Első sorban azt, hogy nem lehetett velök oly könnyedén bánni, továbbá a jogegyenlőségnek demokratikus gondolata különösen tápot nyert az által, hogy a hétszilvafás, bocskoros köznemes éppen olyan urnak érezhette és tarthatta magát, mint azon számos, óriási vagyonnal biró mágnás. Az előmenetel utja nyitva állott előtte, egészen mint Werbőczy előtt, ki egyszerü köznemesből lett palatinus. A mint az a Kontok, Garák és Bebekek között foglalt helyet, épúgy vétetett fel Pogrányi uram is, kinek szép versét később fogom közölni, a Pálffyak, Andrássyak és Károlyiak közé.

A demokráczia győzelmét nagy mérvben előmozdította az 1832-iki országgyülésnek azon intézkedése, mely az urbéres telkeken lakó nemességet megadóztatta, a mi a misera contribuens plebs és a populus Werbőczyanus között az összeköttetést létrehozta. És ha Nagy Pállal előbbi időkben megtörtént, hogy mikor a nemesség megadóztatásáról volt szó *non stultizet!* (ne bolondozzék) közbekiáltásokkal zavartatott, később a közteherviselés sok megye utasításában szerepelt.

A politikai és erkölcsi tartalomra vonatkozólag, mely az intézményben rejlett, nem szabad szem elől téveszteni, hogy közjogunk értelmében a nemesítés az erénynek koszoruját — laurea virtutis — képviselte. A populus Werbőczyanus bibliájában ott állott azon, a tizparancsolat egyikéhez

méltó jogtétel: »solum virtus nobilitat«, az erény az, mi egyedül nemesít.[1]

Ezen erények legszebbikét a közös haza és a magyar nemzeti egységhez való ragaszkodás alkotta. Erre vonatkozólag történeti tény az, hogy daczára annak, miszerint a nemesség nyelvi különbség nélkül adományoztatott, a ki annak tagja volt, törhetlen hűséggel viseltetett a magyar állameszme iránt. Mikor majd a horvát viszonyokról szólok, lesz alkalmam a zágrábmegyei nemességnek mintaszerü viselkedésére hivatkozni.

A törvény rendelkezéseit az élet, az élő gyakorlat, az önkormányzatnak legtágabb értelemben való érvényesülése oltotta bele az emberek husába és verébe. Igazában eme mozzanatokban nemcsak különleges magyar, de általános történeti és politikai törvények nyilatkoznak meg, melyek, mondhatni, minden időszakban és minden éghajlat alatt éreztetik hatásukat. Az amerikaiak szabadságharczát Anglia ellen a XVIII-ik században ilyen tulajdonok hozták létre. Egy nagy angol államférfi, Burke,[2] ki felfogásában a bölcselet magaslatára tudott emelkedni, egyikében amaz emlékezetes vitáknak, melyek akkoron az angol parlamentben napirenden voltak, érdekesen és találóan jellemezte azokat az indokokat, melyek az illetőket az angol elnyomás és kiszivattyuzás elleni felkelésre, és a későbbi elszakadásra ösztönözték.

Burke felemlíti az amerikaiak szabadságszeretetét, melyet helyhatósági intézményeik is élesztettek, és mely több rendbeli politikai eredményt vont maga után. Ilyen az önkormányzathoz való ragaszkodás, a semmit rólok nélkülök elvnek hatalma. Ilyen az erős jogi öntudat, mely a jogvédelem készségében talál kifejezést. E vonásokat megtaláljuk eme korszak fiaiban. Kölcsey használta már a kifejezést »prókátor-nemzet vagyunk«, ez időkben keletkezett a szójárás »természete a magyarnak, hogy a jussát nem hagyja, de ha vele bánni tudnak, az ingét is odaadja«. Ennek az önkormányzati életnek a rugója és mozgató ereje a *nobile officium*, a nagymérvü

[1] Lásd *Hármaskönyv*, I. Rész 4-ik czím.

[2] Works, I. kötet 464. lap.

kötelességérzet volt, melynek nagy részt lehetett tulajdonítani azon egészséges légkör előállításában, melyből azután a köz- és magánéletnek egyenes, szókimondó, őszinte jellege származott, a politikai együttműködésnek, az egységes nemzeti akcziónak előfeltétele.

Említettem szintén az elébbi kötetben, miszerint az a kép, melyet mostanáig a derék búr nemzet előttünk feltüntet, híven rajzolja hazánk akkori középosztályát. Ugyanazon egyszerü patriarkális élet, szokások és erkölcsök, büszke dacz, nyers függetlenségi érzet, ragaszkodás az ősöktől örökölt házi tüzhely-, telek- és szabadsághoz jellemzik mindkettőt.

Mocsáry Lajos [1] ama sikeres polemiában, melyet Grünwald felületes, torz ecsetelése ellen folytatott, ennek az osztálynak igen tanulságos leirását, illetve lélektanát szolgáltatta. A ki az akkori élettel, annak összes vonatkozásaival meg akar ösmerkedni, az olvassa el e munkát, meg fogja benne találni ama kedves és vonzó világnak hű leirását.

Az akkori életnek eredménye gyanánt jelentkezik a testi és lelki épség, mely minden *training*, vagyis előkészítés és iskolázás nélkül mintegy önmagától fejlődött. A hatalmas tölgyerdőhöz hasonlatosan, melyet a kertész ápoló keze soha sem gondozott, ki kell emelni a fizikai épséget, mely rendkivüli szolgálatokat tett a szabadságharcz idejében, mikor is az egész nemzedék ama küzdelem óriási izgalmait és fáradalmait játszva állotta ki.

Éppen úgy volt a dolog a lelki egészséggel is. Ha ama nemzedéknek kulturális érzéke némi kivánni valót hagyott is hátra, mégis tudott a legmagasabb szinvonalra emelkedni, mint azt már a század elején Kazinczy és Kölcsey példája bizonyítja. Mocsáry különösen hangsulyozza az akkori táblabiró világnak értelmességét, becsületességet, szoliditását. Ezeknek a tulajdonoknak lehetett köszönni azt az igazi *uri felfogást*, mely az egész társadalmat áthatotta. Ebből folyt azután, hogy az úgynevezett *fin de siècle* elfajulások és visszásságok gyökeret nem tudtak verni. Az akkori nemzedék előtt a nagyzási hóbort és kapaszkodási viszketeg ösmeretlen

[1] A régi magyar nemes.

volt. Elég jó helyről tudjuk,[1] hogy ha valaki kormányhivatalt vállalt, mindjárt lejárt embernek tekintetett.

Éppen olyan ösmeretlen volt az arany borju imádása, a minden áron való gazdagodásnak kórságos mételye. El lehet jó lélekkel mondani, hogy hazánk akkori viszonyai közt a pénz szerepet nem játszott, tekintélyt, befolyást nem adott. A vagyontalan Kossuth, a szerény viszonyok közt élő Deák játszva nyerik el az országos közvélemény vezetését a dúsgazdag Széchenyi, Wesselényi, Batthyány felett.

E vezérlet és befolyás tisztán erkölcsi és szellemi tényezőkön alapult. Erkölcsi és szellemi alapzaton nyugodott a tekintély, mely ezen időknek egyik mozgató ereje volt. Annyira, hogy történetünk eme korszakát méltán lehet a tekintély korszakának nevezni. Tiszteletre méltó mozzanat, mely önmagában sokat megmagyaráz. A kiváló egyéniségek sokaságát, kik kivívják a ragaszkodást és becsülést, a közvélemény érzékét a kultusznak nemesebb rugói iránt.

Tekintély adta a mérvadó emberek számára a befolyást, mely a történeti névnek, az idősebb kornak és főleg az érdemeknek volt folyamánya. A tekintélyességnek meg is volt a maga hierarkhiája; községi, megye-, országos tekintélyek voltak azok, kik mintegy hármas fokozatban vezették a közvéleményt, a mint az területileg megoszlott és tagozódott.

Ennek irányzatára nézve később lesz alkalmam kiterjeszkedni, annak a kontroverziának fonalán, mely különösen Széchenyi és Wesselényi, majd ismét Széchenyi és Kossuth, vagy inkább a realista és eszményi irányzat közt folyt és mely az utóbbinak teljes győzelmével végződött.

A magyar közvélemény meghódolt az eszményi iránynak, a politikailag jogosultak nagy többsége ezen zászló alá esküdött, és megszerezte számára a győzelmet. A dolognak gyakorlati jelentősége abban nyilatkozott, miszerint a közérdek lett urrá minden osztály és felekezeti érdek felett. Látni fogjuk ezt nemcsak a közadózás, de az oly kényes egyházi kérdésben; itten a katholikus vezető emberek válnak a protestáns érdekek és sérelmek legbuzgóbb bajnokaivá.

[1] Lásd Széchenyi Naplói, 463. lap.

De bármennyire becses és tiszteletre méltó ama nemes felhevülés, mely a populus Werbőczyanust áthatotta, ennél erősebb jogczimet alkot az utókor tisztelete számára annak a munkának értéke, melyet ez osztály mint törvényhozó, vezető, kormányzati tényező végzett. A vezetést illetőleg ott van az ujjászületésnek ténye. A törvényhozásra vonatkozólag az 1848-iki törvények tartalma. A kormányzati *savoir faire*-re nézve a szabadságharcznak keresztülvitele, abban az értelemben, mennyiben a háborukat szokták az állami szervezetek értéke nagy próbájának tekinteni.

Ez indokoknál fogva a magyar nemesség értéke egyforma elbirálásban részesül barát és ellenség által egyaránt. Az a féktelen gyülölség, mely a XVII-ik században Lobkovitzot és Hochert elragadja, ismétlődik a XIX-ikben Schwarzenberg Felix és factotumának, Bachnak intézkedéseiben. Wirkner feljegyezte[1] Schwarzenbergnek ama nyilatkozatát, hogy ő a magyar nemességet javíthatlan rebellisnek tartja, kit egyszerüen el kell pusztítani.

De nem hiányoztak a magasztalások sem. Első helyen magától Kossuthtól, ki erre vonatkozólag a legilletékesebb volt. Egyrészt azért, mert ő igen helyesen azon felfogásból indult ki, melyet először tudományosan Aristoteles formulázott, t. i. hogy a középosztály az, mely a politikai tevékenység legalkalmatosabb eleme, másrészt, mert ezen osztálynak kinövéseit, ha kell, ostorozta, végre, mert az előnyök és kedvezmények uralmának ő vetett véget. Mikor az 1847-diki országgyülésen a közös teherviselés kérdése szóvá tétetett,[2] következőképpen szólt: A magyar nemességet egy ezredév története a nemzet lételének talapzatává szentelte fel. Ő irta be a magyar nevet, a jövevény nemzetiség nevét, Európa nemzeteinek aranykönyvébe, melyből egy ezredév viszontagságai sok nevet kitöröltek, de nem azt, melyet bele a magyar nemesség férfikarja irt. Ő vívta volt első sorban az ország lételének harczait, ő volt Európának táborszeme századokon át és minden viharok között; nem tünt fel Európában oly

[1] Élményeim, 236. lap.

[2] Lásd Pesti Hirlap 1847. decz. 5-iki szám.

korszakalkotó eszme, mely a nemesség közreműködése mellett hamarább vagy később hazánkba ne lett volna átültetve. Hogy Magyarország lett, hogy megmaradt, az az ő műve, És e közben a magyar nemesség az, mely jármot tűrni nem tanult soha, mely a szabadság aranyfonalát kezéből soha egészen ki nem ereszti, melynek nevéhez egy történeti emlék csatlakozik, minővel az európai szárazföld egy nemzete sem dicsekedhetik; azon történeti emlék, hogy mióta ez ország Magyarország, az önkényuralom törvényesítve nem lett soha.

Azok a számottevő idegenek, kik hazánkban megfordultak, hacsak politikai czélzatosság nem irányította pennájokat, hasonló értelemben nyilatkoztak.

De Gerando alapos munkájának [1] bevezetésében konstatálja, hogy a magyar nemesség a legutóbbi ötven év alatt óriási munkát végez. Egyrészt megoltalmazza alkotmányát, nemzetiségét az osztrák törekvések ellen, másrészt az alsó néposztályok felszabadításán dolgozik. Oly törekvések ezek, melyeket minden szabad nemzetnek támogatnia kell.

Egy másik derék franczia [2] munkájának zárszavában elmondja, hogy hat éven keresztül élt hazánkban, és hogy eme tartózkodás minő édes emlékeket hagyott maga után. Nem képes meghatottság nélkül gondolni ez országra, mely annyi időn keresztül megtartotta költőiségét, frisseségét, eredetiségét. Második hazájának tekinti Magyarországot, olyannyira szereti pusztáit, bérczeit, erdeit, mérhetlen sikságait, nagy falvait, lakóinak nemes erkölcseit és szokásait.

Ugyancsak Liszt Frigyes, a nagy német nemzetgazda, a Zollverein megalkotója, mely a gazdasági egységgel később a politikai egységnek utját csinálgatta, a negyvenes években szintén huzamosabb ideig tartózkodott nálunk. A legmelegebb rokonszenv fűzte nemzetünkhöz, a vezérlő embereket és osztályt illetőleg a legkedvezőbb véleményt táplálta. Ezen vélemény gyakorlati következménye a magyar és német nemzet barátsága- és szövetségében keresendő, mely egy nagyszabásu telepítési műveletben jutna kifejezésre. Az egyik elem hoz

[1] De l'esprit public en Hongrie.

[2] Lásd Comte *Latour:* Scènes de la vie hongroise.

magával tőkét, szorgalmat, a rendnek szeretetét, műveltséget, a másik lovagiasságot, harczias szellemet, politikai és szónoki képességet, ilyetén intézményeket és rendkivüli természeti tulajdonokat. Csakhogy ennek úgy kell történni, hogy az itt lakó és bevándorló németeknek *magyarokká* kell válniok, úgy hogy a magyar állam és nemzet ily módon megerősödve Európának egyik első nemzetévé válna.[1]

Széchenyi naplójában [2] fel van jegyezve a nemzeti kaszinónak egy nagy bankettje, melyen a magyar nemességért, mint a reformnak tényezőjéért, emelt poharat. És ha a fehér asztalnál — intra pocula — természetesen a dicséreteket némi fentartással lehet fogadni, mégis ebben az esetben, ha felfogását, valamint a tények valóságát tekintjük, azt a számbavehető vélemények közé igtathatjuk.

Egy nem oly nagy tehetségü, de azért helyes itélőképességgel biró honfitársa,[3] ki éveken keresztül tartózkodott nálunk és keresztül-kasul járta az országot, megirja könyvének bevezetésében, hogy mint német ember élvezte a magyar vendégszeretetet, és el van telve hálával mindazért, a mit élvezett. Ő a legnagyobb magasztalással szól a Pesti Hirlapról, Deákról és a vezető emberekről. Azzal végzi, hogy a nemzet okvetlen a legszebb jövendőnek néz eléje.

Ezeket a kedvező véleményeket sokszorozni lehetne, ha az előadottak csak némi kételyt hagynának fenn tartalmuk igazságát illetőleg. De miután ebben az irányban a magyar olvasóközönség eléggé tájékozva van, úgy vélem, bevégezhetem eme fejezetet és átamehetek annak a tényezőnek ismertetésére, mely nélkül az akkori politikailag jogosultaknak sikeres akczióját még csak képzelni sem lehet, t. i. az 1848 előtti vármegyék intézményére. Erre a kérdésre vonatkozólag nyilatkozik Kossuth egyikében azon utolérhetetlen czikkeknek, melyekkel egy csapásra meghódította a közvéleményt és annak élére állott.[4] Szavai következőképpen hangzanak:

[1] Gesammelte Schriften, II. kötet 211. lap.

[2] 446. lap.

[3] Lásd *Richter:* Wanderungen in Ungarn und unter seinen Bewohnern.

[4] Lásd Pesti Hirlap. 1841. 42. szám.

»A magyar nemes, elhagyván egy-két napig a Cato szerint a szabad emberhez oly igen illő foglalatosságot, melytől Cincinnatust a nép bizalma elhivta, hogy dictatorrá emelje, immár tettleges részt vehet a nemzet jövendőjének előkészítésében és megóvni segíthet a polgári szabadságot minden veszélytől, és résre állhat felfogni segítő minden nyilat, melyet erőszak és ármány nem ritkán honfikezektől a nemzet szivére irányzott. És miután mindezen buzgó részt vőn, ismét, — mint az angol parlamenti tag magasulni érzi kebelét a gondolatnál, hogy világrészek sorsáról tanácskozhatik és határozhat, akként minden magyar nemes magasulni érezheti kebelét a gondolatnál, hogy megbecsülhetlen megyei rendszerünknél fogva ő is hivatva van a nemzet nagy ügyeinek elintézéséhez hozzá szólani, a nemzeti jogok megerősítésében tettleges befolyással részt vehetni. Ennek a tevékenységnek szintere volt a municzipium, a mint akkoron nevezték.« Foglalkozzunk tehát vele kissé behatóbban.

VIII.

A municzipium tulajdonképpen tágabb fogalom mint a vármegye. Igazában a városokat értették alatta, nálunk éppen úgy mint másutt. Kossuth következőképpen fejezi ezt ki:[1] »A városok eredetét egész Európában egy közös kutfőre lehet visszavezetni, jelesen a római municzipiumokra, ezeknek alakulását pedig a közös oltalom szükségének érzetéből származott egyesületi elvnek szellemére.« Városaink nagy részének római eredetére nézve kétség nem foroghat fenn. Buda Acincum, Pest Contraacincum, Pozsony Pisonium, Sopron Colonia Julia, Győr Arrabona, Fehérvár Osone, Trencsén Eburnum, Esztergom Carpis, Szombathely Sabaria, Körmöcz Oslenum stb.

Tudvalevőleg a város szó a várból származik. A nagy tudományu Kollár Ádám[2] ezt így fejezi ki: »plerisque castris-

[1] Lásd Pesti Hirlap 1841. 85-ik szám.

[2] Historiae Jurisque Publici regni Hungariae Amoenitates, II. füzet 151. lap.

seu arcibus erat subjectus vicus aut oppidum, Ungaris *Város* dictum«. Kezdetben tehát erősség fajta volt, melyben vagy mellette emberek laktak. Nagyobbára idegen telepesek voltak azok, kik kézművekkel, iparossággal foglalkoztak, a minek fontosságára való tekintettel már Zsigmond király megadta a városok számára az országrendiséget.[1]

Habár természetszerüleg és első sorban fennállott rájok nézve is ama honvédelmi kötelezettség, mert tökéletesen igaza van Kossuthnak, már elébb idézett czikkében, hogy nemzetünk csak azzal osztotta meg alkotmányos jogait, csak azt részeltette ennek élvezetében, kit a közös anya a hon védelmében részes társának tekintett. Zsigmond király II-ik végzeménye előszavának azon pontja: »pro bono et pacifico statu, evidentique utilitate totius regni quosdam Civitates murorum ambitu cingendos«, hogy t. i. a városok kötelesek fallal venni magokat körül, éppen azon czélból történt, hogy a törökök és tatárok dulásai elől védelmet és menhelyet képezzenek. Az is tudvalevő, hogy a városi iparosságnak egyik jelentékeny tényezője, a czéhek katonai szervezet gyanánt is szolgáltak, a mint hogy 1848 előtt a főbb városokban fennálló polgárkatonaság, mely magáról csakis oly alkalmakkor szokott életjelt adni, mint jelenben az érdemes veterán egyletek, szintén erre a mozzanatra vezethető vissza.

A városok alapításánál kétségtelenül az iparosság meghonosításának szüksége is szerepelt, mely az idegenből való telepítésnek előmozdítását vonta maga után, miután a mi jó népünk a megfelelő képesség- és érzékkel nem igen birt. Csakhogy ennél a mozzanatnál különösen hangsulyozni kell azt a példátlan vendégszeretetet, melyet a nemzeti politika az idegen ajkuak iránt folyvást tanusított, a mi Szent István híres végzeményében első kifejezését találta. Ebből származott, hogy a városi helyhatóságok mintegy saját képükre alakultak és fejlődtek, a minek folytán a két municipium utjai eltértek egymástól úgyannyira, hogy keresve sem lehet nagyobb kontrasztot képzelni, mint a mi közöttük létezett. A vármegye a szittya rendtartásnak volt szülötte, annak szelleme

[1] Lásd a régi Magyarország, 133. lap.

adott neki életerőt, a város ellenben a germán jog- és politikai képződésnek nyomait viselte magán, még pedig századokon keresztül. A megyének törvénykönyve a Hármaskönyv, míg nem egy városban a Sachsenspiegel szabványai voltak érvényben.[1] Míg a vármegyében a jogosultak teljes mértékben élvezték az ősi vérrel szerzett szabadságot, és a legtágabb értelemben vett önkormányzatot létesítettek, addig a szabad királyi város polgársága minden volt, csak nem szabad,[2] és helyhatósági élete teljesen elcsenevészedett. És így tovább az egész vonalon, amint azt még kifejteni fogom.

A német származás iránt tehát, nagy általánosságban szólva, kétség nem lehet. Igen érdekesen tanusítja ezt a királyi városoknak Mátyás király korabeli esküjök, mely német nyelven van tartva.[3] A viszonyok még a mult század közepe felé sem igen voltak jobbak, a mennyiben Széchenyi István következőképpen ír a városi lakosságról:[4]

»A polgárság, mely úgyszólván egyedüli képviselője az ország művészeti és mesterségi értelmességének, nagyobb részt nem magyar, és nem is vágyik azzá lenni; holott a magyar hazának levegőjét szívja, kenyerét eszi, borát iszsza, és nincs is egyéb hazája a tágas világ hátán a magyar földön kívül.

Ellenben az is igaz, hogy a felsőbb rendek nem is igen édesgetik magokhoz és nem nagy pártolásra méltatják azon státust, mely gyakorlati értelmessége, kereskedési tudománya által oly sok hasznot tehetne hazánknak. Úgy hogy a szó valódi értelmében, derék művészeti, mesterségi és kereskedői rend nincs honunkban még, és mindaddig nem is leend, míg a törvény személyét és vagyonát a lehető legerősebb védelme alá nem veendi, és a közönség, mint eddig, nagyobbra nem becsülendi.«

[1] Lásd *Virozsil*: Staatsrecht des Königreichs Ungarn, III. kötet 115. lap.

[2] Lásd Ungarn im Jahre 1841., 6. lap.

[3] Lásd *Kovachich*: Supplementa ad Vestigia Comitiorum, II. kötet 137. lap.

[4] Világ, 68. lap.

A szabad királyi városok — civitates liberae regiae, — melyek az ország negyedik rendjét képezték, összesen 49-en voltak.[1] A szabad jelzőnek jelentősége abból származott, hogy sem megyei, sem földesuri hatóság alatt nem állottak, saját helyhatósági szerkezettel birtak, és úgy tekintettek mint a korona illetősége, tartozéka, melyet attól elválasztani nem lehet. Civitates liberas esse Peculia Regia. Rex est eorum Dominus terrestris, correlatio eorum ad sacram regni Coronam, regiamque Majestatem, semper intacta et inalterata manet.[2]

A városok közjogi állására vonatkozólag azon sajátszerü jelenséggel találkozunk, hogy minden királyi város, vagyis a bennlakó polgárok összege együttvéve, egy nemes ember számba jött — collective Juribus nobilitaribus fruuntur — és mint ilyen testületileg a többi nemesekhez hasonló jogokkal birtak. Az egyes polgárok azonban nemeseknek nem tekintettek, úgy hogy, mint a föld népe, a közadónak, a katonai szállásolásnak, ujonczozásnak ki voltak téve.[3]

Nagyobb baj volt ennél az, hogy, mint mondám, a városok erőteljes önkormányzatot nem voltak képesek létesíteni, úgy hogy polgármestereik, a tanács, követjeik választásába nem folytak be, mely ilyformán egy oligarkha jellegü klikknek lőn a képviselete.

Deák ezt az állapotot egyik követjelentésében következőkép ecseteli:[4] »Zsibbasztó volt már századok óta városaink szabadabb kifejlésére ama régi hibás és igazságtalan rendszer, miszerint a városok minden szabadválasztási, törvényhozási, közigazgatási jussokat, a polgárok egész tömegének kizárásával, csak azon csekély számu testület gyakorolja, mely önmagát választja, kiegészíti és utasítja, és minden polgári jussokban a többi polgárok még csak közvetve sem vesznek részt. Egy szóval semmi sem történt a mi váro-

[1] Lásd *Virozsil,* idézett munka, II. kötet 368. lap.

[2] Lásd Opinio excelsae Regnicolaris Deputationis circa objecta publico-politica ad eam relata, 100. lap. Az 1827-ki országos választmány jelentése.

[3] Lásd *Fényes:* Magyarország statisztikája, III. kötet 175. lap.

[4] Lásd Kónyinál, I. kötet 463. lap.

sainkban, mi egy önálló, független polgári rendnek alakítását eszközölte, pedig ezt a hiányt közviszonyaink összegében sulyosan érezzük.«

A helyhatósági élet gyengesége vonta maga után függésüket a kormányszékektől, a helytartótanácstól politikai, a kamarától pénzügyi tekintetben. A már elébb említett országos választmány kimutatja ennek hátrányait kormányzati szempontból, mondván: »Tapasztalás bizonyítja, hogy ezen kétféle függés a közügyekben nagy hátramaradást okozott, kivált miután lehetetlen oly bizonyos határvonalakat felállítani, melyek minden esetben kétségtelenül kimutatnák, hogy melyik ügy minő természetü és hová tartozik.«

Sokkal hátrányosabb volt a függés politikai tekintetben, mely a városokat az udvari politika eszközeivé tette, a mi főleg országgyülési szereplésökben nyilatkozott.

Ez a városok országrendiségének volt következménye, mely a törvényhozási részvételben, a követküldési jogban jutott kifejezésre. Ennek előfeltétele volt a városnak beczikkelyezése. Ha nem volt az illető város beczikkelyezve, még ha szabad királyi volt is, mint például Arad, Pécs, akkor az országgyülésen meg nem jelenhetett.[1] A városoknak függése magánál a beczikkelyezésnél óvatosságra intette a rendeket, mert minden ilyen uj beczikkelyezés a kormány gárdáját növelte ottan. Ezen aggály kifejezésre jutott például az 1687 : XVII. törvényczikkben, a hol ki van mondva, miszerint rendkivüli körülmények kivételével a városok száma szaporíttatni nem fog.

Így is elég szép számmal voltak, mert miután mindegyik város, éppen úgy mint a megyék, két követet küldhetett, átlag 70-re lehet mennyiségöket tenni. Mikor az országgyülésekről lesz szó, elő fogom adni, miképpen történt azon különös és az elvont jog szempontjából igazságtalan intézkedés, hogy az összes városi követek szavazata egy szavazatnak számíttatott. Tény az, hogy annak számíttatott. Magoktartása olyan volt, mely más eljárást alig tett lehetővé. Széchenyi István, ki a legjobb indulattal volt irántok,

[1] Lásd *Palugyai:* Megyerendszer hajdan és most, I. kötet 105. l.

maga is kénytelen volt bevallani, hogy, ha a városoknak több szavazatjuk lenne, az országgyülés az osztrák úgynevezett *Postulaten-Landtag*-ok jelentéktelenségére sülyedne.[1] Egy jeles publiczista, Orosz József, tanulságos munkájában,[2] melyben az országgyülésekről elmélkedik, így ecseteli a városok és követjeik szereplését. Ő is hangsúlyozta a városok függését a dikasztériumoktól, a minek folytán az esetleges ellenzéki magatartás sulyos következményekkel járhatott az illetőkre. Miután ilyeténképpen a városi követek soha sem merészkedtek az ellenzékkel még csak szavazni is, viszont ha a kormány mellett felszólaltak, az keserüséget idézett elő, rendesen két tűz közé szorítva hallgatni voltak kénytelenek.

A mostan vázolandó korszakban csakis egy városi követ volt, ki feltünt és jelentőségre tett szert, ez Szalay László volt, mint Korponának követe. Ezt is csak egyszer küldötték fel az országgyülésre, különben is nem a polgársághoz, de a nemességhez tartozott.

Ki kell azonban emelni, hogy már a negyvenes években, tehát kevés időre rá, mikor Széchenyi könyvét megírta, a városok hivatalos jellege ugyan a régi maradt, de magának a városi polgárságnak magatartásában örvendetes változás kezdett nyilatkozni. Ha a magyar nyelv terjedése kissé lassan haladt, mégis haladt az, ellenben a nemzeti szellem óriásilag megerősödött. A megyéknek szabadelvü akcziója nem lett volna olyan sikeres, ha a városi polgárság nem szekundált volna hűségesen, nem képezte volna számára a visszhangozó háttért. Nem kell elfelejteni, hogy a megyei gyülések mind a főbb városokban tartattak, a gyülések termeit a polgárság is látogatta, a tüntetéseknél, a fáklyás meneteknél, melyek akkor a közvélemény megnyilatkozásának leghatalmasabb eszközei voltak, ők is mindig ott voltak a lelkes hallgatóság soraiban, az egészet imponáló jelleggel ruházva fel. Így viselkedtek később is. A honvédség felállításánál jó példával mindjárt ők mentek elől, az első tiz zászlóalj jóformán mind városi elemekből került ki.

[1] *Széchenyi* Beszédei, 190. lap.
[2] Terra incognita, 244. lap.

A ki csak mérvadó ember volt az országban, be is látta a városi ügy és annak szabadelvü szellemben való megoldásának fontosságát. Az 1827-ki országos választmány ki is dolgozott egy törvényjavaslatot erre a czélra. A »Pesti Hirlap«-nak, sőt a többi lapoknak is állandó thémájok volt a városi ügy. A megyei követek közül Szentkirályi buzgólkodott leginkább ezen a téren. Ő első rangu szaktekintélynek tartatott e kérdésben és az ő munkálata szolgált a törvényhozási tárgyalásoknak alapul. Úgy az 1844-iki országgyülésen, a hol az életbevágó reform a főrendek makacsságán szenvedett hajótörést, mint az 1847-ikin, mikor a párizsi események az ő törvényjavaslatának megvitatásánál bombaszerüleg ütöttek be. Így azután a többi nagy kérdésekkel a városi ügy is végre megoldást nyert.

IX.

Más világba lépünk, ha a megyék szervezetét és életét teszszük a vizsgálat tárgyává. Azon megyéét, melyről oly jól mondá Kossuth, hogy tér nyilik benne az észnek, a szivnek.

Rájok vonatkozólag az elébb idézett 1827-ki országos választmány munkálatában megolvashatjuk, hogy az ő gyüléseik a törvénynek nemcsak végehajtó szervei, de egyszersmind őrei is. Quippe congregationes Comitatuum legalia potestatis executiva organa, una vero legum custodes sunt.[1]

A történeti igazság érzete mondatta azt a megyei rendszer számos híveivel, hogy ezen intézmény nélkül hazánk élete más irányt vesz. Hogy minő fontos intézmény volt a megye és annak hatósága, bizonyítja azon körülmény, hogy emez emlékezetes korszaknak egyetlen nagy konkrét polemiája lényegében a megyei intézmény felett vivatott. Értem azt a nagy kontroverziát a központosítás és önkormányzati elv között; a mi szintén csak azt bizonyítja, hogy a megye volt a közéletnek központi szerve, melyben annak egész működése kifejezésre jutott.

E munka első kötetében lehetőleg dióhéjba szorítva elő-

[1] Terra incognita, 62. lap.

adtam a megyei intézmény előzményeit, fejlődésének különféle fázisait. Láttuk ottan születését, mint a honvédelem eszközét. A vegyes királyok alatt főleg a jogszolgáltatási jelleg az, mi nála szemünkbe ötlik. A török hódoltság alatt az országnak mikrokozmosaként áll előttünk, mely az államot kicsiben képviseli. Tehát a közjogi mozzanat az, a mi előtérbe nyomul. A XVIII-ik században a helyhatósági tevékenység és élet az, mely a megyének keretét betölti, szerveit fejleszti, erejét gyüjti. Ezen korszakban szülemlik a passziv ellenállás gondolata, — mely József, valamint Ferencz czászár támadásaival szemben oly nagy eredményeket ér el, hogy a megyéket az alkotmány védbástyájának dicsfényével övedzi körül.

Annyira áll ez, hogy az úgynevezett czentralista irány kivételével, mely igen tehetséges, de számra csekély töredéket képviselt, — és melynek nézeteire később visszatérek — nem volt jelentékeny publiczistája az országnak, ki a megyéről nem a legnagyobb magasztalás hangján beszélt volna.

Wirkner, a kinek hivatalos működésében annyi borsot törtek a megyék az orra alá, tulajdonképpen elragadtatással beszél rólok. Konstatálja nagy hatalmukat, elmondja, miszerint a végrehajtó hatalom nagyrészt kezökben van, az igazságszolgáltatás, közigazgatás, az adónak behajtása, az ujonczok kiállítása, tehát mindaz, a mit azon időkben »nervus rerum gerendarum«-nak neveztek.

Az utasítás-adásban rejlő jog által részese a szuverén törvényhozásnak. Gyülései nyilvánosak, mindinkább nyernek fontosságukban. Korlátlan szólásszabadság uralkodik bennök, ébren tartják a közszellemet. Dessewffy Aurél és Kossuth egy pontra nézve se értenek egyet, de a megyének kultuszában versenyeznek egymással. A »Világ« czimü lapban, melynek szerkesztését az előbbi azért vette át, hogy az utóbbinak, a *veszedelmes agitátornak,* utját állja,[1] imígyen ír: »A megyék municzipális jogaik alkotmányunk alapját, nemzetiségünk kezességét teszik annyira, hogy míg megyei szerkezetünk megmarad, érjen bár bennünket akármi csapás: alkotmányunkat mindig ismét visszaszerezhetjük.

[1] Lásd 72-ik számát.

Ezer más tekinteteket mellőzve, az az egy ok elég arra, hogy minden hazafi ezen kincsek megőrzését tegye politikai kredójának első hitágazatává.«

De a megyerendszerre vonatkozó felfogás nemcsak egy sommás jellegü kredó alakjában, hanem egy részletesen kidolgozott országlási elmélet képében jelentkezett. Már e munka első kötetében hivatkoztam azon országlási elméletre, mely az 1825-iki országgyülés után keletkezett. Ennek az elméletnek reális hátterét az imént említett rendkivüli szolgálatok tették, melyeket a megye József és Ferencz császár kisérletezései alatt teljesített. Nagy Pál és Ragályi Tamás voltak az elsők, kik e tant hirdették, nálunk azonban nagyobb szerepet játszott Wesselényi Miklós, ki az egészet gyakorlatilag úgy mint elméletileg nyélbe ütötte.

Gyakorlatilag úgy csinálta a dolgot, hogy, midőn Erdélyben megkezdette harczát az önkény ellen, egy csomó lelkes hazafival, kiknek élén gróf Kendeffy Ádám állott, megyegyülésről megyegyülésre utaztak, minek folytán vándorpatriótáknak nevezték őket, — hogy ottan dikcziózzank, lelkesítsenek, szabadelvü indítványokat vigyenek keresztül.[1] Ez a szokás átjött azután Magyarországra is; itten Kovács Lajos, Puky Miklós, Madarász László, Somogyi Antal voltak az uttörők, kiket Dessewffy Aurél commis voyageur-öknek nevezett el, a mi azután megtiszteltetés számba ment. Fel kell említeni, hogy ezen Dessewffy által természetellenesnek jellemzett állapot [2] kétféleképpen szokott igazoltatni. Először is a régi gyakorlat és szokás, hogy t. i. minden nemes embernek joga volt más megyéknek gyülésein részt venni és megjelenni,[3] meg hogy a gyülések nyilvánosan — ut Congregationes Generales palam et publice celebrentur — tartatnak.

Elméletileg pedig Wesselényi egy munkában [4] fejtegette rendszerét. Ezen rendszernek két oldala volt, egy negativ és ismét egy pozitiv. A negativ oldal a többszörösen említett

[1] Lásd *Kemény* Zsigmond Tanulmányai, II. kötet 62. lap.

[2] Lásd *X. Y. Z.* könyv, 113. lap.

[3] Lásd *Madarász* József: Emlékirataim, 105. lap; valamint *Palugyai:* Megyerendszer hajdan és most, I. kötet 214. lap.

[4] Balitéletek, 159. lap.

vis inertiae alkalmazásából állott, mely a kormány törvénytelenségeivel szemben a passziv ellenállást foganatosította. Ennek a vis inertiae-nek megvoltak a maga fokozatai, melyek egy bizonyos skálában következtek. Először a rendeletek elleni felirás, később a tisztelettel való félretétel, azután jött a kijelentett végre-nem-hajtás, és esetleg mint ultima ratio az ellenszegülés. Ennek is megvoltak a maga fokozatai és különféle árnyalatai, a mit egy-két példával megvilágítok. Így De Gerando is beszél el egy ilyen esetet.[1] Mikor a Bécs és Stájerország közötti vasutat építették, a vasuti igazgatóság egy állomást a szükséges vámházzal együtt magyar területen állított fel a nélkül, hogy a megye engedelmét kikérte volna. A megye karhatalommal lerontatta az épületet, az osztrák személyzetet pedig továbbították osztrák területre. Egy másik eset volt az, melyre már előbb is hivatkoztam, midőn Nyáry Pál Pestmegyében bünügyi vizsgálat czéljából, és egész helyesen, egy igen befolyásos egyént letartóztatni rendelt. A kanczellária megparancsolta a szabadlábra helyezést, mi azonban megtagadtatott. Különösen hangsulyozni kell, hogy az ilyen proczedurák mindig csak akkor estek meg, mikor a kormány intézkedéseinél a törvényes alap hiányzott. Horváth Mihály,[2] ki az előbbi tényt szintén megemlíti, nagy nyomatékkal hangsulyozza, hogy arra alig volt eset, hogy a kormány törvényes rendeleteit végre ne hajtották volna.

A ki azonban ezen rendszert megtestesítette, annak végső következményeit levonta, reá, mint mindenre, a mihez nyult hatalmas egyéniségének bélyegét rásütötte, az Kossuth volt. Ily módon egy nemét a természetes összhangnak létesítve az ország legjelentékenyebb embere és intézménye közt. Erről a fontos mozzanatról néhány szót kell szólanom.

Nagyon szépen fejezi ki Kossuth viszonyát a megyei kérdéshez Dessewffy Aurél.[3] Ugyanis azon vitában, mely Kossuth és Széchenyi között a »Kelet Népe« felett folyik, elmondja azt, hogy míg Széchenyi a társadalmi, Kossuth

[1] De l'esprit public en Hongrie, 133. lap.
[2] Huszonöt év Magyarország történetéből, II. kötet 1. lap.
[3] *X. Y. Z.* könyv, 73. lap.

a megyei központosítás híve. Az a megye, mely politikai hitvallásának általános talpkövét képezi. Ennek a sajátszerü intézménynek sajátosságait senki nálánál jobban nem ösmeri, behatott annak minden ágazatába, nincs előtte titka, játszva gombolyítja le a szövevényes fonalakat, szivvérébe szivta fel annak életnedvét. Így történt azután az, hogy nálánál a megyei élet fontosságát soha senki lelkesebben fel nem fogta, remekebbül nem ábrázolta. Országlási rendszerében a megye utján való központosítás oly módon szerepel, hogy létezik egy megye, mely vezéremberei, gyülései, valamint hírlapjai által a többi megyéknek irányt ad; ezek annak végzéseit elfogadják, melyek ily módon az országgyülésen, mint a nemzeti akarat kifolyása, érvényesülnek, természetesen mindez a nyilvánosság ellenőrzése alatt.

Kossuth illetékességének kérdésére nézve egy másik klasszikus tanut birunk Kemény Zsigmondban, ki is Kossuth ellen írt szenvedélyes pamfletjében [1] beösmeri, hogy a hangadó egyéniségek közt úgy a megyei mint országos okmányokat és előzetes eseteket senki nálánál jobban nem ösmerte, legfeljebb Deák állott vele al pari.

A megye értékének kérdése a Széchenyi és Kossuth közötti polemiában is szerepel.[2] Széchenyi tudvalevőleg nagy hive az eszmék surlódásának, mely az ő oly sokat ismételt logikai egymásutánjának első lánczszemét képezi, azután jön a jó törvény, ily módon a szabad biztos birtok és kedvessé tétele a hazának.[3] Kossuth figyelmezteti, hogy ennek a megyegyülés mily alkalmas eszköze. Elmondja, hogy az utóbbi hét évben az összes megyékben 2184 közgyülés volt — tehát sokkal több, mint Angliának meetingjei azon idők alatt, — melyek a legfontosabb kérdésre nemcsak irányt adtak a közvéleménynek, de cselekvőleg befolyásolták az országos politikát.

Ha már most tovább megyünk és Kossuth felfogását és működését a maga összeségében veszszük, úgy láthatjuk,

[1] Forradalom után, 112. lap.
[2] Lásd: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 49. lap.
[3] Kelet Népe, 296. lap.

hogy a megyei rendszer értéke és becsének úgy negativ mint pozitiv oldalával teljesen tisztában volt. A negativ alatt az alkotmány védelmét, a pozitiv alatt a korszerü haladás eszközét értem. Tanulmányai, tapasztalatai folytán valójában, úgy mint senki, tudta azt, hogy az idegen hatalommal szemben az mily becses szolgálatokat teljesített, továbbá mily kipróbált intézmény volt. Nem akarta tehát azt mással felcserélni, nem veszélyes kisérleteket eszközölni. Látta azt is, hogy a kormány és a főrendek ellenzése folytán az alsó tábla mennyire meg van bénítva, azért annál tágasabb hatáskört akart adni a megyének, miután azoknak keze odáig el nem érhetett. Ily módon a haladás tényezőjévé tevé azt.

Meg volt arról győződve, hogy a megyét mennél közelebb hozzák a nép mindennapi életéhez, mentől inkább tágitják úgy a hatáskört, mint a jogosítványok gyakorlatát, annál biztosabban fog a nemzet a nélkülözhetlen reformok utjára léphetni, sőt azokat teljesíteni is.

Jól ösmerte a megyei élet hiányait, fogyatkozásait és hibáit. Mindjárt a »Pesti Hirlap« első számai egyikében — gondolom a 12-ben — »Nemzeti veszély« czim alatt élesen megrója azokat. A miért Széchenyi, ki vele szemben a kákán is csomót keres, a »Kelet Népé«-ben meg is támadja, de minden hatás nélkül, mert a magyar közvélemény józan felfogása itten is belátta, hogy az alapos birálatra és ellenőrzésre égető szükség van.

És mert itten lehetőleg szabatosan akarom a megyét ismertetni, azért, úgy vélem, leghelyesebben cselekszem, ha munkám ezen pontján foglalkozom ama nagy kontroverziával, mely a megyei intézményre vonatkozólag keletkezett.

A vitatkozás, vagy ha úgy akarjuk: a támadás két, egészen ellentétes oldalról indult meg. Az egyik rész a konzervativokból állott, Dessewffy Auréllel élükön. Igaz, hogy ezen kiváló egyéniség, mint említém, a municzipalizmusnak volt törhetetlen híve, de midőn látta a megyei életnek szabadelvü irányban való nagy térfoglalását, például a statutárius jog terén, különösen a már említett szavazati joggal való felruházásakor a honoraczior osztálynak, egy erélyes támadást

intéz ezen soi-disant visszaélés ellen.[1] Azt kérdezi az illető megyéktől, hogy hol születtünk és hol vagyunk, mely politikai forma az, mely alatt élünk? Alkotmányos monarkhia és nem szövetséges köztársaság a mi kormányformánk. A kik oly tulságokra vetemedtek, úgy látszik, az északamerikai Egyesült-Államok példáját forgatják fejükben, a hol tényleg az egyes államok a központi hatalommal szemben a legtágasabb hatáskörrel vannak felruházva. De nálunk, a hol a törvényalkotási jog meg van osztva a fejedelem és nemzet között, oly fontos materiát, mint a politikai jogokkal való felruházást, a megyék jogkörébe utalni a másik két tényező jogainak kijátszása nélkül nem lehet. A kérdés ily módon felállítva egyike az érdekesebbek- és bonyolultabbaknak, a mi megérdemli, hogy pár szóban foglalkozzam vele, miután oly tárgyakat is érint, melyekre nézve sok balfogalommal találkozunk, a mi ezen időknek megítélését elhomályosítja.

Annyi bizonyos, hogy a megyéknek azon tág jogköre, melylyel birtak, nem fért meg egy központosított egységes monarkhia eszméjével. Czélzattal használom a kifejezést eszméjével, mert a gyakorlat, mint Kossuth egyszer oly találóan mondotta, kineveti az elméletek logikáját. De különösen nem fért meg a magyar államiság eredeti konczepcziójával. Az előző kötetben előadtam, hogy a nemzet miért szakított százados hagyományaival, és mi okozta a megyei intézmény azon különleges alakulását, melyhez atyáink annyira ragaszkodtak.

Azt azonban nem kell elfelejteni, hogy már azon időkben is létezett a monarkhiának nemcsak egységes, de szövetséges példánya is, mint a római szent birodalom. És hogy ezen kormányforma nem zárja ki a politikai erőt és szilárdságot, azt annak idején V. Károly példája bizonyítja, éppen úgy mint a hasonlóképpen szövetségi jelleget képviselő jelenlegi német birodalom. A köztársaságokat illetőleg pedig Dessewffy teljesen megtévedett, a mennyiben, úgy látszik, azon nézetben volt, mintha a köztársasági forma nem férne össze az államhatalom szilárd szerkezetével, az államfői jogosítványok nagy mértékével. A mi az államfői jogosítványokat illeti, már az

[1] Lásd X. Y. Z. könyv. Törvényhozás és megyei hatóság.

ő idejében is úgy állott a dolog, hogy az északamerikai Unió elnöke sokkal több joggal birt mint az angol király.[1]

Tökéletesen igaza van Bluntschlinak abban, hogy tévedés a monarkhia és köztársaság közötti különbséget abban keresni, hogy az államhatalomnak vagy az államfőnek az első államformában több, a másodikban kevesebb a hatalma. Róma, valamint Velencze köztársaságok voltak és az államhatalom századokon keresztül oly szilárdul volt megalkotva, mely az önkényuralommal felért. Viszont különösen a keleti despocziákról tudjuk, hogy az illető despoták mily kevés effektiv hatalommal birnak. Sőt még a legtisztább demokrácziával sem áll ellentétben a személyes uralomnak oly nemü feszítése, mely a legöntudatosabb fejedelmeknél is ritkítja párját. Az amerikai Unió élén 1824 és 1833 közt Jackson állott, ki egy nemét a demokrata imperializmusnak gyakorolta. Mondhatni, sokkal inkább képviselte azt az eszmét: »az állam én vagyok«, mint XIV-ik Lajos, mert igen reális hatáskörén kívül a tömegekre támaszkodhatott, melyeknek bálványa volt.[2]

És éppen az angol királyság és az amerikai elnöki jogkör közötti párhuzam szempontjából azon igen érdekes jelenséggel találkozunk, hogy míg Angliában a korona vetojoga Anna királyné óta, ki tudvalevőleg a XVIII-ik század legelején élt, nem gyakoroltatott,[3] addig éppen az elébb említett Jackson elnök ezen jogát con amore gyakorolta. Gyakorolta a bankkérdésben, a minek következtében Amerika nagy pénzügyi, sőt közgazdasági válságnak tétetett ki.[4]

Visszatérve a megyékre, Dessewffynek tévedése éppen abban állott, hogy ő egészen figyelmen kívül hagyta azon okokat, a melyek a törvényhatóságok térfoglalásait magok után vonták. A kormányzati akczió teljes hiánya a török

[1] Lásd *Bluntschli;* Deutsche Staatslehre, 89. lap. — Henry *Sumner Maine:* Popular Government, 214. lap.

[2] Lásd *Holst:* The Constitutional and political History ot the United States, II. kötet 30. lap.

[3] Lásd *Todd:* The parliamentary Government of England, I. kötet 5-ik lap.

[4] Lásd *Holst,* idézett munka, II. kötet 43. lap.

hódoltság alatt, párosulva az osztrák illetéktelen befolyással, a mihez járultak a kormány és főrendiház mulasztásai az ő korában, képezték forrását azon sok tekintetben visszás helyzetnek, melybe a municzipiumok jutottak. A megyék eljárásának méltatása éppen azon fordult meg, hogy azon üdvös intézkedéseket, melyeket a felső tábla és korona makacsul és rosszakaratulag ellenzett, ők saját hatáskörükben ily módon akarták keresztülvinni, és az országot középkori elmaradottságából kirántani. Dessewffy tévedése a felhozotton kívül még a felsőtábla, valamint a korona helyzetének teljes félreösmeréséből származott a közvélemény megnyilatkozásával szemben. Ugyanis ezen két tényezőnek jogai a reformokat illetőleg egyáltalában nem abszolut, de csakis halasztó hatályt vonhatnak maguk után. Ez oknál fogva a franczia Constituante nagy vitái, a vétónak ezen kétféle természetére vonatkozólag, a kérdésnek kiugró pontját érintették. A főrendeknek s a koronának ellenállási joga soha sem mehet anynyira, miszerint a nemzeti akarat érvényesülését végleg megakadályozza. Ezen jogosítvány arra való, hogy azon esetben gyakoroltassék, ha esetleg a közvélemény, mondjuk egy erőszakoskodó kisebbség által, meg van hamisítva.

Erre a czélra szolgál a vető, hogy a közvélemény valódi akaratának védelme legyen. De ha kiderül, miszerint a nemzet többsége az illető intézkedés mellett van, akkor a többi tényezőknek — még pedig jó képpel — engedniök kell. Hogy ez mennyire áll, azt az 1830-iki angol reformbill példája eléggé bizonyítja, a mi akkor általánosan ösmert dolog volt. Itt ugyanis az történt, hogy IV. Vilmos király, ki a szavazatjog kitágításának ellene volt, látva azt, hogy a közvélemény követeli a reform keresztülvitelét, a felsőház renitencziáját úgy törte meg, hogy engedélyt adott a különben általa gyűlölt Grey-féle kormánynak, hogy annyi felsőházi tagot nevezzen ki, mennyi az alsóház által már elfogadott törvényjavaslat diadalát a lordoknál biztosítja.[1]

Fájdalom, a korona nálunk ennyi belátással éppen úgy

[1] Lásd William Nassau *Molesworth:* The history of England, I. kötet. 277. lap.

nem birt, mint a főrendek sem. Ezen oktalan eljárás volt az oka, hogy a megyék a kontroverziák terére léptek, miben őket sem anarchikus ösztönök, sem partikularis czélzatok, sem önző egyéni érdekek nem vezették. Hanem vezette a közéletnek azon nemesebb felfogása, mely végre is a 1848-iki törvényekben kifejezésre jutott s melynek ily alakban való megnyilatkozása — ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni — unikumot képezett a politikai fejlődés történetében. A konzervativek tévedése abban állott, és ez később még jobban ki fog emeltetni, hogy a kor szellemét éppen úgy nem voltak képesek megérteni, mint az ország viszonyát az uralkodóházhoz és az örökös tartományokhoz. Így történt az, hogy ezen különben tiszteletre méltó párt, mely jó hazafiakat, nagy tehetségü embereket számlált, nemcsak hogy kénytelen volt azt megérni, hogy az események felette napi rendre tértek, hanem azt is, hogy nyilatkozványai és tényei az utókor előtt a politikusok számára intelmül szolgálnak, hogy mit nem kell mondaniok, mit nem kell tenniök.

A másik támadás nem a reformok ellenzői, de azok barátjai részéről történt. Ez az úgynevezett czentralisták csoportja volt, mely az ország majdnem legtehetségesebb és európai értelemben is nagy műveltségü és képzettségü egyénekből állott, kiknek mindenike arany betükkel véste be nevét hazánk évkönyveibe. Eötvös József, Szalay László, Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Trefort Ágoston, Lukács Móricz voltak azok, kik ezen irányt képviselték. Ezen kiváló egyének közlönye a »Pesti Hirlap« volt, melyet Kossuth kibuktatása után Szalay, majd Csengery és Kemény vettek át.

Nem minden él nélkül fejti ki Pulszky[1] közöttük a különbséget. Szerinte a »Pesti Hirlap« Kossuth alatt szószék volt, melyről felvillanyozta a megyéket és irányt adott a politikának, most kathedra lett, melyről a nemzetet arra tanították, miképp fejlett ki a parlamentáris rendszer más országban, mely a szabadságnak ujkori formája. Kossuth mindég a napi eseményekből indult ki, midőn az uttörő indítványokat tette, melyeket a megyék vitattak és elfogadtak. A czentra-

[1] Életem és korom, I. kötet 228. lap

listák fejtegették a politikai tudományok józan elméletét, melyet a nemzet műveltebb elemei különben is megismertek a Rotteck-Welker-féle Staats-Lexikon-ból, melynek akkor nagy kelete volt. Működésük ilyformán politikai akczió jellegével birt, és annak nyomait nem is állapíthatjuk meg, csakis az eszmék tisztázása, az eszmék előkészítése lőn osztályrészük.

A czentralisták által képviselt felfogást rendszeresen és összefüggően Eötvös tárgyalta, több czikksorozatban mely »Reform« czim alatt megjelent és a hatvanas években új kiadást is ért.

Ezen jelentékeny munkában ő hadat izent a megyei rendszernek és a központosítást írta zászlójára. Akkor tájban ezen oskola követői meglehetősen népszerütlenek voltak, mit — mint látni fogjuk — az adminisztrátori rendszer behozatala fokozott, úgy annyira, hogy maguk is a kérdés tárgyalását levették a napirendről, a mint az a »Pesti Hirlap« 1846. január 1-ei számában ki is mondatott. Tudvalevőleg az 1848-iki törvényekben elveik diadalra jutottak, különösen a parlamentáris rendszer, a miniszteriális kormányzat képében, melyet legnagyobb ellenfelük, Kossuth írt zászlójára, és biztos kézzel és ellenálhatatlan erővel segített a diadalra.

Meg kell azonban a félreértés kikerülése végett jegyezni, hogy azon helyzet között, melyben Kossuth a czentralisták programmját részben elfogadta, és a között, mely hazánkban az említett programm megállapításánál létezett, óriási különbség volt. A különbség abban állott, hogy 1848-ban teljes joggal lehetett hinni, hogy az osztrák befolyás a magyar kormányszékekre vonatkozólag végleg megbukott. És mert ez bevégzett ténynek tekintetett, azért lehetett is esetleg a központi kormánynak a megyével szemben több hatalmat adni. Ellenben akkor, midőn Eötvösék akcziójukat megkezdették, csakugyan sok koczkázattal járt, a nemzeti ellenállásnak oly hatályos intézményét, mint a milyen az önkormányzatban rejlett, gyengíteni. Ha valaha lehetett egy programmról mondani, hogy az ugrás akart lenni a sötétbe, erről bizvást el lehetett mondani. Kossuth felfogásának és eljárásának helyességét, mi sem bizonyítja jobban, mint az 1848-iki XVI-ik törvényczikk tárgyalásánál tartott beszéde.

A törvény maga is az ő műve, a beszéd fontosságát neveli azon körülmény, hogy már akkor miniszter volt és felelősségének teljes tudatával szólt. Ebben a beszédében kijelenti, hogy központosítást nem akar; oly államból, melyben e rendszer uralkodik, számkivetné magát, mert neki oly szerkezet kell, hol az egyén, a család, a község a maga körében mindegyik szabadon mozogjon. Ő a miniszterium felelősségét s hatalmát nem akarja tovább terjeszteni, mint hogy mellette a municzipium megélhessen. A szabadságnak nincs nagyobb ellensége, mint a »*Zu viel regieren*«, s kifejezi azon reményét, miszerint lehetséges lesz a parlamentáris kormány. és a megyei autonomia hatáskörét egymással kiegyeztetni.

Visszatérve a czentralisták birálatára a megyei hatáskört és állapotokat illetőleg konstatálni kell, hogy azok birálata a megyékkel szemben a lehető legigazságtalanabb volt. Hogy mennyire igazságtalan volt, elég azt a tényt felhozni, hogy a derék Szalay László még a horvátok fészkelődését is a municzipalizmus számlájára írta. Tudvalevő, hogy, mint később még meglátjuk, a központosítás behozatala után 1848-ban a horvát akczió még élesebben jelentkezett. Egyszerüen azért, mert nem ezen forrásból, hanem a bécsi és nemzeti politika közötti ellentétből származott, mely ellentét elébb csak lappangott, később pedig teljes erővel kitört. Valamint azt sem lehet elhallgatni, miszerint a központosításnak oly rendszere állott előttünk, melyet az akkori mértékkel mérve is elfogadhatatlannak kellett tekinteni, mert a mellett a parlamentáris rendszer egészséges működése lehetetlenség. Sőt az iránt sem lehet kétség, hogy a képviseleti intézmény alapfeltételei és működését illetőleg kellő otthonossággal és tájékozottsággal nem birtak.

Az a központosítás, az a parlamentáris élet, mely előttük állott, a Lajos Fülöp uralkodásának országlási rendszere volt, kormányzati mindenhatóságával, a kormányhatalom óriási nyomásával, a választásokon a közvéleménynek kijátszása- és meghamisításával. A minek következtében, miután az orvoslásnak normális lehetősége megakadályoztatott, a franczia nemzet a forradalom végzetes eszközéhez nyúlt. Egy szóval a képviseleti rendszernek azon torzképe, mely nálunk 1875

óta divatozik, és melyért a nemzet oly óriási árt fizet erkölcsi erejének elpárolgása és politikai jellemességének szétmállása képében.

Elvakíttatva azon tetszetős formulától,[1] miszerint a közigazgatásba be kell hozni az egységet, hogy egy központi hatóságnak kell léteznie, mely annak minden szálát kezében tartja, nem jutott eszökbe, hogy az állampolgárnak is van a bürokráczia túlkapásai ellen, mint az alantos tisztviselőnek felebbvalójával szemben, oltalomra szüksége.

Nem vették figyelembe, hogy még a franczia közigazgatás is létesítette a *contentieux*, a közigazgatási jogorvoslat intézményét, mely ha nem is kielégítő, de legalább ennek a nagyfontosságu szempontnak kifejezést ad. Ez éppen úgy kikerüli figyelmöket, mint a szolgálati pragmatikának szüksége.

Viszont másrészt egészen elfelejtették azt, hogy azon dualizmus, mely nálunk a központi kormányszékek és a megyei törvényhatóságok között létezik, Anglia parlamentarizmusának egyik alkateleme és előfeltétele. Velős rövidséggel helyesen mondja Gneist, miszerint Angliának kormányzati szervezetében a megyei és városi selfgovernment azon tényező, mely mint közbenső hatósági szerv az egész intézmény működésébe behatolva, annak ruganyosságot, az egyes tagoknak politikai önállóságot ad.[2]

Ezek a helyhatósági kötelékek és közegek voltak azok, melyek az állami akaratot átruházott hatáskörben, de a viszonyokhoz mért önállósággal és szabad mozgási képességgel végrehajtották. A mely funkcziójuk által megmentették a nemzetet attól, a mi minden központosításnak átka, a mire nézve mi is oly szomoru tapasztalatokat tettünk, hogy minden kérdés a központban, a miniszteri bürókban dől el, míg másrészt minden egyes miniszter az exponált közegekben egy egész kis hadsereggel rendelkezik. Mely mindinkább tért foglaló szervezetnek ereje, mint említve volt, különösen a választásoknál nyilatkozik, meghamisítva a népképviseletnek amaz elsőrangu követelményét, hogy a kormány függjön

[1] Lásd *Eötvös*: Reform, 11. lap.

[2] Lásd: Verwaltung, Justiz und Rechtweg. 91. lap.

a parlament, illetve a választókerületek akaratától, nem pedig megfordítva.

Tanulságos dolog, hogy az angolok, kiknek képviseleti rendszerök 1688 óta a szakadatlan fejlődés és megszilárdulás utján halad, és a kormány, vagy ha úgy akarjuk, a korona befolyásától teljesen mentesül, mégis mennyire fáztak attól, a mi a központosításnak átkát képezi, t. i. a hivatalnoki túltengéstől, attól a mit a francziák, kiknek ezen a téren oly bő tapasztalatuk van, *fonctionarisme*-nek neveznek.

Mikor ugyanis 1856-ban behozták a közigazgatási versenyvizsgákat, a mi náluk competitive examinationnak hivatik, sokan és tekintélyes egyének ebben a bürokráczia veszélyes lejtőjén az első lépést látták. Tény az, miszerint a franczia állapotok ijesztő példája nagy szerepet játszott a vitában.. Szerepelt különösen egy kiváló franczia államférfi, gróf Montalembert véleménye,[1] ki is következőképpen nyilatkozik ezen kérdést illetőleg: »A közigazgatási központosítás megnöveszti a hivatalok számát. Ez képezi az angol társadalom legnagyobb veszélyét. E veszély, ha nem is oly nagy mint a kontinens államaiban, mégis nem kicsinylendő.

»Az államférfiaknak meg kellene gondolniok, hogy a hivataléhesség, az állások elnyerésére szolgáló törekvés, a mostani korszak legnagyobb nyavalyája. Ezen törekvés a nemzetben a szolgalelküség és az önmagát eladni készség érzetét legnagyobb mértékben fokozza. Ezen törekvés egy egész osztályt képez, mely mindenre képes, csakhogy álláshoz jusson. Egy hivatalkereső nemzet az utolsó a világon. Nincs az az aljasság, a mire nem volna képes vetemedni.«

Az angolokat a hivatalnoki túltengésnek franczia példája ennyire megrémítette. Mennyivel inkább kellett volna nálunk óvatosnak lenni, kiknek szemei előtt ezen politikai és szocziális nyavalyának egy sokkal ijesztőbb példája állott: az osztrák rendőrállam és Beamterwirthschaft.

Azok között a vádak között, a melyeket a megyei intézmény ellen még Eötvös is felhozott, nagy szerepet játszott az is, hogy egyaránt ellene van a rendnek, mint a hala-

[1] De l'avenir politique de l'Angleterre, III. lap.

dásnak. Mikor nálunk a képviseleti kormány eszméjét szembe állították az önkormányzattal, akkor a kérdés a diskusszió terén úgy állíttatott fel, hogy miképpen lehet a miniszter felelős egy intézkedés végrehajtásáért, midőn a megye rendeleteit tisztelettel félre teszi és a foganatosítást megtagadja. Ez az ellentét azonban már azon időszakban is megtalálta a maga kiegyenlítését, az elmélet- és gyakorlatban egyaránt, valamint nálunk, úgy az ország határain kívül. Ugyanannyira, hogy ezen kifogást komolyan venni csakugyan nem lehetett.

Tudvalevő dolog, hogy oly államokban, melyek a partikuláris elv érvényesülésének terén jóval messzebb mentek mint mi 1848 előtt, a municzipálizmusnak, a részeknek renitencziája az összeség akaratával szemben megfelelő megoldást nyert. Az akkori német szövetség, mely egészen nemzetközi alapon volt szervezve, a hol az egyes részek oly államokból állottak, mint Porosz- és Bajorország, ösmerte és megállapította az esetleges szükséglet esetére a kényszervégrehajtást — Bundes-Execution,[1] — Svájczban a főtanács — Nationalrath [2] — van hivatva az illetékességi összeütközéseket a cantonok és kormány között elintézni. Észak-Amerikában pedig a szövetségi legfőbb biróság — Supreme Court of the United States — volt azon intézmény, mely az Unió keletkezése óta a közösség nélkülözhetetlen egységének oly életerős szerve volt, melynek működését ez irányban gáncs nem érhette.[3] Nálunk is fennállott a kormánybiztosi intézmény, és ha ennek szereplése nem is volt valami rokonszenves, mégis azt nem kell elfelejteni, hogy az éppen azért történt, hogy mikor kiküldettek, nem állottak a törvényes téren. De egészen másképpen kell festeni a dolognak, hogy ha például egy nemzeti felelős kormány találkozott volna a megyék ellenállásával, főleg ha az törvényes téren állott volna. Ez oly kézenfekvő különbség volt, mely előtt szemet hunyni alig lehetett.

[1] Lásd dr. Otto *Meyer:* Einleitung in das deutsche Staatsrecht, 187. lap.

[2] Lásd *Bluntschli:* Deutsches Staatsrecht, 146. lap.

[3] Lásd *Schlieff:* Die Verfassung der Nordamerikanischen Union, 23-ik fejezet.

Igen érdekes jelenség, hogy éppen Eötvös, ki pedig az európai áramlatokat úgy ösmerte, mint kevés külföldi tekintély, és ki hangsulyozza is, hogy egész Európa a központosítás felé törekszik,[1] nem látta azon óriási veszélyt, mely a kormányhatalom növesztésében áll és melylyel szemben az önkormányzati intézményeket és az egyéni szabad mozgás terét nem lehet eléggé tágítani és fejleszteni.

Be kell vallani, hogy míg más tekintetben a nagy angol elmélkedővel, John Stuart Millel szellemi képesség dolgában egészen al pari áll és »A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása« czimü művében oly munkát végzett, mely nevét az európai tudomány terén halhatatlanná tette, mégis angol vetélytársa a szabadságról irt kitünő könyvében ezen veszély létezését jobban felösmerte. Igaz, hogy a veszély ott nagyobb is volt.

Éppen így áll a dolog azon másik váddal, hogy a megyei rendszer mellett kulturális haladás lehetetlen. Svájcz és Amerika példája tanusítja, hogy a legmesszebb menő deczentrálizáczió épúgy, sőt sokkal alkalmasabb a modern élet követelményeinek megfelelni, mint a hol a kormány a földi gondviselés szerepét játszsza. A mi a franczia közigazgatásban kifejezésre jut a *tutelle administrative* intézményében, mely a községeket és városokat még gazdasági ügyeikben is kiskoruaknak tekintette és a préfet gyámkodása alá helyezte.[2]

Általában a ki nálunk azt a korszakot átélte, mint a hogy ez Eötvös és társaival történt, lehetetlenség volt, hogy szemet hunyjon azon óriási haladás felett, mely csak ama két évtized alatt az 1825-iki országgyüléstől azon időpontig, mikor Eötvös akczióját megkezdte, létre jött. És ha hozzá veszszük azt a körülményt, hogy a kormány minden politikai, kulturális reformot ellenzett, továbbá a pénzerő elégtelen voltát, akkor csakugyan a czentralisták elszigeteltsége, népszerütlensége teljes mértékben érthető lesz. A mi természetesen sem egyéniségük értékét, sem czélzataik tisztaságát nem csökkenti, mely iránt a hála és elösmerés adóját később le is rovom.

[1] Lásd: Reform, 33. lap.

[2] Lásd *Block:* Dictionnaire de l'administration française, azon fejezet alatt.

X.

Áttérhetek most már a megye élete és működésének vázolására, melynek szemlélete ezen korszakban, melyet méltán lehet a megyék aranykorának nevezni, imponáló és lélekemelő látványt nyujtott. Deák Ferencz egy nagy beszédében, melyet 1867-ben az úgynevezett hevesi ügyben tartott,[1] hivatkozva arra, hogy életének javát, nem ugyan mint fizetéses tisztviselő, a megyének önkormányzatában töltötte, úgy minősítette azt, hogy az nemcsak támasza, de iskolája volt az állam életének. Tanácskoztak benne a közigazgatás legalsó fokától a magasabb közjogi kérdésekig, minden előforduló tárgyakról. És midőn a gyakorlati élet tapasztalataiból kindulva, fejtették ki nézeteiket, éppen úgy tanultak magok mint kioktattak másokat, és eszközlői voltak az eszmék tisztába hozatalának.

Az az értelmes franczia, De Gerando[2] nem is tud vele eltelni. Ebben egész lelkesedéssel irja le a megyei gyüléseket, a választásokat és azzal végzi, hogy a megyei élet túlhajtásaiban is a nemzet lelke az, a mi megnyilatkozik. A dolog úgy is van, mert a mi minden alkotmányos intézmény életerős működésének előfeltétele, a jogosítottak részvéte és érdeklődése, a legmagasabb fokot érte el. Az évnegyedes megyegyülések alkalmával a megye termei zsúfolásig megteltek érdeklődő és résztvevő, jogaikat gyakorló közönséggel. — A populus Werbőczyanus jogegyenlősége itt különösen tündöklött. A mágnás, a főpap, nagybirtokos, kisbirtokos, bocskoros köznemes egyenlő joggal vettek részt a vitában és szavazásban.[3]

Nem tekinthetem feladatomnak a megyének egész életét, szervezetének alkatelemeit, azoknak működéseit vázolni. Részben utalnom kell arra, a mit az előző kötetben erről szóltam,

[1] Lásd *Kónyi*, V. kötet 271. lap.

[2] De l'esprit public en Hongrie, 128. lap.

[3] Lásd a megyei élet ezen sajátságait illetőleg *Madarász* József érdekes leirását a fehérmegyei gyülésekről Emlékirataiban.

miután annak strukturája 1825 után nem változott.[1] Csak egy-két mozzanatot kivánok felemlíteni, melyek mint uj jelenségek járultak az ott előadottakhoz és melyek különösen alkalmasak arra, hogy a viszonyok azon nagy változását, melyre már hivatkoztam, a megyénél is feltüntetik. A változás itten is abban az irányban fog jelentkezni, a mely a nemzeti erőnek expanziójáról, tehát fokozásáról és térfoglalásáról tanuskodik.

Ezek közé tartozik azon törekvése a megyének magának, mint kormányzati, közigazgatási intézménynek javítása, oly karba hozása, hogy képesítve legyen magasabb igényeknek is megfelelni. Beöthy Ödön, Biharmegye alispánja, hozza be azon szokást, hogy az alispán a megye minden érdekeiről, állapotáról, a tisztviselők működéséről tüzetes jelentéssel számol be. A rendek erre ilyetén végzést hoznak: »Ezen jelentés, a mennyiben a megye rendeinek alkalom adatott a közdolgok helyzetét egy tekintettel felvetni és mód nyujtatott arra, miszerint figyelmöket a mutatkozó hiányokra is kiterjeszszék, meglepő és kedves tudomásul szolgált.« [2]

Ez a szokás a legrövidebb idő alatt általános elterjedést nyert. Egy másik jeles alispán, Sréter,[3] ezt nyomtatásban ki is adta, mely azon időknek egyik legbecsesebb okmánya és számtalan helyes, általános természetü megjegyzést tartalmaz.

Helyesen fejezi ki e munkában[4] a felfogásoknak tartalmasabb voltát: »A vármegyék belkormányzásának szép jogai századokon át sértetlenül jöttek reánk, a nélkül hogy a kötelességek súlyát eléggé éreztük volna. És így a korral változott viszonyok és kormányformák között állanak helyhatósági intézményeink úgy mint a letünt kor hagyományai, de élve, sőt több életerővel mint valaha, sehol másutt nem létező szabadságok elemeivel. És ez intézmények fennállhattak a nélkül, hogy a belhelyzetek ösmeretének szüksége mutatkozott volna, a nélkül, hogy azokat illetőleg a szükséges

[1] Lásd: Régi Magyarország, 780. lap.

[2] Lásd »Pesti Hirlap« 1841-iki folyam 51. szám.

[3] Lásd Nógrádmegye beligazgatásának állapotáról hivatalos jelentés. Pest, 1842.

[4] Idézett munka, 5. lap.

nyomozások megejtettek volna. De nem többé. Azok nemzeti létünk gyermekévei voltak, de mihelyt azokból kinőttünk, mint a hogy az, Istennek hála, megtörtént, mindinkább erősebb lesz önhelyzetünk ismeretének szüksége.«

Pestmegye, mely méltán tekintetik az ország vezérmegyéjének, ennél tovább megy. 1840-ben kiküld egy bizottmányt, melynek Fáy András és gróf Ráday Gedeon is tagjai, jegyzője pedig Nyáry Pál, azon czélból, miszerint a megyei tisztviselők számára hivatalos foglalatosságukban útmutatásul szolgáló szabályokat dolgozzák ki. Ez el is jár tisztében, s munkáját oly jól végzi el, hogy a többi vármegyék nagy része ezen munkálatot szintén zsinórmértékül elfogadja.[1]

Nagy tevékenység fejtetett ki a statutumok, a szabályrendeletek terén. Mikor az előző kötetben Werbőczy Hármaskönyvét ismertettem, hivatkoztam arra, hogy már ennek rendelkezései szerint a megye közönségének azon jogosítványa fel van említve, hogy ügyeinek szabatosabb ellátására ily nemü redeletet kibocsáthat, s ennek csakis az képezi pozitiv korlátait, hogy az ország törvényeivel nem ellenkezhetik. A mi, tekintetbe véve azon körülményt, hogy hazánk nem annyira az irott, mint a szokásjognak volt hazája, jelentékeny szélességet jelentett. Azt is felemlítettem, hogy a török hódoltság folytán bekövetkezett felsőbbségi és kormányzati elárvulása az országnak mily mérvben növelte a megyei hatóságnak mindennemü térfoglalását. Ha ezen jogosítványok a XVIII-ik században aludtak is, a dolog természeténél fogva feléledtek, midőn a nemzeti élet exigencziái az ébredésnek tárogatójába belefujtak. Ezen mozzanat mintegy önmagától jelentkezett akkor, midőn a kormány rövidlátása és rosszakarata az országgyülés tevékenységét megbénította és megakadályozta, hogy ottan az égető szükséget kielégítő törvények alkotása megtörténhessék. Természetszerüleg kinálkozott az alkalom ezt az űrt a megyei statutumok által betölteni. Tényleg a megyék nagy tevékenységet fejtettek ki ebben az irányban. Nem egy megye megadta, mint már említém, az úgynevezett honoráczior osztálynak a szavazatjogot a megyei

[1] Lásd *Nyáry* Pál : Javaslat Pestmegye közigazgatási rendszere iránt.

és követválasztásoknál, mint általában az aktiv részvétel lehetőségét a megyei élet egész vonalán.

Pestmegye Nyáry Pál indítványára behozza a büntető eljárásban a szóbeliséget és nyilvánosságot. Dessewffy Aurél önmagából kikelve adja elő,[1] hogy ez egy 28 lapnyi röpirat alapján, hat órai bizottsági és két órai közgyülési tanácskozás után, történt. A bomladozás tüneteit látja mindenben.

Nógrádmegye szintén ezen jogi alapon rendelte el a birtokosok megadóztatását azért, mert a rossz termés folytán okvetlen éhinség következik be, ha közmunkák által kenyeret nem adnak a népnek. Nem találkozott senki a megye birtokosai közül, a ki ezen túlkapás ellen felszólalt volna, hanem a rá rótt terhet készséggel fizette.[2]

Biharmegye egyik közgyülésén Beöthy Ödön emlékezetükbe hozza a rendeknek azon lelkes elszántságát, melylyel a nemzet képviselői megállapodtak abban és egymásnak igéretet is tettek, a kormánytól többé mit sem várva, hanem önerejükre támaszkodva, ember-, valamint pályatársaik kiképzésére mindent megtenni a törvény korlátain belől és ezért indítványozza, hogy a megye kisdedóvókat állítson fel.[3] — Ugyancsak Zalamegye egy bizottságot küld ki az iskolák jó karba hozására. Más megyékben ismét a börtönrendszer javítása és dologházak felállítása érdekében történnek intézkedések. A nemzeti szinház felállítása is Pestmegye rendei buzgalmának és áldozatkészségének köszönhető.

Ki kell azonban emelni, hogy a megyék ezen akcziója, főleg a mi a szabályrendeletek körére vonatkozott, felső helyen a legnagyobb visszatetszésben részesült és ettől eltiltattak. Ez a helytartótanácsnak egy sok port felvert intézvénye utján történt, mely 1842. január 18-ról keltezve valamennyi megyének megküldetett.[4]

Ebben kimondatott, miszerint ő Felsége méltó visszatetszéssel értesült némely megyének abbeli törekvéséről, mely

[1] *X. Y. Z.* könyv, 134. lap.
[2] Lásd *Pulszky:* Életem és korom, I. kötet 373. lap.
[3] Lásd *Ballagi* Géza: Millenáris történet, IX. kötet 441. lap.
[4] Lásd *Palugyai:* Megyei alkotmány, 176. lap.

a törvényhozó hatalom jogkörének bitorlásából származik, és a törvény értelmében a koronás királynak és az országgyülésen egybesereglett rendeknek van fenntartva. Hogy tehát e példa tovább ne terjedjen, ő Felsége értésökre adja az illetőknek, hogy ezt tűrni nem fogja és az ily módon hozott végzéseket érvényteleneknek nyilvánítván, megsemmisíti. Ez és ehhez hasonló erőlködések azonban czélhoz nem vezetnek, és midőn később, mint látni fogjuk, a kormány az adminisztrátorok kinevezésével a megyék rendszabályozásának terére lépett, ezen végzetes intézkedés csak olajat öntött a tüzre és az egész ancien régime bukását elősegítette.

Ha imént említettem a megyének elébbi időkben való jellemvonását és ezzel fejlődésének különféle stádiumait megjelöltem, úgy azt a mostanira is kell tennem, még pedig olyformán, hogy a szignaturát a politikai megye jelzőjében fejezem ki. Bátran ki lehet mondani, miszerint a megye 1825-től 1848-ig par excellence politikai intézmény volt, mely az országnak politikáját csinálta, vagyis meghatározta azon irányzatot, mely annak sorsára befolyást gyakorolt.

Jól mondotta az akkori viszonyoknak alapos ösmerője, Pulszky Ferencz,[1] hogy ha Aristoteles szerint az ember *zoon politikon*, vagyis politikai állat, akkor a magyar ember különösen ez időszakban ezen meghatározásnak teljes mértékben megfelelt. Politikáról beszéltek, azt csinálták, azt szították be, azzal aludtak el és ébredtek ismét fel.

A megyéknek főszereplése mégis az országos politika körében mozgott. A kérdések megvitatása, előkészítése, az utasításokban való konkrét kifejezésre juttatása, ez képezte a megye mozgalmas életének tengelyét.

Jól jegyezzük meg: az országos politika, vagyis a megyei helyi, partikuláris érdekeken felülemelkedő, a közérdeket, az általános érdeket képviselő állami irányzat. Az előző kötetben kifejtettem, hogy ennek egyik eszköze volt a megyéknek egymással való levelezése, mely lehetővé tette a szétszórt részek tömörülését, az együttes országos akcziót. Elmondottam azt is, miszerint József császár rájött ennek

[1] Idézett munka, I. kötet 277. lap.

— saját szempontjából tekintve — veszélyes voltára. El is tiltotta azt, valamint Ferencz császár önkényes kisérletezése hasonlóképpen minden áron megakadályozta a megyék egymással való érintkezését, az ellenállás országos szervezését.

Ez volt oka annak, hogy az 1825-iki országgyülésen éppen ezen levelezések kérdése a fősérelmek között foglalt helyet. Diadalra is jutott és megszerezte a jövőre a teljes érvényesülést. Természetesen ma, a hirlapok, táviratok és vasutak korszakában, ezek a levelezések semmi jelentőséggel sem birnak, de akkor ezen proczedura volt az egyedüli, mely egy közös országos akcziót létesíthetett.

Ezeknek a levelezéseknek felhasználása és szereplése, átiratok vagy köriratok elnevezés alatt, képezték legjobb czáfolatát annak, hogy Széchenyinek azon keserves panasza és aggodalma, melyet elébb felhoztam, hogy t. i. az egyik megye nem gondol a másiknak ügye és bajával, nemcsak túlzott, de alaptalan is volt. Az egyes megyei vagy az országos sérelmek ily módon tárgyaltattak az összes törvényhatóságok által. Deák Ferencz beszédei között[1] találunk több rendbeli felszólalást, melyek Zalamegyének gyülésén, például a bihari, honti, zágrábi események és körlevelek alapján, történtek és az egész országban visszhangra találtak.

De nemcsak az alkotmány védelme, hanem a reform keresztülvitele is megtalálta támaszát a megyék működésében. Lesz alkalmam később még szólani az 1827-iki országgyülés bizottságairól és azoknak nagyszabásu reformmunkálatairól, melyek, miután elkészültek, a megyéknek elküldettek, a hol is nagy arányokban áttanulmányozták és megvitatták. A megyék ezt oly módon eszközölték, hogy szükebb bizottságoknak adták ki tanulmányozás és jelentéstétel végett. A szatmári bizottságnak például Kölcsey volt a jegyzője, ki is egy oly jelentést készített, mely azután az egész országban visszhangra talált és kijelölte az irányt az országgyülés számára. Ilyformán a reform-akczió súlypontja a megyékbe tétetett át, mindenütt programmok és programmpontozatok keletkeztek, melyek az utasításokban is kifejezésre jutottak.

[1] Lásd *Kónyi* művét, I. kötet.

A mondottak szerint ezen korszakban a megyék legfontosabb teendőjét az utasítások adása képezte. Nem érdektelen erre vonatkozólag az elébb említett országos választmány közjogi bizottságának véleményét ösmerni, mely egy törvényjavaslatban az országgyülés belszervezetéről — *Coordinatio Comitiorum* — foglaltatott.[1] A törvényjavaslat azt mondja, hogy a mennyiben az utasítások a nemesség sarkalatos jogaira és a megyének különleges sérelmei és kivánataira vonatkoznak, kötelezők, a mennyiben pedig az országos ügyekre vonatkoznak, azokat érdeklik csak, tanácsok jellegével birnak és az országgyülés czélzatát meg nem hiusíthatják.

Annyi minden esetre áll és a következő időszak azt fényesen bizonyítja, miszerint az utasítás-adás volt ama fogantyu, melylyel a megye a törvények alkotására befolyt, és az országgyülésen felmerült kérdéseknél a megye gyakorolta is azon jogát, miszerint az országgyülésen megejtendő szavazat tartalmát megállapította; mert az volt a közfelfogás, sőt állandó gyakorlat, hogy az nem volt a követ tetszésére bizva. Azóta ezen rendszer, mint a mely a képviseleti kormányforma alapgondolatával ellenkezik, eltöröltetett.

Ez utóbbi rendszernek, melyet parlamentárisnak is nevezünk, hazája Anglia és mindannyiszor, midőn annak elveivel meg akarunk ösmerkedni, a boldog szigetország tekintélyei azok, kikhez felvilágosítás szempontjából fordulunk. Ezt a felvilágosítást Anglia egyik nagy szónoka és államférfia, Burke Edmund egy sokszor idézett nyilatkozatában találjuk. Ő az angol szónoklat aranykorában Pitt és Foxszal együtt képezte azt az elérhetetlen szentháromságot, melyre ma is minden törekvő fiatal erő, ott és másutt, irigy szemekkel tekint. Ha szónoki erőben a másik kettőt nem éri is el, de felfogásának mélységében, beszédei művészi szerkezetében túlhaladja őket. Ezen nyilatkozat akkor történt, midőn 1774-ben Bristol városa képviselőnek választotta és akkor utasítással kivánták ellátni. Erre ő azt válaszolta,[2] hogy »ő minden őszinte véle-

[1] Lásd: Opinio excelsae regnicolaris deputationis, circa objecta publico-politica ad eam relata, 20. lap.

[2] Lásd: The works of Edmund *Burke,* I. kötet 447. lap.

mény iránt tisztelettel viseltetik, különösen fontosnak tartja egy választókerület nézetét, melyet alapos elmélkedés tárgyává is fog tenni. De mandátumot, kötelező utasítást, mely esetleg meggyőződésével ellenkezik, nem fogadhat el. Ezen követelés ösmeretlen az ország törvényeiben és ellenkezik a képviseleti alkotmány természete- és szellemével. A parlament nem kongresszus, a hol különféle és ellentétes hatóságok képviselői egymásnak érdekeiket szembe állítják, hanem egy tanácskozó testület, melyet egy közös érdeknek kell vezérelni, és melyet a vitának, a rábeszélésnek kell eldöntenie.«

A képviseleti rendszer elmélete ezen szavakban helyesen jut kifejezésre. Elmélete, mondom, mert a gyakorlat — fájdalom — másképpen fest, az országgyülési tárgyalásoknál a kapaczitácziónak, a rábeszélésnek hatása alig van. Ösmeretes azon angol parlamentáris adoma, hogy egy képviselő bevallotta, hogy a vitában történt rábeszélés folytán egyszer megtörtént vele, hogy nézetét megváltoztatta és saját pártja ellen szavazott, de később azt is megbánta.

De ha a képviseleti rendszer szakított is az utasításadással, nem lehet tagadni, hogy azon időkben fontos érvek szólottak mellette. Ezeket Orosz József[1] következőképpen adja elő: Szerinte az utasítás a magyar alkotmány szellemében találja forrásait. Benne rejlik a követnek erőssége. Ez oltalmazza őt a kormány befolyásával, sőt gyengeségével szemben, azon csábításoknak hatása ellen, melyek hivatal, kitüntetések, anyagi kedvezmények alakjában jelentkeznek. Hiszen a korona is ad utasítást közegeinek, ilyet kap a nádor, a főispánok, maga a kanczellár a konczertácziónál, ebből folyik annak szüksége a nemzetre, mely e nélkül mintegy védtelenné válnék. A koronára is üdvös a küldőknek utasítása, megösmeri azoknak kivánságait és a követelés is ennek folytán mérsékeltebb lesz, mert nem az egyes követ pillanatnyi szenvedélyének, de egy egész testület megfontolt határozatának folyománya.

A mi már most az utasításnak kötelező erejét illeti, arra nézve egy különböztetést kell tenni. Jelesen azt, hogy ámbár,

[1] Terra incognita, 289. lap.

mint előbb említém, a közfelfogás és állandó gyakorlat azt kötelezőnek tekintette, ennek kötelező volta mégis tulajdonképpen csakis a választó és a választott közötti viszonyra vonatkozott, de az országgyülésen a szavazást nem befolyásolta.

A követ szavazott meggyőződése szerint, esetleg utasítása ellenére, ez az országgyülésen számon nem kéretett, a már adott szavazatot nem erőtlenítette. Sőt az is megtörtént, hogy egy megyének két követe egymás ellen szavazott, egyik például az utasítás mellett, a másik ellenére, de soha sem történt az, hogy az országgyülés számon kérte volna a dolgot, hogy hát melyiknek van igaza; hanem érvényes volt mindkettő, a minek folytán egyik a másikat hatálytalanná tette, a mit elidálásnak neveztek.[1]

A megyének jogában állott ezért a követet visszahivni, valamint utasítását meg is változtatni. Erre többszörös példa van. Legfontosabbak azok, a melyek az 1832—36-ki országgyülésen történtek, a hol a kormány működése folytán nem egy megye az urbér kérdésében szabadelvü utasítását megváltoztatta. Ez történt Szatmármegyében is, a minek következtében Kölcsey követi állásáról leköszönt.

Az ilyen fondorlatok nem minden esetben sikerültek. Az ellenzéknek ezen az országgyülésen egyik leglelkesebb tagja volt Balogh János barsi követ, a hirneves idősbb Balogh Jánosnak fia. A kormány mindent elkövetett ellene, még pedig oly módon, hogy visszahivassék, de megyéje híven kitartott mellette és az ellenzék számára szolgálatát megtartotta.

Ennek a dolognak lefolyása a megyei élet átértésének szempontjából különben is oly érdekes, hogy azt röviden ösmertetni kell.[2] A visszahivásnak az volt az ürügye, hogy Balogh ellen felségsértési kereset indíttatott egy kemény ellenzéki beszéde miatt. Midőn Barsmegye rendei összejöttek, hogy ezen kérdés felett határozzanak, egy derék ellenzéki ember,

[1] Lásd *Deák* Ferencz: Adalék a magyar közjoghoz, 14. lap.

[2] Lásd *Horváth* Mihály: 25 év Magyarország történetéből, I. kötet 461. lap.

Dombi Márton, kezébe vette a törvényt és pontról pontra felolvasta annak rendelkezéseit, mindannyiszor kérdést intézve a közönséghez, hogy hát a törvény illető rendelkezései ellen vétett-e Balogh? Miután tényleg nem vétett és eljárásából csakugyan törvénysértést kieszelni nem lehetett, a válasz minden pontnál egy harsogó »nem!« volt. Ennek következtében nemcsak hogy vissza nem hivatott, hanem azonkivül még a gyülés részéről utasítás adatott a megyei ügyésznek, hogy a keresettel szemben a megye nevében védelmezze meg képviselőjét.

Annyi bizonyos, hogy ezen egész dicsőséges korszakban az utasítások kérdése a megye működésének értelmi erejét nagy mérvben fokozta. Állandó bizottság létezett erre a czélra, melyben a megyének vezéremberei foglaltak helyet, és mely azokat a legkisebb részletekre kiterjeszkedve meg is szerkesztette s a megyének közönséges gyülései elé terjesztette.

Hogy ennek megfeleljenek, a politikai kérdéseket a legnagyobb érdeklődéssel kisérték, hogy azok által túl ne haladtassanak. Rendes összeköttetésben voltak a központtal, a többi megyékkel; minden egyes pont és kérdés a megyei közgyülésen fel is vétetett, megbeszéltetett és eldöntetett. Természetes, hogy az értelmiség előszeretettel ragadta meg az alkalmakat, hogy szebbnél szebb szónoklatok által érvényesüljön, és miután a szabadelvü haladás volt a delejtű, mely az embereket irányította, nem nehéz kitalálni, hogy az melyik táborban talált legtöbb követőre.

A kormány ezzel szemben a nyers tömegre, az úgynevezett bocskoros nemességre támaszkodott, melylyel a megyegyüléseket ellepte, hogy ottan vele a szabadelvü párt és irány felett diadalmaskodjék. — Ezen tömegeknek szereplése előbbi időkben ösmeretlen volt. Csakis 1825 utánra tehetjük ennek kezdetét, mely Nógrádmegyében történt először Gyürky Pál ottani tekintélyes birtokos kezdeményezésére.[1]

Alighogy e praktika ösmertté lett, mihamarább terjedt az tovább és nyert mind nagyobb kiterjedést, a melynél azután

[1] Lásd *Wirkner:* Élményeim, 30. lap.

lélekvásárlás, itatás, verekedések is napirenden voltak. A miknek elfajulásait egy szellemes szabadelvü főur, Andrássy Károly, Gyulának édes atyja, bunkokrácziának keresztelte el.[1] Nem a tömegek részvételében volt az öreg hiba, hanem abban, hogy az az értelmiséggel szembe állítva kezeltetett. Így történt az, hogy Deák az 1843-iki országgyülésre azért nem akart mandátumot vállalni, mert saját pártja is kénytelen volt megválasztása érdekében ily eszközökhöz folyamodni. A maga helyén erre még visszatérek.

Fel lehet említenem mellesleg, hogy ezen kifejezés »kortes«, »korteskedés«, mely a választási akcziónak egyik, nem éppen szüzies tisztaságu alkatelemét jelenti, Spanyolországból származott, az ottani »cortes« szótól veszi eredetét, mely alatt a törvényhozást értik. Így történt a liberális párt elnevezéssel is, melyet először az ottani ellenzék használt a kormánypárttal szemben, és mely azután egy általános európai irányzat megjelölésére szolgált.

Mint mondám, a korteskedés nemtelen eszközeinek kihasználása az ellenzék és a legnemesebb reformtörekvésekkel szemben képezte ezen korszakban a megyei élet egyik sötét vonását. De hangsúlyozni kell, hogy ezen sötét vonásokat a fényesek kétségtelenül túlszárnyalták, és hogy végre is az utóbbiak egyszer mégis, mint látni fogjuk, diadalra vergődtek. Mindannak daczára, még pedig kiváló egyének részéről, ezen kétségtelen hátrányok tisztán és egyedül a megyei rendszer számlájára, a teherlapra irattak. Hogy mily igazságtalanság rejlett ezen eljárásban, a mai kor emberei előtt, úgy vélem, eléggé ösmeretes. Hiszen az oly sokat ócsárolt municzipálizmus helyett mostanság központosítás és miniszteri mindenhatósággal találkozunk, mint szintén a kiváltság helyét a jogegyenlőség foglalta el, és a korteskedésnek, a hatalmi presszió, valamint a korrupcziónak sokkal undokabb eszközei foganatosíttatnak, mint azok, melyek felett akkoron a nemzet jobbjainak lelkiösmerete oly nemes méltatlankodásban tört ki.

Ezekben előadván mindazokat, a miket ezen érdekes

[1] Lásd »Pesti Hirlap« 1843. ápril 27-iki szám.

intézmény megértésére nézve szükségesnek látok, nem nehéz azon politikai gondolatot, azon szervi életelvet megjelölni, mely a megyékben kifejezésre jutott. Annyira igaz volt, hogy valóban közhely természetével birt akkor és bir részben ma is. Annyira igaz volt, miszerint azon kontroverziákban, melyekről imént szóltam, szintén szerepet játszott és mint kedvencz érv szerepelt. Tényleg a municipalisták a megyét mint a magyar nemzet géniuszának szülöttét állították oda. Ezt a mozzanatot azért is fel kivánom említeni, mert itt egy konkrét példában mutathatom be eme titokzatos erőnek megnyilvánulását, melyről elébb csak általánosságban szóltam. A dolog úgy is állt; a megyei intézmény nem birhatott volna azon folytonosan tanusított ruganyossággal, századokon keresztül nem lett volna képes arra, hogy jellege azon, különben jó értelemben vett, kameleon szinezetü változatosságot feltüntesse, hogy ha a nemzet nem ezen intézményben juttatta volna kifejezésre azon politikai képességeket, melyek nemzeti egyéniségének erkölcsi és szellemi állagához tartoztak. Ez volt azon tényező, mely őt képesítette arra, hogy a politikai helyzet exigencziáinak értelmében fennmaradása érdekében megtalálja a kereteket, a formákat, melyek erejének kifejtésére legalkalmasabbak.

A történet minden tanusága arra tanít bennünket, miszerint azon tényező, melyet nemzeti geniusznak nevezünk, az éppen azon különleges, más népfajoknál nem található, képességben rejlik: a szükséghez mérten bizonyos sajátlagos intézményeket vagy jelleget megalkotni, életerősen fenntartani.

Minden nemzet történetében, különféle intézményeiben találunk ily sajátlagos vonást. Az angol parlamentáris kormányzat egyik legilletékesebb magyarázója, Walter Bagehot,[1] elmondja, mennyi ékesszólás fordíttatott annak beigazolására, hogy az angol-szász faj nyers érzéke miképpen vetette meg e művészi szerkezetü kormányformának ágyát.

Ebből a szempontból indult ki az aulikus irányzatu,

[1] The english Constitution, 2. lap.

bár helyes közjogi érzékkel biró Kollár Ádám [1] azon kijelentésében, miszerint az, mit Vegetius a római légiókra mondott, t. i. hogy isteni sugallatnak alkotásai, a megyékre alkalmazható.

Midőn az előző kötetben a megyék eredetéről szóltam, szerény fejtegetésemet emez idézettel vezettem be, és csakis a történeti igazságnak teszek eleget, ha dicsőséges pályafutásuk vázlatának bezártával ismét arra hivatkozom.

De a befejezést nem eszközölhetem a nélkül, hogy az elmondottak után az összegezésnek kulcsát ne keressem. Ennek megtalálása czéljából ama mozzanatból fogok kiindulni, melyet a megyei rendszer legnagyobb kinövésének tekintettek, ugyanis: a tömegeknek részvétéből a megyének működésében, például annak gyüléseiben. És ennél az elbirálásra vonatkozólag azon döntő természetü mozzanattal állunk szemben, hogy bármennyi visszaélés követtetett el az úgynevezett »korteshad« részéről, azoknak behozatala mégis végeredményében áldásosnak bizonyult.

Annak a nagy politikai elvnek helyessége, mely a tiszta demokráczia, vagy ennek leghatalmasabb kifejezése, a *népszuverénség* nagy elvében rejlik, t. i. a politikai jogoknak nagy mérvben és arányokban mentől közvetlenebb módon való élvezete, itten is éreztette jótékony hatását. Ha ugyanis el kellett fogadnunk azon tétel igazságát, miszerint a szent korona testében való részesedés az alkotmány- és államhoz való ragaszkodásnak leghatalmasabb emeltyüjévé vált, úgy bizonyára a politikai jogokkal való élés, ezeknek folytonos gyakorlata ennek az érzésnek reális alapot adott. A fejlődésnek azon kreszczendója, mely hazánk közéletének szignaturáját alkotta, a nemzeti öntudat fokozódásában mindinkább megnyilvánult és egyikét képezte azon hatványoknak, melyek a nemzeti ügy győzelmét biztosították.

Sőt éppen a reformok keresztülvitelének szempontjából is áldásosnak bizonyult a részvét, az érdeklődés. Föl kell említeni, mint egyik jellemző vonást, hogy nagy mértékben

[1] Historia Juris publici regni Hungariae Amoenitates, VI. füzet 24. lap.

elősegítette az érdeklődést az az elnézés, melyet általában a közönség a szónokok iránt tanusított. Erre vonatkozólag irja Kemény Zsigmond,[1] hogy ha ezen megyegyüléseken bárkinek is valami a szivén feküdt, elmondhatá bátran, mert arra nézve, hogy kihallgattassék, nem volt szükséges sem tudományos, sem czifra, de még összefüggő előadás sem. Azonkívül a közönség megvárta a helybeli tekintélyektől a nyilatkozatot minden fölmerülő kérdésre nézve, akár értettek a dologhoz, akár nem. A tömeg mindig visszhangozó háttért képezett a szónokok mögött, és a ki egy külön szónoklatot a legrövidebb alakban sem mert elmondani, azért tettleges és kiegészítő hatást gyakorolt helyeslő vagy rosszaló rivalgások által, melyek szintén számításba jöttek és a betöltött kötelességérzetet csepegtették minden statisztába.

Természetesnek kell találni, hogy ily hangulatok és viszonyok közt a fegyver éle az udvari politika ellen fordult, a mikor a kortestömegeket a reform ellen mozgósították. Nem lehetett kétség az adott viszonyok közt arra nézve, hogy az egész köznemesség azok után indult, kikkel folyvást együtt élt, kiket becsülni megtanult és kiket természetes vezetőinek tekintett. Az az ösmeretes eset, melyre később még visszatérek, midőn Biharmegyében egy gyülésben a behozott tömeget atyám ékesszólásával megfordította, jellegzetes a helyzet megitélésére nézve. De különben is el lehet képzelni, minő jelentőséggel birt a szabadelvü haladásra nézve, ha Kossuth Pest-, Deák Zala-, Klauzál Csongrád-, Kölcsey Szatmár-, Szemere Borsodmegyében és így tovább az egyes reformok fontosságát magyarázták. Azok az 1848-iki reformok soha sem mentek volna át oly módon, mint a hogy az történt, a nemzet husába és vérébe, ha a jogosultak előzetesen egy ily nagy politikai preparandián nem mentek volna keresztül. Ezen közvetlen kitanítás eszközölte, hogy a nemzet mint egy ember állott fel érettük.

Nagy előny származott belőle a vezető emberekre is. A parlamentáris rendszernek legbecsesebb alkateleme éppen azon edző és fejlesztő befolyásban van, melyet a nyilvánosság

[1] Forradalom után, 20. lap.

nagy szinpadán való állandó működés létrehoz. A szellemi és jellembeli képességnek nincs jobb előkészítő iskolája, mint hogyha a közélet embere nézeteinek kifejtését rendszeres támadás között a vélemények összetüzésében, a harcznak izgalmai és változatos esélyei között kénytelen folytonosan eszközölni. Az Allgemeine Zeitung egy jól irott czikkben, mely magyarra is fordíttatott,[1] élénk képét adja egy oly megyei gyülésnek, mely sok ezernyi nemcsak hallgatóság, de résztvevő és szavazó tagjaival valami oly sajátszerü látványt nyujtott, mely példátlan volt. Egy-egy sikerült beszéd tüntetésekre és ellentüntetésekre adott alkalmat, és minduntalan lehetett attól tartani, hogy a két tábor egymásra ront. Különösen kiemeli a czikkiró az elnöklő alispán ügyességét és leleményességét, hogy ha nem is a nyugalmat, de a rendet oly módon fenn tudta tartani, hogy a gyülés eredményes legyen és a határozat meghozathassék. Csengery Antal is, Beöthy Ödön életrajzaiban,[2] úgy rajzolta a megyei küzdelmeket, mint háborgó tenger bősz áradatát, mely nem egyszer életveszélyt hordott méhében, és melylyel ember legyen, a ki szembe szállott. Hogy ily természetü küzdelem azt a nemzedéket igazán aczél idegekkel látta el, az kétségtelen.

Annak a folytonos érintkezésnek is, melyet a megyei élet magával hozott, meg volt a jótékony eredménye, még pedig több irányban. A mi különben oly természetes, hogy bővebb kifejtésre nem is szorul.

Nemcsak az, hogy az illető megtanult a nép nyelvén beszélni, és bele élvén magát annak életébe, meg is ösmerte szükségeit és érdekeit, hanem azon belső kapocs, mely a vezető és a sereg között létrejött, tette azt lehetővé, hogy a hatalom minden erőlködése megtörött azon gránittalapzaton, melyet a kölcsönös bizalom és ragaszkodás létrehozott. Ezen kapcsot egy más körülmény is szilárdította, és ez azon egymásra való utaltságból származott, mely a megyének vezető elemei és annak közönsége közt létezett. Ezen viszony az egyes megyéknek aránylag izolált helyzetéből vette eredetét,

[1] Lásd »Pesti Hirlap« 1841. folyam 6-ik szám.

[2] Szónokok és államférfiak, 26. lap.

minek folytán mindegyik egy külön kis világot és szigetet képezett ugyannyira, hogy nemcsak politikai, de majdnem egész existencziájának feltételeit valójában magából volt meríteni kénytelen.

Jól mondja Kemény Zsigmond,[1] »a megyei élet megtanította az embereket a központi kormány nélkülözésére oly határokig, meddig másutt lehetségesnek nem tartják. A táblabiró magára volt hagyatva. Ritkán esett meg rajta, hogy utasítást nyert volna akár Bécsből, akár Pestről. Különben is a felülről jött figyelmeztetésre nem igen szeretett hallgatni. Intézte a környék ügyeit egy barátságos tanácskozmányban és egy felszines, hibás, de egészben könnyen forgatható mekhanizmus által, mely megyéjét, ha a szükség kivánta, a szomszéd megyékkel gyorsan összekapcsolta. A nép az alispánt talán a királyon kivül a legfontosabb lénynek képzelte és történeti kegyelettel volt a megyei igazgatás iránt.«

Ez az önkormányzati képesség különösen kivált ebben a korszakban. A mint ezen rendszer tette azt is lehetővé, hogy a 48-iki gyökeres reformok minden rázkódás nélkül mentek át a nemzet életébe, éppen úgy csakis ezen erős, igazi önkormányzati, helyhatósági »savoir faire« tette azt lehetővé, hogy a szabadságharcz nagy követelményeinek a nemzet eleget tudott tenni és minden megye saját erejét mozgósítva a hadseregeket csak úgy a földből növesztette ki. De míg egyrészt a megyei önállóságnak, tehát annak, a mi a partikuláris szellemnek melegágya szokott lenni, következményei ily nagy eredményeket értek el, másrészt a nemzeti és állami egység nagy gondolata rövidséget nem szenvedett. A mint 1848 előtt, mint látni fogjuk, az országos szempontok mindinkább kezdenek felszinre vergődni, a mint az ellenzék központi vezetése mindinkább irányt ad a szét nem ágazó nézeteknek, úgy a veszély növekedésével a nemzeti csatlakozás és tömörülés mind szilárdabb lesz. Tehát nem centrifugál, de centripedál erő, vagyis nem a széthuzás, de az összefoglalás elve uralkodik az elméken. Fájdalom, igaz, miként a nemzetiségek valójában a Kárpátoktól az Adriáig, tehát a szél-

[1] Forradalom után, 18. lap.

rózsa különféle irányaiban felütik fejöket és támadják az államot. Csakhogy mindez nem az önkormányzati hatáskör paizsa alatt történik és nem a megyei intézmény lesz az ő táborhelyök. Ha Amerikában és Svájczban a kantonális hatalmi kör, az elsőben a nagy polgárháboru, a másodikban szinte a Sonderbund felkelés előkészületeinek lett a szolgálatra kész eszköze, ilyen nálunk teljesen ki volt zárva. Az állami és nemzeti egységet megbontó partikularizmus sem ebben, sem más értelemben nem képes a megye szervezetében helyt foglalni és azt a maga czéljaira kizsákmányolni. A 48-iki törvények alkotását megelőző mozgalmakban egyetlen egy megye sem vállalkozik semminemü subversiv szerepre, mint nem később arra, hogy egy második Vendée legyen. Az 1848-iki törvényeknek és kormánynak nincs a megyénél engedelmesebb eszköze, a szabadságharcz alatt még azon megyék is, melyeket az ellenség megszállott, kiállítják és expediálják ujonczaikat, a miért is például Petőcz pozsonyi alispán életével lakolt. A 48-iki törvényekben rejlő politikai igazságok közt bizonyára a legigazabb a XVI-iknak azon tétele, miszerint ezen intézmény az alkotmánynak védbástyája volt, egész odáig, míg a nemzet a népképviseletben, a miniszteri felelősségben, a sajtó teljes szabadságában erősebb biztosítékokat vélt alkotmánya számára találhatni. Nagyon szépen adott ezen felfogásnak kifejezést e korszak egyik legkomolyabb és tehetségesebb képviselője az 1848-iki képviselőháznak elnöke, Pázmándy Dénes. Mikor ugyanis a 48-iki törvényeket alkották és a megyei kérdés volt napirenden, ő az április 3-iki ülésben összetűzött Kossuthtal, a ki akkoron is a megyét a lehető legtágasabb hatáskörben akarta fenntartani. Pázmándy a központosításnak volt hive és a két elvnek összeférhetlenségét akarván kimutatni, a következő kijelentést tette: »a municzipiumot, melynek emlőjén nőttem fel, én is oly erős védbástyának tekintem, mely külső ellenség ellen bennünket megtartott. De valamint a legnemesebb gyümölcsöt kemény héj fedi, mely azt a tél zivatarjai között a romlástól megőrzi, ezen héjnak azonban, mikor jön a szép kikelet, fel kell pattanni, hogy az uj virágzatnak helyt adjon, úgy a municzipiumot is, melyen annak idején védő kéreg volt,

most, midőn erősebb biztosítékok, sajtószabadság, felelős kormány állíttattak helyére, fel kell pattannia, különben az Isten áldása nem fog kikelhetni és az ég felé emelkedhetni.«

Itt az ideje tehát, hogy immár rátérjek annak a folyamatnak ecsetelésére, midőn a védő kéreg, az ősi alkotmány lassan felpattant és a visszaszerzett szabadság éltető sugarai alatt az Isten áldása az ég felé kezdett terjeszkedni. Vagyis másképpen fejezve ki a dolgot, annak a nagy reformakcziónak jellemzésére, mely a nemzetnek az alkotmány sánczaiba való bevitele által az elveszett hatalmi súlypont visszaszerzésére törekedett. Ennek a folyamatnak szemlélete be fogja igazolni előbbi állításomat, hogy t. i. a nemzetre nézve az időknek teljessége elérkezett. Látni fogjuk, hogy ezen nemzedék ama hármas feladatot: az 1848-iki reformok előkészítését, kivivását, megoltalmazását miképpen oldotta meg.

Látni fogjuk úgy a katonai, mint a polgári erényeket teljes megvalósulásukban. Ezek mindketten annyi politikai és erkölcsi tőkét képviseltek, hogy maga a fejedelem csakis ennek értékesítésével vélte az abszolut rendszer óriási csődjét, mely Solferinót és Königgrätzet idézte elő, az egész monarkhia számára átfordítani. Mennyiben teljesült ama remény, annak megvizsgálása nem e lapoknak körébe tartozik. Habár annak az intelemnek szabad kifejezést adni, hogy az ily tőkét elpazarolni nem szabad, de azt hasonló tényezőkkel fenntartani, sőt növelni kell.

MÁSODIK KÖNYV.

A KISÉRLETEK, TAPOGATÓDZÁSOK KORSZAKA. A NEMZETI AKCZIÓNAK VÉDELMI JELLEGE. TÖREKVÉSEK AZ ALKOTMÁNY KÖRÜLSÁNCZOLÁSÁRA.

AZ 1825-IKI ORSZÁGGYÜLÉS MEGNYILTÁTÓL A „PESTI HIRLAP“ MEGJELENÉSEIG.

ÖSSZEGEZÉS.

I. Széchenyi István jellemzése. A vezérlő szempont élete és működésének elbirálásánál. Kemény, Falk, Grünwald és Zichy Antal életrajzai. A közvélemény hullámzása egyéniségének megitélésénél. Életének drámai jellege, Hamletszerü vonásai. Az ezekből származó ellentétek. Kiváló tulajdonságai, melyeknek jótékony hatását tulságos idegessége és érzékenysége megrontja. Fellépésének kedvező előfeltételei. Kezdetben szereplése politikai természetü, mely későbben elhalványul. Nem csatlakozik a politikai pártokhoz, sem az országgyülésen, sem a megyében. Nincs politikai programmja. Munkái nem képviselnek olyant, még közgazdaságit sem. A »Hitel«-nek és közgazdasági nézeteinek birálata. Ezeknek egyoldalu haszonelvi, merkantil jellege. Homlokzatváltozása, az ellentmondások, melyekbe keveredik. Kemény és Grünwald összegezése. Némely különlegességei. A lélektani hatások a politikára. Irodalmi kontroverziája Wesselényivel és Kossuthtal. Tévedései úgy az anyagi kérdéseknek nem politikai jellege, mint az osztrák kormány czélzatait illetőleg. Összegezés. Széchenyi katasztrófájának indokai. Egyénisége és működésének méltatása.

II. Különbség a két korszak között, melynek határvonalát a »Pesti Hirlap« keletkezése alkotja. Az első korszaknak ingadozó jellege. Az irány még nem domborodik ki teljes határozottsággal. A vezérlet hiánya. Az 1825-iki országgyülés egybehivásának előzményei.

III. Az országgyülések általános ösmertetése. A karok és rendek fogalma. Az országgyülés egybehivása. Az országgyülés felosztása és alkatelemei. Ez utóbbiak szavazatjoga. Az országgyülési napló hiányossága. Az országgyülés és hatásköre. Cziráky nézetei. A hatáskör összezsugorodása a politikára való befolyás tárgyában. Szervezeti bajok. A személynök elnökösködése. Tanácskozási rend és házszabályok hiánya. Az országgyülési tárgyak tartalma. Az ülések osztályozása. A kerületi ülések és azok jelentősége. A törvények alkotásának folyamata. Az országgyülési akczió nehézségei. A kedvező eredmények, melyek mindezek daczára eléretnek. Azoknak indokai.

IV. Az 1825-iki országgyülés ösmertetése. A fejedelmi vezeklés mint kiindulási pont. A sérelmek tárgyalása, valamint a sorrend kérdése. A november 9. és 26-iki két leirat. A törvényhozási eredmények

elégtelensége. A vezéregyéniségek rövid jellemzése. A viták tartalmából leszűrődött politikai nézetek ösmertetése. Nagy Pál és Dessewffy József nézetei a helyzet magaslatán állanak.

V. A visszafejlődési folyamat. Reviczky kanczellár szerepe benne. Nagy kegyben áll a császárnál, másrészt népszerü politikát csinál. Az ellenzéki emberek alkalmazása. A közvélemény abban a hitben él, hogy az alkotmány biztosítva van és küzdelemre nincs szükség. Az 1830-iki országgyülés. Annak lojális hangulata. A franczia forradalomtól való idegenkedés. Ferdinánd trónörökös megkoronázása. Annak közjogi jelentősége. A hitlevél kérdése. Az a felett folyt viták. Az ujonczok megszavazása. Annak feltételei. Közjogilag előzetes esetet képeznek, mikre még később is történik hivatkozás.

VI. Az 1830-iki országgyülés befejezése után a visszafejlődés nemcsak megfordul, de az apály helyét a dagálynak lassu bár, de folytonos áramlata foglalja el. Különbség a mozgalomnak társadalmi és irodalmi, valamint politikai részei között. Míg az elsőnél Széchenyinek befolyását meg lehet állapítani, a reformakcziónak kezdete tisztán az 1827-iki országos választmány munkálatainak köszönhető. A felállított tétel rövid indokolása. Széchenyi irodalmi és társadalmi működése. Az országos választmány ismertetése. Munkálatainak terjesztése. Az 1832-iki országgyülés egybehivása. A választások jellege. Az ellentétes irányzatok feltünése. Az eszményi irányzat felülkerekedése.

VII. Kölcseynek, az eszményi irányzat első apostolának, méltatása. Származása. Élete és egyéniségének összhangja. Aránylagos szegénysége, egyedülisége. Tehetségei, képzettségének gazdagsága. Szónoki egyénisége. Miképpen fogja fel követi hivatását. A hazaszeretetnek, a magyar koronának meghatározásai. Ellentét közte és megyéje között. Leköszön a követségről. Búcsuja. Kora halála. Fegyvertársa, Bezerédy Istvánnak rövid jellemzése.

VIII. Wesselényi Miklós élete és működése. Kölcsey tanítványa. Az uj korszaknak legelső országgyülési vezére. Származása. Erdély állapotai mint egyéniségének háttere. Atyjának szereplése. Magának rendkivüli tulajdonságai. Barátsága Széchenyivel. Politikai ellentétek közöttük. Wesselényi nézeteinek jelentősége és politikai értéke. Ellenzéki akcziójának jellege. A veszélyek, melyek ebből reá háramlanak. Perbe fogatása, elitéltetése. Megvakulása. A polgári halott. Ellentét, mely elébbi nézetei és Kossuth között kifejlődik.

IX. Az 1832-iki országgyülés. A forrásoknak gazdagsága, az előbbieknek gyér voltával szemben. Ez országgyülésnek nagy jelentősége úgy személyi mint tárgyi tekintetben. A Kölcsey által formulázott jelszavak. Az eszményi irányzat kidomborítása. Az urbér, a vallás és lengyelek ügye. Deák Ferencz feltünése, mint a jogérzet megtestesülése. Ez országgyülésen kifejtett nézetei. Azoknak pragmatikus jellege. Ferencz halála és Ferdinánd trónralépte. A czimkér-

dés, az ellenzék győzelme. A szólásszabadsági sérelem. Wesselényi pere és elitélése. Kossuth országgyülési tudósításai. Ezek által feltünik. Reménye a nemzet jövőjében. A kedvező fordulat a közszellemben. Az áramlat megindulása.

X. Az országgyülési ifjuság mint a jobb jövendőnek egyik tényezője. A tehetség, mely benne megnyilatkozik. Irányzatának komolysága és tisztessége. Az önképző kör. Az ifjuság lelkes magatartása az ellenzék ügyének nagyot használ. Az udvar gyanus szemmel tekinti mozgalmait. A reakczió ottan lábra kap. Reviczky bukása. Pálffy Fidél mint kanczellár. A hajsza kezdete. Az ifjak elleni perek. Lovassy László Biharból az első áldozat. A Kossuth elleni támadás Elfogatása, pere, elitéltetése. Fogsága. Férfias magaviselete a megpróbáltatás napjai alatt.

XI. Az 1839-iki országgyülés. A reakczió bukása. A választások jellege. Az ellenzéki és aulikus pártok körvonalai mindjobban feltünnek és a választási mozgalmaknál szerepelnek. Az országgyülésen is, hol a konzervativ párt Dessewffy Aurél alatt szervezkedni kezd. Az alsó táblán Deák Ferencz teljesíti a vezérletet. A sérelmek szerepe a tárgyalásokban. A Ráday- és szólásszabadsági sérelem. Az ellentét, mely e kérdéseknél Dessewffy és Deák felfogása közt megnyilatkozik. Eötvös és Széchenyi beszéde. Kisérlet a kiegyenlítésre. Az amnesztia. Az országgyülés eredményei. A mezei, rendőrségi és váltótörvény. A büntető törvénykönyv szerkesztésére kiküldött bizottság. A büntető törvénykönyv ismertetése. A politikai helyzet az országgyülés végén.

XII. Deák Ferencz jellemzése. Párhuzam közte és Kossuth között. Deák kivételes állása és egyénisége. Annak imponáló volta. A táblabirák legnemesebb példánya. Rendkivüli elmebeli képességei. Beszédeinek Tacitusra emlékeztető tartalma. A törvényhozónak mintaképe. A politikai kérdések eldöntésénél birói felfogást tanusít. Ily módon nála a jogi szempontok felsősége érvényesül a politikai felett. Ennek bizonyítékai. Az előnyök mint a hátrányok, melyek ezen különlegességéből származnak. Maga is belátja a hátrányokat, a minek következtében törekszik a kettőt egymással összhangba hozni, a mi csakis a hatvanas években történik. Életének és működésének összege.

I.

Természetesnek fog látszani mindenki előtt, hogy azon nagy fejlődési folyamatnak, mely a régi Magyarországot átalakította, vázolását Széchenyi István jellemzésével és politikai méltatásával vezetem be. Pedig kifejezést kell adni ama felfogásomnak, miszerint Széchenyi István élete és működésének alapgondolatát tulajdonképpen nem a reform-akczióhoz való tevőleges viszonya állapítja meg.

Ez a viszony legfelebb közvetett, és semmi esetre azon közvetlen értelemben vehető, melylyel ő maga életének nagy katasztrófáját azzal összeköttetésbe hozta, és mely az eddig elfogadott, hivatalosnak nevezhető felfogás alapján át is ment a köztudatba.

Ezen hivatalosnak nevezhető felfogás kétségtelenül egyoldalu jelleggel bir. Az egyoldaluság pedig abban találja kifejezését, miszerint jellemzésénél oly tények hagyatnak figyelmen kivül, melyek a nemzet életének legfontosabb mozzanatai közé tartoznak, és melyek nélkül az események egymásutánjában hézag keletkezik. Az egyoldalu eljárás mellőzése maga után vonja nemcsak a fénynek, de az árnynak, nemcsak az erények és kiváló tulajdonoknak, de a fogyatkozásoknak is kidomborítását. Ezt kivánja a politikai igazság, melytől Széchenyinek legkevésbbé van oka tartani, mert ez éppen úgy nem csökkenti az ő nagyságát, mint nem a napnak foltjai és fogyatkozása annak éltető jelentőségét.

Tudvalevő, miszerint hányatott életének végszakában a tébolyig fokozódott nála az önszemrehányás: bár soha se ébresztette volna fel nemzetét, ha azt oly gyászos sorra juttatá. Megrázó erővel irja bizalmasa, Tasnernek, a döblingi tébolydából, hogy el van kárhozva, mert eladta a magyart a rom istenének, pedig ha felhagy vele, minden

a legszebb virágzásnak fog indulni.[1] Viszont ezzel ellentétben jelentékeny egyéniségek azt hirdették, és a szabadságharcz szerencsétlen kimenetele után e tétel egy nemét a politikai krédónak képezte, hogyha a nemzet reá és nem Kossuthra hallgat, a dolgok minden esetre jobb fordulatot vettek volna.

Ki kell mindjárt mondani, hogy ez állításokban nagyfoku tevedések foglaltatnak. Széchenyi soha sem ébresztette fel a nemzetet, egyszerüen azért, mert erre a műveletre szükség egyáltalában nem volt. Már idézett levelének végsora is ezt bizonyítja, éppen úgy mint a »Kelet népé«-ben[2] beösmerte maga is, miszerint az ország 1760 óta kimondhatlan haladást tett. Kossuth a »Kelet népé«-re irt válaszában ezen ellentmondásokra már akkor rámutatott.[3] Kifejtette a József és Ferencz császár önkénykedése elleni visszahatást, Széchenyi munkáinak, az országos bizottmányok munkálatainak nagy hatását, melyek nem következhettek volna be, ha a nemzet álomkórságban dermedezett és az életre hivó tárogató üdítő hangjaira tényleg szükség lett volna.

Mi történt volna, ha a nemzet reá hallgat, az nem állapítható meg. De annyi tény, hogy a kikre a nemzet vele szemben hallgatott: Kölcsey, Wesselényi, Deák, Kossuth azon az uton vezették, melyet jobbik végzete kijelölt, és melynek irányát még a világosi katasztrófa sem változtatta meg.

Az indok, melynél fogva egyéniségét elkülönítve előzetesen kell tárgyalni, már az elmondottakban, illetve egyénisége, állása sajátszerüségében rejlik. Tényleg teljesen a maga utján haladt, és nem egyszer hangsúlyozta, miszerint a nagy országos pártok egyikéhez sem tartozik. Egyéniségének átértése a legnehezebb politikai, lélektani problémák közé tartozik, melynek megfejtése, fájdalom, idáig nem sikerült.

Jelentékeny irók nagy szabásu monografiákban foglalkoztak vele. Kemény, Falk, Grünwald, Zichy Antal művei közkézen forognak. A probléma nehézségeit eléggé feltünteti azon sajátszerü mozzanat, hogy mindegyik kiváló iró más

[1] Széchenyi István levelei, III. kötet 630. lap.
[2] Lásd ugyanott, 2. lap.
[3] Lásd ugyanott, 19. lap.

felfogással irta meg művét, másképpen oldotta meg Széchenyi életének nagy problémáját. Kemény a kulcsot abban találta, hogy Széchenyi esze által akart zsarnokoskodni szivén, a mi nem sikerült. Grünwald az egész kérdést a psychiatria körébe utalta. Falk az összviszonyok keretébe való beillesztést látta a megoldás helyesebb módjának, bizonyos tartózkodással kezelve a kérdéseket. Ellenben Zichy Antal műve a feltétlen magasztalást fejezi ki. Tény az, hogy mindegyiknek Széchenyije más benyomást tesz az olvasóra.

Valamennyinél észlelhető ama körülmény, hogy művét más időben irta meg, mint vagy elődjei vagy utódjai.

Az ember önkénytelenül kiérzi, hogy a közfelfogásnak háttere mindegyik korában változott, és hogy nálok vissza is tükröződik a közvéleménynek ama nagyfoku hullámzása, mely Széchenyivel szemben megtörtént. A véleményeknek emez ingadozása már önmagában véve is bizonyítja a probléma nehézségeit. Talán nem lesz felesleges, ha nehány rövid szóval a hangulatnak változásait visszaadom.

Nyilvános pályafutásának első évtizedében Széchenyi István ugyanis népszerü és ünnepelt ember volt. Ennek a ténynek 1840. november 19-én, midőn a pestmegyei gyülésen a vegyes házasságok ügyét tárgyalták, kifejezést adott Kossuth Lajos az által, hogy elkeresztelte őt a »legnagyobb magyar«-nak.

Azután jön a fordulat: a teljes népszerütlenség, közbe oly epizóddal, hogy Deák nyilvános helyen szóba sem akar vele állani,[1] sőt hogy oly ebédekre sem hivják meg, a hol ellenzéki emberek vannak jelen, miután nem közibök való.

A szabadságharcz gyászos kimenetele után egész legenda képződik körülötte. Úgy tekintetik mint próféta, kinek egyedül volt igaza a közvéleménynyel szemben.

Oly jelentékeny iró, mint Kemény Zsigmond, úgy rajzolja őt, mint a hajdankor szent könyveinek látnokait. Igaz, hogy ugyanakkor maga is beösmeri, miszerint ama sötét jóslat, melyet Széchenyi Kossuthtal szemben hangoztatott, az utóbbinak a közteherviselés miatti hirlapi czikkeiből szár-

[1] Lásd Széchenyi István naplói, 251. lap.

mazott, a mi tehát itt inkább dicséretet, mint megrovást érdemelt. A forradalom, melyet megjósolt,[1] szocziális természetü volt, a vagyontalanok harczát képviselve a vagyon ellen.

De mindennek daczára ama tény, hogy általában ily jóslat keletkezett, egészen elégséges volt egy politikai hitregének képződésére, mely Széchenyi nevét a megcsalódott jövendőmondásnak dicsfényével övezte körül. Ennek a benyomásnak hatása alatt szülemlett Arany János költeményének ezen versszaka:

El kelle buknunk, haj! milyen tanulmány,
Meg kelle törnöd, oh mily áldozat,
Hogy romjaidra, romjainkra hullván,
Adjunk, Igaz, te neked igazat!

Később azután, a mint a politikai helyzet javult, a szabadságharcz nagy politikai és erkölcsi tőkéje kamatozni kezdett és a dicső mult eseményei, megtisztulva az elfogultság földi salakjától, mind tisztábban állottak a nemzet előtt. Kossuth kultusza ismét fölébe kerekedett, még pedig a fokozat kilátásával. Úgyannyira, hogy a túlsúly, mely Széchenyi életét folytonosan keserítette, halála után még inkább rá fog nehezedni. Ezen tény, mely Széchenyi életének összegezését, sommázatát foglalja magában, természetszerüen képezi azt a mozzanatot, a mit a német *leitmotiv*nak nevez, vagyis Széchenyi életének alaphangját. Ezen alaphang is hozzájárul, hogy az ő mozgalmas élete, változatos ritmusával, gyászos kimenetelével, egy hatalmas drámai alkotás minden elemeivel rendelkezzék.

Az a drámai hős, kinek ösmert alakja Széchenyi exisztencziájában visszatükröződik, ugyanaz, kit a szinműirók fejedelme, Shakespeare, mesterművében, »Hamlet«-ben halhatatlanná tett. A ki ezt a fenséges alakot legjobban érthetővé tette, az nem kisebb ember mint maga Göthe, kinek jellemzését, egy másik jelentékeny német történetiró, Gervinus,[2] kit Angliában is mint Shakespeare-kommentátort első rangu tekintélynek tartanak, magáévá tette.

[1] Politikai programmtöredék, 137. lap.

[2] Shakespeare, II. kötet, 98. lap.

Göthe ugyanis a boldogtalan dán királyfinak azon szavaiban: »The time is out of joint, and I must set it right (jaj nekem, kifordult sarkából a világ és nekem kell nyélbe ütnöm), mint egy tükörben látja saját magának hasonmását. Göthe szerint Shakespeare itt egy nagy tehetségü egyént akart bemutatni, kinek egy óriási feladatot kell teljesíteni, mely képességeit túlhaladja. »Hamlet« úgy áll előtte mint egy hatalmas tölgy, melynek őserdőben van helye, melyet azonban egy finom virágtartóba helyeztek el, úgy hogy a terjengő gyökerek szétrepesztik a törékeny keretet.

Egy nemesen érző, magasztos egyéniség, ki nem bir azon aczél idegekkel, melyeket az élet viharai megkövetelnek, tönkre megy egy oly kötelesség teljesítésében, mely reá háramlott és melylyel együttesen a szenvedélyek orkánszerü kitörései közé jutott, egy ingó sajka a torony magasságra csapkodó habok között.

Lehetetlen dolgok kivántatnak tőle, nem önmagukban lehetetlenek, de erejéhez mérten. Bármennyire feszíti erejét, a viszonyok mind fejére nőnek és végre is elbukik.

Hogy Széchenyi István egyénisége-, élete- és helyzetében az ellentéteknek folytonos és állandó tusája nyilatkozott meg, az iránt kétség nem lehet. Metternichre ösmeretségük kezdetén azt a benyomást teszi, hogy forró vére mellett mélyen tud számítani. Tényleg nemesen érző szive volt, de játszotta a hideg, számító ész emberét, ki, mint Kemény mondja,[1] mindent fonttal mér, a szellemi súlyokra keveset ad és a sikert, a hogy Vespasian császár a pénzt, jószagunak tartja, akárhonnan vétetik is az. Úgy akart ott állani, mint a ki az embereket eszköznek tartja, kiket utilizálni kell. Akár mint Macchiavellinek legengedelmesebb tanítványa.

A logikai egymásután volt jelszava, nemzetét, hogy saját kifejezését használjam, az ok nemzetévé akarta idomítani, de sem eszméibe, sem tényeibe ezen alkatelemet belevinni nem volt képes. A katonai bravur és bátorság netovábbjáig tudta vinni, de oly érzékenységgel és gyenge idegekkel birt, melyek minduntalan megzsibbasztották erélyét, akczió-

[1] Lásd *Csengeri:* Magyar szónokok és államférfiak, 339. lap.

képességét. Vagy esetleg oly szenvedélyes kitörésekre ragadták, melyeket nyugodt óráiban maga is megbánt.

Fajszeretetben, a nemzetéhez való ragaszkodásban senki sem érte őt utol. Mégis azt kell mondani, hogy azzal szemben egész életén keresztül idegen maradt. Nem hatolt be intézményeinek szellemébe, története nem vonzotta, mindezen tényezők összege igazában terra incognita maradt előtte. Nem is értette meg a magyar lelkületet, egy közös dobbanásban az ő és nemzetének szive nem találkozott, és így nem is tudott annak nyelvén beszélni, nem találta el az utat, mely a magyar ember érzelemvilágához vezet.

Tökéletesen igaza volt Kossuthnak, mikor azt mondotta, hogy könyveinek nemleges az eredménye. »Vous serez étonné, quand vous êtes arrivé au bout de ne leur rien avoir persuadé du tout.« [1]

Akármiképpen is igyekezett, a tőzsgyökeres magyar társaságban otthonossá lenni nem tudott. Hogy úgy mondjam, kissé finnyás természete folytán annak nyerseségén folytonosan fennakadt. Nem egyszer megütközött azon, hogy Deák étkezése az etiquette szabályainak meg nem felel, a mint vele soha nem is tegeződött. Telivér arisztokrata volt, a hogy ezt Falk, ki őt személyesen jól ösmerte, kiemeli,[2] és mégis radikális eszméknek volt szóvivője, hadat izent az előitéleteknek. Igaz, a mint látni fogjuk, nem teljes következetességgel.

Közvetíteni akar a trón és nemzet között. Nagyon szépen elmondja,[3] hogy az a czélja, egyrészt eloszlatni, itt nálunk, azon lidérczet, hogy Bécsben szívtelen kombinácziókon törik a fejüket ellenünk, míg ottan azt, hogy a nemzetet forradalminak, szakadárnak tartják. Úgy tekinti magát, mint a jó barát, ki a perlekedő házastársak közt békét csinál. De végzete az, hogy két szék közt a pad alá kerül. A mi tehát azt jelenti, a mit Kossuth meg is mond neki, hogy a bizalmat fenn is, lenn is elvesztette. Ez a legrövidebb idő alatt be is következik. Szóról szóra el is panaszolja, még hogy

[1] Lásd: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 18. lap.
[2] Széchenyi István és kora, 34. lap.
[3] Lásd: »Kelet népe«, 30. lap.

Batthyány apostatát lát benne, míg Metternich[1] megrémült konvertitának nézi.

Nemcsak ez történt meg vele, hanem az is, hogy ő, ki par excellence dinasztikus ember volt, oly helyzetekbe látta magát sodortatni, melyeknek végső következménye az lett, a mit saját szempontjából forradalomnak tekintett.

Ezeknek az ellentéteknek tusája az, mi egyénisége- és működésének a Hamlet-szerü szinezetet adja.

Életének szomorujátéka ezen említett összeütközésekben jut kifejezésre. Ily módon azután ő, ki nemzetének vezére akar lenni, ezen emésztő körülmények következtében azon nagy versenyfutásban, mely az első hely miatt folyik, nemcsak hogy a díjat nem nyeri el, hanem egyszerüen letörik.

Áttérve most már magára Széchenyinek egyéniségére, úgy az ő kiváló származása és előnyei önkénytelenül eszünkbe juttatják azon találó képet, melyet Macaulay lord Byronra alkalmaz.[2]

Az orleansi herczegnő, Francziaország regensének anyja (ez utóbbi tudvalevőleg XIV. és XV-ik Lajos uralkodása közt kormányzott és nagy tehetségek mellett még nagyobb fogyatkozásokban szenvedett) szokta volt mondani, hogy fia születése alkalmával valamennyi tündért meghivták egynek kivételével. A kik eljöttek, azok mind elhozták adományaikat fényes tehetségek képében. De azon egy tündér, kit elfeledtek meginvitálni, bosszuból, a mindenik szép tulajdonnak megfelelő hibát is beleoltotta a gyermekbe, minek folytán az a hibák és erények csodálatos vegyülékévé fejlődött. Széchenyinél nem ment annyira a dolog, mert számos erényei nem mételyeztettek meg. De egy fogyatkozással mégis sujtatott, mely maga elegendő volt képességeinek jótékony hatását megbénítani, t. i., a miről már szólottam, nagyfoku idegessége. Említettem már, hogy egyik életirója Grünwald Béla ezen baját tekinti, hozzá még a bajt magát is fokozva, Széchenyi politikai egyénisége és működése kulcsának.

Ebben a tág értelemben felfogásom szerint a dolog

[1] Lásd: Naplói, 434. és 457. lap.

[2] Critical and historical Essays, I. kötet 309. lap.

nem áll. Széchenyinek jellemét, eljárását ezen szempontból megitélni nem lehet. A psychiatria nem nyujt arra nézve támpontot, hogy p. o. Széchenyi miért akart az librarynek és nem a szivnek embere lenni, miért kereste a gazdagodás utján a szabadságot, miért nem akart semmi áron sem ellenzéki ember lenni, sőt inkább azt lehetne mondani, hogy ezen czélzatok oly foku számító képességre engednek következtetni, melyek az agyvelőnek normális működését feltétlenül megkövetelik, sőt bizonyítják is.

Továbbá az is tény, hogy Széchenyi István, midőn 70 éves korában golyót röpített agyába, fizikailag teljes egészségnek örvendett, valamint hogy 25 éves nyilvános szereplése alatt a legnagyobb szellemi és testi erőfeszítésekre képes volt, — ezeket igazán játszva tűrte.

Ily módon tehát méltán lehet kérdeni, mennyiben akadályozta őt idegessége dicsőséges pályafutásában. Hogy erre felelhessünk, röviden meg kell állapítani bajának mivoltát.

Nincs szükség oly aprólékos részletekbe menni, mint a hogy ez Grünwald könyvében történt, a hol, kit a kérdés érdekel, a bővebb felvilágosításokat megtalálhatja. Arra a czélra, a mit magam elé tüztem, elég konstatálni annyit, hogy baja testi mint lelki természetü volt. A testi baj ideges rohamok-, álmatlanság-, étvágytalanság-, főfájásokból állott, mely kóros tünetek úgy gyötörték, hogy nem egyszer öngyilkosságra gondolt.

Természetes, miszerint a testi bajnak lelki háttere is volt, mi a legnagyobb foku érzékenységben jut kifejezésre. Egyszer a főrendiházban egy izgatott vita alatt ájultan rogy össze. — Igazán csekélységek kihozzák, még pedig teljesen, sodrából. Így például az, hogy egyszer egy banketten reá, mint jövendő nádorispánra ürítenek poharat, mert ezen tüntetés esetleg József nádornak nehezére talál esni. Viszont ezzel ellentétben, ha egy estélyre vagy egy ebédre például nem hivják meg, vagy ha meghivták s a háziasszony nem neki nyujtja karját, úgy ezen semmiségek elégségesek arra, hogy magát teljesen elhagyatottnak érezze. Világfájdalom, búskomorság minduntalan elfogják, a legsötétebb sejtelmekkel tekint maga és nemzete jövendője elé.

Mint Falk előadja,[1] órák hosszat ül éjjelenként, mély gondolatokba merülve, szellemi szemei keresik a világosságot, mely reményt nyujtana. »Pesti por és sár« czimü művében elmondja, hogy azért szeret kőszénnel fűteni, mert órákig is elpislog lassu lánggal és álmatlan éjjeleken mintegy társaságot nyujt neki.

Ha már most tekintetbe veszszük, hogy a ki egy nemzet élére akar állani, annak első sorban nemcsak abban, de önmagában is biznia kell, azonkivül vas következetességgel és angyali türelemmel kell felruházva lennie, akkor bizonyára ezen lelkiállapot is elégséges volt oly akadályt képezni, mely mellett, főleg azon viszonyok között, melyek őt körülvették, zöld ágra jutni lehetetlenség volt. Valamint ha nem is általános iránya, de túlhajtásai teljesen érthetők lesznek. Pedig, mint látni fogjuk, más körülmények is járultak hozzá.

Különben annyi bizonyos, hogy a tündérek mind megjelentek bölcsője körül és elhalmozták őt azon előnyökkel, melyek egy nagy hivatás teljesítésére szükségesek. Maga mondja egyik munkájában,[2] hogy a magyar alkotmány minden áldását egy ép velejü, fiatal, egészséges, gazdag mágnásra összehalmozta, kiről jó lélekkel el lehet mondanl, miszerint ő a honnak kedveltje. Hogy szénája rendben volt, tudjuk onnét, hogy, midőn az akadémia alapítására egy évi jövedelmét adta oda, ezt ő saját maga azon időben 60,000 frtra becsülte. Kevés életben lévő családnév volt az országban, melyhez több történeti emlék füződött volna, mely felfelé úgy, mint lefelé több becsülés- és tiszteletnek örvendett. Igaz, ezeknek összeegyeztetése nem ment mindig simán, a mit maga Széchenyi, mint előbb mondtam, olyformán fejezett ki, hogy a család minduntalan két szék közt a pad alá kerül, de azért atyja, a mint a korona kegyéből elnyeri az aranygyapjut, úgy a nemzeti hála kifejezését is megkapja nagy adományaiért. Ezek mellett dúsan meg volt ajándékozva a sziv, az ész, a férfiuság adományaival.

Első sorban, a mit különösen hangsúlyozni kell, a sziv

[1] Széchenyi István és kora, 104. lap.
[2] Lásd: Világ, 90. lap.

embere volt. Tudott forrón és mélyen szeretni. Hazaszeretete egész a rajongásig ment. Szüleihez való viszonya mintaszerünek tekinthető, édes atyjának utolsó levelét, mely szellemi végrendeletét tartalmazta, egész életén keresztül egy külön tokban magánál hordta.

Igaz barát volt. Barátsága Wesselényi irányában azon korban is, midőn az életviszonyokban az érzelmek egészen más szerepet játszottak mint mai napság, a ritkaság számba ment. Gazdag volt, szivének élete is az. A mit a németek úgy mint a francziák az »örök nőies«-nek neveznek, nagy szerepet játszott történetében. Szeretett boldogan és boldogtalanul, de midőn végre sok hányattatás után eszményképét oltárhoz vitte, oly házi életet élt, mely mindenkit csodálattal tölthet el.

Egyike volt kora legeszesebb, legkellemesebb embereinek. Különösen ki kell emelni, hogy a humor s a páthosz egyaránt rendelkezésére állottak, a társalgásban, irásban és a szónoklat terén.

Érdekes megolvasni, hogy Kossuth miképpen jellemzi és irja le őt mint szónokot. Országgyülési tudósításaiban egy főrendi ülésről így ir: »Wesselényi mázsás szentencziákkal teljes beszéde után Széchenyi szólalt fel. Beszédét a szép gondolatok és szikrázó képletek tömött masszájának lehet nevezni. Szólott mint ezt a nagy alkalom megkövetelte, mint arra nemes lelkének felhevülése, keblének istene készteté és azért gyakran eltért tárgyától és áradozott beszédében. Ily beszédet, hacsak maga a szónok nem teszi azt, más kellőképpen visszaadni nem képes. Beszéde a maga neméban páratlan és gyönyörü volt, habár nem is tartozik azon kategoriába, melybe Wesselényi szónoklatai tartoznak, a tömör, élénk logikai rendü nyilatkozatok osztályába. Beszédjén szembetünően meglátszik az angol tisztán elbeszélő parlamentáris modor.[1]

Ezen magasztaló birálatban is történik ráutalás, de különben sem lehet elhallgatni, hogy szellemi termékeinél mind a két téren meglátszik a figyelem és kitartó munkásság hiánya. Meglátszik ez nemcsak egyes műveit illetőleg,

[1] Lásd: Széchenyi naplói, 241. lap.

de általában tevékenysége, sőt észjárásában. Igen érdekes adatot hoz fel erre Kovács Lajos.[1] Tudniillik felhozza azt, hogy Széchenyit nem lehetett soha kapaczitálni, »mert agya annyira túl volt terhelve, hogy legjobb akarata mellett sem tudott figyelmet fordítani más ember érvelésére; míg vitatkozás közben maga érvelt, addig csak gondolt a tárgyra, de a mint a másikra került a szólás sora, gondolatai önkénytelenül másfelé ragadták és az ember tulajdonképpen borsót hányt a falra«.

Kétségtelenül azon fogyatkozásban szenvedett, miszerint szellemi erejét állandóan egy pontra irányítani nem tudta, hanem ide és tova ugrándozott, ugyannyira, hogy műveiben rendszert, az érvelés teljességét, az eszmék összefüggését hiába keressük.

Nem érdektelen, hogy egyénisége és szellemi tevékenységének ezen ugrándozó és rhapsodikus természete hamar feltünik egy jóakarója, herczeg Windischgrätz előtt, kit, habár később ellenünk küzdött, komoly, férfias és nemes érzésü embernek kell minősítenünk. Ez figyelmezteti is őt, hogy e fogyatkozásán igyekezzék segíteni.[2]

Különben eme fogyatkozásával maga is tisztában volt. Így például »Hitel« czimü könyvét az azt követő »Világ«-ban[3] egy tömkelegnek nevezi. Innen származott részben viszonya Kovács Lajoshoz, kit folytonosan utilizált, ha rendszeres munkára volt szüksége. Vele csináltatta nagy közlekedési munkálatát, melyet az országgyülésekhez beadott.[4] Éppen így az 1848-iki márcziusi napokban midőn rendkívüli izgatottsága miatt eszméit nem tudja rendbe szedni, és beszédét vele csináltatja.[5] Olyannyira érzi Kovács közreműködésének szükségét, hogy midőn követté választatja magát, fel-

[1] Széchenyi István közéletének három utolsó éve, I. kötet 39. lap.

[2] Lásd *Zichy* Antal: Széchenyi életrajza, 150. lap.

[3] Lásd ugyanott, XXXIV. lap.

[4] Lásd *Kovács*: Széchenyi István közéletének három utolsó éve, II. kötet 19. lap.

[5] Ugyanott, 46. lap.

szólítja, hogy minden áron szerezzen magának mondátumot, hogy, ha kell, helyette szólni tudjon.[1]

De a hol a logikai rendre, a szerves egész követelményeire nem volt szükség, mint például az ösmeretes *Blick*-nél, ott tudott oly művet alkotni, mely velőtrázó páthoszával és beretva élességü gunykaczajával a világirodalom remekei közé tartozik és nem áll mögötte Juvenalis, Montaigne Swift szatiráinak. Tökéletesen igaza van Falknak, midőn azt mondja, hogy ebben skorpiókkal ver végig nemzetének hóhérain.

Oly külsővel, birt, mely már maga lekötötte az emberek figyelmét. Még az ősz Desseffwy József is megénekelte azt.

»Friss barna orczádon mikor ég piros
Tüzláng, szemed gyujt, szíveket ejteget
S széles szemöld boltbul kitörve
Osztogat és mosolyog sok érzés.«

Tényleg jupiteri, széles homloka volt, melyen mély barázdákat szántotta gond és az elmélkedés. Sürü szemöldökei, melyek alatt sas tekintete villámokat szórt. Napbarnított arczához jól illett a ruganyos test, mely az edzett férfiuság megtestesülésének képében áll előttünk. A mi csak testi gyakorlat és sport létezett, azt buzgalommal és sikerrel gyakorolta. A katonai pályán a magyar huszárnak kiváló tulajdonságai mind megtalálhatók voltak nála.

A napoleoni háboruk egyik legszebb fegyvertényét az ő lélekjelenlétének és vitézségének lehetett köszönni. Ez Olaszországban történt Murat nápolyi király ellen a tolentinoi csatában. Öt szakasz huszár szemben találta magát egy nápolyi lovas- és gyalogezreddel. A huszárság a túlnyomó ellenség láttára habozva megáll. Egyszerre csak siri csend következik be, mely alatt az ellenséges tömeg mind közelebb-közelebb nyomul. Széchenyi, ki az egyik szakasznak parancsnoka volt, merész elhatározással riadót fuvat és vitézei halált megvető elszántsággal neki rugtatnak az ellenségnek. Egyik közhuszár — Szilágyi nevü — előre vágtat az ellenség

[1] Lásd *Kovács:* Széchenyi István közéletének három utolsó éve, I. kötet 217. lap.

parancsnoka, Romana herczegre veti magát és azt egy csapással levágja lováról. A magyarság mindinkább vérszemet kap és kevés időre rá majdnem az egész nápolyi lovasság össze van kaszabolva. Az érdekes a dolognál, hogy Széchenyi, ki a Terézia rendet érdemelte volna, mi kitüntetést sem kapott, Szilágyi is nem az arany vitézségi érmet, de csak az ezüstöt nyerte el.[1]

Széchenyi nem egyedül az irás- és szónak, de a tettek embere is volt. Tudott nagy arányu akcziókat is végrehajtani. Akármilyen ötletes és rhapszodikus észjárása és egész eljárása, ha egyszer neki durálta magát valaminek, a mi egy konkrét és megfogható czél alakjában jelentkezett, azt végre is hajtotta emberül. Ahogy azon, nem kedvező természetü időkben vállalataink, úgymint lánczhid, Duna-gőzhajózás, Tisza-szabályozás számára megszerezte a pénzt, a műszaki erőket és azokat foganatosította, bizonyítja, hogy ha lelkiállapotában nem találkozik akadályokkal és kedvező körülmények között a legnagyobb akczióban is meg tudta volna helyét állani.

Azt a mozzanatot sem lehet nála figyelmen kivül hagyni, hogy milyen hatást gyakorolt az emberekre. Mindent összevéve oly személyiség volt, a ki a merre járt a legheterogenebb körökben is a figyelmet, a rokonszenvet meg tudta magának szerezni. A mit ebben az irányban a jó Cornelius Nepos Alcibiadesről mond, egészen reá illik.

Francia és angol államférfiak, Thiers, Palmerston, Metternich, diplomaták, a félig barbár orosz nagyherczeg Konstantin, tehát a legheterogénebb egyéniségek nem tudtak személyiségének delejes varázsa alól menekülni, ezeket éppen oly kedvezően hangolta maga iránt, mint a tiszaszabályozási expediczójában a nyakas alföldi nemességet. Mily imponáló erővel volt képes fellépni, bizonysága azon kiküldetésnek végrehajtása, mely a lipcsei csata előtt érte, és különben is egyike volt a legkoczkáztatottabb vállalatoknak. Tudvalevőleg Lipcsénél Napoleonnak központi fekvése volt és ő a szö-

[1] Lásd Gróf *Thürheim:* Die Reiterregimenter der k. k. oesterreichischen Armee, II. kötet 124. lap.

vetséges seregeket egymástól elválasztotta. Délről jött az orosz és osztrák fősereg Schwarzenberg alatt, keletről a poroszok Blücher, északról a svédek a trónörökös (előbb franczia tábornagy) Bernadotte alatt, ki arra számított, hogy ha Napoleon megbukik, esetleg franczia király lesz, és azért mindenáron kerülte az összetüzést a francziákkal.

Arról volt szó, hogy ezeket egy összpontosított támadásra meg lehessen nyerni. Széchenyinek, az egyszerü huszárkapitánynak, lett ez feladata, melynek keresztülviteléhez az is járult, hogy a francziák által megszállott területen kellett átlovagolni. Széchenyi ezt a nehéz feladatot a legnagyobb sikerrel oldotta meg. Blüchernél könnyen ment a dolog, de annál nehezebben Bernadottenál, Széchenyi azonban nem tágított és annyira lelkére beszélt, úgy a sarokba szorította a nagyszabásu szerencselovagot, hogy kénytelen volt becsületszavát lekötni, hogy a végzetes találkozón megjelenik, a mit be is váltott.

Az előadottak, úgy vélem, elég hiven adják vissza azokat az előnyöket és képességeket, melyek Széchenyi Istvánt abban, a mit hivatásának tekintett, t. i. hazájának ujjáalkotója lehetni, támogatták. És erre vonatkozólag különösen hangsúlyozni kell, hogy akármilyen bizalmatlan is volt maga irányában, a nemzettel szemben a legnagyobb követelésekkel lépett fel, még pedig olyképpen, hogy ő és senki más van hivatva azt az igéret földjére elvezetni, annak nemcsak ordináriusa, de nevelője is lenni.

Mikor a Kossuth-féle viták javában folytak — a mire később fogok visszatérni, — 1842-ben az akadémiában tartott, hozzá nagy port felvert beszédében mondá azon emlékezetes szavakat, hogy axioma tisztaságban véli látni nézetének kirekesztő helyességét, a mely állítása a gyakorlatban végre is szellemi diktaturát jelentett.

Vagyis, hogy Kossuth szavait idézzem,[1] Széchenyi a nemzetet lábbadozó betegnek tekinti, magát pedig a hivatott orvosnak, ki is asszistensei segélyével már 15 év óta gyó-

[1] Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 19. lap.

gyítgatja és a ki birtokában van az arcanum-triplicatumnak, mely a gyógyítást eszközli.

Kossuth helyesen választotta hasonlatát az orvosi tudományból. Azon nagy polemiában, melyet Széchenyi Deákkal a védegylet ügyében folytatott,[1] szemére veti Deáknak, hogy rosszul állapítja meg a nemzet bajának diagnozisát. És bár felszólítja Deákot, hogy legyen vezér és követni fogja, mégis saját nézetei számára bizonyos fölényt követel, miután Deák tisztán a belviszonyok szempontjából tekinti az ügyeket,[2] vagy, mint egy más alkalommal mondotta, »a megyeház ablakából«. Tényleg a Kossuth elleni egyik filippikában[3] világosan és határozottan állította, hogy, midőn 1825-ben politikai pályára lépett, a mit tett, nem pillanatnyi felhevülésben, nem rögtönzés folytán történt. Azonban nemcsak azon feltevése, hogy hazáját szolgálja, de minden lépte és cselekménye egyelőre megfontolt tervnek volt szüleménye. A nagy közönség előtt ebben az irányban annyira túlhajtja a dolgot, hogy Teleki László egyszer az országgyülésen megtámadja, hogy mindig csak magáról beszél.[4] Föl kell említeni erre vonatkozólag, miszerint Kemény konstatálta,[5] hogy két oly klasszikus tanu, mint Dessewffy Aurél és Wesselényi Miklós a leghatározottabban állították, hogy éppen akkor, vagyis pályájának kezdetén Széchenyi közjogi és politikai ismeretei a legszerényebb keretben mozogtak, a mi már magában úgy a tervszerüség értékét, mint a vezérségre való jogczímet jelentékenyen csökkenti.

Úgy vélem azonban, hogy Széchenyi politikai egyéniségének méltatása, vagyis inkább balsikereinek magyarázata nem ezen fordul meg.

Ha működésének kezdetén és derekán Deák, Kossuth, Dessewffy József és Aurél közjogi és politikai ismereteivel,

[1] Lásd Széchenyi István hirlapi czikkei, II. kötet, a szent-groti czikksorozat.

[2] Lásd ugyanott, 645. lap.

[3] Lásd: »Kelet népe«, 26. lap.

[4] Széchenyi István beszédei, 274. lap.

[5] *Csengery* Antal: Magyar szónokok és államférfiak könyve, 361. lap.

sőt tehetségeivel nem mérkőzhetett is, de nemcsak hogy nem lépett teljesen készületlenül a közpályára, hanem oly tapasztalatai voltak, melyekkel az említettek nem versenyezhettek, és melyeket könnyen lehetett kamatoztatni.

Mikor Széchenyi István az országgyülésen szerepelni kezdett, már harminczöt évet számlált, nagy szellemi képességei mellett művelt, olvasott és világot látott ember volt. Széles Magyarországon senkit sem lehetett találni, a ki az emberiség nagy szinpadán oly eseményekben lett volna részes és annyi kiváló emberrel érintkezett volna, mint éppen ő. Nem egyszer hivatkozott arra, hogy a napoleoni háborukat a fővezér, Schwarzenberg főhadiszállásán küzdötte végig, a hol hatalmas fejedelmek, hadvezérek- és államférfiakkal volt mindennapi összeköttetésben.

Ott volt Párisban akkor, mikor Napoleon uralmát a Bourbonoké váltotta fel és szintén az országgyülésen egy alkalommal felemlítette, hogy az akkori válságos helyzet minő tanulságokat tartalmazott. Beutazta majdnem egész Európát és nyilt szemmel vizsgálgatta azon különbségeket, melyek a nemzetek és kormányformák gazdag változataiban kifejezésre jutnak.

Mint mondám, elméleti ismeretekben sem szükölködött. Olvasta Montesquieu, de Lolme és Bentham műveit. Az első az általános politika, a másik Anglia alkotmányának volt nagyszerü szerzője, míg az utolsó radikális irányt képviselte. Valamint olvasta Ürményi magyar közjogát,[1] nemcsak, hanem a magyar közjog akkori első tekintélye, Cziráky, előadásokat tart neki a hazai alkotmányból és ez alkalommal alaposan megmagyarázza növendékének a magyar közjog történeti fejlődése sarkalatos tételeit, a királyválasztást, az aranybullát, meg hogy országgyülés nélkül nem lehet adót és katonát kivetni az országra, sem törvényt alkotni.

Megösmeri tehát alkotmányunk lényegét. Családjának története és viselt dolgai nyujtottak számára elegendő támpontokat arra, milyennek kell lenni a nemzet politikájának és mily irányban kell azt vezérelni. Széchenyi Pálnak, a dicső

[1] Naplói, 139. lap.

kalocsai érseknek, emléke folytonosan ott lebeg az utódok lelki szemei előtt.

Atyja, kiről valójában helyesen mondja, hogy minden polgári erényekben ékeskedett, kétszer hagyja ott fejedelmének szolgálatát. Egyszer József császár alatt 1786-ban, másszor Ferencz alatt 1812-ben, miután az államcsinyeknek nem akar részese lenni.

Oly idők voltak ezek, hogy Pál testvére csodálkozik azon, hogy magyar ember szolgál a katonaságnál, miután az kénytelen zsandárszolgálatot teljesíteni.[1]

Ezen benyomások folytán maga is rájön arra, hogy nálunk azt, ki tiszteli a törvényt és felügyel a végrehajtásra, lázadónak tekintik, ellenben ki hízeleg, megszegi a törvényt és esküjét, az jogczimet nyer a hivatalokra.[2]

Nem zárkózhatik el azon tény elől, hogy a király külön van választva az alkotmánytól, nemcsak, hanem látja is a vegyes házasság veszélyeit annak folytán, hogy a fejedelem Ausztriában abszolut uralkodó. Mikor az országgyülés megnyilik, kénytelen kikelni az örökös hizelkedés ellen és olyannak találja az aulikusok magatartását, hogy felveti a kérdést, van-e nekünk alkotmányunk.[3]

Különösen hangsulyozni kell, miszerint ezen az országgyülésen Széchenyinek tevékenysége olynemü volt, mely a legszebb reményekre jogosított, t. i. abban az értelemben, hogy ő politikailag a nemzet vezére fog lenni. Ezen vezérlet követelményeinek minden irányban eleget tesz. A főrendiházban oly határozottan lép fel, hogy a nádor többszöri rendreutasítását vonja magára.

Tudjuk, úgy tőle mint Metternich emlékirataiból, mire különben még lesz alkalom visszatérni, hogy midőn Ferencz császár 1825. november 9-én oly leiratot küldött az országgyülésnek, mely az önkényuralom teljes meghazudtolását nem jelentette ki, és e miatt az alsó táblán roppant ingerültség támadt, ő a mindenható kanczellárnál kihallgatásra

[1] Széchenyi István naplói, 139. lap.

[2] Ugyanott, 140. lap.

[3] *Zichy* Antal: Széchenyi István életrajza, I. kötet 150. lap.

jelentkezett és kérte őt, hogy az alkotmányosság exigencziáinak tegyen eleget.

Fel kell azt is említeni, hogy Széchenyi belátja a pártszervezkedés szükségét. Pozsonyban az említett országgyülés alatt első dolga egy klubbot alakítani a rokonérzelműek számára. Ő, Wesselényi és Erdődy Károly állnak ennek élén, s azért őket *tripartitumnak* nevezik.[1]

Közülök ez utolsó kevésbbé ösmeretes, bár megérdemli, hogy róla feljegyeztessék, miszerint Ferencz önkényuralma ellen a szombathelyi káptalannál tiltakozását beigtatta. A mit később Cziráky, mint kormánybiztos, megsemmisíteni rendelt, nemcsak, hanem Erdődyt Bécsbe ad audiendum rendelték, a hol fejedelmi dorgálásban részesült.[2]

Később, 1839-ben, Széchenyi még egy sokkal határozottabb lépést tett, melyet báró Fiáth, tanulságos és élvezetes könyvében[3] jegyzett fel számunkra, és mely más szempontból is érdekes. Ugyanis egy napon meghivta őt magához többekkel értekezletre. Összegyülvén a társaság, Széchenyi előadta, hogy, tekintve az ország anyagi és szellemi hátramaradását, a javulás leküzdhetlen nehézségeit, a nemzet fogyatékos erejét, a számtalan ellenséget, mely bennünket környez. Ő nem lát más mentséget mint a beolvadást Ausztriába, ezen eszmét akarná velök megbeszélni.

Egymásután keltek fel utána Wesselényi, Dessewffy Aurél, kik általános helyeslés mellett ellene nyilatkoztak. Ismét felállott Széchenyi, örömét fejezte ki, hogy ezen nézeteket vallják. Igazában ez az ő véleménye is, ő is fenn akarja minden áron tartani az ország államiságát, csakhogy reformokra van szükség, erre egy pártot kell alakítani, ez volt az összejövetel tulajdonképpeni czélja.

Ki is küldetett egy bizottság, mely a programmot lett volna kidolgozandó. Ez a bizottság azonban soha össze nem ült. Széchenyi, úgy látszik, mást gondolt, és az egész terv kutba esett. Később is, a negyvenes években, midőn tényleg

[1] Lásd *Csengery* Antal: Magyar szónokok és államférfiak, 361. l.
[3] Lásd Széchenyi naplói, 144. lap.
[2] Életem és élményeim, I. kötet 149. lap.

a pártok megalakultak, Széchenyi egyikhez sem csatlakozott, utoljára attól, a mit együttes akcziónak lehet nevezni, folyvást tartózkodott.

Mi volt ezen tartózkodás indoka? Oly valami, a mit méltán lehet konstituczionális fogyatkozásnak nevezni, vagyis azon tulajdonságok és kellékek hiányának, melyek az illetőt bizonyos feladatok teljesítésére alkalmatlanná teszik. Alig lehet kétség ugyanis az iránt, hogy Széchenyinél, daczára azon Dalailáma-szerü követelményeknek, melyekben leledzett, éppen azon feltételek nem váltak be, melyek a politikai vezérkedésnek conditio sine qua non-ját képezték minden időben és így az ő idejében is.

Zichy Antal, ki, bár irányába a legnagyobb rajongással viseltetik és szintén prófétának tünteti fel, hasonlóképpen beismeri azt.[1] Elmondja, hogy természeténél fogva nem volt és nem is lehetett pártvezér. Míg egy más helyen[2] nem kevésbbé fontos kijelentést tesz és ez az, hogy magatartásába az alsó táblával szemben mágnási gőg is vegyült.

Mindezek után balsikereinek kulcsát könnyen meg lehet találni. Idegessége a kiegyenlíthetlen ellentétek közti örökös ingadozás és hullámzás, az elme komprehenziv voltának, hozzá a meggyőződésben való következetességnek hiánya, a mint képtelenné tették arra, hogy pozitiv politikai programmot adjon, másrészt éppen úgy nem érezett magában sem hajlandóságot, sem képességet arra, hogy tevékenységének súlypontját oda helyezte volna, a hol általában sikereket lehetett felmutatni, vagyis az országgyülés és megye termébe.

Tartózkodása ebben az irányban oly hamar észrevehető, hogy egy alkalommal egy oly higgadt és jóindulatu ember mint Fáy András, figyelmezteti,[3] hogy ha nem akar pártember lenni, okvetetlen népszerütlen lesz. Még akkor is, midőn a negyvenes években a pártoknak körvonalai mind jobban kezdettek kidomborodni és a 47-es országgyülés előtt egymásután jelentek meg úgy a konzervativ, mint szabadelvü pártok

[1] Lásd: Széchenyi naplói, 192. lap.
[2] Beszédei, 104. lap.
[2] Lásd Széchenyi István naplói, 289. lap.

programmjai, »Politikai programmtöredékek« czimü munkáját Kossuth elleni támadó czélzatai mellett azért is adja ki, mert az idézett pártok egyikéhez sem csatlakozhatik.[1]

Széchenyi István működésének egészen különleges sui generis jellegét nagyon jól jellemezte Dessewffy Aurél. Egy hiressé vált czikkében, mely különben, mint azt később ki fogom mutatni, egész téves politikai felfogásból indul ki,[2] Kossuth és Széchenyi politikai rendszerét egymás mellé állítva úgy jellemzi ez utóbbit, hogy abban anyagi középpont az állóhíd által összeforrt vasutak és csatornák által a könnyen hozzáférhető, dúsgazdag, bájossá varázsolt Budapest, szellemi középpont maga a tisztelt gróf és rokonszenvü barátai, kikkel »en petit comité« működik, eszközök a nemes gróf iratai és a helybeli egyletek és intézetek, hatáskör az országgyülésen kívül a vélemények előkészítése, országgyülésen a főrendiházi ellenzék. Eltekintve tehát a főrendiházi ellenzéktől, melynek politikai súlya, fájdalom, igen kevés volt és melylyel Széchenyi jóformán folyvást ujjat húzott, ezen összes tényezők az akkori politikai befolyások keretén kívül állottak és nem egy ily természetü akczióra engedtek következtetni.

A dolog úgy is volt, Széchenyi működése nagyban és egészben nem a közélet megszokott területén, nem a megyei, nem az országgyülési termekben mozgott, tehát nem ott, a hol annak rendje és módja szerint dús aratás kinálkozott. Inkább kerülte, mint kereste azokat. A mit Kossuth is szemére hányt.[3]

Egy illetékes egyéniség megirta pestmegyei szereplését.[4] Elmondja, hogy Széchenyi megválasztatta magát táblabirónak, és mindenki azon hitben élt, hogy tevékeny részt fog venni a megyei közéletben, különösem a nagy politikai kérdések vitatásában. De ez nem történt meg. Hosszú évek során tevékenysége két-három, inkább társadalmi, kérdés fejtegetésére szorítkozott. Így a nemzeti szinház, a birtokmini-

[1] Lásd: Politikai programmtöredékek. Előszó.

[2] *X. Y. Z.* könyv, 72. lap.

[3] Lásd: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 43. lap.

[4] *Fáy* András: Széchenyi pestmegyei működése. »Budapesti Szemle«, 15. kötet.

mum kérdése, meg azon rendelkezés, hogy az adósok még a hátralékos kamatoktól is fizessenek kamatot. Különben is zárkózott természete igen megnehezítette az együttműködést. Majdnem másfél évtizeden keresztül tartott ezen közönyös magatartás. Kossuth sikerei után eljárása megváltozott, akkor látogatni kezdte a gyüléseket, folyton ellene és az ellenzék ellen dolgozva.

Ezt azonban a megye közönsége és a közvélemény tisztán személyes természetü harcznak tekintették, a vitákban a rövidebbet húzta, leszavazták, úgy, hogy Fáy megvonva munkásságának mérlegét, mindennek tekinti, csak eredményesnek nem.

Éppen így vagyunk országgyülési működésével. Kemény többszörösen konstatálja,[1] hogy bár Széchenyi kiváló szónoki képességgel birt, de ezen tevékenységére nem nagy súlyt fektetett. Az 1833-iki országgyülésen önként visszavonult Wesselényi előtt. A későbbieken a legfontosabb kérdésekben hallgatott. Hallgatott pedig különösen akkor, midőn a sérelmek tárgyalására került a sor, hogy a nemzet megtámadott igazai védelmeztessenek. A mikor támogatására legnagyobb szükség volt, és az saját befolyására nézve legjobban is kamatozott volna.[2] Működése mindenesetre ötletes és rendszertelen jelleggel birt, és nélkülözte azt a határozott politikai irányt, melyet Kossuthnál, Deáknál, vagy Dessewffynél mint Eötvösnél találunk.

A mondottakon mit sem változtat, hogy később az 1847-iki országgyülésen, mikor Kossuth meg lett választva, ennek ellensúlyozása szempontjából még követnek is megválasztatja magát.

Egyrészt azért nem, mert önálló politikát ott sem csinált, hanem egyszerüen a konzervativek teljesen megfeneklett szekerét tolta, másrészt azért, mert saját bevallása szerint a kellemetlen csalódások egész sorát hozta meg számára, melyet kénytelen saját fogyatkozásának számlájára feljegyezni.

Kiemeltem már elébb, hogy világos, szabatos programmot

[1] Lásd *Csengery* idézett munka, 437. lap.

[2] Lásd ugyanott, 438. lap.

nem adott, illetve azzal nem birt és így a nemzet gondolkodását határozott czélok felé nem is irányította. Ennek bizonyítékát nem nehéz szolgáltatni. Nem nehéz daczára annak, hogy megirta »Stádium« czimü könyvét, melyet maga legsajátosabb értelemben programmjának tekintett és melynek tartalmát a következő reformok megjelölésére képezte. Hozassék be a hitelemelésre a váltójog. Az ősiség és a fiskusnak háramlási joga törültessék el. Mondassék ki a nem-nemesek birtokszerzési képessége. A törvény előtti egyenlőség állapíttassék meg. A nem-nemesek választhassanak maguknak ügyvédet, ki a tagosítási és arányosítási perekben őket képviselje. A házi pénztár és az országgyülési költségek terheinek hordozásához mindenki birtokarányban járuljon. A fő közlekedési vonalak az országgyülés által jelöltessenek ki. A monopoliumok, regálék és czéhek töröltessenek el. Csakis magyar nyelven irott törvény legyen kötelező. A törvényhatóságok csakis a helytartótanács által hallják a fejedelmi szót. A törvénykezésnél úgy a tanácskozások, mint az itéletek nyilvánosan huzassanak. Ezen tizenkét törvényczikk, mint ahogy Széchenyi nevezte, van arra hivatva Hunnia minden lakosának polgári létet adni.[1]

Mindenki belátja, hogy ezen felsorolást politikai programmnak tekinteni nem lehet. Midőn ezt mondom, alatta mást nem értek, mint azt, hogy ebben oly, különben helyes természetü intézkedéseket akar foganatosítani, melyek egy abszolut államban ép annyira lehetségesek, mint egy alkotmányosban és melyben csakis a magyar nyelvre vonatkozólag van tekintet, azokra a nagy közjogi és politikai kontraverziákra, melyek az uralkodóház és nemzet között állandóan szerepeltek és melyeknek megoldását a mostan vázolt korszak első sorban czélozta. Elég erre vonatkozólag a már hivatolt Pulszky-féle programmot, a szatmári 12 pontot, valamint az 1848. márczius 15-én a pesti ifjuság által formulázott kivánatokat, a Stádiumban közölt felsorolással egybehasonlítani.

De e mellett még az is megtörtént vele, miszerint ezen munkáját, már t. i. a Stádiumot be nem végezte, és így

[1] Stádium, 29. és következő lapok.

a mire saját szempontjából szükség volt, a programmjával el nem készült. Az tehát, a mint természeténél fogva óhajtandó volt, a maga teljességében, mint a hogy kellett volna, nem állott a közvélemény előtt. De ez nem minden, mert ott is, a hol a programm egyes pontjait ki akarta fejteni, miként ezt már Kemény Zsigmond maga is kénytelen volt beösmerni, nagy felületességgel dolgozott.[1]

Eléggé bizonyítja azt törvényjavaslata az ősiségről. Ezen intézményt, melynek úgy közjogi, mint magánjogi vonatkozásai voltak, mely a nemzet összes életviszonyaiba belejátszott, miután a tulajdon a család, az örök- és kötelmi jogra döntő természetü befolyást gyakorolt, a következőképpen kivánta a törvényhozás elé hozni és általa megoldatni:

Törvényjavaslat az ősiségről.

Az ősiségi jog — jus aviticitatis — eltöröltetik.

Kifejtés. Akármilyen birtokot valaki ezen törvény kihirdetése után az illető felek tudatával elad, azt a vevőtől vagy annak hagyományosától sem az eladó, sem annak nemzetsége semmi ürügy alatt többé visza nem veheti, és az örökös eladásokat soha meg nem semmisítheti.[2]

Közbevetőleg, a dolog megértése végett tudni kell, hogy az ősiség értelmében a birtok feletti tulajdonjog az egész családé vagy nemzetségé volt, mely egy nagy jogközösséget képezett. Ebből folyt az eladás esetére, a mit akkoron örökvallásnak, *fassio* neveztek, valamennyi oldalrokonnak beleegyezése, mely nélkül az eladást mindig meg lehetett támadni, vagy a vételárért visszaváltani.[3] Innen származott az a szálló ige: »fassiones aliquondo valent, non valent« (ha akarjuk vemhes vagy nem vemhes).

Visszatérve Széchenyinek megoldására, nemsokára munkájának közzététele után maga is rájön, hogy az ily sommás uton még sem eszközölhető, éppen azért két jeles jogtudós Lissovényi és Fabriczy által erre nézve egy törvényjavas-

[1] Lásd *Csengery* idézett munka, 407. lap.

[2] Lásd Stádium, 30. lap.

[3] Lásd erre vonatkozólag *Gosztonyi:* Ősiség. *Kövy:* Magyarhoni magános törvénytudomány, XXI. fejezet.

latot is dolgoztat ki.[1] A minek azonban nem sok hasznát vette, mert mikorára az elkészült, Széchenyi ez álláspontját feladta.

De ha Széchenyi műveit nem is mérhetjük egy realis politikai programm szigoru mértékével, és ha a Stádiumon kívül többi könyveit és nyilatkozatait is hozzáveszszük, még akkor is hasztalan keressük nála a nemzet bajának kellő megösmerését, ebből folyólag az orvoslásnak czélravezetőségét. Annyival inkább nem találunk nála összefüggést, következetességet, legkevésbbé pedig öntudatos akcziót ebben az irányban. Azt a szoros összefüggést az elmélet és a gyakorlat között, mely a vezető államférfiakat alkotja, mint a hogy az megtörtént Kossuthtal a negyvenes, Deákkal a hatvanas években. Akárhogy okoskodunk, az egész a legkedvezőbb értelemben lángeszü rögtönzésnek tekinthető, mely éppen úgy elfelejti a tegnapot, mint nem veszi számba a holnapot, a pillanatnak hangulata az, mi uralkodik.

Midőn a Széchenyi műveiről szólok, a Hitelt, Világot, Stádiumot értem alatta, tehát azt a három munkát, mely is életének czélzatait, vagy ha ehhez a kifejezéshez kötjük magunkat, annak programmját, még pedig a maga tárgyilagos voltában, tartalmazta. Erre vonatkozólag az utolsó pontra súlyt fektetek, mert ettől külön kell választani a Kossuth elleni polemiát, mely egészen más jelleggel bir és melyet annak folytán később fogok elbirálni.

Itten elég annyit felemlíteni, miszerint ezen polemiából sem lehet semmi pozitiv irányzatot kihámozni, ellenben élesség dolgában túlhaladtak mindent, a mit a magyar irodalom termelt. Csakis hatalmas »Blick« munkája, melyet később Bach miniszter ellen intézett, mulja azt felül, nemcsak kiméletlenség, de a mi a fő, igazságban is. Nálunk azonban e hang és támadás szokatlan volt, úgy hogy igaza volt Kossuthnak, mikor válaszában kiemelte, hogy Széchenyi őt oly gyanusításokkal illette, milyennel az utolsó Frangepán óta magyar ember még felségsértési perben sem vádoltatott.[2]

[1] Lásd *Vécsey* Tamás: Széchenyi és a magyar magánjog. 17. lap.
[2] Lásd: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 3. lap.

Ezen polemiát szenvedély, vagy hogy Schillernek egy kifejezését használjam, *pathologiai* szenvedély sugalmazta. Habár, mint később látni fogjuk, Széchenyi jóhiszemüségéhez kétség nem férhet. Ezen szenvedély azonban idegen alkatelemeket kevert nézetei közé, a minek következtében már ennélfogva sem lenne alkalmas programmja tárgyilagos részének megállapítására.

De visszatérek munkáinak rövides elemzésére, a miből mindinkább kiderül, mennyibe nélkülözik azok az öntudatos irányítás alkatelemeit, úgy a pragmatikus jelleget mint a következetességet illetőleg.

Tudvalevőleg a »Hitel« volt az első ily értelmü műve Széchenyinek, miután az, a mit a »Lovakról« irt, ebbe a kategoriába nem tartozik. A második, a »Világ« válasz volt Dessewffy Taglalatára, melyet ez utóbbi a »Hitel« ellen intézett, igazában csakis ennek bővebb kifejtése, magyarázata. A harmadik pedig, a »Stádium«, arra volt hivatva, hogy az eszméket konkret formákba öntse, esetleg a törvényhozással elfogadtassa. A három könyv tehát együttvéve egy szerves egésznek tekinthető, és az elbirálás számára a szükséges anyagot szolgáltatja. A »Hitel« maga kétségtelen teli van szép és helyes gondolatokkal; az ország állapota és bajai nem egy helyt találó vonásokkal vannak rajzolva és a megoldásokat illetőleg is egyes jó dolgok vannak benne; de ismételnem kell, hogy éppen úgy nem volt alkalmas az akkor fennálló állapotok és intézmények tarthatatlanságát kimutatni, mint az uj korszak kredóját képezni. Ezen munka nemcsak, mint említém, példátlan rendszertelenség által tünik fel, de elméletileg, mondhatni, alapvető tévedéseket tartalmaz. Gyakorlatilag sem tudja a teendőket kellő módon formulázni, valamint a legnagyobbb mértékben igazságtalan az ország iránt.

Tökéletesen igaza van egyik birálójának, Ponori Thewrewk Józsefnek,[1] kire nézve Zichy Antal is beösmeri, hogy Széchenyinél jártasabb volt az anteaktákban, és nem egy közjogi tévedését igazította helyre,[2] miszerint Dessewffynek válasza

[1] Töredékes jegyzetek Széchenyi »Világ« műve felett, 7. lap.
[2] Lasd: Széchenyi hirlapi czikkei. Bevezetés.

minden tekintetben felülmulja a »Hitel« érvelését. Éppen úgy mint Wesselényi »Balitéletei« és Gosztonyi műve az »Ősiség«-ről.

Nem érdektelen dolog a hivatalos könyvvizsgálónak, Petőfi nagy emberének, a jó öreg Resedának véleményét róla megolvasni.[1] Ez megdicséri a munkát, különösen kiemelve benne azt, hogy teljesen hiányzik belőle a magyar önállóság miszticzizmusa. Oly dicséret, mely már magában véve is minden esetre a politikai érték rovására esik.

Ennek a könyvnek az ajánlata a magyar asszonyoknak szól, és ottan a hitel úgy van feltüntetve, mint az adott szó szentségének, a cselekedet egyenességének kifejezése és eredménye. Tehát a képzelhető legtágabb, nemcsak anyagi, de erkölcsi értelemben van véve.

Azonban mindjárt ezután egy »Tudnivalók« czimü rövidke kis fejezetben Széchenyi kijelenti, hogy a hitel szót a legszorosabb közgazdasági értelemben tekinti. Azt mondja, — saját szavait idézem — hogy alatta creditumot ért, vagyis bizonyos lekötelezések által más kezében levő ingó vagy ingatlan vagyonunkból nyert bizalom és bátorságot, a mi tehát más szóval kifejezve, az a mozzanat, mely is az adós és hitelező közti jogviszony alapját képezi.

A hitelre pedig ebben az értelemben azért fektet oly nagy súlyt, mert az ország bajainak orvoslását benne találja. A baj pedig szerinte abban áll, hogy a magyar ember és nemzet nem oly gazdag, mint a milyen lehetne és kellene lennie. Ennek természetesen sok oka van. Okai nem annyira a kormány, mint magunk, meg hogy nincs kereskedésünk; hozzá járulnak még a feudális birtokviszonyok az ő kötöttségükkel. Az orvosság tehát szabad birtok, különösen váltókereskedelmi törvény, mely a földmívelés és kereskedés gyarapodásának talpkövét képezi.[2] Nagy mértékben szükség van egy nemzeti bankra, mely Széchenyi szerint még a kórházaknál is hasznosabb intézmény.[3]

[1] Lásd azt egész terjedelmében Széchenyi Naplói, 206. lap.
[2] Lásd Hitel, 156. lap.
[3] Lásd ugyanott, 146. lap.

Későbben a »Kelet népé«-ben ismét beszél egy mesterséges pénzkibocsátó bankról, de hogy ennek érczfedezetre van szüksége, arról tudomást nem vesz, arra nézve semmi megoldása nincs, mint arra sem, hogy ki állítsa fel azt.

A tőkék megszerzése kérdésénél természetesen inkább külföldi tőkére gondolt, a mit azután egy későbbi művében [1] egy beszélgetésben magyaráz meg, mely egy hollandi tőkepénzes, Van Peng és egy magyar nagybirtokos, Simaházy közt folyik és mely arra lyukad ki, hogy a hollandi, ki pénzét el akarja helyezni, az akkori birtok- és jogrendszer alapján, mely az eladás és végrehajtás akadályai mellett a hitelezőnek megfelelő biztosságot nem nyujt, nem akar kölcsönözni, és re infecta haza siet. A mi végre is nem volt valami nagy szerencsétlenség, mert a külfölddel való eladósodásnak legalább annyi hátránya mint előnye van.

Különösen hangsúlyozni kell, hogy közgazdasági elmefuttatásaiban, mert műveit csakugyan másnak tekinteni nem lehet, az anyagi gyarapodás és előmenetel első regulájának a takarékosságnak sincs meg a kellő méltatása, vagyis ez nem történik meg ama mindent háttérbe szorító kidomborítással, melyet eme nagy mozzanat a nemzeteknek közgazdasági működésében elfoglalt, és mely főleg a mi viszonyaink közt a kategorikus imperativus természetével birt. Igaz, hogy Széchenyi megirja,[2] hogy minden gazda embernek jövedelménél kevesebbet kellene költeni. De ez is csak úgy futólag van odavetve, nem a kellő kifejtés, méltatás és életbeléptetés czélzatával. Jól választom ezen kifejezést, mert igazában ennek az egész elméletnek gyakorlati alkalmazása, például a takarékpénztárak felállításában jutott volna kifejezésre. Ez azonban nem a Széchenyi, de Fáy András műve volt. Széchenyi az egész akczióban, ugyan a Fáy kedvéért pro forma részt vett, de egyáltalában nem méltányolta azt.[3]

Egy nemzetnek gazdasági életében fontos körülmény az, hogy minő arányban állanak annak munkástagjai a dologtalan részéhez.

[1] Lásd Stádium, 80. lap.
[2] Lásd Hitel, 107. lap.
[3] Lásd Széchenyi beszédei, 142. lap.

Nem szenved kétséget, hogy hazánknak akkori elmaradt viszonyai között a nemzetnek különösen azt kellett volna lelkére kötni, hogy nem becsüli meg eléggé a munkát, hogy az uralkodó osztály nem dolgozik, a ki dolgozik, a jobbágy, az kényszermunkát, robotot végez, a melyben nincs köszönet.

És nem szenved kétséget továbbá az sem, hogy annak, ki a hazája ujjászületését akarta előmozdítani, különösen ezen húrokat kellett pengetnie.

Nem vonom kétségbe, hogy nála megolvashatók a robotnak hátrányai, sőt egyes helyeket találunk, mint például,[1] a hol Széchenyi azt mondja, hogy a munka a nemzeti gazdagság talpköve, meg ismét,[2] a hol felhozza, hogy mindennapi munka által sokat lehet tenni, a mire nézve idézi Nagy Péter czár, Apelles Demosthenes eseteit. De nem ezen eszme képezi könyvének központi eszméjét, mint a hogy ezt Smith Ádámban megolvasta, hanem ehelyett a hitelnek irja meg az apotheozisát, mely az elébbi mellett másodrangu fontossággal birt. Hangsúlyozni kell azonban azt, hogy a hitel kérdésével sem volt egészen tisztában, és hogy ezen műve nem volt alkalmas arra, hogy egy megfelelő hitelszervezet körvonalait feltüntesse. Ő még azt az egészen kézenfekvő dolgot sem ösmerte, legalább nem vett róla tudomást, hogy a gazdaembernek más természetü hitelre van szüksége, mint a kereskedőnek. Mikor tehát csakis a váltóhitel meghonosításáról beszél, a nélkül hogy földhitelintézetek felállítását javasolná, különösen pedig javasolná ennek előfeltételeit, a telekkönyvek behozatalát, a logikai egymásután törvényei ellen vét, mintha a ház építését felülről kezdené. Igen tanulságos, hogy ebben az irányban a gazdaközönségnek már akkoron mennyire helyes érzéke volt, mert mikor azután, mint a hogy erről lesz még szó, a negyvenes években behozták a váltó intézményét, úgy vagyok informálva, hogy a birtokos osztály mintegy point d'honneurnek tartotta vele nem élni. Mely tényt különben Horváth Mihály is megerősíti.[3]

[1] Lásd Széchenyi beszédei, 103. lap.

[2] Lásd ugyanott, 35. lap.

[3] Huszonöt év Magyarország történetéből, II. kötet 226. lap.

Csakis a szabadságharcz lezajlása utáni nehéz idők vették a gazdaközönséget arra, hogy ezzel éljen, a mi nagy mérvben hozzájárult azon nagy kisajátítási folyamat megindításához, mely birtokos osztályunkat érte.

Jól mondja Roscher,[1] hogy a hitel kételü fegyver, mert a jó gazda éppen úgy használja, mint a tékozló, az okszerü beruházásoknak éppen úgy eszköze, mint a gondtalan fecsérlésnek. Ezt a különböztetést szintén nem teszi meg Széchenyi, a mint a hitelnek rákfenéje, az uzsora is elkerüli teljesen figyelmét és így nem inti és nem tanítja ki kellőképpen nemzetét, hogy azt a hitelt csakis produktiv czélokra kell felhasználni.

Végre az adósságcsinálás magában nem elég a boldogulásra, miután azt vissza is kell fizetni, sőt a kamatokat is elő kell teremteni.

Ez a mozzanat nagyon jellemzően szerepel az ő irodalmi hadjáratában. Mint már említém, Dessewffy »Taglalatá«-ra Széchenyi válaszolt a »Világ«-ban, szokása szerint élesen, kiméletlenül.[2] Maga Zichy Antal is beösmeri, hogy nem volt tárgyilagos, maró gúnyt szórva Dessewffy ősz fejére, pellengérre állítja őt. Ezen válaszában egyebek között szemrehányás gyanánt azt is felhozza Dessewffy ellen, hogy nem fizette tartozásait.[3] Bizonyára, ha jól is volt a dologban értesülve Széchenyi, akkor is be kellett látnia, hogy Dessewffynél nem a jóakaraton mult, de a képességen. Oly körülmény, mely másoknál is előfordult volna; és a mi csak azt bizonyítja, hogy naturál-gazdasági állapotokból pénz-, sőt pláne hitelgazdasági rendre átmenni nem könnyü feladat. A megoldást tehát ugrásokkal megcsinálni nem lehetett.

Az iránt nem lehet kétség, hogy Széchenyi teljes mértékben az anyagelvi vagy haszonelvi *utilitarianus* irányzatnak híve, melynek apostola a nagyhirü, ma teljesen elfelejtett angol bölcsész, Bentham Jeremiás volt, ki azon időben

[1] System der Volkswirtschaft, II. kötet 369. lap.

[2] Széchenyi hirlapi czikkei, bevezetés, XXVI. lap.

[3] Lásd Világ, 44. lap.

sok tekintetben irányító befolyást gyakorolt az egész európai közvéleményre.[1]

Szó szerint idézi az említett bölcsész egyik alapvető tételét, hogy minden állam politikája a legnagyobb részt boldogítására legyen irányítva.[2] Mely tételének forrását Kossuth[3] rá is olvassa. Ez végre nem volna baj, de benne az érdekes, hogy Széchenyi oly eszközöket alkalmaz, melyeket ma a telivér merkantilisták vallanak. A mint buzgólkodott a kamatok kamatja mellett,[4] úgy nem létezett olyan váltószigor, melyet ne alkalmazott volna. Egész melegséggel sikra száll a lehető legsommásabb eljárás mellett, követeli az azonnali dobraütést.[5] A váltóeljáráshoz tartozott akkor a személyes letartóztatás, Széchenyi a legnagyobb lelkesedéssel kardoskodik mellette.[6] Valaki kiböngészte számára, hogy bizonyos esetekben Werbőczy is, II. rész 68. czim, III. r. 28. czim megendi a dolgot. Ezt tehát kellő nyomatékkal fel is hozza. Tényleg mikor később a váltótörvényt megcsinálták, ezen képtelen intézkedés benne is volt. Deák azonban az osztrák pénzemberek nagy bosszuságára kihagyatta.[7]

Széchenyi felfogásának egyoldalusága mindenből kiviláglik. Kiviláglik például, ha összevetjük Dessewffy Emil »Alföldi levelei«-vel, melyek a gazdasági kérdéseket sokkal pragmatikusabb módon tárgyalják. Soha eszébe nem jutott a mezei gazdaság, az ipar nagy problémáit azzal a buzgalommal fejtegetni, melyet a hitelnek szentelt. A szabad föld mellett nem találjuk a munkaszabadságnak, az örökváltságnak nagy gondolatát. Kossuth teljes joggal szemére veti,[8] hogy a »Stádium«-nak törvényjavaslatai között fájdalommal

[1] Deontolgy or the Science of Morality. Reá és rendszerére vonatkozólag *Leslie* Stephen: The english Utilitarians, továbbá *Mohl* Robert: Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften, III. kötet XVIII. fejezet.

[2] Lásd Hitel, 214. lap.

[3] Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 133. lap.

[4] Lásd *Vécsey:* Széchenyi és a magánjog, 30. lap.

[5] Lásd Hitel, 246. lap.

[6] Lásd ugyanott, 189. lap.

[7] Lásd *Pulszky:* Életem, I. kötet 175. lap.

[8] Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 113. lap.

nélkülözte az urbérre vonatkozót, mely nélkül anyagi fejlődésről szó sem lehetett, és mely mellett Wesselényi oly meggyőző érveket tudott felhozni.

Nemcsak, hanem mikor Kossuth elleni gyülölete a »Politikai programmtöredékek«-ben a végletekig vitte, a szocziális forradalom, a Hóra-Kloska-féle rémjeleneteknek megjövendőlése, részben a Kossuth által oly melegen ajánlott örökváltságnak ötletéből idéztetett fel.[1] Az egyoldaluságra vonatkozólag még egy más mozzanatot akarok felemlíteni. És ez az, hogy a társadalom különféle osztályai közt, éppen a középosztály, a nemesség volt az, melynek anyagi érdekei iránt Széchenyi legkevesebb kimélettel és érzékkel viseltetett. Míg ennek birtokát mozgósítani, teljesen szabadjára akarta bocsátani, addig a kötöttséget úgy a mágnások, a nagybirtok, a parasztság, kisbirtok számára fenn akarta tartani, mert a kötöttségben látta a megmaradás biztosítékait. Ezt akarta a hitbizományokkal, meg a birtokminimummal, mi azt jelentette, hogy a harmincz hold alatti birtok fel ne daraboltassék.[2]

Bizonyára helyes dolog volt Széchenyitől a nemzetet arra figyelmeztetni, hogy a haladásnak feltételeit önmagában és tevékenységében keresse.

De Széchenyi elfogultságával, melylyel minden hibát a nemzet nyakába akart varrni, a kormányt pedig ebben az irányban teljesen mentesítette, nem mondom, hogy elrontotta a dolgot, de mindenesetre csökkentette a hatást, kétessé tette az eredményt. Csökkentette pedig egyszerüen azért, mert ezen felfogás a tárgyilagosság követelményeinek nem felelt meg. Mikép lehetett volna nálunk bárminő együttes akcziót kifejteni, mikor ennek eszközei, a sajtó, a czenzura bilincseiben nyögött, és mindennemü szövetkezést a rendőrség Argusszemekkel kisért, sőt megtorolt. Maga Széchenyi tett ez irányban igen tanulságos tapasztalatot. Midőn már mint helytartósági tanácsos, tehát felsőbb engedelemmel, tiszaszabályozási műveit megkezdette, Szentiványi Vincze személyében,

[1] Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 120. lap.

[2] Lásd *Vécsey:* Széchenyi és a magyar magánjog, 32. lap.

mintegy rendőri felügyelet alá helyezték, a mi őt vérig sértette.[1]

Széchenyi panaszkodott afelett, hogy nincs az országnak kereskedelme.

Erre vonatkozólag több okot hozott fel, például, hogy hiányoznak a közlekedési eszközök, valamint a helytelen vámpolitikát. De mindebben már csakugyan a kormány volt a hibás, mert az országos jellegü utakat mégis csak annak kellett volna építtetnie; azokból a jövedelmekből, melyeket az országból húzott, az utak építése bőven kitelt volna. Azonkivül éppen ezen években a törvényhozás feliratilag is fordult a királyhoz, hogy a katonaság hasznos közmunkák teljesítésére szoríttassék.[2]

A legerősebb bizonyítékot az ő felfogása ellen, hogy t. i. ezen mulasztások a kormány és nem a nemzet számlájára irandók, hasonlóan helytartósági tanácsossága szolgáltatta, melynek czélja egy nagyszabásu kormányzati akczió volt, a közlekedésügy országos rendezése czéljából, a mi egész tevékenységét igénybe is vette.

Nemcsak ezen kérdéseket, de a vám- és kereskedelmi politikát illetőleg Dessewffy József[3] válaszolt Széchenyinek, még pedig oly módon, hogy azt czáfolni nem lehetett. Helyesen hozza fel Dessewffy ottan, hogy ha Széchenyi mindazt, a mit 1791 óta az országgyülések mondottak és irtak, olvasta volna, bizonyára a legnagyobb részét annak, a mit irt, meg nem irja.

Mert azokban az országgyülési tárgyalásokban ki van mondva, hogy elődeink kötések által csatolták magokat a szomszéd fejedelem alá, de csupán a köz- és viszonos védelem tekintetében, nem pedig azért, hogy akár szorgalmuk, akár kereskedelmük, akár más törvényes jussok ugyanazon fejedelem országainak alá legyen vetve. És mégis például megtörténik az, hogy a jó külföldi posztók helyett az örökös

[1] Lásd *Kovács* Lajos: Gróf Széchenyi életének három utolsó éve, I. kötet 107. lap.

[2] Lásd *Kónyi* Manó: Deák Ferencz beszédei, I. kötet 429. lap.

[3] A »Hitel« czimü munka taglalatja, 130. és következő lapok.

tartományok rossz kelméit kénytelen drága pénzen vásárolni, míg ellenben a mi termesztményeinknek nincs megfelelő piaczuk. A kölcsönösség és viszonosság követelményeinek nincs, mint a hogy kellene, elég téve.

Tökéletes igaza volt abban Dessewffynek, mikor azt mondotta, hogy Széchenyi az országgyülési munkálatokat nem olvasta, vagy ha igen, kellő[1] figyelemre nem méltatta. Tudvalevőleg ezen bizottságokat az 1825-iki országgyülés küldötte ki azon czélból, hogy az 1791-iki országgyülési küldöttségek kitünő jelentéseit átdolgozza, illetve a változott viszonyokhoz alkalmazza. Rólok lesz még később is szó. És mert e munkálatok az egész országban el voltak terjedve, a legnagyobb hatást is eszközölték, főleg az óriási anyag feldolgozásának alapos és rendszeres volta folytán, tehát éppen azon előnyök felett rendelkezve, melyek Széchenyi munkálatainál teljesen és tökéletesen hiányzottak.

Saját jól felfogott érdekében, vagyis a komoly és maradandó hatásnak szempontjából, Széchenyinek czélba vett reformakcziójában, könyvében, melyet e czélra irt, okvetlen ezen munkálatokból kellett volna kiindulni. Azokat a reformokat, melyek általa ajánltattak, vagy elfogadni, vagy elvetni, vagy a szükségesekkel pótolni kellett volna. Széchenyi mindezt nem cselekedte. Sem nem vett ezen munkálatokról tudomást, sem az egész közgazdasági helyzetet pragmatice nem fogta fel.

Nemcsak hogy ezt nem cselekedte, hanem ellenkezőleg egész programmját, mint a hogy mondani szoktuk, visszaszitta, azzal ellentétes állást foglalt el. Ez történik mindjárt kedvencz gyermekével, a váltónak intézményével. Azon hosszú polemiában, melyet Deákkal a védegylet ügyében folytatott, mit a maga idejében elemezni fogok, kisüti, hogy a váltó a cambium mercantile, a hogy folytonosan nevezi, nemcsak hogy nem panacea, hanem igenis nagy bajokat okoz.

Éppen így áll a dolog másik nagy tételével, a szabad földdel, vagyis a birtoknak mozgósításával. Mindaddig, míg a tervezgetés mondhatni plátói jelleggel bir, nincs az ősiségnek halálosabb ellensége, tulajdonképpen a legszélsőbb radi-

[1] Lásd Széchenyi hirlapi czikkei, II. kötet 575. lap.

kális irány az, a minek hódol. Mihelyt azonban az 1847-iki országgyülésen látja azt, hogy az intézménynek napjai meg vannak számlálva, felszólal többszörösen mellette.[1] Elmondja, hogy a legnagyobb óvatossággal kell e kérdésben eljárni. Az ősiség eltörlésének esetére a nemzetiséget biztosítani kell. Különösen óvatosságra inti földieit, az idegeneknek beözönlése és birtokvásárlásai esetére. És ezt azután teszi, miután, mint épp elébb említém, a »Stádium«-ban azon lovagolt, hogy Van Peng, az idegen tőkének képviselője, az ősiség miatt nem vehet birtokot, miután a jogközösségben levő rokonok minduntalan igényt támaszthatnak reá.

Ily viszonyok közt csakugyan nem lehet csodálkozni, ha az emberek nem követik. Nézetei vagy nem fognak, és a mennyiben fognak, megtagadja őket. Tényleg az irányzatok határozott állásfoglalása és tusája közt hasonlóképpen létrejön nála a két pad közötti helyzet, az, a mit maga családja és önmaga végzetének tekint.

Ez utóbbi mozzanattól eltekintve, utalni kell arra, hogy a mit Széchenyi István arczélváltozásának lehet nevezni, nem kerülte el életrajziróinak figyelmét. Kemény Zsigmond[2] kiemeli az ellentéteket a harminczas és negyvenes évek Széchenyije közt. Konstatálta azt, hogy a közvélemény az elébbi felfogásnak adott igázat az utóbbival szemben, és hogy közte és a közvélemény között a hézag mind nagyobb lett, melyet betölteni többé nem is lehetett.[3] Grünwald Béla következőképpen összegezi ama mélyreható fordulat eredményeit. E fordulat után Széchenyi egy oly nézet mellett tör lándzsát, mely a magyar nemzetnek, csakis arisztokratikus alapon való fenntartását tartalmazza. Azt hangoztatja, hogy a demokracziának térfoglalása a magyar nemzetiséget a legnagyobb mértékben veszélyezteti.

A robot és ősiség eltörlése, sőt még a szabad tulajdon is aggodalmat kelt nála, az örök váltság és közös teherviselés kérdései megoldásának egymástól függővé tételét for-

[1] Lásd Beszédei, 549. lap.
[2] Lásd *Csengery:* Magyar államférfiak és szónokok, 482. lap.
[3] Lásd az Uj Magyarország. 467. lap.

radalomra vezető eljárásnak, a nemesség megadóztatását igazságtalanságnak és vagyoni állása megingatásának tartja. A népnevelés előmozdítását illetőleg is komoly aggályai vannak, mindezekben veszélyt lát a magyar nemzetiségre nézve, a zsidó emanczipácziónak is ellene szavaz.

Ha talán kissé terjedelmesebben foglalkoztam Széchenyi politikai és közgazdasági programmjával, illetve programmtalanságával, mint egy ily természetü munkának ökonomiája megkivánja, úgy ennek mentsége abban található, hogy a lehető komolysággal kivántam megindokolni felfogásomat, mely lényegesen eltér az elfogadottaktól. Hiszen még eme korszak legutolsó történetirója, Ballagi Géza [1] úgy ir róla, mint ki az egész országban az egyedüli ember volt, ki látta a czélt, mely felé a nemzetnek törekedni kell, ha élni akar, és a ki helyesen meg tudta állapitani a haladás irányát és a teendők sorrendjét. Tehát éppen azt tulajdonítja neki, a mi a programmok tartalmát alkotja.

Rá kell még egy másik igen fontos körülményre mutatni, mely nála határozottan politikai érzékhiányra vezethető vissza. Ezen körülmény pedig abból áll, hogy ő, ki annyit volt Angliában, sőt abban szenvedett, a mit anglo-mániának neveznek, Anglia alkotmányát, közéletét korántsem becsülte kellőképpen, figyelmét általában nem költötte annyira fel, mint a hogy az ember egy politikustól megvárhatja. És ez annál sajnálatra méltóbb, mert azon korszak, melynek fejlődését sokszoros ottléte folytán szemlélhette, Angliának egyik legnagyobb és tanulságosabb korszakának tekinthető. Akkor fejeződött be az alkotmány súlypontjának az alsó házba való végleges áthelyezése, akkor kezdődött a demokráczia mindinkább térfoglaló érvényesülése, azok a gyökeres reformok, a katholikusok emanczipácziója, a választási jog kiszélesítése, a szabad kereskedés térfoglalása, mindezen időknek voltak eredményei. Látta és hallotta a nagy szónokokat: Camingot alkonyán, O'Connelt, Peelt, Broughamot délpontján, Disraëlit és Gladstonet mint felkelő csillagokat.

[1] Millenáris történet, IX. kötet, 187. lap.

A parlamentárizmus, a kormány felelőssége, a pártok szervezete és tusája, sajtószabadság, birói függetlenség, Anglia politikai nagyságának alkatelemei mindennapi rendes működésükben ott állottak előtte.

Minő nagy dolgot cselekedett volna, ha ezeknek átplántálását tekinti vala életének főtörekvése gyanánt.

Ha ily módon könyvei, beszédei tevékenysége annak lett volna szentelve, hogy a magna charta hajtásait, a melyek szerencsés viszonyok közt teljes virágzásnak indultak, az aranybulla ép és egészséges törzsökébe akarta volna beoltani, vagy ha ezen egészséges törzset osztrák illetéktelen befolyás élősdi növényeinek burjánzatától meg akarta volna tisztítani.

Minderről Széchenyi nem vesz oly alakban tudomást, mely határozottan politikai érzékre vallana. Angliának nagyszabásu közélete éppen úgy nem vonzza őt, mint hazánk közjoga és története.

A Politikai programmtöredékekben [1] imigyen ir: »Felette nagy tévedésben vannak azok, kik őseinket oly nagyon bámulják, mert alkotmányos és nemzeti fennmaradásunkat bizony nem nagy eszüknek vagy kitünő erényüknek köszönhetjük, hanem egyszerüen a szerencsés véletlennek.« A nemzet multját úgy tekinti mint meg nem szünő irigy fondorlatoknak tárházát, különösen rátámad a kurucz szellemre, mely csak gyásznapokat hozott az országra és századokra dobta vissza nemzetünk kifejlését.

Alig van rá eset, hogy különféle szellemi termékeiben hivatkozás történik a nemzeti történet nagy eseményeire. Megesik rajta, a mire már Kemény Zsigmond [2] is rájött, hogy midőn azt akarta bebizonyítani, hogy a multban nincsen valódi nemzeti nagyság, egyszerüen plágiumot követett el Benthamon; mert a mit az a francziák Szent Lajosa- és XIV. Lajosáról irt, azt Széchenyi a magyarok Nagy Lajosa- és Hunyadi Mátyására alkalmazta.

Nem igen irtak szebb és magasztosabb dolgot, mint

[1] Lásd 66. lap.

[2] Lásd *Csengey* Antal idézett munkáját, 454. lap.

azt, melylyel Széchenyi a »Hitel« czimü munkáját befejezte, melyet úgy tekintenek, mint életének, törekvéseinek összegét

Ebben elmondja magáról, hogy kerüli a szélsőségeket, inkább a lehető jót, mint a képzeltet kivánja elérni, ily módon akarva a különféle politikai és egyházi felekezeteket egyesíteni. Ő nem azt nézi, hogy mik voltunk, de azt, hogy mik lehetünk. A mult az kiesett kezünkből, de annálinkább vagyunk urai a jövendőnek. Ne bajlódjunk hiábavaló reminiszczenczíákkal, de vigyük inkább az anyaföldet szebb virradás felé. Sokan azt gondolják, hogy Magyarország volt, ő azt szereti hinni, hogy *az lesz.*

Mindebben csak az volt a hiba, hogy ezen tétel nála nem nemzetünk szervi életének talajában gyökeredzett. Mert Magyarország jövendőjét a multnak nagy harczai és küzdelmei állapították meg és biztosították. — Azoknak a hagyományoknak értékét és jelentőségét éppen az adta meg, hogy ezek tanították azt, hogy az állami és nemzeti élet aranyfonalát miképpen kell tovább füzni.

Hiszen éppen a nemzetnek a multban tanusított erényei és képességei képezték zálogát a jobb jövőnek. Ennélfogva akármelyik téren kellett a harczot felvenni a jövőnek Magyarországáért, csakis a mult Magyarországának történeti eseményei mutatták meg a harcztért, jelölték meg a fegyvereket, valamint erősítették a hitet, miszerint Bocskay, Bethlen, Rákóczy fegyverei éppen úgy czélhoz vezettek mint például ugy az 1790- mint az 1825-iki országgyülésnek békésebb eszközei.

Hasonló fogyatkozásokban leledzik Széchenyinek jogi felfogása, mely úgy az egész Corpus Juris, mint különösen a Hármaskönyvre vonatkozó nézeteiben jut kifejezésre. Be kell ösmerni, miszerint nem jóakaratán mulik, hogy fogyatkozásait betölteni nem tudja. Igazában szomjuhozza a tudást, főleg a törvénytudományt. Tanárt keres, ki jól tudja a magyar jogot és az ékesszólást. A vége pedig az, hogy mindezeket *avas obscuritásoknak* tekinti. Ennek folytán úgy a magyar törvénytár, mint Werbőczy kilencztizedét tüzbe kell dobni.[1]

[1] Lásd Vécsey Tamás idézett munkájának I. fejezetét.

Történik ez akkor, mikor Németország nagy tudósa, Savigny az egész jogászvilágot meglepi azon nagy gondolatával, hogy a jogi intézmények a nemzet jogalkotó erőinek eredményei gyanánt jelentkeznek. A miből tehát következik, hogy Vécsey Tamás[1] szép kifejezését használjam, hogy mindazok a régi törvények a jogfejlődés menetét jelző vezérkagylók, és mint ilyenek, nagy értéket képviselnek. Történik ez nála továbbá akkor, mikor nem egy konkrét példa állott előtte, mely az avas obscuritásoknak gyakorlati értékét bizonyítgatta, ott járt Angliában, a hol a jogélet alapvető intézményét az előzetes esetek, a preczedensek képezik.

Amondó vagyok, hogy ha a közdolgok iránt meg lett volna az az igazi meleg érdeklődése, melyet például Dessewffy Aurél Angliában létekor kifejtett, könnyen szerezhetett volna magának ebben az irányban igen érdekes és tanulságos értesüléseket.

Így például huszárezredének, a mostani ötödiknek, tulajdonosa IV. György angol király volt, ki is ennek Széchenyi utján egy gyönyörü selyem zászlót küldött ajándékba.[2] Ez még atyja életében régens lett, mert az őrülési rohamokban szenvedett. Ezen kérdés az angol parlament legnehezebb és legélesebb kérdései közé tartozott, különösen Pitt és Fox versenygése miatt. Akkoron a parlamentben előkeresték a preczedenseket, volt ilyen 1217., 1326., 1377-ből, végre megállapodtak az 1455-diki előzetes eseten,[3] és ennek alapján állapították meg az uralkodásban való helyettesítést. Oly dolog, melyről Angliában általánosan beszéltek és melyet alig lehetett figyelem nélkül hagyni. De nálunk is a királyi biztosok ügye, mely az 1825-iki országgyülésen előkerült és melyre még visszatérek, szolgáltatott bizonyítékot a régibb törvények értékét illetőleg.

De mindezek mulékony hatást gyakoroltak reá, nem vésődtek oly mélyen lelkébe, mint azon kortársainál, kiknél a jogi öntudat sokkal erősebben domborodott ki, és a kik

[1] Lásd idézett munka.

[2] Lásd *Zichy* Antal: Széchenyi életrajza, I. kötet 109. lap.

[3] *Macaulay:* History of England, I. kötet 26. lap.

e mellett a reformok terén is jóval messzebb mentek, mint a miről Széchenyi István akár csak álmodott. Mindezt másképpen magyarázni nem lehet, mint a megfelelő érzéknek nem egyszerü elhalványulásával, hanem hiányával.

Ezen fogyatkozása nélkül meg lett volna felfogásában a kellő egyensúly és nem lett volna kénytelen az űrben ég és föld között lebegni, valamint akcziójának sulypontját is oda helyezte volna, a hol annak lennie kellett, a gulának nem tetejére, de talapzatára.

Annak, a mit Széchenyi országlási rendszere, egyik különlegessége, mint szinte fogyatkozásának lehet tekinteni, az azon viszony, melybe nála a politika a lélektan elemeivel jutott. Nem lehet a dolgot mellőzni, mert egyénisége, illetve felfogásának méltatására vonatkozólag alapvető fontossággal bir. Felfogását, vagy ha úgy akarjuk, elméletét ebben az irányban nem minősíthetem eredetinek, mert az másoknál is előfordult, habár nála egyéni fordulatokkal lőn megtoldva és rendkivül szellemesen adatott elő. De nem ezen fordul meg a méltatás, hanem annak hangsúlyozásán, hogy az egész elméletet a politikai fantazmagoriák csoportjába kell beilleszteni, melyeknek felállitása tehetséges egyéniségeknek alkalmat nyujt arra, hogy eszméikkel a legnagyobb virtuozitással labdázzanak, tüzijátékot rendezzenek, melynél a kérdések szemléletét a vakító fény és koromsötétség ellentétei közé helyezik, a mi a helyes megitélést egyszerüen lehetetlenné teszi.

Így például politikai álláspontjának meghatározásánál, felette nagy súlyt helyez azon mozzanatra, a mi tudvalevőleg más elmélkedőknél is gyakorta észlelhető, hogy az emberi életkor különféle szakait átültesse a nemzetek fejlődésére és ezen alapon csinálja a politikát. Azonban, a mi a magyar nemzetet illeti, itt azután még a különféle életkorok reá való alkalmazását is összezavarta, mert azt hol kimerült és sir szélén állónak,[1] hol ismét fiatalnak állította.[2]

Nem volt nehéz Kossuthnak[3] ezen ellenmondásokat

[1] Lásd: Kelet népe, 16. lap.

[2] Lásd: Hitel, 136. és Világ, 99. lap.

[3] Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 9-ik lap.

nemcsak kimutatni, hanem azt is beigazolni, hogy ezen egész felfogás egy *szóvirágon* alapszik, melynek fiatalsági, vénségi hasonlatai nagyon sántikálnak, és melyeket az emberiség és egyes nemzetek folyvást fokozódó tökéletesedési képessége minduntalan megczáfol.

Még nagyobb szerepet játszott nála a különböztetés az ész és sziv politikája közt. Ebben szőrszálhasogatásban annyira ment, hogy a nemzetek egyéniségét is e szerint osztályozta és sikereik, valamint balsikereik kulcsát ebben találta. Az angol nemzet az ész megtestesülését képviseli, az angolok azért vitték oly nagyra. Ellenben más nemzeteket, mint a francziákat, a sziv embereinek tekinti, ezek azért nem jutottak zöld ágra.

Az egész »Kelet népe« és azon éles, kiméletlen polemia, melyet Kossuth ellen folytat, ezen különböztetésen fordul meg. Kossuth a sziv embere, ezért dönti romba a hazát, a mi annál sajnálatosabb, mert Széchenyi vele az elvekre egyetért, de a modorban, a taktikában hibázza el [1] a dolgot, mert nem az értelemre, de a szenvedelmekre hivatkozik.[2]

De itt ismét azon sajátszerü jelenséggel találkozunk, hogy ha Kossuthban Széchenyi az érzelgősséget megis támadja, mégis másrészt saját személyében azon tényezővel, a mit a sziv politikájának nevezett, nem akart feltétlenül hadi lábra helyezkedni.

A »Kelet népé«-ben [3] hangsúlyozza, hogy az ő országlási rendszerében azésznek, úgy mint a szivnek, külön működési köre van. — Fájdalom azonban ezt a kört nem töltötte be, az nála teljesen parlagon maradt. Ha tevékenységét vizsgáljuk, rájövünk arra, hogy egyáltalában nem a nemzet érzelemvilága volt az, mely őt érdekelte, melybe beakart hatolni. — A mint a nemzet állapotának kutatásánál, a diagnozis megállapításánál, nem az erkölcsi és szellemi hatványok mibenlétét vizsgálta, nem ezek voltak azon érzelmek és rugók, a melyekre hivatkozott és melyeket mozgásba akart

[1] Lásd: Kelet népe, 116. lap.
[2] Ugyanott, 160. lap.
[3] Ugyanott, 156. lap.

hozni. Mikor azt a nagy számvetést megcsinálta, a melyből a nemzet javára felesleget akart kihozni, az erkölcsi tényezők ebből egyszerüen kimaradtak. Még ott is, a hol erre alkalom lett volna, például a nyelv és nemzetiség kérdésénél, mondhatni megijedt saját merészségétől és követelte a teljes leszerelést.

Politikai pályájának kezdetén is első kontroverziája is azt bizonyítja, hogy annak, a mit érzelemvilágnak lehet nevezni, a gyakorlatban, legalább az ő működési körében, édes kevés szerep jut. Ezen nézeteltérés közte és Wesselényi közt jött előbb létre, hogy később más alakban Kossuthtal szembe felüsse fejét.

Nagyon érdekesen ösmerteti Kossuth kettőjök között a különbséget, azt ilyformán adva elő,[1] Széchenyi azt mondja legyünk csak gazdagok, majd szabadok leszünk.

Ellenben Wesselényi megfordítva azt tartja, hogy a szabadság meghozza a vagyonosodást is. Az első nézet mellett fel lehet hozni azt, hogy a gazdaggal nem lehet paczkázni kény és kedv szerint, a vagyonosság önállást nyujt.

Századunk iránya az anyagi érdekeknek úgy is kedvező, ez uton haladnunk nem lesz oly nehéz, mert ha engedélyre szólíttatik fel a hatalom, anyagiakban engedékenyebb lesz, mint szellemiekben.

Ezek féltékenységet gerjesztenek, míg azoknál kedvezhet az idő, az alkalom, az istenek. — Különben is minden lépés előre anyagiakban, szinte egy lépés előre értelemben, pedig szabadsághoz értelem kell. Ha neveljük a kényelmet, sok erő benn marad, mely künn elnemzetlenedik. De találjon csak itthon kényelmet, akkor itt is marad, megszereti a hazát és a nemzeti erő gyarapodik. És ha valamit a betükbe foglalt jogból fel is adunk, Isten neki, hiszen örökre nem veszett el, mert az általa nyert anyagi fejlődés megéri az áldozatot.

Ezzel szemben meg lehet állapítani — még mindig Kossuthot idézem — a következőt. A történet az ellenkezőre tanít. Nem lehet nemzetet felmutatni, mely is gazdagság által jutott szabadságra, de igenis olyanokat, melyek gazdagság által szabadságukat elvesztették.

[1] Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 23. lap.

Catónak igaza volt akkor, midőn azt mondotta, félő, hogy a kincsek fogva tartanak bennünket, nem mi őket. Csak oly gazdagság nem veszélyes a szabadságra, mely a nemzet anyagi és erkölcsi kifejlődéséből származik, de az, a mit kegyelem nyujt, a mi jogok árán vásároltatik, tartós jólétet soha sem szül. Ne adjunk fel szabadságainkból semmit, sőt oszszuk meg azokat mentől többekkel.

A szabad szellem csodákat művel az anyagon is. Azért jog és szabadság legyen jelszavunk. Tudvalevő, miszerint a nemzet Wesselényi és Kossuth felfogásának adott igazat. Elösmerte tehát az ideálizmus felsőségét a realizmus felett és, a mint később kiderült, nem is volt oka megbánni azt.

Ennél az egész kérdésnél azt azonban ki kell emelni, hogy ha Széchenyinél a lélektan és politika határvonalai szabatosan nem váltak külön és így az egész dologról tiszta képet nem alkotott, mégis egy igen gyakorlati megkülönböztetésből indult ki, habár így is egész elméleti, történeti és politikai indokokból tévesnek kell tekintenünk. Jól öszszegezte Kossuth a dolgot, mikor azt mondotta, hogy Széchenyi azon hitben él, miszerint a hatalom az anyagiakban engedékeny fog lenni. Csengery Antal — ki azon időket élte és annak publiczisztikai harczában részt vett — úgy jellemzi ez irányban a helyzetet,[1] hogy Széchenyi azért akarta a politikai kérdéseket a napirendről levenni és helyettök a közgazdasági térre áttenni az akcziót, mert itten nem tartott az osztrák kormány féltékenységétől.

Kemény Zsigmond is többször hivatolt tanulmányában[2] úgy állítja oda a dolgot, hogy Széchenyi mindig szeme előtt tartá, hogy az anyagi és ipari vállalatokban elől mindig azok soroztassanak, melyek nekünk hasznosak, de az osztrák érdekeket nem sértik. A baj azonban éppen abban állott, hogy minden lépés, mely hazánkat gazdaságilag erősíti, osztrák részről ellenzésre talál, mert megszünteti a gyámságot, a gyarmati viszonyt, melynek létezését, mint a hogy arról ezen

[1] Lásd Deák Ferencz emlékezete, 47. lap.
[2] Idézett munka, 502. lap.

munka első kötetében is szóltam, még József császár is beösmerte.

De egész általánosságban is tekintve a kérdést Széchenyi tévedése éppen abban rejlett, miszerint nem látta be, hogy az anyagi kérdések határozottan politikai jelleggel birnak és oly fontosak, hogy a legtöbb esetben a nagyszabásu nemzetközi küzdelmek hátterét alkotják. Nem is kellett nagyon messzire menni a történetben, hogy erre nézve támpontokat szerezzen. Napoleon versenygése Angliával kereskedelmi politikai tartalommal birt. Az, hogy 1812-ben Oroszországnak hadat izent, tisztán onnan származott, mert az nem akart részt venni azon vámháboruban, mely kettőjük között folyt, és mely az európai kontinensről az angol czikkeket ki akarta tiltani, hogy így Angliát gazdaságilag tönkre tegye.

Különösen téves volt azt hinni, hogy az akkori kormány, még ha Metternich jóakaratát hatványozni is lehetett volna, bele fog abba egyezni, hogy hazánk magát gazdaságilag Ausztriától emanczipálja. Az előbbi kötetben többszörösen elé lett adva, hogy az uralkodók a nemzet minden ilynemü kisérletét megakadályoztak, és semmi jelenség nem engedett arra következtetni, hogy a gazdasági paritás napjai elérkeztek. Széchenyi az osztrák kormány irányában az illuziók egész tömkelegébe került bele, a melyből kibontakozni többé nem birt.

Ezen állapotot legjobban jellemzi Metternichhez való viszonya, melynek szintén megvannak a tanulságai. Először abban az értelemben, hogy az ellentétek tusája, a mit nála a sziv és ész közötti küzdelemnek lehet nevezni ezen viszonyban, úgy mint életének minden vonatkozásában, hasonlóképpen kifejezésre jut. Szóltam már elébb arról, hogy az 1825-iki országgyülés alatt Széchenyi politikai tekintetben minő szép reményekre jogositó magatartást tanusított, és hogy egy alkalommal Metternichnél is kihallgatást kért, hogy a kormányt kedvezően hangolja az országgyülési követeléseket illetőleg.

Úgy vélem ezen találkozás, melyet azután később több ily természetü összejövetel követett, nemcsak egy állandó politikai összeköttetésnek vetették meg alapját közöttük, hanem annyiban forduló pont volt Széchenyi életében, ameny-

nyiben azon téves elhatározást érlelték meg benne: a kormánynyal szemben nem az ellenzék szerepét játszani, hanem, amennyire csak lehet, annak aegise alatt dolgozni. Úgylátszik, hatottak reá Metternichnek [1] oktatásai a Szögyényihez irott levélben, melyben megmagyarázza neki, hogy Magyarországon az ellenzék egy része jakobinus jellegü, — Károlyi Györgyöt is ilyennek tekinti — hogy Széchenyi elveszett ember, hogy később, a kik most vele vannak, mind ellene fognak támadni: azért hát csak bizzék benne, kövesse tanácsát, ő neki és hazájának javát akarja.

Ezeket a javaslatokat nemcsak Metternich, de az egész haute crème-től, különösen az asszonyoktól hallja, még pedig folytonosan. Nem lehet csodálkozni, ha ezen beszédek fognak rajta, ha azt hiszi, hogy ha nem ellenzékeskedik, hanem a hatalmas kanczellárral jóban lesz, őt reform-czélzatai számára utilizálhatja és hazája érdekében így cselekszik leghelyesebben.

A »Világ«-ban ki is mondja, hogy az udvartól jót lehet várni. Falk Miksa ösmerteti is azon levelezéseket, melyeket Metternichhel és Kolowrattal folytatott, s ezeket valódi diplomácziai remekműveknek tekinti. Az egyikben megigéri az utóbbinak, hogy az ő beleegyezése nélkül mit sem fog kezdeményezni.[2]

Igaz, hogy Metternichet, főleg a saját mély és erkölcsi felfogásából kiindulva, felületes embernek tartja.[3] Nemcsak, hanem annyira elkeseredik, hogy Deáknak szövetséget ajánl Metternich megbuktatására. Miről különben Deák jellemzésénél kivánok bővebben szólani. Természetesnek kell azt is találni, hogy a legnagyobb megvetéssel viseltetik a bécsi főemberek és beamterek szellemi képessége iránt. Egy alkalommal Wesselényi beszél a bécsi kamarilláról, tagjainak ármányairól. Mefisztóhoz hasonlítja őket, csodálkozik azon, hogy nem látja náluk a kecskelábokat és az ördögi szarvakat. Erre Széchenyi azt válaszolja, hogy ő igenis látott az illető

[1] Nachgelassene Papiere, IV. kötet 235. lap.
[2] Lásd *Falk:* Széchenyi és kora, 98. lap.
[3] Lásd: Naplói, 173. lap.

fejeken valamit a mi kinyúlik, csakhogy közebebb megvizsgálva őket azt találja, hogy azok nem szarvak, hanem szamárfülek.[1]

Ugyanott Kovács Lajos[2] ír le egy mozzanatot, a mely a maga nemében oly jellemző ebben az irányban, hogy azt elhagyni nem lehet. Egy előterjesztést imigyen végez: »Wenn meine Anträge nicht angenommen werden, so ist meine Stellung unhaltbar und ich muss mit langen gefühlen ausrufen« . . . . . . a mi itten következik, póriasságánál fogva vissza nem adható. A kit a dolog érdekel, az ugyanezen mondatot megtalálhatja Göthének »Götz von Berlichingen«-jében, kinek azt a nagy német iró szájába adta, mikor megadásra szólítják fel.[3]

Még az országgyülésen is kitör belőle az ádáz harag. Elmondja, hogy a kormány nem ért minket, mi pedig a kormányt nem értjük.

Egy más alkalommal kifejti, hogy minden bajnak oka a heterogen összeköttetés Ausztriával, melybe hazánk soha sem tudja magát bele találni. Megrovással beszél azon előkelő egyénekről, kik születés, állás, személyes tulajdonaik folytán legjobban eszközölhették volna az ország előmenetelét. De az udvari fénytől elvakítva feledik a szegény hazát, sőt odáig jutnak, hogy a boldogtalannak megrövidítésében keresik saját boldogulásukat és gyarapodásukat.[4]

Az is megtörténik vele, hogy követeli, miszerint az osztrák miniszterek tanuljanak meg magyarul. Ha jó nekik az ország arra, hogy mentől többet facsarjanak belőle, jusson legalább eszükbe, hogy nyelvét is megtanulják.[5]

De ezek kivételek, melyek után a viszony még szorosabb lesz. Ama kedves költő, Terentius Afer ösmert mondása »Amantium ira, amoris integratio« (a szerelmi czivakodás annak megerősítése) itt is érvényesül. Széchenyi végre maga

[1] *Kovács* Lajos idézett munka, I. kötet 86. lap.

[2] Idézett munka, 79. lap.

[3] III-ik felvonás.

[4] Lásd *Zichy* Antal: Széchenyi István hirlapi czikkei, I. kötet 346. lap.

[5] Beszédei, 108. lap.

is beösmeri, hogy tulajdonképpen nem ellenzéki embernek való,[1] tényleg kormányhivatalt vállal. Helytartósági tanácsos lesz, ottan egy uj osztályt szerveznek számára, a közlekedésügyi osztályt, melynek élén ezt a parlagon heverő tért művelni, hasznosítani akarja. Eljárásának van is annyi eredménye, hogy az 1847-iki országgyülésre meg is történik az előterjesztés egy nagyszabásu közlekedésügyi akczióra. Nem akarom ennek értékét csökkenteni, de ha tekintetbe veszszük azt, hogy Széchenyi Magyarország közéletét akarta a maga egészében reformálni, és ha továbbá tekintetbe veszszük, hogy azután pár hónap mulva Kossuth ezen reformot mily nagy arányokban vitte keresztül, akkor nem lehet azon másik tanulság elől elzárkózni, hogy Széchenyi István taktikája egyszerüen nem vonhatott maga után más eredményt, mint a nemzeti erő lefokozását, az egész nemzetélet összezsugorítását. Azon állapotot idézte volna elő, melyet 1861-ben Deák azzal jellemzett, hogy Ezsau egy tál lencséért eladta egész örökségét. Ha a 48-iki törvények a maguk összeségükben méltán képezik az uj Magyarországnak nemcsak hitvallását, de eleven tartalmát, akkor mindenki elképzelheti magának, hogy vajjon Széchenyi vezérlete alatt a nemzet valaha eljutott volna-e oda, a mit méltán lehetett az igéret földjének nevezni.

Igaz, hogy a 48-iki törvények gyors keresztülvitele, mint ösmeretes és mint még látni fogjuk, egy szerencsés véletlennek, a 1848-iki franczia forradalomnak köszönhető. Azt azonban ne feledjük, és lesz alkalmam kimutatni, hogy az állapotok e nélkül teljesen tarthatatlanok voltak, a mi tehát azt jelentette, hogy a Széchenyi által támogatott irány a kivánatos megoldást nem létesítette. De még így is kiderült Széchenyi politikai felfogásának téves volta. Ő világosan, határozottan azt ajánlotta a nemzetnek, hogy akaszsza szegre úgy jogos sérelmei orvoslását, mint valójában igen szerény reformköveteléseit. Elszántan sorakozzék a trón körül, ismételje a »vitam et sanguinem« komédiáját.[2] Azért mondom

[1] Lásd: Politikai programmtöredékek, 26. lap.

[2] Lásd erre vonatkozólag *Kovács* Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve, II. kötet 50. lap.

komédiának, mert a későbbi események megtanítottak bennünket arra, hogy ennek is ujabb lefőzés lett volna a vége. A nemzet nem követte Széchenyi tanácsát és hogy helyesen cselekedett, mikor nem követte, azt a történet egész folyamata megerősítette, daczára annak, hogy az események kedvezőtlen fordulata eleinte neki látszott igazat adni, a miből keletkezett azután a legenda a látnokról, meg a szent könyvekről, melyekből olvas, melyre már előbb utaltam volt. Sőt azon bizonyító erő, — *nervus probandi*-nak nevezi a logika, — mely az események menete egészében rejlik, súlyban növekedik az által, hogy azoknak egy része egy darab ideig Széchenyi felfogásának malmára látszottak a vizet hajtani. Mert végre is kettőjük közt azon fordul meg a koczka, hogy a nemzet törhetetlen ősereje, mint szabadság-szeretete, a melyre Kossuth Széchenyivel szemben politikáját támasztotta, nemcsak hogy nem mondott csütörtököt, hanem a kedvezőtlen esélyek összetorlódása daczára mégis diadalmaskodott.

Mindezek után összegezve a mondottakat, nem nehéz Széchenyi István gyászos kimenetelének kulcsát megtalálni. Lélektanilag igaza volt Keménynek [1] abban, a mit már említettem, hogy Széchenyi esze által akart zsarnokoskodni szivén, a mi nem sikerült, mert érzelmeinek orkánszerü kitörése áttörte a gyenge kereteket és féket vesztve átcsapott azokon a határokon, melyeken a beszámíthatóság végződik. Politikailag azonban úgy áll a dolog, hogy nála a katasztrófát ama kikerülhetlen összeütközés örvénye idézte elő, melybe akarata ellen és önhibáján kívül sodortatott. A ki az osztrák regime és magyar nemzeti fejlődés közt közvetíteni akart, azt a két oldalról betóduló zajló áradat elseperte. A közvetítésnek lehetlen volta képezte a Hamlet-szerü helyzetnek forrását.

Ha azonban eme általános szignatura mellett, konkretebb formulázást keresünk, akkor különösen három mozzanatra fogunk bukkanni, melyekben egyéniségének, helyzeté-

[1] Lásd Tanulmányok, I. kötet 164. lap.

nek ellentmondásai kifejezésre jutnak, az utókor számára megszivlelendő tanuságokat tartalmazva.

Az egyik az a körülmény, hogy a nemzetet vissza akarta tartani még a legcsekélyebb politikai akcziótól is, nem is szólva a küzdelmekről, akkor, a mikor eredmények e nélkül sehol és egy nemzet által sem érhetők el. Akkor, a mikor egy fiatal, életvidor nemzetnek ez képezi a legméltóbb tevékenységét, ez tölti meg létét a legbecsesebb tartalommal.

A másik az, hogy Magyarország haladásának mértékét az osztrák kormány által vélte megállapíthatni.

Valójában nem lehet mást mondani, mint azt, hogy hatóságilag engedélyezett reform lett volna belőle. Hogy ez hány pénzt ért, azt azon vélemény, melyet róla ő maga táplált, legjobban megállapítja.

A legvégzetesebb tévedés az uralkodóház irányában történt. Széchenyi itten abban a hibában leledzett, a melyben századokon keresztül a legjóravalóbb emberek az országban. Nem vette észre, hogy a magyar korona firmája alatt részben családi, részben osztrák császári politika követtetik. Nem vette észre, sőt, fájdalom, nem okult a mult tapasztalatain, hogy mily rút visszaélés történik azokkal, a kik a korona iránti loyalitás folytán tényleg oly érdekeket szolgáltak, melyek első sorban a magyar korona felségjogait és integritását támadták. Alig lehet kétség az iránt, hogy Széchenyi 48-iki vértanuságának okai leginkább azon csalódásban keresendők, melyek onnan származtak, hogy a reakczió és kamarilla istentelen támadása éppen a magyar apostoli királyi szentséges neve alatt történt, ki minden magyar embernél, és így Széchenyinél is, kiváló kegyeletnek tárgyát képezte.

Nagyon érdekesen és tanulságosan illusztrálja ezt magatartása a nemzeti nagy hajótörés után. Például Kossuthról a legnagyobb kímélettel szól,[1] nemcsak, hanem azon bizonyos levélben, melyet Tasnernek igazán szivének vérével irt, és melyről elébb szóltam, azt is elmondja, bárcsak ne ellenkezett volna vele. Ezt azzal a Kossuthtal szemben teszi, a kit mindig azért támadott, hogy forradalomba sodorja az orszá-

[1] Lásd *Falk* Miksa: Széchenyi István és kora, 314. lap.

got, még pedig annak a lehető leggyászosabb kimenetele után. Ellenben a mindenható minisztert, Schwarzenberg Felixet oly módon támadja meg és teszi mindenért felelőssé, mely az izzó vassal történő megbélyegzéssel felér.[1] Elmondja róla, hogy az ő elvetemedett lelketlensége tette a monarkhiát oly végtelen nyomorulttá.

Szemére veti, hogy Angliában megvetés tárgya volt, hogy Miklós czár tiltakozott az ellen, nehogy mint osztrák követet Pétervárra küldjék. Úgy tünteti fel, mint oly egyént, a kit a természet minden képzelhető tulajdonsággal, előnynyel és képességgel mégáldott, de a kinél hiányzik a vallás, az erkölcs, a jellem és a ki kéjekbe és érzékiségbe elmerülve egy valódi szörnyeteggé vált, mert életunt csontjait fel akarván rázni, a politikára vetette magát.

Ezen vampyr lett a 19 éves, tapasztalatlan fejedelem tanácsadója, hogy nemzetünket vérbe fojtsa, becsületét, életét elrabolja, a kit mindezekért verjen is meg a Mindenható átka.

Így folyik a dolog tovább, mint rémes jajkiáltása a legszentebb érzelmeiben megtámadott embernek.

És e támadás, mint fájdalommal tudjuk, nem volt az utolsó. Jött egy közvetlenebb, személyibb természetü, melynek folytán a szenvedés pohara kicsordult és a szent aggastyánnak fegyvert adott kezébe, hogy saját kezével áldásos és hányatott életét kioltsa.

A rendőrség házkutatását értem Döblingben 1860. márczius 3-kán, továbbá Thierry rendőrminiszter fenyegetését, hogy a tébolyda megszünik számára menhely lenni, a mit Széchenyi börtönbe vetésnek tekintett, melytől való irtózás a halálba kergette őt.[2] És ha azon rémes éjszakán, midőn szándéka tetté érlelődött, végig tekintett életének küzdelmein, melyeket Kossuthtal folytatott a miatt, hogy meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy a kormány szándékai nem elég alkotmányosak, meg hogy néha-néha az abszolut szemüveget kell feltennünk: bizonyára igazat kellett adnia Kossuthnak, hogy azon rendszerrel szemben, mely ily galádságokra

[1] Ein Blick auf den anomynen Rückblick, 457. lap.

[2] Lásd Falk idézett munka, 341. lap.

vetemedik, nincs más oltalom, mint irtó háboru körömszakadtig, utolsó leheletig. A mint nem lehet kétség az iránt, hogy ha kimenetelét előre láthatta volna, az első félreértéstől, vagyis a »Kelet népé«-től fogva oda állott volna nagy vetélytársa oldala mellé, hogy egyesült erővel szabadítsák meg imádott hazájukat azon rendszertől, melytől mást mint vészt és kárhozatot várni csakugyan nem lehetett.

Lesz alkalmam ezen küzdelem egyes mozzanataival a magok helyén bővebben foglalkozni, lesz alkalmam kimutatni, hogy bár Széchenyi jóhiszemüségéhez kétség nem férhet, a helyzet ebben az irányban oly világosan állott, hogy téves felfogását már akkoron meglehetett állapitani, mint a hogy mepállapitotta Deák és az egész közvélemény.

Arra a czélra, a mit Széchenyi István szomoru játéka kulcsának neveztem, úgy vélem, ez is elég, mint bizonyára elég arra is, hogy annak, a kit méltán a legnagyobb magyarnak neveztek, valódi képe tisztán álljon előttünk.

Ezen képnek összbenyomása mindennek daczára a legkedvezőbbek közé tartozik. Mert egy rövid formulában fejezve ki egyéniségének összegét, az a hazaszeretetet és hazafiság eszményképe gyanánt áll előttünk. Törekvései ebben az irányban a legtisztábbak és legnemesebbek voltak. Az uttörők, még pedig a rögös utakon haladók kategóriájába tartozik, valamint érdemei, alkotásai halhatatlanok.

Ezen eredmény és összegezésnek tündöklő volta, mint már emlitém, bizonyára csak fokozódik az által, ha az erények és kiváló tulajdonok mellett a fogyatkozásoknak, a fény mellett, annak, a mit árnynak lehet nevezni, a megfelelő hely a méltatásban kijutott.

Széchenyire nézve a magasztalás netovábbja abban jut kifejezésre, hogy a legszigorubb mértékkel is mérve, el lehet róla mondani, hogy igazán nagyot akart és nagyot hajtott végre.

Ha valaha volt értelme a klasszikusok azon bölcs mondásának »In magnis et voluisse sat est« (nagy dolgokban a szándék is érdem), úgy az Széchenyire nézve áll, kinél az akarat különben sem maradt irott malaszt, hanem oly

alkotásokban nyilatkozott meg, melyek élni fognak mind-addig, míg nemzet él a hazán.

Abban az úgynevezett autobiografiai töredékben, melyet a »Kelet népé«-ben[1] a Kossuth elleni filippikában szolgáltatott, teljes joggal mondhatá magáról, hogy mióta élt, kimondhatatlan vágy lakozott benne Magyarország kifejtésére. Megesküdött magának, hogy, habár vesznie kell is, ezt meg fogja cselekedni. A legszigorubb itéletnek úgy kell hangoznia, miszerint fogadalmát híven betartotta. Ki kell mindjárt mondani, hogy azt a hivatást, melynek magát szentelte, soha, sem előtte, sem utána, senki szebben nem formulázta.

»Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni és szeplőtlen minőségben kifejteni, nemesíteni, erőit, erélyeit, és így egészen uj, eddig nem ösmert alakokban kiképezve, végczéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni, ez a feladat.

Hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy uj nemzettel gazdagítani, a mit azonban csak kitűzött terv által érhetünk el.«

Ezt a hivatást pedig csak egy egységes nemzet teljesítheti. Azért mondja egy helyen:[2]

»A főczél az, hogy a hazai erőket központosítsuk, megyei, városi, nemesi, mágnási, polgári, vallási, nemzeti különbségek olvadjanak össze. Az ember pedig nem czímere és állása, de belbecse szerint jelöltessék.«

Úttörő volt abban, a mit alkotott és a mit szóval és irásban közzé tett. Zrinyi óta nem volt magyar ember, a ki olyan, a vesék oszlásáig ható pathoszt és lelket tudott nyilatkozványaiba önteni. És ha műveiben, mint már utaltam reá, nem is tudta megtalálni, főleg úgy mint nagy vetélytársa, azon hangot, mely a magyar embert mozgásba hozza, ezen megbocsátható fogyatkozás érzéseinek tisztaságát és értékét nem csökkenti. És ha továbbá munkái nem is feleltek meg egy politikai programm követelményeinek, de az, hogy különösen azon fejletlen korban a diskusszió terére

[1] Lásd ott, a 25. lapon.
[2] Kelet népe, 27. lap.

lépett, még pedig neki rontva az előítéleteknek; egy uj világot tárt fel a nemzet előtt, az eszmék ily alakban való nyilvánulásának világát, mely leghamarább meg is teremtette gyümölcseit. Meg aztán különösen ő azon eszmeáramlatnak, mely 1848-at megelőzte, egyik elsőrangu tényezője. Akármilyen arisztokrata volt is tulajdonképpen, de ezen a téren a demokrácziának fegyvereit használta fel, ennek lett zászlóvivője. Éppen ilyen úttörő volt az egyéni és társadalmi akczió terén. Egyrészt megmutatta azt, hogy a hatósági működésén kívül az egyéni kezdeményezésnek is van jelentékeny szerepe, mely nagy alkotásokra is képes. Másrészt megmutatta azt, hogy a politikai tevékenység mellett a társadalom számára is nyilik a munkásságnak tere, hogy a populus Werbőczianus hivatalos szerkezete mellett létezhetnek más csoportosulások is, melyek a nemzeti czélokat szintén képesek előmozdítani. Azt a nagy eszmét, hogy az önkormányzat, öntevékenység, még pedig minden téren, a »*Segíts magadon, az Isten is megsegít*« nagy elvét ő hozta be hazánk közéletébe. Kétségtelen, hogy a mit a XIX-ik század nagy vivmányának nevezünk, a társadalom összeköttetése a politikai nemzettel, nemcsak hogy a magyar politikusok közt ő előtte derengett először, hanem kortársait ez irányban határozottan túlszárnyalta.

És ha ezt tekintetbe veszszük, akkor reá, mint politikusra, helyesen alkalmazható azon franczia ösmert közmondás, hogy »il avait les qualités de ses defants«, azaz fogyatkozásainak előnyeit is birta, vagyis: a mit a politikai réven vesztett, a társadalmi vámon visszanyerte. — Ezt úgy kell érteni, hogy igazában társadalmi tevékenysége kipótolta azt az űrt, melyet közjogi és politikai érzékhiánya fennhagyott.

Különösen ki kell még azt is emelni, hogy ha egész működésében túlságos óvatossága vagy idegessége folytán veszélyt látott ott is, hol az valószinüen nem létezett, hát ne feledjük, hogy ettől a veszélytől nem önmagát, de hazáját kivánta megoltalmazni. Erre vonatkozólag pedig Deák Ferencz volt az a bölcs ember, a ki kimondotta, hogy a ki maga nem fél, de félti a hazát, melyért mindent szabad

áldozni, csak magát a hazát nem: azt félénknek nevezni nem lehet és elitélni nem szabad.

Éppen ez a hazaszeretet volt azon indíték, mely kettős vértanuságot hozott számára, a lelki halált 48-ban, öngyilkosság által a fizikai halált 1860-ban, mert azt hitte, hogy a nemzet hajója a kikötő előtt szenvedett ismét hajótörést, és ezt az irtóztató csapást többé elviselni nem tudta.

Áldassék mindörökre emlékezete! Nem létezik e hazában sírbolt, mely több dicsőséget és szenvedést takarna, mely méltóbb czélja lehet a kegyeletes zarándoklásnak. És ha a nemzet imája felszáll az egek urához, hogy áldását kérje ki hányatott élete számára és erőt adjon a további küzdelemre, akkor bizonyára az ő nagy lelkének fohásza az, mely első sorban csatlakozik hozzája.

II.

Széchenyi István egyéniségének jellemzésével elkészülvén, hozzáláthatok azon mozzanatok előadásához, melyek, mint tudjuk, az 1848-iki nagy reformokban kifejezésre jutottak.

Ha szem előtt tartjuk azon hármas mozzanatot, ugyanis a nemzeti erőknek mind hatalmasabb nyilvánulását, továbbá a 48-iki eszmék genezisét és a vezéreknek igényét a vezérletre, végre a kikerülhetlen összeütközésnek uralkodó befolyását, mely befolyás, habár a háttérben lappang is, döntő természettel bir: akkor az 1825-től 1848-ig terjedő évek két részre, vagyis inkább két korszakra oszthatók.

A határvonalat Kossuth fellépése mint a »Pesti Hirlap« szerkesztője képezi. A mit Springer [1] is akként jellemez, hogy ezen ujság megjelenése egy uj korszak kezdetét jelenti Magyarország történetében. Ezen kiváló fontosságu esemény, mint később látni fogjuk 1841. január 1-én következett be. Ezen két korszak közötti különbség — mint a számtalan kevésbbé fontosat itten mellőzve — különösen három lényeges jelenségben jut kifejezésre. Az egyik az, hogy a mit az eszményi irányzat hatalmának, vagyis hogy Széchenyi meghatározását használjam, a sziv uralmának az ész felett lehet

[1] Geschichte Oesterreichs, I. kötet 508. lap.

nevezni, párosulva a nemzeti öntudat térfoglalásával, oly erős lett, hogy azt a cselekvés teréről többet visszatartani nem lehetett. Nem lehetett annyival inkább, mert az igazán uj életre ébredő fiatal, hatalmas nemzedéket minden alkatelemeiben és az egész vonalon oly cselekvési kedv ragadta meg, mely az életnek minden jelenségeiben meg is nyilatkozott. Megnyilatkozott az akaratnak belterjessége folytán, minden akadályt áttörő erővel a lángésznek és nagyfoku szellemi képességeknek, melyekkel e nemzedék megáldva volt, és mely ekkor kezdett érvényesülni, kisugárzása által oly tündöklő fénynyel és ragyogással, hogy a később bekövetkező reakczió sötét éjszakája sem volt azt képes elnyomni. Hasonlatosan az éjféli napnak csodás tüneményével.

A második mozzanat az, hogy a nemzet eme gazdag nemzetéletnek egy góczpontban való összefoglalására, továbbá pedig az irányítási akczióra az egyedül alkalmas vezért Kossuth személyében meg is találta. Ő volt ugyanis azon egyéniség, a ki a nemzet hangulata és a helyzet exigencziáinak megfelelőleg, nemcsak az irányelveket legszabatosabban formulázta, de szükség szerint taktikát tudott változtatni, a mennyiben — hogy lehetőleg röviden és világosan fejezzem ki a különbséget — a defenzivából átment az offenzivába. Vagy hogy Kemény [1] formuláját használjam, a sérelmi térről a haladásra lépett át. A mi azt jelentette, hogy az alkotmányban és nemzeti közvéleményben rejlő erőt nemcsak arra kell felhasználni, hogy a kormány támadásai visszaverettessenek, hanem arra is, hogy a nemzet jogos kívánságai erélyes akczió folytán megvalósíttassanak, azon általa kimondott jelszó alapján, hogy *a nemzet nem kér, de követel.*

Ezen exigencziáknak — mint azaz utóbbiakból teljes bizonyító erővel ki fog tünni — sem Széchenyi, sem Deák nem tudtak megfelelni. Széchenyi, mint azt már kifejtettem, letört, Deák pedig főleg önszántából kimaradt a versenyből. A harmadik jelenség azon, már magában is nagy érdekkel biró körülmény, hogy ezen viszonyok nyomása alatt még az osztrák kormány is kénytelen volt taktikát változtatni,

[1] Forradalom után, 61. lap.

s ezt nemcsak annyiban bevallani, de mint programmot oda állítani. Míg ugyanis elébb a merev *non possumus* álláspontjára helyezkedett, ezután maga érezte annak szükségét, hogy a reformokat kezdeményezze. Ekkor mondotta Széchenyi István azt, hogy az 1839/40-iki országgyülés után egész uj korszak virad hazánkra. El van döntve, hogy haladnunk kell. Hatalmas, a királyi székhez közel álló egyéniségek lépnek, hazánk legjobbjaitól üdvözölve, a nemzetiség és alkotmányosság szent mezejére, nem úgy mint idáig, a mikor nehány szerényebb állásu közlegény volt kénytelen dagály és orkán ellen Horatius Coclesként küzdeni.[1] — Igaz, hogy ez, mint látni fogjuk, oly módon történik, hogy az ellentét a kormány és a nemzet között mind élesebb és áthidalhatlanabb lett, úgyannyira, hogy nem lehetett kétség az iránt, hogy a katasztrófa valamely alakban be fog következni. De azért a két korszak közötti különbséget ezen mozzanat maga kellőképpen kifejezi.

Az első korszak sem birt teljesen egységes jelleggel sem a kormány, sem a nemzet magatartását illetőleg. Abban az osztrák politika hű maradt magához, hogy ez alkalommal, mint máskor, gyengeség és erőszak között váltakozik. Ha pedig engedményeket kell tenni, azokat lehetőleg visszaszíjja, a fontosakat megnyirbálja, minden esetre meghamisítani akarja őket. De ezen általános természetü jellemvonás mellett észlelhető bizonyos különbség Ferencz császár uralkodása alatt és után. Ferencz császár alatt, látni fogjuk, hogy miután ő 1825-ben kénytelen volt önmagát meghazudtolni és elvileg az alkotmányosságnak az el nem odázható engedményeket megtenni, alakilag respektálta is a törvényeket, kerülte az összeütközést. Ezt annyival inkább tehette, mert az alkotmányosság czége alatt is fenn tudta személyes uralmát tartani és nem egy jogosult óhajnak utját állani. Halála után azonban mindjárt megkisérlette az udvar az erőszak és félemlítés politikáját, a mi teljes fiaszkóval végződött, hogy a negyvenes években, mint már mondám, kénytelen-kelletlen, de mégis a reformok álláspontjára helyezkedjék. A nemzet, illetve

[1] Lásd »Kelet népe«, 46. lap.

inkább a politikai személyiségek magatartásában is fogunk észlelni változásokat, melyek részben az apály vagy dagály jellegével birnak. Ezek egyszerüen az ingadozásra vezethetők vissza, a vezérletet és czélokat illetőleg és a maguk helyén ki is fognak emeltetni. Éppen ezen czélból következő fejtegetéseimben az események történeti sorrendjét lehetőleg meg kivánom tartani, hogy így azoknak fonalán a főbb mozzanatok egymás után kiemelkedjenek.

Föl kell itten még éppen az események előadására vonatkozólag egy körülményt említenem, mely hasonlóképpen hozzá fog járulni a Kossuth fellépése előtt és után következő korszak megvilágításához. Ezen körülmény pedig egyszerüen abban rejlik, hogy míg az elsőben az országgyülés képezi a szintért, melyen a fontosabb események lejátszódnak, a másikra nézve a sajtó, az egyleti élet, a megyei gyülések tevékenysége ragadja meg figyelmünket.

A magyarázat kézen fekszik. Egyik részben a nemzetéletnek gazdagabb és változatosabb nyilvánulásaiban találja indokát. Másik részben bizonyítja Kossuth személyiségének minden más tényezőt háttérbe szorító jelentőségét. A hol Kossuth működik: sajtó, megye, egyletek, az lesz a nemzetéletének központja, a hol ő nincs, ottan lankad a részvét és figyelem.

A jelen munkának első kötetében vázoltam ama mozzanatokat, melyek az 1825-iki országgyülés előtti éveket emlékezetessé teszik. Előadtam, hogy a Napoleon leverése, továbbá a szent szövetség erejében vetett bizalom, Ferenczet és a bécsi kamarillát arra ösztönözték, hogy a magyar alkotmányt még alakilag sem tartják fenn, országgyülést ne hivjanak többé össze, valamint törvények helyett pátensekkel kormányozzák az országot. Elmondtam azt is, hogy az államtönk, a devalváczió az országgyülés ellenére hajtatott végre, ujonczok, valamint a közadók törvénytelenül rovattak rá a nemzetre és erőszakkal be is hajtattak.

Utaltam arra is, hogy a passziv ellenállás ezen oktrojálással szemben mind erősebb hullámokat vert, valamint hogy a külpolitikai helyzet mind bonyolultabb és válságosabb lett. Kiemeltem azon rendkivüli fontosságu körülményt, hogy a mint a monarkhia első s legnagyobb külügyminisztere,

Kaunitz, József császár alatt, a nagyhatalmi állás érdekében követelte a magyar alkotmány helyreállítását, éppen úgy cselekedett Metternich is, ki hasonló értelemben ostromolta Ferencz császárt. Erre nézve Metternichnek többrendbeli nyilatkozata van. A legérdekesebb ezek közül az, melyről már szóltam, t. i. azon levél, melyet Schwarzenberg Felixhez intézett, hazánk különállásának érdekében. Hivatkozik itten hosszas tapasztalataira, különösen arra, hogy, mihelyt a monarkhia élére jutott, belátta azt, hogy József császár beolvasztási politikája kudarczot vallott, valamint hogy a bécsi körök nem helyesen fogják fel a magyar ügyeket. Ferencz császár maga szólította őt fel, hogy foglalkozzék hazánk dolgaival, minek folytán legjobb meggyőződése alapján azt a tanácsot adta, hogy az országgyülést egybe kell hivni.

Ebben az irányban nem is volt nála hiba, csakis abban, hogy a franczia forradalomtól való aggodalom lidércznyomásától jó sokáig szabadulni nem tudott. Innen származott ezen időkben fogamzott azon megkülönböztetése,[1] hogy nálunk két ellenzék van, az egyik az alkotmányos, a másik, mely minden tekintélynek ellensége. De ha ezen meghatározásban megtévedt is, nem tévedt meg abban, a mit komoly és lelkiösmeretes politikusnak tennie kell. Azt hirdette és hangoztatta, hogy mindennek daczára az alkotmányt helyre kell állítani; azután a loyális ellenzék a trón körül sorakozik, a másikkal pedig meg kell küzdeni. Be kell azt is ösmerni, hogy Ferencz maga sem akart vagy mert a végletekig menni. Ő saját személyére nézve is hangsúlyozta egy ily tárgyaláskor az alkotmányhoz való ragaszkodását, készségét koronázási esküjét megtartani.[2] Ily módon el is határoztatott az országgyülés egybehivása. Az emlékezetes okmány 1825. julius 3-ról Bergamóból van keltezve és megnyitása szeptember 11-ikére kitüzve.

Jól mondja Horváth Mihály,[3] hogy ezen királyi leiratnak hatása megfelelt annak, melyet József császár 1790. jan.

[1] Lásd Handschriftlicher Nachlass, IV. kötet 235. lap.

[2] Ugyanott, VIII. kötet 480. lap.

[3] Huszonöt év Magyarország történetéből, I. kötet 137. lap.

28-án hasonló czélból kiadott okmánya előidézett. A közöröm kitörései a kivivott győzelem felett annál erősebbé tették a nemzetben azt az érzést, hogy ez ősi alkotmányt nemcsak fenntartani, de szilárdabbá, az ellenállásra alkalmasabbá kell tenni. Az alkotmány körülsánczolásának szüksége, a melyet az akkori hivatalos diák nyelven »de obvallanda constitutione« kifejezéssel jelöltek, volt a jelszó, mely az utasításokban keresztülhangzott, párhuzamosan az elkövetett sérelmek megorvoslásával. Igaz, hogy a nemzeti közvélemény még ekkorában nagy általánosságban nem emelkedett oda, hogy az csak magának az alkotmánynak erősebb védelmére szolgál, ha a kiváltságoltak helyett az egész nemzet az, mely a sánczba bevétetik, valamint, hogy a kormányzattal szemben is hatásosabb biztosítékokra van szükség. De már egyes hangok akkor is emelkedtek ebben az értelemben és kétség nem lehetett, hogy az eszmeáramlatnak meg kellett indulnia, és hógörgeteg módjára nőni és gyarapodni.

III.

Mielőtt ezen országgyülés, valamint a többi következőknek fontosabb eseményeit ecsetelném, pár szót kell szólnom magának a törvényhozásnak összealkotásáról, szervezete-, hatásköre- és működéséről. Fontossággal birnak ezen mozzanatok már önmagukban véve, mint érdekes és tanulságos emlékeknek felelevenítése, de szükségesek azért is, mert egész szereplését könnyebben érthetővé teszik.

Az országgyülés az ország karainak és rendeinek volt az egyetemes gyülekezete. Cziráky szerint [1] mindazon elemek, melyek az országgyülésen I. Ferdinánd óta testületileg vagy egyenkint megjelentek, karok és rendeknek neveztettek. — A dolognak meg volt a maga jelentősége, melyben azon különbség, mely a modern világnézletet a középkorétól elválasztja, kifejezésre jutott. De azok után, miket az alkotmány jellegét és fejlődését illetőleg az előző kötetben elmondottam, nem szükséges fejtegetni a különbséget, a mi a magyar és

[1] Conspectus Juris publici, II. könyv I. fejezet.

más országok rendisége és rendi országgyülése között létezett. Az egyik a magyar rendiségnél a hűbéri előzmények, valamint a zártkörü kaszt jellegnek hiánya, annak népies vonatkozásai és ereje. A másik az országgyülésnek közjogi jelentősége, melyet ideig-óráig el lehetett homályosítani, de mely végre is a komor felhőkön át tudott törni.

A magyar alkotmány egészséges alapgondolata mindjárt azon körülménynél jutott kifejezésre, hogy azon mozzanat, miként az illető testület, megye vagy város, követet küldjön és ez által képviseltesse magát: a magyar közjog értelmében nemcsak jog, de kötelesség volt. A közjognak egészséges gondolata abban nyilatkozott meg, hogy az alkotmányban való részvétet, a közdolgok feletti tanácskozást és határozathozatalt annyira közérdekünek tartották, miszerint ezt kötelesség jellegével ruházták fel. Olyannyira, hogy ha a követküldés bárminő ürügy miatt elmaradt, a szóban forgó testület a királyi tábla utján perbe fogatott. Éppen így állott a dolog a követség elvállalásával is. El nem fogadás esetére az is pénzbirsággal sujtatott, valamint az elmaradás is. Az 1498 : I. és 1662 : LIII. törvényczikkek szólnak erről. Mikor az 1843-iki választások alkalmával Deák Ferencz a zalai követséget visszautasította, rá a szenvedélyektől felkorbácsolt megyei gyülésen a lehető legnagyobb pressziót gyakorolták; egyebek közt az is felhozatott, hogy reá a törvény által meghatározott büntetést fogják alkalmazni.[1]

Ebbe a kategóriába tartozik az említett 1662 : LIII. törvényczikknek azon intézkedése, hogy a törvényhozás tagja a személynök, illetve a nádorispán engedelme nélkül azt el nem hagyhatja. A törvény 1848-ig pontosan és lelkiösmeretesen meg is tartatott. Fiáth beszéli,[2] hogy az 1843-iki dietán, melyben ő mint Fehérmegye követe részt vett, alig volt eset, hogy valaki engedély nélkül távozni merészelt. Különösen a követek mindig helyükön voltak, és nem történt meg azon botrányos eset, a mi a mostani országgyüléseken nem egyszer történik meg, hogy a ház nem egyszer határozatkép-

[1] Lásd *Kónyi:* Deák beszédei, I. kötet 545. lap.
[2] Életem és élményeim, II. kötet 13. lap.

telen, és a legfontosabb szavazásoknál a távollévőknek száma a százat is meghaladja.

Az országgyülés egybehivása, vagy mint berekesztése a király felségjogaihoz tartozott. Az 1861-iki országgyülésen Tisza Kálmán azt vitatta, hogy megszünvén az országgyülés megtartásának akadályai, az önmagától is összejöhet. Ezzel szemben Deák Ferencz [1] kimutatta, hogy a magyar országgyülés csakis királyi meghivásra jön össze és ülésezik. Hivatkozott arra, hogy 1790-ben, midőn hitlevél tervezete tárgyaltatott, az hozatott javaslatba, hogy az országgyülés minden harmadik évben, május 1-én önmagától is összejöjjön. De ez azon okból nem fogadtatott el, mert az összehivás fejedelmi jognak tekintetett.

Fel kell azonban annyit említeni, hogy az 1608 : III. t.-czikk értelmében az országbiró is bir azon joggal, az esetre, ha a nádorispán halála után egy évre a fejedelem nem hiv egybe országgyülést, ezt saját jogkörében eszközölni. Azonban ezen jog soha sem gyakoroltatott. Az országgyülés székhelye azon időben Pozsony volt. Az 1790-iki országgyülés tudvalevőleg Pesten ülésezett, az akkori szorult viszonyok kényszerítették a koronát a nemzeti közóhajnak ebben az irányban engedni. Később ismét visszatértek a határszéli városba, részint mert kényelmesebb volt a Bécshez való közelség miatt, részben mert így mintegy el akarták különíteni a nemzeti élet góczpontjából.

Az országgyülés két táblából állott. Az elébbi kötetben előadtam azon mozzanatokat, melyek az országgyülésnek 1608-ban történt rendezését előidézték. Ezen rendezés lényegét az képezte, hogy az ország négy rendei közül a főpapok és mágnások a felső táblán, a megyék és városok az alsó táblán foglaltak helyet. A felső tábla czime volt »Excelsa tabula procerum«, az alsó tábláé »Inclyta tabula statuum«, a miből folyt a méltóságos főrendek és tekintetes karok és rendek megszólítás. Tudvalevő, hogy az országgyülésnek két táblára való oszlásában semmi közjogi szempont tekintet nem nyilatkozott, a jogegyenlőség nagy elvének következtében, mely.

[1] Lásd *Kónyi* Manó, III. kötet 31. lap.

mint többszörösen említtetett, a politikai jogosultságnak egyik következménye volt. Ezen jogosultság jutott kifejezésre Werbőczy hires meghatározásában (II-ik rész, 4-ik czim), a populust, a népet illetőleg, mely úgy hangzott, hogy az említett elnevezés alatt tisztán a főpapok, mágnások, nemesek, a nemtelenek kivételével értetnek, kik ugyanegy szabadságot élveznek, mert egyiknek sincsen több vagy kevesebb szabadsága mint a másiknak.

A törvényhozásnak kettéválasztása tudvalevőleg onnan vette eredetét, hogy megfelelő helyiség mindannyiak számára nem volt és így azután az egyszőrü-bőrü emberek összeültek. Voltak erre példák már az 1565-iki országgyülésen, a hol az urak az esztergomi érseknél, a követek a barátok zárdájában, 1608-ban az elébbiek a nádornál, az utóbbiak az országházban gyüléseztek. De ámbár már az 1608-iki törvény állapította meg a két tábla szervezetét, a végleges kettéválás, vagyis inkább kétfelé ülésezés csak 1681-ben a soproni diétán történt.[1] De azért az országgyülés egy egésznek, egy testnek tekintetett, megfelelve annak a nagy követelménynek, mit a törvényhozás egységének lehet nevezni, és a mi már kifejezésre jutott Zsigmond királynak 1435-iki végzeményében: »Status et ordines totum corpus Regni, cum pleno facultate absentium representantes.« Ez azt teszi, hogy az országgyülésnek karai és rendei az ország egész testét és egyetemét, a távollevőket is bele értve, képviselik. Mikor a két táblára oszlás megtörtént, a viszony olyan volt és maradt, mint a szivnek két kamrájának összetartozósága. Ebből a szerves egység gondolatából a vegyes ülések intézménye is következett, melyet később ösmertetek.

Ennek a felfogásnak következtében tekintetett hasonlóképpen a nádorispán az egész országgyüles fejének — caput diaetae, — a minek következtében a közös, vagy úgynevezett elegyes ülésben az elnökségi tisztet ő viselte. Rendesen a főrendiházban elnökölt, egy hosszú zöld asztal élén, melynek jobboldalát az egyházi, baloldalát a világi főrendek ülték rangfokozat szerint. Az egyházi főrendekhez tartoztak

[1] Lásd az egész anyagot *Virozsil:* Staatsrecht des Königreichs Ungarn, III. kötet 31. lap.

az érsekek, a püspökök és három nagyprépost. A világiakhoz a zászlós urak, főispánok, fiumei kormányzó, született mágnások és Horvátországnak egy követe. Kissé bonyolultabbak voltak a viszonyok az alsó táblán. Az elnökséget a királyi tábla, tulajdonképpen annak elnöke, a személynök — personalis praesentiae regiae in judiciis locumtenens — kezeiben volt, ki is biráival, itélőmestereivel, az országos ülések jegyzőivel és a két horvát követtel, emelvényen a többiektől egy korlát által elkülönítve, foglalt helyet. Lenn a teremben három hosszu asztal volt felállítva, melyen a káptalanok küldöttei, a megyék, szabad kerületek, városok követei helyezkedtek el. Ide tartoztak még szintén az 1690-iki I. törvény alapján a távollevő főrendek, vagy azok özvegyeinek képviselői — absentium ablegati, — kik azon joggal birtak, hogy magukat az országgyülésen képviseltethették, csakhogy ezek nem a főrendek, de a követek tábláján foglaltak helyet.

Tulajdonképpen mintegy közvetítőt képeztek a követek és egy más azon érdekes tényező, az országgyülési ifjuság között. Ezen ifjuságban, mely az ország szinét és virágát foglalta magában és jelesbjei később országos hirnévre tettek szert, a főszerepet ismét a jurátusok vitték. A királyi tábla és az ügyvédek gyakornokait nevezték így, jurati tabulae regiae notarie volt hivatalos czimök; oda tartoztak még az országgyülési követek irnokai. Ezeknek hivatalos teendőjük volt az országgyülési irományokat lemásolni, a mit dictaturának neveztek. Ezek is az illető megyék legtehetségesebb ifjai közül kerültek ki. Így a nagyhirü iró és műitész, Bajza is mint ilyen szerepelt az 1825-iki országgyülésen. Különben az állandó, mintegy szervezett hallgatóságot képezték, mely tényleg nem egyszer hatalommá nőtte ki magát mint az ellenzék főtámasza. Már ebből is lehet látni, miszerint a tanácskozási terembe való bejutás nem járt nehézséggel, és hogy ebben az irányban jelentékeny szabadság uralkodott. Rendesen nagy is volt a hőség, a miért egyszer Széchenyi az üléstermet kutyabarlangnak nevezte, a hol az ember elájul. A belépésnek szabadsága ellentéte volt az angol eljárásnak, mely még ma is hivatalosan tiltja az idegeneknek jelenlétét még a ház karzatán is. Hiszen alig pár éve történt az a különös eset,

hogy egyik irlandi képviselő kiüríttette a karzatot, melyen a trónörökös is helyt foglalt.[1] Ezen szokás még régmult időkben gyökerezik, midőn a parlament harczban állott a koronával és ily módon akarták meggátolni, nehogy a korona a vitának egyes mozzanatait megösmerje és esetleg az ellenzék férfiain bosszut állhasson. Nálunk a felfogás ellenkező irányban mozgott, a mi még maradványa volt azon időknek, midőn az országgyülésen mindenki személyesen megjelenhetett és résztvehetett a határozathozatalban. Később, miután a jogosítottaknak száma szükebbre szabatott és az országgyülések nem a Rákoson, de zárt helyiségben tartattak, az ülések még mindig teljes nyilvánossággal történtek, sőt magába a terembe minden tisztességes külsejü ember, magyar vagy egyenruhában bejuthatott. Ez zavart nem csinált, mert a mit szavazásnak nevezünk, az az 1825 előtti országgyüléseken általában ismeretlen volt. Kivéve a XVII. századbeli nádorispán-választásokat, mely többször személyes szavazással ejtetett meg.[2] A régi magyar közjogban azon elv uralkodott: »vota non numerantur, sed ponderantur«, vagyis a szavazatokat nem számlálni, de mérlegelni kell. Ez egy tiszteletre méltó hagyományból származott, mely megfelelt a Hármaskönyv VII-ik rész 2-ik czimének. Ezen czim, mint arra már az első kötetben hivatkoztam, azt irja elő, hogy a határozathozatalnál a józanabb és tehetségesebb rész — saniora et potiora pars — kijelentése a mérvadó.

Idők folytán azonban ezen szokás elfajult, visszaélésekre adott alkalmat, mert ily módon az elnökség, az alsó táblán a személynök, a felső táblán a nádorispán, a végzés kimondásánál önkényesen jártak el. Az 1825-iki országgyülésen dülőre jött a kérdés. Az alsó táblán ugyanis az 1826. márczius 9-iki ülésen szavazás történt és ekkor a személynök, Szögyényi Zsigmond, a városok szavazatát — nyolcz szavazat — számba vette.[3] Ez hihetőleg azon alapon történt, mert a többször

[1] Lásd *Pressensé:* L'Irlande et L'Angleterre, 355. lap.

[2] Lásd: Opinio excelsae regnicolaris Deputationis, articulo 8. 1825/7. exmissae, circa objecta publico politicarum relata, 46. lap.

[3] Lásd *Vaszary* Kolos: Az adatok az 1825-iki országgyülés történetéhez, 15. lap.

említett 1608-iki törvényben 8 város van megemlítve, mely üléssel bir.

A megyék követei ebbe nem nyugodtak bele. A politikai indok abból származott, mert a városok követei, mint már említém, teljes függésben voltak a kormányszékektől és a képviseleti rendszer első követelményének, a függetlenségnek, meg nem feleltek. A közjogi mozzanat abban jutott kifejezésre, hogy a város szavazata csak egy nemes emberével ért fel, holott a megyei követ sok ezer választót és még több ezer adófizetőt képviselt, mint a hogy Nagy Pál ennek kifejezést is adott.[1] A dolognak az is lett a vége, hogy innen kezdve az összes városoknak szavazata, éppen úgy mint a káptalanoké, egy szavazatnak vétetett.[2] A vitában teljes szabadsággal vehettek részt és ez képezte közöttük és a távollevők követei között a határvonalat, miután ezeknek sem szavazati, sem szólási joguk nem volt.

Fájdalom azonban, hogy ezen viták tartalmát illetőleg a lehető legsoványabban vagyunk informálva. Vezettetett ugyan egy napló — Diarium, — sőt 1825-től magyar nyelven is, jegyzőkönyv név alatt, éppen úgy, mint a hogy az irományok, leiratok, feliratok, izenetek az úgynevezett Acta Comitiorumban vannak közölve. A személynök természetesen ezek szerkesztésébe is befolyt és oly önkényesen járt el, hogy példáui Nagy Pál jelentése a papirospénz tárgyában, mely egy igen jelentékeny munkálat volt, a naplóba be nem vétetett. Különben az megvan és Vaszarynál olvasható.[3] Ily módon a beszédek megnyirbálva, élök eltompítva jelentek meg. Hozzájárul, hogy a szónokok nevei soha sincsenek közölve, úgyannyira, hogy a legtöbb esetben még erre nézve is kutatásokat kell tenni. Elég utalni arra, hogy a hivatalos jelentés mélységesen hallgatott Széchenyi István nagy adományáról az akadémiára vonatkozólag, melyet az 1825. november 3-iki ülésben tett. Az volt a szerencse, hogy azóta több napló

[1] Lásd Vaszary idézett munkáját, 31. lap.

[2] Lásd erre vonatkozólag a városok különvéleményét az idézett 1827-iki országos választmány munkálatában, 47. lap.

[3] Lásd idézett munka, 219. lap.

került nyilvánosságra, melyet egyes egyének vezettek, kik egy vagy más minőségben részt vettek az országgyülésen. Ezek között a legnevezetesebb egy akkori ösmert iró és benczés pap, Guzmics Izidor birtokában volt, mely egy ismerősétől származott és az ország későbbi herczegprimása, Vaszary Kolozs által kiadatott. A mint előbb, úgy utóbb is többször fogok reá hivatkozni, miután sok becses adatot tartalmaz. Főleg a személyi mozzanatok lépnek nála kellő módon előtérbe, miután mindenütt megnevezi a szónokokat és általában a tárgyalásokról lehető hű képet ad. A későbbi országgyüléseken, mint látandjuk, a helyzet ebben az irányban mind kedvezőbb lesz.

Az alkatelemek után az országgyülési hatáskör az, mely méltán felhivja figyelmünket. Az akkori korszaknak nagy jogtudósai mind foglalkoznak ezen kérdéssel és mintegy taxative sorolják fel azon tárgyakat, melyekben az országgyülés jogosítványai kifejezésre jutnak. Cziráky [1] a következő 12 pontban foglalja össze. Ezek közé tartozik a király koronázása, a nádorispán és koronaőrök választása, idegenek honosítása, királyi városoknak szavazatjoggal való felruházása, biztosok választása, a határok kiigazítása végett, az urbér rendezése, a törvényszékek szervezése, adóügy és az adóalapnak, az úgynevezett portáknak megállapítása, a lakosság összeadása, az ujonczoknak megszavazása, a nemesi felkelésnek elrendelése.

Mindezekre nézve Cziráky törvényeket idéz, melyek ezen jogosítványok értelmében hozattak. A tévedés nála abban rejlett, hogy ő az idézett törvényeket mintegy a törvényhozás korlátjaiként tekinti, holott ennek határai csakis a fizikai lehetetlenség által állapíttatnak meg. Ezen tételt az ösmert franczia iró, de Lolme [2] az angol parlamentre nézve azon sokszor idézett mondatban fejezte ki, hogy az angol parlament mindent tehet, csak az asszonyt férfira nem változ-

[1] Jus publicum regni Hungariae, IV. könyv 59. fejezet.

[2] Constitution de l'Angleterre ou état du gouvernement anglois, comparée avec la forme républicaine et avec les autres monarchies de l'Europe. 1771.

tathatja át és megfordítva. Cziráky tévedését menti azon körülmény, hogy ő közjogát a fennálló gyakorlatból merítette, mely tényleg ezen korlátolt hatáskörnek meg is felelt, a minek következtében az országgyülés legfontosabb jogosítványaival nem élt, és így igazán a főbenjáró kérdésekre befolyást nem gyakorolt. Így nem gyakorolt befolyást a katonai, külügyi, vám-, kereskedelmi és valuta-politikára. Megszavazta a hadi és házi adót, de az elébbinek hovafordítását nem appropriálta, nem határozta el, számadást róla nem kéretett. Nemcsak, hanem azon sajátságos jelenséggel, inkább fogyatkozással találkozunk, hogy míg a véradónak, az ujonczoknak megajánlása törvény utján történt, mely ajánlások mindegyike, a Corpus Jurisban meg is található, az adókra vonatkozólag a törvények között intézkedés nem foglaltatik. A hadi adót illető országgyülési végzést, melyhez mindkét tábla hozzájárult, és mely *conclusum diaetale* czimet viselt, csakis az országgyülési irományokban fedezhetjük fel. Oka ennek abban rejlett, a mi minden ilyen okmányban záradékként előfordul, hogy a rendek az összeg behajtásáért szavatosságot nem vállalnak, a mi törvényczikk esetében ki lett volna zárva, miután annak egész teljességében végre kell hajtatni.

Az eljárásban egy adag önámítás volt, a pénzt mégis behajtották, de a közjogi hézag megmaradt. Még rosszabbul állottak a dolgok a többi állami jövedelmekkel, a bányák, az állami jószágok, a vámjövedelmek, melyek harminczad nevet viseltek, a sóegyedáruság jövedelmei még az országgyülés szine elé sem kerültek.

Ilyen csonka volt a hatáskör az országgyülés belszervezetében. A tájékozott ember nem fogja tagadásba venni, hogy minő csorbát üt az egy testület önrendelkezési jogán, ha a vezetés nem egy általa választott elnöknek kezeibe van letéve. Nagyon találók erre vonatkozólag Szemere Bertalan szavai, ki hires követjelentéseinek egyikében a személynök elnökléséről a következőképpen nyilatkozott: [1] »Egy képviselőtestületben sem ösmerek oly szerencsétlen tüneményt, mint nálunk a személynök. Ez biró tehát, nem tagja a kormány-

[1] Lásd *Csengery* Antal munkái, II. kötet 224. lap.

nak, mégis ő védi a kormánynak előtte legtöbb esetben teljesen ösmeretlen tényeit. Beszél, igaz, de szavazata nincs, javasolhat módosításokat, de nem kezdeményezhet. Az igazságszolgáltatást birói társaival elhagyja, hogy bámulja a törvényhozást. Jelenléte a táblán a kémkedés természetével bir› és nem rendet, de időpazarlást és ingerültséget okoz.«

Éppen ilyen fogyatékos természetü volt a táblának hatósága saját tagjai felett. Az igazolási eljárást, a biráskodást a választások érvénye felett, nem az országgyülés, hanem a megyék, az akkori választókerületek gyakorolták.[1]

A konzervativ párt egyik vezérszónoka, Babarczy Antal, ezt imigyen magyarázta,[2] hogy a különbség a hazai és franczia, mint angol eljárás között onnan ered, mert ottan a választókerület tulajdonképpen nyilvánjogi és állandó jellegü jogi személyiséget nem alkot, csak egyszer jön össze a választási ténykedésre. Míg nálunk a megye, mely választ, nyilvánjogi személyiség, municzipium, nagyfoku autonomiával bir, a minek az igazolási jog folyamánya.

Az érvelésben a fennálló gyakorlat eredetét és indokait illetőleg volt egy bizonyos igazság, a tévedés csak onnan származott, hogy nem vétetett figyelembe, miszerint a megye, egy személyben fél és biró nem lehet, valamint, hogy az országgyülés mégis csak felette áll a vármegyének és a törvények végrehajtásának őre és legfőbb hatósága. De a dolog azért így állott és az országgyülés illetékességének csonka voltát bizonyította.

Hasonlóképpen nem léteztek házszabályok, tanácskozási rend. Szemere e felett említett követjelentésében imigyen panaszkodik: »Semmi rend, semmi fegyelem. Mindenki anynyiszor beszél, ahányszor akar, a kérdések feltevésére sincsen semmi állandó szabály, felettök dönt a pártok közötti folytonos versengés és küzdelem, tulajdonképpen még azt sem gátolja semmi korlát, hogy azon határozat, mely az ülés elején hozatott, annak végén fel ne forgattassék. Ki is gátolja?

[1] Lásd *Kemény* Zsigmond tanulságos czikksorozatát a »Pesti Hirlap« 1847. augusztusi számában.

[2] Lásd »Pesti Hirlap« 1847. november 28-iki szám.

a kerületi elnök? ennek nincs hatalma, ez csak a végzéseket regisztrálja. A személynök? ennek pedig az ösmert okoknál nem lehet semmi hatalmat adni, miután ez csak arra való lenne, a tanácskozások szellemét meghamisítani.«

Igen sajátszerü volt a helyzet, azt illetőleg, a mit az országgyülés fegyelmi hatóságának lehet nevezni. Ebben a kérdésben azon jogelv divatozott, melyet a római jog úgy fejezett ki »minima non curat a praetor«, a biró a csekélyebb dolgokkal nem foglalkozik. Vagyis, — hogy a büntetőjog terén maradjunk — míg a kisebb fajta parlamentáris vétségek és kihágások ellen törvényes intézkedés nem létezett, a nagyobb büntényekre nézve igenis állott fenn úgy törvény, biróság, mint eljárás. A törvény az 1723 : VII. t.-cz. volt, mely különösen hangsúlyozza, hogy az ország dolgát mérséklettel és komolysággal kell tárgyalni. Hogy ez biztosítva legyen, hogy az országgyülésnek tagjai és családjai a szükséges bátorságot élvezzék, elrendeltetik, hogy a felsorolt követelmények ellen vétők a királyi tábla előtt, a királyi ügyész által perbe fogassanak és esetleg a nagyobb hatalmaskodás bűntényében marasztassanak el.

Az 1832-iki országgyülésen előadta magát azon eset, hogy az eljárás megindíttatott, mire később még visszatérek.

Be kell ösmerni, hogy a dolgok ilyetén állása mellett, a hatáskör nagyon fogyatékos volt, mert hiszen a tanácskozási rend elleni folytonos, habár kisebb természetü vétségek teljesen megakaszthatják a tárgyalást, még ha nagyobb hatalmaskodások és sérelmek nem is követtetnek el. De viszont másrészt a legnagyobb elégtétellel megállapíthatjuk, hogy a fegyelmi eljárás szüksége fenn nem forgott. Úgy annyira, hogy azon negyedfélszázad alatt, melyről beszélünk, mely hosszu idő alatt az országgyülésen a szenvedélyeknek vihara nem egyszer oly nagy arányokban dúlt, mint előtte és utána soha, ezen korlátok hiánya az eredményes működést nem zárta ki. Bátran lehet állítani, hogy a törvényhozás munkaképes volt, a vezetők felett a fejetlenség hullámai nem csaptak össze. Oly jentékeny eredmény, mely kötetekre menő dicsérettel felér, főleg ha tekintetbe veszszük, hogy nem egyszer úgy a kormány mint pártja részéről a ma-

gatartás olyan volt, melyet jóhiszemünek csakugyan nem lehetett nevezni.

Az országgyülés működése két sarkpont körül forgott, a melyet akkoron propositiones, továbbá gravamina et postulata czimen neveztek. Az első királyi előterjesztéseket, a másik pedig az ország kivánságait és sérelmeit foglalta magában. A királyi előadásokra nézve már az 1495 : XXV. t.-czikkben találunk intézkedést olyképpen, hogy ő Felsége mindenek előtt előadja azon indokokat és szükségeket, melyek az országgyülés egybehivására indították. — Ut ante omnia sua Majestas, causas, rationes et necessitates suas ac Regni propter quae dietam constituit, proponat. — Későbben is az 1791. országgyülésnek egyik czikkelye, úgymint a 13-ik, megszabja, hogy mindenek előtt a királyi előterjesztések tárgyalandók, melyeknek megvitatása után az ország igazságos sérelmeit kell orvosolni. Miképpen történtek ezek, arra nézve később többet fogok mondani, itten csak arra szorítkozom, a mi az eljárási módozatokra vonatkozik. Az országgyülésnek tárgyalási rendje, melyről már az előző kötetben szóltam, körülbelül abban az állapotban maradt, csakhogy élesebben domborodott ki. Főleg azon vonások váltak élesebbekké, melyekben a rendeknek önállóságra való törekvésök jelentkezett, valamint azon törekvés, a hatalom súlypontját oda helyezni, a hova az természet szerint tartozott, a követeknek táblájába.

A törvényjavaslat kezdeményezése feltétlenül az alsó tábla jogaihoz tartozott. Míg Angliában ez csakis a pénzügyi természetü előterjesztésekre áll,[1] nálunk az egész törvényhozási anyagra vonatkozott.

Az eljárásnak eredete visszavezethető a két táblára való szétoszlás tényére. Kölcsey [2] szerint a vitatásoknak valahol kezdődni kellett és így tetszés szerint a követeknél történt az. A magyarázat abban van, hogy míg a követek az egész nemesség képviseletének tekintettek, a főrendek csak

[1] Thomas Erskire *May:* Das englische Parlament und sein Verfahren. XVIII. fejezet. E kitünő angol munkát, melyet német fordításban idézek, és mely ebben az irányban európai hirnévnek örvend, mindenkinek melegen ajánlom.

[2] Munkái, VII. kötet 201. lap.

magokat képviselték. Ez a megkülönböztetés, majdnem valamennyi országgyülésen szerepelt, különösen a midőn a két tábla egymással versenygett. Minduntalan ki lett emelve, hogy mit akar az az 500 embert számláló mágnási tábla, a követekével szemben, mely 700,000 nemest és hozzá az egész adózó népet képviseli, mint a hogy ezt már először Nagy Pál az 1825-iki országgyülésen hangoztatta [1] és attól az időtől állandó tétel lőn, melyet nemcsak az ellenzéki követek, de a főrendek szabadelvü tagjai is felhoztak. A konzervativ felfogásnak leghivatottabb képviselője, a nagyhirű országbiró, Cziráky, ennek következtében az 1832-iki országgyülésen [2] azt állította, hogy ennél veszedelmesebb szó soha az országgyülésen nem mondatott, világos ellenére az ősi alkotmánynak, mely a két tábla egyenjoguságát állapítja meg. Kölcsey azzal vágott vissza, hogy az országgyülés épúgy egy testület, mint a megyének törvényhatósága, és ha ott a nemesség fejenként leszavazza a főembereket, úgy kell annak lenni a törvényhozásban is. Az egész az egyensúlynak kérdése volt, és miután a rendek táblája fizikailag és szellemileg is többet nyomott, természet szerént magához ragadta a kezdeményezést, az első szót. És habár viszont az alkotmány értelmében az utolsó szó a koronáé volt, mégis ezzel szemben is érvényesítette akaratát. Ez kifejezésre jutott mindjárt a korona képviselője, a személynök befolyása alól való menekülésben, még pedig egyszerüen azért, hogy a határozathozatalra való döntő befolyás a megyei követeknek biztosíttassék, szemben a városi és káptalani követekkel, az udvari befolyásnak ezen engedelmes eszközeivel. Ezen törekvés azáltal nyert megvalósulást, hogy a tárgyalások súlypontja a kerületi ülésekbe lett áthelyezve.

Ennek mégértésére tudni kell, hogy az üléseknek három fajtája divatozott. Az egyik volt az úgynevezett elegyes ülés — *sessio mixta,* — melyben a főrendek is megjelentek s mely ülésen a nádorispán elnökölt. Igazában ezen gyülés az egész törvényhozást foglalta magában. Előbbi időben nem egy fon-

[1] Lásd *Vaszary* idézett munka, 131. lap.

[2] Lásd *Kölcseynél,* VII. kötet 204. lap.

tos kérdés ebben a gyülésben döntetett el, például az 1791: XXVI. t.-czikk, mely a protestáns vallás jogállását biztosította. Később a nádorispán és koronaőrök választásán kivül ottan érdemleges határozatok nem hozattak. Főtárgyát a királyi leiratok átadása és felovasása képezte.

A második volt a karok- és rendeknek országos ülése — regnicolaris sessio, — melyben a királyi tábla elnöklete alatt az összes jogosultak résztvettek és melyben de jure a végzések hozattak is. Jogilag mondom, mert tényleg a kérdések a kerületi ülésekben — circularis sessio — döntettek el. Ezek az országos üléstől abban különböztek, hogy bennök a királyi tábla nem volt jelen és e szerint az elnöklést a követi kar választottai vitték. Két követ elnökölt, egyik a tiszai, a másik a dunai megyékből, hetenként váltakozva, még pedig oly módon, hogy mindig ékes dikczióval foglalták el helyöket és váltak meg tőle. A jegyzői tisztet is a követek teljesítették, még pedig rendesen a legjobb tollu egyének alkalmaztattak. Így Platthy, Bartal, Kölcsey, Szemere, Szentkirályi. Az előző kötetben előadtam ezen ülések eredetét. Elébb tanácskozások voltak, még pedig az ország négy kerülete részéről, honnan az elnevezés is származott. Csakhamar rájöttek annak előnyére, hogy az elnökség saját megbizott emberök kezében volt, a mi a tanácskozás menetére, a kérdés feltevésére és a szavazás keresztülvitelére döntő befolyást gyakorolt. Ily módon nem voltak kitéve annak, hogy a személynök a vitát befolyásolja, a követeket rendszabályozza, a kérdést abban az alakban tegye fel, mely a többség akaratát kiforgassa, vagy a városi és káptalani követekkel azt leszavaztassa. Azon igyekeztek tehát, hogy a tényleges döntés a kerületi ülésben történjék, a hol a nemzeti közvéleményt képviselő megyék vitték a nagy szót, és az országos ülés csak arra szolgáljon, hogy az ekként létrejött határozatot a rendek táblája formás végzésre emelje. Ez el is éretett s állandó gyakorlattá vált, hogy midőn az országos ülésbe a kerületi ülésben elfogadott határozatot behozták, az vita nélkül egy dörgedelmes »*maradjon*« kiáltással végzés-erőre emeltetett.

Az ellenzéki szellem ottan teljes erővel dolgozott, a minek folytán Metternich, ki a jakobinus rögeszméktől ez alka-

lommal sem tudott szabadulni, azokat az anarkhia fészkeinek nevezte. Ellenben Deák azt a nagy jelentőségü bizonyítványt állította ki rólok, hogy tárgyalásaik tartalmassága nem egy megyét reábirt arra, hogy utasításait megváltoztassa, természetesen a szabadelvü irányra vonatkozó kedvező értelemben.[1]

Ebben a tekintetben nem volt hiba. A hiba a főrendiháznál kezdődött, mely az udvari befolyásnak és az ósdiságnak igazi bagolyfészke volt. Akármilyen üdvös is volt az alsó tábla határozata, akármilyen meggyőző érvekkel volt is az kifejezve, a minek foglalatját izenetnek — *nuncium* — nevezték, az legtöbb esetben nem talált kedvező fogadtatásra, hanem visszaküldetett. Mint a hogy ez a szólásszabadsági sérelemnél történt, mely 23 izenetváltást tett szükségessé, fájdalom, eredmény nélkül. Ha azonban kivételesen a két tábla mégis megegyezett, akkor az egész egy alázatos felirat — *humillima repraesentatio* — alakjában a koronának felterjesztetett. A korona beleegyezése egy kegyelmes királyi határozatban — *benigna resolutio* — adatott tudtára a rendeknek. Ezen két intézményből állapíttatott meg azután a törvény szövege. Ennek részesei voltak a két tábla képviselői, a királyi kanczellária kiküldöttei, kiknek működését *concertatio*-nak nevezték, mely alkalommal azonban a legtöbb esetben sok félreértés és nézeteltérés mutatkozott. Sőt még az is megtörtént, hogy a kanczellária emberei a királyi leiratoknak a kifejezéseit elcsavarták, kihagyták, ily módon akarva a már kieszközölt engedményeket visszaszivni. Sőt arra is volt eset, hogy egyes szavaknak betoldása által követtek el az ország jogain sérelmeket. Széchenyi István[2] maga is egy esetben felhozta, hogy az 1791 : XX. t.-czikkbe, mely a só árának meghatározásáról szólt, a mit az országgyülés saját jogának tekintett, ezen czikkbe, elösmert rendkivüli körülmények esetére, be lett csusztatva a felhatalmazás — *extremae urguentes circumstantiae,* — hogy a király maga az ár emelését országgyülésen kivül is eszközölheti. Hogy ezen kijátszásoknak egyszer s mindenkorra elejét vegyék, a rendek későb-

[1] Lásd *Kónyi* Manó: Deák Ferencz beszédei, I. kötet 76. lap.
[2] Beszédei, 87. lap.

ben kész törvényjavaslatokat terjesztettek fel. Mire később még visszatérek.

Az elmondottak lehetőleg híven adják vissza az országgyülés alkatelemeit, szervezetét és működését. Ezen tényezőknek tárgyilagos vizsgálata azon következtetéshez vezet bennünket, hogy alig létezett testület, mely kedvezőtlenebb helyzetben lett volna arra, hogy akaratának érvényt tudjon szerezni. Nem birt a megfelelő kellékekkel sem önmagában, sem lefelé, sem felfelé. Önmagában azért nem, mert alkatelemeinek különfélesége, szervezetének csonka volta — mely a kellő összeköttetést az elnökség idegen voltánál fogva a fej és a test között nélkülözte — egy egységes akarat képződését megnehezítette.

Felfelé nem, mert azon eszközökkel, melyeket a hatalommal szemben érvényesíthetett volna, a legfogyatékosabban rendelkezett. Még azt sem volt képes megakadályozni, hogy a korona a törvényhozás tagjaival szemben a hatalmaskodás terére ne menjen át.

Erre nézve egy-két esetet, a dolog könnyebb megértése czéljából, fel is említek.

József nádorispán egyaránt gyakorolt czenzurát mágnások és követek felett. Széchenyi Istvánt[1] alaposan megleczkézteti, hogy csakis nagyérdemü édes atyjának köszönheti, hogy meggondolatlan szavait nem részesíti súlyosabb elbirálásban. Károlyi Györgyöt a vallás ügyében még szóhoz sem engedi jutni.[2] Barsmegye követét, Balogh Jánost szintén feddésben részesíti, mert egy alkalommal az a megye népszerütlen főispánjának elmozdítását követeli.[3]

Ezek az enyhébb, szelidebb eszközökhez tartoztak, voltak azonban olyanok, melyek komolyabb szinezettel birtak. Az 1832-iki országgyülésen Tarnóczy Kázmér, Barsmegye követe, dörgedelmes filippikát tart a főrendek ellen. Ennek folytán egy királyi leirat intéztetik a rendekhez, melyben Tarnóczy ezen eljárásáért a legszigorubban megrovatik. »Enun-

[1] Lásd Beszédei, 51. lap.
[2] Lásd Kölcsey munkái, VII. kötet 241. lap.
[3] *Vaszary:* Adatok az 1835-iki országgyülés történetéhez, 247. l.

ciationem autem Barsiensis deputati severissime damnamus«, mi alkalmat adott azután Deáknak [1] egy hatalmas tiltakozó beszédére.

De történtek ennél súlyosabb beavatkozások is, oly módon, hogy a legmagasabb helyen visszatetszésben részesülő követek kénytelenek e miatt odahagyni az országgyülést. Ez az 1825-iki országgyülés alatt esett meg a hires trencséni követ, Borsiczkival; az 1840-ikin pedig a pestmegyei követ, Ráday Gedeonnal, ki egyszerüen letiltatott a megjelenéstől, úgy hogy végtére maga köszönt le, nehogy a viszálykodás sárkányfogát képezze a király és nemzet között.

A király tekintélye az, a mit a tárgyalásoknál minduntalan latba vetnek.

Ez a tekintély az, mely minden kormányzati visszaélést képes palástolni.

Egy alkalommal még maga Széchenyi István is elveszti a türelmét és felszólal ezen bitorlás ellen. Ámde a főrendiházban, a hol ez történik, József nádorispán az elnöki székből azonnal közbeszól, hogy ezen gáncsolódás tulajdonképpen a királynak szól és így nem helyén való.

Idézi Werbőczy II-ik rész III-ik czimét, mely szerint az uralkodás és kormányzat a király kezébe van letéve, és éppen azért a közdolgokban ezen kettős mozzanatot egymástól elválasztani nem szabad. »Quod regimen et imperium solum apud principem est. Ergo in pertractationibus publicis semper de principe esse loquendum, non de regimine, et istam differentiam non esse faciendam censeo.« [2]

Ennek a felfogásnak tévedései korán felismertetnek. Wesselényi [3] kifejti, hogy a kormányzat, igazgatás alatt korántsem kell a király személyét érteni. A király személye szent és sérthetetlen, kormánya azonban felelős, és igen szomoru lenne, ha minden hibáért és tévedésért, a mit a kormány tesz, a király személyét lehetne felelőssé tenni. Ő éppen úgy hivatkozik II. Ulászló 1507-iki törvényére, a kormány felelősségét

[1] *Kónyi* Manó: Deák Ferencz beszédei, I. kötet 38. lap.

[2] Lásd Széchenyi István naplói, 255. lap.

[3] Balitéletekről, 298. lap.

illetőleg, mint a hogy ez az 1825-iki országgyülésen a királyi biztosok garázdálkodásával szemben felhozatott. De ez mind nyári zivatar számba megy, és míg Francziaországban ama korban a Polignac-minisztérium vád alá helyeztetett, Pálffy Fidél kanczellár, ki ezt valójában megérdemelte, szárazon, sőt kitüntetéssel ellátva viszi el bőrét.

Igaz, hogy az ujonczok és ezek költségeinek megtagadása a törvényhozásnak hatalmában állott. De vagy nem volt módjában e fegyverrel élni egyszerüen azért, mert országgyülés nem tartatott, vagy pedig, ha tartatott és vele élni akart, mint a hogy erre az 1840-iki országgyülésen maga Deák kész is volt, akkor az országgyülés alkatelemeinek tömörséghiánya képezte az akadályt.

Lefelé is korlátozva volt a hatáskör. Részint a közvélemény szervezetlensége, részint az országgyülés tárgyalásai közzétételének fogyatékos volta miatt. Ezen fogyatkozás vitte rá a követi táblát, hogy folytonosan sürgette az országgyülési hirlap alapítását, mely a beszédeket hiven visszaadja; de ezen követelés egész 1848-ig zöld ágra vergődni nem tudott.

Mindennek daczára, mint látni fogjuk, az elért eredmény csodálatos és rendkivüli volt. Ennél az oknál fogva nem tehetem magamévá az érdemes Tóth Lőrincz [1] véleményét, ezen időszak országgyüléseit illetőleg, melyet különben sok tekintetben jellemző és tanulságos voltánál fogva idézni kivánok. Imígyen ír:

»Záradékot záradékra kovácsolni, azokat körömszakadtáig védeni, míg a lassanként elcsábított, a kanczellária kiküldöttjei, valamint a személynök által megpuhított, olykor hivatalok, czímek, keresztek árán megvásárolt többség ellenében hasztalan lett minden védelem; roppant fontosságot tulajdonítani a sorozatnak, a sorozat és elsőbbség, a királyi előadások vagy a nemzeti sérelmek elébbi vagy együttes tanácskozás alá vétele feletti vitákban úgy elpazarolni a drága időt, hogy végre egyik tárgyat sem lehetett befejezni; sokat, tulságos sokat követelni, hogy legalább valamicskét nyerjünk;

[1] »Hazánk« folyóirat, I. kötet 165. lap.

ujjongó örömet érezni valamely izenet elfogadása felett, melyet a bécsi resolutio úgy is tönkre fog silányítani, ellenben el nem fogadás esetére egy csomó izenetet váltani, mindannyiszor végig döngetni a hazafiatlan, csökönyös főrendeket, s ez által teljesen kielégítve lenni; falrengető éljenzéssel fogadni a kegyelmes királyi leiratokat, melyek valamely sérelem orvoslását igérték; óvásokat tenni, ha a személynök valami ügyetlen szót használt; sallangos beszédeket, melyek általános szépségü mondatokkal, sőt olyankor Rotteck-Welcker-féle elméletekkel voltak tömve: ez körülbelől képe a magyar országgyülésnek 1825—1847-ig.«

Ennél az itéletnél sokkal igazságosabbnak találom a Szemereét, ki is már idézett követjelentésében erre a kérdésre nézve következőképpen nyilatkozik:[1] »A követi tábla ez országgyülésen, mint az elébbiekben, sokat dolgozott, a nagy élet- és alapkérdések megoldásához bátor kebellel nyult. Ha a nehézségek sokaságát és eszközeinek hiányos voltát tekinti vala, vissza kellett volna rettennie, de szivében csakis a kötelességérzet uralkodott, mely mellett elbukni igen, de elcsüggedni nem volt szabad.«

Szemerének eme verdiktjét az elfogulatlan utókornak meg kell erősíteni. Hangsúlyozni kell, hogy a régi jó táblabirák munkájokat elvégezték, s tudtak dolgozni, még pedig derekasan. Wirkner[2] megirja, hogy a rendek minden alkalommal minő hangyaszorgalommal láttak a munkához. Zichy Antal,[3] kinek módjában állott erre vonatkozólag személyes tapasztalatokat szerezni, hasonlóan bizonyítja, hogy az a buzgalom, melyet az akkori követek kifejtettek, nem is hasonlítható a mostani parlamenti bizottságok tessék-lássék tárgyalásához. Az utolsó 1847-iki országgyülés pláne oly gőzerővel dolgozott, hogy Somssich Pál nyilt ülésben pár napi pihenőt kért, hogy idő legyen a felgyült anyagot megemészteni.

Meg is volt a fáradozásoknak a kellő sikere és eredménye, részint közvetett, részint közvetlen pozitiv értelemben,

[1] *Csengery,* idézett munka, II. kötet 224. lap.
[2] Élményeim, 105. lap.
[3] Széchenyi naplói, 542. lap.

természetesen ez utóbbinak inkább szerény méretekben, habár ennek hatása itten is áttörte a kereteket.

Az eredmények igen egyszerüen a kérdések előkészítésében állottak. Nem lehetett volna az egész 1848-iki kodifikácziót körülbelől három hét alatt megalkotni, hogyha annak ágyát az előbbi országgyülések meg nem vetik.

Pozitiv eredményt képviselt már jóval elébb például a magyar nyelv ügye, főleg ha tekintetbe veszszük, hogy minő konok és megátalkodott volt ezzel szemben az udvar ellenállása. Az is későbbi következményeiben nagy horderejű dolognak tekinthető, hogy Ferencz császár csökönyös maradiságával szemben a kormány kénytelen volt a reform szükségét elösmerni, sőt annak zászlóvivője gyanánt jelentkezni. És akármilyen nagy volt az űr, mely a kormány és nemzet kiindulási és végpontja között tátongott, de már emez eredménynél sem lehetett elvitatni azt, hogy a rendek táblájának magatartása országgyülésről országgyülésre imponálóbb lesz és a kormányt egyik állásából a másik után szorítja ki.

Az indokok a viszonyok természetében rejlettek, melyekre vonatkozólag a szükségeseket részben már elmondtam. És ha e tételek itten ujra ismételtetnek, ennek magyarázata abban található, mert valamennyi konkrét vonatkozásokra való alkalmazhatóságukat politikai értékök próbaköve gyanánt lehet tekinteni.

Az egyik indok az osztrák rendszer gépies voltában rejlett, mely a rövidebbet huzta a magyar intézmény szervi erejével szemben. Akármilyen nagynak látszott is az osztrák hatalom terjedelme, az egy holt súlyt képviselt, mely nem volt képes kibirni a harczot egy kisebb terjedelmü, de élő tényezővel. Mert ámbár korlátolt volt is a hatáskör, szét is húztak az országgyülés alkatelemei, mégis mindezek megtalálták ellensúlyukat a megyei követek minőségében, a szerves összefüggésben küldőikkel és magának az országgyülésnek nagy történeti és közjogi hagyományaiban.

Különösen sokat tett ebben az irányban a megyei követeknek minősége, azon egyéni súly, melylyel birtak és mit kifejtettek, és ebben ama nagy politikai folyamatnak, mely már a szatmári békekötés után megindult, értéke kifejezésre jutott.

Ezen súly és minőség egyéni, társadalmi, politikai alkatelemekből állott, és az egész követi karnak már önmagában véve rendkivüli tekintélyt és erőt kölcsönzött. Annak a hatalmas osztálynak és nemzedéknek, melyet elébb bemutattam, a követek táblája szinét és virágát képezte. Mindegyik megye becsületbeli kötelességének tartotta két legkitünőbb fiát úgy szellemi mint társadalmi tekintetben az ország nagy tanácsába — magnum consilium ad ardua regni negotia — felküldeni. Mindannyian egyszőrü-bőrü emberek voltak, úgy tekintették egymást mint egy családnak tagjai, a patriarkhális vonás az, a mi közöttük uralkodott. Megfelelt ez a régi hagyománynak, hogy a nemesség képviselői, még ha külön párton vannak is, összetartoznak.

Az általános életviszonyok is előmozdították ezt. A követek egymásra voltak utalva, részint mert Pozsony mindegyikre nézve idegen talaj volt, részint mert a klub-, kávéház-, vendéglőélet nem volt annyira kifejlődve mint mostanság. A családos követek elhozták családjukat magukkal, a kik nem voltak házas emberek, vagy nem birtak háztartással, azok összeállottak, szakácsot fogadtak és úgy étkeztek. Ez történt például a konzervativ Andrássy Józsefnél, kinél 24 követ, pártkülönbség nélkül, étkezett, és hol mindegyiknek joga volt vendéget hivni. Pulszky [1] kiemeli, hogy ez összejövetelek nagy mérvben hozzájárultak az élesség és durvaság kizárásához. Nyilt házat vittek az egyház tagjai, ők különösen érezték, hogy aulikus magaviseletök folytán a mit a politikai vámon veszítettek, a társadalmi réven kell visszaszerezni, mindent is elkövettek a jó egyetértés létrehozására.[2]

A nőiség varázsa és hatalma szintén kiveszi a maga részét az összhangzatosság előmozdításában. Kölcseytől [3] tudjuk, hogy Somssich személynöki kinevezésénél sokat tett az ellenzéki követek előzékeny magatartása, mely onnan származott, hogy Beöthy Ödönnek, ki oda látogatóba ment, megesett a szive a család nőtagjainak keservén, ha az előlép-

[1] Életem és korom, I. kötet 170. lap.
[2] *Fiáth:* Életem és élményeim, II. kötet 13. lap.
[3] Munkái, VII. kötet 210. lap.

tetés nem sikerül. A konzervativ Zsedényi az ifjuságnál főleg azért népszerü, mert a vigalmak rendezésében nagy virtuozitást fejt ki. Csekély fontosságu dolgoknak látszanak mindezek, de beillesztve az összviszonyok keretébe, kiegészítik a korrajznak hűségét.

A követi karnak működésében is kifejezésre jutnak a patriarkhális vonások. Mint egy nagy család tagjai között a név- és évforduló napok ünnepeket képeznek, kölcsönös üdvözlések és jókivánatok alkalma. Annyira megy ez, hogy Deák Ferenczet, mikor nem is volt követ, névnapjának ötletéből a kerületi ülésből gratulálják meg.

Ezen ünnepélyeknek főrendezője és szónoka, Borsodnak nagyhirü követe, Palóczy László volt, a régi jó táblabiráknak mintaképe, kiről oly jól mondotta követtársa, Szemere, hogy tiszteletben megőszült haja mint egy fehér zászló a békét jelenti.

Ösmerte az egész országot, minden családot, tudta annak minden csinját-binját, eredetét, történetét, viselt dolgaikat, azonkivül a világ- és hazai történetnek minden nevezetesebb eseményeit. Ebben az irányban egy élő krónika és naptár volt, mert nem létezett oly felszólalása, hogy annak a napnak dátumát valami történeti példával ne tudta volna fűszerezni.

A mi a fődolog volt, az az, hogy az alsó tábla a gentlemanek, az *uri emberek* gyülekezetét képviselte. Az uri felfogás volt az, mely közöttük mindenek felett uralkodott. Első sorban és főleg az egyéni tisztesség, kifejezve a modorban és magatartásban, volt az, a mi követeltetett. Több példát lehetne erre idézni — csak azért mellőzöm, mert nomina sunt odiosa, — hogy minő szigoru elbánásban részesült azon egyén, ki annak szabályai ellen vétett. Nem létezett soha testület, mely a magán- és közélet integritását oly magasra tartotta volna. Egy angol irónő, Miss Pardoe,[1] ki a harminczas évek végén nálunk járt és minden irányban alaposan informáltatta magát, a legnagyobb lelkesedéssel ir

[1] Te City of the Magyar, or Hungary, and her Institutions, III. kötet.

azon benyomásokról, melyeket az egész nemzetről, de különösen az országgyülést illetőleg szerzett.

Attól tart, azzal kezdi, hogy nem lehet elég igazságos a magyar parlament iránt, melyről neki Bécsben mint egy lengyel országgyülésről beszéltek. Jól esik kimondania, hogy ezen testület méltó képviselete egy országnak, mely az önkényuralom sivatagában, mely őt minden oldalról környezi, a szabadság oázisa gyanánt jelentkezik. Nagy benyomást tesz reá azon körülmény, hogy, míg másutt rendesen az ellenzéken olyanok vannak, kik csak nyerhetnek és nem veszthetnek, nálunk az országnak vagyonos és képzett elemei foglalnak helyt annak soraiban. Elösmeréssel szól a reformpárt törekvéseiről, mely a szabad sajtót és az erőteljes közvélemény nyomását nélkülözi. Konstatálja, hogy ezek mind a megyei nemesség tagjai, mert a városok képviselői nem mernek önállóan fellépni, különösen nem a kormánynak ellenzéket csinálni. Nyomatékkal fejezi ki, hogy ritkán látott annyi férfias, jellemes arczot egy rakáson. Éppen így szól a tárgyalások menetéről, mely komolyságban és szónoki minőségében nem áll mögötte az angol parlamentnek.

A követi kar minőségére nézve igen találók egy akkori ösmert publiczista, Orosz József megjegyzései, ki 1832-ben Kossuthtal egy darabig társszerkesztő volt,[1] ki is rólok következőképpen ir:

»A megyei követek feladatuk szinvonalán állanak, miután az ország közéletét, intézményeit, közjogát teljes mértékben ösmerik.

Ezt leginkább annak köszönhetik, hogy az egész életök a megyei közigazgatás és közélet terén folyt le és ebben az irányban oly gyakorlati ösmereteket szereztek magoknak, mint alig más országban. A megyei élet oskolája kettős irányban észlelhető. Egyrészt a vitának keresetlen egyszerüségében, mely a készített, betanult beszédeket mellőzve, nagyobbára rögtönzésből állott, de mindig a szeg fejére talált. Másrészt az irásbeli fogalmazványok, üzenetek, jelentések, törvényjavaslatok tartalmas voltában, melyeknek közjogi és politikai érté-

[1] Terra incognita, 259. és következő lap.

két az aulikus felfogásu, nagy tudományu Virozsil[1] is elösmeri.

Mint a hogy kénytelen volt az osztrák hivatalnoki kar legnagyobb kodifikaczionális tekintélye, Pilgram báró, hasonló értelemben nyilatkozni, nemcsak, hanem a magyar törvények minőségét az osztrákok fölé helyezni.[2]«

Az akkori magyar kodifikáczió jellegét az alkotta, hogy az nem külföldi majmolás- és kompiláczióból származott, hanem a hazai viszonyok talajából és az emberek ösmeretéből nőtt ki. A törvényhozók lelkiösmeretes gonddal és fáradsággal, saját bő tapasztalataik és önálló felfogásuk alapján, magyar emberek és magyar viszonyok számára csinálták a törvenyt. Az urbéri, a mezei rendőrségről szóló törvények ebben az irányban mintaszerüek, és még ott is, a hol a külföldi behatásokat nem lehetett mellőzni, mint a váltótörvénynél és a büntető törvénykönyv javaslatánál, még ott is kifejezésre jut az eredetiség mozzanata, ez utóbbinál egyesítve a legnagyobb jogi értékkel.

Ha már most a követi kart szembe állítjuk a kormánynyal és annak közegeivel, rögtön fel lehet ösmerni azon óriási fölényt, melylyel a nemzet képviselői az udvar emberei felett állottak.

Nem lehetett szemet hunyni a politikai és erkölcsi tartalomnak súlya előtt, mely oly emberek mint: Kölcsey, Deák, Klauzál, Beöthy Ödön és társaiknál található volt és melylyel szemben ellenfeleik másra mint a hatalomnak »ultima ratio«-jára nem hivatkozhattak. De ettől egészen eltekintve, mihelyt a kormány és párthivei az alkotmányos vitatkozás és eszmecsere terére lépett, okvetlenül a rövidebbet kellett huzniok. Ama számtalan törvény és előzetes eset, a melyeknek ösmerete az ellenzék vezéreinek kis ujjában volt, biztosan maga után vonta a kormány teljes vereségét, mihelyt nem hatalmaskodással, de érvekkel akart operálni.

Az alternativa tehát mindig úgy volt felállítva: vagy nincs országgyülés, de ezt a monarkhia helyzete nem birta

[1] Staatsrecht des Königreichs Ungarn, I. kötet 60. lap.

[2] Lásd *Wirkner*, idézett munka, 105. lap.

ki, vagy összehitták, s akkor ez mindig az ellenzék politikai és erkölcsi győzelmével végződött.

A másik mozzanat volt az összeköttetés azon ereje, mely a követi táblát küldőivel egybekötötte. Ez a viszony lényegesen különbözött attól, mely más időben a képviselőt választóihoz füzi. Bármennyire biztosnak érzi magát egy képviselő kerületében, bármily erős is a kötelék, mely őt választóihoz fűzi, az meg sem közelítheti azon kapcsok szilárdságát, mely az akkori választóközönség testületi szervezésében rejlett. Mert míg mostanság a kerület csak egyszer jön össze, t. i. a választásnál, akkor a megye, a 48 előtti választókerület, folytonos működésben és akczióban volt. Hozzájárult a közjogi, politikai, társadalmi érdek közössége, mely a populus Werbőczianus minden egyes tagját fecskefészekszerü szilárdsággal kötötte egymáshoz. Ezt darabokra kellett törni, ha a hatalom győzni akart, de rést benne ütni csakugyan nem lehetett. Erre vonatkozólag azok, miket elébb elmondottam, éppen úgy bizonyító erővel birnak, mint a későbben felhozandók. Soha azon kifejezés egy husból való hus, egy vérből való vér, egy lélekből való lélek olyannyira meg nem valósult, mint ezen viszonyban. Igaz, hogy az országgyülés szinhelye messze volt, táviró és ujság nem hozott minden nap hirt az ottan történtekről. Sőt ha érkeztek is levelek, jelentések, pótutasításokat kérve, ezek még sem dolgoztak elegendő közvetlenséggel. De mikor a követek hazajöttek, az egész megyének szine előtt megtették jelentésöket, előadták küzdelmüket az alkotmányért, elpanaszolták a remények meghiusultát, akkor a jogosultak ezrei áhitattal hallgatták mindezt. Annyival inkább, miután közöttük oly mesterművek léteztek, mint például Deák vagy Szemere követjelentései. A szellemi hatás mellett az ősi dacz, a büszke függetlenség érzete felütötte fejét, nem tágitani fogytig: az volt a jelszó, folytatni a harczot az ellenállás minden eszközével, hogy végre is dülőre jussanak.

Mihelyt az országgyülés összeült és dolgozni kezdett, a történeti hagyományok egész özöne lepte el az elméket, miből kitartást, bizalmat merítettek. Mikor az 1825-iki országgyülés kezdetén, azon szép szokásnak engedve, hogy a két

tábla egymást küldöttségek által üdvözli, a felső tábla küldöttsége, a szent életü Szepessy pécsi püspökkel élén, a következőképpen köszöntötte a követi kart: »Hogy egy Istenünk, hazánk és alkotmányunk van és hogy tanácskozásunkat egy lélek vezérelje, az egyetértés lelke«, akkor mindenki átértette, hogy ezen szép szavaknak minő történeti és politikai hátterök van, mennyi erő és hatalom nyilatkozik meg bennök.

A magyar álladalom testi és lelki egysége a törvényhozásban találta kifejezését és megvalósulását, hozzá mindegyik országgyülés nagyon jól tudta azt, hogy ő ama számtalan gyülekezetnek volt jogutódja, melynek nyomai az őshazába, Skythiába vezették vissza, mely elfoglalta és szervezte az országot, Árpádot, szent Istvánt, Hunyadi Mátyást ültette a fejedelmi székbe, mely letette Salamont, fogságba vetette Zsigmondot.

Mikor Nagy Pál önérzetesen kimondotta az országgyülésen,[1] hogy a fejedelem felett áll a törvény, neki a »lex animata«-nak kell lennie, kezeiben tartotta a Corpus Jurist, mely szakadatlan lánczolatban, szent Istvántól egész a legutolsó dieta végzeményeig, magába foglalta az ország igazait, melyekre a fejedelem az Isten szine előtt megesküdött és melyhez hasonló jogi erőt még a büszke Albion sem tudott felmutatni.

Mint Deáktól többszörösen hallottam *»vidimus alios ventos«*, más zivatarokat láttunk, volt azon derék, nyakas ellenzéki embernek, idősbb barsi Balogh Jánosnak jelszava. Igaza is volt, akárhogy önkénykedtek és henczegtek a bécsi urak, a vége mégis az volt, hogy a törvényhozást egybe kellett hivni, esetleg vezekelni, mint a hogy azt mindjárt látni fogjuk.

[1] Lásd *Vaszary,* idézett munka, 128. lap.

IV.

Ezen vezeklés az 1825-iki országgyülés egyik jelentősebb mozzanata volt, melynek folyamatáról a következőkben kivánok beszámolni. A kényszerhelyzetnek szorító voltát mi sem bizonyította jobban, mint a királyi előadások és a trónbeszéd, melynek úgy hangja mint tartalma teljesen kielégítő volt.

Mellesleg fel lehet említeni, hogy ezen trónbeszéd készítésénél találkozunk azon Bábel tornyához hasonlítható nyelvzavarral, mely Széchenyi István érdemes akcziójának a magyar nyelv érdekében egyik indító oka lett. Megirta,[1] hogy a politikai kérdések akkoron, otthon németül, a táblán esetleg magyarul vitattatnak meg, azután deákra fordítva felküldetnek. Ott németül szerkesztik meg a választ, ezt ismét lefordították latinra, és így megy a curriculum ismét visszafelé. Tényleg a trónbeszédet németül szövegezték és a klasszikus latinságu Cziráky Antal Mózes fordította deákra.[2]

A tartalma minden esetre olyan volt, hogy az akkori kényesebb közjogi felfogást is kielégítette. Széchenyi ezt irja róla:[3] »Az Isten áldja meg iróját, bárki volt légyen. Annyi fegyvert ad kezünkbe, hogy azzal, ha ügyesen tudjuk használni, alkotmányunkat jó soká megvédhetjük.« Tényleg mikor Ferencz megindulva elolvasta, a »vivátok«-nak vége-hossza nem volt.

A trónbeszéd áradozik a dicséretektől a magyar nemzet erényeit illetőleg, valamint a törvények és alkotmány megtartását fogadja. A háboru alatt tanusított vitézség, a forradalmi tévtanok ragályától való mentesség, mind kiváló elösmerésben részesülnek. Ferencz császár nem is kiván mást, mint a mi saját javunkra szolgál. »Nihil a vobis postulamus praeter incolumitatis vestrae studium.« Az ősz fejedelem, ki érzi korának hanyatló voltát — »progreditur aetas nostra et

[1] Naplói, 95. lap.
[2] *Ballagi* Géza: Millenáris történet, IX. kötet 134. lap.
[3] Lásd Naplói, 155. lap.

mortalium anni in manibus Domini sunt«, — hív magyarjait fiainak tekinti, az ország javát kivánja előmozdítani és azt törvényes intézményekkel gyarapítva akarja felséges maradékaira átszármaztatni. »Regni constitutionem semper ac fortius obvallatam, tam augustis nostris successoribus quam ipsis quoque Hungaris, quos pro percharis filiis habemus, nos relicturos esse laeti intueamur.«

A királyi előadások nem is tartalmaztak mást, mint a királyné megkoronázását, az 1790-iki reformbizottságok munkálatainak felvételét, valamint a törvénytelen 1811-iki pénzügyi devalváczió által teremtett jog- és pénzügyi viszonyok rendezését. A mint a tárgyalások megkezdődtek, mindjárt ennél a kérdésnél egy nagy kontroverzia támadt a tárgyalások sorrendjét illetőleg.

Már elébb is megemlékeztem arról, hogy az 1791 : XIII. t.-czikk elrendeli a királyi előadások elsőbbségi jogát a tárgyalásoknál. Ebből azon visszaélés származott, mely Ferencz összes előbbi országgyüléseinél szerepelt, hogy t. i. mihelyt a királyi előadások megszavaztattak, vagyis az udvar a kivánt pénz- és katonasegélyt megkapta, az országgyüléseket haza küldték és a sérelmek orvoslásának üthették bottal a nyomát.

Különben is ezen törvényczikk abból az egészen természetes felfogásból keletkezett, hogy a törvények betartatnak, miután ezen felfogásnak ellenkezője minden törvényalkotást feleslegessé tesz. Ebben az esetben van a dolognak értelme, hogy a királyi előadásokat első sorban tárgyalják, de lényegileg megváltozik a helyzet, ha a sérelmek a törvények be nem tartásából, sőt azok megsértéséből származnak. Kétségtelen, hogy ilyetén sérelmek nyomása alatt tovább működni nem lehet, míg azok meg nem orvosoltatnak, az »in integrum restitutio« meg nem történt, a jogalap teljessége helyre nem állíttatott. Mi értelme van uj törvények alkotásának, ha a meghozottaknak érvénye és hatálya nincs biztosítva; hova lesz egy nemzetben a törvények iránti tisztelet, ha azok között ily végzetes megkülönböztetés történik, hogy az egyik rész betartatik, a másik nem.

Tudvalevő, hogy csakis idők multán, a 60-as évek mesteri felirataiban, lett ezen kérdés véglegesen tisztázva és meg-

oldva is, a mikor az egész nemzet a jogfolytonosságot irta zászlójára és daczára annak, hogy az uralkodó többszörösen kijelentette, miszerint az 1848-iki törvényeket in integro soha elösmerni nem fogja, a nemzet uj törvények alkotásába bele nem bocsátkozott, míg a régiek hatálya el nem ösmertetett, és azok tényleg helyre nem állíttattak.

Az 1825-iki országgyülés első nyilatkozványában egészen a sérelmi téren mozgott. Ez felelt meg a közhangulatnak és különösen kifejezésre jutott ezen hangulat képviselőinél, a követeknél. Itten találkozunk először a sérelmeknek azon meghatározása és osztályozásával, mely az egész 48 előtti korszakban meg is maradt, t. i. az előzetes sérelmeknek — gravamina praeferentiaria — kategoriája, melyeknek ismérvét azon körülmény képezte, hogy azokat minden más kérdés felvétele előtt tárgyalni kell. Ezen elv azonban a későbbi országgyüléseken sem állott fenn teljes merevségében, hanem oda módosíttatott, hogy sérelmek és királyi előadások kapcsolatosan tárgyaltattak. Ez volt az ösmeretes »*junktim*« eredete. Ezen meghatározás az akkori alsó tábla felirati tervezetének szövegében fordul elő, mely szokás szerint a kerületi ülésben állapíttatottt meg. Ennek volt egy részlete, mely sérelem gyanánt hozza fel azon százados panaszt, hogy az ország az örökös tartományok módjára kormányoztatik, és a mellett azt is élesen kiemeli, miszerint hazánk Ausztriától függ, úgy vétetik mint annak tartománya és az ország vagyona és ereje az osztrákok javára vétetik igénybe. »Regnum Hungariae an si esset provincia Austriae, in statu dependentiae servatur, opes et vires regni ad commodum populi Austriaci convertantur.« Ezen utóbbi pontot kifogásolta a személynök, azzal az érveléssel, hogy ezen szemrehányást beigazolni nem lehet, miután semmi eszköz nem létezik annak megállapítására, hogy a bevételek és kiadások miképpen oszlanak meg hazánk és az örökös tartományok közt és mennyi jövedelem fordíttatik az egyikre vagy a másikra. Tényleg ezen pont ki is hagyatott.[1]

[1] Lásd *Vaszary,* idézett munka, 55. lap.

Igaz, hogy enélkül is a sérelmek lajstroma igen tekintélyes volt, a mennyiben Ferencz összes törvénytelenségei felsoroltattak.

Különösen hangsulyoztatott az adónak és ujonczoknak törvényellenes kivetése, a megyék levelezésének tilalma, az azok nyakára küldött királyi biztosoknak garázdálkodása, továbbá az alkotmány biztosítékainak fokozása.

Az adó kérdésénél nagy szerepet játszott azon körülmény, hogy, a mennyivel a rendes adónál több vettetett ki, az a jövő adóba beszámíttassék. Ezt imputacziónak nevezték. Azon kivánat is kifejeztetett, miszerint mindaddig, míg az előadottra megnyugtató válasz nem érkezik, a királyi előadások tárgyalásába bocsátkozni nem lehet.

Ezen nagy fontosságu okirat, mely méltóan nyitja meg az uj Magyarország parlamentáris történetét, miután tartalmára nézve a két tábla között teljes egyetértés jött létre, 1825. október 22-én terjesztetett fel.[1] A királyi válasz, mely ugyanazon év november 9-ről volt keltezve, egyáltalában nem volt kielégítő. Sőt mondhatni, inkább olajat öntött a tüzre. Nem jelentett az igazi szakítást a multtal, még a sérelmeket sem orvosolta teljesen, a mennyiben az adók végrehajtását sem függesztették fel; nem nyujtatott kellő biztosíték a jövőre. Ismét hangoztatott az önkényuralmat magában foglaló azon elv, melylyel már az 1811-iki országgyülésen is találkoztunk, t. i. hogy szemben az ujítók mindent felforgatni akaró vakmerő vágyaikkal, rendkivüli eszközhöz kellett folyamodni, melyeknek szükségét és horderejét csakis ő Felsége képes megitélni s melyeknek szerencsés alkalmazása teljes sikert ért el.

Ezen leirat óriási elkeseredést szült. Ha már elébb a szenvedett sérelmek emléke a vitákat élesekké és szenvedélyesekké tette, azon tudat, hogy a megrögzött osztrák politikával a fejedelem szakítani nem akar, most már e szenvedélyeket oly izzókká fokozta, hogy a végletektől kellett tartani.

[1] Lásd *Horváth* Mihály, idézett munka, I. kötet 115. lap, a hol a felirat terjedelmes kivonatban olvasható.

Springer,[1] ki története megirásánál osztrák levéltári forrásokat használt és így szinezni is jobban tudott, úgy adja elő a dolgot, hogy most már a vitákba nem egyedül a kormány, de a fejedelem személye is be lett vonva. Szemére hányták, hogy az önkénykedési ösztön, a magyar alkotmány elleni ellenszenv nemcsak az ő különlegessége, de a Habsburg-családi politikai velejét képezi. Kimondották, hogy, ha a fejedelem a törvényen kivül áll, akkor ne hivatkozzék törvényes jogaira, és ha esküjét nem tartja be, akkor a nemzettől sem kivánhat hűséget és engedelmességet stb.

Ez az elkeseredés vitte Széchenyit arra, miről már jellemzésénél szóltam is, hogy Metternichtől kihallgatást kérjen és őt reábirja, hogy lépjen közbe Ferencznél és tegye lehetővé, hogy azt a kellemetlen benyomást eloszlassa, melyet kirohanása tett. Nemcsak szóbelileg kérte őt fel, hanem ebben az értelemben egy emlékiratot is nyujtott át számára, mit ez sajátkezű jegyzeteivel el is látott. Ezen érdekes találkozásról, mint már említém, mind a két félnek birjuk hiteles tudósítását. Úgy a Széchenyiét, mint a Metternichét, különösen azon már többször idézett levélben, melyet ez Szőgyényi Zsigmond személynökhöz intézett.[2] A mi ezen beszélgetésnek Széchenyire vonatkozó személyes részét illeti, arról már szóltam, itt csak a politikai, a konkrét helyzetre vonatkozó részt említem meg. Széchenyi elpanaszolja, hogy a törvények mindig a korona előnyére és a nemzet hátrányára magyaráztatnak. Előadja a sérelmi felirat előzményeit, a melyre oly válasz érkezik, melyben az önkényuralom szelleme nyilatkozik meg. Az ember ily viszonyok közt méltán vetheti fel a kérdést, hogy van-e a nemzetnek alkotmánya? Metternich az alkotmányról a legnagyobb tisztelettel beszél, azt a drága ékszerhez hasonlítja, melyet meg kell őrizni, fenn kell tartani. A baj azonban a bizalmatlanság, a gyanakodás, a mi a magyarban megvan, habár a nemzet nagylelküségét elösmeri. A másik baj a felforgatás szelleme, mely Széchenyire és barátaira is

[1] Geschichte Oesterreichs, I. kötet 338. lap.

[2] Lásd Széchenyi naplói, 175. lap. — Aus Metternichs nachgelassenen Papieren, IV. kötet 235. lap.

ráragadt, a minek folytán őt elveszett embernek tartja. Mindennek daczára ezen beszélgetésnek mégis volt Metternichre annyi hatása, hogy az ország érdekében Ferencznél közbevetette magát.

A ki azonban feladatának magaslatán állott, az József nádorispán volt. A mikor csak tehette, magyar vérből valónak mondotta magát. Széchenyinek feltünt, hogy Ferenczről sohasem mint császárról, de mindig mint királyról beszélt. Nádorispáni tisztét is a törvények értelmében gyakorolta.

Mátyás király 1485 : V. czikkelyének azon rendelkezése, hogy t. i. a nádorispán a korona és nemzet között közbenjárni van hivatva, nem képezett számára holt betüt, de élő szabványt. Mielőtt az alsó táblának legerélyesebb hangon tartott tiltakozó felirata, mely a kerületi ülésben elkészült, az országos ülésben keresztülment volna, a rendek részéről, kik magok is lehetőleg kerülni akarták a törést, kérés intéztetett hozzá, hogy eszközöljön ki valami megnyugtató nyilatkozatot.

József ezt elvállalta, fel is ment azonnal Bécsbe, meg is fogalmazta az uj leiratot, mely a császár és az államtanács által el is fogadtatott,[1] és november 26-iki kelettel az országgyülésnek át is adatott.

Ezen leirat a 48 előtti korszaknak egyik legérdekesebb okmánya, sőt egy bizonyos tekintetben ritkítja párját a más országokban is szokásos ily természetü fejedelmi szózatok között. Az egésznek lényegét azon körülmény képezi, miszerint Ferencz, ki a fejedelmi tekintélynek valójában fanatikus hive volt, itt legalább megtett annyit, hogy hibáit népei előtt őszintén és férfiasan bevallja, és fogadást tesz, hogy az alkotmányt épségben fogja tartani; kijelenti, hogy az elmult rendkivüli események atyai szivének is fájdalmat okoztak. Ezen gyakran idézett pont így hangzott: *praeteritos eventus paterno cordi nostro aeque ingratos fuisse.*[2]

Alaposan félreértették őt, ha azt hitték, hogy a hatalom túlhajtásából jogokat akarna a jövőre formálni. Ő elösmeri a nemzet minden törvényes jogát, részint teljesíti az

[1] *Ballagi* Géza: Millenáris történet, IV. kötet 147. lap.
[2] Lásd Acta Comitiorum, I. kötet 90. lap.

országgyülés kivánatait, részint elvárja azok előterjesztését. Ezen leirat egy elegyes ülésben hirdettetett ki s általános megelégedést szült. Józsefnek köszönetet szavaztak és így az országgyülés hozzá is láthatott munkájához.

Ezen országgyülés összesen 45 törvényczikket alkotott, melyekben egyebek közt Metternich magasztalása is foglaltatik, a ki szerzett érdemei alapján honfiusíttatott, vagyis az akkori terminologia szerint az indigenák közzé felvétetett. A többi törvényczikkek gazdagok voltak elvi kijelentésekben, soványok a sérelmek tényleges orvoslásában, még soványabbak gyakorlati eredményekben. Három t.-czikk, a harmadik, negyedik, ötödik, megerősíti és ujonan fogadja a sarkalatos törvények, különösen az 1791 : X., XII. és XIX. t.-cz. megtartását. Beösmeri, hogy adót és katonát országgyülésen kivül szedni nem lehet, valamint azt is, hogy minden harmadik évben országgyülést fog tartani. Igen gyengén ütött ki az adók beszámításának kérdése. Ezen jogos követeléstől, miután Ferencz makacsságát az országgyülés hasonló magatartással nem viszonozta, egyszerüen elállott, csakis annyit vitt keresztül, hogy a még fennmaradt adóhátralékok elengedtettek.

A mi a törvények között pozitiv eredményt képviselt, az a magyar tudományos Akadémiát felállító törvény volt.[1] Igazában ez is egyesek nemeslelkü adományából gyült össze, melyet Széchenyi István kezdeményezett, ki Nagy Pálnak a nemzeti nyelv ügyében 1825. november 3-án tartott lánglelkü szónoklata által elragadtatva egy évi jövedelmét, a mi 60,000 frtot tett ki, felajánlotta, mely hazafias példát akkoron mások is követték. De a mi a magyar nyelvnek, mint a magyar államiság és nemzeti egység egyik legfőbb követelményének, hivatalos, törvényes szentesítését illeti, arra nézve ezen országgyülésen semmi sem történt, a miben, mint mindjárt látni fogjuk, az alsó tábla hibásnak nem tekinthető.

Az előző kötetben[2] elmondottam édes hazai nyelvünk lassu fejlődésének siralmas historiáját. Elmondtam, hogy az

[1] Lásd magának az alakításnak részleteit. Szász Károly és az Akadémia alapítása.

[2] A régi Magyarország, 844. lap.

1791-iki országgyülésen a magyar nyelv ügye a hitlevéltervezetbe is felvétetett, de ez Lipót makacssága folytán el nem fogadtatott. Csak annyi éretett el, hogy az 1792 : VII. törvényczikkben elrendeltetett, hogy az iskolákban a magyar nyelv kötelező tantárgy legyen és hogy a köztisztviselők is azt megtanulják. Az 1805 : IV. törvényczikk valamivel tovább viszi a fejlesztést, a mennyiben a megyéknek megengedik, hogy feliratikat magyar nyelven intézhessék a koronához, mint szintén a kormányszékekhez. A törvényes intézkedések fonala itt megszakadt; hogy tovább nem füződött, nem rajtunk mult. Azon mult, a miről szintén az első kötetben már szóltam, hogy úgy az 1807-iki, mint az 1811-iki országgyülés minden törekvése hajótörést szenvedett a korona ellenállásán. Így volt a dolog az 1825-diki országgyülésen is. A megyei követek részéről egy egész csomó követeléssel találkozunk a nemzeti nyelv érdekében.

Hogy a törvények magyar nyelven szerkeztessenek, hogy a vezénynyelv a Szent István koronájának országaiból származó ezredeknél a magyar legyen, az iskolákban, a hivatalokban terjedelmesebben miveltessék, és annak kötelező volta jobban hangsúlyoztassék, ezek az egész helyes és jogos indítványok mind megtétettek, de zöld ágra jutni nem tudtak. Bizonyára érdemes feljegyezni, hogy ellenök az ellenzék a legkülönfélébb elemekből és jelszavak alatt verődött össze. A horvátok partikuláris irányzatokkal, a városok a német nyelv érdekében, a főrendek s a személynök, meg József nádorispán a császárnak akarván kedveskedni, mind sorakoznak a nemzetellenes zászló alá. A törvények magyar nyelven való szerkesztésének József volt a leghevesebb ellenzője, azzal a képtelen okoskodással, hogy miután a törvények hivatalos szövegének megállapítása a kanczellária dolga, mely azokat ezen felül a megyéknek megküldi, és miután ennek nyelve a latin, a törvényeket másképpen mint deákul szövegezni nem lehet.

Nagy fontossággal birt következményeiben a nyolczadik törvényczikk, mely egy sereg, úgynevezett regnicolaris deputatiót küldött ki az 1791. választmány munkálatainak átdolgozására.

Az első kötetben már elmondtam, miszerint akkoron kilencz ily bizottság lett megválasztva és működött. Az elsőnek feladata volt az országgyülés, a helytartótanács, a megyék, a városok rendezése. A második a közadók kivetése és kezelésével, valamint a katonaság ellátása és beszállásolásával volt megbizva. A harmadik az urbéri viszonyok, a negyedik az anyagi kérdések, különösen az ipar és kereskedelem előmozdítására, az ötödik a bányákra, a hatodik a jogszolgáltatásra, perjog, büntető- és váltótörvény, a hetedik a vallás ügyére, a nyolczadik a közoktatásra, a kilenczedik végre a sérelmek és panaszok összeállítására kapott utasítást.

Ezen bizottságok munkálatai, melyek az állam egész életét, szervezetének összeségét és a szükséges javítások egyetemét felölelték, Ferencz elébbi országgyülései alatt soha tárgyalva nem lehettek. Igaz, hogy, mint elébb utaltam reá, most a trónbeszédben maga kivánta ezek tárgyalását. Kézen feküdt a fogás, hogy ezeknek elővételével csak az czéloztatott, hogy az országgyülés a kormány törvénysértései felett térjen a napirendre, és hogy ily módon, ha nem is a megtorlás, de legalább a megszégyenítés elmaradjon. A rendek, mint láttuk, nem mentek bele a hálóba annyival inkább, mert helyesen jegyezte meg Ghyczy Ferencz, Komárommegyének követe, hogy, miután a munkálatok még ki sem lettek nyomtatva, a megyék nem ösmerve azokat, utasításokat nem adhattak. A vége az lett, hogy ujonnan bizottságok küldettek ki, melyek a munkálatokat felülvizsgálták és, ha kell, át is dolgozzák, — miután tényleg a viszonyok azóta lényegesen változtak és sok intézkedésnek aktualitása megszünt.

Ezen bizottságokba a nádor vezetése alatt huszonöt egyházi és világi főrend, a rendek táblájából nyolcz királyi táblai biró, két horvátországi, öt káptalani, huszonnyolcz megyei, kilencz városi követ választatott meg. Ennek a választmánynak működéséről és munkálkodásának eredményéről később számolok be.

Az áldott, jólelkü Guzmics, ki úgy látszik másnemü elfoglaltatása miatt nem volt képes az országgyülés bezárását megvárni, azzal fejezi be ily módon némileg csonkának tekinthető naplóját, hogy eltelve csendes megadással, azt kivánja

olvasói számára, hogy a következő években öröm lakozzék velük, szelid tavasz mosolyogjon reájok és ne legyen közöttök aggság vagy emésztő betegség.

Ha az országgyülés vivmányainak sovány voltát konstatálnunk is kellett, mégis nagyon igazságtalanok lennénk, hogy ha az ottan szereplő egyénekről csekély vélekedéssel lennénk.

Ennek az országgyülésnek emberei megütik a mértéket. Csakhogy nem szabad egy pillanatnyira sem feledni, hogy e mérték egyszerüen a régi Magyarországnak mértéke, mely az óriási fejlődés folytán részint alacsonynak mutatkozik, részint a nagy arányokat befedni nem képes.

A főemberek, úgy azok, a kik már az elébbi országgyülésen szerepeltek, valamint kik csak ekkor lettek először megválasztva, kevés kivétellel annyira beleélték magokat a rendi világba, a korona iránti jobbágyi hűségbe, valamint a normális ellenzékiségnek inkább akadémikus természetü formáiba, hogy mikor azután a kiváltságok ellen, még pedig az egész vonalon, roham intéztetett, valamint az ellenzék az alkotmányosnak vélelmezett királyi parancsszóval is szembe szállt, végre pedig az ellenzéki mozgalom forró lüktetéssel kezdte dagasztani a közvélemény ütereit, nemcsak teljesen átsiklottak az udvari táborba, de készek voltak a Martinovics szomorujátéknak második előadására is.

Annak, a mit rendi felfogásnak nevezhetünk, a kis kátéját megtalálhatjuk Nagy Pál magyarázatában, melyet egy alkalommal Pulszky Ferencznek [1] tett, és melyet tanulságos és érdekes voltánál fogva megemlítek. Szerinte a magyar alkotmány nem konstituczió modern értelemben, hanem hűbéri természetü kiváltság, mely politikai jogokkal ruházta fel a nemességet, a katonakötelezettség terhe alatt. A nemes e kötelezettségnek, azóta, hogy a rendes seregek lábra kaptak, jobbágya által felelt meg, ki az ő alhűbérese, mert minden föld, kivéve a városi határt, a nemességé. A jobbágyságnak véradó

[1] Életem és korom, I. kötet 79. lap.

teljesítése vonta volna maga után a bevételt az alkotmány sánczaiba.

A magyar alkotmány e magyarázata egyáltalában nem felel meg annak jellege- és politikai minőségének, a mit az előző kötetben nagy vonásokban, és elébb, midőn az országgyülésekről szóltam, rövidebben kifejtettem, és melynek lényegét nemleges értelemben a hűbériségnek teljes hiánya, tevőlegesen pedig a szent korona testének egysége, és annak népies jellege képezte.

Talán szabad itt még hozzátennem, a találóbb szinezés szempontjából, hogy Nagy Pál értelmezése megfelel az angolnak. Ottan egy oly elsőrangu tekintély, mint Disraëli,[1] a mult század hatvanas éveiben, nagy öntudattal állította, hogy az angol alkotmány még akkor is hűbéri jelleggel birt. A politikai jogosítványok szerinte kiváltság jellegével birnak. Az alsóház a karok és rendek gyülekezete, lényegében, ha nem is méreteiben, úgy mint a Plantagenetek korában. Ebből folyólag találunk is analogiákat az angol high toryk és a mi vaskalapos konzervativeink viselkedésében. A nagyhirü angol iró Croker, ki a tory folyóiratnak, a »Quarterly Review«-nak volt szerkesztője, s kivel Macaulay a whig »Edinburgh Review«-ben oly kiméletlen harczot folytatott 1832 után, mikor a demokráczia kezdett a parlamentbe bevonulni, ott hagyta azt, miután nézete szerint megszünt Anglia gentlemanjeinek gyülekezete lenni. Erre lyukad ki Czirákynak és több elvbarátjának eljárása, kik soha a lánczhidon át nem mentek, mert a hidpénz megfizetése a nemességnek adómentessége ellen való merényletnek tekintetett, a mi megkondítja a halálharangot fejei felett. Mindegyik felfogásnak hivei meg voltak győződve arról, hogy az illető alkotmányok csak úgy tarthatók fenn, ha ősi jellegökből ki nem vetkőztetnek.

A vezérlet ez országgyülésen egy triumviratus: Nagy Pál, Ragályi Tamás és Vay Ábrahám kezeibe van letéve. Közülök a két utóbbi, ha nem is versenyezhet az elsőnek rendkivüli szónoki képességével, de nem nagyon marad mögötte. Vay Ábrahám tőről metszett, zamatos magyarsága

[1] Speeches on parliamentary reform, 388. lap.

mindenkinek feltünik. Szenvedélyes támadásai folytán Metternich[1] az országgyülés első demagógjának tekinti. Különben dúsgazdag ember, ki az akadémiára jelentékeny összeget ir alá, és oly urias felfogása van, hogy, úgy mint Széchenyi, semmi áron sem akarja, hogy neve a törvényben megörökíttessék, mert a jobb kezének nem kell megtudni, mit a bal kéz tesz; a mit tett, nem hiusági viszketegből, de hazaszeretetből tette.[2]

Fájdalom azonban, nem sokáig marad az ellenzék hive, az országgyülés után grófi rangra emeltetik és a 30-iki országgyülésen már az aulikusokhoz tartozik.

Így van a dolog Ragályi Tamással is. Ez, egy ősrégi felvidéki családnak ivadéka, fiatal korában irodalommal is foglalkozott, a miért az akadémia tagja lett; politikai nézeteiben a megyei ellenállásnak, a vis inertiae tanának egyik apostola, ki szenvedélyes támadásai által majdnem valamennyin túltesz. De ezen támadásokban nem egyszer nagy politikai igazságok foglaltatnak, melyek mai napság sem vesztették el becsüket. Például akkor, mikor a fejedelem iránti bizalom, az aulikus uraknak ezen állandó vesszőparipája, szóba kerül, ő azt válaszolja, hogy ezen érzés kétségtelenül szép dolog, de mégis a követnek az a feladata, hogy ezt a törvény s az ország iránti kötelességgel összeegyeztesse. De szüntelen a fejedelem iránti bizalmat hirdetni és ennek örve alatt törvénytelenségeket elkövetni, azt kárhoztatni kell. Ha az önérdeket látom a Felség iránti bizalom palástja alatt bujkálni, akkor azt mondom: »Isten mentse meg hazánkat az ilyen bizalomtól.« Az alkotmány végre is úgy állhat erős lábon, ha a nemzet jellemessége tartja fenn.[3]

Ezen szenvedélyes ellenzékiség folytán oda viszi a kormányt, hogy az az 1830-iki országgyülesen saját megyéjében, Borsodban, megbuktatja. Tornamegye azután megválasztja. Ezen országgyülésen és a következőn még megmaradt ellenzékinek, de később kormánypárti lesz, hivatalt kap, népszerű-

[1] Nachgelassene Papiere, IV. kötet 196. lap.
[2] Széchenyi naplói, 181. lap.
[3] Lásd *Vaszary*, idézett munka, 271. lap.

ségét teljesen elveszti. Ennek ellentéte Deák Antal, Ferencznek bátyja, a vir integer mintaképe, kit Széchenyi István az ország legerényesebb emberének nevez, ki később egy neki szánt fejedelmi kitüntetést önérzettel utasít vissza. Épúgy, mint a hogy követi fizetését nem vette fel, hanem saját költségén élt az országgyülésen.[1]

Pázmándy Dénes Komáromból a Corpus Jurisnak és az úgynevezett anteactáknak, az egyes kérdések előzményeinek, legalaposabb ösmerője. Szigoruan ragaszkodik a törvényhez, de azért nem akarja törésre vinni a dolgot és azon már említett kontroverzián a királyi előadások és sérelmek sorrendét illetőleg úgy akar segíteni, hogy kieszeli a *junktim*-nak keresztelt megoldást, hogy a két materiát együttesen tárgyalják.[2] Törvényalkotó képességének fényes bizonyítékát szolgáltatja az 1840-iki mezei rendőrségről szóló törvény, mely az ő műve.

Az ellenzéki követek közt a legedzettebbek és kipróbáltabbak közé tartozik Borsiczky István, Trencsénmegye alispánja és követe. A királyi biztosok garázdálkodása alatt egyike volt azoknak, kik legkeményebben tartották magukat. Ezért ad audiendum verbum regium, vagyis legmagasabb megdorgálás végett az uralkodó szine elé idéztetett. Fogta magát elment Budára, Pozsonyba, Esztergomba, Fehérvárra, mint a mely városokat törvény szerint fejedelmi székhelyeknek lehet tekinteni, bizonyítványt állíttatott ki, hogy a királyt ott nem találta és honn maradt. Kölcsey dicséri olvasottságát, elmondja, hogy nála külföldi államtudományi munkákat is látott. Az 1830-iki országgyülésen ő hozta fel a miniszteri felelősség kérdését.

Azon időben szokásban volt epigrammokban jellemezni a követeket. Ilyenek léteztek ezen országgyülésről is.[3] Babothyról, Nyitra követéről azt mondja: »a kis fazék hamar felforr«. Tényleg ezen kis termetü egyéniség, ki nem tud folyékonyan csak deákul beszélni, szintén illo tempore megyéjé-

[1] *Kónyi* Manó: Deák Ferencz beszédei, I. kötet 7. lap.

[2] *Tóth* Lőrincz: A két Pázmándy jellemrajza, a »Hazánk« folyóirat I. kötetében.

[3] Lásd »Hazánk«, folyóirat, III. kötet 78. lap.

ben a pátensek ellen a legkétségbeesettebb küzdelmet folytatta, az országgyülésen is borsot tör minduntalan a kormány orra alá; ő az, a ki felállítja azt a követelményt, hogy a katonaságot az alkotmányra kell feleskctni.

A tizenhárompróbás ellenzékiségnek legtisztább exponense az ősz Balogh János, Barsmegye követe, ki Ferencz valamennyi országgyülésén jelen volt. — Ennek az intransigens ellenzékiségnek dogmáját Angliában egy hirneves parlamenti tag, Tierney Vilmos szolgáltatta, ki egyebek között Pittel párbajt is vívott. Ezen dogma abból áll, hogy az ellenzék semmit sem proponál, de mindennek opponál.[1] Baloghnak is az volt a krédója: mindig az ellenkezőjét tenni és mondani annak, a mit a személynök akar. Róla maradt fenn azon kedves adoma, melyet Deák Ferencz örömest elmondogatott, hogy törik-szakad vitázott a személynökkel egy pont felett. Midőn az nézetét elfogadta, azonnal elállott tőle, mert azt nem lehetett helyesnek tekinteni, a mire az udvar képviselője rááll.[2]

Mikor Barsban mint alispán az ellenzéknek lelke volt, Platthy Mihály volt főjegyzője, és ez irta azon mesteri feliratot az önkényuralom ellen, melyről már az előző kötetben szóltam és mely Kossuth elragadtatását vívta ki. Soha sem felejtem el, midőn egy izben nagy hazánkfiának Turinban tiszteletére voltam, ezen felirat nevezetesebb pontjait könyv nélkül idézte nekem.

Így József császár jellemzését: »Princeps justus, aequus, sapiens, quem praeceps boni publici fervor et peregrina juribus nostris consilia lege praescriptos cancellos siverunt perrumpere.« (A bölcs méltányos, igazságos fejedelem, kit a közjó iránti buzgalma, valamint jogainkkal szemben idegen tanácsok arra birtak, hogy a törvényck által előirt korlátokat áttörje.) Meg azon helyet, a hol Tacitusra emlékeztető tollával irja le a királyi biztosok garázdálkodását, valamint annak hatását az elmékre: »Stupor insolitus perculit mentes nostras

[1] *Todd:* The parliamentary Government of England, II. kötet 283. lap.

[2] Lásd *Csengery* Antal: Deák Ferencz emlékezete, 33. lap.

dum virum e nobili praesapia natum in vicina provincia Nittriensi procedere videbamus. Armatus, violat curias, laesi magistratus, prostrata legum sanctitas. Recrudescunt antiqua gentis Hungarae vulnera.« (Szokatlan ámulat hatotta át keblünket, midőn nemes származásu férfiut láttunk eljárni a szomszéd Nyitra vármegyében. Fegyveresen sérti meg a nemesi lakóházakat, a tisztviselőkön sérelem esik, és alá van tiporva a törvények szentsége. Magyarországnak régi sebei megujultak.) Ez utóbbi pont különösen azért volt, a mint ma mondani szoktuk, szenzácziós hatásu, mert tudvalevőleg Rákóczy hirneves kiáltványából van véve.

Platthynak méltó versenytársa Pozsonymegye alispánja, Bartal György. Az utókor előtt jobban ösmeretes nagy közjogi munkája: »Commentarium ad historiam Status jurisque publici Hungariae«, mely, fájdalom, csak II. Lajosig terjed. Az országgyülésen is feltünik alapos, széleskörü tudásával, nemcsak jeles tolla, de kiváló szónoki képességével, mely a sérelmek megállapításának terén mindenki figyelmét magára vonja. Későbben is az országos bizottságok munkálkodásánál alapvető tevékenységet fejt ki.

Ezen jelentékeny egyéniségek, ha nem is szorosan az ellenzék állandó törzskarát alkotják, de annak álláspontját védelmezik, fejtegetik. Méltán lehet kérdenem, hogy kik voltak az udvarnak hívei, zászlóvivői és hány pénzt értek. Vaszary[1] ezek közé sorolja Németszeghy Mosony-, Kajdacsy Baranya-, Kászonyi Torontál-, Dőry Tolna-, Szinnyei Sáros-, Marich Fehérmegye követeit. A vezérszerepet Németszeghy vitte, ki a régebbi országgyülésen ellenzéki volt, de azután megfordult. Úgy látszik ezen művelet értelmi erejét nem fokozta; az említett epigrammszerü megjegyzésekben az mondatik róla, hogy a vén muzsikus minden nap egy nótát felejt. Széchenyi is úgy adja elő, hogy beszédei zsörtölődés-, esetleg dühöngésből állottak, a mit kinevettek. Az igazi kormánypárti gárda és szónokok a káptalanokból teltek ki. Jordánszky az esztergomi, Csausz a kalocsai, Miskolczy a pécsi káptalanok küldöttei. Jordánszky elég jól beszélt, ő volt a küldött-

[1] Idézett munka, 57. lap.

ségek szónoka, és inkább tartózkodó magatartást tanusitott. Annál kihivóbban és hányavetibb módon viselte magát a másik kettő, a minek folytán Nagy Pál alaposan meg is leczkéztette őket.[1]

Szellemi értékök ilyformán számba alig jöhetett, általában rólok még a későbbi országgyüléseken is, mint pártról csak a kifejezésnek nem valódi értelmében lehetett szólni.

Az angol parlamenti tagok különféle kategóriái között a *silent member,* a hallgató képviselő az, ki nem egyszer sokszoros dicséretben részesül, a legmagasabb szellemi képesség is feltételeztetik náluk.[2]

Ezen országgyülésnek hallgatag tagjai közt, az absentiumok sorában csendesen meghuzódva, ült egy fiatal sátoraljaujhelyi ügyvéd, báró Révay Ferenczné küldöttje.[3] Egy kortársa, ki azon években a ránki fürdőben találkozott és meg is ösmerkedett vele,[4] úgy írja, hogy férfias szépséggel, igéző szemek, nyájas ajkak, véghetetlenül kellemes, csengő hanggal és különösen azon tulajdonsággal birt, hogy minden, a mit mondott és állított, czáfolhatlannak tünt fel. Birt azon képességgel, hogy hallgatóit teljesen el tudta bűvölni és magával ragadni. Mindennek daczára némán ült az országgyülésen, de annál nagyobb áhitattal hallgatta és figyelte meg Platthy Mihály fenséges nuncziumait, Nagy Pál szivhez szóló szónoklatát. Halvány arczát ilyenkor nemes pír borította el; magasabban dobogott keble, midőn a nemzet igazairól és törekvéseiről volt szó. Nem sok időre rá túlszárnyalta valamennyit, és így e kettőt is, a szónokot és az írót. Mert ő volt az, a ki a nemzet minden igazait, törekvéseit önmagába egyesítette és megvalósította. Cselekedte mindezt pedig olyképpen, hogy hire nemcsak a kis magyar hazát, de az öt világrészt bejárta. Ezen háttérben maradt, ösmeretlen ifju *Kossuth Lajos* volt.

[1] Lásd *Vaszary,* idézett munka, 51. lap.

[2] Lásd *Macdonogh:* The book of Parliament, 74. lap.

[3] Lásd *Vaszary,* idézett munka, 26. lap.

[4] Lásd *Kászonyi* Dániel: Egy régibb kor férfiai a »Hazánk« folyóirat, IV. kötet 524. lap.

Az országgyülés tárgyalásai alkalmat szolgáltatnak arra, hogy ezen kiváló egyéniségek magas értelmi minőségöket, nemkülönben érzéküket az alkotmány és nemzeti érdekek iránt beigazolják. Meg lehet állapítani, hogy, ha nem tudták az ország dolgát előbbre vinni, az nem azon mult, hogy az említett követelmények hijjával voltak, vagy azokat kellőképpen fel nem használták volna. Nagyon jellemző erre a királyi biztosoknak a dolga. Ezeknek megbüntetésétől a rendek elállottak, nagyban és egészben igazuk is volt, miután az általuk istápolt rendszer csakugyan eltemettetett és személyenként le is járták magokat. Minden esetre azonban történt annyi, a mennyi szükséges volt az egész kérdés úgy jogi mint politikai oldalának kellő világításba helyezésének czéljából. Általánosan elösmerték Ulászló törvényeinek érvényét a kormányon ülő férfiak felelősségét illetőleg, valamint azoknak a jelen esetben alkalmazhatóságát. Mikor felhozatott, hogy a törvény eddig nem alkalmaztatott, Vay Ábrahám, Borsodmegye követe, azt felelte reá, hogy azért, mert Istennek hála idáig nem volt eset, hogy valaki a törvények ellen vétsen; ezen körülmény nem képez mentséget azok számára, kik azt megszegni merészkedtek. De ha meg nem is lettek büntetve, oly szellemi vesszőfutáson estek keresztül, mely súlyosabb volt a törvény szigoránál. A legélesebb kifakadások hangzottak ellenök úgy a felső mint az alsó táblán. Mikor az adó kérdésénél esetleg egy elegyes ülésről van szó az eltérő nézetek kiegyenlítése végett, az alsó táblán felhangzik a tiltakozás, hogy nem lehet ülésezni oly testülettel, melynek azon királyi biztosok tagjai, kik a törvénytelen adókat erőszakkal behajtották. Dessewffy József csak abban az esetben hajlandó a mixta sessio-ra elmenni, ha a nádorispán megkéretik, hogy távolítsa el onnan azokat az urakat, kik pirulni nem képesek és megtérni nem tudtak. Az erkölcsi felháborodás érzésére a koronát Nagy Pál teszi fel egy rettenetes beszédben, melynek csak halvány vázlatát birjuk,[1] mely hosszu ideig visszhangzott az egész magyar hazában. Elmondja ebben, hogy hiába küzd az udvari párt a büntetés ellen, két hatalmas biró meg fogja

[1] Lásd *Vaszary,* idézett munka, 63. lap.

büntetni őket, ha az már meg nem történt volna is. Egyik a közvélemény, azon erős itélő biró, mely Indiában rákényszeríti az özvegyet, hogy férjét kövesse a tűzhalálba, mely a párbajt a törvény daczára kötelezővé teszi, mert az elvesztett becsületet másképpen visszaszerezni nem lehet. Ez a közvélemény bünteti meg a királyi biztosokat, kiséri átkaival sirjokba, sőt azon túl is. Másik az Isten hatalma. Elérte az már nagy részben az alkotmány erőszakos megsértőit, mint hajdan azokat, kik a szentirás szerint a frigyládához nyulni merészkedtek. Az alkotmány az az arca foederis, a nemzetnek frigyládája, és megbűnhödtek annak megrontói. Láttuk az egyik biztosnak fiát agyonlövetni, a másiknak tulajdonában lévő javakat égi tűz által felemésztetni, a harmadikat életének délpontján abból kiragadtatni. Mit mondjunk a többiekről? Nem késhetik soká azoknál sem a Mindenhatónak igazsága stb.

Ha ezen országgyülés tárgyalásait figyelemmel kisérjük, nem lehet kétség az iránt, hogy annak vezérférfiai a nemzetélet exigencziái iránt is sok tekintetben helyes nyomon jártak. És habár később, mint látni fogjuk, nem képesek lépést tartani az eszmék hatalmas fejlődésével, úgy hogy azok, kik a törvényhozásban a mozgalom élén jártak, egyszerre csak a hátvédben találták magokat, még mindég át vannak hatva az 1791-iki hagyományoktól.

Senkinél sem tünik fel ez jobban, mint Nagy Pálnál, a ki mindinkább tértfoglaló konzervativ hajlamai daczára nem volt képes elzárkózni a reform szüksége és egészséges irányzata előtt. Ő volt az, ki többszörösen hangoztatta a kormányzat felelősségét, tőle származott az a mondás, hogy az alkotmány sánczaiba a nem kiváltságos osztályokat is be kell venni. Kereken kimondotta, hogy hiában beszélünk a constitutio obvallálásáról, ha hét millió ember annak csak terhét érezi. Nemcsak a nemesség, de az adózó nép képviselőjének tekinti magát. Mikor az imputáczió kérdése napirenden van, felkiált: »Isten szava az, add meg Istennek, a mi Istené, a császárnak, a mi a császáré, én meg hozzáteszem, add meg a népnek, a mihez jussa van.« [1]

[1] *Vaszary,* idézett munka, 142. lap.

Az is felhozatik, hogy a király többet lakjék az országban, meg hogy a trónörökösnek magyar nevelést kell adni, hiszen törvény van reá, hogy az egri érsek legyen az ő nevelője.

Ugyancsak követeli, hogy a magyar katonaság az alkotmányra feleskettessék.[1] Egy más alkalommal[2] magasztalja a magyarok hűségét az osztrákokéval szembe. Hivatkozik arra, hogy a franczia háboruk alatt nem volt rá eset, hogy a magyar katonákat akár szép szóval, akár fenyegetésekkel el lehetett tántorítani, ellenben Bécsben még a polgárság között is találkoztak olyanok, kik a francziáknak jelentékeny szolgálatokat tettek. Követeltetett a nemesi felkelés, vagyis a magyar hadsereg állandósítása.

A hadügy és külügy természetes összeköttetésben állanak egymással. Ennél a kérdésnél is érvényesültek a nemzeti szempontok. Dessewffy József nagyfoku sérelemnek rója fel azt, hogy a diplomácziai vonatkozásokban hazánk Ausztria egyik tartozéka és hogy a külföldi udvaroknál levő követek Magyarországot nem képviselik, hogy a magyar pénzeken német felirás van.[3] A nemzeti nevelés is igen nagy szerepet játszik a vitákban. Például a derék Szucsics József bácsmegyei követ elmondja, hogy a hazaszeretetet már a gyermeknek szivébe kell beoltani, a mi nemcsak a szülei háznál, de az iskolákban kell hogy történjék. Nagy baj, hogy a szülők leányaikat nevelőbe adják, a hol idegen szokásokat és nyelveket tanulnak. A főiskolákban is csaknem egészen idegen nyelv uralkodik, a minek főleg a bécsi egyetemtől való függés az oka. A bécsi egyetem küldi az országra az idegen tanárokat, kik sem az ország nyelvét, sem annak szokásait nem ösmerik. Még a deák nyelvet is némettel akarják helyettesíteni.

A szónokok- és szónoklatoknak egész sorozata az, mely a nemzeti nyelv mellett síkra száll. Közöttük Nagy Pál után elől jár Dessewffy József, a mire Guzmics örömében meg-

[1] *Vaszary* idézett munka, 39. lap.

[2] Ugyanott, 91. lap.

[3] Ugyanott, 203. lap.

jegyzi, hogy elbámulának mindannyian oly szavakat egy gróftól hallani. Irtóztató elvnek tekinti, hogy a kormányszékek nyelve nem magyar. Mert hát az idegen nyelv kioltja a szivből a nemzeti gondolkodásmódot és így azután nem csoda, ha más nemzetek elkorcsosodással vádolnak bennünket. Pedig hát a magyarnak több eszének kell lennie mint a németnek. Mert hát nálunk jobban fejlődik úgy a test mint a lélek. A test azért, mert jobban táplálkozunk; hol van oly kitünő buza és bor mint nálunk, továbbá azt sem kell felejteni, hogy az alkotmánynak is minő hatása van a nemzet lelkületére. Nálunk mindenki szabadon gondolkodhatik, ezt ki is fejezheti, ifjainknak jussuk van gyüléseinken megjelenni, hol épülhetnek, okulhatnak.

Az anyagi kérdések, főleg az, a mit akkor depauperationis systemának, vagyis hazánknak Ausztria által való gazdasági kiszivattyuzásának neveznek, állandó thémát képez a tárgyalásokban. Nincs a kérdésnek olyan oldala, mely meg nem világíttatnék. Dessewffy József kiemeli, hogy a közgazdasági, kereskedelmi, vámpolitikai kérdésekben a fejedelem két országa közt nincs kölcsönösség és viszonosság, a kormány bennünket csak in incommodis akar részeltetni, vagyis a hátrány a mienk, az előny az övék. A rendje az volna, hogy köztünk és Ausztria között érdekeink megóvása alapján szerződések köttessenek. De ettől annak folytán, hogy az osztrák császár és a mi királyunk egy személy, el vagyunk ütve. Nem ösmerjük a kereskedelmi forgalom összegét, mennyiségét, minőségét a két állam között; szükséges volna tehát, hogy azon bizottságban, mely a közgazdasági kérdésekre nézve ki van küldve, a miniszterium képviselve legyen és a szükséges adatokat rendelkezésünkre bocsássa.[1] Majdnem minden szónok felhozza, miszerint az ország pénze Ausztriába, Bécsbe vándorol, onnan vissza nem tér; hozzá az osztrák bank helytelen, szükkeblü politikája ostoroztatik.

A kormánynak pénz- és hitelpolitikája, mely az 1811-iki devalváczióban oly gyalázatosan jutott kifejezésre, érdemlett elitélésben részesül. Nagy elégtétel ez Nagy Pálnak, a ki már

[1] *Vaszary*, idézett munka, 87. lap.

az 1807-iki országgyülésen is előre megjósolta a bekövetkező katasztrófát, a mi egyik oka volt, hogy Ferencz császár mindent elkövetett, hogy az érdemes férfiu az 1811-iki országgyülésre meg ne választassék, a hol, mint tudjuk, az államtönköt elrendelő fináncz pátenst akarták az országra ráerőszakolni. Az 1825-iki országgyülés ennek a bevégzett tényével állott szembe, a mit megváltoztatni nem lehetett. De ha ez nem is történt meg, a vitákban legalább kiderült a józan táblabirói felfogás fölénye az osztrák kormányzati slendrián és tudatlanság felett, a mit Springer [1] is elösmeréssel konstatál, mondván, hogy a rendek valójában látnoki tehetséggel jósolták meg a jövendőt.

Az eredmények csakugyan a jövendő számára voltak fenntartva. Mindaz, a mi kifejezésre jutott, az irott malasztok kategóriájába tartozott. Ennek okait részben megtaláljuk a következőkben, melyeknél az egyes mozzanatok egybevetése és méltatása minden nehézség nélkül kezünkbe adja a kulcsot a helyzet megértésére, a mi eddigelé nem teljes mértékben sikerült.

V.

Először meg kell állapítani, hogy ama rövid korszak, mely beköszöntött, méltán viseli magán az apály jellegét.

Nem szokatlan tünet az átmeneti idők történetében. Macaulay [2] Angliának történetében nem egyszer látott ilyen fel és alá hullámzásokat az akczió és reakczió egymásutánjában, melyek azonban a haladás folytonosságát csakis lassították, de be nem szüntették. Járultak hozzá nálunk — mint mindenütt a világon — úgy személyes mint tárgyi indokok. A személyes indokoknál megkülönböztethetünk negativ és pozitiv mozzanatokat. A negativ mozzanatokban nyilatkozik, hogy nem találkozott senki, a ki a nemzeti iránynak élére állott volna. Széchenyi meg se kisérlette azt, Nagy Pál pedig, ki teljes mértékben hivatott lett volna reá, nem sokára végrehaj-

[1] Geschichte Österreichs, I. kötet 345. lap.
[2] Essays, II. kötet 301. lap. Tauchnitz edition.

totta azt a műveletet, a mit *chassé-croisé*-nak szoktak nevezni. A pozitiv pedig abban a lélektani jelenségben észlelhető, a mit a szükség és nagyravágyás ördögének nevezhetünk és a mi nálunk is ebben az időben megkövetelte a maga áldozatait. Igaz, hogy ezen nemzedék, a mint hogy azt elébb is említettem, nagyban és egészben ment volt ezen mételytől, de voltak akkor is olyanok, kik stréberkedtek. Ennek felel meg [1] egy vén aulikus táblabiró tanácsa: »opponálni, követnek, alispánnak lenni mind jó dolog, de akkor az okos ember bukfenczet vet és felmegy a dikaszteriumokhoz, mert az üti rá az egészre a pecsétet«.

Azonban másrészt azt nem kell felejteni, hogy léteztek oly indokok, melyek az eljárást nagyon érthetővé teszik. Ezek közé tartozott első sorban gróf Reviczky Ádám kanczellárrá kinevezése, a ki bizonyos tekintetben kivételt képez a régi Magyarország aulikus nagyságai között. Ezen érdemes egyéniség azon, a kör négyszögítéséhez hasonló műveletet nagy sikerrel hajtotta végre; ugyanis egyrészt Ferencz császár kegyeit megnyerni, megtartani, de a mellett hazája érdekeit is híven szolgálni, természetesen, amennyire az adott kedvezőtlen viszonyok között általában lehetséges volt. Talán nem szükséges magyarázni, miszerint a helyzetet és a szereplő egyéniségek működését nem a mai szemmel kell tekinteni, a mikor legalább is három nemzedék tevékenysége számtalan kérdést megoldott és akadályt elhárított, melyek akkoron úgy a tiszta felfogást mint a legjobb törekvést megnehezítették. Reviczky Ádám egyszerü köznemes családból származott. Apja előbb a pesti egyetemen tanár, majd a királyi tábla közbirája volt. Az ifju Ádám a Teréziánumban nevelkedett, polgári pályára készült, de a napoleoni háboruk alatt beállott katonának és több hadjáratban részt is vett. Háboru után visszatért a polgári pályára, elébb a biróságoknál volt alkalmazva, azután jött a közigazgatáshoz, részint Olasz-, részint Lengyelországban, honnan a pénzügyi szolgálatba ment át, mint az udvari kamara alelnöke. Mindezen fontos, nagy felelősséggel járó állásokban kitünt szorgalma, meg-

[1] *Pulszky:* Életem, I. kötet 187. lap.

nyerő modora, őszintesége által, mely tulajdonai még alárendelt minőségében is meg tudták nyerni Ferencznek tetszését.

Említettem volt még az előző kötetben, hogy Ferencz minden fontos kérdést véleményezés végett megbizott embereinek adott át, sőt olyanoknak, kik szabadelvü hírben álltak. Ezt a császár az ő alkotmányának nevezte. Az osztrák ügyekre például Pillersdorfban, a magyarokra Reviczkyben találta meg azon férfiut.[1] Így vitte fel Isten a dolgát a grófság- és kanczellárságig. De másrészt az ellenzék tagjai is elösmeréssel voltak iránta. Így egy alkalommal Biharmegye ülésén Beöthy Ödön a legnagyobb dicsérettel szólt róla, mondván, hogy a nagy urak közt az egyetlenegy, kit becsülni tudott.[2]

Ő a maga részéről mindent elkövetett az ellenzéki emberek alkalmazása, megnyerése czéljából. Oly neves és tekintélyes egyéniségek, mint Platthy, Bartal, Somssich, Pongrácz, Szerencsy mind államszolgálatba léptek. A kik nem léptek, rangemelésben, kitüntetésekben részesültek. Nem lehet elhallgatni, hogy ezen eljárás akkoron nem részesült azon súlyos elbirálásban, mint egy évtizeddel később, a mikor hivatalt vállalni egyértelmü volt a népszerüség teljes elvesztésével; a mi szintén amaz ismérvek közé tartozik, mely a két korszak közötti különbséget megállapítja.

De az ország hangulatában is megvolt a megfelelő háttér, a mit Széchenyi »Világ« czimü művében úgy fejezett ki, hogy megváltozott hazánk diagnozisa. — Az történt ez alkalommal, a mi máskor is megesett rajtunk, a közvélemény nézeteiben, érzelmeiben bizonyos lefokozáson ment keresztül. Részben az elernyedés a küzdelem után, részben azon vélemény, hogy az alkotmány biztosítva van, meg a nemzetben levő dynasztikus érzés tette azt, hogy az országgyülés, mely eleinte oly kurucz szellemben működött, ha nem is hódolt teljesen a labancz irányzatnak, egy bizonyos összhangot hozott létre közte és a fejedelem között. A minek maga

[1] *Wirkner:* Élményeim.

[2] *Ballagi* Géza: A millenáris történet, IX. kötet 416. lap.

Ferencz is az országgyülést berekesztő beszédében kifejezést is adott, hozzá különösen hangsulyozva, hogy az alkotmányt épségben fogja tartani. Az ország hangulatának egyik indokát Nagy Pál jól értesült életrajzirója a következőképpen fejezi ki: [1]

»A magyar közdolgok vezetői, közöttük Nagy Pál is, az uralkodó hangulatában, valamint környezete egyéniségeiben kedvező alkalmat véltek találni, hogy Reviczky kanczellár által a magyar érdekeknek az összes monarkhia tanácsában és politikájában addig nem birt befolyást és nyomatékot szerezzenek. E tekintetben szükségesnek látták, hogy az illető kormányférfi a nemzet és különösen az országgyülés által felkarolva, segítve, a hatásban erősítve érezze magát és egyszersmind az uralkodó is azonnal láthassa a magyar párt iránti hajlamának jó következéseit.«

Hogy ezen számítás szokás szerint mennyire nem vált be, arra nézve már részben az 1830-iki, de főleg az 1833—36-iki országgyülés eseményei is a kellő adatokat szolgáltatják. A nemzet ezután saját kárán okul is és magatartása többé hullámzásnak nem lesz kitéve. Annyi azonban bizonyos, hogy az 1830-diki országgyülésnek, melynek viselt dolgait ezennel röviden vázolni akarom, nagy részében az összhang teljes volt. — Az a tényező, mely az elébb felsoroltak mellett ezen eredményt előidézte, az a forradalmi kitöréseknek több irányban való feltünése és sikere volt. Lengyelország, Belgium, de különösen Francziaország — mely a Bourbon uralkodóháznak idősebb ágát és annak fejét, X-ik Károlyt elüzte, — nemcsak az udvarok és miniszteri kabinetek, de a szabadelvünek tartható higgadtabb elemben is aggályokat idéztek fel annyiban, amennyiben attól tartottak, hogy a nagy franczia forradalom túlcsapongásainak második kiadását lesznek kénytelenek elszenvedni. Ezek közé tartozott első sorban Nagy Pál is, ki annak, a mit nála valójában szó szerint Pálfordulásának lehet nevezni, míveletét ez ötletből hajtotta végre. A miből, mint később látni fogjuk, sok félreértés származott és népszerüségébe is került. Tény, hogy ettől az időtől fogva

[1] *Csengery* Antal: Magyar szónokok és államférfiak, 13. lap.

a haladás helyett a maradiságnak lett szószólója. Habár nem is szünt meg teljesen alkotmányos érzelmü embernek lenni, azonban a demokrácziában a legnagyobb veszélyt látta és különösen kész volt a kormánynak mindazokat az eszközöket megszavazni, melyeket a soi-disant franczia forradalmi propaganda leküzdésére szükségesnek tartott.

Érdemes egyik nagyobb beszédjének egy pontját idézni, mely indokait tartalmazza:

»Alkotmányunkat nyolczszáz év óta nem fenyegette oly veszély, mint jelenleg. A tatárok és törökök feldúlták az országot, de abból önként vagy kényszerítve kitakarodtak. Jelenleg azonban erkölcsi hatalom fenyeget bennünket, melynek iránya egyenes ellentétben van azzal, a mit nekünk szentnek kell tekintenünk. Minden el van telve a demokráczia jelszavaival. Ezek az elvek tűzárként terjednek és arisztokratikus rendszerünket végromlással fenyegetik.« Tudvalevő, hogy a nemzet ezen rémlátások okozta aggodalmakat hamar kiheverte és ment arra, a merre jobbik sugallata irányította.

Egy darabig volt ez aggályoknak befolyásuk a közgondolkozásra és a helyzetnek ilyetén alakulása érlelte meg az irányt adó körökben az országgyülés egybehivásának eszméjét. Soha még ezen kritikus testület igénybevétele nem látszott oly alkalom- és időszerünek, mint éppen ezen évben, melyet a juliusi forradalom jelzőjével szoktak megkülönböztetni.

Ferencz, Metternich és Reviczky tisztában voltak azzal, hogy az országgyülés nemcsak a hadsereg készenlétbe helyezésének feltételeit, az ujonczokat szavazza meg, de ezenkivül lesz még alkalom egy nagy dynastikus tüntetésre. Ezen tüntetés pedig arra fogna szolgálni, hogy megmutassa az álmélkodó világnak, hogy akkor, mikor másutt a trónok ingadoznak, a koronák porba hullnak, szent István koronája a legnagyobb ünnepélyességgel fog még az uralkodó Ferencz király életében elsőszülött fiának, Ferdinándnak fejére feltétetni.

Sajátszerü jelenség minden esetre, hogy azon expediens, t. i. a még élő király uralkodása alatt az utódot megkoronáztatni, mi a választási elv idejében divatozott, akkor is

használtatott, mikor az örökösödési elv elfogadása által a trónutódlás háborítlan folyamata biztosítva volt. Mely biztosításért, mint tudjuk, annyi vér ontatott; a mi csak azt bizonyítja, hogy az örökösödés intézményében rejlő erő nem képes pótolni a nemzeti lelkesedés nagy hatványát, melynek szüksége sehol sem mutatkozott annyiszor, mint az uralkodóház történetében. De másrészt Ferencz császár opportunizmusa is kellő világításban részesül, ha látjuk, hogy a törvény megtartásának kötelezettségét, melytől, ha csak szerít tehette, szabadulni vágyott, kész volt a legünnepélyesebb és legszigorubb formában elismerni, mihelyt politikai előnyöket vélt bennök feltalálni.

Hogy a nemzetet a lehető legjobb hangulatba hozzák, a reformmunkálatokat is elő akarták vétetni. De ez nem ment, mert az előbbi országgyülésen kiküldött bizottságok még készen nem voltak, a minek folytán ezek tárgyalása a jövő törvényhozásra maradt. Az országgyülésre meghivó levelekben, mint az egybehivásnak indoka, különösen ki volt emelve azon körülmény, hogy Ferencz királynak, ki már harmincznyolcz éve kormányozza az Istentől gondjaira bizott népeket, atyai szive sóvárog az után, hogy elsőszülött fiát, Ferdinánd főherczeget megkoronáztathassa. A koronázás meg is történt, de azon világos kikötéssel, mely törvénybe is igtattatott, hogy az ujonnan megkoronázott király, Ferencznek — ki fejedelmi jogai teljességének birtokában maradt — és az országgyülésnek beleegyezése nélkül ezen jogokat nem gyakorolhatja. »Neocoronatus rex in nullam administrationem Regni absque Suae Majestatis expressa specifica voluntate Regnicolarumque assensu, immissurus sit.«

Ezen koronázási tény, ha például összevetjük a várnai csatában oly szerencsétlen véget ért hős, I. Ulászló koronázásával, megfelelő módon domborítja ki alkotmányunk ezen sarkalatos intézményének igazi jelentőségét. Ezen jelentőség pedig abban áll, hogy bárminő tisztelet is környezze szent István koronáját, bármilyen döntő fontosságu is az államfőre nézve ezen ékességgel való felavatás, a lényeg mégis az ország akaratában és annak megnyilatkozásában áll. I. Ulászló példájának tartalmát és tanulságát az képezi, hogy tudva-

levőleg az ország szent koronája Zsigmond király leánya, Erzsébet által, férjének, Albertnek halála után, Visegrádról eloroztatott, még pedig azon czélból, hogy ily módon a királyságot csecsemő fiának — ki történetünkben utánszületett László néven szerepel — biztosíttassék. Erre pedig azért volt szükség, mert a nemzet nem akarván az országot az interregnum veszélyeinek kitenni, Ulászlót, a derék lengyel királyt választotta meg fejedelmül. Miután azonban a korona nem volt a nemzetnek birtokában, a felavatást nem ezzel, hanem egy másikkal, mely szent István koporsóját diszítette, eszközölték. Nagyobb hitel okáért a rendek 1440. julius 17-én kelt végzésökben kimondották,[1] hogy a koronázás az ország akaratától függ és a korona ereje abban találtatik: »Quod semper Regum Coronatio a Regnicolarum voluntate dependet et virtus Coronae in ipsorum approbatione consistit.«

Míg tehát ez alkalommal a fejedelem, daczára annak, hogy az ország szent koronájával megkoronázva nem volt, uralkodói jogait a magok összességében élvezhette, addig Ferdinánd, ki ezen követelménynek megfelelt, királyi hatalmával nem élhetett, mert a lényeges kellék, a törvényhozás szankcziója, ez esetben épúgy hiányzott, mint a hogy az Ulászlónál meg volt.

Ferdinánd király letette esküjét és kiadta koronázási hitlevelét. Az első még az országgyülés törvényei közé igtattatott be, míg az utóbbi beczikkelyezése csakis a következő országgyülésen történt, akkor, mikor Ferencz halála után az uralkodást úgy jogilag, mint tényleg átvette. Ezen hitlevél kiállításánál ugyanazon fontos kérdés merült fel és adott vitákra és tárgyalásokra indokot, mint az emlékezetes 1790-iki országgyülésen.

Az előző kötetben, midőn erről szólottam, felhoztam, hogy az ország rendei nem akartak megelégedni azon hitlevéllel, melyet Mária Terézia adott, hanem egy uj okmányt kivántak szerkeszteni, mely azon ujabb biztosítékokat is magában foglalja, melyeket ez alkotmány hatásosabb védelme czéljából beveendőknek tartottak.

[1] *Cziráky:* De modo consequendi summum Imperium in Hungaria, 233. lap.

E felfogás uralkodott ezen az országgyülésen is. Erre nézve is azon szerencsés helyzetben vagyunk, mint az 1827-ikire, amennyiben teljesen megbizható értesüléseket birunk egyik távollevők követétől,[1] ki, épúgy mint Guzmics, sok oly mozzanatot jegyzett fel, melyek az országgyülési naplóban nem foglaltatnak. Oly jól végezte dolgát, hogy, mint Kölcsey naplójából tudjuk, még az 1832-iki országgyülésen is őt akarták megbizni a közlemények szerkesztésével, mi azonban Kossuth Országgyülési Tudósításai folytán feleslegessé vált.

A követek táblájának felfogása oda lyukadt ki, hogy a királyi meghivó levélnek azon pontja, miszerint az ujonnan megkoronázandó király a szokásban levő megállapított hitlevelet — erga praemittendam praestabilitae diplomaticae assecurationis acceptationem — fogja kiállítani, annyiban sérelmes, amennyiben az országgyülést elütné azon jogától, hogy az elébbi hitleveleken az ország érdekében módosításokat eszközölhessen. Tényleg az alsó táblán a követi utasítások értelmében több rendbeli követelmények merültek fel, melyek az uj diplomába felveendők lettek volna.[2]

Így szóba lett hozva a hadseregnek az alkotmányra való felesketése, nemkülönben a miniszteri felelősség, a mely utolsóra nézve az ország joga a régi törvények értelmében kétségtelen. Galicziát is be akarták az országba kebelezni, miután ez elébb szent István koronájához tartozott és Mária Terézia tényleg ezen a jogczimen foglalta el. A papirpénz kérdését is rendezni akarták, különösen pedig az érczfogalom helyreállítását. Arra nézve is kivántak intézkedni, hogy az uj király az országban lakjék. Ezen jogos és üdvös követelések keresztülvitele részben megakadt az alsó táblán, de különösen megtört a főrendek, valamint a korona ellenállásán. Annyit azonban a rendek mégis kijelentettek, hogy a hitlevél bővítéséhez az országgyülésnek jussa van, habár ezuttal — hac vice — az ország rendei bele is nyugodtak abba, hogy az változatlanul megmaradjon.

[1] *Bertha* Sándor: Országgyülési tárcza 1830-ból.

[2] *Bertha,* idézett munka, 17. lap.

Nagyon érdekes és tanulságos volt azon vita, mely ezen kérdésben közvetlenül az országgyülés bezárása előtt folyt, mikor már a törvények szövegezése felett történt az egyezkedés. Ezen egyezkedést, mint már említém, konczertácziónak nevezték, mely egyrészt az országgyülés küldöttsége, másrészt a kanczellária mint a korona képviselete közt szokott volt létrejönni. A kanczellária felsőbb utasítás alapján ragaszkodott ahhoz, hogy az *ezuttal* kifejezés kihagyassék, a mi tehát a diploma változhatlan kiállítását jelentette volna. Erre vonatkozólag deczember 18-án egy elegyes ülés tartatott, a hol az eszmecsere nagy arányokat öltött.[1] A kormánypárt legnagyobb jogi tekintélyei, Majláth György, a személynök, Cziráky, az országbiró, tulajdonképpen elösmerték a változtatás jogosultságát. Majláth ezt abban az értelemben vette, hogy a kötlevél csekélyebb részeit vagy hozzáadásokkal, vagy elvételekkel módosítani lehet, főleg akkor, mikor a nemzet egyes igazait meggyengítetteknek tartotta, vagy valamely sarkalatos törvényét nagyobb bátorságba akarta helyezni.

Cziráky akként nyilatkozott, hogy a vita kiugró pontját az képezi: mit kiván a jelenlegi ország igaza. A történeti részét illetőleg a dolognak kiemeli, hogy királyi kötések nemcsak az osztrák ház uralma, de a vegyes és árpádházi királyok alatt is divatoztak, fenn is maradtak. Természetes, hogy I. Ferdinándtól egész I. Józsefig más természetüek voltak a diplomák mint jelenben, mert akkor a választási jog fennállott és az intézmény mintegy a választás feltételeit foglalta magában. Hogy ezen tulajdonsága a kötésnek az örökösödés megállapításával és az elsőszülöttre való ruházásával megszünt, senki sem tagadhatja. Azonban az is áll, hogy a nemzet a megállapított örökösödés és az alkotmány fentartásán kivül uj fejedelmével más mellékesebb feltételekről értekezhetik. Ezen érvelésbe, mely lényegében megfelelt Borsiczky, Ragályi, Pázmándy, — a kik az ellenzéki felfogást képviselték — véleményének, a két tábla többsége belenyugodott és álláspontját fenntartotta. Mindennek daczára két napra reá, deczember 20-án a rendek mégis reáállottak, hogy a kérdéses *ezuttal* kife-

[1] *Bertha,* idézett munka, 249. lap.

jezés a diplomából kihagyassék,[1] a mint az tényleg Ferdinánd király hitlevelében nem is fordul elő. Ezt József nádorispán kérésére tették, főleg azon általa hangsúlyozott indokokból, hogy a többi kérdésekben az országgyülés óhajait a korona teljesítette.

Ezen óhajtások legfontosabbika az ujonczok megszavazásának feltételeire vonatkozott, mely az országgyülésnek második nagy horderejü intézkedését foglalta magában. Az ujonczok összegét a kormány 50,000 emberben akarta megállapítani. Az országgyülés hangulata nagyban és egészben kedvező volt a kivánatot illetőleg. Azoknak az élén, kik az előterjesztést — mondhatni — lelkesedéssel üdvözölték, nem kisebb ember mint Nagy Pál állott, a kit konzervativ rögeszméje ezen a ponton a végletekig vitt. Ez a felfogás nyilatkozott meg az országgyülésnek november 5-iki feliratában, mely egyebek közt a következő pontot tartalmazta: »Az ország rendei azon tántoríthatlan hűségnél fogva, melylyel a Felség dicső háza iránt viseltetnek, azon szeretetnél fogva, melylyel hazájukat és legjobb apjukat keblökre ölelik, nem engedhetik meg, hogy őseik dicső tetteikkel, melyekkel a Felségnek boldog emlékezetü nagyanyja alatt a birodalom megtartatott, őket valaha felülmulják. Igaz, hogy a rendek békeszeretők, de azért igazságtalan megtámadtatás esetére nem irtóznak attól, hogy fegyvert fogjanak, valamint készek arra is, hogy utolsó csepp vérökkel a hazától akármely veszedelmet elhárítsanak. És miután a legjobb fejedelemmel a szeretet- és hűségnek aranykapcsaival vannak összekötve, bizva a nemzet erősségében, nyolczszázados alkotmányuk révpartjáról a hadak és vélemények zivatarait rettenthetlenül és nyugodt lélekkel fogják szemlélni.«

Ily áradozás és ömledezés kiséretében teljesíttetett a kormány kivánata. De ha a népies közmondás szerint a kecskét jól tartották, a káposztát is igyekeztek megtartani, amennyiben az ajánlat a politikai fentartások és közjogi záradékok oly mérvü alkalmazásával történt meg, mely az előbbi országgyülési proczedurával szemben jelentékeny haladást képvisel.

[1] *Bertha,* idézett munka, 260. lap.

Olyannyira, hogy, midőn később, a hatvanas években, a korona és nemzet között az országgyülés jog- és hatáskörét illetőleg a kontroverziák folytak, Deák legerősebb érveit az 1832 : VII. és 1839 : II-ik törvényczikkből merítette.[1]

Különösen kiemelte Deák azt, hogy az országgyülés nemcsak azt követelte magának, hogy ajánlatát szabad akaratból tegye, hanem azt is, hogy a hadsereg állapota, valamint a küldolgok fennforgó körülményei előtte felfedeztessenek. Ezen jogot éppen úgy követelte magának, mint azt, hogy a katonaállításnak módját és feltételeit, a szolgálatnak időtartamát önként határozza meg, tekintet nélkül arra, hogy az örökös tartományokban mindezen mozzanatok miként állapíttattak meg. Tényleg az idézet törvény világosan megmondja: »Status et Ordines de rerum externarum atque statu Militiae hungaricae edocti, cognita necessitate«, a mi magyarul azt teszi, hogy a karok és rendek kitanítva a külviszonyok, valamint a hadsereg állapotáról, meggyőződve a szükségről szavazzák meg az ujonczokat.

Ezt a kitanításnak nevezett felvilágosítást a főhaditanács elnöke, gróf Gyulai Ignácz horvát bán adta meg.

Ennek meghallgatására bizalmas természeténél fogva egy külön országos bizottság küldetett ki vegyesen a két tábla részéről. Az elnöklést az országbiró, Cziráky teljesítette, tizenkét főrend és harminczhat alsó táblai tag, a királyi tábla, Horvátország, a káptalanok, a megyék és városok mind képviselve lévén benne. Igaz, hogy azon felvilágosítások, melyeket a haditanács adott, mint azt ellenzéki követek ki is mondották, körülbelül megfeleltek azoknak, melyekben a delegácziók mostanság részesülnek, azaz az ember annyit tud e dolgokról mint elébb; de legalább az elv, a törvényhozás jogkörét illetőleg meg volt mentve abban az irányban is, hogy a véradó megállapításánál az országos szempontok többszörösen kifejezésre jutottak és érvényesültek. Igaz továbbá az is, hogy a miket nemzeti követelményeknek lehet nevezni, ezek közé, fájdalom, nem tartoztak. Nem éretett el azon óhaj, hogy a vezényszó magyar legyen, a mit Ragályi hangoz-

[1] *Kónyi* Manó: Deák Ferencz beszédei, III. kötet 161. lap.

tatott,[1] de ez még a kerületi ülésben sem tudott többségre vergődni. Hanem az igenis ottan legalább elfogadtatott, hogy a tisztek magyarok legyenek, valamint hogy a magyar ezredek számára külön létszámkeret és előléptetési sorozat állapíttassék meg, mely kivánatok közül azonban csak annyi ment a törvénybe, hogy a született magyarok alkalmazása lehetőleg elő fog mozdíttatni.

A mit a rendek elértek, az éppen a törvényhozás jogainak magában a törvény tartalmában rejlő világos és kétségbe nem vonható kifejezésében állott. Sovány eredmény volt biz ez, de mégis, annyiban a mennyiben, birt fontossággal. A főrendek például nem akarták elösmerni az országgyülés azon jogát sem, hogy akár felvilágosításokat kérhessen, akár feltételeket szabhasson. A törvény, mint láttuk, ezen elösmerést tartalmazta, valamint nem 50,000, de 48,000 ezer lett magszavazva, még pedig két részletben 28 és 20,000 emberrel. A szolgálati idő, a hadfogadás módja, a behivatás ideje mind meghatározva és részletezve lettek, valamint a második részletnél az a követelmény is, hogy azt csakis az örökös tartományoknak ellenségtől való megtámadása esetére használtassék.

A magyar nyelv érdekében is történt némi haladás. A VIII. t.-czikk elrendeli, miszerint a helytartótanács azon törvényhatóságoknak, melyek hozzá magyarul irnak, ne csak magyarul feleljen, de általában vele ezen nyelven érintkezzék. A királyi főtörvényszékek a magyar nyelven vitt perekben magyarul itéljenek. Közhivatalt ezután más ne viselhessen mint a ki magyarul tud, éppen úgy ügyvédi vizsgára senki ne bocsáttassék, ki a magyar nyelvet nem birja, valamint az országban levő katonai hatóságok és a magyar korona országainak ezredei kötelesek legyenek az ezen nyelven kiállított irományokat elfogadni.

Ezen országgyülés törvényei a Corpus Jurisban az utolsók, melyek tisztán deák nyelven szerkesztvék. A következő két országgyülésen már párhuzamosan magyar és deák szöveggel találkozunk, míg az 1844-diki végzemények végre valahára egyedül a magyar állam nyelvén állíttattak ki.

[1] *Bertha,* idézett munka, 123. lap.

VI.

Mikor az érdemes Bertha Sándor említett naplóját 1842-ben kiadta, előszavában, melylyel dolgozatát ellátta, az általa vázolt törvényhozás tevékenységét oly módon jellemezte, hogy az nevezetes lesz a késő ivadék előtt, mert annak folytán sok oly örökmag csirázott ki, mely századok óta várt napfényre, hazánk anyagilag és szellemileg parlagon heverő térségein. Széchenyi Istvánnak [1] is volt egy kedves hasonlata melyet szintén a nagy természet tárházából kölcsönzött, t. i. hogy a kisded makkból hatalmas tölgyfa lesz, ha el nem tapostatik, mely szavajárásában a jövendő prognózisát vélte kifejezésre juttatni. E hasonlatoknak, egyiknek úgy mint a másiknak, minden esetre megvan az az értéke, hogy, ha történetünk egyes fázisait a finomabb árnyalás követelményei szerint akarjuk osztályozni, a mi tényleg nem egyszer a politikai méltatás exigencziái közé tartozik, akkor azt kell mondanunk, hogy azon idők, melyekről most szólni kivánok, évkönyveinkben a teremtés és termelés nagy mívelete kezdetének tekinthetők. Ha ugyanis a lehető legnagyobb szabatossággal és pontossággal akarunk eljárni, akkor nem elébb és nem később, mint 1830 után észlelhetjük az uralkodó eszméknek, habár igen szerény alakban, de mégis megfigyelhető felsarjadozását, mely azután oly hatalmas tölgyerdővé nőtt ki, hogy elgázolni többé nem lehetett; és ha 1849-ben le is taroltatott, az csak arra szolgált, hogy még magasabbra emelkedjék és büszke koronájával *eget kérjen.* Innentől kezdve lassan bár, de fokozatosan oly szabatos kifejezésre jut az egész fejlődés, hogy világosan észrevehető és megállapítható, mert pompája, dísze annyira feltünő, szembeötlő. Vagy ha imént az 1825 utáni korszakra részben az apály jelzőjét használtam, a már hivatolt időponttól kezdve méltán lehet a dagály megindulásáról szólni.

Ezen áramlat tartalma és irányzatának pontos meghatározása már azért is fontossággal bir, mert tájékozást

[1] »Kelet népe«, 24. lap.

nyujt úgy az eszmék hatása, mint a vezető egyéniségek befolyását illetőleg. Munkám szövedékében ezek képezik a veres fonalakat, azért figyelemmel is kell rájok lennünk.

Látni fogjuk azt, hogy míg Széchenyi hatása részben társadalmi, sőt egy bizonyos pontig irodalmi téren is megnyilatkozik, ilynemü eredmény politikai-tevékenységénél éppenséggel nem vehető észre, holott ez utóbbi az, a mi az ujjászületés szilárd talapzatát képezi. Politikai téren a mozgalom megindítását más tényezőknek köszönhetjük, a mihez még az is hozzájárul, hogy annak legerősebb rugója, az eszményi törekvések, a Széchenyi által hangoztatott elvekkel sarkalatos ellentétben állanak.

A reformakcziót, úgy mint az az 1832-iki országgyülésen megindult, határozottan az országos munkálatoknak köszönhetjük. Az ezen munkálatokban formulázott kérdések képezik, lényegökben, a törvényhozási tárgyalások állagát, nem pedig a Széchenyi által pengetett eszmék. Kölcsey mindössze csakis egy mozzanatra, a kilenczed megváltására vonatkozólag említi fel, hogy azt Széchenyi »Hitel«-ében ajánlotta.[1] Különben is, mint látni fogjuk, az említett országgyülésen inkább távolléte és hallgatása által tündököl. Nem kell azt sem felejteni, hogy eszméi legnagyobbrészt határozott visszautasításban részesülnek. Egy egész irodalom támad, mely ellene fordul. Nem egy vármegyében megégetik a »Hitel«-t; a Hunyadiak nagynevü történetirója, Teleki József, sajnálkozását fejezi ki könyvének tartalma miatt,[2] sőt még Gentz is elitéli azt.

Természetes, hogy e megjegyzés csakis a politikai szereplésre vonatkozik, a mire nézve a mondottak hasonlóképpen bizonyítják, hogy azt mérvadónak tekinteni nem lehetett, hogy az a nemzet gondolkodását nem befolyásolta, működését nem irányította.

De hogy e mellett mégis a politikai érdeklődésnek előmozdítására, az eszmecserének sokkal nagyobb arányokban, mint az időig történt, megindítására jótékonyan hatott, azt

[1] *Kölcsey* munkái, VII. kötet 153. lap.

[2] *Széchenyi* István naplói, 210. és következő lapok.

viszont elhallgatni nem szabad. Ezen körülmény, mint egész életének folyamata, Széchenyi egyénisége kettős jellegének kidomborítására szolgál.

A miben azonban Széchenyi törekvései teljes sikerre vezettek, az Pestnek emelése volt. Részben az ő fáradozásának segélyével ez elhagyott város az ország központjává kezdett válni. Működésének meg voltak anyagi mint szellemi eredményei. Irodalmilag is sokat tett és gyámolított. Nagyot lendített ebben az irányban összeköttetése Helmeczyvel és Döbrenteyvel. Helmeczy az ő segélyével és pártfogásával a »Jelenkor« czimü ujságot indította meg, mely odáig, míg a »Pesti Hirlap« a vezérletet kezébe nem ragadta, az ország legtekintélyesebb lapja volt. Később is mindvégig Széchenyi közlönye maradt, ott megjelent czikkeivel majdan találkozunk.

Helmeczy körül egy egész csomó tehetséges fiatal ember sorakozott. Ezek a lapot irodalmilag magas szinvonalra emelték, még az is megtörtént, hogy a lap busásan jövedelmezett. Azt a szerepet, melyet előbb a Kisfaludy Károly által szerkesztett »Aurora« zsebkönyv játszotta, később a »Jelenkor« töltötte be, csakhogy a dolog természeténél fogva fokozott hatással, mint a hogy ez egy zsebkönyv és hirlap közötti különbségből önként folyik. A szellemi téren azonban nagy mértékben hozzájárult ahhoz, a mi után Kölcsey [1] sóvárgott, a fejléshez, a part felé induláshoz.

Döbrentey az Akadémiának főtitkári állását töltötte be, mely nagyszerü egyesület 1832-ben meg is kezdette működését. Ennek fontossága főleg abban mutatkozott, hogy ilyképpen létesült végre a nemzeti tudomány és irodalom számára egy hatalmas szerv, mely a nemzet szellemi törekvéseit egy góczpontba foglalja, míg másrészt a végső fórumot alkotta ama nagy kontroverziákat illetőleg, melyek a nyelvujítás körében megindultak, minek jelentőségét eléggé méltatni nem lehet.

Éppen így állott a dolog a vállalatokra és főleg a vállalkozási szellem felébresztésére nézve is. Ekkor kezdette meg

[1] Lásd munkái, VII. kötet 16. lap.

Széchenyi működését a lánczhid építése és a Dunagőzhajózás megindításának czéljából. Ebben az irányban, a propaganda és a korteskedés terén, valódi virtuozitást fejtett ki, melyre vonatkozólag Kovács Lajos könyvében több kedves adoma olvasható. Itt vetette meg az ágyát ama nagy bizalomnak, melylyel munkálatai iránt a közvélemény viseltetett, mely még később sem hagyta el, midőn politikai szempontból a közvélemény teljesen elfordult tőle.

A propaganda czéljaiból választatta meg magát Pest vármegye táblabirájává, valamint a fővárosi száz tagu tanács tagjává.[1]

A társadalmi összhang és egyetértés, valamint a fővárosi élet emelésének egyik leghatalmasabb eszközének tekinthető a Nemzeti kaszinó alakítása. A máig fennálló hármas igazgatói állás olyképpen töltetett be, hogy mindig egy mágnás, egy nemes ember és a polgárságnak egyik tagja lett beválasztva. Az egylet rövid idő alatt nagy virágzásnak indult, tagjai száma folyvást szaporodott, még Metternichet is beverbuválták.[2] Közebédek, hangversenyek, tánczmulatságok, felolvasások váltakoztak benne, melyek a fővárosi életnek egész más szint adtak. Tényleg azzá vált, a mit Széchenyi egyik pohárköszöntőjében éppen a pesti polgárságnak adott ebédjén kimondott: az ország szivévé.[3]

A példa követőkre talált, az ország minden nevezetesebb városában is alakultak hasonnemü egyletek, melyek az irányt a központi anyaintézettől vették és melyek a társadalom ama nagy mozgalmaiban, melyek a negyvenes években megindultak, létrehozták a megfelelő egységet. Csakis ennek az egységnek, mely a közvéleményt a politikai, társadalmi, irodalmi összhang által egybefüzte, lehetett köszönni azt a bámulatos eredményt, hogy az uralkodó, oly hatalmasnak látszó rendszer egy fuvallatra elsepertetett.

Imént említettem az országos bizottságot, melyet az 1827-iki törvényhozás választott az 1791-iki országgyülési küldöttségek munkálatai átvizsgálása czéljából. Ebben a bizott-

[1] Lásd Naplói, 224. lap.

[2] Ugyanott, 210. lap.

[3] Ugyanott, 204. lap.

ságban Nagy Pál kivételével, kit sikerült az udvar törekvéseinek, akkori határozott ellenzéki magatartása folytán, be nem választatni, az országgyülés értelmiségének szine és virága foglalt helyet. A főrendek közül ott voltak Szepessy, a pécsi püspök, az ecclesia militans szent életü, nagy tudományu tagja, Cziráky, az országbiró, Eötvös Ignácz, Józsefnek atyja, kitől minden túlzott aulikus nézetei daczára a nagy értelmességet és kormányzati jártasságot elvitatni nem lehetett, Teleki József, a Hunyadiak korának nagynevü szerzője, Keglevich Gábor, Sztáray Albert, a szabadelvü főur, ki a negyvenes években, mint látni fogjuk, első veti fel a nemesség adózásának eszméjét. A rendek táblájáról Dessewffy József, Bartal, Platthy, Szucsics, Pázmándy, Ragályi. Az elnökséget József nádor vitte, ki, miután a bizottságok Pesten üléseztek, és a tél folyamán a Duna járható nem volt, erre a czélra a Károlyi-palotába tette át lakását. Bő tapasztalatait, nagy ösmereteit bocsátotta a bizottságok rendelkezésére. Ez a bizottság egész fiókparlamentté nőtte ki magát, és nagy mértékben hozzájárult, hogy az ország fővárosa — a mi eddig nála hiányzott — politikai tekintetben is vezérszerepet vigyen.

Csengery Antal,[1] ki értesüléseit tudvalevőleg a legjobb forrásokból merítette, beösmeri, hogy az 1848 előtti szabadelvü párt vagy irányzat tantételeit ezen országgyülési bizottságok munkálataiból állította össze. Ez iránt kétség nem foroghat fenn. A munkálatok rendkivül értékesek és a magok nemében unikumot képviselnek.

Az unikum abban áll, hogy sem elébb, sem utóbb, sem nálunk, sem máshol ily teljes törvényhozási és kormányzati programm nem létezett. Az 1791-iki bizottságok mindegyike megfelelt annak a kormányzati resszortnak, a melyet ma egy miniszterium ügyköre tölt be. Így azután az által, hogy külön-külön minden egyes bizottság az ország közállapotainak rá vonatkozó részét vizsgálódásának körébe bevonta, a bajokat megállapította, az orvosszereket meghatározta, a közvélemény kitanításának szempontjából hozzájárult egy oly összefoglaló természetü teljességéhez a fel-

[1] Összegyüjtött munkái, II. kötet 17. lap.

fogásnak úgy mint a teendőknek, mely, mint említém, párját csakugyan nem találja. Különösen ha tekintetbe veszszük jelentéseik minőségét, mire nézve elégséges, ha Kossuth[1] magasztaló véleményét említem, mely abból áll, miszerint a XIX-ik század gyermekeinek becsületére válhatnának, pedig az államtudomány még akkor rendszeresítve nem volt.

Ezen munkálatot, mely már kezdetben képes volt a legmagasabb igényeknek megfelelni, dolgozta át az ujonnan kiküldött bizottság. Átdolgozta a megfelelő elméleti előkészültséggel, az ország viszonyainak teljes ösmeretével és a szükséges pragmatikus jelleggel. Az általános szempontok nem vesznek el a részletek kidolgozásánál, valamint ők magok a nemzet élete összeségének exponensei gyanánt jelentkeznek. A mi lényeges mozzanat, az, hogy mindenütt átvillan bennök a gyakorlati felfogás, az élet- és viszonyoknak ösmerete. Első látszatra feltünik, hogy e munkálatok szerzőiben oly emberekkel van dolgunk, kik egész életüket a közügynek szentelték, kik közvetlenül érintkeztek az ország népével, látták annak bajait, megösmerték, mi az egyedi, mi az összállapotok számlájára irandó, és a kik oly orvoslásokat kerestek, melyeket a gyógykezelt személyiség bevesz és megbir.

A munkálatok közül három birt akkoron közvetlen értékkel. Az egyik az urbéri javaslat, melyről nincs mit szólni, miután az később az 1832-iki országgyülésen megoldást nyert, és, a mennyiben szükséges, annak vázlatánál tárgyaltatik. A másik a közjogi és politikai, melyet már többszörösen idéztem s melynek czíme így hangzik: »Opinio excelsae regnicolaris deputationis, motivis suffulta, circa objecta ad deputationem publico-politicam relata.« A munkálat törvényjavaslatokból, indokolások- és különvéleményekből áll. Találunk benne ilyeneket az országgyülés, a helytartótanács, a megyék, a szabad királyi városok rendezéséről, a főispánokról. A hol rendezésről van szó, ott mindenütt a *coordinatio* kifejezést találjuk, pl.: »Coordinatio Jurisdictionum separatas portas habentium«, a mely akkoron szervezést jelentett.[2]

[1] Felelet Széchenyi Istvánnak, 14. lap.
[2] *Bartal:* Magyarországi latinságszótára.

Erdély, valamint az elszakadt részeknek — Partes a regno avulsae — visszacsatolására nézve tehát, az integritásnak elégteendő, egy indokolt vélemény terjesztetett elő, miután ez nem tisztán a magyar törvényhozásra tartozott.

A honosítás, az izraeliták jogviszonyainak rendezése, közegészségi ügyek, könyvvizsgálat, a mértékek egysége, népszámlálás, tűzrendészet és számos más kevésbbé jelentős tárgyak mind tárgyaltattak a bizottság által és megoldásokra részint törvényjavaslatok, részint pedig indítványok tétettek. Ezekre vonatkozólag általánosan meg lehet jegyezni, hogy a mi az egyes kérdések közjogi részét illeti, ott a legalaposabb történeti és jogi fejtegetésekkel találkozunk. Bárkitől származtak is azok, — mert, fájdalom, a nevek csakis a különvéleményeknél vannak kitéve, mint p. o. a már említett Dessewffyé a sajtószabadságról, vagy a Ragályi Tamásé a grófok és bárók szavazatára nézve,[1] — annyit meg kell rólok mondani, hogy a legjobbak közé tartoznak, mik e nemben irattak, és ma is intézményeink multját sikerrel lehet bennök tanulmányozni.

Igaz, hogy az 1848-iki nagy reformok eszméiből nem sokat tartalmaznak. De ezt az adott viszonyok közt kivánni csakugyan nem lehetett. Annyival inkább nem lehetett, mert, mint látni fogjuk, azok még a negyvenes években is lassan értek és fejlődtek. A fődolog abból állott, a törvényes állapotot megtisztítani attól a homálytól, mely a pseudo-alkotmányosságnak volt következménye, másrészt pedig a kormányzati hibák és állapotok leplezetlen feltárása. Ha ez megtörtént, mint a hogy erre a jelen esetben hivatkozhatunk is, akkor biztosítva volt az alkotmány zavartalan működése alapján a gyökeres megoldásoknak mulhatlan bekövetkezte. Ebben az értelemben kell venni Csengery előbb idézett véleményét a munkálatok hatását a szabadelvü pártra vonatkozólag. Nem kell elfelejteni, hogy a magyar alkotmányban ab ovo mily hatalmas popularis elem volt. Mihelyt az, a mit a helyes felfogás törzsének lehet nevezni, meg lett tisztítva a politikai szofizmák élősdi növényeitől, az egészséges hajtás és sarjadzás magától bekövetkezett.

[1] Idézett munka, 41. lap.

Hogy publiczisztikai tekintetben ama korszak mérvadó emberei teljesen tájékozva voltak, azt mindenki természetesnek fogja találni. Nem egészen természetesnek tünik azonban fel ama mozzanat, hogy közgazdasági téren, melyet most is sokan terra incognitaként tekintenek, a bizottsági munkálat egyike a legderekasabb, mondhatni a helyes elmélet és gyakorlat magaslatán álló műveknek. Ennek a czíme: »Opinio excelsae regnicolaris deputationis, circa objecta ad deputationem commercialem relata.« Fel kell említenem már az 1791-iki bizottság rokon természetü dolgozatát: »Elaborata excelsae regnicolaris deputationis, in commercialibus. Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relata ad commercium per Nicolaum Skerletz.« A mint megirva van, e dolgozat Skerletz Miklós tollából folyt és tényleg hazánk közgazdasági állapotainak oly teljes rajzát szolgáltatja, mely szerzőjét legkiválóbb közgazdasági iróink sorába helyezi.

Az 1827-iki opinio ilyen erőteljes alapon állott és annak, a mit egy kérdés felfogásánál a pragmatikus jellegnek lehet nevezni, teljes mértékben megfelelt. Hazánk közgazdasági életét mint egy szerves egészet fogta fel. Ez alatt azt kell érteni, hogy miután egy nemzet anyagi tevékenysége, ha fejlődni, ha sikereket elérni akar, az őstermelés, az ipari munkásság és a kereskedelem összhangzatos működésében találja meg legtökéletesebb kifejezését, a kormányférfinak erre a mozzanatra kell a hangsúlyt helyezni. A bizottság munkálatában a III-ik részben, ezen czím alatt: »Objecta oeconomiae publicae 9 articulorum projectis comprehensa« — ki van emelve, hogy, miután hazánk közgazdaságilag inkább a nyerstermények előállításával, mintsem iparossággal foglalkozik, és bár e szerint az elébbi különös gondoskodás tárgyát kell hogy alkossa, mégis az utóbbinak fejlesztését és gyarapodását részint az akadályok elhárítása, részint kedvezmények kiosztása által előmozdítani kell. Az is hangsúlyozva lett, hogy miután az emberi munkának döntő természetü fontossága a népesség szaporodását teszi szükségessé, ezt nem egyes törvények, hanem inkább a törvényhozási intézkedések összege és eredménye — potius resultatum totius legislationis — által lehet elérni.

Élénk leirását birjuk benne az alvidék hátramaradásának, a kultura hiánya és főleg a lakosság gyér volta miatt. El van mondva, hogy a tágas és elhagyott térségeken és pusztákon latrok és szegény legények ütnek tanyát. Különösen rendszeresen üzetik az eltolvajlás. Az a népesség, mely ottan lakozik, el van szakítva az emberi társadalomtól, nem hallja sem embertársa szavát, sem az Isten igéjét; ilyformán a gyermekek semmiféle oktatásban, még valláserkölcsiben sem részesülnek. Ebből származik a benépesítésnek, a telepítésnek szüksége, melyre vonatkozólag a kidolgozott törvényjavaslat megfelelő kedvezményeket igér. Éppen ilyen kedvezmények igértetnek azoknak, kik az őstermelés terén uj művelődési ágakat honosítanak meg, vagy a létezőket fejlesztik.

Intézkedések javasoltattak a szántóföldek- és kaszálóknak célszerübb kihasználására. Elő lett mozdítva a birtokoknak árkokkal vagy kerítésekkel övedzése és védelme. Épúgy kedvezményekben részesültek azok, kik különösen a falvakban az épületeket nem fából vagy gyulékony anyagból, hanem olyanokból emelték, melyek a tüzkár ellen több biztosságot nyujtottak. Ezzel összeköttetésben állott az erdőknek is megfelelő védelme a pusztítás ellen.

Ebbe a kategóriába tartozik a közlekedési ügy, a hasznos közmunkák kérdése — lásd az V-dik részt: de vehiculis communicationis commercialis. — Itten a főszempont volt az ország utrendszerének megállapítása, mely természetesen akkor nem vasutakból állott. Az alapgondolat az volt, a mit később Széchenyi vasuti rendszerébe átvett, s mi általában hazánk politikai és közgazdasági helyzetéből folyik, t. i. Pestet központnak tekinteni, melyből mint góczpontból a különféle vidékek felé a sugarak kiágaznak. Hét nagy állami ut kontempláltatott, mely az összeköttetést a főváros és a periferia közt létesítette volna. Ezeknek költségei országos alapból voltak fedezendők, míg a megyék kötelessége volna a megyei csatlakozásokat kiépíteni. Ezután jött a folyóvizeknek hajózhatóvá tétele, csatornák ásatása, valamint a mocsarak kiszárítása, levezetése, a szabályozó társulatok alapítására vonatkozó intézkedéseknek törvényjavaslatba foglalása.

Az iparosság előmozdítására vonatkozólag — lásd a

II-ik részt: de provehendis opificiis, fabricis, et quaestu — négy törvényjavaslat lett fogalmazva. Az indokolás szépen és helyesen adja elő, hogy a jótévő anyaföld az, mely az embernek a fentartásra és táplálkozásra szükséges eszközöket szolgáltatja. Az élet fokozódó szükségletei mihamarább megtanították az emberiséget, iparüzés által, kényelmét szaporítani. Ebből származott azután a javak kicserélésének mozzanata, úgy hogy ezen három nagy tényező, mezei gazdaság, ipar és kereskedés képezik a közállomány anyagi léte és felvirágozásának legbiztosabb alapjait. Gyakorlati alkalmazásként folyik mindezekből az iparüzés, a gyárak emelése és építése és a kereskedelem lehető támogatása, mely konkrét intézkedések indítványozásában kifejezésre jutott.

A munkálat fénypontját azonban a kereskedelmi forgalomra vonatkozó, vagyis a vámpolitikai rész, illetve jelentés képezte — lásd az I-ső részt: objectum regulationis principiorum Vectigalis tricesimalis.

Ezen rész, a mit a kodifikaczionális technika kényesebb követelményeinek nevezhetünk, megfelel. Dessewffy követelései teljesítve lőnek, mert igen terjedelmes statisztikai kimutatásokkal van felszerelve. Ki van tüntetve hazánk összforgalmának mérlege 1816-tól 1826-ig, azután az egész részletezve árucsoportok szerint, úgy a behozatal mint kivitel, nemcsak Ausztriába, de a külföldi többi országokba is. Továbbá mellékelve vannak a főbb idegen államok: Francziaország, Anglia, Württemberg, Bajor-, Porosz-, Lengyel- és Oroszországnak beviteli vámjai, azon czikkeket illetőleg, melyek hazánk kivitelét képezik. A dolog ma annálfogva is érdekes, mert oly mozzanatokra vet világot, melyek már teljesen megszüntek és melyekre vonatkozólag értesülést csakis a legnagyobb utánjárással és fáradsággal lehetne szerezni. Így például Angliában akkoron fennállottak a gabonavámok, még pedig az úgynevezett *sliding scale,* a mozgó skála vagy hullámzó tarifa alapján, melynek lényegét az képezte, hogy ha a buza quarterjének ára 67 shillinget tett ki, a behozatal vámmentesen történt, ellenben ha alatta maradt, a vámtétel a buza olcsóságának arányában növekedett. Észlelhető azonkivül a politikai viszonyokban történt változás. Így, miután

a Zollverein, annál kevésbbé a *Reich* nem létezett, a különféle német államok vámjaikat magok állapították meg. Hasonlóképpen vámsorompók állottak fenn Orosz- és Lengyelország között. Lengyelország akkor I. Sándor czár nagylelküsége folytán több állami önállóságot élvezett mint Magyarország, mit az 1830-iki forradalom miatt vesztett el. Aligha nem lesz alkalom a későbbieknek fonalán erről még szólni.

A jelentés érdemleges része hazánk kereskedelempolitikai helyzetét összes vonatkozásaiban ösmerteti, részint teljes alapossággal, részint a legegészségesebb felfogással. Azonban ennek csak fővonásaiban való előadása jelenleg messze vezetne, a mitől annyival inkább tartózkodhatom, miután a védegyleti mozgalom vázolásakor egyes mozzanataira vissza kell még térnem.

A mondottak után nem lehet csodálkozni azon, hogy József nádorispán, ki teljes joggal elmondhatá a munkálatokra: quorum pars magna fui, — büszke volt az eredményre, és elkövetett mindent azok terjesztésére, különösen arra, hogy a közvélemény részéről mentől inkább hozzáférhetők és felhasználhatók legyenek. A mi teljes mértékben meg is történt.

Nagy Pál életrajzában [1] ki van emelve, hogy azon időkben ellenzéki körökben általában oly felfogás uralkodott, miszerint József nádorispán a munkálatoknak nyilvánosságra hozatala által oly lökést kivánt adni a közszellemnek, melynek folytán, tekintve a bécsi hangulatot, Reviczky kanczellár meg ne állhasson. Tényleg ezen két hatalmas egyéniség egymással a lehető legrosszabb lábon állott, a mit azután az ellenzék okosan kizsákmányolva állásának megerősítésére hasznosított. Annyi bizonyos, hogy a kész munkálatok sok példányban nyomattak ki és magánosok is megszerezték úgyannyira, hogy, mint az éppen felhozott életrajz alapján már idéztem, az egész szabadelvü párt tanait belőlük merítette. Nagy mértékben hozzájárult mindehhez azon igen komoly és hasonlóképpen példa nélküli felhasználás és elbirálás, melyben a vármegyék ezen munkálatokat részesítették. A munkálatok bizottságoknak adattak ki, mely bizottságokban az illető megyének első emberei foglaltak helyet. Ezek

[1] *Csengery*, idézett munka, 17. lap.

a bizottságok a lehető legnagyobb nyilvánossággal üléseztek, vitatták meg a kérdéseket, tettek a megye közönségének jelentést, a mi természetesen maga után vonta a közgyüléseken való vitát. A dolog többrendbeli következményekkel járt, melyek a jövő alakulásához nagy mérvben hozzájárultak.

Az egyik az volt, hogy, míg elébb a megelőző éveknek mozgalmai közjogi természetüek voltak, csakis a sérelmek orvoslására szorítkoztak, most az ország állapotának megvizsgálása és a reformok irányzata került napirendre. A másik, hogy a megyei közvélemény nem egyes kérdéseket, hanem első sorban az államéletnek egészét, még pedig rendszeres alapon, tette vizsgálat tárgyává, és ily módon hozzá szokott a törvényhozási előkészítés feladatának magasabb szempontokból való átvizsgálásához. Végre a vita nem tisztán akadémikus jelleggel birt, hanem az országgyülési utasításokban gyakorlati megoldást nyert. A dolog úgy történt, hogy az országgyülés összehivása 1832. év végére éppen azon czélból történt, hogy az 1790 óta folytonosan halogatott javítása a közállapotoknak végre-valahára dülőre jusson, még pedig az által, hogy az ezen egész idő alatt elodázott úgynevezett *operatumok,* vagyis bizottsági munkálatok, végre a törvényhozás által tárgyaltatva törvényerőre emeltethessenek.

A választási mozgalom tehát ezen az alapon folyt le, szokatlan élénkséggel és érdeklődéssel. Mindenki abban a meggyőződésben volt, hogy a nemzet nemcsak nagy idők előestéjén állott, hanem hogy oda jutott, midőn a jövendő utjai szétágaznak, és neki a különféle irányok vagy czélpontok között választani kell. A kérdés tárgyilagos vonatkozásában úgy állott, hogy a nemzetnek választania kellett a konzervativ vagy reform irány, másrészt a realizmus vagy idealizmus között. Vagy ha a kérdést személyes térre viszszük, a legkiválóbb képviselőit az illető irányzatoknak szemelve ki, akkor Nagy Pál és Széchenyi egyrészt, másrészt Wesselényi és Kölcsey között. Az alkalmazás teljes mértékben talál, Nagy Pált ugyanis a konzervativ, Széchenyit a realista felfogás személyesítője gyanánt vehetjük, ellenben Wesselényi és Kölcsey a reform és eszményi irányzat zászlóvivőiként állanak kortársaik előtt.

Ha eme különbözet a választásoknál nem is szerepelt, ha nem is képezte a jelszót, mely a táborokat egymástól elválasztotta, mégis oly határozottan kidomborodott, hogy hozzájok kétség nem férhetett. Széchenyi »Hitel«-ében az anyagelviség, a gazdagodás álláspontjára helyezkedik, ezzel szemben Wesselényi a *polgári erényt* tekinti egy ország egyedüli gazdagságának. Még a gazdagodásnak is hasonlóképpen egyedüli kutfejeként a lelki műveltséget állítja oda.[1]

Széchenyi már ekkor az udvar hivének tekinti magát, Kölcseyt is rá akarja beszélni, hogy a nemzet vesse magát az udvar karjaiba.[2] Wesselényi ellenben kijelenti, hogy ő az ellenzéket hasznos és szükséges dolognak tartja és azért annak tagja is lesz.[3] A leghatározottabban visszautasítja Széchenyi ajánlatát, hogy együtt a sokaságra hassanak.[4]

Míg Wesselényi Széchenyi ellen foglal állást, Kölcsey hasonlóan cselekszik Nagy Pállal. Naplójában minduntalan találkozunk megjegyzésekkel, melyek a nagyhirü követ magatartását gáncsolják. A közvélemény lelkének fájdalmával fejezi ki, hogy az 1825-diki országgyülés ellenzékének vezére már régóta a kormány kenyerét emészti.[5]

Ezen vád onnan származott, mert ekkoron neveztetett ki Nagy Pál a Pálffy Ferencz-féle csőd tömeggondnokává, a mi dús javadalmazást hozott. Ezt összeköttetésbe hozták az oly érdemes férfiunak irányváltozásával. Nagy Pál egész pályafutása, a legilletékesebb bizonyítékok alapján,[6] indokainak tisztasága mellett bizonyít, habár másrészt Kölcsey felháborodása nagyon érthető, annyival inkább, mert a tényt, hogy az ő támogatását a szabadelvü reform ügye elvesztette, tagadni nem lehetett.

A következménye pedig mindezeknek abban jelentkezett, hogy nem ő és Széchenyi irányítják a nemzet gondolkozásmód-

[1] Balitéletekről, 103. lap.

[2] *Kölcsey* munkái, VII. kötet 150. lap.

[3] Ugyanott, 296. lap.

[4] Ugyanott, 150. lap.

[5] Ugyanott, 242. lap.

[6] Lásd *Csengery:* Magyar államférfiak és szónokok könyvében életrajzát.

ját, megtöltve azt a legnemesebb eszményiség kultuszának tartalmával. Csakhogy meg kell érteni jól, hogy ez eszményi irányzat alatt nem révedezések, nem elérhetlen ábrándok értendők, melyeknek képviselői rendesen a felhők és csillagok között bolyonganak, elvesztve a talajt lábaik alatt. Az az eszményi irányzat, melynek megteremtője Kölcsey, politikai vezérei előbb Wesselényi, később pedig Kossuth volt, más jelleggel birt. Az lélektanilag egy nagy és nemes lélek kedélyvilágának tiszta forrásából fakadt. Bizalom az emberiségnek magasztos rendeltetésében, valamint az ősi erényben intézte törekvéseit. És ha e törekvések magasra szárnyaltak is, olyannyira nem tértek el a biztos alaptól, hogy senki náluknál a föld felszabadításának érdekében többet nem tehetett.

A kezdeményezés ebben az irányban feltétlenül Kölcsey és Wesselényi érdeme. Illő, hogy ezen minőségökben behatóbban foglalkozzam velök, annyival inkább, mert pályafutásuk egyes mozzanatai a politikai méltatás számára nem egy figyelemre méltó mozzanatot fognak tartalmazni.

VII.

Annak az irónak, ki Kölcseyt magasztalni akarja, aránylag könnyü feladat jut osztályrészül. Nevét és emlékét szárnyaira kapta a hir, melyet valaki oly találóan a feledés örök királyának nevezett.

Iróink fényes csarnokában az elsők között foglal helyet, habár mint politikus, elég igazságtalanul, kevésbbé méltányoltatott is. Pedig helyesen mondja róla Pulszky Ferencz,[1] ki őt személyesen ösmerte és bámulta, hogy, ha Wesselényi távozása után Deák volt az ellenzék feje vagy esze, annak szive és értelmi központja gyanánt Kölcseyt kellett tekinteni. Pulszkyra is, realista hajlamai, kritikai elméje daczára, leirhatlan hatást gyakorolt, gyönyörü kerekded előadása, gondolatainak nemes emelkedettsége, egész lényének mélabús szelidsége folytán. Teljes nyiltsággal ösmeri be, hogy Kölcsey volt az, ki megmagyarosította érzelmeiben, ki labancz előzményei

[1] Életem és korom, I. kötet 92. lap.

daczára a nemzeti ügy bajnokává avatta őt fel. Kölcsey ezt a hatást gyakorolta mindenkire, egész környezetére, és habár az általa képviselt eszmék akkoron mintegy a levegőben röpködtek, a kezdeményezés, a formulázás dicsősége minden esetre és első sorban őt illeti meg.

Egy alkalommal, midőn Kölcsey a szatmármegyei gyülésen magasztos szózatát a jobbágyság érdekében felemelte, egyike a konzervativeknek megrótta őt, hogy ezen beszéd nem illik Ond vezér ivadékához. A dolog úgy is állott, Kölcsey a hét vezérek egyikétől származott, sződemeteri kisded birtoka az első foglalás óta volt nemzetségének tulajdonában. A család ilyetënképpen a tiszai vármegyék középnemességéhez tartozott. Ezen osztálynak akkori egyénisége, élete körülbelől megfelel azon képnek, melyet ma a derék búr nemzet elénk tár. Ugyanazon patriarkhális életmód, szokások és erkölcsök, ugyanazon büszke dacz és nyers függetlenségérzet, ragaszkodás az ősidőktől öröklött szabadsághoz, a családi tűzhely- és telekhez, melyért mindannyiszor kész volt vért és életet áldozni.

Századokon át különösen a tiszai vármegyék voltak leginkább a kurucz szellem fészkei. Ezek csatlakoztak leghamarább a Rákóczy zászlóihoz, és 1848 végén, midőn már minden elveszettnek látszott, különösen ezen osztály hazafias és áldozatkész magatartása vetett gátot a fenhéjázó ellenség előnyomulásának. És habár nála a kulturális érzék nem is volt erős, de hogy tudott egyes képviselőiben magas szinvonalra emelkedni, azt Kazinczy és Kölcsey példája bizonyítja. Mindegyik méltán viseli a magyar Lessing nevet.

Kölcseynél az képezi a fődolgot, hogy nemcsak irodalmi és politikai működése, de egész élete és egyénisége az ideálizmusnak megtestesüléseként tekinthető. Nála az ember, az iró, a politikus mind szépséges összhangban egyesült. Ezen eredmény érdemességét fokozza az, hogy mindent magának, a viszonyoknak pedig édeskeveset köszönhetett. A kivel csak összeköttetésbe jutott, annak ő mindent adott, a nélkül hogy cserében valamicskét kapjon. A legtágasabb értelemben *self made* ember, vagyis saját fáradozásai, sőt nélkülözéseinek szülötteként áll előttünk. Anyagi viszonyai a lehető leg-

szükebbek és sanyarubbak voltak. Mikor az atyátlan, anyátlan árva kis vagyonkáján testvéreivel megosztozott, egy jó ösmerőse figyelmeztette, hogy a mije marad, az még az ő szerény életmódja mellett is édeskevés; jó lenne tehát kissé megtoldani. Önérzettel azt felelte: »megtoldom lelkem függetlenségével«. A mi ennél nagyobb baj volt, az, hogy talán egész életén keresztül a szeretet melegét nem érezte. Szülőitől korán megfosztotta a sors, egyetlen nagy vonzalma nem viszonoztatott.

Gyenge, beteges gyermek volt, himlő folytán még egyik szemére meg is vakult, jóformán egészen magára hagyatva teltek el a gyermeknek, az ifjunak, a férfiunak évei. A debreczeni kollégiumban, a hol tanult, épúgy magára volt hagyatva, mint szerény falusi lakházában, melyben éveken és éveken át visszavonulva élt és búvárkodott. De ezt a magányt fényessé tette lángeszének ragyogása, betöltötte a világirodalom nagy mestereivel való foglalkozás, termékenynyé tette az a nagyszabásu tevékenység, mely a szellemi élet majdnem minden ágazatában megfelelő művelési tért talált.

Kevés ember irodalmi működése nyujt oly gazdag, változatos képet, mint a Kölcseyé. Költemények, novellák, birálatok, irodalmi, bölcseleti, természettudományi, történeti, közjogi fejtegetések, a szónoklat minden neme, akadémiai, országgyülési, alkalmi, sőt még perbeszédek is azok, melyek összegyüjtött műveiben a legnagyobb lelki gyönyörüséget nyujtják az elbűvölt olvasónak. A Hymnusz, a Vanitatum vanitas, a magok neméban éppen oly mesterművek, mint a Kölcsey Kálmán számára írt erkölcsi utmutató Parainesis, mint Wesselényi védelme, a Kazinczy és Berzsényi feletti emlékbeszéd és azon különféle tanulmányok a Mesmerizmusról, a történetről, a bölcseletről, a melyek a hirneves angol essay-eknek méltó vetélytársaiként említhetők.

És mit mondjak róla mint politikai szónokról? Kossuth [1] a következőképpen rajzolja őt: »November 10-ike volt 1834-ben és Pozsonyban a karok és rendek terme tömve hallgatósággal egész a fuladásig. Az embertömeg reggeli tiz órától egész napnyugatig ernyedni nem tudó részvéttel csüggött

[1] »Pesti Hirlap« 1842. évf. 105. szám.

a szónokok ajkain, kiket a nemzeti bizalom egy uj korszak előharczosai gyanánt tüze ki.

Ezen az emlékezetes napon a tiszai követek asztalánál egy férfi állott, kinek halk szózata szent kegyelet ihletéseként rezgett végig hallgatóin. Egy erős lélek törékeny test lánczai között. Tarkóját őszbevegyült kevés hajszál fedte be, szintelen arczán ezernyi virrasztott éjnek tikkadtsága ült, egyetlen szemében a nemzet minden mult és jövő bánata tükröződött vissza. Szava tompa, mély és ércztelen, mint egy síri hang, melyet a minden nemesért égő szenvedély még tompábbá tőn, összeszorított öklei takarták el csak a vihart, mi keblében dult. Úgy állott mindannyiunk előtt mint egy túlvilági lény, néma csendben, áhitattal hallgattuk őt, midőn azokat a soha el nem felejthető szavakat kimondá: »hogy ha elvettetik az örökváltsági törvényjavaslat, hazánkban a szabad városi polgáron kivül csak két emberosztály lészen szabad, a földesúr, ki a helységet birja s a koldus, ki a helység utczáin hajadon fővel és mezitláb irgalom és kenyér után kiáltozik«. A síri csendet csak ily szavaknál szakította félbe az érzelmeknek villanyos kitörése, melyről lord Brougham szokta mondani, hogy: »a nép szavában néha a mennyeknek dörgése hallatszik.«

Hogy miképpen fogta fel hivatását, arra nézve álljon itt naplójának egy pontja, melyet követségének kezdetén irt vala meg.[1]

»Ime ez a haza, mely gyermekségem álmaiba, mely ifju- és férfikorom érzelmeibe lángvonásokkal szőtte bele szent képét. Ez a haza, melynek dicsőségéért meghalni oly régi és oly szép gondolata vala lelkemnek és melynek háromszáz évi sebeit szivem alatt ezerszer érzém megujulni.

És Te mit fogsz érette tenni? Midőn álmok helyett való pálya nyilik előtted? Lesz-e erőd létre hozni azon eszméket, melyek husz év óta boronganak kebledben. Lesz-e bátorságod szembe szállani minden akadálylyal, mik az uj, ismeretlen pályázó utját ezerfelől elzárják. Fogsz-e tűrni rettentést. Fogsz-e tűrni hálátlanságot és félreértést. Fogsz-e ostromot

[1] Kölcsey minden munkái, VII. kötet 7. lap.

megállani a kisértések között. Fogsz-e hiven maradni, ha tántorodásodra bér tétetik. Fogsz-e szél és hab ellen küzdeni, ha minden elhagy, ha bünnek mondatik, a mit angyalod kebled mélyén sugalmazott, ha minden való és jó, minden szép és nagy legyőzetve sülyedez. Oh, jól érzem én mit és menynyit kellene tennem. Te pedig, népek és világok ura ott fenn, vagy keblemnek istene itt benn, ki mind eddig tisztán megőrzéd e kebelt, adj segédet mindvégiglen.«

Érdemes felemlíteni, miképpen magyarázza meg a hazaszeretetet. Egy beszédében, melyet megyéjének gyülésén a mohácsi gyásznap emlékére 1826-ban tartott, mint természeti szükséget magyarázta meg azt.[1] Elmondja, hogy minden állat keres magának fekhelyet, minden madár fészket, hová nappali vergődése után nyugodni visszatér, és egyedül az emberen feküdnék-e a sors legnehezebb átka, vándornak lenni az egész bujdosó csillagon keresztül és mindenütt lenni, hogy mindenütt idegen maradjon. Viselhet-e az egész emberi nem iránt tiszta szent szerelmet szivében, ki saját kis háznépe körében nem érzi boldognak magát. És mi a haza egyéb az összetartozó nagy háznép egészénél.

És mert Isten egy szivnek egy kebelt teremtett, úgy egy embernek egy hazát. Semmi sem lehet erős, semmi sem nagy és következményeiben tiszteletreméltó, a mi czél és határ nélkül összefolyik, a minek nincs olyan pontja, melybe összevonuljon és ismét szétágazzék. Azért kell mindegyik embernek saját hazájáért munkálkodni, azért kell szerelme egész erejét hazájára függeszteni, azért kellett a legszebb, a legrendkivülibb tetteknek csak ily szerelem kutforrásából származni. Egész világért, egész emberiségért halni, azt csak egy Isten teheti, ember meghal háznépéért, halandó sziv többet meg nem bir.

Egy másik beszédében, melyet szintén megyéjében a nemzeti játékszin ügyében tartott,[2] a haza fogalmát eszményesíti, a mennyiben annak tartalmát mintegy az emberi kebelbe helyezi. A hazának szent neve nem csatolja magát

[1] Kölcsey munkái, II. kötet 152. lap.
[2] Ugyanott, 168. lap.

a földnek porához. Ezen tartomány, melynek kiterjesztését most magyar hazának nevezzük, évezred előtt más néptől mondatott otthonának. Őseink a Don mellett is, a Kaspi tenger partjain is magokkal hordozták a magyar hazát és magokkal hozták azt ide. Emberek teszik a valóságos hazát, nem az élet nélkül való halmok és térségek, melyek ezerféle népnek egyforma érzéketlenséggel adhatnak lakást. Valamint a franczia lélek lángolása a számkivetés helyét is franczia földdé változtatja, úgy ellenkezőleg a magyar lélek kialvása születésünk helyét idegen földdé fogja változtatni. Fajuljunk el csak és bizony e levegő, melyet dicső elődeink vérpárájától megterhesítve szivunk, a kenyér, melyet az ő sirhalmaik felett aratunk, a czimerek, melyeket igazában már csak koporsóikra tüzhetünk, nem fogják itt a magyar hazát fenntartani, nem fogják eszközölhetni, hogy a nemzetiség enyésztével magunk is el ne enyészszünk.

A haza szent fogadalmának kiegészítése gyanánt jelentkezik nála a magyar királynak, a szent koronának nagy gondolata,[1] melyet következőképpen juttatott kifejezésre. Nem az nekünk a király, a mi sok más népeknek. Mi egy évezred óta birunk polgári alkotmányt, melyért az európai népek még most is kinos vonaglásban sóvárognak. Ennek az alkotmánynak a király elengedhetlen kiegészítő része. Őseink az ország egyetemes érdekeit, az igazokat, miket egyes polgár önmagában sem birni, sem gyakorolni nem képes, a koronában testesítették meg.

Ezt a koronát tették fel a választott főre, hogy legyen az az alkotmányos közszabadság fenntartásának képviselője. Szentnek nevezték a koronát, mert a legszentebbnek gondolatát kötötték hozzá.

Gondolatát a szabad nemzet egy testbe foglalásának, mely ne csak idegen bitorló, de egyes honfiak féktelensége ellen is bonthatlan gátat emeljen. Nem kellett-e ennek folytán szentnek tartaniok a személyt, ki e koronát viselte? És nem következett-e mindebből, hogy a korona nélkül magyar alkotmányt képzelni nem tudtak? Ime ez nekünk a király. Ezt értjük

[1] Kölcsey munkái, II. kötet 180. lap.

a magyar királyi név alatt, hiszen ki nem mondhatjuk az ő felséges nevét visszaemlékezés nélkül ama megbonthatlan esküvésre, melyet az ég és föld hallatára elzengett. Ki nem mondhatjuk visszaemlékezés nélkül a nemzeti egység és szabadság felségére, melynek fenntartása és megoltalmazásáért az Isten szine előtt az eskü tétetett.

Ezek a szemelvények, úgy vélem, elég hiven adják vissza Kölcsey politikai hitvallásának értékét és tartalmát, mely minden felszólalásában, minden cselekvényében kifejezésre jutott. A közélet embereinek legmagasabb itélőszéke, az utókor, a történetirás meg fogja állapítani, mikép azon fohász, melyet imént idéztem, teljesült. Teljesült pedig egyszerüen azért, mert a mit keblének Istene sugalt, hogy Kossuth ezen kedvelt kifejezését használjam — azt hiven meg is cselekedte. Megcselekedte még akkor is, a mikor az, a mit valónak és helyesnek tartott, veszendőbe ment és sülyedni kezdett. Ezt úgy kell érteni, hogy két éves ragyogó országgyülési pályájának közepette, mely alatt egyik diadalát a másik után aratta, megyéjének szabadelvü szelleme megváltozott és Kölcsey nézeteivel ellenkező utasítást adott országgyülési követeinek és így neki is.

Erre Kölcsey követtársával lemondott, és kettőjük nevében az országgyüléstől következőképpen bucsuzott el:

»Ide jöttünkkor többek között két kivánat élt lelkünkben: emelkedést adni az adózó népnek, valamint a földbirtokot állandóbb és biztosabb, azaz teljesen szabad alapra helyezni. Azt hivők, hogy e kettőnek keresztülvitelére itt a tizenkettedik óra, valamint a legszebb alkalom, midőn törvényhozási uton fejedelem és nemzet közötti békés tanácskozásban lehet azt eszközölni, a miért másutt vérpatakok folytak és sanyaru inség borította el az országot. Küldőink ezen fontos kérdésre egyszerre csak más vélekedést nyertek és oly utasítást adtak, melynél fogva az előbbitől egészen ellenkező uton kellett volna haladnunk. Ily módon, ha előbbi pályánkat követnők, elhagyatva érezendtük volna magunkat. Ellenben azt a másikat, mely előnkbe szabatott, nem ösmertük, és mert tétovába bolyongani nem akartunk, inkább

leszállottunk helyünkről, mintsem botlás és tévedés veszélyének tegyük ki magunkat.

Jelszavunk vala *haza* és *haladás*. Azok, a kik a haladás helyett maradást kivánnak, gondolják meg, miszerint a maradásnak tudvalevő többféle magyarázat adható.

A korszellem szerinti megmaradás állandó bátorlétet hoz magával, ellenben a vesztegmaradás egyszerüen senyvedést és elposványodást okoz.

Szivünk mondja, hogy nem cselekedtünk helytelenül. Küldőink másokat fognak helyettünk választani, mi pedig megnyerjük személyes szabadságunkat. Mi most otthon, vagy a hova sorsunk vezérlend, ismét vivhatunk elveink-, törekvéseinkért, törekedhetünk azok számára győzelmet aratni. Isten óvja meg a hazát minden gonosztól, Isten virassza fel a nemzetre a teljes felvirágzás szép napját.« [1]

Midőn e fenséges szavak elhangzottak, az ülés véget ért, a követi kar képtelennek érezte magát tanácskozni. Kölcsey visszavonult megyéjébe, beváltani igéretét, küzdeni az igaz ügyért. De nem sokáig teljesítheté nemes hivatását, a kérlelhetlen halál 1838. augusztus hó 24-én ragadta el életének 48-ik évében. El lehetett róla, rólunk mondani, hogy vérrel szerzett szabadságunknak vártornya akkor omlott össze, mikor harangjai a legszebb akkordokat zenghették volna. A ki őt legjobban szerette, becsülte és ösmerte, Wesselényi, azzal bucsuzott el tőle: többet ért valamennyiünknél, igazán nem is volt közibünk való.

Kölcsey mellett egy másik férfiról is meg kell emlékeznem, a ki az eszményiségért való nemes küzdelemben hű fegyvertársként csatlakozott hozzá. Szellemileg is számottevő ember volt annyi jeleseink között, habár amannak szinvonalát nem érte el. Erkölcsi tekintetben teljesen al pari állottak. Czélzatainak tisztaságára, lényének eszményi nemességére senki sem multa felül Bezerédj Istvánt, Tolnamegye követét, e dicsőt, ki szintén elől járt a viadalban, mint az emberi igazságnak felkent bajnoka, melynek nevében a vezér mellett vitte is a lobogót. Követtársai éppen azért az *örök*

[1] *Kölcsey* munkái, VI. kötet 151. lap.

igazságnak keresztelték el, mely nevet soha senki inkább meg nem érdemelte. Már ez országgyülésben felvette Hajnóczy nagy gondolatát, a nemesi szabadságokat az adózó népre is kiterjeszteni.[1] Nemcsak szóval, de tettel is működött. Ha az örökváltságot le is szavazták, ő jobbágyait egyezkedés utján szabaddá tette. Az anyagi, szellemi művelődés terén egyaránt üdvös tevékenységet fejtett ki, nem kimélve költséget, nem fáradságot. A selyemtenyésztés behozatala, a kisdedóvók felállítása mind az ő áldott nevéhez füződik. Fel van róla jegyezve, hogy még a nagy nemzeti hajótörés után is abban találta elbusult lelkének vigaszát, hogy a jobbágyat emberré tették, adva neki tulajdont és polgári jogot. És ha Deák Ferencz egy emlékezetes alkalommal az alkotmány helyreállítása után felemlítette, hogy a nemzet nem lett volna képes a nagy csapást kiheverni, ha a nép fel nem szabadíttatik, ebben Bezerédjnek dicsőítése is benfoglaltatik.

VIII.

Wesselényi politikai méltatásánál első sorban ki kell emelni, miszerint a XIX-ik század nagy parlamentáris vezéreinek fényes sorozatát ő nyitja meg. Horváth Mihály [2] felemlíti, hogy az 1832-iki országgyülés kezdetén Wesselényi volt nemcsak a főrendiház, de az alsó táblai ellenzéknek vezére. A barátságos értekezletekből kifolyólag, melyeken a követi kar kitünőségei részt vettek, ő adta az irányt mindaddig, míg Erdélybe kelletvén távoznia, helyét Deák Ferencz foglalta el.

Ha Kölcsey az őshazából, Skythiából, a Wesselényiek Morvaországból eredettnek vallják magokat. Mig Kölcsey a közép-, addig Wesselényi a főnemességből származott. Nádorispánt, a nagyhirü Ferenczet, Széchy Mária férjét számítja övéi közé. Osztozik e dicsőségben a ma élő Perényi, Pálffy, Nádasdy, Draskovich családokkal. Míg a Forgáchok, Batthyányiak, Eszterházyak nemcsak nádort, hanem primást is szám-

[1] *Kölcsey* munkái, VII. kötet 188. lap.
[2] Huszonöt év, I. kötet 295. lap.

lálnak tagjaik között, és így a törzsben a legfőbb egyházi és világi méltóság disze egyesül.

Én még ösmertem őt. Láttam világtalanul a szánandó polgári halottat — mint ahogy magát nevezé — zsibói kastélyában, melyről Kemény Zsigmod mesteri tanulmányainak egyikében[1] azt irja, hogy az egy tartalomdús könyvhez hasonlít, melyben a sziv legszentebb meséitől kezdve a bősz indulatok vad történetéig és a honszeretet megszentelt álmáig, annyi vonzó és idegfeszítő jelenetekre találunk, mint a regényes iskola bármelyik költeményében. 1847-ben, zsenge gyermekéveimben boldogult atyámmal jártam ottan, és jól emlékezem, miszerint figyelmeztetett magának a helynek történeti nevezetességére, felsorolva azokat, melyek e festői vidék egyes pontjaival összeköttetésben voltak. Ezen emlékek magyarázata abban rejlik, mert a Wesselényi család egyes tagjaival Erdély története sok tekintetben össze van nőve. Ennek következtében bérczes hazájának közélete, alkotmánya képezi természet szerint azon keretet, melyben életének tündöklő, habár változatos és viszontagságos eseményei lefolytak. Az ő egyéniségének méltatásánál erről is kell szólni, hogy az megfelelően kidomborodjék. Annyival inkább kell szólni, mert annak politikai tanulságai oly természetüek, hogy a szükebb értelembe vett Magyarország intézményeinek és politikai fejlődésének teljesebb megértéséhez hozzájárulnak. Azért történik ez, mert az ellentét, mely a két ország intézményei- és közéletének alakulata közt létrejött, világosabbá teszi azok jellegét.

Munkám első kötetében nem egy lapot szenteltem Erdély aranykora ecsetelésének, mely azt a jelzőt a Királyhágón inneni országrész akkori szomoru állapotával szemben megérdemelte. Szóltam bibliaolvasó nagy fejedelmeiről, kulturája, politikai és lelkiösmereti szabadságának lélekemelő gyakorlatairól. Ezen tényezők csakugyan másképpen festettek, mint nálunk az osztrák és török iga embertelen nyomása, valamint másrészt azon üldözés, melyben igazaiért a nemzet és annak legjobbjai részesültek. Igaz, hogy az aranykor elmult és bekövetkezett a jámbor Apaffy Mihály országlása alatt

[1] Lásd ezeknek I. kötetét 5. lap.

azon komoly pillanat, mely nemcsak a rézkorszak, de a vaskorszak kezdetének tekinthető, midőn ugyanis a törökök leverése után Lipót császár pártfogása alá vette Erdélyt, mit egy dominikánus, páter Dunod, oly módon adott tudtokra az elszörnyűködő rendeknek, hogy »volentes-nolentes proteget vos sua Majestas«. Ámde ezen állapot legalább alakilag más szinezettel birt mint a mienk, melynél a jogeljátszás elmélete és a hódítás joga helyeztetett előtérbe. Erdély megkapta a Leopold-féle hitlevelet és ebben minden szabadságait megerősítették. Ezek között pedig oly jogosítványok is voltak, melyekkel Magyarország a Habsburgok jogara alatt soha sem birt és melyek a parlamentáris rendszer végső következményeit a legközvetlenebb alakban juttatták kifejezésre. Ezen hitlevélben [1] világosan benne van az országgyülésnek azon szabadalma, miszerint az úgynevezett sarkalatos hivatalokat, mint kormányzó, kanczellár, a nemzeti hadak vezére, kincstárnok, királyi táblai elnök, a három itélőmesteri hivatalt választás által töltse be, illetve azokra a szükséges egyéneket kijelölje, hogy azután királyi megerősítést nyerjenek. Igaz, hogy ezen hitlevélnek volt egy pontja, a tizenhetedik, mely az idők folyamában részben azon archimedesi pontot képezte, mely Erdélyt alkotmányos sarkából kiforgatta. Ez pedig úgy hangzott, hogy a császári katonaság parancsnoka más mint német generális nem lehet. Tényleg ezen német generálisok nemcsak a katonai, de a polgári hatalmat is egyesítették önmagukban, diktátori parancsszóval uralkodtak Erdélyben.

Így például magának a pragmatika szankcziónak kimondása 1722-ben Virmont tábornok közbenjárásával történt.[2] Később egy másik hirhedt katona, Buccow az, ki a székelyek, különösen a mádéfalviak, lemészárlásával vérrel irja be utálatos nevét az ország történetébe. Az utána következő Odonnel tábornok [3] szintén nevezetes szerepet játszik, mint főkor-

[1] *Dósa* Elek: Erdélyhoni jogtudomány, 50. lap.

[2] Lásd *Salamon:* A magyar királyi szék betöltésének története, 115. lap.

[3] Lásd ennek életrajzát *Jakab* Elektől a »Hazánk« folyóirat I. kötében.

mányzó. Ennél, miután nem volt erdélyi honos, a törvényt azzal játszották ki, hogy őt alter egónak, vagyis a király személye teljhatalmu biztosának nevezték.

Ez volt azon proczedura, melylyel különösen a választási jogosultságot semmivé tették. Országgyülést egyszerüen nem tartottak, valamennyi hivatal a királyi helyettesítés utján töltetett be.

Ha pedig tartattak, mint például József halála után 1791-ben, akkor a helyett hogy, mint nálunk, az ország igazai legalább a törvénytárban világosabb, határozottabb formulázást és megerősítést nyerjenek, Erdélyben az alkotmány épületéből az ékkövek legnagyobb részt kiszedettek, az épület térszine keskenyebb lett, az irott szabadság lejebb szállíttatott.[1]

Munkám első kötetében igyekeztem vázolni azon nagy in integrum restitutio műveletét, melyet Magyarország a XVIII-ik században végrehajtott. Különösen kiemeltem, hogy a nemzeti egység érzete, továbbá a középosztály ujjáalakulása és szervezkedése, végre a megyei önkormányzat térfoglalása és eleven gyakorlata képezték azon hatványokat, melyeknek ezt köszönhetjük. Ezen tételnek helyessége az erdélyi viszonyokban rejlő ellentétek szembeállítása által kétségbe nem vonható beigazolást nyer. Míg ugyanis a Királyhágón innen ezen három tényező az országot a sülyedésből kimelte, ennek hiánya a Királyhágón túli országrészt azon aránylagos magaslatról, melyet elfoglalt, leszállította.

Nagyon tanulságos dolog az például, hogy egy intézmény, mely a középkori állapotok és a nemzeti fejedelmek uralma alatt a nemzeti és vallási béke és összhang létesítése alapján a politikai erőnek forrása volt, idegen uralom és az ujabb kor fokozottabb igényei következtében ennek ellenkezőjét, a teljes erőtlenséget vonta maga után. Ezen intézmény a három nemzet: a magyar, székely és szász, valamint a négy bevett vallás: katholikus, ágostai, helvét hitvallás, végre az unitárius törvényben biztosított jogi különállása és politikai alakulata volt. Az első fázis ezen folyamatban, a

[1] *Kemény* Zsigmond tanulmányai, II. kötet 43. lap.

három nemzet szervezkedése és szövetsége, tudvalevőleg már a XV-ik századra tehető. 1437-ben történt, mikor a Havasalföldről importált szocziális forrongások folytán az illetők a csekély erőnek összpontosítás általi növelése czéljából egymásközt frigykötést, egyesületet, uniót hoztak létre. Ezen szerződés az ország törvényei közé 1630-ban egyesületi törvényczikk — unionis articulus — nevezet alatt beigtattatott és egész 1848-ig jogi hatálylyal és erővel birt.[1]

Ezen okmányban világosan és határozottan ki van mondva, hogy, ha bármelyik nemzet, vagy annak egyes tagja a legkisebb jogsérelmet szenvedi, a többi is kötelezve van minden törvényes eszközzel oda hatni, hogy a jogorvoslat megtörténjék. A négy bevett vallás intézménye, mint már arra hivatkoztam, a XVI. század szülötte, akkoron unikum volt a világban és az áldott kis országnak a lelkiösmereti szabadságot biztosította. A biztosíték benfoglaltatott úgy a szövetségi okmányban, mint a Lipót-féle diplomában. A biztosítékok közé azon intézkedés is tartozott, hogy az országos, mint megyei hivatalok betöltése az illető felekezetek és nemzetek között a teljes paritás arányában osztassék meg. Egy szóval megtörtént minden, aminek következtében a felsorolt tényezők, vagy mondjuk egyedek különleges egyénisége mint érdekköre lehetőleg kidomboríttassék, a többitől különválasztassék, hogy ily módon azután a nemzeti egység ellentételének, a legmesszebb menő partikularizmusnak tág kapu nyittassék. Oly állapot volt, a mely is a divide et impera elv alkalmazását az egyik nemzetnek, valamint felekezetnek a másik ellen való kijátszását valójában nemcsak elősegítette, de formaliter kihitta. Hogy pedig ezen kinálkozó alkalmat az osztrák uralom fel is használta a nemzeti alkotmányos elv gyengítése czéljából, arról Erdély közéletének minden lapja tanuskodik.

Ezen szakadozottság, valamint a találkozási pontoknak szétfoszlása nemcsak politikai, de társadalmi tekintetben is kivette a maga részét. Az erdélyi nemes családok jelentékeny része bárói és grófi rangra emeltetett. Megalkudtak a hely-

[1] *Dósa* idézett munka, 69. lap.

zettel és a kormányzókkal, a hivatalokat monopolizálták, melyek az egyes családok között felosztattak, és ez oly lelkiösmeretes óvatossággal vitetett keresztül, hogy például egy alkalommal báró Bruckenthal kormányzó kijelentette, hogy miután egy elhálozott kormánytanácsos a Telekiek közül való volt, utána egy Bethlennek kell következnie. Párosult ezzel a legnagyobb kizárólagosság [1] úgyannyira, hogy az is czélba vétetett, miszerint az egyenetlen és rangon alóli házasságok megakadályoztassanak.[2]

A középosztálynak ilyetén szétmállása folytán a kellő tartalomhiány miatt a megyei élet keretei is összezsugorodtak. Míg a XVIII-ik században Magyarországon a törvényhatóságok jelentősége fokozatosan nőtt és fejlődött úgyannyira, hogy a kormány hatalmával szembeszállt, Erdélyben az mindinkább tért vesztett és igazában a kormány hatalmi eszköze lett. A tisztviselők választása fikczióvá sülyedt, igaz, hogy a megye névleg választott, de ezt megelőzte a főispáni kijelölés, követte a felső megerősítés, úgy hogy ezen két malomkő szétmorzsolta az önkormányzatot. Azonkivül bonyolította a dolgot, hogy a mint minden országos tisztségre valamennyi bevett vallásfelekezetből kellett három egyént kijelölni, ez a megyei állásokra is követeltetett. Azonban a szabad választásnak ezen parodiája sem sokáig maradt érvényben, mert a mint a főkormányszékeknél a kinevezés általi helyettesítés jött divatba, úgy történt ez a törvényhatóságoknál is. A bürokráczia lett tehát az úr a központon mint a periferiában és az országos és megyei gyülések zajló, eleven tevékenységét a hivatalszobák néma, gépies működése váltotta fel.

Mint Kemény [3] mondja, a mult század elején egy neme a mákonyszerü hatásnak kötötte le az elméket és sziveket. Huszonhárom évig nem is volt országgyülés. 1830-ig a megyegyülésekre kiváncsiságból többnyire csak a gazdasági tisztek és az unatkozó szomszéd kisbirtokosok jártak. A hivatalnokok, kik, mint láttuk, választás alá nem jöttek, igazítottak

[1] *Wesselényi:* Balitéletek, 69. lap.
[2] *Kemény* Zsigmond tanulmányai, II. kötet 128. lap.
[3] Tanulmányai, I. kötet 49. lap.

el minden tárgyat. A művelt és vagyonos osztály méltóságán alólinak tartotta csekélységekkel foglalkozni, a kormányzó fényes estélyein, a vidám társaskörökben, a szép és szellemes női szalonokban feledte dicsőségvágyát, kinevette és zsémbeskedőknek tartotta azokat, kik kötelességérzetről, és ábrándozóknak, kik a hazáról beszéltek.

Ezen korba esik Wesselényi fellépte. Oly férfiu volt ő, ki hatalmas, igazán titáni szenvedélylyel és erővel rázta fel nemzedékét közönye- és tespedéséből. Eme kedvezőtlen viszonyok csak fokozták nála a szenvedélyt és tetterőt, tényleg oly hatással dolgozott, hogy a teljesen tönkrevert aulikus rendszer kénytelen volt a legmesszebb menő önkény álláspontjára helyezkedni, mely Erdélynek az ostromállapotot szerezte meg. Wesselényit pedig a vádlottak padjára helyezte, természetesen állandó siker és eredmény nélkül.

Ez a titáni szenvedély és erő, hozzá a nemzeti érzés teljessége, valamint a daczolás az önkénynyel és erőszakkal, a helyzetnek végletekig való feszítése, mintegy öröklött vonás volt e hatalmas családnál, mely vonások egyikét-másikát érdemes felemlíteni.

Az egyik ős, ki a Rákóczy-felkelés alatt élt, szintén élő bizonyítéka volt azon tételnek, melyet már egyszer kifejeztem, hogy a labancz urak nagy részének két lelkök volt, és hogy az osztrák politika a magyar érzést elnémítani nem tudta. Ezen tételnek az illető egy elég kirívó példáját nyujtotta. A jelen munka első kötetében emlékeztem a Rákóczyra oly végzetes kimenetelü zsibói csatáról, mely azért veszett el, mert oláh kémek ösmeretlen hegyi utakon a császári csapatok egy részét a magyar sereg hátvéde mögé vezették, mely így két tűz közé szorítva majdnem teljesen megsemmisült. Wesselényi Szolnokmegye főispánja volt és a labanczok közt harczolt. Midőn a katasztrófa után kastélyába tért pihenőre, a tornácz előtt ott találta a rónai oláh papot, ki nagy lelki gyönyörüséggel elmesélte, hogy ő volt az, ki az osztrákokat sikeres műveletükben kalauzolta, neki lehet köszönni a kuruczok tönkreverését, a miért is eljött jól kiér-

demelt jutalmát elveendő. A kiérdemlésre nézve Wesselényi csakugyan egy nézetet vallott vele, az eltérés azonban igen ényeges volt annak mértékére nézve, mert a dijat oly módoni szolgáltatta ki az áruló számára, hogy hajdui által rövid uton kertjének egyik fájára felhuzatta. Ennek unokája volt az idősebb Miklós, kinek működése és élete sokkal jelentékenyebb politikai szinezettel bir. Ez kiváló testi és szellemi tulajdonságokkal volt felruházva, hozzá oly szilaj tüzzel, mely életét a drámai jelenetek egész sorozatával töltötte be. Egy igazi középkori oligarkha, egy második Götz von Berlichingen áll előttünk, annak minden fény- és árnyoldalaival, mely előbbiek közé az irodalom iránti érdeklődése is tartozik. Mária Terézia alatt huszárkapitány volt, Galicziában állomásozott. Általánosan feltünt nagyurias viselkedése által, melyben lekötelező szeretetreméltóság visszataszító gőggel párosult. Ez utóbbinak ingerlő sugallata vitte azon csiny elkövetésére, hogy az ottani kerületi főnökkel, ki a fodrászi mesterségből került hivatalos állásába, haját felfodoríttassa. Természetes, hogy az operáczió nem ment a nélkül, a mit a kortes-terminológia alapján szelid nyomásnak neveznek. E miatt el kellett hagynia a katonaságot, a mi megtörténvén, birtokaira vonult vissza.

Feleségét, Cserey Ilonát, ki a nőiességnek mintaképe volt és valójában nemtőjévé vált, a zárdából, hol nevelését nyerte, rabolta el. Az élet, a mely Zsibón folyt, szilaj és zordon jelleggel birt. A cselédség, jobbágyság teljesen katonai szervezetet nyert. Osztagokká csoportosult és megfelelő kiképzésben részesült. Czéllövészetek, test- és vivógyakorlatok, vadászatok, lovak idomítása, hihetetlen merészségü vállalkozások kocsin és lóháton voltak napirenden. Wesselényi a lóidomítás terén páratlan eredményeket ért el és ennek folytán olyan koczkázatoknak tette ki vendégeit, melyek egyszerüen hajmeresztők. Így például négyes fogatán kivitte őket kocsizni, mikor egy meredek hegynek lejtőjéhez jutott, mely a Szamos folyóhoz vitt, közibük vágott lovainak, oda dobta a gyeplőt és a lovak a legszilajabb vágtatásban rohantak lefelé, mondhatni a biztos halálnak. Egyszerre csak egyet

füttyentett és fogata mintegy varázsütésre megállott. Ferencz császár is Zsibón való létekor részesült ezen tréfában.[1]

Az egyik szomszédságát a gorbói vár és uradalom képezte, melynek birtokosával, gróf Hallerrel, egy nyugodt, rendszerető, hozzá aulikus urral Wesselényi folytonosan hadi lábon állott. A viszálynak hadizenet lett a vége és egy szép napon Wesselényi cselédjeivel, jobbágyaival a régi családi ágyukat maga elé véve megindult Gorbót ostrom alá venni. Hallernek csak annyi ideje volt, hogy meneküljön. Az ostrom meg is indult úgyannyira, hogy a várban maradt uradalmi tisztségnek és személyzetnek nem volt más mit tenni, mint derék védelem után magát megadni.

Természetes, hogy a dolog nem maradt abban. József császár elhatározta példás büntetéssel sujtani a vakmerőt, ki a német várurak fejetlenségét ültette át országaiba. Katonaság ment Wesselényi elfogására, kit kétségbeesett harcz után hatalmokba ejtettek és megkötözve két lovas közt hurczolva vitték Kolozsvárra, hol a biróság által több évi börtönre itéltetett, melyet a kufsteini várban kellett kitöltenie.

A fogságnak különben is szigoru rendje még szigorubb lett a következő eset folytán. Egy napon a börtönőr Wesselényi zárkája előtt megállott egy perczre. Ez azt kérdezi tőle, mi ujság. Semmi más — volt a válasz, — mint hogy most hoztak ide egy kutya magyart. Wesselényi felbőszülve megragadta az ablakrostélyon keresztül nemzetének gyalázóját, iszonyu erővel megrázta és a lépcsőkön ledobta. De végre-valahára a büntetés évei is véget értek. Wesselényi otthonába tért, a hol felesége az ő távollétében a legnagyobb gondossággal kezelte ügyeit. A szenvedések nem törték meg vasjellemét, sőt ellenkezőleg fokozták annak nyilvánulásait. A politikára vetette magát és József halála után az alkotmányos élet megnyilta az ellenzék soraiban találta őt, melynek vezére, a kormány és pártjának sujtoló ostora lett. Egyik filippikája után történt az, hogy az országgyülés elnöke azt a fenyegetést intézte hozzá, hogy, úgy látszik, Szolnok megye

[1] *Wurzbach:* Biografisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, LV. kötet 138. lap.

követe elfeledkezett azon időkről, melyek alatt távol kellett lennie. Erre a példátlan tapintatlanságra Wesselényi óriás termete egyszerre csak felemelkedett helyéről és szikrázó szemekkel indult meg az elnöki szék felé. Az emberekben, kik ösmerték Wesselényi féktelen természetét, valójában meghült a vér és mindenki aggódva várta, hogy mi fog már most történni. Wesselényi a legnagyobb dühvel hatolt az elnöknek tőszomszédságába, ki halálsápadtan tekintett reája. Wesselényi ráteszi annak vállára kezét és nyugodt, bár elfojtott hangon imígyen szólt hozzá: »Értettem, hogy kegyelmességed mire czélozott; de jegyezze meg magának jól, hogy József császár engem ugyan szenvedni megtanított, de *félni nem!*«

Wesselényi lelkesedése, törhetlen buzgalma nem termette meg gyümölcseit oly hamar, hogy azokat maga élvezhesse. Azon korszakba jutott bele, a melyben Ferencz császár a magyar alkotmány felett meg akarta kondítani a halálharangot. Természetes, hogy Erdély annyival inkább ki lett szentencziázva, miután ott ennek biztosítékai nem voltak oly szilárdak. Ezen korba esik Wesselényi halála, melyet a nemzeti közvélemény mind a két magyar hazában meggyászolt. Berzsenyi egy fenséges ódában örökíté meg az elhunyt emlékét, melynek utolsó versszaka ekként hangzott:

»Tekints le hozzánk hős elődeid közül,
Lebegj körültünk, légy szeretett hazád
Védlelke, s oh add vissza fényes
Díszeidet deli magzatokban.«

Ez a deli magzat, az ifjabbik Miklós, apjának díszeit fokozottabb mértékben örökölte. Titáni egyéniség volt ő is testileg, lelkileg, az a kategória, a melyet az ujabbkori német irodalom az »Übermensch« fogalma és jelzőjével fejez ki. Elméjének komprehenziv természete képes volt a legnehezebb problémák megfejtésére; egyaránt birta a toll és szó hatalmát. Kossuth szerint beszédei mázsás szentencziákkal voltak telítve. Hallgatóit magával tudta ragadni, míg két munkája tanusítja, hogy, ha rendszeresen ráadja magát a politikai jellegü irodalmi tevékenységre, a legelsők közé tartozott volna.

Annak, a mit sportnak nevezünk, minden ágát a legnagyobb sikerrel művelte. Jól mondja magáról, hogy földi félelmet nem ösmer.[1] Mert valójában, úgy mint édes apja, ő is oroszlánszivvel birt, eltelve viaskodási kedvvel, mely kereste az alkalmat, hogy ellenfeleivel birokra menjen. Párbajainak száma légió volt. Ezek között a legnevezetesebb egy gróf Wurmbranddal vivott párbaja, mely politikai háttérrel birt. Gróf Wurmbrand a hadsereg legjobb vivójának tekintetett, ki Wesselényit ellenzéki nézetei miatt gyülölte és őt meg akarta leczkéztetni. A párbaj, melynél Wesselényi segéde Dessewffy Aurél volt, karddal vivatott Mező-Telegden Biharmegyében, még pedig a szabadban, úgy hogy a jelenetnek még nézőközönsége is volt. Wesselényi mellén kapott sebet, erre egy irtóztató csapással majdnem ketté vágta ellenfelének karját, úgy hogy az egész életére béna maradt.

Mint tizenkét éves ifjoncz a szathmári felkelő seregben kapitányságot viselt. Csapatjának élén való megjelenése oly délczeg, oly festői volt és hozzá oly kitünően vezényelte századát, hogy Kazinczy egész lelkesedéssel énekelte meg. Épen úgy, mint a hogy már feltünt akkor előtte kora érettsége, tanulási szomja és buzgalma által.

Wesselényi pályájának kezdetén egyike a legérdekesebb és fontosabb mozzanatoknak, megösmerkedése és barátsága Széchenyivel.

Ezen ösmerkedésnek hiteles leirását magától Széchenyitől birjuk. Mikor már utaik elváltak és Széchenyinek a nemzeti sovinizmust kárhoztató 1842-iki akadémiai beszéde miatt Wesselényi őt megtámadta, Széchenyi egy hosszu czikksorozatban válaszolt, a mely egy akkori hirlap, a »Jelenkor« hasábjain jelent meg.[2] Ezen czikkben elmondja Széchenyi, hogy 1820-ban Debreczenben ösmerkedett meg vele. »Hazájuk szomoru sorsa volt beszélgetésük legfőbb tárgya.« Pirultak annak elhagyott állapotán, elhatározták, rajta együtt működve, vállvetve segíteni. Utnak indultak a külföldre, hogy ösmereteik körét tágitva annál sikeresebben működhessenek.

[1] Balítéletek, 296. lap.

[2] Gróf *Széchenyi* István hirlapi czikkei, I. kötet 330. lap.

Wesselényi maga bevallotta, hogy sokat köszönhetett Széchenyinek. Ő tanította például angolul, valamint külföldi összeköttetései nagy hasznára váltak. Viszont azonban ezekkel szemben igényelte magának, hogy a honszeretet lángját ő oltotta bele, valamint kétségen kivül tulhaladta őt politikai érzék, képesség és mindazon ösmeretekben, melyek a politikai pályára és vezérkedésre szükségesek. Az tény és Széchenyi maga nem csinált titkot belőle, hogy Wesselényi nálánál mind fizikai, mind szellemi tulajdonainál fogva alkalmasabb ember, hogy, mint magát kifejezte, *a kolomppal elöljárjon.*[1] Ugy képzelte kettőjök között a viszonyt, hogy ő sugalmazza Wesselényit, ez pedig vezeti majdan a közvéleményt, az ő nézeteinek szellemében. Csalódás lett a vége mindkettő számára. Széchenyi szerint Wesselényi hiusága után indult, a tapsoktól megittasult és szerelmes lett a faltörő politikába. Konstatálni kell, hogy a mit faltörésnek nevezett, azon jogosult törekvés volt, hogy a nemzet fogházának falait áttörje és élvezze azon szabadságot, mely minden emberi lényt megillet.

Wesselényi felfogásának alapossága, komolysága és jogosultsága egész pályája által igazoltatik. És hogy a vezető szerepre nem vállalkozott megfelelő előkészület nélkül, annak a »Szózat« czimü, meg a »Balitéletekről« irt könyve kiáltó bizonyítékát szolgáltatják.

Nem vagyok azon helyzetben, hogy nézeteit még csak kivonatosan ösmertessem. Jó lélekkel mondhatom, hogy nem volt a magyar közéletnek oly problémája, melyet fel ne ölelt volna és melyre vonatkozólag nemcsak államférfiui felfogást, de előrelátást ne tanusított volna.

A megyerendszer fontossága, a parlamentáris rendszer alapelve, különböztetés a fejedelem és tanácsosai között, az ellenzék feladata és hivatása, mind a legkorrektebb módon vannak tárgyalva. A dákoromán propaganda veszélyei, a keleti kérdés felvetése és az abból származó bonyodalmak, Ausztriában az alkotmány szüksége federális alapon, Poroszországnak elkerülhetlen hegemoniája mind oly modorban tárgyaltatott, mely prófétai szellemről tanuskodik. Örök dicső-

[1] *Kemény* Zsigmond tanulmányai, I. kötet 57. lap.

ségére szolgál, hogy azon idők egyik legnehezebb kérdését, a jobbágyság felszabadítását, a legnagyobb alapossággal fejtegette. Neki lehetett leginkább köszönni, hogy a kérdés az 1832-iki országgyülés napirendjére került.

Mikor a kérdés a főrendek tábláján megakadt, akkor Wesselényi ilyképpen hallatta félelmes szózatát: »Ti harczra szálltok a karok és rendek ellen, oda dobjátok nekik a keztyüt, jól van, én felveszem. De, dölyfös oligarkhák, gondoljatok ez órára és emlékezzetek reám, ha lelketlen és önző eljárástok által kényszerítve a nemesség egyesül az adózó néppel, hogy roppant jószágaitokon megosztozzék.«

A magyar országgyülésen különben nem soká maradt, miután Erdélyben is megnyilt az országgyülés és oda kellett mennie az ellenzék vezérletét átvenni.

Általában erdélyi tevékenysége az, mely ellenzéki működésére az igazi jelleget rásüti. Itt vivta legelkeseredettebb harczait, az országos közvélemény ezért ajándékozta meg a halhatatlanság koszorujával, a hatalom pedig itt kovácsolta számára a büntetés rablánczait. Egészen tisztában volt a politikai küzdelmek természetével, úgy általánosságban, mint a magyar ellenzékével az ő különleges vonatkozásában. Tudta azt nagyon jól, hogy a politikai harcz nem gyermekjáték, nem sport, nem is szinpadi sikerekre való vadászat, de komoly, esetleg élethalálharcz, mely a hatalomért, nagy elvekért, életbevágó érdekekért folyik, mely gyakran végzetesebb következményekkel jár mint a legvéresebb ütközet.

A mivel pedig mindenek felett tisztában volt, az a pártközi helyzetnek sui generis alakulata, ama viszony folytán, melyet Széchenyi találó hasonlattal Ausztriával való vegyes házasságnak nevezett. Ennek következtében az udvari párt és az ellenzék közt a lojális harcz első követelménye, az egyenlő fegyverrel való mérkőzés, teljesen hiányzott. Mert akkoron az udvar emberét jutalom és kitüntetés, az ellenzéki férfiut mellőzés, ha nem üldözés várta osztályrész gyanánt. Tudta azt, hogy ily viszonyok között csakis győzelem vagy megsemmisülés volt az alternativa, mely előtte állott. Így azután az ellenzéki akcziót nem keztyüs kézzel, de vasmarokkal intézte, nem kért és nem adott pardont. Termé-

szetes, hogy nem olyan félhivatalos ellenzék volt az övé, melyet a kormány jóviseletéért megdicsér, hanem olyan, melyért ellene minden engedett és meg nem engedett eszközt felhasználtak: a spadassin fegyverétől egész a börtönig, ha kell a vérpadig.

Az a stratégia, melyet ily viszonyok nyomása alatt kezdeményezett és melyet később Kossuth a legnagyobb virtuozitással kezelt, úgy viszonylott a régi lassú ellenzéki ellenálláshoz, mint a Napoleon-féle stratégia a XVIII-ik század nehézkes és mesterkélt harczmodorához. A kíméletlen, soha sem lankadó offenziva: ez volt Wesselényi politikai eljárásának a regulája.[1]

Nyugalmat nem ösmert, felkereste az ellenséget a politikai sakktábla egész területén, annak minden koczkáján, vagyis pontján. A sikságon, mint a hegyek ormain, vizen úgy mint szárazon, éjjel és nappal. Vészes fergetegként rohant reá annak megrémült soraira, mint a hogy a szélvész teszi a polyvával, szétszórva azt.

Mikor nem volt együtt az országgyülés, barátjaival, kiket vándor pátriótáknak neveztek, egyik megyegyülésről a másikra utazik, ostorozva a kényuralmat. Ha a gyüléstermet bezárják, a népet viszi magával a református templomba, s ott mennydörög a jogtiprás felett. Az országgyülési naplót betiltják, ő könyvnyomdát vesz és eszközli a kiadást. Az ellenzéki szellem oly erős, hogy a törvényhozást széjjelkergetik, kihirdetik az ostromállapotot, őt magát főbenjáró kereset alá fogják.

Még sem fognak ki rajta. Erdély, igaz, el van előtte zárva, de Magyarország még szabad, ott lehet még küzdeni, oda siet tehát. Az első stáczió Szatmármegye, hol az ő különlegessége, az urbéri kérdés van napirenden. Ennek érdekében tart egy beszédet, melyből lázítási czélzatot sütnek ki. Ezért is perbe fogják, el is marasztalják, három évi börtönre itélik.

A Damokles kardja, mely ily módon feje felett lebeg, nem akadályozza meg abban, hogy 1838-ban a pesti árviz-

[1] Lásd a két stratégia közötti különbséget *Delbrück:* Das Leben des Feldmarschalls von Gneisenau, I. kötet 54. lap.

veszély alkalmából ne álljon oda a mentők közé, számtalan életet ragadva ki a halál torkából. Vörösmarty »Árvizi hajósá«-ban őt énekelte meg. Ama szép sorok:

»Őt minden elhagyja,
Az ember, a világ,
Csaknem maga maradt
Mint téli fán az ág.

Sorvasztók napjai,
Kietlen álmait
Gyógyszer nem üzi el,
Nem orvosolja hit«

hiven rajzolják lelkének szomoru állapotát.

Különben ő maga egy franczia urhölgynek emlékkönyvébe a következő sorokat írta: »Szép hazádba térsz te vissza, és téged otthon enyhhely fogad, én pedig hazámban, melyet oltalmaztam, úgy élek mint egy üldözött vad. Midőn az erdők tollas lakója bizton rakhatja fészkét annak sudar fáira, én az én fészkemből ki vagyok zavarva és hontalanná lett a honnak fia.« [1]

Ez azonban még mind csak tűrhető lett volna, de a mi helyzetét igazán siralmassá tette, az veszedelmes szembaja volt, mely a leggondosabb ápolás daczára mindinkább sulyosbodott. Wesselényi elvesztette szeme világát, letünt a cselekvő élet szinpadáról, befejezte dicsőséges pályáját.

Ő maga legalább így tekintette a dolgot, polgári halottnak nevezvén magát. Ezen irtóztató csapás erejének teljében és virágában megfosztotta nemzetét attól, hogy elveinek diadalra jutásában és megvédésében hatalmas egyéniségének egész súlyát dobja bele az események mérlegébe. Ösmeretes, hogy azon iránynak, a melyet képviselt, kétségtelenül egy nálánál jelentékenyebb egyéniség állott élére, az általa is bálványozott Kossuth Lajos, ki miatt barátsága Széchenyivel is megszakadt. Igaz, hogy később, mint az ösmeretes is, midőn a katasztrófa a reakczió támadása folytán bekövetkezett, Wesselényi utai eltértek a Kossuthétól, de ez, úgy vélem, nem ez utóbbinak számlájára irandó, hanem Wesselényi

[1] *Ballagi:* Millenáris történet, IX. kötet 266. lap.

betegségének volt folyománya, mely őt tetterejében teljesen megbénította.

Kemény Zsigmond, ama tévelygése következtében, mely oda vitte, hogy minden bajt a Kossuth nyakába akart varrni, igen hatásos módon irja le azon valójában drámai jelenetet,[1] mely 1848. augusztus havában a világtalan Wesselényi és Kossuth közt lejátszódott.

Az elébbi minden áron vissza akarta tartani Kossuthot a soi-disant forradalmi lépésektől, melyek akkoron a jogosult önvédelem minimumát képviselték. Töprengéseire, aggályaira, melyeket természetesen honszerelme sugallt, Kossuth azt felelte, hogy a »Corpus Juris«-szal a hazát többé meg nem mentjük, a régi jó világnak vége, más emberek- és eszmékre van szükség. A mit Wesselényi a legnagyobb felindulással a haza romlásának és maga iránti fekete hálátlanságnak tekintett.

A később előadandóknak lesz fenntartva Kossuth felfogásának helyességét kimutatni. Itt csak annyit kell felemlíteni, hogy ezen magatartása teljes mértékben megfelelt Wesselényi egyéniségének és taktikájának, melyet egész életén keresztül követett. És ha ő maga ezen végzetteljes pillanatokban a harminczas évek lánglelkü, harczrakész Wesselényijével némileg ellenmondásba jutott, azt csakugyan másnak tekinteni nem lehet, mint testi baja következményeinek. Ez bénította meg lelki erejét, akadályozta meg főleg abban, hogy azon lét- vagy nemlét feletti tusában, melynek nemzete előestéjén állott, a zászlót elől vigye, még pedig úgy, hogy első sorban saját személyét tegye ki ezer veszélynek. Az ő egyéniségének az a politikai krédó felelt meg, melynek első hitágazata abból állott, hogy egyesek úgy mint nemzetek életében fordulnak elő oly válságos helyzetek, midőn, hacsak az illető az egész világ és önnön maga becsülését végleg nem akarja elveszteni, az élet-halálharcz elől kitérni nem lehet. Erre vonatkozólag soha nagyobb igazságot nem mondottak, mint Schiller szép drámájában az »Orleansi szűz«-ben, mely a francziáknak hősi harczait eszményíti meg az idegen uralom ellen. A nagy német költő az emberi jogoknak és

[1] *Csengery* Antal: Szónokok és államférfiak, 183. lap.

szabadságoknak hivatott lantosa, egyik franczia leventének ama örök igazságu szavakat adja szájába: »Semmire való azon nép, mely nem képes mindenét feláldozni *becsületeért.*«

IX.

Bármint legyen is a dolog, Kölcsey és Wesselényi irányzata mérvadó lett az 1832-iki országgyüléstől kezdve hazánk közéletében, és diadallal vonult be törvényeink, a tisztes »Corpus Juris«-ba, egy uj világrendet alkotva meg. Politikailag az eszményi irányzatot másképpen megmagyarázni nem lehet, mint úgy, hogy az kizárt minden egyéni és hatalmi önzést, és a közérdeket tette urrá minden felekezeti és osztályérdek felett, ily módon az arisztokráczia aranybulláját az 1848-iki törvényekben a demokrácziáéval váltja fel.

Határozottan eldőlt a kérdés, szemben Széchenyi anyagelviségével, mint eldőlt a koczka a vezérletre nézve is, mely mozzanattal itt, azok után, miket elmondtam, rövidesen végezhetek. Azért cselekszem ezt itten, miután erre az országgyülés tevékenységének ismertetésénél nem lesz alkalom, mert ottani működése nemleges természettel birván, róla nincs mit mondani.

Igaz, hogy ezt fizikai indokok is idézték elő, a mennyiben vállalatainak érdekében több rendbeli utat kellett tennie. Ámde ezenkivül, már az akkori viszonyok között is, kezdett tartózkodó taktikája megnyilatkozni, melynek forrása részint a politikai érzék hiányára vezethető vissza, részint arra, hogy a kormány embereivel — saját kifejezését használva — nem akart ujjat huzni. Így azután a legfontosabb kérdések tárgyalásánál hallgatott. Ennek lehet tulajdonítani, hogy, kivéve a magyar nyelvet és az első vallásbeli üzenetet, ennek többi stádiumaiban, az urbér, a szólásszabadsági sérelmek nagy vitáiban nem találjuk a küzdők sorában. Ez utóbbi eset ötletéből való hallgatása annál fájdalmasabb, mert hiszen Wesselényi legjobb barátja volt, és éppen a felső táblán égető szükség számba ment az ő érdekében szint vallani. Széchenyi ez arany alkalmakat elmulasztotta, maga mondott tehát le arról, hogy a közvélemény a nemzeti ügy bajnokai között keresse.

Nem kereste és nem is találta fel, a mit később, mint tudjuk, maga Széchenyi leginkább zokon vett.

Az 1832-iki országgyülést illetőleg, melynek jellemzését mostan megkisérlem, — már sokkal szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint az előbbiekre nézve. Ez alatt azt értem, hogy ezen országgyülés lefolyásának megösmerése és átértése szempontjából oly elsőrangu forrásokkal rendelkezünk, mint Kölcsey naplója, Deák követjelentése, valamint Kossuth országgyülési tudósításai, melyekben ő az ottan elmondott beszédeket saját lángeszének sugarai által megaranyozva adta vissza. Ezen országgyülésnek egyik jellegét abban lehet kifejezésre juttatni, hogy a jelenleg vázolt korszaknak az 1848-iki után ez volt a legfontosabb országgyülése. Már maga azon körülmény, hogy Wesselényi, Kölcsey, Deák, Kossuth ez országgyülésen tüntek fel, hogy míg a két elsőnek napja itten áldozott le, a két utóbbié akkor emelkedik fel, elegendő lenne arra, hogy annak történetét minden magyar előtt örökké emlékezetessé tegye. Tárgyilagos jelentősége pedig abban jut kifejezésre, hogy már ezen országgyülésen világosan és határozottan kiderült, a mit a későbbi, 1843-diki országgyülés lefolyása még jobban beigazolt, hogy a mit politikai és társadalmi reformnak lehet nevezni, azt a kormány politikája mellett keresztülvinni nem lehet. A ki ennek tárgyalását figyelemre méltatja, annak már itten kell látnia, hogy a nemzet előtt nem volt más kibontakozás, mint hogy választania kellett a törés, valamint a hátramaradás, önkény és kizsákmányolás között. A mi a két tényező közötti ellentétet nemcsak kiélesíti, de különösen emlékezetessé teszi, s ennek a nagy tusának egyik legfontosabb mozzanatát alkotja, az azon nagy szellemi, erkölcsi és politikai fölény, melyet a nemzet kormányával szemben a küzdelemben kifejteni képes. S ez főleg ezen országgyülésen kezd nyilvánvalóvá lenni, hogy azután később mind fokozatosabban emelkedjék.

A nemzet és ennek képviselete, a követek táblája, el van telve a legnemesebb czélzatokkal; ennek oly módon ad kifejezést az országgyülési tárgyalásokon, mely tartalmasságánál fogva a legnagyobb elösmerésre tarthat igényt. Ezzel szemben a kormány mást nem tud a harczba vinni,

mint a vármegyékben a szabadelvü utasításoknak vagy nyers erőszak, vagy a nemtelen ösztönökre való hivatkozással megváltoztatását, a főrendeknek szellemtelen hallgató tagadását, a korona felségjogainak tulhajtását, részben lekenyerezés, részben a megfélemlítés fegyvereit használva.

Kölcsey [1] szerint az országgyülés szótárában három nevezetes szó él és mozog; ezek: a korszellem, a junktim és per excerpta. Tökéletes igaza volt; ezek híven adták vissza az alsó tábla irányzatát, valamint a főbb mozzanatokat annak történetéből, melyet most nagy vonásokban ösmertetni kivánok.

A korszellem volt azon mozgató erő, mely a követi kar kitünőségeit és többségét működésökben vezérelte, hiszen ebben látták a legfőbb indokot az ősi alkotmány reformálására.

A *junktim* nem ösmeretlen a mai nemzedék előtt, szerepelt az az ujabbkori parlamenti tárgyalásokban, eredetére, első alkalmazására mindjárt rá fogok térni.

Annál ösmeretlenebb az *excerpta,* mely a mi különleges latinságunknak volt műszava, és igazi értelmét csakis az akkori konkrét helyzet alakulata adja meg. Az ellentétet a rendszeres, a *systematice* tárgyalás képezte, mely az összes országos munkálatoknak logikai összefüggésökben felvételét követelte. Ez kétségtelenül megfelelt volna az elméleti követelményeknek, de minden valószinüség szerint, az akkori tárgyalási nehézségek mellett, a teljes megfeneklést vonta volna maga után. Így keletkezett tehát az az egész gyakorlati módozat, a legfontosabb tárgyaknak összefüggésökből kiszakítása, ezt értették az említett kifejezés alatt napirendre tüzni.

A dolog nem volt egészen könnyü; ott voltak először a sérelmek, melyek között különösen nagy szerepet játszottak a vallásügyiek. De azonkivül két törvényalkotást követelő kérdés versengett egymással az elsőség felett: az urbéri ügy és a kereskedelmi választmány munkálata. E munkálat pedig azért szerepelt az előzetesség kérdésénél, mert a követi kar többsége abból az egészen helyes felfogásból indult ki,

[1] Munkái, VII. kötet 68. lap.

hogy miután az urbéri kérdés megoldása a földbirtokos osztályra nézve súlyos anyagi károsodással fog járni, helyes és czélszerü az anyagi viszonyok általános javítása által számukra kárpótlásról gondoskodni. A dolognak fontosságát emelte azon körülmény, hogy itt tulajdonképpen az ország nak majdnem kétszázéves sérelméről volt szó. Az anyagi helyzet a legszorosabb viszonyban állott a vám- és kereskedelmi politikával, mely már a XVI-ik század óta az örökös tartományok egyoldalu pártfogolására volt irányítva. Mint az előbbi kötetben is utaltam reá, alig mult el országgyülés, hogy e miatt ékesenszóló panaszok, feliratok ne intéztettek volna a koronához, de mind hasztalan. Elég komoly indokok szóltak tehát mellette, hogy az ügy végre dülőre jusson.

A kormány, mint mondani szoktuk, érezte a pecsenyeszagot s úgy akart a kellemetlen thémától szabadulni, hogy a királyi előadásokba felvette az urbérügyet. Hogy mennyire nem volt igaz szándéka, azt az urbér tárgyalása és elintézése fogja bizonyítani. El is követett mindent arra nézve, hogy ezen ügy felvételének az elsőséget biztosítsa, illetve, hogy ily módon a másik kellemetlen és csiklandós kérdés ad graecas calendas elnapoltassék. A czélzat sikerült is, habár tisztán és egyedül egy véletlen, vagyis a szélsőségeknek csodálatos összetalálkozása folytán jött létre. A kormány akcziója, mely ezen csiklandós tárgyat feltétlenül el akarta odázni, találkozott Wesselényinek és Kölcseynek a legnemesebb érzésektől sugalmazott törekvésével, a jobbágyság, a szegény adózó nép, a »misera contribuens plebs« sorsán való, minden más szempontot tulhaladó javítási czélzatával. A fenkölt idealizmusra való hivatkozás diadalt ült, az urbéri ügy felvétele el lett határozva.

Igaz, hogy azon záradékkal, hogy az urbér után mindjárt a közgazdasági bizottság munkálata vétessék fel és együttesen terjesztessék királyi szentesítés alá. Ez volt az úgynevezett junktim első szereplése, mely Pázmándy Dénes találmánya volt. Sajátszerü expediens minden esetre, mely magán viseli azon félig alkotmányos, félig abszolut, félig nemzeti, félig osztrák rendszer jellegét, mely kénytelen volt ily kétes értékü eszközökhöz folyamodni, a hol egyik fél sem

találta meg számadását, következőleg a megoldást más téren kellett keresni.

A válaszfelirat azonban mégis foglalkozott a kereskedelempolitikai kérdéssel, még pedig igen tanulságos módon. Ezen feliratnak egyik igen jelentős pontja az volt, melyben a rendek kérelmezték, hogy úgy a magyar országgyülés, valamint az örökös tartományok megbizottjaiból alakult küldöttségei jöjjenek össze és különös megállapodás folytán kössenek egy vám- és kereskedelmi szerződést, mely természetesen az érdekközösség, kölcsönösség és viszonylagosság követelményeinek eleget tegyen. — »Humillimis exoremur precibus, dignetur Sua Majestas e vicinis hereditariis Suis Provinciis nunc statim Commissiones nominare quae cum Deputationibus e presentis Regni Comitiis delegandis non de dilucidatione duntaxat negotii Consilia conferendi, verum ipsum etiam reciprocum mutuum definitivum *tractatum* sub his ad hisce Comitiis effective consummandi omnigena provisae sint potestate et auctoritate.« [1]

Ferencz császár ezen óhajtást ridegen visszautasította. Mint őse, III. Károly, a pragmatika szankczió alkalmával, ő is azon ponton állott, hogy az örökös tartományokat abszolut hatalmával csakis ő képviseli, és ily módon egyedül ő van hivatva megállapítani azt, hogy a kereskedelmi viszonyok miképpen rendeztessenek. — »Nec id Fidelitates Vestras fugiet in iis, in quibus relate ad Operatum commerciale mutuo consensu coalitum ac per Nos sanctione donatum fuerit in reliquis Nostris hereditariis ditionibus ex asse ad effectum deducendis Nos pleno frui *jure atque potestate.*« [2]

Nem érdektelen azon körülmény, hogy a derék Springer a legkeményebben elítéli a császár eljárását és azon véleményének ad kifejezést, miszerint a kormány azon törekvése, hogy hazánkat ily módon az örökös tartományoktól elszigetelje, a legvégzetesebb lépések egyike volt. Ő akként érvel, hogy hazánknak természetellenes viszonya Ausztriához főleg az által indokoltatott, hogy Magyarország a Lajthán tulnani

[1] Acta Comitiorum, I. kötet 161. lap.
[2] Ugyanott, 167. lap.

állapotról más tudomást sem vesz, mint azt, hogy ez egy oly kormánynak van alávetve, mely gyülöli az alkotmányt és lesben áll annak megrontására.

Ezen vélemény a magyar nemzetben gyülöletet vont maga után az osztrák kormány és tiszteletbiányt az örököstartományok nemzetei iránt. A dolog csak megvolt, míg Ausztriában minden dermedt hallgatásban élt, de komoly következményekkel járt, midőn az alkotmányos mozgalmak vérkeringése ottan is megindult. Ha az 1832-iki országgyülés óhajai teljesülnek, egy érintkezési pont létesül, mely talán elejét vehette volna azon politikának, mely miatt patakokként omlott a vér.[1]

Úgy vélem, ezen okoskodás a következéseket illetőleg messze megy. Ha áll is az, hogy 1848-ban az osztrák kormány, mint a Reichsrath magatartása hazánk irányában a lehető leginkorrektebb volt és egyebet nem tett, mint a reakczió malmára hajtotta a vizet, mégis a hogy a dolgok akkor állottak, az ellenkező eljárás sem sokat lendített volna a dolgon az osztrák kamarilla hatalma és czélzatainál fogva.

De hogy a magyar országgyülés politikája ezen kérdésben a helyzet szinvonalán állott, valamint Ferencz császáré alatta maradt, annak bizonyítéka ez alkalommal is egy érdekes és becses adattal szaporodott.

Az urbéri kérdés tehát felvétetett. Szépen és jól jellemzi Horváth Mihály[2] ezen kérdés tárgyalásának jellegét.

Elmondja, miszerint ezen tárgyalás alkalmat adott a szabadelvü ellenzék vezérférfiainak: Deák, Kölcsey, Bezerédi, Beöthy Ödön és Balogh Jánosnak ékesszólásuk diadalmas erejével kellő világításba helyezni a népek milliói polgári jogosításának szent ügyét. Különösen kiemeli, hogy az ország azon, a világtörténetben páratlan jelenetnek lőn tanuja, hogy egy részről a kiváltságos magyar nemesség többsége kiváltságai és saját oszályérdekei ellen s az elnyomott adózó nép mellett szállott síkra. Ellenben az atyáskodó szerepéből kiesett kormány a kiváltság mellett, a nép felszabadítása, személy-

[1] Geschichte Oesterreichs, I. kötet 470. lap.

[2] Huszonöt év, I. kötet 366. lap.

és tulajdonjogának biztosítása ellen foglalt állást. A nemesség lett legalább javarészben ekként a jobbágyság bajnokává, a kormány pedig ellenségének tekintette a parasztság védelmezőjét.

Az igazság érdekében itt azonban ki kell emelni, hogy arra nézve majdnem minden illetékes tényező egyetértett, miszerint nálunk a jobbágyság helyzete jóval kedvezőbb volt mint másutt, különösen az örökös tartományokban. Ebben a nézetben volt József nádor és jószágkormányzója, egy értelmes bajor ember, báró Steinlein, — ki indigenátust nyert,[1] — továbbá a viszonyoknak oly alapos ösmerője, mint Wirkner,[2] ki általánosságban kiemeli a magyar földesurak igazságszeretetét és jó szivét. Így gondolkozott Dessewffy József,[3] végre Fényes Elek,[4] ki igen terjedelmes párhuzamot vont a hazai és külföldi viszonyok közt. Sőt Kossuth[5] Angliában hivatkozott is arra, hogy oly embertelenségek, mint ottan, a hol például lady Strafford 15,000 bérlőcsaládot üzetett el birtokairól, nem történtek.

Az országgyülés működésének volt is némi eredménye. Egy külfödi író, ki a hozott törvényeket ismerteti, pláne annyira megy, hogy azokat az aranybullával hozza párhuzamba.[6] Ez természetesen túlzásszámba megy, de a parasztság terhein mégis jelentékenyen könnyítve lett és az több joggal ruháztatott fel mint a mennyi elébb volt. Igaz, hogy, a mit a legfontosabbnak lehetett tekinteni, az örökváltságot, valamint a földesuri hatóság alóli teljes mentességet, a miért az ellenzék a legnagyobb lelkesedéssel és áldozatkészséggel küzdött, megtörött Ferencz császár makacsságán. Azért, mert, mint Wirkner[7] mondja, az ósdi felfogásu és autokrata hajlamu fejedelem azon nézetet vallotta, hogy ez által egy uj, ösmeretlen néposztály, azaz társadalmi és politikai tényező

[1] *Ballagi:* Millenáris történet, IX. kötet 346. lap.
[2] Élményeim, 65. lap.
[3] A »Hitel« czimü munka taglalatja, 20. lap.
[4] Magyarország statisztikája, II. kötet 110. lap.
[5] Irataim az emigráczióból, II. kötet 167. lap.
[6] *Ballagi* idézett munka, 347. lap.
[7] Ugyanott, 71. lap.

alakul s ennek következményeitől elrémült. Tényleg oly kevéssé ösmerte hazánkat, hogy az itteni viszonyokat mindig franczia kaptákra húzta. A másik fontos kérdés, a melyben az akkori országgyülés alsó táblája a szükkeblü osztály- és felekezeti érdekek fölé emelkedő felfogásának kifejezést adott, a vallás kérdése volt. Ennél az érdekes mozzanat abban jelentkezett, miszerint a protestánsok ügyét katholikus vallásu követek karolták fel.

Különösen egyike ez utóbbiaknak lett ezen ügy legmerészebb és legernyedetlenebb bajnoka. Wirknertől[1] tudjuk, hogy magának Ferencz császárnak is szemet szúrt, hogy más vallásuak azok, kik a következményekkel nem törődve ily módon síkra szállottak. Az a követ, ki meggyőződése szózatának jellemesen engedelmeskedett, az én boldogult édes atyám, Beöthy Ödön, Bihar vármegye követe volt. A vállalkozás nehézsége a protestáns követeket teljesen visszariasztotta, ők magok ostromlák kéréseikkel, hogy hagyjon fel czélzatával; de a lelkes férfiu nem tágított és megtette indítványát.[2] Ezen tárgyalás adott alkalmat az úgynevezett Tagen-féle inczidensre, mely több szempontból annyira érdekes, hogy e helyen nem mellőzhető. A vallás kérdése azon sérelemből nőtt ki, mely a protestánsok jogait biztosító 1791 : XXVI. t.-czikk be nem tartásából származott. Biharmegyének utasítása — melynek boldogult atyám követe volt — tizenhat ilyen sérelmet tartalmazott. Ezek között a legsúlyosabbaknak egyike volt az úgynevezett hat heti hitoktatás. Ez abból állott, miszerint a protestáns hitre áttérőt kényszerítették arra, hogy hat heti oktatásban részesüljön, nehogy a törvény szavai szerint az áttérés meggondolatlanul történjék.

A hitoktatás azonban az illető hitoktatók részéről annyi huzavonával történt, miszerint évek és évek multak el és az befejezést nem nyert. Voltak esetek, hogy ifju emberek aggastyánok lettek és át nem térhettek. Megtörtént az is, hogy az illető ennek folytán meg nem házasodhatott és temetése egyházi szertartás nélkül folyt le, miután úgy vétetett,

[1] Élményeim, 66. lap.

[2] *Horváth* Mihály, idézett munka, I. kötet 313. lap.

hogy egyik egyházhoz sem tartozott. Már nem tekintetett katholikusnak, de protestánssá még nem vált.

Midőn Beöthy Ödön a tényállást előadá, Tagen, nagyváradi nagyprépost, az ottani káptalan követe közbekiáltott, hogy mindezeket kereken tagadja. Erre iszonyu vihar támadt. A becsületében imigy megtámadott követ felállott, hogy magát igazolja, de a személynök, Mérey megijedve bezárta a gyülést.

Ez azonban nem sokat használt, sőt inkább olajat öntött a tűzre. A dolognak lényege abban állott, és ez képezi annak jellegzetes mozzanatát, miszerint az akkori követi karnak oly erős becsületérzése volt, hogy azt mindenki hallatlan esetnek tartotta, hogy egy követet az országházában valótlanság mondásával vádoljanak. Az egésznek súlyát fokozta azon körülmény, a mit Kölcsey [1] naplójában ezen szavakkal fejezett ki, hogy egy derék és társaitól tiszteletben tartott férfiu hazugnak szidalmaztatva, meg nem vigasztalva tér szállására, mert megakadályoztatott abban, hogy magát tisztázza.

A másnapi — 1833. február 22-ikén volt — ülésben a kínos ügy befejezést nyert. A felháborodás általános volt és egyebek között a személynök ellen is irányult, ki az ülésnek rendellenesen véget vetett, és ily módon a kérdés azonnali tisztázását megakadályozta. Az ülés tényleg az ő mentegetődzésével kezdődött, azon az alapon, hogy a berekesztés azért történt, mert ily módon a szenvedélyek lecsillapultát reménylette. Beöthy Ödön erre felállott és nagy mérséklettel és nyugalommal fejezte ki fájdalmát, hogy egy egész éjszakán át kelle viselni egy jogtalan megtámadás terhét, mely becsületére nehezült és utasításával és hivatalos adatokkal bizonyította be állításainak igazságát, valamint azt, hogy előadásában inkább enyhítette, mintsem túlozta a tényállást.

A nagyprépost nem volt szerencsés védekezésében. Nemcsak hogy tévedését be nem ösmerte, hanem kihivó magaviselete által az ingerültséget még növelte. A személynök ezért kénytelen is volt ellene az 1723 : VII. t.-czikk értelmében becsületsértés vétsége miatt a keresetet elrendelni és a jelenlévő királyi ügyigazgatót annak felvételére utasítani. Ez

[1] Munkái, VII. kötet 98. lap.

azonban nem csillapította le a szenvedélyt, mely abban keresett elégtételt, hogy a követek Tagennel együtt tovább nem ülésezhetnek. Erre nézve majdnem teljesen egyértelmü volt a követi kar nézete, melynek még az oly szelid lelkületü Kölcsey [1] is kifejezést adott beszédében, hogy vagy Tagen hagyja el a termet, vagy ők távoznak mindannyian. A személynök, ki fejét teljesen elvesztette, a prépostot tényleg ki is utasította a teremből. Másnap azonban belátták, hogy az első felhevülésben túllőttek a czélon és kimondatott, hogy az illető helyét elfoglalhatja. Ez azonban nem következett be, Tagen maga leköszönt állásáról és a káptalan más követet küldött helyette.

A mi magának a kérdésnek érdemleges részét, a vallásügyi sérelmek orvoslását illeti, arra nézve az történt, hogy az alsó tábla az indítványokat magáévá tette. De a főrendek az ily módon létrejött határozatot mereven visszautasították, daczára Wesselényi, Széchenyi István és néhány derék főur lelkes támogatásának. Nem kevesebbszer mint hatszor tette meg a követi tábla üzenete az utat a felső táblához, de mindannyiszor siker nélkül, mert annak tartalma ottan süket fülekre talált, úgy a lelkiösmereti szabadság követelményeire, mint a törvény megtartására vonatkozólag. Ilyformán azután Bihar követe maga 1833. julius 10-én a kérdésnek a napirendről való levételét ajánlotta, a mi el is fogadtatott. A beszéd, melynek kiséretében az illető követ szomoru kötelességét teljesítette, akkoron némi feltünést keltett és nem érdemetlen arra, hogy felemlíttessék. Egy történeti áttekintés után, melyben a vallási ügy több mint kétszázados viszontagságait összefoglalta, rájött indítványának megszülemlésére, melyet kezdetben egy gyenge gyermekhez lehetett hasonlítani. De a nemzet képviseletének ápoló kezei alatt gyönyörü viruló hajadonná nőtt az. Fájdalom azonban, a mostoha viszonyok folytán boldogítását nem voltak képesek eszközölni, ámde azért az ügynek levétele még nem jelenti eltemetését. Reá is azt lehet mondani, a mit édes Üdvözítőnk Jairus [2] leányára vonatkozólag mon-

[1] Munkái, VI. kötet 79. lap.

[2] Lásd Márk ev. 5, 41. — Luk. 8, 54.

dott: nem halt meg a leányzó, csak aluszik. Úgy is van a dolog; aludjék a leányka békén és csendesen azon virágpompától környezve, melylyel a rendek nyugágyát feldiszíték mindaddig, míg a jobb idők hajnala bekövetkezik és szendergéséből ismét felébreszthetjük.

A mi pedig a főrendek szükkeblü eljárását illeti, azon általában nem csodálkozunk, mert hiszen ott azok viszik a nagy szót, kik a pátensek korszakában az önkény pártjára állottak, fegyverrel rontottak a nemzetre. Velök szemben hazánk, a művelt világ és az utókor tanuságaira hivatkozunk, hogy miattuk polgártársaik nyugalmát, békéjét vissza nem adhattuk, lelki üdvösségük elérésében nem gyámolíthattuk. *Jaj és háromszoros jaj* háramlik egy oly kormány fejére, mely csakis egy osztályt, csakis egy érdeket pártfogol, a többieket pedig köteles oltalmától megfosztja.

Azon kérdések közt, melyeket az ideális jelzővel határozhatunk meg, volt a lengyel kérdés, a rokonszenv ezen boldogtalan nemzet iránt. Ez ugyanis kevéssel az előtt 1832. február 26-án, szabadságharczának szerencsétlen kimenetele után egy császári ukáz által eltöröltetett a föld szinéről és bekebeleztetett az orosz birodalomba. Az előző kötetben [1] foglalkoztam Lengyelország állapotaival és annak felosztásával. Azért kellett ezzel foglalkoznom, mert úgy vélem, hogy annak tanulságai értékesíthetők a mi közállapotaink megítélésénél. Az 1830-iki katasztrófáról is kell pár szóval megemlékeznem, még pedig azért, mert ez az Ausztriával való vegyes házasságra vett érdekes világot. Ezen tanulságnak lényege pedig abban rejlik, hogy Lengyelország, mely Oroszországgal szemben hódított tartomány volt, ettől jobb elbánásban részesült, szélesebb jogkörnek örvendett, mint hazánk az uralkodóház részéről, holott azt mi szabad választás utján ültettük a magyar trónra.

A dolog úgy történt, hogy I. Sándor orosz czár, kiben kétségkivül volt egy bizonyos nemes vonás, elhatározta, miszerint jóvá teszi azt, a mit ősei Lengyelország ellen vét-

[1] Lásd: A régi Magyarország, 150. lap.

keztek.[1] Ő tehát a napoleoni háboruk után nemcsak hogy alkotmányt adott, de jóformán teljes állami függetlenséget. Lengyelországnak országgyülése, minisztériuma, külön hadserege, önálló vámterülete és nemzeti bankja volt. A legszorosabb perszonáluniónak tekinthető a viszony a két állam között. A közösség csakis a külügyben jutott kifejezésre, a mennyiben az orosz külügyminisztérium volt a nemzetközi képviselettel megbizva. Közgazdasági tekintetben is megvolt a teljes elkülönítés, még pedig oly módon, hogy Lengyelország kereskedelmi és vámpolitikáját saját érdekei alapján intézte és tényleg nagy virágzásnak is indult. Indult pedig nemcsak anyagilag, de szellemileg, sőt nemzetiségileg is. Ezt különösen előmozdította azon körülmény, hogy a helytartó, Konstantin nagyherczeg, a czár testvére, egy szép lengyel nővel, Grudzinska grófnővel élt morganatikus házasságban, a kit annyira szeretett, hogy érette lemondott 1825-ben az orosz trónról, mely bátyjának, Sándornak halála után őt illette.[2] Ez, bár hóbortos, szeszélyes ember volt, rokonszenvezett a lengyelekkel, különösen szivébe zárta a lengyel hadsereget, úgy hogy még azt sem engedte meg, hogy az 1828-iki orosz-török háboruban részt vegyen, nehogy az emberekben kár essék. Igaz, hogy nem is volt barátja a háboruskodásnak, mert azt találta, hogy rontja a hadsereget. Voltak, főleg a mult szomoru emlékeinél fogva, ellentétek, sőt surlódások az orosz és lengyel között, de nagyban és egészben oly állapot volt, mely úgy jogi mint tényleges eredményeiben messze felülhaladta azt a helyzetet, melyben mi Ausztriával szemben még 1867 óta is létezünk. Úgy vélem, fenn is lehetett volna ez állapotot tartani, de az 1830-iki franczia forradalom után bekövetkezett az a szerencsétlenség, hogy ennek hatása alatt Varsóban egy orosz diákkravall támadt, melyben a lengyel katonaság is részt vett. Konstantin nagyherczeg elvesztette a fejét és az orosz csapatokkal elvonult.

Az érettebb és komolyabb elemek belátták azt, hogy

[1] *Juraschek:* Real- und Personalunion, 56. lap.

[2] Lásd ezen viszonyokra vonatkozólag *Masson:* Mémoires du comte Moriolles.

tulajdonképpen szakításra nincsen ok, valamint hogy a kitünő lengyel hadsereg daczára nem képesek az orosz túlerővel megküzdeni. Ennek folytán küldöttségek mentek Konstantinhoz és Miklós czárhoz. Könnyen rendbe is lehetett volna az ügyeket hozni, de Miklós czár, kinek a lengyel alkotmány úgyis szálka volt a szemében, megragadta az alkalmat, hogy leszámoljon a szerencsétlen nemzettel, melynek alkotmányát különben hiven esküjéhez odáig respektálta. A lengyelek a leghősiesebb ellenállás után le is verettek és ámbár — nem úgy mint nálunk 1849-ben — minden résztvevő amnestiát nyert, az alkotmány és nemzeti exisztenczia megsemmisíttettek.[1]

Egész Európában, de különösen nálunk nagy volt a rokoszenv az elnyomott nép irtánt. Egyik megye a másik után nyilatkozott érdekében és az országgyülési utasítások is ebben az értelemben készültek. Balogh János, Barsmegye szabadelvü követe, hozta a kérdést napirendre, mely a főrendeknél Wesselényi, az alsó táblán Kölcsey ékesszólását hivta a sorompóba. Az alsó tábla gyülése azért is emlékezetessé vált, mert ez adott Deáknak először alkalmat arra, hogy megmutassa azon képességet, mely benne lakozik. Andrássy József, Esztergommegye konzervativ követe, ugyanis a lengyelek ellen beszélve azt magyarázta, hogy a történtekbe bele kell nyugodni, miután az a történet megszokott menete, hogy nemzetek támadnak és vesznek el.

Ebből indult ki Deák is és egy megkapó rögtönzésben fejtette ki, hogyha ezen vastörvény létezik is, az nem indok arra, hogy egyik nemzet a másik baja iránt ne viseltessék részvéttel, sőt segítsen is, ha teheti. Találóan jegyezte meg, hogy a magyar nemzet nem gondolkozott így, midőn Habsburgi Rudolfot segítette a hatalmas cseh Ottokár ellen. Ha tehát most nem is mehet annyira, de legalább fejezze ki óhaját, hogy a letiprott szomszéd polgári szabadsága helyre állíttassék, mert szabadság nélkül tiszta és állandó boldogság nem lehet.

[1] *Puzirewszky:* Der polnisch-russische Krieg 1831., III. kötet.

Ha az ideálizmus képezte ezen emlékezetes ország-gyülés működésének egyik szignaturáját, a jogok védelme, esetleg érvényesítése képezte a másikat. Míg az egyik mozzanat Kölcsey nevével lép összeköttetésbe, a másik Deák Ferencz működésével van kapcsolatban, a ki, mihelyt testvérbátyja, Deák Antal, leköszönése után követ lesz, fokról-fokra emelkedik fel a vezéri polczra. Később lesz alkalmam politikai egyéniségét jellemezni, itten csak ezen országgyülés vázlatának keretében annyit szükséges elmondani, a mennyinek folytán már ekkor őt méltán a jogérzet, a nemzet jogi öntudata leghivatottabb képviselőjének lehet tekinteni, és a mennyiben ezen jogi öntudat képződéséhez hozzájárult. Tudva levő, hogy mindjárt első felszólalásainak valamelyike után a nagytekintélyü komáromi követ, idősebb Pázmándy Dénes, azzal üdvözölte őt, hogy tiszteli Zalamegye ifju követének szép igyekezetét. Kölcsey eldicséri erős hangját, lelkes érzelmét és nem közönséges ékesszólását. Azonban nagyszabásu nyilatkozatai ennél jóval megtisztelőbb epithetont érdemeltek meg. A mi nála a kiválóságot alkotta, a mivel különösen a törvényhozásnak és tárgyalásainak szellemi tőkéjét gyarapította, az a magyar közjog komprehenziv ösmeretetés kifejtésében állott.

Azon számos jelentékeny egyéniség között, kik ezen az országgyülésen szerepeltek és a kiknek ereje a Corpus Juris, a joggyakorlat és előzetes esetek ösmeretében állott, Deák azért foglalta el az első helyet, mert a mit az alkotmány pragmatikájának lehet nevezni, annak ő volt leghivatottabb képviselője Magyarországon. Az egész anyagot nemcsak felölelte, de uralkodott is rajta. A legapróbb részletek között ép oly otthonos volt, mint a hogy behatolt az alkotmány szellemébe, a minek következtében az egyetemlegesség az általánosítás nagy követelményeinek teljes mértékben eleget is tudott tenni. Már ezen az országgyülésen elmondott beszédeiből a magyar közjognak egy kis tanfolyamát lehetne összeállítani, melyet nemcsak az egyes tételeknek súlya tesz emlékezetessé, de főleg ha egymással összeköttetésbe hozatnak, mert éppen ez által tünik ki az, a mit komprehenziv vagyis összefoglaló felfogásnak szoktunk elkeresztelni, s Deák

Ferencz 1838. május 1-én foglalta el helyét a törvényhozásban. Május 2-án a kerületi ülésben megtartotta szűz beszédét a botbüntetés korlátozása tárgyában, mely mindössze négy nyomtatott sort tesz ki.[1] De már egyik legközelebbi ülésben [2] megvalósul nála a diák közmondás »ex ungue leonem«: az oroszlánt karmairól lehet megösmerni. A mit egész életén keresztül hirdetett, a magyar közélet nagy igazságát, melyet azután a hatvanas években sarkalatos tétel gyanánt állított fel, hogy t. i. azon jogokat, mikről a nemzet önként lemondott, mi sem hozta többé vissza, azt itten kifejezésre juttatja s történeti példákkal igazolja. Elmondja, hogy az 1608 : II-ik, valamint az 1681 : IV-ik t.-czikk értelmében a nemzet birta a hadindítás és békekötés jogát. A végrehajtó hatalom azonban a nemzet mellőzésével a maga körébe vonta ezen jogosítványokat. Később azután az ősök panaszolták is a törvénysértést, de miután annak kellő időben utját nem állották, már a főrendek 1830-ban a koronának ezen követelésére úgy hivatkoztak, mint a melyet jogszokás és törvényes gyakorlat szentesített, és így a nemzet tőle el is üttetett. Így volt a dolog a magyar tisztekkel is a magyar ezredekben. Eleinte csak ezek voltak alkalmazva, de utóbb lassan lábra kapott a szokás idegen tiszteket is alkalmazni és kinevezni. Az országgyülés néma hallgatással bele nyugodott, végre hosszu idő után megemberelve magát feliratokat intézett a koronához, a honfiak kizárólagos jogát hangsúlyozva. De ezeknek szintén nem volt foganatjuk, mert ismét az elnézés folytán létrejött gyakorlattal igazolták a visszaélést.

A nemzetnek viszonya az uralkodóházhoz, a koronához, a végrehajtó hatalomhoz állandó thémája az ő nagybecsü fejtegetéseinek. Megtisztítja őket azon homálytól, melyet a XVIII-ik század aulikus rendszere rájuk borított.

A dézsma kérdésénél [3] a váradi káptalan követével szemben kifejezi, hogy nálunk a nemzeti akarat minden jognak a forrása, és így a nemzet adta a jogosítványokat

[1] *Kónyi:* Deák Ferencz beszédei, 9. lap.
[2] Ugyanott, 12. lap.
[2] Ugyanott, I. kötet 84. lap.

a fejedelemnek és nem megfordítva. Az ellenkező felfogást olyannyira veszedelmesnek itéli, hogy nem lehet eléggé hangosan tiltakozni ellene.

Egy másik esetben magával a személynökkel tűz össze, a törvényhozó és végrehajtó hatalom egymás közti viszonya felett. Törvényekre és előzetes esetekre hivatkozva megállapítja, hogy a végrehajtó hatalom alá van a törvényhozónak rendelve, mert hiszen ez utóbbi a közjogi tényezők egyetemét: a fejedelmet és a nemzetet tartalmazza.[1] Különösen tiltakozik az uralkodóház családi politikája ellen, mely egyes országait egyszerüen majorságnak tekinti és azokat mint lelketlen tárgyakat családi osztály tárgyaivá teszi. Az ilyen osztozkodás, mint tudjuk, többszörösen megtörtént az osztrák ház történetében, és hogy ez ne ismétlődhessék, ki lett mondva a pragmatika szankczióban az elválaszthatlan és feloszthatlan birtoklás. Ezen mozzanat képezi azon kifejezésnek igazi jelentőségét, de nem azon felfogás, mintha hazánk kiegészítő része lenne az osztrák császárságnak, mely, fájdalom, a királyi leiratok tartalmából kihangzik. Ez fonák és balmagyarázat. Magyarország nemcsak független, de önálló államisággal bir Ausztriával szemben.[2]

Az alkotmányos monarkhia, a parlamentáris felelősség egészséges gondolata nyilatkozik meg azon beszédében, melyben megmagyarázza a főrendeknek, tulajdonképpen pedig József nádornak, hogy a kormány és fejedelem nem egy és ennek következtében a kormány eljárását, cselekvényeit birálni nemcsak jog, de kötelesség. Hivatkozik számtalan előzetes esetre, a miből azt a következtetést vonja le, hogy ha áll a főrendek érvelése, akkor vagy nem szent és sérthetetlen a fejedelem személye, vagy akárhányszor megtorlás nélkül lett az az előbbi tárgyalások során megsértve.[3]

A legnagyobb nyomatékkal hangsúlyozza a kormány felelősségét. Nemcsak azon büntetőjogi felelősségét érti ez alatt, melyet már II. Ulászló törvényei, a VI-dik és VII-dik,

[1] *Kónyi:* Deák Ferencz beszédei, I. kötet 38. lap.
[2] Ugyanott, 166. lap.
[3] Ugyanott, 147. lap

megállapítottak és mely, mint láttuk, az 1825-iki országgyülésen oly nagy szerepet játszott; de a politikai, sőt erkölcsi felelősséget, mely a nemzet jólété- és boldogulásáért őt terheli. Ezt csakis a véleménynek, a birálatnak teljes szabadsága adhatja meg. Csakis ezen felelősségnek egészben való érvényesülése nyujt a fejedelemnek biztonságot arra nézve, hogy kormánya a nemzet érdekeit az ő érdekeitől szét nem választotta. Különösen figyelmezteti a hatalom embereit a közvélemény, a közbizodalom ápolására, melyet minden kormány a legnagyobb kincsének tart.[1]

A magyar alkotmánynak azon nagy politikai és közjogi ténye, mely szerint a királyság a nemzeti akarat kifolyása, és ilyformán a felségjogok átruházás utján szállottak át a koronára, a miből azon jogi vélelem származik, hogy kétség esetére a korona és nemzet jogai között az elsőség ez utóbbit illeti: szintén kifejezésre jut egyik beszédében.[2] Ez oly módon történt, hogy felemlíttetett a király azon joga, mely szerint az országgyülést tetszés szerint feloszlathassa. Ezt Deák azon az alapon vette tagadásba, miután erre nézve pozitiv törvényre hivatkozni nem lehet, és az nemzetünk egész országlási rendszerével ellentétben van. A mi pedig ezen felségjogok gyakorlatát illeti, a helyes megkülönböztetés a magyar király és osztrák császár felségjogai között kifejezésre jut nála a katonaság kérdésénél, miután ennél követelte a magyar vezényszót, továbbá azt, hogy csakis magyar honosok alkalmaztassanak a tiszti karnál, valamint hogy a magyar hadseregben az illető ezredeknél a lépcsőzetes előmenetelt különválaszszák a többi császári hadsereg tiszti karának csoportjától.[3] Hogy a hadsereg létszámára és mennyiségére nézve abból indul ki, hogy a monarkhia katonai szervezete a védelemre és nem a hódításra vagy a támadásra szolgál, az természetesnek tünik fel mindenki előtt s csakis a hitelesség megállapításának szempontjából említem fel. Éppen ezért a legnagyobb erélyt fejti ki a militarizmus túltengése

[1] *Kónyi:* Deák Ferencz beszédei, 174. lap.
[2] Ugyanott, 176. lap.
[3] Ugyanott, 242. lap.

ellen és gúnyosan jegyzi meg, hogy ilyeténképpen oda jutunk, hogy az emberek a tartós békét nagyobb csapásnak fogják tekinteni a háborunál is.[1]

A nemzeti szuverenség gyakorlati alkalmazását a tisztviselők választásában találja. Annyira megy e tekintetben, hogy a felső biróságok tagjainak az országgyülés általi választását ajánlja, a mint hogy utal arra is, hogy régebben a királyi tábla tagjai is ily módon választattak, mint azt sok törvény, különösen a 1601 : 33-dik t.-czikk bizonyítja.[2] Az akkori idők viszonyaira, a megyei tisztviselők erkölcsi szinvonalára azon igen örvendetes véleménynek ad többszörösen kifejezést, hogy a választás utján betöltött megyei törvényszékek alapos panaszokra okot nem adnak és helyöket megfelelő módon töltik be.

A törvényes szabadság és tulajdon utáni vágyat tekinti az emberiség leghatalmasabb érzelmei gyanánt, és a hol ez századokon át szunnyadoz is, végre csak ismét előtör, érvényesülni akar. Ezen felfogás vezette egyebek között azon állásfoglalásban, melyet a hitbizományok irányában tanusított; úgy hogy annak eltörlésére szavaz.[3] Érvelésének lényegét az képezte, hogy nem tartja helyesnek, hogy a végrendelkező még a sírban is örök törvényt szabjon az élőknek. A hitbizomány ösmeretlen volt a mi jogfejlésünkben, nemzeti királyaink alatt, az ország legvirágzóbb korszakában. Idegen plánta volt az, melyet I. Lipót hozott be, hogy az oligarchiát megjutalmazza azért, hogy az aranybulla ellenállási záradéka ellen és az örökös királyság mellett szavazott. Nem fogja soha sem elösmerni, hogy a régi nevek és nemzetségek fenntartása magasabb érdek lenne, mintsem hogy az ország polgárai mentől nagyobb mérvben jussanak azon helyzetbe, hogy a haza földéből maguk számára részt szerezhessenek.

Úgy vélem, hogy ezen rövid kivonatok — melyeket sokszorosítani lehetne és melyek ez országgyülés szellemi tőkéjének alkatelemeit képezik és mint ilyenek ide tartoznak —

[1] *Kónyi:* Deák Ferencz beszédei, 207. lap.
[2] Ugyanott, 52. lap.
[3] Ugyanott, 76. lap.

elégségesek arra, hogy legalább némiképpen fogalmat adhassanak arról, hogy a haza bölcsének nevezett férfiu kezdettől fogva miképpen szerzi ezen kitüntetésre a jogczimet, mennyire kész ember volt már akkor is, és hogy a közjogi kérdéseket a szerint, a mint az alkalom kinálkozott, minő rendszeresen dolgozta fel és tárgyalta. Fáradozásai vagyis inkább tanításai nem is voltak egészen eredménytelenek, két esetben sikerre vezettek azok. Az első volt a czimkérdés Ferdinánd trónra lépte alkalmával. Tudvalevő, hogy előtte már négy Ferdinánd viselte a magyar koronát, minek következtében őt az V. Ferdinánd czimezés illette meg. Ez tulajdonképpen megfelelt az osztrák uralkodási rendnek is, mert hiszen az illető fejedelmek nemcsak hazánk, de az örökös tartományok felett is uralkodtak, a mint hogy például a cseh királysági czim is ugyanezen sorrend szerint állapíttatott meg. Ámde, mint az már az előző kötetben is kifejtetett, a Habsburg uralkodók császári czimöket a római szent birodalomtól vették, ezt használták és ezen a néven voltak ösmeretesek. A Corpus Jurisban minden fejedelem czimezése azzal kezdődik: »electus Romanorum imperator semper Augustus«. Már akkor is megtörtént, hogy a két sorrend, a császári és magyar királyi, nem egyezett, mint például Mária Terézia atyjánál, ki is mint római császár VI-ik, mint magyar király III. Károly nevet viselt.

Elbeszélésem folyamatán előadtam, hogy Ferencz letette a római szent birodalmi császára czimet és helyette az osztrák császárit vette fel, minek folytán uj czimezési sorrend lett az uralkodók számára ezen minőségökben megállapítva, a mi mindjárt nála helyt foglalt, a mennyiben mint római császár II., mint osztrák császár I. Ferencz czimet viselte. Tudvalevő, hogy, midőn ezen czimváltozás megtörtént, az 1804-dik évi pátensben, melyben az kihirdettetett, világosan ki lett mondva, hogy ezen tény a monarkhia államai és országai szerzett jogai- és alkotmányaiban semminemü változást vagy jogsérelmet előidézni nem fog.[1] Természetes, hogy

[1] *Manz:* Die Staatsgrundgesetze der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, 9. lap.

ezen kijelentésre a magyar közjog szempontjából semmi szükség nem volt, miután annak biztosítéka saját, fejedelmi esküvel megerősített törvényeiben állott; de mégis kiemelendő, hogy a fejedelem maga is úgy kontemplálta a változást, mint ahogy ez a korrekt közjogi állapotnak megfelelt.

Az 1830-iki országgyülés vázolásánál elmondtam, hogy Ferdinánd még atyja életében Szent István koronájával megkoronáztatott, valamint hogy törvény hozatott, mely őt az uralkodási jogok gyakorlatától apja életében távol tartotta. Ferencz császár 1835. márczius 2-án elhalálozott, tehát ezen országgyülés folyama alatt szünt meg uralkodni és így Ferdinánd, mint már megkoronázott király, egyszerüen utána a trónra lépett. Első dolga az volt, hogy azon diplomácziai iratokban, melyek nevében kibocsáttattak, egyszerüen I. Ferdinándnak czimezte magát, tehát mellőzésével a magyar királyi különleges V-ik jelzőnek.

Az országgyülés, illetve az alsó tábla nem nézhette el, hogy a kérdés homályban hagyassék, ennélfogva annak a tisztába hozatalát oly módon akarta eszközölni, hogy az országgyülés által felküldendő felirat borítékán a korrekt czimezés használtassék, t. i. Ferdinánd, mint ausztriai császár első, mint magyar király ötödik. Itt kezdődött azután a bujósdi játék, melyben részt vettek a kormány, a főrendek, a nádor, a személynök, s mely mind arra czélzott, hogy a helyes megoldás elkerültessék. Különféle indítványok tétettek tehát, például hogy a borítékon ne legyen a fejedelem neve mellett a szám kitéve, hogy ne használtassék semmi boríték, hogy küldöttség vigye fel a feliratot stb., melyek mind eléggé jellemzők úgy az akkori helyzetre, mint azon proczedurákra, melyek divatoztak, és melyeknek analogiáit mai napság is meg lehetne találni. Azonban a követi tábla nem engedett, és annyiban volt eredmény, a mennyiben a kormány egy királyi leiratban, mely 1836. márczius 28-ról van keltezve, eleget tesz a közjogi követelményeknek. Az okmány kezdete így hangzik: »Ferdinandus primus, Austriae imperator, et Hungariae hujus nominis quintus rex apostolicus« . . .

A másik kérdés, melyben a nemzeti követelmények diadalt arattak, a nyelv kérdése volt. Jelesen arról volt szó,

hogy a törvények magyar nyelven is szerkesztessenek, az addigi kizárólagos latin szöveg helyett. Ez sem ment könnyen. Ha kezünkbe veszszük ugyanis a törvénytárt, ott azzal a furcsa jelenséggel találkozunk, hogy, míg a törvények párhuzamos magyar és latin szöveggel olvashatók, a törvények legfontosabbika, Ferdinánd király hitlevele, pusztán latin nyelven pompázik közöttük. Ezt a különös tényt Deák [1] követjelentésében olyformán magyarázza, hogy a magyar szöveg is megvolt, de a kanczellária ragaszkodott hozzá, hogy a hiteles szöveg latin legyen, a magyar csak fordításnak tekintessék, és így nem volt mit tenni, mint a magyar nyelv lefokozását ily módon megakadályozni. A többi törvény szerkesztésénél rájöttek a dolog nyitjára oly módon, hogy kijelentették, miszerint, ha nem a magyar szöveg vétetik a hitelesnek, inkább egy törvényt sem terjesztenek fel.

Ez hatott, az ellenállás megtörött, ismét igazolván azon régi tánulságot, hogy nem az engedékenység és udvariasság azon eszköz, mely a nemzeti követeléseket illetőleg zöld ágra vezet.

Természetesen, hogy ehhez is kitartás kellett. És hogy a kitartáson fordul meg az életben minden, azt ez alkalommal is a szólásszabadsági sérelem nagy kérdése tanusítja, mely ezen országgyülésen merült fel, hogy a későbbi 1839-iki országgyülésen is folytattassék és alkalmat adjon a két tábla között nem kevesebb mint 23 üzenetváltásra. Igaz, hogy ezen üzenetváltások közvetlen eredményt nem értek el, de közvetve, mint látni fogjuk, mégis, a mennyiben kegyelmi tény szine alatt a kormány csúfos meghátrálásával végződtek.

Ezen sérelem Wesselényi peréből indult ki, melyre vonatkozólag a következőket kell előadni. Mikor Kölcsey egyéniségét jellemeztem, elmondottam, hogy az urbér kérdésében Szatmármegye az ő szabadelvü nézeteivel ellenkező utasítást hozott, és hogy a nemes nagy férfiu nem akarván szent meggyőződésével ellenkező ügyet szolgálni, követi állásáról lemondott. Azon harczban, melyet elébb Szatmármegyében vivott, Wesselényi is segítségére sietett.

[1] *Kónyi,* idézett munkája, I. kötet 252. lap.

Nagy hatást keltő beszédében súlyosan ostorozta a kormány eljárását, melyet az urbér kérdésében követett. Támadásában a kormányt azzal vádolta, hogy a népnek zsirját szivja, hogy kétszinü politikát követ, mert míg atyáskodó szerepben áll előtte, mindent elkövet arra nézve, hogy boldogulásában megakadályozza, és hogy erre a czélra felhasználja úgy a főrendeket, mint a nemességet. Figyelmezteti a birtokos osztályt, hogy szükkeblü magatartása a jobbágyság szivében a gyülöletnek sárkányfogait fogja elveteményezni; hogy kitöréstől lehet tartani, a mit — ha a kormány karhatalommal el is fog nyomni — az mind nemzeti függetlenségünk árán és rovására fog történni.

Ezen beszédéért a kormány őt hűtlenségi perbe fogta.

Nagyon jellemző — még pedig örvendetes értelemben — a viszonyokra, hogy miképpen keletkezett a pör. Konstatálni kell, hogy Szatmármegyében, daczára az ellentéteknek, melyek ottan ezen kérdésben dúltak, senki sem találkozott, a ki a kormánynak oly értelmü tudósítást küldött volna, hogy Wesselényi ellen fel lehessen lépni. A kormány egész véletlenül jutott a dolognak tudomására, még pedig olyképpen, hogy Biharmegye egyik tekintélyes birtokosa, Péchy László, a ki az emlékezetes gyülésen jelen volt, hazatértében baráti körben az egészet elmondta. Ezen közlés egy levélben megiratott, mely érdekes tartalmánál fogva lemásolva közkézen forgott és így a hivatalos körökig is elhatott. Ezen levél volt az, mely a kutatásra okot adott, melyet a kormányközegek több buzgalommal mint alapossággal végre is hajtottak, és a bűnvádi keresetet a Bécsből jövő rendeletre meg is indították.[1] A védelmet tudvalevőleg Kölcsey vitte, ki is mesteri védiratában beigazolta, hogy a keresetnek sem jogi, sem ténybeli alapja nincs, és hogy a vád még azt sem tudta bebizonyítani, miszerint Wesselényi a neki bűnül felrótt szavakat mondotta volna.[2] Mégis, mint arra már hivatkoztam, elitéltetett. A perbe fogatás önmagában véve is súlyos sérelmet képezett, még pedig azért, mert a politikai üldözés minden

[1] *Kölcsey* minden munkái, VIII. kötet 7. lap.
[2] Ugyanott, VIII. kötet 36. lap.

ismérvét magában foglalta. Éppen azért természetes, hogy az országgyülés szó nélkül nem hagyhatta az ügyet. A ki azt szóvá tette, az Beöthy Ödön volt. Az 1835. junius 15-diki kerületi ülésben tette meg indítványát, hogy a koronához felirat intéztessék, hogy a törvénytelen eljárás megsemmisíttessék. Hivatkozott arra, hogy a perbe fogás a szólásszabadságot támadja meg, a magyar nemzetnek azon ősi jussát, melyet József nádorispán, a ki pedig a törvényes gyakorlat értelmében az országgyülés feje, az alkotmány palladiumának nevezett. Hivatkozott arra, hogy törvényeink alapján szóval sem felségsértést, sem hűtlenséget nem lehet elkövetni. Wesselényi tulajdonképpen még széksértést sem követett el, mert hiszen a fennálló joggyakorlat szerint, ha olyan kifejezés esik egy gyülésben, mely ilynemü elbirálást von maga után, az ottan helyben intézendő el és megorvosolandó, mely czélból a gyülésterem ajtai azonnal bezáratnak, hogy senki el ne távozhassék, míg a sérelmes ügy le nem tisztáztatott. Mert ha a sértett fél a teremből eltávozott, ellene további eljárásnak helye nincs. Ezt őseink bölcsesége azért állapította meg így, nehogy az illető egész életén keresztül kínos bizonytalanságban maradjon, a mi minden esetre a vélemények nyilvánítását megnehezítené.

Nagyon szépen fűzte Deák[1] ezen gondolatmenetet tovább. Felemlítette, hogy a mi politikai szervezetünkben a megyének milyen fontos hivatása van. Ebből azon következtetést vonta le, hogy csakis a szabad szónak legszélesebb méretekben való használata akadályozta meg, hogy a megye valahogy haszontalan franczia prefekturává, vagy vak engedelmességhez szokott császári Kreishauptmannschafttá ne változzék át.

Ha az országgyülésnek nélkülözhetlen kelléke, hogy a szólásszabadságot a maga teljességében élvezhesse, úgy erre a törvényhatóságnak még sokkal nagyobb a szüksége. Ennél a kérdésnél különösen tekintetbe kell venni azt, hogy kik azon férfiak, kik ott összegyülnek a közdolgokról tanácskozandók. Nem a nagyszabásu nemzetközi élet szövevényei-

[1] *Kónyi,* idézett munka, I. kötet 133. lap.

vel megbarátkozott és minden egyes szótagot csak gondos latolgatás után kimondó diplomaták, hanem ép értelmű fiai a hazának, kik a földmívelés békés foglalatossága mellől jönnek össze alkotmányunk erkölcsi oltalmára, alkotmányos igazaik gyakorlatára. Ők a közdolgok iránt élénk részvéttel viseltetnek, férfias egyenesség adja a szót ajkaikra és teljesen képtelenek a diplomatikus fontolgatásra. Ezt a latolgatást tőlök követelni annyi lenne, mint őszinteségöknek gyökerét elmetszeni. Az alsó tábla engedett is ezen érveknek, de a főrendiház nem járult hozzá, hogy ily tartalmu felirás intéztessék, miután felfogása szerint a sérelem nem követtetett el, a miből az következett, hogy az alsó táblának nincs oka a kérdést annak tekinteni és aggodalmának sulyát a királyi széknél nyilván elmondani.[1]

Az a szellem, mely ezen magatartást sugalmazta, kiterjedt a nemzetélet más vonatkozásaira, így az oktatásügyre is. Nemcsak hogy a Ludovika akadémia — daczára annak, hogy a pompás épület, melyet a hazafiak áldozatkészsége emelt, készen állott, — hanem még a műegyetem felállítását sem voltak képesek a rendek keresztülvinni, ámbár a szükséges pénzeszközöket a kormány rendelkezésére bocsátották.

A jogos felháborodás keserü szavai Beöthy Ödön ajkairól hangzottak el. »Midőn — úgymond — a nép kifejlesztésén munkálkodunk, melyet a maradiság százados politikája tudatlanságban hagyott, azt kértük talán, hogy bennünket a kormány eladósodott kincstárából segítsen? Nem. — Mi megmondottuk, hogy minden költséget magunk teljesítünk. És minő választ nyertünk? Azt, hogy várjuk meg a kormány intézkedéseit. Kérdem én, mit várhatunk azon kormánytól, melytől soha semmi jó nem származik? Talán tegnap óta kormányoz bennünket? És ha annyira szivén fekszik hazánk java, vajjon nem volt három század óta elég ideje valamicskét is tenni annak javára? Éppen holnap, midőn ezen az országgyülésen utóljára gyülünk össze, ez áll a napi evangéliumban: »Elmegyek ahhoz, a ki engem küldött, és ti menjetek, hirdessétek az Isten igéjét napkelettől nap-

[1] *Kónyi,* idézett munka, I. kötet 256. lap.

nyugtáig«. Menjünk tehát mi is hirdetni az igét, eltelve azon sivár érzelmekkel, melyeket ezen szükkeblü eljárás folytán keblünkben magunkban viszünk.«

Bezerédj István szelid szivét is elborította az ádáz harag szenvedélye. Engedelmet is kér a rendektől, ha talán nem tudja magát eléggé érthetően kifejezni, mert a királyi válasz hallatára a fájdalom és ingerültség fojtja el hangját. Figyelmezteti a kormányt, hogy önlelkiösmerete ellen vét, ha tőlök megtagadja a gyermekeik és polgártársaik neveltetéséhez szükséges eszközöket. De mindennek van határa, még a türelemnek is. Vigyázzon a kormány a maga tetteire, az ő eljárása szükségképpen arra kényszeríti a nemzetet, hogy, miután tőle sem erkölcsi, sem anyagi kifejlését nem várhatja, önmagában keressen segedelmet. És bár merítene is a nemzet ezen forrásból, bizonyosan megtalálná ott a mit keres.

Az előadottak, úgy vélem, kellőképpen igazolják azon állításomat, mely különben anélkül is átment a köztudatba, hogy az imént vázolt országgyülés ezen korszaknak — a 48-ikitól eltekintve — legfontosabb országgyülésének minősíthető. Azon rendkivüli haladás, mely ezen nagy jelentőségü testület egész működését, sőt beléletét jellemzi, kifejezésre jut magának a kodifikácziónak, a törvényalkotásnak technikájában, melyre vonatkozólag szintén kell nehány felvilágosító megjegyzéssel szolgálnom. Említettem fentebb, midőn az országgyülések szervezetéről szóltam, azon eljárást, melyet konczertácziónak neveztek. Hogy ennek visszaélései megakadályoztassanak, de különben is, mivel a parlamentáris szinvonal emelkedése ezt természetszerüleg maga után vonta, az alsó tábla elhatározta a jövőre nézve kész törvényjavaslatokat késziteni és ezeket terjeszteni fel a főrendekhez és királyi szankczió alá. Ez történt már az urbéri törvényjavaslatoknál és onnantúl állandó szokássá vált. A jellemző az, hogy mindennek daczára a bécsi kormány, vagyis annak képében a kanczellária, nem akart a konczertáczióról lemondani,[1] éppen mert itt is a régi játékot kivánták folytatni, t. i., ha lehet, a már mind a három tényező által elfogadott

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, I. kötet 250. lap.

szövegen is az aulikus felfogás érdekében változtatást eszközölni. Tényleg történt ily kisérlet, melyet azonban a nagy tekintélyü országbiró, a konzervativ gróf Cziráky Antal Mózes hiusított meg, mondván: hogy a királyi szóval játszani nem szabad. A mibe a Felség egyszer már beleegyezett, azt ily módon megváltoztatni nem lehet.[1]

Említettem Kossuth »Országgyülési Tudósitás«-ait és azt is, hogy az ő napja is ezen az országgyülésen tünt fel. A távollevők követe szerény állásában huzódott meg és egész ambicziója abból állott, hogy egy országgyülési hirlap szerkesztése ruháztassék reá. Ennek szüksége általánosan érzett volt. Eleinte Bertha Sándorral akarták csináltatni, de Kossuth oly jól végezte a dolgot,[2] hogy, ha hivatalosan nem is, de tényleg ő lett azzal megbizva. Tudjuk azt is, hogy egy gyorssajtót szerzett be, de az a kormány által lefoglaltatott; és így csak az országgyülési ifjuság által másoltatta le tudósításait, melyekben az országgyülési beszédek foglaltattak az ő feljegyzései alapján. A Tudósítások több száz példányban irattak és küldettek szerteszét az országba, mindenütt óriási hatást keltve. Wesselényi például három példányt járatott Kolozsvárra. Mikor a lap oda megérkezett, ki lett adva a református kollégiumba, a hol az ifjuság által diktandó ismét több példányban leiratott és továbbíttatott.[3]

Érdemes ide igtatni az országgyülés bevégezte után, mikor tudósításai természetesen véget értek, hogy miképpen búcsuzik el olvasóitól. »Ezen szavakban (Buffon ismeretes mondása: »az irály az ember maga«) a jövendő események nem annyira árnyékukat vetik előre, hanem igenis egész fényöket és ragyogásukat, mert a hazaszeretet, valamint a közjóért áldozni akaró törekvés éltető napjának sugarai tündökölnek azokon keresztül, nyomukban mindenütt új életet varázsolva.

És íme zárvák az ország termének ajtai, és az ország szava ilyformán elnémult. Leléptem én is a helyről, melynek

[1] *Horváth* Mihály: Huszonöt év, I. kötet 479. lap.

[2] *Kölcsey* munkái, VII. kötet 29. lap.

[3] Lásd a »Hazánk« folyóiratban egy jeles, névtelenül írt czikket. Kossuth mint szónok és iró, II. kötet 89. lap.

negyvenegy hónap alatt megkóstolgattam rózsáját, megizzadtam vaspályáját. Név, ösmeret, pártfogó nélkül jöttem Pozsonyba, porszemként elveszve a fövénytengerben, én oly semmi annyi jeles között. Nem hoztam semmi egyebet magammal mint tiszta honszeretetet, erős akaratot és meleg érzetet a tennivalók szükségét illetőleg. És így nyujtottam ki reszkető kezemet egy kis pislogó mécset gyujtani, mely a távolság titkainak homályán keresztül egy-két jó barátomnak egy szikra világot tudjon gyujtani. De annyi nemes barátságra, annyi gyámolító szivességre, annyi kegyes bizalomra találtam váratlanul, hogy a pislogó mécs égő szövétnekké vált. Köszönet érte, forró köszönet. Én igenis érzem hibáimat, gyakran ütöttem véresre homlokomat a töretlen ösvény göröndjén bukdácsolva, de hazám szent nevére fogadhatom, hogy lelkemet e kétes harczból tisztán hoztam ki. E kijelentéssel önmagamban az embernek tartozom, csak az az egy szomorít és csak az volna képes a sors ellen zugolódásra indítani, hogy minek adott nekem ily erős akaratot hazámat szolgálni, ha megfelelő tehetséget nem adott hozzá. Azonban ez már nem tőlem függ, csakis annyi, a lehetőt megtenni.«

Akkori életéről, melyben ezen első munkálatát megcsinálta, és mely számára a halhatatlanságnak kezdete volt, keveset tudunk. Nem tudjuk, mikor támadt benne azon szikra, mely nem szövétnekké, hanem egy egész égi testté fejlődött, egy uj világot gyujtva meg nemzetének elborult láthatárán. Csak egy mozzanatot jegyzett fel egyik kortársa, ki később nehéz munkájában becsületesen támogatta és neki segédkezett. Pulszky Ferencz [1] írja, hogy Deáktól hallotta, hogy Kossuth esténként lakására kisérte őt, és beszélgetés közben bizalmát fejezte ki hazájának nagy jövőjét illetőleg. »És miként hiszed te, hogy ily változás bekövetkezhetik?« kérdezte ilyenkor Deák. »Bármi módon — felelte Kossuth, — végre is mit tudom én, európai forradalom vagy háboru utján, de be fog következni.« Jól mondja, hogy ezen erős meggyőződés, mely Kossuth későbbi működését mindig áthatotta, adta neki azon biztos-

[1] Életem és korom, I. kötet 94. lap.

ságot, mely egész fellépését jellemezte és mindig bizalmat gerjesztett számára.

Eme megjegyzés csakis Kossuthra vonatkozik, de a jövendőbe vetett hit és remény létezett másoknál is. Létezett Wesselényinél, ki minduntalan mondogatta, hogy a jó Isten az ő választott népét, a magyart nem hagyhatja el.[1]

Mondhatta is, mert neki szintén kellett tapasztalni ama kedvező ellentétet, mely az 1832-iki országgyülés és a közvetlenül elébb lefolytak között létezett, és melyet röviden kiemelni kivánok, mint a politikai méltatás egyik fontos mozzanatát. Tapasztalta mindjárt saját személyét illetőleg, mert míg az 1830-iki dietán József nádorispán azt lobbantotta szemére, hogy jövevény és a magyar dolgokat nem ösmeri, ez országgyülésen mind a két táblára nézve vezérszerepet vitt, lelkes követőkre talált. Azon körülmény, mely az elébbi két országgyülésnek legnagyobb fogyatkozása volt, hogy a hajó kormányos nélkül bolyongott, ellentétes szelek és habok között, immár véget ért, a vezető és irányító szellemek feltüntek, biztos kézzel tudták az alkotmányt vezetni a sóvár szemmel tekintett révpart felé.

Nagyon jellemző volt továbbá a vezető emberek magatartása. Az 1825-iki országgyülésnek majdnem minden számottevő politikusa átment a kormány táborába: Nagy Pál, Ragályi, Vay Ábrahám, Platthy, Bartal, Somssich mind végrehajtották azt a végzetes arczélváltozást, mely mindegyiknek népszerüségébe került. Nem úgy az országgyülésen. Az ellenzék főemberei, Deák, Klauzál, Beöthy Ödön, megmaradtak eredeti álláspontjuk mellett. Az ellenzék csakis egy ösmertebb tagjának elvesztését sajnálta, a Kölcsey által lelkesnek nevezett baranyai követet, Siskovicsét, de ez is nem annyira a maga hasznáért, mint azért történt, mert sógora, Somssich Pongrácz, személynökké lépett elő.[2]

Ugyancsak Kölcsey naplójában fel van jegyezve egy más mozzanat, mely a feltétlen haladás számlájára irandó.

[1] *Kölcsey* munkái, VII. kötet 224. lap.

[2] Ugyanott, 247. lap.

Ezt ő imigyen adja elő: [1] »Az emberek ebben a gonosz világban vagy makacsok, vagy legalább is pajkosok, de semmi esetre kalaplevéve, vagy hátgörbítve állani többé nem tudnak. Vannak ugyan most is, mint fájdalom, voltak mindig, kik örömest bolyonganak és csúsznak, csakhogy valamicskét nyerhessenek, de tudjátok nagyon jól, miként a császárnak módja is alá van vetve a divatnak, most már a *férgek* is elevenebbek és bátrabb mozgást tanultak. Annyit mondhatok, miszerint a hosszu életü főpohárnok, Eötvös, ki már sok vegyes bizottságban elnökölt, a hol főrendek és követek vegyesen foglaltak helyet, nehezen tapasztalt valaha a megyei küldöttekben ily keresetlen viseletet, ily kiméletlen ellentmondást, a győzelemnek ily biztos kilátását, ily figyelmetlenséget a félszázados bókolás és türés után, valamint a czímeknek homályos utakon való keresését illetőleg.«

És így állott a dolog az országgyülés befejezését követő hangulat- és magatartásra nézve is. A demokráczia, a forradalom veszélyétől való irtózásnak, a lojalitás ama túlhajtott nyilatkozatainak, melyet különösen az 1870-iki országgyülésen tapasztaltunk, vége van, a közvélemény fellépése nemcsak bátor, de kihivó lesz, kész a koczkázatokat magára vállalni. Különösen tapasztalható volt ez azon elemnél, mely természeténél, vérmérsékleténél fogva gyulékonyabb, a végletekre inkább hajlandó, az ifjuságnál. Tapasztalható volt pedig nemcsak ebben az irányban, hanem összekötve oly mozzanatokkal, melyek az eszményi törekvésekből folynak, a magasztos, nemes eszmék iránti hevüléssel, valamint azon komolysággal és igyekezettel, melyek a fejlődésnek és haladásnak egyedüli biztosítékat képezik.

[1] *Kölcsey* munkái, VII. kötet 231. lap.

X.

Többszörösen emlékeztem már meg az országgyülési ifjuságról, melynek tagjai ottan a királyi táblán, főrendek, követek mellett hivatalos és félhivatalos minőségben szerepeltek. Konstatálni kell mindenek előtt, hogy igen tekintélyes számmal voltak. Így Wirkner[1] össze-vissza 1200-ra teszi őket. Képviselve volt bennök az ország szine és virága; a legtehetősebb és előkelőbb családok igyekeztek azon, hogy fiaik jelen lehessenek az országgyülésen, mely politikai és jogi képzettségöknek a legnagyobb mértékben előnyére szolgált. A később oly nagy szerepet játszott egyének, mint Pulszky Ferencz, Pázmándy Dénes, Vukovics Sebő, Szemere Bertalan, Kazinczy Gábor szintén tagjai voltak ennek a testületnek. A mi az egész ifjuság magatartásánál kiemelendő, hogy annak jellege az előbbivel szemben teljesen átváltozott, még pedig kedvező értelemben. Míg előbb egy bizonyos betyárkodás, parlagi modor, léhaság és duhajkodás jellemezte őket, — most egyszerre komolyság, tanulási ösztön, nemes idealizmus vett rajtok erőt. Említettem már előbb, miszerint Pulszky kiemelte, hogy Kölcsey mily jó hatással volt reá; ezt egy másik tanu is megerősíti, ki szintén akkor Pozsonyban joggyakornok volt,[2] és a ki ezen kedvező fordulatot Kölcsey, Wesselényi és különösen Kossuth befolyásának tulajdonítja, ki is tudósításainak lemásolása által velök folytonos érintkezésben állott.

Így született az eszme egy ifjusági önképzőkör alakítására. Az első lökés a szövetkezeti propaganda apostolától, Széchenyi Istvántól származott. Nem érdektelen, hogy miképpen indult meg az akczió. Kászonyi úgy adja elő a dolgot, hogy az ifjuság Széchenyinek fáklyásmenetet akart adni. Megfogadták a katona zenekart, csakhogy ez később letiltatott. Abban az időben még oly lojális egyénnek, mint Szé-

[1] Élményeim, 91. lap.

[2] *Kászonyi:* Egy régibb kor ifjai, a »Hazánk« folyóirat IV. kötet 562. lap.

chenyinek ünneplése is szálka volt a hatalmasok szemében. Segítettek magokon másképpen. Az ünneplés mégis megtörtént, a megfelelő dikcziók kiséretében. Ekkor hangoztatta Széchenyi a lelkes fiuknak az egyesülés szükségét, a mi azután termékeny talajra is talált. El lett határozva az alakulás, az alapszabályokat nem kisebb ember mint Deák Ferencz csinálta, különös tekintettel arra, hogy a reakczió bele ne köthessen. Hangsúlyozta az önképzést, ellentétben a politikai izgatással. Ezen az alapon történt meg az alakulás és az egylet működni is kezdett, habár mindent elkövettek, hogy az ifjakat az abba való belépéstől visszatartsák. Így Kászonyit a személynök, sőt még József nádor is magához hivatta, hogy kapaczitálja, azonban minden eredmény nélkül. A működés szavalatok-, felolvasások-, vitatkozásokból állott. A legtekintélyesebb követek is eljárogattak közéjük. Az egyletnek, általában a változott kor szellemének meg is volt a maga jótékony hatása. Nagyban ápoltatott a külföldi irodalom, különösen azok a termékek, melyek a demokratikus és szélső szabadelvü irányt képviselték, mint például Börne »Párizsi levelei« vagy Lamennais »Paroles d'un croyant« czimű műve, melyek azon kornak irodalmi nagy szenzácziói voltak.[1]

Ez utóbbinak irányát — gondolom — Heine oly módon jellemezte, hogy a keresztre a jakobinus sapkát tette fel. Az ifjaknak társaságokban való viselkedése is igen kedvező metamorfózison ment keresztül. Kászonyi nagy önérzettel beszéli, hogy míg előbbi időkben, ha valaki juratus volt, az a tisztességes házaknál és társaságokban inkább kerültetett, mintsem szivesen láttatott. Ezután a helyzet ellenkező irányban változott. A társaságnak, melynek a politika lőn legkedvesebb thémája, legkeresettebb tagjai lettek a fiatalok. A politikai irány pedig, mely ezen érintkezésekben kifejezésre jutott, a leghatározottabban ellenzéki volt. Az aulikus követek ellen tüntetni, a szabadelvü szónokokat ünnepelni: ezt tekintette az ifjuság legfőbb feladatának. Kétségtelen, hogy azon nehéz küzdelemben, melyet az ellenzéki férfiak vívtanak, az ifjuságnak ezen hazafias magatartása megbecsülhetlen szolgálatot

[1] *Horváth* Mihály: Huszonöt év, I. kötet 487. lap.

tett a nemzeti ügynek. Ellenben a kormány támogatói, főleg ha előbb ellenzékiek voltak, súlyosan érezték az ellenszenvnek hatását.

Az elébbi országgyüléseken oly ünnepelt Ragályi Tamás, mert a kormánypárttal kezdett kaczérkodni, az ifjuságnál és általa teljesen elvesztette népszerüségét. Nagy Pálnak is sokat kellett szenvednie ósdi felfogásáért. Mikor azután az országgyülés végeztével bekövetkezett az apostolok oszlása, ezen lelkes tábor is nyakába vette az országot, hirdetni az igét. Feltüzelve az ellenzéki szónokok dicső példái által, a szó hatalmát elsajátítva, annak felhasználására kellő módon kitanítva és begyakorolva, úgy tértek a fiatal apostolok haza, hogy ottan a követválasztásoknál, a megyei gyüléseken ők maguk is teljesíthessék azon tisztet, melynek a törvényhozás termei oly lélekemelő példáit szolgáltatták. Ily módon az ország közéletében, mely eddigelé, habár határozottan alkotmányos, sőt ellenzéki volt, de mégis nagyban és egészben inkább táblabirói jelleggel birt, egy uj, egészen modern alaku tényező vegyült bele, az ifjuságnak nemcsak lelkes, de szenvedélyes akcziója, mely a vis inertiae passziv működése helyett az izgató és támadó elemet hozta túlsúlyra. Tény, hogy az a hatalmas törzskar, mely a negyvenes években a reform nagy harczait vívta, mely nélkül az zöld ágra vergődni csakugyan nem lett volna képes, ama szerény ifjusági kör helyiségeiből került ki.

Fel lehet még itten említeni, hogy ezen helyes irányt az ifjuság a későbbi országgyülésen is betartotta. Egy a hazai állapotokat alaposan ösmerő német utazó [1] elmondja, miszerint az 1844-iki országgyülési ifjuság egy csomó kitünő tehetséget számlál tagjai között, és hogy mindannyiszor, mikor a népszerü képviselők által megintetik, annak helyt is ad. Hasonló kedvező véleményt olvasunk a 47-iki fiatalságról.[2] Ezen félhivatalos munkában a szerző kiállítja róla a bizonyítványt, miszerint a válságos napokon magaviselete nyugodt és méltóságos volt.

[1] *Richter:* Wanderungen in Ungarn, 130. lap.
[2] Stefan Viktor, Erzherzog von Oesterreich, 217. lap.

Visszatérve az elébb vázolt mozgalmakra, természetesnek kell találnunk, hogy az akkori kormány ösmeretes felfogása folytán azokat — mindenütt rémeket látva — nem nézhette nyugodtan. Ferencz császár elhalálozott és azon keserves tapasztalatok, melyeket ő szerzett, melyek az 1825-iki nagy vezeklésre kényszerítették, valamint arra intették, hogy a nemzettel való ujjhuzástól tartózkodjék, nyomtalanul siklottak el utódjainak korlátoltságán és elbizakodásán. Nem a jólelkü, gyenge Ferdinándot értem ez alatt, hanem a tényleges uralkodási hatalmat, mely a Staatsconferenzben szerveztetett és melynek politikai és kormányzati természetét illetőleg a szükségesek előadattak. Ösmeretes, hogy Lajos főherczeg Ferencz császárnak minden hibáit örökölte, annak jó tulajdonságai nélkül. Kolowrat a cseh mágnás gőgjét párosította az osztrák bürokrata ellenszenvével, hozzájárult Clam-Martinitz, a katonai hatalmaskodás és elbizakodás mozzanataival, végre a rendőrség feje, a hirhedt Sedlniczky, a kinek mesterségét képezte a hajtóvadászat minden nemesebb és szabadelvübb jelenséggel szemben. Ezekből kitört a magyar elleni gyülölség és az a törekvés, a mit a bécsi kormányférfiak úgy szoktak nevezni: »ein Exempel statuiren«, példát adni. Ezen hajszába — hihetőleg akarata ellen — Metternich is bele ment. Azért mondom akarata ellen, mert tényleg ellentétbe jött azon felfogással, melyet a magyar ügyekben úgy elébb mint utóbb elfoglalt. Ma már tudjuk, hogy maga is megbánta később a dolgot, hibáját el is ösmerte, sőt azt egy bizonyos pontig jóvá is tette. Széchenyi István volt az, ki elmondotta,[1] hogy neki a kanczellár ily természetü vallomást tett, különösen kiemelve, miszerint a kormány Kossuthtal szemben nem a helyes uton járt. Emlékirataiban[2] találunk egy részletet egyik leveléből, melyet feleségének irt és a mely elhatározásának némi magyarázatát szolgáltatja. Ezen levél Pozsonyból van keltezve, az 1836-iki országgyülés berekesztését jelenti és arról szól, hogy Metter-

[1] *Kovács* Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve, 87. lap.

[2] Nachgelassene Papiere, VI. kötet 95. lap.

nich milyennek látja akkoron nálunk a hangulatot. Ezen levélben bevallja, hogy életében sokat dolgozott és bajoskodott, de ehhez fogható kellemetlenséggel alig volt dolga életében. Az ország törvények, szokások, erkölcsök dolgában sok századdal hátrább áll mint más állam. Van azonban egy csomó ember, ki bele van bolondulva a nyugateurópai polgárosodás elfajulásaiba. Ő azon felfogásból indult ki, hogy a nemzetek életében meg lehet különböztetni a gyermek-, férfi- és öregkort, és miután Magyarország a férfikort még nem érte el, most ki van annak a kisérletezésnek téve, hogy a haladásnak ezen futó bolondjai nem az érett kor gyümölcseit, de a dekadenczia korcsnövéseit akarják beleoltani.

Természetesen ennél a kérdésnél soha sem kell nála elfelejteni a rögeszmét, az irtózást a jakobinus üzelmektől. És ez annyira ment, hogy ugyanazon időben Károly főherczeg leányának kezét a franczia trónörököstől, Lajos Fülöp elsőszülött fiától, Orleáns herczegtől megtagadták.[1] A fiatalsági mozgalmaknál is külföldi példák voltak azok, melyek nyugtalanságot keltettek. Így az a nagy német fiatalsági mozgalom, a Burschenschaft, mely politikai gyilkosságra is vetemedett, szintén ijesztő rémként állott a kormányférfiak előtt. És ha az osztrák politika in illo tempore követelte ezek ellen a fellépést, a maga háza előtt is kellett sepernie.

Az első, a ki áldozatul esett, az Reviczky kanczellár volt. Ő különben is ab ovo sok ellenséget szerzett magának. Magyar érzelmei, köznemes származása a gőgös antimagyar udvari körökben felköltötték a reakcziót. Hozzájárult József nádor versengése is, ki tőle hatalmát, befolyását féltette. Ferencz császárban elvesztette egyedüli pártfogóját, végre hegyibe jött, hogy nálunk nem úgy mentek a dolgok, a mint a kamarilla szerette volna. Így azután buknia kellett, Florenczbe küldetett követül. A ki helyébe kanczellárnak jött, az Kolowrat rokona és teremtménye, gróf Pálffy Fidél volt, a gyászmagyaroknak mintaképe, egyike a legszomorubb alakoknak, a kik valaha a kanczelláriai állást betöltötték, és a ki a többiekkel együtt oly nagy mérvben hozzájárult, hogy

[1] Nachgelassene Papiere, VI. kötet 101. lap.

ezen hivatal az országos közvélemény előtt oly népszerütlenné lőn. A kanczellárságát megelőzött időkben különösen az által tünt ki, hogy a főrendiházban a reakcziónak egyik főoszlopa gyanánt tekintetett. Össze-vissza oly badarságokat állítgatott, hogy az eléggé konzervativ országbiró, Cziráky, nem egyszer kénytelen volt megczáfolni. Egy árva szót sem tudott magyarul, és midőn az osztrák kamara elnöke, Colloredo, őt állásába beiktatta, németül üdvözölte hivatalnokait. Hogy milyen hatást gyakorolt e kinevezés, Széchenyi Naplói tanusítják,[1] ki is megirja, hogy most már tűzbe, romba lát mindent. Elgondolható, hogy ha a hatalmas Wesselényit nem kimélték, mi sors várhatott a kisebb emberekre. Méltán lehetett itten alkalmazni azokat a megható szavakat, melyeket az idősebb Wesselényi Miklós érdekében egyik ellenzéki vezérszónok az erdélyi országgyülésen mondott, mikor annak egy éles támadása miatt széksértési keresetet akartak ellene indítani. Azon ellenzéki férfiu akkor figyelmeztette az országgyülést, hogy e kereset által a szólásszabadságot támadják meg, és ha az ország büszkeségével imígyen bánnak el, ki lesz többé biztos azon falak között, ki fogja megvédeni utána a nemzet igazait? Idézi a klasszikus mondást, melyet Zrinyi a költő, gyászos halálakor használtak: »Alma ruit cedrus, silvae trepidate minores.« (A büszke czédrusfa ledőlt, apró cserjék remegjetek.) Az apró cserjék ebben az esetben a szegény ifju emberek voltak; első sorban ellenök indult a hajsza, a támadás. A kolomposok közül valamennyi ellen megindították az akcziót. Így Pázmándy Dénest, Pulszky Ferenczet, Vukovics Sebőt, Szemere Bertalant is kereset alá akarták fogni, de felhagytak vele. A ki azonban mindnyájokért meglakolt, a ki ellen a kormány egész dühe kitört, az Lovassy László volt Biharból. Ez az ifjuság legtehetségesebb, legmerészebb, legtevékenyebb tagjaként volt ösmeretes. Rendkivüli szónoki tehetséggel rendelkezett; a hol csak az ifjuság nevében szónokolni kellett, — így például Wesselényi üdvözlésénél — ott mindenütt ő állott ki a síkra. Beszédjei, melyeket ilyenkor tartott, kitüntek szépségök,

[1] Lásd idézett munka, 302. lap.

radikalizmusok, vakmerő bátorságuk által. Biharmegyének gyülésein is magára vonta a közfigyelmet. Barsmegyében szintén erősen dolgozott, mikor a kormány Balogh Jánost vissza akarta hivatni, az ellenzéket buzdítva, bátorítva.

A hajsza oly módon vette kezdetét, hogy nehány társaival elfogatott és börtönbe vettetett. A királyi ügyek igazgatója ellene, a királyi tábla előtt, összeesküvésre alapított felségsértési pert kezdett. A vádpontok abból állottak, hogy a pozsonyi ifjuság egyesületének tagja volt. Azután három lengyel menekültet magánál tartott és ezek egyikének emlékkönyvébe azt irta bele, hogy republikánus. A kereset alatt álló Wesselényit üdvözölte és lázító beszédet mondott. Továbbá egy barátjának azt irta, hogy a népfelségi elvek, hála Istennek, terjednek. Végre, hogy a barsi követválasztáson a kormány ellen izgatott. Ezen az alapon kérik ellene a fej- és jószágvesztés büntetését alkalmazni. Mint látható, ezen üldözés a Martinovics-per második kiadását képezte, éppen olyan elrémítési czélzatból indulva ki, mint az anyaper. A mi a legszomorubb, az, hogy a biróság éppen azon törvénytelen proczedurákat alkalmazta, melyek azt a Cabinetsjustiz jellegével ruházták fel. A Martinovics-per törvénytelen praktikái ujonnan előkerestettek és alkalmaztattak. A feladó nevét nem hozták a vádlottak értésére. A törvény által biztosított védelemtől is elüttettek, mert ügyvédjüktől titoktartási esküt kértek, a minek sem az, sem a vádlottak magukat alá nem vetették. A terhelő tanukkal nem lettek szembesítve, a kihallgatás is nem a tábla előtt, de a börtönben ejtetett meg. Hozzá az egész tárgyalás is a nyilvánosság teljes kizárásával történt, úgy hogy még a hiteles jegyzőket is kiparancsolták a tárgyalási teremből. Lovassy László és édes atyja az egész per alatt a legkorrektebbül viselkedtek, folytonosan tiltakoztak a törvénysértések ellen, igazságot követelve, elveikből semmit fel nem adva, s azok jogszerüségét bizonyítgatták. Maguk a birák közül is ketten, Földváry Ferencz és Császár Sándor mindannyiszor felemelték szavukat a jogtalanságokkal szemben, valamint teljes felmentésre szavaztak. De hiába, daczára annak, hogy a derék ifju ellen semmi büntetésre méltó cselekvényt sem lehetett beigazolni, oly oktondi ráfogások alapján,

hogy a vádlott minden törvényes renddel ellenkező, romlott erkölcsü viseletet tanusít, valamint a tisztes társadalmi szokásokkal és erkölcsökkel ellentétben álló veszedelmes nézeteket ápol, elmarasztaltatott és tiz évi várfogságra itéltetett. A büntetést abban az elátkozott börtönben, a Morvaországban fekvő Spielbergben kellett kiülnie. Igaz, hogy az nem tartott tovább három évnél, mert azután, mint látni fogjuk, a többi elitéltekkel együtt kegyelmet kapott; de a súlyos fogság az élénk képzelődésü, ideges ifju elméjére oly iszonyu benyomást tett, hogy megtébolyodott és soha többé ki nem gyógyult. Én fiatal éveimben még láttam a boldogtalant, és minden érző kebellel együtt bánkódtam szomoru sorsán és átkoztam a rendszert és biráit, kik ide juttatták.

Ez a törvénytelen per, annak lefolyása és kimenetele mozgásba hozták az egész országot. A megyegyülések mindenfelé visszhangzottak a legélesebb tiltakozások, a legelkeseredettebb szónoklatoktól. A derék Fáy András [1] költői ihlettől sugalmazott szavai, hogy a magyar nemes, minden szép szabadsága mellett, csak lombos fán ülő madár, melyre minden órán fel van vonva a vadász fegyvere — szomoru megvalósulást nyertek. A magyar szabadságnak két legfőbb palládiuma, a szólás- és személyes szabadság — ez utóbbi az angol Habeas Corpus nagy jogosítványa — meg voltak támadva, és a mit ezek legfőbb biztosítékának tekintettek, — a birák függetlensége, — az nem védő, de támadó fegyverré változott az osztrák kamarilla szolgálatában. A tiltakozó megyék között Bihar után elől jár Pestmegye. Egyik szónok, Patay követeli az országgyülés összehivását és az igazságtalanul itélő birák példás megfenyítését. Egy másik — Ráday Gedeon — indítványozza annak kimondását, hogy a haza veszélyben van. Egy számos tagból álló küldöttséget menesztenek a trón zsámolya elé, mely azonban még el sem fogadtatik.[2] Más megyék is megcselekszik ezt, de hasonló nemleges eredményt érnek el.

[1] Életrajza *Badics* Ferencztől, 340. lap.
[2] Ugyanott, 357. lap.

Ezen tiltakozások alig hangzottak el, már egy másik törvénytelen elfogatás híre járta be az országot, a Kossuth Lajosé. Abban a tényben, hogy az ifjak ellen elkövetett törvénytelenség oly nagy zajt ütött, és az ellenhatás oly hatalmas méreteket öltött, magának Kossuthnak igen nagy része volt. Az eszközt, melylyel a közvéleményt felriasztotta, egy irott lap, a »Törvényhatósági Tudósítások« képezte. Látva a hatást, melyet Országgyülési Tudósításai elértek, érezvén azt, hogy egy általános politikai szükség az, mely kielégítést követel, t. i. a szabadelvü akcziót folytatni a megyegyüléseken és ennek számára a nyilvánosság egy közlönyét megalkotni, vitte őt arra, hogy, mindjárt a törvényhozás bezárása után, egy másik irott lap szerkesztéséhez és kiadásához fogjon, mely a megyei gyülések és az ottani fontosabb események leirását tartalmazza. Első dolgának tekintette az összeköttetéseket, melyeket az országgyüléseken szerzett, vállalata érdekében hasznosítani. Ez sikerült is neki oly módon, hogy a legkiválóbb egyének ellátják közléseikkel. Első sorban Deák Ferencz, ki annyira támogatja, annyira bizalmas viszonyban van vele, hogy hasonlóképpen kereset alá akarják fogni. A vállalat megindul, még pedig a nádorispán, mint a helytartótanács főnöke határozott tilalma ellenére. Van vagy 140 előfizetője, köztük 20 megye. Az előfizetési dij évenként 50 frtra van téve.[1] A lap irva jelenik meg és levelek alakjában küldetik szét, a legnagyobb akadályokkal küzdve; mert azok, különösen ha előfizetési pénzeket tartalmaznak, minduntalan elvesznek.[2]

Az annyira higgadt József, látva, hogy tilalmának nincsen foganatja, teljesen elveszti fejét, és mint Pestmegyének főispánja, elég inkorrektül, a megyének mellőzésével kiadja a rendeletet, mely őt a lap további folytatásától eltiltja. Kossuth ennek a tilalomnak sem engedelmeskedik. Érezve, hogy törvényes alapon áll, egyszerüen el van határozva a végletekig menni, bármi sors érje is miatta. Az az oroszlánszív és bátorság, mely egész pályafutásán jellemezte, itt

[1] Lásd Kossuth előfizetési felhivását a »Hazánk« VI. kötet 234. l.
[2] *Ballagi* Géza: Millenáris történet, IX. kötet 432. lap.

nyilatkozik meg legelőször. Ugocsamegye főjegyzőjének,[1] kinek lapja folytatását, a tilalom daczára, elküldi, megirja, hogy a parancs, melyet vele közöltek, a fenyegetés villámaival van tele. Ily viszonyok közt hol fog az önkény és erőszak megállani, azt nem tudja. De azt igenis tudja, hogy, ha a spanyol inkviziczió minden borzalmát felelevenítik is vele szemben, soha gyáván polgári jogainak gyakorlatától elállani nem fog. Szenvedni megtaníthatják, de félni nem.

Erre a legrövidebb idő alatt nyilt is számára alkalom. Az osztrák önkényuralom tovább űzi gonosz játékát és 1837. május 5-én a budai hegyeken, hova egészsége miatt üdülni ment, éjjel elfogják, és Budán azon börtönbe zárják, melyben Martinovics és társai szenvedtek. A megyék — első sorban Pestmegye — tiltakoznak ezen törvénytelen eljárás ellen, és megindítják Kossuth érdekében az akcziót. A megye végzésileg kimondja, miszerint a trón zsámolya elé felhivással járul, melyben kifejezi azon óhajtását, hogy Kossuth szabadon bocsáttassék, valamint a polgári becsületén ejtett csorba helyrehozassék. Azonkivül, tekintve azon körülményt, miszerint Kossuth Lajos családja, az ő bebörtönözése által, egyetlen gyámolától elesett, elhatározza, hogy ennek számára segedelem czimén aláirást nyit, és hogy a begyülendő pénzek a megyei pénztár és számvevőség által fognak kezeltetni.[2]

Meg kell ez utolsóra vonatkozólag jegyezni, hogy ezen gyüjtés igen szép eredményt mutatott fel. Aláirtak jelentékeny összegeket Széchenyi,[3] Wesselényi. Annyi gyült össze, hogy még Kossuth szabadon bocsátása után 8000 frt maradt, a mit ő egy közczélra adományozott.

A megyék közbelépése, melyek rendkivüli országgyülés egybehivását is követelték, nem sokat használt az üldözött embernek. Bosszut állani rajta, megfélemlíteni, esetleg ártalmatlanná tenni: ez volt a czélzat. Az államügyészség a legképtelenebb ürügyekből összetákolva fogalmazta a keresetet; titkos társaság alakítása, lázítás, a legfőbb parancs elleni

[1] Lásd »Hazánk«, III. kötet 95. lap.

[2] *Székely* József: Kossuth fogsága és Pest vármegye rendei, 22. l.

[3] Lásd Naplói, 363. lap.

engedetlenségből állottak a vádpontok. Hogy milyen dőre felfogások szerepeltek a birói karnál, bizonyítja az, hogy a személynök, Somssich Pongrácz, még azt is felrótta, hogy tudósításaiban a lármás megyei gyüléseket hosszasan, a csendeseket röviden vagy éppen nem közölte.[1] Ily módon elitéltetett, a 21 hónapos vizsgálati fogságon kivül, a királyi tábla által három évre, a mit a Curia négyre emelt fel. Hogy a közvélemény ezen itéleteket miképpen fogadta, arra érdekes világot vet azon körülmény, hogy az akkori két legelső hitszónok, Albach és Gegő, mindketten prédikácziójok alkalmával kárhoztatták azokat és fájdalmas hangon ecsetelték az ország szomoru helyzetét.[2] A megpróbáltatás nehéz óráiban, sőt éveiben Kossuth egy pillanatra sem veszti el lélekjelenlétét, bátorságát. Bebörtönzésének napján leveleket ir Wesselényinek, szüleinek, melyekben férfias jelleme egész valóságában megnyilatkozik, Wesselényinek azt irja: »Én fogva vagyok. Mi okért? Ők tudják, kik elfogtak, én nem. Jelszavam törvény és törvényesség, így áldozat lehetek, de bűnös nem. Adjunk hálát az Istennek, hogy ennyit cselekedtünk, miszerint üldözésre érdemesnek tartanak.«

Szüleit pedig imigyen biztatja, vigasztalja: »Tudom, a csapást tűrniök nehéz lesz, de Istenre, mindenre, a mi szent és azon nemes érzésre kérem, mely az ártatlan ember és tántoríthatlan hazafi keblét bármilyen helyzetben deríti, törüljék le könnyeiket és legyenek büszkék, hogy a haza géniusza engemet méltónak talált arra, hogy a hazáért szenvedjek.[3]«

Valójában a szenvedésnek ürömpoharát majdnem fenékig ki kellett üritenie. Vizsgálati fogsága a lehető legsúlyosabb volt. Börtönének ablaka kétharmadáig be volt falazva, az őrség tisztjének jelenléte nélkül még a porkoláb sem nyithatott be szobájába. Olvasmányt, irószert általában nem adtak neki, látogatót mást védő ügyvédjén, Benyovszky Péteren kívül, nem fogadhatott. Teljes oka volt kész lenni min-

[1] *Kerékgyártó:* Kossuth főbenjáró bűnpere »Hazánk«, IX. kötet 20. lap.

[2] *Pulszky:* Életem és korom, I. kötet 136. lap.

[3] *Ballagi* Géza: Millenáris történet, I. kötet 436. lap.

denre, leszámolni az élettel. A Martinovics-per áldozatjainak, Őz Pálnak, Hajnóczynak véres árnyai ott lebegtek szemei előtt. Semmi biztosíték nem volt arra nézve, hogy reá is nem a bakó pallosa vár. Azok nálánál semmivel sem voltak bűnösebbek, valamint a hatalom emberei előtt azon indokok, melyek őket a vesztőhelyre vitték, az ő elpusztítása mellett is szólottak.

És ha életét meg is kimélik, nem várhatott-e reá, éppen úgy mint például Lovassyra, a legiszonyubb csapás, a lelki halál? Ki állhatott érette jót, hogy gyenge szervezete éppen úgy fel ne mondja a szolgálatot, mint a hogy az a másik ártatlanul szenvedőnél megesett. Kedélyállapotáról a következőképpen nyilatkozott, utólagosan. »Gyakran össze kellett szednem egész lelki erőmet, hogy a foglalatosság nélküli örökös magányban a képzelődés rajongásainak megállást parancsolhassak. Meg tudom fogni, hogy a kevesebb lelkierejü foglyok magánfogságban megtébolyodnak. A képzelődés túluralma ellenében gyakorlati tárgyak feletti elmélkedéshez folyamodtam. Számot adtam magamnak hazánk állapotáról, intézményeink hiányairól, levontam tapasztalataim, ismereteim tanulságait, meghánytam magamban minden kérdést és véleményt képeztem magamnak a megoldásról. Ezen elmélkedéseknek később nagy hasznát vettem. Míg fogva voltam, nem egyszer töprenkedtem a felett, hogy mennyire hátramaradottnak tapasztalom magamat a haladó világ mögött, ha majdan kiszabadulok. Nem maradtam hátra. Fogságom magányában tanultam meg elmélkedés utján, mire az élet oktatott.«

Nem hiszem, hogy a világtörténetben a lelkierőnek ennél fényesebb bizonyítékát tudná valaki felmutatni. Nem hiszem, hogy azon nagy emberek között, a kik nemzetük életére elhatározó befolyást gyakoroltak, lett légyen csak egy is, a ki fényes pályájára való előkészületét hasonló nehéz körülmények között hajtotta volna végre. A mostani nemzedék előtt Bismarck herczeg az, a ki a jellemerőnek azon legmagasabb fokát képviseli, melyet a vasember jelzővel szoktak kifejezni. De bárminő megpróbáltatások voltak is azok, a melyek felett erélye diadalmaskodott, úgy vélem, egyik sem járt közel azon huszonegy hónapig tartó intenziv szen-

vedéshez, mely felett Kossuth Lajos lánglelke és aczélkemény jelleme győzelmet ült. Győzelmet ült oly módon, hogy minden pillanatját arra fordította, hogy szellemét erősítse, hogy azt annál nagyobb súlylyal vethesse nemzete sorsának mérlegébe.

Tudva van, hogy elitéltetése annyiban könnyebbülést hozott számára, amennyiben könyveket szabad volt olvasnia. Ezt arra használta fel, hogy megtanuljon angolul. A britt szellemóriás Shakespeare lett kedvencz szerzője. A hatalmas történeti drámákban Anglia s Róma nagy alakjai, küzdelmei ismét felelevenedtek szemei előtt. Coriolánban megolvasta a demokráczia győzelmét az oligarchia felett, valamint azt a csodás honszerelmet, mely ha pillanatra meg is tévedt, később annál erősebben nyilatkozik meg. Julius Caesarban látta a haldokló szabadság harczát megtestesülve Brutus és Cassius személyében, kiket Cremutius Cordus az utolsó rómaiaknak nevez vala. János királyban a »magna charta« adományozása méltán eszébe juttatja az aranybulla keletkezésében, a magyar alkotmány alakulásának fölényét az egekig magasztalt angol felett.

Az egyéni kitünőség, a nemzeti lét és szabadság harczai, a világ első költőjének gazdag képzelete által megaranyozva, áthatották fogékony keblét. Vigaszt, reményt, példát szolgáltattak számára, hogy ha majdan börtönének kapui megnyilnak, őt is kalauzolják tövises utain. De az a haszna is származott belőle, hogy Shakespeare nyelvét, fenséges nyelvezetét el is sajátította oly módon, hogy ha az avoni hattyu maga is feltámad vala, még az sem hallgathatta volna elméjének szüleményét több gyönyörrel, mint a hogy hallgatták Anglia és Amerika népei, midőn e csodálatos ember szózatos ajkairól elhangzott. Irodalmi remekművek és énekes madarak képezték e szerint egyetlen társaságát. Ez utóbbiakat, midőn végre ütött számára a szabadulás órája, kibocsátotta. Az ablakba azonban kendermagot hintett el, hogy ha megtérnek, szokott eledelöket ott találják. Másnap utána is nézett, hogy vajjon nem térték-e vissza. Azonban ez nem történt meg: a szabadság nekik is kedvesebb volt koczkázataival, mint a gyámkodás nyujtotta biztos exisztenczia. Mikor

Pestmegyének rendei előtt megjelent és hálájának kifejezést adott, egyebek között ihletett hangon fogadalmat tett, »hogy ha majdan elkövetkezik a tettek és áldozatok ideje, a nemzete iránt érezett hálája óriássá feszítendi keblében a törpe erőt, és ő, ki egyike a leggyöngébbeknek, versenyre kelend a legerősebbekkel, nem hirért, nem dicsőségért, nem jutalomért, hanem versenyre áldozatban a nemzetért«. És ha Achillesnek haragja egy Homér számára méltó tárgynak kinálkozott, hogy halhatatlan költeményét megirja, úgy nekünk magyaroknak, ha már Homerünk nem született, mindannyiunknak emlékezetünk érctábláiba kell bevésnünk azon eseményeket, melyek bizonyítják, hogy a haza hű fiának hálája miképpen teljesíttetett.

XI.

Az előadottakban némileg elébe vágtam a történteknek. Kossuth kiszabadulása csakis az 1839—40-iki országgyülés végével történt meg, mint következménye ezen törvényhozás viselt dolgainak és magatartásának. Ezen országgyülésről is kell szólanom, mert ennek lefolyása több rendbeli fontos mozzanatot tartalmaz, melyeket figyelmen kivül hagyni alig lehet. Emlékeztetnem kell tisztelt olvasóimat azon felfogásomra, hogy ez országgyülés azon időszaknak, melyet az egész nagy nemzeti átalakulás első stádiuma gyanánt jellemeztem, végpontját képviseli. Úgy adtam elő a dolgot, hogy azon évek, melyek ez országgyülés befejezte után egész 1848-ig tartanak, lényegileg más jelleggel birnak mint azok, melyeknek főbb eseményeit éppen elébb együtt megfutottuk. Ez később ki fog fejtetni, itt elégséges azon körülményre rámutatni, hogy az országgyülés kezdete előtt már észlelhetők egyes fontos tünetek, melyek a kormány támadási és megfélemlítési kisérletének teljes fiaszkóját jelentik.

Előadtam, hogy Reviczky kanczellár azért menesztetett, mert a kamarilla nem találta személyét elég megbizhatónak. Erélyes embert véltek fogni Pálffyban, a ki majdan a daczoskodó magyarokat ránczba szedi. Mihelyt azonban az országgyülés egybehivásának szüksége kikerülhetlenné vált,

a mi ez esetben a hagyományos esetlegességeknek és szokásoknak megfelelőleg ismét a katonai kormányzat követelései folytán jött létre, — lévén annak megint regrutákra szüksége — felső helyen belátták azt, hogy a népszerüség Molochjának áldozatul kell dobni nemcsak Pálffyt, hanem az országbirót, Czirákyt s a személynököt, Somssichot is, kik mindannyian éppen a politikai hajszák folytán teljes lehetetlenekké váltak.

Bizonyára egyike a legtanulságosabb jelenségeknek, hogy akkor, mikor a reakczió azt véli, hogy az ellenzéki hydrának nyakára tette a lábát, a diadalmi ünnepből a vezéregyéniségek számára halotti tor válik.

A választások magok azért is nagy érdekkel birnak, mert ekkor tünik fel először a későbbi két nagy pártnak szervezkedése és mérkőzése. Nemcsak, hanem innen keletkezett az egyiknek, a konzervativ pártnak, gúnyneve, a »pecsovics« jelző. Pecsovics ugyanis Tolnában gróf Festeticsnek tiszttartója és a konzervativeknek főkortese volt, míg az ellenzéknek egyik kortesét, egy becsületes timármestert, Kubinszkynak hivták. Rólok pártjokat is elkeresztelték, mely név azután kiterjedt az egész országra, olyképpen, hogy egy alkalommal egy nagy ellenzéki értekezleten Batthyány Lajos azt inditványozta, hogy az országos pártok e két nevet vegyék fel.[1] Különben mindenütt a kormánypárt részéről hallatlan erőszak és vesztegetés alkalmaztatott, még pedig részben sikerrel. Így Biharban, a hol Beöthy Ödön kimaradt, Tolnában, hol Bezerédj megbizó levelét ki nem adták; de mindketten pár hónap alatt mégis megjelentek az országgyülésen, miután az ellenzék mihamarább többségbe jutott. Pestmegyében az ellenzék egyik vezérét, a ki különösen kikelt a biróságok törvénytelen eljárása ellen, Ráday Gedeont választották követül. Ekkor azzal a fogással éltek vele szemben, hogy ezen támadás miatt perbe fogták és úgy mint büntető kereset alatt álló egyént letiltották az országgyülésről, a mi azután szintén egyik sérelme lett a tárgyalásoknak. De mindennek daczára az ellenzék nagy erővel jött fel az országgyülésre,

[1] *Madarász* József emlékiratai, 97. lap.

úgy hogy az egész idő alatt uralta is a helyzetet, ha nem is alakilag, de lényegében a kormány vereségét az egész vonalon megpecsételve, a mint hogy az mindjárt előadandó lesz. Mindennek daczára ezen mozzanatok még sem adják meg ezen országgyülésnek azt a jelleget, melynek folytán, mondjuk, a második stádium keretébe beilleszthető lenne, egyszerüen azért, mert nincs benne a nemzeti szempontok érvényesítését illetőleg azon határozottság, mely utóbb az egész közvélemény magatartásában oly feltünően észlelhető és végre a 48-diki törvényekben kifejezésre jut. Ezen országgyülés tárgyalásaira vonatkozólag egy elég jó forrásmunkával rendelkezünk. E forrásokra nézve ugyanis ezen cziklus szintén az elébbi korszakhoz tartozik. Azért tartozik pedig oda, mert a hirlapirodalom csakis ezen országgyülés bezárása után nyeri meg azon formát és tartalmat, mely a törvényhozás folyamatának megfelelő és szabatos visszaadása által a kivánt igényeknek is eleget tud tenni. Az országgyülési tárgyalásokra nézve ennek folytán csakis a hivatalos naplókra és irományokra volnánk utalva, melyek bizony eléggé szárazon vannak szerkesztve, bár annyiban az elébbi állapottal szemben haladást jelentenek, amennyiben ekkor már a főrendek is vezetnek naplót. Azonban valamint az 1830-dikira Bertha Sándor, úgy erre nézve Konkoly Thege Pál [1] adott ki egy jól csinált összegezést, mely eléggé hasznavehető és megkönnyíti a tanulmányozást. A baj csak az, hogy akkor a szónokok megnevezése meg volt tiltva. Ennek következtében az érdemes szerző bizonyos jelzőket használt, hogy azokat megösmertesse. Több esetben rá lehet jönni kiről van szó, de, fájdalom, nem mindenütt. Deák mint nagynevü követ, Palóczy mint ősz kerületi jegyző, Szentkirályi mint a központi, Klauzál mint alföldi, Beöthy mint egy nagy megye követe szerepelnek. A főrendeknél Dessewffy Aurél mint lángeszü gróf, Eötvös mint ifju báró, Lonovics mint széles tudományu püspök említtetik. Ezeknek a neveknek említése rávezet egy másik mozzanat megállapítására, mely hasonlóképpen ezen országgyülés jellemzésére vonatkozik. — Ugyanis lefolyása

[1] Lásd: Az 1840-iki országgyülés, két kötet.

alatt a pártok alakulása, csoportosulása és szereplése mind határozottabban domborodik ki. Ha ezen domborodás nem is kapta még meg ekkor, a szervezés befejezése által, úgy mint az később történt, a formának teljes határozottságát, valamint az általános európai jelleget habár különleges magyar szinezettel, mely a reform vagy szabadelvü és konzervativ elnevezés alatt ismeretes, de mint »kormánypárt« és »ellenzék« szintén elegendő határozottsággal jelentkezik, közéletünk egyik fontos tényezőjét alkotván. Különösen a főrendiház volt az, mely e tekintetben igen előnyös változáson ment keresztül. Míg elébb ottan az ellenzéknek nyoma sem volt és általában az a diskusszió hiánya és az alsó tábla követelményeinek egyszerü leszavazása által lett emlékezetessé, az országgyülés már egészen más képet nyujt. Egy csomó tehetséges fiatal mágnás tünik fel, kik megoszolva a két párt között, egyrészt megalkotják az összeköttetést az alsó tábla elemeivel, másrészt cselekvőleg részt is vesznek a vitában. Pro és kontra megered a vitatkozásoknak áramlata, mennyiségileg mind nagyobb méretekben, minőségileg mind több és több tartalmat képviselve.

Dessewffy Aurél, Apponyi György, Jósika Sámuel azok, még pedig első sorban, a kik a kormánypárt részéről a sorompóba lépnek, míg ellenben Batthyány Lajos, Eötvös József, Teleki László, nehány lelkes elvtársaikkal együtt, megalkotják a főrendiház ellenzékét. Szerény a kezdet és kevesen vannak, számra majdnem elenyésznek az óriási többség mellett, de fokozza jelentőségöket értelmi súlyok, az országos közvélemény támogatása, a haladás nagy eszméjének folyvást fejlődő, gyarapodó hatása. A parlamentáris követelményeknek az a körülmény is kedvez, hogy a vezetés kormánypárton és ellenzéken egy kézben összpontosul. A kormánypártot Dessewffy Aurél vezeti, ő az, a ki az alsó tábla kormánypártjának is irányt ad, viszont Deák nemcsak az alsó tábla többségével feltétlenül rendelkezik, de a főrendi kisebbség készségesen követi kipróbált tanácsait. A vezérlet alaki követelményeinek is, mondhatni, a parlamentáris kis káté értelmében mindkét kiváló egyéniség teljes mértékben eleget tesz. Dessewffy Aurél az első érdemleges ülésben magához ragadja

a vezérletet egy feltünést keltő beszédben. Expozéját adja azon, különben — mint látni fogjuk — teljesen téves, nézeteknek, melyeket a főrendiház egész idő alatt magáénak vallott. Épen így történik az alsó táblán az első országos ülésben.

A személynök, Szerencsy István ugyanis, a ki ellentétben elődeivel elég ügyesen és tapintatosan vezeti a kormánypártot, egy programmszerü nyilatkozatot tesz, melyben a kormány és előterjesztései mellett hangulatot akar csinálni oly módon, hogy a kérdést a sérelmi térről a fejedelem iránti bizalom terére akarja átjátszani. Alig hogy bevégezte beszédét, Deák szólásra jelentkezik, pontról pontra megczáfolja a személynök előadását. Különösen kiemeli, hogy nem hiszi, hogy a panaszló szónok elmondása bizalmatlanságot jelent. Több bizalom nyilatkozik meg abban, ha a követi tábla elmondja királyának, hogy vannak sérelmek, melyek hív magyarjainak annyira fájnak, hogy míg azok meg nem orvosoltatnak, a fejedelmi parancsot teljesíteni nem képesek, mint ha, betegen bár, de annak eleget tesznek.[1]

Ezen kis idézet is képes visszaadni annak a kontroverziának tartalmát, mely akkor a kormány és országos közvélemény között fennállott. Ezen kontroverziának első és legfontosabb elemét éppen a tárgyalás elsőségének kérdése képezi a sérelmek és királyi előadások között. A sérelmeknél magoknál is szerepelt a megkülönböztetés az előzetes, azután országos, megyei, a vallásfelekezetek, egyes községek, polgárok sérelmei között. Ez utóbbiakra nézve meg kell jegyezni, hogy azok az illető bizottság összeállítása alapján öt osztályba soroztattak. Ezen osztályok közül mindegyik jelentékeny mennyiséget képviselt, esetleg felül a százas számon is. Legfontosabbaknak tekintettek — ősi szokás szerint — az előzetes sérelmek, melyek közül különösen kettő vert fel nagy port.

Az első volt a pestmegyei, a Ráday-féle sérelem. Ez abból állott, mint már említém, hogy Ráday a kormány által a megjelenéstől eltiltatott, illetve értésére adatott, hogy ha

[1] Lásd *Konkoly*, idézett munka, I. kötet 36. lap.

helyét el akarná az országgyülésen foglalni, karhatalommal fog abban megakadályoztatni. A kérdés mindjárt az első ülésen szóba került, még pedig kettős értelemben. Egyrészt abban az értelemben, hogy az országgyülés, egy jogositott tagjának távoltartása folytán, nincs kiegészítve, tehát integritásában meg van csonkítva. A minek folytán az országot a maga egészében nem képviselvén, nem alkothat törvényt. Másrészt abban, hogy a végrehajtó hatalom, ezen túlkapása által jogtalanul a törvényhozó hatalom fölé helyezkedvén, a jövőre nézve minden neki nem tetsző követet a megjelenéstől eltilthat, és úgy az alkotmány helyett önkényuralom honosulna meg. A konkluzió tehát az volt, hogy a rendek Pestmegye választását törvényesnek tekintik, annak eltiltott követét a tábla jogosult tagjának és követtársuknak elösmerik, az ügyben oly sérelmet látnak, melyet rögtön orvosolni szükséges s ennek folytán egy alázatos felirást határoztak.[1]

A főrendiház ezen felirathoz hozzá nem járult. Dessewffy Aurél vállalta azt a szomoru szerepet magára, hogy a hatalmi felfogásnak szócsöve legyen. Beszédje, mely másutt is megjelent,[2] habár kétségtelenül nagy tehetségeinek kellő bizonyítékát szolgáltatja, mégis a tévtanok és szofizmák oly halmazatát képviseli, mely méltó fájdalmat okoz az olvasónak. Itt látjuk először, hivatalos alakban, azon hamis helyzetnek következményeit, melybe ő és társai magukat belesodorták. Csak azt a beszédet kell olvasni, hogy az ember megértse, hogy nagy tehetségök, hazafiuságuk mit sem használt, sem nekik, sem az országnak. Azon törekvésük, hogy az osztrák ancien régime-t a nemzet érdekeivel összeegyeztessék, pályafutásukat egy circulus vitiosus végzetes körfutamává változtatta át. A dolognak mindig az volt a kiindulási, mint végpontja, hogy az osztrák fennhatóságra lettek visszaszorítva. Mit mondjon az ember az olyan érveléshez, midőn Dessewffy Rádaynak a kormány által való letiltását azzal indokolja, hogy az ország-

[1] *Konkoly,* idézett munka, I. kötet 23. lap, — továbbá Deák követjelentése Kónyinál, I. kötet 411. lap.

[2] *Toldy* István : A magyar politikai szónoklat kézikönyve, I. kötet 416. lap.

gyülésre való királyi meghivó levélben az 1625 : LXII. t.-cz. értelmében azon záradék foglaltatik, miszerint a megyék békeszerető — *publicae pacis amantes* — követeket küldjenek az országgyülésre, tehát ezen feltételből magából következik a végrehajtó hatalomnak azon joga, hogy a követeket, kiket perbe fogott, onnan ki is tilthassa. Mikor ezen felfogás következménye gyanánt kiemeltetett, hogy ily módon az összes ellenzék mandátuma a kormány kezében van, mert hiszen bűnvádi kereseteket minden képzelhető ürügyek alapján a legártatlanabb emberek nyakába is lehet varrni, akkor az ifju lángeszü kormányférfi azzal áll elő, hogy az is megtörténhetik, hogy a megyék csupa rovott életü egyéneket küldhetnének a törvényhozásba. A végrehajtó hatalom gyámkodását a törvényhozás felett akarja ekként Dessewffy megállapitani. De oly feltevésre támaszkodva teszi azt, melyre nézve példákat felhozni nem képes, és mely eshetőség, t. i. a fegyházba való emberek tömeges beválasztása, ha bekövetkezik, akkor kétségtelenül igaz, hogy hazánk érett lett volna az önkényuralomra; de akkor sem abban az alakban, hogy a kormány a követek közt kiselejtező műveleteket hajthasson végre, hanem abban az alakban, hogy az ilyen hitvány alkotmányosdi játéknak véget kell vetni. A mint az ilyen, tudvalevőleg, kártyaházként össze is szokott omlani.

A letiltás ellen az is jogosan felhozatott, hogy ez által Ráday már itélet nélkül büntettetik politikai jogainak elvesztése által, holott ez csak elitélésének lehet folyománya. Dessewffy erre is kisüti, hogy ám tisztázza magát a vádlott, de addig a vélelem, a praesumtio juris ellene van. Ezen, prókátorfogással kész a büntető eljárás azon alapvető két elvét, egyrészt, hogy accusanti incumbit probatio, a bizonyításnak terhe a vádlottat illeti, másrészt, hogy a vélelem nem a bűnösség, de az ártatlanság mellett szól, feje tetejére állítani, csakhogy a kormányzati erőszak ne hazudtoltassék meg. Tényleg a felső tábla nem engedett. Több rendbeli izenetek váltattak, végre is az ellenzék maga elég helytelenül abban állapodott meg, hogy mondjon le Ráday követségéről, hogy így a zsákutczából, melybe a törvényhozás jutott, kimeneküljenek. Habár természetesen, mint a hogy ezt Deák

követjelentésében ki is jelentette, ez a megfelelő óvással és fenntartással is történt, hogy t. i. a nemzet törvény és gyakorlat által biztosított szabad választási jogához továbbra is ragaszkodik.

A dolog azonban a kormánynak mit sem használt; hátra maradt még az igazi fekete leves, a szólásszabadsági sérelem. Ez részben az előbbi országgyülésnek volt végzetes öröksége — damnosa hereditas, — a mennyiben a Wesselényi elleni kereset már akkor indult meg és nem kevesebb mint 17 üzenetváltásra adott okot, még pedig siker nélkül. Most a sérelem állaga megnőtt, a mennyiben az ifjak és Kossuth elitéltetése is beléje vonatott. Tényleg az egész kérdés magának az alkotmánynak kérdésévé nőtt ki, és éppen azért a parlamentáris érvek és eljárás fegyvertárából a leghatalmasabb fegyverek kerestettek elő és használtattak fel. Az ellenzéki szónokok — első sorban Deák Ferencz — felülmulták önmagukat.[1] Deák Ferencz[2] elmondja, hogy vannak olyan közönségesen elösmert igazságok, melyeket okokkal támogatni nemcsak felesleges, hanem magára az igazságra nézve káros volna. Ilyen az, hogy szólásszabadság nélkül nem lehet törvényhozás, nem lehet alkotmányos ország. Ilyen az, hogy ezen megsértett szólásszabadságot minden önkény ellen meg kell oltalmazni. Önkényesnek és törvénytelennek mondotta a biróság eljárását, melyet az titkos felsőbb rendeletre állapított meg, és mely oly természetü volt, hogy nemhogy az ország jogászai, de még magok a birák sem tudták volna előre megmondani, hogy az tulajdonképpen minő szabványokból fog állani. Lehet-e az ily eljárást nyilvános szokás- és proczedurának tekinteni, mely a jogbiztonság első követelménye. Azon törvények, melyek nálunk kimondják, hogy senki törvényes biróságaitól el ne vonassék, ezen feltétel alatt nemcsak a birákat, de a megállapított formákat és mondókát is értették. Ezektől a formáktól eltért a Curia, felsőbb parancsnak engedelmeskedve. És éppen azért, mert a hatalommal szemben nem volt képes függetlenségét

[1] Lásd *Széchenyi* naplói, 385. lap.

[2] *Kónyi*, I. kötet 276. lap.

megoltalmazni, éppen azért nem áll az az okoskodás, melylyel a főrendek előállanak, hogy azért nem kell az itéleteket bolygatni, mert ez a birói függetlenségre nézve sérelmes. Az ilyen függetlenség nemcsak hogy a függetlenségnek szatirája, hanem a birót a törvényhozás fölé helyezi. Igen szépen magyarázza ezt ki különösen azon viszonyból, mely a kormány és a főrendek elmélete szerint a végrehajtó és a birói hatalom közt létrejön, főleg ha a kormány és fejedelem egynek vétetik. Ha a kormányt valaki birálja, akkor a biróság kimondja, hogy az szent és sérthetetlen és kérlelhetlenül sujtja a vakmerőt. Viszont, midőn a birót felelősségre akarják vonni, akkor a kormány veszi szárnyai alá, mert ha itélete törvénytelen is, azt világért sem szabad érinteni. Ily módon tehát az itélőszék a kormányt, ez meg a törvényszéket védi meg törvénytelensége daczára, de az állampolgárt senki sem védi meg kettőjük ellen; mert a törvényt, mely hivatva van ezt cselekedni, mindketten lábbal tiporják. Ezen kapcsolat következtében oda jut az ország, hogy e törvénysértés ellen még a törvényhozás termében sem lehet felszólalni, mert ha ez megtörténik, az ügyészség az illetőt nyakon ragadja és pár évre becsukatja. Nem lehet ez ellen mit sem tenni, mert ha mindezek után végre a birót törvénytelenségéért meg akarják számoltatni, kisütik, hogy fenekestől felfordul az állam.

Maguk a főrendek belátják a helyzet tarthatatlanságát, belátják különösen, hogy az ártatlanul elitélt embereket szabadon kell bocsátani. De a kérdést a jog teréről át akarják játszani a kegyelmi térre. Mind azon okoskodnak, hogy a sérelmeket le kell venni a napirendről és egy feliratban a királytól kegyelmet kérni, a mi bizonyosan megadatik. Deák Ferencz [1] erre is megfelel. Elmondja követjelentésében, miszerint a legbuzgóbb részvétnek meleg érzése, a barátság és szeretet édes kötelességei buzdító ösztönül szolgáltak nekünk is arra, hogy a szenvedők sorsát enyhíteni, nekik az elvesztett szabadságot visszaszerezni, őket a hazának, valamint szeretteiknek visszaadni minden uton igyekezzünk. De egy szentebb

[1] *Kónyi*, idézett munka, I. kötet 420. lap.

és magasabb kötelesség áll előttünk, melynek hatalmas szavánál minden egyéb érzelmeknek el kellett némulni, és ez a kötelesség a haza iránti kötelesség volt. Mi a nemzet képviselői valánk, annak nevében szólaltunk fel sértett törvényeink oltalmára. Mi egyes polgárok enyhítéséért a nemzet igazait oda nem adhattuk, a polgári szabadság sérelmeit elhallgatnunk vétek lett volna még akkor is, midőn annak fenntartásához a reménynek utolsó szikrája is elenyészett, mert a mit a hatalom ront meg, az ismét feléledhet, de a mit a nemzet könnyelmüsége önkényt oda vet, vagy gyávasága elhanyagol, azt visszaszerezni alig lehet. Mi nem tehetünk semmi olyast, mi által elveinket megtagadva tettleg törvényesítettük volna mindazt, a mit a polgári szabadságra nézve oly igen veszélyesnek hittünk. Már pedig a nemzet sérelmeinek panaszlása helyett kegyelemért esdekelni annyi lett volna, mint a történteket tettleg helyeselve a véteknek bélyegét nyomni a szenvedőkre és a nemzet jussai árán szerezni nekik szabadulást. Ilyen áron szabadulni kinosabb lett volna nekik a szenvedésnél.

A helyzet tarthatatlansága visszatükröződik a főrendiházi kisebbségben létező ellenzék érvelésében. Eötvös József az, ki rendkivüli tehetségeit a jog és szabadság nagy elvei mellett először viszi a küzdtérre, egy csapással meghódítva a hallgatóságot. Játszva elbánik azon nagyképü fontoskodással, hogy vasszigorra van szükség, mert különben kormányozni nem lehet. A korlátolt monarkhiának, az alkotmányos rendszernek, mondhatni a bölcselete nyilatkozik meg mély értelmü fejtegetéseiben. Megmagyarázza, hogy minden alkotmány, hol a királyi hatalom szabadsággal párosul, szükség szerint oly elveket foglal magában, melyek, önmagokban és külön-külön szemlélve, a másik tényezővel ellentétben állanak. Így a királyi hatalomnak oly széles a jogköre, hogy, ha csak ezt tekintjük, az abszolutizmus küszöbén látjuk magunkat, viszont a nemzet egyeteme és egyes polgárok annyi szabadsággal rendelkeznek, hogy, ha csak ezeket és a visszaélésnek lehetőségét tekintjük, attól lehet tartani, hogy az állami rendet ily módon fenntartani majdnem lehetetlenség. De nem kell felejteni, hogy ezen kölcsönös jogkörök felett

egy nagy kötelességérzetnek kell állania, t. i. annak a kölcsönös kötelességérzetnek, mely egymás jogait tiszteletben tartja. A nemzet tiszteli a korona jogait, ezek terjedelme megvédi a kormány tekintélyét, a nemzet sem kíván mást, mint szabadságainak oltalmát, mely alatt békében akar élni, úgy mint eddigelé.

Tagadja, hogy a nemzet haladási törekvése forradalmi ösztönökkel van telítve, csakhogy nem kell az ósdiaknak minden jajveszékelését készpénz gyanánt venni. Ha a kis dézsma megszünik, ők az országot veszélyben látják; a botbüntetés korlátoztatik, ők az alkotmány romlása felett keseregnek; szó van az örökváltságról, ők a tulajdon szentségét látják sértve: nem lehet igazságos törvényt hozni a nélkül, hogy számtalan panasz és szemrehányás ne érné annak szerzőit.

Igen hatásos érvelést használ a reform ellenségeinek irányában. Ezek legnagyobbrészt csak olyanok, kik idáig csak élvezetnek éltek, és nehezteléssel néznek arra a korra, mely tőlök áldozatot kiván. Miután nagyon el vannak telve állásuk fenséges voltával, nem tudják elszivelni, ha más is magasabbra emelkedik, hogy őket elérje. Vannak emberek, kik csak magokkal gondolnak, de a közügy nekik semmi, mint ahogy Ciceró mondá: »Numulos curant, villulas, hortulos, non Rempublicam«. Látnoki tehetséggel rajzolja meg, minő következmények származnak, ha a főrendiház ragaszkodik a non possumus merev álláspontjához.

A kormány hihetőleg folytatni fogja előbbi eljárását. De valjon ez fogja-e növelni tekintélyét, erősíteni a bizalmat iránta, mely annak mégis legnagyobb erősségét szokta képezni. A kormány, igaz, hatalmas lesz, de a közvélemény annál gyengébb. És ha büntetni fog továbbra is, a nemzet helybenhagyása nélkül történik majd ez. A kormány akcziójának eredménye gyanánt hallgatás és a sirok csende fog honolni az országban. Hallgatni fog az ellenzék, de hallgatni fognak a kormány pártolói is. Az ilyen állapotból erőt szivni nem lehet. És hogy fog a dolog állani a nemzetre nézve? A törvények szigora fenn fog állani, lesznek majdan árulók, úgy mint áldozatok, lelkesedés, úgy mint alávalóság, a nemzet

élete ezen végletek közt fog hullámzani fel s alá. De ez mind nem fog használni semmit, e fájó emlékek és komoly következmények meg fognak maradni a lábak alatt, akadályozva a haladást, az összhangot fejedelem és nemzet között.

Széchenyi is teljesen elvesztette türelmét és mérsékletét. Feltüzelve Eötvös szavai által, ugyanaz nap, 1840. ápril 22-én oly kurucz beszédet tart, mely nála feltétlenül kivétel számba ment, és mely megmutatja, mire lett volna képes, ha e fellépés nála rendes szabály gyanánt jelentkezik. Igen jellemző, hogy általánosan el volt terjedve, hogy az egész kieszelt játék volt közte és a kormány között.[1]

Eszem ágában sincs ennek hitelt adni, inkább úgy hozom fel mint ama félszeg helyzetnek ismérvét, melybe mindinkább sodortatott, és mely nap nap után kezdett akutabbá válni.

Ő a bajnak forrását nem az emberekben, de az intézményekben, jelesen az Ausztriával való heterogén összeköttetésben, illetve abban találja, hogy Ausztriának nincs alkotmánya, nekünk pedig van. És mert ez az alkotmány meg van, a kormánynak kötelessége lenne ezt nemcsak épségben tartani, de annak kifejtésében munkálkodni. Ennek ellenkezője történik és még azt is megcselekszi, miszerint bérelt embereivel és pennáival rágalmakat szór a nemzetre, mindent elkövetve, hogy a külföldi közvéleményt ellenünk ingerelje. Így például azt olvasta egy külföldi lapban, hogy a kormánynak csak bizonyos zsilipeket kellene felvonni, és a kiváltságos osztályoknak végök van.

Méltán felforr az ember ereiben a vér, különösen ha visszatekint Mária Terézia korszakára, a Napoleon elleni harczra, mikor a nemzetnek fejedelmei iránt való hűsége próbára tétetett. Mi történt volna akkor, ha a nemzet azon bizonyos zsilipeket hasonlóképpen fel akarta volna emelni? Hagyjon fel a kormány végre beolvasztó politikájával, mert ez többé nem eszközölhető. Meggyilkolhatnak, de az osztrák tartományokba többé be nem olvaszthatnak. Sőt az is kér-

[1] *Falk:* Széchenyi és kora, 116. lap.

dés, hogy meggyilkolhatnak-e bennünket. Ő nem tartja lehetőnek, főleg ha tekinti, hogy az utolsó tizenöt évben mennyit haladt az ország, de maga a főrendiház is. Minő a különbség a között, mikor először szólalt fel magyar nyelven e teremben és ma, Eötvös József szelleme és magyar érzelmeinek felvillanyozása után. Bizzék a kormány emberséges szándékunkban és mi is megbizunk benne. Legyen az ujjászületésnek eszköze, a mely addig lehetetlen marad, mig mi nem értjük a kormányt, valamint az nem ért meg minket. Itt az egyesülés ideje és éppen azért terjesztessék fel a korona elé a szólásszabadságon ejtett sérelem.

De ez mind nem használt semmit. A helyzet pedig különösen azért vált kritikussá, mert az alsó tábla a sérelmek felterjesztését tartalmazó követelését megtoldotta bizonyos záradékkal, különösen azzal, hogy sem az adó-, sem az ujoncz-ajánlatot nem fogja megtenni, vagy ha meg is teszi, nem fogja addig még a főrendiházhoz sem felterjeszteni, míg a sérelmek nem orvosoltatnak. Ezen politikát, a záradékok politikáját, első sorban Deák Ferencz képviselte a maga teljes ereje- és merevségében. Barátai és fegyvertársai közül különösen a derék és érdemes Klauzál Gábor nevéhez tapadt a magyar parlamentáris életnek ezen különlegessége. Jól emlékezem, hogy mint kis fiu, midőn deákul kezdtem tanulni és különféle mondatokat kellett magolgatni, boldogult édes atyám a következő epigrammra tanított meg: »Klauzál nomen et omen clausulae habet«, a mely egy akkori elméncznek volt szüleménye és a magyar gravaminális politika erejét és gyengeségét ecsetelte. Így volt az a jelen esetben is, a mennyiben Deák ellenzése daczára, főleg Nagy Pál közvetítése következtében — a ki ez esetben némileg a Suttyomberki Dárius szerepét játszotta — eltértek azon merész eredeti állásponttól, hogy a hadügyi kormányzattal az ujonczok végett még szóba sem állanak. Ez az eltérés megtörtént, és a hazafiak kebelében tért foglalt azon aggodalom, hogy az alsó tábla az engedmények veszélyes lejtőjén tovább fog haladni. Gyönyörüen jellemzi Deák azon lelki állapotot, mely ebből keletkezett. Követjelentésében úgy adja elő a dolgot, minek tanusága ma is értékkel bir. Kétes helyzetünk keserüségét

nevelte azon leverő gondolat, hogy a kitartani nem tudásnak nyomasztó átka még súlyosabb csapással is sujthatja hazánkat. Lankadni fog majd a sikertelen küzdésben kifáradt nemzeti buzgóság és végre a többség elveinket megtagadva felirásunk érdemétől vagy eláll, vagy abban oly módosításokat tesz, melyek által a sértett törvények melletti buzgó felszólalás puszta kérelemmé válik és eképpen a nemzet önmaga dúlja fel legszentebb jussait, melyeket a hatalom megsértett ugyan, de meg nem ronthatott. Az ilyen bukás mindenkor gyávaság szülte öngyilkosság, ez pedig a legborzasztóbb halál, mert a meggyilkolt jellemmel sirba száll a szebb jövőnek reménye is; olyan halál, melyet nem kisérnek részvét könnyei, mert a mely nemzet önmagát elhagyja, az sorsát csakugyan meg is érdemli.

Ha ennyire nem is jutott az országgyülés, de annyi tényleg megtörtént, hogy az illető ajánlatok megtétettek, a koronához fel is terjesztettek és erre bekövetkezett az elitéltekre, Wesselényi, Lovassy és Kossuthra nézve a teljes amnesztia, mely 1840. május elsején József nádorispán által elegyes ülésben ki is hirdettetett.

A közfelfogásnak adott Deák kifejezést, midőn kimondotta, hogy a nemzet képviselői ezt teljes mértékü orvoslásnak nem tekinthetik és kifejtett elveiktől semmiben sem állhatnak el. Ezeket az elveket, a mint azok 23 izenetükben kifejtettek, továbbra is fenntartják és azoknak kivivását és biztositását a nemzetnek és a jövő országgyülésnek át is adják.

Az a történeti példa, mely a jeruzsálemi templom épitésénél történt, a hol Nehemiás próféta vezérlete alatt a zsidók egyik része harczolni volt kénytelen és a másik serényen dolgozva a falakra hordotta az anyagot, ez országgyülés tevékenységére is alkalmazható. A tevékenység egyik része a jogvédelemből állott, a másik az alkotásnak volt szentelve. Különösen két törvény az, mely tanuságot tesz a törvényhozás és illetve tagjainak képessége- és képzettségéről.

Wirknertől [1] tudjuk, hogy egy akkori ösmert osztrák

[1] Élményeim, 105. lap.

szaktekintély — Pilgram báró — a legnagyobb elismeréssel szólt róluk, beösmerve, hogy az osztrák kodifikácziót felülmulják. Az egyik volt a mezőrendőrségi törvény, ez legnagyobb részt Pázmándy Dénes műve és a magyar táblabirói józan ész, valamint a gyakorlati élet és viszonyok ismeretének fényes próbája. Az embernek igazán jól esik ezt a törvényt elolvasni, főleg jelenlegi alkotásaink után, melyeknél mindenütt meg lehet ösmerni a külföldi hasonló intézmények szellemtelen átültetését és másolását, néha oly laza és pongyola szövegezéssel, a mi csak félreértéseknek és zavarnak a forrása. A másik a váltótörvény volt. Igaz, hogy itt külföldi példákra, sőt egy osztrák szakemberre, Wildnerre volt szükség. De legalább az átvétel nem volt gépies, több rendbeli czélszerü módositások történtek rajta, így egyebek közt — mint már elébb említettem — a személyes fogság elhagyása, a mi Deák Ferencznek köszönhető.[1] Az osztrák váltótörvényben — mint Angliában és Frankhonban — ezen középkori szigorítás bennfoglaltatott, úgy hogy a Bach-korszakban, midőn a magyar törvények hatályon kivül helyeztettek, be is hozatott az adósok börtöne.

Ez országgyülés küldte ki továbbá kebeléből azon hirneves bizottságot, mely a magyar büntető törvénykönyv készítésével bizatott meg. Tudvalevőleg ezen bizottságnak lelke és intéző szelleme gyanánt Deák Ferenczet lehetett tekinteni. Felfogását eléggé jellemzi azon kijelentése, melylyel kezdetben meghatározta annak irányát, t. i. hogy a törvénykönyv nem csupán a birók és ügyvédek, hanem főleg a nép számára készül, annak tehát oly nyelven kell irva lennie, hogy minden vádlott megérthesse. E szerint legyen egyszerü, világos és főleg kerülje az olyan műszavakat és kifejezéseket, melyeket az igénytelenebb emberek nem értenek meg. Ezen munkálatról Németországnak akkori első büntetőjogi tekintélye, Mittermayer,[2] igen hizelgőleg nyilatkozott. Azt mondta, hogy nem ösmer kodifikatorius munkálatot, mely egészen eredeti felfogása mellett a korszellem követelményeit és a

[1] Lásd *Pulszky* Ferencz: Életem, I. kötet 175. lap.
[2] Die Strafgesetzgebung in ihrer Fortbildung, 219. lap.

tudomány vivmányait olyannyira egyesítené magában, mint ezen munkálat. A magyar tudományos akadémia szolgálatot tett a művelt közönségnek, mikor az egész anyaggyüjteményt szakavatott kéz szerkesztésében közre bocsátotta.[1]

A ki ezen dicsőséges korszaknak szellemébe be akar hatolni, olvassa azt a legnagyobb figyelemmel át, mert e szellem kiváló voltának oly emlékművét fogja benne feltalálni, mely az érczném maradandóbb alkotás. Nincs arra való képességem, de nem is e szerény munka körébe tartozik e javaslatnak, — mely a büntető jog anyagi és alaki részére vonatkozott — főbb mozzanatait bárcsak rövidesen is vázolgatni. Csak egy-két pont az, melyet rendkivüli politikai vonatkozásánál fogva futólagosan érinteni kivánok. Az első mozzanat a személyi illetékességre tartozik, főleg oly értelemben, hogy az a szolgálatban álló katonaságra is kiterjesztetett.[2] Ez eredetileg nem volt a szerkezetben. Deákot és társait, kik ezt ajánlották, a bizottság többsége leszavazta, ellenben a követek táblája, Vukovics Sebő indítványára, elfogadta azt. Abból indultak ki, hogy a haza legszentebb érdeke azt követeli, hogy a polgárok egyeteme osztálykülönbség nélkül ugyanazon törvény hatálya alatt álljon. Általában a katonai osztályt, melyet mostanság államnak lehet az államban tekinteni, mindinkább össze kell forrasztani a haza többi polgáraival, hogy az ne képviseljen külön érdeket, hanem egyazon törvény, biróság és eljárás alatt, egyenlő sorsban részesüljön.

A másik érdekes mozzanat a minősítésre vonatkozott, a mennyiben bizonyos politikai tények büncselekményekké nyilváníttattak. Ebben a kérdésben sem volt a bizottmány Deákkal egy nézeten, de az alsó tábla hasonlóképpen neki adott igazat. A kérdéses pont a büntetőtörvénykönyv 44-ik fejezetének 429. §-ában, mely a hűtlenségi eseteket tartalmazta, foglalt helyett.[3] Itten a javaslat három *a), b), c)* pontja mellé Deák egy negyediket indítványozott, mely ekként hangzott:[4] »A ki

[1] Lásd *Fayer* László: Az 1843-iki büntető javaslatok anyaggyüjteménye.

[2] Lásd idézett munka, III. kötet 9. lap.

[3] Idézett munka, I. kötet 97. lap.

[4] Idézett munka, I. kötet 139. lap.

valamely alkotmányos jogot erőhatalommal felforgató királyi rendeletnek kiadása vagy végrehajtásában, akár egyenesen és határozottan kijelentett *tanácscsal* és tettleges teljesítéssel részt vesz, — büntetendő.« Ezt a kerületi ülés, valamint az országos ülés, a személynök, Szerencsy István ellenzése daczára, ki egy nagy beszédben lényegileg a büntetlenség mellett foglalt állást, — elfogadta. A szeg fejére ütött a különben konzervativ hajlamu Ghyczy Kálmán azon kijelentésével, hogy hiába hozzák fel ezen javaslat ellen, hogy nem a szó, a vélemény, de csak a tett büntetendő; mert a királyi tanácsosok hivatala éppen abból áll, hogy a korona tanácsában véleményöket jelentsék ki, az ő szavaik ily értelemben nem puszta szó jellegével birnak, hanem igen nagy fontosságu és horderejü cselekvényt képviselnek.

Azon körülmény is határozó volt náluk, legalább Deák erre különös súlyt fektetett,[1] hogy a jó Dobzse László király annyit idézett VI. decretuma 7. czikkelyének, mely a király tanácsosainak felelősségét mondja ki, nem létezett megfelelő szankcziója. Mint a hogy azt Ferencz császár önkényuralmi kisérlete alatt a nemzet keservesen tapasztalta is. Kétségtelen, hogy ezen felfogás mellett fel lehetett hozni egy nagy történeti és általánosan ösmert előzetes esetet, még pedig a kormány felelősségének mintaországából, Angliából.

Strafford, I. Károly angol király hirhedett miniszterének esete ez, ki hasonló büntény miatt a hóhér bárdja által veszett el. Ő nem elkövetett cselekvényért, hanem tanácsért, illetve azon kisérlet miatt büntettetett, melylyel az angol alkotmányt fel akarta forgatni.[2]

A pernek jelentős mozzanata abban áll, hogy az angol alsóház, mely a felsőház előtt a vádat emelte, főleg magának Straffordnak rendkivüli ékesszólása, erős jogi fejtegetései, törhetetlen bátorsága következtében, melyhez szép férfias kül-

[1] Idézett munka, I. kötet 137. lap.

[2] *Hallam:* The constitutional History of England, II. kötet 105. lap, — továbbá *Bissel:* The Struggle for parliamentary Government in England, I. kötet, — végre *Mohl:* Die Verantwortlichkeit der Minister, 632. lap.

seje is járult — úgy hogy az egész női hallgatóság minduntalan tüntetett mellette, — nem volt képes a terheltnek erőszakos, kegyetlen, önkényes és a czélzatot mindenben megerősítő ténykedéseit a létező törvény kaptájára ráhuzni és bűnösségét jogilag megállapítani. Ekkor történt azután a jogszolgáltatás szempontjából azon hallatlan és a Justizmord jellegét magán hordó eljárás, hogy az alsóház a vádindítványt ugyan visszavonta, hanem e helyett egyszerü törvény által — *Bill of attainder* — rendelte el a halálos itéletet, melyet erős presszióval a király és a lordok által elfogadtatott. Ennek még az is volt a következménye, hogy ezen törvény, mely a cselekvény megtörténte után hozatott, tulajdonképp visszaható erővel is láttatott el, mely minden egészséges jogfogalomnak arczulcsapása. De mindezen jogsérelmek daczára nincs egyetlen egy számbavehető angol történetiró, ki az alsóház magatartását ne helyeselné, miután úgy fogják fel, hogy tényleg ezen végzetes koczkajátékban Anglia szabadsága felett esett a döntés. Ezen végzetes koczkajáték Károly király és minisztere egyrészt, másrészt a parlament között folyt és Anglia szabadsága volt a játszmának ára. Igen tanulságos, a mit erre vonatkozólag Macaulay,[1] a ki maga is később miniszter volt, mond. A büntetés, különösen ha visszaható erővel ruháztatik fel, minden esetre számottevő és nagy horderejü dolog. A politikusok oly osztályának szól e félelmetes leczke, kegyenczek- és minisztereknek egyaránt, kiknek erre csakugyan nagy szükségök van. Ezen hatalmas és elbizakodott embereket figyelmezteti az ily eljárás arra, hogy eljön még a megszámoltatás napja, ha hazájuknak romlására működnek.

De másrészt éppen Macaulay[2] volt, ki az 1688-diki úgynevezett dicsőséges angol forradalom egyik legnagyobb vívmánya gyanánt hozta fel a miniszterek büntetőjogi felelősségének a politikaival való helyettesítését, a melynél a büntetés nem az élet vagy szabadság, de a hatalom elvesztésé-

[1] Critical and historical Essays, I. kötet 140. lap. — Tauchnitz edition.

[2] Idézett munka, II. kötet 344. lap.

ben állott. Ez a parlamentáris rendszer különlegessége, szemben a nem-parlamentáris, habár alkotmányos rendszerrel, a milyen volt az angol 1688, a mienk 1848 előtt. A megoldás a helyettesítésben rejlett, de hogy mindaddig, míg ez nem történt meg, különösen az osztrákkali vegyes házasság folytán valami törvényes eljárás- és szankczióról gondoskodni kellett, az kétségtelen, mert végre is azok a tisztán akadémikus lehordások, melyekben a királyi biztosok az 1825-diki országgyülésen részesültek, kielégítők nem lehettek.

Hogy Deák egy magyar Strafford esetében miképpen alkalmazta volna a törvényt, az természetesen csakis a találgatások közé tartozik, annyival inkább, mert az akkori aulikusok közt erre alkalmas embert kapni nem lehetett. Annyi azonban bizonyos, hogy halálra már azért sem volt itélhető, mert a javaslatból a halálbüntetés kimaradt. Azon nagyszabásu vitában, mely általában a halálbüntetés eltörlése felett tartatott, a garast Szemere tette le fényes szónoklatával, melyről jól mondja Csengery,[1] hogy a kimerítő parlamentáris beszédek legszebb példányai közé tartozik, mit e helyen felemlíteni kedves kötelesség számba vehető.

A munkálat perjogi részére nézve még azt kell felemlíteni, hogy az esküdtszéki intézményt is meg akarta honosítani, mi azonban mind csak irott malaszt maradt, mert a főrendek háza mindenféle ürügyek alatt nem járult hozzá a követek táblája által elfogadott törvényjavaslathoz.

Az 1840-iki országgyülést a közvélemény és történetirás úgy tekintették, mint a mely a kibékülés nagy mozzanatát létrehozta a korona és a nemzet között. Fel kell említenem, hogy Dessewffy Aurél, ha nem is foglalt el a szólásszabadsági sérelem kérdésében korrekt álláspontot, mégis lehetőleg azon igyekezett, hogy az elitéltek szabadságukat visszanyerjék. Érdekes elolvasni, hogy ő milyennek tekintette akkoron a pártok közötti hangulatot. Erre nézve álljanak itt saját szavai.[2] Ezekben előadja, miszerint a mult országgyülés végével bizonyos különös jóakarat szállotta

[1] Magyar szónokok könyve, 72. lap.
[2] Lásd *X. Y. Z.* könyv, 49. lap.

meg a különböző vélemények képviselőit. Sok hónapos küzdés után bámulva látták magukat a népszerüség emberei igen közel állani az ellenpárt egyes tagjaihoz, a képzelt ellenségben barátra találtak, látták, hogy az is azon munkálkodik, a mit önkeblük is óhajt, t. i. a bizalom helyreállításán.

Ezen vonatkozás főleg Deákra volt értve, a ki a maga részéről, habár hivatalosan merev elvi álláspontot foglalt el és ennek szabatos kijelentéséből nem is engedett, de mégis nem állotta utját annak, hogy a fonál ketté ne vágassék és egy utolsó kisérlet tétessék, a korona és a nemzet között az együttműködés közös alapjának helyreállítására. Kétségtelen tény, hogy Deák ekkoron hatalmának és befolyásának tetőpontján állott. Valamint továbbá az is tény, hogy a 48-iki nagy elvek az ő politikai programmjának éppen úgy végpontjait képezték, mint Kossuthnak és az egész szabadelvü pártnak. Ebből tehát önként azon eredménynek kellett következnie, hogy ő lett volna hivatva az előkészítő mozgalom élére állani, azt dülőre vinni. Ez azonban, mint látni fogjuk, nem történt meg. Mellőzve azon körülményt, hogy mindegyik országgyüléstől, mely a negyvenes években összejött, távol tartotta magát, mi inkább véletlen inczidensnek, mint czélzatosságnak volt folyománya: a dolognak az lett a vége, hogy nem ő, a kire minden szem tekint, vezeti a közvéleményt, hanem szerencsésebb pályatársa, kire ezen minőségben senki sem gondol, nyeri el a nagy díjat, míg ő a versenyből egyszerüen kiesik. Ezen mozzanat két körülménynek volt a következménye. Egyik a politikai viszonyok alakulása, a mi később fog előadatni, a másik saját egyénisége, annak előnyeivel és hátrányaival, melyet most kivánok körvonalozni.

XII.

Deák jellemzésénél előre kell bocsátanom, hogy ámbár itt csak a negyvenes évek emberével van dolgom, mégis kénytelen vagyok későbbi pályafutásának egyes mozzanataira is kiterjeszkedni.

Azért cselekszem ezt, mert csakis ezen körülmények számbavétele adja meg személyiségének helyes méltatása szá-

mára a megfelelő világítást. Annyival inkább nem követek el anakronizmust ezen életrajzi anticipatio által, mert, míg egyrészt az egész magyar közvélemény csakis a hatvanas évek Deákját ösmeri, másrészt ő tényleg már ezen években kész ember, egy teljesen bevégzett egyéniség volt. Sem súlya, sem mértéke többé számbavehetőleg nem fokozódott, későbbi hatása és befolyásának minden tényezőjével már ekkor is körülbelül rendelkezett. Nem is igen érte volna el 1861 után azon rendkivüli állást, ha erre éppen előzményei folytán teljesen alkalmasnak nem tekintetik.

Imént említettem, hogy az 1839-iki országgyülés alatt hatalmának tetőpontján állott. A már elébb idézett angol irónő, Miss Pardoe, következőképpen jellemzi őt. Elmondja róla, hogy éveken és éveken keresztül hangyaszorgalommal készült pályafutására. Szerinte feltünő külsővel bir, rendkivül fényes szemei vannak, mély, érczes hangja, melylyel kitünően tud bánni. Közjogi, politikai és érzelmi mozzanatok váltakoznak beszédeiben. Rendesen egy neme a bánatos megadásnak vonul végig szavain, mely a hallgatóra leirhatlanul megindító benyomást tesz. Bátyjával, az erényes Deák Antallal együtt él, kivel birtokukban meg sem osztozott. A támadás éppen úgy távol áll tőle mint a gúny, attól is tartózkodik, hogy a szenvedelmekre hivatkozzék.

Hasonlóképpen szép és találó az érdemes Tóth Lőrincz [1] jellemzése, ki saját tapasztalatai nyomán, különösen követtársaival való bizalmas érintkezéseiben mutatja be. Látjuk a pozsonyi szép ligetben, hol kisérete áhitattal hallgatja fejtegetéseit, az értekezleteken, hol ő az, a ki a keresett megoldásokat feltalálja, az országgyülésen, hol Neptunként szigonyával simítja el az ellentéteket.

Az iránt tisztában vagyok, hogy a politikai méltatás szempontjából a Kossuthtal való párhuzamból kell kiindulni. Hiszen közhelyszámba jön, hogy az uj Magyarország átalakítása tulajdonképpen kettőjük műve. Mindegyik más feladatot teljesít, hogy azután egymást kölcsönösen kiegészítsék. Kossuth nélkül nem lett volna 48, Deák nélkül nem lett

[1] *Csengery:* Államférfiak és szónokok, 30. lap.

volna 67, nem legalább abban az alakban, a mint ez emlékezetes és hatalmas alkotások előttünk állanak. Azon mozzanat, hogy Kossuth Deák nélkül vívja ki a 48-at, míg Deák Kossuth ellenére csinálja meg a kiegyezést, nem változtat semmit ez állítás igazságán. Tudnivaló, hogy a 48-as eszmék Deáknak is kredójához tartoztak, a mint hogy a 67-es kiegyezés előfeltételét a jogfolytonosság és a 48-iki törvények hatályának elösmerése képezte. Viszont Kossuth is a 48-as törvények alkotásánál a pragmatika szankczióból indult ki, és ha később erre nézve magatartása meg is változott, ez elébbi felfogásának tárgyi jelentőségét aligha képes megingatni.

Ujonnan hangsúlyozni kell, hogy a párhuzamnál nem az ellentétekből, de az összhangból, a kölcsönös kiegészítésből kell kiindulni, miután mindegyiknél más tulajdonságok, más képességek, a közéletnek más vonatkozásai jutnak kifejezésre, vagy, ha úgy akarjuk, más politikai érát és elvet képvisel. Erre nézve méltán lehet Gentznek egy gyönyörü tételét idézni, mely egyik Johannes Müllerhez irt levelében fordul elő. Szerinte két nagy elv uralkodik az erkölcsi és értelmi világ felett.

Egyik a fejlődésnek, másik a szükséges határolás-, korlátozásnak törvénye. Hacsak az első elv érvényesülne, akkor e föld kerekségén semmi képződés vagy intézmény meg nem szilárdulhatna, a nemzetek élete a szeleknek és haboknak játékává válnék. Ha ezzel ellentétben a második vergődnék feltétlen uralomra, akkor annak megkövesülés, sőt rothadás lenne kikerülhetlen következménye. Az emberiség legboldogabb korszakai azok, a midőn e két elv szép egyetértésben és összhangban működik.

Hogy a mit az uj Magyarország megalakítása- és megvédésének lehet nevezni, ez összhangzatos működés- és kiegészítésnek eredménye: az oly kétségbevonhatlan tény, melyet bizonyítgatni felesleges. Éppen olyan közhely számba jön mindkét nagy ember egyénisége eltérésének megállapítása. Akárkit is kérdezünk meg e széles hazában, hogy jellemezze ez eltéréseket, körülbelül egyértelmü választ fogunk nyerni. A válasz mindenfelől akként fog hangzani, hogy míg Deák-

ban a nemzet életének jogi, addig Kossuthban annak politikai vonatkozásai jutottak kifejezésre. Bizonyára hangsúlyozni fogja, hogy ez utóbbi el volt telve a nemzeti nagy ideálokkal és érdekekkel. Gyors tempóban és előre törve akarta őket kivívni és megvalósítani; míg a másik inkább a realizmusnak hódolt, a létezőnek szilárdítása és biztosítása volt legfőbb igyekezete. Kossuth par excellence reformer, a haladás, a fejlődés varázslatának igézete alatt állott. Mindenek felett a cselekvés, az offenziva nagy gondolata vezette lépteit. Egyetlenegy nap századok munkáját vélte elvégezhetni, hozzá optimista, kész volt a harczra, a koczkázatra. Deák a konzervativek mintaképe, a szilárd, szabatos viszonyoknak, az állami jogrendnek volt embere, igazi ereje a defenzivában, a régi táblabirói *vis inertiae*-ben állott, és habár tudta azt, hogy minden napnak megvan a maga munkája és feladata, de az idők folyamatának jótékony hatásában is bizott, mely nem egy nehéz problemát mintegy magától megold.

Ha nem is pesszimista, de erősen kritikus elme; azért inkább kerülte az összetüzést, a békés kiegyenlítést kereste, nem a harcz véletlen esélyeit.

Kossuth az érzelmekre hatott, az ő fegyvere a lelkesedés volt, Deák az értelemre hivatkozott, a reábeszéléssel, a meggyőzéssel dolgozott. Ha nem is ragadta magával hallgatóit, de megnyugtatta, felvilágosította őket. A mi igen sokat jelentett: vezérlete alatt követői biztosságban érezték magukat, mint a hajós nép, mely a nap fáradalmai után nyugodt lélekkel adja át magát az üdítő álomnak, tudva azt, hogy kormányosa alatt veszély nem érheti.

Deák Ferencz a maga nemében páratlanul áll a világtörténet nagy alakjai között. Az egész művelt világ verdiktje őt illetőleg úgy fog hangzani, hogy a polgári erények megtestesüléseként tekinthető. Aristides, az uticai Cato, Hampden János Angliában, Lincoln Amerikában, igaz, szintén igényt tarthatnak eme megkülönböztetésre. De mégis több mozzanat létezik, mi által Deák valamennyit felülmulja. Az egyik rendkivüli értelmi felsősége, mely az illetők fölé helyezi. A másik, hogy neki ellensége tulajdonképpen nem volt.

Sajátszerüen világítja ezt meg sorsának, kimenetelének különböző volta, ha az említettekhez hasonlítjuk. Aristidest számüzték honfitársai, Cato önmaga oltá ki életét, Hampden csatában halt meg, Lincoln orgyilkos kezeáltal vérzett el. Ez természetesen így magában mit sem bizonyít, a bizonyításnak ereje, illetve tanulsága abban jelentkezik, hogy Deák, daczára annak, hogy ellenségei nem voltak, egyáltalában nem tekinthető olyan egyéniségnek, ki irigykedésre ne adott volna okot, vagy pedig szint ne vallott volna, melyek rendesen ezt a kétes értékü eredményt létesítik.

Az egész dolognak gyakorlati következménye ama feltétlen bizalomban és becsülésben észlelhető, melyet Deák politikai ellenfeleivel szemben is ki tudott vívni és mely annyira nem plátói jellegü volt, miszerint lehetővé tette azon óriási problémát, a 67-es kiegyezést megoldani. Úgy vélem, maga azon tény, hogy mint magánember, hivatalos állás és megbizás nélkül, *de puissance à puissance,* ahogy diplomatice fejezik ki, vagyis egyenrangu hatalmasságként, tárgyal a világ egyik legelső szuverénjével, sem tud példát felmutatni. Tanulságos gyüjteményt lehetne összeállítani a külföld elösmeréséből. Csak egyet említek, melyet véletlenül nem régiben olvastam. Olivier Emiltől,[1] III. Napolen hires miniszterétől ered, ki a kör négyszögesítéséhez hasonlatos problémát akart megoldani: a császárságot kibékíteni a szabadsággal. A franczia államférfi elmondja, miszerint egész életén keresztül Deák méltó csodálatának tárgya volt, erkölcseinek tisztasága és bátor értelmessége folytán. A megpróbáltatások éveiben, melyeken Olivier keresztül ment, Deák példája vigasztalás volt reá nézve. Deák értesülve volt erről, buzdította is őt. Ezen tény legkedvesebb emlékei közé tartozik.

Deák Ferencz jellemzése- és megitélésénél lehetetlen mellőzni egyéni hatásának kiemelését, mely nélkül aligha lett volna képes oly példátlan sikereket elérni, melyek önmagukban véve is értékének próbakövét képezik. Ennél a mozzanatnál azon szerencsés helyzetben vagyok, hogy saját személyes benyomásaimat használhatom fel. Úgy vélem, szabad

[1] L'empire libéral, I. kötet 358. lap.

itt annyit felemlítenem, hogy 1854 óta haláláig vele folytonos összeköttetésben voltam. Az egész idő alatt — mondhatom — atyai jóindulata- és pártfogásával dicsekedhettem. Alkalmam volt vele úgy mint magánemberrel, valamint a politikussal és államférfiuval érintkezhetni. Életének nem egy fontos pillanatában közelében voltam. Ekként elhatározásának indokait épúgy megösmertem, mint tapasztaltam azt is, hogy nézetét, véleményét mikép volt képes hallgatóival elfogadtatni, magánbeszélgetéseken, értekezleteken és gyüléseken egyaránt. Azt, a mit hatása nem annyira titkának, mint inkább kulcsának lehetett nevezni, ily módon ösmeretessé vált előttem. Ennél a kérdésnél különösen ki kell emelni, hogy rábeszélni, meggyőzni épúgy tudott, mint imponálni.

Egyéniségének ezen utóbbi oldala életiróinál teljesen mellőztetik. Erre vonatkozólag tudok annyit mondani, hogy hozzá foghatót soha sem láttam. A fizikai, szellemi, erkölcsi súlynak oly mértékével rendelkezett, mely egyedül állott és mely alól senki sem volt képes magát emanczipálni. Erőteljes, termetes alkata, jupiteri homloka, sűrü szemöldei, villámló tekintete, mély hangja, szellemi felsőségének egész érzete határozottan az *oroszlánnak* benyomását tették. Nem egy ilyen jelenetet éltem keresztül úgy társalgásban, mint a parlamentben és pártértekezleteken, és mindig azt tapasztaltam, hogy a legjelentékenyebb egyéniségek apró embereknek tüntek fel mellette, valamint a legbátrabbnak is az inába szállt a bátorsága. Igaz, hogy az ilyen jelenetek a kivétel számba jöttek. A normális hangulatu Deák Ferenczet egyszerűség, igénytelenség, szivjóság jellemezte, mely tulajdonok a legszorosabb összeköttetésben vannak személyiségének saját nemzetét képviselő jellegével. Természetesen nagyobbrészt emberi és társadalmi, sem mint politkai vonatkozásait véve szemügyre. Ha az angolok beszélnek a »*merry old England*« — a vidám régi Angliáról, — mi is beszélhetünk a régi jó Magyarországról, az ő kedélyes, egyszerü, patriarkhális szokásai és erkölcsei-, valamint embereiről, kiknek a régi jó táblabirák képezték mintegy hivatalos képviselőit. Deák Ferencz volt az összes táblabiráknak táblabirája, hozzá a félországnak keresztkomája, mert alig létezett ösmertebb család, mely ne tartotta volna

szerencséjének a megszületett polgártárs számára a haza bölcsét nyerni meg keresztapa gyanánt, abban a reményben, hogy talán az ifju hajtásból hozzá hasonló fejedelmi tölgy válik. Ösmert is mindenkit, szabadon is járult hozzá mindenki, előadva ügyét-baját; meghallgatta nézeteit úgy a maga mint az ország dolgáról. Egész repertoriumát birta az apró történeteknek, a jóizű adomáknak, melyen mindenütt átcsillámlott az egészséges észjárás, a meleg kedély és azon derült humor, a mely az akkori időknek jellemvonása volt.

Ezen sokoldalu és folytonos érintkezés igen magas fokra emelte nála azon tulajdonságot, hogy a legnehezebb kérdéseket oly módon magyarázta meg, hogy a legigénytelenebb emberek is megértették. Igazi virtuozitással értett hozzá, hogy a bonyolódott helyzetekben lehető egyszerű módon fejezhette ki véleményét. Több ilyen tőről metszett itélet van róla feljegyezve. Egy alkalommal szó volt arról, hogy Majláth Antal kanczellár helyett vissza kellene Reviczkyt hívni. Vele is közölték a dolgot, mire azt válaszolta, hogy ő nem törődik a magas politikával, inkább azon jár az esze, miképpen lehetne a házi tücsköt kipusztítani, mely a kandalló mellett folytonos czirpelésével bosszantja az embert. Igaz, hogy azt tanácsolták neki, fogjon meg egy mezei tücsköt, mert ez a házit kipusztítja. De az orvosság se sokat ér, mert a mezei tücsök bennmarad és még jobban lármázik. Úgy tudom, hogy a tanácsot kérők megértették a tréfás bölcseséget és a szerint cselekedtek.

Az is érdemes a felemlítésre, hogy mikor 1866-ban kétszer akart a hadi kormány ujonczozni, azzal tromfolta le a kiküldöttet, ki ebben az irányban puhatolódzni jött hozzá, hogy az azért lehetetlen, mert a magyar anyák évenként csak egy csecsemőt hoznak a világra. Kedvencz hasonlata volt továbbá, mikor az osztrák kormány hazánk irányában követett kiegyezési politikájának tévedéseit akarta kimutatni, hogy az hasonlatos ahhoz, mint mikor az ember kabátját rosszul gombolta be, t. i. az illető gombot nem a megfelelő gomblyukba illesztette be. Ilyenkor nincs más mit tenni, mint kigombolni és a műtétet ujra kezdeni. Egy fennhéjázó osztrák miniszter azzal vélte letromfolni, hogy azt felelte rá, de

hiszen a gombot le is lehet vágni. Ezt meg lehet cselekedni, válaszolt Deák, csakhogy a kabát még sem lesz begombolva. Tényleg neki lett igaza: a kabátot ismét ki kellett gombolni, az októberi diplomát és februári pátenst vissza kellett szívni.

Elmebeli képességei a legmagasabb szinvonalon állottak. Itten különbséget kell tenni a minőség és mennyiség között, a hangsúlyt az első tulajdonságra helyezve. Felfogási képessége talán nem működött oly villámgyorsasággal, mint másoknál, de a mit bevett, azt meg is emésztette, és megbizható emlékező tehetsége folytán állandóan rendelkezésére állott. Éppen így volt az eszmék és gondolatok létrehozásával is. Ha nem is ment a dolog nála azon játszi könnyüséggel, mely Kossuthot, Dessewffy Aurélt, Eötvöst jellemezte, de a mit kimondott, az meg volt rágva töviről hegyire, kiváló minőség és erő jellemezte, gondolatai az érczbe vésett szentencziák benyomását tették.

Hozzájárult rendkivüli itélőtehetsége, mely az emberek és dolgok megitélésében mindenkit megelőzött, a mi minden szavában és cselekvésében meg is nyilatkozott.

Egyéniségének ezen tulajdonságai kifejezést találtak beszédeiben is, melyek egészen *sui generis* jelleggel birtak. Igen érdekes és tanulságos volt reám nézve, hogy, midőn 1861-ben annyit hallottam őt és egészen el voltam telve szónoki egyéniségének imponáló voltával, a következő évben jó sorsom Angliába vitt, hol természetesen a parlament üléseit nagy buzgalommal látogattam. Így oly szerencsés voltam, a szónoklat ama két mesterét, Gladstonet és Disraelit hallani és összehasonlításokat eszközölni. Lesz talán még alkalom e két nagy alak küzdelmeiről szólni; itt elég annyit mondani, hogy Deák, ki semmi esetre sem állott alattuk, egy más kategóriát képviselt, másnemü indokok késztették a nyilatkozatra. A szignaturát azon körülmény adta meg, hogy személyét illetőleg a kötelességérzet, a viszonyokra vonatkozólag a létért való küzdelem késztette a megnyilatkozásra. Akármilyen szerény volt a mi országgyülésünk kerete, az angol parlamenthez hasonlítva, de mindenki érezte, hogy itt az ország sorsa forog koczkán, és a mit mond, talán századokra hathat ki; míg ellenben ottan a harcz kimenetele

Angliának a fennmaradását, nagyságát nem érinti. A két viador közül bármelyik lesz is a győztes, a legyőzött fél semmi esetre sem maga a nemzet leend. Deák működése és amazoké között a különbség némileg a csillogó hadgyakorlatok és a valóságos csaták közötti ellentétet tüntette fel. Természetes, hogy mikor hazájának sorsa forgott a koczkán, az óriási felelősség érzete hatotta át felszólalását, mely kihatott annak úgy tartalmára mint formájára.

Ily módon azután felszólalásai legnagyobb részt remekművek, életbevágó alkalmak méltó szülöttei. Egy alkalommal Peel Róbert azt mondotta Cobden Richardról, a szabad kereskedelem apostoláról, hogy ügyének diadalát nagy mérvben előmozdította keresetlen ékesszólása — *unadorned eloquence.* — Ilyen volt a Deák ékesszólása is, kerülte a szónoki piperét vagy szóvirágot, sőt még az elménczkedést is, utálta a dagályt. Az, a mit a deák nyelv oly jól fejez ki a *gravitas* szóban, a tartalmas komolyság, mely egész lényét elöntötte, jellemezte beszédeit. Természetszerüleg jött nála létre az erő a tartalomban, a választékosság a formában. Nekem maga mondotta Montalembert, ki pedig értett a dologhoz, hogy az 1861-iki felirati beszéde Tacitus szinvonalán áll, vagyis, a hogy Rómának nagy történésze irt, Deák úgy tudott beszélni. Az itélet valójában nincs túlozva. Így például a bevezetés, melyben hazánk állapotát az önkényuralom alatt rajzolja, minden egyes mondatában egy képet foglal magában, olyannyira élesen domborodik ki, oly festői benyomást tesz az. Beszédeiben, — természetesen most már általánosságban szólva és valamennyit véve — feltünő, hogy minden kiválóságuk mellett éppen nem teszik a kidolgozásnak benyomását. Különösen nem azt a benyomást, melyet gyakorlott parlamentáris emberek oly könnyen felismernek, az iróasztal mellett történt kidolgozás benyomását.

Ebben az irányban Deák ellentéte volt a nagy angol szónok Burkenak, kiről oly jól mondja Macaulay, hogy szónoklatai tulajdonképpen irott értekezések voltak. A dolgot úgy lehet magyarázni, hogy nála az elmének szüksége volt azon segítségre, melyet a kifejezésnél az irás nyujt, mely a gondolatokat látható formába önti. Deák ezen támaszt

bátran nélkülözte. Az ő hatalmas agyvelejének működésében, melyet egy egész élet megfeszített munkássága a legnagyobb szabatossággal ruházott fel, a gondolatok nemcsak szoros logikai egymásutánban, hanem diszes és tömör formában is jelentkeztek, úgy hogy elérték azt a tökélyt, melyet a legkiválóbb elmék csakis bizonyos időre és ráforditott munkával képesek létrehozni; de annyira élesen domborodtak ki lelki szemei előtt, hogy mintegy leolvashatta őket, akár mintha már papirra lettek volna téve. Pulszky [1] irja, hogy midőn az 1843-iki büntetőtörvénykönyv készült, Deák volt az, ki majdnem minden kérdésnél a vitát összegezte és a czikkelyeket lediktálta. Így született a hires husvéti czikk is, melyet Salamon Ferencznek mondott tollba.[2]

Ugyanily módon látott napvilágot a kiegyezés tervezete, mely legelőször a »*Debatte*« czimü bécsi lap hasábjain jelent meg.[3]

A ki, részben ezen szempontból, a parlamentáris rögtönzés és összegezés egy kiváló mintájával akar megösmerkedni, olvassa el azon beszédet, melyet ugyancsak a 61-iki felirat részletes tárgyalásánál V. Ferdinánd király trónlemondása tárgyában tartott.[4] Itten szemlélni fogja a legnehezebb szónoki műveletek egyikét, t. i. egy bonyolódott és kényes tárgy exposéját, egy oly polémia keretében, mely a pillanat hatása és exigencziái folytán keletkezett.

Midőn arról volt szó, hogy miképpen lehet megszerezni a megfelelő készséget, mindig hivatkozott Ciceró azon ösmeretes mondására: »Poeta nascitur, orator fit«, a költő születik, a szónok azzá válik, vagyis képezi önmagát. Folytonosan hangoztatta, hogy akármilyen jónak is tartja az illető saját elméjének termékét, mégis mentől többet felülvizsgálni, gyalulni, pallérozni kell azt. Horácznak bölcs tanácsát: »Nonumque prematur in annum«, hogy akár kilencz évig javítsa az ember munkáját, gyakran hallottam általa idézni. Sohasem felejtem

[1] Életem és korom, I. kötet 197. lap.

[2] *Kónyi:* Deák Ferencz beszédei, III. kötet 307. lap.

[3] Lásd ugyanott, III. kötet 327. lap.

[4] Lásd ugyanott, III. k. 78. lap.

el, hogy, midőn ifju koromban némi irásbeli dolgozatokról szóltam, melyekkel foglalkoztam, azt a kérdést intézte hozzám, hogy nem éreztem-e szükségét, hogy abból, a mit irtam, szorgalmasan törölni is kell?

Azon törekvés, sohasem elégedni meg saját munkájával, nagyon érdekesen megnyilatkozott nála legeslegutolsó, az állam és egyház közötti viszonyt illető beszédénél. Ez 1874-ben történt, és már ekkor együtt képviselők valánk. Annak egyes részleteit a képviselőház folyosóján hol egyik, hol másik társának elmondotta. Igaz, hogy ezen kérdésnél tekintetbe kell venni azt, hogy az évek hosszu sora alatt nem volt napirenden, hogy — ha szabad vele szemben ezen kifejezést használnom — némileg kijött belőle, úgy hogy ezen művelet körülbelől tanulmány számba jött, a mennyiben közben maga is mindinkább beléje tanult, valamint látköre is tágult. Több izben is voltam jelen ilyen előadásokon és tapasztaltam, mint nyert a dolog úgy formában, mint tartalomban. Hozzá kivánom tenni azt, hogy ezen emlékezetes beszédet minden jegyzet nélkül, egész szabadon mondotta el. Ennek folytán mindannak, a minek kifejezést adott, óriási súlya volt. Az olyan tételek például: hogy jobban tudja hazáját szeretni, mint gyülölni ellenségeit, vagy a hazáért mindent lehet áldozni, csak a hazát nem, más embernél közhely számba jöttek. Tőle kimondva rendkivüli benyomást tettek, mert mindenki érezte bennök nemcsak a meggyőződés erejét, hanem annak tartalmas, nagy hátterét. Képes is volt a legnehezebb problémák megoldására, szellemének nagy arányai folytán. Magam részéről az államférfiak működésénél a legnehezebb feladatnak tekintem a törvényhozói funkcziót teljesíteni, vagyis nemzetük életrendjét határozni meg. A mily értelemben ezt Mózes, Solon, Lykurg eszközölték.

Reám Deák egyénisége mindig azt a benyomást tette, hogy szellemének megvolt azon nagy komprehenziv mérete, mely a hajdankor nagy törvényhozóit jellemezte. Határozottan ez azon szellemi kategoria, melybe őt soroznám. Bármiképpen vélekedik az ember a 67-es kiegyezés benső értékét illetőleg, de ha tekintetbe veszszük azt, hogy az egész Deák elmebeli szüleménye, hogy teljesen praecedensek nélkül dolgozott,

és hogy ez intézményben minő ellentéteket kellett kiegyenlíteni, akkor bizonyára nem túlzás reá ezen legmagasabb mértéket alkalmazni.

Törvény, jog és igazság azon fogalmak, melyeket Deák személyiségétől elválasztani nem lehet. Úgy tekintjük őt, mint a jogérzet és jogöntudat megtestesülését, és éppen azért a birói nemes tisztség eszményi képviselőjét méltán üdvözölhetné benne bármelyik ország szülötte. A mint a törvényhozónak, úgy a birónak is eszményképe volt. A kivel csak dolga akadt vagy vitába ereszkedett, az tőle mindig azon benyomással távozott, hogy nem ellenséggel, nem peres féllel, de igazságos birójával állott szemben, a kinek itéletébe belenyugodhatik, mert az az örök igazság szózatát képviseli. Ezen mozzanat kiemelése nemcsak belső értéke és jelentőségének, valamint szellemi és erkölcsi fizionomiája megállapításának, de sok tekintetben politikai működésének megértéséhez szolgáltatja kezünkbe a kulcsot. A birói funkcziónak teljesítéséhez nem egyedül részrehajlatlanság és igazságérzet kivántatik, hanem azonkivül az elmének olynemü tulajdonsága, mely az illető tényállást minden oldalról képes legyen megvilágítani, a pro és kontrát akként mérlegelni, hogy az osztás művelete mi kivánni valót se hagyjon hátra. A biráknál a kontradiktorius eljárás keresztülvitele ezt a műveletet megkönnyíti. Deák érdeme abból állott, hogy ezt a nehéz és bonyodalmas műtétet minden fontos kérdésnél önmaga hajtotta végre és csak ezután foglalt állást. Ez irányban a legtanulságosabb dolgok közé tartozik egyik mesterművének, az 1861-iki felirati javaslatnak indokolása. Tudvalevőleg a kontroverzia akkor a két országos párt között azon pont felett forgott, hogy valjon az országgyülés első nyilatkozatának formája felirat vagy határozat legyen. Ezen indokolásában Deák, miután az ellennézet még akkoron nem nyilatkozott, elmondott minden érvet, a mit a határozati álláspont mellett fel lehetett hozni. Ezen okoskodást olyan jól megcsinálta, hogy az illetők magok sem voltak képesek azt jobban formulázni. Mikor ezt így megcselekedte, az egész érvelést egy ellenérveléssel valójában pocsékká verte. A határozati pártnak egyik vezértagja, Nyáry Pál, képéből kikelve,

az izgatottságtól reszkető hangon tiltakozott ez eljárás ellen, miután a párt, mint ilyen, nézeteit a parlamentben ki sem fejtette és úgy a czáfolatnak jogosultsága elesett. Erre felelt Deák, még pedig a lényeget tekintve oly módon, mely a kifogást teljesen elnémította, mondván, hogy ő nem szándékozott állást foglalni létező vagy nem létező pártokkal szemben, hanem csak azt tette, mit helyes parlamentáris szokásnak tart, hogy számot vetett azon más természetü megoldásokkal is, melyeket a kérdésnek természete megengedett, hogy ily módon a legczélravezetőbb utat követhesse. Az ilyen eljárás a parlamentáris életnek inkább előnyére mint hátrányára szolgál.

Tényleg minden polémiája vagy czáfolata a birói nyugalom és tárgyilagosság mintaképei közé tartozik. Akármilyen szenvedélyes volt a vita, akármennyire fel volt is háborodva ellenfeleinek magatartása, szofizmái felett, sohasem volt éles vagy személyes, a gúnynak fegyverét a világért sem használta.

Még ilyenkor is beszéde úgy hangzott, mint a birónak itélete, ki egy bizonyos érvelést nem fogadhatott el és ki indokait méltóságteljes részrehajlatlansággal adja elő. A ki erre nézve egy klasszikus példát akar, tanulmányozza alaposan végig az 1861-iki országgyülésen mondott czáfolatát Révész beszédére, a pragmatika szankcziót illetőleg. Pedig igen nagy megpróbáltatáson ment keresztül, tekintve a helyzet rendkivüli komolyságát, azon hitét, hogy felirati javaslata megbukik, ellenfeleinek, a határozati pártnak, kiméletlen vádaskodásait és magának Révésznek mesterkélt, kifacsart okoskodásait, minek súlyát ez maga is annyira érezte, hogy a képviselőségről lemondott.

A jogi szempontok felsősége a politikai ok felett megnyilatkozott nála az 1849. április 14-diki függetlenségi nyilatkozat megitélésében. Azon felfogással szemben, melynek például Tisza Kálmán is, az 1861-iki határozati indítványt pártoló beszédében, kifejezést adott, hogy miután az uralkodó az 1849. márczius 4-iki oktrojált alkotmány által széttépte a köteléket a korona és nemzet között, a nemzet is hasonló eljárást követett: ő azt a nézetet vallotta, hogy kétoldalu kötéseknél az egyik félnek renitencziája nem szabadítja fel

a másikat a kötelem ereje alól, hanem igenis követelnie kell a szerződés teljesítését, a mi természetesen a biróság esetleges közbenjárását vonja maga után. Igaz, hogy ennek előfeltétele, hogy általában ilyetén biróság létezzék és hogy végzéseinek érvényt tudjon szerezni, a mi sem az akkori, sem más hasonló természetü válságoknál még eddig nem létezett. De ha ezen felfogásnak nem is volt és nem lehetett gyakorlati következménye, később mégis a 67-es kiegyezés létrejötténél nagy szolgálatokat tett. Valamint igen tanulságos Deák egyénisége és alapvető nézeteinek megértésére. Mire nézve még a következők birnak fontossággal.

Alig lehet kétség az iránt, hogy azon mozzanatot, a mit észjárása és egész egyénisége nemcsak jogi, de igazában biról jellegének neveztem, egész valóját uralta és következményeit éreztette is — mondhatni — az egész vonalon.

Erre vonatkozólag elégséges lesz két mozzanatot felemlíteni. Egyik magaviseletére, másik felfogására vonatkozik. A magaviselet abba a kategoriába tartozik, melyet a latin *collisio officiorum,* a kötelességek összeütközésének nevez és mely Deáknál abban az alakban jelentkezett, hogy a mit egyénisége integritása követelményének tekintett, nem volt képes feláldozni barátai, sőt a közérdek iránti kötelezettségének sem. Ez az 1843-iki követválasztáson történt, mert választása érdekében oly üzelmek történtek, melyeket helyeselni nem tudott. Maga ezt így fejezte ki: »Mit mondanánk akkor, ha majd az országgyülésen szót emelek a tiszta választások mellett, a korteskedések ellen. Azt fogják mondani, hogy az ur szól a korteskedés ellen, kinek választása 30,000 frtba került a kortesvezéreknek; az ur szólal itten fel, kinek neve oly zászlókra volt felirva, melyek alatt emberhalál történt, nő férje, atya gyermeke, testvér testvér nélkül maradt.«[1] Tényleg nem fogadta el a mandátumot, daczára annak, hogy tudta azt, hogy az ügy, melyet képvisel, rövidséget szenved, hogy barátai úgy vélekedtek róla, mint a ki árulást követett el mindkettőjökön és hideg megvetéssel fordultak el tőle.[2]

[1] *Kónyi,* I. kötet 509. lap.

[2] Lásd »Pesti Hirlap« 1843. szeptember 10-iki szám.

Tette ezt azért, mert a jogi öntudat nála, ki önmagát az igazság felkent papjának tekintette, oly erős volt, hogy mintegy erkölcsi öngyilkosság, saját lelkiösmerete elleni főbenjáró bünként vette azt, ha annak parancsai ellen vét.

De befolyásolta felfogását is. Ha ugyanis az ember egész életén keresztül, úgy mint az nála történt, megszokja a dolgokat minden oldalukról tekinteni, folytonosan a pro és kontrát mérlegelni, akkor természetesen ment lesz az egyoldaluságtól, de el is veszti azon képességét, hogy lelkesedjék és hogy ennek folytán azon buzdító, lendítő erő felett rendelkezzék, melyet csakis egy belterjes lobogó szenvedély képes teremteni. Erre vonatkozólag jó lesz megolvasni, a mit egyszer a hazaszeretetről mondott.[1] Elmondotta akkor, hogy a magyarnak honszeretetét nem a multak lelkesítő emlékezete, sem a hiuság, sem az önzés nem támogatják annyira, mint más nemzeteknél. A hatalmas Rómának, a fenséges Hellasnak szabad polgárai lelkesedést meríthettek hazájok történetéből, büszkék valának nemzetök nagyságára és dicsőségére, érezték, hogy az ő hazájok a legjobb és legboldogabb. De a magyarnak mindebből édes kevés jutott. A mi történetünk csak átok szülte viszálykodásokra, csak a fenntartás- és megmaradásért vivott harczokra tanít bennünket. Kevés ezen történetekben a polgári erények tiszta példája, kevés a fénypont, mely keblünket forró önérzettel dagasztani képes lenne. Hiuság nem kecsegtethet bennünket, mert hiszen Európa alig tudja létezésünket. Afrikának nem egy tartománya talán ösmertebb a külföld előtt mint a mi édes hazánk, melyet Ausztria termékeny, de műveletlen gyarmataként ösmertek odakünn.

Se multunk, se jelenünk nem oly fényes vagy boldogító, hogy e részben más nemzetekkel vetélykedhessünk. Jövendőnk Isten kezében van, és hogy fényes kilátásokat igérne, arra csakugyan nagymérvü optimizmusra van szükség. És mégis, mindennek daczára, van az ember keblében egy tiszta, forró érzés, mely mindezen támaszok nélkül buzgón ragaszkodik ezen sorsüldözött hazához, és nem habozom kimondani, hogy

[1] Lásd *Kónyi*, I. kötet 303. lap.

nem tartom jó embernek, nem tartom jó magyarnak, ki e szegény, e nyomorult, szenvedő hazát ne szeretné jobban, mint akármilyen fényes országát Európának.

Nem lehet mást mondani, mint hogy a megadásnak, sőt egy bizonyos pontig a csüggedésnek érzése az, mely ezen szavakban megnyilatkozik. És ha bár természetesen az érzelmeknek ez alaphangja a szeretet teljességét nála nem csökkenté, mert nem bénította meg a kötelességeknek teljesítését, még sem fokozódhatott odáig, hogy a nemzetet és az illető egyént igazi hősies magatartásra hevítse.

Bölcs latin közmondás: *Contraria se juxta posita magis elucescunt,* az ellentétek egymás mellé állítva, jobban megvilágítják a kérdést. Kossuthnak is birjuk hasonló természetü nyilatkozatát.[1] Olvassuk meg azt, élvezetet és okulást meríthetünk belőle. Ő imígyen ir:

»Előttem állott a magyar hazának történetkönyve, láttam annak lapjain a sokat hányatott szegény nemzetet, mint marczangolá annak kebelét az ádáz viszálykodás. Láttam e vérrel és bánattal telt lapokban vetélykedni egymással a bűnnek legkülönfélébb fajtáit, melyek szülőföldünk felett, mint zsákmány felett koczkáztak. Láttam gyöngének a törvényt, valamint erősnek az erőszakot, szakadás és jogtalanság, dölyf és gyávaság, külső erőszak és belső árulás váltakoztak gyors egymásutánban, úgy, hogy nem egyszer közel voltunk a feloszláshoz. És ha mégis század és század után él nemzet e hazán, méltán lehet kérdezni, hogy minő isteni csoda okozta ezt? Én a csoda kulcsát abban találom, hogy nem volt multunknak olyan szomoru pillanata, melyben a nemzet valamely nagy eszme iránt ne lett volna képes lelkesülni. A mely nemzet legalább egy eszmét bir, mely hevülésre ragadja, azt külső erőszak elnyomhatja, de dicsőségtelenül öngyilkos sorvadásban nem fog meghalni.«

A történeti elmélkedés ezen két eredményének egybevetése már önmagában is feltüntetheti a két nagy ember egyénisége és felfogása között a különbséget. Kossuth semmivel sem tekinti rózsásabban nemzeti multunkat mint Deák,

[1] Lásd »Pesti Hirlap« 1843. 306. szám.

de míg ez utóbbi arra lyukadt ki, a mit a megadás érzésének neveztem, mely minden akczióképességet megbénít, a másik annak következtében, mert egy nagy vigasztaló, egy biztató mozzanatot lát benne, szerencsésen oda jut, hogy kutassa és megtalálja a nagy eszmét, melyet a végletekig vitt cselekvési képességgel szolgáljon, és a politikai ujjászületést keresztülvigye. Az ezen hatalmas érzéstől való teljes áthatottság, azon képesség, hogy egész erélyét, sőt lényét ezen egy czél felé irányítsa, az események mérlegébe beledobja, tette azt, hogy a versenyben elsőnek jött be Deák felett, holott az vele szemben a szerencsés esélyeknek összegével rendelkezett.

Deák Ferencz jogérzete azon tulajdonságával, a mit nála, és méltán, bölcsességnek neveztek, a legérdekesebb módon lépett összeköttetésbe. Ez is oly mozzanat, mely jelentős problémákat vet fel, a melyek nemcsak hazai viszonyainkban, de általános vonatkozásokban is nem egyszer tünnek fel. A bölcseséget rendesen a koczkázattal szokták ellentétbe helyezni. Így tette azt egyik jellemzője, Tóth Lőrincz,[1] mondván: Deák mint államférfi nem bátor, de bölcs. Maga is ellentétbe helyezte őket, midőn 1861-iki felirati javaslata indokolásánál [2] a következőket mondotta:

»Lesznek sokan, kik az én politikámat félénknek fogják tartani. Beösmerem, miszerint az én felfogásom nem a koczkáztató merészség politikája, hanem az óvatosságé, nem félénk, de az ország ereje- és helyzetéhez van mérve. Harczban, általában a cselekvés terén, gyakran szükséges a merészség, mert az erőt fokozza és az által a sikert biztosíthatja. De köztanácskozásokban inkább szeretem a szilárdsággal párosult óvatosságot. Merészség a politikában csak akkor van helyén, midőn tetemes erőre támaszkodik, a nélkül mindég koczka, mely többnyire vakra fordul.

Félénk, sőt gyáva az, ki önszemélyét félti, de a ki maga nem fél, de félti a hazát, óvatos nem azért, hogy

[1] Lásd *Csengery:* Államférfiak.

[2] Lásd *Kónyi,* III. kötet 37. lap.

magát baj ne érje, hanem hogy a haza ne szenvedjen, az nem félénk, nem gyáva.

Önsorsunkról magunk rendelkezhetünk, ha koczkára teszszük azt, önmagunk szenvedjük kárát. De mások sorsát, mit a bizalom hitünkre bizott, a haza sorsát, mely becsesebb előttünk saját életünknél, féltenünk kell minden veszélytől és a szeretet óvatosságával kell azt megőriznünk.

Koczkáztathatunk mindent a hazáért, de a hazát magát koczkáztatnunk nem szabad.«

Ez bizonyára mind igen szépen hangzik, a baj benne csak az, a mi minden általánosságnak árnyoldalát képezi, t. i. hogy semmi utmutatást nem foglal arra nézve, hogy hol létezik azon határvonal, mely az óvatosságot a koczkázattól elválasztja. Ezen határvonal tárgyilagos ismérvének megállapítása alkotná a sublim mathezisnek azon fokozatát, melyet méltán lehetne bölcseségnek elkeresztelni. Úgy vélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy ilyen tárgyilagos ismérv egyáltalában nem létezik. A legtöbbször a határvonalat az illető egyéniségnek természete, vagy helyzetének konkrét alakulata vonja meg. Bismarck herczeg sok dolgot nem tekintett koczkázatnak, a mitől Deák visszariadt volna. Tényleg neki sikerült azon merénylet, a mi Polignac alatt X. Károlynak trónjába került. Vagy azon hadi művelet, melyet Napoleon sohasem mert megkisérleni, például szétválasztva menetelni, együttesen ütközni, a számító, mérlegelő Moltke által sikerrel hajtatott végre. Igaz, hozzá kell tenni azt, hogy a távirás intézményében oly eszköz felett rendelkezett, mely a veszélyek esélyeit jelentékenyen csökkentette.

Visszatérve Deákra, az ő eljárásánál az igen tanulságos, hogy minden óvatosságának daczára mégis voltak esetek, mikor a koczkázatokat magára vállalta, nem törődve azok esélyeivel. Ez minden olyan alkalommal történt, a mikor a jogi és törvényes álláspont fundamentumát érezte maga alatt. Ebben az irányban valójában felfedezés és megnyilatkozás számba jön magatartása a 48-iki események egyik legválságosabb perczében. A válság pedig onnan következett be, hogy 1848. szeptember havában Jellasich betörése után alig lehetett kétség az iránt, hogy a dolog uralkodó és nem-

zet között kard élére kerül, annak minden rizikójával, egyesekre, nemzetre nézve egyaránt. Ekkor történt az, hogy az országgyüléshez megérkezett a feloszlatási parancs. Egy bizonyos ingadozás fogta el a kedélyeket. Mindenki érezte azt, hogy a nemzet oly választó-uthoz jutott, mely a legvégzetesebb válságba sodorhat. Egyrészt látták azt, hogy azon feloszlatás a bécsi kamarilla műve, mely a nemzeti ellenállás központját akarja megtörni. Másrészt a feloszlatási jog oly kétségtelen felségjoga a koronának, hogy ezzel szemben a renitenczia forradalmi természetü intézkedésnek volt tekinthető, melytől még a legbátrabbak is fáztak. Ekkor állott elő Deák, hivatkozva az 1848 : IV. t.-cz. 6. §-ának azon rendelkezésére, hogy a költségvetés megszavazása előtt a házat feloszlatni nem lehet. Mindenki fellélekzett, mert az együttmaradásra a törvényes indokot Deák megtalálta, habár senki sem zárkózott el azon súlyos következmények tudata elől, melyek ezen lépésnek kiséretében jártak. Épen úgy történt a dolog 1861-ben a második felirat alkalmából. Itten Deák határozottan és világosan kijelentette, hogy *rebus sic stantibus* korona és nemzet között a tárgyalás fonala megszakadt. Oly nagy horderejü lépés volt ez, mely az akkori európai viszonyokat tekintve, hazánkat Ausztriától való elválását éppen úgy maga után vonhatta volna, mint Kossuth valamennyi akcziója, mely forradalmi jellegünek találtatott. És ha Deáknak ezen radikális eljárása daczára a kiegyezés fonala ismét felvevődött, ennek indoka az osztrák politikának, legalább ideig-óráig tartó azon homlokzatváltozásában található, mely Kossuth vezérkedése idejében, fájdalom, be nem következett. Mi képezte mindezen esetekben az indokokat, melyek folytán birt azon bátorsággal a nemzetet kitenni oly következményeknek, melyeket talán azon mozzanat, a mit bölcs számításnak nevezünk, vissza is utasíthatott volna. Egyszerüen a törvényesség ereje, mely egyéniségéből kifolyólag megadta neki azt a támpontot, melyre szüksége volt, és mely nélkül nem lett volna képes a küzdelem bizonytalan esélyeinek neki menni. Míg másrészről a szentségtörés egy nemének tekintette volna, feladni a jogalapot, melynek őre gyanánt tekintette magát, mintegy egész valójának örök törvénye

következtében. Azon jogalapot, mely, ha megmarad, egy boldogabb jövendő tovább építhet rajta, mert azt vissza is szerezheti, míg azon jogokat, mikről a nemzet önként lemond, el is veszítette visszahozhatatlanul.

Mindezekből önként következik, hogy igazában akkor érezte elemében magát, ha a küzdelem a szerzett jogok kivivásáért folyt. Ha a nemzet nagy érdekei ezen jogczimmel nem birtak, ha a küzdelemnek tisztán politikai jellege volt, akkor is természetesen ott volt a küzdők sorában, de a vezetés kisiklott kezeiből, mert hiányzott nála a szükséges erőfeszítésre a rugó, az indíték. Mindazokból a mik előadattak látható, hogy nem is volt az akciónak, a cselekvésnek embere abban az értelemben, a mely értelemben azt Kossuthra, sőt Széchenyire is alkalmazni lehet. Kétségtelenül érezte, hogy nem alkalmas reá, és ennek folytán mihelyt erélyesebb és tevékenyebb egyéniségek léptek előtérbe, inkább félrevonult. És ha tekintetbe veszszük azt, hogy ezen megindult történeti események hazánk közjogi, politikai, társadalmi, gazdasági rendjét teljesen átalakították, lerombolva a régi Magyarországot, felépítve az ujat; ha továbbá tekintetbe veszszük azt, hogy ezen czélra a legnagyobb szabásu politikai akczióra volt szükség, először magának a reform eszméjének megnyerni az országos közvéleményt, másrészt az ügyet győzelemre vezetni, megküzdve azon akadályokkal, melyek a sikernek utja elébe torlódtak; ha végre tekintetbe veszszük, hogy azon egyéniségnek, ki ezen mozgalomnak élére állott, mennyi lelkesedéssel, sőt cselekvőképességgel kellett birnia: akkor nem lehet csodálkozni azon, hogy nem Deák volt az, ki ezen feladat exigencziáinak meg tudott felelni. Azt ujonnan hangsúlyozni kell, *hogy ő más helyzetek embere volt.* Midőn egy ilyen helyzet bekövetkezett, épúgy tudott rajta uralkodni, mint nem tudott azon, melynek kifejlése a következőkben előadandó lesz.

A miket itten elmondottam, úgy vélem, olyannyira kézen fekszenek, hogy különös bizonyítékok előadása aligha szükséges. Nem igen hiszem, hogy valaki tagadásba vehesse, természetesen nagy általánosságban véve a dolgot, hogy azon irányzatok és áramlatok közepette, melyek uralkodni

kezdettek, Deák némileg idegennek érezte magát. Nem volt és nem lehetett közötte és a közhangulat között a megfelelő szoros kapocs. Egész lényéből természetszerüleg következett, hogy, bár teljes mértékben azonosította magát a nemzeti törekvésekkel, mégis az eszményiségnek kultuszszerü hódolata aligha dagasztotta keblét. Azt lehet mondani, hogy értelmisége- és itélő tehetségének hatalmas fuvallata szétrebbentette az illuziók aranyködét, mely e hódolat kiséretét képezte. Hozzá oly ember volt, ki nemcsak a mai napra, de a holnapra is gondolt, annak bizonytalansága ólomsúlyként nehezedett rája. A fejlődés gyorsasága az ugrás veszélyét hordozta magában, az alakulásnál nem látta maga előtt a jogi szabatosság biztosítékait, mi neki életeleme volt, az akcziónak erőteljessége a reakcziót helyezte kilátásba, oly valamit, a mitől irtózott. Ilynemü irtózás volt, mely a 67-iki kiegyezés megkötésénél is oda vitte, hogy Königgrätz után sem követelt többet mint előtte.

Léteznek oly mozzanatok, még pedig ebből a korszakból, melyek egyikét-másikát eme feltevéseknek megvilágítják. Érdekes egy adat, a mit Pulszky [1] felhoz. Abban az időben jelent meg Lamartine hirneves műve *Histoire des Girondins*, mely ragyogó nyelvezettel, a festői képek gazdagságával, a költői eszmék magas szárnyalásával a nagy forradalom apotheozisát képviselte. Pulszky szerint Deák haragudott miatta, hűvös felfogása nem szerette a szenvedélyek felkorbácsolását, restelte, hogy a könyvet oly mohón olvassák, mértéken tul becsülik. »Bele élitek magatokat ezen időkbe — így szólt ismételten, — mindegyikőtök választ magának egy kedvencz hőst a franczia forradalom szomorujátékának szereplői közül, és azt hiszi, hogy e szerepet el is fogja játszani. Lamartine könyve veszedelmes egy olvasmány, sem nem történelem, sem nem regény, de legkevésbbé biblia, a mit pedig ti csináltok belőle.« Ennek a véleménynek kiugró pontja nem abban jelentkezik, mint ha a 48-diki események és a franczia forradalom között analogia léteznék, hanem

[1] Életem és korom, I. kötet 305. lap.

igenis abban, mint fogta fel Deák a helyzetet, minő veszélyeket látott maga előtt.

Eljárásának szignaturáját a tartózkodás, a visszahuzódás képezi azon években, melyeknek leirása alább következik. Nagyon jellemző e tartózkodás, valamint annak mértéke egyes konkrét esetekben, melyek tényleg más magatartást vonhattak volna magok után. Néhányat felemlítek. Midőn a »Pesti Hirlap« megjelenésével Kossuth akcziója megkezdődött, melyet mindjárt bővebben fogok ösmertetni, úgy Széchenyi, mint Dessewffy követelték Deák vezérkedését, mintegy kilátásba helyezvén, hogy abba ők is bele nyugosznak, illetve támogatják. Valószinüen csalódás lett volna belőle, miután Deák az ő politikájuk számára nem állott volna kötélnek. De ez talán indokul szolgálhatott arra, hogy a helyzet tisztázásához a maga részéről szintén hozzájáruljon. Ugyanis azon vita, mely Kossuth és Széchenyi között keletkezett, mozgásba hozta az egész országot.

Mint látni fogjuk, egy kis irodalom keletkezett, a minek következtében egy egész csomó nemes ember bele is szólt a vitába. De a ki legilletékesebb lett volna igazságot szolgáltatni a peres felek között, Deák, az egyszerüen hallgatott. Csengery elő is hozakodik több rendbeli védekezéssel. Beszél Deák szerénységéről, idegenkedéséről, a hirlapi polemiákba való beleavatkozást illetőleg, valamint arról, hogy sokkal több belátása és emberösmerete volt, mintsem közbeszólásától akár az ügyre, akár személyes viszonyaira nézve a két férfiu irányában jó eredményt várhatott volna.

Magyarázat gyanánt mindez el is fogadható, annyival inkább, mert hitelességéhez kétség nem férhet, és az tényleg hozzá is járul a mondottaknak megerősítéséhez. Mert bizonyára az adott viszonyok között Deáknak támogatni kellett volna Kossuthot. A mint azt megtette Eötvös, ki pedig Kossuthot nem szerette; [1] annyival inkább megtehette volna, miután magántársalgásban körömszakadtáig védelmezte.[2] Valamint fel kellett volna használni a Hirlapot, hogy nézeteinek

[1] *Pulszky:* Életem és korom, I. kötet 200. lap.

[2] *Széchenyi* naplói, 404. lap.

propagandát csináljon. Úgy vélem, hogy ez a tevékenységi ösztönnek oly természetes következménye, hogy bizonyítást csakugyan nem igényel.

Széchenyitől, kinél a nézeteknek bizonyos fel és alá hullámzását többször konstatálhatjuk, más irányban is kapott felszólítást. A felszólítás Metternich megbuktatására czélzott. Csengery [1] beszéli el a dolgot, ki azt Deáktól hallotta. Úgy vélem, hogy ezen beszélgetést vissza kell adni, már a Deákra való vonatkozás szempontjából is. Széchenyi abban reménykedett, hogy ha ők ketten szövetkeznek, esetleg hivatalt vállalnak, a helyzet jobbra fordulása sikerülni fog. Sajátlagos szenvedélyes modorában kérte, követelte Deáktól, hogy segítsen, tetézve mindent azzal, hogy nem tartja hazafinak, sőt becsületes embernek sem, ha megtagadja. »És mire támaszkodik a gróf tervei kivitelében?« kérdezi Deák. Széchenyi az uralkodót, V. Ferdinándot említé. Ösmerve a felséges urnak igénytelenségét, Deák elkezdi fejét csóválni. Erre Széchenyi előhozakodik Szigetvár ostromával, a hol Szokoli Mehemed nagyvezér Szolimánnak holttestét is felhasználta a küzdelem segélyére. »És ki lenne ebben az esetben a nagyvezér?« tudakolja tovább Deák. »Mi ketten«, feleli Széchenyi. »Ez reám nézve azért is erkölcsi lehetetlenség, végzi Deák a párbeszédet, mert tudvalevőleg a nagyvezér Szokoli Mehemed renegát volt.«

Kétségtelen, hogy azon magas ethikai felfogás, mely ezen szavakban nyilatkozik, egészen megfelel Deák egyéniségének, de az is kétségtelen, hogy a fonálnak ily élesen való kettévágása nagy mértékben a politikai kezdeményezés hiányára irandó. A dolog minden esetre megérdemelte volna, hogy, ha más nem, legalább több tájékoztató lépés történjék. Csengery még egy más esetet is említ. A védegyleti akcziónak, melyről a maga helyén bővebben szólok, egyik nevezetes mozzanata volt Deáknak szent-gróti beszéde, hol az akcziót határozottan támogatta. Széchenyi ez ellen egy hosszu cikksorozattal szállott síkra, melyben Deákkal sokat foglalkozott, őt ez által válaszra hiva ki. Deák nem válaszolt.

[1] Lásd: Deák Ferencz emlékezete, 51. lap.

Széchenyit a dolog bántotta, ujabb támadást intézett ellene. Deák azonban tovább hallgatott. Széchenyi a dolog felett neheztelt, egy nemét a kicsinylésnek látta benne, és midőn 1848-ban miniszterek lettek, kérdőre vonta Deákot. Ez azzal ütötte el az egészet, hogy nem lett volna czélja a replikának, miután mindketten szenvedélyes emberek, ki tudja hova vitt volna a vita. Így pedig nem vesztek össze, barátok maradtak.

Nem vétek a Deáknak tartozó kegyelet ellen, ha azt mondom, hogy eljárása mulasztás számba jön. Annyival inkább mulasztás számba jön, ha tekintetbe veszszük, hogy az 1840-iki országgyüléstől 1848-ig, a büntetőtörvénykönyvi munkálkodásán kívül szellemileg jóformán mit sem hozott létre, holott ez általánosságban a publiczistikai tevékenység korszaka volt, a hol kiki tehetsége szerint a haza szellemi oltárán áldozott.

Ha már erről szólok, még azt is ki kell fejeznem, hogy még nagyobb mulasztás számba jön, hogy a szabadságharcz után irodalmilag nem működött. A mint legjobbjaink egyike, Szalay László, kinek ez voltaképpen nem is volt szakmája, hozzáfogott a nemzet történetének megirásához, mert annak multjában vigaszt és bizalmat keresett egy jobb jövőt illetőleg, úgy Deáknak az ország közjogát kellett volna megirnia, ahogy ezt az öreg Cziráky megcselekedte, ki ily tárgyu könyvét akkor adta ki. Annyival inkább szükség lett volna erre, miután valamenyi munka, mely 1848 előtt az alkotmányról megjelent, a Cziráky, Bartal, Virozsil, Lakits, Ürményi-félék, bármily jelesek is különben, mind a konzervativ, vagyis inkább udvari felfogást tükrözik vissza, melylyel szemben a hamisítatlan nemzeti álláspontnak érvényesítése érdemes cselekedet lett volna. Hogy mily módon oldotta meg Deák a feladatot, arra nézve a Lustkandl-féle polémia utmutató gyanánt szolgálhat. A mint főleg utmutatóképpen szolgál abban az irányban, hogy feltünteti, hogy az erős indíték, a kötelességérzet hangos szózata mindannyiszor a sorompóba léptette őt. Tudvalevő, hogy a Lustkandl-féle munka akkor jelent meg, mikor a nemzet jogai nemcsak tagadásba vétettek, de azoknak történeti alapja is elhomályosíttatott.

Deák érezte, mi forog a koczkán, fel is szólalt, míg ha ilyen Kant-féle kategorikus parancsolat nem működött, a küzdtér porondjától távol tartotta magát.

A negyvenes években ilyen formán Deák kevés részt vesz a közélet mozgalmaiban. Mintegy tartalékban, a háttérben marad. De azért az egész közvélemény tudja, hogy milyen erőt és támaszt bir benne a nemzet igaz ügye, és hogy az első hivásra, a rendezőnek csengetyüszavára meg is jelenik, hogy szerepét betöltse, melynek hivatott személyesítője csak ő és senki más.

Jól mondotta Beöthy Ödön[1] az 1843-iki országgyülés kezdetén, mikor Deák távolléte felett mindenki kesergett, és a vita folyamán annak kifejezést is adott, hogy úgy a mint hajdanán a német koronázási ünnepélyeken kérdés intéztetett, hogy valjon egy Dahlberg jelen van-e, mert nélkülök fontos cselekményeket képzelni sem lehet: úgy minden ülés kezdetén szintén kérdezni kellene, hogy itt van-e Deák Ferencz, mert az ő hijjával eredményes működés nem várható. De ha nem is volt jelen, tanácsa, sőt jelenléte a közügynek mindég szolgálatára állott. Ugyanezen az országgyülésen, midőn annak első nyilatkozatáról volt szó, és megállapodni nem tudtak, egy küldöttségszerü társaság lerándult hozzá Kehidára és ő elkészíti a remek válaszfeliratot.[2]

Mikor az 1847-iki ellenzéki nyilatkozatot kellett szerkeszteni, a municzipalisták és czentralisták hajba kapnak egymással. Deák, a ki éveken át egy ellenzéki értekezleten sem vett részt, Deus ex machinaként megjelenik és olyan jól megirja azt, hogy mindnyájuk örömére létrehozza az egyetértést.[3]

Az 1848-iki törvények alkotása, a kormány megalakítása napirendre kerülvén, az első, a kit megkerestek, a ki nélkül egyik mint másiknak keresztülvitele lehetetlenségnek látszott, az természetesen ismét csak ő volt. A mint 1848. szeptember havában a reakczió fondorlatai nyomán kitör

[1] *Csengery:* Államférfiak és szónokok.

[2] Lásd *Pulszky:* Életem és korom, I. kötet 220. lap.

[3] *Kemény* Zsigmond: Forradalom után, 92. lap.

a válság, az összeütközés az uralkodóházzal kikerülhetlennek látszik, Deák az, ki felmegy Bécsbe a béke érdekében az utolsó kisérletet megtenni. Windischgrätz herczeg betör az országba, egy békekövetségre van szükség, mely az oroszlán torkába hatoljon: Deáknak hiányozni nem lehet. Abban a végzetes játszmában, mely készült és megindult, ő volt a nemzetnek utolsó ütő kártyája, az *ultima ratio*, a mennyiben az értelem és igazság számít és nyom, és ha az többé nem használ, a megsemmisülés következik.

Deák Ferencz életének összegét az képezi, hogy a játszmát végre is ő nyerte meg, mert igazságossága, értelmi felsősége végre is diadalt ült. Ennek legfényesebb bizonyítéka magának Ferencz József fejedelemnek nyilatkozata. Az uralkodó első találkozása után következőképpen szólt róla: ez aztán a becsületes ember, tele meggyőződéssel, és milyen hatalmas az érvelése, a logikája.[1]

Ennél a mozzanatnál, a mit élete összegének neveztem, igen fontos körülményt képez az, hogy bár a negyvenes években működése a cselekvőség, a kezdeményezés szempontjából minimum gyanánt tekinthető és több irányban kivánni valót hagyott hátra, ezzel ellentétben a hatvanas években a teljesítés maximumát érte el. Igaz, hogy magyarázat gyanánt hozzá kell tenni, miszerint ezen években azt a szilárd jogalapot érezte lábai alatt, az 1848-iki törvények megvédésénél, melyet nem érzett elébb, midőn a reformokat ki kellett vivni.

Sőt meg kell azt is állapítani, hogy egy nagy lépéssel tovább is ment. Mert nemcsak azt cselekedte, hogy a jogvédelem terén oly imponáló és hatalmas magatartást tanusított, mely bátorság, jogérzet és szellemi felsőség szempontjából soha senki által sem éretett utól; hanem a kiegyezés megalkotása és keresztülvitelében a kezdeményezést és vezérletet nemcsak elfogadta, de követelte azt, nem tűrve, hogy más bele avatkozzék és kártyáit összezavarja. És hogy az ellentét ezen és előbbi eljárása közt még szembeötlőbb legyen, ő, a ki, mint említettem, a negyvenes években semmi felszólításra

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, II. kötet 304. lap.

nem volt arra birható, hogy hirlapi polémiába bocsátkozzék, a husvéti czikket egy másodrangu bécsi félhivatalos ujság, a Botschafter támadására irta, mely maga sem tudta, hogy miképpen tett szert arra a kitüntetésre, hogy a haza bölcse czáfolja meg. Úgy vélem, jól itélem meg eljárását, ha azt mondom, hogy éppen azon tanulságok, melyeket passzivitásából meritett, vitték arra, hogy taktikát változtasson. Oly körülmény, mely önmagában véve is a legnagyobb elösmerést érdemli, mert mindenki, a kinek csak némi élettapasztalata van, tudja, hogy úgy a magán-, mint a közéletben egyike a legritkább tüneményeknek, hogy valaki hibáját belássa és a szerint cselekedjék.

Azt a párhuzamot, melyet közte és Kossuth között fel szoktak állitani, és melynek lényegét jellemzésem kezdetén vissza is adtam, rendesen azzal fejezik be, hogy belőle végtanulság gyanánt az egyik vagy a másik nagy ember fölényét vonják le. Ilynemü kombinácziótól távol állok, mert annak gyakorlatilag sem czélja, sem értelme nincs. Embereket egymással összemérni képtelenség, mert két teljesen hasonló egyén nem létezik; továbbá a viszonyok összhatásában, mely a sikernek egyik alkateleme szokott lenni, rendesen nagy eltérések mutatkoznak. Ilyetén mérlegelésekkel szemben mindörökké igaz marad, a mit Göthe mondott, mikor meghallotta, hogy őt Schillerrel állitják ellentétbe, mondván: inkább annak kellene örülni, hogy a német haza két oly derék legényt szült és nevelt fel, minők ők ketten. Úgy vélem, mi is elfogadhatjuk a bölcs tanácsot, örvendve, hogy mi is abban a helyzetben vagyunk, hogy politikailag két nagy ember birtokának örvendhetünk.

De az örömnek ebben az esetben mélyebb értelme van. A mélyebb értelem azon összeköttetésben észlelhető, mely ezen tényben, valamint Nagy Pálnak egy tételében található, melyet jobbik meggyőződésének egy pillanatában hangoztatott és melyben nemzetünk történetének egész bölcselete foglaltatik. Azt mondotta, illetve kérdezte: »Ha őseink akkor, mikor e földet elfoglalták, makacsul ragaszkodtak volna bálványaikhoz, törvényen kivüli állapotjukhoz, és ha nem alkalmazkod-

tak volna az európai társadalom szabványához, vajjon fennállana-e még ma is *szittya rendtartásunk?*«[1]

Az, a mit Nagy Pál az európai társadalom szabványának, vagyis jobban mondva örök törvényének nevezett, az azon követelményekből állott, hogy a nemzetnek mindannyiszor meg kellett érteni a kor szózatát és az intézményeket annak megfelelőleg átalakítani. Oly probléma, oly követelmény, mely századról századra, váltakozó alakban, de mindég megujulva, ütötte fel fejét; melynek megoldása végett Vörösmarty szerint annyi hű kebel szakadt meg és onta vért, habár, Istennek hála, nem hiába.

Ha Nagy Pál említett mondását e helyen idézem, az azért van, mert annak a helyzetnek, mely 1840. év végén létrejött, a nyitját képezi. Láttuk azt, miszerint 1825 óta tágabb, 1832 óta pedig szorosabb értelemben a probléma fel volt vetve a nemzet előtt, még pedig szfinxszerü rejtelmességgel és veszedelemmel; mert ha azt a problémát megoldani nem tudja vala, hasonló sors várakozott reá, mint Thebának szerencsétlen lakóira, kikhez az említett szörnyeteg végzetes kérdéseit intézte. Tényleg ezen évek terhesek voltak az idővel, a nélkül hogy az ige, a tett, a vezető oly módon jelentkezett volna, hogy a probléma megoldását lehetővé tegye. Végre feltüntek a vezetők, habár megfordított sorrendben; elébb Deák a megtartás és biztosítás, utóbb Kossuth a kivivás és fejlődés embere. De meg tudták ejteni, hogy helyet cseréljenek, és a mint egykoron a tejjel és mézzel folyó Kánaánt népök számára Mózes és Józsue egyesült működése szerezte meg, úgy és akként az állami és nemzeti egység igéretföldjét hasonlóképpen e két nagy ember találkozó és egybefolyó működése szerzi és tartja meg nemzetök számára. Elérkeztünk oda, hol e működésnek összes eredményeit megösmerjük, a mint sikeres egymásutánban a lehetetlennek tartott czélt elérni fogják.

[1] Lásd *Wirkner:* Élményeim, 72. lap. Ezen beszédet Nagy Pál az urbéri kérdésben tartotta, maga egészen leirta és Bécsbe is felküldték, hogy Ferencz császár megolvashassa.

BETÜRENDES NÉVMUTATÓ.

Abauj 57
Achilles 333
Adria 129
Afrika 366
Albach 330
Albert m. király 248
Alcibiades 151
Almásy 78
Amerika 8, 82, 105, 113, 130, 332, 355
Andrássy 85, 124, 216, 303
Anglia 21, 26, 50, 75, 84, 86, 102, 105, 110, 120, 142, 154, 173, 174, 176, 181, 187, 207, 232, 235, 242, 263, 297, 332, 347, 349, 350, 355, 359, 360
Anna angol királynő 105
Apaffy 276
Apelles 166
Apor 78
Apponyi 336
Arad 96
Arany 142
Aristides 355, 356
Aristoteles 74, 89, 118
Árpád 221
Assemblée constituante 22, 74
Ausztria 10, 11, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 30, 33, 34, 35, 36, 38, 42, 43, 44, 46, 50, 56, 181, 183, 224, 241, 263, 286, 287, 295, 301, 302, 306, 344
Ázsia 77
Babarczi 78, 205
Babothy 234
Bach 26, 89, 162
Bach-korszak 8
Bácska 79
Bader Ferencz 20
Badics 327
Bagehot 125
Bajorország 112, 263
Bajza 55, 200
Ballagi Géza 26, 46, 60, 65, 117, 173, 222, 227, 277, 289, 297, 328, 330
Ballplatz 15
Balogh János 122, 123, 211, 226, 235, 296, 303, 326
Balzac 14
Bánffy 78
Baring 35
Barsmegye 122, 211, 235, 303, 326
Bartal 68, 78, 209, 236, 244, 258, 259, 318, 375
Bartels 10
Barthalich 65
Batthyány 78, 79, 88, 145, 275, 334, 336
Bebek 85
Bécs 11, 13, 34, 38, 39, 41, 42, 50, 58, 59, 61, 101, 129, 144, 156, 198, 218, 227, 240, 312, 377, 379
Beer 30, 36, 44
Béldy 78

Belgium 245
Bentham 154, 167, 174
Bentinck, lord 17
Benyovszky 330
Beöthy Ödön 46, 78, 115, 117, 128, 216, 219, 244, 296, 298, 299, 313, 314, 318, 334, 335, 376
Bergamo 195
Bernadotte 152
Bernáth 78
Bernhardi 21
Berryer 14
Bertha 249, 250, 251, 253, 254, 316, 335
Berzsenyi 269, 284
Bethlen 78, 175, 280
Bezerédy 79, 274, 275, 296, 315, 334
Bigot de Saint-Quentin 41
Biharmegye 115, 117, 127, 244, 285, 298, 300, 312, 325, 326, 327, 334
Bismarck herczeg 24, 75, 331, 369
Bisset 349
Block 74, 113
Blücher 74, 152
Bluntschli 105, 112
Bocskay 67, 175
Bólyai 79
Bonald 73
Börne 321
Borsiczki 212, 234, 250
Borsodmegye 127, 217, 233, 238
Bourbonok 28, 245
Bristol 120
Brougham 173, 270
Bruckenthal 280
Brutus 332
Buccow 277
Buda 58, 59, 78, 92, 234, 329
Budapest 60
Buffon 316
Buol 26
Burke 86, 120, 360
Byron 145
Byzancz 10
Caesarok 29
Calderon 12
California 35
Canning 173
Carlsruhe 59
Cassius 332
Castlereagh 16
Cato 27, 92, 180, 355, 356
Cavour 24
Chotek 31, 79
Cincinnatus 92
Cicero 343, 361
Clam-Martinitz 40, 323
Cobden 360
Colloredo 325
Constituante 106
Convention 22
Coriolan 332
Cornelius Nepos 151
Cremutius Cordus 332
Croker 232
Csallóköz 57
Csaplovics 60
Császár 326
Csausz 236
Csehország 31, 37, 82
Csengeri 62, 76, 107, 128, 143, 153, 156, 159, 161, 172, 174, 180, 204, 214, 235, 245, 258, 260, 264, 266, 290, 351, 353, 368, 373, 374, 376
Cserey 282
Csongrád 78, 127
Czartorisky 16
Cziráky 55, 68, 154, 156, 196, 203, 204, 208, 222, 232, 248, 250, 252, 258, 316, 325, 334, 375

Dahlberg 376
Darwin 81
Deák Ferencz 5, 6, 11, 23, 27, 55, 63, 66, 78, 88, 91, 95, 102, 114, 119, 122, 124, 127, 140, 141, 144, 153, 159, 162, 168, 171, 182, 188, 190, 192, 197, 198, 210, 212, 213, 217, 219,

220, 221, 234, 235, 252, 767, 275, 292, 296, 303, 304, 307, 311, 313, 317, 318, 321, 328, 336, 337, 339, 340, 341, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 263, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 379
Debreczen 60, 285
Delbrück 288
De Lolme 154, 203
Demosthenes 166
Dessewffy 48, 54, 55, 60, 78, 84, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 117, 150, 153, 156, 158, 159, 163, 167, 168, 170, 171, 176, 238, 240, 241, 258, 260, 263, 285, 297, 335, 336, 338, 339, 351, 359, 373
Disraëli 17, 173, 232, 359
Döbrentey 79, 256
Döbling 187
Dobzse László 349
Dombi Márton 123
Don 271
Dőry 236
Dósa 277, 279
Draskovich 275
Drezda 19
Duna 57, 59
Dunod 277

Egyesült-Államok 7, 104, 105, 112
Eötvös br. 8, 9, 78, 107, 108, 110, 111, 113, 159, 258, 319, 335, 336, 342, 344, 345, 359, 373
Erdély 57, 78, 83, 100, 260, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 284, 287, 288
Erdődy 156
Erzsébet 248
Esztergom 92, 234
Esztergommegye 303
Eszterházy 78, 275
Európa 11, 12, 13, 15, 16, 21, 22, 27, 43, 61, 89, 90, 92, 113, 154, 303, 366, 367

Fabriczy 161
Falk Miksa 53, 140, 141, 144, 147, 150, 182, 186, 187, 344
Fáy András 47, 116, 157, 158, 159, 165, 327
Fayer 348
Fehérmegye 197, 236
Fehérvár 92, 234
Fényes Elek 49, 57, 59, 95, 297
I. Ferdinánd 63
II. Ferdinánd 45
V. Ferdinánd kir. 11, 37, 40. 41, 43, 196, 246, 247, 248, 250, 251, 309, 310, 311, 323, 361, 374
Ferencz császár 11, 13, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 46, 48, 50, 53, 54, 55, 56, 99, 100, 119, 140, 155, 156, 193, 194, 195, 215, 222, 225, 226, 227, 230, 235, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 283, 284, 295, 297, 298, 309, 310, 323, 324, 349, 379
Ferencz Károly fhg 40
Ferencz József kir. 377
Ferenczy József 54, 83
Festetich 78, 334
Fiáth 156, 197, 216
Ficquelmont gróf 25
Földváry 326
Forgách 275
Forray 78
Fox 120, 176
Francziaország 18, 19, 20, 21, 22, 28, 34, 70, 75, 83, 145, 213, 245, 263, 347
Frangepán 162
Frank 68
Frankfurt 24
Franklin 74
IV. Frigyes Vilmos 11

Galiczia 249, 282
Gara 85
Gegő 330
Gehringer 79
Gentz 73, 354
Gerando, de 65, 90, 114
Gervinus 142
Ghyczy 66, 230, 349
Gladstone 173, 359
Gneisenau 74
Gneist 110
Gorbó 283
Gosztonyi 73, 161, 164
Göthe 142, 143, 183, 378
Götz von Berlichingen 282
Grey 106
Grudzinska 302
Grünwald 79, 83, 87, 140, 141, 145, 146, 172
Guizot 17
Guzmics 203, 230, 240, 249
Győr 57, 92
IV. György angol kir. 176
Gyulay 252
Gyürky 123

Habsburgok 44, 226, 277, 309
Hajnóczi 73, 275, 331
Hallam 349
Haller 73, 283
Hampden 355, 356
Hannibal 75
Hanság 57
Hardenberg 16, 74
Hartig 28, 29, 31, 41, 46
Havasalföld 279
Heine 321
Heister 47
Helfert 38
Hellasz 75, 366
Helmeczy 79, 256
Hiray 79
Hocher 50, 89
Hohenzollern ház 24
Hollandia 75
Holst 105
Homér 333
Hont 78
Hóra-Kloska 169
Horácz 361
Horatius Cocles 193
Horvát István 77
Horváth Mihály 62, 65, 101, 122, 166, 195, 225, 275, 296, 298, 316, 321
Horvátország 65, 200, 252
Hübner 28, 31, 33, 39, 43
Humboldt 14, 74

Inkey 78
István főherczeg 44
István (Szent) király 93, 121, 229, 247, 310

Jackson 105
Jairus 300
Jakab Elek 277
Jankovich 78
János angol király 332
Járy 79
Jellasich 369
Jellinek 74
Jonet 35
Jordánszky 236
Jósika 336
József császár 24, 25, 72, 82, 99, 100, 118, 140, 155, 195, 235, 250, 278, 283
József nádor 41, 49, 54, 58, 59, 65, 146, 211, 212, 227, 228, 229, 251, 264, 297, 306, 313, 318, 321, 324, 328, 346
Józsué 379
Julius Caesar 332
Juraschek 302
Juvenalis 150

Kajdacsy 236
Kállay 78
Kánaán 379
Kant 376
Karlsbad 23

III. Károly 295, 309
I. Károly angol kir. 349, 390
V. Károly császár 104
Károly főherczeg 324
X. Károly franczia király 15, 245, 369
Károlyi 78, 85, 182, 211
Kárpátok 129
Kaspi tenger 271
Kassa 60
Kászonyi 236, 237, 230, 321
Kaunitz 195
Kazinczy 48, 49, 87, 268, 269, 285, 320
Kecskemét 57
Keglevich 78, 258
Kehida 376
Kemény Zsigmond 76, 100, 102, 107, 127, 129, 140, 141 153, 159, 161, 172, 174, 180, 185, 192, 205, 276, 278, 280, 286, 290, 376
Kendeffy 100
Kerékgyártó 330
Királyhágó 276, 278
Kisfaludy 58, 256
Kiss 78
Klauzál 66, 78, 127, 219, 318, 335, 345
Klein Hattinger 12
Kölcsey 51, 52, 55, 68, 86, 87, 119, 127, 140, 207, 208, 209, 211, 216, 219, 234, 255, 256, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 291, 292, 293, 294, 296, 299, 300, 303, 304, 311, 312, 316, 318, 319, 320
Kollár 92, 126
Kollonich 45
Kolosvár 60, 316
Kolowrat 40, 41, 182, 323, 324
Komárommegye 230, 234
Konkoly Thege 335, 337, 338
Konstantin nhg 151, 302, 303
Königgrätz 131, 372
Kont 85
Kónyi 55, 63, 95, 114, 119, 170, 197, 198, 210, 212, 234, 252, 305, 306, 307, 308, 311, 313, 314, 315, 340, 341, 361, 365, 366, 368, 377
Körmöcz 92
Korpona 97
Kossuth 5, 11, 12, 27, 47, 54, 62, 76, 78, 83, 88, 89, 91, 92, 93, 98, 99, 101, 102, 104, 107, 108, 127, 130, 140, 141, 144, 148, 152, 153, 158, 159, 162, 168, 169, 177, 178, 179, 180, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 192, 194, 218, 235, 237, 249, 259, 267, 269, 273, 288, 289, 290, 292, 297, 316, 317, 318, 320, 323, 328, 329, 330, 332, 333, 340, 346, 352, 353, 354, 355, 359, 367, 371, 373, 378, 379
Kovachich 94
Kovács Lajos 40, 41, 79, 100, 149, 150, 170, 183, 184, 257, 323
Kövy 68, 161
Krausz 35, 51
Krüdener 20
Kubinszky 334
Kulcsár 60

Labouchère 35
Lafayette 74
Lajos főherczeg 28, 40, 41, 323
II. Lajos m. király 236
Lajos (Nagy) m. király 174
Lajos Fülöp franczia kir. 15, 18, 109, 324
XIV. Lajos franczia király 105, 145, 174
XV. Lajos franczia kir. 145
XVI. Lajos franczia király 22
Lajos (Szent) franczia kir. 174
Lajtha 32, 34, 295
Lakits 375
Lamartine 372,
Lamennais 321

Latour 90
V. László m. kir. 248
Lengyelország 38, 243, 245, 263, 264, 301, 302
Leslie 168
Lessing 268
Lincoln 27, 355, 356
Lipcse 151
I. Lipót király 45, 50, 83, 229, 277, 279, 308
Lissovényi 161
Liszt Frigyes 90
Lobkovitz 50, 89
Lőcse 57
Lonovics 78, 335
Lónyay 78
Lorenz, Ottokar 20, 40
Lovassy 325, 326, 331, 346
Lukács Móricz 107
Lustkandl 375
Lykurg 362

Macaulay 27, 145, 176, 242, 350, 360
Macchiavelli 74, 143
Macdonogh 237
Madarász 100, 114, 334
Magyarország 5, 6, 26, 38, 50, 57, 58, 69, 77, 78, 79, 80, 84, 90, 100, 139, 154, 175, 182, 184, 186, 189, 191, 225, 231, 236, 240, 243, 264, 276, 277, 278, 280, 288, 295, 304, 306, 324, 353, 354, 357, 371
Maistre, de 73
Majláth 65, 78, 250, 358
Manheim 59
Manz 309
Mária Terézia 45, 50, 63, 67, 82, 248, 249, 282, 309, 344
Marich 236
Martinovics 54, 231, 326, 329, 331
Mátyás király 55, 94, 174, 221, 227
May, Thom. Ers. 207
Meade Zelina 41
Mentovich 79
Mérey 52, 299
Meskó 78
Mesnil báró 49
Metternich 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 31, 32, 37, 39, 40, 42, 43, 143, 145, 151, 155, 181, 182, 195, 209, 226, 227, 228, 233, 246, 257, 323, 374
Metternichné, Zichy-Ferraris Melanie 14, 42
Meyer Ottó 112
Mező-Telegd 285
Miklós czár 14, 18, 37, 38, 42, 187, 303
Miskolczy 236
Mittermayer 347
Mocsáry 87
Mohl 168, 349
Molesworth 106
Molière 12
Moltke 369
Montaigne 150
Montalembert 111, 366
Montesquieu 154
Morvaország 275, 327
Mózes 362, 379
Müller Johannes 354
Münchengrätz 37
Murat 150

Nádasdy 275
Nagy Pál 23, 56, 65, 74, 78, 85, 100, 202, 208, 228, 231, 232, 237, 238, 239, 241, 242, 245, 251, 258, 264, 265, 266, 318, 322, 345, 378, 379
Napoleon 13, 18, 19, 20, 24, 151, 152, 154, 181, 194, 288, 344, 356, 369
Nápoly 22
Nehemiás 346
Németország 12, 20, 23, 24, 38, 51, 75, 176, 347

Németszeghi 236
Niebuhr 36, 74
Nyitra 234, 236
Nógrád 123
Nógrádmegye 117
Nyáry Pál 101, 116, 117, 363

O'Connel 173
Odonnel 277
Olaszország 20, 38, 150, 243
Olivier 356
Ond 268
Orczy 78
Orleáns hg 324
Orosz József 97, 121, 218
Oroszország 12, 19, 21, 38, 44, 181, 263, 264, 301
Ottokár 303
Őz 331

Pálffy 78, 79, 85, 213, 266, 275, 324, 333, 334
Palugyay 53, 96, 117
Palmerston 84, 151
Palóczy 217, 335
Pardoe, Miss 79, 217, 353
Parisch 35
Párizs 34, 74, 154
Patay 78, 327
Pázmándy 130, 234, 250, 258, 294, 304, 320, 325, 347
Péchy 78, 312
Pecsovics 334
Peel 84, 173, 360
Perényi 275
Pest 48, 57, 58, 59, 66, 92, 129, 198, 256, 258, 262
Pestmegye 64, 65, 72, 101, 116, 117, 127, 257, 327, 328, 329, 333, 334, 338
Péter (Nagy) czár 166
Pétervár 187
Petőcz 89
Petőfi 164
Piemont 22
Pilgram 219, 347
Pillersdorf 28, 29, 35, 244
Pipitz 51
Pitt 120, 176, 235
Plantagenet 232
Platthy 209, 235, 236, 237, 244, 258, 318
Pogrányi 85
Polignac 213, 369
Ponori Thewrewk 163
Poroszország 19, 21, 74, 112, 263, 286
Pozsony 51, 58, 92, 156, 198, 216, 234, 269, 323
Pozzo di Borgo 16
Pressensé 201
Prévost-Paradol 84
Prónay 78
Puky 100
Pulszky Ferencz 16, 27, 38, 46, 51, 59, 65, 78, 84, 107, 117, 118, 160, 168, 216, 231, 243, 267, 317, 320, 325, 330, 347, 361, 372, 373, 376
Puzirewszky 303
Pyrker 56

Ráday 78, 116, 212, 327, 334, 337, 338, 339
Radetzky 13, 42
Ragályi 56, 100, 232, 233, 250, 252, 258, 260, 318, 322
Rákóczy 175, 236, 268, 281
Rákos 201
Reseda 164
Révay 78, 237
Révész 364
Reviczky 243, 244, 245, 246, 264, 324, 333, 358
Rhodes, James Ford 8
Richter 91, 322
Rohmer 81
Romana hg 751
Róma 36, 75, 105, 332, 361, 366
Roscher 167
Rothschild 35

Rotteck-Welcker 108, 214
Rottenbiller 79
Rudolf (Habsburgi) 303
Russel 84

Saint-Aulaire 15, 16
Salamon 83, 277
Salamon m. kir. 221
Salamon Ferencz 361
Sándor czár 20, 44, 264, 301, 302
Sárosmegye 84
Savigny 176
Savoyai ház 24
Scharnhorst 74
Schédius 79
Schey 79
Schiller 12, 70, 79, 163, 290, 378
Schlieff 74, 112
Schwarzenberg Felix 17, 26, 89, 152, 187, 195
Sedlniczky 33, 51, 52, 323
Seward 8
Shakespeare 12, 142, 143, 332
Simaházy 165
Sina Simon 50
Siskovics 318
Skerletz 261
Skythia 221, 275
Smith Ádám 166
Solferino 131
Solon 362
Sommaruga 51
Somogyi 100
Somsich 13, 54, 214, 216, 244, 318, 330, 334
Sonderbund 130
Sopron 92
Sorel Albert 17
Spanyolország 22, 124
Spielberg 327
Splényi 78
Springer 11, 33, 35, 39, 55, 197, 226, 242, 295
Sréter 115
Stadion 35, 36
Stájerország 101
Stein 74
Steinlein 297
Stifft 31
Stiles 17
Stofer 79
Strafford 297, 349, 351
Stuart Mill 113
Suhajda 67
Svájcz 112, 130
Sybel 42
Swift 150
Szalay 84, 97, 107, 189, 375
Szamos 282
Szapáry 78
Szász Károly 78
Szatmármegye 122, 127, 288, 311, 312
Széchenyi 6, 11, 12, 13, 14, 40, 41, 42, 47, 48, 49, 51, 54, 57, 58, 60, 64, 66, 71, 75, 77, 88, 91, 94, 96, 97, 101, 102, 103, 119, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 191, 192, 193, 200, 202, 210, 211, 212, 214, 222, 226, 227, 228, 233, 234, 236, 242, 244, 254, 255, 256, 257, 262, 265, 266, 285, 286, 289, 291, 292, 300, 320, 321, 323, 325, 329, 340, 344, 371, 373, 374, 375
Szécsy 275
Székely I. 329
Szemere 127, 204, 205, 209, 214, 217, 220, 226, 320, 325, 351
Szent-Ilona sziget 19
Szentiványi 78, 169
Szentkirályi 78, 98, 209, 335
Szent-Szövetség 21
Szepessy 221, 258
Szerencsy 244, 337, 349

Szigetvár 374
Szilágyi 150, 151
Szinnyey 236
Szirmay 78
Szoboszlai Papp István 52
Szőgyényi 182, 201, 226
Szokoli Mehemed 374
Szolimán 374
Szolnokmegye 281, 283
Szombathely 92
Sztáray 258
Szucsics 78, 240, 258

Tacitus 235, 360
Tagen 298, 299, 300
Taine 78
Talleyrand 16, 17
Tarnóczy 211
Tasner 77, 139, 186
Teleki 48, 78, 79, 153, 255, 258, 280, 336
Terentius 183
Thallóczy 58
Theba 379
Thierry 187
Thiers 151
Thugut 50
Thürheim 157
Tierney 235
Tisza Kálmán 198 364
Todd 84, 105, 235
Toldy 338
Tolna 57, 334
Tolnamegye 233
Török 78
Törökország 18, 44
Tóth Lőrincz 213, 234, 353, 368
Trefort 107
Treitschke 19, 36, 38, 75
Trencsén 92, 234
Turin 235

Ugocsamegye 329
Ujházy 78
Ulászló 212, 238, 247, 248, 306
Ürményi 54, 78, 154, 375

Vág 59
Vághy 79
Van Peng 165, 172
Varsó 302
Vásárhely 78
Vásárhelyi 79
Vasmegye 57
Vaszary Kolozs 52, 201, 202, 203, 208, 211, 221, 224, 233, 237, 238, 239, 240, 241
Vay 78, 232, 238, 318
Vécsey 78, 162, 168, 169, 175, 176
Vegetius 126
Velencze 105
Vespasian 143
IV. Vilmos 106
Virchow 81
Virmont 277
Virozsil 62, 68, 94, 95, 199, 219, 375
Visegrád 248
Vörösmarty 47, 289, 379
Vukovich 78, 320, 325, 348

Wallis 50
Wallmoden 79
Walpole 27
Wenkheim 79
Wenzel 64, 66
Werbőczy 82, 83, 85, 116, 168, 175, 199, 212
Wesselényi 25, 47, 54, 78, 88, 100, 140, 148, 153, 156, 159, 164, 169, 179, 180, 182, 212, 265, 267, 269, 274, 275, 276, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 194, 300, 303, 311, 312, 313, 316, 318, 320, 325, 326, 329, 330, 340, 346
Wildner 347
Windischgrätz hg 37, 38, 39, 149, 377
Wirkner 29, 47, 50, 51, 52, 62, 71, 76, 83, 89, 99, 123, 214,

219, 244, 266, 297, 298, 320, 346, 379
Wurmbrand 285
Würtemberg 263
Wurzbach 283

York 74

Zalamegye 117, 119, 127, 304
Zedlitz 51
Zendaveszta 68
Zichy 78, 79, 140, 141, 149, 155, 157, 163, 167, 176, 183, 214
Zinzendorf 50
Zlinszky 67
Zrinyi 189, 325
Zsedényi 79, 217
Zsibó 282, 283
Zsigmond magyar király 93, 199, 221, 248

A MAGYAR ÁLLAMISÁG FEJLŐDÉSE, KÜZDELMEI.

POLITIKAI TANULMÁNY.

IRTA

BEÖTHY ÁKOS.

II. RÉSZ.

AZ UJ MAGYARORSZÁG.
AZ 1825-IKI ORSZÁGGYÜLÉSTŐL AZ 1848-IKI TÖRVÉNYEK SZENTESITÉSEIG.

II. KÖTET.

BUDAPEST.
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA.

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

HARMADIK KÖNYV.

AZ ÖNTUDATOS AKCZIÓ KEZDETE. KOSSUTH ÁTVESZI A VEZÉRLETET. A TÖREKVÉS AZ ALKOTMÁNY REFORMJÁNAK BÉKÉS UTON VALÓ KERESZTÜLVITELÉRE. A REMÉNYEK MEGHIUSULÁSA.

A „PESTI HIRLAP“ MEGJELENÉSÉTŐL AZ 1844-IKI ORSZÁGGYÜLÉS BEZÁRTÁIG.

ÖSSZEGEZÉS.

I. Kossuth fellépése. Tájékoztató észrevételek. Vélemények a helyzet- és időpontról, midőn a »Pesti Hirlap« megindult. A lapnak megindítása. Első czikkeinek ösmertetése. A mérséklet szelleme, mely czikkeit átlengi. Bizonyítékok e mellett. A visszahatás ellene. Széchenyi »Kelet népe«. Az irodalom, mely ebből származik. Kossuth felelete. A vita mérlege. A »Pesti Hirlap« pályafutása. Kossuth megválik a laptól. Találkozás közte és Metternich között.

II. Kossuth hirlapirói működésének elemzése. Kitérés a sajtó intézményére. Annak jellege mint a közvélemény szerve. Ellensége minden önkénynek. Cremutius Cordus és Desmoulins Camille esete. A kormányok akcziója ellene. A sajtóczenzura. Dessewffy József véleménye a szabad sajtót illetőleg. A névtelenség kérdése. Junius példája. A sajtó demokratizálása ezen korszakban. Az akkori sajtóviszonyok Angliában, Franczia- és Németországban. A sajtóviszonyok nálunk Kossuth fellépte előtt. Egy megfelelő ujságnak általánosan érzett szüksége. Kossuth és lapja ennek a szükségnek megfelel. Munkássága és szorgalma. Kiváló dolgozótársai. Kossuth irálya. Czikkeinek irányzata. Emberszeretet, szabadelvüség. jogérzet jellemzik azokat. Bizalma a nemzet képességeiben.

III. Kitérés a politikai pártok elméletére. A pártok képződése egy nemzet politikai életének folyománya. A közélet iránti érdeklődés annak előfeltétele. Cicero meghatározása. A pártok élete. A pártok czélzata képezi annak lelkét. Közjogi és politikai pártok. A pártszervezés mint a testnek fogalma. Külsőségek. A pártok elnevezése. Jelvények. Egészséges és nem egészséges pártképződések. A pártok erkölcstana. A pártok lélektana. Rohmer és Macaulay osztályozása. Wachsmuth munkája a pártok történetét illetőleg. Az ő történeti felosztása.

IV. Konkrét vonások a pártok életéből. Pártosság a klasszikus hajdankorban, a zsidók, görögök és rómaiaknál. Pártosságok az ujkorban, a franczia forradalom pártélete. Az angol pártok, Whigek és Toryk. Tanulságok az angol pártéletből; a parlamentáris rendszer természete és előnyei.

V. A pártosságok hazánkban. A Habsburg-uralom előtt és alatt; a kuruczság és labanczság közötti ellentétnek feltünése és állandósága, mint a vegyes házassági viszony természetének folyománya. A szat-

mári békekötést követő idő nem volt kedvező a pártképződésekre. A viszonyok változása 1825 után, habár a képződések szabatos kidomborodást nem nyernek. A konzervativ szervezkedés kezdetei az 1839-iki országgyülés után. A konzervativizmusnak európai és osztrák vonatkozásai. Az indokok, melyek a párt alakulásánál szerepeltek. Annak alapgondolata, valamint eredendő fogyatkozása.

VI. A konzervativ párt kitünőségei. Dessewffy Aurél, Jósika Sámuel, Apponyi György, Szécsen Antal, Dessewffy Emil jellemzése.

VII. A szabadelvü párt. Az elnevezés eredete és jelentősége. Általános európai irányzatok. A magyar szabadelvüség eredeti jellege. A szabadelvü párt tulajdonképpen az egész nemzetet foglalja magában. Az irodalom és költészet szerepe ezen mozgalomban. Vörösmarty, Petőfi, Bajza.

VIII. A vezérférfiak, Batthyány Lajos, Eötvös József, Szalay László, Szemere Bertalan, Csányi László, Beöthy Ödön jellemzése.

IX. A reformmozgalmak kezdete. A szatmári XII pont. Az általános helyzet, valamint a mozgalmak különböző fázisai. Az adó kérdése. Házi és hadi adó. A házi adó nyomul előtérbe. Kossuth czikkei e tárgyban. A mozgalom a vármegyékben pro és kontra. Fehér-, Szatmár- és Zalamegye mint a megyék többsége elbuktatja azt. Széchenyi adótervezete és magatartása.

X. A nemzetiségi kérdés. Eötvös József tudományosan tárgyalja azt. Szerinte az egésznek forrása hatalom- és uralomvágy. Kulturális és politikai nemzetiség. A nyelv mint a közösség érzetének eszköze. A történeti fejlődés. A nemzetiségi elv az államok képződésénél. Svájcz, Anglia és Irland példája. A nemzetiségi kérdés nálunk. A deák nyelv helyettesítése a magyarral. Az osztrák kormány mozgósítja a nemzetiségeket a magyarság ellen. A panszlavizmus mint a reakczió fegyvere.

XI. A horvát szakadárok. Gáj Lajos mint kezdeményező az udvar eszköze. A jogi és történeti előzmények, melyek a szakadárok követelései ellen bizonyítanak. Horvátország elnevezésének nincs jogi alapja. Sem közjogi különállásának. Ellentét közte és Erdély között. Horvátország jogköre lényegében megyei jogkör volt. Törvényhozási, kormányzati, közigazgatási, jogszolgáltatási alárendeltsége. A horvát nemességnek hazafias magatartása. Zágrábmegye körirata. Széchenyi István akadémiai beszéde.

XII. Az 1843-iki országgyülés. A remények meghiusulásának országgyülése. Az ellentét a nemzet és kormánya között mind élesebb lesz. A választások parlamentáris jellege. Az adó kérdése mint jelszó. Deák elmaradása az országgyülésről. Az országgyülés tárgyalására nézve jobban vagyunk tájékozva mint elébb. A pártok aránya. Az alsó táblán az ellenzék, a főrendi táblán a kormánypárt az úr. Az ellenzék a kerületi ülésekbe teszi át a tárgyalás súlypontját. Az ellenzék békülékeny hangulata. A horvát kérdés felzaklatja

a kedélyeket. Annak különféle fázisai. A magyar nyelv hivatalos nyelvvé emeltetik. A főrendiház csökönyös magatartása meghiusítja a reformok nagy részét. Büntetőtörvénykönyv, városi ügy, a közteherviselés gyakorlati keresztülvitele, a földhitelintézet felállítása mind hajótörést szenvednek. A válság kitör a vámpolitikai kérdésnél. Az ország gyarmati helyzete és Ausztria általi kizsákmányolása. A vámpolitikai bizottság. Annak munkálata igen magas szinvonalon állott és sok előrelátást tanusított. A felirat, mely a nemzet sérelmeit elpanaszolja és orvoslást kér. A kormány elutasító válasza. Klauzál bizalmatlansági szavazata, mely az alsótáblán egyhangulag elfogadtatik. Az országgyülés vége. Az általános elégedetlenség. A parlamentáris kormányzatra való törekvés lesz a küzdelem jelszava.

I.

A jelen munkának folyama alatt többszörösen szóltam a mostan vázolandó korszakról, elkeresztelve azt a Kossuth akcziója korszakának, melynél a vezérlet, már annak következtében is, az ő kezeibe került, mert mint látni fogjuk, Széchenyi egyszerüen letörik, Deák pedig kiesik a versenyből, melyre vonatkozólag igaz, be kell ösmernem, hogy az részben azon tempónak volt folyománya, melylyel Kossuth a futamot — hogy a hasonlatnál megmaradjunk — vezette. Azt is állítottam, hogy az ő akcziója, a maga lefolyása- és egymásutánjában, lényegileg a támadás jellegével birt, ellentétben az elébbivel, mely a legjobb esetben sem ment tovább a passzivitásnál, vagyis az alkotmány elleni merénylet visszautasításánál.

Kénytelen voltam arra is rámutatni, hogy az adott viszonyok alapján az összeütközés az osztrák és magyar rendszer között kikerülhetlenné vált, melynek a történeti viszonyok általános indokai mellett, a különleges indítékai az előadás fonalán elő fognak adatni. Így állván a dolog, könnyen érthető a következtetés, hogy az összeütközésnek Kossuth volt az előidézője, hogy az egész nála egy bizonyos czélzatossággal történt. Valamint az is feltehető, hogy eme czélzatosságnál részben személyi, részben tárgyi mozzanatok szerepeltek. A személyes mozzanatok között bizonyára szerepelt a hiuság, a nagyravágyás, a kiállott szenvedés miatti bosszu. A tárgyiak között magának az átalakulásnak rendszeres, programmszerü felállítása, mely az izgatás minden eszközeinek felhasználásával keresztül is vitetett, tekintet nélkül a következményekre.

De ezek a feltevések, melyek azon időben ellenfelei részéről minduntalan hangoztattak és még ma sem némultak

el teljesen, a tényeknek száraz előadása által meg fognak czáfoltatni.

Készséggel beösmerem, hogy abban az értelemben nem fognak megczáfoltatni, a mennyiben Kossuth egyéniségének hatalmas volta az indokoknak egyik igen jelentékeny tényezőjét alkotta, épúgy mint a hogy ez Bismarcknál is megtörtént. De a mint a törekvés a német egységre ő előtte is létezett, továbbá mint a hogy a Poroszország és Ausztria közötti versenygést nem ő csinálta, úgy áll a dolog Kossuthra nézve is. Csakhogy míg Bismarck később határozottan törésre vitte, ilynemü czélzat Kossuthtól teljesen távol állott és határozott fellépése daczára a legnagyobb türelemmel és mérséklettel dolgozott, főleg abban az irányban, hogy minden hatalmi tényező a reform ügyének megnyeressék. Csakis ennek a törekvésnek teljes fiaszkója s a helyzetben levő erő volt az, mely lépésről lépésre, nyomról nyomra a válságot előidézte.

Abban a kombináczióban: határozottság mellett mérséklettel dolgozni, lélektanilag, valamint politikailag nincsen semmi ellentmondás. Megfelel annak az ösmert latin közmondásnak: »*fortiter in re, suaviter in modo*«. Határozottan eljárni a lényegben, simán a formában. Ott van Deák működése a hatvanas években, mely ezen követelményeknek teljes mértékben megfelelt. És a mérséklet mellett Kossuthnál több fontos indok dolgozott. Egyik az volt, hogy a kibékülés a kormány és nemzet között úgy a hogy meg lévén kötve, melynek szabadulását köszönheté, neki különösen tartózkodni kellett, nehogy az érdes fellépés személyes szinezettel birjon, a bebörtönzésért való bosszú szinével. Tényleg lehetett továbbá azt is hinni, hogy a kormány akarja a reformokat, a minek következtében az 1843-iki országgyülési előterjesztések bizonyíték gyanánt szolgálhattak.

Azt sem kell elfelejteni, hogy a vezéri akcziót illetőleg magára volt hagyatva. Deák nem segítette, Széchenyi fellépett ellene. Hogy pedig oly roppant hatalommal birjon, mint a hogy az bekövetkezett, azt maga sem álmodta meg. Állása minden körülmények között óvatosságot igényelt, a mi annyira uralkodott a helyzeten, hogy az 1848-diki törvé-

nyekben kifejezett reformok hirdetése, felállítása csak lassacskán történt.

Hozzá járul még azon körülmény is, hogy ámbár e reformeszméket ő hirdette, terjesztette leginkább s a közvéleményt számukra ő hódította meg, mégis tartózkodott attól, hogy ebben az irányban hivatalosan vezéri követelményekkel lépjen fel. Az első programmszerű alkotást, a szatmári 12 pontot, melyről később lesz szó, habár az ő eszméit tartalmazták, nem ő kezdeményezte.

Mennyi óvatosság és tartózkodás jellemezte eljárását, valamint az egész ellenzékét, legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy annak daczára, miszerint a szóban levő eszmék csakugyan már a levegőben szállongtak és az egész közvélemény hitágazatát alkották, mégis csak 1847-ben jutott a dolog egy programm megállapításáig, melynek keresztülvitele a messze távol ködében lappangott. Még az 1847-iki országgyülés kezdetén is a kormány ötven perczentre kialkudhatott volna, oly kétesen festett a helyzet.[1]

Sokat tett csillapító irányban a küzdelemnek akadémikus jellege. Ezt olyképpen értem, hogy arról szó sem lehetett, hogy az ellenzéki férfiak hivatalhoz jussanak, természetesen főleg abból a czélból véve a dolgot, hogy reformjaikat meg is valósítsák. Említettem már Klauzál és Deák nyilatkozatát a kormányhivatal vállalását illetőleg. Így volt az Kossuthtal, és ő, mikor követté megválasztották, nyilvánosan fogadalmat tett, hogy ezt tenni nem fogja.[2]

Igaz, hogy ezzel szemben felhozható ama kifogás, hogy, ha nem létezett programm és ennek megvalósítása végett czéltudatos akczió, akkor miképpen lehet úgy Kossuth mint ama nemzedék számára követelni azt a magasztaló minősítést, melyet a történet csakis abban az esetben szokott kimondani, mikor ezen tényezőknek meglevését világosan és szabatosan megállapítja.

Erre vonatkozólag is előzetesen csak annyit kivánok

[1] Lásd erre vonatkozólag *Kemény* tanulságos felsorolását: Forradalom után, 52. és 56. lap.

[2] »Pesti Hirlap«, 1847. október 21-iki szám.

felemlíteni, hogy ha a kérdés úgy is állana, az még akkor sem csökkentené az érzelmeket, melyeket mindketten, Kossuth mint nemzedéke, hazájok ujjászületése szempontjából szereztek. Nem pedig azért, mert ha nem is ők idézték volna fel az eseményeket, melyek a nemzeti ügy diadalát létrehozták, tényleg azok nem találták őket készületlenül. A helyzet magaslatán állottak, az alkalmat üstökénél fogva meg is ragadták és oly jól végezték a dolgukat, hogy előre megállapított terv esetére sem járhattak volna el különben. Egy oly gránittalapzatra építék fel alkotásukat, melyet semmi vész vagy vihar megingatni nem birt.

Azon időpontnak jelentőségét, midőn a »Pesti Hirlap« megindult, következőképpen jellemzi Széchenyi.[1] Szerinte a mult országgyülésnek végszaka hasonlított ahhoz, mikor Napoleon leveretése után a szövetséges seregek Párist megszállották. Akkor ugyanis a mérvadó egyéniségek közt az volt az általános nézet, hogy a földi dolgok olyannyira összebonyolódtak, miként az emberek felfogása nem sokat nyom többé és az istenség közvetlen beavatkozása veszi kezdetét.

Eötvös József[2] egyetért Széchenyivel a helyzet fontosságára nézve, csak abban tér el tőle, hogy a döntést az emberi szabad akarat tárgyává teszi. Azt mondja ugyanis, hogy ezen pillanatok a magyar nemzet életében olyatén természettel birtak, a mikor a jövendőnek irányát illetőleg annak különféle utak között kell választania. Csakhogy a nehézség abban állott, hogy az utak mindegyikének végpontja kétes kimenetelü volt, miután egyiknél úgy mint másiknál a siker, vagy ellenkezőleg a balsiker esélyei körülbelől egyenlően mutatkoztak.

Ilymódon tehát Kossuth vállalkozása a közvélemény tájékozatlanságának közepette az utmutató jellegével birt. Hogy erre mennyire volt szükség, azt első ellenfele, Széchenyi István[3] is beösmerte. Ő azt a nézetet vallja, hogy a haladásnak egy oly organumra van szüksége, mely mintegy Ariadne-

[1] Kelet népe, 41. lap.
[2] Kelet népe és a Pesti Hirlap, 1. lap.
[3] Kelet népe, 58. lap.

fonál gyanánt szolgáljon a különféle nézetek utvesztőjében. Szükség van pedig ezen fonálra azért, hogy nagy és kicsiny, gazdag és szegény, azonkivül minden erő, érdek, sőt szenvedély egy czél felé vezéreltessék, mely nem egyéb, mint teljes biztosíték mind az önkény, mind az anarkhia szörnyetege ellen. Dessewffy Aurél[1] is belátta az irányítás helyességét. Ő különösen abból indult ki, hogy miután az előbbi országgyülés bevégeztével a kibékülés a pártok között megtörtént és a nyugodt eszmecsere ideje bekövetkezett, ennek különösen a jövő törvényhozás előkészítése szempontjából megfelelő organumokra van szüksége.

Dessewffy ugyan jobb szerette volna, ha a tájékoztatás egy havi folyóirat alakjában jött volna létre, de végre egy napilapnak megjelenésével is megbarátkozott. A közvélemény maga a legnagyobb horderejü eseménynek tekintette ezen kezdeményezést, az egyik rész a haza ujjászületését, a másik annak végromlását vélte benne láthatni.[2]

A lap 1841. január 2-án jelent meg Landerer kiadásában, még pedig 60 előfizetővel, a másik félévben azonban e szám már 400-ra szaporodott,[3] később pedig a hatezeret meghaladta. Ezen siker mostanság is szép eredménynek tekintetnék, de akkoron példátlan esemény számba ment. A lap programmja minden hangzatosságot kerülte. Igérte a mérsékletet és illedelmet, mely a jó szándék és az igazság bélyege, továbbá hangsúlyozta, hogy szennyes érdekek vezetni sohasem fogják. Meggyőződése nem leend eladó. Az ész felsősége, az érvelés ereje előtt mindig meg fog hajolni, de sem a hatalmasok komor tekintete, sem polgártársainak heve sohasem fogja kitűzött utjáról eltántorítani. A lap már mindjárt kezdetben oly gazdag tartalommal jelent meg, hogy a közönség igényeit teljesen kielégítette. Legfontosabb része az első czikk volt, mely rendesen Kossuth tollából került és országos és közérdekü kérdéseket tárgyalt, és az e fajta czikkeket Kossuth az azóta általánosan elfogadott *vezérczikk* névvel jelölte meg.

[1] X. Y. Z., 50. lap.

[2] Kelet népe és a Pesti Hirlap, 7. lap.

[3] *Kossuth:* Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 61. lap.

Nem érdektelen megösmerni azon thémákat, melyeket a lap első számaiban megbeszélés tárgyává tett és melyek irányát illetőleg elég hangzatosan beszélnek.

Az első vezérczikk a pénz szükéről szól, a második a nyelv ügyével foglalkozik. III. A nemzeti szinház jövője. IV. Betyárizmus. V. Pálinka mirigy. VI. Kinvallatás. VII. Törvényszéki tárgyalások nyilvánossága. VIII. Nem-nemesek birtokképessége. T. i. akkor még a lehetetlenségek sorába tartozott, hogy nem-nemes ingatlanokat vehessen, csakis az 1844-iki országgyülés hozott erre megfelelő törvényt. IX. Lelenczházak szüksége. X. Pesti református főiskola. XI. Halál és nyomor. XII. Örökváltság. XIII. Nemzeti hivatás. A magyar táncz hódítása a társaséletben. XIV. Műipar. XV. Kisdedóvás. XVI. Nemzeti veszély, egyes vármegyékben történt verekedések. XVIII. Halottasházak, nehogy tetszhalottak eltemettessenek. XVIII. Nemzeti szinház ügye. XIX. Bünügyi kérdések. XX. Gyermekkórház. XXI. Unio a protestáns felekezetek között. XXII., XXIII. Ősiség. XXIV. Játékszenvedély. XXV. Bot, vessző és korbács, mint testi fenyítékek. XXVI. Aprócska kényurak, megyei és községi zsarnokok. XXVII. Realizmus, humanizmus és így tovább.

A felsorolt czímek, úgy vélem, eléggé jellemzik a czikkek tartalmát és bizonyítják azt, hogy kezdetben inkább társadalmi és kulturális kérdéseket tárgyalt, csakis később ment át bizonyos óvatossággal a közjogi és politikai problémákra, azonban mindig nyugodtan és mérsékelten tárgyalta ezeket. De azért így is mindjárt két röpke szólamot hozott forgalomba, melyek jelszavakká váltak, hatást és ellenhatást keltve fel. Az egyik a 32-ik vezérczikkben található fel, mely az iparegyesületekről szólt és a szabadelvüek azon sajátszerü kategóriáját jellemezte, kik barátai voltak a szabadelvüségnek, míg kegyelem szinében jelentkezett; de a gondolat fejökre nőtt és érzelmeiket sérti a jelen nemzedék, melynek *kegyelem nem kell, de jogot és igazságot követel.* A másik szintén nagy jelentőséggel birt. »Hivatás« czímen tulajdonképpen a főrendeknek szólt, de a régi közmondás szerint ángyomasszonynak mondám, de komámasszony, vagyis a kormány érthetett belőle. Ez képezte a Széchenyi-féle polémia sark-

pontját úgy annyira, hogy még hat év multán a *Politikai programmtöredékek*-ben is hangoztatja, sőt bevádolja, hogy ám járja Kossuth tovább is a felvett »nélkületek, sőt ellenetek«-féle villi-tánczot. Somssich pláne azt találta, hogy a kormány elleni taktika jut benne kifejezésre.[1]

Érdemes ezen czikket ma is elolvasni. Álljon itt belőle e nehány sor: »Ne gondolja senki, hogy a nivellálás eszméje erőt vett volna a nemzeten, vagy annak történetén. Mi szeretjük nemzetünk multját és sohasem fogjuk azt elfelejteni. Hazánknak mult időkről képe, nagy vonásaiban, a magyar ember előtt mindig szívemelő, még szerencsétlensége árnyéklatában is igéző, még botlásaiban is érdekes marad. Pedig vannak nevek, melyek a mult idők dicsőségével összeforrasztvák. Ha ilyen név tünik fel a nemzet előtt az életben, csak szólni, csak tennie kell az irányban, melyet a hazafiság megjelöl és első szavánál a nemzet figyelme és bizalma felé fordul és első lépteinél felkarolja azon roppant erő, mely nélkül ma már az ébredés korában jót sem lehet tenni.«

»Kiknek már nevöknél fogva ily hatáskör nyillott, — melyet mások csak hosszadalmas munkálkodással érhetnek el, — ezekre, ha akarják, szép jövő vár. Ha, mint bizton hiszszük, nehány lelkesebb tagjaik példája által ösztönöztetve, képesek kivetkőzni a szükkeblüség, szeretetlenség, elnemzetlenedés lepleiből, ha érezik, hogy igazságosnak lenni nem áldozat, akkor, ha e nemzetnek hivatása és rendeltetése van, az bizonyára teljesülni fog *velök és általok, ha nekik tetszik, nélkülök, sőt ellenökre is, ha kell!*«

Úgy vélem, az előadottakban minden határozottságuk mellett semmi sincsen, a mi a politikai ildom és szabályosság ellen vétene, a mi ellentétben állna azzal, a mit Kossuth magatartására, még mérsékletére nézve is mondottam. Kétségtelenül megnyilatkozik benne az akcziónak, sőt a támadó akcziónak gondolata, csakhogy elébb a hatalmi tényezőket lojálisan kinálja meg az együttműködéssel a reformokat illetőleg, melyeket ők magok is halaszthatlanoknak tartottak, és melyeknek mértéke az ellenzék részéről a legszerényebb

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, II. kötet 5. lap.

alakban lőn megállapitva. Csak hogyha ezen ildomos és méltányos fellépés eredménytelen marad, akkor következik be azon állapot, mely egymással szemben találja őket. Ha mégis e sorok hatást és ellenhatást idéztek elő, úgy ennek indoka részint a bennök foglalt igazságban rejlett, részint abban, hogy néha az igazság a legjóravalóbb egyéneket is kellemetlenül érinti. És végre főleg abban, hogy az osztrák rendszer lidércznyomása folytán oly fülledt és villamossággal megtelt légkör keletkezett, melyben a legkisebb szikra képes volt gyujtani. Említettem Kossuth mérsékletét. Hangsúlyozni kell, még pedig mindjárt kezdetben, hogy ezt mások is beösmerik. Így Horváth Mihály [1] a közadózás kérdésére, továbbá Kemény Zsigmond [2] az általa vezetett ellenzék magatartására nézve. Sőt még Somssich Pál is, ki vele 1847-ben szembe szállott, a szabadságharcz leverése után irt, nagy feltünést keltő munkájában [3] az igazság érdekében nem késik mellette ily értelemben tanuságot tenni. Végre ezen korszaknak legujabb történetirója [4] például különösen kiemelte, mint óvakodott Kossuth attól, hogy az iparegyesületi mozgalmakba a politikát belekeverje. Még a mért leginkább megtámadták, a sovinista rajongásra nézve is, Eötvös József kiállítja számára a bizonyítványt, hogy a magyarosodás ügyében talán senki sincs, a ki lelkesedésében több mérséklettel, a nem magyar ajku honfitársak iránt több tisztelettel szólna, mint Kossuth.[5] Horvátországot illetőleg Pestmegye 1842. junius 10-én elfogadta Kossuth azon indítványát, hogy az törvényhozási és kormányzati autonomiát kapjon.[6] Tehát a viszonyt már akkor úgy kivánta megállapítani, a mint hogy azt Deák később létre is hozta. Mindjárt rá fogunk jönni, hogy Széchenyi irányában is mennyi előzékenységet tanusított, hogy párhuzamosan haladjanak. Metternichnek is, látva annak jóindulatát személye és az ország iránt, igéretet tett, hogy

[1] Huszonöt év, II. kötet 143. lap.
[2] Forradalom után, 57. lap.
[3] Das legitime Recht Ungarns und seines Königs, 18. lap.
[4] Millenáris történet, IX. kötet 558. lap.
[5] Kelet népe és a Pesti Hirlap, 18. lap.
[6] »Pesti Hirlap«, 1842. junius 19-iki száma.

oly kérdéseket, melyek a kormányt kellemetlenül érintik és annak reformakczióját megnehezítik, hallgatással fog mellőzni.[1]

Igen tapintatos volt magatartása azon korszak egyik legégetőbb kérdésében, a vegyes házasságok kérdésében, mely kombinálva a reverzálisok mozzanatával, sok port vert fel és a szenvedélyeket mozgásba hozta, miután az életviszonyok legfontosabbikát, a sziv- és családi életet akarta szabályozni. Kossuth maga is vegyes házasságban élt, maga ágostai, neje, Meszlényi Teréz, római katholikus hitvallásu volt. Daczára annak, hogy ebben neki is, mint minden felvilágosodott embernek, meg volt a saját álláspontja, mégis, nehogy czikkeit személyes indokok sugallatának tekintsék, a kontroverziában részt nem vett. Mely tartózkodását maga is felemlíti.[2] Ott volt egy másik kényes kérdés, a házi adónak a nemesség általi elvállalása, mire később visszatérek. Itt csakis az összefüggés szempontjából hozom fel.

Alig hogy a »Pesti Hirlap« megindult, a visszahatás ellene megkezdődött. Az első mozzanat volt a kormánypárti közlönynek, a »Világ«-nak alakítása. A lap kezdetben nem volt szerencsés kezekben. Szerkesztője, Jablanczy, mint a hogy Kossuth megtorlólag felemlíté,[3] daróczos rivalgásokkal, durva, otromba személyeskedésekkel, nemtelen gyanusítgatásokkal dolgozott. Maguk a lapnak pártfogói belátták, hogy ez egy teljesen czéltévesztett eljárás, és így a legrövidebb idő alatt egy méltó vetélytárs, Dessewffy Aurél lépett a porondra és irta gyönyörü czikkeit, melyek összegyüjtve meg is jelentek,[4] míg csak a kora halál el nem ragadta. Halála után a lap fivére, Emil kezeibe ment át. Ezen lap működése a korrekt eszmecsere és vitatkozás terén mozgott, tulajdonképpen alkateleme volt a konzervativ ellenakcziónak, melyről később lesz alkalom szólni.

Némileg más kategóriába tartozik Széchenyi támadása, melyről itten kell szólnom, nemcsak azért, mert összeköt-

[1] *Horváth* Mihály: Huszonöt év, II. kötet 304. lap.
[2] »Pesti Hirlap« 1843. augusztus 13-iki szám.
[3] »Pesti Hirlap« 1841. október 16-iki szám.
[4] *X. Y. Z.* könyv.

tetésben van a »Pesti Hirlap« alakulásával, hanem, mert Kossuth működésének kezdetére vet jellemző világot; valamint a kettőjök közötti viszonyra vonatkozólag alapvető fontossággal bir, főleg mint azon állításomnak bizonylata, mely Kossuthnak azon becsületes törekvésére vonatkozik, meghozni minden áldozatot azon czélból, miszerint a Széchenyivel való együttes és válvetett működést létre hozza, és a mérvadó elemek segédkezését a reformakczió számára megnyerhesse.

Széchenyi ugyanis ekkor kezdte meg sajnálatos homlokzatváltozásának végrehajtását, melyet méltán lehet *salto mortale*-nak nevezni, mert hiszen úgy saját, mint nemzetének sorsára kártékony befolyást gyakorolt. Az egész eljárásnak más magyarázatot adni nem lehet, mint hogy — majdnem egyedül az egész országban — mintegy sejtelemszerüleg kiérezte, hogy nagy vetélytársában minő titáni erő lakozik, és hogy képes lesz az egész országot fenekestől felforgatni. És ő e válságtól az ország érdekében rettegett. Az ország érdekében, miután könnyen megállapítható, hogy jóhiszemüségéhez kétség nem férhet. Széchenyi Istvánról, már személyisége értékességénél fogva nemcsak fel kell ezt tételeznünk, de erre a pontra nézve a teljes próbával rendelkezünk.

Az egész kontroverziának, mely közte és Kossuth között ezen idő alatt folyt, éppen ezen szempontból kiugró pontját érinti egy nyilatkozata, mely a »Kelet népe« közzététele után, későbben a »Jelenkor« hasábjain 1843. február 13-án jelent meg [1] és mely ezen kérdésre néve, mondhatni, perdöntő bizonyítékot képez. Ebben azt mondja, hogy Kossuthnak minden bűnét megbocsátja, sőt hozzá szegődik, ha politikai fölényének azt a bizonyítékát szolgáltatja, miszerint az állámélet jelenlegi rozoga épülete helyett egy dicső és tartós lakást tud emelni. Ha ezt meg tudja tenni, akkor kötelessége minden magyar embernek neki magát alárendelni. Nem az a kérdés, ki első, ki utolsó, hanem hogy felemelkedjék a haza. Ösmeretes, hogy ezen igéretét az 1848-iki márcziusi napokban fényesen be is váltotta. Ez azonban nem

[1] *Széchenyi* István hirlapi czikkei, I. kötet 395. lap.

másítja meg azt a tényt, hogy Széchenyi Istvánt már a Hirlap első számai teljesen kihozták sodrából. Kossuth maga felemlíti,[1] hogy alig kezdte meg ujságja pályafutását, máris Széchenyi a kaszinóban, magántársaságokban, a hol csak megfordul, ékesszólásának minden fegyverével azon dolgozik, hogy a magasabb körökben a lap ellen ingerültséget, gyülölséget keltsen. Szükségét látja, tudtára adni az embereknek, hogy Kossuthtal hajba fog kapni és ellene nem hirlapi polémiát kezd, de egész könyvet ir.

Ezt teszi, daczára annak[2] hogy, saját bevallása szerint, többen jóakarói és barátai közül ezen ballépésről lebeszélik, mit különösen Deák Ferencz azzal pecsétel meg, hogy a Hirlap még nagyon rövid életü arra, miszerint irányának hasznos vagy ártalmas voltáról végleges itéletet lehetne mondani. Ezen könyv a »Kelet népe« volt, melyet az összefüggés miatt itten úgy előzményei és következményei, valamint tartalmát illetőleg röviden ismertetni kell.

Széchenyi fellépése az egész közvélemény előtt annyival inkább csodálatot keltett, mert, mint tudjuk, egy évtized óta könyvet nem irt, még a Stádiumot sem fejezte be. Általában attól, a mit politikai akcziónak lehet nevezni, lehetőleg távol tartotta magát. Hozzá, mint látni fogjuk, támadásának semmi tárgyilagos alapja nem volt, úgy hogy Kossuth joggal szólhatott róla, mint megbotlott óriásról.[3] A közönség fejéből nem is lehetett kiverni azt a gondolatot, hogy egy neme a megbántott hiuságnak vezérelte eljárását. Finoman és szellemesen ad ennek kifejezést a »Pesti Hirlap« egy későbbi száma[4] mondván, hogy Széchenyi egy ifju sziv gerjedelmével szereti hazáját. Mint egy ujkori Rómeó azt hiszi, hogy csak ő boldogíthatja imádottját és ha más udvarlót lát közelében, nem tudja, hogy hová legyen féltékenysége miatt.

Minden esetre e hasonlat annyiban a szeg fejére talált, mert a »Kelet népe«, azon dolgozatok közé tartozik, miket

[1] Felelet Széchenyi Istvánnak, 72. lap.
[2] Kelet népe, 372. lap.
[3] Felelet Széchenyinek, 12. lap.
[4] 1847. julius 18-án.

hirneves szerzője valójában szivének vérével irt meg. Jelige gyanánt ott találjuk Virág Benedeknek, annak a szent aggastyánnak, mély értelmü mondatát: »Jó hazafinak lenni nehéz, de nem lehetetlen«. Egy jegyzetben még azt is hozzá teszi Széchenyi, hogy ezen mondatot Londonban találta egy ösmert költőnél, Bowringnál, ki gyüjteményes könyvébe felvette. Azon számtalan személyes vonatkozásnál fogva, mely benne található, úgy Kossuth, mint Dessewffy és Eötvös autobiografiának keresztelték el azt. E két utóbbi azt is találta,[1] hogy ezen vonatkozásokat azért is lehetett volna mellőzni, mert azok a nemzet szivébe a hála betüivel vannak bevésve.

Bizonyára akkor teljes mértékben igazuk is volt e kiváló magyarázóknak, de a késő utódok, kik nem voltak azon helyzetben, hogy Széchenyi működésének tanui lehettek és annak minden mozzanatát ösmerték volna, csak hálával tartozhatnak érette, hogy a munka ily természetü szinezettel birt, miután annak éppen ezen részei bő anyagot szolgáltattak a »legnagyobb magyar« megértésére. A »Kelet népé«-nek egyes részei folytonosan idéztettek és fognak is idéztetni, míg csak jeleseink élete érdeklődést kelt e haza fiaiban.

A munka kezdetén Széchenyi örömrivalgásba tör ki a felett, hogy a nemzet ujabb időben mennyit haladt, azóta, a mióta ő az életre hivó tárogatót harsogtatta. De a legnagyobb aggodalom fogja el, mert Kossuth és a »Pesti Hirlap« izgatása a nemzetet válságba sodorja.

Magára az izgatásra nézve azon nézetben van, hogy annak szüksége legalább egyelőre megszünt. Megszünt pedig azért, mert hiszen a mult országgyülés óta hatalmas, a királyi székhez közel álló egyének léptek, hazánk legjobbjaitól üdvözölve, a nemzetiség és alkotmány szent mezejére, kezökben a haladás zászlójával, a minek következtében egészen uj időszak derül hazánkra. De ettől egészen eltekintve, Kossuth izgatásait, a taktikát, melyet ez izgatásban követ, ő olyannak tekinti, mely hazánkat a legrövidebb idő alatt a megsemmisülés elé vezeti. Kötelességének tartja kijelenteni, hogy

[1] *Dessewffy:* X. Y. Z. könyv, 39. lap.

nem kételkedik [1] a »Pesti Hirlap« szerkesztője szándékának tisztaságában. Sőt elveit is, jobbadán, főbb vonásaiban osztja, azokat legnagyobb részben magáénak vallja, csakis azon modor ellen van kifogása, melyet követ, melyről Kossuth, úgy látszik, azt hiszi, hogy felemeli a hazát, míg ő az ellenkezőről van meggyőződve. Ennek a modornak vagy taktikának [2] a hibája pedig abban áll, hogy a képzelet és gerjedelmek fegyverével dolgozik, a szivhez szól, a helyett hogy az észhez szólana. Roppant hatásu szózatát az érzelem és nem az értelem köréből veszi. Az országlásnak tehát azt a rendszerét követi, melyet a franczia forradalom férfiai, Danton, Marat, Robespierre, alkalmaztak, bizonyára hasonló következésekkel.

Áttér azután konkrét vádakra is. Nézetei szerint a Hirlap minden érdeket éllel egymás ellen állító, a kicsinyeket a nagyok ellen, a szegényeket a gazdagok ellen feluszító, felingerlő működést fejt ki.[3] Továbbá az a czélja, hogy minél gyülöletesebbé tegye a főrendeket a nemesség, viszont valamennyi kiváltságos osztályt a nagy tömeg előtt.[4] Oda viszi a dolgot, hogy minden birtok, minden felsőség gyülöltté fog lenni a közvélemény előtt.[5] Ily módon azután nem mirigyeiből kigyógyítani, de meggyilkolni fogja a hazát.[6] Annyira elragadja a szenvedély, hogy azt is kisüti,[7] hogy Kossuthnak a fogságban milyen jó dolga volt, és hogy nálánál mennyivel többet szenvedtek azok, kik hosszú évek során négy falaik közt elzárkózva éltek, életöket az ország tudományos és irodalmi fejlődésének szentelve, dicsőség és köszönet nélkül.

A »Kelet népe« tudvalevőleg egész kis irodalmat teremtett. A mi, mint Springer [8] helyesen megjegyzi, Kossuth állá-

[1] Kelet népe, 117. lap.
[2] U. ott, 153. és 169. lap.
[3] U. ott, 99. lap.
[4] U. ott, 105. lap.
[5] U. ott, 220. lap.
[6] U. ott, 169. lap.
[7] U. ott, 86. lap.
[8] Geschichte Österreichs, II. kötet 45. lap.

sának nagy jelentőségét bizonyította. A *dii minorum gentiumokat* nem említve, válaszolt maga Kossuth azon tartalmas és méltóságos röpiratban, melyet már Széchenyi jellemzése alkalmából idéztem, továbbá Eötvös,[1] Fáy András,[2] majd Dessewffy Aurél a »Világ« czimü lapban, mely felelet az X. Y. Z.[3] munkában olvasható. Sőt még Vörösmarty is Hazai Gábor álnév alatt az Athenaeum hasábjain.[4] Csak egy ember hallgatott a nyilvánosság szine előtt, a ki pedig legilletékesebb lett volna nemcsak a pernek birája lenni, de a felmerült kérdésekre nézve itéletet mondani.

Fájdalom, Deák Ferencz volt, a ki már itt kezdte tanusítani a közügy nagy kárára passiv magatartását, melyet csakis egy-két esetben szakított később meg.

Ezen magas szinvonalon álló polémiát, az elsőt ily nagy arányokban mozgót politikai irodalmunkban, érdemes ma is elolvasni. Itten csak nehány mozzanatra szándékozom kiterjeszkedni, melyek a már előadottaknak bővebb megértésére szolgálnak. Mindenekelőtt konstatálnom kell, hogy egyedül Dessewffy Aurél volt az, ki Széchenyinek segélyére sietett, habár ő is kénytelen volt modorának kiméletlenségét kiemelni. Kossuth válaszát illetőleg, melyet Dessewffy visszatorlásnak, a »Kelet népe« édes-keserü kritikájának és Széchenyi politikai pályája kiméletlen bonczolgatásának tekintett,[5] maga Széchenyi elösmerte, hogy jól kivágta magát.[6] A legfőbb váddal, az izgatás vádjával szemben Kossuth nagyon szerencsésen különböztette meg az izgatásnak kettős természetét.[7] Még ha beösmerné is azt, hogy a kormányzattal szemben az izgatás szüksége megszünt, nem szünt meg a nemzetre nézve a reformkérdések iránti érdekeltséget illetőleg.

Ösmerve a magyar nemzet kissé indolens keleti természetét, attól lehet tartani, hogy, ha a sajtó a tüzet nem éleszti,

[1] Kelet népe és a Pesti Hirlap.
[2] Kelet népe nyugaton.
[3] A 38. és következő lapokon.
[4] *Ballagi:* Millenaris történet, IX. kötet 521. lap.
[5] *X. Y. Z.* könyv, 41. lap.
[6] Naplói, 411. lap.
[7] Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 144. lap.

az, mint szalmaláng, hamar eloszlik. Érdekesen hozza ezt összeköttetésbe a haladási versenypályával, illetve annak három stádiumával.[1]

Az első mozzanat az, mikor a nemzet érzi, hogy közállapotai meg nem felelők. Ekkor kell belépni az izgatás stádiumába. A második a meggyőződés, hogy másképpen is lehet, ezt a vitatkozás stádiuma hozza létre. A harmadik, midőn tisztába jőve, arra dolgozunk, hogy másképpen legyen, ez a cselekvés stádiuma. Azon nézetet vallja, hogy a közvélemény a főkérdésekre nézve már az első stádiumon túl van, sőt vannak olyanok, melyekre nézve a cselekvés ideje is elérkezett, ilyen az ősiség, az adó, az örök váltság, a birtokjog, az országos közmunka, a népnevelés és a királyi városok kérdései.

Széchenyi azon vádját, hogy gyűlöletet szít kormány és különféle osztályok ellen, sikerrel fordítja vissza,[2] kimutatva, hogy semmivel sem gyakorolt erősebb kritikát, mint melyet maga Széchenyi például a »Hitel« és »Világ« czimü könyveiben magának megengedett, a mely állítását az illető munkákból vett egész csomó idézettel támogatta. Általában nagy elismeréssel szólt Széchenyi működéséről, melynek hathatós volta onnan magyarázható, mert a kor szükségeinek hatalma őt alkalmas perczben ragadta meg.[3] Ő korának szócsöve lett, a nemzet gondolatának szavakat adott. Figyelmezteti arra, hogy ki korának óramutatója, az nem lehet annak Prometheusa, és éppen azért nem szabad azt hinnie, hogy az óramutató teremti az időt, és hogy annyi időnek kell lenni, a mennyit ő mutat. Ebből aztán az következik, hogy, miután az idő folytonosan halad, a mutató, még ha az órát felhuzzák is, előbb vagy utóbb okvetlenül megkésik. Az, a mit Széchenyi tesz, voltaképpen semmi más, mint a nemzetéletnek összezsugorítása. Képletesen kifejezve, a nemzet itczéjének az ő számvetése meszelyes üvegébe való beszorítása. Ellenkezőleg saját terveit illeszsze be a nemzet életébe. Vegyen részt annak működésében, például a megyében, mely

[1] Idézett munka, 151. lap.

[2] U. ott, 193. lap.

[3] U. ott, 18. lap.

iránt hideg közönyösséggel viseltetik.[1] Akkor nem történhetik meg rajta, a mi felett mostan panaszkodik, hogy két pad között a földre esett, hogy minden kombinácziójából ki van forgatva, hogy a nemzeti élet mozdonyán hátul kell állani, a hol csak port és sarat lát. Akkor ott lesz, a hol egy Széchenyinek lenni kell, a nemzet élén, mely bizonyosan követni is fogja.

A vitában az első helyet azonban Eötvösnek, Dessewffy által is gyönyörünek nevezett, replikája foglalta el. Természetes is volt, miután neki, mint nem érdekelt félnek, a könnyebb rész jutott. Ezen replikában Széchenyinek úgy politikai és történeti tévedéseit, mint ellentmondásait fényesen mutatta ki. A kérdés velejét érintette, midőn kimutatta, hogy Széchenyi oly követelésekkel lépett fel a »Pesti Hirlap«-pal, mint a sajtónak egyes organumával szemben, melyeknek talán az egész hirlapirodalom a maga egyetemében, de egy ujság tisztán egyedül eleget nem tehet. Megmagyarázta, hogy ha Széchenyi Kossuthtal az elvekre nézve egyetért, akkor a taktikára való eltérés ily élességre alig adhat igényt. Melegen kelt védelmére a sziv és érzelem politikájának. Nemes felhevüléssel állítja, hogy ha a történet évkönyveiből kitöröltetik mindaz, a mit a sziv a maga lelkesedésében tett, akkor annak véres lapjain nem marad más hátra, mint nyomoruságunk bizonyítéka, a szolgaságnak és szégyennek viselt dolgai.

Követeli a sajtó számára az ellenőrzésnek, a birálatnak legteljesebb szabadságát. Attól tart, hogy ha Széchenyi nézetei érvényesülnek, akkor annak levét nem Kossuth és a »Pesti Hirlap« iszszák meg, hanem a szabad vitatkozás nagy gondolata, általában az időszaki sajtónak intézménye, melyet nálunk zsenge voltánál fogva inkább istápolni kell.

Horváth Mihály[2] úgy vonja meg a vitának mérlegét, hogy Széchenyi nemcsak semmi czélt nem ért el polemiájával, hanem az egyszerüen megfosztotta őt teljesen népszerüségetől.

A közvélemény vállalatait ezután is bizalommal kiserte,

[1] Idézett munka, 44. lap.

[2] Huszonöt év Magyarország történetéből, II. kötet 66. lap.

mert gyakorlati eredményök iránt nem létezett kétség, szónoklatait meghallgatták, iratait olvasták, de nem hogy lelkesedés, hanem még csak rokonszenv sem nyilatkozott személye iránt oly módon, mint annak előtte. Különösen tapasztalta volt ezt későbben bekövetkezett pestmegyei szereplésében, a miről már megemlékeztem, és a hol szintén megkezdette hadjáratát Kossuth ellen. Ott is a vitában a rövidebbet huzta és folytonosan leszavazták.[1] Mely kedvezőtlen eredményt némileg maga is beösmerte.[2] Egy más alkalommal helyzetét a következőkép vázolja: »Itt állok hát, utolérve, túlszárnyalva, hátrahagyva. Ennek folytán természetesen mindent csak hátulról látok meg, a mi emberi gyöngeségem miatt, megvallom, nem igen jól esik.«

Kossuth válaszában határozottan kiemelte,[3] hogy Széchenyivel szemben nem szándékozik »a milyen az adjon Isten, olyan a fogadj Isten«-féle mérték szerint eljárni. Ez úgy is volt, mert a mint a páros viaskodás közöttük ezen tárgy felett véget ért, a legnagyobb előzékenységet, mondhatni alárendeltséget tanusította irányában. Olyannyira szivén feküdt, hogy nagy ellenfelét egy közös akczióra megnyerje, melynek hatása — mint a hogy azt magyarázni felesleges — a nemzet beléletére csak üdvös természetü lett volna.

Ezen közeledésre vonatkozólag magának Széchenyinek irataiban és feljegyzéseiben számtalan bizonyítékot találhatunk. Midőn Széchenyi később egy alkalommal ellene a hirlapi polémia terére akar lépni, Kossuth melegen üdvözli őt a sorompók között. Kijelenti, hogy tért és fegyvert kész olyant elfogadni, a minőt Széchenyi választani fog.[4] Általában elkövet mindent arra nézve, hogy egy uton haladjanak, vállvetve működjenek. El is megy Széchenyihez, a politechnikum, iparegyesület, közhasznu ösmeretek tárára nézve kikérni közreműködését, támogatását, mit ez mereven visszautasít.[5]

[1] *Fáy* András: Széchenyi pestmegyei működése. »Budapesti Szemle« XV. kötet 108. lap.

[2] Politikai programmtöredékek, 62. lap.

[3] Idézett munka, 202. lap.

[4] *Széchenyi* naplói, 428. lap.

[5] Lásd naplói, 406. lap.

Majd egy alkalommal, az 1842. márczius 15-iki pestmegyei gyülésen megkinálja a vezérséggel.[1]

Egy fontos reformkérdésben, az »Adó és két garas«-ban ajánlott telekadó kérdésében is Kossuth hasonlóképpen a legnemesebben viselte magát Széchenyi iránt.

Azon czikksorozatban,[2] melyben Széchenyi segélyére siet, önérzettel konstatálja, hogy daczára annak, miszerint Széchenyi mindent elkövetett az ő népszerütlenítésére, ez annyira nem sikerült, hogy ime Széchenyi saját bevallása szerint csak abban az esetben fog a czélba vett akciójához, ha Kossuth hozzájárulását megnyerheti. Ezt az előbbi nyilvánosan nyugtázta is. Elismerte a »Pesti Hirlap« szerkesztőjének lelkes és loyalis magatartását. Még pedig ezt oly módon tette, hogy kiemelte, miszerint ő Kossuth irányában kiméletlen volt. Azt hozzá tette, hogy Kossuth nem is helyeselte a dolgot, mert egyoldalu, félszeg intézkedésnek tekintette, mégis támogatta, csakhogy nyomorult hazánk elmaradt helyzetéből kivergődjék.

Széchenyi méltányolja Kossuth önmegtagadását és elfogadja azt.[3] A mi azonban nem gátolta, mint azt később látni fogjuk, hogy utóbb, még pedig többszörösen, a legnagyobb élességgel ismét megtámadja.

Visszatérve már most a »Pesti Hirlap«-ra és annak további sorsára, valamint Kossuthnak munkálkodására és a közvélemény irányítására, megállapíthatjuk, hogy ezeknek kiugró pontját azon körülmény képezte, hogy kevés kivétellel mindig a megfelelő tapintattal, alig létezett olyatén fontos reformkérdés, mely akkoron a közvéleményt foglalkoztatta, vagy a melynek felvetése mintegy a viszonyoknak követelménye volt, melyet alaposan és szakszerüen ne vitatott volna meg, illetve szőnyegre ne hozott volna. A miket az adózás, a városok rendezése, vámpolitika, a Horvátországhoz való viszony, a hitbizományok kérdése — ez utóbbit

[1] *Széchenyi* naplói, 478. lap. — *Badics* Ferencz: Fáy András életrajza, 460. lap.

[2] »Pesti Hirlap«, 1843. deczember 17. szám és folytatva.

[3] *Széchenyi* István hirlapi czikkei, II. kötet 369. lap.

Szécsen Antallal vitázva — irt, azoknak mindegyike roppant olvasottságra valló monografia számba jön, melyeket ma is élvezettel és tanulsággal lehet olvasni. Abban az időkben hatásuk olynemü volt, hogy nem tulzás rólok azt állítani, hogy a nemzet gondolkozásmódját befolyásolták. Ebben rejlett előnye mindegyik felett, tulajdonképpen azt cselekedte meg, a mit sem Széchenyi, sem Deák nem voltak képesek elérni. Ezen nagy eredmény bizonyítéka a negyvenes évek utasításainak tartalmában található. Olyannyira feltünő ez, hogy egy osztrák történetiró maga azon következtetésre jut, hogy ezen említett utasítások a »Pesti Hirlap« vezérczikkei alapján készültek.[1]

Kossuth három és fél évig állott ujságának élén, mikor a kiadóval meghasonolván, a szerkesztéstől visszalépett, és az a már szintén kiváló Szalay László kezeibe került. Mint a hogy »Országgyülési tudósításai«-nak befejezésekor, úgy a »Hirlap«-tól való eltávozása alkalmából szintén önérzettel vonta meg működésének mérlegét. Megirja, hogy miként a pálmafa a teher alatt nő, úgy erősödött az ő állása is, melynek a »Pesti Hirlap« odáig organuma volt. Az ő pártja ellenében nem lehetett többé büszke szemöldökkel kicsinybevételt szenvelegni, nem lehetett akként nézni reá, mint a haladás nyomatéktalan, hatástalan deklamátorára, mert akár a törvényhatóságok utasításaira és egyéb működésére, akár a társadalmi élet jeleneteire vetjük figyelmünket, mindenütt elösmerve és elfogadva találjuk az irányt, melyben ezen párt kitüzött czélja felé törekedett.

Ezen czél pedig a szabadság és alkotmányos jog minden magyarnak, a nemzeti jólét, mely a szabadság gyökeréből dús növényzetet hajtson. Közös teherviselés osztálykülönbség nélkül, az alkotmányos szabadság közös élvezete, azon intézvényes formák kifejtése, a népképviselet kellékeihez való idomítása által, melynek köszönhetjük, hogy »él magyar, áll Buda még«. Vagyis egy szóban kifejezve, *magyar formákhoz szabott valódi népképviselet.* Azért hangsúlyozza ezen szót, mert ez mindent magában foglal.

[1] *Springer:* Geschichte Österreichs, II. kötet 57. lap.

Kossuth azon reményben vált meg lapjától, hogy majdan engedélyt fog kapni saját személyében egy lap kiadására. Kihallgatást is nyert ezen czélra Metternichtől, kire, úgy mint Gervay államtanácsosra, egy igen befolyásos aulikus emberre, a lehető legkedvezőbb benyomást tette.[1]

Ugyancsak Wirknernél megolvasható ezen találkozás tartalma, melyet neki maga Metternich beszélt el. Ennek lényegét az képezte, hogy a hatalmas kanczellár mindent elkövetett arra nézve, hogy a fiatal ujságirót a kormánynak megnyerje. Kossuth a fényes ajánlatokat köszönettel visszautasította, hangsúlyozván, hogy a mennyiben a kormány őszintén akarja a reformokat, ezen támogatás részéről ingyen is meg fog történni; különben pedig függetlenségét többre becsüli mindennél.

Metternich azon volt, hogy számára a hirlapi engedély megadassék, de a magyar kormány igen helytelen szükkeblüségből megtagadtá azt. Ez azonban nem sokat használt. Kossuth oly sokoldalu tehetség volt, hogy így is talált módot arra, hogy a közvélemény élén maradjon és azt a vezérséget, melyet a »Pesti Hirlap« számára megszerzett, többé kezeiből ki ne adja.

Ebben az irányban már elébb is nagy segítségére voltak a pestmegyei gyülések, a hol csodálatos ékesszólása legelőször megnyilatkozott és mihamarább országos hirnévre emelkedett. Ezt nagyon elősegítette azon körülmény, hogy a pesti gyülések közönsége nemcsak a megyéből, de a fővárosból, sőt még az ország legtávolabbi részeiből került ki. Ez úgy történt, hogy a megye gyüléseit évnegyedenkint, az országos vásárok alkalmával tartották, a mikor a mindenünnan összesereglett vidékiek nem mulasztották el azokat meglátogatni, hogy meghallják, mi történik az ország vezérmegyéjében. Épülhettek is a látványon, Kossuthot szembe látva Széchenyivel, Dessewffy Auréllal, vagy a kormánypárt más kitünőségével. Nem szükséges mondanom, hogy a hallgatóság szemében mindig Kossuth maradt felül és a köz-

[1] *Horváth* Mihály, idézett munka, II. kötet 301. lap. — *Széchenyi* naplói, 461. lap.

vélemény úgy tekintett reá, mint a kit sem szóval, sem tettel legyőzni nem lehet.

Hogy ez így volt, vagy hogy a vezérséget meg is szerezte magának, azt az akkori viszonyok oly alapos ismerője, minő Horváth Mihály [1] maga is elösmeri, mellesleg hibáztatva Deákot, a miért ez ily módon történhetett, és nem véve számításba, hogy ebben az esetben azon mélyen fekvő indokok működtek, melyek a viszonyok és egyéni tulajdonságok gyökérszálaira vezethetők vissza.

II.

Ezen a ponton nem lesz felesleges arról is szólni, hogy első sorban a »Pesti Hirlap« miképpen lett Kossuth hatalmának básisa, hogyan szerezte meg számára a döntő természetü befolyást. A viszonyok átértése szempontjából ennek szellőztetése alig mellőzhető.

Ő maga szingazdag nyelvezetében hirlapjának rendeltetését úgy jellemezte, hogy annak az a feladata, hogy óramutatója legyen a nemzet életének, úgy, mint a hogy hajnalcsillagává válik a világosság napjának. A jelen idők izzadó munkása az, ki előkészíti a jövendők élesztő fuvallatát; a rejtekben csillámló szellemi szikra őrszeme a jogszerüségnek, reményhorgonya a szenvedőknek, zászló, mely körül tábort ütnek azok, kiket egyenlő elvek vezérelnek s kiknek szivében egyenlő érzelem lángol. Azon eszköznek, a sajtónak, mely ily sokoldalu, és tegyük hozzá, nemes hivatást képes teljesíteni, a hatalomnak minden eszközei- és kellékeivel kellett felruházva lennie. Ennek következtében nem hiábavaló fáradság vele úgy általánosságban, mint az akkori viszonyokat illetőleg kissé foglalkozni.

A nagyhirü tanár és tudós, Lorenz Stein, igazán klaszszikus munkájában [2] a sajtót mint közművelődési intézményt mutatja be. Szerinte a műveltségnek olyatén hatásos eszköze az, melyben az egyes ember az egész közönségre és viszont

[1] Idézett munka, II. kötet 289. lap.

[2] Verwaltungslehre, VI. kötet.

ez utóbbi az egyénre hat és működik. Ez kétségen kivül áll, de még inkább áll, hogy a sajtó ezen tulajdonságánál fogva politikai tényező, még pedig elsőrangu hatalmi tényező. Nyilvánvaló lett ezen tény éppen azon időben, mely a bécsi kongresszustól 1848-ig terjed, részint természete, részint azon korszak különleges jellege folytán. Már természeténél fogva nagy hatalommá kellett a sajtónak válnia, mert kiválóan szellemi tényező, mert a közvéleménynek hivatott kifejezője, mert a nyilvánosság eszközeivel vagy fegyvereivel dolgozik.

Nem nehéz rájönni, hogy ezen mozzanatok közül mindegyik olyan, mely a sajtót különösen és főleg az önkényuralom ellenségévé teszi. Már általánosságban maga azon körülmény, hogy ily természetü intézmény csakis a szabadság éltető levegőjében tenyészik és virul, továbbá az önkényuralom vagy a korlátlan kormányhatalom mindig és mindenütt anyagi eszközökkel, esetleg erőszakkal működik, tehát oly tényezővel, mely az emberi szellemmel és annak nyilatkozványaival hadi lábon áll. Hasonlóképpen hadi lábon áll országának közvéleményével, mert hiszen hatalmi önzésből annak érdekei ellen vét. Kerülnie kell a nyilvánosságot, mert a mit és a miként cselekszik, azt titkolnia kell. Tényleg ebben az irányban nem tesz különbséget, ha az önkény felülről vagy alulról jön. Egyik esetben úgy mint másikban bekövetkezik az üldözés.

Tiberius császár éppen úgy elitélte a derék publiczistát, Cremutius Cordust, mert Brutust és Cassiust az utolsó két rómainak nevezte,[1] mint Robespierre Desmoulins Camille-t, mert a kegyelem mellett szólt és a rémuralommal szembe szállott. Mind a kettő életével lakolt, irataik megégetése rendeltetett el. Az autodafé nem használt, mint a hogy azt a két áldozat maga megsejté és bátran kimondotta. Camille Desmoulins önérzettel válaszolt: »*brûler n'est pas répondre*« (a megégetés nem czáfolat).[2]

Cremutius Cordus reményét fejezte ki, hogy nevét nem felejtik el, Tacitus pedig erre ráüti a pecsétet, kimondván,

[1] *Tacitus:* Annales, 4. könyv 34. fejezet.

[2] *Lamartine:* Histoire des Girondins, VII. kötet 400. lap.

hogy balgaság, a mikor a fennálló hatalom azt hiszi, hogy az utókor emlékezetének is képes parancsolni.

Éppen a sajtó fokozódó jelentősége és hatalmassága okozta azt, hogy a kormányok mindent elkövettek annak ellensúlyozására és ártalmatlanná tételére. Ezt a legszigorubb büntetésekkel, majd később az enyhébb természetü előzetes vizsgálattal — censura praeventiva — akarta elérni, melynek lényegét az képezte, hogy a neheztelt munka vagy egyes pont közzététele megakadályoztatott. Ez utóbbi eljárás, mint már említém, uralkodott nálunk is, nem ugyan törvény, hanem az osztrák kormány, illetve a rendőrség bitorlása alapján. Akadtak honfitársaink között is pártolói, így az 1827-es országos választmány többsége, sőt maga Széchenyi[1] is, ki azt mondja: »Éljünk csak a sajtóval minden czél és korlát nélkül, engedjük meg azt, hogy vele mindenki kénye és kedve szerint élhessen — és lesz köztünk elég, kinek kezében a sajtójog a gyilkos gyilkánál, a gyujtogató kanóczánál nagyobb átokká fog válni.« Ilyetén felfogások ellen szállott különösen sikra Dessewffy József már említett különvéleményében.[2] Ő határozottan a sajtószabadság álláspontjára helyezkedett, kiemelve, hogy az embernek legnemesebb és üdvösebb joga: véleményét, nézeteit szabadon kimondani és közölni.

A legnagyobb szellemi felsőséggel foglal állást az előzetes könyvvizsgálat ellen, mely a pápák, még pedig nem is ezek legerényesebbike, vagyis Borgia, VI. Sándor által 1496-ban hozatott be. Azt a nézetet vallja, hogy egy könyvvizsgáló több bajt csinál mint száz rossz könyv összevéve. Kifejti annak képtelenségét, hogy a könyvvizsgáló vádló és biró egy személyben, a nélkül, hogy a szerző még csak abban a helyzetben is lenne, hogy magát védhesse.

Felhozza ama számos nagy szellemek példáját, kik műveikkel az emberiséget gazdagították és kik valójában annak jótevői és kiket nézeteiknek nyilvánításában mi sem korlátolt. A kereszténység győzelmét is ama ténynek tulaj-

[1] Kelet népe, 171. lap.

[2] Opinio excelsae regnicolaris Deputationis circa objecta ad deputationem publico-politicam relata, 147. lap.

donítja, hogy az abban rejlő igazságok szabadon, nemcsak szóval, de irásban is terjesztettek. Ösmeri a sajtó bajait, de azt hiszi, hogy az az általa ejtett sebeket maga legjobban tudja orvosolni.

Az összes államok intézkedéseit fel is sorolja és birálja. Ezek közül az angol eljárásnak adja az elsőséget, mely az előzetes könyvvizsgálatot nem ösmeri, a vétségek elbirálását pedig az esküdtszékekre bizza. Abban a hitben él, hogy ha az angol méltó a szabad sajtóra, a magyarnak is annak kell lennie. Angliának polgárosodását, szabadelvü intézményeit az angol szabadságnak, közte a gondolatinak, lehet köszönni, nem pedig megfordítva. Ezek után bizalommal adja át véleményét nemcsak az országgyülésnek, de honfitársainak, sőt az utókornak is.

A könyvvizsgálatnak eredendő fogyatkozása abban állott, hogy az egészet lehetetlenség volt rendszerbe önteni, elvi alapra fektetni, szabatosan megállapitva, mit és miért lehet vagy nem lehet közölni. Ily módon azután az egész a rendőrközegek önkényére volt bizva, a kik a legképtelenebb dolgokat neheztelték; a minek az volt a folyománya, hogy az intézmény nemcsak gyűlöltté, de nevetségessé is vált. Dessewffy elébb idézett munkálatában felemlíti a franczia könyvvizsgálatnak azt a tényét, hogy ezt a kifejezést »Pardieu« (istenemre) nem engedték kinyomatni, mert az Isten nevét hiába felvenni nem szabad, úgy hogy »Morbleu«-vel (teringette) helyettesíttetett. A magyar ellenzéki »Ellenőr« zsebkönyv is hoz fel néhány példát arról, hogy az akkori czenzura miképpen működött.[1]

Degré Alajos egyik vigjátékában egy elvetemedett ficzkót Lázárnak keresztelt. Lázár más nevet kapott, mert a czenzura felfogása szerint gazembert nem szabad Lázárnak hivni. Egy másik iró egyszer egy nagyhasu apátról irt. Az apát kitöröltetett, mert a nagy has tiszteletlenséget jelent a magas klérus iránt, de a nagy has jelző megmaradt. Kossuth lent járt egyszer Fiumében és ottan társulatot akart létrehozni a vasutépítésre. Ezt megirták egyik ujságba, a czenzor kitö-

[1] Idézett munka, 224. lap.

rölte. Miért? kérdezi a szerző. Azért, válaszolt a Cerberus, mert ez dicséret gyanánt hangzik, az ellenzék emberét gyalázni igen, de dicsérni nem szabad. Kossuthnak kedvencz kifejezése volt: keblünk Istene. Ezt is kifogásolták, mert polytheismusnak tekinthető. Szerencséjére eszébe jutott, hogy ezt a kifejezést már Berzsenyi is többszörösen használta, még pedig a felsőség engedélyével. Így azután megmaradt.

Francziaország sajtótörvényei közül az, mely a Bourbonok hazatérése után, 1814-ben keletkezett, egy érdekes megkülönböztetést tett, mely voltaképpen a sajtó jelentőségét elég világosan megjelölte. Ezen törvény azt az intézkedést tartalmazta, hogy a könyvek, általában a nagyobb munkák, vizsgálatmentesek, szabadon nyomtathatók, csakis a hirlapok, röpiratok, melyek harmincz oldalnál kevesebbet számlálnak, esnek korlátozás alá. Az akkori belügyminiszter, Montesquieu, nagyon eldicsekedett vele, hogy e rendszabály nem érinti a tudományt, az irodalmat, sem ama nagy szellemek munkálkodását, kik embertársaik ösmereteit gazdagítják, nemes élvezetekben részesítik, csakis olyanokat, kiknek kenyerök az ócsárlás, becsmérlés, kik polgártársaik felizgatásában lelik kedvöket.[1]

Eme törvénynek, mely később Németországban is utánzásra talált,[2] horderejét a sajtó befolyásának a többi szellemi termékekkel szemben való elösmerése képezi. A jelentőség a hirlapok gyors forgalmában, elterjedésében, azon eszközeiben rejlik, melylyel a nagy közönségre, vagy ha úgy akarjuk, a tömegekre hathat. Míg a könyveket aránylag kevesen szerezhetik meg, az ujság mindenkinek szolgálatára áll. Egy könyvet megirni vagy elolvasni sokkal hosszabb és fáradságosabb dolog, mint egy hirlapot átnézni. A hirlapirodalom, a maga egészében véve, nem egy kisebbségnek, osztálynak vagy felekezetnek, hanem az egész nagy közönségnek szócsöve, mely esetleg a nagy világnak szól. A kinek

[1] Benjamin *Constant:* Cours de politique constitutionnelle, I. kötet 481. lap. — *Duvergier de Hauranne:* Histoire du gouvernement parlementaire en France, II. kötet 259. lap.

[2] Lorenz v. *Stein:* Verwaltungslehre, VI. kötet 108. lap.

csak egy jóravaló gondolata támad, óhaja, panasza, sérelme találkozik, annak a hirlapirodalom rendelkezésére áll, hogy azt közzé tegye, és ily módon az köztulajdonná váljék. Ebben az irányban nagyon érdekesek és tanulságosak az angol lapok. Nem mulik el nap, hogy ott a legkülönfélébb közlések ne fordulnának elő, melyek ebbe a kategóriába tartoznak. Különösen ha valami közérdekü esemény adja magát elő, akkor a rovatok megtelnek a felszólalásokkal, melyek nem egyszer igen figyelemreméltó észrevételeket tartalmaznak. De különben is a sajtó az, mely minden jelentős eseményt a közönség tudomására hoz, övé az első szó annak méltatásánál, a mi tekintetbe véve azon körülményt, hogy az emberek nagy része nem gondolkodik és szivesen veszi, ha más neki kész véleményt ad rendelkezésére, gyakran döntő fontossággal bir. Ily módon minden helyzet és alkalom megtalálja szózatát, mint a visszaélés is megtorlását, az érdem jutalmát. A sajtó elsodor, eltipor, felemel, lesujt, büntet, jutalmaz egyaránt, mint a hogy azt Deák maga többszörösen ismételte.

Azon hivatás és feladat ez, melyet az antik tragédiákban a *choros* teljesített. Ennek az volt a rendeltetése, hogy a vázolt esemény felett a közönség lelkiösmeretének szózata legyen. A sajtónak is hivatása keresni és érvényre juttatni az igazságot, a minek egyik következményét olyan jól fejezi ki Deák, mondván, hogy tulajdonképp a sajtótörvénynek csak egy tételből kellene állania és ez: hogy hazudni nem szabad.

Ez a tétel a sajtónak ily természetü feladatát, illetőleg megvilágítását, esetleg bizonyítékát találja ama jelentős mozzanatban, mely a névtelenség kérdéséből áll. Jelesen azon körülményben, hogy az iró megnevezze-e magát, mint az illető közlemény szerzője, vagy sem? Treitschke[1] a névtelenséget erkölcstelennek tekinti, mely a lelki gyávaságnak és megromlásnak forrása. Elösmerem annak a tételnek helyességét, hogy a köz- és magánéletben nyilt sisakkal kell dolgozni, és főleg soha sem szabad a felelősség alól kibuvni akarni, de, hogy

[1] Politik, I. kötet 174. lap.

e szabály kivételeket megenged, bizonyítja Angliának zsurnalisztikája, melynek szignaturáját a névtelenségben kell keresnünk.

Ebből a szempontból, de önmagában véve is, az angol publiczistikának talán legérdekesebb esete Junius működése,[1] ki a XVIII. század hetvenes éveiben ezen álnév alatt irta czikkeit, melyeket mesterműveknek tekintenek úgy forma mint tartalom dolgában, és melyek a mily éles támadásokat tartalmaztak egy önkényeskedő kormány ellen, az alkotmány és népjogok ügyét épp olyan meleg és hatásos védelemben részesítették. Szerzőjük személyazonossága még ma sem állapitható meg. Úgy látszik ebben a tekintetben, személyazonosságának kérdésében, XIV. Lajos vas álarczu embere rejtélyességének második kiadása lesz. Ily módon szó sem lehet arról, hogy eljárásának indokait még csak gyaníthassuk is. Meg van engedve a feltevés, hogy a névtelenség leple alá azért rejtőzött, hogy éles, kiméletlen személyeskedéseinek következményei elől meneküljön, és ebben az értelemben a névtelenség ellen intő példa gyanánt fel is lenne hozható. Másképpen hangzik a Rémusat összegezése, melyet igazi franczia szellem és eleganczia jellemez.[2] Ő a névtelenség indokát abban találja, hogy Junius saját neve helyett ezen fejedelmi jelző alatt kivánt élni az utókor előtt. Büszkesége abban talált kielégítést, hogy ily módon semmi gáncs vagy homály nem érheti e fenséges nevet, mely talán saját személyiségének felderítése által a lehetőségek sorába tartozott, e szerint gyűlölt és megvetett ellenségeit diadalra segítve. Fel lehet tételezni, hogy egy nemét a zordon lelkesültségnek érezte e lélekvándorlásszerü névcsere folytán, mikor saját gyarló egyéniségét Juniusnak hatalmas, halhatatlan és törhetlen személyiségével helyettesíthette.

Annyi bizonyos, hogy Angliának első irodalmi és politikai tekintélyei, kik vele és irataival foglalkoztak, névtelensége miatt nem kárhoztatták és hogy a névnek elhallgatása

[1] John *Wade:* The letters of Junius, továbbá *Rémusat:* L'Angleterre au dix-huitième siècle, II. kötet.

[2] Idézett munka, II. kötet 270. lap.

az angol publiczistika legszámottevőbb közlönyeinek állandó regulája maradt, a közéletnek minden hátránya nélkül.

Nálunk is szerepelt e kérdés, miután Dessewffy Aurél czikkeit névtelenül irta, mely eljárását azzal indokolta,[1] hogy nem az a kérdés, hogy ki mit mond vagy ir, hanem hogy mi az, a mi mondatik vagy iratik. A dologban van is bizonyos igazság, a mennyiben a személyiségnek eltünése a nyilatkozatokat a tárgyilagosság szinével ruházza fel, az iró egyedül saját sulyára támaszkodik.

Fel kell említenem még egy más körülményt is, melynek jelentősége az összefüggésben van, mint az akkori helyzetnek egyik szignaturája. Azon fejlődési folyamatban, melyben 'a különféle társadalmi osztályok, arisztokráczia, középosztály, demokráczia, politikai befolyásukat és érvényesülésöket illetőleg keresztülmentek, azon a sajtó is átment történetének egymásutánjában. A dolog természete szerint először csakis az előkelő, vagyonos osztályok azok, melyek magoknak ezt a fényüzést megengedik, hogy lapot tartanak. A megdrágítás a kormányok részéről czélzatosan is történt, erre szolgált a hirlapbélyeg és az óvadék, éppen azért, hogy e veszedelmes fegyver ne állhasson a tömegek szolgálatára. Hogy pedig ma a dolog oda jutott, hogy a tömegek is hozzájutnak az ujságolvasáshoz, azt a mindennapi előttünk álló példa bizonyítja. Ez a tény maga is bizonyítja, hogy bizonyos átmeneti időszak- és állapotnak kellett léteznie, ez pedig akkoron történt; a középosztály volt az, melyből a tulajdonképpi olvasó-kontingens kikerült. Különben is ezen évek voltak a középosztály felülkerekedésének korszaka. A hires franczia elmélkedő Sieyès[2] már az előbbi kötetben említett röpirata, mely a franczia forradalom kezdetének tekinthető és melyben megállapította, hogy akkoron a középosztály vagy harmadik rend — *Tiers état,* — mint a hogy nevezték, semmi befolyással sem bir, pedig mindennel kell birnia, a jövendő események árnyékát vetette előre. A középosztály részint közvetve, részint közvetlenül döntő tényezővé kezdett válni. Köz-

[1] *X. Y. Z.* könyv, 14. lap.

[2] Lásd Alberic *Néton:* Sieyès czimű tanulságos művét.

vetve Németországban, habár ott közélet nem létezett, de azért jelentőségre mégis szert tett, anyagi és szellemi sulyánál fogva. Közvetlenül Angliában, a hol az 1832-iki Reform bill uralmát biztosította.[1] Közvetlenül továbbá Francziaországban is, a hol a Bourbonok visszajövetele a polgári osztálynak, a *bourgeoisie*-nak ténye volt, mely kedvező helyzetét ki is aknázta.[2]

A középosztálynak úgy mint a sajtónak befolyása ezekben az időkben párhuzamosan kezdett emelkedni. A sajtó már oda vitte, hogy a hatodik nagyhatalom jelzőjével ruházták fel, a minek az volt a magyarázata, hogy akkoron öt nagyhatalom létezett, az úgynevezett pentarchia: Anglia, Ausztria, Franczia-, Porosz- és Oroszország. Ezek voltak az európai rendnek őrei és intézői és képviselőik, a czéhbeli miniszterek és diplomaták, tényleg kénytelenek voltak elszenvedni, hogy az odáig jelentéktelennek tartott tényező kivegye a maga osztályrészét a politikai befolyásból.

Senkinek sem imponált a dolog jobban mint Metternichnek. Egy köriratában [3] elösmeri a sajtónak nagy jelentőségét, sőt félelmes voltát, valamint a rendezésnek szükségét. Ezt ő általános európai érdeknek tekintette, kész is lett volna egy nemzetközi akcziót megindítani, de az események fejére nőttek. Az is ösmeretes, hogy Németország legjobb erőit, Gentzet, Pilatot, Jarckét a külügyi hivatalba alkalmazta, hogy annak közlönyében, a »Beobachter«-ben, politikáját kifejtsék, annak számára hiveket toborzzanak.

Nem érdektelen néhány futó vonással a sajtóviszonyokat a három fő kulturnemzetnél ecsetelni. Több rendbeli tanulságos mozzanat önként szemünkbe ötlik, melyek egyebek között azt a nagy különbséget is érintik, a hol a nemzeti jellem- és közéletnek természete mindegyiknél más fajta képződésekben kifejezésre jut.

Anglia sajtóviszonyainál az első körülmény, a mi méltán feltünik, az annak szabadsága, még pedig abban az

[1] Homersham *Cox:* The reform bills, 1866., 1867.
[2] Louis *Blanc:* Histoire de dix ans. Bevezetés.
[3] Nachgelassene Papiere, VII. kötet 215. lap.

időben, midőn másutt az irodalom a korlátozottság békóiban nyögött. Ez is az 1688-diki dicsőséges forradalomnak volt a vivmánya.[1]

Nem kell azonban azt hinni, hogy ez a büntetlenséget jelentette. A megtorlási törvényhozás terén Anglia elég messzire ment, különösen a hol a magánbecsületen ejtett sérelem megtorlásáról volt szó. Erre nézve ők egy büntetőjogi fogalmat alkottak, a *libel* fogalmát, mi mindennemü gúnyiratot jelentett. Azon összeköttetést, mely a szabad sajtó és a magánbecsület oltalma között létezik, bizonyítja azon tény, hogy nem kisebb ember mint a hires szónok és szabadsághős, Fox nevével van az első ilynemü törvény összeköttetésben. III. György 32-ik törvénye azért Fox Libel Actnak is neveztetik.[2]

Természetesen még így is voltak ott a sajtónak rossz napjai, a fő biztosítékot azonban az esküdtszéki eljárás képezte, mely ha néha-néha a közvélemény reakcziós áramlatainak közepette el is vesztette fejét, nagyban és egészben megőrizte Anglia közszabadságának palladiumát, a mire vonatkozólag egyik legnagyobb szónokuk és államférfiuk, Sheridan, azt mondotta, hogy ha egy országnak szabad sajtója van, az maga elégséges az önkényuralom megtörésére.

Voltak ott is politikai természetü sajtóperek, mint a megfélemlítés eszközei. Egyről röviden megemlékezem, mert alkalmat nyujt részben a törvényszéki szónoklat egyik legszebb példájával megösmerkedni, főleg pedig megvilágítja Angliának, mint a sajtószabadság őrének, helyzetét.

Ez a mult század elején történt, mikor a nagy Napoleon és Anglia között béke volt. Egy franczia menekült, Peltier élesen támadta meg lapjában a mindenható imperatort, a miért is perbe fogatott és ügye az esküdtszék elé került. Anglia egyik legkiválóbb jogásza és szónoka, Mackintosh, kinek életrajzát Szalaynk is megirta az Államférfiakról szóló

[1] *Macaulay:* History of England, VIII. kötet 64. lap. Tauchnitz edition.

[2] Lásd erre vonatkozólag *Starkie:* A treatise on the law of Slander and Libel. Különben az egész anyag elég jól összeállítva *Stein* : Verwaltungslehre, VI. kötet 124. lap.

könyvében, vállalta el védelmét, a mikor egyebek között a következő feljegyzésre méltó szavakat mondta: [1]

»Abban a nehéz helyzetben, melyben védenczem létezik, vigasz és remény töltik be kebelét, hogy egy angol esküdtszék előtt állhat. Különösen eltelnek szemei azzal a bátorító jelenséggel, hogy akkor, midőn Európa szárazföldén a nagy franczia forradalom fergetege elsepert trónokat és intézményeket, elveket és törvényeket, melyekhez kegyelet és tisztelet tapadt, mi itt tovább szolgáltatjuk az igazságot, atyáink és megállapodott jogszokásaink módjára, azoknak százados szentélyében. És erre annyival inkább szükség van, mert nem zárkozhatik el azon szédítő különbség előtt, mely őt vádlójától elválasztja. Ő, a vádlott, egy hazátlan üldözött, vádlója pedig a Caesarok utódja, a világ leghatalmasabb fejedelme, kivel szemben nincs más oltalma, mint Anglia esküdteinek félelmet nem ösmerő igazságszeretete.

»De eme fontos, életbevágó körülmény mellett még egy másik döntő fontosságu mozzanat az, mi Önök figyelmét igénybe veszi, ez a sajtó szabadságának kérdése, mely ma egyedül a szabad brittek földén talált menhelyet. Mintha egy nagy földindulás nyelte volna el, a mi idáig csak biztosíték és oltalom létezett a gondolat- és véleményszabadság számára, a legszabadabb államokban északtól délig, kelettől nyugatig, az ma már mind romban hever, csak nálunk egyedül áll az fenn büszkén és méltóságteljesen, polgártársaink erős karja, félelmet nem ösmerő lelke által, mely Cicerónak önérzetes szózatát harsogja oda a fenhéjázó triumvirnak: »Contempsi Catilinae gladios, non pertimescam tuos«. (Megvetettem Catilina tőrét, nem félek a tiedtől)«.

A sajtószabadság behozatala megteremtette gyümölcseit. A XVIII-dik század eleje már a sajtó aranykorának nevezhető. Kiváló irók akadtak, kik e téren működtek, az ujságnak majdnem nagyobb volt a hatása mint a parlamentnek, a mit Macaulay annak tulajdonít,[2] mert a parlamenti

[1] Lytton *Bulwer:* Historical characters, II. kötet 21. lap. Tauchnitz edition.

[2] Critical and historical Essays, V. kötet 107. lap.

beszédeket nem volt szabad közölni, és úgy azokat nem olvashatta senki, de a tory Swift és a whig párti Addison czikkei mindenkinek kezén forogtak.

Nem volna czélja, de nem is birok a szükséges ösmeretekkel arra, hogy a sajtó fejlődését és történetét a vázolt korszakig levezessem. Csak azt emlitem fel, a mi azt a néhány vonást, melyet papirra vetettem, kiegésziti. Az egyik az, hogy az angol sajtónak is az a jellege, a mi közéletének. A mi mindenek felett feltünik nála, az a jelentékeny publiczistai tartalom és komolyság. A sajtó is természetesen kifejezésre juttatja a pártkülönbözeteket, de azért kevés, lázas természetü időszakot kivéve, a kérdések mérséklettel, kölcsönös méltányossággal tárgyaltatnak. Nagyot lendit ezen az, hogy kiváló parlamenti emberek szintén működnek a zsurnalisztika terén és ott fentartják azt a művelt hangot, melyet a tanácsteremben használnak.

Ők magok is felhasználják a névtelenség kedvezményét, de hogy ez megóvható legyen, oly módon irnak, mely kizárja a gyanút, hogy az álarcz oltalma alatt csakis bosszujokat akarják elleneiken tölteni, mire talán nyilt sisakkal nem mernének vállalkozni. Nemcsak, hanem azon sajátszerü jelenséggel találkozunk, hogy a parlament legélesebb szónokai, kiknek az invektiva, a személyes támadás legerősebb fegyverök, mint Canning, Brougham, Disraeli, ki magát szintén egyszer a sajtó gentlemanjei közé tartozónak vallotta, irataikban, czikkeikben mintegy kesztyüs kézzel dolgoznak, a mi azután kihatott az egész sajtónak irmodorára és magatartására.

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a korszak, mely a waterlooi csata után következett, a mint óriási fejlődés korszaka volt az angol közéletre, úgy a sajtóra is az volt. Anglia, mely egyedül harczolt a többi államok között győzelmesen, vizen úgy mint szárazon, Napoleon ellen, roppant dicsőséggel és anyagi előnyökkel bontakozott ki a küzdelemből. Azonkivül pénzereje, ipara és kereskedelme által uralta az öt világrészt. Beléletében pedig az illető évek a reform évei voltak, melyek politikai, társadalmi, közgazdasági szervezetét új, szélesebb alapokra fektették. A kérdések szük-

ségelt vitatása a sajtó terén különféle árnyalatokat teremtett. A napi sajtó mellett látjuk a heti, havi, sőt évnegyedes folyóiratokat, melyek az átszürődött, szakszerü, magasabb szempontu véleményeknek képezik az otthonát. Az évnegyedes folyóiratok, a Quarterly Review tory, az Edinburgh Review whig szellemben, egy irodalmi különlegességet teremtenek, az *essay*-t, mely tetszetős formában és tömören képes oly kérdéseket tárgyalni, melyek csakis vaskos kötetekben találnak helyt, és így alkalmat ad a művelt nagy közönségnek, hogy rólok legalább némi képet alkothasson.

Ebben az időben lesz igazán világlappá a »Times«, mert az egész Orbis terrarum-ot behálózza tudósítóival. Az oly gyakran idézett *our own Correspondent* kitétel európai fogalommá válik. Másrészt szerencsés tapintattal egy pártnak sem lesz közlönye, hanem megérzi a közvélemény hullámzásait, mely a két országos párt között hol az egyik, hol a másik felé fordul, és e szerint irányítja vitorláit. Tényleg oly hatalommá válik, hogy nem egyszer képes kormányokat buktatni.[1]

Hozzá kell tenni, hogyha az angol sajtó hatása jelentékeny volt is az ország beléletére, az még sem igen lépte által a szigetország határait. Az angol nyelv ösmerete még nem volt eléggé általános, a közlekedés sem történt könnyen, azonkivül a czenzura is tiltólag lépett fel vele szemben, nehogy a mételyt behurczolja. Különösen áll ez Ausztria és hazánkra is, mely ennek folytán az angol sajtó termékeit inkább csak hiréből ösmerte.

Francziaországban mindenben ellenkező viszonyok uralkodnak. A La Manche tengerszoros, mely a két államot elválasztja, két külön világnak mossa partjait. A két nagy nemzet egészen ellentétes állást foglal el a nemzeti jellem, szokások és erkölcsök képződését illetőleg, valamint azon nagy problémákra vonatkozólag, a melyek az egyéni, mint a közösség életének alapvető rendjét állapitják meg. Míg az angol nemzet, különösen a XVIII-dik és XIX-dik század határvonalán, a történeti hagyományok és a jogfolytonosságnak kultuszát

[1] *Bagehot:* The english Constitution, 22. lap.

a lényegben és legapróbb formaságokban fenntartotta, addig a franczia tabula rasat csinált egész multjából és az emberi értelem elvont szabványai alapján kivánta existencziáját berendezni. És a mint azon félszázad alatt, mely az 1789-ki alkotmányozó országgyüléstől Lajos Fülöp trónjának képzelt megszilárdulásáig terjed, a köztársaság és monarkhia minden képzelhető válfaját meghonosította, úgy a sajtóviszonyok terén a különféle állapotok és rendszerek egész hanglétráját megfutotta. A forradalom kezdetén teljes szabadság, sőt féktelen szabadosság, a hol Marat és Hébert lapjokban a gyilkosságot és fosztogatást hirdették, mint a testvériség győzelmének legbiztosabb eszközeit. Viszont a császárság alatt majdnem tilalmi rendszer uralkodott a szellemi téren. A mint az imperator egész Francziaországból egy nagy kaszárnyát csinált, a hol a szellemi működésnek is kommandóra kellett történni, úgy a »Moniteur« száraz rovatai is csak akkor élénkültek meg, mikor a *Grande armée* virágos nyelven irott győzelmi bulletin-jei láttak napvilágot. A nagy ember körülbelül úgy volt a sajtó termékeivel, mint Omar khalifa a Koránnal; a mi jó volt, az az ő hivatalos lapjában úgy is benne volt, a mi más természettel birt, azt bizvást a tűzbe lehetett dobni. A franczia szellem és leleményesség túljárt azonban a világ urának eszén, megteremtve a tárczát, a *feuilleton*-t, ezt a franczia különlegességet, mely könnyü, játszi formában, hozzá még szűk keretben képes volt az ösmereteknek egész területét művelni; különösen az irodalmi termékek birálata megadta a lehetőséget oly kérdéseket is szellőztetni, melyek különben tiltva voltak.[1]

A császárság bukása után természetszerüen kellett a közéletnek és irodalomnak tágabb értelemben, a sajtónak pedig szükebb értelemben fellendülnie. »Inter arma silent musae«; a fegyverzörej elmult, a múzsák hangja felszabadult. Alkotmány is adatott, XVIII. Lajos *charte*-ja, mely ha nem is volt teljes parlamentáris alkotmány, de tért nyitott a politikai tevékenységnek. Azon negyedfél század alatt, melynek

[1] Lásd erre vonatkozólag *Schmidt* Julian: Geschichte der französischen Literatur seit der Revolution, I. kötet 171. és következő lapok.

világraszóló izgalmai az illető nemzedék feje felett elvonultak, abban a nagytehetségü nemzetben roppant szellemi tőke gyült össze, mely egyszerre dúsan kezdett kamatozni,. Kijutott ebből már természet szerint a sajtónak is, de járultak hozzá különös körülmények, melyek annak fontosságát növelték. A cselekvő és szenvedőleges választói census igen magas volt, úgyannyira, hogy a képviselőség révén csakis egy csekély kisebbség vehetett részt közvetve a törvényhozás munkájában. Hozzájárult a parlamentáris élet szokatlansága, a miből az irodalom fokozódottabb jelentősége származott, úgy hogy egészen találó Macaulay megjegyzése, ki azt mondotta, hogy, míg Angliában a politikusok váltak hirlapirókká, ez Francziaországban megfordítva történt.[1]

Megkönnyítette a dolgot a sajtó aránylagos szabadsága. Itt azon érdekes jelenséggel találkozunk, hogy a legitim királyság és a Bourbon uralkodóház őszinte hívei, Francziaország legnagyobb politikai és írói tehetségei, így Staël asszony, Chateaubriand, Constant Benjamin, kit méltán lehet a parlamentáris elmélet első apostolának tekinteni,[2] Royer-Collard, a doktrinérek feje,[3] mind érezték a császári czenzura szigorát, és azért a sajtószabadság mellett foglaltak állást. Így született a jeles 1819-iki sajtótörvény,[4] mely csakugyan az irodalom és a sajtó számára oly fényes időszakot teremtett, mely sugaraival egész Európát bevilágította. A minek egyik érdekes mozzanata, hogy maga XVIII. Lajos is, ki igen tanult, szellemes ember volt, nem egy ujságczikket irt.[5]

Az irodalmi és zsurnalisztikai hirnév biztos út volt az előmenetelre és befolyásra. Megkönnyítette az eredményt a néválaírás, a minek következtében a közönség kedvenczeit név szerint megösmerte, sikereiket jutalmazta. Bizonyos hátrányos következményekkel is járt a dolog, azon személyes

[1] Critical and historical Essays, V. kötet 82. lap.

[2] Lásd hires művét: Cours de politique constitutionnelle, két kötet.

[3] Lásd életrajzát *Barante:* La vie politique de Royer-Collard, két kötet.

[4] *Duvergier de Hauranne:* Histoire du gouvernement parlementaire en France, V. kötet XIX. fejezet.

[5] *Rochou:* Geschichte Frankreichs, I. kötet 49. lap.

hang és él, a mi kikerülhetetlenné vált, különösen ha hozzáveszszük azon óriási ellentéteket, melyek a franczia nemzet nyugalmát feldúlták és egyik válságból a másikba kergették.

A párbajok napi renden voltak, melyeknek Francziaország egyik legtehetségesebb és nemesebb jelleme és zsurnalistája, Carrel Armand áldozatul esett. Nem kisebb ember, mint John Stuart Mill irta meg életrajzát.[1] Ellenfele Girardin Emil volt, tehetségre párja, de jellemre messze alatta állva, ki annak, mit a sajtó viczinalizmusának lehet nevezni, volt megteremtője. Viharos is volt élete, az ellenzék, sőt kollegáinak egy része élethalálharczot vivott ellene, de ő felül maradt a küzdelmekben, igazán fürdött ellenfeleinek gyűlöletében. Ettől eltekintve par excellence zsurnalista volt, ki sokat tett az ujságok tágabb körben való elterjesztésére, amennyiben »La Presse« czimü hirlapját a többiekkel szemben az előfizetési összegnek felére leszállítva tette közzé. Ő honosította meg a tárczában a regények közlését, a mit nálunk azután Dessewffy Emil lapjában, a »Budapesti Hiradó«-ban utánzott. Szalay László[2] meg is támadta érte, hogy helytelen példát követ, és hogy ez árt a sajtó komolyságának.

Carrel Armandnál szerencsésebb volt szerkesztőtársa Thiers. Hogy hova emelkedett, az eléggé ösmeretes, a mit legnagyobb részt hirlapirói tevékenységének köszönhet. Oly hatalommá vált, hogy X. Károly és uralkodóháza bukásában neki jelentékeny része volt. Mikor már látni lehetett, hogy X. Károly és az uj Francziaország közt a béke nem lehetséges, Thiers volt, a ki az 1688-ki angol forradalom megoldását hozta javaslatba, az idősebb ág helyett az ifjabbat, az Orléans-ágat ültetni trónra.[3] Midőn az államcsiny, az alkotmány felfüggesztése bekövetkezett, az első tiltakozást a hirlapok nevében Thiers fogalmazta.[4]

X. Károly elüzetése után Lajos Fülöp uralkodása alatt a közélet szabadabb kifejlést nyert, a mi a sajtóra is kiter-

[1] Dissertations and Discussions, I. kötet 211. lap.

[2] »Pesti Hirlap« 1844. deczember 19-ki szám.

[3] *Thureau-Dangin:* Le parti libéral sous la Restauration, VII. fejezet.

[4] Lásd ennek szövegét Louis *Blanc:* Histoire de dix ans, I. kötet 506. lap.

jedt. A sajtó mennyiségileg és minőségileg is Európa vezető sajtója lett. Nem volt a hirlapnak oly ága és rovata, mely nem elsőrangu emberek által vezettetett volna. A politikai czikkek mellett a műbirálat, Sainte-Beuve, Nisard, Jules Janin, Gustave Planche kezében, mintaszerünek tekintetett. A nagy regényirók, Soulié, Sand, Dumas, Sue, műveiket mind elébb a lapok utján hozták forgalomba. Sue-nek »Párizsi titkai«-t egész Európában utánozták. Nálunk is Nagy Ignácz »Magyar titkai«, Kuthy Lajos »Hazai rejtelmei« erre a kaptára készültek.

Németországban a sajtóviszonyok nem lehettek kedvezők. A közélet hiánya, a nemzeti szellem nehézkessége volt ennek indoka. A Napoleon elleni visszahatás szülte az első jelentékeny hirlapi vállalatot, a »Rheinischer Mercur«-t, melyet egy nagy tehetségü, lánglelkü német hazafi, Görres, szerkesztett.[1] A bécsi kongresszus és a szent szövetség korában jött a visszahatás, a sajtónak bilincsekbe verése. Az ellenhatás az egyetemekből indult ki, a mint hogy ezek voltak a politikai és publiczistikai irodalomnak fészkei. Többen a hiresebb tanárok közül az ujságirásra adták magokat, közöttök Gervinus, kinek nevével művem első kötetében többször találkoztunk. Ő a negyvenes években egy »Deutsche Zeitung« nevü hirlapot inditott meg, mely nagy tekintélynek örvendett, habár czikkeinek megvolt a kathedra-izök, a minek következtében a nagy közönség előtt, Hamlettel szólva, közlönye egyszerüen kaviár maradt.[2]

Németországnak ebben az időben egy elsőrangu hirlapja volt, az Augsburgban megjelenő »Allgemeine Zeitung«. Német nyelven jelent meg, de tulajdonképpen kozmopolita lap volt. Német nemzeti érzésről, politikai törekvésekről édes-kevés volt benne, annál inkább tárgyalta más országok eseményeit, melyekre vonatkozólag kitünően volt informálva és melyeknek mindennemü mozgalmai, a német tudományos világ legelső képviselői által szakavatott módon tárgyaltattak. Be kell vallani, hogy ebben az irányban oly tökéleteset produkált, hogy

[1] Lásd jellemrajzát *Sepp*-től.

[2] Lásd Németország szellemi életének e korból való mesteri rajzát *Treitschke:* Deutsche Geschichte, II. kötetében.

a mai sajtó is alig éri utól. A világ bármely részében adta elő magát valami fontosabb esemény vagy jelenség, az e lap hasábjain oly méltatást talált, mely a legkényesebb igényü olvasót is kielégítette, és melyet tartalmasság dolgában sem az angol, sem a franczia lapok felül nem multak.

Külföldön mindenütt el volt a lap terjedve, valamint nálunk is, a minek egyik indoka az volt, hogy más külföldi lap járatása nem volt megengedve.[1] Deák maga nem egyszer nagy dicsérettel szólt nekem a lapnak értékéről. Pulszky[2] felemlíti, hogy a lap eleinte nem viseltetett előzékenységgel a nemzeti törekvések iránt, a bécsi körök befolyása alatt állott. Azonban felvette Pulszky czikkeit, nemcsak, hanem Lukács Móricz személyében egy kitünő levelezőre tett szert, ki a magyar ügyeket oly módon adta elő, mely a lapnak úgy mint neki becsületére válik.[3]

Nálunk, mint mindenben, a hirlapirodalom terén is hátra valánk. Létezett ugyan idáig egy-két hirlap, de a mit hirlapirodalomnak lehetne nevezni, nem létezett. Így a »Nemzeti Ujság«, melyet Kulcsár István, a »Hirnök«, melyet Orosz József, a »Jelenkor«, melyet Helmeczy szerkesztett. Érdemes, buzgó emberek mindannyian, kik azonban hivatásukat nem mint művészek, de mint mesteremberek fogták fel, és a kik mindenre képesek lehettek, csak arra nem, hogy lendületet adjanak czikkeiknek.

Széchenyi ugyan irogatott a »Jelenkor«-ba, de czikkeivel érdekeltséget nem volt képes sem maga, sem tárgyai iránt kelteni, a sajtó ügyét előbbre nem vitte, nagy hivatásának öntudatát beleönteni nem tudta. Maradt egyszerüen a hirszolgálatnak egyik, mondhatni gépies, eszköze. A közvélemény pedig át volt hatva azon érzettől, mely mint közszükség jelentkezett, hogy a reform szellemének ezen a téren is hódítania kell.

A nemzet kilépett azon állapotból, melyet idylli csendéletnek lehetett nevezni és mely még nem régen is exisz-

[1] Gyulai *Lukács* Móricz munkái, I. kötet. Bevezetés.

[2] Életem és korom, I. kötet 170. lap.

[3] Lásd az egész czikksorozatot már előbb idézett munkájában.

tencziájának lényegét alkotta. Ez élettörténeti jelleget öltött magára, a mi azt jelentette, hogy a tágas kettős hazában minduntalan oly dolgok történtek, melyeket érdemes vala feljegyezni. Merültek fel problémák, melyeket vitatni kellett, támadtak egyéniségek, kiknek szavát honfitársaik mind többször kivánták hallani és kiknek cselekvéseivel a nemzet nyilvánosan akart foglalkozni. A hivatalos mint nem hivatalos Magyarország annak is szükségét érezte, hogy egy szélesebb keretben és könnyebben mozgó organumra tegyen szert. A nem hivatalos Magyarország egyszerűen azért, mert ilyennel nem birt, a hivatalos pedig azért, mert organumai, az országos és megyei gyülések, melyek ezt a feladatot idáig teljesitették, nem voltak elégségesek arra, hogy mindazt visszatükrözzék, a mit a nemzet cselekedett és a mi fejében megfordult. Az intézmények magok, bármennyire életképesek voltak is, egyedül többé a czélnak meg nem feleltek és kiegészítésre szorultak. Az áramlat növekedésének tágasabb mederre volt szüksége. Tudvalevő, hogy a gyülések nem jöttek oly gyakran össze, a részvevők száma mint a tárgysorozat korlátolt volt, hozzá inkább a hallgatóságnak mint a nagy közönségnek szóltak. A fejlődő, haladó viszonyokkal szemben immár egy oly közlöny alakítása kikerülhetlenné vált, mely a lehető gyors egymásutánban az összes politikai és kulturális eseményeket feljegyzi, ezeket megfelelő módon kommentálja, és mely azonkivül nyitva áll mindenki számára, hogy panaszát, óhajait, nézeteit előadhassa, azokat az ország szine elé hozhassa. Az eszmék és események nagy vérkeringésének a szivhez hasonló organumot kellett létesíteni. A mint az emberi sziv a *systola* és *diastola* kettős folyamatában felváltva kiürül és megtelik, éppen úgy ezen központi szervnek azon képességgel kellett birnia, hogy önmagába fel tudja venni az ország egész közéletének hullámverését, hogy az a benne rejlő képességnél fogva szükséges irányítást nyerve, a testnek minden egyes alkatelemét éltető nedüvel ellássa. Igen sajátszerü, hogy Széchenyi István ezen is fennakadt. Támadásában különösen kifogásolta, miszerint Kossuth napról napra uj indítványokat tesz és ez által a nemzeti erőket szétforgácsolja; de az emberek erre nézve másképpen gon-

dolkoztak. Ha azon eszmék között, melyeket megpendített, van olyan, mely Budapesten még ma sincs megvalósítva, mint pl. Mátyás király szobra, mégis sokat tett a nemzet szellemi tőkéjének gyarapítására, a látkör tágítására nézve.

Erre vonatkozólag fel kell említeni szorgalmát és munkásságát. Azon tulajdonság ez, mely nélkül semmit és legkevésbbé politikai nagyságot és eredményeket képzelni nem lehet, olyannyira, hogy találkoznak sokan, kik minden nagy siker okát ebben vélik találni. Eléggé ösmeretes például, hogy Napoleon minő óriási munkabirással és képességgel birt. Ez a tulajdonság meg volt Kossuthban is, úgy mint senkiben az országban, egész életén keresztül. De mutatkozott a »Pesti Hirlap« szerkesztőségénél is. Pulszkytól tudjuk,[1] hogy menynyire elfoglalta idejét a lap szerkesztése, mert nem elégedett meg azzal, hogy a vezérczikkeket irja, de még a levelezések és ujdonságok irmodorát is pontosan kijavítgatta.

Ezzel nem akarom munkatársait kicsinyíteni, mert be kell ösmerni, hogy jól kioktatta őket, úgy hogy később azután egy egész táborkar állott rendelkezésére. Nem igen volt az országnak nevesebb embere, kinek nevével a »Pesti Hirlap« hasábjain nem találkozunk. A mágnások közül is sokan voltak, kik mintegy állandó dolgozótársakként jelentkeztek. Így Pejacsevics János, az ország egyik legjelesebb közgazdája, ki viszont más oldalról nagyon befolyásolta Kossuth közgazdasági nézeteit,[2] Andrássy Károly, a volt miniszterelnök Andrássy Gyula apja, szellemes ember, kitől származott a »bunkokráczia« epitheton, melylyel a nyers kortestömegek garázdálkodását megbélyegezte,[3] Zay Károly, a panszlavizmus ostora, Széchenyi János, Zichy Herman, a későbbi Bachhuszár, ki egyike a legtüzesebb ellenzékieknek, Fáy András, almási Balogh Pál, Lónyay Gábor, Záborszky Lajos, Tóth Lőrincz, Pulszky, Trefort, Szentkirályi, Bezerédj, Eötvös József, részben Agricola álnév alatt, kik a napi kérdések megvitatásában leginkább részt vesznek. Nagy szerepet ját-

[1] Életem, I. kötet 199. lap.

[2] *Csengery* Antal összegyüjtött munkái, 399. lap.

[3] »Pesti Hirlap«, 1843. apr. 27. szám.

szottak a megyei élet akkori fontosságánál fogva a vidéki evelezők. Ezek az ország legtehetségesebb embereiből állottak; különösen a fiatal gárda jött itten szóba, úgy annyira, hogy akkoron a »Pesti Hirlap« levelezősége az értelmiség diplomája gyanánt tekintetett. Szemere Borsodból, Kazinczy Gábor és Lukács György Biharból irták jelentéseiket. Ez utóbbinak például levelei megkapóan és igazi drámai erővel irják le a biharmegyei ellenzék hősies küzdelmét a hatalmi önkény ellen. Ha mindezekhez már most hozzá veszszük az országos közvéleményt, az ország nagy közönségét, mely mint egy kész hadsereg állott a hangoztatott eszmék mögött, akkor azután ezen három tényező: vezér, táborkar, hadsereg együttműködésében a politikai befolyás oly tényezőjét szemléljük, melyre odáig példa nem volt, valamint azután sem akadt. Ezen akczió a tollnak, az irálynak oly művészetével történt, melynek értékére nem létezett és nem létezik nézetkülönbség barát és ellenség között. Jól mondja egy igen illetékes biró, Falk Miksa,[1] hogy úgy még nem irt senki hazánkban. Dús keleti szinpompa, valódi déli tűzzel párosult bűvös kert volt ez, telve a legbájosabb virágokkal, melynek illata az olvasót annál inkább elmámorítá, mentől tovább haladt. Nem volt ott egyetlen puszta, sivár helyecske sem, minden galyon madárdal hangzott, majd valami vidáman csattogó pacsirta dala, majd ismét busongó csalogány éneke, mely az olvasó fülébe csengett, és mindig úgy képzelte az ember, mintha rég ösmert dalok volnának, melyek csak saját keblében szenderegtek és egyszerre csak varázshatalom által uj életre ébredtek. Buffon közhelyt képező mondása, »le style, c'est l'homme«, az irály maga az ember, soha sem volt oly annyira igaz, mint Kossuth irmodorára alkalmazva. Mert ennek a bűbájos nyelvnek kulcsa az ő személyiségében, lelkületében rejlett. Annak egész nemes tartalmát lehelte bele az élettelen betükbe. Ez azért történhetett, mert a humanizmus és idealizmus, általában a bizalom az emberiség szebb jövőjében lelkesítette, hatotta át egész valóját. Ezen érzelmeknek lángoló hevülete párosult a fantáziának adományaival, melyről

[1] Széchenyi István és kora, 121. lap.

oly jól mondja Shakespeare, hogy a költő tekintetét szépséges mámorban ragyogtatja, mi által mint egy megnyilnak előtte a jövendő elzárt titkai. Ennek birtoka vezérczikkeit prózában irt költeményekké változtatja. Azonkivül felfogásának jogi iskolázottsága megadta eszméinek azon szabatosságot, mely a megértésnek oly nélkülözhetlen kelléke. Valamint a jelentékeny külföldi irók, költők, mint a szép prózának mesterei figyelmeztették az irodalmi disznek azon követelményére, mely az egyszerü dolgokat is művészi zománczczal veszi körül. Fel kell említeni, hogy dolgozatai elárulják azt a nagy olvasottságot, mely felett rendelkezett. Hume, Smith Ádám, Blackstone, Burke, Montesquieu, Paolo Sarpi, Moore, Chateaubriand, Lamartine, az angol parlamenti viták nem egyszer szerepelnek nála idézetek alakjában. Még egy másik érdekes vonás az, mely irályánál szembetünő. Foxról mondja Macaulay,[1] hogy történeti munkája a szónoklatoknak egész sorozatából állott, mert mikor irt, akkor is szónokolt. Így van a dolog Kossuthnál is. Rendkivüli szónoki képesége czikkeiben is kifejezésre jutott és hatásának egyik titka abban rejlik, mert a közvetlenség eszközeivel működött. Ha például valaki azt a fáradságot veszi magának, hogy fenhangon olvassa azokat, akkor ezen sajátságuk azonnal kiderül. Léptennyomon azon megszólítással találkozunk bennök, »Uraim«, akár mintha csak a szószékről hangzanának. Nem egy emberrel történt meg akkoron, hogy hiresebb czikkeit könyv nélkül megtanulta. Példa reá Szontagh Pál.[2] Későbben pedig, midőn Kossuth Hirlapjába dolgozott, azt mondák, hogy a mit irt, lángszavakkal van irva és tűznyomokat hagyott maga után.

Természetszerüleg következik ebből, hogy ily módon, a mint később ezt nagyobb keretben magával a nemzettel is megcselekedte, a sajtót is nemes hivatásának öntudatára ébresztette. A sajtó kezei alatt nem tisztán a hirszolgálat gépies eszköze, de a nemzeti közvélemény vezére lett, mint

[1] Critical and historical Essays, II. kötet 276. lap. Tauchnitz edition.

[2] *Pulszky:* Életem és korom, I. kötet 226. lap.

lelkiösmeretének letéteményese és megnyilatkozása, az igazság hirdetője, a derekas cselekedetek buzdítója, a tévtanok és visszaélések ostora. Minden esetre a sajtónak oly tiszteletreméltó és fontos állást adott, melylyel elébb nem birt és mely azóta sem szárnyaltatott tul. Emez emlékezetes korszak mozgalmainak és törekvéseinek előadása csonka lenne, ha a méltatás kellő módon nem domborodnék ki.

Ily viszonyok között, politikai szempontból, a legnagyobb fontossággal azon mozzanat bir, hogy mily általános természetü irányzatok voltak azok, melyeknek ezen utolérhetlen nyelvezet szolgálatában állott. Általános irányzatról van szó és nem egyes kérdések konkrét megoldásáról, mert hiszen ezek mögött minden politikusnál találunk bizonyos világnézletet, melyben mintegy egész valója megnyilatkozik. Ennek alkatelemei között egyike a leglényegesebbeknek volt, mint az eszményiség folyománya, a felfelé való törekvés érzete. Longfellow fenséges költeménye, az *Excelsior* vándorának, ki feljebb-feljebb halad a csillagok, a halhatatlanság felé, kürthangjai törtek keresztül minden egyes során, a nemzetet buzdítva, bátorítva. Az ő tollából biztató szózat szállott az emberekhez, hogy igenis alkossannak bátran ideálokat, mert megvan bennök a képesség azokat megvalósitani. Nagyon sajátszerüen észlelhető itt is az ellentét közte és Széchenyi között, magának a hirlapirodalom feladatának megjelölésénél is. Széchenyi azt találja,[1] hogy egy ujság akkor végzi jól a dolgát, ha nemcsak előre nógatja a nemzetet, de adott esetben lassitja is a menetet, ha éppen úgy csillapítja a szenvedélyeket, mint ahogy felriasztja a tespedésből. Nála ez a praxisban, mint látni fogjuk, oda lyukadt ki, hogy minden lényeges kérdésben, a nyelv, a védegylet, az adó kérdésében szembe szállott a reformtörekvésekkel, az iránytűt teljesen elveszítve.

Kossuth nem így fogta fel a dolgot. Ösmerte nemzetét, annak szalmatűzszerü fellobbanását, jól tudta azt, hogy ha egy akczió megindul és rögtön megállíttatik, az oly elkedvetlenedést szül, hogy akár egy emberöltőre le kell minden

[1] Kelet népe, 58. lap.

haladásról mondani. Szabad folyást engedett tehát a törekvéseknek, nem helyezte magát velök ellentétbe, sőt mérséklettel biztatta is őket, tudva jól, hogy a követelésekből nem szükség magának a nemzetnek lealkudni, mert azt a műveletet a hatalmi tényezők úgy is végre fogják hajtani. A lángeszü irlandi szónok- és hazafinak, O'Connelnek gyakorlati felfogása, axiomája, melynek kiugró pontja abból állott, hogy a végből, hogy Irland egy shillinget kapjon Angliától, egy font sterlinget kell követelnie, fájdalom, a mi viszonyainkra is illett, akkoron éppen úgy, mint mostanság. Sőt még, hogy a Széchenyi által olyannyira kedvelt taktikának kérdését felemlítsük, a fellépésnél is a büszke dacz, a nyers erő alkalmazása mindig jobban bevált, mint az engedékenység, a sima hajlékonyság. Ez volt éppen azon mozzanat, melyet »a nemzet nem kér, de követel« elvének gyakorlati alkalmazásánál érvényesíteni kellett. Az arisztokráczia és demokráczia közötti ellentét szintén arra szokott szolgálni, hogy a Széchenyi és Kossuth közötti kontroverziának egyik alkatelemét képezze.[1] Annyi bizonyos, hogy Kossuth szivvel-lélekkel demokrata volt, a nép embere. Ha valaha állott az, hogy a demokráczia sarktétele az Üdvözítő azon tanítására vezethető vissza: »szeresd felebarátodat, miként tennenmagadat«, az ő felfogására nézve ezen tény világosan állt. Hirlapirói működésében szabály gyanánt tekintette, ha thémája természete ezt lehetővé tette, *emberszeretetbe mártott tollal* irni meg czikkeit.[2] Ezzel azt nyerte, hogy Széchenyi István elnevezte őt »misericordianus fraternek«. Ezt pedig olyan hibának tekintette, melynek folytán még vezéri képesítését is tagadásba vette.[3] Ez nemcsak a »Kelet népé«-ben történt, hanem évek multán a »Politikai Programmtöredékek« azon hirneves és sokszor idézett részletében is, melyet minden áron egy orákulum megnyilatkozásaként akarnak feltüntetni, és mely, mint látni fogjuk, azon nemes és nagy férfiunak talán egyik legnagyobb tévedése volt. Ama szenvedélyes kifakadások között, melyekkel Kossuthot

[1] *Falk* Miksa: Széchenyi István és kora, 122. lap.
[2] Felelet, 184. lap.
[3] Kelet nepe, 102. lap.

elhalmozta, a következő vád is hangzott, hogy ő, midőn magát politikai Messiásnak képzelte, soha sem birt magasabbra emelkedni, mint egy jószivü irgalmas szerzetes álláspontjára, ki minden kis sebre írt szeretne kenni, hézagos számítások alapján kenyeret is süttet a szegények számára és a ki, borzasztóan előmozdítva a dologtalanságot, el van talán látva tehetséggel egy nemzeti nagy kórház megalapítására, de sülyedésnek indult nemzetét regenerálni soha sem fogja. Közbevetőleg figyelmeztetem az érdemes olvasót, hogy később az elébb idézett Tasner-féle levélben beösmerte, hogy az irgalmasságban mennyi dicséretre méltó van. Ezt a vádat azért vonta Kossuth magára, mert lapjában az emberszeretet követelményeinek lehető tág teret nyitott. A szabadság, egyenlőség elvei mellett a testvériség intő szózatának senki nálánál jobban nem áldozott, mint ahogy ezt Széchenyihez intézett feleletében maga is bevallja.[1] Ugyanis azt mondja, hogy az emberszeretetnek is megvannak a maga igényei és a társas életben a magános erényt sokszor a szentségtelen pillanat tettekre szólítja, mely tetteket ugyan a számoló közgazdaság elmélete rosszalni tanítja, de melyek joggal csak akkor rosszalhatók, ha el nem mulasztá jó előre megnyitni azokat a kutforrásokat, valamint létre hozni azon intézkedéseket, melyek az oly végzetes pillanatoknak elejét veszik. Ezek a nézetek a mai szocziális felfogásnak minimumát képviselnék. Akkor még a maximumnál is többet jelentettek, egyszerüen azért, mert ezen tér idáig nálunk teljesen parlagon hevert. Igaz, hogy ennek megvoltak a maga indokai. Részint az, hogy primitiv gazdasági helyzetünben, mely hazánk akkori közállapotainak folyománya volt, azon szocziális betegség, a mit nyomornak lehet nevezni, nem igen létezett, miután a vagyon megosztása és az egész közgazdasági rend következtében sem túlságos szegény, sem gazdag emberek nem voltak; részint mert a társadalmi összműködés érzete még bölcsőjében szendergett. Annál nagyobb érdeme Kossuthnak, hogy ezen a téren is uttörő volt és a társadalmat kötelességeire intette, habár ezen akczió többi vonatkozásaiban és

[1] Idézett munka, 177. lap.

elemeiben természetesen elösmerte Széchenyi nagy érdemeit. A mi az ország jogi szervezetének kontempláczióját illeti, az alapot, melyen az vizsgáltatik és az érzelmeket, melyeket az költ, hasonlóan élénken illusztrálja az ellentétet közöttük. Széchenyi, mint arra már az ő jellemzésénél hivatkoztam, az egész Corpus Jurist, valamint Werbőczyt avas obscuritásnak nevezte, külföldi példák után indult, minek az lett a vége, hogy teljesen megingott akcziójában. Ellenben Kossuth annyira otthonos volt a nemzet jogéletében, mint alig valaki. Hiszen tanára, a hires jogtudós Kövy, midőn előtte vizsgázott, azt mondta róla, hogy jobban tudja a törvényt mint az egész királyi tábla. Óriási a különbség, midőn például az ő birálatát olvassuk az ősiségről, vagy a Széchenyiét. Igen jellemző Széchenyi tájékozatlanságát e kérdést illetőleg, hogy ő a két kérdést ősiség és a nem-nemesek birtokképtelensége — *incapacitas possessoria* — egymással összezavarja. Kossuth figyelmezteti is reá,[1] a mit azután bizonyított azon körülmény, hogy az 1843—44-ki országgyülés ki is mondja, hogy a nem-nemesek birtok- és hivatalképesek lesznek, míg az ősiség fennmarad, hogy megszünte csakis az 1848-ki törvények által mondassék ki.

A támadás, melyet a tarthatlan állapotok ellen intézett, a lehető legerősebb, mely odáig közzététetett. De azért tudja azt, hogy ha az intézmények túl is élték magokat, azok mindamellett a nemzet geniuszának szülöttei, melynek hatásától úgy a jövőben mint a multban nagy eredményeket várt. Ezen őserő iránt mindannyiszor le is rója tartozását, mint ahogy vizsga szeme felösmeri annak forrásait, mely forrásokat az alkotmányban fenn is akarja tartani és ujakkal is gyarapítani. Ezen felfogás mondatja vele azt,[2] hogy sajnálkozik a felett, hogy a kiváltságos osztály minden hatalmat monopolizál, hiszen a hatalom nem lesz csekélyebb, sőt több, ha másokkal megosztatik.

Széchenyi beteges felhevülésében[3] a magyar embertől

[1] Felelet Széchenyinek, 158. lap.
[2] U. ott, 48. lap.
[3] Politikai programmtöredékek, 79. lap.

még a lovagiasság tulajdonát éppen úgy megtagadja, mint a »Kelet népé«-ben [1] a magyar népet minden alkotmányos népek között a legalacsonyabb fokon állónak nevezte. Ellenben Kossuth vitatja, hogy ellenkezőleg a magyar nemzet a szabadelvü kifejlés dolgában talán egyetlen példát mutat fel. Nemcsak, hanem a hivatalos magyar nép, a populus Werböczianus számára követeli továbbára is a vezetést, a döntő természetü befolyást.[2] Ottan nyiltan kimondja, hogy a jogszerüség, polgáriasodás és alkotmányos élet legfőbb tényezőjét a középrendben keresi, mely nem áll oly magasan, hogy osztályérdekeit a nemzeti tömeg érdekeivel ellentétben képzelné, de nem is áll oly alant, hogy mások felsőségi vágyának zsámolyává alacsonyulna. Mindezek után nem paradoxon azt állítani, hogy akkoron nem volt az országban olyan, az általános emberi érzésektől áthatott modern felfogásu ember, mint szintén olyan sem, a kiben annyira meg lett volna úgy az ősi alkotmány, mint a nemzeti egyediség kultusza. Az egésznek magyarázata abban áll, hogy nem volt senki sem, a ki annyira meg volt győződve a magyar nemzetben rejlő tökéletesedési képességről, mely akármeddig élne is, megujhodási képességét nem veszti el. Mint hasonlóképpen arról is, hogy az európai kultura felvétele mellett is a nemzet minden izében magyar marad. Ezen érzéseknek összhangja és az azoktól való teljes áthatottság tette képessé arra, hogy őket hiveibe és nemzetébe is bele tudta oltani. Valamint, hogy az 1848-ki törvényeket úgy tudta megalkotni, hogy tényleg ő valósította meg Széchenyi gyönyörü gondolatát, az európai nagy közösséget egy uj, eredeti nemzeti egyéniséggel gazdagítani.

Már most összegezve a mondottakat, Kossuth fellépésének sikere természetesen azon elvek és eszmék minőségeés erejében kereshető, melyeket hangoztatott és melyek a magyar nemzet érdek- és érzelemvilágának voltak kifejezői. Állott továbbá a sajtó hatalmának felösmerésében és kihasználásában, melyet éppen oly virtuozitással kezelt, mint a poli-

[1] Idézett munka, 45. lap.

[2] »Pesti Hirlap« 1841. 14. számában.

tikai működés minden más eszközeit: a szónoklatot, a társadalmi, politikai és törvényhozási tevékenységet, végre a hadviselés és győzelem szervezését. Egy szóval, ezen a téren, mint mindegyiken, melyen működött, egyéniségének csodálatos hatalma az, mely mindent megmagyaráz.

III.

Említettem már az 1839-iki országgyülés vázolásánál a konzervativ párt kezdeteit. Ennek a pártnak szervezésére és működésére nagy befolyást gyakorolt a »Pesti Hirlap« keletkezése. Kossuth is konstatálja,[1] hogy a politikai irányzatok határozottabb szinezetet nyertek. A miből azt a következtetést vonja le, hogy a nemzet szélesebb körben, mint valaha, eszmél és gondolkodik. Ettől kezdve a konzervativ párt akcziója mindjobban domborodik ki, míg végre egy programm közzététele az egészre mintegy a hivatalos pecsétet ütötte rá.

Tény, hogy azon mozzanat, a mit hazánkban rendes parlamentáris pártközi mozgalomnak és küzdelemnek nevezhetünk, ez időben vette kezdetét. A fejlődés a maga során mindkét pártot illetőleg elő fog adatni; előbb azonban helyén valónak látom ezen a ponton amaz elmélkedéseket beszőni, melyek a politikai pártok nagy kérdésével elválaszthatlan kapcsolatban vannak. Amaz elmélkedéseket, melyek a pártok szerepével és rendeltetésével kivánnak foglalkozni és melyek, úgy vélekedem, hazánk pártküzdelmei számára a magyarázó háttért szolgáltatják.

Ezt annyival inkább vélem tehetni, miután e kérdés az általános publiczisztikában alig, nálunk pedig — legalább tudtommal — egyáltalában nem tárgyaltatott. Úgyannyira, hogy ennek következtében sem a mult, sem a jelen pártmozgalmai a megfelelő méltatásban nem részesültek és általában ebben az irányban nap nap után egy csomó helytelen következtetés vonatik le. A miket előadni fogok, pártmozgalmaink számára talán hasznosítható bevezetés gyanánt fognak szolgálhatni.

[1] »Pesti Hirlap«, 1841. decz. 29-iki szám.

Kétségtelen tény, hogy az államok politikai története, már t. i. ott, a hol közéletről, ennek megnyilvánulásáról lehet szólni, pártjaiknak viselkedésével és történetével elválaszthatlan kapcsolatban áll.

Súlyt kell itten helyezni, még pedig első sorban, az állam integritására, főleg annak részeivel szemben. Ez azt teszi, hogy a pártok külön-külön mindig az államnak csakis egyes részét teszik ki, nem képviselik, illetve nem alkotják magát az egész államot. És, habár minden pártban meg is van azon jogosult törekvés, hogy akaratát az egész állam akaratává tegye, az összeségnek szerepét önmagában nem játszhatja, fellépése által az államot nem helyettesítheti, érdekei számára a feltétlen érvényesülést nem követelheti. Ezen érvényesülés csakis az állami felségjogoknak lehet folyománya, melyek a szuverén közérdeket teszik urrá minden képzelhető külön és pártérdek felett.

De viszont, ezzel ellentétben, az is áll, hogy az egyes pártok magatartásától és működésétől azokat az eredményeket, melyeket csakis az összesség együttes akcziója hoz létre követelni nem lehet. Őket az egésznek mértékével mérni nem szabad. Az egyes párt maradjon meg a maga szerepében, igyekezzék egyoldalu felfogását érvényesíteni, mely viszont megtalálja a maga ellensulyát a többiek működésében, mint a hogy viszont ő is másokkal szemben ellensúlyt képez. Éppen úgy, mint a hogy a jogszolgáltatás terén a biró és peres felek közös hozzájárulása folytán őrlődik ki az igazság, melyet önmagában egyik fél sem tud létrehozni, éppen ilyen folyamat megy végbe a pártmozgalmaknál is. A mint a jogszolgáltatás egyes tényezőitől nem lehet követelni azt a hatást, melyet csakis mindannyian hozhatnak létre, úgy a pártok elbirálásánál is különböztetni kell a közvélemény egyes csoportjának működése és ismét az egésznek együttes eredménye között.

Súlyt kell továbbá helyezni az illető nemzetek jellemére és véralkatára is, a mi közéletének minden nyilvánulását befolyásolja.

A hol a nemzet közönyös egykedvüséggel viseltetik sorsa iránt, a hol semmi tevékenységet nem fejt ki, ott, igaz, nincsenek pártok, de közélet sincs; ez csak éldegélés s inkább

a vegetáczió fogalmának felel meg. Míg ellenben, hol a nemzet érzékkel viseltetik sorsa iránt, ott találunk pártokat és azok küzdelmeit, következményeikkel, melyeknél az előnyök a hátrányokat messze túlszárnyalják. Elég utalni azon körülményre, hogy oly országban, a hol nagyarányu pártszervezetek léteznek, melyek az egész periferiát hálózatukkal bevonják, ott az egyes állampolgár mennyivel jobb kedvvel és érzéssel megy bele az akczióba, mint a hol magára van hagyatva, vagy kis csoportokban működik.[1]

A ki egyszer például oly gyülésen vett részt, a hol pártcsoportok nem léteznek, észreveheti annak a tájékozatlan összevisszaságnak bomlasztó hatását, mely ily tanácskozásban bekövetkezik. Ez pedig önkéntelenül rámutat arra a megoldásra, mely a sorakozásban és fegyelmezésben található és mely a legtarkább mozgalmakba is rendszert, öntudatot visz bele. Annyival inkább, mert ellenpártoknak létezése különösen hozzájárul a többiek öntudatának fokozásához. Az ellennézetek feltünése képezi saját nézetének igazi mértékét és próbáját s eredményezi azt, hogy nagyobb hévvel és tevékenységi ösztönnel ragaszkodik saját felfogásához és igyekszik azt dülőre juttatni.

Az ezekből támadó ellentétek teszik az illető nemzetnek közéletét élénkké, érdekessé és hatásuk magára, esetleg az emberiségre, politikailag jótékony eredményeket szül, a mint az a később előadandókból ki fog derülni.

A pártok képződése a szövetségi és társulási elvnek, a »segíts magadon, Isten is megsegít« alkalmazása a politikai működésre. Megmondta már Cicero, hogy a pártoknak életelvét és alapgondolatát az *idem sentire de republica,* a közdolgok iránt azonos érzéssel és értelemmel lenni, képezi. Politikai értékét ezen mozzanatnak magyarázgatni felesleges. Az elv felállításának szellemi tartalma van, a benső kapocsnak, melyet alkot, erkölcsi, a cselekvésnek, az akcziónak, mely mindebből származik, jelentékeny politikai tartalma: hiszen az egész politika főleg akczió, tevékenység.

[1] Lásd erre a kérdésre vonatkozólag az amerikai pártszervezetek leirását *Bryce:* The American Commonwealth II-ik kötetében.

És ha tehát a közdolgok iránti érdeklődés az állam egészségének egy hatásos alkateleme, ha az embereket végelemzésben érdekeik előmozdítása vezeti, és ha ebben az irányban az érdekrokonokkal való társulás a megvalósításnak egyik tényezője, akkor hasonlóképpen nincs szükség hosszú bizonyítgatásra, hogy ebben az irány a *pártosság*, mely kifejezés alatt a pártalakulásokat és akcziót értem, minő jótékony hatást gyakorol.

Éppen azért azt is találjuk, hogy a politikailag előrehaladt és kifejlett népeknél leginkább jelentkezik a hajlandóság, hogy ily irányban működjenek. Ennek következtében azon követelmény, hogy az egyes polgárnak nem szabad közönyösnek lenni az ország dolgai iránt, hanem magának rólok véleményt kell alkotni és ilyképpen a pártok valamelyikéhez tartoznia kell, méltán foglal helyet a politikai kötelességek között. A bölcs Solonnak talán egyik legbölcsebb intézkedése volt, mely által Athén polgárait büntetéssel sujtotta, ha pártokhoz nem tartoztak.[1]

Pár szót kell arról is szólnom, a mit a pártok lelkének lehet nevezni, t. i. czélzataik-, irányzataikról, vagyis más szóval arról, a mit programmnak szoktak tekinteni. Természetesen csakis a legnagyobb általánosságban történik mindez. Mely szempontból konstatálni lehet, hogy a pártküzdelmek, még pedig a legrégibb időktől fogva, közjogi, politikai, társadalmi és közgazdasági kérdések körül forognak, a pártok is tehát ezen kategoriákba oszthatók. Az őket elválasztó demarkaczionális vonalok ily módon azután a felsorolt talajokon huzódnak keresztül. A közjogi pártok az alkotmány alapvető intézményei feletti kontroverziák szülöttei. Azok a kérdések, hogy egy államban az uralkodási forma monarkhia legyen-e vagy köztársaság, korlátlan vagy korlátolt egyeduralom, továbbá a különféle uralkodó házak egymás közötti versenygése alkotják a közjogi pártokat. Ezen pártok jellemvonása keretjeiknek merevsége, mely a pártok közötti anyagcserére nem kedvező, valamint az államélet azon sarkalatos törvénye ellen,

[1] *Cicero* levelei Atticushoz, X. levél I-ső czim.

mely a közjogi alap szilárdságát megköveteli, minduntalan kell vétenie.

Az államélet exigencziáinak leginkább a politikai pártok felelnek meg, melyeknek czéljok a törvényhozás és kormányzat rendes menetére befolyást gyakorolni, azon elvek és nézetek keresztülvitele czéljából, melyeknek előmozdítása a párt programmjának vagy czélzatának tárgya. A határvonalat köztük és a közjogi pártképződések között éppen azon körülmény képezi, hogy nálok a közjogi alap nem jön kérdés alá, ezek a politikai változások keretén kivül állanak. Az ilyen pártműködés, az alap szilárdsága mellett, a vélemények fel és alá hullámzását feltételezi, mely hol az egyik, hol a másik pártnak adja a többséget, a mi az úgynevezett váltógazdaságnak alkalmat nyujt a meghonosulásra. Ennek folytán a felekezeti és nemzetiségi pártok némileg külön árnyalatot képviselnek, a mennyiben ezeknél, éppen úgy mint a közjogi pártoknál, a keretek merevségével találkozunk, mi a hullámzást hasonlóképpen kizárja. Ez képezi például Ausztriában a parlamentáris rendszer nehézségét, miután ott, a cseheknél mint a németeknél, a közvélemény nemzetiség szerint csoportosulván, egyiknél sem jöhet létre az, hogy a közvélemény a napi kérdések szerint állást foglalva, egyiknek vagy másiknak juttassa a többséget, mint a hogy az Angliában állandóan történik.

Szintén a politikai kategoriába, habár már csakis tágasabb értelemben véve a fogalmat, sorozhatók a társadalmi és közgazdasági pártok is. Rómában a patricziusok és plebejusok, Németországban a szoczialisták küzdelme tanusítja, hogy e kérdések nincsenek helyhez vagy időhöz kötve. A közgazdasági pártok, mint például védvámos és szabad kereskedelmi, agrárius vagy merkantilista párt, nem jelentenek egy országban állandó természetü képződéseket, csakis addig tartanak, míg a kérdés egy vagy más irányban eldől. Erre vonatkozólag a gabonavámok feletti küzdelem szolgáltatja az ideiglenes jellegre nézve a legtalálóbb példát. Bármilyen erős volt a két felfogás közötti küzdelem, mihelyt a gabonavámok eltörlésével a kérdés letünt a napirendről, a dolog pártpolitikai jelentősége elenyészett.

Ezek a kérdések mind elvi jelleggel és természettel birnak és, mint ilyenek, politikai jogczimet alkotnak a zászló körüli sorakozásra. Némileg ellentétben állanak ezzel az úgynevezett személyes pártok, melyeknek egyes jelentékeny egyéniség képezi a létokát, a *raison d'être*-t. Az ilyen pártok egy bizonyos fokig rossz hirben állanak, az erkölcsi és politikai jogczim meg szokott tőlök tagadtatni. Rendesen úgy vétetnek mint egyes egyének nagyravágyásának, esetleg hiuságának eszköze. Ezen itélkezés a maga merevségében határozottan túlhajtott és meg nem állhat.

Akármilyen fontosságot tulajdonítanak az elveknek és rendszabályoknak, ezeknek sikeres keresztülvitele legnagyobb részt a vezető emberektől függ. Nagyon szépen adott ennek kifejezést Anglia egyik legnagyobb szónoka és államférfia, Canning. Egy fontos alkalommal imigyen szólt:[1] »Hagyjunk fel egyszer már azon üres fecsegéssel, hogy rendszabályokra és nem emberekre van szükség, mintha a hám huzná a szekeret és nem a ló, mely a hámba fogva van. Ellenkezőleg én azt mondó vagyok, hogy a rendszabályok önmagokban kevés értékkel birnak, de annál többel az ember, a *férfiu*. Különösen válságos időkről szólok, midőn rendszerek romba dőlnek és általános szabályok csütörtököt mondanak. Ily esetben nem a rendszabály, bármily helyes legyen az gondolatban, menti meg a közállományt, hanem igen is egyes személyiségek jelleme és erélye. Ilyenkor dőlnek romba vagy emelkednek nemzetek nem a tanácsok tartalma, hanem a szerint, hogy milyen kaliberü emberek állnak élükön.«

A dolog így is van. Németországnak nem eszmére, elvre vagy rendszabályokra, de Bismarck hatalmas egyéniségére volt szüksége, hogy zöld ágra jusson.

Egészen természetes dolog, hogy, ha egy nagy férfiu akad, az emberek biznak benne, követik, a párt nemcsak vezetőjének, de központjának tekinti, sőt a pártnak nevét is adja. Hogy az ily pártképződés korrekt módon történhetik és jót is eredményezhet, azt Deák Ferencz és pártjának pél-

[1] Henry Lytton *Bulwer:* Historical Characters, II. kötet 184. lap. Tauchnitz edition.

dája mutatja. Így volt ez egyszer Angliában is. Peel Róbert hiveit, kikkel a Toryk közül kivált, »Peeliták«-nak nevezték.[1] Kis csoport volt, de tehetsége, tagjainak számottevő súlya által nagy befolyást gyakorolt az események folyamatára.

Magában értetődik, hogy a lélekkel a testnek fogalma is vele jár; tényleg a pártoknak nemcsak lélekkel, de testtel is kell birniok, a mi a testület, a szervezet, a keretek mozzanatában jut kifejezésre. A politikai programmnak, gondolatnak, czélzatnak határozott volta mellett a szervezet kifejlettsége, a maga hierarchikus tagozatában, a keretnek szilárdsága, mely a párt lelkesedésének, összetartásának, a zászlóhoz való ragaszkodásának erős támasza: mind oly tényezők és feltételek, melyek a siker kivivásánál nagy szerepet játszanak. Ezekre tehát legalább is oly gondot kell fordítani, mint a hadviselésnél a megfelelő védelmi szervezetre, valamint azon szellemi és erkölcsi tényezőkre, melyek a hadsereg szellemének neve alatt ösmeretesek. Ez oknál fogva fontossággal birnak a pártok működésénél a külsőségek is. Így első sorban a pártoknak elnevezése, vagyis annak megállapítása, a mit hivatalos czímnek lehet nevezni. Ezek között legfontosabbak azok, melyek már önmagokban véve is a pártok nézeteire engednek következtetni. Ilyenek a felekezeti, nemzetiségi jelzők. A klerikális, protestáns, nihilista, német, olasz, cseh pártjelző mindjárt megérteti velünk azt az álláspontot, melyet az illetők magokénak vallanak. Vagy azok, melyek a politikai elvek tartalmára nézve adnak felvilágosítást, mint konzervativ, reform, doktrinär, czentralista, federalista stb. párt. Vagy azok, melyek az illető pártnak a gyülésteremben való elhelyezéséből indul ki: jobb, bal, közép párt, vagy, mint a franczia konventben, a »Hegy« — montagne — mely a felső padokon, a »Lapály« — plaine, — mely az alsókon foglalt helyet. Sőt volt még »Posvány« — marais — is, melynek tagjait kuruttyoló békáknak nevezték — *les crapauds du marais qui coassaient.*[2] — A franczia forradalom különösen termékeny volt a pártelnevezések föltalálá-

[1] Wemyss *Reid:* The life of William Ewart Gladstone, 335. lap.
[2] *Taine:* Les origines de la France contemporaine, III. kötet 224. l.

sában. Határoztak ebben az irányban a klubbhelyiségek: Feuillants, Cordeliers, Jacobins, melyek mindannyian elébb kolostorok voltak s később az illető pártok tanyái. Nagy szerepet játszanak a vezér utáni elkeresztelések: brissotista, hébertista, maratista, dantonista stb. pártok. Így szerepeltek a családok nevei, mint Colonna, Orsini Rómában, Montecchi, Capuletti Veronában, Shakespeare által halhatatlanná téve, sőt még a fövegek is, mint sipkák és kalapok pártja Svédországban.[1]

A gúnynevek is kiveszik a magok részét, önérzettel viseltetnek és történeti hirnévre tesznek szert. Így történik ez Németalföldön a II. Fülöp ellenzékével, melyet miniszterei kicsinylőleg koldusoknak — *gueux* — neveznek.[2] Így a »Whig« és »Tory« névvel is. Az első savanyodott tejet jelentett, melylyel Skócziában a puritánokat gúnyolták.[3] A másik zsiványt jelentett és Irlandban volt használatos.[4]

Ebbe a kategóriába tartoznak a jelvények, első sorban a szinek. A szineknek szereplése kinek nem juttatja eszébe a rózsák véres harczát Angliában, York fehér és Lancaster piros rózsája között. A ki Londonban jár, ne mulassza el a Themse partján és a Fleetstreet közt fekvő tisztes jogiskolákat, az Inner Temple és Middle Temple-t felkeresni. A Themse partján látható azon kert, a honnan ezen jelvények vétettek. Shakespeare VI. Henrikjében[5] olvashatjuk, hogy a versenyző lordok két vezére, Plantagenet és Somerset, mint tűzte, az első a fehér, a másik a piros rózsát keblére, hogy lássa meg mindenki, hol van az igazság, melyért küzdeni akar. A nagy gróf Warwick, kit *kingmaker*-nek, királytevőnek neveztek, kimondja mindezekre ama jóslatszerü végzést, hogy azon viszály, mely az nap a templom kertjében a rózsák között pártharczczá változott, ezrek és ezrek számára meg fogja hozni a halál sötét éjjelét. A pártok létezé-

[1] *Schlosser:* Geschichte des 18-ten Jahrhunderts, III. kötet 126. l.

[2] *Molley:* The Rise of the dutch Republic, I. kötet 438. lap.

[3] *Carlyle:* The Letters and Speeches of Oliver Cromwell, II. kötet 48. lap.

[4] *Lingard:* History of England, XI. kötet 145. lap.

[5] I. rész, II. felvonás 6-ik szin.

sének, mint mindennek a világon, tehát jó és rossz oldala van. Hazájuk sorsára éppen úgy áldást- mint vészthozólag működhetnek, a mint a helyes vagy rossz utat választották. Itt van helye, hogy pár szóval az egészséges, vagy egészségtelen pártképződéseket illetőleg a mi szükséges elmondassék.

Ezen megkülönböztetés már a hajdankorban a rómaiak előtt nem volt ösmeretlen, úgyannyira, hogy megfelelő jelszóval is ruházták fel. A partes és a factio elnevezés az egészséges és nem egészséges pártalakulásokat jelentette és általános használatban volt. Livius [1] beszél factio Barcinaról, Tacitus [2] Partes Julianae-ról. A mi modern elméletünk és gyakorlatunk szintén átvette ezen terminologiát, minduntalan említtetnek is azok, esetleg klikk vagy koteria jelző alatt is. Nekünk magyaroknak a fakczióra megfelelő kifejezésünk nem igen van. Szalay László, gondolom, a felekezet kifejezést használja, a mi ellen nem igen tehető kifogás. A baj csak akkor kezdődik, mikor a szót melléknév és jelző gyanánt akarjuk alkalmazni, mert ott kétértelmüvé válik, a mennyiben nemcsak politikai, de egyházi értelemmel is bir.

A politikai felfogásnak az lenne a feladata, a kettő között a különbséget megállapítani, meghúzni a határvonalat, mely az egészséges pártot az egészségtelen felekezettől elválasztja. Bluntschli, a ki a kérdést teljes illetékességgel tárgyalja,[3] úgy állapítja meg a demarkaczionális vonalat, hogy a fakcziót csakis önző czélok vezérlik, hogy saját különérdekét többre becsüli az államérdekeknél.

Ezen megkülönböztetés egészen helyes, a baj csak ott kezdődik, hogy igen nehéz meghatározni, hogy a pártok jogos önérdeke, melylyel a dolog természeténél fogva birnak, sőt birhatnak, mikor csap át a jogosulatlan önzés területére, miután erre nézve tárgyilagos ismérvek alig léteznek. Ily esetekben, mint sok másban, csakis a pártatlan közvélemény teljesítheti az elbirálás nehéz tisztjét, még pedig oly módon, hogy az egyiket elejti, a másikat felkarolja. Végelemzésben

[1] Lásd XXI. könyv II. fejezet.
[2] Annales, I. könyv II. fejezet.
[3] Charakter und Geist der politische Parteien.

tehát a pártok szereplésének sikere a nemzet politikai egészségétől függ. Tényleg a pártok az egészséges közéletnek, a felekezetek ellenben a sinlődőnek termékei. Ez azon tétel, melyet szabály gyanánt lehet felállítani, a mi azonban nem zárja ki, hogy a legvirágzóbb nemzetek pártjainál találunk oly elfajulásokat, melyek elégségesek arra, hogy az illető nemzetet, ha nem is éppen a megsemmisülés örvényébe sülyeszszék, de oda vigyék — a mi közel jár hozzá, — hogy legalább is idegen befolyás alá hajlítsák.

A reformáczió korszakában egy nagy franczia párt, az úgynevezett »Liga«, tulajdonképp a spanyol király, II. Fülöp karjaiba vetette magát, az ő segélyével akart ellenfelein győzedelmeskedni.[1] A XVIII. században Svédországban a két nagy párt: a kalapok és sipkák pártja közül egyik Orosz-, másik Francziaország befolyása alatt állott.[2] Angliában XIV. Lajos korában az ellenzék ettől pénzt fogadott el, első sorban annak feje Sidney Algernon, ki később vérpadon halt meg, és kit a hazafiak és szabadsághősök között honfitársai az elsők közé soroztak.[3]

Méltán vethető fel azon kérdés, hogy miután létezik azon nagy tényező, melyet politikai morálnak, vagyis a köz- és pártélet erkölcstanának nevezünk, mi képezi annak tartalmát, mik annak tárgyilagos ösmérvei.

Első sorban a hazaszeretet, ebből kifolyólag a politikusra nézve azon törekvés, elveinek, nézeteinek győzelmével a közösséget vagy a közt boldogítani. Ez forrása a meggyőződés tisztaságának, valamint azon hűség és következetesség, melylyel az illető egyéniség vagy párt elveihez ragaszkodik. Erkölcsi szempontból döntő itt a jóhiszemüség kérdése. Erre súlyt kell helyezni, mert akárhányszor történik az, hogy az emberek világos tévtanokhoz törhetlen szilárdsággal ragaszkodtak, míg ellenben a mit politikai igazságnak lehetett nevezni, olyanok által követtetett, kik tisztán önzésből csatlakoztak zászlói alá. Erre vonatkozólag tanulságosan

[1] *Häusser:* Geschichte des Zeitalters der Reformation, 442. lap.
[2] *Schlosser:* Geschichte des 18-ten Jahrhunderts, III. kötet 126. lap.
[3] *Macaulay:* History of England, I. kötet 224. lap.

domborodtak ki az ellentétek egyrészt Francziaországban, mikor is a legféktelenebb jakobinusokból Napoleon egyeduralmának engedelmes eszközei váltak, másrészt nálunk, mikor a Bach-huszárok nagy része a függetlenségi párthoz csatlakozott. Mindkét esetben a hivatkozás a politikai igazságra és ennek meggyőző erejére történt.

De azért a regula mégis az, hogy az ellenfélnél a jóhiszemüséget fel kell teteleznünk. Ez azon vélelem, melyből a politikai és pártküzdelmeknél ki kell indulni, mert ha ez nem történnék, akkor a parlamentáris hadviselés kannibali jelleget öltene magára. Ez természetesen nem zárja ki a haragot, a szenvedélyt, mely minden becsületes meggyőződésnek folyománya, de épúgy a mint a háborukban mérgezett fegyvereket és robbanó anyagokat nem használunk, épúgy a politikai küzdelmet is becsületes és tisztességes fegyverekkel kell vivni. Deák egyszer magánbeszélgetésben úgy definiálta a dolgot, hogy sohasem kell olyat tenni, mit az ellenfélnél meg nem engedettnek tekintünk.

A választási eljárásnak története ebben az irányban valójában megszivlelendő példákat tartalmaz. Általános a törekvés a választások tisztaságát, vagyis a tisztességes eszközök alkalmazását biztosítani. A vesztegetés, az etetés, itatás, felülről s alulról való nyomásnak megakadályozása mind ennek a dicséretes czélnak szolgálnak.

Érdekes és tanulságos problémákat vett fel ezen követelmény a parlamentáris vitatkozás terén, mely hasonlóképpen alkalmas arra, hogy az engedett és meg nem engedett fegyverek és eszközök használatát illetőleg utbaigazítson. Mindenki tudja, hogy a szó és beszéd hatalmában a közélet minő hatásos eszközzel és fegyverrel rendelkezik, mely felemel vagy lesujt, elsodor és eltipor. Az ügynek, melyet a szónok támogat, épúgy használhat, mint megfordítva ellenfelének kiszámíthatlan kárt tehet. Shakespeare egyik mesterművében, Julius Caesarban ama történeti tényben, Antonius gyászbeszédében Caesar felett, megkapó realizmussal rajzolja a szónoklatnak közvetlen hatását, barátra és ellenségre nézve egyaránt. Ezen beszédben már a rhetorikai fogásoknak felmenő és lemenő skáláját szemlélhetjük, mely az ellenfelet bemártja

és saját hiveit felmagasztalja. Ezeknek a proczeduráknak is megvan a magok elmélete. Még a nagy angol bölcselő Bentham is irt róla.[1] Ebben annyira megy, hogy külön-külön felsorolja úgy a kormánypárti, mint az ellenzéki fogásokat, illetve szofizmákat, melyekkel az ellenfelet tőrbe lehet ejteni. Ujabban egy német iró is[2] foglalkozik e kérdéssel, több oly praktikákat sorolva fel, melyek a nyilvános vitatkozás terén szóval és irásban forgalomban vannak.

Nem igen szükséges velök foglalkozni, alkotmányos életünk tapasztalatai kioktattak bennünket. Mindenki előtt ösmeretes a proczedura, a tényeknek és egyéneknek pártállás szerint kedvező és kedvezőtlen értelemben való szinezése. A mit az ellenpárt tesz, az mind a közügy vesztére szolgál, a mit a saját tábor, abból a haza felvirulása következik. Az egyiknek beszéde szinarany igazság, a másiké szofizmák lánczolata. A saját párthivek oly tiszták mint az angyalok, az ellenfelek feketék mint az ördögök. Az egyiknek minden ténye győzelem, a másiké vereség.

Mikor Soult tábornagy franczia miniszterelnök volt, ki tudvalevőleg Wellingtonnal szemben az el nem döntött toulouse-i csatát vivta, ha erről a kormánypárti lapokban volt szó, az mindig mint nyert, az ellenzékieknél mint vesztett csata szerepelt.

Körülbelől ebbe a kategóriába tartoznak nálunk a választási harcztérről való bulletinek, mind a két oldal a győzelemnek több mint biztos kilátásával bir, mi azonban egyáltalában nem zárja ki még azt az eshetőséget, hogy inter duos litigantes tertius gaudet, vagyis, a mint szoktuk mondani, a harmadik a gajdos.

Szinte megszokott eszköz a következtetések és jövendőmondások használata, mely egyáltalában nem orákulumszerü kétértelmüséggel, de feltétlen biztosság- és határozottsággal szokott világgá bocsáttatni, főleg ha az érvek fogyatékán vannak. Súlyosabbak ennél a gyanusítás és rágalmazás eszközei, melyek közül főleg az első a megszokottabb fegy-

[1] The book of fallacies.

[2] *Paulsen:* Parteipolitik und Moral.

verek közé tartozik, habár akárhányszor vannak, fájdalom, esetek, mikor a közélet embereit nem tiszta indokok vezetik, úgy annyira, hogy a mi gyanusításnak vétetik, egész jogosult következtetés. A mi mindannyiszor önkéntelenül akkor jön létre, valahányszor a hatalmi szenvedély világos és határozott ellentmondásokat hoz létre, melyek az illetőnél a multnak egyszerü megtagadását képviselik.

Ez a mozzanat a közélet egyik legnehezebb és legkényesebb problemáját érinti, jelesen azt, mikor a közérdek a politikustól saját elveinek feláldozását követeli, és esetleg tört szivvel neki végre kell hajtani azon műtétet, melyet az olasz oly találóan *sacrificio dell' intelletto*-nak nevez, a mit mi, ha nem is éppen köpenyegforgatásnak, hanem szépen kifejezve »Pál fordulásának« nevezhetünk, és mi természetesen az indokokat illetőleg az elébbivel szemben éles ellentétet képez; annál a hatalmi, ennél pedig a közérdek lévén a mérvadó és döntő természetü szempont.

Anglia története többrendbeli példát tüntet fel. Ilyen volt Peel Róbert esete, ki 1846-ban feladta előbbi álláspontját, mely a gabonavámok fenntartását irta zászlójára, és melyeknek megszüntetését óriási küzdelem után, saját pártja ellen, keresztülvitte.

Ilyen volt Gladstone esete, a ki szintén előbb kézzel-lábbal ellene dolgozott, hogy Irland autonom kormányzatot kapjon, és ezzel ellentétben az úgynevezett Home-rule törvényjavaslatot ő terjesztette be a parlamentbe.

Mindezekben az esetekben nem lehetett kétség az iránt, hogy ezt a súlyos, saját és pártjok jövőjét koczkáztató lépést csakis azon indok sugalmazta, hogy a közügy a homlokzatváltozást megköveteli. Nem is lehet kétség az iránt, hogy, bármily éles megtámadásnak volt is kitéve mindkettő elébbi párthiveik részéről, kik pártjuk elárulásával vádolták: a történet verdiktje nemcsak felmenti őket, de sőt a legnagyobb magasztalással fogja illetni.

Némileg ellenlábasa ezeknek Disraeli eljárása, ki 1866-ban megbuktatott egy mérsékelten szabadelvü választási törvényt, hogy a következőben egy radikál szellemüt vigyen keresztül, főleg azért, hogy ez által pártját kormányon tartsa és ellen-

felcit lefőzze, a mit kollegája, Derby lord egész czinikusan be is vallott,[1] ezen kifejezést használva: »*dishing the Whigs*« (a Whigeknek felfalása), habár nem minden alap nélkül fel lehetett hozni azt is, hogy a kérdést végre meg kellett oldani.

Be kell ösmerni, hogy Disraelinak akkori minisztertársa, ki később mint lord Salisbury sokáig miniszterelnök volt és ki vele e miatt meghasonolva székét oda hagyta, a képviseleti rendszer és politikai morál egészséges elveit hangoztatta, mondván: [2] Az angol alkotmánynak nem az képezi az elvi alapgondolatát, hogy a politikusok egy csoportja kormányra jutva, azt cselekedje, a mit egy esetleges többség jónak lát. A mi alkotmányunknak egészséges elmélete azt követeli, hogy a ház mindegyik oldalán oly emberek üljenek, kik határozott elvekkel birnak és ezek mellett helyt is állanak, még pedig olyképpen, hogy azon nézeteket, melyeket az ellenzéken magokénak vallottak, a kormányon is hűségesen szolgálva megvalósítsák, úgyannyira, hogy mindenki tudja, hogy a kormányrajutás vagy létel bizonyos elvek győzelmét jelenti. Ha szakítunk ezen felfogással és azt hirdetgetjük, hogy akármilyen nézettel birt is valaki az ellenzéken, mihelyt a miniszterszékbe beleül, azt szegre akaszthatja, akkor alkotmányunknak erkölcsi alapját duljuk fel és a képviselőházat a stréberség versenypályájává alacsonyítjuk. Ily módon minden tisztességes ember elidegenedik a közélettől és politikai kalandorok fogják őket működésökben felváltani, és a nézetnyilvánítások az őszinteség helyett a furfang- és fogásoknak lesznek búvhelyei.

Azt kell mondani, hogy az államférfinak ezen tételt kell zsinórmérték gyanánt elfogadni. A következetesség képezi a politikai működés legbiztosabb kalauzát, kisebb baj az a közéletre, ha talán a reformok ily módon valamivel későbben vitetnek is keresztül, mintha a szélkakasság és köpenyforgatás állandósul a vezéremberеknél.

Az elébbi ellen van mentőszer, míg az utóbbi a teljes elzülléshez vezet és egyik indokát képezi annak, a mit Taci-

[1] Wemyss *Reid:* The life of Gladstone, 493. lap.

[2] Hamersham *Cox:* The history of the Reformbills of 1866—1867., 245. lap.

tus is már kiemelt, hogy az alkotmányos rendszert könnyebb magasztalni mint biztositani.[1]

A hazaszeretetből, vagyis a közérdeknek a pártérdekek fölé való helyezéséből másnemü következések is folynak. Ezek közé tartozik azon tétel, hogy bizonyos helyzetek között az ellenfelet még abban az esetben is támogatni kell, midőn az a párt elveivel ellenkezik. Ez válságos időkben, például a külháboruk alkalmával szokott történni, mikor az ellenzék lemond arról, hogy a kormányt támadja, nehogy a nemzetnek megoszlása az ellenség malmára hajtsa a vizet. Erre vonatkozólag elég az utolsó angol-bur háborura utalni. Szintén ebbe a kategoriába tartozik, habár ez már más árnyalatot képvisel, azon követelmény, hogy tekintettel kell lenni az ellenfél állására és arra, hogy magatartása esetleg egy kényszerhelyzet folyománya, mely elnézést érdemel. Ilyen volt Pitt helyzete III. György ellenszenvével a katholikusok emanczipáczióját illetőleg, holott ő maga is ezen üdvös reform mellett foglalt állást, azt létesíteni akarta. Fox ezen mulasztásért folytonosan támadta, de midőn később miniszter lett, királyának határozott ellenszegülése folytán ő is engedni volt kénytelen.[2]

Messze vezetne, ha a közélet ethikájának nagy kérdéseit a magok teljességében tárgyalnám. A miket itt előadtam, az csak könnyed érintése volt e fontos tárgynak, a mennyiben azt az átnézet mozzanata követeli. Végelemzésben, mint arra már hivatkoztam, az egész kérdés a közélet egészségének kérdése.

A mint a társadalmi tisztességet maga a társadalom csinálja meg és saját jól felfogott érdekében keresztül is viszi, mert e nélkül a földi élet pokollá változnék, úgy áll a politikai és parlamentáris erkölcsiséggel is. Magának a nemzetnek, a közvéleménynek kell őrködni, politikusainak, pártjainak, az általok használt fegyvereknek tisztessége felett; neki kell a *materia peccans*-t önmagából kiizzadni, éppen ugy, mint a hogy

[1] Annales, IV. könyv 33. fejezet.

[2] Cornwall *Lewis:* The administrations of Great Britain from 1783 to 1830., 287. lap.

ez egészséges szervezeteknél történik. Az elmélkedés állíthat fel tételeket és elméleteket, de ez mind csak írott malaszt, ha nincs ember, ki azokat megtartsa és végrehajtsa.

A pártosság nagy problémáinak tanulmányozása maga után vonta, hogy támadtak elméletek, melyek szerint a pártoknak és működésöknek is megvannak a magok szervi törvényeik, melyeket a pártok természettana, disciplinájának lehetne elkeresztelni.

Egy jeles német tudós, Friedrich Rohmer [1] ily alapon dolgozta fel a kérdést, s műve még a franczia irodalomban is sok méltánylást talált. Az egész igen szellemes, habár tulajdonképpen semmi gyakorlati értékkel sem bir. Ő a pártfejlődéseket az emberi életkorral hozza párhuzamba, és miután négy életkort lehet megkülönböztetni, szintén négy, természeti törvényeken alapuló pártot állapít meg. A radikált a gyermekkor, a szabadelvüt az ifjuság, a konzervativot az érett férfiuság és az abszolutizmust pedig az öregség pártjának tekinti. Ezen osztályozást, úgy vélem, mellőzni lehet; annál tanulságosabb a hirneves iró és politikus Macaulay [2] jellemzése a két nagy angol pártot, a konzervativ és szabadelvü, vagy ha a történeti elnevezést veszszük, a tory és whig pártot illetőleg.

Macaulay midőn e két angol párt lélektanát ösmerteti, szintén az emberi természetből indul ki, mely hatását minden éghajlat alatt és a történet mindegyik korszakában érvényesíti.

Azon lélektani indok, mely a konzervativ és haladó pártképződéseknek magvát alkotja, mely egyiknél a megszokás, a másiknál az ujság ingere által befolyásoltatik, a vérmérséklet, a felfogás az érdekeknek azon egymásrahatásában találja magyarázatát, mely magával az emberi társadalommal vele született. Ezt a különbséget észlelhetjük a politikán kivül az irodalom, tudomány terén, általában minden foglalkozási körben.

Mindezen kategoriákban, sőt a világ minden részében találkozunk oly egyénekkel, a kik ragaszkodnak a régihez,

[1] Die Lehre von den politischen Parteien.

[2] History of England, I. kötet 96. lap. Tauchnitz edition.

ahhoz, a mit szüleik örökének tekintenek, és a kik minden változástól fáznak, még ha annak czélszerüségét be is látják. Ezzel ellentétben egy másik nagy csoport létezik, mely azzal, a mivel bir, sohasem elégszik meg, mely minduntalan változatosságot keres, tele vérmes reményekkel annak üdvös hatása iránt. Természetes, hogy ezen különbségeknek megvannak a maguk árnyalatai és fokozatai. Az egyiknek szélén áll a megkövesedett ósdiság és maradiság, míg a másikén a kipkedő-kapkodó ujítási viszketeg, hogy azután a tovább-nyuló lépcsőzetben a közbenső fokok mind közelebb-közelebb jöjjenek egymáshoz, elérve a közepes átlagot, mely tulajdonképp a nemzet nagy zömét tartalmazza. Ennek volna azután a feladata a helyzet exigencziái szerint hol az egyikhez, hol a másikhoz hajolni és a mérleg serpenyőjét is a szerint irányítani.

Egész általánosságban véve a dolgot, e meghatározás úgy lélektanilag mint politikailag helyes. Politikailag egyszerüen már azért is helyes, mert hiszen minden akczió, mely a közélet terén mozog, a létezőnek fenntartása vagy változtatása körül, mely a tengely szerepét játszsza, forog. A nézetek és cselekvések tusája csakugyan a maradás vagy haladás jelszavai alatt vivatik. Azonban a történet arra tanít bennünket, hogy még az angol pártoknak osztályozását sem vagyunk képesek ezen az alapon szabatosan keresztülvinni, mert ebből a czélból más mozzanatokat is fel kell ölelnünk; annál kevésbbé más nemzetekét, a hol a fejlődés nem ment azon szabatossággal és folytonossággal, mint a képviseleti rendszer klasszikus hazájában. Éppen azért a kérdés átértésére nézve egyes történeti példák felemlítése okvetlenül szükséges, mert csak így vagyunk képesek politikai értékü következéseket levonni.

Elébb azonban két körülményre kell rámutatnom. Be kell ugyanis vallani, hogy a politikai problémák lényege idők folytán keveset változott. A nélkül, hogy a politikai és történeti életet az elméleti sémák Procrustes-ágyába akarnám szorítani, mégis be kell vallani, hogy a politikai rendszereknél [1]

[1] Lásd erre vonatkozólag *Roscher:* Politik, 6. lap.

még ma is Aristoteles meghatározását és beosztását vagyunk kénytelenek fenntartani. Éppen így tapasztalni fogjuk, hogy a hajdankor pártmozgalmai — ceteris paribus — ugyanazon kérdések körül forognak, melyek ma is a kontroverziák központját képezik. A dolognak megvan a maga természetes magyarázata. A pártcsoportosulások az emberi érdekeknek folyományai. Ezek az érdekek az embernek természetéből, szükségeiből erednek. És mert ez nem változik, úgy az ebből folyó érdekek lényegileg ma is azok, mint a hajdankorban. Hatalmi, közgazdasági, társadalmi kérdések ma éppen úgy uralják az elméket, mint elébb, valamint ma is csak arról van szó, hogy a hatalom egyesek, kevesek vagy tömegek által gyakoroltassék, más szóval, hogy az uralkodó rendszer monarkhia, arisztokráczia vagy demokráczia legyen-e.

A formák, a külsőségek, a czafrang változott, de a lényeg mindig egy és ugyanaz maradt. Ezt a körülményt azonban inkább elméleti értékünek tekintem, miután ebből gyakorlati következményeket levonni csakugyan nem lehet.

Ellenben gyakorlati természetünek vehetjük azt a megfigyelést, hogy valamennyi eddig létezett párt a nemzeti élet és nemzeti jellem kifolyásának vehető, ezeknek erényei s hibái, előnyei s hátrányai egyaránt tükröződnek vissza összes működésökben. Az az ösmert és sokat idézett tétel: »minden nemzetnek olyanok a pártjai, a milyeneket megérdemel«, ebben az esetben is a szegnek fejére talál. A minek politikai tanulsága oda lyukad ki, hogy a nemzeteknek, mint egyes egyéneknek, jó tulajdonságaikat ápolni, hiányaikat és fogyatkozásaikat pedig orvosolni kell.

Fel kell említenem, hogy tudomásom szerint azon anyaggal, a mit a pártmozgalmak és küzdelmek egyetemes történetének lehet nevezni, egyetlen iró foglalkozott számbavehető módon, t. i. Wachsmuth.[1] Ez egy igazán hangyaszorgalommal és óriási tudással irt munka. Fájdalom, a politikai méltatást hiába keressük benne, ezt az olvasónak magá-

[1] Geschichte der politischen Parteiungen alter und neuer Zeit, IV kötet.

nak kell megalkotnia. A tudós szerző művét világtörténeti panorámának minősítette. Éppen azért talán nem lesz érdektelen, ha az ő összeállítása szerint ide igtatom a pártcsoportosulásoknak átnézetét, a mint azok a hajdan-, közép- és ujabbkor eseményei által egész 1848-ig előidéztettek.

I. Kelet népeinek hajdankora. A bálványimádás uralma alatt az arisztokratikus, papi és katonai elemek felvergődése, melyek kasztszerü zárkozottságot öltenek magokra. Ez képezi a pártoskodás anyagát, melyhez egyeduralmi törekvések csatlakoznak. A keleti despotiákban, Babylon, Assyria, Egyiptom, Persiában, a nép mint tényező nem létezik, udvari ármányok, esetleg egyik népfaj felsősége, fejedelmeik vagy nagyjaik által képviselve, szerepelnek leginkább a küzdelmekben A zsidóságnál nem találunk sem kasztokat, sem kényuralmat, a küzdelem itten főleg vallási jellegü, egyrészt monotheismus és bálványimádás, másrészt az egyházi és világi hatalmak között.

II. A görög hajdankor csak csekély mértékben egyezik a keletivel. Az arisztokráczia és papság részben egyesül vagy szétválik. Ellentétek az arisztokrácziában egyes kiváló egyének és a többség között, valamint a születési és pénzarisztokráczia között. Politikai elméletek feltünése. Egyes kiváló egyének demokrácziai hajlamai. A demokrácziának felülkerekedése és elfogadása. Idegen befolyás és uralom megszilárdulása.

III. Róma a császárságig. Az alapvetés- és fejlődésnek a görögtől elütő irányzata. Az alkatelemekben rejlő ellentét. Patricziusok és kliensek, a plebs a királyok által támogatva. A köztársaság, patricziusok és plebejusok küzdelme. Az arisztokrácziának jóravalósága sokáig megvédi az oligarchikus törekvésektől. Végre is elfajul, úgy mint a demokráczia, kettőjük közt egyes nagyravágyó egyének kerekednek felül.

IV. A római és byzanczi császárság. Pártok képződése a trón betöltése körül. A praetoriánusok és tartományi csapatok szereplése. Magoknak a tartományoknak, végre az úgynevezett barbároknak befolyása. Ellentét a pogányság és kereszténység között, mely pártokká szilárdul Nagy Konstantin alatt és után. A vallási dogmák szerinti alakulások. Homousion és Homoiousion.

V. Pártosság a muzulmánoknál. Szoros összeköttetés a hitelvek és dynasztikus érdekek között. Trónbitorlók, kik profétai jelleget vesznek fel. Végelemzésben a fegyver hatalma az, a mi dönt.

VI. A középkori államok alakulása Európában. Ellentétek, melyek a faji és vallási különféleségekből erednek.

VII. A hűbériség és pápaság küzdelmei. Az elvi mozzanatok és álláspontok teljes hiánya a hűbéri államok között. A hűbériség és lovagkornak túltengése és elfajulása. Az uralkodóházak gyengesége. A pápaság és a világi hatalom versenygése.

VIII. A városi polgárság küzdelme a hűbériséggel és egymás között. A városok szereplése, részint teljes, részint félfüggetlenséggel. Pártvillongások a várurak és polgárság, a városban az egyes czéhek, a vagyonosok és a tömeg között. Olaszország, Németország és Németalföld előtérben mozognak. Viszont Svájczban és Frieslandban parasztok és urak között.

IX. A reformáczió. A pápai mindenhatóság kihivja az ellenzéket, mely szakadást idéz elő egyrészt a katholikusok és protestánsok között, továbbá ez utóbbiaknál a különböző hitujítók között. Demagógszerü törekvések, világi és egyházi jelleggel, a viszályt kiélesítik. Különösen éles lesz az ellentét Anglia, Svájcz, Franczia- és Németországban, mely a harminczéves háboruban vérbe borítja fél Európát.

X. Az önkényuralom felülkerekedése. Az alkotmányos élet elhalása. Anglia és Magyarország kivételt tesz. A pártoskodás elfajulása a két quasi monarkhiában, Svéd- és Lengyelországban, mint Svájcz és Németalföld köztársaságaiban.

XI. A franczia forradalom korszaka. A bölcsészek mint a világi és egyházi önkény és kiváltságok megtámadói. Eszményi ábrándok és demagóg lázongások a történeti jog elfajulásai ellen. A forradalmi tényezők küzdelme egymás ellen. Napoleon felülkerekedése, annak hatása más államok közéletére.

XII. A restauráczió évei. Az önkényuralom és alkotmányosság, forradalom és reform. Konzervativek és szabadelvüek küzdelme. A nemzetiségi és társadalmi törekvések.

A szoczializmus és kommunizmus feltünése. Az 1848-ik év mozgalmai. A reakczió győzelme.

Az említett munka ezen időpontnál végződik. Nem lehet feladatom jeles munkáját mintegy folytatva az ezután következő pártmozgalmak ecsetelésébe bocsátkozni, melyekről úgy sem tudnék végleges itéletet mondani, miután az azóta szereplő nemzetek pártmozgalmai befejezve nincsenek és éppen azért az itélkezés számára kellő szilárd alappal nem birnak.

De a míg ebben az irányban a tartózkodás követelménye az, a mi elő van irva, addig a már befejezett küzdelmek a politikai méltatás számára nem egy tanulságos példát nyujtanak. Ennél az oknál fogva a különféle nemzetek pártosságainak történetéből, úgy a hajdan- mint az ujkorból néhány jellegzetes mozzanatot szándékozom felemlíteni, melyek különösen alkalmasak arra, hogy a mit a pártosság bölcseletének lehet nevezni, becses anyagot szolgáltathatnak.

IV.

A pártoknak, mint ilyeneknek, feltünését vissza lehet vezetni egész odáig, a hol a történeti élet kezdetét hitelesen megállapíthatjuk. A szent-irásban, Mózesnek 4-ik könyvében találkozunk azzal, a mit az első párt- vagy ellenzéki akciónak lehet tekinteni. Ott ugyanis megösmerkedünk egy egész ellenzéki triumvirátussal, Korah, Dáthan, Abiron és társaikkal, a kik Mózessel szemben ellenzéket képeztek és a kiket az Úr haragja a föld által elnyeletett. A mely katasztrófában, úgy vélem, nem tisztán égi, de földi hatalmasságok is működtek közre. Kuriozum gyanánt azt is fel lehet említeni, miszerint ezen drámai jelenetről nemcsak a biblia, de a mi »Corpus Juris«-unk is megemlékezik. Ugyanis Werbőczy »Hármas könyvé«-nek legeslegutolsó fejezetében foglaltatik egy zsidó esküminta, törvényszéki használatra. Ebben az esküt tevő kijelenti, hogy ha azon állítása, a mire hitet tett, nem volna igaz, ám érje hasonló büntetés, mint a bibliában említetteket.

Ennek az ellenzéki akciónak kapcsán, mely úgy is ellene irányult, nem lesz érdektelen pár szóval Mózes nagy

alakjáról szólni, mely Michelangelot [1] egyik legremekebb alkotása, a szent Péter temploma számára készült szobor készítésére lelkesítette. Személyisége nemcsak vallási, de politikai szempontból is nagy fontossággal és érdekességgel bir.

A mi személyét illeti, melyet kétségtelenül a mondák és hitregék köde sok tekintetben elhomályosít, annak létezését a zsidók legujabb történetirója, Renan,[2] nem tagadja ugyan, de egyetlen tényét sem tekinti tulajdonképpen hitelesnek, úgy hogy az egész nála délibábként foszlik szét. Politikai szempontból azonban existencziájához kétség nem férhet.

Oly tények keresztülvitele, mint az Egyiptomból való kibontakozás, az úgynevzett *exodus*, a nemzetnek törvényes és politikai szervezése, egy uj vallásnak megalapítása csakis egy, még pedig hozzá rendkivüli egyéniségnek lehetett a műve. Hozzá kell tenni, hogy annál rendkivülibb, mert hiszen a rábeszélés egyik hatalmas eszközével, az ékesszólással nem rendelkezett; mint maga mondja, akadozó és késedelmes nyelvü ember volt.[3]

De bármivel hatott is, mégis egy igazi nagy ember birhatott egyedül azon képességgel a tömegeket annyira fegyelmezni és mozgásba hozni, egyrészt, hogy a vállalat koczkázatát magokra vegyék, majd az uj rendszer életbeléptetését és megvalósítását, habár ellenzékkel, eltűrjék, sőt támogassák. Magának Mohametnek példája, kinek személyisége pedig a történet egész világosságában mozog, nem hagy kétséget arra nézve, hogy egyes ember képes ily természetü és horderejü munkát végrehajtani. E munka részben egy nemzetnek küzdelmét képezi az idegen járomból való kiszabadulás czéljából, valamint a jogos tulajdonának tekintett ős hazának visszavivása. Tehát mind oly természetü mozzanatok, melyeket a szabadság barátai a megfelelő méltánylással szoktak kisérni, a mint hogy Mózes neve jelzővé változott, mely a népek szabadulásának és ujjászületésének vezéreire szokott alkalmaztatni, éppen úgy, mint az »igéret földe« a keresett és megtalált hazát jelképezi.

[1] *Grimm:* Das Leben Michelangelos, II. kötet 95. lap.

[2] Histoire du peuple d'Israel, I. kötet 159. lap.

[3] Lásd Ó-szövetség, Mózes V-ik könyve 4-ik rész.

Másrészt alkotása, az államformák szempontjából egy, immár letünt, de annál érdekesebb példányt, a tiszta *theokrácziát* képviseli, mely az istenséget tekinti az állam fejének, a mint ebben az esetben Izrael istene, Jehova volt az államfő, kivel a zsidó nép örökös frigykötésre lépett, melyet a frigyláda, a bizonyság szekrénye képviselt.[1]

Ha már benne vagyok, pár szót kivánok a szent-irásról, illetve az ó-testamentomról vagy szövetségről politikai szempontból szólni, mely e néhány futólagos észrevételt kiegészitendi.

Renan[2] a legnagyobb magasztalással ir e munkának ismeretlen szerzőiről, kiket egészen elsőrangu szellemi hatványoknak tekint, úgy mély bölcseleti felfogásuk, valamint megragadó irályuk miatt, melyre vonatkozólag elég a teremtést leiró fenséges bevezető sorokra utalni. A politikai részét a dolognak azonban a történeti előadásnak azon merész és magasztos tartalmában találjuk, melylyel a szerzők nemzetüknek életfolyamatát összeköttetésbe hozták magának a világnak eredetével és onnantól kezdve meg nem szakított folytonosságban vezetik le a hitelesen megállapítható eseményekig.

A mint az előadástól, úgy az államformának gondolatától a rendkivüliséget és magasztosságot megtagadni nem lehet, habár politikai szempontból annak fogyatkozásai szembeötlők, a mint következményei ebben az irányban be is álltak. Finom éllel jegyzi meg Bluntschli,[3] hogy Aristoteles minden valószinüség szerint azért nem vette fel az általa is jól ösmert theokrácziát a nagy művében felsorolt egészséges államformák közé, mert annak politikai értéket nem tulajdonított.

Magától értetődik, hogy ezen rendszernek fogyatkozásai mihamarább ottan is feltüntek. Ebből származott a törekvés a világi hatalom megállapítására, mely Saul személyében meg is történt. Ezen törekvés az ó-testamentomban[4] következőképpen jut kifejezésre: legyen egy király felettünk, hogy

[1] Lásd Mózes II-ik könyve 25-ik rész.
[2] Idézett munka, II. kötet X., XI., XII. és XIII. fejezetek.
[3] Deutsche Staatslehre für Gebildete, 79. lap.
[4] Lásd Sámuel I. könyve.

mi is olyképpen legyünk, mint a többi pogányok. Ez legyen a mi biránk és vezessen ha harczba megyünk.

Tudvalevőleg Saulnak is támadt ellenzéke Dávid személyében, ki is az elégedetleneket maga köré gyűjté Odullom barlangjában, innen kezdte támadását, mely később a fejedelmi széket szerezte meg számára.[1]

Ezen odullomi barlang Anglia parlamentáris életében is szerepet játszott, mert egy frondeur szereplésnek czégér gyanánt szolgált. Az 1866-iki reformbill alkalmával a whigeknek több tehetséges tagja, Robert Lowe vezérlete alatt kivonult pártjából, mert annak javaslatát túlságos szabadelvünek találta. Ezen ötletből tartott beszédei[2] a legjobbak, melyek konzervativ szempontból a szavazatjog kiterjesztése ellen mondattak és melyek a demokráczia veszélyeit és hátrányait tartalmazták. Különösen kiválnak formai szépségök által, úgyannyira, hogy érdemesek arra még ma is, hogy elolvastassanak.

A radikal-párt részéről a nagyhirü Bright, egyike a legjobb szónokoknak, kiket életemben hallottam, vette fel a keztyüt és őt, valamint társait az odullomi barlang lakóinak keresztelte el, mely gúnynév rajtok meg is maradt.[3]

Nem lehet hallgatással mellőzni a prófétákat sem, Israel életének ezen nemcsak vallásos, de politikai különlegességét. Renan[4] *des fougeux publicistes*-nek, tűzvérü publiczistáknak nevezi őket, a mi éppen azt bizonyítja, hogy szerepök nemcsak a tiszta hitnek megóvása- és szilárdításából állott. Az egész intézmény a theokrácziának volt folyománya, a mint hogy a politikai exigencziák itt is utat törtek maguknak és megoldást nyertek. A Jehovával való összeköttetésből származott az, hogy kellett létezni oly sugalmazott egyéneknek, kik az ő akaratát népökkel közlik, mely akarat államfői minőségénél fogva természetesen világi jelleggel is birt. Az ó-testamentom telve van működésökkel, mely a viszonyok

[1] Lásd királyok I. könyve XXII. rész, — továbbá *Renan* idézett munka, I. kötet XVI. fejezet, hol az egész versenygés érdekesen le van irva.

[2] Speeches and Letters on Reform, by Robert *Lowe.*

[3] Speeches by John *Bright,* II. kötet 144. lap.

[4] Idézett munka bevezetése.

szerint hol a fejedelmet támogató, hol ellenzéki volt, még pedig ugyancsak éles természetü.

A theokráczia eredendő fogyatkozása azonban minden erőteljes állami és nemzeti szervezkedést kizárt. Hiába csinálták királyságot, a dinasztikus érzés nem fejlődhetett ki a maga teljességében. Salamon halála után bekövetkezett a nemzetnek Juda és Izraelre való kettéválása, mely később azután a babyloni fogság, majd a szerteszéjjel való széledésnek az úgynevezett *diasporának* volt szülője. Ezeknek egyes fázisai azonban már más eszmekörben mozognak, mint a melyet itten felvetettem.

Renan előbb idézett munkájának bevezetésében a zsidó mellett a görög és római nemzet történetének nyujtja oda a bölcsészeti érdeklődés pálmáját. Ezt a három népet tekinti a polgárosodás — még modern értelemben véve is a dolgot — alapvető tényezőjének. Közöttük azután ebből a szempontból az első helyet Hellasznak itéli oda. Alig lesz erre nézetkülönbség a művelt emberek között. Az én szerény ismereteim alapján is, melyet, fájdalom, a görög nyelv nem tudása folytán csakis másodkézből szereztem, rendkivüli volt a hatás, melyet éreztem, midőn e csodás világnak képe előttem feltárult. Leirhatlan és kimondhatlan báj és varázs ömlik el egész életén, melyet a természet összes adományai és az emberi tehetség gazdag és változatos megnyilatkozásai oly fényessé, sőt vonzóvá tettek. A derült kék ég, mely e kies földrésznek hegyormai, árnyas berkei, örökzöld ligetei felett elterült, és melyeket a hitregék kedves és gyakran pajzán alakjai benépesítettek, egy ingatag, bár szeretetreméltó, tehetséges, szellemes népnek volt otthona, mely, ha isteneiből embereket csinált, viszont oly kiváló egyéneket nemzett, kiket méltán lehetett félisteneknek tekinteni.

A polgárisodás bárminő fokát érje is el az emberiség, de mindig gyönyörrel fogja szemlélni és élvezni azokat a remekeket, melyeket a görög szellem alkotott, valamint ifjudad vonzódással fog visszatérni azon érdekes eseményekhez és mozzanatokhoz, melyekben e csodálatos nép különleges egyénisége kifejezésre jutott.

Bárminő fokra emelkedjék is az emberiség alkotó ereje, szebbet nem fog látni soha, mint a Parthenont vagy a Milói Venust, magasztosabbat nem olvasni, mint az Iliászt vagy Plato bölcseletét, az eszmének és ideális világ teremtőjének halhatatlan termékét. Mit nem adnánk érte, ha jelen lehetnénk az Isthmus játekain, hol a testi erőnek, a szinjátékokon, hol a szellemi és költői képzelemnek oly mesterműveit adták elő, mint Sophokles, Aischylos tragoediái. Minő érdekes ellenmondást találunk a jövendőnek kutatásaiban, mely Pythia templomában túlvilági tudalmat keres és a homlokzatra oda irja ama mély jelentőségü szavakat, az emberi értelem egyik végső következményét, az *ösmerd meg tenmagadat* intelmét. Vagy az Areopagnak itélkezésében, mely halállal bünteti Sokratest, és elvakítva Phryne szépségétől, melyet védője Hyperides dévaj furfangjával a maga egész mezetlen pompájában feltár a tisztes biróság előtt, egyszerüen felmenti azt. Minő varázszsal kellett ottan birni a költészetnek, a hol az egyik költő, Terpander,[1] lantjával megszünteti a pártviszályt, míg a másik, Tyrtaeus, a vert sereget győztessé teszi.[2]

Különösen a politikának, valamint ennek korlátoltabb területe, melyet parlamentáris életnek nevezünk, művelője az épületes tanulságok kiapadhatlan forrásaira bukkan ott. A műszavak egész sorozata: maga a politika, a hegemonia, ennek ellentéte, az isonomia, mi a paritást jelenti, rhetorika, arisztokráczia, demokráczia, demagog, tyrannis stb. bizonyítja a közélet fejlettségét, a formák változatosságát, melyre a nemzeti életműködésnek tüneményszerü gazdagsága következtében szükség volt, hogy megnyilvánulásai kifejezhetők legyenek.

A mint már említettem, Aristotelesnek magának műve tanusítja a gazdagságot és változatosságot, mely a fejlődés tartalmát képezte. De főleg a tényleges viszonyok, mint például Fülöp és Nagy Sándor Macedoniája az egyeduralomra vonatkozólag épp oly jellegzetességgel birnak, mint Spárta az arisztokrácziára, vagy Athen a demokrácziára, az achaiai szövetség pedig a szövetségi politikai összeköttetésekre nézve.

[1] *Curtius:* Griechische Geschichte, I. kötet 189. lap.
[2] U. ott, 192. lap.

Sőt még a kvóta kérdésére is találunk előzetes esetet, a mennyiben az attikai tengeri szövetségnél Aristides volt az, ki a résztvevők járulékát megállapította.[1]

A formák jellegzetességéhez járul az egyéneknek, a személyiségeknek kidomborodása. Ott találjuk a nagy törvényhozókat, Solont, Lykurgot, Pythagorast, hozzá a merev konzervativizmust Drako intézvényében, mely büntetéssel sujtja azt, ki ujítani akar, viszont a haladás követelményének megnyilatkozását a Solonéban, ki elrendeli, hogy törvényeit évenkint vizsgálják át.

Leonidas a hősi önfeláldozás, Aristides az igazság, Themistokles a szellemes leleményesség, Perikles a tartalmas államférfiuság, Pausanias a merész becsvágy, Alkibiades a lángeszü könnyelmüség, Lysander a kiméletlen erély, Demosthenes a szónokok mintaképe, élni fognak mindörökké, mint paradigmái a jelzett tulajdonoknak. Nem utolsó mozzanat, hogy a görögök két nagy pragmatikus történetiróval is ajándékozták meg a világot, Thukydidessel és Polybiossal, a kik a magok részéről a politikai megfigyelés terén oly magasan állanak és kiket idézni oly jól esik nekem.

A mit a politikának területén, szükebb értelemben pártosságnak nevezünk, az is kiveszi a maga osztályrészét Hellasz hagyatékából. Alig lehet kétség az iránt, hogy a *hetaeriák* intézménye megfelelt annak, a mit mostanság pártcsoportosulásnak nevezünk.[2] Nem igen volt politikai közület a világon, a hol a mit a pártküzdelem egyik leghatásosabb erjesztőjének tekintünk, t. i. a jelentékeny személyiségeknek egymással versengése, oly méretben létezett volna, mint Athenben. Ennek története tele van azon nagy páros viaskodásokkal, melyeknek egyes mozzanatai közhelyekké váltak.

Themistokles és Aristides, Kimon és Perikles, Kleon és Nikias, Demosthenes és Aeschines páros viaskodásai nemcsak az ifjuság érdeklődésének, de az érett politikus elmélkedésének folyvást megujuló tárgyai. Úgy vélem, nem tévedek, midőn azt mondom, hogy egész a mult századnak majdnem

[1] *Cornelius Nepos:* Aristides, 3-ik fejezet.

[2] *Curtius:* Griechische Geschichte, II. kötet 15. lap.

a végeig az atheni demokráczia képezte a tipust, mely ezen hatalmas tényezőnek megítélésére és méltatására szolgált. Az ostrakismus intézménye, melyet Roscher [1] szellemesen miniszterválságnak nevez, és mely Athennek majdnem minden nagy fiára alkalmaztatott, képezte a legfőbb próbát a demokracziának állítólagos irigységét és a nagy emberektől való idegenkedését illetőleg. Hányszor lett felhozva ezen czélból azon mozzanat, melyet a jó Cornelius Nepos leir, midőn Aristides kérdezi az illető polgárt, kiceréptáblájával ellene szavazott, hogy mi kifogása van Aristides ellen, mire az a legnagyobb lelki nyugalommal felel, hogy ő ugyan nem is ösmeri, de nem szereti, hogy az illetőt folyvást »igazságos«-nak nevezgetik.

Éppen így vagyunk a közvélemény korlátlan uralma előnyei és hátrányainak mérlegelése szempontjából, melyet a peloponnézi háboru egyik megható drámai jelenete tüntet fel.[2] Az elfoglalt Mytiléne város, lakóival együtt, az összes polgárság gyülése által elpusztításra és halálra itéltetett. A hajó el is indult, mely az itéletet végrehajtás céljából kihirdetendő volt. A következő napon megbánták a szörnyü határozatot, melyet első felhevülésükben hoztak. Ismét gyülést tartottak, a végzést megváltoztatták és leggyorsabb járásu hajójukat küldték az első után, mely szédületes gyorsasággal evezve, éppen jókor érkezett, hogy a kiszentencziázott város lakóit megmentse.

Szintén Thukydides [3] pragmatikus történetének egyik legmélyebb értelmü része, melyben a pártoskodás elfajulásait egész Görögország területén leirja, mint a mely a nemzet romlását előidézte. Ezen elfajulás egyik jelensége a kifejezések és szavak természetes értelmét is megváltoztatta. Őrületes koczkázat bátorságnak tekintetett, míg az óvatosság gyávaságnak bélyegeztetett, a fontolgatás mint a férfiatlanság bizonyítéka tünt fel, ellenben férfias magaviseletünek az, a kit a szenvedély önkivüliségig ragadt el. A ki ócsárolni és becsmérelni tudott, az a megbizhatóság hirét szerezte meg,

[1] Politik, 361. lap.
[2] *Thukydides:* III-ik könyv, 36., 49. fejezet.
[3] III-ik könyv, 82—86. fejezetei.

a ki ellene mondott, az meggyanusíttatott. A ki a másikat lefőzte, az okosnak tekintetett, még okosabbnak az, ki jó eleve megérezte a pecsenyeszagot. A pártközösség kötelékei szorosabban füződtek a vérségieknél, mert ezek haszonhajtóbbak voltak. Ezek a szövetkezések nem a közjó szempontjából keletkeztek, hanem azért, hogy az illető felek és hivek érdekeinek kedveztek; a fogadalom, mely e kötelékeket egybetartotta, nem az isteni törvényeken nyugodott, hanem a czinkosságok öntudatának erején és félelmén.

Thukydides tudvalevőleg történetét befejezni nem tudta és ennek következtében a sülyedésnek későbbi folyamatát nem ő irta meg. Azon jelentékeny történetirók, a kik később ezen érdekes és tanulságos kérdéssel foglalkoztak, felvették a fonalat és tovább füzték azt. Elég hivatkozni Curtiusra,[1] a ki elmondja, hogy Athent nem ellenfelei győzték le, hanem saját hibája folytán bukott el. A pártoskodás megnyitotta ellenségeinek az utat és így győzetett le. Az eredendő fogyatkozás éppen ottan mutatkozott, hogy a legyőzött párt mindig kész volt idegen segélyre hivatkozni. A persa udvar állandó menedékhelye lett a legyőzött politikusoknak, kik onnan szőtték a végzetes hálót, mely a nemzeti függetlenséget fojtogatta. Demosthenes nagy egyénisége sem volt képes a romlást feltartani, neki is állandó küzdelmet kellett vivnia a makedóniai párttal, mely végre elbuktatta. Az idegen befolyás és uralom állandósult mint a pártoskodásnak ultima ratiója. A kiélt szervezet életerejét nem birta összeszedni és a hirneves mondás *Graecia capta victorem coepit*, a legyőzött Görögország a győztest legyőzte, csakis a görög műveltségre és irodalomra, nem pedig az állami erő megnyilatkozására vonatkozott.

Már a jó Cornelius Nepos előtt[2] feltünt a különbség a római, valamint a görög szokások és erkölcsök között. Politikai tekintetben e különbségek kifejezésre jutnak az igazi államérzés teljes hiányában a másodiknál, annak erőteljes megnyilatkozásában az elsőnél. Míg a görögnél az egyéni és par-

[1] Idézett munka, II. kötet 732. lap.
[2] Lásd munkájának előbeszédét.

tikularis túltengés az intézmények szilárd képződését lehetetlenné tette, a rómaiaknál az államiság egész fanatizmusával találkozunk, mely egy példátlan állami és kormányzati mindenhatóságot kovácsolt össze, nemcsak az egyéni akaratot, de még a különféleséget, mondhatni a szinezésig és árnyalatokig, megsemmisítve.

Gyönyörüen irja le Mommsen,[1] miszerint daczára annak, hogy Róma politikusai és hadvezérei szülővárosuk számára megszerezték a világuralmat, rólok semmi egyéni vonást nem jegyzett fel a történet és azon óriási alkotás épitőmesterei nyomtalanul tüntek el az utókor szemei előtt.

A fegyelem, az alárendeltség mozzanata az, a mi náluk uralkodik, melynek iskolája a család, forrása az atyai hatalom, *patria potestas*, mely vasvesszővel kezeli azt, kezében tartva a családtagok életét és vagyonát, éppen oly korlátlanul rendelkezve e felett, mint az állam maga, melyet kicsinyben képvisel.[2]

Livius történetében egy csomó példáját találjuk azon kegyetlen elbánásnak, melyben az atyák teljesen megemberesedett fiaikat részeltették.

Így egyik consullal, Spurius Cassiussal megtörtént az, hogy hivatalának letelte után édes atyja által kivégeztetett, azon okból, mert oly törvényt alkottatott, melyet az öreg ellenzett.[3]

Csakis ennek a megrögzött fegyelmi érzésnek, közszellemnek, valamint az állameszme hatalmának lehet köszönni, hogy Róma képtelen alkotmánya mellett nemcsak hogy nem ment tönkre, de nap nap után haladt és tért foglalt. Elég utalni, hogy, a mi a törvényhozási és kormányzati funkcziókat illeti, arra nézve az illetékes tényezők között valóságos khaosz uralkodott. Róma népe különféle szervezetének: tribusok, centuriák, comitiák, senatusnak, mindnek volt a politika csinálásába beleszólása. A végrehajtás kettős közegekre volt bizva; a consuli, a praetori, aedilisi állás mind két ember

[1] Römische Geschichte, I. kötet 457. lap.

[2] *Ihering:* Geist des römischen Rechts, I. kötet 181. lap.

[3] *Livius* II-ik könyve, 41. fejezet.

által volt betöltve, kik közösen működtek. Még a háboruban is egyik nap az egyik, a másik nap a másik consul parancsnokolt, mi a cannaei irtóztató vereséget előidézte. Hozzá még a néptribunok intézménye bele vitte a negácziót az államszervezetbe, miután ezeknek közbelépése — intercessio — minden hozott végzést megakaszthatott.[1]

Rómának pártküzkedelmei mindenki előtt ösmeretesek.[2] Oly szerencsések vagyunk a római pártok jellemzését nem kisebb embertől, mint Cicerotól birni.[3]

A két párt nála optimates és populares név alatt szerepel, melyek elseje a főranguakat, másodika a népet foglalja magában. Rokonszenve az arisztokrácziához vonzza, melyről egy igen tetszetős képet rajzol. Optimatok, tehát a legjobbak ők, azok, *qui integri sunt et sani, et bene de rebus domesticis constituti*. A köz- és magánügyekben ép és jellemes viselkedést tanusítanak. Életczéljok, az *otium cum dignitate*, még nyugalmukat is méltósággal betölteni, ennek alapja: »religiones, auspicia, potestas magistratum, senatus auctoritas, leges, mos majorum, judicia, jurisdictio, fides, provinciae, socii, imperii laus, res militaris, aerarium«. A vallás, az égi jelekre való tekintet, a senatus tekintélye, a tisztviselők hatalma, törvény, ősi szokás, jóhiszeműség, az állam, a tartományok, a szövetségesek gondozása, a hadsereg és kincstárnak karban tartása. Tudja nagyon jól, hogy ezeket támadják, hogy a támadás rendesen erélyesebb mint a védelem, a minek az lesz a következése, hogy se otium, se dignitas nem őrizhető többé meg.

Ezek a küzdelmek a történet közhelyei közé tartoznak. Róma nagyságának alapját az vetette meg és politikai igazi fölénye abban nyilatkozik meg más népek felett, hogy ezen küzdelmekből a közszellem és állami eszme megerősödve került ki, és az államérdek mindig győzedelmeskedett a pártszenvedély felett. Az a politikai fölény, melyet Róma Karthagó

[1] Lásd az egész anyagot *Mommsen:* Abriss des römischen Staatsrechtes.

[2] *Mispoulet:* La vie parlementaire à Rome.

[3] Oratio pro Sextio.

felett gyakorolt és melynek a végleges győzelmet köszönheté, a pártok magatartásában is megnyilatkozott.

Rómában soha sem volt a küzdelem oly erős az arisztokráczia és demokráczia között, mint a Hanniballal vivott élethalálharczban. A patricziusoknak soha sem volt annyira igazuk, mint a mikor a tehetetlen, buta demagóg Varronak megválasztását ellenezték. És daczára annak, hogy a cannaei csatavesztést leginkább az ő esztelen vezérletének lehetett köszönni, az egész ellenpárt, Fabius Cunctatorral az élén, elébe vonul és üdvözli őt, hogy nem esett kétségbe Róma jövője felett. Ellenben ugyanakkor Karthagóban még ezen győzelem sem képes Hannibal politikai ellenfelét, Hannot arra reá birni, hogy ellenzékével felhagyjon és ellenfelét támogassa, a mi tényleg a hadjárat végleges elvesztéséhez vezetett. Livius megkapó történetének egyik eseményét sem ruházta fel annyi páthosszal,[1] mint a mikor Hannibal tizenhét év után elhagyja Olaszországot, a hol nem tudták legyőzni és kitör gyászos végzete ellen, melynek folytán nem ellenségei, de honfitársai azok, kik az ő és hazája romlását előidézték.

Ellenben másrészt a Gracchusok után nem lehet többé kétség az iránt, hogy daczára a hatalmas és szilárd politikai szervezetnek, az még sem lesz képes a végletekig vitt feszítésnek ellenállani. Jól mondja Sallustius:[2] »Quae res plerumque magnas civitates pessum dedit, dum alteri alteros vincere, quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt.« Sok nagy álladalom azért jutott bajba, mert egyik párt a másikat minden áron le akarta gyűrni és mindenek felett a legyőzötteken boszuját kivánta kitölteni.

Messze vezetne, ha azon indokokat mind felsorolni akarnám, melyek ezen elfajulást előidézték és melyek azzal, a mit a pártosság pragmatikájának lehet nevezni, összeköttetésben vannak. Csak néhány jelszóban foglalom őket össze, melyek utmutatás gyanánt szolgálhatnak azok számára, kik a kérdéssel behatóbban akarnak foglalkozni. A kiugró pontot

[1] Lásd XXV. könyv, XX. fejezet.

[2] Bellum Jugurthinum, 42. fejezet.

azon igen jelentős mozzanat képezi, hogy a római szervezet a megfelelő képességgel nem birt a világuralom által alkotott helyzet exigencziáinak megfelelni. Már az értelmes Polybios is észrevette azt,[1] hogy Karthago és Macedonia legyőzése után bekövetkezett a világ feletti uralom, melynek folytán az egész *Orbis terrarum* kincsei oda özönlöttek és a régi egyszerü erkölcsök megromlottak. Ezzel járt a katonai szervezet kiterjesztése, mely a militarizmus minden kinövését méhében hordta. Marius, Sulla, Pompejus, Caesar nemcsak pártvezérek voltak, de jelentékeny haderő felett rendelkeztek, a harcz nem a forumon, de a csatamezőn vivódott, nem a polgárok szavazata, de a légiók súlya döntött. Azonkivül a törvényhozási és kormányzati intézmények, melyek magának Rómának és Italiának uralmára elégségesek voltak, nem birtak elegendő ruganyossággal arra, hogy három világrész dolgait intézzék. Az egyedüli megoldás, a mint ezt Mommsen felemlíti, a képviseleti rendszernek behozatala a kormányzottak összességére nézve, kivül állott az akkori politikai felfogáson Éppen ilyformán állott a dolog az államélet alkatelemeinek és nedvrendszerének pótlása és felfrissitésével, a kiélt szervezet megtagadta a szolgálatot.

Az életerő kiszáradása a hatalmas intézményeket üres, tartalom nélküli vázakká sorvasztotta össze. Mint Tacitus mondja, a nevek megvoltak, de a tartalom megváltozott, és a senatusban, melyben a köztársaság alatt a legnagyobb függetlenség nyilatkozott meg, történt az, hogy az egyik senator imígyen szólt Tiberiushoz:[2] »mondd Caesar, miképpen gondolkozol, ha megtetted, tudom, hogy hová szavazzak, ha pedig utoljára maradsz, félek, hogy nézetem a tiedtől eltér — Quo loco censebis Caesar? Si primus, habebo quod sequar, si post omnes, vereor ne imprudens, dissentiam«.

Így ment a sülyedés fokról fokra, mely azután Byzanczban, az imperium ezen paródiájában, kifejezésre jutott a circusok pártjaiban, melyek ama nagy kérdések helyett, melyek a római történet fénykorában az embereket mozgásba hozták,

[1] Lásd XXXII. könyv 11. fejezet.

[2] *Tacitus:* Annales, I. könyv 74. fejezet.

a versenyző kocsisok feletti vitában adták ki mérgöket, nem egyszer vérbe borítva a várost.[1]

Azon czélból tekintve a dolgokat, melyre nézve a jelen sorok vonatkoznak, a közép- és ujkor pártvillongásaival nem szükséges foglalkoznom. A guelfek és ghibellinek, a pápai és császári hatalmasságok, valamint a reformáczió véres küzdelmei, daczára annak, hogy az illető országok beléletét is mozgásba hozták, nem annyira párttusák, mint inkább nemzetközi fegyveres mérkőzéseknek tekinthetők, melyek az illető fejedelmek hatalmi politikájának voltak folyományai. Ha Richelieu és Gustav Adolf beavatkoztak Németországnak felekezeti viszályaiba, az külpolitikájoknak volt folyománya. Viszont az a felekezet, mely őket igénybe vette, idegen érdekek uszályhordozója lett. Ezeknek előadása nem a pártok, de a diplomáczia történetének anyagát képezi.

Az ujabb korban csakis két nemzet az, melynek pártmozgalmaira egy futólagos pillantást kivánok vetni, habár ez utóbbival fontosságukat leszállítani nem akarom. A franczia és angol pártokról van szó, melyeknek tanulmányozása egyebek között a legélesebb módon tünteti ki az ellentétet, a két nemzet politikai élete és annak nyilvánulásai, vagy ha úgy akarjuk, egy teljesen normális és ismét abnormis közélet között.

A kiindulási pont itt a franczia forradalom, mely minden szempontból, de különösen a pártosságok lélektanának szempontjából egyike a legtanulságosabb jelenségeknek. A mint a franczia nemzet azon aránylag rövid korszak alatt, melyet szorosabb értelemben a forradalom korszakának nevezhetünk, annyit élt és tapasztalt, mint különben egész existencziájának időtartama alatt, éppen úgy a pártok életének összes megnyilatkozásai és vonatkozásai ez éveknek eseményeiben, mintegy varázstükörben, hozzá hatványozott és összegezett kiadásukban szemlélhetők. A mi csak egy nemzet politikai életfolyamatában fontos és életbevágó probléma felszinre kerül-

[1] Lásd erre vonatkozólag *Gibbon:* The decline and fall of the Roman Empire, IV. kötet 40. fejezet.

het, a mi csak a szenvedélyeket felkorbácsoló ellentét létezhetik, hozzá a legnagyobb szabásu szellemi képességek feltünése- és térfoglalásával: az mind megtalálja a maga helyét e rendkivüli időszakban. Megtalálja a maga helyét, főleg és első sorban, magában a pártok működésében, mely a forradalom három nagy törvényhozó testületében, kezdve az alkotmányozó nemzetgyülésen — Assemblée nationale constituante, — folytatva a törvényhozón — Assemblée législative, — végezve a hires és hirhedt konventen — Convention nationale — mind más-más árnyalatban jut kifejezésre, mint a történeti eseményeknek forrása.

A Constituante nagy harczai, melyekben Mirabeau hatalmas egyénisége uralkodik a szellemeken, tudvalevőleg általánosságban szólva azon kérdés felett folytak, hogy a szabadság és rend összhangja a történeti és tapasztalati alapon, vagy pedig elvont elméletek irányításával rendeztessék.[1] Ennek utódja, a törvényhozó testület, melyben ismét Danton nem kevésbbé hatalmas személyisége érvényesül, ezen kisérlet teljes fiaszkóját, valamint a királyság haláltusáját mutatja be. Míg végre a konventben, melyet leginkább Robespierre sok tekintetben problematikus alakja tölt be, a rémuralom véres és idegfeszítő jelenetei még egy hosszú század lefolyása után is borzadályt keltenek az emberben.

A franczia forradalom története par excellence parlamentáris történet, a pártosságok története. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy a forradalom legfontosabb eseményei parlamentáris viták és ténykedések, valamint az illető pártok és vezéreiknek működése által befolyásoltattak és hajtattak végre.

Nem volt idáig a világon törvényhozó testület, mely azon az uton, melyet a legszorosabb értelemben parlamentárisnak lehet nevezni, oly nagy fontosságu kérdések felett döntött volna, mint a franczia törvényhozás, még pedig rövid tiz év alatt. Ezen tiz év tudnivalóképp 1789-ben az országos rend, États généraux, — kik azután egy merész elhatáro-

[1] Lásd erre vonatkozólag *Duvergier de Hauranne* nagy művét: Histoire parlementaire de la France, I. kötet 45. lap.

zással alkotmányozó nemzetgyüléssé alakultak, — összegyülésétől az 1799. november 10-ikéig — a franczia forradalmi naptár szerint ezt a napot Brumaire 18-ikának nevezték — és a Napoleon által végrehajtott államcsinyig tartott.

Elég utalni azon körülményre, hogy XVI. Lajos halálos itélete a konvent által egyszerü szavazással, még pedig csekély többséggel — 387, 334 ellen [1] — lett kimondva, valamint úgy a királyság mint az istenség egyszerü határozatok által törültetett el.

Kiterjedt ezen életbevágó fontosság a parlament minden tényezőjének szereplésére. Hol volt valaha parlamentáris bizottság, melynek ténykedései oly végzetes és messzeható következésekkel jártak, mint a hogy az például az úgynevezett jóléti bizottság — Comité du salut public — végzéseivel és jelentéseivel történt?

Így volt ez a pártokkal magokkal, valamint az egyes pártok minden jelentősebb mozzanataival is. A pártvacsorák bizonyára igen kedélyes és ártatlan természetü dolgok, de milyen más természetü volt a Girondisták utolsó vacsorája a kivégeztetésük előtti éjszakán, a Conciergerie rémes börtönében, a hol szózatos ajkaikról megkapó páthoszszal zengett fel a Marseillaise, és a franczia forradalom talán legnagyobb szónoka, Vergniaud, utolsó, a velőkig ható pohárköszöntését tartotta.[2]

Oly természetü pártküzdelmek, melyeknél a szavazás kimenetele nemcsak az egész közjogi, politikai és társadalmi rend felett, és így közvetve milliók exisztencziája felett döntött, de döntött egyeseknél élet és halál, a diktatura és vérpadra jutás között, összegezett és kiélesedett erejében, páratlanul áll a történetben. Az alternativáknak ezen kétségbeejtő élessége egész intézvényes és a forradalom alatt állandó jelleget öltött. Nemcsak a királyi család, nemcsak a szerencsétlen áldozatok ezrei, hanem a parlamentáris nagyságok magok is a rémuralom Molochjának áldozatául esnek, mely mint Saturnus saját gyermekeit emészti fel. Danton, Robespierre,

[1] *Thiers:* Histoire de la Révolution française, XIX. fejezet.
[2] *Lamartine:* Histoire des Girondins, VII. kötet 46. lap.

a Girondisták, mind, mind átélték és szenvedték Róma történetének azon mozzanatát, mely a tarpeji sziklának a Capitolium melletti fekvéséből származott. Itten a tények ékesszólása beszél olyannyira, hogy a Thermidor 9-ki vagyis julius 27-ki ülés, midőn Robespierre mint fogoly hagyta oda a konvent háborgó termét, melybe mint a helyzet ura fenhéjazó magatartással lépett be, se Sardou mesteri technikájával szinpadra hozva, se Lamartine szines irálya által leirva nem tesz az olvasóra oly megrázó hatást, mint ahogy az a Moniteur sárgult lapjainak áttanulmányozása után bekövetkezik, melyektől megválni alig tudtam.

Napoleon császár Robespierre bukására és jellemének elbirálására vonatkozólag azt a kijelentést tette, hogy az ő ügye itélettel elláttatott ugyan, a nélkül hogy tulajdonképpen tárgyaltatott volna. — Ce fut un procès jugé, mais non plaidé.[1] A franczia forradalomnak itélettel ellátására vonatkozólag ezt mondani alig lehet. A tárgyalás megvolt, de végleges itélet nem hozatott. Különösen mindeddig annak lélektani és politikai elbirálása meg nem ejtetett, legalább nem oly módon, mely az elfogulatlan emberben megnyugvást keltene. Nem még azon kiváló politikusok részéről sem, kik történetét megirták, a minek legfőbb oka abban rejlik, hogy nem annyira birákként, hanem mint ügyvédek dolgoztak, a történeti előadást arra akarták felhasználni, hogy politikájok számára propagandát csináljanak. A történeti előadás mindannyiuknál a szélsőségek között mozog, feltétlen magasztalás vagy elitélés az a konkluzió, mire kilyukadnak. Így van ez e kor legutóbbi nagy történetirója, Taine művével is, habár nem lehet tagadni, hogy azon óriási részletezés és adatgyüjtés, melylyel dolgozott, a nagy megrázkódásnak lélektani oldalára így is meglepő világot vetett és megkönnyítette a gondolkozó olvasó helyes konkluzióit. De még sem látjuk belőle, miért kellett azon nemes törekvéseknek, melyek a franczia nemzetet hevítették, oly gyászos hajótöréssel végződni és oly rémületes jelenetekre vezetni. Természetesen nem tekinthetem feladatomnak, sem a megfelelő képességgel nem

[1] Lásd Mémorial de Saint-Hélene, I. kötet 191. lap.

birok ezen hézagot pótolni, csak néhány futólagos megjegyzést kivánok erre vonatkozólag koczkáztatni, főleg nem tévesztve szem elől azokat, melyek szorosabb értelemben tárgyamnak, a pártok kérdésének megoldására vonatkoznak.

Abban a korszakban, melyről irok, a mit a forradalom pragmatikájának lehet nevezni, a publiczisztikának legkedvesebb thémája volt. A mint általában az egész politikai felfogás nézeteit, sőt érveit a forradalom eseményei és példáinak tárházából vette. Így a franczia forradalom első fázisának egyik legkiválóbb államférfia, Mounier, a ki a nemzetgyülésnek elnöke volt és a ki fel- mint lefelé egyenlő önállóságot tanusított, egy munkát irt,[1] melyet Gentz németre is fordított és melyben azt igyekszik bebizonyítani, hogy ha XVI. Lajos más ember lett volna és a kellő erélyt ki tudta volna fejteni, valamint ha az angol kaptára szabott intézményeket behozzák, az események más irányt vesznek.

Ezen felfogás már akkoron megczáfoltatott. Különösen az angolok, első sorban a nagy tekintélyü folyóirat, az »Edinburgh Review« részéről,[2] a mint ma már senki sem fog kételkedni abban, hogy oly természetü földindulás a legmélyrehatóbb erőknek folyománya, mely ha egyszer megmozdul, éppen úgy mint a hógörgeteg, feltartóztathatlan.

Az indokok közt első sorban magának az illető nemzetnek egyéniségét és jellembeli sajátosságait találhatjuk meg. Az ujításnak vonzereje, melyet Caesar már a gallusoknál is észlelt, a szenvedélyesség, gyulékonyság, a szeszélyes változékonyság szerepeltek nálok éppen úgy, mint a franczia elmének logikai sajátossága, mely mindig a végső következésekig szokott hatolni, a kilőtt puskagolyó módjára. Ezen tulajdonság mindjárt az első alkotmány készítésénél észlelhető volt. Például a fejedelem vetojának kérdése soha sem adott volna oly szenvedélyes kitörésekre és vitákra okot, — igazában ez volt az első szeg a királyság koporsójába, — ha nem vontak volna le belőle oly következéseket, melyek kétségtelenül meg

[1] Recherches sur les causes qui ont empêché les Français de devenir libres.

[2] Lásd *Brougham:* Historical Sketches, II. kötet 5. lap.

is felelnek az okoskodás követelményeinek, de melyek az életben aligha szoktak beválni. Egy tekintet Angliára elégséges lett volna őket meggyőzni, hogy a vetónak mozzanata sem az alkotmánynak válságai, sem pedig rendes időszakban fontossággal nem birt. Éppen úgy nem szerepelt a Stuartok támadásában, mint az őket követő uralkodóház politikájában. Ha egy uralkodó erősnek érzi magát és szembe száll nemzetével, akkor nem fog a negáczió terén, a mit a veto képvisel, megmaradni, hanem átmegy a pozitiv követelésekre; ha pedig gyenge, akkor a vetót úgy sem használhatja.

A fő hiba azonban a politikai és parlamentáris szervezet gyengeségében állott, mely azon óriási rázkódásokat, melyeknek kitéve volt, nem birta meg és tulajdonképpen darabokra tört. Az ancien régime intézményei és hatalmi tényezői: királyság, egyház, nemesség, teljesen lejárták magokat, és nemcsak hogy a dolgok uj rendjével ellentétbe helyezkedtek, de a jövő épülete számára megfelelő anyagot szolgáltatni képesek csakugyan nem voltak.

A *tabula rasa* már ennek folytán is természetszerüleg kinálkozott. A kiméletlen rombolás politikájának alapjai mélyebbre nyultak, t. i. a XVIII-ik század bölcselői, az encziklopedisták, különösen Rousseau tanaira vezethetők vissza, kik abból indultak ki, hogy az emberek természeti állapotban jók voltak, csakhogy a fennálló intézmények rontották meg őket, melyeket tehát gyökereikkel együtt meg kell szüntetni, visszatérve a kezdetleges állapotokra. Nem kell felejteni, hogy a jakobinus triumvirátus: Robespierre, St-Just és Couthon folytonosan az erények apotheozisát hirdették és a közvélemény a megfelelő hiszékenységgel remélte a paradicsomi állapotok visszatértét és megszilárdulását. Teljes jóhiszemüséggel vették be valamelyik alkotmányukba a jogi biztosítékok közé a következő pontot:

»A franczia köztársaság megbecsüli a loyalitást, a nemes bátorságot, a gyermeki kegyeletet és a boldogtalanságot, és alkotmányát az emberiség összes erényeinek védpaizsa alá helyezi.«

Ez okoknál fogva a régi Francziaországgal való leszámolás a legradikálisabb módon megtörtént. A dolog annyira

ment, hogy a franczia nemzetgyülés egyebek közt elrendelte, hogy mindazon okiratok, melyek a párizsi s vidéki levéltárakban találhatók és melyek az egyes nemesi családok leszármazására, rangjuk- és birtokaiknak jogczimére vonatkoznak, és ez által az egyenlőség nagy eszméjével ellenkeznek, valamint az emberi gyarló hiuságnak tömjéneznek, nyilvánosan elégettessenek. Ezen általános auto-da-fénál természetesen számtalan becses adat, mely a nemzet történetére vonatkozott, megsemmisült.[1] A franczia nemzet tehát exisztencziáját ketté vágta, a mult és jelen között oly tátongó mélységet ásva, melyre sem elébb, sem utóbb példa nem létezett. Az egész közjogi, politikai, társadalmi, közgazdasági rend, minden intézmény, törvényhozás, törvénykezés, kormányzat, közigazgatás, a területi beosztás, a százados elnevezésekkel egyetemben, hozzá még az időszámítás, a naptár is eltünt a föld szinéről és uj formát és tartalmat nyert.

Azonkivül arra is rá kell mutatni, hogy az ellentét már önmagában véve is a régi és uj Francziaország között óriássá nőtt. Már Tocqueville kimutatta,[2] hogy ámbár egész Európában akkor hasonló természetü hűbéri intézmények, kiváltságok, szolgáltatások, robot, dézsma állottak fenn: ezek sehol sem voltak oly gyűlöletesek mint Francziaországban. Igaz, hogy az emlékezetes 1789. aug. 4-diki éjjeli ülésben, melyet a kiváltságok Bertalan-éjének neveztek, egymásután keltek fel az uralkodó osztályok, papság és nemesség képviselői s lerakták kiváltságaikat a haza oltárára. De a legrövidebb idő alatt nem lehetett kétség az iránt, hogy a király, az udvar és a többi kiváltságosok az idegen hatalmak segélyével vissza akarják a régi rendet állítani, a mi az őrültséggel határos szenvedélyességet és izgatottságot keltett, mely a jogosult önvédelem álláspontjának képzeletében pusztította és ölte ellenfeleit.

Soha, a mióta a világ áll, a hatalom- és tulajdonnak oly óriási és tömeges kisajátítása nem történt. Mondhatni, egész Francziaország, a csucstól le a talapzatig, a tróntól le

[1] *Chateaubriand*: Études et discours historiques, 19. lap.
[2] L'ancien régime et la révolution, 35. lap.

az utolsó kunyhóig, minden talpalatnyi földig gazdát cserélt. És a mint az ancien régimen emberei, a kik pedig a legszentebb jog, az isteni jog czimén igényt tartottak igazaikra, elvesztették azokat; úgy örökükbe, viszont ezzel ellentétben a legelső jog, az emberi jog czimén, olyanok léptek, kik különben ezeknek megszerzésére még csak nem is álmodhattak. Danton, ki jó darabig diktátori hatalmat gyakorolt és ki általános elismerés szerint Mirabeauval együtt az egész forradalom egyetlen államférfiának tekinthető, az ancien régime alatt még ügyvédségig sem vihette.[1] Így volt a dolog Saint-Justtel, ki, mint arra elébb utaltam, Robespierre-rel együtt mindenható volt, és daczára annak, hogy a nemességhez tartozott, még a testőrségbe sem tudott bejutni.[2]

A Bourbonok visszatérte után X. Károly és Napoleon egyik legjobb hadvezére, Macdonald között egy érdekes párbeszéd folyt le. A király azt kérdezi tőle, hogy ujra kezdené-e a forradalmat, mire ez teljes nyiltsággal azt felelte: igen, mert az ancien régime alatt legfölebb kapitányságig vitte volna, de így tábornagy, herczeg, uradalmak tulajdonosa lőn.[3]

Természetesen, hogy ezek és a számtalan apró emberek, kik a papság és nemesség óriási uradalmait megvásárolták, készek voltak a végletekig menni, éppen úgy, mint az ancien régime emberei, kik az egész forradalomban mást mint jogfosztást és rablást nem láttak. Hogy minő óriási gyűlölség volt a konvent embereiben a Bourbonok iránt, arra nézve Quinet beszél el egy jó dolgot.[4] Ugyanis egyike ezeknek érezve halálát, meghagyja inasának, hogy ha ismét kiüzik a Bourbonokat, kopogtassa meg sirját és adja tudtára holttestének az örömhirt.

Visszatérve a forradalom embereire, győzelmüknek mámorában közöttük is az ellentétek folytán beállott a szakadás a polgárság és azon töredék között, melyet a párizsi mob és annak vezérei, a commune és a jakobinusok klubbja kép-

[1] *Taine:* Les origines de la France contemporaine, III. kötet 174. l.
[2] U. ott, 245. lap.
[3] *Rousset:* Souvenirs du maréchal Macdonald, 415. lap.
[4] La révolution, II. kötet 573. lap.

viselt. Ez volt azon harcz, mely egyrészt a Girondisták mint a szolgaság, másrészt Robespierre mint a demagogia képviselője között folyt, és mely a kisebbségnek kitünő szervezete és erőszakoskodása következtében az elsőknek vereségével végződött. Taineé az érdem, a ki kimutatta, hogy majdnem az egész idő alatt, még a törvényhozó testületekben is, a többségek folyvást terrorizáltatták és leszavaztatták magukat. Parlamentáris szempontból nagyon tanulságos, miképpen jöttek ezek az állapotok létre.

Rá kell itt mindjárt mutatni azon körülményre, hogy az udvar és kamarilla mindent elkövetett a határozottan monarkhikus, bár alkotmányos elemek kompromittálására. Eléggé ösmeretes ebben az irányban Mirabeau legjobb szándéku igyekezetének meghiusulása. Az országgyülésen azonban az udvari és konzervátiv párt bosszuból, hogy képtelen követeléseik nem teljesíttettek, nem a mérsékelt alkotmányos párttal szavaztak, de Robespierre-rel és a radikálisokkal.[1]

Valóságosan utaztak arra, hogy az alkotmány a képtelenségek halmazata legyen, hogy mihamarább megbukjék és a régi jó világ visszatérjen. Ezen eljárás vitte azután a legjóravalóbb embereket, mint Mounier-t, Bergasse-t, Lally-Tolendalt arra, hogy az országgyülést odahagyják, és kétségbeesve Francziaország jövője felett, kivándoroljanak, a mely szomoru tényt szigoru elbirálás tárgyává kell tenni, miután végre is a politikusnak épp annyi kötelességérzettel kell birni mint a katonának, és szükség esetén a vesztett állomáson végig ki kell tartani. A dolog azonban a közügy végtelen kárára megtörtént és később ismétlődött is. Jött azután ugyancsak az első nemzetgyülésnek azon igazán eszelős határozata, melynek következtében kimondotta, hogy a jövő országgyülésre egyetlen egy tagja sem választandó meg. A baj különben is az volt, hogy miután 170 éven át országgyülés nem tartatott, az emberek politikai, parlamentáris jártassággal nem birtak és minduntalan oly szarvashibákat követtek el, melyeken egy kis tapasztalattal segíteni lehetett volna. Erre azután rádupláztak azzal, hogy az alkotmány végre-

[1] Duvergier idézett munkája, I. kötet 51. lap.

hajtása csupa ujoncz emberekre bizatott. Még a konventben is a mérsékelt elemek jelentékeny többségben voltak, de, fájdalom, ezek nem birtak a megfelelő politikai bátorsággal helyt állani. Igaz, hogy a szükséges parlamentáris intézmények, melyek a tanácskozás szabadságát biztosítják, sem a papiron, sem a valóságban nem léteztek.

Házszabályokról, tanácskozási rendről szó sem volt. A nagy angol elmélkedő Bentham, kiről már emlékeztem, mindjárt rájött arra, hogy egy sok száz tagból álló, minden parlamentáris előkészültség nélküli testület korlátlansága minő veszélyeket rejt magában, úgy hogy nem az értelem és higgadtság, de az oktalanság és féktelenség fog uralkodni. Első munkáját [1] tulajdonképp a franczia nemzetgyülés számára irta; ez egy egész házszabály és tanácskozási rend tervezetét foglalta magában.

Fájdalom, ez nem fogadtatott el; nemcsak hogy a tagok egymás között nem ösmertek semmi tekintélyt, de azonkivül a karzatokat minduntalan ellepte a felbujtatott csőcselék, beavatkozva a tárgyalásokba, életveszélyes fenyegetésekkel nyomást gyakorolva az emberekre. Különösen kitünt ez a király elitélésénél, mely a karzat részéről a többségtől halállal való fenyegetésekkel csikartatott ki.[2] A tárgyalásoknál a meglepetések egymást érték, a legéletbevágóbb indítványok előzetes bejelentés nélkül tétettek le a ház asztalára, a sürgősség rájok nézve kimondatott és majdnem vita nélkül elfogadtattak.[3] Tulajdonképp egészen igaza volt egy jakobinusnak, mikor azután később, a rémuralom megszünte után a szemrehányások megkezdődtek, hogy magát védelmezve azt mondta: ne tegyünk egymásnak szemrehányást, mert hibás mindenki, még az elnök csengetyüje is, mert nem szólott akkor és elég erővel, a mikor kellett volna.[4] A mely felfogás egy más alkalommal azon indítványban jutott kifejezésre, hogy leghelyesebb lesz az általános feledést elhatározni.[5]

[1] Essay on political tactics. London, 1791.
[2] *Thiers,* idézett munka, XIX. fejezet.
[3] *Taine,* idézett munka, II. kötet 113. lap.
[4] *Taine,* ugyanott, III. kötet 233. lap.
[5] *Thureau-Dangin;* Royalistes et républicains 30. lap.

Nagy mértékben szerepelt az embereknél a hiuság, a becsvágy, az irígység is, melyet általánosan a demokráczia betegségének szoktak nevezni. Ez senkinél nem volt jobban kifejezve mint Robespierrenél. Mikor Dantonnal meghasonlott, ez utóbbi találóan azt mondotta, hogy mindaddig, míg az emberek így fognak szólni Robespierre és Danton, addig élete biztosságban van, de ha neveiket megfordított sorrendben említik és Robespierre rájön, hogy ő csak második és vetélytársa jutott az első helyre, akkor napjai megszámlálvák. Fájdalom, úgy is történt.[1]

A forradalom vívmányainak, a hatalom birtokának biztosítása; annak, a mit zsinórmértéknek lehet nevezni, teljes hiánya, hozzá egy vérpárákkal és villamossággal telt levegő képezte indokát a rémuralomnak, melynek személyes nyitját ki is mondotta később a jakobinusok egyik különben hitvány vezére, Barère, ki felett Macaulay[2] tartott egy rettenetes istenítéletet, mondván: kénytelenek voltunk ölni és pusztítani, mert ha ezt nem teszszük, akkor minmagunk pusztulunk el.[3]

Nem szükséges ezen eszméket tovább füzni, mindenki tudja, hogy az 1789-ki akczió milyen szomoru, sőt csúfos véget ért. Az a czél, mely hirdetve lett: az emberiség elveszett jogosítványait megtalálni, — *retrouver les titres perdus de l'humanité*[4] — nemcsak hogy el nem éretett, de úgy a rend mint a szabadság lábbal tiportatott. A pártok, mint az alkotmány, teljesen lejárták magokat, mindenki békét, nyugalmat akart, várta a szabadítót, az urat. Az el is érkezett, a forradalom bölcselője, a formulák nagy mestere, Sieyès abbé mondotta ki a következő nagy horderejü szavakat: most már urunk és gazdánk van. Napoleon mindent tud és akar és keresztül is viszi. »Nous avons un maître, Bonaparte sait tout, veut tout, peut tout.«[5]

Napoleon kétségtelenül a világnak nemcsak legnagyobb hadvezére, de az állami épitőmestereknek is egyik legna-

[1] *Brougham*: Historical sketches, I. kötet 47. lap.
[2] Biographical Essays.
[3] *Taine* idézett munka, 240. lap.
[4] *Duvergier*, idézett munka, I. kötet 68. lap.
[5] *Roscher*: Politik, 609. lap.

gyobbika. Az uj Francziaországnak állami, nemzeti, kormányzati egységét ő építette fel; katonai, közigazgatási, pénzügyi, oktatásügyi intézményei bámulatosak és következetesek. Az egész szerkezet csodálatraméltó egyöntetüséggel lett megalkotva. A lakóház, melyet a francziák számára emelt, biztos, szilárd alapokon állt, kényelmes, tiszta és lakályos volt, csak egy hiányzott belőle, a szabad levegő, a szabadság és önkormányzat nagy mozzanata.

Bukása után jött a kisérlet ezt az alkotmányos monarkhia alapján létesíteni. A dolog nem sikerült, daczára annak, hogy a fejedelem, XVIII. Lajos, nem közönséges képességgel birt, és át volt hatva azon törekvéstől, a kör négyszögítéséhez hasonló feladatot tejesíteni, melyet akkoron úgy fejeztek ki: királyivá tenni a nemzetet, nemzetivé az uralkodóházat — *nationaliser la dynastie, royaliser la nation.* — Az ellentétek kiegyenlíthetlenek maradtak, különösen szerepeltek a régi rend hivei, kik királyiabbak voltak mint a király, kik egy oly reakcziós jellegü országgyülést hoztak össze, melyet maga a fejedelem *chambre introuvable*-nak nevezett, vagyis oly testületnek, melynek párját, hasonmását találni nem lehet. Egy egész csomó közjogi párt létezett: a legitimista, bonapartista és köztársasági, kik között a kiegyenlítést nem lehetett megejteni és közös alapra állani nem tudtak. Soha Francziaország annyi tehetséges és jóakaratu miniszteriumot nem számlált. Nem kevesebb mint három kormány egymásután kisérlette meg hiába a közvetítés áldásos művét. Mind a két Bourbon, XVIII. Lajos és X. Károly alatt állandóan szerepelt ama végzetes párttaktika, hogy a szélső jobb, vagyis a tulsó ancien régimenek pártja, csak hogy a vele egy alapon álló, de mérsékelt szabadelvü középpártot megbuktassa, folyvást a radikálisokkal szavazott. A taktikának volt is sikere, a konzervativ reakczió győzött, de győzelme a Pyrrhuséhoz volt hasonló, a legitim királyságnak trónjába került.[1]

A Lajos Fülöp uralkodása mit sem segített az állapotokon, őt úgy mint elődjét a konzervativ tulhajtás elleni

[1] Lásd erre vonatkozólag *Thureau-Dangin* két munkáját: Républicains et royalistes, — Le parti libéral sous la Restauration.

visszahatás buktatta meg. Igaz, hogy felhozhatta a radikális féktelenséget, mely ellene irányult. Merényletek a király személye ellen gyors egymásutánban követték egymást. Tökéletesen igaza volt Guizotnak,[1] hogy az anarkhia, a subverziv tényezők ellen kell küzdenie. A mi sokkal rosszabb volt, ujonnan ismétlődött, hogy a szélső pártok ellene szövetkeztek, így a bonapartisták és köztársaságiak.[2] De Lajos Fülöp és kormánya is tullőttek a czélon, mert behozták a parlamentáris rendszer torzképét s meghonosították a bourgeoisie kebelében a korrupcziót.

Lesz alkalmam talán később Lajos Fülöp bukásáról, mely nálunk az 1848-ki nagy változásoknak közvetett előidézője volt, szólani, itt csak annyit említek meg, hogy azon különféle kormányrendszerek, melyek Francziaországban egymást azóta követték: köztársaság, császárság, majd ismét köztársaság, egészséges parlamentáris viszonyokat még máig sem hoztak létre. A közel jövő bizonytalansága, az egészséges alap hiánya folytán, lidércznyomásként nehezedik a kedélyekre országszerte.

A miket itten előadtam, nem indok nélkül mondattak el. Megvannak ennek tanulságai a képviseleti és parlamentáris rendszer, valamint a politikai pártok egészséges működésének szempontjából, melyre vonatkozólag néhány mozzanatot még ki akarok emelni. A mondandók míg egyrészt rámutatnak a franczia képviseleti rendszernek száz éven át megujuló hajótörésének indokaira, másrészt hasznos utmutató gyanánt fognak szolgálni úgy egy alkotmányos nemzet, mint a politikai pártok helyes magatartása czéljából. Ha a történteknek gyökérszálait felkeressük, akkor a fiaszko alapvető indoka gyanánt a franczia közszellemnek azon eredendő fogyatkozása tekintendő, a mit az önkormányzati érzék teljes hiányának nevezhetünk, mely a politikai tevékenységet nemcsak jognak, de kötelességnek tekinti; ily módon a közdolgokban való folytonos részvét és tevékenység által orvosolja a hibákat,

[1] Histoire parlementaire de la France, V. kötet 382. lap.

[2] *Thureau-Dangin:* Histoire de la monarchie de Juillet, I. kötet 450. lap.

javítja sorsát. Ezt az eredményt, az üdvöt és boldogulást általában önmagától és nem kormányától várja. Ezen szellem kezdettől fogva hiányzott ez oly rokonszenves nemzetnél, és ezért az alkotmányos intézmények, a köztársaság, vagyis a rómaiaknak helyes meghatározása alapján a közügy, *res publica*, üres és tartalom nélküli vázzá sorvadt össze, mely nem élt és nem működött. Állandó szójárássá vált, hogy létezik köztársaság köztársasági emberek nélkül: *une république sans républicains.*

A franczia közfelfogásra jellemző világot vet, hogy midőn az alkotmányozó nemzetgyülés megcsinálta hires meghatározását az emberi jogoknak — *Déclaration des droits de l'homme,* — többen ajánlották, hogy a jogoknak megfelelőleg a kötelességeknek felsorolását is igtassák törvénybe, de ez indítvány el nem fogadtatott.[1] Tudvalevő, hogy a franczia forradalom kezdetén az önkormányzati tevékenység számára tág tér lett kihasítva. A városoknak és községeknek megadatott a jog saját akaratuk szerint berendezkedni — *se municipaliser à leur manière,* — s még a birói tisztségek is választással töltettek be. Akkoron hatalmas lüktetéssel indult meg a helyhatósági élet, hiszen a halhatatlan Marseillaise is ilynemü mozgalomra vezethető vissza.[2] Mikor azonban a periferia ellenzéket csinált a konvent és a jakobinusok zsarnokságának, akkor a végletekig vitt állami, nemzeti egység és központosítás lett a jelszó, a vidék mozgalma vérbe fojtatott és az egyéni szabad mozgás békóba veretett. — Tényleg már Napoleon előtt, ki azt csak rendszerbe öntötte, létezett az a kormányzati mindenhatóság, mely Francziaországot annyi bajba sodorta. Onnan származik a közigazgatás gyámkodása — *la tutelle administrative,*[3] — a minek folytán a községek kiskoruaknak tekintettek. A dolog ma is annyira megy, hogy a megyei tanács — *Conseil général* — még arra sincsen jogosítva, hogy politikai óhajokat fejezzen

[1] *Duvergier* idézett munka, I. kötet 63. lap.

[2] Ennek igen festői leirása olvasható *Carlyle:* French Revolution, II. kötet 344. lap. Tauchnitz edition.

[3] *Bloch:* Dictionnaire de l'administration française, a czim alatt.

ki — émettre des voeux politiques.[1] — A franczia forradalomnak lehet köszönni a hivatalnoki önkény egy példátlan védelmét. Érdemes ezt Tocqueville[2] előadásában megolvasni: »A franczia köztársaság VIII-ik évében egy alkotmány készült, melynek 75-ik §. következő intézkedést tartalmazta: »A köztisztviselők, a miniszterek kivételével, hivatalos ténykedéseik közben elkövetett sérelmeikért csakis a Conseil d'Etat engedelmével fogathatnak kereset alá.« Ezen intézkedés túlélte a forradalmat és az alkotmányos monarkhiák idejében is fennmaradt. A legjobb igyekezet mellett sem voltam képes ezt angol és amerikai embereknek megmagyarázni. Mindig azt hitték, hogy az államtanács egy nagy törvényszék, mely politikai esetekben biráskodik. De mikor azt mondtam, hogy e testület nem biróság, hanem egy közigazgatási hatóság, mely a kormánytól függ, oly módon, hogy ha például egy miniszter kiadja a préfetnek a rendeletet, hogy valakit jogaiban sértsen meg, egyben pedig meghagyja a Conseil d'État-nak, hogy ezért az illetőnek bántódása ne legyen: akkor szavaimnak nem akartak sehogy sem hitelt adni, hogy ily égbekiáltó igazságtalanság fenntartható legyen.« Fenn is maradt majdnem száz éven keresztül, és ha a jelenlegi köztársaság hosszu küzdelmek és vajudások után el is törölte, a rombolás, melyet Francziaország közélete egészségén véghez vitt, még ezután is jó sokáig lesz érezhető.

Tökéletesen igaza volt Kossuthnak, — mely eszme nála a Széchenyi-féle polémiában és azóta egy nagy beszédében az országgyülésen, midőn 1848-ban a megyék mellett sikra szállott,[3] megjelenik, — midőn rámutatott azon tényre, hogy ha Francziaországnak a megyéhez hasonló intézménye lett volna, bizonyára nem egy forradalma marad el, melyeket mindig Párizs diktált rá az országra. A pártok lélektanára vonatkozólag ennél a kérdésnél az az érdekes, hogy bár Francziaországnak minden pártja, midőn ellenzék volt, feljajdult a kormány tulhatalma, a féktelenségig fokozott központosítás

[1] *Cabantous-Liégeois:* Droit administratif, 310. lap.
[2] Oeuvres complètes, I. kötet 144. lap.
[3] *Horváth:* Huszonöt év, II. kötet 629. lap.

miatt, mikor oda jutott, ellenfeleivel egy hajóban evezett, s a közigazgatási nyomást ugyan busásan alkalmazta. Az ellenzékkel szemben az élesre fent fegyver legczélirányosabbnak mutatkozott.

Természetes, hogy a hiba nem annyira az intézményekben, mint általában mindig és mindenütt az emberekben volt. Különösen az emberek, illetve a többség közönye, nyugalom- és kényelemszeretetében, mely, kezdve a nagy forradalom rázkódásaitól le napjainkig, mindig eltűrte az erőszakoskodó kisebbség parancsait, csak azért, hogy pillanatnyi kellemetlenségtől meneküljön. Francziaország története ebben az irányban különösen intelmül szolgálhat minden más nemzet számára, hogy igazai- és érdekeiért sikra szálljon, mert a mulasztás oly végzetes következményekkel jár, melyeket utóbb a legnagyobb áldozatkészség és hősies magatartás sem tud jóvá tenni.

Szintén nagy szerencsétlenség számba ment a történettel, a hagyományokkal való teljes szakítás, mely tényt már elébb is említettem és mely irányzat, fájdalom, még ma is különféle alakban minduntalan észlelhető. Egy alkalommal egy jeles franczia katonához azt a kérdést intéztem, hogy miért nincs az nálok, mint más hadseregeknél, hogy az ezredek egyes nagy vezéreik nevét viselik. Ő azt válaszolta, hogy ez már azért is lehetetlenség, mert egy köztársasági ember a császári tábornokok kitüntetése ellen lenne és megfordítva. A multtal való szakításnak, ennek a merész vállalkozásnak veszélyeit már akkor felösmerte az általam többszörösen idézett angol államférfiu, Burke. Azon művében, melyet a franczia állapotokról irt,[1] igen szépen mutatta ő ki azt, hogy minden nemzedék az elébbiektől egy bizonyos hagyatékot vesz át, mely szokások, tapasztalatok, nézetek, eszmék és szabványokból áll. Ezen hagyaték egy nagy szellemi és politikai tőkét, a közvagyonnak álladékát képezi, mely tehát a jövő számára rendkivüli előnyt képvisel. Az a politikus, a ki ezt eldobja magától, hasonlít az olyan kereskedőhöz, a ki tőkéjét kutba dobja és üzletét e nélkül akarja megkezdeni.[2] Lehet ez eljárás

[1] *Burke:* Works, II. kötet 277. lap.
[2] Ugyanott, 309. lap.

következményeit a súlyteher nélküli hajónak sorsához hasonlítani, mely a szél és hullámok által irányt vesztve, ide és tova dobatik. A szélsőségek közt való hányattatás, a biztos középut hiánya természetes folyománya volt a hagyományok intelme és tartaléka megszünésének. Semmi sem képes az emberi okvetetlenkedések számára olyannyira féket képezni, mint a mult tanulságai, tapasztalatai iránt való tisztelet és tekintet, a kegyelet az ősök példája és emléke iránt. Biztosra lehet venni, hogy az emberek kilencz tizedrésze ragaszkodik szokásaihoz, a multban kipróbált formák- és életrendhez, mely exisztencziáját az ingadozásoktól megóvja. De a hol ez mind a sutba dobódik, ott minden kisérletezés, mely be nem válik, a mi rendesen vele is jár, csak ösztönül szolgál arra, hogy uj kisérletek tétessenek. Az egész közéletet kipkedés-kapkodás, örökös nyughatatlanság és láz fogja el, melyet azután közöny és csüggedés vált fel, mikor minden uj remény csak uj csalódást hozott.

Már elébb érintettem azt az óriási ellentétet, mely a két nagy nemzet, a franczia és angolnak közélete és ezeknek nyilvánulásai között létezik. Míg az egyiknél a fejlődés ugrándozó és rendellenes, a másiknál ugyanaz egy rendes és egyenletes folyamatnak benyomását teszi. Az egyik teljesen szakít multjával, a másiknál a történeti kegyelet a mérvadó, mely a külsőségeknek egész a nevetségességig menő fenntartásában is nyilatkozik; míg az egyik a fenekestől való felfordulásnak válságaiból nem tud kibontakozni, addig a másiknál a mai nap a tegnapinak munkáját köti egybe a holnapnak programmjával.

A pártok jellemzésére szükebb értelemben, és a közéletre vonatkozólag tágabb értelemben, elégséges azon egy mozzanatnak kiemelése, hogy, míg Francziaországban még ma is hajba kapnak az emberek egymással, ha a forradalomról szó esik, Angliában kivétel nélkül minden párt az 1688-ki forradalmat, mely a Stuartokat végleg számüzte, dicsőséges forradalomnak — *glorious revolution* — nevezi. Ösmeretes, miszerint a whig és tory, bármilyen ellentétes állást foglalt

is különben el, — tudvalevőleg az illető két párt keletkezése is a Stuartok politikájának pro és kontrájára vezethető vissza, — egyesült egymással az önkény elleni támadásban, az alkotmány védelmében. Stuart Jakabnak a tróntól való megfosztása, egy uj uralkodóval való helyettesítése, a nagy közjogi és politikai biztosítékok megalkotása a két párt közös akcziójának eredménye.[1] Mindez Macaulaynál körülményesen és hiven le van irva.

Innentől kezdődik Angliának parlamentáris kormánya, a mi par excellence pártkormány, a pártoknak a kormányon való váltakozásának ténye és rendszere. Miképpen jött ez eredmény létre, minő mozzanatok azok, melyek ebben az irányban figyelmünket felköltik? Az első körülmény, a mi feltünik, magoknak a pártoknak állandósága. A mint ezelőtt kétszáz évvel létezett whig és tory, vagy másképpen liberális és konzervativ, úgy van a dolog jelenben is. Treitschke[2] azt irja, hogy a politikai pártoknak természetüknél fogva rövid az élettartamuk, és ha programmjukat teljesítették, meg kell szünniök, ki kell mulniok. Az angol pártok története ennek ellenkezőjét bizonyítja.

Igaz, hogy a magyarázat önként kinálkozik, oly módon, hogy ha e két párt állandóan fennállott, annak egyszerü oka a közélet azon állandó szükségében, a maradás és haladás elvének küzdelmében és az elvbarátoknak az ezen szempontok alatti sorakozásában található. Természetszerüleg kellett mindig konzervativ és reformpártnak létezni; így van a dolog Angliában is. A tory ragaszkodik a fennálló intézményekhez és védelmezi azokat, a whig a fejlődés zászlóját tartja kezében, az ő szeme a jövőre van függesztve, mert ellenfele a történeti hagyományokra tekint. Így nyeri azután a közélet a két pártnak kombinált működése által a Janus-arczot, a képességet előre és hátra tekinteni, ily módon a történeti folytonosság követelményét a multra, jövőre egyaránt soha szem elől nem tévesztve. Kétségtelen, hogy ezen állításban

[1] Lásd erre vonatkozólag History of England-jának III. kötetét. Tauchnitz edition.

[2] Politik, I. kötet 148. lap.

van némi igazság, csak hogy nem az egész igazság, egyszerüen azért, mert a haladás és állandóság kettős mozzanata nem meríti ki azon problémák összegét, mely egy nemzet élettevékenysége számára kitűzve van és melyet a politikai pártoknak meg is kell oldaniok. Így van ez Angliában is, és az említett két fogalmi terület méretei nem képeznek elég tágas keretet arra nézve, hogy a nemzet egész életének gazdag tartalma beléjök férjen és az illető pártok programmját és alapgondolatát illetőleg egyedüli megismertető jel gyanánt szolgáljon.

Mindezen okoknál fogva a két nagy angol pártot az említetten kivül más szempontok, más kérdések is vezérelték, irányították úgy kiindulási pontjuknál, mint történetük egész folyamatában.[1] A mely mozzanat teljesen elégséges annak beigazolására, hogy az angol pártok fejlődésében ama két tényezőt, a szilárdságot egyrészt, a ruganyosságot másrészt feltalálhatjuk melyeknek kombinácziója csakugyan fehér holló számba megy. Az alább elmondandók ez állításom igazságát illetőleg mi kétséget sem fognak fennhagyni.

Az irányzatot illetőleg Gneist, a ki a politikai dogmák fejlődésére is oly nagy súlyt fektet, a whigeket az alkotmány, a torykat a kormányzat pártjának nevezi.[2]

A mi azt teszi, hogy az elsőnek hajlamai a szabadabb mozgás lehetősége, a másikéi ellenben a rend megszilárdítása felé vonzódtak. Tudjuk azt is nagyon jól, hogy az egyházi kérdések mily nagy tért foglaltak el törekvéseik történetében. A tory párt az állam és egyház közötti kapcsolat mellett foglalt állást, hivei nagy részét az anglikán egyház követőiből toborozta. A whig párt a kettőnek a szétválasztását kivánta, tagjai az úgynevezett dissenterek soraiból kerültek ki.

A közgazdasági és társadalmi különbözetek szintén kifejezésre jutottak mindkettőnek alkatelemei között. A tory volt az agrarius, a birtokos, az ingatlan vagyon képviselője, míg a whig a tőkének, az ingó vagyonnak, a kereskedő,

[1] Lásd erre vonatkozólag Wingrove *Cook:* History of Party. From the Reign of Charles II. to the passing of the Reform bill, III. kötet.

[2] Verwaltungsrecht, I. kötet 625. lap.

iparűző osztálynak volt az embere, s a merkantilizmus, az úgynevezett manchester-doktrinát irta zászlójára. Ezt a kérdést nagyon érdekesen fejtegeti egy jeles német iró,[1] ki egyebek között Gneistnak sok tévedését helyreigazítja. A külpolitikai kérdések és szövetségek nem egyszer szintén éles válaszfalat képeztek közöttük. A jelen időszaknak még élénk emlékezeben lehet az a szenvedelmes keresztes hadjárat, melyet Gladstone Disraelinak (lord Beaconsfield) Törökországgal rokonszenvező magatartása miatt megindított, és mely az utóbbinak bukását vonta maga után. De még nagyobb tévedés lenne azt gondolni, hogy a két nagy párt azon politikai gondolatot, mely létezésének és fennállásának mintegy jogczimét alkotta, a történet egész folyamán következetesen vitte keresztül és hozzá törik-szakad ragaszkodott. Éppen ezen történeti folyamatnak figyelmes szemlélete megtanít bennünket arra, hogy a tory nem volt mindig konzervativ, a whig pedig nem mindig a szabadelvü haladás embere. Nem a politikai dogma, hanem a helyzet következményei, egyszóval azon irány, melyet opportunitásnak nevezünk, volt maguktartásánál a mérvadó. A whig-párti lord Palmerston a legkonzervativebb minisztere volt Angliának, ki is pártjának legfőbb programmpontjának keresztülvitelét, a szavazatjog kiterjesztését, következetesen megakadályozta. Ellenben a két tory, Peel Robert és Disraeli, mint arra már hivatkoztam is, a legéletbevágóbb reformokat valósították meg. Peel Róbert esete annál érdekesebb, mert az ő vezérlete alatt cserélte fel a párt a tory nevet a konzervativval, mint a mely politikai feladatának és kredójának jobban megfelelt.

Ugyanily szerepcserét állapít meg Macaulay[2] 1760-ra nézve. Ezt érdemes az ő képes leirásában visszaadni. Elmondja, hogy Dante halhatlan költeményében, a »Divina Comedia«-ban, leir egy csodálatra méltó küzdelmet egy emberi alak és egy kigyó között. A két ellenfél, miután egymást jól megtépték, egymásra bámészkodva megállapodtak. Hirtelenébe egy felhő borult reájuk, és mikor az eloszlott, egy csodálatos metamor-

[1] *Redlich:* Englische Lokalverwaltung, 64. lap.

[2] Critical und historical Essays, V. kötet 164. l. Tauchnitz edition.

fózis következett be. Ugyanis úgy tünt fel, mint ha egyik a másiknak alakját öltené magára. A kigyó farka különvált lábakká változott, az ember két lába pedig egy taggá forrott össze. A kigyó felső testéből karok nyultak ki, az embernél pedig ezek egyszerre csak eltüntek. Ily módon azután kölcsönösen átváltozva egymásba, tovább folytatták a harczot. Ugyanez történt meg az angol pártokkal is III. György uralkodásának kezdetén.

Sőt arra is volt, még pedig többször, eset, hogy mindkét pártnál teljes programmcsere történt. Egy jeles angol történetiró, lord Mahon,[1] kimutatja, hogy a whigeknek a XVIII. század elején az volt a programmjuk, a mi a toryké 1830 táján és megfordítva.

Úgy vélem, e helyen szólhatok azon érdekes kisérletről, mely ezen tapasztalatok hatása alatt 1852-ben történt, mikor a régi pártszervezetekkel és keretekkel szakítani akartak. Akkor egy koaliczió jött létre, melyben Disraeli és a vezetése alatti párt kivételével a parlament különféle töredékeinek legkiválóbb emberei foglaltak helyet: Russel, Palmerston, Gladstone, a miért ezt a kormányt a talentumok minisztériumának nevezték. A miniszterelnök, Aberdeen lord, egy programmbeszédet mondott, mely arra lyukadt ki, hogy Anglia megunta a régi pártokat és programmjaikat, melyeknek realis tartalmuk nincs. Röviden szólva, a helyzet a két irányzat között úgy áll, hogy Angliában csak oly kormány lehet, mely szabadelvü és konzervativ egyaránt. Ennek az exigencziának kiván eleget tenni. Az egésznek kudarcz lett a vége, legközelebb ismét visszatértek a régi rendre, a két pártnak rendszeres küzdelmére és váltakozására, mely Disraeli és Gladstone küzdelme által lett nevezetessé.

Ezen időben látott napvilágot Bucher Lothar[2] munkája, a ki azt bizonyítgatta, hogy a pártrendszer lejárta magát. Ez egy tehetséges 1848-diki német szabadsághős volt, ki Londonba menekült és ott irodalommal foglalkozott. Később

[1] The history of England from 1713 to 1783, I. kötet 424. lap. Tauchnitz edition.

[2] Der Parlamentarismus wie er ist.

azután Bismark herczegnek lett publiczistikai jobb keze. Műve egy pamflet a parlamentarizmus és a pártrendszer ellen, mely abban az időben sok port vert fel, de ma értékkel nem bir.

Sokkal tartalmasabb ennél lord Brougham kirohanása,[1] mely meglehetős kiméletlenséggel jellemzi az angol pártokat. Azt mondja, hogy az angol pártok története semmi más, mint egyes kiváló egyéniségek és a nagy arisztokrata családok és összeköttetések kapaszkodása és veszekedése a hatalom elnyeréséért. Mi sem volna tévesebb, mint elvi szempontokat keresni ezen küzdelmek mögött. A mozgató erő mindig a hatalmi érdek volt, a sóvárgás a miniszteri székek után. A kérdések elbirálásánál, valamint az állásfoglalásnál mindig az határozott, hogy a párt ellenzéken volt-e vagy a kormány gyeplőjét tartotta kezei között. Egyik esetben lefelé, a másik esetben felfelé kaczérkodott.

A XVIII-dik század egyik legnagyobb irója, Johnson Sámuel[2] is úgy jellemezte őket, hogy a whig semmi egyéb mint egy oly tory, ki ellenzékben van, a tory ellenben az a whig, ki az ugorkafára feljutott. Sőt a nagy költő, Moore Tamás, verset is csinált erre ilyképpen:

Your whigs when in office a short year or two
By a lusus naturae all turn into tories.

Ha Moore igazságos lett volna, azt kellett vala találnia, hogy ha a whig politikus a kormányon volt, tory elveket hangoztat, viszont megfordítva, mikor a konzervativek ellenzékbe jutottak, liberális politikát csináltak, a mi elég jól ütött ki és a rendszer sikerének egyik kulcsát képezte.

Az egésznek megvan a maga természetes és helyes magyarázata. A kormányzattal járnak bizonyos konkrét követelmények, melyeket a miniszterpadon a legradikálisabb ember sem hagyhat figyelem nélkül, viszont az ellenzéknek, illetve az ellenőrzésnek szintén megvannak a maga követelményei, melyeket a felsőségnek, a hatalmi erélynek fanatikusai sem téveszthetnek szem előtt. A különbség az angol és franczia közélet között abban is nyilatkozott meg, a mire már utal-

[1] Historical Sketches, I. kötet 108. lap.

[2] Lásd ennek jellemrajzát *Macaulay* Essayi közt.

tam is, hogy míg a franczia ellenzék, mikor kormányra jutott, ellenfeleivel szemben az egész államhatalmat mozgósította; ilyen eset Angliában soha sem történt. A mi a fő: a választásoknál kormány és ellenzék al pari állottak, egyenlő fegyverekkel küzdöttek, a közvélemény akaratát nem presszionálták.

Az ellentét ezen felül abban is megnyilatkozik, hogy Angliában közjogi pártok aránylag kevés ideig léteztek; ez a felfogás nem ment át a nemzet husába és vérébe. III. György trónra lépése, tehát 1760 óta a közjog nagy alapelvei kérdés alá nem vétettek. Nemcsak, hanem mindkét párt, még pedig kedvező irányban, egy lépéssel tovább ment, a mi a közélet fejlődésének zavartalan folytonosságát még inkább biztosította. Ez pedig abban állott, hogy bármennyire éles is volt a küzdelem valamely reform keresztülvitele miatt, mihelyt az a királyi szentesítést megkapta, a kérdés be volt fejezve, az többé napirendre nem került. A meghozott törvény mindenki által elfogadott és tiszteletben tartott jogalappá vált. Mindezen tekintetek nem zárják ki a küzdelem élességét és szenvedélyességét. De a különbség a franczia és angol állapotok között abban is megnyilatkozik, hogy az angol parlamentáris harcz irtóháboruvá soha sem lesz. Itt is a pártoknak százados hagyományai enyhítőleg hatnak. Akármilyen súlyos volt a vereség, melyet a legyőzött fél szenvedett, fájók és sajgók a sebek, melyekből vérezett, reménytelen a helyzet, melybe jutott, a tapasztalat megtanította őket, hogy a diadalnak egyszer üt az utolsó órája és a legyőzöttek győztesekké válnak, miután már annyiszor fordult a koczka.

Míg tehát egy jobb jövő reménye folytán a vert had nem nyúl a kétségbeesés eszközeihez, a győzőnek is erős oka van a méltányosság és ildomosság követelményeit szem elől nem téveszteni. A »*hodie mihi, cras tibi*« (ma nekem, holnap neked) bölcs tétele érezteti csillapító hatását.

De a mi igazán érdekes és tanulságos körülményt képez, az azon mozzanat, hogy ha az említett szigorú birálatok igazak volnának is, ezek csak arra szolgálnak, hogy megerősítsék azon tételt, hogy az angol pártok története kiválóképpen alkalmas magának a képviseleti rendszernek fölényét feltüntetni, még pedig valamennyi többi rendszerek felett.

A dolog lényege abban áll, hogy minden rendszerek között ez az egyedüli, mely az emberi hibákat és kinövéseket a közügy érdekében hasznosítani tudja. A ki a politikai történetet ismeri, minden lépten-nyomon tapasztalhatja, hogy például hiuság, önzés, irigység, mint vezető indokok, mennyi bajt okoztak, hány esetben rontották meg a legtehetségesebb emberek pályafutását s vitték hajótörés elé a legjobban megindult vállalkozásokat. A képviseleti rendszernek előnye abban áll, hogy ezen kártékony indokok mintegy természetes orvoslásukat találják a pártok egymásközti versenygésében, mi a parlamentáris rendszernek folyománya. Ez által ellensúlyoztatik azon máskülönben bomlasztó hatás, mely ezen biztosítékok nélkül végzetes következményekkel járna. Lehet ezen tételre vonatkozólag a történetből eléggé ösmeretes és kézzelfogható példákat felhozni; a franczia forradalom folyamata, mint éppen imént láttuk, eléggé tanulságos ebben az irányban.

Az említett bomlasztó hatással ellentétben a személyes versengés küzdelmei a parlamentáris rendszer proczedurái mellett minő más kimenetelre lyukadnak ki. Erre vonatkozólag csak saját tudomásom szerint két igen tanulságos eset létezik. Az egyik a Walpole-Pulteney eset. Ez abból állott, hogy az első, mint Anglia miniszterelnöke, nem tűrt tehetséges embert maga mellett. Pulteney pedig az volt, bizonyos tekintetben sokkal tehetségesebb mint főnöke. Nem lelvén honját a házában, átment az ellenzékre és talán a legnagyobb ellenzéki vezér lett, kit Anglia története felmutat.[1]

Éppen úgy állott a dolog Peel és Disraelival. Disraeli a tory pártnak volt tagja és hiven szolgálta Peelt. Ez azonban csodálatos ellenszenvvel viseltetett iránta, folytonosan mellőzte, úgy annyira, hogy az első alkalommal, midőn közöttök nézetkülönbség merült fel, szétváltak, hogy mint ellenfelek találkozzanak. Mindkét esetben azon körülmény, hogy szervezett pártok állanak egymással szemben, megadta az alkalmat az ellentéteket férfias küzdelemben lebonyolítani és azokat kiegyenlíteni.

Méltán lehet kérdezni, mi haszna van mindebből a köz-

[1] *Macaulay:* Essays, II. kötet 228. lap. Tauchnitz kiadás.

érdeknek? Miképpen történhetik az, ha ezen versengéseknek nem tiszteletre méltó indokok, mondjuk irigység, sértett hiuság képezik a fő rugóját, hogy az ország dolga ez által mégis előmozdíttassék. A válasz egyszerű és könnyen beigazolható, mihelyt az ilyen inczidenseket beillesztjük a pártok küzdelmének és versengésének keretébe- és ez által azon hatások és következmények uralma alá helyezzük, melyek éppen ezen mérkőzésekből természetszerüleg folynak.

Ha ugyanis szemben állanak egymással kormánypárt és ellenzék, az ellenzéknek természetes feladata az ellenőrzés, a hibák felderítése egyrészt, másrészt a közvéleménynek megnyerése oly óhajok és érdekek istápolása által, melyek hivatva vannak a mutatkozó nagy nemzeti szükségek kielégítésére. Akármi indok vezeti az illető politikust, nemes vagy nemtelen: másképpen zöld ágra nem juthat, mint ha vagy az egyik, vagy a másik utat követi. Ha a legfeketébb irigység vezérli is lépteit, csak úgy van nyert pere, hogy ha sikerült neki a kormánynak egy nagy visszaélését megtorlani, egy létező sebet feltárni, annak orvoslását követelni, vagy egy uj, termékeny eszmét odadobni az ország közvéleményébe. De hogy ebben az esetben főnyertes mégis a közérdek, azt gondolom bizonyítgatni felesleges. Viszont ha ily módon a hatalomra került és azt önző czéljaira akarja kihasználni, azok, kiket megbuktatott, ügyelni fognak arra, hogy ez ne sikerüljön, hogy a kölcsönt kamatostól visszafizessék. Nem akarom ezzel állítani, hogy a dolognak minden adott esetben jó vége van. Fájdalom, az emberi hibák és fogyatkozások a parlamentáris életben is temérdek bajt okoztak, de nagyban és egészben mégis az egyedüli rendszer az, mely ily módon az egyik roszszal a másik rossznak hatását ellensúlyozza, sőt azokat egy bizonyos fokig értékesíti is. Azon művelet ez, melyet a németek elég találóan úgy fejeznek ki: az ördögöt Belzebubbal kiűzni.

Ha már most a képviseleti rendszer lényegét és erejét abban találjuk, hogy az egy nemzet akaratát a legjobban fejezi ki, úgy azt is be kell ösmernünk, hogy a szabad verseny, a küzdelem nagy mozzanata az, a mi ezen rendszer keretében a *vis motrix*-ot, a legfőbb rugót alkotja, annak

minden kellékeivel, előnyeivel és hátrányaival; ki kell emelni, hogy az előnyöket, a hátrányokat nagy mérvben túlhaladják. A lényeges előnyt úgy is lehet formulázni, hogy itten a kontradiktorius eljárás az, a mi az eszmékre, az elvekre, az intézkedésekre alkalmaztatik, hogy a *győzzön a mi jobb* egészséges gondolatának alapján a legerősebb emberek, a leghelyesebb elvek maradjanak felül és kormányozzák az országot. Döntő fontossággal bir azon mozzanat, hogy a jó kormányzat egyik legfőbb biztosítéka a kritika és ellenőrzés, ez által nemcsak testületi szervezést nyer, de az ország kormányzatának mintegy hivatalos alkateleme lesz, a felelősség keresztülvitelét legtágabb értelemben alkalmazva. Az az ösmert angol politikai terminus technikus »ő Felségének hű ellenzéke« ezen körülményt dynastikus vonatkozásában és jelentőségében fejezi ki. Fel is van jegyezve azon tény, hogy midőn I. Sándor czár Angliában járt és magának ezen szólamnak jelentőségét, valamint az ellenzék feladatát és hivatását megmagyaráztatta, olyannyira elösmerte annak helyességét, miszerint tervbe vette annak Oroszországban való létesítését. Természetesen nem lehetett belőle semmi, miután az alap, a képviseleti szabad rendszer, nem létezett. De minden esetre elismerés, az intézmény közhasznu voltának bizonyítéka gyanánt, elegendő súlylyal bir.

Az ellentét, mely ezen két ország és rendszer közt létezik, angol politikai iróknál különösen ki szokott emeltetni [1] azon czélból, miszerint kimutassák annak előnyét az abszolut kormányforma felett akkor, mikor személy- és rendszerváltozások szüksége bekövetkezett. Míg ezen művelet Angliában minden nehézség és rázkódás nélkül vitetik keresztül, éppen Sándor apjával, Pál császárral történt az meg, hogy legyilkoltatott, mert az adott viszonyok között másképpen a szükséges politikai fordulat keresztülvihető nem volt. Miután ezen borzalmas műveletek többszörösen előfordultak, keletkezett az orosz rendszernek azon meghatározása: önkényuralom mérsékelve a gyilkosságok által.

Lehet ezen előnynek mélyebb és tartalmasabb értelmet adni, mely a szervi élet nagy gondolatából származik. Az anyag-

[1] *Grey*: Parliamentary Government, 29. lap.

csere, a vér felfrissítésének nagy mozzanata az, a mi itten a közéletre alkalmaztatik, illetve annak exigencziái a törvényhozás és kormányzat terén kifejezésre hozatnak és biztosíttatnak. Mindenki tudja, hogy az államéletnek, vagy ha úgy akarjuk, a legmagasabb szinvonalon álló kormányzatnak egyik legnagyobb és legnehezebb problémája a szükséges reformoknak megfelelő módon való keresztülvitele. Francziaország válságainak egyik indoka kétségtelenül arra vezethető vissza, hogy a szükséges reformok nem a kellő időben vitettek keresztül. Mennyiben változott volna meg az események folyamata, az túl esik a politikai meghatározás körén, de hogy XVI. Lajos, valamint X. Károly és Lajos Fülöp engedményeikkel megkéstek, az iránt kétség nem foroghat fenn. Az angol parlamentáris szervezet, szabad sajtójával, népgyüléseivel, a közvélemény erőteljes részvétével különösen csodálatos eredményt ért el abban az irányban, hogy, míg egyrészt intézményeinek átalakításában el nem késett, másrészt soha sem ült fel a hangzatos jelszavaknak, a mesterkélt mozgalomnak és az értelmes konzervativ felfogáshoz nem lett hűtelen. Mindezekre példákat lehet idézni. Így történt ez a negyvenes években, az úgynevezett chartista mozgalomnál.[1] Ezen mozgalom az angol alkotmányt radikál értelemben akarta átalakítani. Kezdetben roppant népszerü volt, utóbb azonban egyszerre csak elenyészett. Éppen így volt a nyolczvanas években az irlandi Home rule-lal, mely elérte azt, hogy az alsóházban többséget szerzett magának, de azt a következő választásoknál a közvélemény nem hagyta helyben.

Ellenben ha a kérdés a vitatkozás és tárgyalás minden képzelhető malmában kiőröltetett, ha a per a közvélemény minden forumán kedvező elintézést nyert, mint ahogy ez minden nagy reformkérdésnél történt, akkor a közvélemény valamennyi tényezőjének közös működése alapján el lehet mondani, hogy a törvény alkotásában a nemzet kollektiv értelmisége részt vett. Ily módon értik el, hogy a törvény

[1] Lásd erre vonatkozólag *Molesworth:* The history of England from the year 1830, II. kötet III. fejezet.

a nemzet akaratának hamisítatlan és átszűrődött kifolyása, mely egészen átmegy annak husába és vérébe.

Ennek a proczedurának befolyása kiterjed nemcsak az intézmények, de a vezető emberek értékére nézve is. Nem kell elfelejteni, hogy a kormányzat személyi vonatkozásai sikerének kulcsa tényleg abban áll, hogy a legjóravalóbb és legképesebb egyéneket alkalmazza. Az angolok ezt úgy fejezik ki: *the right man in the right place,* vagyis az arra való embert a megfelelő állásba helyezni, mely képesség a kormányzati rendszerek jóságának egyik fő ismérvét képezi.

Már pedig senki sem fogja tagadásba venni, hogy mégis csak más kaliberü emberek azok, a kik előmenetelüket nem udvari kegynek vagy ármánynak, hanem saját jellemük- és tehetségüknek köszönik, melyek a kontradiktorius eljárás kereszttüzében megtisztulva imponáló erővel állnak Isten, világ előtt. Azt a tényt pedig csakugyan nem lehet tagadni, hogy ezen rendszer leginkább alkalmas arra, hogy a közélet embereiben a nemes becsvágyat a végletekig fokozza s annak minden erejét a lehetőség határáig feszítse; a mi azt jelenti, hogy a közvélemény szellemi összeműködése mellett a legtehetségesebb emberek teljesítési képességének maximuma az, a mi az ügyek elintézésének szolgálatában áll. Erről az angol parlament azon ülései tesznek tanuságot, midőn ott a pártoknak oly mérkőzése esik meg, mely a kormány sorsára befolyást gyakorol. Ezen ülések olyan izgalmakat keltenek az emberekben, mintha egy döntő véres csatának megkapó jelenetei vonulnának el szemei előtt. Rendesen úgy történik, hogy heteken keresztül folyik a vita a parlament kebelében, mindegyik párt minden szónokát a tűzbe vitte, végre elérkezett az utolsó nap, illetve éjjel, miután tudvalevőleg a parlament ülései az esti órákra esnek és nem egyszer hajnalig tartanak. Erre vonatkozólag jegyezte fel a történet, hogy midőn Pitt egy fényes szónaklatot tartott a rabszolgaság ellen, a kelő nap sugarai behatoltak az ülésterembe és mintegy dicsfénytől övezve állott ottan az örök igazság szószólójaként.[1]

Visszatérve azon határozó ülésekre, mikor is a kérdés

[1] Lásd Lord *Rosebery:* Pitt, 98. lap.

felett szavazással kell dönteni és melyet a pártvezérek összegező szónoklata szokott megelőzni, mely végelemzésben két lángeszü embernek szellemi tornája, páros viaskodása. Valójában két évszázadon keresztül Walpole és Pulteney, a két Pitt és Fox, atya mint fiu, Peel és Canning, Russel és Palmerston, Gladstone és Disraeli állottak szemben egymással, küzdve a győzelem és dicsőség koszorujáért. Mindenki tudja, hogy ennek kimenetelétől éppen úgy függ az ország sorsa, mint a mikor Sedan- vagy Waterloonál dőlt el a koczka. A parlament környéke meg van rakva sűrü tömegekkel, a karzatok a rogyásig megtelnek, az ülésteremben magában is ember ember hátán szorong, miután az különben sem elég tág valamennyi parlamenti tag befogadására. A két párt körülbelől egyenlő erőben van, két ellenséges csatarendként állnak szembe, a ház asztalától a középen szétválasztva. Végre elérkezett a pillanat, midőn a vezérek egymásután szólásra jelentkeznek. Feszült figyelemmel, visszafojtott lélekzettel hallgatja mindenki az érveknek erejét, a szónoklat gazdag pompáját. Ily szerencsében részesültem én is, midőn a hatvanas években alkalmam volt Gladstonet és Disraelit, mind a kettőt erejének teljében, egy hatalmas mérkőzésben egymással szemben állva hallhatni. Mind a kettő kiváló volt a maga nemében, igazán szónokok Isten kegyelméből. Az, a mi a nagy szónokot teszi, az égő szenvedély, ez mindkettőnél szemmel volt látható, sőt hallgatóikra is ráragadt. Gladstone gyönyörü érczes hanggal birt, a pathoszig emelkedő érzelem-skálával, az egész ember csupa élet volt. Az, a ki őt megfigyelte, érezte, hogy beszéde legbensőbb érzésének volt a kifejezése. Gördülékeny mondatai csodás gyorsasággal folytak ajkairól. Azt a benyomást tette, miszerint nála az eszmék oly gyorsan szülemlenek, hogy nyelve alig képes őket követni. Olyannyira kész szónok volt, hogy, mint maga mondotta, ha valaha tétovázott, az soha sem rögtönzéseiben, a replikánál történt, csakis az exposéknál.

Disraelinél a mi leginkább feltünt, az a szellemiség kinyomata, mely arczán, sőt egész egyéniségén elömlött. Mondhatni mindenben ellentéte Gladstone-nak, és mintegy utazni is látszott arra, hogy ez lehetőleg észrevehető is legyen. Benne is tombol az indulat, csakhogy mindent elkövet, hogy ural-

kodjék rajta. Az értelemnek lohasztó hatása nála a szenvedély tüzét lehűti, megdermeszti, úgy hogy annak szikrái mintegy jégvirágokká válnak. Nyugodtan, majdnem fagyosan beszél, hangja kissé tompa, szintelen, de segített rajta a Demosthenes-féle gimnasztika, a minek következtében a kiejtés oly tiszta és szabatos, hogy minden szavát, még ha halkan beszél is, könnyen meg lehet érteni. Az előadás a legnagyobb biztossággal és könnyüséggel folyik, mintha egy ezermester állana előttünk, ki csak úgy labdázik eszméinek fénygolyóival.

Az egész két Titán szellemi versenyének benyomását tette, kik a legmagasabb díjért, nemzetük bizalma- és vezérleteért küzdöttek. A hallgatóság el van bűvölve és szavaik után minden lépten-nyomon kitör a lelkesedés, melyet megszakít az ellenpárt tiltakozó moraja. Így ment ez akkoron és így megy ez folytonosan óráról órára fokozódó hatással és izgalommal. Azokat a tüntetéseket és ovácziókat, a mikben a pártok vezéreiket részesítik, másutt nem látni sehol, mi annál csodálatosabb, ha számba veszszük az angol nép flegmás természetét. Itt nyilatkozik meg különösen azon viszony bensősége, mely a pártszervezetnek legbecsesebb tényezője. Mikor azután a szavazás eldöntötte a kérdést, mikor a győzelem egyrészt, a vereség másrészt konstatálva van, akkor olyan tombolás támadt, melyet leirni nem lehet. A zaj a teremből kihat a folyosókra, onnan az utczára, visszhangozva a lelkes, ujjongó tömegtől. Úgy tünik elő — mint ahogy közjogilag úgy is vétetik, — mintha az egész angol nemzet a tárgyalásokon jelen lenne.[1]

A ki ezt nem látta, az a szabad intézmények működéséről, azon delejes vonzerőről — mely annak legbecsesebb alkotó elemét képezi — kellő fogalommal nem birhat. De ha bir, lehetetlenség hogy reá ne jöjjön azon mozzanatra, a mit a rendszer életelvének, kiugró pontjának lehet nevezni, tudniillik a küzdelem, még pedig teljesen egyenlő fegyverekkel való küzdelem, a szabad verseny jótékony, edző, nemesítő hatásának méltánylására.

[1] *May:* Constitutional History, I. kötet. 429. lap.

Nem túlzás azt mondani, hogy a parlamentáris rendszer par excellence a férfiuság, a férfias erények rendszere. És miután a folytonos küzdelem képezi életelvét, természetszerüleg azon erényeket fejleszti, melyek a hadviselés következményei gyanánt jelentkeznek és melyeknek ethikai nagy jelentőségét elvitatni nem lehet. Imént szóltam azon viszony bensőségéről, mely a pártszervezetnek legbecsesebb tényezője. Azon eszményi viszony, mely Hannibal, Caesar, Napoleon és katonái között létezett, nem áll mögötte annak, mely a *leadert,* a parlamentáris vezért, hiveihez köti. Szépen irja ezt le Disraeli nagy vetélytársát, Peel Róbertet illetőleg.[1] Ő maga egyszer úgy nyilatkozott, hogy bár három fejedelmet szolgált és többször volt miniszterelnök, mégis mindennél büszkébb arra, hogy a tory pártnak, Anglia gentlemenjeinek élén állhat. És ha ő büszke volt híveire, ezek is büszkék voltak arra, hogy követhetik, hogy alatta szolgálhatnak. Pedig oly emberek voltak, kiknek vonzalmát, becsülését megnyerni csakugyan érdemes is volt. Anglia lordjai és gentryjének virága, birva vagyonnal, állással, becsületes, tisztességes, nemes érzésü emberek, a kik mindazt, a mivel rendelkeztek, készek voltak érte áldozatul hozni, miután bizalmuk és lelkesedésök iránta határtalan volt. Híven állottak mellette a legnehezebb körülmények között és nem tágítottak mellőle mindaddig, mig fel nem emelték a legmagasabb polczra, melyet angol alattvaló elfoglalhat.

Azon hősiességet és odaadást illetőleg, mely ezen érzelmeknek folyománya, magának Disraelinek életéből is lehet egy érdekes mozzanatot felemlíteni. Ő tudvalevőleg igen szerény sorsból küzdötte fel magát, éppen Peel Róberttel szemben és utána, az említett tory pártnak élére. Nem nehéz kitalálni, miszerint ezen emelkedés nem volt könnyü dolog, és hogy óriási nehézségekkel kellett küzdenie, mely küzdelmek között szerető neje igazában élettársa, segítsége és istápja volt. Egy alkalommal egy fontos ülésre kellett mennie és beszédet mondani, melynek sikerétől nemcsak pártjának, de magának is sorsa függött. Feleségével kocsira ült, hogy a

[1] Lord George Bentinck, 298. lap.

parlamentbe hajtassanak. Midőn a kocsi ajtóját becsukták, Disraelinének ujja az ajtó közé szorult, a mi tudvalevőleg egyike a legsajgóbb fájdalmaknak. A szenvedő nő sikoltani akart, de eszébe jutott, hogyha férje megtudja a bajt, talán annyira szivére veszi, hogy nem fogná tudni feladatát megfelelően megoldani. Leküzdötte fájdalmát és csak mikor férjétől elvált, vitette magát haza, hogy a szükséges műtétet végrehajtassa. A diadal azonban közbe be is következett, és hősies magatartása busás jutalmat nyert.

Számtalan példát és bizonyítékot lehetne felhozni arra, hogy Angliának közélete milyen becses tartalommal bir. A legfőbb bizonyítékot mégis annak teljes sikere szolgáltatja. Nemcsak az országnak óriási hatalma és fejlődése, de a mi fődolog, magának a közélet szinvonalának emelkedése, politikai és erkölcsi fajsúlyának fokozása az, a mi minden ellenérvelést legyőz. Ha ma ott vagyunk, hogy az egész művelt világ a parlamentáris intézmények behozatalában keresi úgy a szabadság mint a rend, tehát a jó kormányzat legfőbb biztosítékát, akkor méltán lehet ezen intézményeket azon mérték gyanánt elfogadni, mely a politikai alkotmányok működésének, értékének próbaköve gyanánt szolgálhat.

Azon tisztelt olvasóim, kik kegyesek voltak ezen munkának első kötetét figyelmükre méltatni, emlékezhetnek, hogy minő súlyt fektettem arra, hogy a magyar és angol alkotmány közti párhuzamosságot kiemeljem. Nagy súlyt fektettem azon jelentős politikai és történeti tényre, miszerint a magyar állam közjogi és politikai alapvetése egészségesebb volt az angolnál, a mennyiben az a nemzeti akaratnak és nem a fejedelmi ténykedésnek folyományaként jelentkezett. Kimutattam azon sajátszerű metamorfózist, mely abból állott, miszerint a XVII-ik század végén, majdnem ugyanazon évben, 1687-ben nálunk, 1688-ban Angliában, mikor mi a választási elvről lemondtunk és az aranybulla ellenállási záradékát eltöröltük, Angliában II. Jakabnak detronizácziója s a leányágnak trónra meghivása által az ellenállási jog s a szabad választás elve érvényesült. A továbbfejlődés olyannyira ezen irányban történt, hogy a dolog lényegét illetőleg méltán lehet azt mondani, hogy Anglia ma nem monarkhia, de köztársaság. A dolog

lényege pedig tudvalevőleg a szuverén hatalom birtokában, a törvényhozó és kormányzati jogositványok gyakorlatában rejlik. Már pedig a szuverén hatalom, vagyis a törvényhozó és kormányzati jogosítványok, csak névleg van a koronának kezében, igazában más tényezők rendelkeznek felette. Az igazi szuverén az angol választók összege,[1] mely a törvényhozási és kormányzati hatalmat átruházza a képviselőházra, illetve annak bizottságára, a kabinetre, mely mindaddig, míg a parlament, vagyis végelemzésben a választók többségének, bizalmát birja, ezen kettős hatalmat csak a természeti törvények által korlátolva gyakorolja. Gyakorolja pedig a nélkül, hogy a korona minden igyekezete daczára, mely különösen III. György hosszú, 1760—1820-ig tartó uralkodása alatt nem egy válságot okozott, képes lett volna ezeken a viszonyokon változtatni. Nincsen a koronának olyan lényeges felségjoga, mely a parlament akaratával szemben érvényesíthető lenne. A koronának vetojoga 1707 óta nem gyakoroltatott.[2] Nemcsak hogy Viktória királyné nem volt képes két rokonszenves és bizalmát teljesen biró miniszterét, Melbournet 1841-ben és Beaconsfieldet 1879-ben a kormány rudján megtartani, de bele kellett abba is nyugodnia, hogy legkedvesebb udvarhölgyét elbocsássa, miután Peel Róbert azt találta, hogy ez politikájának nehézségeket okozhat.[3] A búr háboru alatt általánosan ösmeretes volt, hogy az összes nemzet által bálványozott királyné mennyire ellene van ezen embertelen és igazságtalan hadjáratnak, de kénytelen volt kormánya előtt meghajolni és tűrni a vérontást, melynek minden cseppje szivének sajgó fájdalmat okozott.

Az angol alkotmány szelleme abban jut kifejezésre, hogy az állam súlypontja az alsóházban van, tehát abban a tényezőben, mely a nemzeti közvélemény és akarat kifejezése. Ennek a nagy ténynek, oly konzervativ államférfi mint Peel Róbert kifejezést is adott.[4] És mert ez így van, mert a nem-

[1] *Dicey:* The law of the Constitution, 353. lap.

[2] *Todd:* History of the Parliamentary Government of England, I. kötet 5. lap.

[3] Ugyanott, I. kötet 111. lap.

[4] Ugyanott, I. kötet 112. lap.

zeti közvélemény és akarat az, a mi végső fokon a politika irányát, valamint a hatalom letéteményeseinek kiválasztását illetőleg dönt, azért mondja az angol alkotmány egy másik kitünő magyarázója,[1] hogy Angliában az állam feje tényleg csak úgy választás által kerül ki az urnából, mint az észak-amerikai Egyesült-Államokban. Egy szóval a népszuverénség uralma az, melyet a magyar nemzet geniusza az állam uralmi és hatalmi szerkezetén, a választási elvnek a csucstól egész le a talapzatig következetes keresztülvitelével nemcsak kifejezésre jutott, de érvényre is emeltetett.

V.

Kinek nem cseng fülébe Vörösmartynak hatalmas balladájában Salamon király átka:

Átok reád, magyarok hazája!
Átok reád, te büszke *pártos nép!*
Ingadozzék fejed koronája,
S mint az éjfél, legyen oly sötét.

Tényleg a magyar ember és a pártoskodás egymástól elválaszthatlannak tekintettek, ama hagyományos felfogásban, mely nagyrészt történetiróink előadása nyomán képződött, kik igen tiszteletreméltó hazafias szempontból tekintették ama viszályokat, melyek egy közös anyának gyermekeit egymással szembe állították. A nélkül, hogy ezen tiszteletreméltó érzéseket gáncsolni akarnám, mégis a politikai méltatás követelményeinek eleget kivánok abban tenni, mikor azt mondom, hogy azon sokat neheztelt villongásokban nem volt semmi rendellenes és egészségtelen; hogy azok a történeti fejlődésnek és a politikai érzéknek voltak megnyilatkozásai és folyományai, a miből az országra különös hátrányok, nagyban és egészben véve a dolgot, nem származtak.

Nem tekinthetem feladatomnak végigmenni párttusáink történetén a magyar állam keletkezése óta, miután ezt lényegében az első kötetben már megtettem. Csak egy-két mozza-

[1] *Bagehot:* The English Constitution, 12. lap.

natot fogok megemlíteni, melyek állításaimat a pártok természettanát illetőleg meg fogják világítani, valamint eme korszak pártmozgalmainak megértését megkönnyítendik.

Hazánk története bizonyítja azt, hogy a pártképződések a nemzet életviszonyainak összegéből kerülnek ki, mint folyományai azon kérdések- és problemáknak, melyeket a nemzet története megoldás végett felvet. Szent Istvánnak küzdelme Koppány vezérrel, Vathának és társainak felkelése, csak egyes mozzanatai ama nagy reformakcziónak, melyet a nemzet érdekében keresztülvinni kellett és melyet méltán történetünk első pártküzdelme gyanánt tekinthetünk.

Az Árpád-házi és vegyes királyok korszakában állandó jelenségnek tekinthetjük az oligarkhia küzdelmét a középnemességgel. Dózsa György felkelése a szocziális ellentéteket, a pártképződéseknek egyik leghatalmasabb emeltyüjét, fájdalom, legélesebb formájukban juttatja kifejezésre. A szerencsétlen II. Lajos uralkodása szintén emlékezetes marad pártharczaival, melyek, ha végzetesen fejlődtek, mint láttuk, indokukat az ő egyéni elégtelenségében találták. Említésre méltó, hogy a Bajza által szerkesztett »Ellenőr«, ellenzéki zsebkönyv, melyről még többet fogok mondani, egy jól irt czikkében a hazai pártokról, mint ilyet felemlíti a kalandosokat, kik tudvalevőleg éppen e boldogtalan király alatt a korona hatalmának növelésére törekedtek,[1] habár különben történeti fejtegetésekbe nem bocsátkozik.

A Habsburg-uralomnak századai különösen alkalmasak arra, hogy a pártélet bölcselete számára kellő anyagot szolgáltassanak. Az egész időszak alatt az Ausztriához és a fejedelmi házhoz való viszony uralkodott a politikai helyzeten, képezte bázisát azon nagy nézeteltérések és pártszétválásoknak, melyek a nemzetet ellenséges táborokba osztották szét. A mint a két ellen-palatinus, Báthory és Werbőczy, Ferdinánd és Zápolya körül csoportosultak hiveikkel egyetemben, úgy később a kurucz és labancz elnevezés oly kiáltó ellentéteket takart, melyek az Ausztriához való viszony fontosságánál fogva még ma sem vesztették el értelmöket és jelentőségöket.

[1] Idézett munka, 269. lap.

Ezen mozzanat a szatmári béke időpontjához vezet bennünket, mely egyelőre ezeknek az ellentéteknek véget vetett és mely alkalmat nyujt, hogy azt a párhuzamot, melyet röviden a XVIII-ik századra nézve hazánk és Anglia között vontam, tovább füzzem, hogy rámutassak ismét arra, miről már másszor is szóltam, t. i. a fejlődésnek különböző irányaira. A kép, melyet az angol viszonyokkal ellentétben a szatmári békekötés után a mi közállapotaink feltüntetnek, a lehető legkedvezőtlenebb. Az állam életének azon eltörpítése és elcsenevészedése, melyet az egész vonalon észleltünk, kiterjed a szoros értelemben vett közéletre, az alkotmány fejlődésére; különösen azon vonatkozásoknál történt ez, melyekből a pártok alakulása és működése táplálkozni szokott. Munkám első részében már hivatkoztam Grünwald Bélának azon találó megjegyzésére, hogy az általa vázolt korszakban a megyékben, vagyis azon tényezőkben, melyekben a nemzet politikai tevékenysége állandóan működött, politikai pártok nem léteztek. Nem pedig egyszerüen azért, mert nem merültek fel oly kérdések, melyeknek megoldása azon nézeteltéréseket létre hozza, melyeknek exponenseit a pártok képezik. Miképpen lehetett volna szó haladó vagy maradó pártokról, miután a nemzet egész élete a megállapodás, a pangás nyomásának volt kitéve. A mely pangásba a nemzet azért is bele nyugodott, mert a XVI. és XVII-ik század óriási izgalmai és vérvesztesége után nyugalomra és erőgyüjtésre volt szüksége. Azt az akcziót, a mit reformakcziónak lehet nevezni, a korona, az erre illetékes tényező soha sem kezdeményezte. A menynyiben ez megtörtént, mint József császár alatt, annyiban láttuk, hogy nem is volt benne köszönet. A viszonyok mostohasága folytán a nemzet maga sem volt az erre való kondiczióban, és ha meg is volt benne a képesség, mint a hogy ezt az 1791-iki országgyülés bizottságainak reformmunkálatai bizonyítják, a dolog, mint tudjuk, még országgyülési tárgyalásig sem érlelődött. Csak egy irányban jutottak az ellentétek kifejezésre, ez éppen a százados küzdelemnek a magyar alkotmány és osztrák önkény között volt folyománya, de ennek folyamata oly jelleggel birt, mely állandó pártok szervezésére nem mutatkozott alkalmatosnak.

Mikor ezen ellentétek a legnagyobb élességgel tüntek fel, mint az 1791-iki országgyülésen, akkor az az országgyülés majdnem egyértelmü volt a nemzeti álláspont érvényesítésében.

Mikor pedig az ellentétek legalább ideig-óráig elsimultak, akkor a tárgyalás más alapon történt, mint a mely a pártevolucziók kifejtését szokta létesíteni. A kormány előterjesztéseinek keresztülvitele, melyek, mint tudjuk, rendesen pénzbeli és katonai követelésekből állottak, ha nehézségek jöttek közbe, azoknak elsimítása nem igazi parlamentáris eszközökkel történt. Viszont másrészről az ellenzék czélzatainak megakadályozását a főrendi negáczió a legnagyobb kényelemmel hajtotta végre.

Mindennek daczára, mint illető helyen kiemeltetett, úgy az 1807-iki mint az 1811-iki országgyülésen találkoztunk oly mozzanatokkal, a melyek a pártképződéseknek kezdeteit tüntetik föl. Az 1825 utáni korszak, mint láttuk, mindinkább ezen irányba terelte a viszonyokat, mely viszonyokból természetszerüleg fejlődtek a kérdések, képződtek a problemák, melyek pártcsoportosulásokra és elkülönítésekre adnak alkalmat.

A kérdéseket és problemákat nem szükséges tárgyalnom, ezek már részben elmondattak és részben még elmondandók lesznek. Itt csak annyinak van helye, a mennyi a pártalakulások tényével összeköttetésben van. Erre nézve a következőket kell figyelemre méltatni.

Azok az ellentétek, melyek a kuruczság- és labanczságból származtak, habár némileg háttérbe szorultak is, még mindig léteztek. Egyszerüen a hamu alatt elrejtett parázsnak voltak tekinthetők, melyek az első alkalommal ismét lobot is vetettek. Továbbá az idealizmus vagy realizmus, megállapodás vagy reform, idegen befolyás vagy nemzeti függetlenség voltak azon eszmék, melyek a pártok mozgalmában leginkább szerepelni kezdtek és a küzdelmekben jelszavakká váltak. Kezdetben a képződések és küzdelmek, a mint az fejletlen viszonyoknál lenni szokott, még nélkülözik azon éles kidomborodást, mely a szabadság és állandóság ismérvét alkotja, és ily módon a pontos körvonalozást lehetővé teszi. A mit a pártok legfőbb ismérvének tekinthetünk, a szervezetet,

programmot, lobogót és vezérletet, kellő módon szabatosítva nem léteztek. A mennyiben ellenzéki vagy udvari pártokat említettem, az némileg a fogalomnak erőltetése volt, a kifejezés könnyebbsége szempontjából. Igaz, hogy léteztek irányzatok és törekvések, de ezek csak esetről esetre nyilatkoztak, állandó tartalommal nem birtak, a formai kikerekítést még nem érték el.

Kölcsey, Wesselényi, Deák kétségtelenül vezettek, vagy legalább irányt adtak, de mindez nem volt rendszeresítve. Annál kevésbbé esett ez meg a párthivek magatartásával, mely a megyéknek összefüggés nélküli működése, változékony utasításai folytán semmi biztos támpontot nem nyujthatott. A minek következtében a leglelkesebb ellenzéki férfiak fáztak az országos pártszervezkedésektől és programmoktól, mert a mit egyik megyében könnyedén keresztül lehetett vinni, azt egy másik megyében még csak megkisérteni is dőreség volt.[1] A közélet tehát éppen azon tényezőkkel nem rendelkezett, melyek a pártakcziók legfőbb rugóit alkotják és melyek, mint látni fogjuk, a negyvenes években mind megszereztettek.

A kormánypártnál, magában értetődik, más szempontból véve az egészet, a dolgok még rosszabbul állottak. Ha valaha volt értelme ennek a kifejezésnek »szavazó gép«, úgy ez az egész idő alatt méltán volt azokra alkalmazható, a kik a személynök gárdáját képezték, miután, mint már elmondatott, a kormány ügye az ő gondjaira volt bizva. Abban, a mit előbb felhoztam az öreg Baloghot illetőleg, ki a szavazásnál mindig a személynököt nézte és következetesen ellene is szavazott, a helyzet szignaturáját lehetett találni; mert a kormánypártnál tényleg jelszó volt: a személynök szerint voksolni. A felsőházról nem is kell szólnom, mert ott a viszonyokra egész jól volt alkalmazható az egy akol és egy pásztor minősítő jelző.

Természetes, hogy ez az állapot nem volt sokáig fenntartható, és a mit a felsőházban konzervativ szervezkedésnek neveztem, egyik legfeltünőbb mozzanata éppen abból állott, hogy annak tagjai, ellentétben az elébbi némasággal, a parla-

[1] *Bajza:* Ellenőr, 274. lap.

menti vitatkozás terére léptek. Hangsúlyozni kell, mint a hogy ez más téren is történt, hogy ezen fejlődés a viszonyok természetében és erejében rejlett. Rejlett mindenekelőtt azon bámulatos haladásban, melyet ezen korszak feltüntet, különösen a mi a közélet szellemi szinvonalának emelkedését jelenti. A mint a nemzet előtt tágult a láthatár, a mint a művelődés, még pedig nemzeti irányban is, haladt, a mint az ujabb nemzedék mind kiválóbb egyéneket számlált, a mint a közvélemény nemcsak hogy többet követelt az intéző egyénektől, de törekvéseiket megfelelően jutalmazta is, akként hatoltak be ezen áramlatok azon körökbe, melyek odáig a nemzeti behatásoknak nem igen engedtek. A változott időknek, még pedig a kedvező értelemben változott időknek, jelensége volt az, hogy a főrendi ifjuság nem az udvari felfogást tekinté egyedül zsinórmértékként, de a nemzetét is; nem a német, de a magyar nyelvet kultiválta, előmenetelét nem tisztán kormánykegynek, de saját érdemeinek és tehetségének akarta köszönni. És a mi a fődolog volt, nem pusztán a hagyományos osztrák politika szolgálatába állott, hanem az országos szempontoknak is meg akarta adni a maga illetőségét. Az a nagy szervi összeköttetés a törvényhozás és véghajtó hatalom, a kormányzati és nemzeti érdekek között, mely a képviseleti parlamentáris rendszernek sarkalatos tételét képezi, az volt azon egészséges alapgondolat, mely ezen akcziónak hátterét alkotta.

De ehhez járultak még más mozzanatok is, melyek a monarkhiai különleges és az általános európai viszonyokból folytak. Ezen utóbbiak szoros összeköttetésben vannak a konzervativ jelzővel, mely a párt hivatalos czimét alkotta, valamint azon politikai irányzattal, mely ennek czége alatt zöld ágra kivánt vergődni és azért itt lesz megemlítendő. Általánosan ösmert dolog, hogy ama korszak, mely a bécsi kongresszustól egész 1848-ig tartott, Európa majdnem minden államában a konzervativ és liberális irányzatok feltünése és küzdelmének korszaka volt. A haladás vagy megállapodás, a szabadság vagy rend uralma volt azon nagy probléma, mely a fejedelmeknek és minisztereknek egyrészt, másrészt a közvéleménynek gondolkodását igénybe vette.

Természetes, hogy minden államban más mozzanat képezte a problemának tartalmát, de az egyik vezérelv, mint a másik, elég bő takarót képviselt arra nézve, hogy az árnyalatok sokféleségét befödje.

Ezen két felfogás közül mindegyiknek megvolt a saját gyakorlati, valamint elméleti háttere, melyre azért mutatok rá, mert ámbár e művelet ma inkább politikai irodalomtörténeti fontossággal bir, de mégis megérdemli, főleg ez oly gyorsan élő világban, hogy felemlíttessék már azért is, hogy megtudjuk, miszerint annak a hatalmas nemzedéknek egy része politikai hitvallását mely forrásokból merítette.

Itt a franczia forradalomra kell visszatérni és azon sok tekintetben jogosult visszahatásra, mely az ellen származott. Oly határozottan szabadelvü iró és politikus, mint lord Brougham, már elébb is idézett művében [1] különösen figyelmezteti a közvéleményt a demagógok és felforgatók tanaival szemben, hogy megfelelő óvatossággal viseltessenek, lépre ne menjenek. Említettem Burket is, kinek műve a franczia forradalomról az alkotmányos konzervativ felfogás krédójának tekinthető, mely ennek óriási súlyt és tartalmat kölcsönzött.

Természetes, hogy Francziaország volt az, mely a politikai műveknek oroszlánrészét szolgáltatta. Ezeknek élén egy triumviratus állott, Bonald,[2] de Maistre [3] és Chateaubriand.[4]

Ezen három jelentékeny egyéniségnek akkori befolyását és későbbi megitélését illetőleg már az is rendkivüli fontossággal birt, hogy mindegyik a forradalom alatt nézeteiért üldöztetett és jellemesen viselkedett. Műveiknek tartalma, melyek nagy szellemi felsőséget és irodalmi művészetet képviseltek, oda lyukadt ki, hogy az emberiség a reformáczió óta téves utakon járt, és azért vissza kell térni azon intézményekhez, melyek akkoron uralkodtak.[5]

[1] Historical Sketches, II. kötet 15. lap.

[2] Théorie du pouvir politique et religieux.

[3] Considérations sur la Révolution française.

[4] Génie du Christianisme. Essai sur les révolutions anciennes et modernes.

[5] Lásd ezen irányzatra vonatkozólag *Bluntschli:* Az általános államjog és politika története, magyarra fordítva Acsády Ignácz által, II. kötet XIV. fejezet.

De Maistre például a nemesség intézményének fentartását azzal indokolja, hogy az államban szükség van oly tényezőre, mely becsesebb mint a pénz. Valamennyi az egyház és vallás helyreállítását hangoztatta. Chateaubriand megtámadja azt a politikát, mely bántja a vallást és azt gyengíti, mert ez által az erkölcsiségnek palladiuma támadtatik meg. A vallás a gyengéknek egyedüli vigasza, még ha képzelődés is, felemeli őket. De Maistre a pápaságnak lesz szószólója. Ő a csalhatatlanságnak első politikai apostola, a pápát úgy tekinti, mint az állami és nemzetközi kontroverziák legfőbb biráját.

Ezek bölcseleti és költői alapon dolgoztak, a mi Chateaubriand rendkivüli költői tehetségének megfelelt, a ki azután annyira ment, hogy a nemzetet nem is akarta a dolgok alantiságához oda lánczolni, hanem álmodozásokkal kivánta az igazsághoz és dicsőséghez vezetni.[1]

Sokkal pozitivebb és elsőrangu publiczistikai talentum volt Mallet du Pan.[2] Ő is az üldözések ürömpoharát fenékig volt kénytelen kiüriteni. Nálánál jobban abban e korban a franczia forradalom valódi természetét senki sem fogta fel; ő az alkotmányos monarkhiában angol mintára, természetesen erős konzervativ szinezettel, a királyi hatalomnak túlsúlyával, látta a sikeres megoldás lehetőségét.

A mit a forradalom tanai megkontrázásának rendszeres és tudományos alapon lehet tekinteni, az egy svájczi tudóstól, Hallertól[3] származott, ki az osztrák monarkhiában már azért is persona grata volt, mert hazájából a franczia forradalom által kiüzve, osztrák szolgálatban állott, Károly főherczeg seregében volt alkalmazva. Munkája nagy történeti és politikai szerkezettel ellátva, egyszerü tagadása volt a jogállamnak, a modern világnézletnek, a középkori patrimoniális rendi felfogásnak, mely az állami viszonyokat magánjogi alapon rendezi, lett a hirdetője.[4]

[1] *Mazade:* L'opposition royaliste, 150. lap.

[2] *Sayous:* Memoires et correspondance de Mallet du Pan.

[3] Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich geselligen Zustandes der Chimära des künstlich bürgerlichen entgegengesetzt, IV. kötet.

[4] *Mohl* Robert: Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften, II. kötet 529. lap.

Sokkal nagyobb és közvetlenebb hatást gyakorolt különösen a konzervativ jeunesse dorrée-ra Gentz.[1] Ő tudvalevőleg Metternich bizalmas embere és pennája lett, a ki különösen a Napoleon elleni tollharczot rendkivüli erélylyel és szellemességgel vezette. Engem, mint fiatal embert, Szécsen Antal figyelmeztetett munkáinak azon részére, melyek a konzervativ államférfi feladatairól szólnak.

Mikor Deákot jellemeztem, idéztem azt a szép részletét egyik levelének, a hol a haladás és állandóság erőinek egyensúlyáról szól. Ebben a részletben mindenekfölött azt tekinti az államférfi legszebb feladatának, hogy ezt az összhangot létrehozza és fenntartsa. Ezen gondolat különböző fordulatokban vörös fonalként ismétlődik nála. Egy másik dolgozatában hasonlóképp ily értelemben nyilatkozik. Azt mondja ott, hogy »forradalmi és szenvedélyektől izzó korszakokban, midőn az ujjítás láza mindenkit megragad, vagy ellenkezőleg, midőn sötét idők következnek be, melyekben a szellemi élet elhomályosul és az egyensúlyt veszély fenyegeti, akkor minden művelt embernek egyoldaluvá kell válnia és azt az akcziót támogatnia, mely a megzavart összhangot helyreállítja. Ha tehát az igazságtól való irtózás, butaság, tudatlanság az emberi szellemet elnyomják, akkor a kulturának ezen nagy kincseiért, ha szükséges, vértanuságig kell emelkedni. Ha azonban, mint a jelen században, a rombolás démona ragadta meg a tömegeket, akkor egész a konokságig óhitüvé kell válni. Úgy vélem, hogy nekem — már t. i. Gentznek — ezen feladat jutott hivatás gyanánt«.

Egy másik alkalommal imígyen okoskodik: »A világtörténet semmi más, mint az ónak átmenete az ujba. A dolgoknak örökös körfutamában minden, a mi létezik, önmagától enyészik el. A gyümölcs, mely megérett, önmagától válik el a fától, melyen termett. Ha azonban azt akarjuk, hogy ezen körfutam minden létezőnek időelőtti vesztét ne okozza, tehát annak is, a mi jó és életképes, akkor szükség van azon számosak mellett, kik az ujításért buzognak, még olyanokra is, kik a létezőt, mértéket tartva és czéltudattal, fenn akarják

[1] *Mohl,* idézett munka, II. 488. lap.

tartani, és kik elég bátorsággal birnak arra, hogy ha az áradó hullámot nem is képesek feltartóztatni, legalább medrébe kivánják szorítani, hogy az teljesen féket vesztve ne romboljon és pusztítson. A franczia forradalom pusztító hatalma pályámnak kezdetén talált, és azt a funkcziót mérte reám, hogy őrt álljak a gáton és védjem azt, a mit sokan elavultnak és haszontalannak tartanak.«

Ha így gondolkoztak az elmélet emberei, mennyivel inkább kellett a gyakorlati politikusoknak akcziójukat ezeken a csapásokon irányítani. Tényleg a legkiválóbb politikusai az akkori korszaknak a konzervativ lobogó alatt vezérelték államuk hajóját. Első sorban Metternich, Európának a kormányosa, ki ezt uton-utfélen hangoztatta és proklamálta.[1]

Oroszország is jónak látta erre vonatkozólag az európai közvéleményt felvilágosítani. Ez egy névtelen munkában történt, mely »Die Pentarchie« nevet viselt, a mi az öt európai nagyhatalom: Ausztria, Anglia, Franczia-, Porosz- és Oroszország szövetségét jelentette a jó ügy érdekében. A könyv az orosz diplomáczia művének tekintetett, habár annak szerzője egy Goldmann nevü tehetséges zsidó volt.[2]

Azt lehetne mondani, hogy az említett államok abszolut rendszer alatt állottak, ezeknél tehát természetes volt a statu quo-nak fenntartása. Annál nagyobb hatást idézett elő, még szabadelvü körökben is, hogy a két alkotmányos államnak, Francziaország- és Angliának, vezető miniszterei szintén ezen politikának voltak hivei, azt urbi et orbi hirdették is. Francziaországban Guizot, kinek nagy tehetségei, egyéniségének integritása, korrekt, alkotmányos érzelmei általános elösmerést vivtak ki, kormányát és politikáját konzervativnek nevezte.[3] Így történt Angliában is. Mint már említém, Peel Róbert volt az, a ki a tory nevet a konzervativ jelzővel felcserélte,[4] a minek megvolt az európai általános helyzetet, viszonyokat

[1] Lásd egyebek között: Handschriftlicher Nachlass, V. kötet 381. l.

[2] *Treitschke:* Deutsche Geschichte, IV. kötet 540. lap.

[3] *Guizot:* Histoire parlementaire de la France, V. kötet 478. lap.

[4] *Molesworth:* The History of England from the year 1830., II. kötet 19. lap.

illetőleg az a magyarázata, hogy Anglia kereskedelmi és ipari fölényének emelkedése éppen az adott viszonyoknak volt folyománya, azt tehát fenn kellett tartani.

Ehhez járult a kormányzati hatálynak nagy gondolata, mely annak nemesebb és jótékonyabb funkczióinak felfogásából származott. Magában értetődik, hogy ezen mozzanatoknak nagy befolyást kellett a főrendi ifjuság tanult és gondolkodó tagjaira gyakorolni, kiket hajlamaik és összeköttetéseik különben is a bécsi, illetve kormánykörökhöz fűzték. És a kik magokat született kanczellárok, ország zászlósai és főispánoknak tekintették, azzal a különbséggel, a mire már elébb is hivatkoztam, hogy ezeket az állásokat inkább a szellem ereje, mintsem a protekczió kedvezménye folytán akarták megszerezni, de minden esetre méltóan betölteni.

De ezenkivül még más fontos indokok is léteztek, hogy a kormányképes emberek az osztrák hatalmasságoknak kedvében járjanak. Oly fontos indokok, melyek az esetleges becsvágy és felfelé való törekvés mellett is tárgyilagos súlyoknál fogva sokat nyomtak akkor, mit még ma is be kell ösmerni. Mint a hogy e kötetnek első részében megirtam, Ausztria, vagy ha úgy akarjuk, a bécsi kormány nemcsak nálunk, de egész Európában nagyhatalomnak tartatott és nagy varázszsal birt. Sőt az ország szegénysége miatt egy oly tisztán belügyi közhasznu vállalat, mint a Tiszavölgy rendezése, nem indulhatott meg a kormány segélyezése nélkül. Ezen állapotokkal, fájdalom, számolni, sőt azokat bizonyos pontig honorálni kellett. Tárgyi tekintetben úgy, hogy a hagyományos osztrák politika szekerét kellett tolni. Személyi tekintetben úgy, hogy Lajos főherczeg, Kolowrat, Kübeck, Sedlnitzky előitéleteit meg kellett nyugtatni.

Abban reménykedtek, hogy ezeket a jó ügynek megnyervén, az átalakulást könnyedén keresztül vihetik. A kezdeményezés meg is történt, hogy mily sikerrel, azt meg fogjuk látni. De annyi bizonyos, hogy nem abban az értelemben vették a konzervativ politikát, melyben John Stuart Mill [1] azt legbutább pártnak — *the stupidest party* — nevezte,

[1] On representative Government, 90. lap.

hanem igenis abban, hogy az alkotmány átalakítását nyugodtan, békésen, válság, ugrándozás, zökkenés nélkül vigyék keresztül. Jól emlékezem, a párt vezető emberei sokat beszéltek velem e felfogásokról. Szerették idézni a *non datur saltus in natura* — nincs ugrás a természetben, — továbbá egy szellemes franczia axiomát: *ralentir le progrès pour qu'il marche,* melynek értelmét ez a fordítás: »lassítani a haladást, hogy fenn ne akadjon«, a *marcher* szónak kettős értelme miatt — mely egyrészt a megállással szemben haladást, a szaladással szemben lépésben való menetelést jelent — vissza nem adhatja. Ezért nevezték magokat fontolva haladóknak, vagy konzervativ reformereknek, habár az ellenzék erre némi éllel azt mondotta, hogy az fából készült vas karika.[1] Igaz, hogy voltak elménczek, kik azt találták, hogy van a dologban valami igaz, miután a pesti fiakkeresek ezt bizonyítják.

Ki kell mindjárt emelni, hogy az események az ellenzéki kritikának adtak igazat. Ha a régi Magyarország és a hagyományos osztrák politika között az összhangot megtalálni nem lehetett, annál kevésbbé oly törekvés között, mely, bármennyire óvatosan és kimélettel történt volna is az eljárás, mégis a modern világ fejlődésének kivánt kaput nyitni, valamint a nemzeti erőt fokozni. Ezen hamis helyzetnek eredendő fogyatkozása eredményezte, hogy az egész konzervativ akczió egyoldalu jelleget öltött magára, a minek folytán nem annyira a nemzeti, mint inkább a hatalmi követelményeknek tett eleget. Ennek meg ismét azon nemleges eredmény lett a vége, hogy a közvetítés nagy művét, mely egy középpártnak *raison d'être*-je lett volna, nem tudta keresztülvinni. Nemcsak hogy nem tudta, de a későbbi fejlemények folytán az ellentét a nemzet és kormány között folyvást élesebb lett, a mi végelemzésben mind a békés kiegyenlítést tette lehetetlenné. Ezen élesség megnehezítette ezen párt és embereinek tárgyilagos és méltányos elbirálását, mely nehézség később még az által is fokozódott, mert a konzervativ ügy és akczió vesztett ügy

[1] Lásd Somssich előadását *Kónyi*: Deák Ferencz beszédei, II. kötet 7-dik lap. *Bajza:* Ellenőr, 238. lap.

lett és elbukott, azonkivül jóformán az egész irodalom és így a történetirás is legalább számottevő részében az ellenfél kézeiben volt.

A mi azonban igen lényegesnek tekinthető, a vezető emberek intencziói tisztaságának megállapitását illetőleg, és azért arra itten, bár csak röviden, rá is mutatok, az az önkényuralom alatti viselkedésök. A Bach-kormány elleni akczió legerősebb tényezőjét bennök birta. Természetes, hogy ez is az ellenszenvet busásan viszonozta, a mi konkrét tényekben is kifejezést talált.[1] Ha mindezen mozzanatokat számba veszszük, akkor be kell látnunk, hogy a hiba nem annyira az emberekben, mint a viszonyokban rejlett. És éppen ezen indokoknál fogva, e meghiusult törekvésektől nem szabad a méltánylatot teljesen megtagadni.

Mint annyiszor a politikai egyéniségek mérlegelésénél élesen kell különböztetni az egyéni czélzatok és az eljárás tárgyilagos értéke között. Ebből folyólag be kell ösmerni az egyéni jóravalóság és fényes szellemi tehetségek nyilvánulását, a mint hogy viszont ezzel ellentétben az elkövetett hibákra is a maga során rá kell mutatnom. Hogy ez az egyedüli korrekt eljárás, főleg mikor mindaz, a mi történt, aránylag a régmultnak birodalmába tartozik, bizonyítja azon körülmény, hogy eme kettős követelménynek senki jobban nem áldozott, mint maga Kossuth, a ki pedig ezen törekvésekkel *ab ovo* leginkább szembe szállott, azokat hosszú és végleges mérkőzésben tényleg le is győzte.

VI.

Az, a ki ezen törekvéseket legnemesebben és legméltóbban képviselte és a ki a konzervativ reformirányzatra vonatkozólag apaságra méltán igényt tarthat, az, mint tudva van, Dessewffy Aurél.[2] Az ő jellemzésével kivánom bevezetni

[1] Lásd erre vonatkozólag: »Drei Jahre Verfassungstreit« czimű névtelen munkát, mely 1864-ben jelent meg és ezen korszakra nézve sok becses adatot tartalmaz.

[2] Lásd jól irt jellemrajzát *Deák* Farkastól a »Magyar Helikon«-ban, *Ferenczy* Józseftől: Dessewffy Aurél összes műveiben, *Csengery* Antaltól: A magyar szónokok könyvében.

azon arczképcsarnokot, mely a konzervativ párt nevezetességeit foglalja magában. A politikáról és programmról később szólok. Ez felel meg a tények egymásutánjának is, miután ezen mozzanatok tényleg később keletkeztek. Dessewffy Aurél, mint arra már hivatkoztam, Emil és Marczell fivéreivel, a nagy hirű, érdemes Dessewffy Józsefnek fia volt. Röviden meg kell anyjáról, Sztáray Eleonáról is emlékeznem, a ki a magyar feleségnek és anyának mintaképe volt. Nagy szépségü, erényes, művelt és erélyes asszony volt, családjának őrangyala, ki mindent elkövetett, hogy övéit boldogítsa, házát rendben tartsa és gyermekeit azzá nevelje, a mikké lettek, diszei nevöknek, büszkesége nemzetüknek.

Tényleg a három testvér vetélkedett egymással tehetségben, tudásban. Marczell kortársai előtt sem volt igen ösmeretes, miután a politika terén, főleg ideges, zárkózott természete folytán, nem működött és irodalmi munkássága is csak egy munkára szorítkozott, mely bölcseleti tartalommal birt és németül jelent meg.[1] Én még ösmertem őt és azon benyomást szereztem róla, mely kiváló egyének kiséretében jár. Emil ösmertebb volt, róla még leszen szó. Mind a három testvérnél azon érdekes vonással találkozunk, hogy apjukkal szemben ellentétes irányzatot képviseltek. Míg apjuk határozottan ellenzéki és szabadelvü volt, három fia kormányembernek tartotta magát és konzervativ nézeteknek hódolt. Ezen irányzat legélesebben domborodott ki Aurélnál, ki egyike a legvonzóbb, legnemesebb egyéniségeknek, kiket hazánk nyilvános élete felmutathat. Sőt úgy vélem, azonkivül is jókora földet be lehetne járni, míg hasonló, gazdagon megáldott egyéniségre akadunk. Mint ember, alapvonását megtalálhatjuk Terentius e mondásában: *Homo sum, nihil humani a me alienum puto,* valamint Göthének is gyakran idézett tételében: *Des Lebens höchster Zweck ist das Leben selbst.* Az emberi érzéseknek — még pedig azokat a legtágabb értelemben véve — volt megtestesülése. Mindenek fölött élni akart. Az élet könnyü mint komoly oldala iránt egyaránt érzékkel viseltetett, éppen úgy akart élvezni, mint tanulni, dolgozni.

[1] Czíme: Beiträge zu einer Doctrin des menschheitlichen Friedens.

Nem igen tudok Foxon kivül jelentékeny egyéniséget, kinek élete mindkét irányban oly gazdag és változatos lett volna. Kártyázott, adósságokat csinált, falka után vadászott, udvarolt, dolgozott, irt, szónokolt, kodifikált, hivataloskodott, párbajozott, mondhatni egyenlő szenvedélylyel és kitartással. Természetes, hogy ezen ellentéteknek akként hódolt, hogy a nemesebb irányok és törekvések mindig megtartották fölényüket.

Éppen úgy mint Foxnál, nála is a szeretetreméltóság volt azon vonás, mely különösen kidomborodott. Kedvencze volt a nőknek és férfiaknak egyaránt. Barátjainak eszményeképe, ellenfelei nemcsak becsülésének, de rokonszenvének tárgya. Fel van róla jegyezve, hogy éppen olyan otthonos és szivesen látott volt Széchenyi vendéglátó asztalánál, mint Deák pipázója, Eötvös kandallója, Szalay László iróasztala, végre a Csiga vendéglő füstös helyiségében, hol Vörösmartyval, Bajzával és Toldyval barátkozott, évődött, vitatkozott. Ha ezen ritka eredményt el tudta érni, az az ész- és kedélybeli tulajdonok azon csodálatos összhangjából származott, mely halandónak ritkán adatik meg és melyet azon titáni korszak emberei között jóformán csak nála és Eötvösnél lehetett találni. Szellemi élete oly gazdag, oly szikrázó volt, hogy a legkisebb érintésre lobbot vetett és éppen ezért az eszmecsere, a szellemes vitatkozás volt életeleme. A főrangú urnő boudoir-jában, a nemzeti kaszinó társalgójában, a különféle gyülésteremben, baráti együttlétben, kisebb vagy nagyobb körben, megtalálta az igazi hangot, folytonosan ragyogtatta szellemének sugárzó fényét. A hallgatásba életet hozott, minden képzelhető thema fejtegetésénél serkentő erjesztőt képezett, mert minden kérdést uj oldalról világított meg. Mindez a legnagyobb jóhiszemüséggel és lovagiassággal történt, mely a harcznak legádázabb hevében soha sem sértett, soha sem bántott. Az eszmesurlódás értékét fokozta nagy terjedelmü tudása. Ez onnan származott, mert éppoly alapos klasszikai mint modern képzettséggel birt. Különösen segítette azon körülmény, hogy úgy a holt mint az élő nyelveknek egyaránt mestere volt. Hogy a magyar nyelvet szóval, irásban miként kezelte, arról nyilvános pályája tanuskodik. A külföldi nyelvek ismeretére vonatkozólag fel van jegyezve róla,

hogy egyik országgyülésről Ferencz császár számára német, egy nagykövet számára franczia nyelven irott jelentéseket tett, az angol nyelvben pedig oly otthonos volt, hogy azon hirneves folyóiratba, az »Edinburgh Review«-ba is irt. Sokat tett az is, hogy keresztülment azon életiskolán, melyre a magyar politikusnak szüksége volt. Egész valója a nemzeti élet talajában gyökeredzett.

Igaz, hogy főuri sarjadék volt, de jól tudta azt, hogy a főuri rend a populus Werbőczianus fájának volt terméke, tehát ugyanazon törzsök kettős hajtásainak egyike, mely nem felejti el az eredetnek közösségét, valamint azt sem, hogy mindketten ugyanazon életfeltételeknek köszönik exisztencziájukat. A középnemességnek fészkében, Zemplén- és Szabolcsmegyében született és nőtt fel. Még mint gyermek eljárt atyjával a megyei gyülésekre, később is, a hol valami főispáni beiktatás vagy neves választás volt, részt vett benne, épúgy mint minden fontosabb alkalomban. El is dicsekszik, hogy pályájának kezdetén Zemplénben az ékesszavu Kossuthtal mérkőzött meg és később is egészen felviditja, ha a megyei gyülésen jelen lehet és kidisputálja magát. Minden törekvése az, hogy a követek táblájára bejusson, több izben is próbálkozik, habár sikertelenül. Ösmerte jól az országot és annak társadalmát. Beutazta azt és mindenütt megfordult azon házaknál, melyek az illető vidéknek nevezetességei voltak. Éppen azért tisztában volt azzal, hogy a magyar közélet súlypontja hol fekszik. E tekintetben, igaz, részben szerencsésebb viszonyainál fogva, kedvezően elütött konzervativ barátjaitól, kik minden nagy tehetségök és igyekezetök mellett nem voltak képesek a mágnási kizárólagosságot levetkőzni és tevékenységök számára a kellő tért megtalálni, mely a megyei élettel és a középosztályokkal való mentől közvetlenebb érintkezésben állott.

Működésének súlyát jelentékenyen fokozta azon nagymérvü sokoldaluság és munkaképesség, melylyel birt. Életének utolsó szakában majdnem emberfeletti munkát végzett. Dolgozott a büntetőtörvény és eljárás bizottságában, az akadémiában, hivatalában a helytartótanácsnál, szerkesztette a »Világ«-ot, egy pestmegyei ülést sem mulasztott el.

Élénk leirását birjuk annak,[1] mint jelent ottan meg, nagy táskájával hóna alatt, mely meg van rakva iratokkal. A vita már folyik, szomszédjától tudja meg, hogy miről van szó. Még több szónok van feljegyezve, közöttük jelentéktelenek, ily módon van még ideje dolga után látni. Elintéz tehát elébb néhány aktát, közte apró leveleket küldöz a terembe párthíveihez, őket utasítással látva el. Végre rá kerül a sor, felpattan helyéről, megtörli magas homlokát és megkezdi előadását tiszta logikával, tetszetős folyékonysággal. A ki vele nem is ért egyet, még az is csodálattal szemléli a szellem hatalmát, mely minden szavában megnyilatkozik. Ez a sokoldaluság kifejezésre jutott hirlapirói pályáján, éppen úgy, mint egy bizonyos pontig érzéke a modern világ követelményei iránt, tetézve a viaskodási kedvvel, mely lényének igazi megvalósulása volt. A mely pillanatban Kossuth lapját megindította, abban a pillanatban Dessewffy rájött arra, hogy a harczot első sorban ezen a téren kell felvennie. Fel is vette úgy, hogy nem igen maradt alatta nagy vetélytársának. Mind a kettőnél csodálni kell a lángész könnyüségét az érvek kieszelésében és csoportosításában, a kifejezések szerencsés voltát illetőleg. Habár nem igen lehet nagyobb ellentétet képzelni annál, mely kettőjöknek irályában, modorában, felfogásában található. Buffon már idézett mondatát reá éppen úgy lehet alkalmazni, mint Kossuthra, mindkét esetben irataikban, akár egy varázstükörben, lehet az illető egyéniségeket szemlélni. Még pedig oly módon, hogy konstatálnunk kell, az irás szavai szerint, hogy nagy vala a közbevetés, mely őket szétválasztá. Mint mondottam, Kossuth, minden kultusza mellett, melylyel az ősi alkotmány iránt viseltetik, mint láttuk, modern ember, a demokráczia, a nép embere. Annak számára ir. Azaz tulajdonképpen beszél, mert mikor ir, akkor is szónokol. Szónokol pedig olyformán, hogy gazdag fantáziája virágos kertté varázsolja azt, a mit Bismarck nyomdafestéknek nevezett, vagy ha kell egy lávatengert önt belé.

Dessewffy minden populáris és reform hajlamai alatt a feudális vonást nem tudja elrejteni. Ezt a vádat tulajdon-

[1] *Csengery* Antal összegyüjtött munkái, II. kötet 139. lap.

képpen Kossuth hangoztatta egyik vezérczikkében ellene és ő maga nem is vonta tagadásba.[1] Irályára ezt nem lehet alkalmazni, legfelebb annyit, hogy benne megnyilatkozik az arisztokrata. Ezt úgy kell érteni, hogy nemcsak a születésnek, de a szellemnek is kiválasztottja, híven megtartva annak szabványait. Irmodorán veres fonalként huzódik keresztül az előkelőség, a finom izléstől áthatott természetesség, egyszerüség. Kerüli a piperét, a szóvirágot, a dagályt, mindezek derogálnak neki. Egyszerü akar lenni, mert ez a jó társaság és az izlés folyománya, a melyben olyannyira ösmerik egymás értékét, hogy semmi pose-olásra nincsen szükség. A hatást, melyet előidézett, úgy lehet minősíteni, hogy nem annyira meggyőzi, mint saját szinvonalára emeli az olvasót. Ez a szinvonal természetesen igen magas régiókban fekszik. Hozzá kristálytiszta érvelése ezen magaslatot világossággal vette körül, mely annyira megvesztegeti, sőt némileg megvakítja az olvasót, hogy a téves kiindulási pontokat nem is kutatja, észre sem veszi. Úgy látszik, hogy ebben az irányban a kiváló német publiczista Gentz, a ki az akkori konzervatizmus irodalmi tanárának tekinthető, volt mintája. Ennek exponáló képessége, úgy mint világos irmodora nyilatkozik meg azon gyönyörü, habár nem a dolgok mélyére ható párhuzamban, melyet Széchenyi és Kossuth kormányzati rendszere között vont. Valamint az sem irt soha szebbet, mint például ennek kapcsán a nyilvánosságra vonatkozó tételt.[2]

Ebben fénykörnek mondja a nyilvánosságot, mely felvilágosító kútfő a megyei és központi hatalom részére, és mely legyen is ellenőrje mindkettőnek. Találja benne életnedvét a közszellem, viruljon belőle a kötelesség érzete, de ne feledjük, hogy mindezek csak segítő és nem elhatározó erők. Még pedig azért, mert nem mindig oly sokoldalu eredményt ér el a nyilvánosság, mint ahogy ellenfelei hiszik. Csapásai ellen a szokás eltompítja a közvéleményt és minden esetre, ha felfedezéseit cselekvés nem követheti, ha az igét tetté átváltoztatni nem lehet vagy szabad, akkor az áradás

[1] X. Y. Z. könyv, 125. lap.
[2] Ugyanott, 78. lap.

meglesz szóban és irásban, de a polgári társaság nagy haszna nélkül szét is folyik.

De az ellentét közöttük más irányban is megnyilatkozik. Nem akarok itten idealizmus és realizmus közötti küzdelemről szólni, mert ez mind a kettőt illetőleg téves fogalmakat hozhatna létre. Hanem inkább azon ellentétről lehet szólni, a mely egy kijózanodott világfi kételyei és egy lelkes, inkább tapasztalatlan egyén optimizmusa között létezik. Ennél az indoknál fogva Dessewffy a lelkesedést és az enthuziasmust, a tanácsadó törvényhozás és az országos dolgok körében roppant veszélyes dolognak tartja.[1] Természetes, hogy ily módon a mi az egyiknél a szabad mozgás, másiknál a kormányzati hatály kultuszában nyilatkozik. Mindannyiszor, midőn a szabadelvü párt önkormányzati uton akart operálni, operálni pedig a kormánypárt kerékkötő alaku szereplése folytán, szembe találja magát Dessewffy óvó, intő, feddő szózatával. Elmondja[2] nekik: naponkint tovább kivántok menni a jogok terjesztésében; ámde ellensúlyt ezen lépésekkel szemben, szorosabb rend és fenyíték által, adni nem akartok. Haladtok ujítási pályátokon, lebontjátok a közfalakat, egyes hurkokon oldotok, kisiklotok az egyes gyürűzetek szorongásaiból és nem veszitek észre, hogy ezen működés, ha csak uj kezességek a rendnek nem adatnak, ha csak uj kapcsok nem lépnek a társadalmi szerkezetbe: nem haladás, hanem csak a dezorganizáczió szomoru jele. Munkátok végzetes előfutója egy siralmas tabula rasának. Rendszeretekben hibázik minden tiszta fogalom, nem csupán a korona szükséges hatásáról a monarkhiában, de általában minden bármi néven nevezendő főhatalom természetes és szükséges hivatásáról.

Ezen egy pont elégséges arra, hogy kimutassa kiindulási pontjainak helytelenségét, a premisszáknak téves voltát, mely Dessewffy egész felfogásának, sőt országlási rendszerének eredendő fogyatkozását alkotta. Miképpen lehetett a hatalom gyengítéséről szólni, midőn a szabadelvüek még odáig sem tudták vinni a dolgot, hogy felelős legyen. Egy oly ország-

[1] X. Y. Z. könyv, 12. lap.

[2] Ugyanott, 76. lap.

ban, a hol a czenzura miatt a sajtó sem volt szabad, hol a városokban is a népgyülések ismeretlenek voltak, hol, ha megtörtént, hogy nehány tüzes ellenzéki szónok megyegyülésről megyegyülésre járt, Dessewffy feljajdul,[1] hogy a közdolgokat törvényes és alkotmányos hatóságok helyett egyes visszaélők és a vak sors fogják intézni, ott inkább a vérkeringésnek egy oly alákötésétől lehetett félni, mely a XVIII-ik század nagy részének pangására emlékeztet. És mikor ő a szabad föld iránti mozgalmat[2] egy elérhetlen ábrándnak tekinti, akkor a létező válaszfalak nem — a mint kellene — elhordatnának, de olyannyira megerősíttetnek és körülbástyáztatnak, hogy a szükséges bontási művelet csakis forradalmi erőszakkal eszközölhető. Mint ahogy az minden oly országnak átka, sorsa lesz, a hol a konzervativ felfogás a reformok megakadályozásában találja hivatását. A gyakorlatban az nem tesz különbséget, hogy a reformok tényleges megakadályozása nem meggyőződésből, de a kellő utak és módok megtévesztéséből származik.

Még egy tételét kivánom idézni Dessewffynek, hogy itt is kimutassam okoskodásának említett benső fogyatkozását. Ez az agitátoroknak jellemzése, mely azért nevezetes, mert 48 előtt ezt minduntalan Kossuthra alkalmazták, ezzel akkoron őt kisebbíteni, értékét, jelentőségét csökkenteni akarták. A vádat először Széchenyi hangoztatta, ki is a »Kelet népé«-ben[3] látta Kossuthot azon vészes lejtőn, mely Mirabeautól egész Robespierreig vezet. A Politikai programmtöredékekben[4] már ez általánosíttatik és az ország közhangulatára alkalmaztatik, melyen egy ellenzéki zsarnok frakczió uralkodik. Ennek következtében *violentiai kótyavetye* áll be a szónokok és szereplők között. Mirabeau csakhamar pecsovics lett, Camille Desmoulinshez mérve, ez pedig Dantonhoz állítva lesz azzá; de végre ő sem kerüli el Robespierrehez hasonlítva ezen minősítést, míg berekesztésül a forradalmi hagymáz szabadság-tévelygéseit az önkény zsarnok kezeketté nem töri.

[1] Idézett munka, 119. lap.
[2] Ugyanott, 38. lap.
[3] U. ott, 168. lap.
[4] U. ott, 36. lap

Ezen egész tévelygésre a pecsétet Dessewffy nyomta reá. Ő volt az, ki megvesztegető, tartalmas szofizmáival megállapítótta az izgatók működésének végzetes sorsát, mely azon időknek politikai dogmájává vált.

Mellesleg felemlítve, a pikáns része a dolognak abból állott, hogy ő tulajdonképpen Széchenyi agitácziójából indult ki, mely azután a Kossuthéhoz vezetett, habár becsüli Széchenyinél a *sacrifizio del intelletto*-t, melylyel multját némileg dezavuálja.

Ezután jön az elmélet, melynél egész általánosságban azon felfogásból indul ki, miszerint államférfi számára nincs nagyobb szerencsétlenség, mint hogyha izgatás utján alulról felfelé akar nézetei számára érvényt szerezni. Ebből az okból kénytelen az állami rend ellen kikelni, vágyakat ébreszteni, szenvedélyt, lelkesedést, jó és rossz indulatokat a maga érdekébe bevonni. De a különbség óriási az anyagi és szellemi világ között, abban tudományos szabatossággal lehet kiszámítani az erők hatását, melyek használtatnak. A gőzmozdonyban például egy bizonyos mennyiségü kőszénnek és viznek szintén egy tudvalevő és ösmert hatás felel meg; a mag, melyet őszkor elvetünk, tavaszkor ki is kel. Ámde ott, hol eszmék és indulatok forognak fenn, ott ily tudományos bizonyosság túl fekszik a gyarló ember láthatárán. Innen van, hogy a felhevülés, melyet az agitátor ébreszt, más irányt vehet, tovább terjedhet, mint a mennyire akarta, általában oly tisztátalan elemek vegyülnek bele, melyek az egész működést denaturálják. Nincs az a bölcs, a ki a politikában a biztosítási szelepet kitalálta volna. Az izgatók tehát csakhamar elsodorva találják magokat az eszmék által, melyeket felébresztettek, felemésztve saját tanítványaiktól, mint Amerikában a vadak, kik saját szülőiket agyonverik.

Éppen azért, bárminő tetszetős szinben is tünik fel Kossuth előtt saját helyzete, ne biztassa magát szebb jövendővel, őreá, mint minden izgatóra, el fog következni az időpont, midőn fejére nő a gondolat, mikor fagyosan forduland el tőle a sokaság, mely most tömjénez neki, hacsak . . . . . de ezt az alternativát nem fejezi ki, mert Kossuthot becsületes agitátornak tartja.

Ezen finom és szellemes okoskodás azon hibában leledzik, a mit a logikában *petitio principii*-nek nevezünk, tudni illik, hogy egy állítást, mely még be nem bizonyíttatott, kétségbe nem vonható igazság gyanánt veszünk. Azon állítás, hogy a politikában a biztosítási szelepet nem találták fel, így axioma-szerüleg odaállítva természetesen minden izgatást, még a legjogosabbat is, kizár, miután az agitátor önmagában féket nem találva menthetetlenül elsodortatik. Szabad államban semminemü korlátozásra nincsen szükség, mert a biztosítási szelepet egyszerüen a diszkusszió képezi, mely a sajtóban, népgyüléseken, a parlamentben módját tudja ejteni annak, hogy a gőzmozdony se helytelen irányt ne vegyen, se szét ne robbanjon. Természetes, ha a közélet minden mozgalmát a franczia forradalom egyoldalu kaptájára huzzák az emberek, akkor van ezen következtetésnek értelme. De a tapasztalt politikusnak azt is tudnia kell, hogy mitől sem kell inkább óvakodnia, mint az elhamarkodott általánosítástól, mint attól, hogy egyes kivételek állandó szabályokká alkottassanak. Dessewffy idejében már Angliának példája igen tanulságos volt abban a tekintetben, hogy a legnagyobb mérvü izgatások sikerét és azonkivül későbbi kellő korlátozását feltüntesse. Nem igen volt bel- és külterjesebb izgatás, mint a katholikusok emanczipácziója és a szavazatjog kiterjesztése tárgyában. Ez utóbbi oly erővel működött, hogy Anglia a forradalom szélére jutott. És mi történt? Egyszerüen az, hogy törvények hozattak, melyek a bajokat orvosolták, úgy hogy az izgatás, daczára bizonyos kisérletezéseknek, mégis megszünt, mert egy politikailag képzett nemzetet sem a demagógok kapaszkodási viszketegével, sem csillámló délibábokkal mozgósítani nem lehet. Az állandó politikai gyakorlat megtanította az angolokat arra, hogy meg tudják állapitani, hogy a haladás utján veszély nelkül meddig haladjanak és mikor alkalmazzák azt a kerékkötőt, a mit a konzervativ iránynak felülkerekedése szokott eszközölni. Minderről pedig Dessewffynek közvetlen tudomása volt. Első nap, hogy Londonba jött,[1] hallotta

[1] *Ferenczy* József: Dessewffy Aurél külföldi utazása. A »Hazánk« folyóirat, I. kötet 154. lap.

az agitátorok fejedelmét, a nagy O'Connelt, kiről elmondja, hogy egyike a leghatalmasabb egyéneknek, kiket valaha látott, uralkodik a népen, mely őt imádja. Az a nézete, hogy Széchenyi, Wesselényi, Deák és Klauzál tanulhatnak tőle. Meg is ösmerkedett vele, együtt ebédeltek. De azt is tapasztalhatta, hogy míg izgatása a katholikus emanczipáczionál ellenállhatlan volt, az egész megakadt, mihelyt később tullőtt a czélon.

De ha Dessewffy jövendőmondása be is következik, ha Kossuthnak fejére nőtt volna is a gondolat, még akkor is fel kellett tételezni azon lehetőséget, hogy a konzervativ és a szabadelvü párt higgadtabb elemei kezet fognak a kerékkötő lassítási műveletének keresztülvitelére. Természetes, hogy a jövendőt senki sem tudja, de mikor, mint ebben az esetben, csakis érvelésről van szó, itt a valószinüség szabályai szerint kell eljárni. A valószinüség pedig a mellett szól, hogy egy politikailag oly érett nemzet, minő a magyar, éppen úgy fog óvakodni a teljes felfordulástól, mint a viszonyok megkövesülésétől, a mi menthetetlenül bekövetkezik, ha azt, a mit Dessewffy izgatásnak nevezett, és a mi tulajdonképp semmi más nem volt mint egészséges életműködés, ab ovo kizárjuk. Dessewffy egész okoskodásának birálata egyszerüen oda lyukad ki, hogy premisszáinak téves volta minduntalan kiderül. Valamint kiderül a helyzetnek teljes félreösmerése. Mert ha nálunk 48 előtt baj volt, az nem abban állott, hogy a tüzes paripa gazdáját elragadta, hanem inkább abban, hogy, egy akkori elméncz szavai szerint, a konzervativek doktrinája, a fontolva haladás, olyannyira uralkodott a helyzeten, hogy a bérkocsisok is csiga módjára vánszorogtak. Így történt azután, hogy, sub titulo izgatás elleni küzdelem, oly halaszthatlan reform, mint a közteherviselés, a konzervativ ellenakczió folytán megbukott. Tulajdonképpen senki élesebb verdiktet ezen eljárás felett nem mondott, mint ő maga.[1] Szerinte mikor valamely országban egy makacs arisztokráczia féltékenyen őrzi elszigetelt állását, merőben ellenszegül minden javításnak, gátol minden előmenetelt, igazait a nemzeti tespedés örökítésére használja, vagy pedig a kormány visszaél

[1] Lásd idézett munka, 11. lap.

az alkotmányformával, hogy annak szellemét elfojtsa: akkor igenis megfogható a nemzet elkeseredése . . . . A baj ezen helyes meghatározásnál csak abban állott, hogy, míg máskor dialektikájának ereje folytán helytelen előzményekből helyesen következtetett, itt az előzmény volt helyes, s a következtetés, az alkalmazás téves. Szemeire az elfogultság fátyola borult és nem látta be, hogy ezen leirás úgy viszonylik pártjának magatartásához, mint egyik tojás a másikhoz.

Politikai kredójának sarktételét az képezte, hogy a *kormánynak embere.*[1] Mint ilyen kárhoztat minden olyan elvet és működést, mely a törvényes és hathatós kormányzást lehetetlenné tesz. Az a meggyőződése, hogy hatályos és nem névleges kormányra van a nemzeteknek szükségük, hogy boldoguljanak. Államférfiak álljanak az országok élén és nem prókátorok; csak így lehetnek nagyok és erősek. Ezen nézeteket azért vallja, mert mindenek előtt magyar ember, fia azon hazának, melynek boldogságát és alkotmányos kifejlését mindenek fölé helyezi.

Ezen tételek szépen hangzanak és bárki által alá is irhatók. De aligha képeznek kormányzati programmot, aligha adnak utmutatást arra nézve, hogy azoknak irója miképpen gondolkozik a kormány helyzetéről, annak teendőiről, valamint azon összhangról, melynek a különféle alkotmányos tényezők között létezni kell. Ezen hézag már akkoron is feltünt. Ki lett emelve, hogyha Dessewffy felrója Széchenyinek azt, hogy cselekvési rendszere homályban marad a törvényhatóságokkal, Kossuthnak pedig azt, hogy a megyei hatáskör nincs korlátozva a kormány- és koronával szemben, úgy ezen homály nála is fennállott. Igaz, hogy ez fordított értelemben történt, a mennyiben a kormány jogkörét az ország-gyülést és megyét illetőleg ő sem volt képes meghatározni.[2] A mint hihetőleg kedve sem volt reá, mert a hatalommal szemben nem volt a törvényes korlátok embere.

Említettem már elébb azon dolgozatot, melyet egy kormányzati programmnak lehetne tekinteni. Ezen dolgozat

[1] X. Y. Z. könyv, 170. lap.

[2] *Csengery,* idézett munka, 107. lap.

»Elmélkedés a megnyiló országgyülés alatt« czimét viseli és 1839. január 1-ről van keltezve.[1] Ezen dolgozat sok helyes eszmét tartalmaz, habár később némelyektől, legalább a gyakorlati alkalmazásban, Dessewffy el is tért, — például mindjárt abban, hogy ezen dolgozatában nem-nemeseket is akart a megyegyülésen szavazattal felruházni, később pedig ellenezte. A kérdés tehát ebben az irányban azon fordult meg, hogy lehet-e és ki fogja ez eszméket életbe léptetni. Dessewffy abban reménykedett, hogy ez az ő hivatása lesz.[2] Úgy látszik, biztos kilátása volt, hogy a kanczellárságot elnyeri. Ha ez meg is történt volna, az egész a személyes kormányzatra, nem pedig az intézvényes biztosítékok kezdeményezésére lyukadt volna ki. Ezen személyes kormányzat pedig, tekintve az osztrák hagyományos politikát s a rendi viszonyok hatását, melyekből kivezető utat találni nem tudott, lényegében mégis feudális, patriarkhális, patrimoniális szinezettel birt volna. Ezt helyesen következtette nemcsak Kossuth a feudális vonás felemlítésével, de Kemény Zsigmond is.[3] Ő igen szépen megmagyarázta, hogy Dessewffy nézetei az I. Jakab angol király által hirdetett *coeca obedientia* — vak engedelmesség — elméletére lyukadnak ki, mely a patriarkhális temészetü felsőséggel szemben az alattvalónak egyedüli kötelessége. Tényleg azon kettős szincsillám daczára, melyet egyénisége és lángszellemének varázsa maga körül áraszt, ezen mozzanatot lehet tevékenységének és irányzatának summája gyanánt tekinteni.

Tudvalevő, hogy a publiczisztika terén némi elterjedésnek örvendett, sőt ma is örvend azon nézet, hogy bizonyára siker koronázta volna fáradozásait, és hogy az ő vezérlete alatt az alkotmány békés átalakítása meg is történik. A felhozott indokoknál fogva, minden elösmerés mellett is, melylyel nagy tehetségeinek adózom, valamint teljesen átérezve azon veszteséget, melyet korai halála okozott, ezen nézetet magaménak nem vallhatom. Azokból, miket idáig az akkori hely-

[1] *Ferenczy:* Dessewffy Aurél összes művei, 201. lap.
[2] *Horváth* Mihály: Huszonöt év, II. kötet 68. lap.
[3] *Csengery:* Magyar államférfiak, 483. lap.

zetre vonatkozólag mondottam, természetszerüleg folyik azon felfogás, hogy személyiségére, mint működésére a hamis és félszeg helyzetek átka nehezedett, melynek súlya törekvéseit agyonnyomta volna. A mit ő akart, *az felfelé sok, lefelé kevés volt.* Az ő vezetése alatt is oda fajultak volna a viszonyok, a hova tényleg jutottak, t. i. hogy nem benső, de külső behatások oldották meg a csomót, melyet a ki nem egyenlíthető ellentétek alaposan összebogoztak.

Dessewffy végzetének megvan a maga megható tragikuma. Gyenge testi szervezete nem birta meg azon örökös lázt, mely életmódjának folyománya volt. Az 1842. év elején ágyba kellett feküdnie. Ekkor jött január végén a pestmegyei közgyülés, melyen nagy csatát vártak a honorácziorok szavazata ügyében, mely ellen Dessewffy kikelt. Gyávaságnak tartotta el nem menni. Erős összetüzése volt Kossuthtal és izgatottan oda hagyta a gyülést. Ezen felhevülés annyira sulyosította a bajt, hogy az erőt vett rajta és kevés napok multán elhalálozott. Ama vesztett ügynek, melyet annyi buzgalommal és tehetséggel szolgált, balsorsa nyilatkozott meg gyászos kimenetelében. Annak is napjai meg voltak számlálva és azon tényező, a honoráczoirok által képviselt uj Magyarország, vívta ki felette diadalát, mely ellen Dessewffy hősileg utolsó csatáját vívta.

Koporsóját az egész ország gyásza kisérte. Természetes, hogy a legszebb bucsuztató politikai ellenfelei részéről jött. A Vörösmartyé imígy hangzott:

Dijzattan ha jeles, meg nem büntetve ha vétkes,
Élve, temetve talány, hagytad el a honi tért.
Nem vesztének-e nagyot? kérdjük most ujra magunkban
S a szent nemzetiség angyala sugja: igen.

Kossuth[1] a következőket irta: »Mély megilletődéssel s a legőszintébb bánattal jelentem gróf Dessewffy Aurél halálát. Mennyi ész, mennyi akarat, mennyi tettvágy, mily lángoló érzelem, mennyi remény és mi fényes jövendő voltak e névhez csatolva! És ime néhány napi láz után vége min-

[1] »Pesti Hirlap«, 1842. február 10-ki szám.

dennek. Ily férfiu sirjánál jeges kezekkel ragadja meg az ember kebelét a semmiségnek érzete, és a merész lélek szárnyaszegetten törpül el a mulandóság mutató ujja előtt. Énnékem gróf Dessewffy Aurél politikai ellenem volt, de éppen mivel az volt, mély tiszteletem, melylyel értelmi felsőségének hódoltam, nem elfogultságból eredett. És mert így tiszteltem életemben, mert őt szeretni enmagamban ösztönt éreztem, annak sirjánál mély bánattal mondom: *legyen áldott emlékezete.*«

Egy másik jelentékeny ellenfele, Szalay László, ki szintén többszörösen megmérkőzött vele, nem kevesebb magasztalással szólt tehetségeiről, megemlékezik azon működéséről, melyet pártjának élén játszott.[1] Szerinte Dessewffy az volt, a mi Fülöp fia a makedonoknak. Utána a Ptolemeusok jöttek. *Dividerant vestimenta ejus.* Felosztották egymás között a birodalmat. Az egyiknek a megye jutott, és ha nem hasonlított hozzá a dialektikában, hasonlított legalább abban, hogy hasonlóképpen leszavazták; a másiknak a publiczisztika .... és így tovább. Ezen kis odavetett megjegyzésben minden esetre annyi igaz, hogy Dessewffy halála után elvtársai jobban előtérbe léptek, valamint hogy közöttük egy neme a munkafelosztásnak történt, mely már azért is szükséges volt, miután azon hivatás, mely Aurélnak kora halála miatt osztályrészül nem juthatott, a kanczellárság, barátai közül kettő számára megnyilt. Az erdélyi kanczellárságra Jósika Sámuel, a magyarra Apponyi György hivattak meg. Igaz, hogy ez későbben történt, csak az 1844-diki országgyülés végével, melyet még utóbb ismertetni kivánok. De ezen kinevezés indoka egyéniségökben és korábbi szereplésökben keresendő, mely szoros összeköttetésben áll a konzervativ párt alakulásával. Ennél az oknál fogva itt tartom helyénvalónak, hogy róluk megemlékezzem. Hozzá kell tennem azt, hogy Jósika kivételével eme konzervativ nagyságokat mind személyesen ösmertem, velök bizalmas, mondhatnám baráti viszonyban állottam, a mondandók tehát a közvetlen benyomásokra is támaszkodnak. Ezen jellemzéseknél is kénytelen vagyok későbbi mozzanatokra kiterjeszkedni. Ennek oka főleg abban

[1] »Pesti Hirlap«, 1845. február 2-iki szám.

rejlik, mert éppen a 48 utáni események nagy részben hozzájárulnak ahhoz, hogy ezen jelentékeny egyéniségeknek szereplése megértessék és igazoltassék. Igazoltassék a már hivatolt intencziók tisztaságát illetőleg, melyet mindig külön kell választani a követett politika tartalmának mérlegelésétől.

Jósikát, ismétlem, nem ösmertem, azonkivül nyilvános szereplése sem domborodik ki eléggé arra nézve, hogy vonásainak erőteljessége az embert megragadhassa. Szerepelt ugyan a magyar országgyülésen, hol fel is tünt szónoki képessége által, de tevékenységének oroszlánrésze mégis Erdélyre és a bécsi kormánytanácsra esik, mikről kevesebbet tudunk. Férfiasan délczeg, eszes és igen művelt ember volt, ki külföldön is általános feltünést okozott.[1] Barátjai őt tartották maguk között a legtehetségesebbnek és igazi államférfiui képességnek.[2] Különösen ő képviselte az asztalkörben a vasakaratot, az erélyt. Maga is tudott róla, még pedig ezt oly módon nyilvánította, hogy emberére akadt: egy akkor egész ösmeretlen egyénben, kivel Marienbadban megösmerkedett, s kinek nagy jövőjét előre látta és megjósolta. Ez ösmeretlen Bismarck volt, a mi emberösmeretének nem megvetendő bizonyítéka gyanánt tekinthető.[3] Horváth Mihály[4] kiemeli, hogy jelleme nem nélkülözte a ravaszságot, hogy mindig a hatalom növelésére gondolt és csak akkor volt kész az ellenzéknek engedni, mikor már másképp nem lehetett. Alig is lehet kétség, hogy azon hatalmaskodási irány, mely különösen a 47/48-iki országgyülés előtt a helyzetet a végső feszitésig vitte, legnagyobbrészt neki köszönhető. Az is ösmeretes, hogy ő dolgozott leginkább a 48-iki engedmények ellen, a miért Kossuth az országgyülésen igen élesen megtámadta.[5] Később is része volt a reakczió megindításában, természetesen azon reménységben, hogy azon alkotmányos önállás, melyet az ország 1847-ig birt, tiszteletben fog tartatni. Midőn látta azt, hogy ki lett játszva, ádáz düh fogta el és Olmützben a mindenható

[1] *Wirkner:* Élményeim, 229. lap.
[2] *Thallóczy* Lajos: Gróf Szécsen Antal, 48. lap.
[3] *Wirkner:* Élményeim, 229. lap.
[4] Huszonöt év, I. kötet 562. lap.
[5] *Horváth,* idézett munka, II. kötet 653. lap.

Schwarzenberg Félixnek szemébe vágta, hogy ti Magyarországgal úgy akartok bánni mint Csehországgal, de jusson észetekbe, hogy a fehérhegyi csatát még nem nyertétek meg.[1] Schwarzenberg Félix, ki különben szerette, nagy tulajdonait el is ösmerte, mindent elkövetett, hogy a dolgok uj rendjének megnyerje, miniszterséggel is megkinálta. A viszony úgy szakadt meg közöttük, hogy midőn ez látogatóba ment hozzá, véleményt kérni az iránt, hogy az osztrák polgári törvénykönyvet behozzák-e az országba, Jósika oly ingerült lett, hogy Schwarzenberg elbeszélése szerint kicsiny hijja, hogy ki nem dobta az ablakon.[2] Haláláig, mely 1860-ban következett be, rendkivüli tevékenységet fejtett ki az alkotmány helyreállítása érdekében. Ez alatt történt meg vele, hogy egyik meghitt barátja, Dessewffy Emil, konstatálja, hogy úgy a fejedelem, mint a nemzeti közvélemény bizonyos előitéletet táplálnak iránta.[3] Ez volt életének mintegy utolsó akkordja, mert a tevékenységi tér megnyiltát nem érte meg.

Kanczellártársa Apponyi György volt. Schiller ösmert mondása Wallensteinról: »Von der Partheien Hass und Gunst verwirrt schwankt sein Bild in der Geschichte«, rá is alkalmazható.

A pártoknak rokon- és ellenszenve a történeti nyomozás számára az ő egyéniségének körvonalait elhomályositották, ingadozókká tették. Erre vonatkozólag némileg saját tapasztalatomból is szólhatok. Oly körben nőttem fel, mely az adminisztrátori rendszer egész súlyát érezte és mely annak szerzője iránt nem éppen barátságos érzelmeket táplált. Évek multán — igaz hogy már akkor, mikor a közbejött vihar úgy eltüntette az emlékeket mint a sivatag szele a homokpusztán vándorlóknak lépteit — volt alkalmam vele megösmerkedni. Be kell vallanom, hogy az első benyomás a lehető legkedvezőbb volt, mely hosszú érintkezéseink alatt mindvégig meg is maradt. Olyan külsővel birt, mely méltán felköltötte a figyelmet. Sasszerü arczéllel, karcsu, ruganyos

[1] *Hübner:* Ein Jahr aus meinem Leben, 1848—1849.

[2] *Wirkner,* idézett munka, 233. lap.

[3] *Kónyi* Manó: Deák beszédei, II. kötet 227. és 228. lap.

termettel birt. Egész lényén nyugodt egyszerüség és felsőség honolt, a melyet nemcsak az állás, de egyszersmind az erő öntudata ad. Mindez párosult nála a nagyvilági ember szeretetreméltóságával és lebilincselő modorával. Egy szóval, egész valója, külseje- s belsejénél fogva kormányzásra, parancsolásra termett ember volt. Társai között őt lehet annak tekinteni, a ki par excellence a kormányzati eszmét képviselte. Ennek meghatározásánál az ancien régime kormányzati és társadalmi rendjéből kell kiindulni, a mennyiben ezen rendszer a tekintélynek és az arisztokrácziának volt a rendszere, a hol a kormányzati magas állások mintegy örök jogon apáról fiura szálltak. A család, mint azt Nagy Ivánban olvashatjuk,[1] a honfoglaló 108 nemzetségnek egyikéből, a Péch nemzetségből származik. E munka I. kötetében szólottam Apponyi Pálról, a bécsi békekötés egyik főemberéről, majd Apponyi Antalról, ki József császár törvénytelen rendeleteivel szemben ellenzéket csinált. Mindkettőnél feltünik azon közös vonás, melyet majdnem valamennyinél találunk: egyaránt hiven akarták szolgálni a királyt és nemzetet. Az utóbbi századok alatt a család majdnem minden tagja előkelő helyet töltött be a kormányszékeknél, a hadseregben és a diplomacziánál.

György is nem a megyénél, de a királyi kinevezéstől függő kormányszékeknél kezdte és folytatta pályáját. Ki kell ezt mindjárt emelni főleg azon szempontból, mert ez bizonyos egyoldaluságot vont maga után, mely a konzervativek népszerüséghiányának egyik alkateleme volt. A milyen szerepet játszott akkor a megye, a mennyire megkövetelték a megyei elemek a velök való érintkezést, annyira rövidséget kellett szenvedni azon politikusnak, ki a nemzet kormányát vezette, ha ezen a téren ösmeretlen volt és nemcsak az összeköttetést, de még a kellő érintkezést sem tudta létrehozni. A hivatalos curriculum majdnem minden ágazatában, azaz helytartótanács, királyi tábla, kanczellária szolgált és mindenütt kitünt képességei által, éppen úgy mint a felsőházban, a holmint említém, azok közé tartozott, kik azt kiragadták egy szavazógép alantiságából. Családjának tradicziói, pályafutásá-

[1] Magyarország családai, I. kötet, 57. lap.

nak jellege megerősítette benne a rend és tekintély kultuszát, melyet állása és a kormányzat számára megőrizni, sőt fokozni akart. Hangsúlyozni kell ezen szempontból állásának öntudatát, mely az akkori idők felfogása szerint például oly tényekben jelentkezik, hogy a renitens Pestmegye küldöttségét, melyet Batthányi Lajos vezetett, hivatalosan el sem akarta fogadni. Széchenyi Istvánt, midőn az mint Mosonmegyének követe követtársaival nála tisztelkedik, természetesen fogadja, de nagyuri méltósággal. Igaz, hogy ezt a nádori udvarral szemben is gyakorolja, a hol őt szerfelett büszkének és önállónak tekintik.[1]

Ha irányában méltányosak akarunk lenni, úgy ennél a mozzanatnál, a tekintély mozzanatánál, mely az ancien régime világnézlete alapján nemcsak külsőségekben, de politikai intézkedésekben is mutatkozik, nem kell elfelejteni a következőket.

Nem kell nevezetesen elfelejteni azt a nyerseséget, mely az akkori társadalmat, természetesen annak ellenzéki részét is, valamint a közéletnek számtalan nyilvánulásait jellemezte és mely különösen a kormányközegekkel szemben minduntalan kifejezésre jutott.

Nem tekinthető túlzásnak Széchenyi azon állítása,[2] melyben panaszkodik az ellenzék több tagjának betyár viselete, kupak negédje felett, mely nemzeti életünk szebb kifejtését olyannyira nehezíti és azt kompromittálja. Hogy az elvadulás tünetei mind a két oldalon jelentkeztek, azt Kossuth első czikkei egyikéből, a »Nemzeti veszély«-ből, megállapíthatjuk. Érthető volt tehát a kormány embereinél a törekvés, ezen a téren felvenni a harczot a külső fellépés megfelelő eszközeinek használásával, éppen úgy mint a politikai téren megszüntetni a kormány azon visszás helyzetét, melyet Dessewffy Aurél a *benevolus spectator* szerepének nevezett. Különösen a megyékkel szemben, melyeket viszont Eötvös József[3] ugyanannyi kis köztársaságnak keresztelt el. Tényleg az 1843-diki országgyülési megnyitó beszéd első sorban

[1] *Széchenyi* naplói, 400. lap.
[2] Politikai programmtöredék, 40. lap.
[3] Reform, 143. lap.

a tekintély helyreállításának szükségét hangoztatta.[1] Sőt az országgyülésen is fordultak elő oly jelenségek, a melyek a kormányzati tekintély megóvását — különösen az illető körök szempontjából — indokoltnak tüntették fel. Ez, a miről különben már ezen kötet előbbi részében szóltam, az ifjuságnak lelkes, de a kormány és pártja irányában meglehetős kellemetlen viselkedése. Ha ezen viselkedés nem is ment annyira, hogy a »Kelet népe« tanusága szerint konventi jeleneteket idézzen elő; de odáig eljutott, hogy az úgynevezett pecsovicsokat lehurrogassa, nekik macskazenéket adjon, mely viselkedést Kossuth is kénytelen volt rosszalni.[2] Dessewffy Aurél[3] hivatkozik Deáknak 1839. junius 22-én tartott beszédére, melyben a karzatokat megrótta. Ezen pont a Kónyi-féle gyüjteményben nincs benne, a miből az következik, hogy az akkor történt feljegyzés nem volt egészen szabatos. Természetes, ha ellenzéki emberek így gondolkoztak, akkor a kormány részéről jogosultnak tünt fel minden olyan akczió, a mi az állami rend tiszteletben tartása mellett látszott megindulni. Igaz, hogy az orvosszerek más irányban a közvélemény akaratának érvényesülésében állottak, a melyek, fájdalom, nem alkalmaztattak. De ha ez áll is, másrészt az is áll, hogy a politikailag visszás helyzetek mindig onnan szoktak keletkezni, hogy a pártok egyoldalulag fogják fel azt, és ennek következtében bajosan vehetnek részt a kiegyenlítés keresztülvitelében. Ezen politikai igazság itt is érvényesült és ezért mindegyik párt magatartásának elbirálásánál reá is ki kell terjeszkedni.

Ezen szempont figyelembe vétele mellett a másik mozzanat, melyet Apponyi méltatásánál mellőzni nem szabad, az azon tulajdonsága, hogy a mi volt, az egészen és következetesen volt és maradt. Állását, helyzetét a maga egészében fogta fel, annak levonta minden következményeit minden irányban, felfelé úgy, mint lefelé.

[1] »Pesti Hirlap«, 1843. május 28-iki szám.
[2] Felelet, 11. lap.
[3] X. Y. Z. könyv, 56. lap.

A nagy angol, még ma is ösmeretlen publiczistának, ki Junius álnév alatt irta halhatatlan czikkeit, van egy gyakran idézett passusa, melyet egyebek között Szalay Széchenyire is alkalmazott,[1] mely egy angol lordnak viszonyát a koronával és nemzettel szemben körvonalozza. Úgy irja le őt, mint kiben a nemzet védőre talál, a korona pedig egyénisége- és őszinteségében megbízhatik. Így fogta fel Apponyi is állását. Erre vonatkozólag két esetet kivánok felemlíteni, a melyek nem igen jutottak köztudomásra, pedig megérdemlik a feljegyzést, nemcsak Apponyi egyéniségének kidomborítása, de saját tárgyilagos jelentősége szemponjából is. Az utált emlékü Bach-rendszerből az átmenetet az alkotmányos időszakra az úgynevezett megerősített birodalmi tanács kezdeményezte. Ez a solferinoi csata után lett életbe léptetve s csupa kinevezett tagokból állott. A magyarok közül heten hivattak meg: Szögyénin kivül, ki elébb is benn volt, Majláth György, Barkóczy, Eötvös, Toperczer váradi polgármester, Vay Miklós, Somssich és Apponyi György. Ezek közül Vay, Eötvös és Somssich nem fogadták el a meghivást és leköszöntek. A többiek bennmaradtak, kikhez később Szécsen Antal, Andrássy György és Korizmics püspök járultak.[2] Közjogi fenntartással foglalták el állásukat, azon reményben, hogy hazájuknak használni fognak, hogy előkészíthetik a törvényes állapotokra való keresztülhidalását a tátongó örvénynek, mely művelet nem volt egészen könnyü dolog.

Nem szükséges ezen testület különben igen érdekes és tanulságos tárgyalásaira kiterjeszkedni, melyekben Apponyi, Szécsen és Majláth vitték a szót. A Bach-rendszernek nem volt nehéz a kegyelemdöfést megadni, de annál kétségbeesettebb volt a harcz az osztrák czentralistákkal szemben, kik az alkotmányos formák czége alatt a teljes beolvasztást akarták keresztülvinni. A magyar konzervativ felfogás ezzel szemben győzedelmeskedett, mely a történeti jog respektálását irta zászlójára és mely egy nagy többség által elfogadott munkálatban jutott kifejezésre. Ezzel szemben állott a kisebb-

[1] *Csengery:* Államférfiak, 418. lap.
[2] Drei Jahre Verfassungsstreit, 44. lap.

ség központosító tervezete. Mindkét munkálat a fejedelem elé terjesztetett s így az ő kezeiben volt immár a jövő irányzata felett való döntés. Nehéz és kétes napok voltak ezek, az 1860-iki év forró nyarának napjai. Az a nehány magyar politikus érthető feszültséggel és izgalommal tekintett a döntés elé. Ezen napok egyikének alkonyán Apponyi a schönbrunni park árnyas fasorait kereste fel a tikkasztó hőség ellen üdülést keresve. A kastély udvarán egyszer csak megpillantja a császári fogatot, miből azon következést vonta le, hogy a fejedelem akkor ottan tartózkodott és esetleg megközelíthető. Egy gondolat villant meg agyában, ezt az alkalmat, melyet talán a gondviselés nyujtott, megragadni, azon czélból, hogy a kedvező megoldás érdekében a lehetőt megtegye. Daczára annak, hogy az idő, sőt még sétaöltözete sem volt alkalmas arra, hogy az uralkodó szine elé járuljon, mégis bejelenteti magát a fejedelemnek, kihallgatást kérve. A kihallgatás megadatott és habár csak pár perczre terveztetett, mégis órákig tartott. Ebben a kihallgatásban Apponyi a helyzet fontossága és az ügy igazságának érzetével kitárta a fejedelem előtt mindazt, a mi szivén feküdt, a mit a trón és hazája érdekében elmondandónak vélt. Ezen kihallgatásnak eredménye volt az októberi diploma, melyet természetesen a magyar közjog szempontjából nemcsak birálni, de megdönteni kellett. De másrészt, ha az ember igazságos akar lenni, nem zárkózhatik el azon óriási haladás elől, mely a Bach-rendszer alatti állapotokkal szemben kifejezésre jutott, a mikor még a legcsekélyebb figyelmeztetés a bekövetkező veszélyekre vonatkozólag magas helyről azt a fenyegetést vonta maga után, hogy az illetők fejeikkel játszanak.[1]

Ezen említett jelenet előadása különben nem azon indokból történt, hogy az eljárás politikai része hangsúlyoztassék, hanem inkább hogy Apponyi egyénisége és annak alkotó elemei kiemeltessenek. Az, a mi az igazi grand seigneur-t leginkább megkülönbözteti, a függetlenség le- és felfelé, ezen lépésben éppen úgy megnyilatkozik, mint azon másik még fontosabb cselekvésben, hogy midőn mint királyi biztos az

[1] Lásd: Drei Jahre, 10. lap.

emlékezetes 1861. országgyülésen nem azt a megnyitó beszédet mondta el, melyet neki Bécsből leküldtek, de azt, melyet maga készített és melyet azon igen súlyos viszonyok közt a közvetítés szempontjából czélszerűnek tartott.

Éppen így vagyunk Apponyi személyiségének másik nagy gondolatával, a kormányzat gondolatával. Itt is megállapíthatjuk, hogy annak minden következéseit levonta. Nemcsak azon következését, hogy a hatalmat tiszteltté és hatályossá tegye, de hogy azt a közérdekre nézve hasznosítsa is. Nem kell azt gondolni, hogy az ancien régime rendszerében ezen eszme teljesen idegen és helyén kivüli volt. A XVIII-ik században egy egész sora a jelentékeny minisztereknek képviselte ezt a felfogást. Elég Turgot nevét említenem, ki, ha helyén megmarad, talán megóvja Francziaországot a forradalom veszélyeitől. A XIX. század kezdetén Stein és Hardenberg oly módon képviselték azt, mely méltán kihívja a dicséretet. Emlékeztem Metternichről is, kinek állandó tétele volt, hogy a monarkhia nincsen kormányozva. A magyar kormányférfiaknál, kik Apponyit megelőzték, ezen felfogás tulajdonképpen *terra incognita* volt. József nádorban megvolt az arra való képesség, de őt hátráltatta az udvar gyanuja. Reviczky, miként láttuk, más tésztából volt gyúrva mint elődjei és utódja, de egész tevékenysége a viszonyoknál fogva sem volt képes a negativ térből kibontakozni. Csakis Apponyinál találjuk nemcsak a megfelelő felfogást, de az öntudatos akaratot is a reform ügyét kézbe venni és dülőre vinni. Azon eszközök, melyekkel, különben a parlamentáris követelménynek hódolva, a követek tábláján rendszere számára többséget akart szerezni, később fognak megbiráltatni. De hogy a reform nála nem volt üres beszéd, tanusítják az 1847-ki kormányelőterjesztések, melyekre maga Horváth Mihály [1] is beösmeri, miszerint bennök mindazon fontos kérdések, melyek a nemzet életében előfordultak, kifejezésre is jutottak és megoldás elé vitettek. Ezen országgyülés tudvalevőleg Apponyi bukását pecsételte meg. A sors egy erősebb ellenféllel, Kossuthtal hozta össze, kit hozzá a nemzeti közvélemény támogatott és kinek egy külesemény,

[1] Huszonöt év, II. kötet 504. lap.

a februári forradalom, segélyére jött. Később, a hatvanas években, ismét felvette a tevékenység fonalát. Itt egy másik, szintén erősebb emberrel, Deákkal állott szemben, kinek politikáját hasonlóan egy külesemény, a königgrätzi csata, mozdította elő és érvényre is juttatta, még pedig honunk érdekében. Bizonyára mindezekben a történetnek örök törvényei nyilatkoztak meg. De mindamellett nem volna igazságos vele szemben egyszerüen azon tételt hangoztatni, hogy végre is magára vessen a politikus, ha az események, melyeknek eléje vetette magát, napirendre térnek felette, esetleg el is gázolják. Nem volna igazságos, mert hiszen hazánk történetének későbbi szakában voltak vezérlő kormányférfiak, a kik azt az eszmét, melyet Apponyi magáénak vallott, tudniillik a korona és nemzet közti közvetítés eszméjét — habár kevesebb jogczimmel, de magokra nézve több külső sikerrel — képviselték, még pedig egyáltalában nem az ország előnyére. Emberi számítás szerint jogosan feltételezhette ő is, hogy kedvező szelek fogják hajóját irányitani. Erre vonatkozólag Szemere közöl egy érdekes adatot. Az 1847-ki országgyülésen Apponyi neki azt mondta, hogy igaz ugyan, miszerint idáig a nemzeti ügy szolgálatában keveset tehetett. Ez onnan van, mert az országgyülés nem támogatta és így felfelé nem állott elég erősen. Ha azonban sikerülni fog az egész nemzet bizalmát megnyernie, meg fogják érni, hogy ezen alapon mennyi eredményt lesz képes felmutatni.[1]

Ez nem történt meg és éppen azért az elfogulatlan utókornak meg kell állapitani, hogy a sors irányában annyiban nem volt bőkezü, a mennyiben nem adta meg neki a teljes alkalmat képességeinek kifejtésére. Úgy vélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy egyéniségének részrehajlatlan méltatása valószinüvé teszi azon következtetést, hogy ha pályafutásának kezdete a hatalom érdekeinek kedvezett is, a viszonyok fejlődése megérlelte volna benne azon egészséges felfogást, hogy éppen ezen tényezőnek érdeke követeli a kormányzati

[1] *Szemere:* Graf Ludwig Batthyany, Arthur Görgey, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem ungarischen Freiheitskampfe Hamburg, 1852., II. kötet 35. lap.

akcziónak egy oly korrekturáját, mely a nemzeti közérzülettel az összhangot létesíti. Mert annyi bizonyos, miszerint a későbbi alkotmányos korszak kormányférfiainak eredendő büne, tudniillik a hatalomhoz való görcsös ragaszkodás, a felfelé való meghunyászkodás nála csakugyan feltalálható nem volt. És éppen azért, mert egész pályája ezen felfogás mellett bizonyít, ezen következtetés jogosult és teljes valószinüséggel bir.

Szécsen Antal [1] volt a pártnak diplomatája. Ezen meghatározást nem abban az értelemben kell venni, mintha a konzervativ akczióban a politikai tevékenységnek ezen szakmája lett volna az ő osztályrésze. De úgy kell érteni, hogy a nagy nemzetközi szempontok és vonatkozások voltak azok, melyek országlási felfogása számára az alapot és kiindulási pontot képezték. Politikai krédójának alfáját a monarchikus álláspont, a dynasztikus érzés alkotta. Az nála még elméletileg sem lehetett kérdés tárgya, hogy az egyeduralom a lehető legtökéletesebb államforma. Ennek jogczime, az isteni jog, a legitimitás azon elméletéből állott, melyet a bécsi kongreszszuson Talleyrand hozott forgalomba, és mely hivatva lett volna az emberiséget a forradalom vészeitől megmenteni, a polgári rend békés kikötőjébe vezetni. Ezen elmélet, mint a hogy azt a diplomácziának ezen nagymestere az ő felvilágosodott elméjével formulázta, nem tekinthető puszta visszaesésnek a középkori patriarkhális, patrimoniális tévelygésekbe, melyekről éppen elébb szóltam. Hanem ellenkezőleg a történeti jog érvényesülésére törekedett, azon elvont soi-disant természetjogi révedezésekkel szemben, melyek tudvalevőleg főként Rousseautól származnak és melyek alapján Robespierre és czimborasága a franczia forradalom politikai és társadalmi rendszerét akarták felépíteni, de oly módon, hogy csak rombolni tudtak. A jakobinusoknak a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében elkövetett irtózatosságai ellen a jogszerüség és a törvények uralmát akarta megállapitani. Nagyon érdekesen és tanulságosan jut a franczia forradalom elfajulá-

[1] Lásd szépen irt jellemrajzát *Thallóczy* Lajostól. Különlenyomat a »Századok«-ból.

sainak ezen meghatározása Szécsennek [1] egy röpiratában kifejezésre, melyet 1850-ben irt. Mint szintén a legitimitásnak kérdése, természetesen a különböző viszonyok által igényelt módosításokkal, a kellő méltatásban részesült Somssich Pál munkájában,[2] a hol ez érdemes politikus, ugyancsak azon években, az önkényuralom ellen a legitimitás nevében tiltakozott és kimutatta azon csorbát, melyet rajta ütni fog.

Ezen doktrina Szécsennél az uralkodóház iránti legnagyobb kegyelettel és odaadással. találkozott. A kultusz, melylyel az uralkodóház irányában viseltetett, teljesen hasonló volt azon érzéshez, melyet a franczia legitimisták a Bourbon-dinasztia iránt éreztek, mely nem egyszer a legnagyobb hősiességre és áldozatkészségre ösztönzött és például a Vendée küzdelmeiben, melyet maga Napoleon óriások harczának nevezett, világtörténeti nevezetességre tett szert. Fel van róla jegyezve,[3] hogy mint serdülő ifju, még Ferencz császár életében meghivatott, többi mágnáspajtásaival együtt, a bécsi Burgba egy úgynevezett Adolescenten-bálra és fogékony keblére mély benyomást tett az ősz császár tisztes külseje, atyai leereszkedése. Magam emlékezem, hogy nem egyszer, midőn róla és Ferdinándról beszélt, olyannyira elfogta az érzés, hogy szemei könnybe lábadtak.

Említettem mágnáspajtásait. Ezek nemcsak magyarok voltak, de az osztrák arisztokrácziának legelső családjaiból kerültek ki. Ezekkel később is, halála órájáig, a legbensőbb viszonyban állott. Ennek meg volt a maga politikai jelentősége, a szolidaritás azon kapcsánál fogva, mely a mostan vázolt korszakban a Lajthán inneni és túli főrendi világot egybekötötte. Nemcsak azon értelemben, hogy ezen két országrend a trónnak legfőbb támasza és oszlopa, hanem mert az arisztokráczia az, mely a birodalmi egységnek hivatott képviselője. Nem lehet tagadásba venni, hogy Szécsen politikai sarktételét a birodalomnak azon konczepcziója képezte, mely a Metternich nevével elválaszthatatlan összeköttetésben van.

[1] Politische Fragen der Gegenwart, I. fejezet.

[2] Das legitime Recht Ungarns und seines Königs.

[3] *Thallóczy* idézett munkája, 15. lap.

A magyar politikusok között Szécsent kell olyannak tekintenünk, ki a Metternich igazi tanítványa és követője jelzőre igényt tarthat. Ennek a viszonynak lehet nála azon szempont felépítését köszönni, melyet európai szempontnak nevezhetünk, és mely szempont Szécsen országlási rendszerében a központi eszmét képezi, mely körül logikai rendben a többiek csoportosulnak.

Szécsen ugyanis az európai konczertnek, vagyis az öt európai nagyhatalmasság: Ausztria, Anglia, Franczia-, Orosz- és Poroszország által, melyeket »Pentarchiá«-nak neveztek,[1] megállapított nagy nemzetközi rendnek volt embere. Úgy vette ezen európai rendet, mint a melynek a monarkhia képezi a tengelyét és éppen azért minden belpolitikai kérdést is ezen szempontból tekintett. Nem jelentette ezen felfogás nála sem Magyarország beolvadását a birodalomba, sem az abszolutizmust. Magyarország számára fenn akarta tartani azt az autonomiát, melyet birt, meg az alkotmány azon mértékét, melyet, mint előadatott, Metternich is szükségesnek látott, sőt a czélszerű módosítások- és javításoktól sem idegenkedett.

De miután meg volt győződve arról, hogy léteznek nagy európai érdekek, melyekkel az osztrák monarkhia sorsa egybe van kötve, miután másrészt arról is meg volt győződve, hogy hazánk megmaradása csakis ezen kettős követelményhez való ragaszkodás, t. i. az általános európai rend és a monarkhia nagyhatalmi állása által eszközölhető, természetesnek kell találni, hogy ezen két mozzanatnak elsőséget adott minden más érdek felett.

Mai ösmereteinkkel nem nehéz ezen felfogás tévedéseit kimutatni. Nemcsak azon alapon, hogy a Metternich által fenntartott európai rend összeomlott, de főleg azon, hogy ezen konczertbe minden európai állam saját egyéniségének exigencziáival lép be és követeli azok elösmerését. Az államok nemzetközi helyzetére nézve nem az általános európai követelmények,

[1] Lásd erre vonatkozólag *Metternich:* Ausgewählte Schriften, I. k. 219. lap., továbbá a már említett »Die Pentarchie« czimű munkát, mely 1839-ben az orosz kormány megbizásából iratott, *Treitschke:* Deutsche Geschichte, IV. kötet 540. lap.

de saját gyarapodásának életfeltételei a mérvadók. A mi pedig Magyarország helyzetét a monarkhiával szemben illeti, erre való nézve mindig saját jóléte és politikai súlya az, a mi határozó s a döntő természetü mozzanatot képezi. És ha meg lehet állapitani azon politikai tényt, mely azóta kétségtelenné lett, hogy t. i. hazánk feláldozása a birodalmi egység molochjának azt a katasztrófáktól meg nem mentette; ha másrészt bizonyos az, hogy Magyarország állami megszilárdulása a kettős monarkhia erejének oszlopa: akkor kétségtelen, hogy az osztrák régime legsikeresebb tipusa, a Metternich-féle rendszer, szintén csak egy lánczszem volt a balvégzetü kisérletek hosszú sorában.

Viszont azonban a tárgyilagos itélkezés követelményeinek tartozunk annak beösmerésével, hogy akkor, mikor Szécsen országlási rendszerét kiépítette, ezen kérdések nem voltak annyira tisztázva mint jelenleg, valamint a külső sikernek hatalmas érve is mellette nyilatkozott.

Imént említettem a történeti jogot. Szécsen politikai krédójának második sarktételét éppen ezen követelmény tiszteletben tartása képezte. A megerősített birodalmi tanácsban, melyről elébb szóltam és melynél a fővezéri szerepet ő játszotta, tőle származott az úgynevezett *történeti politikai személyiségek* elmélete, melyet oly módon kivánt a monarkhiára alkalmazni, hogy annak egyes tartományait, például Csehországot, Tirolt és ezeknek partikuláris érdekeit nem akarta a merev osztrák központosítás Procrustes-ágyába szorítani.

Sikra szállott tehát a központositási fanatizmus ellen, a melynél azon ösmert lélektani tünet, a szélsőségek érintkezése, ujonnan megnyilatkozott. Tudvalevő ugyanis, hogy Stadion, a ki 1848. év végén Schwarzenberggel miniszter lett és a kire a birodalom berendezése bizva volt, a franczia forradalom egységesítő és nivelláló irányzatától áthatva, a birodalmat departementekre akarta osztani. Ezzel szemben állította fel Szécsen elméletét olyképpen, hogy a különféle országok történet-politikai individualitása tulajdonképpen a monarkhia egyes részeinek nemzeti, történeti és politikai fejlődésének egybefoglalása. Ez a fogalom az, melynél fogva csak magyar királyság létezik és nem dunai, tiszai vagy kárpáti kerület,

valamint hogy nincs troppaui vagy salzburgi departement, hanem két ország, Salzburg és Szilézia.

A magyar alkotmány és kormányzati szervezet kontempláncziója is ezen szempontból történt. Úgy vette azt az ő 48 előtti formája- és tartalmában, mint a melynek lényeges részeit az ország érdekében fenn kell tartani. A mennyiben pedig átalakításra szükség van, annak ugyancsak csinján, lehető kimélettel, főleg nem rögtönözve kell történni, mert az ő hitvallása is volt: *non datur saltus in natura,* nincs ugrás a természetben. Itt sem vette figyelembe, hogy a nemzet akkori alkotmánya nem a szabad fejlődés eredménye, hanem hogy azon lidércznyomás folyománya, mely a mohácsi vész után reá nehezedett. Nem vette észre, hogy azon öltöny, melyet a nemzetre Bécsből szabtak, szükké vált immár a fejlődés és növés számára és hogy ha idejében nem tágíttatik, akkor a duzzadó erő a foszladozó öltéseket s a szövetet szétrepeszti.

Szécsen Antal nagy tehetségekkel megáldott ember volt. Kiváló módon meg volt áldva a kifejezés képességével, szóban és irásban egyaránt. Irodalmi munkássága, melynek idejét életének későbbi korszakában szentelte, általános elösmerésben részesült és maradandó értékkel bir. Szólási tehetsége, debatteri minősítvénye olyan volt, hogy ámbár nélkülözte a tetszetősség varázsát, mégis képes volt a legmagasabb igényeknek megfelelni. Nagy nyelvismereteinél fogva bizonyára akár a német, akár az angol és franczia parlamentben az elsők közé tartozott volna. A megerősített birodalmi tanácsban, mint már említém, ő volt az, ki a legjobb osztrák szónokokat, mint például a hirneves költőt, gróf Auersperget, ki Anastasius Grün álnév alatt irt, elhomályosította. Mikor 1870-ban Londonba küldetett, hogy a monarkhiát egy a Fekete tengert illető diplomácziai értekezleten képviselje, nem egyszer rögtönözve oly nagyszabásu beszédeket tartott, melyek úgy tartalmuk, mint formájuk által általános csodálkozást keltettek.

Ösmeretei a politikai irodalom terén oly nagyméretüek voltak, hogy e tekintetben csakis Eötvös versenyezhetett vele, ki azonban túl is szárnyalta őt. Habár ezzel szemben Szé-

csennek előnye Eötvös fölött abban állott, hogy ennek működése sokoldalubb levén, nem lehetett oly konczentrált.

Szécsen felszólalásai azért voltak oly igen becsesek, mert egész tudása bennök megnyilatkozott. Az, a mit komprehenziv felfogásnak, pragmatikus tudásnak nevezünk, képezte azon nagy keretet, melybe előadása beilleszkedett. A történeti fejlődés követelményei, más országok intézményei és az azokból merített tapasztalatok, elsőrangu helyet foglalnak el tartalmas érvelésében. Ezek képezik azon háttért, melyből az kiemelkedik. Igen becses ebben az irányban az a beszéde, melyet 1866. április 16-án a kiegyezést megelőzőleg tartott.[1] A beszéd főleg azért becses, mert a kérdések fontosságánál fogva alkalmat ad Szécsen észjárásának minőségét megösmerni. Nehány pontjának felemlítése talán tárgyilagos érdekkel bir. A jogfolytonosság elvének kiemelése mellett, mely akkoron Deák politikájának alapján az egész helyzetet uralta, Szécsen különösen hangoztatta a kiegyezés politikai jellegét, jelesen azt a mozzanatot, hogy ezen kiegyezéstől függ az egész monarkhia fenn- és együttmaradása, ezt a szempontot tehát figyelmen kivül hagyni nem szabad.

Helyes történeti felfogást találunk azon megfigyelésben, hogy a törekvés a monarkhia területén egy hatalmas birodalmat alkotni nemcsak az uralkodóház, de minden jelentékeny történeti személyiség politikája volt, még pedig hosszu századok folyamán. Így cseh Ottokár és Hunyadi Mátyás, kik pedig a Habsburgok ellen síkra szállottak, tulajdonképpen egy politikai eszmét szolgáltak.

A parlamentáris rendszer természetét és előfeltételeit illetőleg hasonlóképpen nem egy tartalmas tételt hangoztatott. Ilyen az, hogy a parlamentáris rendszer százados fejlődés eredménye, melyet irott szabványokkal dekretálni nem lehet. Igen szépen hozta fel a hirneves politikai bölcselő, Sieyès, mondva csinált alkotmányának példáját, mely a franczia forradalom rövid életü alkotmányai közt teljes fiasco-t csinált, pedig nem czélozott mást, mint azon intézkedéseket,

[1] *Toldy* István: A magyar politikai szónoklat kézikönyve, II. kötet 70 dik lap.

melyek közvetett hatásukban az angol rendszer lényegét alkotják, egyenes és közvetlen uton életbe léptetni. Észrevette a parlamentáris rendszer elfogadása és meghonosításának veszélyeit, a többség ellensúly nélküli diktaturáját, a kormány felelősségének fikczióvá való sülyedését, mely a többség által támogatva, tetszés szerint sértheti és lábbal tapodhatja a törvényt.

Úgy vélem, e szemelvények elégségesek arra, hogy feltüntessem azt, a mit Szécsen politikai észjárása minőségének neveztem. Végezetül még azon állítását kivánom hozzátenni, melyet ugyanekkor a közélet sikereinek legfőbb tényezőjéről mondott, t. i. hogy a tiszta álláspontokat és határozott meggyőződéseket tekinti azoknak forrása gyanánt. Ezek a tényezők, melyek felett oly nagy mértékben rendelkezett, nem hozták meg számára az óhajtott eredményeket. Hogy nem hozták meg a siker tényleges biztosítékát, a közvélemény támogatását, azt természetesnek kell találni. Valamennyi elvbarátja között talán Szécsen volt legkevésbbé arravaló ember, hogy a nép kegyét megnyerje. Annál csodálatosabb, hogy, a mi szintén nagy következményeket vonhatott volna maga után, a felülről való felkarolás és a megfelelő polczra való állítás hasonlóképpen nem szerepel Szécsen pályafutásának mozzanatai között. Nem legalább abban az irányban, a mely érdemeinek megfelelt volna. Úgy vélem, hogy a monarkhia külügyeinek vezetése képezte nemes becsvágyának tárgyát és bizonyára ezen fontos állást a legnagyobb díszszel és méltán töltötte volna be. Mi volt annak oka, hogy mellőztetett, arra nézve választ nem tudok adni. De a dolog megtörtént és a maga jelentőségében ki is egészíti azon tapasztalatok összegét, melyeket a konzervativek kivétel nélkül szereztek és melyek oly sajátszerüen illusztrálják azon állapotot, mit Széchenyi István »két pad közötti helyzetnek« nevezett. Ez a tanulság intelmül szolgálhat későbbi időkre is.

Még most is előttem látom Dessewffy Emilt, a mint az ötvenes évek végén — midőn mintegy sejtelemszerüleg éreztük, hogy az önkény rémes éjszakájának vége és hogy a szürkületből kezd immár a hajnal pirja kibontakozni — egyik akadémiai nagygyülésen elnökölt. Finom, szellemes arcz, haja régi módi szerint úgy fésülve, hogy fején egy kis bubot csi-

nált. Kissé monoton, de elég kellemes hangon mondotta el nagy jelentőségü beszédét. Különösen két dolgot hangsúlyozott, melyek általános figyelmet keltettek, főleg azért, mert mindenki mélyebb értelmet tulajdonított azoknak. Az egyik az, midőn bejelentette, hogy az akadémia is a házépítők sorába lépett, mostani fényes palotájának alapvetésével, mert ebben sejtettük a közel jövő teendőjét, az uj életre ébredő alkotmány és állam alapvetését. A másik az a tősgyökeres magyar kifejezése volt: *nem tágitani fogytig hivatásunk teljesitésében.* Ebből szintén megértettük, hogy az nemcsak az irodalmi, de az összes nemzeti tevékenységnek szólt. Ennek az intelemnek hangoztatására különösen is hivatva volt, mert kétségtelenül következetes erély, lankadatlan munkásság jellemezte Aurélnek ezen öccsét, ki annak ragyogását komoly tartalmassággal pótolta. Ő volt a konzervativeknek pénzügyére, publiczistája, sőt bizonyos tekintetben mindenese, ezt a kissé köznapi meghatározást legjobb és szellemibb értelemben véve. Épen úgy, mint Aurél, egész passzióval jelent meg a megyegyülésen. Nemcsak Szabolcsban, de Pesten is, minden nagy kérdésben ott találjuk nevét, a mint az ellenzék vezérférfiaival szemben kiáll a síkra. Bátyjának korai halála után átveszi a »Világ« szerkesztését, mely nevét »Budapesti Hiradó«-ra változtatta és melynek azon nehéz feladat jutott, hogy a »Pesti Hirlap« hatalmas gárdájával megküzdjön. Valóban elsőrangu pénzügyi kapaczitás volt, nemcsak elméleti, de gyakorlati tekintetben. Még 1841-ben jelent meg »Alföldi levelek« czimü munkája, melyet Deák Ferencznek ajánlott. Ebben felölelte az összes közgazdasági kérdéseket, az urbért, közmunkákat, közlekedési eszközöket, bankokat, a földhitelt, a házi adót. Ő is szükségét látja a nemesség megadóztatásának, különösen kiemelte a közvetett adók fontosságát, mely tér akkor egészen parlagon hevert. Kossuth is [1] dicsérettel halmozza el munkáját és a magáénak vallja azon programmot, melyet tartalmaz.

Épen úgy helyén volt ottan, a hol az elmélet tételeit az élet valóságaira kellett alkalmazni. Ellentétben fivérével,

[1] »Pesti Hirlap«, 1842. április 28. szám.

kitünő gazda volt, vagyonát rendbe hozta, mint a hogy azt tette az akadémia pénzügyeivel, melynek palotáját felépítette; mint ahogy mostoha viszonyok között alkotta és szervezte a magyar földhitelintézetet. Országos csapás volt, hogy a 67-ki kiegyezés előtt elhalálozott. Bizonyára az ő szakavatott tanácsai mellett az akkori pénzügyi rendezkedés nem történt volna oly igazi kontár módon meg, mint ahogy az nagy hátrányunkra a törvénykönyvbe beigtattatott.

Nem volna helyes Dessewffynek az önkényuralom alatt kifejtett munkásságát hallgatással mellőzni. A munkának oroszlánrésze neki jutott, fizikai és szellemi tekintetben ő volt az, ki legtöbbet tett. Kónyi Manó igazán hangyaszorgalommal összeállított nagy művében, mely nemcsak Deák életére, de az egész kor történetére nézve elsőrangu forrásmunkának tekinthető, számtalan becses adatot és okmányt közöl, mely némileg fogalmat ad arról, a mit ez ernyesztő és csüggesztő korszakban véghez vitt és teljesített.[1] Valóságos »*perpetuum mobile*« volt, folytonosan utban, Sárospatak, — mely az ellenzéki »Fronde« főhadiszállását képezte — Pest, Bécs és az ország többi részei között, a szerint, a mint értekezni, rábeszélni, emlékiratokat, tervezeteket kidolgozni, átnyujtani, felvilágosító megjegyzésekkel kisérni kellett. Mihelyt egy kis rés kinálkozott, mihelyt a helyzet egy vagy más árnyalata jelentkezett, vagy egy ujabb szereplő lépett a bécsi Paprika Jancsi bódé szinpadára, Dessewffy azonnal kész volt a maga fogalmazványaival. Kezdve az emlékiratokon, melyek kritikát, sérelmeket, óhajokat tartalmaznak, egész a fejedelmi diplomáig, vagy egy részletesen kidolgozott államcsiny tervezetéig, mely az átmenetet létesítette volna, minden képzelhető variatiója az államiratoknak, ezermesteri gyorsasággal fogamzott meg termékeny és leleményes agyvelejében. Van ezen emlékiratok közt egy,[2] melyet 1859-ben adott át Rechberg akkori külügyminiszternek s melyet remekműnek kell mondani. A hatalmon levő rendszer s annak főemberei, Schwarzenberg Felixen kezdve, oly megsemmisítő kritikában részesülnek, melyet sem

[1] Lásd idézett munka, II. kötet 198—271. lap.

[2] U. ott, II. kötet 202. lap.

akkor, de azóta sem mult felül semmi. A maga egészében kell olvasni, miután nem egy oly vonatkozást és megfigyelést tartalmaz, a mely ma sem vesztette el értékét. Hogy szókimondás és bátorság szempontjából mit produkált, elég arra utalni, mikor egy rövid párhuzamot vont az alkotmányos és az elnyomott Magyarország között. Hivatkozott ugyanis arra, hogy 1809-ben az ország ellenállott Napoleon császár felhívásának és hű maradt az uralkodóházhoz, mely nálunk menhelyet is talált. Most pedig, 50 év után, ott vagyunk, — így folytatja — hogy, ha az ország hangulatának tiszta képét akarnók vázolni, ezt leghívebben úgy tehetnők, ha jobbra és balra III. Napoleon császárt és II. Sándor orosz czárt rajzolnók, közvetlenül előttük pedig Magyarországot, mely térden állva és összekulcsolt kezekkel könyörög hozzájok, hogy ám tessék az országot meghódítani.

Említettem már előbb korai halálát, mely közvetlen a kiegyezés előtt következett be és azon veszteséget, mely abból származott, hogy annak pénzügyi megállapodásába be nem folyhatott. Ez a veszteség politikai tekintetben is nagy volt, nemcsak azért, mert oly kiváló egyéniség az akkori képviselőház politikai súlyát fokozta volna, de különösen azért, mert többi konzervativ barátjai közt ő volt az, a ki azon közvetítési kisérletben, az októberi diplomában, nem volt érdekelve és így átmenetet képezhetett volna közöttük és Deák között, a mi kétségtelenül a közügynek csak javára szolgált volna; mert azt a nagy politikai és szellemi tőkét, melyet képviseltek, csakugyan értékesíthetik vala.

Föl kell még említeni Szögyényi Lászlót, az ország egyik elsőrangu kormányzati tehetségét, ki finom, megnyerő modorával, engesztelő természetével, a békés megoldások utait egyengette. Ott volt az akkoron még ifjabb Majláth György, a nagytekintélyü országbiró, idősebb György, fia, ki általánosan feltünt erélyes férfiusága, tömör, tartalmas ékesszólása által, melyben még politikai ellenfelei is korát meghaladó államférfiui felfogást találtak.[1] Nem különben Somsich Pál, a klasszikus hajdankorra emlékeztető behizelgő ékesszólásá-

[1] *Kovács:* Az 1843-ki országgyülés naplója, III. kötet 143. lap.

val, kit egyedül tartottak képesnek Kossuthtal szemben felvenni a keztyüt.

Ezek voltak a vezérek és a vezérkar. Kétségkivül szellemi képességeiknél fogva alkalmasak arra, hogy a hadjáratot, ha nem is győzelmessé, de minden esetre kétessé tegyék, annyival inkább, mert hiszen a kormánybefolyás és a pénzerő — a mit Montecucculi a háboru első kellékének tekintett — minden esetre inkább rendelkezésökre állott mint ellenfeleiknek. Ha ezen emlékezetes mérkőzés mégis rosszul végződött, úgy a hiba a viszonyok hatalma mellett a seregben, valamint a strategia- és taktikában keresendő.

A dolog úgy is volt. Nem lehet azt mondani, hogy nem lett volna konzervativ tábor, de katonai érték és megbizhatóság szempontjából nem igen vitték többre, mint Falstaff halhatatlanná vált csapatja. Igen jellemző, hogy Széchenyi ugyanakkor, mikor kormányhivatalt vállalt, mikor kézzellábbal magyarázta, hogy a kormányt támogatni kell, éppen olyan határozottan kijelentette, hogy a konzervativ párthoz nem tartozhatik.[1] Erősen elitéli,[2] mert bűnösnek tekinti, ezen párt egyik alkotó elemét, a megcsontosodott konzervativeket, ez »antediluviánus exemplarokat«, kik a világ kerekeit meg akarják akasztani.

Jöttek, mint legnagyobb kontingens, azután a hivatalnokok,[3] a kik már az által, hogy hivatalt vállaltak, népszerütlenekké lettek és lehetőleg kétszinüen viselkedtek, mert például tömegesen léptek be a védegyletbe. Szereplésöket képmutatás jellemezte, felfelé adták az alázatosokat, lefelé játszották a szegénység vértanuit.[4] Közéjök tartoztak a renegátok, kik különösen az adminisztrátori rendszert oly gyűlöltté tették. Végre ez úgynevezett bocskoros nemesség, mely a megvesztegetés ördögének áldozva, sötét lapokat irt bele a választások krónikájába.[5] Az összegező itélet abban jut kifeje-

[1] Lásd Politikai programmtöredék munkája előszavát.

[2] U. ott, 161. lap.

[3] Stefan Victor, Erzherzog von Oesterreich, 195. lap.

[4] *Széchenyi* naplói, 463. lap.

[5] *Kemény* Zsigmond becses cikksorozata: »A korteskedés és ellenszerei«, a »Pesti Hirlap« 1847-diki folyamában, május 6. és következő számok.

zésre, hogy Széchenyi kimondja, hogy az egész kompániának sok az alja,[1] éppen úgy, mint ahogy Apponyi[2] panaszkodik pártjának selejtes elemei miatt, melyeket, mihelyt többségre jut, ki is szándékozik rostálni. A strategiáról úgy mint a taktikáról később lesz alkalmam szólni.

VII.

Ha már most a konzervativ párt helyzetével szemben az akkori szabadelvü pártét teszszük megfigyelés tárgyává, ott egészen ellentétes állapotot találunk, a melynek egyik legfontosabb mozzanata abban jut kifejezésre, hogy majdnem az egész nemzet az, mely annak zászlaját követi. Mielőtt erről szólunk, előbb valamit kell mondanom a »szabadelvü« névjelzőről, mert ennek, úgy mint a »konzervativ« névnek is, megvan a megfelelő jelentősége. A »liberalizmus« mint jelző és a »liberális párt« elnevezése hozzánk külföldről importáltatott. A kifejezés maga, mint tudjuk, deák eredetü és a derék Pariz Pápay Dictionáriumában, — mely akkor az egyedüli magyar-latin szótár volt, — »tisztes, adakozó, bőkezü embert« jelent. Ebben az értelemben használták, sőt használják az angolok, francziák, sőt spanyolok még ma is.[3] A liberalizmus fogalmának meghatározásánál különösen hangsúlyozza a nézpontok magasságát, az érzelmek nemességét. Ugyancsak ezen forrás szerint, a kifejezés ilyen értelemben először Chateaubriandnál fordul elő a Génie du Christianisme hirneves munkájában. — Természetes, ha a kifejezést ezen tág, tulajdonképpen inkább lélektani értelemben veszszük, akkor a fogalom oly régi, mint az emberiség maga, mert nem létezhetett oly primitiv műveltségi fokozat, melynél az emberi kebel tárházában ilyetén érzelmek ne fakadtak volna. Az emberiség nem lett volna képes az anyagiság alantas rétegeiből fölemelkedni; — nem az előitélet, babona sivár tényezőivel megbirkózni, melyek soha sem voltak oly hatalmasok

[1] Naplói, 500. lap,

[2] U. ott, 498. lap.

[3] Lásd *Block:* Dictionnaire général de la Politique, II. kötet 189. l.

mint az emberiség őskorában. Sőt talán így van a dolog szűkebb, vagyis politikai értelemben is. Maga Deák Ferencz[1] mondotta azt, hogy a küzdelem a szabadságért, vagyis az önkény ellen, oly régi, mint az emberiség maga.

Nem igen létezett az emberiségnek oly primitiv korszaka, melyben ne találkoztak volna egyes elszánt férfiak, kik a hatalmaskodás ellen síkra szállottak. De azért az elnevezés mint pártjelző ujabb keletü. A napoleoni háborúk után, a spanyol alkotmányos tusákban kezdett szerepelni, és innen indult európai körutjára. Az ellenzéket *liberálisoknak* nevezték, megkülönböztetve az udvari párttól, a *servilesektől.*[2] Tulajdonképpen ezen párt a franczia Constituante 1789-iki elveit akarta megvalósítani. Ezen mozzanat is hozzájárult ahhoz, hogy a franczia publiczisták az említett országgyülés által meghatározott és már hivatolt emberi jogok deklaráczióját,[3] melyet általánosan az egyéni szabadság és jogosítványok magna chartájának szoktak tekinteni, úgy tüntetik fel, mint a szabadelvüség nemcsak franczia, de általános európai értelemben vett programmját. Az idézett jeles iró[4] azt mondja továbbá, hogy ezen párt különösen azon országokban is kezdett alakulni, melyekben a szabadság ügye még nem érvényesült, a mi a nagykoruságra való törekvést, a kormányzati gyámkodás alóli felszabadulást jelentette. A XIX-ik század első felében az európai szárazföldön csakugyan mindenütt tüntek fel irányzatok, melyek a korlátlan hatalom túlfeszítésével és a középkori elzárkózottsággal szemben a szabadságnak utat akartak nyitni. Politikai, lelkiösmereti, közgazdasági szabadság, egyszóval az egyénnek szabadsága, ez volt azon bűvös jelszó, mely Spanyol- és Olaszország narancserdőitől kezdve az Északi tenger zordon partvidékéig minden nemesen érző keblet mozgásba hozott.

Ezen eszmék ereje volt az, mely 1848-ban azon hatalmas fölindulást hozta létre, melynek folytán rendszerek buktak, trónok ingadoztak, sőt el is tüntek a föld szinéről.

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, II. kötet 315. lap.

[2] Lásd *Baumgarten:* Geschichte Spaniens, I. kötet 529. lap.

[3] Lásd egyebek közt *Laboulaye:* Le Parti libéral, 290. lap.

[4] U. ott, 4. lap.

Elébb, midőn a konzervativ pártról szóltam, rá kellett politikájának európai hátterére is mutatnom. Ezt kivánom cselekedni a szabadelvü pártot illetőleg is, miután itt hasonlóképpen egy neme a külhatásnak észlelhető. A dolog előadásomnak ezen pontján annyival fontosabb, mert míg a konzervativeknél e külső hatás eljárásuknak igazolása gyanánt hozatott általam fel, a szabadelvü pártnál ezen mozzanat összeköttetésbe lép a reformmunkának tartalmával, természetesen világot is vetve azon mozzanatra, hogy az említett tartalom mennyiben képvisel idegen importot, mennyiben tekinthető eredetinek.

Ki kell mindjárt mondanom, összhangzón egy elébbi tétellemmel, hogy e befolyás inkább közvetett, mintsem egyenes természetü volt. Igaz, hogy kimutatta azon szolidaritást, mely az európai nagy áramlatok és a nemzeti törekvések között létezett, melynek nagy jelentősége előtt szemet hunyni nem lehetett. De más oldalról, ha meg is történt az, hogy bizonyos eszmék és gondolatok átültettettek a hazai földbe, sőt egyes intézkedés és intézmény példa gyanánt szolgáltak a hazai politikusok előtt, még sem lehet kétség az iránt, a mint már arra hivatkoztam is és később is be fog igazoltatni, hogy reformalkotásait nagyban és egészben, különösen a lényeget tekintve, nemzetünk saját képére teremtette; valamint oly emberekkel is rendelkezett, kik a magok lábán állottak, saját fejökkel gondolkoztak és a külföld szellemtelen majmolására szorulva nem voltak.

Mindennek daczára eme tisztán szellemi hatásokkal foglalkoznom kell. Jobban megértjük a kort, az embereket. A kort, ha ösmerjük az eszmeáramlatokat, melyek környezték; az embereket, ha tudjuk, mivel táplálkoztak.

Jobban megértjük az eseményeket, hiszen nálok is befolyást gyakorolt a keret, mely körfutamuknak határait képezte. A mondandók ez áramlatoknak tartalmát a legfelületesebben érintik, miután e tartalom oly gazdag, hogy róla köteteket lehetne irni, a mint hogy irtak is. Az a futólagos, mondjuk, bibliografikus jellegü vázlat, melyet itt, épúgy mint elébb a konzervativ irányra nézve nyujtottam, inkább utbaigazítás gyanánt szolgál azok számára, kik e kérdést beha-

tóbban kivánják tanulmányozni, a mit az meg is érdemel. Részben ki is egészíti azokat, a miket a sajtóviszonyokról mondottam, a kettő együtt az informácziót megfelelőbbé teszi.

Kezdem a dolgot Angliával. Említettem Burke-ot és művét a franczia forradalomról, mely egy nemét a konzervativ kredónak képezte. De fellépése megtalálta ellenlábasait, kik a franczia nagy mozgalom egészséges gondolatának védelmére keltek. Irodalmi téren ott volt Mackintosh: Vindiciae Gallicae művében, mely méltó népszerüségre tett szert. De ezen hatáson túltett kebel- és politikai barátjának, Foxnak, Anglia egyik legelső szónokának magatartása, ki is Francziaországnak tüneményes átalakulásában az emberiség egyik legnagyobb és legörvendetesebb cselekményét látta.[1]

Ennek a magatartásnak következtében közöttük a barátság megszakadt, a mi a parlamentben egy drámai jelenetre adott alkalmat, mely nem egy embert könnyekre indított.[2] Fox politikája azonban kisebbségben maradt. Anglia nemcsak hogy háborút izent Francziaországnak, de a reakczió szele végigsüvöltött a szigetország szabadelvü intézményein, melynek, igaz, csak ideig-óráig, nem egy esett áldozatul, például a Habeas corpus törvény, a sajtó- és gyülekezési szabadság. Vissza kellett mindent hódítani és azon évek, melyekben a 48-as nemzedék felnőtt, látták Angliában a liberalizmus sikerült küzdelmét, mely ezen jogosítványokat kiszabadította bilincseikből, sőt azonkivül mindinkább tért foglalt. A mint e küzdelmek folytán a toryk felvették a konzervativ nevet, úgy történt a whigeknek szabadelvü elkeresztelése is.

Ha ezen küzdelmekről szólok, nem lehet lord Brougham nevét hallgatással mellőznöm, ki az 1830-diki reformbillnek egyik értelmi szerzője volt. Ez vetett véget a hűbéri Angliának és nyitott utat a demokrácziának. Szalay László felfogta nagy jelentőségét és azért idézett munkájában[3] helyt adott neki úgy mint szónoknak és irónak, ki a szabadelvü esz-

[1] *Pauli:* Geschichte Englands, II. kötet 73. lap.

[2] *Szalay* László: Államférfiak és szónokok könyve, 53. lap.

[3] Lásd: Államférfiak és szónokok könyvében az életrajzot.

mékért küzdött hiven és ernyedetlenül. Munkáira [1] ő tett engem figyelmessé.

Ezek közül különösen az első, ha nem is felel meg a rendszeresség követelményeinek, mint a hogy ez angol munkáknál rendesen történni szokott, mégis nagy tudással és, a mi a fődolog, a politikus gyakorlati felfogásával van irva. Nem szürke elmélet az, hanem Göthe szerint az élet arany fája sarjadzik belőle.

Igen erős a történeti része, a különféle államformákat: monarkhiát, arisztokrácziát, demokrácziát azon pozitiv képződések alapján ismerteti, melyek tényleg léteztek és működtek. Egészen úgy vagyunk könyvével, mintha az alkotmányok egy nagy tárházába lépnénk be és egy szakértő megmagyarázná midnegyiknek hiányait, valamint jó tulajdonságait, hogy közöttük választhassunk. Helyes megfigyelést tanusít például azon tétele, hogy a hol teljes népuralom van, ott mindig demokrácziáról beszél, miután a köztársaság kifejezés a fogalmat nem adja vissza tisztán. Ösmeretes, hogy Spárta arisztokratikus jelleggel birt, viszont Lengyelországnak királya volt, mégis köztársaságnak hivatott.

A végleges konkluzió a korlátolt vagy a vegyes kormányforma mellett foglal állást, melyben egyeduralmi, arisztokrata és demokrata elemek vegyülnek. A hajdankor nagytekintélyei is: Aristoteles, Polybios, Cicero az ilyen alkotmányt tartják a legjobbnak, mint szintén Tacitus is, ki azonban bizonyos skepsissel tekintette a dolgot, mondván: »e kormányformát könnyebb dicsérni, mint megvalósítani«.[2]

Kettős előny származik belőle. Egyrészt az államélet többoldalusága, másrészt a különféle hatalmi tényezők kölcsönös ellensulyozása, mi a korlátlan hatalom fékezése volt.

Ennek az eszménynek az angol alkotmány leginkább megfelelt, melynek szervezetét és működését Brougham úgy irja le, mint az a mult század első felében szemei előtt állott. A reakczió korszakában irva munkáját, természetes, hogy a szabadsági biztosítékok kiemelésére helyezte a hangsulyt.

[1] Political Philosophy III. kötet, továbbá The British Constitution.

[2] Annales, IV. könyv 33. fejezet.

Nagy szerepet játszottak ezek között a sajtó-, a gyülekezési szabadság, valamint az esküdtszék. A szankczióra nézve egészen az aranybulla ellenállási záradékának álláspontjára helyezkedett, ezt tekinti szabadságuk zárkövének. Eredeti jelenség, hogy ezt az angol alkotmányról irt művében fejtegeti, mely magának Viktória királynénak volt ajánlva.

Annak a korszaknak legfontosabb kérdését képezte a rendiségből való átmenet a képviseleti alkotmányra. Brougham a képviselet krédóját, elvontan a kormányhozi viszonytól, — Canons of representative system — a következőkben állapítja meg. A képviselő közjogilag és politikailag nem kerületét, de az országot képviseli; utasítások által nem köthető meg, vissza nem is hivható. A képviselőnek és képviseletnek függetlenségét nemcsak felfelé, de lefelé is meg kell őriznie. Nyomást rájok gyakorolni nem szabad; habár a közvélemény óhajait nyilváníthatja és az eljárást birálhatja.

A választás egyenes, közvetlen legyen, minden állampolgárnak kell az aktiv és passiv választási jogosítványt birnia, csakis a törvényes korlátok — kór, lelki betegség és nem feddhetlen előélet — jöhetnek tekintetbe. Úgy kell a képviseletet berendezni, hogy a társadalom minden nagy érdekköre kifejezésre jusson. Megfelelő rendszabályok alkalmaztassanak a választók függetlenségének biztosítására, ugy a vesztegetés, mint illetéktelen befolyás ellen.

Ezek a tételek ma közhelyszámba jönnek, de éppen ezen körülmény bizonyítja fontosságukat akkor, midőn felállíttattak.

Midőn Broughammal foglalkozom, az Edinburgh Reviewnek is kell néhány sort szentelnem, annyival inkább, miután az idén tölti be alapításának századik évfordulóját, melyekből majdnem ötven éven át én is szerény olvasója valék. Elébb már több izben említém e nagybecsü folyóiratot, melynek Brougham egyik oszlopa volt. E folyóirat a reakczió legsötétebb éveiben alakult, és igazán világító tornyot képezett a tévelygő hajósok számára. A római perjog ösmert tétele: *Judex damnatur, cum nocens absolvitur* (a birót elitéljük, ha a bűnös felmentetik) volt jelszava, melyet különösen a föld hatalmasaival szemben gyakorolt, védve az üldözött ügyet,

sujtva az önkénykedőt. Mindez igazán birói nyugalommal és komolysággal történt, valamint azzal a szellemi felsőséggel, mely a biró itélkezésének súlyt kölcsönöz.

E folyóirat nálunk is el volt terjedve. Említettem, hogy Dessewffy Aurél is irt bele, valamint erre a mintára Eötvös, Trefort és Szalay csinálták meg a Budapesti Szemlét, még a külsőségre is figyeltek, a kék és sárga kötést alkalmazva, mely az angol liberálisok szine volt.

Azon hires irói csoport között, kik az angol kiadványt támogatták és a liberalizmus zászlaját lobogtatták, legnagyobb népszerüségnek és olvasottságnak örvendett Macaulay. Úgy nálunk is, mint mondhatni az egész világon, fényes szónoki és irói tulajdonságok őt tették ismeretessé. E mellett törhetlen hűség és bizalom jellemezte működését, mely a legkedvezőtlenebb viszonyok közt is lelket és bátorságot öntött az emberekbe. Anglia a szabadság klasszikus hazája és szerinte e nagy hivatáshoz hűtlen nem lehet. Ebből kifolyólag azt a szünetet, mely a fejlődés menetében a konzervativ visszahatás által állott be, hasonlítja a tenger őrületéhez dagály idejében. A ki ezt rövid ideig szemléli, látja, hogy a hullámok előre és hátra is mennek, de a ki huzamosabban figyel reá, az előtt az előremenetel kétségtelen.[1]

Meg is mondja választóinak 1839-ben Edinburghban,[2] hogy, bár győzelmesnek látja a konzervativ reakcziót, ő megmarad pártja mellett most, mikor az vereséget szenved, mint tette akkor, mikor győzedelmeskedett. Ennek a pártnak lehet köszönni Anglia minden nagy reformját, úgy a polgári mint lelkiösmereti szabadság terén. A XVII-dik században ez állította talpra a parlamentet, a XIX-ben megtisztította azt a visszaélésektől. Élete végnapjáig hű fog az elvekhez maradni, melyeket ha az elfogultság felhői el is homályosítanak, a halhatatlan igazság fényénél fogva; mely bennök ragyog, mégis keresztültörnek rajta.

Jóslati képesség nyilatkozott meg e szavakban. Az eszméknek ereje éppen abban jutott kifejezésre, hogy a konzer-

[1] Critical and historical Essays, II. kötet 30. lap.

[2] Speeches, 88. lap.

vativ pártot, illetve annak vezére, Peel Róbert, mint ahogy erre más összeköttetésben hivatkoztam is, kinek politikai nagy fölényével sem Macaulay, minden tehetsége daczára, sem miniszertársai nem birtak, kénytelen volt a szabadelvü reformokat keresztülvinni, elébb a lelkiösmeret szabadságát a katholikusok emanczipácziójával, utóbb a kereskedelmi szabadságot a gabonavámok eltörlésével. Egy szóval az egész vonalon nem a korlátozás, de a szabad mozgás politikája győzedelmeskedett, a mi összeműködött arra, hogy a fejlődés és haladás ügyének csinált propagandát, mint a melynek olyan a hatalma, hogy ellenfelei nemcsak meghajtják előtte a lobogót, de követik is.

Jól mondja Csengery Antal,[1] hogy ezen években Európa szivében, Francziaországban volt a harcz leghevesebb a reakczió ellen és a liberalizmus mellett. Tényleg az inditékok, úgy nálunk mint a kontinens többi országaiban, inkább Francziaországból érkeztek mintsem Angliából. — Magok az angolok beösmerték,[2] hogy ez azért is történt, mert a francziák a jogegyenlőségnek és demokrácziának érvényesülését irták a zászlóra.

Talán sehol sem volt a rajongás a franczia állapotokért oly erős, mint Németországban. Egy oly sovinista német iró, mint Treitschke,[3] sajnálattal vallja be, hogy Napoleonnak ott mennyire bálványozták bukása után az emlékét. Úgy tekintették mint a demokráczia felkent bajnokát, ki ellen a szent szövetség alakult. Fokozódott a francziaság kultusza, midőn, mint már említém, a restauráczió korszakában Francziaországban helyreállott az alkotmány. A franczia szószék és irodalom káprázatos hatása, mely szingazdag hátterével olyannyira elütött a német Polizeistaat szürke egyhangusága és koporsószagától, valóságos Mekkát csinált Párizsból a szabad szó és mozgás hivei számára. Oly tehetséges emberek, mint Börne, Heine, oda is tették át lakásukat.[4]

[1] Deák emlékezete, 22. lap.

[2] Lásd: Edinburgh Review 1846. áprilisi füzet, 453. lap.

[3] Historische und politische Aufsätze, II. kötet 107. lap.

[4] Lásd erre vonatkozólag *Schmidt* Julian: Geschichte der deutschen Literatur, III. kötet 209. lap.

A franczia sajtóviszonyoknál szóltam ennek nagy hatásáról. Még inkább állott ez az irodalomra nézve, részben mert területe sokoldalubb, részben mert külországokba a könyvek mégis inkább eljutottak mint a hirlapok, miután ezeket a rendőrség nem tartotta oly veszedelmeseknek. Különösen állott a hatás kedvezménye az irókra nézve, mert ha, mint elébb állítottam, Francziaországban a hirlapirók politikusokká váltak, az irói hirnév biztos ut volt a miniszteri bársonyszékbe. Thiers, Guizot, Rémusat, Cousin, Villemain tárczáikat főleg amaz előkelő állásnak köszönhetik, melyet az irói Parnassuson elfoglaltak.

Áttérve a szadadelvüségre és annak tanaira, meg lehet állapitani, hogy a mit a felvilágosodott közvélemény mondhatni a kerekvilágon szellemi táplálékot elfogyasztott, az legnagyobbrészt Francziaországból származott. Tökéletesen igaza volt Csengerynek,[1] hogy nálunk is, úgy mint ott, a hol németül olvastak, ha más nem, a jó *Allgemeine Zeitung* elhozta az alkotmányosság elméletét, melyet egy Royer-Collard és Benjamin Constant hirdetett. Jól emlékszem, hogy midőn a felejthetlen emlékü Eötvös Józsefhez kérdést intéztem abból a czélból, hogy a szorosabb értelemben vett politikai anyagnak megösmerésére nézve mit kellene olvasnom, ő nekem különösen három munkát ajánlott. Ma is birtokomban vannak e művek akkori kiadásukban. Az első Cherbuliez: »Théorie des garanties constitutionnelles«, a másik Constant Benjamin már elébb idézett könyve és végre Tocqueville: »De la Démocratie en Amérique« oly nagy hirre vergődött műve. Cherbuliez-vel nem foglalkozott a magyar publiczisztika, de Constantról és munkálódásairól Szalay írt egy kimerítő tanulmányt,[2] míg Tocquevillet Fábián Gábor fordította magyarra.

Akkor az ő eszméik ujdonságszámba mentek. Cherbuliez kritikája az isteni jog, a legitimitás a Rousseau-féle Contrat social, valamint Bentham utilitariánus, haszonelvi rendszere — mely, mint említém, Széchenyit is hivei közé számlálta — ellen van intézve. Kimutatja, hogy a fejedelmeknek

[1] Deák emlékezete, 23. lap.
[2] Lásd: Államférfiak és szónokok könyve.

isteni joga theokratikus ízzel bir, mely, mint tudva van, Kelet népeinek kezdetleges államformája volt. — Igaz, hogy e mellett fel szokták hozni szent Pál apostol levelét a rómaiakhoz, melyben elmondta, hogy minden hatalom Istentől származik és annak minden halandó lény alá van vetve. A ki tehát a hatalommal szembe száll, az isteni rendelettel ellenkezik, a miért is magára vonja az Istenség haragját. Ezzel szemben Cherbuliez megállapítja, hogy az emberiség magasabb rendeltetésének megtagadása lenne, ha tőle követelnék, hogy közönyös legyen az államforma iránt, mely alatt él és hogy az egyes ember ne járuljon hozzá, hogy kormányzata is tökéletesebb legyen és a fejlődő szükségekhez alkalmazkodjék, mely törekvés a szellemiséget is fokozza, miután ennek a polgárisodással párhuzamosan kell emelkednie. A keresztény vallás isteni származásának tagadása lenne, ha a polgárisodás helyét elfoglalná, ha az emberiség lelki szükségeinek nem tudna teljes mértékben eleget tenni.

A legitimitás forrásait visszavezeti a középkor, a hűbériség korszakára és tanaira, mikor a fejedelem úgy tekintetett, mint országának földesura, vagyis mikor a közjogi jelleggel biró jogosítványok, illetve a felségjogok a magánjogi tulajdonok tartalmával birtak. Ez volt azon felfogás, mely ellen, mint ahogy arra hivatkoztam, Deák is polemizált, mondván, hogy hazánk nem az uralkodóház dominiuma, vagyis inkább majorsága, melylyel kénye-kedve szerint rendelkezhetik. Az állampolgári kötelezettségek ennek a rendszernek keretében a hűbéri szolgáltatások: dézsma, robot természetével birtak, — maga az ország a magánjogi forgalom tárgyát képezte, el lehetett adni, vele végrendelkezni, éppen mint a majorsággal.

Bentham haszonelvi rendszerét illetőleg kiemeli, hogy az ellentétben áll az igazság és erkölcsösség elvével, mely a történelmi viszonyokat nemcsak a költészet szinével diszíti fel, de az embereket is jobbakká, nemesebbekké teszi. Az emberiség nem lehet el ezen hatalmas tényezők nélkül, melyek annak lelkiösmeretét képviselik, melyek a gyengét mégis, úgy a hogy, az erősebb ellen megoltalmazzák. Ha Benthammal szemben magasabb légkörbe emelkedett, viszont Rousseau Contrat socialjának révedezéseit leszállította a földre, az élő

cselekvő valóság területére. Mert bármily egészséges jogczíme van is felfogásának, hogy a kormány és kormányzott közötti viszony kötésen, szerződésen, ebből folyólag kölcsönösségen és viszonylagosságon alapul, azon tény elől nem lehetett elzárkózni, hogy ily kötés a vérszerződés kivételével, melyről, fajdalom, Európa irodalma tudomást nem vesz, sehol nem jött létre. És a mennyiben például egy oly intézmény, mint XVIII. Lajos alkotmánya, az úgynevezett és már hivatolt Charte, ezt pótolni akarta, állandónak nem bizonyult.

Annak a rendszernek, mely a felvilágosodott abszolutizmus czím alatt ösmeretes, az volt a jelszava »*Rien par le peuple tout pour le peuple*«, vagyis: semmit a nép által, mindent azonban a népért. Az önkormányzatnak rendszere a nép részvétét teszi alapgondolattá, vagyis »par le peuple, pour le peuple«, mely a kormányra befolyást gyakorolt, főleg az által, hogy kormányzóit maga választja meg. A jó kormányzatnak nyitja abból áll, hogy oly emberek találtassanak, kik a megfelelő erkölcsi és értelmi minősítvényt birják. Cherbuliez tényleg, mint uttörő, ezt az egész anyagot behatóan és részletesen öleli fel. — Ma természetesen ezen kérdés úgy elméletileg mint gyakorlatilag teljesen ki van dolgozva, az akkori viszonyok között kevésbbé volt az. És habár nálunk a választások a közélet egész területén szerepeltek és nagy befolyást gyakoroltak az ország sorsára, mégis jótékony hatást gyakorolt az, ha a kérdés rendszeresen, magasabb szempontból tárgyaltatott.

Constant művét a hatvanas évek elején Laboulaye adta ujonnan ki. Ő maga is pályafutásának évei alatt a franczia publiczisztikának elsőrangu csillaga volt. Azt mondja róla, hogy munkája a szabadságnak lesz a kézikönyve, — *le manuel de la liberté.* — A mint hogy róla Bluntschli is nagy elösmeréssel nyilatkozik.[1] Előre kell bocsátani, hogy az egész nem rendszeres dolgozat, nem a politikai anyagnak a maga egészében való felölelése. Igazi publiczisztikai termék, egyes kérdéseknek alkalmi folyóiratokban megjelent tárgyalása,

[1] Lásd Államjog és politika története. Magyarul Acsády fordításában, II. kötet 221. lap.

de azért mégis megvan bennök a vezéreszme, az összefüggés, és oly magaslaton van tartva, mely tartós életet biztosított számára.

Constant a forradalom, a császárság, a restauráczió korszakában élt, és azon kornak alig volt fontosabb problémája, melylyel ne foglalkozott volna. Egész ember volt, helyt állott politikai pályafutásában felfelé mint lefelé. A rémuralom alatt éppen úgy menekülni kellett neki, mint a Bourbon-reakczió korszakában ki volt téve minden koczkázatnak. Teljes joggal mondhatta magáról,[1] hogy negyven éven át volt a szabadságnak katonája, még pedig a politikai és lelkiösmeretinek egyiránt. A szabadság alatt az egyénnek, jogi értelemben a személyiségnek, érvényesülését érti, egyrészt a korlátlan hatalommal szemben, mely önkénykedik, másrészt a tömegek irányában, melyekben tisztán megvan a törekvés a kisebbségek eltiprására. Szépen magyarázza meg, hogy a jognak erkölcsi kellékei alapján a korlátlan hatalomnak nincsen igazi joga, miután jogot kötelezettség nélkül képzelni nem lehet. Annak csak hatalma van, melynek határa csak addig tart, míg a megfelelő erővel rendelkezik.

Alkotmányos államban a többség igenis joggal követelheti, hogy akaratát érvényesítse, de az egyéni jogkört tisztelnie kell, míg az a mások jogait nem sérti. Valamint nem állhatja utját annak, hogy a kisebbség többséggé ne akarjon lenni, és ha a közvélemény a maga rende szerint feléje fordul, hogy azzá ne is váljék.

Constantnak egyik legszebb formulája az alkotmányosságról úgy hangzik, hogy az a hatalomnak összhangja — *harmonie des pouvoirs.* — Ez némileg ellentétben van másik hirneves honfitársa Montesquieu [2] meghatározásaival az angol alkotmányra vonatkozólag. Montesquieu tudvalevőleg a három hatalom: törvényhozási, kormányzati és birói, szétválasztásában, illetve megosztásában látta a szabadság biztosítékát. Constant nem ment annyira, hogy ezt tagadásba vegye, a mint ez ma általánosan történik, de mégis oly módon javította,

[1] Lásd Mélanges politiques et litteraires. Bevezetés.

[2] Esprit des lois, XI. könyv VI. fejezet.

hogy tétele megállhasson, ha a tényleges viszonyokra alkalmazzuk. A mi nála a fő, okoskodása oly tartalmas, igaz és magasra szárnyaló, hogy azt rövid kivonatban közlöm.

Szerinte az említett három hatalmi tényező, törvényhozás, végrehajtás, biráskodás, az alkotmány szerkezetének három oly kerekét képezik, melyeknek egymásba illeszkedve kell működniök. Ha esetleg összezavarodnak és egymásnak utjába állanak, akkor kell lenni egy oly tényezőnek, mely rajtok kívül és felettök áll, és mely az összhangot létrehozza. Ez a fejedelmi hatalom, melynek feladata az egyensulyt helyreállítani és mely erre való nézve mindegyikkel szembe jogosítva és képesítve van. Az angol alkotmány működését hozza fel példa gyanánt állításának igazolására.

Az angol alkotmány lényege abban található meg, hogy nem lehet törvényt alkotni parlament nélkül, nem lehet kormányzati ténykedést eszközölni miniszteri ellenjegyzés nélkül; itélkezni pedig az ország rendes birái szoktak.

Ebben áll a három hatalom tevékenysége. Ha pedig bármelyik túlhág hatáskörén, a korona következőképpen szorítja azt vissza határai közé. A törvényhozás túlkapásaival szemben gyakorolja a feloszlatás jogát; a minisztert, ha rosszul végzi dolgait, egyszerüen elbocsátja, a birói tévedéseket pedig megkorrigálja a kegyelmezés alkalmazásával.

A gyakorlati megoldás a parlamentáris rendszerben, vagyis a törvényhozói és kormányzati hatalom azon összeolvadásában található, melyet a kabinet képvisel. Ez mind a két funkcziót teljesíti és egyszersmind birja a fejedelem és a parlament bizalmát.

Ennek eszköze a politikai felelősség, mely különbözik a büntetőjogitól és abban jut kifejezésre, hogy, ha a kormány méltatlan a parlament bizalmára, akkor a többség ellene fordul, helyét ott hagyja és azt más foglalja el.

Constant egészen át volt hatva a felelősség keresztülvitelének szükségétől, még pedig az egész vonalon. Ezt ki akarja terjeszteni a hivatalnokok egész összegére. Említettem már elébb a franczia köztársasági alkotmány által létesített helytelen rendelkezést, hogy a tisztviselőt csakis a Conseil

d'État engedelmével vonathatik hatalmi túllépés — *excès de pouvoir* — folytán kereset alá.

Mikor Napoleon visszajött Elbáról és alkotmányosan akart kormányozni, Constant-t bizta meg az alkotmány elkészítésével. Egyike az első intézkedéseknek, melyet Constant javasolt, éppen az említett törvény módosítását czélozta, a mi azonban Napoleon bukása után abba maradt, bár ösmerve őt és az erélyes kormányzatról való nézeteit, alig hihető, hogy ezen szabadsági biztosítékot életbe léptette volna. Ez azonban természetesen Constant érdemét, felfogásának igazán szabadelvü voltát nem csökkenti.

A harmadik nagy elmélkedőt, Tocquevillet, kire már többször hivatkoztam, talán magasabb minősítés illet meg, mint hogy egy politikai irányzatnak lenne mestere. Rá minden esetre lehetett alkalmazni azt, a mit Széchenyi maga számára követelt: nemzetének ordináriusa, vagyis kezelő orvosa lenni. Tényleg hazájának kóros állapotait úgy ismerte, mint senki más.

Gneist [1] azzal tisztelte meg őt, hogy számára egy egész exposét csinált, melyben ugyanezen állapotoknak genézisét irta meg. De erről nem kivánok szólni, hanem igenis a demokrácziára vonatkozó felfogásáról, mert ez általános hatást csinált, és nálunk is, a rendi világ hazájában, mintegy szövétneket gyujtott, mely magyar elvrokonai segélyével az elfogultság homályát világította meg, úgy hogy könnyebben volt türhető, míg a tisztult felfogás koránya mégis csak elérkezett.

Tocquevillet, ki 1830 táján járt Amerikában, meglepte a társadalmi viszonyok egyenlősége és egyformasága. Ezen mozzanat képezte azt a tengelyt, mely körül a nemzet élete forgott. Francziaországra tekintve, ugyanezen jelenségekkel találkozott, és miután hazája ezen a téren némileg elől járt a kontinens többi államai előtt, biztosra lehetett venni, hogy a nem messze jövő mindenütt fel fogja vetni a demokratikus egyenlőség kérdését. A közfelfogást úgy jellemzi, hogy azt egyik ideiglenes tünetnek tekinti, mely magát kitombolva eltünik, míg a másikat az ellenállhatlan és állandó természetü

[1] Die heutige englische Communalverfassung, 1860-dik évi kiadás, 864. lap.

mozgalmak kategoriájába sorozza, melynek győzelme hamarább bekövetkezik mintsem a kétkedők képzelik. Teljes mértékben igaza volt: az 1848-iki év minden jóslatának teljesülését meghozta.

A mi Tocquevillet különösen becsessé tette Eötvös előtt, az éppen a központosításra vonatkozó nézeteiből származott. Természetesen idézi is,[1] nagy súlyt merítve abból, hogy a szabadelvüség és a demokráczia oly kiváló képviselője is részben osztozik felfogásában. Részben mondom, mert Tocqueville két központosítást ismer, a politikait és közigazgatásit, melyek között élesen különböztet. Az első a törvényhozásra és az általános érdekekre vonatkozik; ezt jogosultnak tartja, a mint ezt Anglia példája is bizonyítja. Nem úgy a közigazgatásit, melyre nézve a helyi érdekek ellátását illetőleg az önkormányzatot kivánja tágas méretekben alkalmazni.

Az érdekes az, hogy e nézeteket Eötvös utóbb teljesen magáénak vallotta, csakhogy ez nem a már hivatolt czikkekben történt, melyekben a czentralista álláspontot majdnem a végletekig vitte, hanem későbbi nagy művében.[2]

A mit Tocquevilleról mondok, nem volna teljes, ha róla röviden mint politikusról nem szólnék. Az irónak működését ez teszi igazán értékessé, mert nézetei cselekvéseiben testesültek, valósultak meg. De némileg reánk nézve is érdekes a dolog, mert hiszen, mint ahogy Eötvös és a czentralisták tanainak ismertetésénél kimutattam,[3] Lajos Fülöp uralkodása és azon állapotok között, melyek nálunk 1875 óta keletkeztek, szoros párhuzamosság létezik. Ennek az egészségtelen rendszernek egyik ostora Tocqueville volt. Mint képviselő is folytonosan küzdött ellene nemcsak, hanem a kikerülhetlen bukást meg is jósolta előre.

Legfontosabb beszédét 1848. január 27-ikén tartotta a franczia kamarában, akkor, mikor a kormány és rendszere, melyet támadott és jellemezett, hatalmának tetőpontján állott.

[1] Lásd: Reform, 147. lap.

[2] A XIX-dik század uralkodó eszméinek befolyása az államra, II. kötet, ötödik könyv.

[3] Lásd: Uj Magyarország, I. kötet 169. lap.

Konstatálja e beszédben a kormány példátlan hatalmát, melyet magának meg nem engedett eszközökkel szerzett. Ezt a hatalmat oly módon szerezték meg, hogy a nemzet nemtelen ösztöneire hivatkoztak, különösen az önzésre és más erkölcsi sötét oldalaira.

Oly emberekre támaszkodtak, kik nem tisztességes uton, és nem tisztességes eszközökkel dolgoztak, és a kik azért lettek a kormánynak szegődöttjei, hogy ily eredményekre utazhassanak.

Az egész közélet telítve van ezen felfogásokkal. A képviselő úgy tekinti mandátumát, mint üzletet, melyet ki kell aknázni, a választó szintén trafikál szavazatával, hogy neki is jusson a zsákmányból.

Mindenki érzi a helyzet bizonytalanságát, tarthatatlanságát. A levegő fülledt, mindenki érzi a közelgő vihar idegrázó szellőit, villamos szagát. Mindenki érzi a közelgő forradalmat, habár nem is tudja, hogy honnan és mikor kél és kit fog elseperni . . . .

Négy hétre ezen jóslat után a forradalom kitört Párizsban, és három rövid nap alatt nemcsak a kormányt s biztos többségét, mely Tocquevillet kinevette, de a fejedelmet és uralkodóházát is elseperte.

Áttérek most a franczia történetirók csoportjára, kiknél hasonlóképpen találunk megszivlelésre méltó mozzanatokat, habár ezek mindegyikére munkám ökonomiája folytán nem terjeszkedhetem ki.

Ha igaz az, hogy a történet az életnek mestere, menynyire inkább az a közélet embereire nézve. Nem kisebb ember mint John Stuart Mill [1] a negyvenes évek elején kiállította a franczia történetirás- és kutatásnak a bizonyítványt, hogy felülmulja úgy a németet mint az angolt is ama tulajdonokban, melyek a történet tanulmányozását az olvasóra nézve vonzóvá és tanulságossá teszik. Különösen kiemeli, hogy a franczia történetirás új ösvényeket keres. Határozottan áll ez azokra nézve, melyek a szabadelvü irányzatok térfoglalásához vezetnek.

[1] Dissertations and Discussions, II. kötet 121. lap.

Ezen a téren első helyen áll Guizot. Beösmeri azt Szalay [1] is, azt mondván róla, hogy minden idők és nemzetek első állambölcselői közé tartozik. Igaz, hogy elébb úgy mutattam be mint konzervativ minisztert, azonban nem kell elfelejteni, hogy ő a konzervativ politikát angol értelemben, tehát alkotmányos szellemben fogta fel. Azonkivül pályájának kezdetén ellenzéki és szabadelvü volt, különösen történeti műveiben, melyeknek elseje az angol forradalom történetét tárgyalja.[2] Megállapítja ottan az angol forradalom sikereit. Magasztalással szól szerzőiről, kik oly módon létesítették az alkotmányos monarkhiát, mint utódaik az amerikai köztársaságot. A Stuartok zsarnokságával szemben az ellenállás jogosult volt, az adott viszonyok között a parlament nem tehetett mást, mint hogy a hatalmat magához ragadja. — És habár nagy rokonszenvvel beszél I. Károly hősies magatartásáról elitélése alatt és a vérpadon, mégis beösmeri, hogy a Stuartok felfogása az isteni jogról nem a modern világba való volt.

Nagyban és egészben történeti munkái a szabad intézmények- és szellemnek magasztalását foglalják magokban. Valójában bölcseleti magaslatra emelkedett mesterművében,[3] hol egyebek között elmondja, hogy a középkorban a barbároknak nevezett népek hozták be az európai társadalomba a szabadság eszméjét, a mely ösmeretlen volt az antik világban. Elmondja, hogy ámbár a vadonnak eme fiai zordak, sőt kegyetlenek voltak, mégis volt nálok olyan vonás, a mi az embernek nemesebb tulajdonságaiból fakad. Kiemeli, hogy az ilyen egyén tisztán csak önmagára számít, ilyképpen szabad folyást enged képességeinek, szárnyaló vágyainak, a mi végre is a tökéletesedés emeltyűjévé válik.

Mikor Deákot jellemeztem, említettem kifogásait Lamartine Histoire des Girondins-ját illetőleg, mely a franczia forradalom és férfiainak apológiáját tartartalmazta. Ez volt azon kor történetiróinak, Thiers, Mignet, Louis Blanc-nak határozott irányzata. Ők munkáik által nagy mérvben hozzá-

[1] Államférfiak és szónokok könyve, 315. lap.

[2] Histoire de la Révolution d'Angleterre.

[3] Histoire de la Civilisation en Europe, 64. lap.

járultak annak, a mit a nagy forradalom legendájának lehet nevezni, képződéséhez. Kétségtelen, hogy felfogásaikban volt sok túlzás, palástolás és oly atroczitásoknak szépítése, melyeket menteni alig lehet. De nem kell felejteni másrészt azt sem, hogy az értelmet megvesztegető elbeszélői tehetség, a szabadság szelleme, gyülölet az önkényuralom ellen jellemezte műveiket, és hogy a szent szövetség korában irattak, mikor Európa nagyhatalmasságai, élükön Ausztriával, minden alkotmányos mozgalom elnyomására szövetkeztek. Maga Francziaország is vállalkozott eme szomoru szerepre, hogy Spanyolországban seregével elnyomja az alkotmányt, a minek következtében megtörtént az a hallatlan eset, hogy nem egy lánglelkü szabadságbarát, közöttök a már említett Carrel Armand is, a spanyol seregben saját honfitársai ellen fegyvert fogott. Derekas dolog volt ez ártalmas rendszer elleni küzdelmet ajánlatossá tenni.

A czél, melyet magok elé tűztek, a forradalomnak, mint végelemzésében egy nagy szabadsági akcziónak, a közvélemény előtt népszerüvé tétele. Ez nekik sikerült is. Mignet, kinek munkája a Bajza által kiadott történeti könyvtárban, Gaálnak, a Peleskei nótárius szindarab irójának fordításában megjelent, a franczia forradalmat nem önmagában, nem isoláltan tekinti, hanem mint az események lánczolatában az utolsó lánczszemet, mely bizonyos végzetszerűséggel jelentkezik, mint Francziaország történetének sajátossága, melyben a királyság által eszközölt mindent-nivellálásnak eszméje uralkodik, úgyannyira, hogy végre egyedül maradt a forradalommal szembesítve. Igaz, hogy utjából minden akadályt elhárított, de ennek folytán esetleges támaszát is elvesztette. Mert támaszkodni csak arra lehet, a mi ellenáll. — *On ne s'appuie que sur ce qui résiste.* — Az ellensúly hiánya már századokon keresztül volt érezhető és elfajulásokat okozott. A középkorban megvolt a törekvés az egyéni függetlenségre, ez okozta a hűbéri világ anarkhiáját, ezután jött a nyugalom és rend utáni vágyódás, a mi éppen úgy az önkényuralomra vezetett, mint ahogy a szabadság túlhajtása okozta a forradalmat. Az eseményekben rejlő erő az, a mi dolgozik, és nem az emberi akarat. Így azután az egész forradalom

egy természeti katasztrófa jellemével bir, mely mint az égi háboru, tisztító, tehát jótékony hatást gyakorolt.

Thiers másképpen látott a dologhoz. Őt a kérdés tanulmányozásánál az ragadta meg, hogy a franczia forradalom az egész Európa szövetsége felett győzelmet aratott. Oly nagyjelentőségü tény és eredmény volt ez, mely a politikust a történeti indokok kutatására serkenti. Maga elmondta, hogy különösen az érdekelte, hogy miképpen történhetett annyi embernek, pénznek és az összes felszerelési anyagnak mozgásba hozatala. Egyszóval a gyakorlati államférfi nyilatkozott meg nála irodalmi működésében is. A közigazgatásnak, a pénz- és hadügynek működése éppen úgy, sőt talán jobban vonzotta őt, mint a forradalom drámai része. Munkájának ezen mondhatni technikai részletei nagy szakszerűséggel vannak kidolgozva. Jól emlékszem, hogy boldogult édes atyám, ki a napoleoni háboruk utolsó éveiben részt vett, csodálkozással emlitette, hogy Thiers az illető ütközeteket minő hűséggel, részletességgel és helyes katonai felfogással irta le. Az egész csatának képe tisztán állott az olvasó előtt, főleg a döntő természetü mozzanatok meghatározása. Szalay László is kiemeli Thiersről írt tanulmányában tevékenységének ezen oldalát.

A legtanulságosabb nála éppen az volt, hogy megmutatta: egy öntudatra ébredt nemzet minő óriási erőkifejtésre képes és mi módon kell azt létesiteni, a nélkül hogy egy kész kormányzati szerkezet állana rendelkezésre. Nem akarom azt mondani, miután pozitiv tudomásom nincsen róla, hogy a mi 1848-iki vezérembereink elhatározására, az önkényuralom által odadobott keztyü felvételére Thiers leirásai befolyást gyakoroltak, de hogy munkájának bölcselete erre lyukadt ki, az kétségtelen.

Louis Blanc, a ki szoczialista politikus és uttörő volt ebben az irányban, eme nézetek szempontjából irta történetét. A keret nagyobbá vált kezei között és a kiindulási pont elébbre lett téve. A reformáczióban, a szabad vizsgálódásban, Luther és Calvin fellépésében látja az indokokat, melyek a politikai és társadalmi emanczipáczióhoz vezettek. Százados szenvedések, küzdelmek és nemes törekvések előzték meg

a nagy átalakulást. Nemcsak a franczia, de minden nemzet részt vett előkészítésében és mindegyiknek jövendője kétséges volt. Arra helyezi a hangsúlyt, hogy a testvériség nagy elve, melyet a forradalom proklamált, elmerült a reakczió zivatarában, de feltünt ujra az idealisták törekvéseiben. — És habár e törekvések egyelőre csak mintegy sejtelemszerüleg nyilatkoznak a népek keblében, de később oly plasztikai erőt fognak kifejteni, mint a hogy a levegőben röpködő párákból alakul a mindent elseprő felhőszakadás.

Kétségtelen, hogy a történészek politikai irányzatokat és czélzatokat követtek műveikben; — de még ott is, a hol azokat mellőzték, találkozunk oly mozzanatokkal, melyek a reform és ujítás nagy gondolatának voltak előmozdítói, és ebben a tekintetben a haladás és fejlődés ügyeinek tettek szolgálatot. Áll ez különösen ama két kiváló történeti munkára nézve, melyekről már művem első kötetében dicsérőleg szóltam. Thierry [1] a történetirás reformjának lobogóját tűzte ki munkájában, keresve magának a népéletnek megnyilatkozását, krónikákban, mondákban, a lantosok énekeiben, egyszóval oly területre helyezve át a kutatást, a hol csakugyan a történetnek nagy mozgató erői szülemlenek.

Ezen mozgató erők kutatásában egy lépéssel tovább ment Michelet.[2] Történelmi munkájának egyik kötetében, a munka nincs kezemnél s nem idézhetem, a legnagyobb lelkesedéssel beszél rólunk, elkeresztelve bennünket a lovagiasság nemzetének, melynek egész Európa hálával tartozik, mit még idáig nem rótt le. — Ő tulajdonképpen a hires olasz bölcsész, Vico Giambattista tanítványa, kinek munkáit ki is adta, és kinek nézete oda hegyeződött ki, hogy a történetnek mint a természetnek megvannak a maga törvényei, hogy a nemzetek fejlődése az egyéni élet rendjét követi, egyszóval azon tan, melyet Buckle fejtegetett, de kora halála miatt be nem fejezett. Különben a népélet benső mozgalmaiban keresi ama történeti erők nyitját, melyek sorsát határozzák. A nagy embereket a tömegek képviselőjének tekinti, előtte

[1] Histoire de la conquête d'Angleterre par les Normands, 2 kötet.
[2] Histoire de France, 17 kötet.

azok kultusza ösmeretlen. Ellentétben a nagy angol iróval, Carlyle-lel, mondhatni pongyolában állítja őket oda, azon franczia szólam alapján: hogy »senki sem nagy komornyikja előtt«. Minő részrehajlatlansággal jár el, bizonyítja az, hogy a francziák kedvelt királyát, IV. Henriket megrója magánéletének feslettsége miatt. Kimutatja, minő kártékony hatása volt utódaira, kik jó tulajdonait nem örökölhették, de utánozták kicsapongásait. Nem kegyelmez Richelieunek, a francziák Bismarckjának sem. Szemére hányja a nagyhatalmi viszketegét, mely behozta a militarizmust, elkereszteli őt a kétségbeesés kényurának — *le dictateur du désespoir.* — Fájdalom, e sorokat csakis emlékezetből, régibb benyomásaim után írom, éppen azért nagyobb részletekbe nem bocsátkozhatom. A határozó és döntő természetü mozzanat Michelet elbirálásánál ama nagy elkölcsi felfogásban nyilatkozik, mely Schiller szerint a történetet itélő birósággá teszi. Hiszen ő mondja »*Die Weltgeschichte ist das Weltgericht!*« Kevés történetirónál domborodott ki ez annyira mint nála, és a kik őt olvasták, pedig abban a korban sokan tevék azt, műveiből a legnemesebb ethikai indítékokat merítették. — Ha a francziák a történetirás terén nagyot produkáltak, még inkább kiváltak az irodalomtörténet mivelésében.

Itt is természetesen csakis azon jelenségekről szólok, melyek a felállított tételre vonatkoznak. — Meg lehet emlékezni Sainte-Beuveről, kiről Thureau-Dangin [1] azt mondja, hogy annak a nemzedéknek, mely a világot erkölcsileg és szellemileg akarta felfrissíteni, kolomposa, szócsöve volt. — Nemcsak számtalan munkát írt, de különösen nagy hatást ért el kisebb tanulmányai, valamint tárczaczikkei által, melyeket egy olvasott lap, a »Constitutionnel« számára írt és összegyüjtve, kötetben is megjelentek,[2] melyekben a jelentékeny egyéniségeket jellemezte finom és tetszetős franczia *esprit*-vel. Mestere azon rövid, találó megjegyzéseknek, melyeket a franczia »aperçu« névvel fejez ki és melyek a figyelmet oly könnyen megragadják. Nem igen volt jelentékeny franczia ember, férfi és

[1] Histoire de la monarchie de Juillet, I. kötet 348. lap.

[2] Causeries du Lundi. Portraits contemporains.

asszony, kit meg nem örökített volna, a közélet embereit első sorban. Tényleg egy nagy arczképcsarnokon vezeti az olvasót keresztül, melyben a nagy nemzet hirességeit szinről szinre láthatja. A képek csakis néhány odavetett vonásból állanak, de jobban megmaradnak emlékeinkben mint számtalan hosszú részletekben terjengő dolgozat. A komoly és lelkiösmeretes Szalay [1] is átveszi azon jellemzést, melyet Guizotról és Thiersről mint történetirókról alkotott.

Meg lehet emlékezni Nisardról is. Nagy munkájában [2] két szép gondolat ragadta meg figyelmemet. Az egyik, melyben egy nemzet irodalmát egy önálló nagy folyamnak tekinti, még pedig úgy, hogy az beolvad az összes emberi irodalomba, mely a tenger egységével és hatalmasságával áll előttünk. A másik, midőn a lángészt mint jóravaló embert jellemzi, ki a valóságot és igazságot megtalálta. — *L'homme de génie n'est qu'un homme de bien qui a le don de trouver la vérité.*

A harmadik, kit tulajdonképpen első helyen kellett volna említenem, Villemain. Főmunkájában,[3] mely, éppen úgy mint Guizot könyve, akadémiai felolvasásokból származott, abból a nagy szervi összeköttetésből indult ki, mely a szellemi élet és a közélet között létezett. Francziaország XVIII-ik századbeli irodalma, mely a XVII-ik századénak utódja volt, határozottan bizonyítja ezt.

A XIV. Lajos Francziaországa a fejedelmi túlhatalom, a hóditási viszketeg és a vallási türelmetlenség állama volt, habár oly fényes irodalmat produkált, mely az Augustus császár uralkodása irodalmi aranykorának párja volt. — Francziaország közélete és erkölcsei a *Roi-Soleil* utódjai alatt ugyanazt a sülyedést tüntetik fel, mint a császári Róma, csakhogy, míg ottan a sülyedés a megsemmisülés örvényéhez vezetett, Francziaország megemberelte magát; és válságok, szenvedések árán ismét felküzdötte magát a nemzeti lét magaslatára. A XVIII-ik század nagyszabásu irodalma volt

[1] Államférfiak és szónokok könyve, 436. lap.
[2] Histoire de la littérature française.
[3] Histoire de la littérature française au XVIII-ième siècle, 4 kötet.

ennek első tünete, melyet a politikai feltámadás követett az a visszahatás, mely politikailag a nagy forradalomban nyilatkozott és szellemi téren észlelhető volt az irodalmi tevékenység egész vonalán, főleg azon nagy szellemek termékeiben, kik a közfelfogás szerint tényleg a nagy átalakulás előmunkásai voltak.[1]

Villemain nem mint politikus, hanem mint műitész kezelte a kérdést, de ő is arra az eredményre lyukadt ki. Így, szerinte, Voltaire a bigottériával szemben átcsap a skepsisbe és vallási közönybe, Montesquieu a fejedelmi túlhatalom ellen a hatalmak megoszlását, Rousseau a népszuverénséget hirdeti. Szépen kimutatja a mély felfogásu szerző a szabad államok intézményeinek hatását e nagy szellemekre. Voltaire, Montesquieu Angliából meríték tapasztalataikat, Rousseaut a svájczi köztársaság példája oktatja.

Villemain munkájának, különösen a politikusra nézve, talán legbecsesebb része, a hol a szónoklatról és szónokokról értekezik. A szónoklatot magát — *magna illa et oratoria eloquentia* — mint a hogy Rómában nevezték, elsőrangu szellemi terméknek tekinti, melynek átértése és tanulmányozása az említett disciplinának körébe tartozik. Megkülönbözteti a rhetorikának sablonszerü mivoltát, melyet osztályozások és szabványok gépies pereczei közé szorítanak, annak az őserőnek kifejezései- és kitöréseitől, mely önmaga alkotja törvényeit. Az emberi érzelmek- és szenvedélyeknek, valamint a nemzeti és egyéni különlegességek megnyilatkozásának birodalma oly óriási méretü, melyet a regulának szűk keretei be nem fogadnak. Mint a hogy a nagy természetet önmagában, működésében és jelenségeiben kell megfigyelni, úgy a szónoklatot is a nagy szónokoknak nyilatkozványai, élete, működése és az őket beárnyaló környezetnek — a *milieu*nek — számbavételével érthetjük meg leginkább.

Így megy végig Athen, Róma és különösen Anglia nagy szónokain, hogy honfitársaival a szabad intézményeknek és szószéknek becsét és jelentőségét megkedveltesse.

[1] Lásd erre vonatkozólag *Blanc* Louis: Histoire de la Révolution française, I. kötet, a hol e befolyás részletesen ki van tüntetve.

A legjobb akarat mellett sem vagyok képes e ragyogó jellemzéseket még csak futólagosan is visszaadni, mert az értéküket csökkentené, de messze is ragadna tárgyamtól. Nem tehetek mást, mint az érdeklődők figyelmét rájok irányítani. Okulás és gyönyör kiséri majd az elolvasást.

Annak, a mit szellemi behatás- és befolyásnak lehet nevezni, oroszlánrésze Németországból jött hozzánk. Németországnak közélete alig volt, a mi volt, az is csak úgy tengődött.

A délnémet államokban létezett némi rendi élet, voltak országgyülések, a szabadelvü irányzat fel is ütötte ott a fejét. Abban az időben a délnémet liberalizmus politikai fogalom volt, melyet felülről a czéhbeli államférfiak és bürokraták lenéztek, a közvélemény pedig helyesléssel kisért. De ennek kerete aránylag szűk volt, a politikai doktrinák egész területére nem terjedhetett ki. — Ezek tehát csakis az egyetemeken, még pedig tisztán akadémikus jelleggel birva, jelentkezhettek azoknál a kiváló szellemeknél, kiknek Németország minden időben bőviben volt.

A tanok, melyeket e kiváló szellemek hirdettek, előadásaikban, irodalmi műveikben láttak napvilágot. — Ezek külföldön is becsben tartattak. Nagy elterjedésnek örvendettek, különösen nálunk, a hol a politikusok java része csakis a német nyelvet birta, hozzá a kitünőségekkel is ösmeretségben állott. Erre vonatkozólag elég arra hivatkozni, a mit Csengery [1] mond Deákról. Azt mondja, hogy rá nézve a német irodalom azon közeg volt, melynek utján az ujabb kor eszméivel megösmerkedett és hogy baráti viszonyban állott Mittermaierrel, Rotteck- és Welckerrel stb.

Ha az ember Rotteckről szól, világtörténete [2] ötlik eszébe. A munka nagy népszerüségnek örvendett, más nyelvekre is le lett fordítva. — Nékem is, mikor felcseperedtem, kedvencz olvasmányaim közé tartozott és leirhatatlan lelkesedést keltett bennem. A szabad eszmék apotheozisát

[1] Lásd idézett munka, 24. lap.

[2] Allgemeine Geschichte vom Anfang der historischen Kenntnisse bis auf unsere Zeit. — Für denkende Geschichtsfreunde, 9 kötet.

képezte, melyek a történet tanusága szerint benső értéköknél fogva végre is érvényesülnek. Az egésznek bölcselete arra a végeredményre jut, hogy azok a nemzetek, melyek hívek a szabadsághoz, végre is boldogulnak. Az előadás vonzó modorban van tartva és meleg érzés, sőt lelkesedés hatja át.

Igaz, hogy a történétirás mai követelményeinek nem felel meg, de akkor nagy szolgálatot teljesített, miután az olvasóközönség belőle bizalmat és bátorságot merített, kitartani oly felfogás mellett, mely kellemetlenséget, sőt üldözést hozott hívei számára. A jövőbe vetett remény, a győzelem magasító öntudata, melyet annyi század eseményei bizonyítgattak, sokat lendített az ellenzék ügyén. Senki sem foghatja tagadásba venni, hogy, mikor a közvéleménynek egy oly hatalmas és mintegy terméskővé szilárdult rendszerrel van dolga, mint az akkori kormányhatalom, melyet még hozzá az isteni jog, vagyis a földöntuliság varázsa vesz körül, hogy akkor megnyugtató és biztató dolog, ha jön valaki, a ki a világtörténet példáiból kitanítja őt, hogy van egy nagy erő, mely mindezeknél magasabban áll és egyszer fejökre is nő: az embernek önrendelkezése.

Kónyi [1] munkájában olvassuk, hogy Ferencz József fejedelem az 1865-iki országgyülés vitáira nézve azt a megjegyzést tette, hogy bennök a Rotteck és Welcker-féle *Staatslexikon* szelleme túlságosan kisértett. E megjegyzés helyességét nem szükséges tagadásba venni, megfelel az a történeti valóságnak, még pedig, a mi a fődolog, csakis dicséretes értelemben.

Először is tudni kell, hogy az említett munka,[2] mint a hogy olvasható, Németország első publiczistái által megirva, korszakalkotó és úttörő munka volt. Nemcsak hogy ily természetü, a jogi és államtudományokra vonatkozó nem létezett, hanem azért, mert tudományos alaposság, szakszerü jártasság, összefüggő, egységes, az alkotmányosságot, jogállamot és szabadelvüséget képviselő felfogás hatotta az egészet át.

[1] Deák Ferencz beszédei, III. kötet 438. lap.

[2] Teljes czíme így hangzik: Staatslexikon oder Encyklopädie der Staatswissenschaften, in Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands, herausgegeben von Rotteck und Welcker, 15 kötet.

Eötvös József[1] elkeresztelte a Staatslexicont államférfiaink bibliájának, különösen kiemelve azt, hogy mindent, a mi csak a megyei, illetve helyhatósági rendszer magasztalására, a kormányzati gyámkodás tagadására, lényegeset összeírtak, ott meg lehetett találni.

Ő, a ki az európai államtudományokban annyira ösmerős volt, mint az országban senki, és a művelt nagyvilágban kevés ember, bizonyos piedestálról tekintett az ily természetü munkákra, melyek másodkézből és kivonatosan nyujtják a táplálékot az éhezők számára.

De nem kell felejteni, hogy abban az időben még sokkal kevésbbé mint mostanság volt az embereknek módjukban a forrásokat felkeresni. Szükség volt tehát rövidebb, könnyebben hozzáférhető eszközökre, melyek a napirendre tüzött problemákra vonatkozólag megnyugtató tájékozást nyujthassanak. Erre a kérdésre nézve már egyszer megfelelt Bajza,[1] mikor az úgynevezett Conservations-Lexicon-féle pörben azok védelmére kelt. Ő az ilyen munkát egy Ariadne-fonalának nevezi, mely bennünket az emberi ismeretek fejszédítő sokasága között híven vezérel és a gyakori bukdosástól megőriz. Jó eldöntésül szolgál és rövid ismereteket nyujt ezen körülményeinkben. Benne mind a tudományokkal foglalatoskodó, mind pedig a műkedvelő tanácsadót és barátot fog találni. Szóval ez az ismereteknek minden szükségeit pótló segédkönyv. Fejledező irodalomban hatalmas pótléka a tudományok azon ágainak, melyekben még kimerítő munkák nem léteznek. Tanulttá, tudóssá senki sem válhatik általa, a mi végre az ily műnek nem is a czélja, de az ösmeretek barátjának felette nehéz nélküle ellennie. Ezt a szolgálatot, egyszóval kifejezve, a Staatslexicon megcselekedte, és a mit modern világnézletnek nevezhetünk, szembeállítva a középkorival, továbbá a mit a nemzetek és állampolgárok önrendelkezési joga érvényesülésének lehetett tekinteni, az atyáskodó és rendőri hatalom túlkapásai ellen, az ott a maga fegyvereit a küzdelem számára megtalálta. Azon mozzanat, mely a publi-

[1] Reform, 141. lap.

[2] *Badics* Ferencz: Bajza összegyüjtött munkái, IV. kötet 243. lap.

czisztikai vitatkozás terén egyike a legfontosabb követelményeknek, a kérdés helyes felállítása, továbbá a tudományos elméleti alapnak megvetése, végre a történeti gyakorlati példák felhasználása: az e gyüjteményben mind feltalálható volt. Növelte az egésznek értékét, hogy mindez oly tekintélyek részéről történt, kiknek illetékességéhez szó nem férhetett, mert a legtudományosabb nemzetnek legtudósabb képviselői voltak. Éppen ez adta meg az egésznek igazi jelentőségét. — Nem kell ugyanis elfelejteni, hogy József császár és a bérelt osztrák pennák, Grossing, Gustermann, mint a hogy már erről emlékeztem vala, a magyar alkotmányt a haladással, a polgáriasodással ellentétben álló barbár ósdiságnak tekintették.

És ime egyszerre csak előállanak a művelt világ legelső szellemei, kik a kulturának felkent papjaiként tekinthetők és vastag foliánsokban hirdetnek oly igéket, melyeket a bécsi czivilizátorok a porlepte vármegyei irattárakba szerettek volna végleg elzárni, hogy soha onnan elő ne kerüljenek.

Imént említém a jogállam kifejezést. Kedvesen hangzó szólam ez, hiszen a jogérzet az emberi kebel egyik legnemesebb szüleményének megvalósulását és biztosítását jelenti. Kötelességszerüleg ki kell emelni, hogy a formula mint a tartalom megállapítása a német tudomány vivmányaihoz tartozott, ennek örök dicsőségét képezi.

A formula egyszerüen abból állott,[1] hogy az állam a jogszerüséget tekintse exisztencziája alapvető tételének, még pedig úgy, hogy életének minden nyilvánulása a jog megtestesülésének, a törvénynek oltalma alatt álljon, mely a jogosítványokat, úgy mint a kötelezettségeket egyensulyba hozza. Az elmélet kiindulási pontja vissza volt vezethető a nagyhirü Kantnak műveire.[2]

Fejtegetései tulajdonképpen a képviseleti államra angol értelemben lyukadtak ki, míg az állam eredetét nem ugyan tényleg, de elméletileg egy kölcsönös szerződésre vezeti vissza.

[1] *Bähr:* Der Rechtstaat, 2. lap.

[2] Lasd ennek kifejtését *Bluntschli:* Az általános államjog és politika története. Magyarul Acsády fordítása, II. kötet 6. lap.

Egy másik jelentékeny német író, Mohl Róbert,[1] így összegezi annak követelményeit: »Szabatos megállapítása az állam jogainak polgáraival szemben, éppen úgy megállapítása az állampolgárok igényeinek a felsőség irányában, mint ezeknek legfőbb biztosítéka, a nemzetnek képviselete, mely az államhatalom letéteményesével a törvényhozásban osztozik, a végrehajtást ellenőrzi.

Nem szükséges ismételnem, melyek voltak akkoron azon államok, melyekben a jogállam megvalósult, meg főleg annak nagy elve: a jogegyenlőség.

Hogy nálunk az irányzatnak nagy hatást kellett az elmékre gyakorolni, az kézen fekszik. A vérszerződés, a koronázási hitlevél, mint mely a fejedelem és nemzet közötti, időszakonkint megujuló frigykötésekben jelentkezik, a jogállamban éppen úgy ösmeretes volt, mint ahogy természetszerüleg folyt a jogegyenlőség keresztülvitele mint folyománya Werbőczy többszörösen idézett és a nemesi szabadságot biztosító sarktételének, mely a nemzetnek az alkotmány sánczai közé bevételében találta megvalósítását.

Kossuth egyik legerősebb érve a czentralisták ellen, mint arról már egyszer szóltam, a kormányzati mindenhatóságtól, az úgynevezett Vielregiererei-tól, való irtózás volt. Ennek a betegségnek hazájaként Ausztria és Németország tekintetett. — De másrészt a német irodalom produkált oly munkát, mely az egyéni szabadságnak a legtágabb értelemben akart utat nyitni. Ez Humboldt Vilmos ily czimű dolgozata: »Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen.« Róla meg kell jegyezni annyit, hogy Humboldt Sándornak, a világhirü *Kosmos* irójának testvére volt, de nem állott szellemi képességben alatta. Államférfi, diplomata, miniszter, Poroszország ujjászületésének, Steinnel és Hardenberggel, egyik alkotójaként áll az utókor előtt. Ösmerte a bürokráczia, a rendőrállam minden hátrányát, és ezzel szemben az egyéni szabad mozgás erélyes kezdeményezésére helyezi a hangsulyt, az állami és kormányzati tevékenységet csakis a minimumra akarja szorítani.

[1] Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften, I. kötet 268. l.

Lehet szólni, kiről munkám első kötetében többször emlékeztem, még Gervinusról is. Róla egy kedvezőtlen birálója [1] beösmeri, hogy annak idejében oly befolyást gyakorolt a művelt német közvéleményre, mint senki más. Egyik nagy munkáját [2] azzal végezte be, hogy figyelmezteti honfitársait, miszerint bármily becses és fontos az irodalmi és tudományos tevékenység, mégis inkább a politikára, a közéletre vessék magokat; mert ez egy nagy nemzet tagjai számára a legméltóbb pálya.

Jellemes, bátor ember volt. Midőn 1837-ben Hannoverban az alkotmányt államcsiny következtében felfüggesztették, ő, mint a göttingai egyetem tanára, hat más társával együtt tiltakozott ellene, a miért őket állásuktól megfosztották. Egész Németországban szájról szájra járt a vers, melyen látszott, hogy nem egy Schiller írta:

»Man stellte die Frage,
Wollt ihr meineidig sein?
Da schüttelten die sieben
Das Haupt, und sprachen Nein.« [3]

Ezen derék legények egyike Dahlmann volt. Pályafutása már azért is érdekes, mert rajta egy politikai Pálfordulása esett meg, konzervativből lett szabadelvü.

Fel van róla jegyezve, miszerint azt a kijelentést tette, hogy a fentartás fontosabb mint a javítás, mert hiszen az első a másodiknak feltétele. — Mikor egyszer valami felkelésről volt szó és a résztvevőket a szabadság vértanuiként idézték, tiltakozott ellene, hogy a kik a fennálló rendet támadják, úgy állíttassanak oda, mint a kik dicséretes dolgot cselekesznek. De a tapasztalatok őt is más és jobb utra térítették.

Ezeknek során írta meg két nagy művét, az angol és franczia forradalom történetét, melyet nem kisebb ember mint Bajza fordított magyarra.

Az előbbinél főleg az alkotmányos ellenállás mozzanata domborodik ki, a mit érdekesen illusztrál az a körülmény is

[1] *Hillebrand:* Zeiten, Völker und Menschen, II. kötet 206. lap.
[2] Geschichte der deutschen Dichtung, 5 kötet.
[3] *Treitschke:* Historisch-politische Aufsätze, II. kötet 398. lap.

hogy a nagy angol hazafi Hampden Jánosnak, ki a törvénytelen adó fizetését bátran megtagadta, arczképe ott ékeskedik könyvének elején. Ezt a kérdést különben azon munkában is tárgyalta, melyet a politikáról írt.[1]

Nagy tárgyilagossággal írt eme kényes problemáról. Lényegében azt az állást foglalja el, melyet a magyar közjog megállapított. — Elveti a fegyveres fölkelést, mint ahogy el lett törülve az arany bullának ellenállási záradéka, de helyesli a passiv ellenállást, mint ahogy az Ferencz császár alatt történt. Nagyon szépen magyarázza meg, hogy ha egy nemzet alkotmányának, törvényeinek megsértését hallgatással eltűrni kénytelen, akkor minden alkotmány egyszerüen hazugsággá válik. A munka maga, melynek, fájdalom, csak első kötete jelent meg, igen szépen van tartva.

Nem professzor, de politikus beszél belőle, már a czímlapon meg van jelölve a gyakorlati irány, mely tételeit az adott viszonyok alapjára és mértékére vezeti vissza. — Az a nézete, hogy az emberi dolgokat meg kell mindenekfelett érteni, sem bánkódni, sem örvendezni nem szükséges felettök. Ily módon azután az alkotmányt nem elvont elméletekből állítja össze, de mint egy történeti folyamatot mutatja be, mint a nemzetben rejlő erők exponensét.

A középosztály politikai mérvadó szerepét hangsúlyozza. Konstatálja,[2] hogy majdnem az egész világon a folyvást terjedő és egyöntetü középosztály képezi a lakosság magvát. — A középosztály odáig jutott, hogy a papság ösmeretét és a nemesség vagyonát és fegyverviselési képességét egyesíti magában, tehát azon tényezőket birja, melyek eldöntötték a világ sorsát. — A kormánynak rája kell figyelni, az állam súlypontja benne található, a nemzet egész testét az ő mozgalma irányítja. Ebbe a kategoriába tartozik Zachariä von Lingenthal heidelbergi tanár[3] nagy munkája, mely egyike a legszellemesebb és érdekesebb dolgoknak, melyek általában léteznek.

Nagy ambiczióval írta meg e munkát. Macchiavelli és

[1] Politik, 195. lap.
[2] Lásd idézett munka, 236. lap.
[3] Vierzig Bücher vom Staate, VII. kötet.

Montesquieu lebegtek ebben szeme előtt. Ha nem is érte el azok mélységét, de volt benne eredetiség, széles látkör és bő ismeretek.

Az államot mint természeti jelenséget fogta fel és az államtant a természeti tudományokkal hozza összeköttetésbe. Mellette azonban az államnak jogi, közigazgatási, közgazdasági oldalát is bevonja elmélkedése körébe, még pedig teljes illetékességgel. Reánk nézve különösebb érdekkel azért bir, mert a sokat vitatott reál- és personálunió elnevezés és meghatározás tőle származik.[1] Az utóbbi ösmérve abból áll, hogy az összeköttetés tisztán csak a fejedelem személyén fordul meg és annak eltünése folytán a szövetség megszünik. Míg a reális szövetség intézvényes jellegü. Közjogű közösséget állapít meg, mely a személyes kapcsolat tartamán is túlterjed.

Midőn Széchenyi életét és működését ismertettem, szóltam a nagy német jogtudós, Savignynak munkáiról, ki a jogirodalom terén, a franczia forradalom úgynevezett természetjogi révedezéseivel szemben, egy nemét az ellenforradalomnak hozta létre, a mennyiben a jogfejlődést történeti alapokra vezette vissza. Igazában ő is azon nagy történeti iskolához tartozott, melynek Dahlman is híve volt. De míg ez utóbbi, valamint Niebuhr, Rómának hírneves történésze, inkább a történetet művelték, addig Savigny meg Eichhorn a jogtudomány terén tündököltek.

Nem szükséges magyarázni, hogy a jognak történeti alapon való fejlődése alkotmányunknak egyik különlegessége volt. Elég ebben az irányban Werbőczy Hármaskönyvére utalni, melyről már annyit irtam. A fejlődés az anyagi téren, minden viszontagság daczára, egészséges is volt, nem egészen így az alaki téren, a perjog és birósági szervezetet illetőleg. Itt nagyon érezhető volt az esküdtbiróság hiánya, habár egy bizonyos pontig pótolta azon körülmény, hogy az elsőfoku biróságok választás utján töltettek be.

A modern jogi felfogás alapján esküdtszék, szóbeliség, nyilvánosság a jogszolgáltatásnak oly sarkalatos jellegü biztositékait képezik, melyekről szólni egyszerüen közhely számba tartozik.

[1] Lásd: Zur Schleswig-Holsteinischen Frage, 29. lap.

Akkoron az óhajtandó és nem könnyen keresztülvihető reformok közé tartoztak, melyeknek legmelegebb szószólója Mittermaier [1] volt, kit Németország egyik legelső kriminalistájának tartottak és a ki kimutatta, hogy ezek egy egészséges jogi öntudat fejlesztésére nélkülözhetlenek.

Pulszkytól [2] tudjuk, hogy, midőn a már említett országos bizottság büntető kodexét készítette, minden fontos kérdést eléje terjesztettek, hogy vélekedését megösmerjék, a mi azután kellő méltatásban részesült. Eme javaslatban benne is volt az esküdtbiróság intézménye, csakhogy oly módosítással, hogy tagjai egyedül a megyei táblabirákból vétessenek. Ezek száma az országban több ezerre rugott,[3] hozzá minden esetre feladatuk magaslatán állottak. Maga az eszme Deáktól származott,[4] ki ebben a jogszolgáltatás biztosítékát látta és a ki ennél a kérdésnél is megmutatta, hogy idegen intézményeket miképpen kell a hazai földbe átültetni.

A mondottakban igyekeztem vázolni azt, mit a hazai reformpárt elnevezése, elmélete, programmja külföldi hátterének tekinthetünk, a későbbieknek tartva fenn annak igazolását, hogy a nemzet a nagy reformművet tulajdonképpen saját képére teremtette.

A mi már most a szabadelvü jelző használatát illeti, úgy tudom, hogy a kifejezés politikai vonatkozásban először Wesselényinél [5] fordul elő, a ki egy fejezetet szentel azon állítás megczáfolásának, hogy polgári alkotmányunk nem lenne elég szabadelvü. Nagyobb elterjedést adott a jelzőnek Kossuth.[6] Akkori magatartását jellemző módon azon feltételhez kötötte, hogy a szabadelvü kifejlés békés, alkotmányos uton, még pedig a közállamiság fennálló formái között történjék. A szabadelvü szó, illetve jelző a magyar nyelvben rendesen szükebb,

[1] Lásd munkáját: Die Mündlichkeit, das Anklageprincip, Oeffentlichkeit und das Geschworenegericht.

[2] Életem és korom, I. kötet 197. lap.

[3] Lásd *Eötvös:* Reform, 140. lap.

[4] Pulszky idézett munka, I. kötet 223. lap.

[5] Balitéletek, 162. lap.

[6] Pesti Hirlap, 1841. október 16-iki szám.

így politikai értelemben vétetik és ebben az értelemben csakugyan nem volt uj fogalom.

Ha alatta a szabadságszeretetet értjük, akkor e fogalom oly régi, mint a nemzet története és alkotmánya. E munka első kötetében kifejtetett, hogy a szabadság gondolata kezdettől fogva a magyar alkotmány és nemzeti politika sarktétele volt, melyhez való ragaszkodásunk velünk jött az őshazából. És habár idők folytán, mint a mostoha és sanyaru viszonyok következménye, melyért a nemzetet felelőssé tenni csakugyan nem lehetett, az alkotmány szerkezete nem tágult, de szükebb lett, és számosabban voltak azok, kik kivül maradtak, mint a bent lévők, azért annak az alkotmánynak becsét és tartalmát, éppen a szabadság szempontjából, elvitatni nem lehetett, a mit azután az alkotmány keretének későbbi sikeres tágítása be is igazolt.

Gyönyörüen adott ennek a gondolatnak Wesselényi kifejezést,[1] mondván, hogyha hazánk lakosai egy részének polgári helyzetét nem is lehet olyannak elösmerni, a milyennek lennie kellene és az időknek lelke megkivánja: ez nem lehet ok a másik részt hibásnak és részvétet meg nem érdemlőnek tekinteni. Ha a társasági létel tengerének habjai között, melyeket a hatalom és önkény szélvészei okoztak, *egy rész* még hajótörést nem szenvedett, vagy veszélyes uszás után mentő ladikra kapott, azért hogy a *másik rész* még a habokkal uszva küzd, parancsolja-e az okosság, kivánja-e az erkölcs, hogy a lételét fenntartó hajót magától eltaszítva és azt a hullámokra bizva bele ugorjék a sötét tenger mélységébe, hogy együtt fuldokoljék azokkal, úgy hogy sem magán, sem amazokon nem segíthet? — Nem helyesebb-e észszel kormányozni azon hajót és mindinkább erősíteni azt, hogy képes legyen a még a hullámokkal vergődők felvételére?

Ugyanazon gondolat volt ez, mely már az elébbi században — mint ahogy arra az első kötetben reá is mutattam — Hajnóczy politikáját jellemezte, és alig lehet kétség az iránt, hogy, ha akkoron e törekvések vissza nem fojtatnak, a szabadelvü és eszményi irányzatok egy fél századdal elébb

[1] Lásd idézett munka, 160. lap.

kezdik meg hazánkban hódító hadjáratukat. — Ebben az esetben tényleg teljesült az ösmert közmondás: »a mi halad, az él nem marad«, mert a szabadelvüség tartalmát képező eszmék varázsa majdnem az egész nemzetet egy táborba szólította.

E hangulatot jól jellemzi Kemény Zsigmond,[1] midőn Széchenyi életrajzában felemlíti azon ellentétet, mely a »Pesti Hirlap« szárnyrakelése folytán közte és az országos közvélemény között támadt. Előadja ottan, hogy az ellenzék a megyegyülések nagyobb részén uralkodott a másik párt felett. Még ott is, a hol esetleg kisebbségben volt, a többség emberei nézeteiket mintegy szégyelni kezdték és alázatos arczaikkal engedelmet látszottak kérni azon vakmerőségért, hogy többségben voltak. Ezen kivül a nővilágban lovagiasabb- és érzetdúsabbnak találtatván a jelszavak, melyek az ellenzéki zászlókat diszíték, lassankint az ellenzékiek váltak a divat embereivé, és a ki más nézeteket vallott, majdnem oly kellemetlenül érezte magát a szalonokban, mint a régi parókás világban azon szerencsétlen ifju, ki e nélkül csúszott be és türetett el a szocietásban, a hol csak jó családok szoktak egybegyülni. Ily körülmények között egészen természetes vala, hogy a közvélemény azonosult az ellenzékkel.

Vörösmartynak talán egyik legszebb költeménye az »Elhagyott anya«, mely tudvalevőleg a következő megrázó sorokkal végződik:

»E bús anya képe, te képed, oh hon,
Márványsziv átka van lányaidon.«

Ezen sötét rajz, Istennek hála, nem felelt meg teljesen a valóságnak, hanem igenis az, melyet Kemény Zsigmond elébb idézett szavaiból alkothatunk. Megerősíti ezen felfogást Horváth Mihály[2] is e korszak történetében, a hol méltó magasztalással említi Batthyány Lajosnét, Zichy Antóniát és ennek nővérét, Karolinát, Károlyi György nejét, mint a kik az ellenzéki akczió legbuzgóbb előharczosai voltak. Példájuk csakhamar ragadós lett, a mágnásnők közül mind többen csatla-

[1] Tanulmányai, I. kötet 355. lap.

[2] Huszonöt év története, I. kötet 574. lap.

koztak hozzájuk, a mi azután kiterjedt a többi osztályokra. A védegyleti mozgalom legbuzgóbb apostolait a nővilágban találta. Ők voltak azok, kik a hiuság csábításaira nem hallgatva, még a tánczvigalmakban is a drága külföldi ruhák helyett az egyszerü honi kelméket öltötték magokra.

Hogy a fiatalság ezen táborba tartozott, azt magyarázni felesleges. De úgy állott a dolog a jóravaló éltesebb elemekkel is, a táblabirói világ szinével, javával. Ez következménye volt ezen osztály jóravalóságának, azon igazi uri felfogásnak, mely sajátjuknak tekinthető. Nagy mérvben előmozdította a kedvező eredményt a megyei szerkezet jellege, melyre már utaltam és melynek folytán az illető megyének vezérférfiai jöttek fel az országgyülésre, kik ha eredetileg nem is voltak szabadelvüek, az érintkezés azzá tette őket, úgy hogy utasításaikat is lépten-nyomon ily irányban módosították.

Sőt még a kisnemesség is erős kontingenst szolgáltatott a derék had számára. Igaz, hogy rájok a kormány leginkább hathatott, részint vesztegetéssel, részint a »nem ad ózunk« jelszó közibük való dobásával, mely különben sokaknál inkább a kiváltságos elem büszkeségéből, mintsem anyagi érdekből származott. De itt is utat tört a józanság. Erre vonatkozólag épületes dolog megolvasni egy biharmegyei álmosdi köznemes, Potrágyi János beszédét az adó elvállalása mellett. Ugyancsak ekkor támadt a kisnemesség körében ezen nóta:

»A követünk éljen!
Adót aránylag viseljen
Püspök, gróf és nemes,
Igy lesz hazánkra érdemes.
Mátyás király szép világa
Visszajön és igazsága.« [1]

A városok polgársága hasonlóképpen a szabadelvü eszmék győzedelmeitől várta azt, hogy akkori dicstelen helyzetéből kiemelkedjék, szabaduljon a hatósági gyámkodástól és igazi önkormányzatot kapjon. A kisebbségben lévő felekezetek éppen ilyen helyzetben voltak. Az uralkodó vallásból származó egyenetlenségek megszüntetése a szabadelvü párt

[1] Lásd: Pesti Hirlap, 1843. május 7-iki szám.

küzdelmeinek egyik végczélja volt, a mit a katholikus egyház tagjainak felvilágosodott része melegen támogatott. Elég ebben az irányban Lonovics csanádi püspökre, Wurda győri kanonokra, a szabad egyház és állam bajnokára, Horváth Mihály történetíróra és Czuczor Gergely költőre hivatkozni. — Az irodalmi fellendülés, mely az ellenzék térfoglalásával párhuzamosan haladt, már a jellemében rejlő törekvéseinél fogva ennek ügyét szolgálta.

Ezen fellendülés különösen megnyilatkozott az olvasó közönség gyarapodásában. Míg például alig egy évtized előtt a legjelesebb irodalmi műveket csak úgy lehetett terjeszteni, hogy az író vidékre ösmerőseihez tiz-húsz példányt küldött, melylyel azok házalni jártak,[1] addig Szemere »Külföldi utazása« rövid idő alatt 1200 példányban teljesen elfogyott.[2] Éppen így volt a dolog Bajza »Világtörténeté«-vel, mely szintén 1000 példányban kelt el.[3]

Ha már erről a tárgyról szólok, azt is felemlíthetem, hogy Vörösmarty munkáinak nyolcz évi kiadásaért 2600 frt tiszteletdíjat nyert Kilián könyvkereskedőtől.[4] Ennek az irodalmi fellendülésnek a politikához való viszonylata egyike az érdekesebb és tanulságosabb jelenségeknek, valamint az is, hogy majdnem az egész irói kar, a költők pedig kivétel nélkül mind, az ellenzékhez tartoztak. Ezt Gyulai[5] is konstatálja.

Párhuzamosság volt a két törekvés között. A költészet éppen úgy akarta magát emanczipálni az idegen formák bilincseiből és a nemzeti jelleget magára ölteni, mint ahogy a nemzet politikája szintén ezen kettős czélt tüzte maga elé. Volt még egy más indok is. Mert hiszen minden tényező között éppen az irodalom volt az, mely az önkénykedő osztrák rendszer nyügét, a czenzurát, legjobban érezte. A költő szép hasonlata a járomba fogott Pegazusról, találóan jellemzi ezen sanyaru állapotot. Ebben az irányban mi sem tanulságosabb, mint

[1] Lásd *Gyulai* Pál: Vörösmarty életrajza, Vörösmarty munkáinak bevezetése gyanánt, 82. lap.

[2] Lásd: Pesti Hirlap, 1841. évf. 37. szám.

[3] *Badics:* Bajza munkái, I. kötet.

[4] Gyulai: idézett munka, 211. lap.

[5] U. ott, 183. lap.

hogy a 48-iki márcziusi napokban a mit legelső vivmánynak lehetett nevezni, az éppen a sajtó szabadsága volt. Azon számtalan ragyogó név között különösen három volt, mely az ellenzék akcziójával legközvetlenebb összeköttetésben állott. Összeköttetésben már egész általánosságban a költészet hatalmánál fogva, mely hivatásuk volt. »Ha költő nevet csak az érdemel — mondja Kölcsey, — ki nemesebb érzelmeket hordoz keblében, ki a természetre, az emberi szenvedélyekre vizsgáló tekintetet vetett, ki a való életet magas szempontból vette föl, és dalát a szépnek és jónak, valamint az örök dicsőségnek szentelé, hogy általa minden ifju kebel szent lángra gyuladjon: valljátok meg akkor, a költő bizonyos *jótevője* az emberiségnek, és nevét hála és tisztelet érzelmei közt kell emlegetnünk.«

De ezen általános hatás mellett, mely a költészet természetéből folyt, ott volt azon különleges is, mely abból származott, hogy az illetők szivvel és lélekkel szolgálták az ellenzék ügyét közvetlen részvétök által is.

Abban a néhány sorban, melyet működésök méltatásának szentelek, természetesen nem irodalmi, de politikai nézpontok vezéreltek, miután e működés egyik alkatelemét képezi annak a pártakcziónak, melynek ecsetelése e pillanatban foglalkoztat.

Az első, kiről szólni kivánok, Vörösmarty Mihály, bizonyára különben is, de kivált politikai hatását és értékét tekintve a nemzetnek Petőfivel együtt első költője. Boldog gyermekéveimnek egyik legszebb emléke füződik hozzá. Midőn a negyvenes években Deákkal együtt Wesselényit meglátogatták, hazatértökben boldogult szüleimet is felkeresték birtokukon. Akkori szokás szerint, egy-egy csemetét ültettek a kertbe, melyek azóta, az elkobzás viszontagságai daczára, nagy terebélyes fákká nőttek és ma is élnek és virulnak, mint a megfelelő kegyelet tárgyai. Éppen úgy jelen voltam 1855. szeptember 22-dikén a gyászoló közönség közt, mely a váczi-utczai Kappel-ház udvarát és tornáczait ellepte, midőn általános zokogás közt hült tetemei utolsó utjokra indultak. Mindkét esetben mellette láttam Deákot, kihez egész életén a legmelegebb barátság csatolta. Ő, éppen úgy, mint Deák Ferencz, a régi Magyarország legnemesebb alakjai közé

tartozott. Ha Deák a táblabirák államférfia volt, Vörösmarty ennek az osztálynak költőjeként tekinthető. Abból a talajból nőtt ki, abban a légkörben nevelkedett, abból szivta magába világnézletét, hazaszeretetét, politikai és történeti bölcseletét. Ha finoman akarunk árnyalni, úgy azt mondhatjuk, hogy nála, úgy mint Deáknál, a passziv jelleg a túlnyomó, a minek megfelel költészetének sötét alaphangja. »Zalán futásá«-ban maga is elmondja, hogy:

»*A tehetetlen kór* jött el, puhaságra serényebb
Gyermekek álltak elő az erősebb jámbor apáktól!
Engem is a nyugalom napján ily év hoza fényre,
Már késő unokát« . . . .

Majd odább:

»Romlatlan vala nemzetem is, szilaj ép erejében,
Fél Európának hajdan megrázta határit.
Szükre szorult ma és kevesét nem birva — hanyatlik.
S a puhaság fertőjében megemészti hatalmát . . . . .
. . . . Hova lettünk, nemzetem?«

Ez képezi indokait, hogy a régi dicsőség lantosa lesz és annak keresésére indul. Kétségtelen, hogy azon rezignált hazaszeretet nyilatkozott meg nála, melyet Deák Ferencznél is észleltünk. Gyönyörü költeményei: »Az elhagyott anya«, »A magyar költő«, »Uri hölgy« mind ez alaphangon vannak tartva. Éppen úgy áll a dolog a »Keserü pohár«-ral is, hol azonban megembereli magát és azt az okos tanácsot adja, hogy merészet és nagyot kell gondolni, mert »*nincs veszve bármi sors alatt, ki el nem csüggedett*«.

A költő állását és képességeit illetőleg két nagy tekintély szavai jutnak eszembe, melyeket azért idézek, mert a mit Vörösmartynál ki akarok emelni, azt kellő világításba helyezik. Az egyik Schiller,[1] ki VII. Károly franczia királylyal azt mondatja:

»Es soll der Sänger mit dem König gehen,
Sie beide wohnen auf der Menschheit Höhen.«

[1] *Jungfrau von Orleans* czimű drámájában I. felvonás VII. jelenet.

A mi bizonyára azt a nagy szellemi magaslatot is jelenti, melyről a dolgok és események egyetemes átnézete lehetséges. A másik Shakespeare,[1] a ki szerint »*the poets eve in a fine frenzy rolling*«, a mi azt teszi, hogy: »a költő szeme nemes őrjöngés tüzében ragyog«. E meghatározás, mely, gondolom, Horácznál is előfordul, *amabilis insania* néven, mely állítás tehát két klasszikus tanu alapján teljes próbát képez.

Az egésznek magyarázata ama hajdankori felfogásban található, mely bizonyos fogyatkozásokat éppen ellentétes tulajdonságokkal ruház fel, mint a világtalant látnoki, az elmebeteget divinatorius képességgel, vagyis azzal a képességgel, hogy behatoljon a nemzetek sorsát intéző erőknek elzárt rejtekeibe, azokat világosságra hozza, így a jövendőt feltárva kortársai előtt. Vörösmartynak vannak olyan alkotásai, melyekben eme tulajdonságok és képességek megnyilatkoznak. A mi már önmagában is elég jelentőségének megállapítására. Megnyilatkozik az egyetemes átnézetnek képessége, vagyis a nemzet életének mint egésznek, hozzá a multat és jelent egybevetve, szemlélete. A minek következtében megirja a nemzet exisztencziájának feltételeit, törvényeit, ha úgy akarjuk, le is tudja vonni a következményeket, a mi a jövőbe vetendő pillantást teszi lehetővé. Ez azon képesség, a mit a hajdankorban *divinatiónak* neveztek, »praesagium rerum futurarum«, a jövendő dolgoknak előre jóslása. Ebbe a kategóriába tartozik a »Szózat«, a »Fóti dal«, melyeknek politikai jelentőségükről néhány szóban szólnom kell, bármily koczkáztatott vállalatnak tünjék is fel: fogyatékos prózában elmondani ez elsőrangu költészetet. Eljárásomnak indoka leginkább abban keresendő, hogy e rendkivüli műnek közhely természetü jellege annak tartalmát majd hogy nem elpárologtatta.

A »Szózat« hatása és jelentősége abban rejlik, hogy a magyar nemzet történetének egész bölcselete, exisztencziájának egész létoka, jogczime megolvasható benne. Jó lélekkel el lehet mondani, hogy a nemzet történetének nincs olyan fontos eseménye, oly nagy alakja, melynek és kinek méltatása, nincs öröme és keserve, reménye és aggodalma, — egy

[1] Midsummernight's dream 5. felvonás I. jelenet.

szóval a mi csak a nemzet érdek- és érzelemvilágához tartozik, — a mi e nagyszabásu elmeszüleményben a maga helyét meg ne találja, hacsak az olvasó egy kis fáradságot vesz magának, hogy annak keresésére induljon. Vörösmarty arra utalja nemzetét, hogy honához rendületlenül hű legyen és ragaszkodjék, miután a nagy világon azon kivül nincsen hely számára. Ezt mondja, mikor például Kölcsey némileg ellentétben azt állítja, hogy a hazát nem az élettelen térségek és halmok, hanem az emberek teszik; hogy a nemzet magával hordotta a magyar hazát, mely vele volt a Donnak úgy mint a Tisza- és Dunának partjain. De a két tételben nincs ellentmondás, a magyar haza azért létezik a Kárpát bérczei alatt, az Alföld rónáin, mert a miénk, mert itt vagyunk, mert apáink vére itten folyt, mert egy ezredév e drága földhöz annyi szent nevet csatolt. Ezért, meg mert többé nem a népvándorlások korában vagyunk, kell itt maradnunk, élnünk, sőt meg is halnunk, hogy Attila örökét megtartsuk. A nemzet igazsága azonban felkent költője szerint ennél tovább megy, illetve többet igényel. Végre is az egyszerü lehetetlenség, hogy ész, erő és szent akarat folyton és folyton sorvadozzanak egy átok sulya alatt, valamint hogy annyi sziv hiában ontott legyen vért, és keservben annyi hű kebel honáért meg is szakadt.

Ezen emlékek hatása alatt a nemzet bátran oda kiált a népek nagy hazájához, az egész világhoz, vagyis oda áll e népek és világok urának itélőszéke elé, felvetve a kérdést, mely a kételyeknek véget vet, az élet és halál kérdését. A minek jönni kell, az egy jobb kor, mely után buzgó imádság epedez százezerek ajakán, de ha a nagyszerü halál lenne is számára a sors könyvében megjelölve, még akkor is a népek millióinak bánata fogja a sirt körülállani, mert ily nemzet jobb sorsra volt érdemes.

A »Szózat«-nak belbecse éles világítást nyer, ha más nemzetek ilyeténféle termékeivel szembeállíttatik és összehasonlíttatik. Értem az angol »Rule Brittaniá«-t, a franczia »Marseillaise«-t és a német »Wacht am Rhein«-t. Thomson dala, melynek refrainje mindannyiszor ismétli, hogy Brittania mindörökké uralkodjék a hullámok felett, a britt nemzet életének

csak egy mozzanatát, a tengeri fennhatóságát örökíti meg, és csak az által lett nemzeti dal, mert matrózai a hajók indulásakor kezdték énekelni és úgy terjedt tovább. Rouget de l'Isle »Marseillaise«-e szintén a konkrét alkalom, a pillanat szülöttje, a forradalom csatadala, akár mint a Rákóczy- vagy a Kossuth-nóta. Éppen úgy van a dolog Schneckenburger »Wacht am Rhein«-jával, mely lényegében a német »Marseillaise«-nek tekinthető. Hiszen fordított értelemben azt a szolgálatot tette a németeknek 1870-ben a franczia háboru ötletéből, mint hirneves elődjének dala honfitársainak Poroszország és Ausztria koaliczиója ellen. Rendkívüli hatásukat mindenkinek be kell ösmerni, mint tartalmuknak egyoldalu jellegét, miután bennök a nemzetéletnek csak egy vonatkozása jut kifejezésre, és tulajdonkép csakis oly természetü alkalomkor használhatók, mely ilyetén analogiákat képvisel. — Ezzel szemben ujonnan hivatkoznom kell a »Szózat« egyetemes jellegére, mely a nemzetélet összes vonatkozásait magában foglalja és éppen azért minden időnek és minden alkalomnak szól. — Ha például Széchenyi azt mondotta, hogy hivatásunk nem csekélyebb mint az emberiséget egy uj nemzeti személyiséggel megajándékozni, akkor a »Szózat« annak demonstráczióját képezi, hogy igenis helyt foglalhatunk az urnak asztalánál, mint az európai népcsalád egyenjogu és rangu tagja.

A mit a nemzet tett és alkotott, annak bölcselete mind benn foglaltatik e zengzetes mondatokban. A honfoglalás, a magyar hazának egy évezreden keresztül való magatartása, alkotmányunk politikai értéke, a szabadsághoz való hűség és ragaszkodás, a véres küzdelmek, az államférfiak, katonák és vértanuk szolgálatai és áldozatai, a magyar népnek derekassága, jóravalósága teszik e halhatatlan alkotás hátterét, hogy tanuságot tegyenek, Isten és világ előtt, a kaján és irigy ellenségekkel szemben. Éppen ez bizonyítja a »Szózat«-nak egyetemleges jelentőségét, hogy midőn a kaján ellenség, nem önereje, de muszka segítséggel rajtunk diadalmaskodott, a »Szózat« lett a nemzetnek vigasza, reménye, mondhatni szent éneke, melyet csakis elrejtve a hatalom előtt, mint a katakombák isteni tisztelete alkalmával az első keresztények,

énekelgettünk és szavalgattunk, bizalmat és hitet merítve ihletre buzdító szavaiból.

Kemény Zsigmond [1] a másik, közkincsünkké vált »Fóti dalt« egy merész és szeszélyes dithyrambnak nevezi, mely az akkori magyar táblabirónak egész érzés- és nézletkörét átkarolta és az embereket valóságosan felvillanyozta. Hozzá teszi, hogy a költemény csak addig fog varázszsal birni, míg a szellem, melynek teljes érvényü kinyomata, a viszontagságok és az uj kor irányzata miatt át nem fog alakulni. Ez itélet már maga elégséges a mű értéke és Vörösmarty jelentősége és politikai hatása megállapítására, de kénytelen vagyok kimondani, hogy én e költeményt is oly egyetemes természetünek tekintem, melynek a magyar emberre mindig meglesz a hatása, mert oly hurokat penget, melyek szive mélyeig szoktak hatolni.

Ezen mozzanat annál érdekesebb, mert alig volt valaha szellemi termék, mely annyira magán viselte volna a helyi viszonyoknak, a franczia *couleur locale*-nak, a pillanatnak — a franczia *actualité*-nek nevezi — jellegét, mint éppen e költemény.

Igaz, hogy e két mozzanat sziv- és lélekemelő jelentőséggel birt s alkalmas arra, hogy ihletet és lendületet varázsoljon a költő szavaiba. De abban rejlik a költő felsősége, hogy mindennek daczára oly nagy méretekben dolgozott. Tudvalevő, hogy a »Fóti dal« az ottani szüret ötletéből keletkezett. A község maga gróf Károlyi Istvánnak tulajdona volt, annak a lelkes főurnak, ki mindenütt ott volt, a hol az áldozatkészség terén elől kellett járni. Kevéssel azelőtt szabad község lett Fótból, mely magát megváltotta és ily módon az 1848-ik nagy reform egy részét kicsiben megvalósította.

A kies falu akkoron a fővárosi embernek, a Széchenyi által oly sokat ócsárolt pesti por és sár után, kedvelt kirándulási, sőt, ha úgy akarjuk, zarándoklási helye volt. A központot a derék Fáy Andrásnak, sőt magának Vörösmartynak szőllői képezték, igazi Tusculanumok voltak azok, hova az uj Magyarország legelső képviselői üdülni jártak. Szüret alkal-

[1] Tanulmányai, II. kötet 373. lap.

mával történt a hirneves költeménynek pohárköszöntő alakjában való elszavalása, tehát akkor, mikor a magyar ember anyagi és lelki életének legkellemesebb pillanatai érkeztek el, alkalmasak még a borut is derüvel váltani fel.

Ennek a hangulatnak kifejezése az örökifju versezet, mely a jó bor, a kedélyes lakoma, az édes szerelem dicsőítéséből indul ki. Csakhogy mindez tulajdonképpen nem anyagi értelemben történik, hanem megnemesítve, az ég felé szállva, mint a hogy azt a habzó pohárnak gyöngye teszi, míg az ellentét, a hitvány göröngy, a gyáva földön marad. Elmondja, hogy a magyar ember busult sok századig, ideje, hogy felébredjen és tegyen is hazájáért valamit, ne csak érette egy nagyot igyék. Jön a gyakran önállóan idézett pont a legelső magyar emberről, a királyról, míg végre a következő hangulatos, sőt lelkes szavakban állítja fel nemzete számára a programmot, mely igazán örök időkre szól.

Például eme versszakok, melyeket, úgy vélem, kommentálni nem szükséges, miután magok eléggé világosan beszélnek:

Minden ember legyen ember
És magyar,
A kit e föld hord s egével
Betakar.
Egymást értve, boldogítva
Ily egy nép
Bármi vészszel bizton, bátran
Szembe lép.

Legyen minden óhajtásunk
Szent ima,
Férfi keblünk szent hazánknak
Temploma,
És üritsük a hazáért
E pohárt,
Egy pohár bor a hazáért
Meg nem árt.

Érje áldás és szerencse
Mindenütt,
A hol eddig véremésztő
Seb feküdt.
Arcza, mely az ősi bútól
Halovány,
Felderüljön, mint a napfény
Vész után.

Annyi tény, hogy versei, illetve ez eszmék a legnagyobb mértékben buzdító, lelkesítő hatást gyakoroltak különösen arra a pártra, melyhez Vörösmarty tartozott. Mert hogy szivvel,

lélekkel párt- és ellenzéki ember volt, az bizonyos. Maga mondotta egyszer,[1] hogy jóravaló embernek párthoz kell tartoznia. Igaz, hogy a pártküzdelmekben nem igen vett tevékeny részt, a minek indoka, egyebek közt, talán abban is található, hogy semmi szónoki képességgel sem dicsekedhetett.

Különben is tartózkodó és békességes természettel birt, a vitatkozást, dulakodást nem igen szerette. Jellemző, hogy költeményei között egy sincs politikai természetü abban az értelemben, mely a politikát a napi kérdések szin- és küzdterévé teszi. Egy verse Deákhoz, egy a zalamegyeiekhez, ez körülbelül egész politikai termelése. Ebben is arra inti a megyei torzsalkodókat, hogy béküljenek ki és egyesüljenek. Minden törekvése abból állott, hogy a mennyiben meghasonlások támadtak az ellenzéki táborban, azokat kiegyenlítse.

Nem kell azonban azt gondolni, hogy a maga részéről hozzá nem járult volna az ellenzéki ügy előmozdításához. A mint szokták mondani: működő tag volt, közvetve a társadalmi téren, a minek szintén megvolt a maga értéke és jelentősége. A jelentőség abban is nyilatkozott, hogy ez összeköttetésben volt a viszonyok fejlődésével. A mit úgy kell érteni, hogy a szellem munkásainak, a nemzeti ügy par excellence képviselőinek köre mindinkább tágult és így működésük mind nagyobb hullámokat vert.

Kezdetben a kör befogadására magánházak elégségesek voltak, egyebek között Kulcsár István, Vitkovics Mihály, Kisfaludy Károly vendégszerető házai voltak a gyülhelyek, a hol a közös akczió megbeszéltetett. Később mind többen-többen jöttek; szaporodván az irók száma, a magánlakás nem volt elégséges az asztalkör befogadására, mely azután a Csiga vendéglőbe tette át főhadiszállását. Ez a most már eltünt Sebestyén-téren volt, benne boldogult atyámmal 1847-ben én is megfordultam. Pulszky[2] írja, hogy ez volt akkor Pesten a legmulatságosabb társaság. Irók és szinészek jártak leginkább oda, Vörösmarty ülvén az asztalfőn, mondjuk az elnöki székben. Ebből a társaságból nőtt ki a két ellenzéki kör, a Pesti

[1] *Pulszky:* Életem és korom, I. kötet 182. lap.
[2] Életem és korom, I. kötet 212. lap.

és Nemzeti kör, mely utóbbinak szintén Vörösmarty volt egyik elnöke. Ott csinált a maga módja szerint az ellenzéki ügy számára propagandát, melynek egy lélekemelő mozzanatáról később emlékezem meg, mikor az említett akczió folyamatát fogom ösmertetni.

Az 1848-iki események alatt és után Vörösmarty hű maradt magához. Semmi hivatalos állást nem fogadott el, de a képviselőház tagjai között foglalt helyet, melynek bár hallgató, de önérzetes és kötelességtudó tagja maradt, végesvégig. A katasztrófa gyászba borította szivét, mit fokozott azon rejtett szemrehányás, hogy a Szózat sötét jóslata teljesült. Erősen tiltakozott ellene. Gyermekeinek a verset azon strófa kihagyásával kellett megtanulnia.[1] Lantja is elnémult. Csak egy-két verset írt, köztök a Vén czigányt, mely velőket rázó páthoszszal adja vissza irtóztató keservét.

Az a szép viszony, mely Damon és Phyntiast, Orestes és Pyladest egybefüzte, állott fenn Vörösmarty és Bajza között. Sógorok, kebelbarátok, fegyvertársak voltak, együtt munkálkodtak és küzdöttek. Ha Bajza nem is tekinthető oly egészen elsőrangu tehetségnek mint Vörösmarty, de közel járt hozzá, sokoldalubb volt. Költeményei közül nem egy van, mely igen magas szinvonalon áll és megragadja a figyelmet. Az Apotheozis, a Vezér bucsúja, az Isten hozzád, a Rab költő, átmentek a köztudatba, egyes megható részleteik minduntalan idéztetnek. Elsőrangu műitész, essayista, tehetséges történetiró volt. A műitészetnek ő volt megalapítója, melyet valódi hatalommá tett és melyben azóta sem szárnyalták túl. Tanulmányai széles ismeretkört, sokoldaluságot tüntetnek föl: Coriolán, Catilina a hajdankort, Eudoxia császárné a középkort, a Whig és tory párt, valamint Chatham jellemrajza az angol viszonyok, Thurzó, Bethlen Gábor, Koháry István, Hunyadi, Zrinyi élete a hazai történet, a pápák világi uralma feletti tanulmánya politikai, valamint majdnem minden jelentékeny külföldi irónak és költőnek jellemzése világirodalmi ösmereteit helyezte a legelőnyösebb világításba, nem is szólva esztétikai dolgozatairól, mely téren elsőrangu szakember volt.

[1] *Gyulai:* Vörösmarty életrajza, 179. lap.

Mély erkölcsi érzés jutott irataiban, különösen a kritikai természetüekben, kifejezésre. Úgy fogta fel hivatását, hogy azokban az irodalmi lelkiösmeret szózatának kell megnyilatkozni. Minek jelentőségét fokozta az, hogy egyszerüen úttörő volt ebben az irányban. Kiderült ez mindjárt első polemiájában, az úgynevezett Conversations-Lexicon-féle perben,[1] mely ezen vállalat szerkesztője, Döbrentey és közötte folyt.

Ezért rontott neki Döbrenteynek, mondván, hogy talán azt reménylette, hogy ha a méltóság és tekintély aegise alá vonul s tőle koldul menedéket, pártfogást: megszabadítja magát. Azt hitte talán, hogy Bajza a polgári világ mágnását a tudományok világában is mágnásnak fogja ösmerni, és mihelyt fellép, azonnal előtte leborul. Megtanulta ő a társadalmi élet viszonyait tisztelni, tudja, hogy minden osztálynak és rangnak mivel tartozik; de e kötelékek csakis a polgári állapotokra vonatkoznak. Ha az irói respublicába lépünk, ott a társadalmi eszményeknek vége szakad. Ott nem érdem, nem születés, nem hivatal, ott egyedül a szellemi felsőség, a tartalmas érvelés adnak elsőséget, és ő csakis ezek előtt fog meghajlani.

A polemia számára egész fegyvertár állott rendelkezésére: az aczélpenge, a vítőr, ha kell, a furkósbot. Polemiáinak száma szép összegre rugott, mi harczias természetét nyilvánvalóvá tette. Tényleg ez volt életeleme. El is keresztelték gladiátornak,[2] fagyos szivü embernek. Nála is szerepelt a Széchenyi-féle ész és sziv közötti kontroverzia, csakhogy ő az utóbbi mellett harczolt. Világtörténete bevezetésében igen szépen megmagyarázta a döntő természetü szempontot annak megirásánál. Szerinte a történet, hacsak az észhez szól, félig teljesíti hivatását. Annak a kedélyre is kell hatni, az akaratot és erkölcsi erőt edzeni, szeretetet lehelni az erény, gyülöletet a vétek iránt, lelkesedést szülni a nagy tettek elkövetésére.

Bajza egyéniségét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy miképpen jutott a politikai küzdelembe. Egész munkálkodása kezdettől fogva minden volt, csak politikai jellegü nem. Körül-

[1] *Badics* Ferencz: Bajza összegyüjtött munkái, III. kötet 243. lap.
[2] U. ott, I. kötet 105. lap.

belül két évtizeden keresztül működött, távol tartva magát minden politikai lépéstől. De midőn, mint látni fogjuk, közvetlenül az 1849-iki választás előtt a két párt között az élet-halálharcz megkezdődött és a szabadelvüségre válságos idők jártak, ő elvállalta a hivatalos organum, az *Ellenőr* zsebkönyv szerkesztését, ezzel oda állott az első csatasorba, a hol természetesen legszenvedélyesebb a viadal, legnagyobb a koczkázat. Magáról az Ellenőr tartalmáról később lesz szó. Itt csak Bajza irányzatát, magatartását jellemzem.

A munka, mint említém, Lipcsében nyomatott; ez főleg a miatt történt, mert nemcsak a magyar helytartótanács sajtóosztálya vizsgálta felül az irodalmi műveket, de azok Bécsbe is küldettek az osztrák rendőrség itélőszéke elé. Keserüen panaszolja Bajza, hogy mi balgák magyar függetlenségről álmodunk, holott az összbirodalmi érdek a mérvadó. A minél az a sajnálatos, hogy azt az érdeket nemcsak az osztrák hatalom Argus-szeme őrzi, hanem találkozik magyar ember is, ki nem tud féltében aludni, nehogy abban a drágalátos nenyuljhozzám virágban hiba essék.

A zsebkönyvben Bajzának is volt egy czikke a magyar nyelv- és nemzetiségről, mely abban az időben a legjelesebb munkálat volt e fontos kérdésben. Elmondja, hogy az emberi kebelben egy hatalmas érzés van oltva: az ösztönszerü vonzódás azon földhöz és tájhoz, melyen született és neveltetett. Ez érzés, mely mindenkit saját fészkéhez és rokonához füz, lesz oka azon elváltságoknak, melyekből családok, népek és nemzetek alakulnak, melyeknek különböző volta az emberi szellem és a föld fizikai alakulata, változatossága és sokféleségéből származik. Ebből származnak a népek sajátságai, különlegességei, melyeknek legfontosabbika a nyelv és nemzetiség, mit minden nemzetnek önállósága legfőbb biztosítéka gyanánt kell fenntartani.

Különösen meg kell őrizni a nyelvet a maga tisztaságában, meg kell őrizni az elfajulástól és elkorcsosulástól. Ez az elfajulás az idegen nemzetek nyelvének használatából is származik. Nem a tudásban, hanem az idegen nyelv és beszéd használatában van a baj. Hiszen minket magyarokat a német csevegésnek szeretete az elnemzetlenedés örvénye

felé ragadt. Nekünk a magyar nyelvet az élet nyelvévé kell tennünk, azaz oly nyelvvé, mely társalgásunknak, egymás közötti legbizalmasabb eszmecserénknek, szivünk legbensőbb érzelmei legmelegebb ömledezésének egyedüli tolmácsa legyen.

Elpanaszolja, hogy a két Kisfaludy testvér német nyelven beszéltek, leveleztek egymással. Így áll a dolog Széchenyi Istvánnal is.

Nagy szerencsétlenségnek tartja a franczia és német nevelőnők alkalmazását, kik valójában öldöklő angyalai a magyar életnek. Hasztalan teszszük a magyar nyelvet az állam nyelvévé, ha a magyar társadalom nem csinál mellette elegendőképpen propagandát, mert nemzetiségünk igazi védbástyája nem a paragrafusokban, de önkebleinkben található.

Az a kötelességérzet, mely vele az Ellenőr szerkesztését elvállaltatta, működött nála, midőn hasonló minőségben a Kossuth Hirlapjának élére állott. Nem szükséges életrajzot adni, elég annyit mondani, hogy a szabadságharcz óriási fáradalmai, izgalmai, hozzá az elveszett haza feletti fájdalom megtörték testét, meg főleg szellemét, melyre sötét éjszaka borult. Gyermekkoromban nem egyszer láttam bolyongani a főváros utczáin. Fájdalmas részvéttel tekintettem fénytelen szemeire, feldúlt vonásaira, melyekben visszatükröződött azon óriási veszteség, melyet mindannyian szenvedtünk.

A harmadik, kiről szólani kivánok, utoljára, bár nem utolsóként — *last but not least,* Shakespeare szerint, — az Petőfi Sándor. A mi nála általános vonatkozásban feltünik, az azon körülmény, mit már többszörösen a nemzeti erő és fejlődés kreszczendójának neveztem, vagyis az állami és nemzeti erősödésnek a legnagyobb mértékben való térfoglalása és fokozása. Három mozzanatban észlelhető az nála. Első sorban mint a nemzet beolvasztó képességének bizonylata, mely az idegen elemeket felszivja, saját képére átgyúrja és a nemzeti akczió leghatásosabb emeltyűjévé teszi. A másik, hogy míg Bajzában és Vörösmartyban a populus Werbőczyanus képviselőivel találkozunk, Petőfiben a nemzetéletnek egy uj és hatalmas tényezője, a népnek, még pedig a tősgyökeres magyarnak érzelemvilága az, mely kifejezésre jut és elfoglalja helyét ama nyilvánulások közt, melyek éppen az

élet pezsgő és zajló voltának ismérvei között jelentkeznek. A harmadik azon különbség, mely — mint már említém — a Kossuth felléptét elválasztja az elébbi korszak férfiainak magatartásától, t. i. az átmenet az erélyesebb fellépésre, az offenzivára.

Míg az elébbi évek költőinek hangját a bánatos megadás jellemzi, addig Petőfi dalai hatalmas lelkének villámlásaivá válnak; ha hazáján végigtekint, szive tombol, karja feszül, egy szóval a költészete úgy hangzik, mint a tárogató. Elődjei csak kivételesen foglalkoznak politikával, az ő verseiben minden fontosabb napi kérdés visszhangjával találkozunk.

Petőfi csakugyan Isten kegyelméből való költő, megvalósítva a régi derék közmondást: *poeta nascitur*. A lirai költők fejedelmei közé tartozik az egész világirodalom nagy területén. Nem érzem magamat illetékesnek arra, hogy az esztétika ama nagy, sarkalatos kérdéséhez hozzászóljak: hogy vajjon a költői válfajok, a dráma, az eposz és a lira között a rangsorozati elsőséget miképpen kell megállapitani. Azt a nézetet vallom, melyet egy kitünő német műitész, Rümelin [1] kifejezett, hogy t. i. azon rangfokozat, mely a drámát az első, az eposzt a második és a lirai költeményt a harmadik helyre sorozza, egy egészen önkényes és mesterkélt itélkezés jellegével bir. Shakespeare és Homér nagysága nem onnan származik, hogy a legmagasabbnak minősitett válfajokat mívelték, hanem rendkivüli költői tehetségökben, mely őket akkor is első helyre illesztette volna, ha az úgynevezett alantasabb műfajokban dolgoznak.

Tökéletesen igaza van abban Rümelinnek, hogy a lirai költemények között akárhány van, mely az emberre felejthetlen benyomást tesz. Tennyson, Poe Edgar, Longfellow, Lamartine, Musset, Heine versei ebben az irányban fényes bizonyíték gyanánt szolgálnak.

Valamint tapasztaljuk, hogy a zeneművekben az opera, szonáta, szimfónia mellett az egyszerü dalnak is megvan a maga becse, úgy vagyunk a költészet terén is. Ott szintén az egyszerü dal, mint például a Heineé, mely a zord északon álmodozó fenyőről, meg a messze délvidéken busongó pál-

[1] Shakespeare-Studien, 240. lap.

máról énekel, vagy Göthének Mignon-éneke oly alkotásoknak tekinthetők, melyek élni fognak mindörökké térben és időben egyaránt, üdítőleg hatva a kedélyre. Az ily természetü daloknak volt mestere Petőfi. Az ő apró dalai, hogy néhányat említsek: az Ereszkedik le a felhő, Szegény juhászlegény, Hull a levél a virágról, Lennék én folyóviz, nem is szólva a többiről, melyek ezekkel együtt majd mind népdalokká váltak, szájról szájra jártak, az emberi kebelnek legeslegbensőbb érzelmeire hatnak, abban kitörölhetlen nyomokat hagyva.

Leiró költeményei: a Tisza, Kutyakaparó, Falun, A csárda romjai, eszébe juttatják az embernek a nagy német földrajztudós, Ritter Károlynak [1] elméletét, melyben a világrészeket és országokat mint földrajzi egyéniségeket mutatja be. Ezek az által, hogy a rajtok lakók sorsára befolynak, mintegy megelevenednek. Így áll a dolog Petőfi utólérhetlen leirásaival is. Mintegy lelket, életet önt a lelketlen tárgyakba, megszólaltatja őket.

Ebben az irányban a Csárda romjainak adtam az elsőséget, mely, mint hangulatteljes leirás, messze földön páratlanul áll. Szebben irni és ecsetelni csakugyan nem lehet. A pusztának, mint a szabadság képének odaállítása, a történeti elmélkedés, mely általánosságban nemzetünk végzetéhez, valamint a helység feldulásához füződik, a templom romjainak csárdává való átalakítása, a miben nincsen Isten ellen való vétek, mert ott is lehet az ő kedvére élni:

»Láttam a csárdában tisztább lelkeket már,
Mint kiket mindennap lát térdelni oltár.«

Minő élénken vannak a csárda lakói és vendégei megrajzolva, az üveges zsidó, a betyár, a pajkos deák, a kaczkiás csaplárné, kik azonban már mind régen a sirban porladoznak. Hogy állítja oda a pusztulás művét, a bedőlt kutat, a vén mogorva sassal az ágas tetején, a délibábnak, mint a puszták tündérszép leányának jellemzése, kinek szeretője a nap, az égnek fia. A költemény a legmagasztosabb költői

[1] *Peschel:* Abhandlungen über Erde- und Völkerkunde, 377. lap.

képzelem- és ihletnek szülötte, egyaránt felejthetlen arra nézve, ki ehhez hasonló tájképet látott, valamint arra nézve, ki elé e festői képet először a költő ecsete oda varázsolta.

Költészetének kiugró pontját az képezi, hogy ez ihlet nála egészen különleges valami, magyar szivből származott és magyar emberhez szólott. Akármennyire fitymálta is akkor a »bon ton« nevében Petőfi népies jellegét és keresetlen, néha pongyola kifejezéseit egy szalonirodalmár, Petrichevich Horváth Lázár, a *Honderü* szerkesztője, kit a szalonokban nagy irónak, az iróvilágban a szalonok arszlánjának tartottak, pupos termete daczára: a közvélemény másképpen itélt. Sőt ha az is megtörtént, hogy oly illetékes birák, mint Bajza és Toldy annak túlzásait meg is kritizálták, másrészt nem kevésbbé illetékes egyéniségek, mint Vörösmarty és Eötvös, másképpen gondolkoztak róla. Vörösmarty ujjongott Petőfi felett, Eötvös pedig kiállította számára a bizonyítványt, hogy költészete minden ízében magyar.[1]

Jelentősége, politikai jelentősége éppen ebben szerepelt. A magyar népet és földet, vagy hogy másképpen fejezzem ki magam, a hazát és nemzetet oly megragadó vonásokkal tudta rajzolni, olyannyira közel vitte mindegyik olvasója szivéhez, hogy a haza- és fajszeretet, e nagy dolgoknak forrásai általa határozottan emelkedtek erejükben, mindent átható voltukban. Igaz, hogy Petőfi nem birt sem közjogi és történeti ösmeretekkel, melyeket Bajza és Vörösmarty oly módon szereztek meg, hogy a közélet emberei számára előírt elméleti és gyakorlati curriculumot megfutották.

De igazi magyar lelkülete, költői, látnok tekintete megmutatták neki a nemzet politikai igazságait, elvezették arra az utra, mely a czél felé vezet, hogy ő is ez utmutatók közé állhasson. Ha nem is írta a Szózatot, mégis versei tele vannak oly eszmékkel, melyek bizonyítják, hogy teljesen átértette hazájának helyzetét, látta, hogy hol a baj, hol az orvoslás. Nemcsak, hanem a mit a megoldások kiugró pontjának lehet nevezni, az nála oly határozottan domborodik ki, mint talán senkinél, a hivatott politikusoknál sem.

[1] Lásd: Pesti Hirlap, 1847. május 14-iki szám.

Ott van például költeménye a Hazáról. Ebben megragadóan dicsőíti a mult nagyságát, a hazának őseit, a földet rázó viharokat, melyek a porba omlott Európa homlokán tomboltak. Azután folytatja:

Oh, nagy volt hajdan a magyar,
Nagy volt hatalma, birtoka,
Magyar tenger vizében hunyt el
Észak, kelet és dél hulló csillaga.

De rég elhervadt a babér
A magyaroknak homlokán,
Hazám oly rég voltál te nagy, hogy
Nagyságod híre csak mese talán.

Már rég nem sirtam, s ime most
Pillámon egy könny rengedez,
Magyar nép, vajjon hajnalodnak
Vagy alkonyodnak harmatcseppje ez?

Magyar dicsőség, mi valál,
Hulló csillag, mely tündöklött,
Aztán lehullott a magasból
És mindörökre elnyelé a föld?

Vagy üstökös vagy, oh magyar
Dicsőség! mely jött s távozék,
Hogy századok multával ujra
Lássák fényét a népek, s rettegjék?

Annak a nemzedéknek hangulatát, minden nemesre fogékony keblét, a hazaszeretetnek lobogó lángját kell magunk elé állítani, hogy megértsük, hogy az ily tartalmu költemények minő czélzatokat érleltek meg az emberekben. E czélzatok megvalósításának eszközeire rá is mutat a költő. Megmondja nekik, hogy:

Ha férfi vagy légy férfi
S ne szád hirdesse ezt,
Minden Demosthenesnél
Szebben beszél *a tett.*

A következő versszak bizonyítja, hogy az ország helyzetét, annak exigencziáit teljes mértékben felfogja. Szintén

egyik megkapó költeményében, Erdélyben, a következő mély-értelmü szavakra akadunk:

. . . . . A század viselős,
Születni fognak nagyszerü napok,
Élethalálnak vészes napjai.
Fogjunk kezet, hogy rettegni ne kelljen
Az eljövendő óriásokat.
Tartsuk meg a szép, a szent kézfogást,
Tartsuk meg azt, oh, édes nemzetem!
Ki legelőször nyujtja ki kezét.
Azé legyen a hála és dicsőség.

Ezen jóslat és óhajtás éppen úgy teljesült meg mint a másik, mely az annyiszor idézett: »Egy gondolat bánt engemet«-ben helyt foglal és mely a segesvári gyásznap sorsát előre megénekelve, a jövendő fátyolát fellebbentette:

»Ott essem el én,
A harcz mezején,
Ott folyjon az ifju vér ki szivemből,
S ha ajkam örömteli végszava zendül,
Hadd nyelje el azt az aczéli zörej,
A trombita hangja, az ágyudörej,
S holttestemen át
Fujó paripák
Száguldjanak a kivívott diadalra,
S ott hagyjanak engem összetiporva . . . . .

Az eltiprás megtörtént, fájdalom, azonban diadal nélkül, mint a hogy csontjait sem tudtuk összeszedni. De ha ezek el is rejtőztek a kegyelet adójának lerovása előtt, a mi benne isteni volt, szellemének kincsei, a dicső példa piros vérével pecsételni meg elveit, érzelmeit: az megmaradt mint áldásos hagyatéka. Adja Isten, hogy mindezek éppen úgy lelkesítsenek bennünket azon nagy vivmányok megtartására, mint ahogy lelkesíték kortársait azoknak kivívására.

VIII.

Áttérek most az ellenzék vezérférfiainak jellemzésére.

A Jove principium, — kezdem a dolgot Batthyány Lajossal, hazánk első kormányelnökével, a szabadság egyik vértanujával. Már elébb emlékeztem róla, mondván, hogy az 1840-iki országgyülésen ő volt a főrendi ellenzék kezdeményezője, vezére, a mint később az országos ellenzék hivatalos vezérévé vált, habár annak igazi feje és szelleme mégis csak Kossuth volt.

Családja az ország ősrégi nemzetségeiből ered, habár arra nézve megoszlanak a vélemények, hogy a Rátold vagy Örs nemzetség-e az, melynek törzséből származtak hajtásai.

A mohácsi vésznél, mint már megirtam, Batthyány Ferencz horvát bán a seregnek bal szárnyát vezette. Később a család egyes tagjai nemcsak kanczellári, tábornoki hivatalokat töltöttek be, de Forgách- és Eszterházyékkal egyetemben azon dicsőségben is részesültek, hogy a legmagasabb egyházi és világi méltóságokat, a primási és nádorispáni állást érték el. Lajosról tudjuk azt, hogy ifjusága könnyelmü és elhagyatott volt. Annál nagyobb érdemszámba jön, hogy ily kevéssé biztató kezdet után megemberelte magát és egy nagy tisztulási folyamaton keresztül úgy élt és halt, hogy nemzete áldja emlékezetét. Atyja korán elhalt, anyja pedig, ki igen szép és élvvágyó volt, nem gondolt vele. Csak kedvteléseinek és a pazarlásnak élt, oly módon, hogy az óriási vagyont teljes elkallódás fenyegette. Lajos katona lett és azt a léha és ledér életet élte, mi akkor a katonaság főrangu tagjainál szokásban volt.

Jól mondja Horváth Mihály,[1] hogy az osztrák tisztikar akkoron nem volt azon testület, mely a kebelében levő ifjaknak bármire nézve is komolyabb irányt adhatott volna. A pajzán, hiú, kéjvadászó szellem, melyet tivornyák, szerelmi kalandok, a polgári rend megvetése és tényleges sértésekkel járó

[1] Huszonöt év története, I. kötet, 569. lap.

kihágások, hiuság, fényüzés, játék, a henye élet minden egyéb hibáival együtt, volt e testület kirivó sajátsága. Egyideig Batthyány is uszott az árral, játszott, fényt üzött, pazarolt. Egy szemtanu beszéli, hogy gyönyörü istállója volt, pajtásai számára szabad asztalt tartott, melyet egy hires franczia szakács látott el, az alatta álló legénységet saját költségén ruházta fel. Egy alkalommal, egy nyilvános bálon minden ételt és italt megvásárolt, és mikor nagy volt a szörnyüködés a vendégseregben, hogy nem lehet ételt-italt kapni, ő volt az, ki az egész társaságot meghitta és traktálta.[1] De ezen zajos és mégis üres élet nem volt képes bensőjét kitölteni, mely nagy eszmékért hevült és melynek fejlődésre képes, egészséges magja volt. Haza ment, letette a jogi vizsgát, megházasodott, rendbe szedte birtokát, mely helyesen kezelve az ország leggazdagabb mágnásai sorába emelte. Rávetette magát a politikára, csakhogy nem a hivatalos, de a szabad működés terét kereste fel. Nem az udvar kegyének kivánta állását köszönni, de a nemzet vállain akart emelkedni.

Kevés ideig foglalkozott a közügyekkel és már is rájött Széchenyi nézeteinek és eljárásának fogyatkozásaira és ezzel ellentétes irányban kezdett dolgozni. Ezen ellenlábasság egészen alkalmas arra, hogy Széchenyi tévelygéseit kellő világításba helyezze. Széchenyi a kormányra, Batthyány az ellenzék felé fordította szemeit. Nem a közgazdaság, de a politika vonzotta őt. Mindenekfelett érezte a pártalakítás, a politikai programm szükségét. A mit Széchenyi egész élete folyamán keresztül nem volt képes megcselekedni, t. i. a pártalakítást és programmkészítést, azt Batthyány Lajos mindjárt első fellépése alkalmából véghez vitte.

Ez, mint említém, az 1839—40-iki országgyülésen történt. Maga köré gyüjtötte a főrendiház ifjabb és függetlenebb elemeit, kötelékbe fogta őket. Velök együtt megállapította maguktartásának irányelveit, még pedig kellő szabatossággal pontozatokba szedve. A programmpontozatok megfeleltek azon elveknek és nézeteknek, melyeket a velök szoros összeköt-

[1] Lásd *Szemere,* Batthyány, Kossuth, Görgey, 5. lap, német nyelven irva.

tetésben álló alsóházi ellenzék hangoztatott.[1] Ennek lényeges pontjai hasonlóképpen arra szolgálnak, hogy feltüntessék az ellentétet a két nagy gróf között.

Rövid kivonatban közlöm őket. Igaz, hogy Batthyány, úgy mint Széchenyi is, óhajtotta a mágnásság túlsúlyát, de ezt nem végczél, hanem eszköz gyanánt akarta tekintetni, minden rend, vallás és vélemény felszabadítására. A politikai jogoknak kiterjesztését osztály- és valláskülönbség nélkül, a személyes kiváltság megszüntetését tüzte maga elé, éppen úgy mint a polgári társaság jövedelmének czélszerü felosztását. Tagadta azon balitéletet, hogy a tudomány nem minden embernek való, ezért a világosságot még a czigány kunyhójába is be kell vinni. A hitel kedvéért az ősiséget, a birtokkötöttséget, a hitbizományokat eltörlendőknek véleményezte. Az volt a nézete, hogy a kereskedelem szabadsága megkivánja a vámsorompók lebontását. A vesztegetést minden hazafiság rákfenéjének tekintvén, arra kell igyekezni, hogy a politikai hitehagyás a magánéletben is a kellő megtorlással találkozzék. Különösen súlyt helyezett arra, hogy a nőnemben a hazaszeretet gondosan ápoltassék, valamint hogy a gyermekek úgy neveltessenek, hogy majdan politikai feladatuknak megfelelhessenek.

Természetesen Széchenyi Batthyány felett egészen kétségbeesett. Zokon vette neki a Kossuthtal való benső viszonyát, par force azt találta benne, hogy mindez népszerüséghajhászat és hogy a romlás istenének esett martalékul.[2]

Aligha tévedek, ha azt állítom, hogy Széchenyinek személyes érzelmein kivül az is rosszul esett, hogy látnia kellett a viszonyok óriási átváltozását. A mit különben politikai szempontból is ki kell emelni. Míg ugyanis a XVII. és XVIII-ik század mozgalmaiban a mágnásság kezeiben volt a vezetés, most a súlypont és a gyeplő a középosztály kezeibe jutott. Ez lett az országban intéző hatalommá. Nem a nemesség volt az többé, melynek szüksége volt a főurakra, de megfordítva. A minek ismét Széchenyi[3] abban ad kifejezést,

[1] *Horváth* Mihály: Huszonöt év, I. kötet 573. lap.
[2] Lásd Naplói, 404. és 457. lap.
[3] U. ott, 404. lap.

hogy Batthyánynak emelkedése végett szüksége volt Kossuth támogatására.

A mi azonban Széchenyi felfogásának személyes élét illeti, annak tévedését Batthyány egész élete, úgy mint gyászos halála bizonyítja. Létezett is Kossuth és közötte benső kapocs, mert mind a kettő bizott nemzetében, ügyének igazságában, annak végleges diadalában. Ugyancsak Széchenyitől[1] tudjuk, hogy 1844. április havában együtt voltak, Deák és ő, Ikervárott Batthyánynál. A két előbbi pessimista hangulatot, azonban ez utóbbi ellenkező felfogást tanusított. Igaz, hozzátette, hogy ha csalódnék, nem lenne képes többé a közügyekkel foglalkozni.

Nagyon kurucz ember volt, a harcz tüzében kész a végletekig menni. »Izgatókra, vérebekre van szükség, melyek folyvást a kormány nyakán csüngjenek«, mondotta egykoron.[2] Még akkor is, mikor a harcz szenvedelmei nem is ragadták el, még akkor is el volt telve az ősi magyar büszkeséggel és önérzettel, mely hajolni és bókolni nem tudott. Vasmegyében egy alkalommal beválasztották egy küldöttségbe, melynek István főherczeget kellett üdvözölnie. Megtagadta, mert ő senkinél sem tisztelkedik.[3] Önérzet szempontjából ki is állotta a tüzpróbát, mert én annak tekintem, ha ennek gyakorlata az illetőre nézve nagy károsodással jár. Erre vonatkozólag Szemere[4] beszél el egy érdekes adatot. Egy pere volt, melyben a döntés a kanczellárián állott, mely akkoron némely kérdésekre nézve joghatósággal birt. Ügyvédje utján értésére adták, hogy feltétlenül megnyeri a pert, ha személyesen megbeszéli ügyét a kanczellárral. Erre Batthyány azonnal visszavonta keresetét és a vitás összeget, mely 56,000 forintra rugott, szó nélkül kifizette.

Kuruczságára vonatkozólag elég érdekes vonásnak lehet tekinteni, mit Zichy Jenő barátomtól tudok, kinek azt Metternich herczeg személyesen mondotta el, hogy t. i. míg Kossuthot oly embernek tartotta, kivel lehet beszélni, ez

[1] Naplói, 460. lap.
[2] *Csengery* összegyüjtött munkái, II. kötet 408. lap.
[3] Lásd: Stephan Viktor Erzherzog von Oesterreich, 187. lap.
[4] U. ott, 10. lap.

Batthyányval, szélsőségekre hajló természete miatt, lehetetlen. Szinte olyanoktól hallottam, kik az ülésben jelen voltak, hogy, midőn Kossuth egy alkalommal az országgyülésen felhozta — a mi akkor óriási feltünést keltett, később pedig minden áron vastag tapintatlanságot láttak benne, — hogy t. i. olyan az események hatalma, miszerint az 1848-diki márcziusi napokban, Bécsben ő, az egyszerü polgár, az uralkodóház sorsát kezében tartotta, ezt senki sem helyeselte jobban mint Batthyány maga. Ezen időkben kész volt a végletekre. Wirkner[1] leir egy heves jelenetet, a mikor a konzervativek egyikét akasztófával fenyegette meg. Az udvari körök viszonozták ezen érzelmeket. Mint Pulszkytól[2] tudjuk, előre ki volt szemelve az első áldozatnak, mihelyt a mozgalmak erőszakos elnyomása szükségesnek mutatkozik.

Ez mind az akkori viszonyoknak volt a folyománya. Annál értékesebbé teszi magatartását, hogy 1848-ban, miniszterelnök korában, mindent elkövetett a békés kiegyenlítés végett. Maga volt a türelem, az engedékenység. Azt a különben helyes kormányzati elvet képviselte, mely, fájdalom, akkor nem vált be, hogy míg a kivívásban szabad a legádázabban rontani az ellenségre, nyert csata után a legnagyobb mérsékletet és óvatosságot kell tanusítani.

Deáknak úgy mint Eötvösnek igen jó véleményük volt róla. Gyakran emlegették szép, büszke alakját, sas tekintetét, nagyuri modorát, éles felfogását. Ők mondották nekem, hogy különösen nagy mérvben birta azt a tulajdonságot, mely az ügyek élén nélkülözhetlen, a férfiasságot, a jellemerőt. Kétségtelen, hogy ezen tulajdonainál fogva az események menetére nagymérvü befolyást gyakorolt. Egyike az uj Magyarország építőmestereinek, mely czim a vértanusággal megszenteltté lőn. A nemzet hálaimájában az első helyek egyike illeti meg.

Azon nagyszabásu egyéniségek között, kikkel dolgom volt és kikkel itten foglalkozni bátorkodom, alig volt valaki, a ki fellépésében annyira magán viselte a lángész, a nemes idealizmus bélyegét, mint Eötvös József.

[1] Élményeim, 208. lap.
[2] Életem és korom, II. kötet 18. lap.

Említém már egyszer Széchenyinek vallásos felfogását, mely igen gyakran az isteni közvetítés művét vélte látni egyes eseményeknél. Eötvös is hitt ebben. Többször hallottam tőle idézni Linné egy mondását: *Numen adest,* az isteni erő jelentkezik. Őbenne volt valami, a mi a nagy embereket Isten választottjaiként tünteti fel. Lelkes, nemes ragyogástól világló tekintete, derült mosolya mintha fényt árasztott volna maga körül. Elég volt neki felszólalni, elég belépni egy helyiségbe, hogy a komor hangulat, a borus felhők eloszoljanak. A ki vele érintkezett, a ki hallotta beszélni, olvasta iratait, megfigyelte cselekvéseit, más benyomást nem szerzett belőlük mint erős hitet az emberiség és a magyar nemzet jobb jövőjében, mint azt a meggyőződést, hogy csakis az eszményiség kultusza képezi a legbiztosabb kalauzt, egyedek és nemzetek számára.

Az az érdekes politikai *chassé-croisé,* mely Angliában atyák és fiak között olyképpen történt, hogy a szabadelvü idősbb Pittnek fia konzervativ, valamint ezzel ellentétben a konzervativ idősb Foxnak fia viszont szabadelvü lett, nálunk is megtalálta a maga hasonmását. Emlékeztem már a Dessewffyeknél az egyik analogiáról, ennek ellenlábasa Eötvösben jelentkezett. Az ő atyja a már említett aulikus Eötvös Ignácz tárnokmester és előbbi királyi biztos volt, ki Ferencz császár alatt többi társaival együtt annyi megtámadásban részesült. Működését ő is a hivatalos pályán kezdte, melyre annyival inkább utalva volt, mert az ősi nagy vagyon, az atyai helytelen kezelés miatt, csődbe jutott és a nagy vagyonból, bár a megtartásnak legalább egy bizonyos fokig a jogi alkalma létezett, finom érzéke miatt számára jóformán semmi sem maradt. Azonban mindennek daczára ott hagyta a hivatalnoki pályát, mert ez nagy tehetsége számára korlátokat képezett, főleg abban az irányban, mely politikai nézeteinek szabadelvü fejlődésére vonatkozott. Otthagyta a biztos exisztencziát, munkásságának gyümölcseire bizva a jövendőt.

Ez a munkásság oly sokoldalu és minőségü volt, mely még a világirodalomban is ritkítja párját. Irt verseket, melyek költészetünk igaz gyöngyei közé tartoznak. A Búcsú, a Vár és kunyhó, a Zászlótartó kiállják a versenyt bármelyik nemzet

legelső termékeivel. Színdarabja: Éljen az egyenlőség, ezen a téren nem közönséges tehetséget árul el. Regényeiből mindegyik egy másik válfajt képvisel és mindegyik nagy hatást ért el. A Karthausi, melyről oly jól írta egy akkori bírálója, a derék Papp Endre, a közérzületnek adva kifejezést, hogy az a bánatnak könyve, századunk életirása, társadalmunk jajkiáltása. Korunknak egész szenvedését, a műveltségnek kétségbeesését képviseli az, melynek fáj a fennálló világ. A Falu jegyzője pedig a viszonyoknak és embereknek oly találó rajzát szolgáltatja, mely Jókai legsikerültebb részleteivel párhuzamba tehető. Mint irányregény, némely túlzásait és elhamarkodott általánosításait leszámítva, a legszebb törekvésekből származó czélzatait éppen oly biztosan érte el, mint Disraeli Sybilje vagy Conningsbyje. »Magyarország 1514-ben« pedig egy igazi történeti korrajz, melyben például a szegény Dobzse László alakja oly művészi ecsettel van rajzolva, hogy Mommsen Caesarja, Macaulay II. Károlya, Thierry Becket Tamásához, melyeket én a legjobb jellemrajzoknak ismerek, valójában igen közel jár.

A szakirodalom terén fellépett a fogházjavítás tárgyában, mely tudvalevőleg egész irodalmat teremtett. A *Pesti Hirlap* állandó munkatársa volt; a már említett »Reform« czimü munkája itt közzétett czikkei egy részének gyüjteményéből áll, alkalmi iratai, melyek felváltva magyar és német nyelven jelentek meg, mindannyiszor eseményszámba jöttek.

Nagy állambölcseleti munkája: »A XIX-ik század uralkodó eszméinek befolyása az államra«, mely német kiadásban is megjelent, az európai irodalomban általános méltatásban részesült. Az a kiváló franczia tudós, Laboulaye,[1] kiről már elébb emlékeztem, könyvét fölébe helyezi John Stuart Mill a Szabadságról czimü hires művének. Azt mondja, hogy Eötvös a szabadság nagy gondolatát jobban össze tudja egyeztetni az állam feladatával és az európai viszonyokkal, mint a nagy angol elmélkedő. Más szavakkal kifejezve, látszik, hogy Eötvösnél nemcsak a bölcsész, de a gyakorlati államférfi is beleszól a problémák megoldásába.

[1] L'État et ses limites, 69. lap.

Mint szónok, kezdettől fogva a legelsők közé tartozott. Fel van róla jegyezve,[1] hogy az 1843-diki országgyülésen egy alkalommal a főrendiház ülésezése alatt künn az utczán valami zaj és tüntetés volt. A főrendek nagy része kiváncsiságból kifelé tolongott szemlélni a pikáns természetü látványt. József nádorispán, ki ezen minőségben elnökölt, meg akarta akadályozni a zavart, mely ebből származott, magához kéreti Eötvöst s rábirja, hogy beszéljen. Egészen jól számított, mihelyt ez utóbbi szólásra jelentkezett, mindenki visszafordult őt hallani. Magam is fültanuja voltam egy beszédének, melyet 1868-ban az államadósság átvállalása tárgyában tartott. Ezt a kényes és nehéz kérdést oly szépen kezelte, hogy valósággal elragadta a hallgatóit.

Tele volt humorral és szellemességgel. Erre vonatkozólag két mozzanatot kivánok felemlíteni, melyek tudtommal nem jelentek meg sehol, pedig érdemesek arra, hogy feljegyeztessenek. A negyvenes években utazni volt. Angliából jött Párizsba. Egy franczia ösmerőse kérdi tőle, milyennek találta azt. »L'Angletere est sublime.« (Anglia felséges ország.) A francziát bántotta a dicséret és azon ismert példaszóval felelt: »Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas.« (A fenségest a nevetségestől csak egy lépés választja el.) »Oui, le pas de Calais«, mondá Eötvös. Fájdalom, ezen szójáték a mi nyelvünkön visszaadhatlan, a mennyiben a franczia *pas* szó nemcsak lépést jelent, de azon tengerszorost is, mely a két államot egymástól elválasztja, a Pas szóval jelölik.

A másik Mommsennel történt. Ezen nagyhirü történetiró az ötvenes években, tehát a Bach-korszak tetőpontján, hazánkba jött, a múzeumban levő római régiségek tanulmányozása czéljából. Eötvös meghitta őt magához ebédre. A jó magyar borok kedélyes hangulatba hozták a nagy tudóst, elkezdett politizálni, egészben helyeselve a németesítő politikát, szólva a németség missziójáról a Kelet felé, az uralomról a Fekete tenger felett. Eötvös visszavágott rá, mondva: »az egyedüli Fekete tenger, mely felett a németség uralmát elösmeri, az a kalamáris tartalma«. Eme replika mai napság, Bismarck

[1] *Csengery,* összegyüjtött munkái, II. kötet 161. lap.

óriási sikerei után, nem látszik oly csattanósnak, mint akkor, mikor német egységről szó sem volt és magok a németek ábban a nézetben voltak, hogy legfeljebb a tudomány és irodalom területe az, mely számukra babérokat terem.

Eötvös József az az ember volt, ki főleg szellemi tekintetben egyéniségének bélyegét korára rá is sütötte. Két irányba történt ez. Az egyik azon általános természetü mozzanatban fejezhető ki, hogy ő eleven kapcsot képezett hazánk értelmisége és a nagy európai áramlatok között, a mi főleg azért birt fontossággal, mert abban az időben történt, mikor még nálunk aggódó kérdés tárgyát képezte, vajjon képesek leszünk-e a haladó világ életközösségébe belépni, képesek leszünk-e oly szellemi hatványokat előállítani, melyek nemzeti létünket az úgynevezett európai szinvonalra emelik.

Nemcsak a külföld figyelmét fordította reánk, de a nemzetet magát is önérzetesebbé, vállalkozóbbá tette, hogy a reform nagy művét, mely a keleti elmaradottságból a műveltebb Nyugat fejlődésébe sodorja bele, bátor szivvel valósítsa meg, illetve dobja magát bele és uszszék az áradattal. — A másik mozzanat a parlamentáris kormány eszméjének publiczistikai uton való előkészítése, melyben neki oroszlánrésze volt. Igaz, hogy a kezdeményezés érdeme a Szalay Lászlóé, miután az elvet először ő proklamálta a »Pesti Hirlap«-ban, azt a központosítás közlönyévé téve. Igaz továbbá, hogy a megvalósítás a Kossuth műve, de azért a siker előkészítésében az oroszlánrész mégis őt illeti. Elég erre vonatkozólag a *Reform* czimü könyvét elolvasni. Látni fogjuk ott, hogy a kérdést ő állította fel közjogi és politikai nagy összefüggésében. Az elméletnek s a külföldi és hazai viszonyoknak teljes ösmerete nyilatkozik meg benne. Oly munka volt, mely a közvéleményt egészen kitanította úgy, hogy mikor a dolog megérett, más megoldásról többé szó sem lehetett. Annál dicséretesebb magatartása, hogy 1846-ban, nehogy az ellenzék egységét megbontsa, a kérdés vitatásától elállott.

Tehetségei a legnagyobb önzetlenséggel párosultak, a hiuságtól, a szereplési viszketegtől teljesen mentes ember volt. Éppen ugy alárendelte magát Kossuthnak a negyvenes, mint Deáknak a hatvanas években. Annyiban szerencsés volt,

a mennyiben a kiegyezést éppen úgy megérte, mint a parlamenti rendszer életbe léptetését. Mindkettőnek érdekében elsőrangu tevékenységet fejtett ki, és mindkét esetben hazánk szellemi életének kormányzata, a közoktatási tárcza az ő szakavatott kezeire bizatott. Fájdalom, hogy mindez mulékony örömszámba jött, mert először a katasztrófa, másodszor kora halála szakította félbe üdvös működését.

A vigasztaló mindebben az, hogy még sem élt hiába. Az intézmények, melyeknek alapjait ő vetette meg, még fennállanak, és habár nem is indultak oly fejlődésnek, mint az ő művészi kezei alatt, mégis csak az ő nevét dicsérik, valamint egy jobb jövő számára fenn vannak tartva, mert elébb-utóbb a nemzetnek mégis meg kell győződnie arról, hogy ha élni és virulni akar, az csak úgy lehet, ha az Eötvös és társai által nyitott csapáson halad.

Eötvös József személye- és működésétől Szalay László egyénisége és munkálkodása elválaszthatlan. Ez maga már elegendő lenne, hogy emlékének áldozzak. Ehhez járul még azon körülmény, hogy Szalay önmagában véve is számos kiváló tulajdonságokkal rendelkezett, melyek ismét oly önálló természetes tevékenységben nyilatkoztak, hogy azokat hallgatással mellőzni alig lehet. A gyermek bölcsője nem azon nemesi kastélyban vagy kuriában ringott, melyeknek lakóiból a vezető alakok kerültek ki. Nemes családból származott, miután atyja helytartósági titkár volt, de ily módon inkább a városi és polgári környezet és légkör volt az, melyből egész életére kiható benyomásai származtak. Nagy tehetségei már tanuló ifju korában feltüntek, tanárainak büszkesége volt. Ezek között reá legnagyobb hatást a honszeretet apostola, Horvát István tett, kinek érdemeiről maga Deák [1] is az országgyülésen megemlékezett.

Eötvössel együtt jártak iskolába. Hozzá egész életén keresztül a legnemesebb barátság kötelékei csatolták. Eötvös maga beszélte el, hogy mikor az 1830-iki franczia forradalom hire megjött, melytől a Vörösmarty »tehetetlen korának« ujjászületését várták, Szalayval egész zsebpénzök felhaszná-

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, I. kötet 185. lap.

lásával egy üveg pezsgőt vettek és kivitték a Margit-szigetre. Ennek ormán, hol a szellők fuvallata mintegy az uj élet léhelletét rejté magában, megitták a hajnalhasadás áldomását.

Mint mondám, nagy tehetségü ember volt, habár munkálkodása sem mennyiség, sem minőség dolgában Eötvöst nem érte utól. Politikai, irodalmi működése korlátoltabb, de összpontosultabb jelleggel, azonban mély tartalommal birt. Ezt a működését tárgyába való belemélyedés, komolyság és lelkiösmeretesség jellemezték. Egész lénye és valója vissza is tükrözte lényegének ezen sajátságait. Kissé fátyolozott tekintetéből, mélabús hangjából egy jobb világnak szózatát vélte az ember hallani. Hallottam őt az 1861-iki országgyülésen szólni. Azon sok kiváló szónok között, kik a külső siker minden kellékeivel rendelkeztek, hozzá az akkori helyzetből származó, a szenvedély villamosságával eltelt levegőben a hallgatót némi aggály fogta el, miképpen fog itt az ő személye és beszéde érvényesülni, mely a hatás eszközeivel alig rendelkezett. De a mint szólni kezdett, egyszerre oly ünnepélyes csend lett, akár egy templomban, úgy adta elő nézetét, mely választékosság és alaposság dolgában majdnem egyedül állott.

Politikájának alapgondolata a modern állam, a jogállam volt; ehhez nagy előtanulmányokat tett, úgy a hazai, mint külföldi kutfők köréből. Kortársai nem igen értették meg. Kossuth, kit a »Pesti Hirlap« szerkesztésében felváltott, mint becsületes tudóst, de idegen embert mutatta be.

Őt magát doktrinérnek, lapját ily szellemünek nevezték. Igen szépen válaszolt reá. Örvendett, ha ilyennek vették. »Doktrinér lap, mely felsőbb elvek világosságában látja a tényeket, mely nem tárgyhoz enyvezi, hanem egyiket a másikból fejleszteni akarja. Doktrinér lap, azaz nem az expediensek lapja, hanem olyan, mely nem kiált hozsánnát a bevégzett tényeknek csak azért, mert sikerültek. És a hatalmasok paripái alá nem hint virágokat, tudván, hogy a diadalmi menet még nem az Urnak napja. Doktrinér lap, azaz nem barátja az oly intézményeknek, melyeket csak önmagokkal mérhetni, nem pedig az emberi és polgári jogok mértékével és nem a minden idők és népek közéletéből elvont államböIcselet nehezékével.« Egy más alkalommal ennek erősitése gyanánt

idézi Verulami Baco mondatát: »legitimae inquisitionis vero norma est, ut nihil veniat in practicam, cujus non fit etiam doctrina aliqua ex theoria«. A helyes kutatásnak az képezi a szabályát, hogy csak azt lehet a gyakorlatba átvinni, mit az elmélet megerősített.[1]

Történeti és politikai tanulmányainak egyik maradandó alkotása az *Államférfiak és szónokok könyve.* Ezzel a magyar olvasóközönségnek egy egész sorozatát mutatta be a legelső franczia, angol és amerikai jelentőségeknek. A munka oly bő tárgyismerettel van irva, az adatoknak oly bő tárházát szolgáltatja, hogy ezen anyagra nézve majdnem egészen feleslegessé teszi a külföldi művek használatát.

A jogállam iránti erős érzéke tette őt nálunk a kodifikáczió legelső bajnokává. A kifejezés Benthamtól[2] származik, általában aránylag ujabb keletü dolog. A fennálló törvényes állapot összefoglalását és irásban történt szabatos kifejezését jelenti. Azt a műveletet, melyet Werbőczy lángesze véghez vitt, mely a Code Napoleonban az imperator tündöklő tetteinek koszorujában a legmaradandóbbnak és legáldásosabbnak bizonyult. Ezen a téren Szalay már mint fiatal ember nagy reményekre jogositott és ennek folytán lett, mint már említém, a büntetőjogi javaslat jegyzője és mint ilyen Deák Ferencz jobb kezévé, ki őt benső barátságára méltatta. A nagy közönség számára a legtanulságosabb kommentárt ő irta hozzá,[3] mely a »Pesti Hirlap«-ban megjelent czikkeket tartalmazza.

Ezen kommentárban ama hatalmas alkotásnak érdemeit kellő világításba helyezte, míg annak minden sora a törvénytudást árulja el.

Szóltam elébb a modern államról, mint Szalay programmjának másik tartó oszlopáról. Mennyire vett részt ennek kiépítésében, legjobban bizonyítja szereplése a városok kérdésében.

A városok kérdése, a mint az országgyülések egymásután következtek, mindinkább akutabb jelleget öltött magára. Az a kettős anakronizmus, melyről már emlékeztem, egy-

[1] Pesti Hirlap, 1845. január 15. és julius 25-iki számai.

[2] *Holtzendorff:* Encyklopädie der Rechtwissenschaft, 389. lap.

[3] *Szalay* László: Publiczisztikai dolgozatok, II. kötet 90. lap.

részt hogy a képviselőket nem a polgárok egyeteme, de az aránylag kevés tagból álló tanács — mely ismét önmagát egészítette ki — választotta, másrészt, hogy az országgyülésen az összes városoknak csak egy szavazatjuk volt, mindinkább elviselhetlenné vált. Minden országgyülés a városok tiltakozásával kezdődött, állásuk mostoha, sőt szégyenítő volta miatt. Az 1843-iki országgyülésen, melyről mindjárt lesz szó, Szalay Korpona városát képviselte és ebben a tárgyban fel is szólalt. Felszólalása egészen uj világot vetett a kérdésre, oly magas szempontból, oly nagyszabásu keretben adta elő a dolgot. A rendi és a képviseleti alkotmány, vagy ha úgy akarjuk, a XIX-ik század a még mindig kisértő középkorral látszott perben állani, a mint Szalay a helyzetet szakavatottan figyelmes hallgatói előtt feltárta. Hazánk akkori állapotát párhuzamba állította a Francziaországéval, közvetlenül a forradalom előtt. De itt mindjárt kiemeli, hogy nálunk nem tart azon túlzásoktól, melyek a franczia forradalomnak oly végzetes irányt adtak. Nem pedig először, mert a magyar a legnagyobb odaadással viseltetik koronás feje iránt, másodszor, mert a nemzet századokon keresztül alkotmányt élvezett és éppen azért nem lehet kitéve azon bomlási folyamatnak, melyet a hosszú önkényuralom előidézett. A döntö természetü mozzanatot abban találja, hogy a polgári rend, melyet Francziaországban »Tiers État«-nak neveztek, nálunk mint fejlődő osztály, mely műipara, szorgalma és értelmisége folytán magas fokra hágott, számot tevő uj elemként a törvényhozásba befogadtassék. De ezen művelet által nem azt kivánja elérni, hogy a rőfnek és mérőserpenyőnek — melyek különben önmagukban igen tisztességes dolgok — túlnyomó befolyás biztosíttassék. Nem is azt, hogy egy olyan tényező teremtessék, mely a kormány sakkjátékában egy uj pionnak felállítását jelentse; hanem olyan, mely előkészítse az egész nemzetnek az alkotmány jótéteményeiben való részesítését. Mely reform az első lánczszemét alkotná azon reformsorozatnak, mely bennünket egy nagy, életrevaló egészszé olvaszszon össze.

Szalaynak irálya is magas szinvonalon állott, nemcsak, hanem az irástudók között neki lehetne az első dijat adni. Eötvös például, nehogy költői hajlamait hányják szemére,

publiczisztikai dolgozataiban olyannyira került minden lendületet, hogy majdnem egyhangu lett. Kemény regényirói képességének ellenben oly szabad tért engedett, hogy különben mesteri tanulmányai ennek előnyeit mint hátrányait egyesítik magukban. Szalaynak különlegessége a választékosság. Czikkeinek úgy tartalma mint formája elárulja a nagy tudásu és izlésü embert, a ki ezen tulajdonait irataiban is kifejezésre hozza. A franczia akadémikusokhoz illő irály volt az övé. Értett azon művészethez, hogy tárgyával nem szoros összeköttetésben levő mozzanatokat abba belevegyítsen, melyek az olvasót váratlanságuk miatt meglepik, de a megértést az analógiák vagy ellentétek szerencsés felhasználása által megkönnyítik. Hasonlóképp kifejezései, fordulatai nem mindennaposak voltak. Látszott minden sorából, hogy azokat nem rázza ki ujjaiból azon játszi könnyüséggel, melyet Dessewffynél és Kossuthnál tapasztaltunk. Gonddal és igyekezettel állítja össze a nélkül, hogy valaha az erőltetés nyomait viselnék magukon. Elég például azt a czikkét olvasni, melylyel Gans Eduard világhirü művét az örökösödési jogról ajánlja olvasóinak, hogy kiválóságaival megösmerkedjenek. Ennek ötletéből bemutat egy franczia jogtudóst, Lerminiert, valamint a német professzorokat, kik őt látogatják és a kik, a merre csak járnak, magukkal viszik általánosító, schematizáló rendszeröket. Ily módon tér azután tárgyára.

Azon hatalmas nemzedéknek egyik legérdekesebb és legtanulságosabb alakja Szemere Bertalan. Már maga azon körülmény, hogy az első 48-iki minisztériumban annyi jogosított egyén között ő nyerte el a belügyminiszteri tárczát, valamint hogy később a függetlenségi nyilatkozat után miniszterelnök lett, érdemessé teszi arra, hogy előzményeivel az utókor foglalkozzék. Szemerét úgy lehet jellemezni, hogy ő par excellence az volt, a mit az angolok »*self made man*«-nek neveznek, t. i. olyan ember, ki mindent magának köszönhet. Az ut, melyen haladt, egészen elütött attól, melyen azon időkben a vezérlő egyéniségek alispánságra és követségre tettek szert. Rendesen az illetők nagy képességeik mellett vagyonos emberek voltak, kik összeköttetéseiknél fogva különös fáradság nélkül jutottak befolyásos állásokra, melyeket

különben a legnagyobb diszszel töltöttek be, megyéjök és a közös haza szolgálatában. A »bene possessionatus«, a »potior nobilitas«, vagyon és előkelő származás voltak a megfelelő utlevelek, éppen úgy, mint a hogy ez sokáig Rómában és Angliában volt, melyeket történetük egy szakában méltán lehet arisztokratikus mintaállamoknak tekinteni.

Szemerénél egyik első feltétel: a származás előkelősége megvolt. Már Béla király Névtelen jegyzőjében megolvasható, hogy családja a hét vezér egyikétől, Hubától származik. De ha ebben az irányban a legelső oligarcha családok ivadékait túlszárnyalhatja, vagyon dolgában annál rosszabbul állott. Ő maga ennek indokát úgy adta elő, hogy a család, mint a fa, azért szegény, mert régi.[1] Az egésznek az volt a nyitja, hogy ősei mindig a nemzeti párttal tartottak, melynek osztályrésze a sanyaruság lett, ellentétben a labancz uraknak boldogulásával.

A család oly szegénységgel küzködött, hogy a meleg étel ritkaság számba jött, a rendes eledel kenyér és gyümölcs volt. Jó sokáig még téli felöltőre sem telt, úgy hogy Bertalan éveken keresztül egy szál kaputban ült a hideg hallgató-teremben dideregve. Ennek minden esetre megvolt az az előnye, hogy rendkivül edzett emberré lőn és mértékletes életrendét miniszter korában is megtartotta. De ezen kedvezőtlen viszonyok nem voltak képesek kedélye derültségét, életvidorságát csökkenteni, habár szegénységével járó büszkesége gyakran tartózkodóvá, sőt zárkózottá tevék; nem munkakedvét és tanulási képességét, mely nagy tehetségeivel párosulva, az iskolában, a juratériában, a vármegyéjében, az országgyülésen mihamar a vezető emberek sorába emelte. Emelkedése, szereplése vármegyéjében is egészen elütött a szokásos kaptától és tanulságos világításba helyezi környezetét. Főleg abban az értelemben, hogy látni lehet, miszerint a régi Magyarország nem volt szükében azon tényezőknek, melyeket a kulturállamok ismérve gyanánt szoktak felállítani.

[1] Lásd az adatokat illetőleg élet- és jellemrajzát *Csengery* Antal összegyüjtött munkáinak II-ik kötetében.

Emelkedését Szemere nem a protekcziónak, nem a közönséges értelemben vett korteskedésnek, nem is a népszerüség hajhászatának köszöni, sőt ellenkezőleg mindent elkövetett, hogy ezen hatalmas tényezőkkel hadi lábon álljon. Bevégezve iskoláit, a joggyakornokságot, rokonaitól anyagilag támogatva külföldi utra indult. Ezen vállalkozásánál nagy mérvben segélyére vált, hogy az idegen nyelveket ösmerte. Ugyanis kölcsön kért szótárak- és nyelvtanokból egymásután a német, angol, olasz és franczia nyelvet elsajátította, kezdve azzal, hogy mindegyikből vagy hatezer szót kivülről megtanult. Ezen utazásának eredménye kétkötetes külföldi utazása, mely azon időben páratlan anyagi és erkölcsi sikert ért el. Anyagit, mert a legrövidebb idő alatt belőle 1200 példány elkelt, míg másrészt azon törekvő elemeknek, melyeket »fiatal Magyarország« gyüjtőnév alatt lehetett összefoglalni, mintegy tankönyve lett.

Ezen elemek sorakoztak körülötte megyéjében is. Oda dobták az ósdiság, a maradiság, a régi kor előitéleteit. Nem igen volt vármegye, melynek fiatalságában nemesebb és jobb szellem uralkodott volna, mint Borsodban, Szemere vármegyéjében. Ezen ifjuságnak lelkes támogatása, mely a derék köznemességet is felvillanyozta, tette Szemerét szolgabiróvá, majd alispánná és országgyülési követté. Mint közigazgatási tisztviselő elébb járása, később megyéje élén úgy járt el, mint a hogy az a kormányzat magasabb, modern felfogásának megfelel. A törvény lelkiösmeretes végrehajtása, a rend szeretete, a kormányzottak anyagi és szellemi érdekeinek gondozása, ezek voltak azon vezérlő szempontok, melyek Szemere hivataloskodását jellemezték. Az 1845-iki országgyülésen jelent meg először, mint a fiatal gárda legtehetségesebb tagja, ki úgy szónoklatával, mint irásbeli munkálatával — jegyzőkönyvek-, izenetek-, törvényjavaslatokból álltak azok — az egész ország figyelmét magára vonta és előkészítette felfelé törekvő pályáját, melynek egyes mozzanataival lesz még módunk foglalkozni.

Meg kell emlékeznem Csányi Lászlóról is. Nem állott azon a szellemi magaslaton, mint azok, kikről szóltam, nem is játszott nevezetes szerepet, ha mégis szólok róla, az azért

van, mert oly egyéniségnek tekinthető, kire méltán illik az antik római jellem jelzője. Zalamegyei ember volt, Deák Ferencz legjobb barátja, a megyei pártküzdelmek vezetője, melyeknél öntudatos erélyt, hajthatlan bátorságot tanusított. Deák szokott róla egy vonást elbeszélni, melyet Pulszky [1] is feljegyzett és mely méltatására egészen elegendő.

Csányi ugyanis egy alkalommal kocsisát valami fegyelmetlenségért keményen megbüntette. Ez elbeszélte hozzátartozóinak, hogy gazdáját bosszuból meg fogja ölni. Másnap reggel Csányi befogatott, kocsisának hallatára olyan rendeletet tett, hogy hetekre elutazik, jelentékeny összeg pénzt vett magához, még egy baltát is feltétetett a szekérre. Elhajtatott a Bakonyba és miután annak mélyébe jutottak, megállíttatta a kocsit, a kocsissal együtt leszállott, kinek még a baltát is kezébe adta. Ekkor azt mondta neki, hogy ha bosszut akar rajta állani, ám tegye meg, balta van a kezében, míg ő fegyvertelen. Ha megölte, elmenekülhet büntetlenül, pénz, kocsi és ló rendelkezésére áll, és mire a dolog kitudódik, rég más országba jutott. A kocsis megijedt, térdre rogyott, bocsánatot kért. Csányi megadta neki és ő leghivebb szolgája maradt.

Azt a halálmegvetést, melyet ekkor tanusított, a szabadságharcz alatt és után is tanusította. Bátran menekülhetett volna a katasztrófa után, de miután családtalan, öreg, törődött ember volt, nem tartotta érdemesnek élete megmentéséért csak egy lépést is tenni. Honn maradt, elfogták, vasra verték, ki is végezték s ezt mind stoikus nyugalommal elszenvedte a vértanuk dicsőséges koszorujában foglalva el helyét.

Úgy vélem, hogy ez arczképcsarnok csonka lenne, ha boldogult édes atyámról nem emlékezném meg. A miket róla előadni szándékozom, azok nem személyes nézeteim és tapasztalataim. Nem is igen állott módomban ilyeneket szerezni, mert már tiz éves koromban elvesztettem őt. E szerint ecsetelésemben csakis arra vagyok utalva, a miket mások róla feljegyeztek. De ha ezeket számba veszem, oly érdekes egészet alkotnak, hogy mellőzése hézagot képezne ama nevezetes időszak vázlatának teljességét illetőleg. A maga nemében

[1] Életem és korom, I. kötet 221. lap.

korszakának és nemzedékének egyik jelentékeny képviselője volt, nagy benyomást tett kortársaira a bel- mint külföldön egyaránt, valamint nyomokat hagyott maga után a politikai események terén.

Egyike hallgatóinak, ki nap-nap után tanuja volt szereplésének, következőképpen jellemzi őt.[1] Az oroszlán bátorságu Beöthy Ödön, Biharmegye követe, a ki nemcsak fejének külalkatára nézve hasonlított Bismarckhoz, hanem vas jellemére, óriási tehetségére, nyers modorára nézve is párhuzamba tehető a hirneves kanczellárral, habár, mivel félig végzett iskolai tanulmányai után katonának csapott fel, országunknak, az ifjuság elnevezése szerint, csak kis káplárja maradt. Mindazonáltal természetes nagy eszével, tündöklő ékesszólásával, szabad, sziporkázó szellemével, katonai pontosságával, rendszeretetével, nemes lelkületével, megyéjében és az országgyülésen nagy hatással működött és nem csekély elösmerést aratott.

Springer[2] kiemeli róla, hogy szigoru jellemességében soha sem ingadozott, bátorságát semmi veszély vagy fenyegetés nem volt képes megrendíteni. Nem kisebb magasztalással ir róla a már idézett angol irónő, Miss Pardoe.[3] Természetes, hogy az angol nőnél az a körülmény, hogy a protestánsokat pártolta, igen kedvező hangulatot teremtett. Leirja azon tüntetéseket, melyekben részesítették, midőn az országgyülésen megjelent. Az országgyülési ifjuság diadalmenetben vitte fel az országházba, melynek falai visszhangzottak a harsogó éljenektől. Az első, ki ottan üdvözölte, Széchenyi volt, ki melegen ölelte keblére. Ő is kiemeli rettenthetlen bátorságát, előadásának megkapó voltát.

Azt irja róla, hogy bár arcza nem szép, de tele erővel és egészséggel, valamint az elszántság és dacz kifejezésével, melyet jól esik szemlélni. Beszédmodorából erély, őszinteség, meggyőződés sugárzanak ki. Nem kiméli ellenfelét, nem ked-

[1] *Kovács* Lajos: Az 1843—44-iki országgyülés kerületi üléseinek naplója, I. kötet 42. lap.

[2] Geschichte Österreichs, II. kötet 59. lap.

[3] The city of the Magyars, I. kötet.

veskedik vele szemben, hanem egyenesen nekiront, éppen úgy, mint ahogy nem fél a csiklandós kérdésektől, hanem azoknak elevenére tapint. Valóságos ostora a kormánynak, melylyel szemben jelszava: nem kérni, de követelni. Hasonló kedvező hatást tett egy német költőre, ki azt irta róla: »Láttalak lelkes oroszlán és az isteni Szikrát láttam szemedből fényt lövelni. Dörgő szavad hallám s láttam emelve a sziveket körülötted átmelegedni.« [1] Általánosan elfogadott vélemény szerint, kora nagy szónokainak egyik legnagyobbika volt. Mint a hogy Csengery [2] irja róla, hallani kellett őt, leirni lehetetlen volt, mert e lángész gyors röptü, sebesen rohanó szónoklatát még gyorsiró is alig volt képes követni. Szónoklata tele volt költői képekkel, erős érveléssel, melyeket felváltott a humor derüje, a gúny éles fegyvere, melylyel az önkényt, a hatalmaskodókat támadta. Védelmezni a gyöngét, az elnyomottat, hevülni a szabadságért: ezek voltak azon rugók, melyek szólásra ösztönözték.

Különösen a lelkiösmereti szabadság volt az, mely a küzdőtérre szólította. Így lett, mint katholikus, szószólója a nem-katholikusok jogainak úgy mint sérelmeinek. Innen származik, mint Csengery [3] mondja, a katholikus klérus hosszas, szenvedélyes harcza ellene. Egy alkalommal 60,000 forinttal kinálták meg, ha inditványát nem teszi meg.[4] A vallási kérdésben tanusitott magatartásából származik vitája Lajcsákkal, a hitbuzgó váradi püspökkel, mely azon időben nagy port vert fel még Németországban is.

Nemcsak a követi pályán működött, de megyéjében az alispáni állást is betöltötte. Csengery, ki közvetlen szemléletből látta működését, erről a legnagyobb magasztalással ír. Alispánsága a megyei kormányzat példányképe volt. Mindenre kiterjesztette figyelmét. Megmutatta, hogy az egyéniség értéke gyakran pótolja a rendszer hiányait is. Alatta a közigazgatás élénkebb, jótékonyabb, a jogszolgáltatás gyorsabb, pontosabb,

[1] *Horváth* Mihály: Huszonöt év, I. kötet 290. lap.
[2] Összegyüjtött munkái, II. kötet 38. lap.
[3] U. ott, 26. lap.
[4] *Springer:* u. ott, II. kötet 59. lap.

részrehajlatlanabb lett. Még ellenfelei is keresték biráskodását. Különösen szivén feküdt a nép jóléte s takarékmagtárak felállítása, segélyezés kiváló helyet foglal el igazgatásában. Azon időben nagy kérdés volt a jobbágytelken lakó nemesség megadóztatása, melyet a törvényhozás elrendelt, azonban a legtöbb megyében népszerütlen volta miatt nem akarták végrehajtani. Ő végrehajtotta azt, fegyvert adva ellenei kezébe, melyet ki is használtak ellene az országgyülési választások alkalmával.

Biharmegyei pályafutása elválaszthatatlan összeköttetésben volt azon szenvedélyes küzdelemtől, mely közte és az ottani kormánypárt feje, a főispáni helytartó, Tisza Lajos közt folyt. Volt eset, hogy élete is veszélyben forgott, a mennyiben a megye termébe a gyülés alkalmából egy szolgabiró vezetése alatt betörtek a vármegye hajdui és menthetlenül elpusztítják, ha egy derék tiszthelyettes, Piskovich Ernő nem segít neki a halálos csapásokat felfogni. A díszkard, melylyel Piskovichot bátor cselekedetéért Győr- és Mosonmegyék megajándékozták, ma is birtokomban van. Nem lehet feladatom ezen harcz felett, mely politikai és személyes természetü volt, itéletet mondani, de az fel van jegyezve, hogy pár hóval ezen ülés előtt, melynek leirása Horváth Mihály, Csengery Antal munkáiban és a »Pesti Hirlap« 1846. január havi számaiban megolvasható, nyilvános ülésben ellenfelének azon ajánlatot tette, hogy lépjenek vissza mind a ketten a közpályáról, így visszaadva a megyének a nyugalmat,[1] a mi azonban el nem fogadtatott.

Buzgalma, kötelességérzete a legnagyobb szerénységgel párosult. Még életében Bihar vármegye arczképét le akarta festetni a gyülésterem számára, mit azonban visszautasított.[2] Éppen így visszautasított egy miniszteri tárczát, melylyel 1848-ban megkinálták. Kossuthnak erre vonatkozó levele birtokomban van.

Mennyiben áll Csengery azon véleménye, hogy ámbár nagy volt mint szónok, de éppen ezért államférfi nem lehe-

[1] Pesti Hirlap, 1845. augusztus 21-iki szám.

[2] *Csengery,* idézett munka, 29. lap.

tett: ez oly kérdés, melynek vitatásába nem bocsátkozom. Általános érdekkel ezen kérdésnek szellőztetése nem is igen bírhat. Annyi azonban bizonyos, hogy azt a feladatot, melyet magára vállalt, vagy mely a viszonyok folytán rá nehezedett, a legnagyobb buzgalommal és kötelességérzettel teljesítette, nem törődve azzal, hogy annak következményei magára és övéire nézve hátrányosakká válhatnának. Azt az egyet tudom, hogy szerény pályafutásomon mint elérhetlen példánykép állott előttem, bátorítva becsületes törekvéseimben, valamint utját állva annak, hogy nemtelen ösztönöknek engedelmeskedjem.

Tacitus *Agricola életét,* kihez rokoni kötelékek csatolták, a következő fenséges szavakkal rekeszti be: »Quidquid ex Agricola amavimus, quidquid mirati sumus manet, mansurumque est in animis hominum, in aeternitate temporum, in forma rerum. Nam multos veterum velut inglorios et ignobiles oblivio obruit, Agricola posteritati narratus et traditus superstes erit.« Mindaz, a mit Agricolában szerettünk, a mi tiszteletünknek tárgya volt, fennmarad az embereknek lelkében, az időknek végtelenségében és a hirneves dolgok közepette. És míg a feledés fátyola sokakat, kik dicstelenül éltek, örökre eltakar, addig Agricola emléke gondozva és ápolva mindörökké élni fog.

Szólnom kellene még Klauzálról, kit Miss Pardoe *vir consilii plenus*-nak nevezett, az ő mélabus, megindító ékesszólásáról, melyben nemzetünk egész keserve megnyilatkozott. Szentkirályi Móriczról, a kiváló dialektikusról és parlamentáris debatterről, kinek éles bonczoló tehetsége a vitákat oly valóságosakká tette. Továbbá az ifju gárdáról: Ghiczy Kálmánról, komoly tartalmasságával, mely még ha nem is volt igaza, sulyánál fogva imponáló volt. Pulszky Ferenczről angol humora s nagy encziklopedikus ismereteivel. Pázmándy Dénesről, ki nagynevü atyját túlhaladta, kinél a hazai közjog ismerete nagy európai szinvonallal párosult. Vukovics Sebőről fenkölt eszményiségével, ki az alvidéken a magyar állameszmének oszlopa. A délczeg, dúsgazdag Csernovics Péterről, az ipeki patriarka utódáról, ki mint képviselő sardanapali életet élt, de ki éppen oly bőkezüen áldozott hazai czélokra. Perczel Móriczról, kit szenvedélyessége a csatatéren úgy mint a poli-

tikában túlhajtásokra ragadt és a kit kortársai kellő módon méltányolni nem tudtak.

A főrendiházban is mindjobban festett a dolog. Ott volt Batthyány Kázmér, a jelentékeny vagyonu mágnás, lovagias egyéniség, ki nem sokára a védegylet élére állt. Ott Károlyi György, korának egyik legszebb embere, a megtestesült kötelességérzet; Batthyány Lajos sógora, kinek gyönyörü palotája Pesten a társadalmi élet központját képezte és ki szivvel-lélekkel ellenzéki ember volt. Ott Teleki László, a »Kegyencz« szerzője, mely mű szépirodalmi tehetséget árult el, ki mindjárt kész volt a vitát fegyveres kézzel elintézni és kinek gyászos vége bizonyítja, mily fenkölt, becsületes érzés lakozott benne. Szintén meg kell emlékezni a derék Zay Károlyról, a pánszlávok ostoráról, meg Andrássy Gyuláról, Széchenyi kedvenczéről, kinek, kora ifjusága daczára, mindenki első szerepet jósolt.

Meg kell emlékezni a kiváló publiczisztikai törzskarról, kik csakis irodalmi téren működhettek. Első sorban Csengery Antal, a »Pesti Hirlap« szerkesztője, ki később, a hatvanas években Deák jobb keze lett, a lelkiösmeretes szabatosság és gondosság képviselőjét, mely nagy tudással párosult, valamint szerkesztőtársa, Kemény Zsigmond, ki feltünt hallgatag természetével, kissé pongyola megjelenésével; róla szólt a kortesnóta:

Nem divatos a kabátja,
Deák Ferencz a barátja;

de a kit méltán lehet az első magyar essayistának tekinteni. Ott volt Trefort Ágoston, Eötvös József sógora és fegyvertársa, kit削 francziás esprit és alapos közgazdasági tudás jellemzett, Lukács Móricz előkelő és választékos egyéniségével, mely iratain is meglátszott. Irinyi József, a modern zsurnalistának — jobb értelemben véve azt — külső és belső kellékeivel. Szalon-ember volt, párbajozott, a szellemes csevegésnek épp oly szakavatott mívelője, mint a komoly vezérczikknek. Pákh Albert, Pálffy Albert, Frankenburg Adolf, kik kisebb szerepeket töltöttek be, de kiegészítették a keretet.

Ha ezeket terjedelmesebben méltatni nem tudom, annak oka leginkább abban keresendő, hogy akkori nyilvános szereplésök nem nyujtott számomra elegendő támpontokat a részletezésre. De a nagy szerep, melyet később majdnem mindegyikök játszott, mutatja, hogy mi lakozott bennök és hogy pártjok szellemi tőkéjét gyarapították, hozzájárulva annak az óriási fölénynek képződéséhez, mely a szabadelvü pártot a kormánypárt fölé helyezte. Mert az a néhány kitünőség, ki a kormánypártban igazán *rari nantes in gurgite vasto* lubiczkolt, nem volt képes ellensúlyozni azt a túlerőt, melyet az ellenzék minősége- és mennyiségével felmutatott és mely, hogy a hasonlatnál maradjak, az egész áramlatot ellepte, illetve annak élén igazi uszómesteri virtuózitással szelve a habokat, haladt a kitüzött czél felé.

IX.

Emlékeztem azon békés hangulatról, mely az 1839-iki országgyülés végén létrejött. A legközelebbi események megmutatták, hogy ezen kibékülés semmi más nem volt, mint az illuzió himzett fátyola, mely rövid időn belül foszlányokra szakadozva, az ellentéteket még élesebben állította szembe egymással. Maga az egész kibékülés már *ab ovo* nem lehetett semmi más, mint a mit a franczia úgy nevez *un marché de dupes,* vagyis oly üzlet, mely becsapással, lefőzéssel jár.

A hogy a dolog történt, a kormány még attól is megszabadult, hogy törvénytelen eljárása az ifjakkal és Kossuthtal szemben megrovassék. A jogtalanul elitélteknek későn megadott kiszabadulása árán kerülte ki a megtorlást, mely különben is az adott viszonyok közt csakis elvi jelentőséggel birhatott. A nemzet mindezért semmi ellenszolgáltatásban nem részesült.

Igen szépen hangzott az, a hogy Széchenyi Kossuthnak már a »Kelet népé«-ben replikázott, és mely eszme később is veres fonalként huzódik keresztül eszmemenetében, hogy az agitáczió szüksége megszünt. Mert hiszen el van döntve, hogy haladnunk kell, miután a királyi székhez közel álló egyéniségek lépnek a mozgalom élére.[1] Láttuk és még látni

[1] Kelet népe, 46. lap.

fogjuk, hogy ezen kedvező fordulat még nála sem következett be, annál kevésbbé a királyi székhez közel álló egyéniségeknél. Nála, igaz, nem az akaraton mult, de már Lajos főherczegnél és embereinél igen, olyannyira, hogy midőn később, mint arra majdan visszatérek, a kormány maga akar a reformmozgalom élére állani, a dolgok még rosszabbra fordulnak, a helyzet még inkább kiélesedik.

Ez annál szomorubb volt, mert hiszen konstatálni kell, hogy a reformakczió a lehető legszerényebb alakban és méretekben indult meg. Már említettem Kossuth tartózkodását az ujságirás terén, még sokkal nagyobb mértékben történt ez nála a politikai akczió körében, úgy a vezetői követelményeket mint azok tartalmát illetőleg. Ő ebben annyira ment, hogy bár czikkei képezték a delejtűt, mely a közvélemény gondolkozását irányította, még formulázott programmot sem adott, sőt annak adásától elvbarátait is tartóztatta. Az egész abból származott, mert félt ama látszattól, mintha magát feltolni akarná, másrészt a szabadelvü párt megoszlásától tartott. Hiszen még később is, mikor a kérdés már az ellenzéknek körmére égett, 1847-ben, is igen csiklandóssá vált a nézetek egyeztetése, annyival inkább még akkor, mikor az ellenzék tevőleges fellépése teljesen ujdonságszámba ment. Mennyire igaza volt, azt a házi adó ügye, melyre mindjárt rátérek, bizonyítani fogja.

A publiczisztikai irodalomban ezen kor irányzatait illetőleg azon felfogással találkozunk, mely egy bizonyos pontig igaz is, hogy a negyvenes években a szabadelvüség folyamata, egyesülve bár, de kettős áramlatot tüntet fel, egyiket, mely határozottan honi eredetünek tekinthető, míg a másik inkább a külföldi forrásokból táplálkozik. Alig lehet kétség az iránt, hogy Kossuth, Deák, Klauzál, Beöthy Ödön az elsőhöz, Eötvös, Szalay László, Trefort, Pázmándy, Szemere, Pulszky, Csengery, Kemény Zsigmond az utóbbihoz tartoztak. A különbség inkább elméleti jellegü volt, míg gyakorlatban egy részüknél, mint már kifejtetett, a megyerendszer és központosítás közötti kontroverziák firmája alatt jutott kifejezésre, mely a szabadelvüség lényegét egyiknél sem érintette és mely tulajdonképpen arra volt visszavihető, hogy

a végczélt mindenik más uton kereste. A mint tudjuk is, hogy a kiegyezés utáni korszakban egy művelt politikus, Grünwald Béla, a központosításban látta a szabadság legfőbb biztosítékát.

A mi azonban a reform lényegét illeti, arra nézve mindkét áramlatnál azon feltünő jelenségre bukkanunk, hogy szabadelvüségük inkább az emberi mint a politikai, inkább magánjogi mint közjogi téren mozgott. Az örökváltság, a közös teherviselés, az egyénnek, a munkának, a lelkiösmeret és gondolat szabadsága, ezek voltak azon kérdések, melyek a szabadelvü irány akcziójának oroszlánrészét alkották.

Ezen kérdésre vonatkozólag elég érdekes világot vet az ösmeretes szatmári XII pont tartalma. Szatmármegye ugyanis 1840-ben egy bizottságot küldött ki, mely a következő országgyülésre programmot lett volna kidolgozandó. Ezen bizottságnak éltető lelke Kovács Lajos volt. Őt később Széchenyi István maga mellé vette és ezen benyomások alapján irta meg munkáját Széchenyiről, melyről már emlékeztem. Ezen bizottság egy XII pontból álló programmot dolgozott ki, mely később általános elterjedést nyert és a szabadelvü párt programmjának tekintetett. Ezen okmány azért is érdekes, mert megmutatja, mely kérdések voltak napirenden és melyekről nem tétetett említés. A pontok a következők voltak: I. Ősiség eltörlése. II. Telekkönyv behozatala, földhitelintézettel egyetemben. III. Kötelező örökváltsága a jobbágyföldeknek. IV. Czéhek eltörlése, egyedáruságok megszüntetése. V. Birhatási és hivatalképességnek kiterjesztése az ország minden lakosára. VI. Mátyás király 1486-ik 64. törvényének felélesztése, mely a papság és nemesség adózását rendeli el. VII. Népnevelés. VIII. Sajtószabadság. IX. A városok felszabadítása, rendezése. X. Polgári és büntető törvénykönyv behozatala, az esküdtszéki intézmény felállításával. XI. A közigazgatás szétválasztása a törvénykezéstől. XII. Népképviselet.

Látjuk ebből, hogy sem a kormány felelőssége, sem a költségvetés és zárszámadások előterjesztése, sem pedig a hadügy, külügy, pénzrendszer, jegykibocsátási bank, valamint vám- és kereskedelempolitikai kérdések nem figurálnak a pontozatok között. Tehát egyetlen olyan mozzanat sem, mely

az országnak igazi függetlenítését vonta volna maga után, az osztrák kormány zsibbasztó és gyámkodó befolyása alól. Ismét hangsúlyozni kivánom, hogy mindez nem azért történt, mintha nem lettek volna tisztában azzal, hogy a hatalmi súlypontot intézvényes proczedurával kell visszaszerezni, hanem egyszerüen azért, mert, mint már hasonlóképpen említém, nem igen biztak az ország erejében, hogy sikerre számíthassanak. Ha később azután mégis dülőre jutottak, ha a kormány ez alkalommal, mint annyiszor, a Sibylla könyveinek történetét ismételni volt kénytelen, az éppen a helyzetnek olyatén alakulásából származott, hogy egyrészt a hagyományos osztrák rendszer mint kártyavár összeomlott, másrészt pedig a nemzet erejének tudatára ébredett.

Tényleg a reformakczió kezdete abból állott, hogy a hivatolt kérdések összegéből csakis egy, t. i. a házi adónak a kiváltságos osztályokra való kiterjesztése, illetve ez által a közös teherviselés nagy mozzanata került napirendre. Ennek helyes megoldása lett volna véget vetendő azon sajnálatos és szégyenletes állapotnak, hogy t. i. a nemesség, mely minden jogot birtokolt, adómentes, a jobbágyság pedig, mely semmi politikai és polgári jogosítványnyal sem birt, adókötelezettséget viselt. A dolog, mint tudjuk, nem volt mindig így, a nemzeti királyok korszakában több olyan törvényt lehet felmutatni, mely a nemességnek katonakötelezettsége mellett egyszersmind adózási tartozását is megállapította.

Eötvös József azon czikkekben, melyek később összegyüjtve megjelentek,[1] felsorolja mindazon régi törvényeket az 1486 : LXIV-től az 1687 : XII-dik törvényczikkelyig, melyek erre nézve bizonyságul szolgálnak. A maga részéről is kötelességének tartja, úgy mint azt én is tevém, II-ik Ulászló és II. Lajos büszke zászlósait, kik egyenetlenségeik és gőgös felfuvalkodásuk által vészt hoztak a hazára, megvédelmezni azon vád ellen, mintha a hazáért mitsem akartak volna áldozni. Meg is irja róluk, hogy ha visszatérnének hazájuk földjére, hihetőleg gyalázatot mondanának azon utódokra, kik a nemesség tehermentességét követelnék. Talán tisztelt olva-

[1] Reform, 80. és következő lap.

sóim emlékezni fognak még, hogy ezen munka első kötetében előadtam, hogy az 1715 : VIII-ik t.-czikk által behozott állandó katonaság intézménye lőn kezdete azon természetellenes állapotnak, melynek folytán úgy a pénz- mint a véradó a nyomorult adózó nép, a »misera contribuens plebs« nyakába akasztatott. Akkor lett kimondva azon alapelv: *onus non inhaeret fundo,* a mi azt jelentette, hogy az adóteher nem az ingatlant terheli, hanem a jobbágy személyét, természetesen azon haszonélvezet fejében, melyet a keze alatt levő föld jövedelméből huzott.

Ennek az adónak két fajtája divatozott, a hadi és házi adó, *contributio bellica* és *domestica.* Az első az országgyülésen szavaztatott meg mint segítség, *subsidium* a katonaság fenntartására. A megszavazás nem foglaltatott törvénybe, a mi azon indok alapján történt, hogy az országgyülés nem vállal szavatosságot az egész összeg behajtásáért, hanem csak a mennyiben az befolyik. Míg ellenben a törvényből a végrehajtás kötelezettsége az egész összegre nézve folyt.

Az egész csak önámitás volt, mert a megszavazott mennyiség mindig be is hajtatott. Ily módon a hátrány fennállott, de a törvénybe iktatás előnye nélkül. Ilyen előny lett volna például a kormány számadási kötelezettsége, mely a pénzkezeléstől elválaszthatlan.

A másik, a házi adó, a megyék által szavaztatott meg. Ebből fizettettek az országgyülési követek, megyei tisztviselők, építkezések, hidak, utak stb. A szabad királyi városok hatósága polgáraik felett, kik szintén adókötelesek voltak, ebben az irányban épségben maradt.

Az adóalapot az úgynevezett porta képezte, melyről már az előző kötetben szintén szóltam, és mely eredetileg egy udvarház kapuját jelentette. Az országgyülés volt az, mely a porták számát meghatározta, vagyis melyik megyére mennyi porta esik. Magyarországnak 1848-ig 6210, Horvátországnak 138 portája volt. Egy portának adóösszege kitett 692 frt 06 krt, minek folytán az összes hadi adó 4.395,000 forintra, a házi adó pedig, habár bizonyos hullámzásnak volt kitéve, hasonlóképp ennyire rugott.

Ezeket tájékoztatásul előrebocsátva, áttérek annak elő-

adására, hogy az akczió ebben az irányban miként indult meg. Megindult a publiczistika terén, tulajdonképpen a »Hirnök« 1839-iki folyamában, még pedig Dessewffy Emil részéről, a mit Kossuth is elösmert.[1] Ez azonban kiáltó szó maradt a pusztában mindaddig, míg Kossuth a »Pesti Hirlap«-ban az akcziót meg nem kezdette és a maga módja szerint dülőre nem vitte. Ebben az esetben, mint valamennyiben, megmutatta, hogy milyen másképpen festett minden egyes kérdés kezelése, ha az ő, meg ha más ember kezeibe volt az letéve.

A mi annál élesebb világításba helyezi úgy képességeinek mint taktikjának szerencsés jellegét, mert hiszen már elébb is említettem, hogy a kényes és csiklandós kérdések tárgyalásához mennyi tapintat- és elővigyázattal nyult, és ezek között említettem az adó kérdését is. Ennél a kérdésnél megvárta azt, hogy az oly egyének részéről kezdeményeztessék, kik az adó behozatala által nagyobb mértékben érintetnek, vagyis, hogy a tehetősebb földirtokosok közül akadjon valaki, a ki a reform szükségét felemlítse. Tényleg akadt is egy derék mágnás, Sztáray Albert, a ki az 1841-dik év folyamában a »Hirnök« ujság »Századunk« nevü mellékletén Szózat czim alatt felhivást bocsátott közre, melyben a házi adónak a nemesség által való viselését követelte. A nemességnek a beligazgatási költségektől való adómentességét abnormis állapotnak, az örök igazsággal ellenkezőnek tekintette. Meg kell itt még említenem, hogy egész 48-ig leginkább csak a házi adóban való részvételről volt szó, mert miután fennállott a nemességnek saját költségén való felkelési kötelezettsége, ez úgy vétetett, mintha általa a védelmi kötelességnek eleget tevén, sem a katonáskodáshoz, sem annak pénzbeli szükségéhez nem tartozik járulni.

Erre vonatkozólag fel kell említeni, hogy a Napoleon-féle háboruk alatt négy izben működött nemes felkelő sereg, úgymint 1797., 1800., 1805. és 1809-ben. Legnagyobb áldozatot hozott a nemesség 1809-ben, midőn a sereg létszáma 50,000 főre rugott és költségei 28 milliót tettek ki.[2] A mi

[1] Lásd: Ellenőr, 475. lap.

[2] *Fényes:* Magyarország statisztikája, II. kötet 149. lap.

minden esetre nem megvetendő tényező volt, főleg ha tekintetbe veszszük, hogy az ellenzék mindig követelte, hogy fegyverben gyakoroltassék, a mibe azonban a kormány — ő tudta jól, hogy miért — soha bele nem egyezett.

Visszatérve már most Kossuth működésére, ez azonnal meg is indult, mihelyt a kérdés ily módon felvettetett. Ő akként járt el, miszerint ujságában[1] az egész házi adó problemáját alapos fejtegetés tárgyává tette. Előadta adórendszerünk eredetét, annak fejlődését, a nemesi és jobbágyi földbirtok közti különbséget, az onus non inhaeret fundo keletkezését, valamint azt, hogy a házi adó ujabban hozatván be, a régibb törvények arra nem alkalmazhatók.

Legerősebb érveit azonban a közmorál szempontjából vette. »Jól rendezett államban — így ir — az adótóli mentesség polgári lealacsonyítás. Ki az, ki Angliában, Francziaországban, a szabad Amerikában adót nem fizet? A rabszolga, a cseléd, a koldus, kinek semmije sincs. Ki az, a ki nálunk adót nem fizet? Nem kell megnevezni, mindenki tudja, kiről van szó. Valójában arczpirító párhuzam. És melyik részen van a jog fölemelt fővel nézni fel oda, a hol Astraea mérlegében a népek sorsa megméretik?

»Amott az állam a szolgától, a koldustól adót nem kiván, mert nem adott neki semmit, nekünk az édes hon anyatejének tejszinét adta és mi éppen ez oknál fogva nem adózunk. Ha az ember egy szabad angollal beszél és meg akarja neki magyarázni a nem-adózás bölcseletét, ő hitetlenül rázza fejét, széttekint e hazában és imígyen válaszol: »Boldog Isten, mint hever e földön parlagon annyi rejtett kincs, mi minden nincs itt, a minek lenni kellene, és ti azt mondjátok, hogy magasztos honszeretet dagasztja keblét minden magyarnak és mégis e hőn szeretett hazának javára, diszére évenkint egy-kétszázezer font sterlinget adózni nem akartok, a míg nyomorult pórnépetek milliókat áldoz« ... Valójában lesütött fővel kell állanunk« . . .

Az embert álmélkodás és megdöbbenés fogja el, hogy ily természetü nyilatkozatokat lelkiösmeretlen izgatásnak lehetett nevezni, melyből a rombolás szelleme beszél. Valamint

[1] Pesti Hirlap, 1841-ik évfolyam 75., 76., 77., 78. számai.

bizonyára az illetőnél a megrovás érzete is nyilatkozik meg, olvasva Kossuth ellen azt a vádat is, hogy könnyü a más bőrére nagylelküsködni, miután neki megfelelő vagyona nincs. Ebből az egy konkrét példából is lehet látni, hogy azon vádak mennyi alappal birtak és mennyire megtévedtek azok, kik ezt jó sokáig utána mondogatták. Ez által egészben egy nemét a kedvezőtlen hangulatnak teremtették, mely bizonyos pontig a publiczisztikában ma is képviselve van.

Az a hatásuk megvolt, hogy az ellenzék, támogatva azon érdemes egyénektől, kik már a közös teherviselésnek elébb is szószólói voltak, a közteher viselését a küzdelem egyik jelszavává tette.

Hozzá kell tenni, hogy a törekvések nemcsak akadémikus jelleggel birtak, hanem a cselekvés terére is átmentek, a mennyiben találkoztak többen, a kik önként vállalkoztak az adófizetésben való részvételre. Így maga Kossuth, Bezerédj István Tolnában, Rosty Albert Pestmegyében, valamint Deák kétszáz társával Zalában. A mit Széchenyi István, mint mindent, a mi Kossuthtól jött, megtámadott és a pisztoly idő előtti elsütésének keresztelt el.[1]

Természetes, hogy ezen egyes jelenségek, bármily lélekemelő hatást gyakoroltak is, önmagukban véve politikai következményekkel nem birhattak. A siker súlypontja a megyékben volt található, a melyeknek magatartása, főleg az utasítás folytán, volt hivatva határozni az országgyülés felfogására nézve, mint a hogy Kossuth maga is igen helyesen úgy állította oda a dolgot, hogy ha majd annak ideje bekövetkezik és ezen szó házi adó szőnyegre kerül, fogja majd eldönteni, vajjon a szabadelvüségben férfias viselkedést fognak-e tanusítani.

A megyékben meg is kezdődött a propaganda a közteherviselés elfogadtatása czéljából. Fényes sikerrel történt ez például Biharban, melyről már tettem említést, nemkülönben Borsodban Szemere és Palóczy buzgólkodása folytán. Nemcsak magában vevé, de egy nagy programm keretébe beillesztve ment annak elve először keresztül Szatmármegyében, a miről már emlékeztem.

[1] Hirlapi czikkei, II. kötet 450. lap.

Az uj Magyarország emberei átadhatták magukat azon kedves érzésnek, hogy képesek megtalálni azon szabatos formát, mely tevékenységöket összefoglalva, a kijelölt czél felé való irányítást eszközlendi. Ámde ez édes ábrándozásokból mihamarább felriasztattak, a reakczió nagy erővel ütötte fel fejét, mindent elkövetett, még pedig sikeresen, azon czélból, hogy a vármegyékben az üdvös reform ügyét megbuktassa és megakadályozza azt, hogy az utasítások többsége ebben az értelemben hangozzék.

Alig lehet kétség az iránt, hogy ezen műveletekben, melyeknek egy-két részletét fel is kell sorolnom, a kormány keze benne volt. Horváth Mihály,[1] a ki ezen korszakot keresztülélte és a ki összeköttetéseinél fogva teljesen tájékozva volt, nemcsak adatok, de az akkori közvetlen benyomások alapján határozottan konstatálja, hogy mindenütt meg lehet állapitani a fennforgó üzelmeknél az udvari befolyást. Az illető kolomposok végzetes műveletükben minden eszközzel támogattattak, előmenetelben és kitüntetésekben részesültek.

Az egésznek meg is volt a maga indoka. A mint a szabadelvü párt belátta azt, hogy ha egyszer a közteherviselés keresztülvitetik, akkor magától fog jönni, hogy a megszavazott adó hováforditása is országgyülési elbirálás és ellenőrzés tárgyát képezze, úgy másrészt a kormány attól tartott, hogy a mint ezen beleszólás megindul, az hógörgeteg módjára nőni fog. Még pedig oly módon, hogy nemcsak a házi és hadi, hanem a többi közjövedelmek is: államjószágok, bányák, egyedáruságok, harminczadok is alá fognak vettetni a törvényhozás fennhatóságának, és az addig szabad gazdálkodás megszünik.

Az eszközt, melyet a védelemre felhasználtak, az úgynevezett bocskoros köznemességben találták meg. Ugyanis ezt részint vesztegetéssel, részint hiuságukra való hivatkozással, hogy t. i. az adózás által a parasztemberhez hasonló lealázó helyzetbe jutnak, hajszolták bele a mozgalomba. Ezen köznemesség volt az, melyet a konzervativek nagy tömegekben bevittek a megyegyülésekre, hogy ott nem egyedül a sza-

[1] Huszonöt év, II. kötet 140. lap.

badelvü pártot, hanem magát az értelmiséget nemcsak leszavazzák, de le is dorongolják. A kortestömegek bunkós botokkal felfegyverkezve jelentek meg. Innen származott Andrássy Károly röpke szava »bunkokráczia«. A mikor azután látták azt, hogy nemhogy érvekkel, de még szóval se birják, megkezdődött a verekedés, az ellenpártnak a helyszinéről való kiverése. Ezen visszaélések mindinkább nagyobb méretekben jelentkeztek, ugyannyira, hogy, a mint Kossuth magát kifejezte, egy általános nemzeti veszély jellegét öltötték magukra. Különösen hangsúlyozni kell, hogy akármennyire támadta is Széchenyi Kossuthot azért, hogy a tömegekkel kaczérkodik, népszerüséget hajhász, senki ezen visszaéléseket élesebben nem ostorozta mint éppen ő.

Álljon mutatvány gyanánt egyik czikkéből nehány sor, mely imígyen szól: »Szerinte egy hang hallatszik végig Kárpátoktól Adriáig, hogy a dolog így nem maradhat, ezt tűrni nem lehet, nem szabad. De mi történjék a vészes vihar ellenében? Mindenekelőtt emelkedjék fel a törvény szent erejének mindenható ostorával és, a köznemzeti méltatlankodás által támogatottan, sujtson minden vétkest kérlelhetlen szigorral. Másik az, hogy a megyegyülések szabadságának megóvására sikeres törvényt kell alkotni. Ha ki elég erős jogérzettel bir egyszerre felemelkedni a gyökeres orvoslat magas szempontjára, az valószinüleg egyet fog velem érteni, hogy ezen bajok csak az által lesznek sikeresen orvosolva, ha, Széchenyi István szavaival élve, féligmeddig feudális, féligmeddig arisztokratikus alkotmányunk képviseleti rendszerré átalakíttatik. De ha ily gyökeres eljárásra akár erőben, akár akaratban még meg nem értünk volna, némi enyhítő lépésekre nem hiányzik a tehetség.« Ilyeneknek tekintette a honoráczioroк szavazatát, a már szabad községek képviseletét.[1]

Ugyancsak ez évben jelent meg Kemény Zsigmondnak egy dolgozata »Korteskedés és annak ellenszerei«, mely hasonlókép a képviseleti rendszer behozatalában keresi a mondott bajokra nézve az ellenszert. Önmagában véve is elég jellemző adat azon korszak nemes felfogására nézve, hogy

[1] Lásd Pesti Hirlap, 1843. év julius 23-iki szám.

nem a jogok megszorításában, de azok kiterjesztésében kereste az üdvösséget.

A házi adó elleni reakczionárius hadjárat kezdete már 1841-re tehető. A mit az első lövésnek lehet nevezni, Fehérmegyében történt. Ott azon év októberi gyülésén a házi adó megbukott.[1] Ennek a mozgalomnak élén a mágnások állottak. Az 1848-dik évben Csepel szigetén oly szomoru véget ért Zichy Ödön volt a reakczió vezére. Előbb a szabadelvüekhez tartozott, hanem állítólag azért hagyta őket cserben, mert nem tarthatta helyesnek, hogy oly egyének állanak a mozgalom élén, kik nem birnak kellő vagyonnal. Az egész mozgalmat a vagyontalanok harczának nevezte a birtokosság ellen. Minden valószinüség szerint érvelése csak ürügy volt az udvar pártjára állhatni, mely a mondott indokokból a mozgalom ellen foglalt állást. Tény, hogy Zichy legközelebb adminisztrátorrá neveztetett ki és attól fogva a legádázabb konzervativek között foglalt helyet.

A második megye, hol a házi adó szintén hajótörést szenvedett, Szatmármegye volt. Itt az akczió abban az alakban történt, hogy a szatmári XII pontnak, mely ugyanannak az évnek márczius havában tartott közgyülésében elfogadtatott, az adóra vonatkozó része ujonnan tárgyaltatván, visszavonatott.[2] Még pedig nem a mágnásság, hanem az ósdi és megcsökönyösödött pecsovics gentry egyik képviselője, Uray Bálint lett a reakczió eszköze. Ő már Kölcsey idejében ismertté tette nevét minden reform elleni fanatikus küzdelme által. Döntő természetü befolyással birt a köznemesség felett, mely Tyukod és Csenger községében nagy számmal lakozott és különösen ösmeretes volt duhajkodó, verekedő hajlamai által. Ezek fütykösökkel, ólmos botokkal jelentek meg a gyülésen, a hol egy hatalmas verekedést rögtönözve a szabadelvü pártot a szó valódi értelmében le is verték.

A legsajnálatosabb jelenet Zalában, Deák Ferencz vármegyéjében játszódott le. A haza bölcse, kit a megyebeli értelmiség szinejava támogatott, nem volt képes az osztó igaz-

[1] Pesti Hirlap, 1841. év október 23-iki szám.

[2] Lásd Pesti Hirlap, 1841. deczember 28-iki szám.

ság következményeinek érvényt szerezni. Az ottani többség egy véresszáju demagógtól, Forintos Györgytől vezetve, mely műveletnél jelentékeny pénzösszeg is szerepelt, leszavazta a házi adó kérdését, melyhez Deák Ferencz képviselőségét kötötte. Ez volt a kormány hálája Deák fáradozásáért, melylyel az 1839-iki országgyülésen a Treuga Dei-t kormány és nemzet között létrehozta. Igaz, hogy azután az ottani szabadelvü párt, főleg Csányi Lászlótól vezetve, tromfra tromffal felelt, a mennyiben a kormánypártot saját fegyvereivel, azaz költekezéssel és verekedéssel győzte le és a közadózást utasításul adta megválasztott követének. Ösmeretes az is, hogy Deák nem akarva választását oly üzelmeknek köszönni, melyeket a legszigorubban elitélendőknek tartott, a megválasztást nem fogadta el. Annyi tény, hogy a zalai események nem sokat lendíthettek a reform ügyén, miután az 1845-diki országgyülésre 52 megye közül csak 19 adta annak elfogadását utasítás gyanánt. Látni fogjuk, hogy csakis a 48-iki törvényhozásnak volt fentartva a százados igazságtalanságnak véget vetni.

Ennél a kérdésnél nem lehet Széchenyi István magatartását és megoldási módozatát figyelmen kivül hagyni. Tanulságos adat gyanánt szolgál az ő taktikájának, a Kossuthhoz való viszonyának, valamint mindkettő befolyásának megértésére. Horváth Mihály [1] megirja, hogy mihelyt a házi adó ügye kezdett a vármegyékben rosszul állani, Széchenyi, a Kossuth elleni gyülölettől elragadtatva, elkövette rajta azt az igazságtalanságot, hogy a bukásért őt tette felelőssé állítólagos túlhajtásai és barátjainak erőszakoskodó felszólalásai folytán. Azonban be kell ösmerni, hogy, ha ezt az igazságtalan vádat hangoztatta is, nem maradt a meddő rekriminácziók terén, hanem a maga módja szerint segíteni akart rajta. A segítség egy általános telekadó képében volt kontemplálva, melyet mindenkinek, nemesnek és nem-nemesnek egyaránt kellett volna viselnie. Ő holdanként két garast vett fel fizetendő adó gyanánt, mi ma 20 fillérnek felel meg. Ebből évenkint ötmillió forint hozadékot reménylett, melyre egy százmillió forintos

[1] Idézett munka, II. kötet 153. lap.

kölcsönt akart felvenni oly czélból, hogy az gyümölcsöző beruházásokra fordíttassék. Belátta azonban, hogy a dolog Kossuth támogatása nélkül meg nem indulhat; azért nyiltan és határozottan kérdést intézett hozzá, hogy hajlandó-e tervét istápolni, miután ellenkező esetben hozzá sem fog. Kossuth,[1] bár többrendbeli kifogása volt ellene, készséggel engedett és pártolta azt a »Hirlap«-ban, a megyegyülésen. Bele is öntötte azon politikai tartalmat, melyre az adott viszonyok között szükség volt, vagyis nemcsak anyagi, de szellemi alapot is akart számára teremteni. Azon felfogásból indult ki, hogy közadó utján előteremtve az országos beruházásokra szükséges pénzösszeget, még azt is ki kell eszközölni, hogy a nemesség az adómentesség lealacsonyító kiváltságáról ne csak mondjon le, hanem egyszersmind ezen lemondás első lépés legyen arra, hogy a különböző néposztályok között érdekegyesítést hozzon létre. Más szavakkal, a nemesség a közös haza közös terheinek *állandó* együttviselésével magához felemelje azt az osztályt, melyet odáig *misera contribuens plebs*nek neveztek, részben gúnyoltak.

Erre vonatkozólag egyebek között azt akarta, hogy a kölcsön jótéteményeiben a jobbágy is részesüljön, főleg abból a czélból, hogy az örökváltság számára kölcsönben is részesíttessék.

Kossuth közbenjárásának meg is volt a maga hatása. Ez azonban mitsem használt. Mint Kossuth a már hivatolt czikkben[2] különösen hangsúlyozta, a telekdíj terve megbukott. Még csak országgyülési tárgyalásra sem került a dolog. A mi ott szőnyegre került, az minden volt inkább, csak Széchenyi terve nem. Abból Széchenyinek leglényegesebb követelményei kimaradtak, a mi pedig megmaradt, az is megbukott. Nem lehet elzárkózni azon szomoru tapasztalat elől, hogy neki nem volt elegendő befolyása sem a kormányra, sem a felsőházra, hogy olyat létesitsen, miből az országra nézve valamilyen eredmény várható lett volna. Mire különben az országgyülés tárgyalásánál még visszatérek.

[1] Lásd Pesti Hirlap, 1843. év decz. 17. és köv. számait.

[2] Lásd: Ellenőr, 508. lap.

Messze vezetne, ha mindazon kérdéseket, melyek a közvéleményt foglalkoztatták, e helyen méltatnám. Lesz olyan, melyre talán más vonatkozásban még visszatérhetek. Egész általánosságban csak annyit lehet mondani, hogy a közszellem fejlődése nap nap után rohamosabb léptekkel haladt. Mindinkább szaporodott a kérdések száma, melyek az emberek figyelmét felköltötték. A szellemi mozgalmak azonban nemcsak külterjesen, de belterjesen is tágultak, a mennyiben mindinkább több és több szakértelem, és a mit európai nézpontok érvényesülésének lehet nevezni, vegyült bele a vitába.

És a mint szaporodott a kérdések száma és a mint magasabbak lettek a nézpontok, melyekből a kérdések tekintettek és ezek mind jobban behatoltak a közvélemény gondolkodzásába, úgy az eltérés medre, mely a nemzetet kormányától elválasztotta, szélesebb és mélyebb lett, mi végre is az áthidalhatás lehetőségét kizárta. A történet ebben az irányban kevés tanulságosabb korszakot tud felmutatni azon nagy politikai igazság megértésére, melyet már Tocqueville a franczia forradalomról írt kitünő, de fájdalom, be nem fejezett munkájában [1] kiemelt, hogy ha egy rendszerből az életerő kihalt, minden engedmény, minden reformtörekvés csak fokozza és élesíti az ellentéteket. Igen egyszerüen azért, mert az engedmények bizonyítják, hogy már önmaga se bizik hatalmában és így imponálni nem tud, míg másrészt czélzatai a közvélemény által túlszárnyaltatnak és ezek megvalósításának legnagyobb akadálya gyanánt tekintetnek.

Ez természetesen a reformkérdésekre vonatkozik, melyekkel később lesz dolgunk. De nem vonatkozik azon két kérdésre, melyekről szólni kivánok és melyek ebben az időben először tüntek fel, fokozva a bonyodalmakat, hogy azután a szabadságharcz alatt a lehető legvégzetesebb befolyást gyakorolják.

[1] L'ancien régime et la révolution.

X.

Az első volt a nemzetiségi kérdés. Ez egyszerre két helyen ütötte fel fejét. Hazánk északi részén, hol a pánszlávizmus, majd déli részén, hol az illyrizmus czimét viselte. Ez utóbbihoz hozzájárult Horvátország történeti és politikai partikularizmusa, mely mindinkább fenyegető mérveket öltött magára, hogy azután 1848-ban, mint Kossuth mondá, egy horvát Vendée, mindkét részre hátrányos szereplésével végződjék.

A magyar államférfiak között Eötvös József volt az első, sőt idáig az utolsó, ki a nemzetiségi kérdést nagyszabásu tanulmány tárgyává tette. A mely művek azóta megjelentek, a monografiák körében mozognak, miután hiányzik belőlök a nézpontok magassága, úgymint általános volta. Bölcseleti munkájában [1] úgy tünteti fel a nemzetiségi eszmét, mint mely a szabadság és egyenlőség követelményeivel ellentétben áll. Számos történeti példákkal igazolja, hogy a nemzetiség elvének felállítása hatalmi szempontokból történik és oly eszközökkel dolgozott, melyek a szabad államoknak életelvével ellentétben állanak.

Nagy elégtétel gyanánt szolgálhat Eötvösnek, hogy egy ujabb jeles író, Springer [2] szóról szóra ugyanolyan konkluziókra lyukad ki, mondván, hogy a nemzetiségi kérdés Ausztriában hatalmi kérdés. Eötvös különben már akkor belátta e problema fontosságát, éppen a lajthántuli tartományokra nézve, minek következtében a szabadságharcz lezajlása után egy hasonlóképpen feltünést keltő röpirata jelent meg,[3] mely ezen problemát, viszonyítva Ausztria és részben hazánk helyzetéhez, tárgyalja. A czím és tartalom megértéséhez annyit kell tudni, hogy a halva született és fejedelmi oktrojálás által létrejött osztrák 1849. márczius 4-iki alkotmány, mely hazán-

[1] A XIX-dik század uralkodó eszméinek befolyása az államra, I. kötet 49. lap.

[2] Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat, I. kötet, bevezetés.

[3] Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich. Wien, 185. lap.

kat Ausztriába akarta olvasztani, a nemzetiségek egyenjogúságát proklamálta ugyanezen alkotmány alapvető tétele gyanánt.[1] Ezen tétel éppen olyan hazugság volt, mint az alkotmányosság czégére és csakis arra szolgált, hogy a szabadságharcz alatt a különféle nemzetiségeket ellenünk felhecczelje. Az utóbbi az önkényuralomhoz, az elébbi az osztrákosításhoz vezetett. Eötvös szerint a nemzetiségi kérdés alapgondolatát az képezi, hogy az illető nemzet magát különbnek tekinti a többinél, mert mintegy születésénél fogva több tehetség- és képességgel van felruházva, mely észleletre nézve a történetből számtalan példát lehet idézni. Az elv gyakorlati alkalmazásában mások feletti uralomvágyra lyukad ki.[2] Nem zárkózhatott el azon következménye elől sem az elv merev keresztülvitelének, hogy az az akkori állapotok teljes felforgatására fog vezetni, úgy Ausztria mint Német- és Olaszországban. Talán nem szükséges magyarázni, hogy az események mennyire igazat adtak felfogásának. Arra nézve, hogy a röviden vázolni czélzott mozgalmakat jobban meg lehessen érteni, néhány általános természetü észrevételt kell előre bocsátani. A nemzetiségi kérdésre azt lehet mondani, hogy az par excellence a nyelv közösségének és ezen közösség következményei- és követelményeinek kérdése az államok életében és azok működésében. Annak a mértéknek megállapítása, mely a nyelvnek igényeit és jogosultságát, még pedig ezen körben, meghatározza, képezi tulajdonképpeni tartalmát. Élesen külön kell választani a kulturális és politikai következményeket és igényeket, ha helyes megállapodásra akarunk jutni. Mindannyian tudjuk azt, hogy holt nyelvek, például a görög és latin, minő nagy befolyást gyakoroltak az emberiség szellemi képességeinek kifejtésére. Sőt azt is tudjuk, hogy a franczia nyelv, mint a nemzetközi érintkezések és a diplomáczia hivatalos nyelve, minő általános elterjedésnek örvend, a nélkül hogy ezen tényekből politikai következések vonathatnának le.

[1] Lásd *Kolmer:* Parlament und Verfassung in Oesterreich, I. kötet 9-dik lap.

[2] Lásd u. ott, 17. lap.

A nyelv kérdésének politikai jelentősége és működése ott kezdődik, a hol az mint az államiság és nemzeti egyéniség alapvető tényezője kezd szerepelni. Ha az államokat és nemzeteket szerves élőlényeknek tekintjük, és pedig már a közjogi és nemzetközi vonatkozások szempontjából is kénytelenek vagyunk őket ilyenekként elösmerni, akkor kétségtelen, hogy minden állami és nemzeti személyiségeknek testtel és lélekkel kell birnia. Az állami testület, az állami polgárok összege képezik azon tényezőket, melyeket nem tisztán elméleti, de gyakorlati szempontból is az állam teste gyanánt állapíthatunk meg. Viszont más oldalról azon felfogások és érzelmek összegét, melyek egy nemzet fiaiban ezen a két téren keletkeznek, a közösséget, mely ily módon létrejön, méltán nevezhetjük az illető nemzet lelke megnyilatkozványainak, méltán tekinthetjük azon ösmérvnek és bizonyítéknak, mely a lélek létezését, jelenvalóságát kétségtelenné teszi. A tudomány is foglalkozik ezen kérdéssel, ujabb időben nem igen van annak érdekesebb ösmeretköre, mint az, mely a nemzetek lélektanának neveztetik s mely az illető nemzet életének benső tartalmát és különféleségeit akarja tudományosan mivelni és az emberiség közkincsévé tenni.

Méltán lehet különféleségről szólni, mert hiszen az egyes nemzetek közötti eltérés sehol sem mutatkozik inkább, mint azon a téren, melyet a léleknek működése tölt be. Ha például ama három nagy kulturnemzetet veszszük: az angolt, németet és francziát, melyeknek mindegyike nemcsak politikai nagyhatalmasság, hanem a polgárisodás élén is áll, akkor lehetetlen, hogy észre ne vegyük azon ellentéteket, melyeket életnyilvánulásaikban tapasztalhatunk. Mindegyiknél egészen sajátságos világnézletet észlelünk, irodalmuk is egészen más jelleggel bir, alig van az életnek olyan problemája, melylyel szemben ugyanazon felfogást tanusítanák. Rokon- és ellenszenvük nem egy irányban nyilatkozik, örömük és bánatuk különböző forrásból fakad. Mindegyik politikai és társadalmi intézményeit más-más szellem hatja át.

Hogy ezen közösségnek a nyelv azonossága hatalmas eszköze, az magyarázatra nem szorul. Azon tényező, mely a nagy tömegeket leginkább mozgásba tudja hozni, az írott

és a kimondott szó hatása: irásilag fokozódik, ha az anyanyelven érintkezik a szivek- és elmékkel. Például mindenki tudja, hogy ámbár Homér, Dante, Calderon, Shakespeare, Göthe, Schiller, Petőfi világirodalmi jelentőségre tettek szert, valódi nagyságukat mégis csak honfitársaik értették meg legjobban, hatásuk azokra megkétszereződött. Kossuth, Demosthenes, Gambetta szónoklata, mint egyénisége soha sem tudott volna csodákat művelni, ha nem a legteljesebb közvetlenség eszközeivel rendelkezik.

Már a hajdankorban is észlelhetünk egyes igen tanulságos jelenségeket ebben az irányban. Curtius [1] szépen magyarázza meg, hogy ámbár a görögök teljesen képtelenek voltak állami és nemzeti egységet alkotni, csodálatosan szép nyelvüknek hatása mégis egy bizonyos benső közösséget hozott létre közöttük, mely a más népfajoknak lenézése, barbároknak való minősitése által még élesebb kifejezést nyert. Így állott a dolog a rómaiaknál is. Sőt az izraelitáknak a népfajokkal szemben gyakorolt elkülönülése, habár az részben a monotheizmusra és faji érzékre vezethető vissza, bizonyára erős tápot nyert a nyelvbeli közösségnek azon monumentalis alkotása által, mely a Talmud név alatt ösmeretes.

A középkorban a viszonyok megváltoznak. Azzal az érdekes jelenséggel találkozunk, miszerint a nemzetiségi és nyelvi érzék ott működik legkevésbbé, a hol a dolog természete szerint arra leginkább szükség lenne, a hóditó nemzeteknél, a leigázott népek között. A góthok Spanyolországban elvesztik nyelvöket és beolvadnak a legyőzöttek közé. Ez történik a longobárdokkal Olaszországban, ugyancsak a hatalmas normanokkal előbb Franczia-, később Olaszországban. De ha ezen különleges viszonyoktól eltekintünk is, akkor is megállapithatjuk, hogy a viszonyok egyáltalában nem kedveztek a nemzetiségi eszmék terjedése és kifejlésének. Az irodalomnak és tudományoknak nyelve a latin volt és azon egyes nagy szellemek, kik anyanyelvükön irtak, nem voltak képesek azon jégkérget áttörni, mely ama holt nyelvet a szellemi működés körébe bevonta. Ennek következtében minden

[1] Griechische Geschichte, I. kötet 18. lap.

országban a képzett és tanult elemek között egyrészt, másrészt a nagy tömeg között nem volt meg a szükséges nyelvbeli kapcsolat, melyet a rendi szerkezet elszigetelő természete is nehezitett. A keresztény egyház határozottan univerzális irányban működött és a *connubium,* az egybeházasodás, melyet létesít, nagy mérvben hozzájárult a faji különbségek eltüntetésére. Eötvös [1] e tekintetben annyira megy, hogy általában tagadja, miszerint Európában tiszta fajok létezzenek. Az érintkezések gyakorisága, mely a népvándorlásokkal veszi kezdetét, sokat tett ahhoz, hogy az emberek lehetőleg egymáshoz szokjanak és levetkőzzék azt az idegenséget, mely a hajdankori népeket majdnem khinai fallal vette körül. A középkor egyik különleges intézménye, a *lovagság,* mely a nemesség szülőjévé vált, egy általános nemzetközi összeköttetést — confraternitásnak is lehetne nevezni — hozott létre annak tagjai között. Egy franczia és egy német lovag sokkal közelebb állottak egymáshoz, mint a pór és nemes, daczára annak, hogy mindketten egy hazának voltak is szülöttei és egy nyelvet beszéltek. A fajszeretetre nézve igen jellemző módon hazánk e tekintetben is kivételt tett.

Igaz, hogy ezzel ellentétben már a XVI-ik században megkezdődik ama nagy történeti folyamat, a nagyobb államok és nemzetek alakulása; ez azon tényező, melyet korunkban a nemzetiségi eszme képvisel nagy mértékben. Ámde mégis jó sokáig az, a mit nemzeti öntudatnak lehet tekinteni, nálok nem fejlődött ki. A magyarázat nagyon egyszerü, az illető uralkodóházak, melyek ugyan később a nemzeti és állami egység leghatalmasabb oszlopaivá váltak, kezdetben tisztán patrimonialis, vagy szorosan magánjogi jellegü családi politikát üztek, a hol a terjeszkedési törekvések megvalósításánál más szempontok voltak mérvadók, mint azok, melyek a nemzetiségi elv folyományaiként jelentkeznek. Alkalmam volt utalni arra, hogy a Habsburgház akcziója ezen a téren mennyire a végletekbe ment. A XVIII-ik században azonban már több uralkodóház politikájában — a Bourbon, Hohenzollern és Romanow uralkodóházat értem ezek alatt — ész-

[1] Lásd idézett munka, Bevezetés.

lelünk jelenségeket, melyek a birtoktestek tagosítási és kiegészitési műveleteihez hasonlóan tekintettel vannak a szerzeményeknél a homogeneitásra, különösen arra, hogy a fejlődés belterjesen történjék.

Annak a tényezőnek, melyet állami, nemzeti öntudat képződésének, vagy ha úgy akarjuk, a nemzetek lelke nem annyira alakulásának, mint inkább megnyilatkozásának mondhatunk, az első hatalmas lökést a franczia forradalom adta meg. Francziaországban az ancien régime elleni visszahatás volt az, mely a nemzeti eszmét legjobban mozdította elő. Ezen visszahatás három irányban működött. Az irányzatok egyenkint hozzájárultak a nemzet testi-lelki képződéséhez, hozzá éles demarkaczionális vonalat is huzva más nemzetekkel szemben.

Az ancien régime hatalmasságaival: királyság, papság, nemességgel szemben egész természetessé vált a franczia nemzetre, a *peuple français*-ra való hivatkozás. Az országnak szétszaggatottsága, a különféle tartományok és kormányzóságok, p. o. Bretagne, Normandia, Languedoc, melyek a rendi kiváltságoknak fészkei voltak, ellenhatás gyanánt az osztatlan és egységes állami területre vagy köztársaságra vezetett. Egész Európa támadása pedig, mely a gyűlölt régi rendet helyre akarta állitani, a nemzeti érzésnek oly vulkanikus kitörését vonta maga után, mely a támadást nemcsak győzelmesen visszaverte, hanem rendes mederbe terelte s a többi tényezőkkel egybefolyva, a nemzeti egységnek oly intézvényes szabatosságát létesítette, mely nagyszerüségében, következetességében nagy hatást gyakorolt a XIX-dik század törekvéseire. Olyannyira, hogy Napoleon hódító hadjárataival szemben a visszahatás határozottan nemzeti alapon indult meg. Így volt ez Spanyolországban, a hol az imperator először kezdte érezni, hogy minő iszonyu hatalom létezik a nemzeti érzésben, így Oroszországban, sőt Németországban is, a hol például a bölcselő Fichte ütött a megindult akcziónál a szeg fejére egyetemi előadásai által, melyeknek czime: »*Reden an die deutsche Nation*« volt és melyek kétségtelenül nagy mérvben fokozták azt az egységre való törekvést, mely nem állott meg mindaddig, míg csak politikai tény nem lett belőle.

Éppen úgy, mint ahogy hasonló folyamatot Olaszországban is észleltünk.

Mindezek után tehát a politikai elmélkedés számára a nemzetiségi probléma úgy és akként van feltéve, hogy vajjon az egynyelvüség egyedül képezi azon benső kapcsolatot, mely egy állam polgárainak felfogásában és érzelmeiben azon közösséget létrehozza, melyet méltán nevezhetünk az illető nemzet lelkének vagy szellemének. Vagyis, hogy egészséges állami képződésről csakis ott lehet szó, a hol annak tartalmát ugyanegy nemzetiség vagy nyelvüség képezi. Ha a kérdést ily módon teszszük fel, akkor a válasz tagadólag fog hangzani. A történet megtanít bennünket, hogy léteztek és léteznek szilárd állami szervezetek, melyeknél sem a nyelvi szempont, sem a nemzetiségi elv szerepet nem játszott. Sőt még Német- és Olaszország egységesítésénél is a nemzeti közösség érzete mellett bizonyára a történeti emlékek nagy mértékben szerepeltek. Az olaszokat a római imperium hagyományai, a németeket Nagy Károly és Barbarossa tüneményes alakjai ragadták meg, és ezek nagy mérvben hozzájárultak ahhoz, hogy törekvéseik nagyobb sulyerővel birjanak. Nagyon tanulságosak ebben az értelemben egy másik nagy bölcselő, John Stuart Mill fejtegetései, ki egyik jelentős művében,[1] a nemzetiségi kérdésre vonatkozólag, a következő összefoglaló megjegyzést teszi. Az ő meghatározása úgy hangzik, hogy az emberiség egy része akkor képez egy nemzetiséget, ha őket benső kapocs gyanánt szolgáló rokonszerv köti össze, mely vonzerő másokkal szemben hiányzik. Ennek sugallata eszközli azt, hogy mindannyian egy közös kormányhatalom felsősége alatt akarnak élni. Természetes, hogy ezen vonzerő különböző forrásokból eredhet. Gyakran az eredet és faji közösség, majd a nyelv és vallás azonossága. A legerősebb kapocs, melyet politikainak lehet nevezni, t. i. a történeti élet közössége, az együtt átélt jó és rossz idők emléke, mely a hasonló jelennek és jövőnek mintegy zálogát alkotja.

Ezen politikai mint történeti kapcsolatot illetőleg bizonyára Svájcz képezi a legérdekesebb példát. Tudjuk, hogy

[1] On representative Government, XXI. fejezet.

azt három nemzetiség lakozza, franczia, olasz és német. Mi sem lenne tehát természetesebb, mint hogy a kis köztársaság három részre szakadjon és mindegyik nemzetiség ahhoz a nagy és hatalmas nemzethez csatlakozzék, melylyel közös nyelvet beszél. Igen előmozdítaná ezen folyamatot azon erős cantonális és partikuláris szellem, mely mint intézvény a kis köztársaságnak egy különlegességét képezi és sarkalatos ellentétben van azon központosító irányzattal, melyet mai napság egy szilárd és erős állami és nemzeti szervezet *conditio sine qua non*-jának tekintünk.

És mit látunk? Ők svájcziaknak érzik magokat és azok is akarnak maradni. Genfnek nem jut eszébe Franczia-, Bernnek Német- és Tessinnek Olaszországhoz csatlakozni. Az érzelmek és felfogások közösségét létrehozta a történeti élet, valamint a politikai törekvések közössége. A Tell-monda, Winkelried hőstette, a burgundi és osztrák uralom ellen folytatott harczok emléke egyrészt, másrészt a köztársasági szabadság czélzata alkotják a nemzeti szellemnek vagy léleknek azon erejét, mely túlsulyra vergődik az egynyelvüség csábításaival szemben.

Viszont elég az Anglia és Irland közötti viszonyra utalni, a hol az egynyelvüség nem képes elrejteni azon mélyre menő gyűlöletet, melyet faji, történeti, gazdasági, politikai ellentétek hoztak létre. Amerikának és Angliának kölcsönös helyzete hasonlóképpen alkalmat ad a nemzetiségi problémának bonyolódott voltát megvilágitani. E két nagy nemzet közt megvan nemcsak a nyelv, hanem a lakosság származásának közössége, sőt az intézmények alapvetése is közös forrásra vezethető vissza. Ámde a Taine által *milieu* — környezetnek — keresztelt tényezők eltérő hatása, a történeti fejlődés különválása mindkét nagy nemzetnél az érzelmek-, felfogások-, világnézlet- és intézményekben oly ellentétet hozott létre, mely nem lehet élesebb a kétféle nyelvet beszélő népek között sem. Nem igen emlékezem, hogy találtam volna angol és amerikai embert, kik egymással rokonszenvezzenek.

Az egész kérdés kiugró pontjára vonatkozólag, úgy vélem, bajos általános szabályt felállitani. A *punctum saliens* ugyanis abban áll, hogy a mi általában az állami vagy nem-

zeti öntudatot, vagyis azon benső összetartó kapcsot illeti, melyben az igazi politikai erő kulcsa rejlik, hogy ez a nyelvi vágy politikai érzés által kovácsoltatik-e szilárdabbá? Erre csak annyit lehet konstatálni, hogy ez oly problema, melyre eddigelé kielégítő választ nem adott senki sem. Az összehasonlító államtannak leend feladata kutatásait erre a térre kiterjeszteni, megvizsgálni a fentebb említett államok intézményeit, valamint beléletét és szövétneket gyujtani azon éjszaka számára, melyben idáig bukdácsolni vagyunk kénytelenek. Kétségtelen tény, hogy nálunk azon mozzanat, melyet a magyar nyelv és nemzet kérdésének lehet nevezni, igen érdekes és épületes fejlődési történetet mutat fel. Volt alkalmam az előző kötetben szólni a magyar állami és nemzeti szervezet szilárdságáról. A történet ösmeretében rejlő összes bizonyítékok megállapítják, hogy a honfoglaló ősök első felléptétől kezdve a történet egész folyamán keresztül oly erőteljes nemzeti öntudat nyilatkozott meg közöttünk, mely ritkítja párját. A szittya származás lélekemelő érzete, melyből a szittya virtus buzdító szózata hangzott feléjök, továbbá hogy magokat a világverő Etele király utódainak tekintették és hogy mint ilyenek örökjogon vették birtokba a magyar földet: mindezen mozzanatok kifejtették jó eleve azon különleges jelleget, mely nem egyedül saját önérzetében, hanem a más nemzetektől való eltérésben találja legfeltünőbb ismérvét. És ámbár minden jelenség arra mutat, hogy a magyar nyelv használata általános volt, valamint az, hogy magyar voltukra büszkék is voltak, őseink életében elsőrangu erjesztő szerepét játszotta; mégis a politikai nemzet és a nyelvi nemzet fogalma nem fedték teljesen egymást. A populus Werbőczianus intézménye, mely egész 1848-ig a hivatalos magyar nemzetet foglalta magában, a magyar nyelv tudását és a magyar leszármazást nem tekintette minősítés követelménye gyanánt. A mint hogy Fényes[1] művéből tudjuk, hogy a nemességben 58 ezer szláv, 21 ezer oláh és német található.

Szent István király törvénye határozottan az egynyelvüség ellen foglalt állást és egész 1836-ig a törvények kizá-

[1] Statisztikája, I. kötet 64. lap.

rólagosan latin nyelven szerkesztettek, a dikaszteriumok ezen a nyelven hivataloskodtak. Azt a szilárd kapcsot, mely a nemzeti szervezet tagjait egymáshoz szoritotta, nem a nyelvi, de a politikai közösség alkotta. A mint hogy a kiváltságos osztályoknál a politikai egybeolvadás teljes és tökéletes volt, mire nézve hivatkozhatom arra, a mit az első kötetben a XVIII-ik századot illetőleg elmondtam.

Habár kétségtelen, hogy éppen ezeket, mint látni fogjuk, a nyelvi közösség bűvereje napról napra jobban a magyarsághoz kötötte, annyi minden esetre tény, hogy olyan irányzatnak, melyet nemzetiségi kényszer-propagandának lehetne nevezni, akár abban az értelemben, hogy a magyar nyelv más nemzetiségre ráerőszakoltassék, vagy hogy ez nyelvének kifejtésében megakadályoztassék, nem találhatjuk nyomát azon idők krónikájában. Bajza czikkén kívül nem is tudok ennél jelentékenyebb nyilatkozatot a nyelvi akczió érdekében. Egy oly elfogulatlan és tárgyilagos történetíró, mint Springer,[1] beösmeri, hogy Pulszky Ferencznek igaza volt akkor, midőn azon vitában, melyet a pánszlávokkal folytatott, azt állította, hogy az ujabb nyelvi törvényhozás által a nemzetiségek addig élvezet jogai nem csorbíttattak. Csak az történt, hogy a holt deák nyelv helyett a magyar tétetett, mely nemcsak a relativ többségnek, de a művelt és vagyonos osztályoknak is anyanyelve volt. A szlávoknak nincs okuk panaszkodni, sem nem nyertek, sem nem vesztettek; a családba, az iskolába a magyar nyelv be sem hatolt. És ha azon időszakban, melyet vázolok, a magyar nyelv nagy haladást tett és kezdett nagyobb és nagyobb követelésekkel fellépni, annak indoka egyszerüen abban állott, hogy tényleg egy holt nyelv uralma többé nem volt fentartható, valamint hogy anyanyelvünk meg is szerezte magának a helyettesítő képességet. Hogy pedig egy oly jellegü államnál, mint a magyar, egy egységes állami nyelvnek szüksége fennforgott, azt éppen magának a latin nyelvnek példája bizonyította.

Minden körülmények között nagy fontossággal bir a különféle nemzetiségek számarányának kérdése, valamint azon

[1] Geschichte Österreichs, II. kötet 26. lap.

tanulságok, melyek ebből folynak. Fényes Elek [1] a magyar ajku lakosságot 4.800,000-re teszi, míg az összes szláv törzsek 4.300,000-et tesznek ki. A politikai jogokkal biró osztálynál, vagyis a nemességnél, az arány egész másképpen fest, mert az ő számítása szerint, mely a végösszegre nézve másképpen üt ki mint a Wirkneré, 460,000 magyarra csak 80,000 idegen ajku esik. Fényes nagy önérzettel hangsúlyozza, hogy a magyarság száma túlhaladja a svédet, a dánt, a hollandit és a portugallit, kik pedig koronként szerepet játszottak Európa történetében. A határozó mozzanat éppen abban állott, hogy a török hódoltság és a szabadságharczok vérvesztesége után és a XVIII-dik századbeli uralkodók anti-magyar politikája daczára a helyzet a többi nemzetiségekkel ily kedvező lett. Különösen kedvező lett, mint arra hivatkozás is történt, szellemi tekintetben, mely jelenség előtt szemet hunyni nem lehetett. És hogy az egész mesterséges és erőltetett eszköznek volt eredménye, az utána jövő Bach-rendszer évei legjobban bizonyítják, mikor az egész országban, de különösen a fővárosban, mely az osztrákosításnak főhadiszállása volt, a magyarság nap-nap után szemmel láthatólag tért foglalt.

A többi nemzetiségekkel szemben különösen erős érvet hozott fel Lukács Móricz [2] az »Allgemeine Zeitung«-ban, a hol kimutatja, hogy a többi nemzetiségek, még a németek is, kik t. i. itt laknak, a magyar mellett számba vehető irodalmi tevékenységet nem fejtenek ki, szellemi élettel nem birnak.

Mindezek után a tanulságokat röviden két mozzanatban lehet összefoglalni. Az egyik az, hogy a magyar nemzet éppen ezen években tudatára ébredt annak, hogy, ha állami és nemzeti hivatását teljesíteni akarja, a politikai nemzetiség kérdését össze kell kapcsolni a nyelvi nemzetiségével, egyszerüen azért, mert politikai és kulturális hivatását csakis államiságának nemzeti jellegével, valamint egy fejlettebb nemzeti élet nyilvánulásaival képes teljesíteni.

A másik mozzanat abban jutott kifejezésre, hogy daczára annak, hogy ebben az irányban az államhatalom részéről e

[1] Idézett munka, I. kötet 63. lap.

[2] *Gyulai* Pál: Lukács Móricz munkái, II. kötet 61. lap.

mozgalom csak akadályokkal találkozott, az mind nagyobb tért kezdett foglalni, saját súlya vitte előre és csinált számára propagandát. Az állami akczió hiánya olyannyira létezett, hogy mikor az anti-magyar üzelmek megkezdődtek, a magyar nyelv még diplomatikus jelleggel sem birt. A visszahatást nem is a ma úgynevezett sovinizmus elleni védelem idézte elő, hanem külső behatások, a magyarság elleni indokolatlan gyűlölet és ködös természetü révedezések.

A mi pedig ez ellenünk irányzott hajszának komoly háttér gyanánt szolgált, az az osztrák kormánytól került ki. Egy osztrák iró, Gumplovicz,[1] következőképpen jellemzi ebben az irányban a helyzetet. Az osztrák kormány a legnagyobb gyanuperrel tekintett a magyar nemzeti öntudat növekvésére és kész volt ellene a nem-magyar ajku nemzetiségeket kijátszani. Míg az örökös tartományokban az egységes kormányzati nyelv érdekében minden intézkedés megtörtént, Magyarországban a magyarizálás ellen az általa különben olyannyira gyűlölt nemzeti törekvésekkel szövetkezett.

Ama derék, francziából magyarrá vált, de Gerando,[2] kinek művéről már többszörösen emlékeztem, és ki az akkori viszonyokat személyes szemlélet alapján alapossággal és tárgyilagossággal jellemezte, a kérdés ezen oldaláról ilyképpen nyilatkozik.

Ő azzal vádolja az osztrák kormányt, hogy századokon át mindig szította a viszálykodást hazánkban. A XVII-ik században magok a római pápák nem egyszer figyelmeztették a bécsi államférfiakat, miszerint azon machiavellizmus, melylyel a vallásfelekezeteket egymásra uszították, a szelek vetéséhez hasonlít, melynek vége az lesz, hogy vihart fog aratni. A XIX-dik században a régi *divide et impera* taktika uj kiadásban jelentkezett, a mennyiben a nemzetiségeket használta fel arra a czélra, mi tényleg sikerült is. Sikerült, habár mi, főleg későbbi tapasztalatok alapján, hozzá tehetjük, hogy a bünhődés sem maradt el, főkép Ausztriában, a hol tényleg

[2] Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn, 34-dik lap.

[1] De l'esprit public en Hongrie, 358. lap.

a czentrifugal szétmállás ellen kell küzdeni, mely ma már beláthatlan következményekkel fenyeget.

Azt mondottam elébb, hogy a nemzetiségi mozgalom külbehatásokra vihető vissza. Úgy is van, ezen mozgalom megindulása határozottan az orosz izgatás műve volt, mely különösen a felvidék tót ajku lakossága közt szította a tüzet. Az ágostai egyház papságának egy része, a pesti pap és hitszónok Kollárral az élén, egész tűzzel bele ment a mozgalomba, még Németországban is feltünést keltve. Kollár jelentékeny irói képességgel birt prózában és költészetben egyaránt. Első műve egy német nyelvü röpirat volt, mely az összes szlávoknak irodalmi egyesülését czélozta. Ezt azután később természetesen a politikai egység követte volna. Azonkivül írt egy lendületes költeményt is, a Slávy Dcerát, mely a szláv nagyzási hóbort apotheozisát képviseli. Azt írja névszerint, hogy napkelettől napnyugotig terjed Szlávianak uralma. Konstantinápolytól Pétervárig, Uraltól Athos hegyig, Balaton tavától az Azovi tengerig, Kamtsatka- és Japánig minden a szlávoké. Különösen kijut a magyaroknak, Árpádnak úgy mint Dugonicsnak. A selmeczi csizmadiák, kik a vend csizmadiát nem akarták czéhökbe befogadni, éppen úgy lehordatnak mint egy Schwartz Jankó nevü ökörmezei iskolás gyerek, ki a tótokat kicsufolta. Kijut tehát mindenkinek, nagynak, kicsinynek egyaránt.

Még a szegény lengyeleknek sem kegyelmez meg. Ez tisztán azért van, mert az oroszszal ellenkeznek, azzal az oroszszal, kinek fejedelme, Miklós czár, oly atyailag bánik alattvalóival. Mikor a Kollár által rajzolt paradicsomba, a hol Slava istenasszony trónol, a hős lengyel amazon, Plater grófnő, bebocsáttatást kér, egyszerüen visszautasíttatik, mert az orosz testvér ellen harczolt.

Kollárnak társai is akadtak: Stur, Hodzsa és Hurbán személyében, kik egyelőre megelégedtek volna Szvatopluk birodalmának helyreállításával. Az egész mozgalom az által is tápot nyert, mert ezen időben történt meg a közeli Csehországban a cseh nemzetiség és irodalom ujjászületése, melynek hullámverése a Kárpátokon átcsapott. A bekövetkezett eszmecseréjében a husszíták harczaira is, melyek Giskra és

martalóczainak betörései által a felvidék emlékeibe is be voltak vésve, történt hivatkozás, a mi annyival inkább hatott, mert a tótok nagy része hű maradt az evangelikus valláshoz és nem katholizált. Csakhogy ezen szellemidézés folytán azon furcsaság esett meg, hogy hazánk tót nyelvü fiai kezdték magokat különb legényeknek tartani a cseheknél, úgy hogy a propagandának ezen része nagyobb eredményeket nem is tudott felmutatni.

Jobban sikerült ennél a másik oldala a működésnek, mely a magyarság megrágalmazásából, valamint azon panaszból állott, hogy a tótság teljesen elnyomatik, nemzetisége, vallása üldöztetik. Ezen épületes dolgok röpiratokban, hirlapi czikkekben bocsáttattak világgá és, mint a hogy az a rágalom természetével jár, némi hitelre találtak is. Egy feudalis cseh mágnás, gróf Thun Leó, ki később Bach alatt kultuszminiszter volt és mint ilyen az osztrákosítás előharczosává vált, szinte beállott ezen valótlanságok terjesztői közé.[1] Végre vagy kétszáz pap egy felségfolyamodványt is terjesztett fel Bécsbe, mely ottan Kolowratnak és azon elemeknek, kik mindjárt készek voltak a magyar államiság ellen sikra szállani, pártfogását meg is nyerte. Így azután a nem-magyar ajkuak felbujtása mind nagyobb mérvben kezdett terjedni, annyival inkább, miután ez a délszlávok, sőt mint látandjuk, magyar részről is közvetett segítségben részesült.

XI.

A délszlávoknál a mozgalom kezdeményezése szintén irodalmi térre vezethető vissza, a Kollár révedezéséhez hasonló holdkóros szinezettel. A mozgalom kezdeményezője egy Gáj Lajos nevezetü irodalmár volt, ki német egyetemeken tanult, melyeknek akkori elvont irányzata előmozdította nála azokat a ködös fantazmagoriákat, melyeknek szolgálatába állott. Ő a délszlávok csatlakozását tervezte, melynek illyrizmus nevet adott, mint a hogy magát a horvát nyelvet illyr nyelvnek nevezték, ily módon a nyelvre is alkalmazva azon névcserét,

[1] Die Stellung der Slovaken in Ungarn.

melyet Horvátországnál tapasztalunk. A czifrája a dolognak azonban abban állott, hogy a nevet tulajdonképpen Napoleon császár intézkedéseiből merítették, ki a Ferencz czászártól elfoglalt déli tartományokat, melyekhez Horvátország egy része tartozott, Illyriának keresztelte el.

Az ő rendszeréhez tartozott a római imperium nomenclaturáját éleszteni fel, mely az említett vidékeket Illyriának czimezte volt.

Gáj eszméinek terjesztése egy ujság utján történt, mely »Danika Illyrika« nevet viselt és még Ferencz császár életében indult meg. Ezen ujságban olyan fordulatokkal találkozunk, hogy t. i. a magyarok a szláv tengernek áradatában egy szigetet képeznek. Gáj különösen hangsúlyozta, hogy ezt a tengert nem ő alkotta, éppen úgy mint nem korbácsolta fel, de azért a magyarok vigyázzanak, nehogy a habok fejük felett összecsapva, őket el ne nyeljék.[1] Ha tekintetbe veszszük, hogy Ferencz császár az irodalomnak, különösen a sajtónak, mily ellensége volt, és hogy éppen neki lehetett a lapnak kiadását köszönni, sőt azt elő is segítette,[2] akkor nem nehéz kitalálni, hogy az akczió éle ki ellen irányult. Gájnak biztatása még jobban kitünt Ferdinánd alatt, mert ettől egy gyémánt gyűrűt kapott ajándékba.[3] Vele még találkozunk, mikor az 1848-iki törvények ellen a reakczió megindult.

Minden elfogulatlan ember előtt a szeg már akkor ki is ütötte a fejét a zsákból. Az egész illyrizmus csak köpeny volt, hogy a magyar állami és nemzeti eszme ellen forduljanak, hogy a magyarság elleni gyűlölet fokoztassék. Ez utóbbira vonatkozólag elég utalni arra, a mit az oly higgadt és tárgyilagos felfogású Szentkirályi Móricz, Pestmegye követe, az 1843-iki országgyülésen előhozott, hogy t. i. uszítják a horvátokat a magyarság ellen, melyet fel akarnak konczolni, elpusztítani.[4] Ebből látható, hogy a magyar állami és

[1] *Helfert:* Geschichte Österreichs, II. kötet 171. lap.

[2] *Springer,* idézett munka, II. kötet 33. lap.

[3] *Helfert,* idézett munka, II. kötet 173. lap.

[4] *Kovács:* Az 1843-diki országgyülés kerületi üléseinek naplói, I. kötet 408. lap.

nemzeti eszme ellen a horvát partikularizmus szolgáltatta a fegyvert. A mi pedig ezen horvát partikularizmust illeti, mely a nemzetiségi kérdést nálunk egy másik problemával toldotta meg, az közjogi és politikai révedezésekre és szárnypróbálgatásokra vezethető vissza. Mely révedezések, fájdalom, 1867-ben nemzetünk megbocsáthatlan nagylelküsége folytán vérré és hussá, vagyis testté váltak.

A horvátok által felállitott követelések közt első helyen állott az ország jogviszonyát képviselő czimezés kérdése. Eleinte a horvátok alávetett részeknek nevezték magokat. Szalay [1] közöl egy okmányt 1492-ből, mely a bécsi titkos levéltárban őriztetik és mely nem kevesebb mint 63 aláirással és pecséttel van ellátva, közöttük a horvát bán, zászlós urak, főnemesek. Ebben elösmerik, hogy Dalmáczia, Horvát- és Tótország a szent koronának és Magyarországnak van alávetve — ejusdem coronae atque regno subjecti sumus. — Később már kapcsolt részek, utóbb pedig társországként — regnum socium — akarnak szerepelni.[2] Erre vonatkozólag mondotta Kossuth az 1847. november 27-iki országgyülési beszédében, hogy a horvátoknál bizonyos paritási szenvelgés foglal helyet, melyet semmivel sem lehet igazolni. Maga Horvátország elnevezése, annak helyhatósági jogosítványai előránczigáltattak, hogy ezen merész következtetéseknek támaszul szolgáljanak.

Siker nélkül, mint látni fogjuk, a tárgyilagos felfogás szempontjából, de fájdalom, annyiban sikerrel, a mennyiben eme fikcziók hozzájárultak egy szenvedélylyel telített hangulat fokozásához, mely nap-nap után mind erősebb hullámokat vert és mely a bécsi kamarillának malmára hajtotta a vizet.

A névhasználatot illetőleg ki kell emelni, hogy a mai Horvát-, mint Tótország ezen elnevezéshez egy névcsere folytán jutottak, melyre különben jogszerüen igényt nem tarthattak. A szoros értelemben vett Horvátország, mely 1848 előtt tulajdonképpen három vármegye: Zágráb, Körös

[1] A horváth kérdéshez, 93. lap.

[2] *Kovács*: Az 1843-diki országgyülés kerületi üléseinek naplói, I. kötet 355. lap.

és Varasdból állott, egész a XVIII-ik századig a szlavon vármegyék nevét viselte.[1] Ellenben az a második három vármegye: Pozsega, Verőcze és Szerém, melyet ma Tótországnak hívnak, egyszerüen magyarországi vármegyék voltak, a drávántúli kerület.[2] Az úgynevezett horvát megyék már a honfoglaláskor lettek birtokba véve, az országba bekebelezve, a mint ezt a Névtelen jegyző is bizonyítja. A mi tehát azt jelentette, hogy szoros értelemben kapcsolt részeknek nem tekintettek, tartományi autonomiával nem birtak, a mint ez a magyar állam jellegének szigoru egységi követelményeinek nem is felelt meg.

Az a Horvátország, mely Zvonimirt uralta és melyet 1088-ban Szent László meghódított, még pedig magoknak a horvát főuraknak meghivása következtében, hogy a pártoskodásoknak vége szakadjon, még a török kiüzése után is nagyobbára török birtok maradt. Ez tényleg hazánkhoz hűbéri viszonyban állott és némi partikuláris kedvezményekkel birt. Különösen sajátlagos jelleggel birt belkormányzata, a mennyiben ott a megyei intézmény gyökeret verni nem tudott.

Ezen igen lényeges körülmény által különbözött az elébb említett országrésztől, mert ebben a megyei szerkezet intézvényes erővel birt. Ezt azon oknál fogva kell különösen hangsúlyozni, mert a megyei intézmény meghonosítása mindig a magyar államiság követelményének tekintetik. Amennyiben a politikai asszimiláczió egyik igen tanulságos tünete, t. i. hogy a magyar nemzet nemcsak fegyverrel, de intézményeivel is hódított. Az állam egysége maga után vonta az intézmények egységét.

A török hódoltság következtében a keresztény országlakók közül átjöttek a szlavon vármegyékbe, melyek azután lassacskán ezen czímet kezdték felvenni. Az 1791 : LIII. t.-cz. mintegy törvényesítette az elkeresztelést, Horvátország czímét először alkalmazva. Az illető törvénynek ugyanis a czíme úgy szól: *de contributione Regni Croatiae et trium Sclavoniae comitatuum in Dieta Regni Hungariae pertractanda.*

[1] *Werböczy:* Hármas könyv, III. rész III. czim.
[2] *Kónyi:* Deák beszédei, I. kötet 396. lap.

Itt tehát a czimezés a fatalis névcserének megfelel, a mennyiben Varasd-, Körös-, Zágrábmegyék Horvátországnak neveztetnek, de a törvényczikk az ezen czimzésből vélelmezett »társország« követelményt meghazudtolja, a mennyiben felettök a magyar országgyülés fennhatósága éppen a legfontosabb kérdésben, az adóéban elösmertetik. Pozsega, Verőcze, Szerém itt szlavon vármegyéknek neveztetnek. Becsuszott tehát ez alkalommal a Corpus Jurisba azon téves nomenclatura. Egy derék horvát iró, Gyurikovics[1] szerint leginkább az ott állomásozó katonai parancsnokságok tudatlansága hozta a téves elnevezést használatba. Innen keletkezett azután ez utóbbi megyékre nézve a Tótország elnevezése. Ezen elnevezés azonban törvényhozási szankcziót nem nyert, miután az 1832—36-diki urbéri törvényczikkekben, különösen az V-ikben, mely a jobbágytelekről szól, eme három megye a magyarországi vármegyék közé soroztatott, az urbéri rendezés hatálya reá is kiterjesztetett.

Jól összegezi a helyzetet dr. Gosztonyi Mihály,[2] mondván, hogy az 1868 : XXX. t.-czikk meghozatala előtt már a XVIII-dik század kezdetén alakulóban volt azon tényleges állapot, mely szerint Szlavonia Horvátországnak, ellenben a három megye: Verőcze-, Pozsega-, Szerémmegyéből álló terület Szlavoniának neveztetett és e névcserével együtt a vele járó jogok is területet cseréltek. Ámde ezen csere, a mint ezt a magyar alkotmánytörténet fényesen igazolja, semmi törvényes alappal nem birt.[3]

Nagyon szépen hozta fel Szemere Bertalan[4] az 1843. augusztus 12-iki ülésen a törvényes álláspont védelmére, hogy

[1] Verőcze-, Szerém-, Pozsegavármegyék, továbbá a gradiskai, bródi, péterváradi határőrző ezredek vidékei Magyarország elválaszthatlan részei; továbbá: De situ et ambitu Slavoniae, Croatiae.

[2] Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok autonom alkotmánya, 5. l.

[3] Lásd még ezen kérdésre vonatkozólag főleg *Pesty* Frigyes: Az eltünt régi magyar vármegyék II. kötet, különösen 145—221. lap; *Szalay* László: A horvát kérdéshez; *Palugyay* Imre: A kapcsolt részek viszonyai Magyarországhoz; báró *Jeszenszky* Béla: A társországok közjogi viszonya a magyar államhoz.

[4] *Toldy* István: A magyar politikai szónoklat kézikönyve, II. kötet 33-dik lap.

a horvátok által birt föld teljesen egy testet képez Magyarországgal, úgy hogy a Kárpátoktól egész az Adriai tenger partjáig senki sem fog egy országos határdombot találhatni. Annyira áll ez, hogy a történet folyamán számos határjárás és igazítás történt Lengyelország, Stiria, Ausztria, sőt még Erdélylyel szemben is, de ilyen művelet Horvátországgal soha sem szükségeltetett. Tényleg a soi-disant Horvátország közjogi állásában nem található olyan intézvényes mozzanat, mely a partikularizmusnak törvényes támpontot nyujthat vala.

Erdélynek ebben az irányban egészen más volt a helyzete. A Királyhágón túli országrész ugyanis úgy törvényhozásilag, mint kormányzatilag egészen külön volt választva és mindenben egy teljesen önálló közjogi és politikai személyiség jellegével birt. Olyan természetü jogosítványokra a horvátok sem tételes törvények, sem pedig az eleven állandó joggyakorlat alapján hivatkozni képesek nem voltak. Ők magok jogosítványaikat municzipális jogosítványoknak nevezték.[1] Ezen czímet használták az országgyülésen is, mikor álláspontjukat a legélesebben vitatták.

Már maga ezen elnevezés kizárja a magyar állam hatósága alól való mentességet, a közjogi paritást. Tényleg mikor a nyelvviszályok kezdődtek, az 1843-diki országgyülésen, a horvát követeket többszörösen felszólította az alsó táblán Szemere Bertalan már elébb idézett beszédében, Erdődy váradi főispán és Eötvös József pedig a főrendek tábláján hogy igazolják állításaikat. Álljanak elé igazaikkal, mutassák fel a *pacta conventa*-kat, melyek őket a magyar törvényhozástól függetlenítik. Ennek a felhivásnak eleget tenni nem voltak képesek. Legfontosabb intézményük a tartománygyülés volt. Ezen tartománygyülést tekintették autonom állásuk legfőbb erősségének.

Ámde mint az elnevezés: *generalis congregatio* mutatja, ezen testület[2] azt a szerepet játszotta, melyet a török hódolt-

[1] *Kassevich:* De municipalibus juribus et statutis Regnorum Dalmatiae et Croatiae.

[2] *Kukuljevich:* Jura Regni Croatiae Pars II. Articuli Dietarum seu Generalium Congregationum Regni Croatiae, 280. lap és folytatva.

ság alatt a magyar megyéknek közös gyülései. Említettem az első kötetben például a felvidéki 13 vármegye közös gyüléseit, melyek a XVII-ik század egész folyamatában állandó jelleggel birtak. A mint ebből nem következett azon tény, hogy mint külön országrész vagy tartomány alakuljanak, úgy az illető hat megye, t. i. a három horvátnak nevezett Zágráb, Körös, Varasd, valamint a szlavonnak nevezett Pozsega, Verőcze, Szerém ilynemü ülései, melyek tulajdonképpen a török veszély ellen szükséges intézkedésekre vezethetők vissza, szintén nem vontak magok után számottevő partikuláris jogképzést, mint a hogy az a következőkből még jobban kitünik.

A gyülésekre a meghivás, valamint annak egybehivása a horvát bán hatásköréhez tartozott.[1] Minden nemes embernek joga volt ott szavazni, a mi természetesen a távolabbi megyékre hátrányos volt, mint a hogy azt egyszer Verőczemegyének követe éppen egy horvát követtel szemben fel is említette.[2] Mindebből már önként következik, hogy ezen tartománygyülések egészen a megyei gyülések hatáskörével birtak és szivonalán állottak, magasabb igényekkel nem is léphettek fel. Ezen minőségből kifolyólag az említett testület legfontosabb jogosítványa az országgyülésre való követküldési jogból állott. De itt azon sajátszerü esettel találkozunk, hogy a három említett horvát megye: Varasd, Körös, Zágráb egy nemével a csonkított képviseletnek birt, a mennyiben két követet küldött az alsó, egyet pedig a felső táblára. Ily módon a törvényhozásban csakis három személy által volt képviselve, holott, miután minden megye két követet küldött az országgyülésre, hatra tarthatott volna igényt. Mint a hogy ez Pozsega, Szerém és Verőczével meg is történt, melyek a szabályalkotási és közigazgatási szempontból ott ugyan résztvettek, de külön követküldési joggal birtak. Az első, kinek ezen anakronizmus feltünt, a lángeszü Hajnóczi[3] volt. Ő azt kivánta, hogy

[1] *Haulik* zágrábi püspök beszéde a főrendiház XIII-ik ülésén, — lásd Pesti Hirlap 1843. julius 2-iki szám.

[2] *Kónyi:* Deák beszédei, I. kötet 569. lap.

[3] De Comitiis regni Hungariae, 65. lap.

az illető megyék magok válaszszák követeiket és hogy szünjenek meg magokat Horvátország képviselőinek tekinteni.

A másik fontos jogosítvány a statutáris jogból állott. Ebben már, mint említém, Pozsega, Szerém és Verőcze is részt vettek. De ezen jogosítvány sem alakilag, sem lényegileg nem lépte át azon határt, mely a megyéknek ezen a téren kijutott, mely tér különben, mint a hogy az az előbbiekben kifejtetett, részben a török hódoltság, részben az osztrák uralom elleni visszahatás folytán elegendő terjedelemmel birt. De éppen a most vázolt korszakban egyáltalában nem érte el a magyar megyék által gyakorolt jogviszonyokat, melyekről az előbbi kötetben szóltam.

A statutum elnevezés maga jellemzi, hogy itt nem állami, de törvényhatósági jogkörről van szó. Az 1715-iki 120-dik t.-czikk, mely ezen kérdést rendezi, világosan statutumokról intézkedik, kiemelve, hogy érvényességökhöz a végrehajtó hatalom megerősítése kivántatik. Ugyanazon jogviszony tehát, mely a megyei szabályrendeleteknél jelentkezik, melyekre vonatkozólag már Werbőczy állapította meg azon jogtételt, hogy azok az ország törvényeivel ellentétbe nem jöhetnek. Így is volt, és a mennyiben kivétel történt, mint például, hogy a reformált hitfelekezet hivei Horvátországban le nem telepedhettek, ingatlant nem szerezhettek, ez mindig az országgyülés helybenhagyásával történt, mint ahogy ezt az 1791. évi XXVI. t.-czikk 14. §-ának rendelkezései igazolják. Igaz, hogy mindennek daczára a horvátok arra a tarthatatlan álláspontra helyezkedtek, hogy azon statutumok, melyek fejedelmi megerősítést nyertek, az országgyülésen érvényességöket illetőleg még vita tárgyává sem tétethetnek.[1] Oly felfogás, melynek közjogi képtelenségét valójában még vitatni is felesleges. Hasonlóképpen állott a dolog azon kedvezményt illetőleg, hogy a horvát megyék az országra kivetett adónak csak felét tartoztak fizetni. Ezt egy jó horvát krónikás így irja le: *jus aequale Hungaris est mihi taxa minor.*[2] Ez a török pusztítások számlájára iratott, de még később is fennállott,

[1] *Kovács,* idézett munka, I. kötet 183. lap.
[2] *Szalay,* idézett munka, 1. lap.

úgyannyira, hogy 1848 előtt Horvátország alig fizetett valamivel több adót, mint Mosonymegye.[1]

Ennek a partikuláris jogképződésnek hiányos voltát a mondottakon kivül még azon körülmény is bizonyítja, hogy igazi értelemben vett tartományi kormányzat és hatóság nem alakult. A horvát bán egyszerüen méltóságnak tekinthető.

Számba vehető kormányzati hatalmat nem is képviselt. Cziráky[2] szerint a báni hatalom eredetileg, mint a hogy az akkori viszonyok természetében rejlett, jelentékeny volt. A távolság, mely eme határszéli részek és az anyaország közt létezett, szükségessé tette, hogy a korona képviselete megfelelő jogkörrel ruháztassék fel. De később lesülyedt, sőt még be is szüntettetett. Az 1608 : XI. t.-czikk ugyan helyreállította, de azon hatalmat, melyet a nemzeti királyok alatt gyakorolt, soha többé vissza nem nyerte.

Bárminő indokból származott is e hatáskör devalvácziója, az által még élesebben domborodik ki, hogy az osztrák tartományokban egészen eltérő állapotok voltak találhatók. Ott ugyanis a helytartók, igen reális politikai hatalmat gyakoroltak, mely hatalom mint arra már az előző kötetben hivatkozás történt, gyakran megkontrázta a bécsi kormány intézkedéseit. A horvát túlzók kivánsága éppen arra lyukadt ki, hogy a bán ilyetén hatáskörrel ruháztassék fel, valamint hogy egy horvát helytartótanács szerveztessék. De ez még az akkori bécsi kormánynak is sok volt egy kissé a jóból, és így a kivánság nem teljesíttetvén, a teljes kormányzati és közigazgatási függés a magyar királyi kormányszékekkel, vagyis a magyar királyi helytartótanácscsal és kanczelláriával szemben fenntartatott. Igaz, hogy jogszolgáltatás terén másodfokban a báni tábla Zágrábban itélkezett, de ettől is a felebbvitel a magyar királyi kuriához történt, az 1723 : XXVII. és 1807 : IX. t.-cz. 23. §-sa értelmében. Egy szóval teljes a függés, törvényhozási, birói, kormányzati szempontból, nem egyenjoguság, de alárendeltség, nem *coordinatio*, de *subordinatio*.

[1] *Fényes:* Magyarország statisztikája, III. kötet 14. l. — *Kossuth:* Irataim az emigráczióból, II. kötet 139. lap.

[2] Conspectus Juris publici Hungariae, 37. §.

A személyes kérdést illetőleg fel kell említeni, hogy már az 1439 : XXVI. t.-cz., valamint az 1492 : VIII. t.-czikk világosan kikötik, hogy a bán magyar születésü legyen. Nemcsak, hanem magok a horvátok követelték ezt, mert a magok közül való bánnak nem akartak engedelmeskedni.[1]

Az anyaország és Horvátország viszonyának szignaturáját tehát a magyar állami fennhatóság fejezi ki. A törvényhozási fennhatóságot a magyar országgyülés, a politikait a kanczellária, a közigazgatásit a helytartótanács, a pénzügyit a kamara, a jogszolgáltatásit pedig a magyar királyi Kuria gyakorolta. Az autonomia, melylyel a horvátok birtak, lényegében a magyar törvényhatóságok autonomiája némileg szinezett kiadása gyanánt tekinthető. És a mint ezek a magyar koronának épségét és egységét nem csorbították, úgy ez a dráväntúli képződésekkel sem történt meg. Egyik úgy, mint másik, az elmult századok sanyaru viszonyainak volt eredménye, a miből az következik, hogy az inditék megszünvén, az okozatnak is el kellett enyésznie. A kérdés kiugró pontját érintette Szemere már említett beszédjében, mondván, hogy ha a törvényhozásnak tetszett, háboruk közepette, részben a körülményektől erőszakolva, sokat engedni a megyéknek és a részeknek is, minő isteni avagy földi hatalom gátolhatja abban, hogy eredeti és őt megillető jogaiba visszahelyeztessék?

Erdélyben, a Királyhágón túl, mely tényleg és jogilag, a Habsburg uralkodóházbeli közös uralkodók daczára, önálló politikai életet élt, már ekkoron megindult azon nagy áramlat, mely az unióhoz vezetett. Ennélfogva mi sem lett volna természetesebb, mint hogy a Dráván túl is oly irányzat kerekedjék felül, mely a zord idők által előidézett elhomályosítást tisztázza, a testvéri kötelékeket szorosabbra füzze. Annyival inkább lehetett ezen üdvös eredményt reményleni, mert a magyar közvélemény részéről mi sem történt, hogy a horvátok képzelt jogaikban háborgattassanak. Már előbb említettem, hogy nem kisebb ember mint Kossuth, még pedig a mozgalmak legelején, kész is volt Horvátországgal szemben a legmesszebb menő engedményeket tenni. A miben bizonyára az

[1] *Szögyény-Marich* László emlékiratai, I. kötet 66. lap.

egész közvélemény követi, ha a horvátok ezen eljárást viszonoznák. A történet folyamatában több rendbeli lélekemelő példát lehet felmutatni, hogy a magyar államiság érzete melegen buzgott Horvátország fiaiban. Tudva levő, hogy a Napoleonnal folytatott szerencsétlen háborúk folytán Dalmáczia és Horvátország egy része Francziaország kezébe került. Mikor az imperator leveretése után visszaszereztettek, egyik sem lett hazánkhoz csatolva. A horvátok ezt igen zokon vették és egy 1814-ben tartott közös gyülésükön folyamodványt intéztek Ferencz császárhoz, hogy ők a magyar alkotmány alatt akarnak élni és halni.[1] Figyelemre méltó, hogy itt Horvátország kifejezés nem használtatik, csakis a megyékről tétetik említés, melyeknek részei elszakíttattak. A magyar érzelem éppen a mostan vázolt időkben sokaknál megnyilatkozott. A »Pesti Hirlap« minden vármegyében levelezőkkel birt és ezen vármegyék élete nem egy oly tünetet mutatott fel, mely jó reménységgel biztatott. A magyar nyelv iránt is sok hajlandóság mutatkozott. Az 1843. év augusztus 18-án tartott főrendiházi ülésben Lonovics püspök előadta, hogy a horvátok különösen 1825. év táján nagy buzgalommal tanultak magyarul.[2] De szükségét látták hatósági intézkedéseknek is. Az 1827-iki tartománygyülés oly értelmü határozatot hozott, illetve szabályrendeletet alkotott, hogy a rendek szükségesnek és hasznosnak ismerik, hogy a kapcsolt részek ifjusága a magyar nyelvet megtanulja már azért is, mert a magyar országgyülésen úgy a közös dolgok, mint a kapcsolt részeket különösen érdeklők hathatósan csakis magyarul tudó egyének által mozdíthatók elő, fenntartván, hogy a királyi megerősítést nyert municzipális statutumok értelmében saját kebelökben a közügyek nem más, mint latin nyelven tárgyaltassanak. Az 1830-diki országgyülésre úgy Zágráb-, mint Varasdmegye követjeinek utasításul adták, hogy a magyar nyelvet Horvátországban terjeszteni kell.[3]

Mikor később a magyar nyelv diplomatikus használata

[1] *Pesty* Frigyes: Die Entstehung Croatiens, 71. lap.
[2] Lásd: Pesti Hirlap tudósítását az ülésről.
[3] Lásd: Ellenőr, 252. lap.

elrendeltetett, Zágrábban egy kaszinó alakult, mely a magyar nyelv terjesztését tűzte ki czélul. Mindegyik vármegyében volt tekintélyes magyar párt. Legerősebben volt ez képviselve a szentiványi, motochai, szávamelléki, medveczki, beregi, puschaui, schibliczai nemességnél.[1] Hozzájuk tartozott azután a túrmezei szabad kerület, hazafias grófjuk, Josipovich Antallal élükön. Sőt maga Zágrábmegye korrekt érzelmeinek tündöklő bizonyítéka gyanánt szolgál azon fennkölt szellemü körlevél, melyet 1846. év február 20-án Pestmegyéhez intézett. Ezen okirat azért rendkivüli fontosságu, mert az eredményeket pragmatice adja elő, másrészt pedig Horvátország vezérvármegyéjének hangulatát oly kedvező világításba helyezi, hogy ezt az utókor számára érdemes feleleveníteni. Közlöm azt lehetőleg terjedelmes kivonatban De Gerando után, ki elég politikai belátással birt ezen okmány fontosságának felösmerésére.[2]

Zágrábmegyének rendei kötelességüknek tartják, hogy barátjaik- és testvéreiknek előadják azon sulyos bajokat, melyekben megyéjök és országuk szenved. Hiszen alkotmányunk sarktétele, hogy azon honfiak, kik egy közös hazának gyermekei, egy fejedelem, egy törvény alatt élnek, a vész napjaiban egymást kölcsönösen segítsék. Tenniök kell ezt saját jól felfogott érdekükben, mert az a tűz, mely a védő fedél egyik részét támadja meg, később az egész épületre kiterjed. Hivatkoznak továbbá, hogy a magyar és a horvát nyolczszáz év óta egyesítvék, együtt viseltek bánatot és örömöt, oly annyira egyeknek tekinthetők, hogy névleg is alig különböznek. Közösen alkotják a törvényt és élvezik jótéteményeit. Fájdalom, léteznek oly rosszlelkü egyének, kik a történet folyamában eme testvéri egyetértést meg akarták zavarni és most is léteznek ilyenek.

Itt azután a körlevél elősorolja Gáj Lajos működését és annak egyes tényeit, mint melyek a viszály sárkányfogait vetették el közöttük, a minek folytán a horvátok nagy része tőle el is fordult. A dolognak ezzel vége is lett volna, ha Zágrábmegye főispáni székén nem egy ily párti ember, Zdencsay

[1] Pesti Hirlap, 1844. november 26. szám.

[2] Idézett munka, 342. lap.

áll, ki törvénytelen eljárása által Zágrábmegyét egy törpe kisebbségnek játsszsza a kezére. Ez az 1843-diki vármegyei tisztválasztásnál történt, mikor is a védtelen nemességet felfegyverzett és felbérelt szerezsánok rohanták meg és elverték. Ilyenképpen a zágrábmegyei tisztikar mind illyrpártiakkal töltetett be. A panasz ezen törvénytelenség ellen fel is ment, de az udvari kanczelláriánál, hol az illyrpárti Bedekovich alkanczellár befolyás döntő volt, a sérelem nem orvosoltatott.

Erre elérkezett a tartománygyülés ideje, mely a követeket választotta az országgyülésre, valamint az utasításokat megállapította. A zágrábmegyei, valamint a túrmezei nemesség, okulva a tapasztalaton, fütykösökkel, bunkós botokkal felszerelve jelent meg a szinhelyen és a szerezsánokat istenigazában eldöngette és elverte. A többség kétségtelenül a magyar párté volt, azonban a gyülés elhalasztatott, később megtartatott, de olyképpen, hogy csak azok szavazhattak, kiket a bán különlegesen meghivott. Az összes magyar érzelmü, politikailag jogosultak, első sorban a túrmezeiek, ilyképpen szavazotjoguktól megfosztattak és az illyr párt itt is többségbe jutott és ilyen érzelmü követek küldettek fel az országgyülésre, kiknek gazdálkodásáról később lesz szó.

Mindezeket körülményesen előadva, kéri Zágráb Pestmegyét, hogy jöjjön segélyére és torolja meg a törvénytelenségeket. Pestmegye, sőt a többi megyék is magukévá tevék a jogsérelmeket, de orvoslást nyujtani képesek nem voltak. A hivatalos körök, mint még látni fogjuk, némák maradtak és a nemzeti egység szent ügye helyrepótolhatatlan veszteséget szenvedett. Fájdalom, erkölcsi tekintetben ennél még nagyobb csapás is ért bennünket. Ugyanis nem kisebb ember mint Széchenyi István, mindjárt a nemzetiségi mozgalmak kezdetén, állást foglalt a magyarság ellen. Az akadémiának 1842-ik évben tartott nagygyülésén követte el ezen végzetes hibát. Ő a különböző helyeken támadt államellenes üzelmeket egészen jogos visszahatásnak tekintette azon túlzónak hirdetett irány ellen, melyre ráfogta, hogy a magyar nyelvet a többi nemzetiségekre rá akarja erőszakolni. Szokása szerint sötét jóslatokba bocsátkozik és a magyar nemzet végpusztulását látja abban, a mit egyszerüen az öntudatra ébredés

számlájára lehetett irni. »Oh nagy Isten,« így kiált fel »távol van-e még tőlünk azon gyászidő és nemzeti életünk mértéke nem borul-e e szerint szaporábban reánk, mint gondolnók, mikor csak testületünk, a tudós társaság, fogja talán ereklye gyanánt, vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni ezen nyelvet, melyet legdrágább kincsének, nemzeti függetlensége alapjának elismert ugyan a magyar, de forró vérétől hajtva, bálványitól elszédítve, nemcsak őrizni nem birt, hanem saját lábaival tiport el.

Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy Széchenyi ezen fellépése is olybá vétetik, melyet jós szemének előrelátása sugalmazott, miután a mit megjövendölt, egy évtized alatt be is következett.[1]

Ma talán másképpen itélünk róla. És ha el is ösmerjük rendkivüli érdemét, intenczióinak tisztaságát, ebben is újabb bizonyítékát találjuk annak, hogy a nemzet politikai vezetésére teljesen képtelen volt. Méltán kiálthatott fel így Wesselényi: »Szerencsétlen haza, boldogtalan nemzet!« azon levelében, melyet Gräfenbergből irt.[2] Ezen levelében Wesselényi, mint az akadémia igazgató tagja, ünnepélyesen óvást tesz a Széchenyi által kifejezett nézetek ellen. Tagadásba veszi, mintha neki joga volna az akadémia elnöki székéről így beszélni és ez által magát a tudós társaságot belevonva a vitába, nézeteinek szavatosává tenni. És bár helyteleníti, ha a magyar nyelv másokra ráerőszakoltatik, de még inkább helyteleníti a magyarellenes mozgalmakat, valamint azon eljárást, mely, tudva vagy nem tudva, ezen mozgalmakat pártolja vagy előmozdítja. Ezen levélhez Kossuth egy utóiratot írt, melyben csatlakozik Wesselényi nézeteihez. Ugyanily nézetben voltak nemcsak az ellenzék, de a kormánypárt főemberei is.

Széchenyi érezte szükségét, hogy ezen megérdemlett kifakadásra válaszoljon. A »Jelenkor« czimü lapban válaszolt egy egész czikksorozatban, melyről már előbb emlékeztem. A vége természetesen támadás volt Kossuth ellen. Nem úgy tekinti, mint egyes embert, kivel ily minőségben semmi dolga,

[1] *Falk*: Széchenyi István és kora, 143. lap.
[2] Pesti Hirlap, 1842. decz. 18-iki szám.

hanem mint egyik vezérét egy iskolának, egy pártnak, mely jóllehet még bölcsőben van, már is mutatja tisztán mily veszélyessé, sőt nem átalja kimondani, mily átokká válhatnának, oly kevéssé kiképezett, indulatos közönségünket, továbbá a körülmények által annyira összebonyolódott álladalmunkat tekintve, ha talán erősebbre nőne és elvégre vérszemet kapna.

Széchenyi akadémiai beszédében [1] egy megható képet rajzolt egy magános sziklacsúcson ülő büszke sasról. Ezt a magyar nemzetre értette, de általában úgy fogták fel, hogy tulajdonképpen őrá vonatkozott az. És annyi bizonyos, hogy rá vonatkoztatva, megdöbbentő igazságot is tartalmazott. Széchenyi ugyanis szelleme szárnyalásának magas röpte, fejedelmi egyénisége folytán sas is volt, és oda jutott, hogy teljesen izoláltnak volt tekinthető. Mint a hogy Zichy Antal életének eme korszakára az »*elhagyott*« jelzőt alkalmazza is, ez képezvén annak legtalálóbb szignaturáját. Ez csak elviselhető lett volna, de fellépése a közügyre sokkal súlyosabb következményekkel járt. A nemzetiségi izgatók Turócz-Szent-Mártonban, Zágrábban és Szebenben lelkesedéssel üdvözölték őt, valamint a főrendiház későbbi magatartása is hátrányos befolyást gyakorolt. Mikor ugyanis ott a horvát üzelmek szóba kerültek, ezeket ismét a nemzeti túlzások számlájára irta.[2] Ennek megértésére át kell térni az 1843-iki országgyülés ösmertetésére, melyre vonatkozólag már rámutattam azon előzetes mozzanatokra, melyek ez országgyülés eseményeinek kellő méltatására szükségesek. Említettem előbb, hogy ezen országgyülés a negyvenes évek mozgalmainak második stádiumát képviseli, hogy Széchenyi kifejezését használjam, még pedig oly módon, hogy a remények meghiusulásának jelzőjét lehetne rá alkalmazni. Már magában ezen jelzőben bennfoglaltatik annak magyarázata, hogy ezen országgyülés befolyásának nagy mérvben hozzá kellett járulni az ellentétek azon kiélesítéséhez, mely az összeütközés bekövetkeztét kikerülhetetlenné tette.

[1] Beszédei, II. kötet 258. lap.

[2] *Széchenyi* beszédei, 282. lap.

XII.

Ezen országgyülésnek — mely tulajdonképpen a régi rendszer utolsó törvényhozásának tekinthető, miután a következő már a dolgok uj rendjét alkotta meg — közvetlen előzményei- és egész befolyásában nem volt oly mozzanata, melyben az emlitett ellentét a magyar és osztrák rendszer között nem tünt volna fel a maga egész merevségében. A magyar közélet szinvonala nap-nap után emelkedik, élénkebb, pezsgőbb lesz, mig másrészt az osztrák egy teljesen elhaló rendszer mutat, melynek kóros tünetei mindinkább jelentkeznek. Az a hippokratikus vonás: sem erélyesen ellenállani, sem kellő időben engedni, vonul végig a kormány működésén, mint egyéniségének arczulatán.

A választások maguk egészen parlamentáris jelleggel birnak. Mint már említém, a választás az adózás kérdése felett volt döntendő. Ez képezte a jelszót, mely alatt a küzdők ölre mentek és igazán véres csatákat vivtak. Azt is említettem, hogy a kormány presssziójának lehetett köszönni, hogy ezen kérdés megbukott, amennyiben 52 megye közül csak 19, igaz, hogy köztük a legnagyobbak és legtekintélyesebbek, Pest, Bihar, Borsod, Zala stb. fogadta el utasításában annak elvállalását, mi tehát a reformok keresztülvitelére épenséggel semmi kilátással sem kecsegtetett, és, mint látni fogjuk, az események ezt teljesen igazolták is.

Emítettem már Deák vonakodását, hogy a reá esett választást elfogadja. Én magam is elösmerem, hogy igaza volt abban, hogy megválasztását első izben azért utasította vissza, mert politikáját leszavazták, másodizben, mert embervér folyt és vesztegetés történt. De egészen figyelmen kivül hagyják, hogy őt Pestmegyében is meg akarták választani, mit hasonlóképpen visszautasitott.[1] Alig lehet kétség az iránt, hogy ő erős itélőtehetségénél fogva hamar belátta, hogy az entente cordiale kormány és nemzet között csak a délibáb játéka, hogy a nemzet a békés kikötő helyett ismét a viharos tengerre lesz

[1] Pesti Hirlap, 1843. ápril 17-iki szám.

kidobva és nem érezte magában az erőt a kormányrudat kezébe venni. Tényleg, a hogy a dolgok állottak, ő sem tehetett semmit. Éppen azért tévesnek kell tartanom azt a felfogást, hogy ha ő jelen van az országgyülésen, az események más irányt vesznek. Az ancien régime megbuktatására egy katasztrófára volt szükség, békés eszközök arra elégségesek nem voltak. Wirkner,[1] kivel Deák az 1839-iki országgyülésen többszörösen érintkezett és ki részben közvetítette a kibékülést, egész sötétnek látta már ez időkben a helyzetet. Konstatálja, hogy tulajdonképpen két kormány van, mely az ország ügyeit intézi: magyar és osztrák. Minden fontosabb kérdésben azoknak a szava dönt, kik az ügyeket az önkényuralom szemüvegén nézik és kik ellene vannak minden olyan engedménynek, mely az alkotmányt erősítené.

Éppen olyan kedvezőtlenek Metternich benyomásai. Igaz, hogy olvasható egy levele, melyet a porosz királyhoz intézett,[2] melyben azt irja, hogy sohase törődjék az országgyülés lármájával, mely mögött nem rejlik semmi; az országnak át kell alakulnia, és ha Isten úgy akarja, az meg is fog történni, még pedig a legegyszerübb módon. A kanczellár biztatása azonban mégis nagyon Beschwichtigungs-Hofrath ízzel birt. A valóságban egészen másképpen látta a magyar állapotokat, melyeknek komoly és veszedelmes volta elől nem zárkózhatik el. A nyelvkérdés fenyegető jelenségei alkalmából, melyeket mindjárt bővebben fogok elbeszélni, előterjesztést intéz József főherczeghez.[3] Ebben beösmeri, hogy az országban minden fenekestől fel van forgatva, egyetlenegy intézmény sincs már a maga helyén. Az elemek forrongása forradalmi természetü. Más megoldás nincs, mint a helyzetet a maga egészében felfogni, a dolgokat a magok természetes helyére visszahelyezni és így a fejlődést rendes mederbe terelni. A dolog, mint látni fogjuk, nem sikerült, nem még később sem, midőn pedig a teendőket illetőleg egy igazán nagyszabásu programmot formulázott, melyet a maga helyén ösmertetni fogok.

[1] Élményeim, 143. lap.

[2] Nachgelassene Papiere, IV. kötet 677. lap.

[3] Idézett munka, VI. kötet 673. lap.

Ezen országgyülés megitélésére vonatkozólag már kedyezőbb helyzetben vagyunk mint elődjeinél. Mindinkább kezdünk a fogyatékos értesültség félhomályából a nyilvánosság teljesebb világa felé közeledni. Igaz, hogy az országgyülési ujság kérdését, mely a beszédeket czenzori felülvizsgálat nélkül közölte volna és melyet az alsó tábla mindjárt az országgyülés elején kezdeményezett, a főrendiház meghiusította. Mindennek daczára az elébbi országgyülések tárgyalásainál sokkal alaposabb informáczióink vannak és így a kép, melyet róla birunk, hivebb és szabatosabb. A »Pesi Hirlap« részletes és kimerítő tudósításokat közölt, melyeket nem kisebb ember mint Szalay László irt, miben nagy segítségére volt, hogy már akkor minden táblán gyorsirók voltak alkalmazva. A követek neveinek kitétele még mindig tiltva van. De az ember mégis megállapíthatja a szónokok azonosságát, úgy hogy ebben az irányban nem szenvedünk hátramaradást. Ujabb időben két igen becses munkával gazdagodtunk. Az egyik Kovács Ferenczé,[1] mely a megfelelő alapossággal és részletességgel egészíti ki ösmereteinket. A másik Lukács Móricz már előbb említett czikksorozata az »Allgemeine« számára, mely inkább pragmatikus jelleggel birt.

A pártok arányát illetőleg úgy állottak a dolgok, hogy az alsó táblán az ellenzék, a felső táblán a kormánypárt volt ura a helyzetnek. Igaz, hogy az alsó táblán, mint már említém, az adókérdésben az ellenzéki utasítások kisebbségben maradtak, de a többiekre nézve túlsúlyban volt a szabadelvü felfogás. Az alsóházban a hatalmas ellenzéki tábort Klauzál, Beöthy és Szentkirályi vezették, egy egész csomó fiatal tehetség által támogatva, névszerint a következők: Szemere Bertalan, Pázmándy Dénes, Perczel Mór, Lónyay Menyhért, Ghiczy Kálmán, Vukovics Sebő, kik ekkor tüntek fel első izben a közélet szinpadán.

A kormánypárt vezetése, úgy mint az előbbi időkben, a személynöknek jutott osztályrészül Szigethi. Szerencsy István volt az, ki e nehéz tisztet viselte. Hosszú idő után az

[1] Az 1843—44-dik évi országgyülés kerületi üléseinek naplója, VI kötet.

első ember, ki az elnöki széket, mely, mint maga mondá, nem volt rózsákkal párnázva, meg is ülte emberül. Arczképéről kedélyes gömbölyü táblabirói alak ötlik szemünkbe. Nagy ügyismerettel, gyors felfogással és leleményességgel birt, jóizü humorral fűszerezve. Különösen bálványa volt az országgyülési ifjuságnak, melylyel szemben a szigort jóindulattal tudta párosítani. Degré[1] irja, hogy egy alkalommal nagy utczai tüntetés és zavargás volt, melyet az ifjuság rendezett. Kirukkolt a katonaság és a tiszt szuronyszegezve rohamot akart vezényeltetni. Szerencsy megjelenik, oda lép a tiszthez s így szólítja meg: »Tiszt ur, vonuljon vissza a katonasággal, az ifjak közt a rendet majd helyreállítom én. Az nem akart engedni, Szerencsy megnevezi magát, hogy ő a személynök, a követi tábla elnöke és az országgyülési ifjuság főnöke, és felelőssé teszi őt a történendőkért. A tiszt el is vonul, Szerencsy pedig oda áll a háborgó tenger elé s így szól: »Adta kölykei, most lóduljatok. Még nem tudom, ki van itt, de öt percz mulva jövök a névsorolvasással.« Tényleg pár percz mulva a tér üres volt.

Egy másik igen jó dolgot jegyzett fel róla Pulszky Ferencz.[2] Neki ugyanis egy alkalommal a következő tanácsot adta: »Öcsém, maga okos ember, azt tanácsolom, ne mutassa azt, különben semmire sem viszi. Én mindig úgy jártam el, hogy valahányszor valami okosat mondtam, mindjárt rá dupláztam két ostobasággal, hogy ne nehezteljenek rám, mert minden ember gyűlöli azt, kit okosabbnak tartanak nálánál.«

Ez hihetőleg, ha megtörtént is, pályája kezdetére tehető, mert személynöki minőségében mindig okosan beszélt. Soha sem vesztette el fejét, jól tartotta magát, habár mindig a rövidebbet huzta, egyik vereséget a másik után szenvedte, nem annyira saját hibája mint azon álláspont tarthatatlan volta miatt, melyet hivatalos állásában el kellett foglalnia. Hacsak száját felnyitja, hogy a kormány felfogását védelmezze, egymásután kelnek fel utána az ellenzék vezérszónokai s a megfelelő elbánásban részesítik őt. Nincs az az ártatlan megjegy-

[1] Visszaemlékezéseim, I. kötet 64. lap.

[2] Életem és korom, I. kötet 217. lap.

zése, a miért meg nem leczkézik. Egyszer a deák nyelvről szólva azt találja mondani, hogy ő arra bizonyos kegyelettel tekint, mint egy jó öreg cselédre, a ki az embernek szolgálatot tett, habár a természet rendje szerint meg is kellett halnia. Mindjárt utána feláll egy ellenzéki szónok, hogy ő a kegyeletet feleslegesnek találja, mert számunkra a deák nyelv csak egy mankó volt, melyet addig használtunk, míg a saját lábunkon nem tudtunk járni. Az egész nem ellenzéki viszketegből történik, de folyománya volt állása és helyzete kétértelműségének, mely sehogy sem illett bele az akkori viszonyok keretébe. A viszonyok túlnőttek a fején. Somssich, Zsedényi, Majláth a kormánypárt részéről segédkeznek neki, a nélkül hogy legkisebb eredményt tudnának felmutatni.

A felsőházban fordított a világ, ott a konzervativek vannak többségben. Apponyi, Szécsen, Dessewffy Emil, Jósika állnak az élükön, fiatal szenvedélylyel és tüzzel hirdetve az uj dogmát, mely gyakorlati eredményében oda lyukad ki, hogy minden reformot megakadályoz. Széchenyi István mindjárt az első értekezleten, mely Keglevich Gábornál tartatik, kormány emberének vallja magát és hatályos intézkedéseket követel az országgyülési ifjuság megfékezésére, melyet a kormánypárt ostorának tekintenek.[1]

Későbben, egy másik beszédében meg is magyarázza a dolgot, mert az ifjuság az ellenzéki követeknek fényes fáklyászenét, a kormánypártiaknak pedig macskamuzsikát csinál, ily módon akarva czenzurázni az országgyülést.

Az ellenzék élén Batthyány Lajos és Kázmér, Eötvös, Teleki László, Zay Károly állanak, bár kisebbségben, de érezve, hogy övék a jövő, és hogy mögöttük a nemzet áll. Ezen öntudatban rejlett az ellenzék fölénye, melynek azonkivül a helyzet egész alakulása kedvezett. Mert mihelyt a kormány arra az álláspontra volt kénytelen helyezkedni, hogy az országot reformálja, ezen reformokat saját jól felfogott érdekében létesítenie kellett. Ámde ebben az irányban a dolgok rá nézve úgy állottak, hogy akár sikerül a reform műve, akár nem, mindkét esetben az ellenzék malmára fogja hajtani

[1] *Széchenyi* István beszédei, 268. lap.

a vizet. A siker esetére, mert minden haladás a nemzet erejét fokozza, a balsiker pedig a kormányt még jobban lejáratja.

A balsiker egyszerüen azért vált kikerülhetlenné, mert a kormánynál a reform keresztülvitelének minden tényezője hiányzott. Nemcsak hogy nem volt általános programmja, de egy kérdés megoldására nézve sem tudta, hogy tulajdonképpen mit akar. Mindegyik reform tárgyalásánál tapasztalni fogjuk a folytonos ingadozást; ha kénytelen engedményeket tenni, azokat a legrövidebb idő alatt vagy részben, vagy egészben visszaszivja. Éppen úgy mint a negácziót meghátrálás váltja fel. Nem volt meg továbbá az összeköttetés a törvényhozással, de még saját pártjával sem.

Maga Metternich[1] beösmeri, hogy a kiknek tulajdonképpen vezetni kellett volna, a főrendeknél a nádorispán, az alsó táblán a személynök, soha sem voltak kellőképpen tájékozva a kormány czélzatait illetőleg. A viszonyok itt is a kormány fejére nőttek, másképpen nem lehetett kibontakoznia, mint úgy, ha a parlamentáris rendszerre átmegy és a nemzet élére áll. Ez már magában véve is a régi rend bukását jelentette, a minek keresztülvitelére a dolog természete szerint hiányzott úgy az akarat mint a képesség. Mindebből egy egész csomó félszeg intézkedés és helyzet származott, a mi a kormányra a kétszinüség jellegét sütötte rá és így iránta minden bizalom megszünt.

A még deák nyelven szerkesztett kegyelmes királyi előadások, melyek az országgyülés munkaprogrammját képezik vala, egy csomó helyes intézkedés foganatosítására szólították fel a rendek figyelmét. Ilyenek voltak: a választási visszaélések szabályozása, a városok rendezése, az ipar és hitel ügyének emelése.

Nagy elégtételt szolgáltattak ezek Kossuthnak, különösen Széchenyivel szemben. Kifejezést is adott megelégedésének a »Pesti Hirlap«-ban[2] a következőképpen: »Az ügy, melyért annyi belviszontagságok és megtámadások közt törhetlen hűséggel annyi hű kebel küzdött, a haladás ügye

[1] Idézett munka, VII. kötet 15. lap.
[2] Lásd 1843. junius 8-iki szám.

diadalának küszöbén áll. És míg reánk gúnyt szórtak, midőn a kor igényeiről említést tettünk, addig a trón zsámolyáról figyelmeztetve lettünk, hogy az idő int és a körülmény szükségeivel meg kell alkudnunk. Míg egy nagyérdemű gróf azt veti szemünkre, hogy minden kérdést kompromittálunk és elvbarátainkkal zátonyra jutunk, addig mi vigasztalódva mutatjuk fel a megyék utasításait, a választottak becses névsorát, és míg erre azt feleli, hogy gyarló számvetéseinkből a kormányt kifelejtettük, addig a kegyelmes királyi előadások országgyülési tárgyalások gyanánt tüzik ki nagy részét azon tárgyaknak, melyeknek korkérdésekké alakulásához csekély erőnkkel mi is járulunk.«

Az események azonban Beöthy Ödönnek adtak igazat, ki mindjárt az első ülések egyikén [1] azt mondotta, hogy bár elösmeri ő is, miszerint a királyi előadások szépek és igen jók, de várják be a végét, mert csak lementével kell a napot dicsérni.

Az eddigi tapasztalat azt mutatta, hogy a királyi előadások mindig jól festettek. Hiszen kedvező hangulatra volt szükség, miután a kormánynak folyvást pénz és katona kellett, mert odafenn az országot egy nagy medenczének tekintik, melyből a végtelenig lehet [1] meríțni. De mikor a kormány szükségeit teljesítették, az igéret irott malaszt maradt.

Az ellenzék érzi erejét és el van határozva annak érvényt szerezni. Előbbi időkben az országos ülések nyitották meg a tanácskozások sorozatát, most már kerületi üléssel kezdődik az, hogy a személynöki befolyáson mindjárt túltegyék magukat.

Ez volt azon ülés, mely egészen Deák méltatásának volt szentelve és melyben az egész hazának fájdalma a veszteség felett őserővel tört ki.

Nagyon szépen adott kifejezést Beöthy Ödön a nemzeti közérzületnek, mondván: »Valamint Francziaország hadseregében Latour d'Auvergne, a legvitézebb gránátos, neve még halála után is ezredében minden lajstromozás alkalmával felolvastatott, valamint a német császárok megkoronázása alkalmából mindig kérdés intéztetett, hogy nincs-e a Dalberg csa-

[1] *Kovács,* idézett munka, I. kötet 413. lap.

ládnak valamelyik tagja jelen, úgy mi is szivszakadva és méltán kérdhetjük törvényhozó testületünk első ülésében, hogy vajjon Deák jelen van-e?«

Még egy másik sakkhuzás történt a személynök ellen. Ez a követek megbizó leveleinek bemutatására vonatkozott, mely odáig százados gyakorlat alapján a személynöknél történt, ki ezen bemutatás szerint készítette el a követi tábla hiteles névsorát. Azonban a legelső kerületi ülések egyikében Klauzál erre vonatkozólag egy indítványt tett. Ennek indoka és tartalma oda irányult, hogy azt a tábla sem illendőnek, sem czélszerünek nem tartja, hogy csak a személynök nyerjen értesülést tagjairól, hanem erre vonatkozólag kiküld saját kebeléből egy választmányt, mely az ebbeli teendőket elvégezze.

Ezen indítvány nemcsak a kerületi, de az országos ülésben is, daczára a személynök heves ellenzésének, ki természetesen saját jog- és hatásköre csonkítatlan fenntartása mellett buzgólkodott, el is fogadtatott.

A hangulat mindennek daczára a legnagyobb mértékben békülékeny volt. A válaszfeliratot, mely, mint Deák jellemzésénél említettem, az ő tollából került ki, Klauzál indítványozta. Azon mozzanat, mely az előbbi országgyülések kezdetét olyannyira megrontotta, t. i. a sérelmek és királyi előadások közötti versengés az elsőség felett, ez alkalommal nem szerepelt. Klauzál világosan kimondotta,[1] hogy a válaszfeliratba csak is azon sérelmeket veszik fel, melyekhez a főrendi tábla hozzájárul. A mi tehát azt jelentette, hogy a dolgok élökre nem állíttatnak. Kijelentette továbbá, hogy az országgyülés azonnal hozzá fog a munkához és meg is választották a választmányokat, melyekhez a fontosabb kérdések utaltattak.

A békés hangulatot azonban mihamarább megzavarta egy sérelmes eset, mely mögött világosan lehetett látni az udvar ellenséges indulatát, és melynek egyes mozzanatainál a későbbi végzetes események mintegy előre vetették sötét árnyékukat. Ez a kérdés a horvát kérdés volt, mely kettős

[1] *Kovács,* idézett munka, I. kötet 242. lap.

alakban jelent meg az országgyülés szine előtt: mint a túrmezei sérelem, valamint a magyar nyelv országgyülési használata képében.

A túrmezei sérelmet az illető kerület grófja, a derék Josipovich Antal, ki ezen minőségben az alsó táblának tagja volt, hozta mindjárt a legelső ülések egyikében napirendre. Ő ugyanis tiltakozott a két horvát követ megjelenése ellen, mint a kiket Horvátország követeinek elösmerni nem lehet, miután a horvát tartománygyülés a bán hibája miatt nem törvényes módon tartatott meg, a magyar érzelmü, szavazásra jogosított nemesség kizárása miatt. Az országgyülésnek magának ezen kérdésben, melyet igazolási kérdésnek tekintettek, mint a hogy azt már említém, hatósága nem volt, miután a választás törvényességének megvizsgálása akkoron nem tartozott illetékessége alá, a mint ezt József nádorispán is kiemelni volt kénytelen.[1] Azonban a sérelem elkövetésében senki sem kételkedett, azonkivül belejátszott az illyr üzelmek kérdése is, melylyel odáig a törvényhozás nem foglalkozhatott. A határozat mindennek daczára igen mérsékelt és loyalis jelleggel birt, a tábla nem is ment tovább, mint hogy egy feliratban megkérte a koronát, vizsgáltassa meg az ügyet és a felmerülendőkhöz képest utasítsa a horvát bánt, gróf Hallert, hogy uj gyülést, még pedig a törvénynek megfelelően, hivjon egybe. A felirat felment a főrendekhez és ott hosszú, rendkivül szenvedélyes vitát idézett elő, úgyannyira, hogy József nádorispán kimondotta, hogy képtelen lesz elnöki tisztét teljesíteni. A szenvedélyes kitörések folytán párbaj volt Teleki László és a horvát bán, gróf Haller között. A vitának fénypontját Eötvös beszéde képezte, a ki közjogi tartalmasságánál fogva e napon Deák szinvonalára emelkedett. Egy másik érdekes inczidens az Erdődy Károly varasdi főispán és Haulik zágrábi püspök közötti küzdelem. Erdődy magyar érzelmü beszédet tartott deák nyelven, Haulik magyarul beszélt pánszláv érzelmeket hirdetve. Ebből azonban egy másik igen jelentékeny mozzanat keletkezett.

[1] Lásd: Pesti Hirlap, 1843. julius 6-iki szám.

A mint ugyanis Haulik hitvallását befejezte, a nádorispán azonnal rendre utasította azon emlékezetes szavak kiséretében, hogy hazánk minden lakosa, bárminő nyelvet beszéljen is, miután a magyar alkotmány jótéteményeiben részesül, köteles magát magyarnak tekinteni. Szent István kormánya alatt nincs illyr nemzet, itt csak az egységes, osztatlan magyar nemzetről lehet szó.[1] Ez azonban mit sem használt, a felirat a főrendiházban elbukott és a jogsérelem meg nem orvosoltatott. A panasz süket fülekre talált.

Ezen tárgyalásokból nőtt ki a másik sérelem. Ugyanis a két horvát követ, névszerint Ossegovich és Klobucharich, kijelentették, hogy az országos ülésben nem fognak magyarul, hanem csak deákul szólni. A dolog annál sérelmesebb volt, mert mind a kettő jól tudott magyarul, a kerületi ülésekben beszéltek is ezen a nyelven. Eljárásukat azzal indokolták, hogy ez utóbbi üléseknek nincs diplomatikus jellegük és így a magyar szó jogfeladást nem vonhat maga után. Különben hivatkoztak utasításukra, mely a magyar nyelv használatát nekik egyszerüen eltiltja. Mindebből meglátszott az udvari reakczió kezének nyoma, mely a magyar nyelv térfoglalását minden áron meg akarta akadályozni. Annyival világosabban festett az egész, mert hiszen arról szó sem volt, hogy a horvátokra saját autonom életökben és hivatalos ténykedésökben a magyar nyelv ráerőszakoltassék. Nem is a horvát, csak a deák nyelv képezte a vita tárgyát. Tisztán és egyedül a magyar országgyülés tárgyalásának nyelve forgott szőnyegen és itt méltán lehetett hivatkozni arra, hogy az, mint szuverén testület, maga állapítja meg ügykezelésének nyelvét.

A kérdés oly nagy port vert fel, hozzá az akkori viszonyokat, sőt a későbbi eseményeket annyira tanulságos világításba helyezi, hogy némi részletességgel kell annak folyamatát visszaadnom.

Az első jelenet az 1843. junius 20-iki országgyülésen játszódott le, midőn a túrmezei gróf, mint fentebb előhoztam, az említett két horvát követet nem akarta törvényesen megválasztottaknak elösmerni. A vitát a személynök nyitotta

[1] Lásd: Pesti Hirlap, 1843. julius 2-iki szám.

meg egy igen szép beszéddel, melyben a két ellenséges horvátországi párt képviselőit, a kik a közös haza nagy családjának gyülésében jelen vannak, arra intette, hogy béküljenek ki egymással, legalább itt az öregebb atyafiak és testvérek között, ha erre otthon nem voltak képesek. Felejtsék el az érdemes követek a közhaza javának előmozdítása czéljából sérelmeiket és nyujtsanak testvéri jobbot egymásnak. Ezen nagy tetszéssel fogadott szavak után emelkedett fel szólásra Ossegovich, az egyik horvát követ, deák megszólítással: »*Excellentissime Domine*« illetvén az elnököt. De nem folytathatta, miután minden oldalról felhangzott a kiáltás: »magyarul beszéljen!« Többen fel is szólaltak ily értelemben. Általános helyesléssel találkozott Klauzál, ki komolyan, higgadtan figyelmeztette a horvátokat eljárásuk helytelenségére, mely semmi más mint ingerkedés és gyermekes dacz, és melyet az országgyülés nem tűrhet és tűrni nem fog. Tekintve azonban azt, hogy utasításuk úgy hangzik, hogy csak deákul beszélhetnek, arra kéri a rendeket, hogy miután az érdemes követ már megkezdte beszédjét, azt folytathassa és be is fejezhesse. Abban a reményben történik a kedvezmény, hogy ezen kisérlet többé ismétlődni nem fog. Mind a két követ ilyeténképpen élt is azon jogával, hogy deákul beszéljen, de úgy a túrmezei, mint a magyar nyelv kérdésében semmi közeledést nem tanusítottak, a minek az lett a vége, hogy határozat hozatott, melynek értelmében a horvátok belkormányzatuk és autonomiájuk körében tetszés szerint használhatnak bárminő nyelvet, ámde ezzel ellentétben az országos tanácskozásokban és előadásokban más nyelv ne használtassék mint a magyar. A horvát kérdés még második nap is tárgyaltatott, a horvátok nem zavarták a vizet, egyelőre bele látszottak törődni a dologba.

Ezzel végződött az első fázis és következett a második. Ennek kezdete a horvát megyék gyüléseire esik. A magyarellenes párt, az országgyülés, különösen a főrendek magatartása folytán vérszemet kapva s az udvari köröktől bátorítva a legféktelenebb gyűlöletben tört ki minden ellen, a mi magyar.

Hangsúlyozni kell az udvari körök izgatását, mely a hivatalnokok és a papság magatartásában jutott kifejezésre.

A papság magatartásának fő rugója azon aggályból származott, hogy a magyar közszellem, a szabadelvü haladás terjedése véget vet azon vizözön előtti különlegességnek, melyről a horvát viszonyok ösmertetésénél szóltam, hogy t. i. a protestánsok a Dráván túl se le ne telepedhessenek, se ingatlant ne birhassanak.

A gyűlölet kitörése különösen Josipovich ellen irányult, ki bátor férfiassággal az üzelmeket az országgyülésen leleplezte. Indítvány tétetett, hogy hazaárulónak nyilvánittassék, birtokai elkoboztassanak. Természetes, hogy a követek számára megujíttatott az utasítás, hogy valahogy ne tágítsanak és magyarul semmi esetre se beszéljenek. Az udvar magyarellenes politikájára a pecsétet egy királyi leirat ütötte rá, mely október 12-dikéről keltezve az országgyüléshez volt intézve. Ebben a korona, főleg az illyr érzelmü Bedekovich alkanczellár sugallatára, a leghatározottabban a horvátok mellett és a magyar nyelv ellen foglalt állást. Nem ismerte el az alsó táblának azon jogát, hogy tanácskozási nyelvét illetőleg határozatot hozhasson. Ezt csakis törvény által vélte szabályozhatónak és miután az akkoráig nem történt, a létező gyakorlatot fenntartani követeli, a miből természetszerüleg az folyt, hogy a horvát követek deákul is szólhatnak.

Ezen leiratot még a kormánypárt is, melyhez vagy husz megye, a káptalanok és városi követek tartoztak, sérelmesnek tekintette. Hajlandók voltak azonban engedni és a magyar nyelvet kötelezővé tevő végzést megváltoztatni. Az ellenzék, mely 31 vármegyét számlált és így többségben volt, késznek nyilatkozott a horvátoknak annyiban engedményeket tenni, hogy azok felváltva magyarul vagy horvátul szóljanak. Ez utóbbiak azonban érezve, hogy minő hatalom van mögöttük, nem engedtek és így oda élesedett ki a helyzet, mint a hogy azt a borsodi követek jelentésükben formulázták, hogy annak vagy törni vagy szakadni kellett.[1]

A királyi leirat először a kerületi ülésen vétetett fel és négy napig tartó vitában, melyben a királyi városok követei mélységesen hallgattak, a káptalanok követei a kormány

[1] *Kovács,* idézett munka, III. kötet 44. lap.

álláspontjára helyezkedtek, de melyben minden jelentékeny megyei követ részt vett, abban történt a megállapodás, hogy a rendek határozatuk mellett megmaradnak, a magyar nyelv kötelező erejét fenntartják és a királyhoz egy oly előterjesztést tesznek, melyben arra kérik, hogy még az országgyülés folyama alatt a honi nyelvet és nemzetiséget törvény által biztosítsa.

Így ment át az ügy deczember 1-én az országos ülésbe, a hol a csatának vivódni kellett. Ott ugyanis a személynök elnökölt, ki bizonyára kész volt mindent elkövetni, a nemzeti akarat meghiusítására, továbbá a horvát követek azt választották ki akcziójuk porondjává, mely akczió czélzatosan kereste a botrányt, miután kilátásba helyeztetett az országgyülés esetleges feloszlatása, mi a reformok beláthatlan hosszú időre való elhalasztását jelentette. Az ülés külső és belső képe egyaránt visszatükrözte a helyzet komolyságát. Minden tudósítás egyetért abban, hogy ehhez fogható izgalmas ülések sem előbb, sem utóbb nem igen tartattak az országházban. A terem, a karzatok, sőt még az ablakközök is zsúfolásig megteltek közönséggel, úgy hogy a követek csak nagynehezen tudtak helyökre jutni. Az egész országgyülési ifjuság talpon volt, és bár el voltak telve háborgó indulattal, mégis példás nyugalommal és mérséklettel viselték magukat, mit a kormánykörök is elösmertek.

A vita egész folyamatából kitünik, hogy a követi kar belátott a dolgok mélyébe. Nemcsak a jelen legtitkosabb rejtekei tárulnak fel előtte, de a közel jövőnek sötét képe is mutatkozott. Egészen úgy hangzott, mintha hallották volna a bekövetkező események nehéz vas lépteit. Az alkotmány felfüggesztése, a szuronyok százezrei, a bekövetkezhető orosz beavatkozás, az északi áradat mindent elborító hullámvérése éppen úgy szerepeltek a vitában, mint a fenyegetés, hogy eljön majd a kormányra nézve az elszámolás napja, midőn nem a pár százezer főből álló nemesség, de a nép milliói fognak elégtételt kérni a kiállott szenvedésekért. Egészen úgy ment a dolog, mintha egy varázstükörben az 1848—49-iki történendőket előre látó szemekkel szemlélték volna.

A személynök, habár a horvát követeknek folytonosan a lelkökre beszélt, hogy engedjenek, a leghatározottabban a rendek ellen foglalt állást, mindegyre magyarázván, hogy a magyar nyelv kizárólagosságát kimondó végzés törvénytelen és megváltoztatandó. Klobucharich és Ossegovich mindjárt utána felállottak s bele kezdtek a deák dikczióba. Orkánszerüleg tört ki a vihar és tombolt az egész ülésen keresztül, folytonosan megujulva, a mint a horvátok kisérletöket ismételték. Még egyszer kerületi ülés kéretett, melyben a személynök eljárását, mint a ki magát a követi karnak fölébe helyezte, megrótták, valamint kijelentették, hogy a horvátok felszólalását erőszakkal nem fogják megakadályozni, de ezek nem mondottaknak tekintendők és az országgyülési naplóban helyt nem foglalhatnak. Ezen határozat, szokás szerint, átment az országos ülésbe és ott végzés erejére emeltetett.

Annak, a mit horvát sikernek lehetett nevezni, legmagasabb foka ezzel el volt érve, következett a visszaesés, oly módon, mint a hogy a dagály után az apálynak kell jönnie. Alig lehet kétség az iránt, hogy ebben József nádorispánnak jelentékeny része volt, ki megértette a bécsi kormányemberekkel, hogy a hurkot tovább feszíteni nem lehet és a magyar nyelv számára a törvényes biztosítékot a maga teljességében meg kell szerezni. Ezen magatartás jutalma volt azon indítvány, melyet a deczember 9-diki országos ülésben Beöthy Ödön tett és mely közhelyesléssel elfogadtatott. Arról volt szó, hogy az ország nádorának hajlott korára való tekintettel, mely megnehezíti a magyar nyelv oly elsajátítását, hogy az országgyülésen ezen a nyelven elnököljön, engedtessék meg továbbra is a deák nyelv használata.

Tényleg a törvény — 1844 : II-dik törvényczikk — a magyar nyelv kizárólagos diplomácziai használatáról keresztül ment és szentesítést is nyert. Horvátországra nézve a rendelkezés abból állott, hogy annak törvényhatóságai és itélőszékei minden magyar hatósággal magyarul tartoznak érintkezni. Minden köz- és magánügyben azonban, a mennyiben azok csak Horvátország kebelében folynak le, úgy mint a törvényhatóságok és biróságok tanácskozásaiban, a latin nyelv használata meghagyatik. Ki kell itt emelni, hogy a horvátok-

nak maguknak sem terjedt odáig az óhajtásuk, hogy anyanyelvük használata mondassék ki. A vita folytonosan a deák és a magyar nyelv használata körül forgott.

A jogegyenlőség elve is diadalt aratott a létrehozott törvények között. Ki lett mondva a nem-nemeseknek hivatalképessége az V-ik törvényczikkben. Valamint a IV-ikben meg lett szüntetve, a mit akkoron *incapacitas possessorii*-nek neveztek, t. i. hogy ingatlant csakis nemes birhatott. Ezen két törvény bevezetését képezte az 1848-iki nagy reformoknak. Batthyány Lajos nézete szerint a legfontosabb törvények közé tartozott, melyek száz év óta hozattak és bizonyára nem kis dicsőségére válik oly testületnek, mely tisztán a kiváltságosak tagjait foglalta magában.

Éppen így volt a dolog a lelkiösmereti szabadság nagy vívmányával is, melyről a III-ik törvényczikk intézkedik. Ezen törvényczikk nem hiába hivatkozik a bécsi és linczi békekötésekre, valamint az 1791 : XXVI. törvényczikkekre. Nem hiába hivatkozik, mert ugyanazon szellemnek, ugyanazon politikai bölcseségnek folyománya: a szabadság szelleméé, mely a polgári és lelkiösmereti szabadságot ikertestvéreknek tekinti, azon politikai bölcseségnek, mely felekezeti túlzásoktól távol tudta magát tartani, mely Erdélyben már a XVII-dik században a vallások közti jogegyenlőséget kimondta és megvalósította. Ez volt azon bölcseség, melynek kiváló képviselőiként bemutattam a protestáns Bethlen Gábort és a katholikus Zrinyi Miklóst. És a mint a bécsi és linczi békekötés a bibliaolvasó erdélyi nagyfejedelemnek alkotása volt, mely a kisebbségben levő katholikusoknak megadta a jogegyenlőséget: úgy az 1791 : XXVI. törvényczikk, mely az illetékes protestáns irók szerint [1] annyi szabadságot és önkormányzatot adott ezen vallásfelekezetnek, melylyel még protestáns államokban sem birtak, legnagyobb részt a katholikus Zichy Károlynak, Ürményinek, Batthyány Józsefnek műve volt. Éppen úgy állott a dolog a később bekövetkezett sérelmek orvoslásával. Itt is, a mint már elmondtam, a katholikus Beöthy Ödön állott ki a síkra és ragadta magával a követek tábláját, mint

[1] *Kovács* Albert: Egyházjogtan, I. kötet 694. lap.

később szintén a katholikus Dessewffy Aurél, Széchenyi István, Eötvös József és Batthyány Lajos voltak azok, kik a főrendiház ellenállását megtörték, úgy hogy Beöthy Ödön jóslata a leányzóról, mely nem halt meg, csak aluszik, és a jobb jövő hajnalhasadása alkalmával felébred, teljesült.[1]

Ebben az irányban az említett törvényczikk nagy haladást jelentett, a mennyiben azon vitás kérdések, melyek odáig a felekezetek közt a viszály Eris-almáját képezték, olyképpen intéztettek el, hogy tisztességes modus vivendit alkottak. Keresztülment a katholikus vallásról a protestánsra való áttérés teljes szabadsága. Kimondatott, hogy a vegyes házasságokat protestáns lelkész előtt is meg lehet kötni. A mi pedig a vegyes házasságból születendő gyermekek vallását illeti, erre nézve a szülék elhatározási szabadsága biztosíttatott. A reversalisokat pedig érvénytelenekneknek mondották ki.

Néhány kisebb fontosságu törvény mellett ezek voltak azon jelentősebb vivmányok, melyek a »Corpus Juris«-ban, hozzá egyedül magyar nyelven szövegezve, beigtattattak. Nagy eredmény gyanánt tüntek ezek fel, ha az előbbi állapotokkal szembeállítjuk, csekélynek, ha azon tárgyakhoz mérjük, melyeket az alsó tábla elintézett, de a főrendiház visszautasított.

A főrendiház konzervativ többségének kezét csakugyan nem lehetett szerencsésnek mondani. Széchenyi István is nem egyszer megrótta azon szellemet, mely ott uralkodott s megjósolta, hogy e szellem kizárólagos uralmából veszély háramlik a nemzetre. József nádorispán nem mehetett annyira, hogy megrója őket, de magaviselete által elég feltünően éreztette haragját.[2] Az ellenzék egyik tüzes ifju tagja, Pálffy József, azzal támadt reájok, hogy csak játékot üznek az alkotmányosságból. Örökös tagadások által meg akarják semmisíteni a nemzet képviseletét, hogy annak kivánatai ne juthassanak a trón zsámolya elé. Kénytelennek érzi magát kimondani, hogy a főrendi tábla a nemzeti haladás akadálya és ő a maga részéről örömmel nyujtana segédkezet annak eltörlésére.

[1] Lásd e munka II-ik részében, 300. lap.

[2] *Springer:* Geschichte Oesterreichs, II. kötet 102. lap.

Természetes, hogy az ottani ellenzék többi tagjai sem maradtak el mögötte az elitélő kijelentésekben, melyek a hanglétra különféle módozataiban hangzottak el ajkaikról, egész odáig, hogy az ülést mintegy testületileg hagyták oda, hogy ilyképpen tiltakozzanak a főrendek reakcziós felfogása ellen.

Ezen mozzanat a büntető törvénykönyv tárgyalásánál adta magát elő, melynek szabadelvü, egységes alapgondolata különösen szálka volt a felső kamra szemében. A halálos büntetés eltörlése, az esküdtszék behozatala, a politikai bűntények elbirálása, az illetékességnek a hadseregre való kiterjesztése, mindezek olyan intézkedések voltak, melyeket az udvari és középkori nézetek békóit viselő többség magáénak vallani nem tudott.

A támadás azonban nem annyira egyenes mint inkább közvetett, vagyis burkolt alakban intéztetett. Az elfogadás ugyanis a börtönrendszer megállapításától tétetett függővé, melynek gyakorlati keresztülvitele a szükséges helyiségek felépítéséhez volt kötve. A mi nemcsak időbe került, de a hozzá való pénz sem létezett. Ily módon azután a megoldás a bizonytalan jövő esélyeinek lett kitéve és ezen kiváló alkotás törvényes véglegesítése abbanmaradt.

A másik fontos kérdés, mely kútba esett, a városok rendezése volt. Többszörösen említém a városok hátrányos helyzetét, úgy a törvényhozás mint a kormányzat tekintetében a megyékkel szemben. Említettem, hogy a 49 szabad királyi városnak az országgyülésen csak egy szavazata volt. Hogy a követek nem a polgárok összességének, hanem a klikkszerü tanácsnak voltak küldöttei. Valamint arra is rámutattam, hogy egészen a kormány kényétől függtek, helyhatósági önkormányzatuk csak üres váz volt. Az alsó tábla aránylag elég helyes és szabadelvü rendezést fogadott el, melyet Szentkirályi dolgozott ki. A városok ennek alapján egészen önálló helyhatóságokká alakultak át, melyekkel szemben a kormány csak is azon általános főfelügyeleti jogot — *jus supremae inspectionis* — gyakorolhatta, mely a megyék tekintetében is megillette. A tisztikart és a követeket a polgárság egyeteme választotta volna, és az országgyülésen pedig egy helyett 16 szavazatot nyertek volna. A kormány

azonban semmi szin alatt nem akarta őket markából kiereszteni és erre nézve mindegyik számára egy főfelügyelői állást akart rendszeresíteni, mely ezen befolyást gyakorolta volna. Egy értelmes városi követ, Szumrák, Beszterczebánya képviselője, következőképpen fejtette ki aggályait.[1] Szerinte e biztosok központjai lesznek minden izgatásnak, korteskedésnek, uralkodási vágynak, sőt önkénynek is. A polgárok látván, hogy csak azok remélhetnek előmenetelt, kik a főfelügyelő kedvében járnak, csapatonkint fognak hódolni a legaljasabb szolgaságnak. Nem fog a városokban többé független és szabad szellemü polgár találkozni, a polgári erény és erkölcsiség kihal, a felügyelői önkény intéz el mindent, a polgárok eszközökké és bábokká aljasulnak. A polgárságban, fájdalom, nincs meg azon büszke jellemszilárdság és biztos öntudat, mi megvan a nemességben, ők a felügyelőknek ellenszegülni nem mernek, és ha akad is egy-két független egyén, a felügyelőknek százféle módjuk lesz őket üldözni és elrettenteni. Ezután nagyobb lesz a függés mint előbb és így az országgyülési követek a kormány kezében gépekké lesznek, úgy hogy a törvényhozás kénytelen lesz szavazatukat ismét megnyirbálni.

Ha a városi követek úgy fogták fel a helyzetet, el lehet képzelni, hogy a megyék képviselői minő szemmel tekintették a mesterkedést. Nem is engedtek, és ezen a szirten szenvedett hajótörést az oly régen óhajtott reform, hogy azután 1848-ban a többiekkel együtt gyökeres és alapos megoldást nyerjen.

Sajátszerü sorsa volt a közös teherviselés kérdésének. Mind a két tábla teljesen egy értelmen volt annak keresztülvitelére nézve. A főrendeknél a konzervativek vezérszónoka, Szécsen Antal tette meg az indítványt. Széchenyi is a legmelegebben pártolta.[2] Ekkor történt meg az, hogy teljes magyar diszben, feltéve összes rendjeleit, melyek legnagyobb részét a csatatéren, ellenség előtt szerezte, jelent meg az ülésben és szólalt fel az indítvány mellett. Mindennek daczára

[1] *Kovács*, idézett munka, IV. kötet 488. lap.
[2] Beszédei, 419. lap.

a platonikus kijelentésen túl nem ment a dolog és a tettleges foganatosítás a jövő országgyülésre maradt. Fájdalom, ismét a főrendek miatt, kiknek eljárását másnak mint a legridegebb és legszükkeblübb önzésnek tekinteni nem lehetett. Arról volt szó, hogy mekkora legyen az összeg, melyet ily módon a nemesség fizessen és mi czélra fordíttassék. Az alsó tábla abban állapodott meg, hogy az adómennyiség évenkint 2.500,000 forintra rugjon, hogy ebből egy országos alap alkottassék, melyből a szükséges reformok és beruházások fedeztessenek. Az összeg túlságosnak csakugyan nem volt tekinthető, de a főrendeket nem lehetett többre mint évi egy millió átvételére rábirni. Ez azon sajátszerü érveléssel történt, hogy a nemességet csak lassankint kell az adófizetésre rászoktatni. Ezen furcsa felfogásnak Szécsen Antal azzal az okoskodással kelt védelmére, hogy a felső táblának az a hivatása, hogy egyrészt az előhaladás lobogóját feltartván s másrészt a kelleténél nagyobb előhaladást mérsékelvén, bizonyságot adjon az országnak, hogy annak közjava előmozdításában a méltóságos főrendi tábla egyik leghatalmasabb tényező.

Az adott viszonyok közt ezen devalváczió egyértelmü volt a dolog bukásával. Ez volt az alsó tábla felfogása, melynek, a legnagyobb méltatlankodás hangján, Beöthy Ödön adott kifejezést.[1] Rámutatott arra, hogy miután elérkezett az országgyülés bezárásának ideje, a dolgon többé segíteni nem lehet. Azzal a csekély összeggel, a mit a főrendek ajánlottak, eredményeket felmutatni nem lehet és így annak lesznek kitéve, hogy a közös adózás elve kompromittáltatni fog. Alkotmányos nehézségek is forognak fenn; mert ő nem ösmerheti el a főrendek azon jogát, hogy a követek táblája által — mely az adózó népet van hivatva képviselni — megszavazott tételeken bármely irányban változtatást eszközölhessenek. Az ajánlatot a maga egészében kell vagy elfogadni vagy visszavetni. Ő és elvbarátai a legnehezebb viszonyok közt küzdöttek a közös teherviselés életbeléptetéseért, melytől dús aratást reménylettek. Ki kell mondania, még pedig vérző szivvel, hogy nem azért csatáztak, a mit a főrendek neki juttatnak.

[1] *Kovács*, idézett munka, VI. kötet 443. lap.

A mit a legnagyobb fáradsággal építettek, azt a főrendek zsugorisága izzé-porrá töri. Így állván a dolgok, inkább semmit se adnak. Itéljen az ország kettőjök között. Ugyanily értelemben szólt Klauzál is, és a tábla hozzájok csatlakozott.

Az anyagi érdekek gondozása nagy szerepet játszott a tanácskozásokban. Ezek közé tartozott egy földhitelintézet felállítása, melyre a tőkeszegény és elmaradt országnak oly nagy szüksége volt, mint akár egy falat kenyérre. Mind a két tábla egyet értett a kivitel módozataira nézve, de a kormány csak úgy akart hozzájárulni, ha az igazgató általa neveztetik ki. Mindenből kilátszott, hogy ily módon az intézet a korteskedés eszközévé fog sülyedni és a hatalmi befolyás érvényesítésére szolgáland. Oly konzervativ és higgadt ember, mint Ghiczy Kálmán, állott az ellenzék élére.[1] Szerinte az intézet bukjék el inkább, mintsem egy kinevezett hivatalnok önkényére bizassék, hogy ki kapjon kölcsönt, ki nem és hogy az kegyelmezés czimen gyakorolja ezen életbevágó jogot. Tekintve az ország földbirtokos osztályának nyomasztó pénzviszonyait, az a maga egészében ki lenne szolgáltatva a politikai czélzatoknak, és választania kellene meggyőződése és exisztencziája között. Ily értelemben szólt Klauzál is. Szükségét látta, hogy konstatálja a középosztály általános elszegényedését. De ha tagjainak nagy részét adósság terheli is, szegénysége mellett is azonban a nemzet alkotmányát megsemmisiteni nem engedi. Az alsó tábla megmaradt eredeti álláspontja mellett s egy erőteljes feliratban kifejezést is adott ennek, de ez már csak irott malaszt maradt, miután az ellentétet kiegyenlíteni nem lehetett, a mihez hozzájárult még az országgyülés szétoszlatása.

Nem érdektelen Szögyényinek, ki akkoron a kanczellária előkelő hivatalnoka volt, kommentárját hozzáadni a történtekhez.[2] Ő elmondja, hogy mily nagy fáradságba került az osztrák kormányférfiakkal, különösen a financziák élén álló Kübeck báróval, azon törvényjavaslat elfogadtatása, mely egy magyar földhitelintézet felállítását czélozta. Ennek foly-

[1] *Kovács*, idézett munka, II. kötet 371. lap.

[2] *Szögyényi-Marich* László: Emlékiratai, I. kötet 24. lap.

tán a magyar kormány tagjai a nemzet elösmerésére számítottak, midőn végre is ezt az eredményt elérték. Mily nagy volt tehát csodálkozásuk, midőn az országgyülési ellenzék a vívmányt azon alaptalan gyanuból kiindulva nem fogadta el, mert attól félt, hogy a kormány nevezvén ki a bank hivatalnokait, ezzel vesztegetések és a kormány hiveinek jogtalan segélyezése szándékoltatik, a mi pedig soha senkinek esze ágában nem volt. Így tehát az ország leghőbb kivánata kizárólag az ellenzék bizalmatlansága miatt nem teljesült. Senki sem örült ennek jobban mint Kübeck, ki azt gondolván magában, hogy többet ugyan rajta nem kapnak, a bécsi bankot és az állampapirokat most már féltett vetélytársaiktól, a magyar jelzáloglevelektől megmentve látta.[1]

Hogy Szögyényinek intencziói ebben a kérdésben jók voltak, ahhoz kétség nem fér. De hogy az ellenzék bizalmatlansága teljesen indokoltnak tekinthető, azt az országgyülés egész folyamata bizonyította, valamint a későbbi kormány magatartása is, mely tényleg minden kormányzati hatalmat és befolyást az ellenzék leverésére használt fel. Általában a kétértelmü helyzetek átka éppen abban rejlik, hogy még a legtisztább szándék is gyanuperrel fogadtatik. Az orvosság éppen a helyzet teljes tisztázásában állott, mi azonban nem következett be.

A krizis — vagy ha úgy akarjuk: a szakítás — még pedig egész erővel a vámkérdésben következett be. A dolog kellő megértésére nézve a később felemlítendő védegylettel együtt néhány felvilágosító észrevételt kell előre bocsátanom. Még azt is hozzá kell tennem, hogy bizonyos pontig aktuális vonatkozással is birt a kérdés. Az aktualitás nemcsak tágabb értelemben jelentkezik, a mennyiben a kereskedelempolitikai érdekek mostanság a legnagyobb fontossággal birnak, de szükebb értelemben is, miután akkoron hazánk önálló vámterületet alkotott és az Ausztria részéről való kizsákmányolás türhetetlennek tekintetett. Ezen kizsákmányolás ellen az orvosságot az ellenzék tagjai, mint például

[1] Lásd különben Kübeck érdekes előterjesztését ez ügyben, idézett munka, 119. lap.

a »Pesti Hirlap« gárdája, a vámszövetségben vélték feltalálhatni, éppen úgy, mint a hogy jelenleg az önálló vámterületben keresnek sokan oltalmat a kétségbevonhatlan gazdasági hátrányokkal szemben. A mi azon érdekes politikai tanulsághoz vezet, hogy nem mindig az intézmények azok, melyek feltétlen biztosítékot nyujtanak, hanem azok keresztülvitele, egészben való működése, az embereknek, kik a végrehajtást eszközlik, minősége és eljárása képezik a döntő természetü mozzanatokat. A már többször idézett 1827-iki országgyülés kereskedelmi bizottságának munkálata [1] a monarkhia két államának vámpolitikai helyzetét abban állapítja meg: általános elv. az, hogy Magyarország és Erdély a külfölddel szemben az örököstartományokkal együtt ugyanazon vámegyesület alá tartozik, de ezektől külön vámvonal által választatik el. Ezen viszonyból természet szerint kellett volna azon állapotnak folynia, hogy a törvényhozás mindenkivel, úgy Ausztriával szemben, az ország érdekeit megvédelmezi és olyan vámpolitikát folytat és tarifát állapít meg, mely azoknak legjobban megfelel.

Ez azonban nem történt meg. Azon ürügy alatt, hogy a vámokból, az úgynevezett harminczadokból, a nagyobb királyi haszonvételek jogosítványának — *jura regalia majora* — czimén, a jövedelem a koronát illette meg, a kormány egészen önhatalmilag állapította meg a vámtarifát, még pedig egyoldaluan Ausztria érdekében. A dolog lényege abból állott, hogy az osztrák iparczikkek majdnem vámmentesen jöttek be az országba és agyonnyomták a magyar ipart. A magyar nyerstermények, a mennyiben Ausztria is termelte azokat, szintén magas vámokkal sujtattak, nehogy az osztrák gazdáknak versenyt csináljanak. Ha pedig ez nem történt meg, akkor a külföldre való kivitel lőn megszorítva, hogy az osztrák gyáripar olcsóbban jusson hozzájok. Az egészből két irányban származott hátrány a magyar közgazdaságra. Először abban az irányban, hogy a magyar fogyasztó kénytelen volt méregdrága áron a rossz osztrák iparczikkeket megvásárolni,

[1] Opinio excelsae Regnicolaris Deputationis circa objecta commercialium relata, 7. lap.

másrészt olyképpen, hogy a magyar termelő megfelelő piaczot találni nem volt képes. Így tényleg az ország saját zsirjába fult. Osztrák irók, kik e kérdéssel foglalkoznak, most már legalább beösmerik, hogy az országnak teljes joga volt panaszkodni a mostoha elbánás miatt.[1]

Akkor azonban az osztrák kormány egyszerüen nem akart az osztó igazság álláspontjára helyezkedni. Ballagi[2] becses munkájában közli az osztrák udvari kamara elnökének, Eichhoffnak emlékiratát, melyet 1840-ben József nádorispánhoz intézett, s azon kifogásokat tartalmazza, melyeknek értelmében a nemzet sérelmeinek orvoslása megtagadtatott. Ezen kifogások elseje arra vonatkozott, hogy a vámpolitika és a vámtarifa megállapítása kizárólagos fejedelmi jognak tekintetett. Ezen kérdésben már azért sem lehet engedni, mert ha az országgyülés ezen anyagot intézkedései körébe bevonná, számadásra is kötelezhetné a kormányt és így alkalom nyilnék a rendek számára a folytonos ujjhuzásra. A vámpolitika és tariffa osztrák érdekeket is érint és már ezért sem tartozhatik a magyar országgyülés elbirálása alá. Ha az osztrákok bizonyos kedvezményekben részesülnek is, ez onnan ered, mert ők súlyos adókkal vannak terhelve. Ámde tudvalevő, hogy ezek az adónemek Magyarországban nem léteznek és miután ilyformán a magyar termelés adómentesen dolgozik, az osztrák közgazdaság a versenyt nem lenne képes kiállani. Lényegében ugyanilyen következtetésekre lyukad ki utóda, Kübeck, ki, mint láttuk, ezen törvényhozás folyama alatt volt kamaraelnök és ki azután az országgyülés bezárása után egy terjedelmes emlékiratot dolgozott ki, melyben azonkivül a vámközösség esélyeit fejtegette, a mi később, mint majd meglátjuk, az Apponyi-kormány programmpontjai közé felvétetett.[3]

Ily természetü indokolások képezték az osztrák non possumus hátterét, a minek folytán a vámkérdés a törvény-

[1] *Beer:* Die österreichische Handelspolitik im XIX-ten Jahrhundert, 45. lap.

[2] Millenáris történet, IX. kötet 548. lap.

[3] Lásd ez emlékirat tartalmát *Szögyényi* idézett munkájában, 128. l.

hozás napirendjéről le nem került s valóságos tengeri kigyóvá vált. A mostan hivatott országgyülés első dolgának tekintette egy választmányt kiküldeni a kérdés tanulmányozása és a teendők megállapitása czéljából. A bizottság előadójává Ghiczy Kálmán választatott, ki is a rábizott feladatnak teljes mértékben megfelelt. Minő előrelátást tanusított, bizonyítja azon körülmény, hogy megjósolta, mikép a német Zollverein Poroszország politikai hegemoniáját állapitja meg.[1] Három törvényjavaslatot terjesztett be, mely a szükséges intézkedéseket tartalmazta. Az első szólott a külfölddel, a másik az Ausztriával való, a harmadik pedig az átmeneti kereskedésről. Az alapgondolat, mely ezeket áthatotta, a viszonosság mozzanatából állott, valamint követeltetett, hogy a vámpolitika és a vámtételek az országgyülés által határoztassanak meg.

Az egésznek indokolása egy felirati javaslatba foglaltatott, melynek czimét a harminczadok országgyülési tárgyalásának követelménye képezte, a miben tulajdonképpen az egész kérdés kiugró pontja rejlett.[2] Kifejtetett itt, hogy a rendszer, mely követtetik, kiszivja az ország éltető erejét. Ausztria érdekei uralkodnak a mi közgazdaságunk felett. A magyar országgyülés beleszólását elkobozták, az osztrák kincstár fenhatósága állapíttatott meg. A baj százados eredetü, az ősök javítani akartak a sanyaru állapotokon, de, fájdalom, siker nélkül. Romlott a dolog Mária Terézia és József alatt és nem javult az utóbbi vámszabályok által. A magyar kivitel megnehezíttetik, az osztrák behozatal ellenben megkönnyíttetik. A vita folyamán ezen állítás a vámtételekből teljesen igazoltatott. Sőt még azt is kimutatták, hogy ha a magyar ipar az osztrákkal szemben a legkisebb oltalomban részesülne, legalább is évenkinti 12 millióval javulna az ország kereskedelmi mérlege.

A bizottság az országra nézve a bajok orvoslását a védvámrendszerben látta s egészen elfogadta List felfogását, melyet mindjárt ismertetni fogok. Igen szépen fejti ki, hogy a pragmatika szankczió nem csorbította az ország függet-

[1] *Kovács,* idézett munka, V. kötet 133. lap.

[2] Lásd: Pesti Hirlap, 1844. augusztus 22-iki szám.

lenségét, csak az egyesség és az egyetértés kötelékeivel csatolta a két államot egymáshoz. Feltétlenül hangsúlyoztatott, hogy ezen kapcsolatból nem következik, hogy jólétét más ország jólétének rendelte alá és így nem egyezhetik bele, hogy ezen ürügy alapján jóléte, sőt fennállása veszélyeztessék. Mindennek daczára azonban a rendek a legnagyobb óvatosság- és alapossággal akarnak eljárni és mielőtt az idézett törvényjavaslatokat felterjesztik, adatokat és felvilágosításokat kértek.

A kormánynak az is egyik megszokott fogása volt, hogy vagy nem válaszolt a hozzá intézett felterjesztésekre, vagy ha igen, oly későn, hogy az országgyülés kifogyott az időből. Ez történt a jelen esetben is. Mikor már a berekesztés határnapja meg volt állapítva november 10-ikére, 7-én érkezett hozzá a deák nyelven irott, semmitmondó válasz, mely adatokat nem szolgáltatott és a jövőre utalta a teljesítést. Az ingerültség, mely különben is annyi szép remény meghiusulása folytán eléggé fokozva volt, a tetőpontra hágott. Klauzál volt, ki a közérzületnek kifejezést adott és egy határozatot indítványozott, melyet a tábla egyértelmüséggel magáévá is tett. Ebben ki lett jelentve, hogy a rendek a kormány válaszát a legnagyobb nehezteléssel fogadták. Kényszerítve vannak a tárgy levételére és miután a panaszos kifakadásokat gyáva siránkozásoknak tekintik, többet felirni nem fognak. Kijelentik, hogy a kormány vám- és kereskedelmi politikáját törvénytelennek tekintik, melynek egyedüli czélja gátolni a magyar műipar kifejlődését. Ily kedvezőtlen helyzetben az alsó tábla polgártársainak szilárd és állhatatos kitarásában keres menedéket. Hogy ez elérhető legyen, az országos védegyletet, mely akkoron alakult, a törvény paizsa alá helyezik. Ennek az képezi feladatát, hogy az országot anyagilag felszabadítsa: olyképpen, hogy a védvámokat a *polgárok küszöbeinél* állítják fel s hogy a magyar ipart az osztrák verseny ellen megoltalmazzák.

Ezen keserü hangok képezték végző akkordját azon országgyülésnek, mely legalább szokásos lefolyásában, valamint, lényegileg véve, eredménytelenségében az ancien régimenek utolsó országgyülése volt. A mi ezen országgyülés műkö-

dését kiválóképpen jellemezte, a mi sikertelenségét kidomborítja, az a megfeszített munkásság nagy mozzanatából állott. Tizennyolcz hónapig tartott élete, ezen idő alatt 340 kerületi, 274 országos ülésben tanácskozott, összesen 104 tárgy képezte tanácskozásának tárgyát, mely törvényjavaslatok-, felirásokés határozatokban jutott kifejezésre, a melyek a nemzet életének összes vonatkozásait felölelték. Ezen tárgyak közül csakis nehány nyert törvényhozási megoldást, a többi mind függőben maradt, velök együtt a hozzájok kötött remények füstbe mentek. Általános volt az elégedetlenség, kölcsönös a panasz és szemrehányás kormány és nemzet, szabadelvü és kormánypárt között. Egy dolog bizonyosnak látszott, még pedig az, hogy a régi rendszer nemcsak minden irányban túlélte magát, de még az ügyeknek törvényhozási uton való lebonyolítását is lehetetlenné tette. Úgyannyira, hogy maga ezen körülmény is a reformműnek ki nem kerülhető voltát bizonyította. Lesz alkalom erre vonatkozólag klasszikus tanuként Metternichet idézni, álljon odáig két kijelentés ellenzéki részről. Az utolsó ülések egyikén[1] Szentkirályi kereken kimondta, hogy a miniszteri felelősséget tekinti minden reform kulcsának. Míg a kormány nem felelős, nem léphet az fel vezérként a haladás pályáján, a nélkül pedig minden működés kétes és bizonytalan. Követjelentésében is[2] ezt hangsúlyozza, még azt is kiemeli, hogy ennek hatáskörét a közösügyek kivételével kell megállapitani.

Ugyancsak ebben az értelemben nyilatkozott Eötvös József azon bucsúztatóban, melyben a lefolyt országgyülést részesítette.[3] Ebben azt mondja, ha egyébiránt a törvényhozás a várakozásnak meg nem felelt egészen, ha a tárgyak, melyeknek bevégzése majdnem biztosnak látszott, eldöntetlenül maradtak: úgy ennek oka nem a véletlenben, minek nemzetek életére vajmi csekély a hatása, sem egyes emberekben nem keresendő. Az indok mélyebben fekszik, jelesen azon bizalmatlanságban, mely létezni fog mindaddig, míg a

[1] *Kovács,* idézett munka, VI. kötet 408. lap.
[2] Pesti Hirlap, 1844. decz. 19-iki szám.
[3] Pesti Hirlap, 1844. nov. 21-iki szám.

bajnak gyökérszálai nem vágatnak el. Fekszik abban, hogy a követi utasítások következtében egy törvényhozás helyett 52 törvényhozást birunk és hogy nincs olyan hely, hol a nemzetnek központosított érzete szabadon nyilatkozzék, hol érdekei valóságosan képviseltessenek. Felelős kormány, törvényhozási összpontosítás, ezek képezik a nemzetnek legnagyobb szükségét.

Kossuth is ezen nézethez csatlakozott. Ugyanis Pestmegyének közgyülésén indítványt tett egy a kormányhoz intézendő feliratra nézve, mely elfogadtatott, a többi megyéknek megküldetett és általános visszhangra talált. Ebben kimondatik, hogy nemcsak Magyarország, hanem az egész monarkhia érdeke azt kivánja, hogy az országban mind anyagi, mind szellemi, még pedig valódi reformok léptettessenek életbe. Sajnosan kénytelenek tapasztalni, hogy daczára annak, hogy a követi tábla oly megfeszített munkássággal dolgozott, a kormánypárt magatartása folytán a reformok javarésze meghiusult. Ők hódoló hűséggel viseltetnek az uralkodóház iránt, de a törvények szellemében jogszerüen kivánják, hogy az alkotmányos elvek valahára a kormányban is uralomra jussanak, mi végre a népképviseletet óhajtják életbe léptetni.

A kormányzat felelőssége, a parlamentáris rendszer megalkotása mindinkább tért kezd hódítani. Ezen eszme az, mely az elméknek kavargásából mindjobban kijegeczesedik, mint az uj Magyarország gondolatvilágának központja.

NEGYEDIK KÖNYV.

AZ ELLENTÉTEK KIÉLESEDÉSE. A KORMÁNY A REFORM ÜGYÉT A HATALMI TÉRRE JÁTSZSZA ÁT. ANNAK HATÁSA, VALAMINT AZ ELLENZÉKI VISSZAHATÁS. A KÜZDELEM ÉLET-HALÁLTUSÁVÁ FAJUL.

A VÉDEGYLETI MOZGALOM KEZDETÉTŐL AZ 1847-KI ORSZÁGGYÜLÉS MEGNYILTÁIG.

ÖSSZEGEZÉS.

I. Széchenyi véleménye az ellentétek kidomborodásáról. A kiélesedés gazdasági téren következik be. Kossuth közgazdasági nézetei. Ellentét közte és Széchenyi között ezeket illetőleg. Kossuth először Smith Ádámnak és a szabad kereskedésnek híve, később List Frigyes és a védvámos rendszerhez csatlakozik. A közgazdasági elméletek futólagos ismertetése. A merkantil iskola és annak tételei. A kereskedelmi mérleg tana. Az 1827-iki választmány helyes nézetei ebben a kérdésben. A fiziokraták. A »laissez faire, laissez passer« elmélete. Smith Ádám és munkája. Az ellenhatás, melyet List Frigyes előidéz. A nemzeteknek gazdasági személyisége és azoknak háztartása. A termelési erők rendszere. Az indokok, melyek Kossuthot List követőjévé teszik. Azoknak politikai háttere. Kossuth közgazdasági iratai. A Heti lap. A »Tengerre magyar« czimű czikk. Az Ausztriához való közgazdasági viszony fejtegetése. Önálló vagy közös vámterületek. Kossuth nézetei a helyzet magaslatán állanak. Gyakorlati tevékenysége az anyagi téren. Iparegyesület. Iparműtárkiállítás. Gyáralapító kereskedelmi társaság.

II. A védegyleti akczió megindítása. Kossuthot helyezik annak élére, mint egyedül alkalmas embert a siker elérésére. A védegyletnek nemcsak az képezte a jelentőségét, hogy az osztrákkal szembe magyar ipart akart teremteni és azt megvédeni, hanem az kapcsot képezett a rendi társadalom különféle osztályai között. A női közönség lelkes támogatása. Az akczió mind nagyobb arányokat ölt magára. A kormány és pártja ellene foglal állást. A Deák és Széchenyi közti polemia. Deák a védegylet mellett nyilatkozik. Szentgróton tartott beszéde. Helyes közgazdasági nézetei, melyek e beszédben kifejezésre jutnak. Ezzel ellentétben Széchenyi síkra száll a védegylet ellen. Czikkei a »Jelenkor«-ban. Az ellentmondások, melyekbe előbb vallott nézeteivel szemben keveredik. Czikkeinek kedvezőtlen hatása saját személyére vonatkozólag. Külföldi kedvező vélemények a védegyletről. Maga List Frigyes is propagandát csinál mellette. De Gerando kedvező véleménye. A védegylet hatása a közszellem és a nemzeti öntudat fokozására. A helyzet kormány és nemzet között mind élesebb lesz.

III. Metternich közbelépése. Belátja a helyzet tarthatatlanságát, a reformok kikerülhetlen voltát. Emlékirata, melyet e tárgyban készít. Annak

becse és tartalma. Magáévá teszi a magyar ellenzék álláspontját. Azt találja, hogy az ország a forradalom előcsarnokában van. A szükséges átalakítást nem hatalmi szóval, de az alkotmány alapján kell eszközölni a korona kezdeményezésével. A képviseleti rendszer behozatala mellett foglal állást. Hangoztatja a kormánynak vezető, tehát parlamentáris szerepét. Legyen az képviselve az országgyülésen. Terjessze elő a javaslatokat. Rendelkezzék biztos többséggel. Életének alkonyán mint becsületes ember kötelességének tartja az igazat megmondani. József nádorispán is csatlakozik Metternich véleményéhez. Majláth- és Czirákynak nézetei a helyzet komolyságáról.

IV. A keresztülvitelnél a reform meghiusíttatik, a mi leginkább Lajos főherczegnek tulajdonítható. A személyváltozások. Apponyi és Jósika kanczellársága. Széchenyi helytartótanácsos lesz. A kormányzati akcziónál elkövetett hibák. A programm hiánya. Mindamellett a kormány czélzatainak aggasztó volta. Az összbirodalmi szempont. A dohányegyedáruság. Az adminisztratori rendszer és a horvátországi sérelem. A törekvés hatalmi eszközökkel többséget csinálni. A kormánypárti alakulás. A gyülde vagyis kormánypárti klubb. A kormánypárt programmja. Annak kihivó, tapintatlan tartalma és hangja. A birálat, melyben a »Pesti Hirlap«- és Kossuthtól részesül. Az ellentétek kiélesedése mind erősebb lesz. Széchenyi Politikai programmtöredékei. Annak helytelen irányzata, mely olajat önt a tűzre.

V. Az ellenzék felveszi a keztyűt. A megyei gyülések tiltakozása az adminisztrátori önkénykedés ellen. Deák Ferencz a tiltakozások élén. A zalai körlevél mint a sérelmek összefoglalása. Az ellenzéki szervezkedés egyes mozzanatai. Az ellenzéki programm, mely Deáknak műve. Tartalmának jelentősége és méltatása.

VI. Az ellenzéki vezérlet kérdése. Deák visszavonul, a vezérletet nem veszi át. A közvélemény tisztában van azzal, hogy más vezér, mint Kossuth, nem lehetséges. Pestmegyében való felléptetése. Az ellenzéki utasítás, mint a nemzet törekvéseinek foglalatja. Széchenyi elhatározza magát, hogy követ lesz és Kossuthtal megmérkőzik. Sopronban elbukik, Mosonyban megválasztják. Nem csatlakozik egy párthoz sem. Az ebből származó kétértelmü helyzet. A választások eredménye. Kossuth megválasztatása.

VII. István főherczegnek a pestmegyei főispáni székbe való iktatása. A kedvező benyomás, melyet úgy ő mint Ferencz József főherczeg előidéznek. A magasan szárnyaló remények, melyek e tényhez füződtek. A sors kegyetlen játéka ebben az irányban. István főherczeg mint a kikerülhetlen összeütközés bizonyítéka, áldozata. Eme tétel előzetes igazolása, mely a helyzet egyik szignaturáját képezi.

VIII. Kossuth Lajos politikai jellemzése és méltatása. A mostoha elbánás, melyben a hazai publiczistikától részesül. Csengery, Kemény, Szemere

kedvezőtlen véleményei működéséről. Kossuth származása és családja. Magánéletének erényei. Központi pályájának jellege. Annak rendkivüli eredményei. A 48-iki reformok előkészítése, keresztülvitele, fegyverrel való megoltalmazása. Kossuth kiváló tulajdonságai, melyek által az eredményeket elérte. Pályafutásának eredetisége, különleges volta. Nagy szónoki képességei. Tacitus meghatározása a szónoklat lényegét illetőleg, mely reá is alkalmazható. Hatásának igazi titka személyiségének hatalma és varázsában áll, valamint azon összhangban, mely közötte és nemzetének értelem- és érzelemvilága között létezett. Szellemi, érzelmi, cselekvési képességének egyensúlya. Jellem- és akaratereje, valamint bátorsága. Idealizmusa és szivnemessége. Működésének tartalma, valamint ellenségeivel való bánásmódja bizonyítják ezt. Az állítólagos hibák, melyeket felhoztak ellene, nincsenek igazolva. Nem volt népszerüséghajhászó. Hiuság nem vezette. Forradalmi hajlamai nem voltak. Politikájában mérséklet merészséggel párosult. Deák kedvező véleménye. Hontalanságának magasztos példája. A nemzet kegyelete. Annak jelentősége a jövőre nézve.

I.

Ama forrongást, mely a nemzeti élet lüktetésének gyorsabb tempója folytán következett be, az előbb felsorolt általános indokok mellett két uj mozzanat hozta létre: az egyik a védegylet, a másik az adminisztrátori rendszer kérdése. Ezen két kérdés mindegyike a nemzeti kormányzat diadalának és az aulikus rendszer bukásának szükségét tolta mindinkább előtérbe, de ezzel együtt ellenállhatlan erővel sodorta a viszonyokat a válság elé.

Ezen felfogás helyességének beigazolására magát Széchenyi Istvánt idézhetjük, ki miután, ha nem is szerencsés tapintattal, de mindent elkövetett, hogy az összecsapás kikerültessék, ez irányban kifogástalan tanunak tekinthető. Évek multán a döblingi tébolydában sokat beszélgetett Falkkal[1] arról a helyzetről, mely Apponyi kanczellárrá kineveztetése folytán alakult, mire vonatkozólag a következőket adta elő.

Szerinte már akkortájban, kormány és közvélemény közt az ellentétek oly élénkké váltak, és a bizalmatlanság úgy a bécsi mint a magyar ellenzéki körökben oly mély gyökeret vert, hogy maga Apponyi, minden jóakarata és tapintata daczára, sem volt képes az összeütközést meggátolni.

Az udvarnál azt hitték, hogy az által, hogy a merev reakczióval szakították, elérték azt a határt, melyet saját jól felfogott érdekökben átlépni már nem volt szabad. Ezentul minden közeledést a nemzeti érdekek felé úgy vettek, mint Ferencz császár hirhedt szójárása- és kritikájának, a *totus mundus stultizat*-féle dőreségek irányában való megbocsáthatlan engedményt. Ellenben a nemzetnek ezen soi-disant

[1] *Falk:* Széchenyi és kora, 212. lap.

vivmányok nem voltak elégségesek és így a kormány lejáratása biztosra volt vehető.

A viszonyoknak eme zajlása mind magasabbra emelte Kossuthot, mint az egyedüli embert, ki a válságot képes is volt megoldani.

Visszatérve már most a védegyleti mozgalomra, nem lehet figyelmen kivül hagyni azt a körülményt, hogy ezen egész mozgalom a Széchenyi és Kossuth közötti kontroverziára vet igen tanulságos világot. Ezen tanulság egyrészt azon tisztán tárgyilagos mozzanatban jut kifejezésre, hogy a helyzet kiélesítése anyagi kérdések folytán következett be, tehát azon a téren mozgott, melyet maga Széchenyi jelölt ki nemzete számára mint olyat, mely az összeütközést nem fogja maga után vonni, sőt a kormány támogatását is kilátásba helyezte.

A másik körülmény Kossuth személyiségének sokoldaluságát tüntette fel, a mennyiben megmutatta, hogy nála az anyagi és szellemi tevékenység párhuzamosan halad, és hogy az eszményiség kultusza mellett érzékkel birt a gyakorlati élet követelményei iránt is.

A mint nemzetének életét meg akarta tölteni eszményi tartalommal, úgy meg akarta számára szerezni a szilárd anyagi exisztencziának biztos alapvetését. Tudvalevő, hogy az anyagi érdekek művelése képezte nagy vetélytársa, Széchenyi tevékenységének legsajátosabb területét. Kossuth itt konkurrencziát csinált neki, még pedig teljes sikerrel, mert a nemzet e kérdésben is őrá és nem vetélytársára hallgatott. Az a nagy különbség, mely egyéniségöket, taktikájokat egymástól szétválasztotta, ezen a téren is kifejezésre jutott és az elfogulatlan birálat Kossuthnak fogja juttatni az elsőséget úgy egyénisége rátermettségét, mint felfogása felsőségét illetőleg. Igaz, hogy Kossuth ezen működése nem tud oly szemmel látható, kézzel fogható eredményeket felmutatni, mint például a Lánczhid vagy a Dunagőzhajózás; igaz, hogy politikai eredményei egészen elborították közgazdasági tevékenységének szerényebb nyomdokait, de a mit tett, valamint a hogy azt megcselekedte, egyéniségének bélyegét viseli magán.

Az ellentétek, melyek őket egymástól elválasztották, itt

is észlelhetők. Mint már kiemeltem, Széchenyi a politikai kérdéseket az anyagiaktól el akarta választani. Azonkivül mind a két téren akcziója számára a felsőségi engedélyt, sőt pártfogolást vélte megszerezhetni. Hozzá, mint Dessewffy Aurél mondta, inkább *en petit comité* és nem a nagy közönséggel dolgozott. Kossuth ellenben látta a két kérdés közötti összefüggést, rájött arra is, hogy az osztrák államférfiak soha sem fognak az ország gazdasági felszabadulásába beleegyezni, hogy az egész küzdelem nélkül nem fog menni, a mire kész és képes volt a tömegeket mozgásba hozni, melyeknek hatalmát, még pedig teljes joggal, ellenállhatatlannak tekintette.

. Széchenyi Magyarország gazdasági problemáját egyszerüen a hitel kérdésének tekintette. Kossuth egészen tisztában volt az ország gazdasági életének szervi fogyatékosságával, t. i. *az egyoldalusággal.* Az orvosságot a sokoldaluságban, a pragmatikus jellegben, a helyes arányok kifejtésében kereste. Cselekvő működése arra volt irányítva, hogy ipart és kereskedelmet teremtsen.

Széchenyi vállalataiban a nagy tőkére és a kormányzati segélyre helyezte a hangsulyt, Kossuth az egyleti és társulati tevékenységben, a kisemberek csoportosításában látta az üdvöt.

Széchenyi volt, az kétségtelen, ki ezen eszméket először hangoztatta, csak hogy azok alkalmazását maga nem tudta számottevő módon keresztülvinni, nem oly módon, mint szerencsésebb vetélytársa. Így volt a dolog szellemi téren is. Széchenyi, kétségtelen, sok helyes eszmét pendített meg, de a mint tovább haladt pályafutásában, azok megoldásától elriadt. Majdnem minden nézetét visszaszivta. Pályafutásának délpontján a helytartótanács egyik alárendelt osztályának élére állott, programmja a közlekedési eszközök kifejtésére zsugorodott össze. Kossuth tevékenységének minden pontján látva a szerves összefüggést a nemzetélet politikai és gazdasági vonatkozásaiban, működésének méreteit is ehhez szabta. A mint tovább haladt, a láthatár mindinkább tágult előtte, keresztül is vitte a nemzet ujjászületését mindkét irányban.

Ezen ellentét az elméleti felfogásra és előképzettségre vonatkozólag is észlelhető és megállapitható. Midőn Széchenyit

jellemeztem, kiemeltem, hogy kivéve Smith Ádámot és Benthamot, kinek hatása pályafutásának kezdetén szembetünő, alig van rá példa, hogy műveiből meg lehetne állapítani, hogy közgazdasági téren alapos elméleti ismeretekkel birt volna, vagy a külföldi ilynemü viszonyokat illetőleg a kellő tájékozást magának megszerezte és azt feldolgozta volna, már t. i. azon teljességben, a mely számot is tesz. Egészen másképpen állott a dolog Kossuthnál. Már a »Pesti Hirlap«-ban irt czikkeiből kitünik, hogy minden jelentékenyebb nemzetgazdászati irót áttanulmányozott, valamint a német és angol viszonyokban, úgy a Zollverein mint az angol gabonavámok eltörlése feletti vitákban egészen otthonossá lett. Ő volt az első magyar politikus, ki egy határozott közgazdasági irányt képviselt, t. i. a List Frigyes által tudományos jelleggel felruházott védvámrendszert.

Csengery Antal [1] a legnagyobb mértékben igazságtalan támadásában, melyet ellene intézett. Különösen megrója nála az eredetiség hiányát és bizonyíték gyanánt éppen azt hozza fel, hogy ebben a kérdésben is más embertől kölcsönözte nézeteit. Bismarck herczeg úgyanígy cselekedett, ki List tanai alapján védvámos lett, mint szintén Pitt is, ki viszont Smith Ádám tanait ültette át politikai akcziójába. Sőt nála az az érdekes eset történt, hogy mikor Smithtel összejött és neki előadta, hogy nézeteit miképpen értelmezi és akarja megvalósítani, ez egészen elcsudálkozva beszélte el, hogy nemcsak nem tartotta lehetségesnek, hogy valaki ily jól fogja fel munkájának czélzatát, de maga is csak most jött rá igazában rendszerének valódi jelentőségére.[2]

És ezen logikai egymásután meg is felel a dolgok természetének. Az elméleti és gyakorlati élet közötti viszonyt illetőleg az eljárás alig lehet más, mint hogy elébb az elmélet emberei kifőzik és megrostálják a problemákat és mikor azok megoldása bizonyos megállapodásra jutott, a politikusokra vár a feladat az elmélet eredményeit intézményekben meg-

[1] Összegyüjtött munkái, II. kötet 399. lap.

[2] Lord *Mahon:* William Pitt et son temps, IV. kötet 404. lap. Franczia fordítás.

testesíteni. Az államférfi eljárásának megitélése nem is az eredetiségre való törekvésen fordul meg, hanem azon a mozzanaton: indokolt, helyes volt-e az irány, mit az illető képviselt, megfelelt-e az ország érdekei- és szükségeinek és minő ügyességgel tudta azokat megvalósítani.

Kossuth először Smith Ádámnak s a szabad kereskedelemnek volt hive, egyik czikkében [1] ezt határozottan ki is jelenti. A mint megösmerkedik Listtel, ennek művei- és tevékenységével, megtörténik nála a Pál-fordulása,[2] egyszerüen azért, mert hazájának viszonyai természetszerüleg utalták azon irányzatra, melyet List kezdeményezett és kelendővé tett.

Hogy a dolgot megérthetőbbé tegyem, nem lesz felesleges a különféle mérvadó közgazdasági elméletek tartalmát illetőleg nehány tájékoztató észrevételt koczkáztatni. Előadásom fonalán ki fog derülni ezen kitérés czélszerüsége.

Eléggé ösmeretes, hogy a társadalmi és politikai tudományok közt a közgazdaság az ujabbak közé tartozik. Egy szellemes franczia iró, Blanqui,[3] be akarta bizonyítani, hogy ezen tudomány elég régi keletü és hogy a klasszikus hajdankorban már találunk jelenségeket, melyekből látni lehet, hogy az anyagi élet törvényei, úgy egyeseket mint nemzeteket illetőleg, nem voltak teljesen ösmeretlenek. Egy másik jelentékeny német tudós, Dühring,[4] ezen tételt tagadásba veszi. Szerinte a hajdankor egyetlen egy közgazdasági igazságot sem volt képes felállítani, habár kétségtelen, hogy egyes fontosabb közgazdasági tünetek, melyek úgy a magánosok, mint a nemzetek háztartásában jelentkeztek, megfigyelés tárgyát képezték.

Általánosan elfogadott tétel, hogy az első közgazdasági elmélet az ujabb kornak szülötte és a tudományban merkantilista rendszer gyanánt ösmeretes. Tudvalevő, hogy e rendszer nem a bölcselők és gondolkodók agyában szülemlett meg, hanem a gyakorlati élet ösmeretei és tapasztalatai nyi-

[1] Lásd Pesti Hirlap, 1841. évi 37. szám.
[2] U. ott, 1842. évi 120. szám.
[3] Histoire de l'économie politique, I. kötet I. fejezet.
[4] Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus.

tották meg az utat számára. A mint a középkor megszüntével a nemzetközi összeköttetés sürűbb lett, a mint a kereskedelmi forgalom mind nagyobb méreteket öltött magára, bizonyos eredmények és következmények mutatkoztak, melyeknek tanuságai elől nem lehetett elzárkózni.

Ezen tanulság pedig egyszerüen abból állott, hogy a nemzetközi, vagy külkereskedés, az azt mivelők számára óriási hasznot hajtott, mely haszon érczpénzben, tőkében állott, úgy hogy azon nemzetek, melyek ezt a foglalkozást sikerrel üzték, mint p. o. az angolok és hollandok, egyszerre csak megvagyonosodtak és az anyagi fejlődés terén óriási előmenetelt tettek. Hozzájárult ehhez azon körülmény is, hogy Amerika rendkivüli hozadéku érczbányáknak volt hazája, melyekből azután valóságos arany- és ezüsteső hullott világrészünkre, éreztetve termékenyítő és így vagyonosító hatását.

Kézen feküdt mindezekből az a következtetés, hogy a nemes érczeket kell tekinteni a gazdasági *summum bonum*-nak, vagyis tulajdonképpen az egyedüli igazi vagyonnak. Az országban levő érczpénzmennyiség növelése lett ilyenformán a mindenekfelett elérendő végczél, ennek gyarapodása szerencsének, megcsappanása szerencsétlenségnek vétetett. És miután a kereskedelmi külforgalom volt az, mely ezen eredményeket leginkább előidézte, ez tekintetett a közgazdasági tevékenység legfontosabb ágazatának, melynek sikeres mívelése elsőrangu nemzeti feladattá vált. Igen jellemző, hogy az elsők, kik ezen kérdésről irtak — főleg Angliában a XVII-dik században támadt ezen irodalom — a kereskedői karból származtak.[1]

Ők állították fel a kereskedelmi mérleg tanát, mely általában a súlymértéket képező mérleg két csészéjének egymáshoz való viszonyát alkalmazta a külforgalom eredményeire. Kedvezőnek, vagyis cselekvőnek vétetett a mérleg abban az esetben, ha a kivitel meghaladta a bevételt és így ennek folytán az illető ország az egyenleget készpénzben kapta meg, valamint megfordítva a szenvedő állapot, vagyis a behozatal

[1] Dr. Josef *Grunzel:* Der internationale Wirthschaftsverkehr und seine Bilanz, 7. lap.

feleslegének pénzzel való kielégítése, kedvezőtlen következtetéseket vont maga után.

Közbevetőleg felemlítem, hogy ezen felfogás az, mely a jelenkor vám- és kereskedelempolitikai tárgyalásainál, a cselekvő és szenvedő kereskedés kifejezés alatt, oly sokszor használtatik és nem egy balfogalomnak képezi forrását.

Ösmeretes, hogy a merkantil rendszer a XVII. és XVIII-ik században uralta a politikát és az államférfiui működésnek megmásíthatlan krédóját képezte. Az állami politika legfőbb törekvése a kedvező kereskedelmi mérleg elérésére volt irányítva. A kivitel fokozása, a behozatal korlátozása, az érczpénznek minden áron az országban való megtartása, még kiviteli tilalmak által is megszorítva: ez volt azon törekvés, mely vörös fonalként huzódik keresztül az egyes államok közgazdasági történetén.

Az emberek fejéből nem lehetett kiverni, hogy az egész kereskedés nyereséget csak akkor ad, ha az egyik fél a másikat megrövidíti. Valamennyi kereskedelmi szerződés, mely ezen századokban köttetett, magán viseli a merkantil jelleget. Az említett szerződéseknek lényege azon előnyökben állott, melyeket egyik állam a másik felett elérni képes volt.

Angliának különlegességei közé tartozott az ilyen szerződések kötése. Példa erre az úgynevezett Methuen-szerződés, melyet 1703-ban Portugalliával kötött és mely az utóbbit teljesen kiszivattyuzta.[1] A XVII. és XVIII. századok háborui a wesztfáli békekötéstől a franczia forradalomig nagyobbára anyagi érdekekből vivódott és a kereskedelmi fenhatóság elérését czélozták.

Talán nem egészen érdektelen annak a felemlítése, hogy a már többszörösen említett 1827-iki választmány munkálata a kereskedelmi mérleg kérdésének minő nagy fontosságot tulajdonít. A választmány ugyanis hazánk külforgalmi kereskedésének anyagát 1816-tól 1828-ig úgy Ausztriával mint a többi külföldi országokkal feldolgozta és megállapitotta, hogy a mérleg az elsővel általánosságban cselekvő, a többivel ellenben szenvedő természettel birt.

[1] *Roscher:* System der Volkswirthschaft, III. kötet 193. lap.

De némi önérzettel azt is ki kell emelni, hogy a tőről metszett táblabirói észjárás rátalált a szög fejére és felösmerte azon alap fogyatékos és ingatag voltát. Ők is észrevették azon jelenségeket, melyek fonalán ma már a közgazdasági elmélet a kereskedelmi mérleg tanát egyszerüen a lomtárba dobta. A maguk ép és egészséges felfogásával rájöttek a statisztikai kimutatásoknak nem egészen megbizható voltára, a forgalom tárgyát képező ki- vagy beviteli czikkek értékének megállapításánál. De nemcsak, hanem egész helyes közgazdasági, a kérdés lényegét érintő felfogás nyilatkozik azon magyarázatban, melylyel a kimutatások eredményeit kisérik. Ugyanis elmondják,[1] hogy egy országra nem képez minden kivitel nyereséget, nem minden behozatal veszteséget. Hangsúlyozzák, hogy más értéket képvisel a forgalmi czikk a vevő, mást az eladó kezében, mást a termelés, mást ismét a fogyasztás szinhelyén. Végre is a kereskedelmi forgalom a nemzetek kölcsönös szükségeinek kiegyenlítését czélozza és mindkét félre nyereséges lehet: »Omne denique Commercium inter nationes, mutuis necessitatibus et commoditatibus definitur atque certum esse videtur, ut commercia eo ipso utrique parti lucrosa esse.«

A kegyelemdöfést a kereskedelmi mérleg elméletének Smith Ádám[2] adta meg. Ő, mint látni fogjuk, kimutatta a forgalmi szabadság nagy előnyeit, valamint kimutatta, hogy egy nemzet anyagi gyarapodása nem a kivitelnek a behozatal feletti túlsúlyából, hanem a termelésnek a fogyasztás feletti feleslegéből származik. Ha egy nemzet évenkint jelentékeny összegeket takarít meg, el tudja viselni kereskedésének szenvedő voltát; ha pedig jövedelméből ki nem jön, ha tőkevagyonát emészti fel, akkor az Eldoradónak minden kincse sem segít rajta, úgy mint nem Spanyolországon az amerikai érczbányák összes hozadéka, miután ennek daczára évről évre szegényebb lett.

Tudvalevő, hogy a merkantilistákkal szemben az első elméleti visszahatás az úgynevezett fiziokrata iskola részéről

[1] Idézett munka, 6. lap.

[2] Wealth of Nations, 388. lap.

származott, mely a XVIII-dik században Francziaországban keletkezett. Ez viszont a vagyont a földben kereste. Nem a kereskedést, de a mezei gazdaságot tekintette a legfontosabb gazdasági érdeknek. Ha a merkantil rendszer a kormányzati tevékenység szferáját mindinkább kijebb terjesztette, ez utóbbi annak beavatkozásáról mit sem akart tudni. A mostani időkben oly sokat hangoztatott: »*laissez faire, laissez passer*« jelszó egy fiziokratától, Gournaytól származik.[1] A mi ezen rendszert kiválóképpen kedvessé tette, az a természet szeretete volt, mely a XVIII. század mesterkélt, czikornyás légkörében valóságos jótétemény számba ment és nem egy oly mozzanatot tartalmazott, mely maiglan is értékkel bir. De még sem birta a jelentőséget megszerezni, mely utódja, Smith Ádám tanainak jutott, kit az egész művelt világ méltán a közgazdasági tudomány alapítójának tekint.

Smith Ádám munkájának érdeme abban áll, hogy ő nem egy közgazdasági ágnak csinált propagandát, nem egy korszak jelenségeit figyelte meg, nem egy nemzet gazdasági igényeit tartotta szem előtt, hanem annak érezte szükségét, hogy a közgazdasági élet egész területét fel kell ölelni, valamint meg kell állapítani annak törvényeit, melyek minden időkre és minden nemzetre szólnak. Természetesen nem jelenti ez azt, hogy a mit irt, a szentirás tekintélyével ruházható fel; művének meg vannak a maga tévedései és fogyatkozásai, melyeket azóta a tudomány czáfolt, pótolt és javított is. De, hogy munkája az alapvetés jellegével birt, hogy a nemzetgazdaságot a tudomány szinvonalára ő emelte, hogy annak nem egy törvényét véglegesen meg is állapította, az iránt kétség nem foroghat fenn.

Smith Ádám azon tételből indult ki, hogy egy nemzet vagyonát, illetve jövedelmét mindig az illető lefolyt év munkájának eredménye vagy értéke alkotja. Ebből folyólag tekintette a munkát a vagyonbeli érték forrásának, a nemzeti vagyonosodás legfőbb rugójának. Különösen kiemelte a munkamegosztás nagy jelentőségét, erre hozta fel a tűcsinálás példáját, melynél azon körülmény, hogy egyetlenegy tű gyári

[1] *Dühring*, idézett munka, 112. lap.

készítése annyi embert foglalkoztat, oly rendkivüli eredményt ér el. Az eredmény éppen abban áll, hogy a tű minden egyes részletének készítésénél több ember munkája vétetik igénybe, s ez által jóval több tű készül, mintha az egészet egy ember csinálná meg.

A munka termékeny voltára legfőbb eszköz a szabadság. A munka csak akkor lesz igazán eredményes, ha annak megválasztása és üzése az emberekre magokra bizatik, ha a hatóság mentől kevésbbé avatkozik bele, avagy szabályozza és korlátozza azt. Ez áll a közgazdasági tevékenység főbb ágaira nézve, a mezei gazdaságra, műiparra és kereskedelemre nézve is, melyek mindegyike a természet bölcs berendezése alapján megtalálja saját gyarapodásának útját, feltételeit. Ezek a természeti törvények döntenek az anyagi tevékenység terén is, a kormányok tehát ebbe ne avatkozzanak, jót úgy sem tehetnek, ha pedig a közbelépés még is megtörténik, az mindig az egyesek vagy a közösség kárára van. Mert végre is minden egyes embernek saját jól felfogott érdeke, munkáját és tőkéjét a legjobban értékesíteni, a közjólét leginkább növekszik az által, ha az illető ezen tényezők felett szabadon rendelkezik. Hozzá járul a szabad verseny, mely minden munkáskezet úgy az anyagi, mint szellemi téren a legnagyobb erőfeszítésre serkent, különösen pedig arra, hogy munkáját mentől értékesebbé tegye.

Tényleg a szabad verseny volt azon rugó, mely a technikus haladás terén oly hatalmas szolgálatokat tett. Az állam feladata ilyformán nem szorítkozik többre mint a vagyon- és személybátorságot biztosítani, valamint az anyagi és szellemi jólét ama feltételeit megszerezni, melyek a magántevékenység határait átlépik.

Ezen felfogásból származik a kereskedés szabadsága, melyet Smith a legnemesebb rendszernek tekint: *Free trade the most generous of systems.*[1]

Mert éppen úgy mint az egyes egyének, hasonlóképpen a nemzetek és országok különféleképpen alkalmasak arra, hogy a szükségelt közgazdasági cikkeket előállítsák, minek

[1] Idézett munka, 532. lap.

folytán ezek között is egy neme a munkamegosztásnak jön létre. Ennek a munkamegosztásnak lehet köszönni, hogy mindegyik azt a tevékenységet fogja folytatni, melyre legalkalmasabb és mely legjobban fizet.

Valamint az egyes háztartások nem képesek minden szükségletüket otthon előállítani, hanem kénytelenek másutt vásárolni, a hol ezt legelőnyösebben tehetik, éppen úgy mindegyik nemzet azt a közgazdasági tevékenységet folytassa, melyre rátermett és mely viszonyaihoz mért. Egyéb szükségletét szerezze be ott, hol az legolcsóbban megszerezhető.

Ez dióhéjba szorítva Smith elméletének azon része, mely az általam tárgyalt kérdéssel összefüggésben van.

Kétségtelen, hogy ezen rendszer az egyoldaluság hibájában szenved. Egyrészt csak az egyes egyént, másrészt pedig a világgazdaságot veszi, de azon igen jelentékeny tényezőt, az államot és nemzetet, ennek háztartását, valamint gyarapodása és fejlődése követelményeit teljesen kifelejtette a számításból. Ezen hézagot töltötte be a nagy német nemzetgazda, List Frigyes, szintén korszakalkotó munkájával,[1] mely nagy fordulatot idézett elő az elméletben és mélyre ható gyakorlati következményekkel járt.

Különösen konstatálni kell, hogy ha a szabad kereskedelmi iskola Smith Ádámra esküszik, a védvámrendszer hivei mai napság sem tudnak más érvekkel előhozakodni, mint melyeket List kigondolt, habár természetesen mindegyik nagy bölcselő rendszere nem tisztán a vám- és kereskedelmi politika kereteire zsugorodott össze, hanem a közgazdasági élet egészéből indult ki, melynek egyik alkatelemét a forgalmi vonatkozások alkotják.

List Frigyes kiinduló pontja a nemzeti és állami személyiség mozzanata volt. Ennek tartalmát azon politikai gondolat képezte, hogy a világ egyetemes gazdaságában államok és nemzetek léteznek, ezek exisztencziájának meg vannak a maga anyagi feltételei, törvényei, melyek be vagy be nem tartása életbevágó következményekkel jár, a vagyonosodást

[1] Das nationale System der politischen Ökonomie. Gesammelte Schriften, III. kötet. Akkor Sárváry fordításában magyarul is megjelent.

és szegényedést illetőleg. És habár beösmerte azt, hogy egyes országok fizikai viszonyai nem teszik lehetővé minden közgazdasági ágazatnak művelését, mint a hogy elég erre vonatkozólag a forró zóna termékeire utalni, valamint egyes nemzetek sincsenek egyformán megáldva a különféle gazdasági képességekkel; de mégis ebben a tekintetben lehetőnek tartotta a kormányzati akczió nevelő, fejlesztő hatását. Ő abban látta az állami politika feladatát, hogy az saját országát kiragadja egyoldaluságából, hogy a különféle gazdasági tényezők: földmívelés, iparosság és kereskedés arányosan virágozzanak abban. Ennek alapját az egy nemzetben létező termelési erőkben és azok gazdag változatosságában találta, a miből folyólag rendszerét a termelési erők rendszerének nevezte — *System der productiven Kräfte.* — Azon hitben élt, hogy ezen erők az illető nemzetekben gyakran szunnyadoznak, de az okos és czéltudatos tevékenység felébresztheti és szép kifejtésre hozhatja őket annyival inkább, mert hiszen úgy Anglia mint Francziaország, melyek az ő korában az anyagi fejlettség terén az első helyet foglalták el, javarészt felsőségi intézkedések és rendszabályok által emelkedtek.

Azt a politikát tartotta helyesnek, mely például egy földmívelő országban az ipari képességet létrehozza és fejleszti. Azokat az áldozatokat, melyek ezen czélra hozattak, éppen oly üdvöseknek tartotta, mint azon kiadásokat, melyeket az ifjuság kiképzésére fordítanak és melyek később dúsan kamatoznak. A védvámokat látta ezen czélra szolgáló eszköznek olyformán, hogy ezek a kezdetleges ipart az erősebb külföldi versenyektől megoltalmazva megtanítsák saját lábán állani és fokozatos gyarapodás által oda emelik, hogy azután a szabad versenyt kiállja. Ő is elvben a szabad kereskedést vallotta az egyedül helyes vámpolitikai rendszernek. A védvám csak kisegítő eszköz volt a termelési kiadások kiegyenlítésére. Ezen kiegyenlítés képezte a védvám mértékét. A mennyiben például Anglia előrehaladottabb közgazdasági viszonyai folytán olcsóbban állította elő kiviteli czikkeit, annyiban kellett a védvámnak Németországban emelkedni, hogy ilyképpen sikerrel állja ki a versenyt saját hazájában. Az előállítási költségeknek ezen kiegyenlítő mozzanata képezi egyedüli feladatát a

védvámnak; mihelyt a megerősödés megtörtént, feleslegessé vált és eltörlendő. Érdekesen jellemzi List felfogását azon körülmény, hogy míg az angol gyáripar felsősége ellen védekezett, félszázad multán viszont az angolok panaszkodtak a német ipar túlsúlya felett, melylyel szemben saját országukban nem képesek többé a versenyt kiállani, hanem szintén védvámokkal kell védekezniök.

List Frigyes nemcsak elmélkedő, de a tett embere is volt, hozzá eltelve lángoló német hazafiassággal. Németország egységének apostolai közé tartozott. Ő volt a német Zollvereinnak egyik alkotója, mely a gazdasági egység útján a politikai egységhez vezetett. Az intézkedés lényegét azon körülmény képezte, hogy az akkor létező számtalan kis és nagy német fejedelemségek között a vámsorompók lehullottak. Ily módon a nagy német birodalom területén létrejött a teljes forgalmi szabadság, míg a külfölddel szemben védvámokkal védekeztek, a mi maga után vonta a nagy érdekközösséget befelé, kifelé pedig az elzárkózás folytán a nemzeti egyéniség kidomborodását. List nálunk is járt, megösmerkedett Kossuthtal és a vezető egyéniségekkel, rendkivüli módon megszerette hazánkat, minek kifejezést is adott, mint a hogy azt előbb már idéztem.

Nem nehéz kitalálni azon indokokat, melyek az ellenzék vezérférfiait, kevesek kivételével, különösen pedig Kossuthot, List Frigyes híveivé tevék, úgy tágabb értelemben a közgazdaság nemzeti felfogásának mint szükebb értelemben a védvámrendszernek. Kossuth [1] a szeg fejére ütött, midőn Smith Ádámnak szemére hányja, hogy elmélete kozmopolita szinezetü, míg a másik a nemzeti állam apotheozisa. Hozzájárult az Ausztriához való viszony, a beolvadástól, a reál-uniótól való irtózás, melyre vonatkozólag kiderült a védvámrendszer politikai haszna és jelentősége. A mint Németországban belátták az emberek, hogy a gazdasági elkülönítés megszünte a szorosabb politikai csatlakozást vonja maga után, úgy nálunk mihamarább rájöttek a gondolkodó politikusok, hogy azon vámsorompó, mely hazánkat az örökös tartományoktól

[1] Pesti Hirlap, 1842. évi 120-ik szám.

elválasztja, egyik lényeges biztosítéka a halhatatlan 1791. évi X. törvényczikk azon tételének, mely szerint Magyarország független állam és más országnak vagy nemzetnek alávetve nincs. Ha az 1844-iki országgyülésen az ellenzék vezérférfiai keresztülvitték és kimondták a védvámrendszer szükségét és fentartását, első sorban ezen fontos politikai szempont irányította eljárásukat.

A másik szempontot a közgazdasági helyzet szolgáltatta. Ha a védvámokat megfelelő eszköznek lehetett tekinteni azon czélra, hogy iparosságot teremtsen, hogy egy gyengébb ipart, egy erősebb-, fejlettebbnek versenyétől megoltalmazza, azt talpra állítsa, mindinkább fokozza és erősítse: akkor az osztrák ipar túlsúlyával szemben ez volt hasonlóképpen az egyedül helyes vámpolitikai rendszer. Kossuth teljesen átértette a dolgot és a tanulságos éppen az, miképpen adott irányt a közvéleménynek, miből állott tevékenysége. Az irányítás czikkekben, beszédekben történt, mire vonatkozólag csak annyinak ösmertetésére szorítkozom, a mennyi szükséges, hogy működésének jellege felösmerhető és az egész mozgalom jelentősége felfogható legyen.

Éppen ezért nem terjeszkedem ki azon czikkeire, melyek a német Zollvereinhoz való csatlakozás kérdését tárgyalják, melyek még német fordításban is megjelentek.[1]

Ezt a csatlakozást ő politikai indokokból öngyilkosságnak nevezte, mely magatartása tényleg nálunk minden ily törekvésnek a nyakát törte; csak is arról kivánok röviden szólani, a mi a szoros értelemben vett közgazdasági felfogásra vonatkozik.

Csengery Antal már előbb idézett tanulmányaiban felemlíti, hogy Kossuth gazdasági akczióját nagy mérvben befolyásolták Pejacsevics János, Szabó Pál, Valero, a kik a magok neméban kitünő szakemberek voltak. Kossuth ebből nem is csinált titkot. Egy igen becses czikksorozatban, mely a »Pesti Hirlap«-ban[2]: »A műipar akadályai és ellenszerei« czím alatt megjelent, felhasználja Valerónak, ki a gyáripar

[1] Ungarns Anschluss an den deutschen Zollverein.

[2] Lásd az 1843. évi októberi számokat.

terén működött, véleményét, melyet az az országgyülés kereskedelmi választmányának beadott. Csak hogy ezen tisztán szakértői vélemény az ő kezei közt egy nagy közgazdasági programmá változik át; ennek hátterét azon politikai keretek körvonalai alkotják, melyek 1848-ban intézményes valósággá váltak. Kiemeli Magyarország gazdaságának egyoldaluságát, konstatálja, hogy az ország milyen kitünő nyersterményekkel bir, melyek olcsón kivitetnek, hogy mint iparczikkek drágán visszavásároltassanak. Tudomást vesz róla, hogy az osztrák gyáripar mennyit köszönhet a kormányzati intézkedéseknek, miből kitünik a különbség Lajthán innen és túl között. Kiemeli a szövetkezés és egyesülés fontosságát. Mindent el kell követni, hogy részvénytársulatok alakuljanak, különösen a fonó- és szövőipar terén. Látja a nehézségeket, melyek a nemzetben és intézményekben rejlenek. A szorgalom és vállalkozási kedv, főleg pedig a polgári osztály hiánya, melynek az is akadálya, hogy más mint nemes ember földbirtokot nem birhat és így ipartelepeket felállítani alig lehet. A jogszolgáltatás lassusága és költséges volta sem bátorít. Így sorra veszi a dolgokat, míg végre kilyukadt az 1848-iki reformok hangoztatására.

Mikor a »Pesti Hirlap«-tól elvált, megalkotta a »Hetilap«-ot, mely azonban — lucus a non lucendo — hetenkint nem egyszer, de kétszer jelent meg. Ez tisztán közgazdasági lap volt, mely az idevágó kérdések egész anyagát felölelte és minden jelenséget, akár a bel-, akár a külföldön tüntek legyen azok fel, szakszerű megvitatás tárgyává tett. A lap magas szinvonalon állott és ma is élvezettel olvasható. Tartalmának oroszlánrészét Kossuth vezérczikkei képezik, melyek az előbb említett közgazdasági programm minden követelményeinek, tágabb keretben mozogva, eleget tesznek. Nem lehet szemet hunyni a haladás előtt, melyet egyénisége, működése ezen a téren tett. Míg előbb csak egyes közgazdasági tételeket hangoztatott, most már közöttök létrejött az összefüggés, a szerves összeköttetés. Míg előbb figyelme csakis egyes jelenségekre szorítkozott, immár az anyagi élet egésze az, melybe éles tekintete behatolt. Míg előbb tevékenysége inkább részletkérdésekkel foglalkozott, most megkapta az

általános jelleget, a nemzet közgazdasági tevékenységének minden mozzanata bevonatott akciójának tartalmába, melynek részleteibe ereszkednem itt nem lehet.

Azzal kezdi, hogy felveti a kérdést: az ország védvámos vagy szabadkereskedelmi politikát kövessen-e?[1] Ezen kérdéssel szemben természetszerüleg konstatálja mindenek előtt, hogy oly közgazdasági elmélet vagy törvény, mely minden korszakra, nemzetre vagy életviszonyokra alkalmazható lenne, nem létezik. Minden nemzetnek saját gyakorlati viszonyaiból kell közgazdasági rendjét megállapítani. Ezzel éppen úgy kell birnia mint saját törvényeivel.

Különösen birnia kell abban az esetben, hogy ha oly állapotba jutott, mely minden viszonyok közt rossznak bizonyult. Ilyen állapot az, midőn a nemzettől az kivántatik, hogy a mije van, ne adhassa el annak, a ki azt legjobban megveszi, a mije pedig nincs, ne vehesse ott, a hol az legolcsóbb. Ezen állapot orvoslására egy szabad nemzet két közgazdasági elmélet között választhat. Egyik az: otthon dolgozni, munka és szorgalom által fedezni saját szükségeit, és ily módon saját erejét annyira kifejteni, hogy idegen vetélkedőkkel is kiállhassa a versenyt. Ez a védvámrendszer. A másik a szabad kereskedelmi rendszer, melynek lényege: az árúczikkeket ott vásárolni, hol legolcsóbbak, eladni ellenben, hol a portékát legjobban lehet értékesíteni. Reá bizza a kormány embereire a választást a kettő között, azzal a kikötéssel, hogy a mit tesznek, tegyék egészen és teljes következetességgel, ne oly módon mint eddig. Ők ugyan ellene vannak a védvámrendszernek, de a mit akarnak, az nem teljes forgalmi szabadság, úgy hogy ezen állapotnak mindig a nemzet iszsza meg a levét.

Működésének központját a magyar ipar megteremtése képezte.[2] Az ipari haladást úgy tekinti mint Európa népeinek ez idő szerinti vezéreszméjét, melynek megvalósítása minden államnak legfőbb törekvése. Ez nem jelenti a földmívelési érdekek elhanyagolását, sőt ellenkezőleg azon

[1] Hetilap, 1846. január 15-iki szám.
[2] Lásd u. ott, 1846. január 2-iki számot.

fokozottabb ápolását. Felhivja a »Magyar gazda« czimű lapot, hogy fogjon a »Hetilap«-pal kezet, miután az iparos népesség szaporítása neveli a nyerstermények keresletét, hozzá a fogyasztók száma is növekedik. Kötelességének ismeri a földmívelés érdekeinek előmozdítását, még pedig oly módon, hogy az ország nyersterményei számára piaczot teremtsen, és pedig a tenger, Fiume felé. Ellátogat oda és ez útjának hatása alatt születik meg a röpke szóvá vált »*Tengerre magyar*« czimű hírneves czikk.[1]

Elmondja ebben, hogy ha a magyar ember és hazafi az Adriai tenger tükrére néz, lehetetlen, hogy szivében minden érverés erős cselekvési akarattá ne feszüljön. Mert ennek a kornak és hideg önzésben lelkileg elmállott törpe fajának lelkesítőre van szüksége; tengerhez magyar, homokod porából, fekete sárodnak fészkéből tengerhez magyar, melynek viharában, a britt költőnek érczszava szerint, Istennek képe tükrözi magát, melynek azur homlokára ránczot nem irtak végtelen idők, mely ma is olyan, mint a minőnek látta a teremtés első hajnala, melynek hullámverésén tizezer hajóhad sem hagyván nyomokat, azért tova hömpölyög az, míg e földnek vizenyős sarába minden hitvány nyúl képes nyomokat hagyni. Kit az örökkévalóság emez arczképének szemlélete nem gyújt lelkesedésre, ki itten sem képes egy cseppjét meríteni azon férfias határozottságnak, mely embereket titánokká feszít, az magát bizvást eltemetheti, mert neki az élet többé nem való.

A közgazdasági helyzet kiugrópontját az Ausztriához való viszony képezte. Meg kellett tehát ezen kérdést is vitatni, a mi oly tárgyilagossággal és előrelátással történt, hogy értékét még mai napság sem vesztette el.[2]

A kérdés évek során mind aktualisabbá vált és mindinkább kiderült a létező állapot tarthatatlansága. A konzervativek, Dessewffy Emillel élükön, vámegységet akartak. Viszont a »Pesti Hirlap« czentralista hívei a vámszövetség mellett törtek lándzsát. Indokolásuk lényegét azon érv képezte, hogy

[1] Hetilap, 1846. január 27-iki szám.
[2] Lásd u. ott, 1846. évi 41. és 51-iki számait.

azon állás, melybe az örökös tartományokkal szemben jutottunk, kizárja annak lehetőségét, hogy iparuk túlsúlya ellen védvámokkal oltalmazzuk meg magunkat, a mi tulajdonképpen a legtermészetesebb eljárás lenne. Ki van zárva pedig a lehetőség a miatt, mert nem lehet feltételezni, hogy a közös fejedelem az osztrák ipar érdekeit feláldozza. Így tehát nincs más megoldás, mint vámszövetségben keresni menedéket, mely legalább nyersterményeink számára szabad forgalmat biztosít.[1]

Kossuth ezt a nézetet, egész helyesen, a bevallott gyengeség politikájának nevezte, mely férfias elhatározásra képtelen. Ő ezzel szemben folytonosan hangoztatta a gazdasági önállás, a szabad rendelkezés nagy mozzanatát, a mit mai napság az autonom vámtarifa politikájának szoktak nevezni. Különösen tisztában volt a vámegység veszélyét illetőleg, mely a monarkhia két állama közt az anyagi, gazdasági egységet megteremtvén, a beolvadás számára tág kapukat nyit. Bevallja azt is, hogy az osztrák kormányoknak I. Ferdinánd óta, saját jól felfogott érdekében, arra kellett volna törekednie, hogy lehulljanak a vámsorompók, és mi sem bizonyítja jobban rövidlátásukat egyrészt, zsugori kapzsiságukat másrészt, mint hogy azon anyagi haszonért, mit nekik a közbenső vámvonal hozott, lemondtak azon politikai czélzat eléréséről, mely különben legforróbb vágyakodásuk volt.

Ausztriának anyagi haszna a kettős vámvonal hatásából származott. Az egyik vámvonal a külső, mely mind a két államból a külföld jobb és olcsóbb gyártmányát kitiltja, tehát Ausztria műiparát hazánk piaczán a külföld versenye ellen védi. Másik a közbenső, mely az említett műipart a keletkező magyarral szemben oltalmazza meg. Ezen állapotokból, melyeket mindenki tarthatatlanoknak tekint, ki lehet bontakozni úgy a védvám-, mint a szabad kereskedelmi rendszer alapján. Lehet átmenni a szabad kereskedésre, de ennek az a következése, hogy Ausztria felhagyjon majdnem tilalmi rendszerével és alkalmat adjon a magyar és osztrák fogyasztónak szükséglete számára a legolcsóbb piaczot felkeresni,

[1] Lásd Pesti Hirlap, 1845. május 3., 10-iki számait, minden valószinüség szerint Trefort tollából.

vagyis megnyitni a monarkhiát a nyugat-európai bevitelnek. Lehet a védvámrendszert fentartani, de azon módosítással, hogy a magyar ipar megalakulását az osztrák túlsúly ellen lehetővé tegye. Mindegyik rendszernek megvan tehát a maga logikája, melyet el kell fogadni és teljes következéseit le is vonni. Csak annak nem szabad történni, hogy a két rendszernek oly együttes kombinácziója vétessék, melynek minden előnyét Ausztria, minden hátrányát hazánk viseli.

A vámszövetségre vonatkozólag nyiltan kimondja, hogy ennek elengedhetlen feltétele, miszerint Magyarország a közös vámtarifa alakulására oly módon nyerjen befolyást, mint a német Zollverein egyes államai, melyeknek azonkivül a kilépésük is biztosítva van. Erre nézve pedig a létező állapotok mi biztosítékot sem nyujtanak, úgyannyira, hogy a közbenső vámvonal eltávolíttatván, a külső pedig jelenlegi állapotában fentartatván, Ausztria hazánkban feltétlen monopóliumot nyer. Senki sem fogja tagadni, hogy Kossuth itt, mondhatni prófétai előrelátással, megjósolta azon bajokat, melyek az 1867 óta létrejött vámszövetségből származtak. Ezen érvelés fonalán teljesen a falhoz szorítja Dessewffyt, azt a kérdést intézve hozzá, hogy a vámközösség alkalmából miképpen képzeli magának az országgyülés befolyását a politikára és tarifákra. A minek folytán megtörtént azon elég különös eset, hogy az interpelláczióra válasz nem adatott, minden valószinüség szerint azért, mert erre nézve a jövőről magoknak tiszta képet alkotni nem birtak, vagy — a mi sokkal valószinübb — a kényes kérdéshez nyúlni nem mertek. A szeget fején találja Springer,[1] vagyis a Kossuth felfogásának teljes jogosultságát elösmeri, kifejtvén, miszerint az Ausztriával való vámszövetség ellen komoly indokok harczoltak. A vámok megállapítása az országgyülés jogköréhez tartozott. Ha már most létre jön a vámközösség, akkor az országgyülés megszünt volna egyedül illetékes tényező lenni, miután egy közös vámparlamentről szó nem lehetett. De különben is az önálló vámterület fentartása mellett komoly politikai indokok szóltak. Azon időkben ugyanis sok szó esett arról, hogy Ausztria belépjen a

[1] Geschichte Österreichs, II. kötet. 95. lap.

német Zollvereinba. Ha pedig ez megtörténik, akkor Magyarország politikai önállását csakugyan komoly veszély fenyegette volna. A mire különben Kossuth már a »Pesti Hirlap« hasábjain rá is mutatott. A nemzeti vámpolitika fentartása tehát teljes összhangban állott a magyar nemzet természetes törekvéseivel.

Ebből állott Kossuth tevékenységének elméleti része, mely a szellemek irányítására vonatkozott. Nézzük már most a gyakorlatit, mely az igét hussá és vérré akarta átváltoztatni. Az a tér, mely előtte, az egyszerü, igénytelen magánember előtt, nyitva állott, az egyesületi, szövetkezeti tér volt, mely odáig majdnem teljesen parlagon hevert. Ezen terület is azonban lassacskán kezdte érezni az új idők termékenyítő hatását és az egyleti élet zsengéi szintén nyilni kezdettek. Szóltam előbb a takarékpénztárak keletkezéséről, továbbá a harminczas években megalakul a gazdasági egyesület, mely József nádorispán védnöksége alatt mind nagyobb méretekben kezd dolgozni, részint a központi egyesület térfoglalása, részint a vidékiek szaporítása folytán. Ugyancsak 1841-ben tekintélyes pesti kereskedők összeállanak, megcsinálják a kereskedelmi bankot két millió alaptőkével, hogy magukat a bécsi bank kezei közül emanczipálják. Helyes és jótékony hatásu dolgok voltak ezek, kétségtelen, de nagyobb arányokat nem öltöttek magukra, mintegy az öntudatosság, a lélek hiányzott belőlök. Ezt megadta Kossuthnak agitátori tevékenysége. Erre vonatkozólag a »Pesti Hirlap« egyik védegyleti közgyülés ötletéből [1] beösmeri rendíthetlen buzgalmát, szünni nem tudó erélyét, mely az óriási akadályok daczára győzedelmeskedik minden akadályon. Az első vállalat, melyet kezdeményezett, az iparegyesület volt. Ennek alapítására fordította azt a 8000 forintot, melyet fogsága alatt családjának gyüjtöttek. Mindent elkövetett arra nézve, hogy Széchenyi Istvánt megnyerje az ügynek, de ez ebben is ujjhúzást látott Ausztriával és nem ment bele,[2] habár tényleg az egész idő alatt Kossuth a politikát teljesen kizárta az egylet működéséből, a mint az el is ösmertetett.

[1] Lásd 1846. augusztus 27-iki számot.

[2] *Széchenyi* István naplói, 406. lap.

Ez annál dicséretesebbnek tekinthető, mert Széchenyi helyett a legkuruczabb mágnás, Batthyány Lajos állt az egylet élére, ki is erélyét, népszerüségét és befolyását tisztán a tárgyilagos czélok elérésének szentelte. Tényleg ezen czélzatokat egész terjedelmökben fel is ölelték. A mi csak az iparosságot, az iparosok jólétét, fejlődését, szinvonaluknak emelését illette, az mind foganatba vétetett és sikerrel végrehajtatott. A tanonczok számára iskolák állíttattak fel, a felnőttek számára ingyen előadások rendeztettek, melyekben természeti, technikai, mathematikai tantárgyakat adtak elő. Felállíttatott az iparműtár, melynek czélja volt az ipar és kereskedés közt közvetíteni, az iparczikkek számára kelendőséget biztosítani, másrészt a kereskedőt oda vezetni, a hol a hazai források léteznek.

Kossuth, mint a hogy mondani szokták, ebben az irányban lázas tevékenységet fejtett ki. A »Hetilap« egyes számai erre vonatkozólag számtalan becses adatot tartalmaznak, miután az ország minden részeivel összeköttetésbe lépett, a hol az iparosság valami jelenségéről tudomást szerzett, mely értesítések azután a lapban nyilvánosságra hozattak. Többrendbeli iparműkiállítást rendezett és folyvást növekedő eredményeket mutatott fel; szemmel látható, kézzel fogható volt a haladás egyiktől a másikig. Így a »Pesti Hirlap« [1] áradozó szavakban adja elő egyiknek megnyiltát, a hol maga Kossuth kalauzolta az ünneplő közönséget, élénk előadásban mutatva rá az ipari képesség gyarapodására. És habár Széchenyi [2] gúnyoros modorban mondja, hogy Kossuth, a haza dísze, a nemzet hasznára kereskedő és gyáros lett, úgy ez a tényleges valóságnak meg is felelt.

Tanulságos világításba helyezi az iparegyesület, illetve Kossuth akcziójának sikerét egy másik vállalat bukása, mely valamivel későbben keletkezett és a siker minden képzelhető feltételével rendelkezett. Ez a gyáralapító társaság, melynek czélja a gyáripar előmozdítása, különösen az erre szükséges pénzerő előteremtése volt és melynek létesítéséhez mindkét

[1] 1846. augusztus 13-iki szám.

[2] Politikai programmtöredék, 104. lap.

párt, a konzervativ, valamint a szabadelvü, hozzájárult. Az egyletben részt vettek Kossuth, Batthyány, Teleki mellett Széchenyi, Dessewffy Emil, a tárnokmester Keglevich Gábor is, ki nagy társadalmi befolyással birt, és a kinek a konzervativ akcziónál a külső disznek képviselése volt feladata.

Az országos ellenzék tisztán tárgyilagos indokokból a társulat igazgatását Kossuthra akarta bizni, kinek fényes működése az iparegyesület terén kedvező kilátásokkal biztatott, és kire még ellensége sem foghatta rá, hogy közgazgasági működését politikai czélokra használja fel. A kormánypárt azonban ebbe semmi szin alatt nem akart beleegyezni és mindenféle gyanusításokkal illette őt. Kossuth kilépett a választmányból, a közgyülésen a legnagyobb méltatlankodással utasítva vissza a ráfogást.[1] Daczára annak, hogy Deák is közbe lépett, a veszteséget pótolni nem lehetett és a társaság szép csendesen kimult.

A sorrendben a harmadik tényező volt a kereskedelmi társaság. A kézműipar és gyáripar mellett meg kellett alkotni a magyar kereskedelmet, mely nemcsak ezek forgalmát közvetíti, de azonkivül a hazai nyerstermények számára piaczokat keres. Kossuth egészen tisztában volt azzal, hogy a nemzetnek leginkább önerejére kell támaszkodnia, a mi ebben az esetben főleg abból állott, hogy utat kell magának nyitni a tenger, még pedig Fiume felé, miután Ausztria úgy Bécsen mint Triesztem keresztül csak akadályokat fog a magyar kivitel elé gördíteni. Ez volt czélzata a »Tengerre magyar« czimű idézett czikkének, melynek érdekében, mint már említém, Fiumében is járt. Az egész praktikuma egy vasutra lyukadt ki, mely felhasználva a dunai hajózást, egyelőre Vukovártól Fiuméig lett volna építendő és melynek megvalósítására minden előkészület megtörtént. Rendelkezve tehát a kellő közlekedési eszközzel, a tengerentúli forgalom megindítására is csak az egyesületi eszmét kellett mozgásba hozni. Ennek mintája azon külföldi társaságokban volt feltalálható, melyek hasonlóképpen a forgalom élénkítése érdekében keletkeztek és nagy virágzásnak indultak. Így alakult a kereskedelmi

[1] Pesti Hirlap, 1846. ápril 20-iki szám.

társaság, melynél a pénz előteremtése, az egylet megalkotása, az igazgatás Kossuth feladata lőn, míg technikai vezetése egy trieszti kereskedő, Szabó Pál kezeibe volt letéve. Fájdalom, ez minden ügyessége és leleményessége daczára egy szédelgő egyén volt, ki, miután nem tudta azon tetszetős és káprázatos igéreteket beváltani, melyekkel a közönségnek, sőt magának Kossuthnak is port hintett a szemeibe, egy szép nap a társulat pénzével megszökött.

Vukovics [1] felemlíti, hogy ezután rendkivüli tárgyavatottsággal és kitartással ő vette az ügyek rendezését kézbe, és a társaságot a bukástól meg is mentette. Ment volna továbbra is a dolog, hogy ha a később közbejött fontosabb események a nemzet tevékenységét más irányba nem terelik.

II.

Nagyobb mozgalmat idézett elő, nagyobb arányokat öltött magára a védegylet, mely egy nagy, országos akczió minden ismérvével rendelkezett és az egész közvéleményt felkavarta. Fontossága, jelentősége nem annyira közvetlen hatásában, mint inkább abban jelentkezett, hogy egyrészt megmutatta a befolyást, melyet Kossuth az elmék és szivek felett ezen a téren is gyakorolt, másrészt a közszellem fokozódó térfoglalásának kétségbe nem vonható bizonyítékát szolgáltatta.

Vukovics Sebő [2] így adja elő a mozgalom eredetét. Mikor a kormány visszautasította az országgyülés ama kívánatát, hogy a vámügy megoldására szükséges adatokat közölje és az örökös tartományokkal való egyezkedés végett osztrák bizottságot nevezzen ki, ezen visszautasítás a képviselőházi szélsőbal tagjait arra ösztönözte, hogy rögtön cselekedjenek. Elhatározták, hogy a haza lebilincselt anyagi állapotának felszabadításához hozzá fognak, valamint a legnagyobb mérvü izgatást kezdeményezik. Ennek az izgatásnak lett eredménye a *védegylet*. Az indítványozó Kossuth Lajos, ki akkor lelépve a hirlapirói pályáról, az ország középpontján, Pesten, az egye-

[1] Emlékiratai, 45. lap.

[2] Emlékiratai a bujdosás és számkivetés idejéből, 3. lap.

sületi téren működött. Pozsonyba hivták fel és az ügy vezetését kezébe tették. Az izgatás az ő vezetése alapján meg is indult, még pedig a legnagyobb méretekben. O'Connel óta olyat a világ nem látott.

A védegylet eszméjének csirája már az első iparműkiállításon keletkezett. Mikor ugyanis mindenki saját szemeivel meggyőződhetett, hogy a hazai ipar képes azt előállítani, a mire az emberek nagyobb részének szüksége van, megpendült az eszme, sőt ily irányban több társulat is keletkezett, melyek tagjai arra kötelezték magukat, hogy csak is hazai iparczikkeket vásárolnak, csak is honi kelméket viselnek. A dolog mintegy a levegőben volt és mihelyt kiderült, hogy az országgyülés mit sem képes a hazai ipar érdekében tenni, természetesnek látszott az a társadalmi tevékenység terére átvinni. A nagy szót a már előbb említett országgyülési vitában a november 7-iki leirat felett, Szentkirályi Móricz mondotta ki abban, hogy ha a kormány megakadályoz bennünket az osztrák ipar túlhatalmassága elleni jogosult törekvéseinkben, állítsuk fel tehát saját házaink küszöbe előtt a védvámokat.

Az akczió csakhamar meg is indult. Az országgyülés bezárta után Pestmegye gyüléstermében fejtette ki Kossuth programmját. A terem zsúfolásig megtelt, a karzatokat díszes hölgyközönség lepte el. Másfél óráig tartott a beszéd, mely leirhatatlan lelkesedést idézett elő.[1] A törvényhatóságokat is bevitte a propagandába. Az egész idő alatt az ő hatalmas szelleme az, mely a hullámok felett lebeg, ő önt életet az egylet tevékenységébe. A védegylet 1844. október 6-án alakult meg. Elnök Batthyány Kázmér, alelnök Teleki László, igazgató Kossuth lett. A választmányba bejöttek az ország legösmertebb emberei: Deák, Klauzál, Beöthy, Vörösmarty, Wesselényi, Fáy András stb. Tag mindenki lehetett, ki hat évre becsületszavával kötelezte magát, hogy minden szükségletét, a mennyiben az a hazai ipartól telik, honi készítményekből fogja kielégíteni és az egyesület czéljai elérésére húsz krajczárt áldoz, a mi mostani érték szerint egy forint harmadrészét teszi ki.

[1] Pest Hirlap, 1844.

A dolognak azonban mélyebb jelentősége volt, mint ipar, vámpolitika vagy közgazdaság. Kossuth az adózási kérdést is abból a szempontból fogta fel, hogy a közadózás nagy gondolata egy benső kapcsot fog képezni az ország különböző osztálya között, szintúgy a védegylet is arra törekedett, a haza minden fiát egy nagy - érdekközösség körébe bevonni. Ennek kifejezést adott az egyesület elnöke, ki is mindjárt az első ülésen elmondotta, hogy míg más egyesület csak egyes csoportok érdekeit mozdítja elő, az iparvédegylet kiegyenlíti az osztályok, vallások és nemzetiségek közötti különbségeket és surlódásokat. Ugyanazon nagy czél felé való törekvésben egyesíti a földesurat és a jobbágyot, a mágnást és a nemes embert, a földmívelőt, az iparost és kereskedőt, a magyart, a németet, szlávot és oláhot. Lehet-e tehát kételkedni sikerén?

A sikerhez nagy mértékben hozzájárult ezen a téren is, mint a szabadelvü haladás terén, az ország asszonyai- és leányainak meleg érdeklődése, melynél ama két nemes mágnásnő, Batthyány Lajosné és Károlyi Györgyné járt jó példával elől, kiket a főváros szine-java nagyszerü fáklyászenével tisztelt meg.[1]

Azok között, kik a zsurnalisztika terén szellemi fegyverekkel küzdenek, találjuk Madách Imrét, »Az ember tragédiá«-ja halhatatlan szerzőjét. Timon álnév alatt ír.[2] Ezen név alatt egy nagy feltünést keltő czikkével találkozunk a »Pesti Hirlap«-ban.[3] Polemizál Dessewffy Emillel, ki attól fél, hogy a védegylet a kereskedői osztályt fogja károsítani. Ezt tagadásba veszi, kimutatván, hogy a hazai iparnak a kereskedelemre éppen úgy szüksége van mint a külföldinek, míg ez utóbbinak pártolása tiszta nyereség számba jön. Bele viszi a polemiába azt a gondolatot, hogy a mint az az ember érzi igazán magát, ki saját lábán tud állani, éppen úgy a nemzeteknek is kulturális önállóságra kell törekedni. Azt is kiemeli, hogy milyen anyagi veszteség az országnak, ha

[1] Pesti Hirlap, 1844. november 21-iki szám.
[2] Lásd u. ott, 1846. junius 5-iki szám 763. lap.
[3] 1844. november 17-iki szám.

nyersterményeit olcsón adja el és iparczikkek képében drágán vásárolja meg.

A tevékenység és pártolás mindenfelé megindult a legnagyobb arányokban. Vidéken egyik fiók a másik után keletkezik s nemsokára az egész ország be van hálózva a védegylet telepeivel.

A »Hetilap«, mely a mozgalom legfőbb közlönye, folytonosan tudósítja a közönséget a haladásról, melyben az ügynek terjedése kifejezésre jut, még a legegyszerübb községekben is. Így például a lap 1846. junius 12-iki számában olvasunk a bogárdi osztályról, mely bár kicsi, de erős mint a bors és mely, miután azt találja, hogy a faluban lakó kereskedők nem igen buzgólkodnak a honi czikkek elárusításánál, maga nyit szövetkezeti raktárt. A bicskeiről azt jelentik, hogy az szép gyarapodásnak indult, a gyáralapító társulat részvényese lett, pártolja az iparműtárt, pénzfeleslegét a központ rendelkezésére bocsátja. Megküldi a vidék leirását, tüziszer, napszám, élelem, közlekedési és építési szerek tekintetében, valamint a nála található mesteremberek számát és sorjegyzékét is beterjeszti.

A bugyi osztály tagjai legnagyobb részt az adózó népből kerültek ki. Bár ők a jogélvezetek dolgában mostoha gyermekei a hazának, mégis a honszeretet szent sugalmának követésében keresik boldogságukat. Földmívelő nép levén, iparczikkekre nem igen van szükségök, de járandóságukat megfizetik, kölcsönös lelkesedést ébresztenek, a gyengék felett őrködnek.

Az akczió jelentőségét legjobban bizonyítja azon elemeknek magatartása, melyek a nemzeti felfogással nem rokonszenveznek. A magyar kormánypárti sajtó kivétel nélkül ellene foglal állást. Éppen úgy az osztrák lapok is, valamint az »Augsburger Allgemeine Zeitung«, melynek hasábjain az osztrák hivatalnoki karnak egyik legképzettebb tagja és neves közgazdasági iró, Hock Károly, intézi a támadást. Kübeck, az osztrák udvari kamara elnöke, sőt Metternich is egy emlékiratában [1]

[1] *Beer:* Die österreichische Handelspolitik im XIX-ten Jahrhundert, 570-dik lap.

nagyon komolynak látja a dolog hátterét; a kikerülhetlen összeütközés, vagyis forradalom szelét érzi annak működésében. Fel is szólítják József nádorispánt, mint a helytartótanács elnökét, hogy tegyen ellene valamit. Ez azonban kifejti, hogy az egylet működésében a törvényes korlátokat nem lépte át és így a fellépésre jogczím nincs, legfelebb annyi, hogy a közvéleményt fel kell az esetleges hátrányok és veszélyek iránt világosítani.[1]

Az egész védegyleti mozgalomnak ránk nézve talán egyik legérdekesebb és tanulságosabb mozzanata azon páros viaskodás, mely Deák Ferencz és Széchenyi István között folyt. Ezen mozzanat nemcsak magára a védegyletre vet megfelelő világot, de mind a két nagy ember szellemi értékére és politikai magatartására vonatkozólag becses adatokat foglal magában olyképpen, hogy néhány sorban a kontroverziára ki kell terjeszkednem.

Mielőtt nyilvánosan fellépne, Deák egy Kossuthhoz irt magánlevélben fejti ki nézeteit. Ebben egész egyénisége megnyilatkozott.[2]

Kiindul abból, hogy párhuzamot von az amerikai védegylettel, mely a XVIII. században Anglia gyarmatügyi politikája ellen alakult. Attól fél, hogy nálunk hiányozni fog a lelkesedés, állhatatosság, tűrni tudás. De ha már az első lépés megtörtént, az eszmét hanyagság, hidegség vagy különködés miatt elejteni nem szabad. Nála a pesszimizmus a hanyagságnak nem lehet soha kutforrása. Tud ő remény nélkül is küzdeni; az elhatározottság, mely nála kötelességérzeten alapul, nem kisebb mint azoknál, kiket a lelkesedés tüze melegít. Félreteszi tehát kételyeit és az ügyet úgy pártolja, mint a hogy az megindíttatott. Az eszme szép és törvényszerü, baj csak abból származhatik, ha az egész akczió részvétlenség miatt elalszik.

Ő a védegyletet az utolsó töltésnek tekinti, melyet a nemzet, az ipara és kereskedelme függetlenné emelkedéseért vivandó csatában, a puska csövébe ereszt. Ha pedig ez csö-

[1] *Ballagi:* Millenáris történet, IX. kötet, 614. lap.
[2] *Kónyi,* idézett munka, I. kötet 583. lap.

törtököt mond, akkor Ausztria és a külföld gyáváknak fog bennünket mondani. Azért tehát mindazoknak, kik a nemzet gyalázatát és sülyedését gátolni akarják, mindent el kell követniök a siker érdekében.

A maga részéről igéretét beváltotta. Zalamegyében Szentgróth mezővárosában szintén fiókvédegylet alakult, melyben az egész mozgalom érdekében egy nagyszabásu programmbeszédet mondott. Ezen beszédnek nemcsak tartalma és irányzata az, a mi úgy akkor mint még ma is fontossággal bir, de különösen azon jellegzetes mozzanata, hogy Deák, ki a közgazdasági téren sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem működött, a szükséges előismereteket nem szerezte meg, saját egészséges észjárásával hogy rá tudott a szeg fejére ütni, minő maradandó igazságokat állított fel.

Deák abból indul ki, hogy ipar és szorgalom boldogítják a népeket, és tagadásba nem lehet venni, hogy ezen a téren hátra vagyunk. Bizonyára egyik oka ezen hátramaradásnak a mult idők mostohasága, mikor a magyar ember nemcsak saját tűzhelyéért, de egész Európáért harczolt, melynek népei a béke áldásait élvezve a kultura terén előre mentek. Minden korszaknak megvannak saját kötelességei, a mieink mostanság a békés foglalkozás terén teremnek, mert nemcsak harczok zivatarai sodorják el a nemzeteket, hanem a lassú sorvadás, az emésztés, mely az elszegényedésből származik. Az ország szegénységét nem kell bizonyítgatni, ösmeri azt mindenki, szembetünő főleg a családok eladósodása. Különösen nagy szerepet játszott ennél a fényüzés, azon körülmény, hogy ilyen természetü czikkekért mennyi pénz vándorolt ki az országból, a mi azután, közgazdasági viszonyaink különleges alakulata folytán, az országba többé vissza nem jött.

Sikra száll a fényüzés ellen, mely nálunk különösen a felhozott indokoknál fogva hátrányos, valamint a hazai ipar pártolása mellett, mire nézve elmondja mindazon érveket, melyek azóta mintegy közhelyekké váltak. Természetesen hangsúlyozza az egyesülés, tömörülés szükségét, melyre vonatkozólag a védegyletben a társadalmat szétbontó minden választófal ledült. Gróf, kereskedő, kézműves és jobbágy, konzervativ, szabadelvü itt egymás mellett állnak a sorban,

munkálkodva s egymást kölcsönösen istápolva. Egykor egy francziától azt kérdezték, ki verte meg Marengónál az ellenséget. Én — mondá — és még 70,000 franczia. (Közbevetőleg mondva: itt a számban tévedés van. Marengónál 28,500 franczia harczolt 28,000 osztrák[1] ellen.)

Védelme alá veszi a védegyletet, különösen azon ráfogás ellen, mintha politikai vagy elszakadási czélzatok rejtőzködnének mögötte. Másrészt azonban szigoruan megrója azokat, kik erőszakkal, vagy a társadalmi illem megsértésével akarják az ügyet előbbre vinni. Beszéde végén lelkes szavakat intéz főleg a nemzet leányaihoz, hogy a gyenge csemetét forró keblökre öleljék és csüggedni nem tudó kitartással ápolják.

Azt kellett volna hinni, hogy Széchenyi, kinek egész politikája azon tengely körül forgott, hogy a nemzet anyagi téren működjék és igyekezzék gazdagodni, mert, ösmert hasonlata szerint, a telt zsák megáll, míg az üres összeesik: örömmel fog üdvözölni egy oly mozgalmat, mely végre is egészen jogosult alapon állva nem czélozott mást, mint hogy a nemzet gazdasági hátramaradását megszüntesse. Tegyük hozzá: oly eszközök igénybevételével, melyeknek czélszerüségét senki inkább nem hangoztatta mint éppen ő, miután az egyesületi eszmének első apostola volt. Azonban éppen ennél a kérdésnél derült ki kiindulási pontjának tévedése, a miről már jellemzésénél szóltam, t. i. nem látta be, hogy Ausztria a gazdasági emanczipácziót épp oly kevéssé fogja tűrni, mint a politikait; másrészt azon hamis helyzet, melybe jutnia kellett, ha a reformok mértékét a kormány engedélyétől teszi függővé. Ennek eredménye természetesen az ösmert »nesze semmi, fogd meg jól« közmondásra lyukad ki.

Széchenyi ilyformán a védegyleti kérdésben a bécsi kormánykörök felfogásának lett visszhangja. Tovább haladva ama végzetes lejtőn, melyre képzelgései, rémlátásai sodorták, állást foglalt ellene, még pedig akként, hogy Deák beszédére egy a »Jelenkor«-ban megjelent hosszú, tizennégy czikket tartalmazó sorozatban válaszolt.[2]

[1] *Berndl:* Die Zahl im Kriege, 49. lap.

[2] Lásd: Hirlapi czikkei II-ik kötetét.

Ki kell mondani, hogy ezen czikkek tartalma tisztán saját felfogásának szempontjából sem kielégítő és a közvélemény benne irányítást, tájékoztatást csakugyan nem talált. Elég utalni arra, hogy Széchenyi a legfontosabb kérdésekre nézve, minők: önálló vagy közös vámterület, szabad kereskedés vagy védvám, nem nyilatkozik, a közvéleményt teljesen homályban hagyja, a mint általában bajos is lenne megállapítani, hogy ezekre nézve megállapodott nézetekkel birt-e.

Czikkei áradoznak a Deákot magasztaló dicséretektől, sőt tovább megy, fel is szólítja a vezérségre, miután benne összpontosul minden tehetség, a komoly és számba vehető emberek minden erénye.

Hangsúlyozza, hogy senki nálánál Deák keblének tisztaságát, elmebeli nagy tehetségeit őszintébben nem méltányolja. Igen magasra állítja Deák *kicsinosodott agyvelejét.* De azért csalhatatlannak nem tartja. Különösen nem oly kérdésekben, melyeket nem egyoldalu magyar, de közbirodalmi szempontból kell megitélni.

Ennek folytán Deák politikájának alapzatát hézagosnak tekinti, a mire épiteni mit sem lehet. Ha Deák többet is tud, mélyebben és messzebbre lát, ő, miután 12 évvel idősebb, régebben és több oldalról tekinti az eseményeket. Ennek oka abban is rejlik, hogy ő jól ismeri a külföldet, a mit Deák nem mondhat magáról.

Annyira megy, hogy el sem akarja hinni, miszerint a szentgróthi beszédet Deák mondotta volna; mert hiszen az tévtanoktól és álokoskodásoktól hemzseg. Az általa elfoglalt álláspont egy bizonyos *hagymázos fascinatió* következménye. Mind azon lovagol, a mit minden alkalommal egész az unalomig hirdet, hogy a kormánytól jót lehet várni, mert az felhagyott beolvasztási czéljaival. Ilyenformán, ha az nem tud boldogulni, az ellenzékben és akadékoskodásában van a hiba. A védegyletet egyszerüen méregnek tartja. Ha sikerül, osztrák részről visszatorlásra, sőt szakításra vezet; ha nem, úgy kompromittálja az országot.

Nem gondol vele, hogy minduntalan meghazudtolja maga-magát. Ő, a ki a »Hitel«-ben égető szükségnek tartotta a váltó behozatalát, most, hogy Deák érvére az elszegénye-

dést illetőleg válaszoljon, azt nem a kedvezőtlen mérlegnek, de a váltó intézmény behozatalának tulajdonítja, melyet valóságos salto mortalénak keresztel el.[1]

Ő, a telivér arisztokrata, a hitbizományok embere, oda jut, hogy a Deák által konstatált eladósodás és annak veszélyeivel szemben, a szélső demokráczia, mint a legridegebb kapitalizmus és kozmopolitizmus tanait hangoztatja.[2] Azt válaszolja ugyanis, hogy nem lát benne szerencsétlenséget, ha a mágnás családok birtokai adósság miatt más kézbe mennek át, a föld azért mégis megmarad, sőt esetleg jobban is értékesíttetik.

A végén még egyszer aposztrofálja a haza bölcsét. »Barátom, Deák, ismétlem: ön az, kiben minden tehetség összpontosul és ily módon oly pártnak tudhat élére állani, mely hazánkat minden bajából, temérdek önmegtagadás, munka és állhatatossággal ugyan, de végre biztosan kivezetheti. Mennyiségileg talán fog ön tisztelőkben veszíteni, de a minőség azt kipótolandja. Ön azon egyedüli személyiség, ki a kedélyeket részint buzdítva, részint csillapítva, a mostanság szétágazó hazai erőket oly vágásba hozhatja, mely üdvösséghez vezet, mert hiszen ön minden irányban bizalmat gerjeszt, a mi oly isteni adomány, melyet a haza javára ki kell használnia. És most Isten áldja önt, és ha ezen eszméktől nem idegen, legyen meggyőződve, hogy hivebb és elszántabb apródja nálamnál nem lehet.«

Szó szerint közlöm, habár kissé rövidítve, ez ünnepélyes felhivást, főleg azon szempontból, hogy teljes jóhiszemüségét ez alkalommal is éppen úgy hangsúlyozhassam, mint hogy rámutassak sarkalatos tévedéseire, melyek igazolják felfogásom helyességét, ebben az esetben is tényekkel mutatva ki, hogy a politikai vezérletre jogczime csakugyan nem volt.

Nem is lehet csodálkozni azon, hogy ily eljárás mellett nézeteivel zöld ágra jutni nem tudott. Az ő egész elmélete, még ha a szubjektiv vonatkozásoktól el is tekintünk, t. i. hol csillapítani, hol buzdítani, egyszer ellenzékeskedni, egyszer kormányt támogatni: oly ugrándozó, ötletszerü magatartást

[1] Lásd: Hirlapi czikkek, II. kötet 575. lap.

[2] Ugyanott, XIV. czikk 572. lap.

vont maga után, melyet oly egyenes, egészséges észjárásu közvélemény, mint a milyen akkor a hazai volt, be nem tudott venni. Nemcsak hogy az történt meg vele, a mi politikusnak legnagyobb szerencsétlensége, hogy folytonosan félreértetett, de csakugyan népszerüsége teljesen eltünt, minden cselekedete annak koporsójába egyik szeget a másik után ütötte be, a mi indulatosságát csak fokozta.[1] Ennek tetőpontját azonban még mindig nem érte el.

A kormány taktikájához az is tartozott, a védegyleti mozgalomnak veszett hirét költeni. Urbi et orbi, Ausztriában mint külföldön, minden sugalmazott penna hirdette, hogy a védegyleti mozgalom fiaszkóval végződik, szomoru és szégyenítő bukásnak néz eléje.

A bagoly-huhogatás azonban legalább Németországban hitelre nem talált. A védegyletnek hatalmas szószólója akadt List Frigyes személyében, ki a magyar vállalatot saját gyermekének tekintette és azt szárnyai alá vette. Hirlapi organuma, a »Zollvereinsblatt«-ban irt róla egy meleg hangon tartott czikket, melyet a »Hetilap« át is vett.[2] A czikk tulajdonképpen egy ebéd leirását tartalmazza, melyet tiszteletére Batthyány Kázmér adott és melyben a legkiválóbb politikai személyiségek vettek részt. Pohárköszöntőkben nem volt hiány. List is felszólalt, még pedig nagy arányu beszédet mondott, melyben a védegyletre és több rokon kérdésekre is kiterjeszkedett.

Mint minden alkalommal, úgy ekkor is német hazafi minőségében legnagyobb rokonszenvét tanusítja a nemes magyar nemzet iránt, mely saját hazájában az őt megillető vezérszerepet átveszi, mert arra egyedül hivatott. Üdvözli a védegyleti mozgalmat, mely nem izolált tünet, de maga után vonja a politikai reformok egész sorozatát, mert polgári osztály, valamint a földnek és munkának szabadsága nélkül virágzó gyáripart teremteni nem lehet.

Tagadja, hogy a védegylet az Ausztriával való kapcsolat megbontását vonná maga után, miután a két állam a viszonyos egymásra szorulás erős kötelékével, sőt még

[1] *Pulszky:* Életem és korom, I. kötet 254. lap.
[2] Lásd 1846. márczius 17-iki szám.

inkább a kölcsönös egymásnak használás erősebb lánczával elválaszthatlanul össze van csatolva. Ezt politikai tüntetések meg nem bonthatják, annyival kevésbbé, miután ez magyar részről nem is czéloztatik. Közgazdasági szempontból véve a dolgot, nem hiszi, hogy Magyarország műipari fejlődése hátrányos volna Ausztriára nézve, miután azon versenynek, mely hazánk fejlődéséből származik, amazt is emelnie kell. A fogyasztási képesség szaporultával természetesen az illető piaczok felvételi képessége is növekedik. Éppen ezért a kormánynak pártolni kellene a védegylet ügyét. Érdeke azt kivánná, hogy a nemzeti párttal kezet fogva haladjon. Poharat emelt a védegylet sikereért és a magyar és német nemzet közötti testvéries érzelmekeért.

De Gerandónak is volt alkalma a védegyletről nyilatkozni, melyet teljes kifejlésében látott és megfigyelt.[1] Ő a védegylet czélját abban látta, hogy a magyar nemzet megunta azt az állapotot, hogy az osztrák közgazdaság- és iparnak robotoljon és ettől mentesülni akart. Mikor a dolog megkezdődött és a védegylet emberei számot vetettek a helyzettel, belátták, hogy az ország ipar dolgában csakugyan nagyon hátra van. A magyar társadalom, mely a jobb és finomabb osztrák czikkekhez volt szokva, eleinte nélkülözéseknek tette ki magát, csakhogy a mozgalom sikerüljön. Az ország első mágnásai szerencséjöknek tartották az ünnepélyeken durva gácsi posztóruhában megjelenni, éppen úgy, mint a főrangu nők is oly kelméket öltöttek magukra, melyek alig különböztek az alsó néposztályok viseletétől. A legrövidebb idő alatt fényes eredmények érettek el. Gyárak keletkeztek, melyek gyártmányai mind jobbak lettek és nagy kelendőségnek örvendettek. Különösen nagy volt az eredmény a közszellem fokozására nézve. A nemzet megtanulta ebből, hogy mire képes, ha akarata erős és elhatározásához hű marad. De felkeltetett, még pedig nagy mértékben, a külföld figyelme is. A hogy a jól értesült szerző irja, franczia és angol tőkepénzesek hazánkra fordították figyelmöket, hol megtalálták mindazt, a mi Ausztriában hiányzott. Ő nem tartotta

[1] De l'esprit public en Hongrie, 441. lap.

lehetetlennek, hogy az ország legközelebb kereskedelmi szerződéseket fog a külállamokkal kötni és a gazdasági önállás olyannyira erősödni fog, hogy az politikai tekintetben is meg fogja teremni gyümölcseit.

A szellemes franczia tényleg rájött arra, a mit a védegyleti mozgalom kiugró pontjának lehetett tekinteni. Ez pedig azon nagy tanulságban rejlett, hogy mit lehet elérni, ha czéltudatos akarat vezérli egy lelkes közvélemény lépteit.

A leczkének meg is volt a hatása úgy Kossuthra mint a közvéleményre nézve. Mindketten meg tanulták ösmerni, hogy mi lakozik bennök. Kossuth tényleg egyik szigorlatot a másik után a legnagyobb sikerrel tette le. Először a képesítőt, mint ujságiró a szellemi irányítás terén, továbbá a második szigorlatot, melyben a nemzeti erők mozgósításában való jártassága tünik ki. Hátra volt még a harmadik: a politikai vezetés a törvényhozás kebelében.

És ez annál nagyobb fontossággal bírt, mert hiszen a nemzet életének nem létezett olyan területe, melyen ne kellett volna fájdalommal konstatálni azt a nap nap után nagyobbodó szakadást, mely a nemzet és kormánya között tátongott. Ebben a tekintetben a védegyleti mozgalom revelláczió számba ment, miután kisült, hogy a Széchenyi által neutrálisnak tekintett anyagi kérdések is éppen olyan mostoha elbánásban részesültek a mérvadó körök részéről, mint a politikai reformok kényes és csiklandós problemái. Kossuth azon két tétele, hogy a nemzet nem kegyelmet kér, de jogot követel, valamint nemcsak a nélkületek, de az ellenetek való akczió: lett a közvéleménynek mind inkább hangoztatott jelmondata.

A mi azután a húrokat egészen a szétpattanásig feszítette és a helyzetet mind élesebbé és válságosabbá tette, az abban jelentkezett, hogy az ellenzék legeszményibb természetü akcziója is szemben találta magát a kormányzat tisztán hatalmi jellegü ellenakcziójával, mely voltaképpen a reform czége alatt az ellenzéki törekvésekre akart halálos csapást mérni. A dolognak különleges volta abban jelentkezett, hogy mind a két akczió a helyzet tarthatlanságából indult ki. Sőt ezen különlegesség egész a pikanteriáig fokozódott az által,

hogy a mit Kossuthnál rombolási czélzatnak tekintettek, az egészen al pari állott Metternich kanczellárról is, mert annál lesujtóbb birálatot Kossuth sem szolgáltathatott. Éppen úgy nem szolgáltatta, mint a hogy a parlamentáris rendszer behozatalának szükségét az adott viszonyok között jobban megindokolni nem lehet, mint a hogy azt ő cselekedte. Többszörösen hivatkoztam már Metternich nézeteire, munkálataira. Itt az ideje, hogy azokat tüzetesen ösmertessem. Annyival inkább, mert ezen munkálat nagy befolyást gyakorolt azon kormányzati akczióra, melynek első ténye az adminisztrátori rendszer életbeléptetése volt. Ez volt egyszersmind a harczi riadó, mely az ellenzéket élet-halálharczra hivta fel.

III.

Metternich munkálatának, melyet most ösmertetni fogok, értékéről úgy Szögyényi,[1] mint István főherczeg[2] a legnagyobb elösmeréssel nyilatkozik. Dicséri felfogásának tárgyilagosságát, helyességét, a viszonyok ösmeretét, valamint azon előrelátást, melyet a későbbi események igazoltak.

A mi művének genezisét illeti, alig lehet kétség az iránt, hogy Dessewffy Aurél informáczióinak valamint behatásának sokat köszönhetett. Ösmeretes, hogy Metternich és Dessewffy között szoros összeköttetés állott fenn, és hogy az ősz, tapasztalt államférfi a fiatal, lángeszü magyar politikus iránt a legnagyobb rokonszenvet érezte, őt nagy dolgokra szánta. Kovács Lajos,[3] ki, mint már említém, Széchenyinek legmeghittebb embere volt és így alapos értesüléssel birt mindenről, beszél egy emlékiratról, melyet Dessewffy a kanczellárnak átadott. Ferenczy József[4] lelkiösmeretes művében, melyet az előbbinek szentelt, közöl egy dolgozatot, mely ilynemü jelleggel bir és melyet kormányzati programmnak lehet tekinteni. De bár ez sok helyes dolgot tartalmaz, mégis nélkülözi

[1] Emlékiratai, 26. lap.
[2] Stefan Viktor Erzherzog von Österreich, 189. lap.
[3] Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve, 66. lap.
[4] Gróf Dessewffy Aurél összes művei, 201. lap.

azon pragmatikus felfogást, mely Metternichnek azonnal közlendő nézeteiben kifejezésre talált. És ennek megvolt a maga természetes magyarázata. A kormányférfiak és azoknak hivei nem birtak azon magas látkörrel, melyből Metternich tekintette az ügyeket. Viszont a magyar ellenzék tagjai sem szerezhettek meg magoknak a gyakorlati kormányzat terén oly alapos ösmereteket, mint egy olyan vezérlő miniszter, a ki egész életén keresztül állami szolgálatban állott és minden nagy európai kérdés elintézésében vagy befolyt vagy annak közvetlen szemlélője volt. De bármint legyen is, annyi bizonyos, hogy azon tény előtt szemet hunyni nem lehet, hogy azon egyén, kit a XIX-dik század egyetlen osztrák államférfiának lehet tekinteni és a ki, mint mondani szokták, az összbirodalom, valamint a kormányzat szempontjából tekinti a megoldandó problemákat, ugyanazon következtetésekre jutott mint a magyar ellenzék tagjai, a kik viszont a magyar államiság és szabadelvü haladás álláspontján állanak. A mi egyszerüen azt jelentette, hogy az összhangot a kettő között megtalálni nem tartozott a politikai lehetetlenségek közé.

Azon okmányok, melyek Metternich nézeteit tartalmazzák, három darabból állanak. Az első a nyelvkérdésre vonatkozik,[1] mely 1843. november havában iratott. A másik egész általánosságban a magyar állapotokra vonatkozik[2] és 1844. év végén keletkezett. És végre egy emlékirat József nádorispánhoz 1844. május 9-ről, mely az imént említett iratokban nem foglaltatik, de megolvasható Horváthnál,[3] kinek kezeibe a 48-iki események folytán jutott. Azért hagyom ezt utoljára, mert míg az előbbi általánosságban mozog, az utóbbi mintegy a gyakorlati alkalmazást tartalmazza. A nyelvkérdésre vonatkozó iratot nem szükséges külön ismertetni, miután annak lényeges részei a másik kettőben úgy is bennfoglaltatnak.

Metternich azon konstatáláson kezdi, hogy Magyarország már a forradalom előcsarnokába jutott. A régi rend

[1] *Metternich:* Nachgelassene Papiere, VI. kötet 473. lap.
[2] Idézett munka, VII. kötet 51. lap.
[3] Huszonöt év, II. kötet 27. lap.

összeomlófélben van, az uj még nem lépett életbe. Az átalakítás szüksége áthatotta magát a koronát is, és igen helyesen arra határozta magát, hogy ez az alkotmány alapján és nem hatalmi szóval fog történni. És ez helyes is, hazánkban az alkotmány meg nem hamisított felfogásából kell kiindulni. A korona jogai azok, melyek érvényesítendők, még pedig az arra alkalmas eszközök felhasználásával.

Találkoznak oly egyének, kik attól tartanak, hogy az alkotmány erőteljesebb életműködése ezt képviseleti jelleggel fogja felruházni, míg a magyar ellenzék éppen ezen átalakulásra törekszik. Mindkét felfogás téves, mert Magyarország alkotmánya már is bir ezen jelleggel, a mi megvan, annak nem szükséges jönnie. Metternich itt igen helyesen különböztet meg rendi és képviseleti alkotmányok között. Rendi alkotmányok voltak például Németországban, a hol a rendeknek igen korlátolt jogosítványaik voltak. Egész más természetü a magyar alkotmány, melynek analogiája az angollal feltünő, a hol az egész törvényhozási matéria meg van osztva korona és nemzet között, habár a korona igen jelentékeny felségjogokkal bir és szuverénsége alapvető természetü.

Hiu kisérlet lenne ezek szerint a kormány részéről a képviseleti rendszer behozatala ellen küzdeni, hanem igen is meg kell akadályozni azt, hogy a demagogia legyen azon tényező, mely tért foglaljon és felülkerekedjék. A képviseleti rendszer egyik követelménye a formák biztossága, szilárdsága. Ez azonban Magyarországon nem létezik, különösen az országgyülés tárgyalási rendje az, mely folytonos ingadozásoknak van alávetve. A főbaj az, hogy a kormány nem tud vezetni és mindkét országrészszel, Erdélylyel úgy mint Magyarországgal szemben a negáczió álláspontján áll. Ez pedig téves álláspont, melylyel szakítani kell; rá kell lépni a kormánynak és koronának a vezetés és pozitiv irányítás területére. Hogy miképpen történjék ez, azt fejtegeti azon előterjesztés, melyet a nádorispánhoz intézett és melynek főbb pontjait a következőképpen adom vissza.

Ezen előterjesztésben Metternich mindenekelőtt konstatálja, hogy az ország viszonyait fel kell éleszteni. A közállapotokat a megállapodottságból, a pangásból ki kell ragadni,

mely okvetetlenül a hátramaradással egyértelmű. Régi igazság, hogy a ki nem megy előre, az visszamarad. A hátramaradás oka pedig, hogy a török hódoltság után sem állott a kormányzat feladatának magaslatán. A mióta ő befolyt az ügyek intézésébe, mindig nógatta az illetékes tényezőket, hogy végre tegyenek már valamit a fejlődés érdekében. Nem annyira Ferencz császáron mult a dolog, hanem azon, hogy megfelelő egyéneket nem kaptak.

A főhiba azonban mégis a rendszerben állott, mert itt két elem állott egymással harczban, *a magyar alkotmányos és a német kényuralmi.* Ennek következtében a kormány elvesztette erkölcsi erejét, a mi természetesen a nyilvános élet megbénításához vezet. Ezen bénitáshoz hozzájárul a hatalmi tényezőkben az összhang hiánya. A korona akcziójában formaságok által gátoltatik. Különben is minden országgyülés egy-egy oly eszközt ragadt el a koronától, mely a kormányképességhez szükséges volt. Azonkivül a felső tábla az alsó tábla által, ez viszont a megyék által van korlátozva. A helyzet olyan, hogy az teljesen ki van zárva, miszerint a kormány az alsóházban többséget szerezzen, már pedig képviseleti rendszer mellett egy kormány fenn nem állhat, ha megbizható többsége nincs.

Itt segélyre van szükség, melynek pedig felülről kell jönnie. Ha pedig az onnan nem jön, akkor az országnak nincs más utja mint a forradalom. A segély eszközei közül első helyre sorozza azt, hogy a kormány az alsó táblán többséget szerezzen. Erre minden esetre azzal kell törekedni, hogy a megyék vezérlete más kezekbe jöjjön. Természetes, hogy a többség maga nem elegendő, hanem azt irányítani, vezetni is kell tudni. Ez idáig nem történt és azért két irányban van reformra szükség, felhasználásával azon tapasztalatoknak, melyek minden képviseleti rendszerrel biró országban — legyen az köztársaság vagy monarkhia — beváltak.

Az egyik reform abból állana, hogy a száraz, csupasz királyi előadások helyett, melyek a teendőket egyszerüen felsorolják, a király teljesen kész törvényjavaslatokat terjeszszen az országgyülés elé. Az országgyülés ezeket megvitatja, elfogadja, módosítja vagy visszaveti, a mint az az ösmert parla-

mentáris eljárás folyománya. Mindegyik tábla külön bizottságokat küldene ki, és itt jelentkeznék a reform másik része, hogy t. i. a kormány biztosok által képviseltetné magát, kiknek feladata lenne a törvényjavaslatokat védeni, magyarázni, nemcsak az illető bizottsági, de egyszersmind az országos ülésekben is.

Ezekben látja a mentséget, melyet hosszú pályájának tanulságai és tapasztalatai gyanánt, annak alkonyán mint végső kötelességet teljesít. Meg kell mondania az igazat azoknak, kik a hatalom oly eszközeivel rendelkeznek, melyek neki osztályrészül nem jutottak.

Tökéletesen igaza van az érdemes Horváth Mihálynak abban, midőn azt mondja, hogy ezen levélhez nem kell kommentár. Valamint hogy nem létezett kormány az egész művelt Európában, mely ha csak bizalmas levélben is ily vallomásokat tett volna a maga eljárásáról. A mulasztások és vétkes cselekvések minő összegének kellett felhalmozódni, hogy egy vezető miniszter maga is beösmerje, hogy az ország előtt nincs más menekvés, ha segély nem jön, mint a forradalom utja.

Nagyon érdekes kiegészítés gyanánt szolgál ehhez Wirkner véleménye. Wirkner ugyanis, ki, igaz, nem birt valami magas állással és látkörrel, de értelmes egyéniségnek tekinthető, a mint hogy közeli szemléletből úgy is ösmerte a viszonyokat mint kevés ember, hasonlóképpen szerkesztett egy emlékiratot Metternich számára, melyben elmondja a bajok keletkeztét.[1] Ő a bajok forrását hármas indokból származtatja. A köznemesség fellépését és a közügyekben való részvétét a vármegyékben, az alsó táblán a személyenkinti szavazás behozatalát és hogy a főrendeknél Széchenyi elkezdett magyarul beszélni. Az ezen tényekből kifolyó következmények lassankint minden tényezőt, országgyülést, kormányt, megyét állásukból kiforgattak, úgy hogy egyik sem működik czélszerüen.

József nádorispán[2] egy válaszban, melyet a kanczellárhoz intézett, csatlakozik ennek nézetéhez, sőt azokat meg is

[1] Élményeim, 142. lap.

[2] *Horváth,* II. kötet 281. lap.

toldja néhány életrevaló eszmével, melyek határozottan ellenzéki szellemben voltak tartva. Azt követeli egyebek között, hogy az országgyülés elé terjesztendő törvényjavaslatok oly egyénekre bizassanak, kik az alkotmányban jártasak, az ország viszonyainak és szellemének, sőt még előítéleteinek ösmeretével birnak. Azon törvényjavaslatok tartalma pedig olynemű legyen, hogy az országnak bizalmát a kormány atyai szándéka iránt öregbítse.

Majláth György, az országbiró, ki az országnak egyik legnagyobb közjogi és kormányzati tekintélye volt, szintén dolgozott ki egy nagyszabásu munkálatot,[1] melyről már előbb tettem említést. Ebben sorra veszi az ország egész kormányzati szerkezetét és kimutatja mindegyiknek fogyatkozásait. Különösen sokat foglalkozik a megyei rendszer hiányaival s azok orvoslási módozataival, mivel főleg a kormánybefolyás és ellenőrzés követelményeinek kiván eleget tenni. Azon intézkedéseknek, melyek az adminisztrátori rendszer firmája alatt lőnek ösmeretesek, képe főbb vonásaiban már itt látható.

A nagytudományu volt országbiró, Cziráky Antal Mózes is tett reá észrevételeket, melyek azonban, fájdalom, nem hozattak nyilvánosságra. Szögyényi [2] idéz belőle egy jellemző részletet, mely így hangzik: »Ha árviz fenyegeti a mezőt, még annak megindulása előtt töltésekről kell gondoskodni. Ha ma nem gondolunk vele, holnap már elkésünk. Magyarországot izgatott szenvedélyek, a demokrata láz korbácsolta pártszenvedély vad vize mossa alá. Lázadnak a tekintély ellen és minden módon a királyi jogok megszorítására és gyengítésére törekszenek. Venit summa dies et ineluctabile tempus. Közel az itéletnek napja és üt a kikerülhetlen óra. Az erős, bölcs kormánynak, addig míg ráér, teljes erővel kell jogai védelmére gondolni.«

Nem hihető, hogy az udvari körök, Lajos főherczeg à la tête, így fogták fel a helyzetet. Ők tisztán tatarozási műveletnek tekintették a dolgot, úgy hogy ilyetén képpen az egész

[1] Részletei *Ballaginál*: Millenáris történet, IX. kötet 626. lap.

[2] Emlékirataim, 26. lap.

egy bizonyos benső ellentmondásban leledzett, mely annak kivitelét akkor, megitélését pedig jelenleg annyira megnehezíti. Egyszerüen azért, mert a jelzett dualizmus hatása konkret és egymásnak ellentmondó következményekben jelentkezett. Csakis ezen ellentmondás folytán jöhetett létre azon csodálatos jelenség, hogy akkor, mikor a kormány, éppen úgy mint a szabadelvü közvélemény, reformálni kivánja az alkotmányt, mikor amaz ezen a téren versenyre kél az utóbbival, akkor ezen két tényező nem egy uton halad, nem egy czélra törekszik. Kossuth hires meghatározása, hogy t. i. a konzervativek is haladni akarnak, meg mi is; csakhogy a kiindulási pontot Pozsonyból, az országgyülés szinhelyéről véve, ők Bécs, mi pedig Pest felé, ily módon nem képezi teljesen a helyzet szignaturáját. Ennek csak egy oly meghatározás, illetve kép felel meg, mely a kormány és a nemzet akczióját két vasuti vonat vágtatásához hasonlítja. Csakhogy ezek nem párhuzamosan, de egymással szembe rohannak, még pedig szédületes gyorsasággal haladva. A néző közönség visszafojtott lélekzettel tekint reájok, várva, hogy a kikerülhetlen összeütközés mikor fog bekövetkezni. Ez menthetetlenül be is következik. Mint látni fogjuk, az 1847-iki országgyülésen már a kormánykörök nem láttak más megoldást, mint az országgyülés feloszlatását, azaz tulajdonképpen az államcsinyt, ha egy váratlan földindulásszerü esemény, az egész létező alapot szétrobbantva, nem teremt uj viszonyokat, és még így is kevés idő mulva fokozott erővel fog megtörténni az összeütközés.

IV.

Átolvasva az irottakat, önkéntelenül eszembe jutott a történelem egyik atyamesterének, Rankenak egy mély értelmü mondása, melyet hol irt meg, arra már nem emlékezem, de azért jelentőségénél fogva megmaradt emlékezetemben.

Azt mondja egy helyt, hogy nem mindig vakság vagy tudatlanság az, a mi az embereket és nemzeteket megrontja. Megtörténik nem egyszer, hogy látják a romlást, mely előttök áll, de van bennök egy bizonyos ösztönszerü hajtó erő, mely

tovább üzi őket a megindult lejtőn, míg csak a végzetes ponthoz el nem érkeznek.

Ha azon helyes felfogások és törekvések, melyeket az előbbi fejezetben vázoltam, ily szomoru véget értek, az kétségtelen ily természetü indokra vezethető vissza, melyben Ferencz császár szelleme, Lajos főherczeg személyében képviselve, kisértett. Tény, hogy a keresztülvitel módozatai egészen ellenkező eredményt értek el mint az, mely Metternich szemei előtt lebegett. Ezekről kell tehát szólnom, melyek nem egy figyelemreméltó jelenséget fognak feltüntetni.

A személyes részre vonatkozólag egy igen illetékes egyéniség, Szögyényi [1] elmondja, hogy az egész kormányzati gépezetnek — kanczellária, helytartótanács és főispáni kar, *in capite et membris* — uj erőkkel való helyettesítése elodázhatlan szükségként mutatkozott. Teljesen tarthatlanná vált a főkanczellár, Majláth Antal állása, ki, a mint Szögyényi igen jellemzőn előadja,[2] a pessimizmus egy nemével nézte a közdolgok menetét és úgy a központi kormány tetteit, mint az ország magatartását gúnyoros modorban keserü élczekkel szerette ostorozni, de semmit sem tett a czél érdekében. A kormány tevékenyebb barátainak unszolása csak szánakozó mosolyt csalt ajkaira.

A vége az lett, hogy menesztetett, habár bizonyos kíméleltel, a mennyiben előzetesen helyét Apponyi György csak is alkanczellári minőségben foglalta el, míg Jósika hasonló állásban az erdélyi kanczelláriának állott élére.

Metternichné, ki férjének legtitkosabb gondolatát ösmerte és a ki a maga módja szerint meleg érdekkel és résztvéttel viseltetett nemzete sorsa iránt, elmondja naplójában,[3] hogy Apponyi és Jósika kinevezése számtalan nehézséggel járt és hogy mennyire elütött a bevett szokásoktól, melyeknek, illetve az úgynevezett »Zopf«-nak annyiban eleget kellett tenni, a mennyiben számukra a kanczellária vezetésének formai jellege meg nem adatott. Oly mozzanat, mely Wirkner sze-

[1] Emlékirataim, 25. lap.
[2] Idézett munka, 17. lap.
[3] Hinterlassene Schriften, VII. kötet 17. lap.

szerint már azért is hátrányokkal járt, mert ab ovo számukra a szükséges tekintélyt nem adta meg és alkalmat adott a kormánypárt egyes makacskodó elemeinek az ellenzékiségre, mit természetesen a menesztett Majláth Antal emboreivel élesztett is. Az interregnum megszüntével Szögyény lépett az alkanczellári állásra, melyet a maga részéről nagy értelmességgel és tapintattal töltött be.

A személyváltozások egyik legfontosabbika Széchenyi Istvánnak helytartanácsossá való kinevezéséből állott. Az ő számára ott egy külön közlekedési osztályt szerveztek. Ez utóbbi kinevezés annyiban birt politikai jelentőséggel, a mennyiben, mint ő maga már régebben állítá, teljesen a kormány táborába ment át,[1] azonban függetlenségének teljes megóvása mellett.[2] Az eredmény az volt, a mint később meglátjuk, hogy a legnagyobb szenvedélyességgel csinált propagandát az ellenzék ellen és mindent elkövetett, hogy a kormány szekerét a hinárból kihuzza, a mi azonban a teljes megfeneklést megakadályozni nem volt képes.

Áttérek már most arra, a mit az akczió tárgyilagos részének lehet nevezni. Az első, mit meg kell vizsgálni, a stratégia követelménye, mely a programm kérdésével van összeköttetésben. Itt mindjárt konstatálni lehet, hogy ily természetü munkálat nem adatott ki, napvilágot nem látott. Mint Kossuth irja Wesselényihez intézett egyik levelében,[3] a kormányon levő urak mit sem *speczifikáltak.* A legnagyobb baj ebben az esetben az volt, hogy a mit e programmban jónak és üdvösnek lehetett tartani, az elhallgattatott, csak az jutott napvilágra, a mi méltó aggályokat okozott. Úgy hogy ezen körülmény is a többiekkel hozzájárult a lehető legkedvezőtlenebb hangulat előidézéséhez.

Azt hiszem, nem tévedek, mikor azt mondom, hogy ha ebből a szempontból kiindulva például közzététetik Metternich emlékirata, valamint azon törvényjavaslatok tartalma, melyek tényleg a kormány által az 1847-iki országgyülésre

[1] *Falk:* Széchenyi és kora, 156. lap.
[2] Lásd: Naplói, 467. lap,
[3] Századunk folyóirat, 1902. januári szám.

benyujtattak, továbbá ha azon taktikai hibák elmaradnak, melyek bekövetkeztek és melyeket később fogok ösmertetni, akkor talán lecsillapult volna a közvélemény azon ádáz haragja, mely az Apponyi kormány kinevezése után kitört és kreszczendo ment, úgy hogy annak nyilvánulásait már csak egy hajszál választotta el a forradalomtól.

Habár így sem kell elfelejteni azt a körülményt, hogy, éppen az említett hagyományos udvari politika iránti tekintetből, sok volt a kormány czélzataiban olyan, a mi a közvélemény legerélyesebb tiltakozását vonta maga után.

Wirkner[1] nem is veszi tagadásba, hogy a kormány czélzataiban az összmonarkhiára való tekintet elsőrangu követelmény gyanánt szerepelt, még pedig a kötelékek szorosabbra füzése által. Ezen szorosabbra füzés, igaz, csakis a közgazdasági firma alatt szerepelt, a vámsorompók ledöntése és egy közös vámterület alakulása által, melynek politikai hátterével azonban, mint láttuk, az ellenzék teljesen tisztába jött.

Hozzájárult még a dohányegyedáruság behozatala, mely egyike lett a leghatalmasabb izgató eszközöknek, miután ez a közvélemény előtt, különösen az akkori időben, gyülöletes intézmény volt. Elképzelhetjük, hogy a büszke táblabiróvilág miképpen tekintett a finánczok látogatása elé. Ez úgy figurált mint a vámsorompók megszüntetésének ára, illetve azokért kárpótlás, miután a kincstár belőlök jelentékeny jövedelmet húzott. Talán némi érdekkel bir annak is a megemlítése, hogy Dessewffy Emil azonkivül egy fináncztervet[2] dolgozott ki, mely a bevételek fokozására czélzott és mely szintén a kormány czége alá volt sorozható. Ennek alkatelemeit képezték: egy neme a fejadónak, melyet mindenkinek, nemesnek, nem-nemesnek kellett fizetnie. Szerepelt a földadó is, azonban csak is husz holdon felül. A só árának felemelése. Törvénykezési illeték, valamint egy indirekt adónemnek behozatala, melynek tárgya később lett volna megállapitandó. Ez nem lett volna baj, csakhogy mindez a költségvetési jog figye-

[1] Élményeim, 182. lap.

[2] Budapesti Hiradó, 1847. juniusi számai.

lembevétele nélkül történt, melynek szükségét az ellenzék, így Trefort is a »Pesti Hirlap«-ban hangoztatta.

Különösen hangsúlyoztatott a kormány erejének és befolyásának fokozása, főleg a megyékkel szemben. Ebből foly az alsó táblán egy biztos többségnek szervezése, miután a főrendiház ebben az irányban mi kivánni valót sem hagyott fenn.

Mielőtt rátérnék a taktikára, vagyis azon eszközöknek felsorolására és méltatására, melyekkel az Apponyi-kormány politikáját keresztül akarta vinni, valamint magának ez akcziónak különféle fázisait, hatás és ellenhatás dolgában, ösmertetném, egy rövid felvilágosító észrevételt kivánok közbeszúrni, melynél a politikai aktualitásra való utalás éppen ezen szempontból történik.

Bizonyára örvendetesen jellemző úgy Apponyira, mint politikájára, hogy Horváth Mihály, ki pedig még később is az akkori felkorbácsolt szenvedélyek befolyása alatt állott, nem vonta kétségbe sem hazafias, sem alkotmányos érzelmeit. Mai tudásunk megerősíti felfogását, mert ez megérteti velünk a viszonyoknak hatalmát, mely magatartását irányította. A ki ugyanis a helyzetet a maga egészében elfogulatlanul vizsgálja, abban, mit az ő programmjának lehet nevezni, meg fogja találni az analogiát közte és egy későbbi uralkodó rendszer között, tekintetbe véve természetesen azon különbséget, a mit a személyiségek politikai jelleme létrehozott. Az összbirodalmi érdekek hangsúlyozása, a kormányzati túlhatalom, a választások befolyásolása, a rideg magatartás az ellenzékkel szemben, nem oly jelenségek-e mindezek, melyeket őalatta az ellenzék éppen úgy felpanaszolt, mint a kiegyezés után. A politikai tanulság, mely mindebben különösen megnyilatkozik, a hagyományos osztrák politikában, a kormányképesség ezen conditio sine qua non-jának hatása és eszközeiben található, melyre vonatkozólag az 1848 előtti és utáni korszak csak annyiban tett különbséget, a mennyiben akkoron egyrészt a visszahatás erősebb volt, másrészt a rendi szervezet kormányférfiai jogosan hozhattak fel mentő okokat eljárásuk mellett, míg utóbb a parlamentáris rendszer alapgondolata és követelményei ezeket kizárták. Elég utalni azon egy körülményre, hogy az ancien régime emberei nem hivat-

kozhattak a parlament támogatására, a mi a képviseleti rendszer folyománya és így az ellenállásra szilárd alappal nem rendelkeztek.

De a mint az utókor képes megtalálni a kellő hangulatot a tárgyilagos itélkezés foganatosítására, úgy nem lehet csodálkozni azon, hogy a kortársak erre képesek nem voltak. Ez pedig annak a mozzanatnak számlájára irandó, melyet taktikának nevezhetünk.

Ennél a mozzanatnál ki kell mindenek előtt emelni a kormány embereinek egy alapvető tévedését. Nem látták be azt, hogy egész feladatuk a közvetítés természetével birt és ennek folytán erre a térre kellett volna lépniök annyival inkább, miután oly emberrel állottak szemben mint Deák Ferencz, kinek nemcsak személyisége, de már az előbbi országgyülésen való szereplése erre nézve annyi kedvező előjelt nyujtott. E helyett a kormány, bár nem is volt parlamentáris, mégis hatalmi szóval többséget akart magának szerezni.

Igaz, hogy ez a parlamentáris eszme térfoglalását jelentette, azonban csakugyan a helyzet félreösmeréséből származott, miután nem vették észre, hogy az adott viszonyok közt az egyedül helyes eljárás nem az ellenzék legyőzése, leverése, de annak meggyőzése, kapaczitácziója volt, a mi csakugyan nem tartozott a lehetetlenségek közé. Nem vették észre, hogy mihelyt a kormány pártkormány lesz, az ellenzék is vele szembe erre az álláspontra fog helyezkedni, a mint ez azután az adminisztrátori kérdésben meg is történt, a helyzet teljesen élére állíttatván. A kormány tehát többséget akart, melynek kulcsa a megyékben volt található. Ezek tudvalevőleg a felsőség hatása alól magokat teljesen emanczipálták. A kormány ott csak egy közeggel rendelkezett: ez a főispán volt. Az a hatáskör, melylyel nálunk az államhatalom eredetileg rendelkezett és mely hivatva volt a kormány álláspontjának érvényesítésére, lassacskán elkallódott és százados jogfejlődés alapján átháramlott a megyére. A főispánság egyszerü méltósággá vált, melyet nagy urak, országos főhivatalnokok töltöttek be, kik nem laktak a megyében, csak is a beiktatás vagy tisztujítás alkalmával jöttek oda, mely alkalommal nagy ünneplések tárgyai voltak. Funkcziójuk mind-

össze abból állott, hogy kimondották a választások eredményét vagy azon végzéseket, melyeket a vármegye közönsége, tőlük nem befolyásolva, teljesen függetlenül hozott.

A főispáni intézményes hatáskör úgy, a hogy az jelenben ösmeretes és szemeink előtt működik, ujabb kiadása és találó másolata az adminisztrátori rendszernek. Ez az elnevezés onnan származott, hogy sokan a főispánok közül nem akartak kötélnek állani, másrészt pedig országos állásuknál fogva elmozdítani még sem igen lehetvén őket, főispáni helyetteseket kaptak a megyék (ez intézkedés kivételképpen előbb is megesett), kik a reájok ruházott teendőket ellátták. A kinevezés meglehetős nagy mértékben történt, mindjárt kezdetben harmincz megyefőnökség töltetett be ilyformán. A tömeges kinevezés, mint a hogy ma szokták mondani, óriási szenzácziót csinált. Ennek Széchenyi ily módon adott kifejezést: hogyha az ember a mezőn egy nyulat lát, nem tünik fel, de ha egyszerre harmincz ötlik szemébe, bizony elcsodálkozik rajta.[1]

A végczél természetesen, mint előbb mondtam, az volt, hogy a kormány az országgyülésen többséget szerezzen. Ebből a czélból folyt a megye kormányzata és hatósága kézrekerítésének szüksége. Az uj közegnek erre a czélra kellett minden törekvését összpontosítani, állandóan a megyében kellett lakni és az ügyek vezetését kézbe venni: a megyegyüléseken, sőt a törvényszéken elnökölni, az alispán helyett az iratokat, levelezéseket átvenni, a megye pecsétje felett rendelkezni, a kormányzatot vezetni, felügyelni, körutazásokat tenni, társadalmilag is hatni, nyilt házat tartani, a kipróbált eszközökkel hiveket toborzani s ily módon az egész ellenzéket kiakolbolítani. Ez volt azon feladat, mely az adminisztrátoroknak osztályrészül jutott. Különben egyes főispánok is részt vettek a hajszában. Horváth[2] említi, hogy volt olyan, ki eldicsekedett, hogy kész a zsebébe nyúlni és így három megyének a voksát tartja a markában.

A viszonyt, mely őket a kormányhoz füzte, fizetésök és annak származási helye legjobban elárulta. Míg a főispán-

[1] *Fiáth:* Életem, II. kötet 70. lap.
[2] Idézett munka, II. kötet 452. lap.

nak dijazása kétezer forintra rugott, melyet a megyei pénztárból húzott, addig a főispáni helyettesek ennek háromszorosát kapták, még pedig nem a megyei, de állami pénztárból. Oly körülmény, mely még Deák megrovását is maga után vonta, miután ennek következtében a kormánytól való teljes függés lett ez állás feltünő jellemvonása. Társadalmi tekintetben is hátrányossá vált rájok nézve a helyzet. Somsich,[1] a ki tudvalevőleg az 1847-iki országgyülésen a konzervativ párt egyik vezére volt, maga beösmerte, hogy az illetők a középosztályból kiestek, a felsőbbe azonban bejutni nem tudtak.

Az uj adminisztrátorok tevékenysége, kik között a honti és biharmegyei különösen szomoru hirnévre tettek szert, abba a kategoriába tartozik, a mely mai napság a választási atroczitások, basáskodások neve alatt szokott felpanaszoltatni. Valóságos szatira számba ment, hogy őket József nádorispán egy deákul irott előterjesztésében *moderator*oknak nevezi.[2] Velök szemben a panaszkodás, a sérelem általános volt. Az ingerültség ellenök folyton nőtt, ennek egyes részleteire később még visszatérek.

Szintén ebbe a kategoriába tartozott a kormány horvátországi eljárása, mely az ottani helyzetet, különösen magyar szempontból, még jobban elmérgesítette és mely a horvátországi szavazatokat a kormány számára biztosította, a mennyiben az illyr párt magát konzervativnak nevezte és a kormány zászlajára esküdött. Az eljárás lényegét az képezte, hogy a horvát tartománygyülés azon rendezését, mely a magyar érzelmű köznemességet abból kizárta, véglegesítették. Az eljárás annyira nem volt törvényes, hogy Jozipovich a 47-iki országgyülésen kijelentette, hogy az ily módon választott követeket törvényeseknek el nem ösmerheti. Minden esetre ilyformán a magyar állami és nemzeti egység szent ügye helyrepótolhatlan veszteséget szenvedett, a mi később még sokkal végzetesebb fordulatot vett.

Az akczió egyik legfontosabb és nevezetesebb mozzanata a konzervativ- vagy kormánypártnak, még pedig, hogy

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, II. kötet 9. lap.
[2] *Szögyény:* Emlékiratai, I. kötet 170. lap.

István főherczeg [1] kifejezését használjam, klubszerű alakulásából és szervezkedéséből állott.

Ezen klubszerű alakulás egy politikai társaskör, az úgynevezett *Gyülde* alapításából állott, mely a konzervativ elvbarátok számára központot képezett volna és azonkivül hivatva volt a párt czélzatai számára propagandát csinálni, különösen a fővárosi ifjuság között. Ez azonban sehogy sem sikerült. Jól írja Degré Alajos,[2] a ki ennek a fővárosi ifjuságnak egyik kolomposa volt, hogy a klub fényes termei csak úgy kongtak az ürességtől, daczára annak, hogy nagynevű alapítói mindent elkövettek arra, hogy a fiatalságot oda verbuválják, kedveskedtek, nyájaskodtak velök, vendégelték őket stb.

Nagyon jellemző erre vonatkozólag Petőfi lángoló költeménye »A gyülde ifjaihoz«. Egy-két strófát idézek belőle:

A honnak egy igaz zászlója van,
Ezt mi álljuk körül,
S ti elhagyátok a hon zászlóját,
Elhagyhatátok azt, oh ifjak, hűtlenül.

Szégyen, gyalázat, hát az oroszlán
Rókák fészkéhez tér?
Silány rongyot hogy cserélhettetek
A haza szentséges, dicső zászlójáér'?

Nem jó idők . . . a féreg eddig a
Vén fákat rágta csak,
Ti ifjak vagytok, ifjú csemeték
És a férgek már is belétek hulltanak.

A férges fát mi várja? Rothadás,
Ti hát rothadjatok . . . .
Minket levágnak, tüzre tesznek tán,
De lelkünk lesz a láng, mely égbe szállni fog!

El lehet gondolni, hogy az ily költeménynek minő volt a hatása a közvéleményre: az hogy az emberek tartózkodtak oly egyletet támogatni, melyre a rothadás bélyegét rásütötték. Tényleg az egész egylet a legrövidebb idő alatt végelgyengülésben kimult.

[1] Idézett munka, 193. lap.
[2] Visszaemlékezéseim, I. kötet 120. lap.

Az akczió másik része az országos szervezkedésre vonatkozott, melynek alapját egy konzervativ programm kibocsátása alkotta. Oly valami, a mi közéletünkben akkorig ösmeretlen jelenség volt. Kétségtelenül örvendetes ujítás, főleg ha tekintetbe veszszük, hogy kitől származott. Ez csakis az alaki mozzanatra szorítkozott, mert az anyagi sok kivánni valót hagyott hátra. A vezérszerepet itt Szécsen Antal, Vay Miklós, Dessewffy Emil, Majláth György, Somsich Pál vitték és egy programmot dolgoztak ki, mely a pártnak 1846. évi november 12-én tartott gyülésén beterjesztetett és elfogadtatott. Ezen programmnak, melyet Horváthnál in extenso lehet megolvasni, lényege a következőkben fejezhető ki.

A kiindulási pont abból állott, hogy egy alkotmányos nemzet annak alapfeltételét nem nélkülözheti, mely abból áll, hogy az ugyanazon nézetet vallók egy párttá tömörüljenek, mely elveit nyiltan kimondja és azokért férfiasan küzd. Ezen küzdelemben szemben találja magát az ellenzékkel, melytől egy óriási űr választja el, mert az ellenzék törvénytelennek tartja, a mit ők törvényesnek, károsnak, a mit ők üdvösnek, ellenszenvvel viseltetik a kormány iránt, mely az ő bizalmokat birja.

Kötelességöknek tartják az ellenzéknek hadat izenni és azt leszavazni. A párt felveszi a konzervativ nevet, habár teljesen azonosítja magát a kormánynyal. Ezután következnek a reformokat illetőleg általános természetü frázisok, gondosan kerülve oly szabatos meghatározásokat, melyek a reformok kielégítő megoldását helyezték kilátásba. Fájdalom, a hangoztatott reformok elmosódott körvonalakban lettek odaállítva. A mi azok között oly égető fontosságu volt, mint a jogegyenlőség, örökváltság, közös teherviselés, az fel sem említtetett. Éppen oly kevéssé volt szó a kormányfelelősség-, valamint a parlamentáris rendszerről. Itt tehát az az egyoldalu felfogás jutott kifejezésre, hogy míg a konzervativek a kormánypártiság előnyeit mintegy leszámították, annak hátrányait, a bukást, a kisebbségbe kerülést, tehát az ellenzéknek esetleges kormányra jutását egyszerüen mellőzték, arról tudomást nem vettek. Ámbár, ha méltányosak akarunk lenni, nem hallgathatjuk el, hogy ennek elfogadására a legmagasabb körökben

édes-kevés kilátás mutatkozott. De éppen azért kellett volna ildomosan és méltányosan eljárni, nem pedig oly elbizakodott, kihivó hangon, mint a hogy az történt.

Az egész nem szült jó vért. A »Pesti Hirlap« egy hosszú czikksorozatban *Teendőink* czím alatt erősen megbirálta a nyilatkozványt és különösen joggal emelte ki, hogy mily kevés kilátás lehet üdvös reformtevékenységre, mikor a párt zömét éppen azon elemek képezték, melyek elébb minden reformot leszavaztak. A későbbi nádorispán, István főherczeg [1] maga is tapintatlannak és kihivónak találta az eljárást, annyival inkább, miután a nem több mint 200 tagot számláló gyülés nagyobbára tisztviselőkből állott.

Élesebben és drasztikusabban ir erről Kossuth [2] ezen czím alatt »A magyar politikai pártok értelmezése«. Igaz, hogy ezen czikk Deregnyői álnév alatt jelent meg, minő okból, nem tudom, de hogy azt más mint Kossuth nem irhatta, azt minden sora bizonyítja.

A mi a konzervativ alakuló gyülés tárgyát és a résztvevők számát illeti, azt így adja elő, megbizható adatok alapján. Szerinte a gyülésre a kegy- és hivatalosztó méltóságos, nagyságos, excellencziás nevek maszlagával elküldték a meghivókat. És jöve mind, a kinek lába vala. És jövének vala még az aljegyzők a legtávolabb vidékekről, a falusi káplánokkal együtt. Összeszedték a czenzor-kollegiumot, a helytartótanács és kamara egész tisztikarát, a tárnokmestertől a legutolsó konczipistáig, és valának *százhuszonöten.* Annyi verbung után biz' Isten, sovány eredmény.

Élénk szinekkel rajzolja ezután az ország közállapotát, összefoglalva mindama mozzanatokat, melyek az ancien régime bünlajstromát képezik.

Ennek a rendszernek uralma alatt a nemzetnek meg kellett érnie azt, hogy a nép érdekében emelt mérsékelt szellemü felszólalás börtönnel büntettetett. Megtámadtatott a megyék követválasztási joga, meg a salvus conductus, mely a követet védeni van hivatva. Terrorizmus gyakoroltatott

[1] Stefan Viktor Erzherzog von Österreich, 195. lap.
[2] Ellenőr, zsebkönyv.

az ébredő nemzeti szellem ellen. A közvetett adók feletti intézkedési joga az országgyülésnek elkoboztatott. A kormány a vallásszabadságot, ha most már nem sérti is meg egyenesen, de nyugtalanítja untalan. A királyi városok minden helyhatósági önállásból kivetkőzvék. A helytartótanács egyszerüen a bécsi kabinet postájává alacsonyíttatott. Horvátországban a magyar nemzet elleni lázongás folytonosan szíttatik, a magyarbarátok üldöztetnek, a pártos illyr hősök legmagasabb kitüntetésekben részesülnek. A mint Horvátországban a fennálló tartománygyülési rendszer hatalmi csapással megváltozik, úgy ősi megyei szerkezetünk a főispáni helyettesek garázdálkodásával önállásában meginog.

A szellemi téren a népnevelés körüli hatalom a nemzettől elvétetett, a lélekgyilkoló czenzura nemcsak rendszerbe öntetett, de, a mi ennél sokkal rosszabb, titokban adott utasítások által félelmetes hatalommá növekedett. Látni kellett a nemzetnek azt is, hogy a kik a legégetőbb reformkérdések békés győzelmét embervérbe fojtották, elösmerésben, sőt jutalmakban részesültek. A hazai műipar előmozdítására czélzó törekvést megbénították, ellenben a kártékony dohánymonopoliumot a nemzet nyakába akarják varrni. Hazánk érdekei az osztrák érdekeknek mindenben alárendeltetnek, szóval tapasztalnunk kellett, hogy az ország területi épsége, az alkotmány, a nemzetiség, az ország önállása, a törvényhozó hatalom, a kormányszékek, a megyék, városok, az egész ország jogszerü állásában nap nap után ujabban sérelmeket szenved, és hogy csordultig teljék meg a pohár, a jobb jövőnek még csak reményét is elveszik tőlünk, a mennyiben a kormányhatalom éppen azon töredék kezébe kerül, mely még a királyi előterjesztések egy részét is megbuktatta s a nemzetet még abban is megakadályozta, hogy fejlődésének előmozdítását illetőleg az uralkodóval tárgyalásokba bocsátkozzék. Minő állapot az, mikor a nemzettel és királyi szóval való daczolásnak a kormánypártra való jutás lesz a jutalma.

Mindezeknél fogva a nemzet kormányától jót nem várhat; annál kevésbbé a konzervativ párttól. Mit lehet azoktól várni, a kik magokat teljesen azonosítják a fennálló rendszerrel? És mi értelme lehet a konzervatizmusnak más mint a kiváltságos

középkori zagyvalék fentartása, és a reformnak mint a létező állapotnak erősítése. Lehet-e komolyan szó reformról oly pártnál, mely minden reformtörekvését az ellenzéknek le fogja szavazni.«

Úgy vélem, nem szükséges a hatalmasan írt czikknek okoskodását tovább idézni, miután úgy is fogunk még vele találkozni. Így is lehet látni a hatást, melyet a kormánypárti riadó az ellenzék soraiban előidézett. Méltán lehet mondani, hogy az egyszerüen olajat öntött a tűzre.

Az általános hangulat jellemzése czéljából klasszikus tanu gyanánt Eötvös Józsefet lehet idézni. A klasszikusság, személyes értékének megállapítása mellett, abban található, hogy ő az idézendőket a nagy nemzeti hajótörés után írta. Bizonyára dolgozatát akkoron semmi politikai czélzat nem vezérelte. Hozzá a két nagy országos pártot illetőleg a tárgyilagosság minden kellékeivel rendelkezett, sőt nagy oka volt a konzervativeket kimélni, miután velök egy csatarendben harczolt. Az idézendők azon könyvében láttak napvilágot, melyről munkám ezen részének kezdetén szóltam és melynek nagy jelentőségét a történeti méltatás szempontjából tekintve kicsinyelni nem lehet.[1]

Eötvös szerint tehát a helyzet ismérveit közvetlenül az 1848-diki nagy átalakulás előtt a következő mozzanatok képezték.

Alkotmányos szempontból tekintve a dolgokat, teljes volt az ellentét a törvény és tényleges állapotok között. A kormány és annak közegei általános gyűlöletnek tárgyát képezték. Az életnek minden jelentős vonatkozásai kérdésekké váltak. A pártok között végre a legnagyobb elkeseredés uralkodik, olyannyira, hogy csakis egymás leverése látszik a legfontosabb czéljoknak. Annyi bizonyos, hogy soha az ingerültség és elkeseredés a pártok között oly magas hullámokat nem vert, a társaséletre is kiterjedve. Egyik párbaj a másikat érte, még a zsurnalisztika is erre a térre vitte át a polemiát, mint a hogy az Irinyi a »Pesti Hirlap« és Vida a »Budapesti Hiradó« munkatársa között történt. A mit

[1] Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs, 34. lap.

azért kell felemlítenem, mert akkoron szokatlan volt a hirlapi polemiát ily módon befejezni.

Fiáth [1] beszéli, hogy egy alkalommal valami nyilvános helyen megkinálja Kossuth nővérét, Meszlényi Rudolfnét székkel, de ez tőle, a konzervativ pártitól, az udvariasságot nem fogadja el. Kinevezik őt a helytartósághoz tanácsosnak, a mi más alkalommal kitüntetés számba ment és hallania kell azt a megrovást, hogy a kormányt szolgálni gyalázat.

Ez történik Széchenyi Istvánnal is. Fel van jegyezve a következő kedves adoma. Midőn helytartótanácsosi minőségében vezeti a Tisza-szabályozást és Beöthy Ödönt mint kollegát üdvözli, ez sértődve utasítja vissza a czimezést. Mire Széchenyi megnyugtatja, hogy ez nem a politikai magatartásra vonatkozik, de arra, hogy mind a ketten Tiszát reguláznak.

Körülbelül erre lyukad ki Deák figyelmeztetése.[2] Azt mondja ugyanis, hogy esetleg ő és a vele egy nézetben levők megszerzik a kormánynak a többséget és nem tudják megakadályozni, hogy az nagy hatalmát rosszra ne használja. Mire maga Széchenyi bevallja, hogy bizony koczkajátékot űznek. Ilyen az a másik jellemző vonás, melyet hasonlóképpen maga beszél el,[3] hogy egy kedves honi hölgy attól tartván, hogy hivatalba lépése folytán vagy hazáját vagy a kormányt lesz kénytelen megcsalni, azért az Isten irgalmára arra kéri, hogy legalább a haza szent ügyét ne rövidítse meg.

Különösen zokon vette az egészet régi kebelbarátja, Wesselényi. Mint Keménynél olvassuk,[4] ki akkor őt Zsibón meglátogatta, a hova a világtalan, sorsüldözött ember visszavonult, habár a politikai események iránt még mindig a legélénkebb érdeklődést tanusította. Kossuth magasztalása és Széchenyi gyűlölete volt azon két sarkpont, mely körül egész exisztencziájának tengelye forgott. Annyira ragadtatá magát, hogy szenvedélyes kitörések között azt mondta vendégének: »Száradjon el a kéz, mely bármi körülmények között Széchenyi mellett csak egy sort fog is irni.«

[1] Idézett munka, II. kötet 8. lap.
[2] Széchenyi naplói, 472. lap.
[3] Politikai programmtöredék, 166. lap.
[4] Magyar szónokok és államférfiak, 177. lap.

A Programmtöredékek felemlítése Széchenyi ezen könyvének elemzéséhez vezet bennünket. Ebben a legfontosabb mozzanatot azon körülmény képezi, hogy közvetett értelemben ez is a konzervativ akczió egyik alkateleme volt, habár ezt Széchenyi, mint látni fogjuk, tagadta is. A munka, mint általánosan ösmeretes, Kossuth politikai lejáratására, sőt megsemmisítésére volt irányítva, a mi természetesen azon kormány malmára hajtotta volna a vizet, melynek végre Széchenyi is tagja volt.

Ilyképpen tehát a munka több irányban perdöntő bizonyítékot képez. Azt képezi nemcsak a Széchenyi contra Kossuth-féle peres folyamatban, hanem a többiben is, azokban, melyek Széchenyi István politikai programmja és saját személyiségének minősítésére vonatkoznak. Minden esetre sajátszerű világításba helyezi felfogását, hogy akkor, mikor kormányhivatalt vállalt és folytonosan hangoztatta, hogy a kormánytól csak jót lehet várni, hivatalosan annak programmjával egyáltalában nem azonosította magát, habár másrészt, legalább negativ irányban, teljes erővel mellette dolgozott. Fájdalommal kell mondanom, oly módon, melyet a politikai ildom és méltányosság legelemibb követelményeivel összeegyeztetni nem lehet. Elég utalni azon ellentmondásra, hogy éppen ő, a ki untalan gáncsolta Kossuthot, hogy csakis a szenvedélyekre hivatkozik és ily módon zavar elé viszi a nemzetet: rontott ez utóbbinak, eddig még nála sem tapasztalt élesség- és kiméletlenséggel.

Az egész könyvben, daczára nevének és hivatalos jogczimének, egyetlen egy programmszerű tárgyilagos mozzanat sincsen. Annak foglalatja egyszerüen a Széchenyi által a »Kelet népé«-ben megkezdett személyes kontroverzia végirata, illetve vádirata, melyben ellenfelét világos lázítással vádolja, ráadásul ki is szentencziázza, úgy hogy igazán nem marad számára más hátra, mint a *hóhér kötele,* a mi, mint látni fogjuk, közvetve szintén szerepel ezen boldogtalan vitában.

Méltán lehet kérdeni, mi által zudította Kossuth a fergeteget nyakába; mivel érdemelte meg e megrohanást, mely, mint Horváth Mihály találóan megjegyzi, még politikai jellemét is teljesen tönkre akarta silányítani. Röviden már szóltam

a dologról, midőn Széchenyit jellemeztem, itt még annyit kell hozzá tennem, a mennyi a konkrét helyzet alakulására befolyt. Említettem azt is, hogy Kossuthnak a közteherviselés érdekében irott czikkei okozták ezt. Széchenyi maga elmondja, hogy azon két czikk, melyet Kossuth a »Hetilap« 1846-iki 100. és 103-ik számában »Adó és adózunk« czim alatt írt, kényszerítették a támadásra. Már maga azon körülmény, hogy a sajtó-czenzura fennállott és ez mindennek, mi az izgatás szinét magán viselte, a legnagyobb buzgalommal utját állotta, biztosítékot képezett, hogy bujtogató iratok világot ne lássanak. Határozottan ki kell mondani, hogy a czikkeknek semmi ilyen czélzatuk nem volt, sőt ellenkezőleg!

Kossuth az urbéri viszonyok rendezésének szükségéből indult ki, melyet a teendők legfőbbikének tekintett. Világosan kimondotta, hogy ezt magánjogi uton, vagyis földesur és jobbágy közötti szabad egyezkedés utján megoldani nem lehet, csak is közjogi rendezés az, mi czélhoz vezet, még pedig oly formán, hogy az állam veszi a dolgot kezébe[1] és keresztül viszi kárpótlás utján, általános országos megváltás képében. A megoldásnak azt a módját ajánlotta, mely nemcsak nálunk, de Ausztriában is foganatba vétetett. Így ment azután át az adózás kérdésére, melynél a közös teherviselés elvállalása, az adómentesség igazságtalan kiváltságának megszüntetése képezi a földbirtokos nemesség kármentesítésének feltételét.

Nagyon szépen fejti ki, hogy a fontolva haladás elve szerint az adómenteseket csak lassacskán lehet az adófizetéshez szoktatni. Megbukott azzal, hogy úgy a házi adót mint a telekdijat leszavazták. A viszonyok fejlődtek, a helyzet érlelődött közben, ma már nem lehet másképpen segíteni, mint ha minden adó közösen viseltetik, mi ha meg nem történik, a lehető legnagyobb veszélyeknek lesz a nemzet kitéve. Egy szóval a Sybilla könyveinek tanulságos példáját állítja oda intelem gyanánt.

Idézi egyik legkonzervativebb politikusnak, Nagy Pálnak beszédeit, melyek az állapotok tarthatatlanságát magyarázzák. Annyira nem akar mindebből tőkét csinálni az ellenzék szá-

[1] Lásd Hetilap, 60. szám.

mára, hogy kijelenti, miszerint, ha a kormány a kérdés megoldását kézbe veszi, szivvel-lélekkel támogatja azt.

Ez volt dióhéjba szorítva a két czikknek veleje. Lássuk immár Széchenyi replikáját, melynek kiadását a jó öreg Rezeda, a sajtóczenzor, még pedig a saját érdekében, hibáztatta és arról Széchenyit le is beszélte.[1]

A munka azért viseli a czimét, mert miután mindkét párt, a konzervativ mint a szabadelvü, programmot adott, ő is kiván ezzel szolgálni, éppen a miatt, mert egy párthoz sem tartozik. Habár követeli is magának a »*becsületes progressista, ernyedetlen reformer*« titulust.[2]

Különösen hangsúlyozza, hogy természeténél és hajlandóságánál fogva soha sem volt ellenzéki ember, mert a negáczió nem volt annyira inyére mint az alkotás.[3] Tagadja azt, hogy az ellenzék pozitiv alkotásra képes lenne, a mit azzal a példával akar bizonyítani, hogy valaki nem lehet Peel Róbert és Lord Russel egy személyben,[4] kik közül az első a kormány, a másik pedig az ellenzék vezére volt, a mi olyannyira nem talált, hogy mindkét kiváló államférfi éppen ellenzéki minőségükben hangoztatott oly reformokat, melyek később meg is valósultak.

Igaz, annyit beösmer, hogy azt az eredményt, hogy be nem lettünk olvasztva, mégis az ellenzéknek köszönhetjük.[5] De mindjárt hozzáteszi, hogy nem kell azonban felejteni, miszerint azóta fordult a világ. Jelenben a dolgok úgy állanak, hogy az ellenzékiség nemcsak hasznot nem hajt, de az alkotmányt és nemzetet a legnagyobb bajokba sodorja.[6] Hol gyümölcstelen kurucz szellemről, hol betyár viseletről, kupak negédről beszél, mi azon tarthatatlan ellenzéki állapot folyománya volt, mely minden jogczimét elvesztette, miután a kormány felhagyott az alkomány és nemzetiség elleni támadással.[7]

[1] Naplói, 497. lap.
[2] Lásd a Bevezetést.
[3] Idézett munka, 26. lap.
[4] U. ott, 33. lap.
[5] U. ott, 16. lap.
[6] U. ott, 10. lap.
[7] U. ott, 41. lap.

Figyelmezteti a nemzetet, hogy az uralkodóháznak pénz és katona van kezei között, éppen azért a kuruczkodás Heister-féle eredményeket idéz elő, a mi azért lenne kimondhatatlanul szomoru, mert vesztünk nem lenne oly nagyszerű, mint azt Vörösmarty oly édes-keserüen elzengte; de egyszerüen nevetséges, közhahotát előidéző.[1] Kijut a nemzet multjának is. Azt nem vonja tagadásba, hogy kitünő férfiak és kivált vitéz emberek hijával soha sem volt a haza, de oly polgári erény, mely hóditó varázszsal birt, nagy ritkán jelenik meg nemzeti évrajzaink unalmas lapjain. Éppen azért fennmaradásunkat csak is a szerencsés véletlennek, nem pedig elődeink nagy eszének vagy kitünő erényeinek köszönhetjük.[2]

Áttér azután Kossuth úgynevezett izgatására, mely Hora és Kloska-féle jeleneteket fog felidézni.[3] Ez abból származik, mert az urbéri megváltás eszméje a legmagasabbra fogja csigázni a jobbágyok birtokszerzési vágyát, ellenben az adókényszer a nemességben a legerősebb ellenhatást vonja maga után. Az elsőt pozitiv, a másikat negativ hatásnak kereszteli el. Az utóbbinál a kérdés megitélését illetőleg saját magából indul ki, és miután nála a presszió fejességet, megbicsakolást szokott előidézni, Kossuth izgatása hasonló következményekkel fog járni a kiváltságosoknál is.

Ily módon ezen két eszme, mely talán önállóan felemlítve nem csinálna bajt, párosával oda dobva a legnagyobb veszélyt hozza létre, hasonlatosan azon szerek vagy vegytani elemekhez, melyek magokban egészen ártatlanok, de más szerrel vegyítve a legnagyobb erjedést idézik elő, esetleg méreggé változnak.

Így állván a dolog, kötelességének tartja az egész nemzet előtt kitárni, hogy Kossuth politikája nem áldást, de átkot hoz a hazára, ha tovább is járja a *nélkületek, sőt ellenetek*-féle villi-tánczot, izgatva minden nemzetiséget a magyar nemzet ellen, égő kanóczot dobva a szántóvető lakára. Figyelmezteti Kossuthot, gondolja meg a kiábrándulás szörnyű

[1] Idézett munka, 28. lap.
[2] U. ott, 57. lap.
[3] U. ott, 120. lap.

érzetét, ha majdan rá fog arra jönni, hogy mikor állambölcsességgel hitte magát elteltnek, csak önhittség és képzelgés vett rajta erőt. Vagy midőn próféta messiásként vélt szerepelhetni, semmit sem látott előre, de zugprókátor módjára csak felizgatta a nemzetet és bajt hozott nyakára. Szabadság terjesztése helyett szolgaságba juttatja a hazát, melynek intézményeit nem rendezte, csak összezavarta. Csalatkozni fog azon révedezésében is, hogy legalább kötelességét teljesítette, mert idétlenségek elkövetése korántsem kötelességteljesítés. Hiába hozakodik elő szándékának tisztaságával, mert egy feldúlt nemzetnek romjaiból fogja hallani, hogy a pokol utja jó szándékkal van kövezve.

Mindezeknél fogva arra szólítja fel, térjen le izgatásainak veszélyes lejtőjéről, mondjon le a politikai vezérségről, melyre egyáltalán nem való és esetleg *utilizáltassa* magát más arra való ember által.

Kétségtelen, hogy a műnek azon része, mely különben többszörösen in extenso idéztetett, rendkivüli ékesszólással és drámai erővel van irva és a legtisztább honszerelemnek volt folyománya. De ujonnan hangsúlyozni kell, hogy sem politikai tanulságokat, annál kevésbbé megoldásokat nem tartalmazott. Hogy azon fenséges páthosz az események jóslatszerű sejtelme gyanánt nem tekinthető, arra nézve elég utalni arra, a miről már Széchenyi jellemzésénél szóltam. T. i. a mit Széchenyi látni vélt, az a szocziális forradalom lett volna, a *bellum nihil habentium contra habentes*. A mi pedig bekövetkezett, az a kamarilla műve volt, melyre vonatkozólag Széchenyi sem volt más nézetben mint Kossuth vagy Deák és azt halhatatlan Blick-jében oly irtóztató vesszőfutásban részesítette, melynek párja a világirodalomban nincs. Ha mégis a világosi vész után a látnoki ihlet művének tekintették, abba egyszerüen azon czélzat vegyült, hogy a szerencsétlenségért Kossuthban bűnbakot keressenek. Mely művelet a józan magyar felfogásban talajra már akkor sem talált, később pedig nem lett akadálya azon kegyeletteljes hódolatnak, melynek varázsfénye Kossuth halántékát övezi.

Az egész tehát személyes gyűlölködésre lyukadt ki, melyre Kossuth nem is válaszolt. Nemcsak nem válaszolt,

de mi több, a Programmtöredékeket el sem olvasta.[1] Metsző gúnynyal és éllel ad erről számot a következő sorokban: Feleslegesnek tartja, — úgymond — hogy arra időt vesztegessen, miután sokkal inkább van szerencsétlensége ő kegyelmességét ismerni, valamint uj helyzete és állásának követelményeit, hogy ne tudná, hogy a mit ő excellencziájának irni méltóztatik, tartalma következő öt dologból áll: 1. Magasztalása enmagának, valamint bizonyos elmefuttatás a felett, hogy a háládatlan, ostoba, vak nemzet nem tánczol az ő fütyülése szerint. 2. Zagyva szóhalmaz minden dologról, melyet Isten teremtett, *de omni re scibili et de quibusdam aliis,* csak arról semmi, miről a czím szerint szólani kellene. 3. Bizalomszavazás a kormánynak, melynek egyik tagja, tehát önmagának is. 4. Az ellenzék leszólása, meg hogy megfőzi számára a kitoló kását. 5. Gúny, gyanusítás meg *denuncziálás* ellene.

Azt hiszi, hogy ezekben jól eltalálta Széchenyi észjárását és azért a félhivatalos bölcsesség legujabb töredékéből mit sem kér. Ha jól találta el, egy kakast fog áldozni Aesculapnak, miután ő excellencziája oly igen beteg és csakugyan szüksége van orvosi ápolásra.

Ennek a meglehetősen lenéző eljárásnak meg is volt a maga indoka. Vajjon az-e, a mit Széchenyi egyszer így fejezett ki: *il connaît sa force* (ismeri önerejét): nem állapítható meg. De az megállapítható, hogy Kossuth minden előzékenysége falra hányt borsó volt Széchenyivel szemben. A »Kelet népe« utáni lojális magatartás, a telekadóban nyujtott segély mind nem voltak képesek Akhillesz haragját lecsillapítani, úgy hogy végre ő is »a milyen a mosdó, olyan a törülköző« álláspontjára helyezkedett.

De bele játszott még egy körülmény, mely tényleg Kossuth ingerültségét méltán fokozhatta. Mert ugyan mit válaszolhatott volna például az utilizálásra vonatkozólag, miután ezt illelőleg kettőjök közt a következő eset történt, melyet Wesselényihez írt már idézett levelében igy ad elő: »Széchenyi mult év őszén suchte sich mir zu nähern, ertheilte mir gute

[1] Ellenőr, 530. lap.

Rathschläge és kedvencz utilizálási eszméinek fonalán hizelgések között magamnak elmondá, hogy Lajos főherczegnek azt tanácsolta, hogy engem vagy utilizálni kell vagy felakasztatni. Azaz, miután én eladó nem vagyok, tehát *aufhängen*. Úgy-e furcsa vakmerőség kell hozzá ilyesmit az embernek olyformán a szemébe mondani, mintha valami hizelgőt szólna.«

Az egész ország tudta, hogy Kossuth a maga részéről Széchenyivel szemben mindent megtett, legalább egy tisztességes modus vivendi helyreállítására. A felelet mindannyiszor ujabb és vérig sértő gyanusítás és támadás volt. Miután a visszatorlás álláspontjára nem akart helyezkedni, legjobb volt a hallgatás, közöttük a kapaczitáczió lehetetlenné vált. Az eseményeknek kellett az utolsó szót kimondaniok. Azoknak fonalát kell tehát itt felvennünk, még pedig oly módon, hogy átmegyünk az ellenzék, illetve reformpárt ellenakcziójának ismertetésére, mely a maga részéről szintén hozzá járult a huroknak a szétpattanásig való feszítéséhez.

V.

Az ellenzéki akcziót, mint már említém, az adminisztrátori rendszer elleni visszahatás erőteljesebbé, szenvedélyesebbé tette. A sikeres és hatályos fellépésben, mint elébb mondva volt, a védegyletnek is annyiban lőn része, a mennyiben az egész mozgalom országos jelleget nyert és egy konkrét czélra törekvő általános szervezet alakult. Az ellenzék ily módon abba a helyzetbe jutott, hogy tudta azt, kikre számithat, megösmerte erejét, látta működésének sikerét; a szerszám — mondhatni — készen állott, csak kipróbálni kellett. A megyék voltak a mozgalom szinhelyei. Gyüléstermeikben ismét megujultak azon jelenetek, melyeket a huszas években a gyülölt királyi biztosok idéztek fel. Volt olyan megye, hol a királyi leiratokat összetépték. Biharban, hol az adminisztrátor, a ki daczára annak, hogy az ellenzék nagy többség felett rendelkezett, a tisztujításnál egy ellenzéki embert sem jelölt és a következő ülésen ellene a perbefogatási inditvány megtétetett, másképpen segíteni nem tudott magán, mint hogy

a gyülést fegyveres emberekkel szétverette. Ez volt ama gyülés, melyről máre mlékeztem. Hontban szintén többségben volt az ellenzék, ott meg az adminisztrátor más megyéből hozott szavazatokkal szavaztatta le azt. Mindkét megye egyrészt a királyhoz folyamodott, habár orvoslást nem talált, másrészt a vármegyéket kereste fel körleveleivel, együttes akczióra szólítva fel őket, hogy a sérelmek megtoroltassanak.

A többi adminisztrátornak azonban nincs m eg a kellő bátorsága ily kétségbeesett eszközökhöz folyamodni. Mindamellett általánosan ellenszenvvel és határozott ellenzéki magatartással találkoznak. Ez kifejezésre jut különösen akkor, mikor a törvényszékeken elnökölni akarnak. Az első eset Szabolcsmegyében adja magát elő. Itt a megye világosan meghagyta biróinak, hogy azon esetben, ha ez megesnék, oszoljanak szét és ne tartsanak ülést. A dolog úgy is történik nemcsak ott, de több más megyében is. Egyszóval a visszahatás mind erősebb s erősebb lesz.

A hol a visszahatás legerősebb és az adminisztrátor legkevésbbé tud boldogulni, az Pestmegye. József nádorispán, a ki különben sem barátja a túlhajtásoknak, és a bihari és honti kinevezésről le is beszéli a kormányt,[1] a garázdálkodást nem is engedné meg. Helyettesének, Prónay Albertnek, ki békeszerető természeténél fogva erre nem is volt hajlandó, később ki is tették a szűrét s az erélyesebb Földváryt ültették helyébe, de ez sem tudott zöld ágra jutni.

Azonkivül a megyének központi fekvése s azon körülmény, hogy a konzervativ pártot oly emberek irányítják mint Széchenyi, Dessewffy Emil, végre az ellenzék ereje, Kossuthtal az élén, mindvégig megakadályozzák ezt. Tényleg a mondottak folytán Pest az ellenzék vezérmegyéje lett, melynek eljárása mindenütt mintául szolgált. Ezen szereplés a negyvenes évek folyamán mind inkább határozottabb körvonalakat öltött, míg végre a 48-as országgyülést közvetlenül megelőző években oly plasztikus jelleggel nyilatkozott meg, különösen a mi Kossuth döntő természetű befolyását az egész közvéleményre illeti, hogy erre nézve kételyek alig

[1] *Ballagi:* Millenáris történet, IX. kötet 632. lap.

támadhatnak. Az említett jelenség főleg az ellenzéki akczió azon nyilvánulásaiban észlelhető, melyek a vármegyei konkrét intézkedések tárgyát képezték, azaz egyrészt a sérelmek elleni fellépés, másrészt az utasítások készítése. Ily módon tehát a reformok terén való kezdeményezés, vagyis az utmutatás az egész vonalon, Kossuth tiszte volt, ki félelmetes szónoklatával legjobban ostorozta az adminisztrátorokat, kiket az osztrák mintára *Kreishauptmannoknak* nevezett el, mely elnevezés, mint Csengery [1] tanusítja, valóban iszonyú hatást ért el. Kimutatta, hogy ezen a kormánytól függő és tetszés szerint elmozdítható beamterek minő nagy hatalommal rendelkeznek. A törvényszékeken a magánosok felett itélnek, kezökben tartják a tisztviselők kijelölési jogát, továbbá a demoralizáczió minden eszközeivel hathatnak az alsó nemességre, azonkivül még az utasítások felett is rendelkezhetnek, főleg az országgyülés tartama alatt, mikor a megye követei távol vannak. Ily módon a vármegye a kormánytól függő testület lesz, nem független, önálló tényező. Erélyesen támogatta őt Eötvös, kinek felszólalása azért volt nagy jelentőségű, mert mint czentralista nem tartozott a megyei autonomia barátai közé, inkább az erélyes kormányhatalomnak volt az embere. Ennek ő maga kifejezést is adott, mondván, hogy ugyan nem tartja a megyerendszert az alkotmány legfőbb biztosítékának, de miután jelenben csak ezzel birunk, azt meg kell oltalmazni.

Ha Kossuth az adminisztrátorokat Kreishauptmannoknak, ő viszont *proconsuloknak* tekinti, kiknek kezei között a megye önkormányzati jogai teljesen el fognak kallódni. Éppen azért szilárdabb biztosítékokról kell gondoskodni, ez pedig felelős kormány és népképviselet. Ebben az értelemben lett a végzés kimondva, mely a többi megyéknek elküldetett.

A horvát állapotok, az ottan elkövetett sérelmek képezték a másik tárgyat, mely Pestmegye, illetve ismét Kossuth fellépését maga után vonta. Itt egy feliratban állapodtak meg, melyet a Felséghez egy küldöttség lett volna felviendő és átadandó. Ezen küldöttség tagjai között Batthyány Lajos, Kossuth, Szentkirályi, ki első alispán volt, neveit olvashatjuk.

[1] Összegyüjtött munkái, II. kötet 402. lap.

A bécsi kormánykörök azon nem éppen szerencsés elhatározásra jutottak, hogy a küldöttséget nem lehet a trón zsámolya elé bocsátani. A helyzet feszültségét legjobban jellemzi azon körülmény, hogy akkor általán el volt terjedve a hir, miszerint a küldöttség az angol követ közbenjárását fogja igénybe venni, mint a hogy ez a szatmári békekötés alkalmával történt. A kormány ebben az esetben el is volt határozva őket elfogatni, a mivel meg is fenyegették őket. Odáig nem jutott a dolog, de annyit mégis megtettek, hogy memorandumot nyujtottak át, kéz alatt, úgy Lajos mint Ferencz Károly főherczegnek, melyben figyelmeztetik őket ama nagy veszélyekre, melyek az uralkodóházat érhetik, ha rendszerváltozás nem történik. Az emlékirat később nagy dorgálás kiséretében Pestmegyének visszaküldetett.

Nagyon találó erre vonatkozólag Pulszky [1] megjegyzése, kinek az említett műveletben része volt. Ő ugyanis azt mondja, hogy ha a két főherczeg olvasta is az emlékiratot, ennek érvei ugyanazon sorsban részesültek, mint a próféták szava a bibliai időkben, t. i. elhangzottak a pusztában; mert hát rendesen homályba borul azoknak esze, kiknek veszte el van határozva.

Az ellenzék fellépésére a pecsétet Deák Ferencz ütötte rá. A feladat oly természetű volt, mely, mint tudjuk, egyéniségének, vérmérsékletének leginkább megfelelt. Az ország jogainak megóvása, a rajtok ejtett sérelem orvoslása, első sorban az ő hivatása volt, mint a nemzet jogérzete és öntudata képviselője és letéteményesének. Mint a hogy tudni és várni lehetett, kötelességének meg is felelt hozzá méltó módon. Felszólalásai, melyekben részint Pestmegye indítványaihoz hozzájárult, részint önálló lépéseket javasolt, Zalamegye gyülésterméban történtek és Kónyinál [2] egész terjedelmükben megolvashatók. Itt csak nehány pontnak kiemelésére kell szorítkoznom.

Az első kérdés, melyre vonatkozólag nyilatkozott, az adminisztrátori volt. Birálatának közjogi részleteit nem szükséges ismételni, miután lényegük megfelel a már idézettnek,

[1] Életem és korom, I. kötet 288. lap.
[2] Idézett munka, I. kötet 545—587. lap.

habár természetesen Deák előadása a pragmatika követelményeinek legjobban megfelelt. De két politikai tétel volt beszédében, mely érdekét, fontosságát ma sem vesztette el. Az egyik azon körülményre vonatkozott, hogy figyelmezteti a kormányt, miszerint azt a hatalmat, melyet ilyformán a nemzet rovására az ellenzék meggyöngítésével megszerzett, nem lesz képes annak javára értékesíteni, tekintve azon akadályokat, melyek idáig is minden közhasznu működését gátolták.

A másik az ellenzéknek szólott. Nem tartja helyesnek, hogy az ellenzék a kormány minden lépését csak azért helytelenítse, mert a kormánytól jön. De másrészt szigorúan őrködjék a törvények sértetlen megtartása fölött. Minden hibát és hiányt kutasson fel és rójon meg pártérdek és mellékes tekintet nélkül, törvény, igazság és lelkiösmeretes meggyőződése szerint, félelmet, csüggedést, önhaszonkeresést ne ösmerjen, védelmezze mindannyiszor az alkotmányos szabadságnak és törvényes rendnek egyesült érdekeit. Ez az ellenzék nemes feladata, melyet teljesítenie kell a legnehezebb viszonyok között is, habár többséget nem nyerne, habár harsány kiáltozások biztató hangja nem támogatná is. Ezt a feladatot teljesíteni kell, bármily csekély számra olvad is le az ellenzék. Még ha *tíz emberből áll, akkor is működjék,* legyen csüggedetlenül vigyázó és becsületes, hasznos szolgálatot fog tenni a hazának, habár hatása csekélyebb lesz is. Az egyedüli mentséget a nemzet szilárd és becsületes jellemében keresi.

A másik kérdés, melyről nyilatkozik, az összes sérelmek összefoglalása. Ez körlevél alakjában a többi megyékhez elküldetett és lényegét azon mozzanat alkotta, hogy miután minden lépés, melyet idáig tettek, sikertelen maradt, a törvényhozás elé kell a panaszokkal járulni, mely czélra az utasításoknak kell ily értelemben hangozniok.

A megyegyüléseken kifejtett tevékenységen kivül, súly fektettetett az ellenzék szervezésére, egységesítésére és tömörítésére. Itt több rendbeli jelentékeny lépés történt. Az első ama testvérharcz megszüntetése, illetve felfüggesztése, mely az ellenzék két árnyalata: a czentralisták és municzipálisták között dúlt. Ennek a kontroverziának lényegéről szóltam a

jelen kötet első részében, hol a megyei intézményt tárgyaltam. Valamint azt is felhoztam, hogy mikor Kossuth a »Pesti Hirlap« szerkesztésétől visszalépett, e lap lett a czentralisták közlönye, mely iránynak Eötvös József volt a legkiválóbb képviselője. A mily érdekes és becses volt különben az eszmecsere és vitatkozás e fontos kérdés felett, épp annyira hátrányossá vált a kormány hadjárata folytán a megyék ellen. Batthyány Lajos vállalta magára a közvetítést, még pedig teljes sikerrel, miután a »Hirlap« szerkesztősége az 1846-ik év első számában kijelentette, hogy a kérdés további tárgyalásával felhagy és azt jobb időkre halasztja.

Említettem elébb a konzervativ párt klubbszerű alakulását, melyet István főherczeg megrótt. Valamint arról is szóltam, hogy, bár siker nélkül, a konzervativ kolomposok arra törekedtek, hogy az ifjuságból magok közé ujonczokat verbuváljanak.

Csakugyan, rájok nézve, erélyesebb fellépésük esetére, égető szükség volt, hogy ebbe a tömör falanxba éket üssenek, miután első sorban az ifjuság volt az, mely úgy a fővárosban mint az egész országban az ellenzéknek legfőbb erősségét képezte. Nemcsak mert részvétök által mintegy a jövő biztosítottnak látszott, de azért is, mert hiszen mentől erősebb volt a küzdelem, annál nagyobb szolgálatot tettek az ellenzéki akcziónak. Az ifjuság volt az ellenzék visszhangzó háttere, lelkes kortese, mely kitünően értett hozzá hangulatot és propagandát csinálni azon ügy számára, melyet istápolt.

Ezen jelenség már önmagában véve is felette érdekes és tanulságos, úgy hogy, ha már előhozakodtam vele, még egy-két szót ejtek róla. Fényesen feltüntette ez a viszonyoknak felmenő skáláját. Az előbbi kötetben szóltam az országgyülési ifjuságról és annak szerepléséről, mely a harminczas években megindult. A negyvenes években e fejlődés nagyobb méreteket öltött. Kiterjedt az egész országra és már az iskolákban kezdődött. A gimnáziumok felsőbb osztályai és az akadémiák növendékei a legnagyobb buzgalommal látogatták a megyegyüléseket, leirták az ottani beszédeket, azokat barátaiknak szerte küldözgették, úgy hogy belőlök mindegyiknek egész

gyüjteménye volt. Degré Alajos [1] érdekes munkájában nagyon vonzó képét találjuk az akkori ifjusági mozgalmaknak. Megolvashatjuk ott, hogy Kossuth czikkeit, válaszát Széchenyinek majdnem könyv nélkül tudták. Hogy in partibus milyen bámulat és irigység tárgya volt az olyan ember, ki Pestről jött és ott egyik-másik országos nevezetességet szinről szinre láthatta. Szintén meg van irva, hogy milyen bánat fogta el a fogékony kebleket, mikor megolvasták, hogy egy zalamegyei ülésen Deák Ferencz bátyjával, Antallal összedisputált, s félő volt, hogy ezen viszály az ellenzék szent ügyének ártani fog.

A közdolgok irányában való érdeklődés különféle formákban nyilatkozott. Deák Ferencz többször beszélte el nekem, hogy annyi levelet kapott politikai kérdésekben szerte az országból, különösen a fiatalságtól, hogy teljesen képtelen volt rájok válaszolni. Egy alkalommal beállított hozzá Kehidára egy fiatal ember, ki gyalogszerrel jött a Tiszamentéről, kérve őt, mondja meg neki, kinek van igaza, Széchenyinek-e vagy Kossuthnak. Alig birta tartóztatni, hogy pihenje ki magát és maradjon ott hálásra, mert a mint Deák nézetét meghallotta, mindjárt vissza akart fordulni.

Az ifjusági exisztencziának koronája a jurátusság, a joggyakornokság volt Pesten. Minden számottevő fiatal ember ott vizsgázott, ott gyakornokoskodott. Számuk igen nagy volt és folytonosan szaporodott, a mi onnan eredt, mert, mint Degré [2] mondja, még azok is, kik az ügyvédi vizsgát már letették, mint jurátusok tovább ott maradtak. Úgy érezték, hogy maradniok kell, mert volt valami a levegőben, mi kötelességökké tette a készenlétbe helyezkedést a nagy események előestéjén, mikor a végzetes koczkarázás megkezdődik.

Azonkivül közülök sokan a fiatal irói gárda tagjai voltak, vagy azzal szoros összeköttetésben éltek. Jókai, Petőfi, Lisznyai, Vasvári, Irinyi, Lauka Gusztáv már akkor kezdtek feltünni és emelték az ifjusági irányzat és mozgalmak szellemi tartalmát. Nagyon szép vonásnak tekinthetjük az egyetértést, mely őket egymáshoz fűzte; torzsalkodásra, párbajo-

[1] Visszaemlékezéseim, I. kötet 42. lap.
[2] Idézett munka, I. kötet 144. lap.

zásra eset nem volt. Kifelé pedig teljes volt a szolidaritás úgyannyira, hogy midőn egyszer egyiket közülök bántalmazták, az egész ifjuság a dolgot magáévá tette és tényleg őt kellett az illető sértőnek megkövetni.

A főhadiszállást egy uri-utczai kávéházban, a »Pilvax«-ban ütötték fel. Itt állapíttatott meg az akcziók haditerve, mely leginkább tüntetésekből állott, macska- és fáklyászenék játszották a főszerepet. Ezek a dolgok akkor sokkal nagyobb jelentőségüek voltak mint mostanság, az egész korszak és nemzedék fogékonyabb volt minden iránt mint jelenleg és így hatásuk is mélyebb nyomokat hagyott.

Széchenyi maga egy alkalommal[1] kifakadt az ifjuság ellen, mely a macska- és fáklyászenékkel mintegy czenzurázni akarja az országgyülést. Kétségtelen, hogy az egésznek ez volt a jelentősége és a közönségre ilyen hatást is tett. Ő maga is csak a személynöknek, a királyi tábla elnökének, Szerencsynek köszönhette, hogy az ellene kontemplált tüntetés elmaradt.[2]

Nem kerülte ki végzetét az adminisztrátorok egyik legellenszenvesebbike.[3] Ez katonai segítséget kért a tüntetők ellen és azt meg is nyerte. Úgy látszik azonban, az utasítás nem volt elég világos, a mennyiben csakis rendetlenség és ablakbeverés ellen szólt. Mikor a tömeg a kirukkolt katonaság elé ért, a parancsnok azt a kérdést intézte a vezetőkhöz, hogy mit akarnak csinálni. Mikor ezek megigérték, hogy az egész csak fütyülésből és nyávogásból fog állani, és kárt se emberben, se az ablakokban nem fognak okozni, az engedély a macskazenére megadatott, mely ily módon katonai asszisztenczia mellett végre is hajtatott.

Viszont ezzel ellentétben a legnagyobb és örvendetes esemény számba ment, ha egy jelest fáklyászenével akartak megtisztelni. Itt azután dikcziózni kellett, még pedig emberül. Verseny iratott ki, a beszédeket megbirálták és a legjobbnak itélték oda a felköszöntés funkczióját. Degré a legnagyobb önérzettel beszéli el, hogy egy alkalommal, midőn a megtisz-

[1] *Falk:* Széchenyi és kora, 172. lap.
[2] *Degré,* idézett munka, 63. lap.
[3] Lásd ugyanott, 140. lap.

teltetés Kossuthnak szólt, ő nyerte el a megbizatást, az ő beszédje itéltetett leginkább arravalónak, melyet azután a szokott módon el is szavalt.

Ha az ifjuságé volt az utcza és kávéház, az idősebb elemek a gyülés- és társaskörök termeiben csinálták a politikát. Jellemző a főváros hangulatára, hogy míg kormánypárti kör egy sem tudott boldogulni, addig ellenzéki kör kettő állott fenn és virágzott. A két ellenzéki kör a Pesti és Nemzeti volt, mely utóbbinak, a hogy Vörösmarty jellemzésénél említettem, egyik elnöke éppen ő volt. Tehát nem alakulásra, de inkább tömörítésre volt szükség. Erre vonatkozólag a szükséges lépések meg is történtek, melyek közül az egyik egy érdekes jelenetre szolgáltatott alkalmat.[1]

A két kör ugyanis közvacsorára egyesült. A lelkes pohárköszöntők egymást érték, végre felállott Vörösmarty, hogy legujabb költeményét elszavalja. A költemény czíme *Országháza* volt, mely az akkori szomorú állapot visszhangjának tekinthető. Végszavai következőképpen hangzanak:

»Neve: szolgálj és ne láss bért,
Neve: adj pénzt és ne tudd mért,
Neve: halj meg más javáért,
Neve szégyen, neve átok,
Azzá lett magyar hazátok.«

A hatás oly elemi erővel tört ki utána, hogy nem hagytak neki békét, míg csak ismét el nem szavalta.

A tudósítás szerint több ily estély következett, míg végre a két kör Ellenzéki kör név alatt egyesült azon czélból, hogy a maga részéről is tevékenyen hozzájáruljon a fenyegetett szabadelvüség megvédéséhez.

A maga nemében igen okos gondolatjok támadt, t. i egy ellenzéki zsebkönyv kiadása, mely az eszmék terjesztésére befolyást gyakoroljon. Az egész vállalkozást fényes siker követte. A szerkesztéssel Bajza lett megbizva, ki képes volt az ellenzék legkiválóbb iróit maga körül csoportosítani. A zsebkönyv »Ellenőr« czímet viselt és czenzurai akadályok miatt Lipcsében jelent meg, oly gazdag és választékos tartalommal,

[1] Pesti Hirlap, 1846. évi 19-ik szám.

melyre odáig példa nem volt. Irtak bele költeményeket Garay, Petőfi, Vörösmarty. Kisfaludy Sándor egy igen becses czikkel van képviselve, az 1809-iki nemesi felkelő seregről, mely a legnagyobb mértékben fájlaltatja velünk, hogy ily tárgyu czélba vett történeti munkáját meg nem irhatta. Szemere, Kossuth, Tóth Lőrincz, Bajza mind küldtek be dolgozatokat, melyek az akkori viszonyok ösmerete szempontjából rendkivül becsesek. A *pièce de résistance* az ellenzéki programm volt, mely válaszul készült a kormánypárti riadóra.

Tudni kell ugyanis, hogy az említett ellenzéki körök és kávéház képezték az ellenzék gyülekező és tábor-helyeit, melyeknek tagjai a szélrózsa minden irányából mindannyiszor megjelentek, mikor annak szüksége mutatkozott. A mint a politikai élet élénkebb lett, a mint a vezetés mindinkább központosult, a négy pesti országos vásár természetes alkalom gyanánt kinálkozott, hogy az elvbarátok az ország minden részéből összeseregeljenek, eszmecsere és tanácskozás szempontjából. Ily módon azután az egész ellenzéki tábor mihamarább megnyerte az országos szervezés jellegét, mely természetesen a konzervativ hasonló mozgalmakat külterjedelemben és belső súlyban csakhamar túlszárnyalta. Bizonyította ezt a párt összejövetelének látogatottsága, mert ha egy konzervativ gyülés 200 tagot számlált, az ellenzéki sokadalom legalább hatszor annyi résztvevővel dicsekedhetett.[1]

Nagy fontossággal birt a pártszervezkedésre nézve a programm kérdése. Nemcsak, mert már a konzervativek a magokét közzé tették és így mögöttük elmaradni nem lehetett, de különben is a viszonyok ebben az irányban annyira fejlődtek, hogy zászlót kellett bontani és a megfelelő jelszavakkal ellátni.

A dolognak megvoltak a maga nehézségei, úgy dologi mint személyi tekintetben. A tárgyi nehézséget részint az elvi különbözetek, részint a helyi, megyei viszonyok és sajátságok alkották. A személyi kérdések hasonlóképpen sok tapintatot igényeltek, úgy az emberek jelentősége, mint a fegyelem szokatlansága miatt. Scyllák mint Charibdisek sze-

[1] Erzherzog Stefan, 195. lap.

rencsésen elkerültettek, a miben nagy érdeme volt Deáknak, ki a programm szerkesztését magára vállalta és feladatának általános megelégedésre eleget is tett oly módon, hogy Kemény [1] szerint benne minden töredék és árnyalat megtalálta, mi leginkább szivén feküdt.

A nagy jelentőségű okmány kinyomatását a czenzura megtiltotta. Ez »Ellenzéki nyilatkozat« czimet viselte és Kónyinál [2] megolvasható.

Kiindul az ellenzék ellenőrzési feladatából, melyet a kormány iránt gyakorolni kötelessége. De ellentétben a konzervativ programmal, mely az ellenzék leszavazását első feladatának tekinti, igéri a lojális támogatást, ha a kormány helyes úton halad. Fájdalmasan konstatálja, hogy a kormány nem parlamentáris, nem a nemzeti akarat kifolyása, sőt idegen behatás alatt áll; ki kell jelentenie, hogy a tényleges kormány és az előbbi között különbséget nem tud tenni, miután azok a súlyos sérelmek, melyek elébb elkövettettek, nemcsak hogy orvoslást nem nyertek, de megtetéztettek. Ezeket a sérelmeket fel is sorolja. Úgy vélekedem, hogy részletezésök felesleges. Hogy ily sérelmek megeshetnek, az a létező biztosítékok fogyatékos voltát bizonyítja, melyeket e szerint ki kell egészíteni, növelni és szilárdítani. Ilyennek tekinti a kormány felelősségét, mely alkotmányunkban nem ösmeretlen, annak szellemével teljesen összhangzik, tehát mihamarább életbe kell léptetni. Hasonlóképpen szükségesnek mutatkozik a sajtószabadság behozatala.

Természetesen hely jut a reformoknak is, melyek egyenként felsoroltatnak, mint a hogy azok tényleg az 1848-diki törvényekben meg is valósíttattak. Az Ausztriához való viszony is megfelelő helyet foglal el a programm keretében. A kiindulási pontot képezi a pragmatika szankczió összhangja a halhatatlan 1791 : X. törvényczikkel. Nem akarja az ellenzék Magyarország érdekét az összmonarkhia biztos fennállása érdekeivel ellentétbe helyezni, de másrészt az sem a törvénynyel, sem az igazsággal és méltányossággal nem fér össze, hogy

[1] Forradalom után, 32. lap.

[2] Idézett munka, I. kötet 617. lap.

a hon érdekei az örökös tartományoknak feláldoztassanak, mint a hogy az a vám- és kereskedelmi kérdéseknél történik.

Igen helyesen emeli ki Deák, hogy a közös monarkhia összetartása nem feltételeztetik a kormányzati rendszer egységétől, mely az önkényuralom behozatala által a Lajthán túl az alkotmányos állapotoknak véget vetett. Kifejezi azon meggyőződést, hogy ha Ausztriában alkotmányosság lenne, a két állam érdekei egymással könnyebben lennének összeegyeztethetők.

Az elősoroltak képezik a hirneves okmány lényegét, mely tulajdonképpen jelentőségét, aktualitását még ma sem vesztette el, és az volt feladata, hogy a közelgő küzdelemben a zászlót képezze, mely az ellenzék ügyét győzelemre vezesse.

A kérdés már most első sorban az volt, ki lesz a párt vezére, ki fogja annak sorsát intézni ama nehéz küzdelemben, mely előtt állott. A helyzet válságos volta oly természetű volt, mely előtt szemet hunyni csakugyan nem lehetett, a mi nemcsak minden erő összefoglalására, de oly módon való felhasználására kényszerített, mely odáig ismeretlen volt. Az a különbség, mely portyázások és előcsatározások, meg egy döntő természetü véres csata között tehető, körülbelül megfelel a helyzetben előállott változásnak. Valamint azon különbség, mely a XVIII-ik század mesterkélt, kimért, időszakhoz kötött stratégiáját úgy mint taktikáját elválasztotta a Napoleon által kezdeményezett kiméletlen, soha sem lankadó és az ellenségnek pihenést nem engedő offenzivától, lett a helyzet exigencziája, vagyis azon követelmény, melyet az ellenzéknek vezéreitől várnia kellett.

VI.

Mint említém, az Apponyi-kormány a kérdést a hatalmi térre játszotta át és így biztosra lehetett venni, hogy a küzdelem, mely a bekövetkezendő választások megindulásával és később a törvényhozásban kivivandó volt, az ellenzékre nézve élet-halálharcz lesz. Nem lehetett kétség az iránt, hogy a nevezett kormány oly eszközökkel rendelkezett, melyek minőségileg s mennyiségileg jóval túlhaladták azokat, melyekkel

az előbbeni választásoknál meg kellett birkózni. Az a körülmény, hogy a kormány a reformokat maga akarja keresztülvinni, hogy annak élén egy tehetséges, nagyra törekvő ember áll, ki hozzá szervezett s viaskodási kedvvel eltelt párttal s a megyékben mindenütt a befolyásnak jóval fokozottabb eszközeivel rendelkezett: mindezen mozzanatok az ellenzékre nézve a legkétesebb helyzetek egyikét teremtették meg.

A hogy a dolgok megindultak és az ellenzéki akczió megkezdődött, mi sem lett volna természetesebb, mint hogy a vezérletet Deák vegye át, hogy a programmot, melyet készített, maga hajtsa végre.

Ez azonban nem történt meg és azon sajátszerű jelenséggel állunk szemben, hogy Deák, a mint művét elkészítette, ismét letünt az események szinpadáról. A politikai mozgalmakban nem vett részt, az országgyülésre a követséget nem fogadta el. Egyhangulag választották meg Zalában, de ő a közbizalomnak, roncsolt egézségére való tekintettel, nem engedett, habár később is a zalai gyüléseken részt vett. Az országgyülés második szakában azonban fel kellett mennie, de akkor már a harcz sorsa eldőlt és Kossuth a győzelmet kivivta. A félrevonulásnak, mint arra már utaltam, indoka bizonyára abban rejlett, hogy vagy nem akart kerékkötő lenni, vagy nem bizott abban, hogy a vezérlet követelményeinek meg fog felelni és ily módon a felelősséget, mint lelkiösmeretes ember, nem vállalhatta magára.

Erre vonatkozólag van egy későbbi nyilatkozata, melyet Szögyényinek tett[1] és melyben az embereket mint teljesen lerészegedetteket jellemzi, kikkel okosan beszélni nem lehet. A dolog nála éppen azon fordult meg, a mit már jellemzésénél kiemeltem, hogy ő más helyzetek embere volt, és a mint annak bekövetkeztekor kész volt a vezérletet átvenni, úgy tartózkodott attól, mikor a szélvészen uralkodni és a fergeteget irányítani kellett.

Az iránt különben már akkor ellenzéki körökben a vezéremberek között és az országos közvélemény előtt véleménykülönbség nem létezett és nem létezhetett, hogy a készülő

[1] Emlékiratai, I. kötet 64. lap.

hadjáratban Kossuth működésére égető szükség van, hogy az országgyülési akczióban az ő, offenzivára olyannyira alkalmas tündöklő tehetségeit nélkülözni nemcsak hogy nem lehet, de a vezérletre egyedül csak is ő van hivatva. Jól mondja Vukovics,[1] hogy a kormánypárt nem csalódott, midőn azt hitte, hogy Kossuth, mint Pestmegye követe, nem egy hatóság küldötteként, hanem mint egy *országos néptribun* foglal helyet a törvényhozásban. Ez tehát mintegy hivatalos megpecsételése lett a »Pesti Hirlap« megjelenése után létrejött tényeknek.

Említettem már előbb ama dolgozatot, mely »A magyar politikai pártok értelmezése« czím alatt Deregnyői aláirással az »Ellenőr«-ben megjelent. Ezen czikk zárszavában, melyet méltán lehet az ő választási manifesztumának nevezni, összegezi a helyzetet, szembe állítja a két párt törekvéseit és programmját egymással, felhíva a nemzetet, hogy válaszszon közöttök, miután most már láthatja, hogy mi felett kell határoznia.

Szerinte a két pártban egyrészt a magyar nemzet önálló érdekei, másrészt a birodalmi egység alkotmányellenes alapján emelkedett osztrák kormányrendszer van megszemélyesítve. Amott van a mostani kormány, melynek, a mi törvényhozásilag jó történt, nem érdeme, a mi rossz történt, öröklött vagy saját bűne, melynek politikáját a Kreishauptmann-rendszer kisérlete és a párttá alakult konzervativek támogatása jellemzi, mely a mult országgyülésen minden becsületes reformtörekvést meghiusított és mely be nem vallott czélokra bizalmat szavaz.

Ezzel szemben ott van az ellenzék bevallott czélokkal, nyiltan, őszintén. Az az ellenzék, melynek nevéhez a nemzet megtartott életének története, valamint törekvéseihez a nép érdekeiért vívott küzdelmek friss emlékezete kapcsolódik. Mely politikai tényező, a mint vak bizalmat senkinek sem esküszik, gyűlöletet sem táplál senki iránt és mely a kormány irányában pártolást mint ellenzést tényeihez és nem személyéhez köti és mely úgy a nemzet jogai felett őrködni, mint reformtörekvéseit megvalósítani igyekszik. Válaszszon tehát a nemzet a két párt között.

[1] Emlékiratai, 8. lap.

Amott van az a párt, mely az ellenzéknek már előre és még azon esetre is hadat izen, ha a jót törvényes úton akarná. Ellenben itt az ellenzék, mely a jót és törvényest akárkitől elfogadja, mely pártolásához feltételt nem köt, legkevésbbé azt, hogy megjutalmaztassék. Amott van a párt, mely önbelátásáról lemondva, reformot csak a kormánytól vár, attól a kormánytól, mely a dolog természete szerint inkább hatalmát erősíti mint a szabadsági biztosítékokat fokozza és mely az ellenzéktől még a reformok kezdeményezését, az ő természetes hivatását is megtagadja. És itt van az ellenzék, mely azt tartja, hogy mindenki hivatva van a nemzet ujjászületésében részt venni, és mely a reform tartalmát a nemzeti és alkotmányos lét fejlesztésében látja.

Amott van a párt, mely mindig és mindenben az összbirodalom érdekeit látja és ennek akarja létünket feláldozni. Itt van az ellenzék, mely, igaz, a pragmatika szankcziót szentnek ösmeri, de országunk érdekeit az ausztriai birodalom zagyvaságának fel nem áldozza, mert előtte zsinórmérték gyanánt a fejedelmi esküvel megerősített 1790 : X. törvényczikk áll, mely szerint hazánk szabad ország és semmi más államnak vagy nemzetnek alárendelve nincs.

Válaszszon a nemzet a két párt között. De választásában meg ne feledkezzék arról, hogy önsorsa forog koczkán és hogy az elszalasztott pillanatot mi sem adja vissza többé. A nemzet legyen önmagához hű, és ha az lesz, hatalomcsapástól nem kell félnie. A hatalmaskodásnak csak egyesek eshetnek áldozatul, nemzetek soha, még ha pillanatnyi siker koronázza is törekvéseit. Riaszszon bár Széchenyi áljóslataival, a terrorizmustól nem kell tartani, ennek ostorával csak gyáva, pipotya népeken lehet uralkodni. Igaz, hogy uj formákban lép fel ellenünk a beolvasztás háromszázados rendszere, de e rendszer korhadt, régi már, és azok közé tartozik, melyek megifjodni képtelenek. Konzerválni azt, a mit fentartani nem lehet, a mi az enyészetnek van szánva, csak gyávaság tehetné. Ne hagyja a nemzet magát gyávaságba szenderíttetni. A mely nemzetnek alkotmánya van, az örökös, éber munkára rendeltetett, mint a napszámosnak verejték közt kell keresnie mindennapi kenyerét, és ha elalszik, egy szép reggel alkotmány

nélkül fog felébredni. Isten óvja meg nemzetemet ez elszenderedés veszélyétől.

Ily viszonyok közt természetszerüleg szülemlett meg a gondolat, még pedig első sorban az ellenzék mágnás-elemei, Batthyány Lajos és Kázmér, Teleki László, Ráday Gedeon, Eötvös József agyában, hogy Kossuthot Pest vármegyében a közelgő országgyülésre követté kell választatni. Tényleg annak összeülése 1847. nov. 7-ikére kitüzetett és a választási mozgalom az egész vonalon megindult.

A mozgalmak első része az utasítások elkészítése volt. Ki kell emelni, hogy a konzervativ megyék is aránylag oly szabad szellemben tartották azokat, a mit pár év előtt elgondolni is alig lehetett. Az utasítások formája is annyiban előnyös változást szenvedett, a mennyiben a részletezés és a megyei érdekek túlságos hangsúlyozása helyett általános és inkább kijelentéseket tartalmazó nyilatkozatok láttak napvilágot. Az utasítások között Pest vármegyéé kelti fel leginkább a figyelmet. Az okmány Kossuth műve volt.[1] Az ellenzéki nyilatkozatot részben kiegészítette, részben mélyebb tartalommal látta el.[2]

Ezen mélyebb tartalom a közös haza minden polgárának érdekegységében létezik, mely a nemzet erkölcsi erejét oly módon fokozza, hogy a multak bajait orvosolva, a jövőre biztosítékot képez. Ezen érdekegyesítés pedig nem jöhet létre, míg a nemes és nem-nemesre nézve a büntető igazságszolgáltatásban különbséget tesznek, míg a nép adót fizet, a nemesség pedig annak terhében nem osztozik; míg az alkotmányból kirekesztett nép semmi politikai joggal nem bir, és végre míg a nép a nemességnek robotoló szolgája marad. Ezeknek megszüntetése az, mi az egész vonalon utasításba adatik, s ennek folytán természetesen mint egy önmagától jön létre a nemzeti élet elveszett összhangja.

Bár szerényen, de a belső vonatkozások mellett a külviszonyok is érintetnek.

[1] *Széchenyi* naplói, 502. lap.

[2] Lásd Pesti Hirlap 1847. évi szeptemberi számait.

Itt fordul először elő a követelés, hogy az ország befolyása a külügyek vezetésére biztosíttassék, miután a külpolitika végeredményében az ország existencziája felett határoz. Felemlíttetik a keleti kérdés, melynek bekövetkező bonyodalmai az országra nézve nem lehetnek közönyösek. Ausztriát illetőleg is helyes nyomon jár az utasítás, a mennyiben rámutat a kölcsönös féltékenységre és örökös háboruskodásra kormány és nemzet között, a mi onnan származik, mert a magyar kormány az örökös tartományok érdekeinek uszályhordozója. Hogy a kormány a nemzet akaratát képviselje, érvényesítse, és hogy ezen követelménynek minden következményei levonassanak, az természetesen szintén helyt foglal a pontok között.

Az ezen utasításban rejlő programm egyik érdekes és tanulságos részlete volt az, mely onnan kimaradt és mely az érdekegység nagy mozzanatát az ország határain túl is kivánta kiterjeszteni.[1] Kossuthnak ugyanis az volt a nézete, hogy hazánk legfőbb bajai onnan erednek, hogy egy oly országgal van kapcsolatban, melynek nincs alkotmánya. Ily módon a bécsi államférfiak, a mérvadó körök, az önkényuralom légkörében nevelkedve, a magyar alkotmányosság kényelmetlenségétől meg akarnak menekedni, a minek folytán a magyar alkotmány legfőbb biztosítéka az osztrák alkotmányban benne található. E szerint tehát a magyar országgyülésnek az a feladata, hogy keresztülvigye, miszerint az örökös tartományok hasonlóképpen alkotmányt nyerjenek. Ezt azonban nyiltan kimondani nem lehetett. Nemcsak a bécsi körök, de a magyar konzervativek is ezt felségsértéssel határos törekvésnek tekintették. Még Széchenyi is ebben a lajthántúli tartományok fellázítását látta. A táblabiró politikusok ellenben azt tartották: seperjen mindenki a saját háza előtt, mi közünk nekünk az osztrák alkotmányossághoz, gondoljunk és őrködjünk csak a magunké felett, ez is elég. Mi meg tudtuk azt védeni, mikor ők a magokét elvesztették, gondoskodjanak úgy magokról, mint mi magunkról. Kiki magáért, az Uristen valamennyiünkért. Ezen kérdés tehát az

[1] *Pulszky:* Életem és korom, II. kötet 9. lap.

országgyülés eszmekörén túl esett, de Kossuthnak úgy mint Batthyánynak egyik vezérelve maradt, melyet az országgyülés kezdete óta beszédeikben, elébb leplezve, szerényen, később nyiltan és határozottan ki is mondtak, a mi azután a bécsi forradalomra vezetett.

A mint Kossuth jelöltsége felszinre került, Széchenyi is arra határozta magát, először életében, a követségre pályázni s félelmes ellenfelével a törvényhozás porondján megküzdeni. Dicséretes és helyes törekvés volt ez okvetlenül, nagy személyiségéhez méltó, és ha sikerül, a közérdek szempontjából csak is üdvös és jótékony.

Minden esetre jellemző, hogy sem Apponyi, sem Szögyényi ebben az irányban nem sokat vártak tőle.[1] Tényleg úgy is csinálta dolgát, hogy helyzetének félszegsége, egyéniségének politikai működését illető fogyatkozásai mihamarább kiderültek.

Ő ugyanis pártonkivüli állást foglalt el. A minek, tekintetbe véve úgy a kormány- mint az ellenzékhez való viszonyát, már magában véve sem volt semmi értelme. Először is Sopronmegyében, hol lakhelye volt, lépett fel és itt meg kellett érnie, hogy mind a két párt, a kormány úgy mint az ellenzék, ellene fordult. A kormánypárt azt vette tőle zokon, hogy hozzá nem csatlakozik, az ellenzék, hogy Kossuthot akarja ledorongolni, hogy Bécsnek lenne minisztere.[2] Tényleg meg is bukott ott, de Mosonmegyében megválasztották, a hol az ellenzék is, még pedig a központból jött világos utasítás szerint, rá szavazott. Beszédében kiemelte, hogy ő mint független és az ország egyik legvagyonosabb embere küzdeni fog a szédítő népszerüség, valamint a hatalmasok kegyének keresése ellen. Éppen úgy állást foglal a túlhajtásokkal szemben, mert nem a kormány czélzatainak elősegítése hivták az országgyülésre. Hanem egyszerüen azon törekvés, hogy a pártok között állítsa helyre az egyensúlyt és minden honfierőt egy pontban egyesítsen.[3]

[1] *Szögyény* emlékiratai, 45. lap.

[2] Lásd: Naplói, 508. lap.

[3] Idézett munka, 512. lap.

Alig hogy Széchenyi megválasztásának hire ment, Szemere nyilt levelet intézett hozzá,[1] melyben üdvözli őt és elmondja, hogy tulajdonképpen jobb szeretné, ha a házban benne a követ mellett a kormány képviselőjét is látná. Azon eszme volt ez, melyet Metternich is hangoztatott és melynek szükségessége nap nap után jobban kiderült. Még annyira is ment Szemere, hogy Széchenyit ennek keresztülvitelére akarván birni, azt is hozzá tette, miszerint nem akar ez által miniszteri felelősséget keresztülvinni, csak is a tárgyalás folyamatának megkönnyítése szempontjából ajánlja eme gyakorlati módozatot.

Széchenyi erre nem hederített, megmaradt azon nézete mellett, hogy közvetíteni fog, a nélkül, hogy erre nézve programmot állított volna fel, tiszta képpel birt volna a dologról, vagy számba vette volna a nehézségeket. Ezek pedig olyannyira megvoltak, hogy velök politikailag Széchenyinél még sokkal erősebb ember sem tudott volna megbirkózni.

A mint nem lehetett kormány és nemzet, úgy nem lehetett a pártok között közvetíteni. Deák programmja és a konzervativ manifesztum között jelentékeny hézag tátongott. Ez utóbbi párt összealkotása, valamint egész viselkedése sem volt nagyon biztató. Széchenyi maga beösmerte, hogy az egész kompániának sok az alja,[2] azonkivül el voltak telve kihivó elbizakodással, melyet már előbb Szögyényi is kénytelen volt beösmerni az által, hogy neki, mint a czenzura főnökének, a konzervativ lapok tapintatlanságai sokkal több bajt okoztak mint az ellenzék nyugodt, tartalmas birálata.[3] De, mint látni fogjuk, Széchenyi közvetítési szerepe nem sokáig tartott, az országgyülésen teljes erővel kezdte a kormány szekerét tolni.

A választások az egész országban a legnagyobb izgalom és elkeseredés közt folytak le. A kormánypárt sok helyt a hallatlan presszió és lélekvásárlás folytán bizonyos sikereket ért el. Az ellenzék néhány kiváló tagjának tényleg le kellett mon-

[1] Pesti Hirlap, 1847. október 29-ki szám.

[2] Naplói, 500. lap.

[3] Idézett munka, I. kötet 35. lap.

dania arról, hogy a törvényhozásban helyt foglaljon. Klauzál fel sem léphetett Csongrádban; Bezerédy Tolnában, Beöthy Ödön Biharban megbuktak. Habár ez utóbbi mindannak daczára keresztülvitte, hogy megyéjének utasításai ellenzéki szellemben fogalmaztattak. De az ellenzék ezen részleges vereségeit mind ellensúlyozta Kossuth fényes megválasztása Pestmegyében. A kormánypárt saját kebeléből nem is állíthatott ellene jelöltet és így egy érdemes ellenzéki embert, Balla Endre megyei főjegyzőt választották ki, kire azután annak minden tiltakozása daczára az ellenzéki dissidensek egy csoportjával szavaztak is. De a győzelmet illetőleg egy pillanatra sem lehetett kétség. Soha még a főváros olyan diadalmenetet nem látott mint a milyennel a Kossuth-párt a szavazás szinhelyére, a vármegyeházba felvonult. A megyének nagyszámú nemessége a szélrózsa minden részéről sürű tömegekben érkezett. Az ellenzéki ifjuság, irók, jurátusok kalauzolták őket a gyülésezési helyre, a Cálvin-térre, a hol egész zászlóerdő lobogott és számtalan zenekar helyezkedett el. A menet élén Batthyány Lajos, Kázmér, Ráday Gedeon, Teleki Domokos, Podmaniczky Frigyes czifra szűrben, lobogó ingujjban, délczeg paripákat tánczoltatva haladtak.[1]

Így jutottak a vármegyeház elé, melynek erkélyéről Eötvös József beszélt hozzájuk. A szavazás egyik érdekes inczidense volt, hogy egy császári tiszt, teljes díszben, szinte leszavazott Kossuthra. A későbbi vitéz honvédezredes, Kosztolányi Mór volt az. A választás megejtetvén, a megyének egy régibb végzése alapján Kossuth fogadalmat tett, hogy, nem mint a végzés hangzott, hat évig az országgyülés berekesztése után, de soha hivatalt vállalni nem fog. Azon beszédek tartalmából, melyek akkoron elhangzottak, István főherczeg életírója is feljegyzett egy részletet,[2] melyet a tüzes ellenzéki Podmaniczky Frigyes báró tartott. Azt mondta ugyanis, hogy a világtörténet négy emlékezetes napot ismer, egyik, midőn a khaoszból világosság támadt. A másik, midőn Krisztus urunk született. A harmadik a franczia forradalom kezdete, a negyedik, midőn Kossuth megválasztatott. Ha az állítás

[1] Pesti Hirlap, 1847. október 21-iki szám.

[2] Idézett munka, 211. lap.

a választási dikcziók természeténél fogva túllőtt is a czélon, a közvélemény abban megegyezett, hogy az országra egy uj korszak hajnala virradt fel. Megerősíti eme felfogást azon érdekes mozzanat, hogy két nappal előbb egy hivatalos szempontból sokkal fontosabb, alkalom adtán fenséges ajkakról hasonló kijelentés hangzott el.[1]

VII.

1847. évi október hó 16-án egy szokatlan és rendkivül fényes ünnepélynek volt szinhelye Pest vármegye ülésterme. A terem kora reggel megtelt ünneplő díszbe öltözött közönséggel, melynek jó része nem tartozott a gyülések rendes látogatói közé. Egyházi és világi méltóságok, az ország legfőbb hatóságai, más vármegyék küldöttségei foglaltak helyt az uj nemzeti-szinü posztóval bevont patkó alaku asztal körül, melynek közepét piros bársony takaró diszítette, valamint az elnöki helyen hasonlóan egymás mellett két uj karosszék pompázott. Földváry Gábor, az elnöklő főispáni helyettes egy kegyelmes királyi leiratot adott át a főjegyzőnek, melyben a megye közönsége értesíttetik, hogy az elhálózott József nádorispán helyett fia, István neveztetik ki Pestmegye főispánjának, kit Ferencz József főherczeg fog mint királyi biztos hivatalába beiktatni, mely örvendetes és ünnepélyes esemény még a jelen ülés folyama alatt fog végbemenni.

Felszólítja tehát a rendeket megfelelő küldöttség megválasztására, mely a főherczegeket meghivja és fogadja. Nem kevesebb mint négy küldöttség választatott. Egyik István, másik Ferencz József meghivására, a harmadik a megyeház kapujánál s a negyedik a gyülésterem ajtajánál fogadta a magas vendégeket, kik a kitörő öröm nyilatkozatai közt foglalták el helyüket. Nem igen lehetett vonzóbb látványt képzelni mint a két főherczeget. István, férfi korának virágában, dús barna hajjal s hatalmas kifent bajuszszal, a ragyogó magyar tábornoki piros díszruhában. A másik egy karcsu,

[1] Lásd a következők leirását a Pesti Hirlap 1847. évi október 19. és 21-iki számaiban, valamint Erzherzog Stefan, 208. lap.

17 éves ifju, szőke fürtökkel, pehelytelen állal, a császár-huszárezred egészen sötétkék szinü, fekete csákós egyenruhájában. A mint lecsillapult az örömzaj, Ferencz József, feltéve csákóját, átható, csengő hangon, a legtisztább magyar kiejtéssel, így szólt: »Urunk királyunk nevében beigtatlak téged főispáni méltóságodba és a karok és rendeknek kötelességévé teszem, hogy neked hivatalos hatáskörödben engedelmeskedjenek. Különösen örvendek annak, hogy ez a díszes tiszt alkalmat nyujtott nekem, a szeretett Magyarországba oly pillanatban léphetni, midőn ez — mint Felséges urunk atyai szive óhajtja — egy *boldog korszak* küszöbén áll és mert tanuja lehetek annak a közszeretetnek, melyet Fenséged dicső atyjától örökölt és önmaga fényes tulajdonaival még inkább szilárdított. Magam pedig ünnepelni fogom mindig e napot, melyen a magyar nemzethez való élénk ragaszkodásomnak nyilvános jelét adhatom.«

István főherczeg köszönő válaszában kiemelte, hogy örömmel hallotta ajkairól zengeni édes hazánk nyelvét. És bár Széchenyi István[1] némi éllel említi meg, hogy ha két ifju főherczeg könyv nélkül tanul meg néhány magyar szót, már is elszédül a magyar nép, még is az egész oly hatást tett, hogy az egész közönségnek, még a nyakas, kurucz Nyáry Pálnak is könyek jöttek a szemeibe.

Következett Szentkirályi, a megye alispánjának üdvözlő beszéde, ki a főispánnak átadta a megye pecsétjét és a levéltár kulcsait. Beszédjének egyik pontja így hangzott: »Azon arany álmok közül, melyek most Fenséged ifju keblét a nemzet boldogulása iránt dagasztják, hihetőleg sok el fog enyészni. Azon remények, melyek sokunknak kebelében egy boldogabb jövendő iránt tápláltatnak, hihetőleg nem fognak teljesülni, de azért legyen meggyőződve, hogy a kit e nemzet egyszer szivébe fogad, azt onnan többé misem ragadja ki.«

Mikor a beszédek elhangzottak és a gyülés feloszlott, mindenki derült és emelkedett hangulatban távozott. Mindenki meg volt győződve arról, hogy a nemzet és uralkodóháza között a szeretet és bizalom arany kapcsa létesült, mely nem

[1] *Zichy* Antal: Széchenyi István életrajza, II. kötet 55. lap.

is bomlik fel többé soha. Mindenki meg volt győződve arról, hogy a komor fellegeket, melyek az utóbbi időkben összetornyosultak, az uj korszak hajnalhasadása eloszlatta, és hogy onnantól kezdve teljes lesz az összhang az uralkodóház és nemzet között.

Fájdalom, a sors könyvében másképpen volt megirva. Rövid idő alatt, alig egy esztendő leforgása után, a vérmes jóslatokat mind meghazudtolta a komor valóság. Ferencz József főherczeg, a magyar király akkori képviselője, Ausztria trónjára lépett és gőgös helytartója a magyar országgyülés küldötteinek, kik majdnem mindannyian amaz emlékezetes ülésen jelen voltak, mondotta ama végzetes szavakat, hogy »lázadókkal nem alkuszik«. A szeretett nádorispán futva hagyta el imádott honát, mert családi és hivatalos kötelességei ki nem egyenlíthető ellentétbe jutottak. Szentkirályi dúlt arczczal az egyetem orvostani fakultásában a bonczteremben hallgatta a tanár előadását, ottan keresve szórakozást és feledést, miután karja nem volt elég erős e mozgalmas időkben a politika nehéz fegyverének viselésére.[1]

A felvetett thémát nem lehet már ezen a ponton abba hagynom, erre nézve néhány tényleges körülményt még fel kell hoznom, egy-két felvilágosító megjegyzést kell még hozzá fűznöm. A megjegyzések azon rendkivüli fontosságu mozzanatra vonatkoznak, mely, mint már említém, veres fonalként huzódott keresztül az előadott események szövedékén, vagyis a kikerülhetlen összeütközés mozzanatára, melynek István főherczeg állása és sorsa egyik alkatelemét képezi, és mely kikerülhetlen összeütközésben ezen nagy idők egyik tanusága jelentkezik. Ebből a szempontból kellett már előbb is rámutatnom azon sajnálatos körülményre, hogy a közvetítés különféle tényezői nem válnak be, de felmondják egymásután a szolgálatot. Rámutattam az Apponyi-kormány működésénél, rá Széchenyi fellépésénél. De a koronát minderre István főherczeg esete teszi fel. Ő a békés megoldásra a szükséges kellékek összegével rendelkezett és balsorsa mintegy a kiegyezés tragédiájának egy hatásos és részvétet keltő jelenetét alkotja.

[1] *Csengery* Antal: Magyar szónokok és államférfiak, 204. lap.

Ezen kellékek közt az első helyet maga a nádorispáni intézmény foglalta el. Többszörösen felhoztam már, főleg e munka első kötetében, a nádorispánságnak ama sarkalatos hivatását, melyet a nagy Gara Miklós kezdeményezett és melyet Mátyás 1485-ben törvénybe igtatott, t. i. hogy annak korona és nemzet között közvetíteni kell, a félreértéseket és ellentéteket ki kell egyenlítenie. Arról is emlékeztem, hogy ezt a feladatot a Habsburg-uralom alatt senki több politikai bölcsességgel és tapintattal nem teljesítette mint István édes atyja, József nádorispán, ki e miatt a nemzettől nem egyszer hálás elösmerését érdemelte ki. Ennek senki méltóbban és nemesebben nem adott kifejezést mint éppen Kossuth.[1]

A nemzet tehát belátta ezen tényező, a közvetítési tényező intézményesítésének szükségét, mely ilyformán százados gyakorlat révén megerősödve készen állott, hogy adandó alkalommal igénybe véve az alkotmányos válságnak, a belháborúnak elejét vegye.

És ha létezett a czélravezető alkalmas eszköz, Istvánban fel voltak találhatók a megfelelő személyes tulajdonságok is, annak az egy lényegesnek kivételével, hogy t. i. mind magasabbra tornyosultak; ő nem volt képes uralkodni felettök, de azok, fájdalom, a fejére nőttek. Igaz, hogy ez, mint látni fogjuk, a legvégső stádiumban esett meg, mikor Jellachich betörése folytán elnémult a bölcs tanács hangja és az ágyúk dörgése szólalt meg. Ámde odáig teljes mértékben lehetett volna István jó tulajdonainak érvényesülni és a katasztrófa elhárításában. De ez azért nem történhetett meg, mert a végzet ellene dolgozott a nemzetnek és ez egyszerüen erősebb volt a nádorispán jóindulatu törekvéseinél és nem közönséges tehetségeinél.

A mit nála első sorban ki kell emelni, az, hogy éppen oly hű tagja volt az uralkodóháznak, mint igaz fia hazájának és nemzetének. A mint a legnagyobb méltatlankodással utasította el magától azon feltevést, hogy Lajos Fülöp módjára a koronát fejére tegye, éppen oly tántoríthatlanul ragaszkodott az alkotmányhoz, ahhoz, hogy a nemzet jogos óhajai teljesüljenek.

[1] A régi Magyarország, I. kötet 825. lap.

Nem közönséges szellemi képességekkel volt felruházva. Mint valamennyi ifju főherczeg akkoron, igen jó nevelésben részesült, különösen abban az irányban, hogy a kormányzat különféle ágaival megösmerkedjék és képes legyen magas állásának megfelelni. Már atyja készítette őt elő, hogy halála után a nádorispánságban utódja legyen. Tényleg egészen tisztában volt állásának exigencziáival, a mit tanusítanak azon alkudozások, melyeket hivatalba lépése előtt a bécsi kormánykörökkel folytatott és melyek a már idézett munkában Istvánnak magának saját feljegyzései után közölvék. Ezen alkudozások közt hangsúlyozta, hogy neki az adott viszonyok közt több befolyásra és fokozottabb hatáskörre van szüksége mint atyjának, valamint hogy ő nem lehet a kormánypárt eszköze, miután a pártok felett kell állania. Azt is hangsúlyozta és figyelmeztette az illető hatalmasokat, hogy miután ő mint nádorispán az alkotmányra esküt tett, ezt kénytelen a felülről jövő támadások ellen is megtartani.[1] Hogy az 1848-iki törvények keresztülvitelében oroszlánrésze volt, azt a későbbiekben fogom előadni.

Még egy mozzanatot kivánok felemlíteni, főleg annak illusztrálására, hogy a sors minő kegyetlen játékot űzött velünk éppen azzal, hogy az összeütközés meggátlására minden tényező igazán busás mértékben megvolt és az mégis kikerülhetetlenné vált.

Ezen kötet első részében idéztem Széchenyi levelét, melyet a döblingi tébolydából hű emberének, Tasnernek irt. Ebben fel is van említve, hogy Miklós czár szépséges leánya, Olga nagyherczegnő szorgalmasan tanult magyarul, mert arról volt szó, hogy Istvánnak nejévé lesz. A dolog úgy is volt. A már idézett munka[2] körülményesen elbeszéli, hogy ezt maga Miklós czár óhajtotta és tulajdonképpen kezdeményezte, a siker esetében pedig kész volt az ifju párt egy millió rubel évi javadalmazásban részesíteni. Széchenyi tudott a dologról és, mint Kovács Lajos[3] irja, egész extázisba jött felette s el

[1] Erzherzog Stefan, 192. lap.

[2] Lásd 159. lap.

[3] Széchenyi István közéletének három utolsó éve, I. kötet 140. l.

is követett mindent arra, hogy megvalósuljon. A házassági terv, Miklós czár nagy bosszuságára, a bécsi udvar ellenállása következtében elmaradt, miután ez, úgy látszik, benne egy verseny-dinasztia alakulásának kezdetét látta. Ösmerve az egyéneket, ettől tartani nem lehetett, legfeljebb az lett volna belőle, a mi az uralkodóházra és a nemzetre egyaránt áldásthozóvá válhatott volna, hogy t. i., ha a házassági összeköttetés létrejön, Miklós czár kellő módon tájékozva talán eláll volna az intervencziótól, mely végelemzésben egyik félnek sem vált javára.

Ennyit kivántam István szereplése és egyéniségének jellemzésére elmondani. Később még találkozunk vele. Berekesztésül bátor leszek a hivatolt munka bevezetéséből egy részletet idézni, melyben a jól értesült szerző István főherczeg rehabilitácziója érdekében egy megjegyzést tesz, mely a jövendő események helyes megitélése szempontjából felemlítendő.

István főherczeg a monarkhiában születésénél és állásánál fogva az első helyek egyikét foglalta el, a mint tulajdonságai során a legjobb emberek között foglal helyet. Rövid két évet töltött az ügyek élén, de ezen időszak megérlelte a dolgok uj rendjének a régivel való küzdelmét és a huszonkilencz éves főherczeg ezen küzdelmek között majdnem az első helyen állott. Róla el lehet mondani, hogy csinálta a történetet, még pedig úgy, hogy az keserü játékot űzött vele. A bécsi udvar úgy tekintette az 1848-iki törvényeket, hogy azok kényszer folytán csikartattak ki tőle. A főherczegnek nem is bocsátotta meg soha, hogy azok kivivásában része volt. És mi történt? Tizenkilencz évi küzdelem után kénytelenek voltak ugyanezen törvényeket helyreállítani. Fájdalom, a megrágalmazott ember megérte ugyan a fordulatot, de már nem örülhetett a béke művének létrejöttén. 1867. február 18-ika volt azon nap, melyen a magyar képviselőházban a magyar minisztérium kinevezése közzététetett és 19-én István főherczeg, az utolsó magyar nádorispán, egy jobb hazába költözött.

VIII.

Istvánnak nádorrá választása képezte tudvalevőleg az 1847—48-diki országgyülés első tényét. A nádori esküre vonatkozólag Kossuth tartott egy közjogi expozét, mely oly benyomást tett, hogy mindenki láthatta, miszerint az országgyülés vezérlete az ő kezébe van letéve. Jól mondja Zichy Antal,[1] ki csakugyan nem tartozik Kossuth bámulói közé, hogy mindjárt az első alkalommal magához ragadta nem annyira a szót mint inkább a vezetést, mert minden szavából kitünik, hogy a vezér az, a ki beszél. A mit mond, az nyomatékkal is bir, a mit mellőz, az egyszerüen letünik a törvényhozási tárgyalások szinpadáról. Ha azt mondja, hogy szavazzunk, vége a vitának; ha szólni akar, mindenki visszafojtott lélekzettel várja felszólalását. Igaza van Zichynek abban, a mit mondott. Akkor már nem lehetett kétsége senkinek az iránt, hogy az ország szeme rája van függesztve; úgy a beszédét ihlettel hallgatják, mint követik ha cselekszik. Innentől kezdve a nemzetnek hivatalos és választott vezére, nemcsak az emberi, de mondhatni *isteni jog* alapján, mert azon isteni szikra lakozik benne, mely tisztán és egyedül az emberiség kiválasztottjainak szokott osztályrészül jutni. Hatalmát senki sem érzi jobban mint Széchenyi István, nemcsak abban, hogy kimondja, miszerint működését a nemzet átka vagy áldása fogja kisérni,[2] de abban is, hogy, a mint majd meglátjuk, a hányszor kardját összeméri vele, mindannyiszor legyőzve kénytelen odahagyni a csatatért.

Elbeszélésem ezen pontján, a hol a nemzet sorsának gyeplőit hivatalosan és ténylegesen kezébe vette, mutatkozik leghelyesebbnek ezen igazán rendkivüli és korszakalkotó személyiség politikai jellemzését megkisérleni. Foglalkoztam idáig is működésével, életéből egyes mozzanatokat ki is emeltem, de összefüggő és pragmatikus méltatására csak itt térhetek rá, a hol pályafutásának mintegy délpontjára érkezett,

[1] Széchenyi István naplói, 522. lap.
[2] Lásd u. ott, 506. lap.

a hol azután úgy korára mint nemzetére személyiségének bélyegét ütötte rá.

A dolog annyival inkább szükséges, mert jóformán ebben az irányban semmi sem történt. Azok a hazai történeti munkák, melyek az akkori korszak eseményeit tárgyalják, még az olyan kimerítő és alapos is mint a Horváthé, néhány futólagos vonásra szorítkoznak, a nélkül hogy összefoglaló képet nyujtanának.

Azzal a sajátszerü jelenséggel találkozunk, hogy a magyar történeti munkákban még olyan terjedelmesebb jellemzéssel sem találkozunk mint a milyen az osztrák Helfert [1] műve. Ott Kossuth jellemrajza elég nagy arányu, szerzője hangyaszorgalommal össze is hordott egy egész csomó adatot, természetesen főleg azokat, melyek ellenséges álláspontját megvilágítják. Ecsetelése ily módon olyannyira szinezett és részrehajló, hogy inkább torzképnek tekinthető.

Fájdalom, a magyar publiczisztikának igen kiváló képviselői sem bántak el vele sokkal jobban. Így azután itt is azon sajátszerü és éppenséggel nem épületes jelenséggel állunk szemben, hogy akkor, mikor a nemzet egész odaadással csügg az ő áldott emlékén, mikor ma nem találkozik számottevő ember, ki nem a legnagyobb kegyelettel szólna róla: akkor a kortársaitól származó iratokban oly felfogást találunk, mely méltó megütközést kelt. Néhány példával kivánok szolgálni.

Salamon [2] Robespierre-féle ösztönöket tulajdonít neki. Falk [3] romboló működését emlegeti. Csengery Antal [4] ezen czím alatt »Adalék Kossuth Lajos jellemrajzához« egy teljesen elfogult és a megfelelő alaposságot nélkülöző dolgozatot nem annyira írt mint állított össze. Ebben Kossuthtól majdnem minden számottevő képességet megtagad. A dolgozatot legjobban úgy lehet jellemezni, hogy más irókból összehord idézeteket és azokat Kossuthra és helyzetére alkalmazza, még pedig úgy, hogy legkevésbbé sem találnak. Így egyebek közt felhozta Guizot véleményét az 1688-diki angol forradalom

[1] Der ungarische Winterfeldzug, I. kötet 216. lap.

[2] Magyarország 1849. és 1866-ban, 79. lap.

[3] Széchenyi István és kora, 134. lap.

[4] Összegyüjtött munkái, VI. kötet 349. lap.

kedvező kimeneteléről, melyből Kossuth okulhatott volna. Holott az a forradalom tisztán és egyedül külföldi intervenczió folytán sikerült, míg nálunk az osztrák volt az, ki kivülről kapott segítséget. Párhuzamot von közte és Lamartine között, ki bár nagy költő, de a politikában egy hiu, képzelgő rhetor volt, kinek nevéhez egyetlen egy alkotás sem füződik, és a ki éppen az 1848-iki forradalomban, melyet részben előidézett és fékezni nem birt, letört. Viszont ellentétet állít fel közötte és Washington között, még pedig ez utóbbi előnyére. Holott ennek minden kiváló és valóban tiszteletre méltó tulajdonai mellett — tényleg maga volt a megtestesült kötelességérzet — törvényhozói működéséről mit sem tudunk. Általában sem politikusnak, sem államférfinak tekinteni nem lehet. Még az is megtörtént vele, hogy vitézsége daczára majdnem mindig vereséget szenvedett, úgy hogy ha a franczia segítség nem jön, Amerika ügye menthetetlenül elveszett. Mint köztársasági elnök pedig fejedelmi pompát fejtett ki.[1] Igazában minden volt, csak nem a demokrácziának felkent bajnoka.[2]

Ugyanezt lehet mondani Szemere[3] könyvére is. Ez is egy részrehajló, kuszált, önmagának ellentmondó művet irt, melyben sem Kossuth, sem az események politikai elbirálását illetőleg kiokoskodni nem lehet. Egyebek között megtámadta Kossuthot azért, mert koczkáztató eljárásával elvesztette a hazát; mégis felrója neki, hogy a horvátoknak, sőt az uralkodóháznak mennyi engedményt kivánt tenni. Megtámadja még azért is, mert a végső napokban a hat millióra rugó arany és ezüst készletet nem vitte ki magával Törökországba, hanem elküldé Görgey táborába, ki akkor a teljhatalom birtokába jutott és kitől nem a meghódolást, de a háboru sikeres folytatását várhatta,[4] következőleg a nervus rerum gerendarum-re szüksége volt. Nem nehéz belátni, hogy ez eljárása, az önzetlenség mellett, a kötelességnek volt folyománya és érte gáncsot csakugyan nem érdemel.

[1] *Hopp*: Bundesstaat und Bundeskrieg in Nordamerika, 287. lap. Az Oncken-féle gyüjteményben.

[2] Lásd még Henry Cabot *Logde:* George Washington, két kötet.

[3] Ludwig Batthyány, Arthur Görgey, Ludwig Kossuth.

[4] Idézett munka, II. rész 139. lap.

Hasonlót lehet mondani Kemény Zsigmondról is. Ő nem irt ugyan egyenesen Kossuthról, de »Forradalom után« czimű pamfletje, melyet sokan különösen az 1847—48-diki országgyülés menetére nézve irányadó munkának tekintenek, hasonlóképpen egészen ferde világításba helyezi a történteket, úgy hogy a ki ezen munkából akar itéletet meríteni az események vagy Kossuth szereplése felől, teljesen hamis következtetésekre fog jutni. Igazolásául annak, hogy milyen furcsán bánik el Kossuthtal, néhány jelzőt fogok felhozni, melyekkel őt illeti. Elkereszteli az intézmények Dsingizkhánjának,[1] a tagadás szellemének, a legnagyobb dezorganizáló talentumnak, mely valaha létezett,[2] végre *politikai charlatannak.*[3] Sőt, hogy Kossuthon egyet üthessen, List Frigyest, a világ nemzetgazdáinak egyik legnagyobbikát, Németország gazdasági egységének megteremtőjét, egyszerüen német kalandornak nevezi,[4] a ki vele nézeteit elfogadtatta a tapasztalat és czélszerüség rovására.

A dolog magyarázatát némileg abban lehet találni, hogy az említett iratok közül néhány közvetlenül a szabadságharcz szerencsétlen kimenetele után iratott, a mikor természetes volt a törekvés, hogy Kossuthban bűnbakot keressenek. Magyarázatnak megjárja, habár hangsúlyozni kell, hogy mentségnek semmi esetre nem elég. Mert azok, a kik a viszonyokat ösmerték, nagyon jól tudhatták, hogy az udvar mindig hamis kártyákkal játszott és hogy a nemzet előtt nem volt más választás, mint vagy megküzdeni életre-halálra, vagy a leggyávábban meghunyászkodni és járomba hajtani a nyakát, mint a hogy az később elő is fog adatni.

A leggyávább meghunyászkodás, mondom, még pedig Jellachich zsebrákjai előtt. Igen tanulságos adatot olvashatunk ebben az irányban Szögyényinél,[5] ki elmondja, miképpen találkozott Batthyány Lajos Székesfehérváron a horvát bánnal és kérte őt, hogy ha bevonul a fővárosba, azt és lakosait

[1] Idézett munka, 152. lap.
[2] U. ott, 58. lap.
[3] U. ott, 124. lap.
[4] U. ott, 97. lap.
[5] Emlékiratai, I. kötet 93. lap.

kimélje és jó indulattal bánjék velök, mert meg volt győződve, hogy a magyar sereg az első puskalövésre szétszalad.

Ezekután áttérhetek annak a kisérletnek megvalósítására, a mit Kossuth egyénisége és működése pragmatikájának lehet nevezni. Itt is kénytelen leszek oly kontroverziákra kiterjeszkedni, melyek ma talán érthetetleneknek látszanak. Ezekre azonban azért van szükség, mert világot vetnek arra, hogy személyét illetőleg miképpen csinálnak történetet, hozzá minden esetre tanulságosak azoknak, kik mélyebbre akarnak hatolni és a forrásokat kivánják ösmerni.

Első sorban néhány életrajzi adatot kell előrebocsátanom. Ezek közé tartozik, hogy Kossuth régi törzsökös családból származik. A család fészkét Turóczban találjuk, de később Zemplénbe szakadt. Atyja, László az Andrássy családnak volt ügyvédje; anyja Wéber Sarolta, kinek egyik őse a vallási üldözések alatt vértanuságot szenvedett. Volt szerencsém őt ismerhetni, egyike volt azon tisztes matronáknak, kik a régi Magyarország talaján oly nagy számban termettek. Nagyhirü fia, Lajos, Monokon született 1802-ben. Ő maga azt írta, hogy nem április, nem a légmérséki változékonyság hónapjában látott napvilágot, de minden valószinüség szerint szeptember 19-én, de nem merné rá szavát adni, habár minden valószinüség szerint legalább burkoltan jelen volt az eseménynél, mert hát a magyar közmondás szerint azt tartotta magáról, hogy burokban született. Tehetségei korán kitüntek, egyik tanárja, a hires jogtudós Kövy, azt mondta róla, hogy országháborító lesz belőle, máskor meg úgy nyilatkozott, hogy a törvényt jobban tudta mint az egész királyi tábla.

Már az előző kötetben felhoztam, hogy családja anyagi javakkal nem igen volt megáldva és hogy rá háramlott a feladat róluk gondoskodni, mely kötelességnek teljes mértékben eleget is tett. Általában el lehet róla mondani, hogy a milyen kifogástan volt közéletében, úgy állott a dolog magánéletével is. Példás viselkedésü gyermeknek, férjnek és atyának tekinthetjük, ki egészen övéinek szentelte életét. Elfoglaltatása következtében nem igen járhatta a társaságokat, de ha emberek közé jutott, akkor lebilincselő, kiválóan szerény modora mindenki előtt kedveltté tette. Olyan politikai ellenfél mint Somssich

Pál [1] állítja ki róla a bizonyítványt, hogy a vele való együttlét egész csomó vonzó és kellemes órát szerzett mindenkinek.

Mennyiben érezte magát hivatottnak nagy szerepére, mikor támadt benne a gondolat, hogy nemzete sorsára döntő befolyást gyakoroljon: oly kérdés, melyre megfelelni alig lehet. Ő maga a dologról igen szépen és szerényen nyilatkozik.[2] Azt mondja e helyen, hogy ő, ki annyi beszédet tartott, nem csak soha legkisebb hajlamot sem érzett a szónoki professió iránt, de irtóztató megerőltetésébe került magát erre a pályára elhatározni. Egész életén keresztül magányt kedvelő, hallgatag ember volt és csak is a polgári kötelesség érzete vitte arra, hogy belekontárkodjék a szónoklat mesterségébe.

Szemere Bertalan már idézett munkájában felvet egy csomó kérdést. Hogy vajjon Kossuthot lehet-e prófétának, vezető államférfinak minősíteni és hogy a nagy szabadságharcz igazi hőse gyanánt ő tekinthető-e vagy sem. És azon férfiu, ki vele együtt megizzadta a közpálya porondját, ki társa volt a reformok, mozgalmak terén, kollegája az 1848-iki minisztériumban, valamint kormányzósága alatt miniszterelnök, erre a kérdésre határozott *nemmel* válaszol.

Ezzel szemben én ellenkező véleményt táplálok. Azt tartom, hogy Kossuthnál határozottan három oly eredményt lehet konstatálni, mely egyesült kombinácziójában párját alig találja. Ennek következtében az 1848-ban létesült magyar állam egyedüli építőmesterének őt kell nyilvánítanunk. A mint nem lehet kétség az iránt, hogy az 1867-iki kiegyezés a maga egészében Deák nélkül soha sem jön létre, úgy áll reá nézve a dolog a 48-iki alkotásokat illetőleg.

Nézzük már most az eredményeket. Eszembe jut, hogy, midőn mint fiatal ember Angliában jártam és ott a szabad kereskedés apostolának, Cobden Rikhárdnak tiszteletére mentem, ki, mellesleg megjegyezve, boldogult édes atyámnak jó barátja volt és őt, a hontalant, vendégszeretetével halmozta el, hozzá azt a kérdést intéztem, hogy kit lehet a legnagyobb angol államférfiunak tekinteni. Ő nekem a két Pittet, atyát és

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, II. kötet 12. lap.

[2] Irataim az emigráczióból, II. kötet 131. lap.

fiut nevezte meg. Indokolásának veleje abból állott, hogy az atya a háboruk terén, a fiu a béke műveiben ért el nagy sikereket. Angol rövidséggel kifejezve: *The father was a great war minister, the son a great peace minister.* Ezt a dicséretet egybefoglalva lehet Kossuthra alkalmazni, a mennyiben ő egyaránt nagy volt úgy a politikai mint a katonai akczió terén. Nem lehet őtőle azon nagy eredményeket elvitatni: először, hogy hazájának közvéleményét a reform, az ujjáalakulás nagy művének megnyeri. A második az, hogy ezen átalakulást törvényhozásilag keresztülviszi. A harmadik az, hogy semmiből hadsereget teremt, mely képes győzelemről győzelemre haladni.

Nem kell elfelejteni, hogy a történet tanusága szerint ezen teljesítmények egyike is elegendő a hirnévnek, melyet egy költő a feledés örök királyának nevezett, megalapítására. Az izgatói tevékenység tette O'Connel, Parnell, Gambetta nevét ösmeretessé. A sikeres parlamentáris vezérlet Mirabeau és a nagy angol miniszterek hatalmának alapját képezte. Deák nevéhez az 1867-iki kodifikáczió füződik.

Demosthenes, a nagy hallgató Orániai Vilmos nagysága abban állott, hogy nemzetüket a szabadságért való harczában méltóan képviselték. Danton és Carnot az által nyerték el a győzelem szervezőinek érdemes jelzőjét, mert a nemzeti élet talajából varázsolták elő a tömeges és győzelmes népfelkelést, a *levée en masse*-t.

A két első mozzanatra vonatkozólag a bizonyítékok a jelen kötet fonalán elő is fognak adatni. A harmadikra a szabadságharcz folyamatának elemzése és méltatása lesz a mérvadó. Mégis nem lesz felesleges Kossuth jellemzése teljességének szempontjából a jeles és tanult Rammingnak, Haynau vezérkari főnökének véleményét idézni.[1]

Ez, különben névtelenül megjelent, de elég tárgyilagosan irott munkájában elmondja, hogy Kossuth még julius havában is, mikor már a kapcza oly igen szorult, minő rendkivüli dolgokat mívelt. A seregeket a szó legszorosabb értelmében csak úgy a földből varázsolta elő.

[1] Der Feldzug in Ungarn im Sommer 1849. 278. lap.

A szabadságharczra vonatkozólag az összefoglaló itélctet megtalálhatjuk Helfert munkájában.[1] Az ő nézete szerint az 1848—49-iki forradalom egy szóval kifejezve: *Kossuth!* Különösen hangsúlyozza, hogy ezt az átkot vagy dicsőséget senki tőle el nem vitathatja. Felhozza Helfert, hogy a vezető ujságot ő maga keresztelte Kossuth hirlapjának, a papirpénznek neve Kossuth-bankó volt, a honvéd egyszerüen Kossuth katonájának tekintette magát. Igaza is van, ő az, kitől minden kiindul, kihez minden visszatér, a nemzet egyetemének összefoglalása, kifejezése! Csengery már idézett tanulmányában felhozta, hogy Kossuthban nem volt semmi eredetiség, politikai és közgazdasági kredóját másoktól kölcsönözte. Ha ez állana is, tekvékenysége értékét éppen úgy nem csökkentette, mint nem Bismarck- és Cavourét azon körülmény, hogy a német és olasz egység eszméjének vagy nagy politikai gondolatának nem ők voltak feltalálói. Nem csökkentené, mert nagyságuknak kulcsa abban rejlik, hogy a döntő természetű pillanat megtalálta mindegyikben a maga emberét, ki uralkodni volt képes felette és megvalósította azt, mi másoknál csak ábrándképnek tekintetett.

Az eredetiség mozzanata nála, mint minden korszakalkotó embernél, működésének egészen egyéni, *sui generis* jellegében, hozzá azon igazán nagy vonásban található, mely egész valójában és minden egyes tényében észlelhető volt és mely lényegesen elütött kortársaitól, vagy ha úgy akarjuk, vetélytársaitól, azoktól, kik őt megelőzték, vagy más nemzetek életében vele a dicsőség pálmájáért versenyeztek.

Kétségtelen, hogy kiindulópontja, egész pályafutása lényegesen elütött kor- és versenytársaiétól. Láttuk azt, hogy mindazok, kik az uj Magyarország alapvető nemzedékéhez tartoztak és vezéregyéniségek voltak, körülbelül egyformán futották meg a közpálya *curriculum*-át, jutottak hangadó polczra. Nagy Pál, Ragályi, Kölcsey, Deák, Beöthy Ödön, Szentkirályi, Klauzál stb. megyéjökben tüntek fel, ott csináltak poziczíót magoknak, mely megyei állás azután az országgyülésen országossá fejlődött, terjeszkedett. Mindegyik ugyanazt a

[1] Winterfeldzug, II. kötet 247. lap.

politikai jelleget képviselte, ugyanazokkal az erőkkel dolgozott. Kossuth más különlegességet képviselt, proczedurája is egészen sajátszerű, egyéni volt. Az Országgyülési Tudósítások, a Törvényhatósági Tudósítások, a Pesti Hirlap, a védegyleti akczió, egy szóval minden ténykedése a táblabirói világ előtt ösmeretlen mesgyéken haladt. Igaz, hogy szerepelt, még pedig nagy sikerrel, Pestmegyében. De nem kell elfelejteni, hogy nem volt a megyének szülötte, birtoka sem volt, már pedig azon időkben minden megyében nagy mértékben létezett a kizárólagos helyi érzék, mely az idegenre féltékenyen tekintett. A szó valódi értelmében nem is volt megyei ember soha, a mit legjobban bizonyít az, hogy megválasztásánál ellenjelöltje Balla főjegyző volt, ki sok megyebeli embernek is birta rokonszenvét. Megyei működésében is par excellence országos politikát csinált. Egész taktikája oly annyira elütött a megszokottól, mint a hogy később az országgyülésen is más taktikát honosított meg, uj modorban dolgozott.

Eredetisége és jelentőségének ismérve abban nyilatkozott meg, hogy a hol és a miben ő működik, az lesz mintegy a nemzet életének központja, minden esetre a közvélemény általános érdeklődésének tárgya. Ennek legfőbb bizonyítéka abban áll, hogy annyira ura lesz a helyzetnek, hogy ha 1847-ben nem is választják be az országgyülésre, a márcziusi napokban nem egyedül Pestnek utczái, mint az egész ország közvéleményének mozgósítása által kivülről is oly hatást, nyomást lett volna képes előidézni, hogy vele számolni kellett volna. Erre vonatkozólag teljesen egyetértek Zichy Antallal, ki ezt a körülményt elég nyomatékkal kiemeli.[1]

Kézen fekszik az összehasonlítás úgy azokkal, kik őt megelőzték, valamint kortársaival is. Az összehasonlítás minden esetre az ő előnyére fog kiütni, habár, mint a hogy ezt idáig is tettem, ennek csak felvilágosító jelentőséget kivánok adni.

A küzdelem, melyet ő folytatott, lényegében ugyanaz volt, melyet Bocskay, Bethlen Gábor s a Rákócziak is vívtak. De ezek részben előnyös állásu oligarkhák, mindannyian pedig erdélyi fejedelmek voltak. Így tehát *a limine* oly

[1] *Széchenyi* naplói, 518. lap.

befolyással és hatalmi forrásokkal rendelkeztek, melyeket a szegény köznemes zsurnalisztának mind önmagának kellett mint egy második Mózesnek a sziklából kifakasztani. Nem kell elfelejteni még azt sem, hogy abban az időben közfelfogásszámba ment, hogy hazánkban bárminő nagyobb szabásu akczió csak úgy lehet sikeres, ha annak az arisztokráczia vagy legalább egy főnemes áll az élén. Hozzá még azt is kell venni, hogy nála, ellentétben elődjeivel, elsősorban egy nagy reformáló működést találunk, a mi tehát minősítését nagyobb kaliberüvé teszi. Szembetünő a fölénye úgy elődje, Werbőczy, mint kortársai, Széchenyi és Deák felett. Láttuk, hogy Werbőczy minden nagy tulajdonai mellett nem volt képes a viszonyokon uralkodni. Így volt a dolog Széchenyivel is. Ő politikai szempontból véve a dolgokat, egyetlen egy helyzet követelményeinek sem tudott megfelelni. Viszont Deák csak is bizonyos adott körülmények közt volt képes sikerrel dolgozni. Ezzel ellentétben Kossuth *minden helyzetnek embere volt,* mindegyiknek ura lett és nyakára nőtt.

Az ő százada Cavourt és Bismarckot ruházta fel a nagy államférfiú minősítvényével. Egy uj Plutarkosznak kellene születni, hogy e három nagy történeti alak között párhuzamot vonjon. Minden esetre van annyi analógia közöttük, hogy Kossuth műve, a magyar állami és nemzeti egység, mint az olasz és német, egyaránt szilárdul fog állani, igazán *aere perennius.* De ha ettől eltekintünk is, mily óriási különbség létezik ama viszonyok és eszközök között, melyek a magyar, meg a német és olasz államférfinak rendelkezésére állottak. Hiszen tudjuk azt jól, hogy mind a kettő, Cavour és Bismarck, miniszter volt s fejedelmöknek feltétlen bizalmát birta. Cavourt támogatta, háta megett állott Francziaország. Bismarck pedig a kitünően szervezett porosz állammal és hadsereggel operált, hozzá oly két katonai erővel, mint Roon a hadügyminiszter, ki elkészítette a fegyvert és Moltke a stratega, ki irányította azt, és végelemzésben két nagy nemzet történeti multja és törekvése képezte működésök számára a talajt. Állítsuk ezek mellé Kossuth állásának és helyzetének eredendő fogyatkozásait, a magyar primitiv viszonyokat, és akkor bizonyára megmérhetjük a teljesítés értékét, mely előttünk áll.

Minő tulajdonok által érte el Kossuth ezen rendkivüli eredményeket? Rávonatkozólag méltán lehet idézni Livius[1] szép jellemzését Catóról: »In hoc viro tanta vis animi ingeniique fuit, ut quocunque loco natus esset, fortunam sibi ipse facturus fuisse videretur.« Ebben a férfiuban a szellem- és léleknek oly ereje lakozott, hogy bárhol született volna, a szerencséjét megcsinálta volna. Ezen tulajdonok közül bizonyára barát és ellenség egyaránt a nagy és elsőrangu *szónoki* képességet fogja sorolni. Azért említem ezt első helyen, mert úgy vélem, erre nézve csakugyan nem létezik nézetkülönbség sem jó-, sem rosszakarói között.

A mi nála példátlan, az, hogy nemcsak anyanyelvén, de idegen nyelven is hasonló bámulatra méltó hatásokat tudott előidézni. Midőn 1848-ban Bécsben megjelent és a néphez szólt, azt annyira magával ragadta, hogy tényleg az uralkodóháznak sorsa tőle függött. Angliában éppen olyan tüneményes sikereket ért el. Oly nyugodt ember mint Cobden Richard állította ki róla a bizonyítványt, hogy beszédjei logikai rend és világosság szempontjából egészen al pari állottak Peel Róbert hirneves expozéival.[2] Éppen így volt a dolog Amerikában. Iskolai kézi könyvekben[3] meg van irva, hogy ott nem kevesebb, mint négyszáz beszédet mondott, melyek rendkivüli szónoki erejök és az ottani viszonyok teljes ösmerete folytán általános bámulatot keltettek. Holst atkotmánytörténeti munkájában[4] kiemeli a Kossuth-lázt és mámort, mely az egész közvéleményt megragadta. Tacitus következőképpen határozza meg a szónoklatok, a szónoki alkotások eredményét:[5] »Magna eloquentia, sicuti flamma, materia alitur, motibus excitatur, et urendo clarescit.« Az ékesszólás olyan mint a tűznek a lángja, anyagra van szüksége, hogy táplálkozzék, mozgalmak szítják és lobogva fénylik és világosít. Ezen helyes és klaszikus rövidségű meg-

[1] Titi Livi ab urbe condita. Liber 39. §. 40.

[2] *Pulszky* Ferencz: Életem és korom, III. kötet 75. lap.

[3] *Willard:* Geschichte der Vereinigten Staaten von Nordamerika, 381. lap.

[4] The constitutional and political history of the United States, IV. kötet 87. lap.

[5] Lásd de Oratoribus, 36.

határozásban feltalálhatjuk magának a szónoknak kellékeit, alapvető tulajdonságait. Mellőzve természetesen a fizikai előnyöket, melyeket meglevőknek feltételezhetünk, a mondottak a következő tulajdonságokra vallanak. Az első követelmény abból áll, hogy a szónok agyveleje meg legyen telve eszmékkel és gondolatokkal, ez képezi az anyagot, mely ékesszólását táplálja, mely fényes és lángoló szavaiban kifejezésre jut. Ha már most a dolog úgy fordul, hogy nehéz és válságos viszonyok és idők következnek, akkor azok mozgalmai és küzdelmei fokozzák, hatványozzák képességeit, minek folytán szavai még fényesebbek és lángolóbbak a szokottnál. Ennek következménye ama nagy ragyogás, melyet maga körül terjeszt és mely egyrészt az egész helyzetnek, másrészt a követendő irányzatnak megvilágítását vonja maga után. Így azután a közvélemény tudja azt, hogy mittevő legyen, melyik utat válaszsza. Ennél a kérdésnél nem felesleges kiemelni a különbséget az igazi nagy szónok és a frázisgyártó rhetor között, miután e két fogalom felcserélése gyakran zavart okoz és éppen Kossuthot illetőleg találkozunk, még pedig nem egyszer, ezen igazságtalan ráfogással. A különbség az, a mi a forma és lényeg, gondolat és frázis, valóság és látszat, természetesség és szinpadiasság, világosság és csillogás, hangulatkeltés és meggyőződés, pillanatnyi és állandó hatás, az igazi művész és a virtuoz között létezik. A történet folyamában találkozunk mindkét válfajjal, habár természetesen az utóbbiak viselt dolgait nem méltatták kellő figyelemre. A franczia forradalom különösen gazdag volt ilyen egyéniségekben, kiknek egyikét, Barère Bertrandot, Macaulay [1] oly találóan jellemezte.

A regényirók között Daudet volt az, ki Numa Roumestanban szintén ily alakot rajzolt, míg Sardou Rabagasát torzképnek kell tekintenünk. Egészen másképpen áll a dolog a világtörténet nagy szónokainál, kik minden esetre elég számosan vannak arra, hogy bizonyos általános természetü szabályt vagy ösmérveket állapítsunk meg, melyek a kategoriába osztásnál felhasználhatók. Így, hogy többet ne említsek, Perikles és Demosthenes, a francziáknál Mirabeau és Gambetta, az angol

[1] Biographical Essays, 187. lap. Tauchnitz edition.

államférfiak és szónokok egész sora, sőt még Bismarck is, kit ugyan szónoknak szoros értelemben tekinteni nem lehet, de kinek beszédei minden esetre egészen elsőrangu szellemi termékek, mind alkalmasok arra, hogy minta gyanánt szolgáljanak, s a kellékek és tulajdonságok meghatározásánál segítségünkre legyenek.

Mindezeknél meg fogjuk állapitani azon szabályt, hogy nem tisztán szónoklatuk, de egyéniségök értéke, személyiségök hatalma volt az mindig, mely a szónoklatban kifejezésre jutott. Hogy tulajdonképpen a szónoklati képesség mellett egyedül az egyéni tulajdonságok azok, melyek számottevő sikereket idéznek elő, legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy midőn az illető vezéregyéniségek nem kiváló szónokok is, mégis megbizhatóságuk miatt kiállják a versenyt a szónoklat mestereivel. Angliában két ilyen példa létezik. Az egyik Castlereagh esete Canninggal szemben. Az első minden volt, csak nem jó szónok, a másik korának legjobb szónoka. És miután az elsőt megbizható, a másikat meg nem bizható politikusnak tartották, a többség nem hagyta amazt el, daczára, hogy vetélytársával minden mérkőzésében a rövidebbet huzta. Így állott a dolog Melbourne és az általam már többször idézett Brougham között. Egy alkalommal ez utóbbi hatalmas szónoklatának mennyköveit zudította az előbbire, kinek régebben kollegája volt és kivel megférni nem tudott. Melbourne válasza a támadásra röviden abból állott, a mi tényleg igaz is volt, hogy beösmerve a támadás szellemi hatalmát, a parlament itéletére bizza, minő szarvashibákban kell ellenfelének leledzenie, hogy ennyi fényes tulajdonok mellett nem tudja a közvélemény rokonszenvét megnyerni, sem társait arra birni, hogy kövessenek el mindent arra, hogy ily erőt magoknak megnyerjenek.

Éppen így állottak a dolgok Amerika két nagy szónoka, Clay és Websterrel, kikkel véletlenül Kossuth találkozott és szónoklatával túlszárnyalta őket. Mind a kettőnek hatása és népszerüsége rendkivüli volt, azonban az amerikai politikus legforróbb vágyainak végpontját, az elnökséget, nem tudták elérni, mert részben a közvélemény, részben pártjuk nem tekintette elég megbizhatóknak. Az emberek messze vidékről seregeltek össze, hogy Clayt meghallgassák, lelkesedjenek szó-

noklatán, a minek folytán az a szólam járta róla, hogy senki sem képes annyi embert maga köré csődíteni, ha beszél és oly keveset megnyerni, hogy reá mint elnökre szavazzanak.[1]

Természetesen fokozódni kell a hatásnak, hogy ha a személyiség kiváló tulajdonságai párosulnak a szónoklati képességgel is, mi érthetővé teszi azon igazán delejes varázst és vonzerőt, melyet az illető kortársaira gyakorol. De mindig szem előtt kell tartani, hogy a lényeget mégis a személyiség belső értéke alkotja, mely a hallgatóban azt a meggyőződést kelti, hogy a szavak megett *egy egész ember áll.* Mindazon jelentékeny egyéniségek, kiket említettem, mindig és mindannyiszor saját beltartalmuk által érik el, hogy nemzetüknek élére jussanak.

Hozzájárul még az is, hogy kortársaik saját husokból való husnak, saját vérökből való vérnek tekintik őket, minek folytán a megfelelő tulajdonokkal a nemzeti törekvések természetszerüleg jutnak nálok kifejezésre. A nagy közönség azt mondja róluk: »ez a mi emberünk, ő tudja azt, hogy mire van szükségünk, meg is szerzi azt, mert legény a gáton«. Azért van ez úgy, mert tulajdonképpen az illetők nem a szónak, de a tetteknek emberei. A közvélemény ezt nálok öntudatlanul is kiérzi. A szavak az ő működésökben azt a feladatot teljesítik, hogy a cselekvésnek programmját, bevezetését alkotják. Akcziójuk igazi súlyát mégis nagymérvü cselekvőképességök képezi.

Alig lehet kétség az iránt, hogy mindezen tényezők megtalálhatók Kosssuthnál. Rendkivüli befolyásának kulcsa ebben rejlik. Megvoltak benne azon tulajdonságok, melyek a szó, meg azok, melyek a tettek emberének kiváltságai. Szóltam előbb a szónoki sikerhez szükséges fizikai tulajdonságokról. Ezeket illetőleg is kell egyet-mást mondanom, a mi a vázlat teljességéhez tartozik.

Egy angol születésü osztrák tiszt, ki a szabadságharczban ellenünk szolgált,[2] a következőkben szolgáltatja személyleirását, még pedig az osztrák rendőrség feljegyzései után.

[1] Goldwin *Smith:* The United States, 179. lap.

[2] Adventures of the army of the Emperor of Austria during the late hungarian campain, 299. lap.

Úgy írja le mint ki középmagasságu, szikár termettel bir, arczulata halovány, tojásdad alaku, haja barna, szemei kékek, szemöldöke sűrű, sötét, szája szép formáju, valamint fogai is. Magatartása nyugodt és méltóságteljes, mozdulatai választékosak, hangja kellemes, behizelgő, még ha halkan beszél is, minden egyes szava érthető. Egy enthusiastának benyomását teszi, ábrándos, álmodozó egyénisége alig árulja el a roppant erélyt, mely benne lakozik.

Csengery is úgy rajzolja külsejét mint kimondhatatlanul érdekeset. Arczát a munkánál átvirrasztott éjjelek sápadttá teszik. Csakhogy e sápadtság nem a Cassius halványsága, mely Caesarnak oly kellemetlen volt, mert ezt Kossuthnál minduntalan derült mosoly és tekintet élénkítette, férfias határozottság kifejezésével. Az izgatottság gyakran kimerítette, betegnek látszott, mely állapot természetesen annyival inkább lekötötte a hallgatóság rokonszenvét. A felhevülés visszaadta a sápadt arcznak az eleven szint, ilyenkor ki is gyuladt az, a hazafi lelkesedés meggyógyította a beteget, erőt adott a lankadónak. Egy fogoly osztrák tiszt, Erbach gróf,[1] így ir Kossuthról:

A mily rossz véleményem volt Kossuth lelkületéről, épúgy képzeltem magamnak külsejét. Csalódás! Kossuthnak megnyerő a külseje, jó modoru ember, rendkivül kellemes, olvadékony hanggal. Öltözete is választékos, egész társalgása tapintatot árult el.

A mi hangját illeti, arról úgy beszélnek, hogy annál alig lehetett kellemesebbet hallani. Nagy terjedelmü, tiszta hang volt az, melylyel mesterileg tudott bánni. Meg volt annak mindene, terjedelme, csengése, az érzelmek egész skálája birtokában volt. Szózata hol bánatosan szólt, könnyeket fakasztva, hol hatalmasan mint a vészharang zugása, mely után fegyvert ragadott a hallgatóság. Mikor beszélt, minden egyes szótagot lehetett hallani, rendkivüli biztos és folyékony volt előadása, néha az áradat rohamosságával. A mi a fődolog, mindenki érezte nála nemcsak a mély meggyőződést, hanem szónoklata az ihletettség azon benyomását tette, mely előtt

[1] *Helfert,* idézett munka, II. kötet 568. lap.

szétvonul a jövendő fátyola és a szónokot a miatt is követni kell, mert maga az idő az, mely mellette működik.

Csengery már elébb említett birálatában azt is találta, hogy beszédeiből hiányzott az eszme és tartalom, különösen hogy kerülte az elméleti fejtegetéseket. Ezen kifogás a doktrinär ember kifogása, ki a szószékből kathedrát csinál és ki elfelejti, hogy más dolog a kérdéseket érteni, más a felnőttek oktatására vállalkozni. Szellemi termékeinek jellegét illetőleg teljesen elfogadható az, a mit Kossuth Dessewffynek egy gáncsoló megjegyzésére felelt, t. i. hallgatói- és olvasóival szemben nem járhat el másképpen, mint hogy azzal, a mit ir és mond, csak is az elvek és tények hegyeit lengeti végig akként, mint a szellő azt a kalászok arany tengerével teszi. Azért helyes e felfogás, mert az akkori közönség többet nem vett be, valamint hihetőleg a jelenlegi sem.

Éppen így áll a dolog Csengery azon másik tételére vonatkozólag, hogy Kossuth csak nagy néptribun volt és nem birt az ő meghatározása szerint a nagy parlamenti szónokok kimerítő ékesszólásával, hol a nyelv a tárgyhoz és czélhoz képest változatos, a gondolatok nagyszerüek, a kifejezés pedig egyszerű. Úgy vélem, e helyett saját érvelésének szempontjából azt kellett volna mondania, hogy Kossuth csak a tömegekre tudott hatni, ellenben arra már nem volt képes, hogy komolyan, szakszerüen tárgyalja a kérdéseket, valamint műveltebb, választékosabb közönséghez hatással szólhasson. Az elsőre vonatkozólag elég az úgynevezett Partium beszédére hivatkozni, mely alatt Kraszna-, Kővár- és Zarándmegyéket és ezeknek a szükebb értelemben vett Magyarországhoz való tartozását értették. Ezt 1844 január havában mondotta az országgyülésen, az egész történeti és jogi anyagot oly módon dolgozva fel, mely közel járt Deák legkiválóbb elmeszüleményeihez.

1848. márczius 3-iki szónoklata, melyben a kormányforma átalakítását, valamint junius 11-iki beszéde, melyben a 200,000 katonát kérte, azt a hatást érte el, hogy az országgyülésen az egész ellenzék közfelkiáltással állott fel mellette. Így azután ez utóbbit azon találó fordulattal végezte: az egész nemzet felállott és én leborulok annak nagysága előtt.

Pulszky[1] közli azon ünnepélyes pohárköszöntőt, melyet az amerikai Congressus banketjén tartott, hozzá Amerika legjobb szónokának, Websternek, felelve, mely szónoklat valójában fenséges jellegü volt és kimondhatlan lelkesedést idézett elő. Mind bizonyítékai annak, hogy minden tárgyat tudott kezelni s a legkényesebb izlést ki tudta elégíteni. Szónoki hatásának sokoldalásságára nézve felette becses adatot szolgáltat Görgey.[2] Elmondja, hogy a parndorfi táborban az akkor még császári hadseregben népes tiszti gyüléseket tartott és tündöklő szónoklatának szemmel látható volt a hatása. Nem egy kétkedőt nyert meg a nemzet ügyének.

Elmondhatom jó lélekkel, elég szónoklatot olvastam és kellő gonddal tanulmányoztam a rhetorika elméletét, hogy egy bizonyos képet tudjak alkotni ennek törvényeiről és a hatás titkáról fogalmam legyen. De rájöttem arra, hogy e fáradság egészen meddő, mert a szónoklat lényege voltaképpen egészen egyéni dolog, melyet schemákba önteni alig lehet. Hatásának kulcsa pedig egyrészt az élő szónak, a beszédnek hatalmában, másrészt a hallgatóságban, annak kedély- és lelkiállapotának visszhangzó hátterében található. Olyannyira áll ez, hogy a megfelelő hatás mérlegelésének szempontjából az egész hallgatóság arczkifejezésére és lelkületének pillanatnyi felvételére volna szükség, hogy idők multán annak kinyomata tisztán és világosan állhasson előttünk.

Ennek következtében az elmondott és feljegyzett beszéd egészen más hatást tesz az emberre. Akárhányszor tapasztaljuk, hogy egy beszédet elolvasva nem értjük meg, miképpen tehetett az oly nagy hatást. Például ebben az irányban azt a sajátszerü tényt hozhatom fel, hogy Demosthenes és Cicero beszédei megközelítőleg sem tették rám azt a benyomást mint azok, melyeket Thukydides, Livius és Tacitus hőseiknek szájokba adnak. Az egész dolognak magyarázata abban rejlik, hogy egyik esetben a beszéd tényleg a hallgatóságra volt számítva, az előadás által kellett hatnia, ennek a következménynek a szempontjából lőnek megfogalmazva. A másik

[1] Életem és korom, III. kötet.

[2] *Görgey* István: 1848—1849-ből, I. kötet 19. lap.

esetben pedig az irodalmi szabályok szerint irattak, melyek értékük alapján be is váltak, miután olvasás utján terjesztetnek és úgy élveztetnek. Olyannyira döntő természetü a szónoklati eredményeknél a közvetlenség mozzanata, hogy például most az 1848 előtti rhetorika kelendőséggel nem birna, mások lévén a viszonyok, az emberek. A mint minden nemzetnek, minden korszaknak más az ékesszólása, mire számtalan példát lehetne idézni, különösen Anglia történetéből. Pitt és Fox korában más volt a rhetorika mint mikor Peel és Brougham álltak szemben egymással, és ismét más mint Gladstone és Disraëli versengése alkamával.

A közvetlen hatás forrása tehát mindig maga a személyiség, különösen azon követelmény, mennyire tud az illető honfitársaival benső összeköttetésbe lépni, mennyire ösmeri észjárásukat és szellemvilágukat, sőt, ha kell, teljesen tudja magát velök azonosítani. Erre nézve pedig Kossuthra vonatkozólag mindenki egyetért. Említettem már egyszer, hogy Dessewffy Aurél, az első komoly politikus, kivel Kossuth megütközött, bevallja, hogy mindjárt fellépésének legelején a megyei intézményt, a nemzet életének ezen központját, senki úgy nem érti mint éppen ő. Szerinte Kossuth a megyei élet sajátságaiban, annak minden elágazásában teljesen behatolt, az intézmény életnedvét szivébe vette fel és ez az indoka, hogy azt oly remekül tudta ábrázolni.[1]

Miképpen történhetett ez a többi politikusokkal szemben, kik egész életöket a megyében töltötték, holott, mint kifejtettem, Kossuth nem is volt a szó igazi értelmében megyei ember? Egyszerüen azért, mert valamennyi között ő birt azon képességgel, a nemzet életének mélyébe, gyökereibe hatolni, hogy az említett életnedvet magába szivja, úgy hogy azután ő tudta legjobban kifejezésre juttatni, a mit a nemzet gondolt és érzett. A lángszellemeknek csodálatos sugallata az, a mi itt működik és fejti meg az ilyen rejtélyeket.

Továbbá ellenfelei közül a legkomolyabb történetiró[2] szinte kiállítja róla azon bizonyítványt, hogy országát, nem-

[1] X. Y. Z. könyv, 73. lap.

[2] *Helfert,* idézett munka, IV. kötet 241. lap.

zetét nálánál senki jobban nem fogta fel, nem értette át. A megértés kölcsönös volt, a nemzet éppen úgy átértette őt és ennek következtében meg is ajándékozta teljes bizalmával. Nem csekély fontosságu jelenség, hogy pályafutásainak hármas fázisában, mint izgató, törvényhozó és a szabadságharcz vezérlő szelleme, a közvélemény sohasem kételkedett benne, egyetlen egyszer sem hagyta cserbe, egyforma lelkesedéssel és odaadással csüggött rajta és ment utána.

A kiváltságos osztály éppen úgy csüggött rajta és ment utána mint a felszabadított magyar nép. A kiváltságos osztály éppen úgy követte őt, midőn megfosztotta kiváltságaitól, mint a jobbágy a halál torkába, habár tudta, hogy a mit megnyert, többé tőle el nem veszik. Igaz, hogy ezen önfeláldozás az illető osztályok egészséges voltát bizonyítja, de azt is bizonyítja, hogy őket Kossuth meg tudta győzni úgy az áldozatok szükségességéről mint arról, hogy csak is ő van hivatva sorsukat intézni. A minek jönnie kell, azt csak is tőle várhatják, egyedül az ő keze az, mely a jó- vagy balszerencsét számukra kimérheti.

Hatásának mértékére nézve mi sem tanulságosabb mint Duschekhez, későbbi pénzügyminiszteréhez való viszonya. A tanulság éppen abban rejlik, hogy nemcsak a könnyen hevülhető sokaságot, melyet a forumon elbűvölt, tudta meggyőzni kormányzati savoir faireje-ről, hanem a hideg számok emberét, a bürokratát, kivel négy fal között kellett a szakkérdéseket vitatni és elintézni. Érdemes a dolgot Pulszky[1] előadása után figyelembe venni. Duschek Horvátországban született, nevelése német volt, a pénzügyi hatóságnál, az udvari kamaránál szolgált, később még a titkos kabinetbe is bejutott. Éles ész, nagy pénzügyi tehetség, minden ízében hivatalnok volt, ki, midőn őt Kossuth minisztériumába átvette, őt és a szabadság ügyét épp oly lelkiösmeretességgel és pontossággal szolgálta, mint Metternichet és az ancien régimet.

Ez az ember egészen el volt ragadtatva Kossuth személyisége, tehetségei által, és midőn egy este az neki mint pénzügyminiszter terveit, czélzatait kifejtette, mire éppen

[1] Idézett munka, II. kötet 89. lap.

Duscheknek szakszerű véleményét kikérte, ez egész lelkesedéssel szólt oda Pulszkynak: »Ha így állanak a dolgok, öt év alatt *Magyarországból paradicsomot csinálunk.*«

Szellemi képességeit természetesen igen magasra kell becsülnöm. Hozzá kivánom azonban mindjárt tenni, hogy nagyságának nem az képezi igazi kulcsát. Igen becses lélektani igazság van abban, hogy Göthe Mefisztót, Madách pedig Luczifert oly rendkivüli észlelő tulajdonokkal ruházzák fel, mert ezzel csak azt akarják bizonyítgatni, hogy a szellem ereje önmagában nagy történeti hivatások teljesítésére nem képesít. A jellemnek és szivnek tulajdonai azok, a melyek ama kiváló alakoknak legbecsesebb hozományát alkották, kik az emberiség vagy nemzetük sorsára a legnagyobb befolyást gyakorolták. Az üdvözítő földi pályafutásának hatása önfeláldozására és azon magasztos érzelmekre vezethető vissza, melyek minden szavában, minden tényében kifejezésre jutottak és melyek a megváltás művét előkészíték.

A magam részéről, ha nagyon szabatosan és pontosan kell mérlegelni, úgy Deákot mint Eötvöst értelmileg és szellemileg többre taksálom mint őt. Deák mélyebb és tartalmasabb volt. Kossuthnak legkiválóbb szónoklatai nem birnak azon értelmi súlylyal mint Deáknak 1861-diki feliratai vagy kiegyezési nagy beszéde, melyet minden tőlem ismert szónoklatok közt, benső értékénél fogva, a legmagasabb polczra kell helyeznem. Eötvöst általánosabb, magasabb röptü szellemnek minősítem. Kossuth nem volt oly sokoldalu és a XIX-dik század uralkodó eszméit sem irta volna meg. De a miben valamennyi kortársait és így őt túlszárnyalta, az érzelmeinek bensősége, jellemereje és szilárdsága, főleg pedig összes tulajdonainak összhangja volt. Ezek szerencsésen egészítették ki egymást, a legnagyobb sikereket érve el. Elméjében volt annyi fogékonyság, hogy megértse nemzetének baját, volt annyi leleményesség, hogy megtalálja az orvosságot. Hozzájárult szivének melege, mely annyira hevítette, hogy egész exisztencziáját bedobja a mérleg serpenyőjébe, míg férfias elhatározása és cselekvőképessége a serpenyőt az ő oldalára le is nyomta.

Határozottan be lehet igazolni azt, hogy rendkivüli

akarat, jellemerő és bátorság lakozott benne és ezek által lőn nemcsak a szónak, de a tettnek embere, illetve mestere. A szabadságharcz alatt állandó thémája volt ellenségeinek nála a bátorság hiányát felróni. Görgey táborkarában rendes beszédtárgy volt őt e miatt gúnyolni. Sőt Szemere [1] is felhozza ezt, különösen magyarázgatva, hogy egyáltalában nem vett részt a szabadságharcz csatáiban és hogy személyes biztonságára mennyi figyelmet fordított, mely megjegyzés annál különösebb, mert hiszen tudvalevő, hogy 1849 végén Kossuth a sereg élére akart állani. Mennyire lett volna képes egy csatának óriási izgalmai között vezérkedni, a rohamokat oly tündöklő bátorsággal vezetni mint Görgey, Guyon és Damjanich, azt természetesen tudni nem lehet; de hogy a politikai és erkölcsi, tehát a legnagyobb kaliberü bátorságnak oly összege felett rendelkezett mint kortársai közül egyik sem, az iránt kétség nem lehet. Az említett osztrák tiszt beszéli,[2] hogy kevéssel elfogatása előtt mélázva tekintgetett a komor budai várfalakra és midőn egy ösmerőse kérdést intézett hozzá, hogy mit nézeget, azt adta válaszul, hogy meg kiván ösmerkedni legközelebbi lakhelyével.

Bizonyára nem hiú dicsekvés számba ment, midőn Széchenyinek azt válaszolta,[3] hogy eljárása jogosságának érzetében ezt a szót *félelem* nem ösmeri; mert csakugyan a legnagyobb bátorságot tanusította már akkor, mikor elég sanyarú fogsága nem csökkentette erélyét, hogy a hatalommal szembe szálljon, valamint esetleg ujabb szenvedéseknek tegye ki magát. Ellenzéki működésében nap nap után részesült fenyegetődzésekben. Maga mondja Wesselényinek,[4] hogy folytonosan kap fenyegető leveleket, melyekben értésére adták, hogy a kormány el akarja tenni láb alól, és felesége állandó rettegésben van miatta. Mindezek mi benyomást sem tesznek reá, akcziójának súlyát nem csökkentik.

Általában nem kell elfelejteni, hogy a politikai és par-

[1] Idézett munka, 67. lap.
[2] Idézett munka, 297. lap.
[3] Felelet gróf Széchenyi Istvánnak, 50. lap.
[4] Századok, 1902. január 15-iki szám.

lamentáris élet izgalmai az aczélidegeket is próbára teszik. Bismarck maga beösmerte, hogy az iszonyu izgatottság folytán nem egyszer siró görcsöket kapott. Ez vele egyszer a szószéken is megtörtént.[1] Megtörtént az is rajta, hogy ereje teljesen elhagyta, úgy hogy, ha véletlen körülmények nem segítenek rajta, feladja a játszmát.[2]

Ellenkezőleg Kossuth. Csengery [3] maga kénytelen beösmerni, hogy nem egyszer az izgatottság kimerítette erejét és akkor összeszedve magát felkiáltott: *nem, csak azért sem leszek beteg,* és folytatta a munkát és küzdelmet.

Az 1847—48-diki országgyülés eseményei is e mellett bizonyítanak. Szereplésének politikai oldalát legközelebb fogom ismertetni és méltatni, itt csak annak lélektani jelentőségét kivánom röviden érinteni, a mennyiben a válságok, személyiségének érvényesülése és diadalainak kábító hatása nemcsak hogy munka- és akczióképességét nem befolyásolták, hanem még magatartására nézve sem gyakoroltak számbavehető hatást. A milyen volt előbb, olyan maradt alatta és utána. Az idegfeszítő izgalmak daczára éppen úgy tudott dolgozni mint a »Pesti Hirlap« szerkesztőségében. És ámbár az országgyülés Pozsonyban éppen úgy kezében volt mint Bécs óriási tömegei, sem az országnak, sem magának nem kivánt többet, mint a hogy az Deák Ferencz későbbi eljárásának megfelelt.

A szabadságharcz emésztő izgalmai oly oroszláni bátorságu embereknek, mint Széchenyi és Wesselényi, megtámadják idegeit. Ő azokkal nem törődve megy a maga utján és mentől jobban tornyosult a vész feje felett, annál bátrabb és merészebb lett.

Csengery [4] előadja, hogy az ő kedélye elborult nemzetének sorsa felett, midőn a szabadságharcz végső napjaiban Kossuth a szegedi piaczon a lelkesült nép ezreinek hirdette, hogy onnan, körükből fog kiindulni a világ szabadsága.

[1] Lásd idézett munka, 413. lap.

[2] Max *Lenz:* Geschichte Bismarcks, 43. lap.

[3] Lásd u. ott, 291. lap.

[4] Összegyüjtött munkái, II. kötet 403. lap.

Egészen elfelejté hideg birálgató elméjével, hogy Kossuthnak ily izzó szenvedélyekre volt szüksége, hogy a szabadságharcznak általában sikere legyen. Egyrészt ezt kellett figyelembe venni, másrészt, hogy mily óriási lelkierőre vallott az, hogy akkor, mikor az ügyet mindenki elveszettnek hitte, a nemzetet a kétségbeesés végtusájára hivta fel, még pedig azért, mert az ilyen kétségbeesés már nem egyszer vesztett ügyeket győzelemre segít. Ezen jelenség pedig nem rögtöni mámornak volt szülötte, hanem, mint láttuk, egész pályafutásán keresztül kisérte. A szabadságharcz folyama, a saját és övéi exisztencziájáról való gondoskodás egy pillanatra sem veszi igénybe testi és lelki erejét és ruganyosságát, mely végestelen végig nemcsak kitart, de mindent elkövet a kedvező eredmény előidézésére, a szép angol szójárás szerint: »reménykedve a remény ellen«. Az is ide tartozik, hogy az igazi nagy államférfi egyik legfőbb különlegessége, az erkölcsi bátorság ama követelménye, hogy a felelősséget még a legvégzetesebb elhatározásokkal szemben is magára venni nem fél, az csakugyan megvolt Kossuthban teljes mértékben, mint egyik alkateleme a vezérletre való hivatottságnak. És ennek tartozéka gyanánt szerepelt még a teljesítés maximuma is.

A vezérletre való hivatottság nála azon igen jelentékeny átalakulásban jelentkezik, mely nyilvános működését magánviselkedésétől megkülönbözteti. Említettem már, hogy magánviselkedését a szerénység és igénytelenség jellemezte. Midőn azonban mint a magyar nemzet képviselője szerepelt, főleg a jogosulatlan, fennhéjázó osztrák követelések irányában, a magyar nemzet egész önérzete és büszkesége ébredt fel benne és megtiltotta a meghunyászkodást. Nagyon szépen fejezi ezt ki Pulszky,[1] midőn leirja találkozását Metternich herczeggel. Elmondja, hogy a mindenható kanczellár előtt ott állott Kossuth, szép mint Praxiteles karcsú Hermese, nem nagy úr, de nagy férfiú, kiben összpontosult nemzetének nemes büszkesége és haragja, mely kinőtt már az atyáskodó önkény járszalaga alól, mely a maga eszével akar gondolkozni és a maga utján keresi boldogulását, és bátran oda dobja a hatal-

[1] Életem és korom, I. kötet 230. lap.

masoknak a keztyűt: »veletek, általatok, ha akarjátok, nélkületek ha kell«.

A mi azonban nála ezen mozzanatot, vagy ha úgy akarjuk jellemvonást, különösen becsessé és érdekessé teszi, az az, hogy míg egyéniségében legalább is volt annyi vastartalom mint a mennyi Bismarckban, a par excellence vasemberben, található volt, ezzel ellentétben telivér idealista maradt. Az volt, még pedig a maga teljességében oly módon, hogy annak minden követelményeit levonta, még pedig a maga hátrányára.

Igen jellemző ebben az irányban az, hogy míg ő köztevékenységében az anyagi érdekek ápolására oly nagy súlyt fektetett, míg nemzetét gazdaggá akarta tenni: addig magánéletében a pénz és vagyonosság kérdése mi szerepet sem játszott. Kemény [1] kénytelen beösmerni, hogy tevékenységében az anyagi önzés nem vezette. Metternich hivatallal, pénzbeli előnyökkel kinálta meg, mit visszautasított. Említettem már az előző kötetben, hogy azt a 8000 frtot, melyet fogsága alatt övéi számára gyüjtöttek, közczélra adta. Mint követ még napidíjait sem vette fel.[2] Az országból 50 frttal távozott, még késő vénségében sem fogadott el semmit, hanem dolgozott, hogy megélni tudjon. Mindennek daczára ebben az irányban is rágalmazták. Hogy milyen képtelen hireket terjesztettek róla, elég utalni arra, a mit Metternichné [3] megír. Londonban hallotta, úgymond, hogy Kossuth magát aranyban fizetteti, azonban ő bankóban fizet, és a ki el nem fogadja, felakasztatja.

Ezen idealizmusból származott szívének jósága, felfogásának nemessége. Maga mondotta Széchenyinek, hogy egy legyet sem volna képes megölni.[4] Szemere [5] fel is rója, hogy soha sem akart büntetni. A magyar tiszteknek, kik az osztrákoknál szolgáltak és fogságba estek, éppen úgy meg-

[1] Forradalom után, 124. lap.
[2] *Széchenyi* naplói, 541. lap.
[3] Nachgelassene Papiere, VIII. kötet 37. lap.
[4] *Falk,* idézett munka, 281. lap.
[5] Lásd idézett munka, II. rész 75. lap.

kegyelmezett, mint a hogy a tábornokok renitencziáját sem fenyítette kellőképpen.

Ennél a pontnál első helyen említendő Görgey irányában való magatartása, illetve sokszoros elnézése, melyet érthetővé tesz úgy Széchenyivel mint másokkal szemben tanusított viselkedése, kik annyit ártottak neki és kik oly igazságtalanok voltak irányában és kikkel szemben soha a visszatorlás terére sem közvetve, sem közvetlenül nem lépett. Ha tekintetbe veszszük azt, hogy például Bismarck és Richelieu, hogy többeket ne említsek, miképpen tették el azokat láb alól, kik útjokat keresztezték; ha még hozzá adjuk azt is, hogy minő szenvedélyes korszakban élt: akkor eljárásának rugói iránt a legnagyobb elösmerést kell nyilvánítanunk. Föl kell erre nézve még említenem, hogy midőn oly szerencsés voltam vele lehetni és életének eseményeit megbeszélni, soha nála semmi keserüséget nem tapasztaltam, senkit sem illetett szemrehányásokkal. Az antik bölcseségnek, a Stoának sarkalatos tétele (gondolom *ataraxia* a neve) jutott ilyenkor eszembe, mely felülemelkedve a földi nyomoruságon, a kedély fenséges nyugalmában találja meg érzelmei és egyénisége összhangját.

Érzelmeinek és gondolkozásának ezen fenköltsége különösen abban jutott kifejezésre, hogy egész akcziója alatt kényszert és önkényt egyetlen egyszer sem alkalmazott. Az egész csakis rábeszélésre, egyéniségének vonzerejére volt építve. Ez nála onnan eredt, hogy a szabadság jótékony erejében és az embereknél a nemesebb tulajdonok fölényében való törhetlen hittel, sőt meggyőződéssel birt. Tanubizonyságot tesz erről Somssich,[1] kinek, mikor a nagy fordulat kedvező esélyeire vonatkozólag kételyeit fejezte ki, egész ihlettel válaszolta, hogy kicsiny hitüek azok, kik nem biznak a szabadság varázshatásában, mert az erősebb köteléket képez a nemzetiségnél, a vallásnál, a vér-, a baráti rokonszenvnél, sőt mindezeket képes egyesíteni a hazafiságban.

Természetes, ha ily előzményekből kiindulva, ama következtetésre kellett jutnia, mely azután mintegy országlási rendszerének alapgondolatává lett: egy szabad nemzet politikai belá-

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, II. kötet 27. l.

tására többet építeni mint a kényszerre. Mikor az 1847/48-iki országgyülésen a megyékről szóló törvényjavaslatot tárgyalták, melyet ő dolgozott ki,[1] a leghatározottabban nyilatkozott a kormányzati mindenhatóság ellen. Neki nem kell a központosítás — mondá ekkoron, — neki oly szerkezet kell, hol a szabadság, ha egy szögletben elnyomatik, a másikban ujra felemelkedjék. A szabadságnak nincs nagyobb ellensége mint az úgynevezett *zu viel regieren.*

Egész kormányzata bizonyíték a mellett, hogy így gondolkozott és így cselekedett. A legerősebb bizonyítékot szolgáltatja az országgyülés együttartása a szabadságharcz folyamatában.

Nagyon jellemző ezt illetőleg Salamon[2] kritikája, a ki azt állítja, hogy Kossuth azért tartotta együtt az országgyülést, hogy a felelősséget annak nyakára hárítsa. Mintha Kossuth egész pályafutása nem lett volna a legerősebb bizonyíték a mellett, hogy legtöbb esetben kénytelen volt a saját szakállára dolgozni, meg mintha általában lehetett kétség az iránt, hogy az egész úgynevezett forradalomért és mindenért, a mi azt megelőzte, őt fogják nemcsak felelőssé tenni, de esetleg számadásra vonni. A mint hogy, ha kézre került volna, minden valószinüség szerint Haynau édeskeveset hajtott volna arra a kifogásra, hogy a mit tett, nem az ő, de az országgyülés ténye, melyről különben is az osztrákok mint Kossuth-féle frakczióról és frakczióról irtak.

Bármiképp álljon is a dolog, mégis nagyon mellette szól az összhang érvényesülése, mely nála az elmélet és gyakorlat közt ezen a téren is létezett, t. i. a kényszernek, hatalmaskodásnak kizárása s a rábeszélés eszközeivel való működés. Bizonyára könnyebb dolga lett volna, ha ezen féktől szabadul, miután ma már a mesék országába utalható az úgynevezett békepárti gyászvitézek kifogása, mintha Kossuth az országgyüléssel Debreczenben olyan rémuralmat gyakorolt volna, mint Robespierre a konventtel. Ellenkezőleg, fokozódni kell az elösmerésnek irányában, mert soha sem riadt vissza a

[1] *Horváth* Mihály: Huszonöt év, II. kötet 628. lap.
[2] Magyarország 1849 és 1866-ban, 53. lap.

nehézségektől, egyrészt hogy hű maradjon önmagához, másrészt hogy a törvényesség számára a lehető legtágasabb tért nyisson. A mint ki kell emelni a savoir faire-t, mely a legnehezebb viszonyok közt is mindig beválik és mely egészen másképp fest, mintha a gáncsolók esze szerint járt volna el.

Azon állítólagos hibák és szemrehányások között, melyek Kossuth ellen felhozattak, mivel sem találkozunk gyakrabban mint a népszerűséghajhászat vádjával, melyért állítólag kész volt mindannyiszor az ország érdekeit feláldozni. Kemény [1] Széchenyiről írt dolgozatában különösen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Bizonyítása abból áll, hogy felhozza Kossuthnak egy tételét, melyet Széchenyivel szemben állított fel, t. i. hogy azon politikus, kinek népszerűsége nincs, az hasonlít a mágnestűhöz, mely, igaz, a hajónak irányt mutat, ez azt soha útnak nem indíthatja.

Valójában Kossuthnak nagy oka volt népszerűségére súlyt helyezni. Hatalmának ez volt, tegyük hozzá, legnemesebb értelemben forrása. De tudott vele szembeszállani nem egy, de több alkalommal. Erősen szól e mellett azon válasza, melyet az 1848-iki márcziusi napokban az országgyülés megbizásából a fővárosnak és Pestmegyének, tehát mondhatni saját választó kerületének, még pedig a mindenható alispán Nyáry Pálnak adott. Figyelmezteti őket, hogy egyes törvényhatóságok nem illetékesek arra, hogy az országgyülésnek törvényt szabjanak, de megfordítva. A mit azután Nyáry Pál nem felejtett el, illetve nem is bocsátott meg neki soha.[2] Lehet erre vonatkozólag több konkrét példát is felhozni, habár a legfőbb bizonyítékát mégis működése összeségének elbirálása szolgáltatja.

A hiuság vádja képezi alapját Kemény [3] híres párhuzamának Kossuth és Deák parlamenti vezérlete s ennek jellege közt. Horváth Mihály is majdnem a maga egészében vette ezt át, s mindamellett tévesnek kell kijelentenem. A párhuzam lényegét az képezi, hogy Deák a vezérletre alkalmas volt, Kossuth pedig nem. Deák szerény volt és tartózkodó,

[1] Tanulmányai, I. kötet 244. lap.

[2] *Horváth* Mihály: Huszonöt év, II. kötet 611. lap.

[3] Forradalom után, 109. lap.

Kossuth pedig előtérbe lépő, követelő, hiuságának mindent feláldozó. Deák a párttanácskozásokban adott irányt, ott kitanította az embereket és nem volt kifogása ellene, ha nyilvános ülésekben azok tették meg az inditványt, nekik kamatozott annak dicsősége. Így tehát ő a hitelező szerepét játszotta, ellenben Kossuth a kölcsönzőét, mert a legtöbb esetben a mások nézeteit, melyeket az előzetes értekezleteken előadtak, elsajátította s a nyilvános ülésekben úgy adta elő mint a magáéit. Ő tette meg az inditványt, a mások által kiállitott váltót magának számitolva le. Deák kész volt a rábeszélésnek engedni, engedett is gyakran az ellennézeteknek, de ennek daczára vezérségét, felsőségét mindenki elösmerte, Kossuth önkényeskedett, mi pártjában majdnem lázadásra vezetett, és a népszerüségre való hivatkozás, a karzatok tapsainak nyomása által tolta fel akaratát párthiveire. Politikai szempontból tekintve a dolgot, természetesen a túlzásokat valódi értékökre leszállitva, nem nehéz a különbségeket kimagyarázni. Kossuth az akcziónak volt embere, Deák passziv természettel birt, minek folytán szivesen engedett tért másoknak, a miből hátrány nem igen származott, már az idők különbségénél fogva sem mikor a két nagy ember vezérkedett. Akkor, mikor majdnem az egész országgyülési működés lényegét a két tábla közötti üzenetváltások képezték, mikor pozitiv eredményről szó sem lehetett, hanem a legfőbb siker a törvény betüinek fenntartásából állott, akkor ezen tisztán negativ mozzanat elérése nem volt naphoz, órához kötve és a legnagyobb szélességet lehetett az egyéni különczködéseknek engedni. De mikor, mint az 1847/48-diki országgyülésen a harcz javában folyt, mikor a reformok keresztülvitelét halogatni többé nem volt szabad, akkor a legtöbb esetben nem is jutott arra idő mindenkit rábeszélni, mindenkinek gyengéjét kimélni, valamint a vezérlet exigencziái megkövetelték azt, hogy a vezető járjon elől és vezessen, a kire különben is minden szem rátekintett s a haza üdvét tőle várta. Az eljárás helyességét éppen Deák működése a hatvanas években legjobban tanusítja. A vezérséget kezéhez ragadta, az inditványokat ő maga tette és a legtöbb esetben oly határozottan és önkényesen lépett fel, hogy semmi ellenmondást nem tűrt. Egyszerüen

azért, mert periculum fuit in mora, halasztásból veszély származott. A szabadságharcz lezajlása után a nagyravágyás vádját összeköttetésbe hozták a felesége egyéniségével és befolyásával, kit minden áron ebben az irányban férje rossz szelleme gyanánt akartak feltüntetni. A jó öreg Mészáros is úgy beszél róla mint a drágalátos Trézsi ténsasszonyról. Horváth Mihály zokon vette például azt, hogy midőn Pest felszabadulása után Debreczenből oda érkezett és diadallal fogadták, bevonulásakor hintójában neje és gyermekei, kik vele utaztak, helyt foglaltak, a mi természetes volt s magyarázatot nem is igényel. Annyira mentek a rémmesék, hogy azt is az ő számlájára írták, hogy Görgeyvel Budavárát bevétette, csakhogy a királyi palotában lakhassék, holott Görgey [1] maga teljes nyiltsággal beösmerte, hogy ezen fegyvertény tisztán saját elhatározására vezethető vissza.

A leglelkiösmeretesebb kutatás után határozottan állíthatom, hogy Kossuthnénak semmi olyan tényét nem tudom, mely akár férjére, akár az ügyek menetére hátrányos lett volna. Bálványozta férjét, büszke volt rá és ámbár, mint minden jóravaló asszony, óhajtotta is annak nagyságát és dicsőségét, de nagyban és egészben azt lehet mondani, hogy férfias lelkü nő volt, ki a válságok és viszontagságok között hiven kitartott mellette. Attól pedig, mi nagyobb szabásu és kötelessége, sőt hivatása teljesítéséhez tartozott, nemcsak hogy vissza nem tartotta, hanem nehéz pályáján buzdította, bátorította és ily módon a nemzet emlékezetében őt is rész illeti meg.

Azt tehát a történetnek, ha igazságos akar lenni, Kossuthot illetőleg be kell ösmernie, hogy a nagyravágyás és hiuság rugója életében nem szerepelt. Legalább nem nagyobb mértékben, mint azoknál, kiket az egyes nemzetek jótevőiknek sorába szoktak helyezni. Akármennyire tért adunk egy nagy ember működésében a szereplési viszketegnek, a nagyravágyásnak, melynek jogosultságát alig lehet tagadni, ha az a közérdekkel párhuzamosan halad: ennek különleges értelmében való hatása megszünik ott, hol az egyéni koczkázat, sőt veszély befolyása kezdődik. Eljárása mérlegelésénél nem kell elfelej-

[1] Mein Leben und Wirken in Ungarn, II. kötet 59. lap.

teni azt, hogy Kossuthnak egyáltalában nem volt szüksége az izgatói és forradalmári pályára lépni, hogy ambicziója teljesüljön. Nem kell elfelejteni azt, hogy sokoldalu képességénél fogva bárminő helyzetben a kedvező eredmény számára biztosítva volt, sőt ahhoz, mint mondani szokták, jóval olcsóbban juthatott volna. Már elébb emeltem ki, hogy attól a percztől fogva, midőn Pozsonyban az 1832. országgyülésen a nagy szinpadra fellépett, úgy intézte a dolgát, hogy bármihez fogott, az sikerült neki, és a hiúság és nagyravágyás kielégítésére elég út kinálkozott neki.

Egyáltalában a dolgok rá nézve minden irányban úgy állottak, hogy nem volt szükség renegáttá válnia a miatt, hogy a Széchenyitől oly sürűn hangoztatott utilizálás eszközét használhassa, minek folytán, ha nem is a formai, de a tényleges vezetés minden esetre osztályrésze lett volna. A hogy a viszonyok a negyvenes években festettek, könnyebb lett volna a sora, ha Széchenyivel szövetkezik, mintsem szembeszáll az ő ádáz támadásaival, nem is szólva azon koczkázatokról, melyeknek már akkor nemcsak ő, de minden neves ellenzéki ember ki volt téve. Wirknernél [1] meg lehet olvasni, hogy a kormánypárton akkoron milyen czélzatok kezdtek felszinre vergődni.

Salamon Ferencz egy tanulmányt irt, mely »A közös ügyek és a forradalom« czím alatt a »Budapesti Szemlé«-ben jelent meg. Ezen munka tévedéseivel később lesz alkalmam tüzetesebben foglalkozni, mikor a 48-iki törvényeket fogom méltatni. Maga a czím, mely a szabadságharczot forradalomnak nevezi, jellemzi irányzatát. Ebből folyólag már a törvények meghozatalánál is folytonosan úgy beszél Kossuthról mint forradalmi vezérről és jogászról. Állításai alaptalanságát ki fogom a maga helyén mutatni. Itt csak Kossuthra vonatkozólag konstatálni kivánom, hogy Kossuth nem volt forradalmi ember, nem is czélzott azzá lenni. Ilyenek általában a magyar közélet talajában nem termettek, nem is teremhettek, a mennyiben természetesen a józan ész mozzanata számba vehető, a mit talán Kossuthnak legádázabb ellensége sem fog

[1] Élményeim, 206. lap.

tőle megtagadni. Életének végszakában, mikor semmi indok nem létezett, hogy az igazságot titkolja, hangsúlyozta, hogy mást nem akart mint *reformot,* és esze ágában sem volt nemzetét a forradalom karjaiba dobni.[1]

Nemcsak hogy forradalmi hajlamai nem voltak, de mint minden akkori magyar emberben, nála is létezett a király-hűség, a szent koronának varázsa iránti hódolat. Elmondja, hogy őt mint a többieket minő meghatottság fogta el, midőn Bécsben a márcziusi események izgalmas napjaiban tanui voltak a szegény Ferdinánd gyámoltalanságának.[2]

Eljárásának korrektséget illetőleg határozottan nyilatkozott politikai ellenfele, Somssich.[3] Ő elmondja, hogy Kossuth sokkal jobb szerette volna az átalakulásnak békés úton való keresztülvitelét. Szemere[4] is a monarkhia hivének tekinti, nemcsak, hanem még azt is szemére veti, hogy az uralkodóházat még akkor is dicsérte, mikor 1848-ban már majdnem állást foglalt ellenünk.

Kemény[5] felrója neki azt is, hogy felfelé haladó pályafutásán mind koczkáztatóbb és merészebb lett és valóságosan szerencsejátékot űzött a politikával. Szintén így hangzott Széchenyi[6] panasza is, a ki nagy sikereinek mámorában kétségbeesetten panaszolta el, hogy Kossuth tizszer tette fel a haza sorsát egy kártyára, meg is nyerte a játékot, de végre mégis el fog veszteni mindent.

Egész általánosságban szólva, koczkáztatások nélkül nagy eredményeket elérni nem lehet. Bismarck is azt cselekedte. Fel van róla jegyezve,[7] hogy mikor királyát neki vitte a parlamenttel való összeütközésnek, ez hivatkozott a veszélyekre, melyek ebből származnak. Rámutatott a helyre, hol felállítják a vérpadot, melyen elébb a miniszter, utóbb a király feje fog a porba hullni. Mire Bismarck arra hivatkozott, hogy

[1] Irataim az emigráczióból, II. kötet 169. lap.
[2] U. ott, 265. lap.
[3] *Kónyi:* Deák Ferencz beszédei, II. kötet 12. lap.
[4] Batthyány, Görgey, Kossuth, II. kötet 107. lap.
[5] Forradalom után, 120. lap.
[6] Idézett munka, 253. lap.
[7] *Lenz:* Geschichte Bismarcks, 151. lap.

nem lehet dicsőbb dolog mint az isteni jog királyságának vértanuja lenni; nincs választás, kapitulálni nem lehet, a becsületért még az élet veszélyeztetéseért is meg kell küzdeni.

Az is fel van róla jegyezve, hogy mikor hazáját az Ausztriával való háborunak szintén neki vitte, maga beszélte az angol követnek, hogy ha a csata rossz fordulatot talál venni, egy lovasroham élén fog elpusztulni.[1]

Mi képezte, mindezek daczára, Bismarcknak nem annyira mentségét mint igazolását? Nem tisztán a siker, melyet elért, mert hiszen mindenki tudja, hogy a hol az ágyuk szólalnak meg, ott a szerencsének, a véletlennek is jelentékeny szerepe van. Hanem igenis a bizalom, melyet maga és nemzete iránt érezett és azon tudat, hogy a mi emberileg a siker elérésére szükséges, az mindkét részről meg fog történni. Ez a döntő mozzanat és hogy ebben nem csalódott, képezi az államférfiui nagyság egyik jelentékeny tényezőjét.

Éppen így áll a dolog Kossuthra nézve. Neki is igazságot kell abban az irányban szolgáltatni, hogy a mit tőle és nemzetétől várni lehetett, annak mindketten megfeleltek, ebben az irányban magát csakugyan nem számította el. Csakhogy jelentékeny különbség van mégis az ő és Bismarck eljárása között. Míg Bismarck határozottan el volt szánva törésre vinni a dolgot, hogy a százados küzdelem a Habsburg és Hohenzollern-ház között az ő vezérlete alatt jusson dülőre, Kossuth a békés megoldás embere volt olyannyira, hogy nála nem frázis, de komoly valóság számba ment azon sokszor idézett tétel: »*a politika az exigencziák tudománya*«. A Partium-féle beszédnek azon szép hasonlata: »kiveti a reménynek horgonyát a bizalom kötelén«, azon mérsékletes magatartásban nyilatkozott, melyet konkrét példákban kiemeltem már, a hol a »Pesti Hirlap« megjelenéséről szóltam, és milyeneket később is szándékszom idézni.

Lesz alkalmunk meggyőződni arról, hogy minden határozottsága mellett, melylyel az ország jogainak érvényesülését követelte, minden elszántsága mellett, melylyel fegyvert

[5] *Klein-Hattingen:* Bismarck und seine Welt. Grundlegung einer psychologischen Biografie, I. kötet 332. lap.

fogatott, soha sem vesztette el addig, míg a békés kiegyenlítésben reménykedni lehetett, a mérséklet és politikai józanság zsinórmértékét. A bekövetkezett törésnek indoka tisztán és egyedül az udvari reakczió volt, mely elérkezettnek hitte az időt a gőgös magyarokkal leszámolni. Ebben az irányban Schwarzenberg Felix és Bach teljesen egy húron pendültek Lobkovitzczal és Hocherrel.

Erre a kérdésre vonatkozólag még többet fogok mondani, mikor ennek a kötetnek végén az 1848-iki törvények által teremtett helyzet összegezését fogom megkisérleni. Itt, úgy vélem, elég ennyi is.

Kossuth igazi államférfiui nagysága, mély politikai belátása különösen abban is jut kifejezésre, hogy míg egyrészt, a mennyiben az a józan ész szerint feltételezhető volt, soha sem vágta ketté az egyezkedés fonalát s kész volt a békés kiegyenlítésre, másrészt kellő vigyázattal volt abban az irányban is, hogy az események készületlenül ne találják a nemzetet és ne kelljen védtelenül a mészárszékre hurczoltatni Ebben az irányban, fájdalom, Batthyány végestelen végig csalképekben ringatta magát, hiszen még a miatt is volt kellemetlensége Kossuthtal, hogy ez a külföldről fegyvereket hozatott. Bár csak többet hozathatott volna, hogy valamennyi honvéd számára kijut vala belőlök.

Meg kell állapítani, hogy ama bölcs franczia tételnek *gouverner c'est prévoir,* a kormányzás titka az előrelátás képességéből áll, valamennyi akkori magyar politikus között egyedül ő tett eleget. Maga beszélte nekem, hogy nem volt pár hétig miniszter, a mikor már tisztán látta, hogy, ha nemzetének legszentebb érdekeit és igazait feladni nem akarja, az udvar és Ausztria követeléseinek nem lehet eleget tenni.

Ehhez azonban hozzá kell még azt a tekintetet fűzni, hogy éppen a kikerülhetlen összeütközés esélyeivel való foglalkozásnak kellett benne megérlelnie ama meggyőződést, hogy politikáját siker fogja koronázni. Az esélyek mérlegelése, a mennyiben ilyen proczedurának alapja lehet, neki adott igazat. Igaza volt mindenek felett abban, hogy miután a rendszer tarthatatlanná vált, azzal mihamarább leszámolt. Igaza volt, hogy fél rendszabályok nem elégségesek és gyökeres válto-

zásokra és reformokra van szüksége. A mennyiben a küzdelem megindulásánál annak esélyeit mérlegelni kellett, nem szabad elfelejteni, hogy az elébbi mérkőzések példái, akár a passziv, akár a tényleges ellenállás egyes esetét vette zsinórmérték gyanánt, azok mind neki adtak igazat. Az orosz segélyt számításba venni csakugyan nem lehetett, és a maga helyén ki is fog mutattatni, hogy a dolgok még akkor sem álltak reménytelenül. A kedvezőbb eredmények elérése nem tartozott a lehetetlenségek közé, ha a hadsereg vezetői, elsősorban Görgey, másodsorban Bem, feladatuk magaslatán állanak, a mi, fájdalom, nem valósult meg. Igen jellemző, hogy Palmerston,[1] a jól értesült angol külügyminiszter, abban a nézetben volt, hogy az osztrák és orosz seregeket pocsékká verik.

Sőt még az 1867-iki kiegyezés is az ő igazolását képezi. A nemzet soha sem lett volna képes a világosi katasztrófa után azokat az aránylag nagy eredményeket elérni, ha azon politikai tőke, melyet a nemzet számára gyüjtött, nem kamatozott volna. Mint a hogy Pulszky [2] szépen kifejezi, a magyar név akkor támadt fel Európában, mikor otthon eltemették.

Úgy vélem, előadtam mindent, a minek hangsúlyozása e helyen Kossuth jellemzése és méltatása szempontjából szükségesnek mutatkozik. Még néhány összegező mozzanatot kell kiemelnem. Abból indulok ki, a mit Deák jellemzésénél felemlítettem, hogy Kossuth a magyar nemzet törekvéseinek politikai vonatkozásait képviselte, nemcsak, de ezeket végre is hajtotta. Ezen végrehajtás jutott kifejezésre működésének hármas rekordjában, mint már említém, t. i. a reformok előkészítésében, megalkotásában és fegyverrel való megoltalmazásában. Ennek az eredménynek kellő méltatása ama körülménynek kidomborodásában áll, hogy nemzetünk, a mint a mohácsi vész után állami és nemzeti függetlenségének politikai tartalmában megrövidült, százados törekvések és küzdelmek árán nem volt képes integritásának helyreállítására. Ezen helyreállítás Kossuth műve volt, melyre vonatkozólag a történetirás verdiktjének igenlő értelemben kell nyilatkoznia.

[1] *Metternich:* Nachgelassene Papiere, VIII. kötet 61. lap.

[2] Életem és korom, II. kötet 2. lap.

Igen jellemzően nyilatkozott erre nézve a legilletékesebb biró, Deák Ferencz, még pedig oly alkalommal, mely már önmagában véve nyilatkozatát perdöntő jelentőséggel ruházta fel. Nagy beszédében, melyet az 1867-iki kiegyezés mellett tartott,[1] következőképpen szólt:

»Hazánk történetének legfontosabb korszakát képezi azon átalakulás, mely 1848-ban tétetett, mert e nélkül a korszak igényei és a fejlődő eszmék hatalma alkotmányunkat rég elsöprötték volna. Ha akkor az országgyülés, ragaszkodva ősi arisztokrata természetü intézményeihez, szabaddá nem teszi a népet és a földet, nem osztozik a néppel jogokban és terhekben, ha szélesebb alapra nem fekteti az alkotmányt, a ránk következett évek súlyát el nem birjuk és összeroskadtunk volna a szenvedések alatt, a nélkül hogy a művelt világ szánalma és részvéte kisérné végsülyedésünket. Ezen átalakulást össze fogja a történelem kötni azon férfiu nevével, ki azt 1848-ban megindította és ernyedetlen erélyével keresztül is vitte. Daczára a bekövetkezett eseményeknek, művének ezen része fenmaradt és fenn fog maradni; míg nemzetünk él és országunk áll, ahhoz mindig a nemzet hálája lesz csatolva.«

Igaz, hogy ezen beszédben, habár csak hallgatagon, Deák egy nemét a különböztetésnek teszi, a mennyiben Kossuth működése csupán szocziális természetű részének biztosítja a halhatatlanságot. De ha másrészt tekintetbe veszszük, hogy Deák krédója a teljes jogfolytonosság volt, hogy az 1848-iki törvényeknek a magok egészében való elösmerését és helyreállítását követelte, és hogy ezért kész volt a dolgokat törésre vinni, akkor mindezekben Kossuth államférfiui minősítését és eljárásának korrektségét illetőleg oly kedvező itélet foglaltatik, melynél többet kivánni alig lehet.

Éppen úgy a legnagyobb magasztalással kell említeni magatartását és viselkedését a kiegyezés előtt és után. Különösen életének végszakában nyilatkozik meg nála teljes mértékben történeti egyénisége és működésének egész öntudata, valamint jellemének méltósága, lelkiösmerete, honszerelme, a

[1] *Kónyi,* idézett munka, IV. kötet 442. lap.

hiuság- és nagyravágyástól való mentessége, köz- és magánéletének erényei.

Történeti szereplésének öntudata nyilatkozik elveinek vaskövetkezetességében s abban, hogy magát a nemzeti önállás és függetlenség nagy eszméje képviselőjének, a nemzeti lelkiösmeret letéteményesének tekintette, kinek példája tündökölve áll nemzete számára az évek végtelenségében. Lelkiösmerete, honszerelme nyilatkozik meg abban, hogy Ausztria válságai között soha hazája ügyét koczkára nem tette, és ha nem is helyeselte a kiegyezést, nem zavarta soha sem meg annak megszilárdulását. Ha hiu és nagyravágyó lett volna, módjában állott visszajönni és nincs olyan, egyéniségének varázshatalmát ismerő ember, a ki tagadásba vonhatná, hogy oly hatalommá vált volna, mely szereplési viszketegét teljes mértékben ki tudta volna elégíteni. Honfitársainak ezrei, kik a szent aggastyánhoz elzarándokoltak, kik saját szemeikkel látták életét, valamint az egész magyar közvélemény, mely annak minden mozzanatát illetőleg tájékozva volt, jól tudják azt, hogy hontalanságának napjai minő nemesen, fenségesen folytak le, mennyire feleltek meg azon utólérhetlen eszményképnek, melyet a hála és kegyelet róla rajzolt és megalkotott.

Csakis porlandó tetemei kerültek vissza a haza áldott földébe. Midőn feledhetlen végtisztessége alkalmával ott állottam ravatala mellett, eszembe jutottak azon magasztos szavak, melyekkel József nádorispánt Pestvármegye gyülésén elbucsuztatta. Elmondá róla, hogy élete utolsó perczeiben a budai királyi várlak erkélyére viteté magát, hogy onnan Pestet még egyszer lássa. És ha e végbucsú pillanatában előtte a főváros képe elvonult, minő volt akkor, midőn először meglátta és minő akkor, midőn haldokló, megtöredező szemei előtt tünt fel annak viruló képe: lehetetlen, hogy e pillanatban át nem rezgett lelkén ama gondolat, hogy benne a magyar nemzet képét szemléli, minő volt akkor, midőn működni kezdett és minő most, midőn sírba száll.

Eszembe jutottak mindezek. Mert ha vallásunk magasztos tanai szerint szelleme megláthatta ama fenséges látományt, mely szemeink előtt elvonult, akkor életének összegezése, valamint annak bölcselete olyképpen jutott kifejezésre, hogy

belőle meg kellett érteni, *miszerint nem élt hiába.* A Muzeum lépcsőiről, honnan a szomorú menet elindult, szavalta el Petőfi a »Talpra magyar«-t, mely a nemzetet körülötte sorakoztatta. A Kerepesi-uton haladtunk végig, azon az utczán, melyen a fényes isaszegi csata után, mikor a gőgös ellenség vad hátrálásban hagyta oda a fővárost, vonultak be, kézről-kézre adva, virágokkal, csókokkal elárasztva Aulich huszárjai, az ő hadseregének előcsapatai, melyet semmiből varázsolt elé.

Az utczák és paloták hosszu sora, melyeken végig haladtunk, Szent István birodalmának székvárosa volt, azon országé, melyet állammá ő minősített. Ott állottunk, a nemzet százezrei Dévénytől Vöröstoronyig minden megyének, minden néposztálynak képviselői. Különösen a föld népe, melyet emberré ő tett, sűrű tömegekben, beláthatlan sorokban, omló könnyek között énekelte a »Hazádnak rendületlenül« nemzeti hymnust, felváltva a Kossuth-nótával. A hivatalos Magyarország távolléte pedig csak annál jobban bizonyította, hogy a nemzetnek, az egész magyar népnek hamisítatlan kegyelete az, a mi megnyilatkozik. Mert valamennyi nagy embere közt ő volt az egyedüli, kit igazán szeretett és ki azt meg is érdemelte. Felette is állt mindenkinek, mint a magyarságnak legteljesebb megtestesülése. Felette állott mindenkinek, mert nemzetét nemcsak a csillagokig akarta emelni, de érdemesnek és képesnek is hitte erre. Ezt népe ki is érezte és azért mutatta ki kegyeletét iránta úgy, mint senki más iránt versenytársai közül, multban és jövőben egyaránt.

Az a kivételes állás, melyet elfoglalt Széchenyivel és Deákkal szemben, mikor együtt versenyeztek a nemzet vezérletéért, fenn fog állani a jövőre is. Fenn fog állani a kegyelet teljességében, a hagyaték óriási mértékeiben. Kétségtelen, hogy úgy Széchenyi mint Deák mindörökké a nemzet kegyeletének tárgyai fognak maradni. De ez a kegyelet nem fog nőni, nem általános természetü, és inkább a reflexiónak, a meggondolásnak folyománya. Kossuth kultusza, mint látjuk, folyvást emelkedik, a szeretetnek egész melege nyilatkozik meg benne, és oly általános természettel bir, mely összekötő aranykapcsot képez a nemzet minden osztálya és rétegei között. És így vagyunk azzal, a mit Kossuth politikai hagya-

tékának lehet nevezni. Az 1791-ik évi halhatatlan X-ik t.-czikk azon tétele, hogy Magyarország szabad ország, mely semmi más országnak vagy nemzetnek nincs alárendelve, egyszóval állami és nemzeti függetlenségünk nagy gondolata, mindig az ő nevéhez, az ő működéséhez fűződik elválaszthatlanul. Belőle meríti az ifju a lelkesedést, az eszmények kultuszát, belőle a férfiu az elhatározást, a kitartást a küzdelemre, mely a nemzetek életének örök törvénye. Tőle tanulja meg a politikus a haladás nagy exigencziáinak tiszteletét, mint a szerzett jogok védelmét. A mi pedig a magyar népet illeti, az tőle veszi a serkentést, a buzdítást a munkára, melyet szabaddá ő tett, éppen úgy mint a földet, melyet az Isten áldásának arany kalászai lepnek el. És mikor ennek a népnek ismét harczra kell kelni az áldott magyar földért, *pro aris et focis,* oltáraiért, házi tűzhelyeiért, a Kossuth-nóta hangjai mellett fog ismét kivonulni, lelkesülve az ő honvédjeinek, azoknak a névtelen félisteneknek vitézségén és odakiáltva az ellenségnek: »*Ne bántsd a magyart!*«

ÖTÖDIK KÖNYV.

KOSSUTH GYŐZELME AZ EGÉSZ VONALON. AZ 1848-IKI TÖRVÉNYEK ALKOTÁSA. A NEMZET BEVITELE AZ ALKOTMÁNY SÁNCZAIBA. A HATALMI SÚLYPONT VISSZASZERZÉSE.

AZ 1847-KI ORSZÁGGYÜLÉS MEGNYILTÁTÓL ANNAK BEZÁRÁSÁIG.

ÖSSZEGEZÉS.

I. Az 1848-iki országgyülés jelentősége. Az adatok terjedelme, melyeknek alapján ez országgyülés tevékenységéről képet alkothatunk. A fejlődés a tiszta parlamentáris jelleg felé. Tagjainak jelentékenysége, úgy a kormánypárton mint az ellenzéken. A kormánypárt benső gyengesége, az ellenzék ereje. Széchenyi állásának nehézségei. Kossuth felsősége, túlsúlya. Az országgyülés megnyitása. A királyi előadások. A dynasztikus érzés, mely mindenfelé megnyilatkozik. Kossuth akcziója és felülkerekedésének mozzanatai. A válaszfelirati vita és tárgyalás. Annak levétele a napirendről. A reformok: közös teherviselés, örökváltság. Az adminisztrátori kérdés. Ennek döntő fontossága különösen Apponyi állását illetőleg. Az ellenzéki cselszövény Kossuth ellen, mely meghiusul. A kérdés tárgyalása. Az ingerültség fokozása, az ellenzék mindinkább tért hódít. Széchenyi közlekedési programmja. A téves világítás, melyben az részesült. A külpolitikai bonyodalmak kezdete.

II. Ausztria helyzetének nehézségei kint mint bent. A bonyodalmak Galicziában, Csehországban, a lombard-velenczei királyságban. Ez utóbbi összeköttetésbe lép az olasz egységi törekvésekkel, melyeknek élén részben az uj pápa, IX. Pius, nemkülönben a szardiniai király, Károly Albert áll. Az osztrák rendszer jellege az olasz tartományokban. Németországban is kezd a láthatár beborulni. A porosz király: IV. Frigyes Vilmos. Ingadozó politikája, mely az Ausztriával való összetüzés anyagát szolgáltatja. Francziaország válsága. Az ott kiütött forradalom előzményei. A franczia viszonyokban rejlő tanulságok. Lajos Fülöp uralkodása és kormányzatának jellege. Az ebből származó ellenhatás, mely Lajos Fülöpnek trónjába kerül.

III. A párizsi események hatása Bécsben első sorban pénzügyi téren mutatkozik. A félelem az államtönk miatt általános. Ez különösen abban nyilatkozik, hogy a bank nem lesz képes bankjegyeit beváltani. A győri piacz aggodalmai. Balogh Kornél győri követ indítványa márczius 3-án a bank állására vonatkozólag. Kossuth megragadja az alkalmat, ellentétben Széchenyivel, hogy követelje a reformokat az egész vonalon. Ebben az értelemben felirást indítványoz, mely egyhangulag elfogadtatik. Az indítvány átmegy a főrendekhez, ott azonban nem tárgyalható, miután a nádorispán és a többi főméltóságok Bécsbe hivattak. A bécsi kormánykörök inga-

dozása. Az országgyülés feloszlatásának kérdése, mely felfogás kisebbségben marad. A felirat tárgyalása a főrendeknél. István főherczeg indítványára egyhangulag elfogadtatik, miután ő annak sikeréhez állását kötötte. Egy fényes küldöttség viszi a feliratot Bécsbe.

IV. Kossuth beszédének hatása Bécsben. A mozgalom, mely ennek alapján megindul, követeli a reformokat, míg a hazánk iránti rokonszenv benne kifejezésre jut. Az osztrák tartománygyüléshez, majd a császárhoz intézett kérvények e tárgyban. A mozgalom nagyobb hullámokat vet, egész Bécs talpon áll. Metternich leköszönése. A magyar küldöttség Kossuthtal élén Bécsbe érkezik. Ünnepélyes fogadtatása. Ő lesz a helyzet ura. Az udvar gyengesége és elhagyatottsága, minek folytán az engedmények terére kénytelen lépni. Beleegyezik a magyar minisztérium kinevezésébe. A márczius 17-iki leirat, mint ennek megerősítése. Batthyány Lajos miniszterelnök. A pesti események és mozgalmak, melyeknél a városnak az ország szivét jelző fővárosi jellege először észlelhető.

V. A reakczió első jelenségei. Az úgynevezett kamarilla. Ennek tényezői. Windischgrätz. A császárné és Zsófia főherczegné. A horvátok. Jellasich bánná való kinevezése. Ez utóbbinak rövid jellemzése. Az osztrák kormány. A magyar minisztérium kérdése. A törekvés annak hatáskörét megnyirbálni. A márczius 29-iki ily értelmü leirat. Ezzel szemben az országgyülés ellenállása, mely végre is győz. A döntő tanácskozás Bécsben. Wirkner találó összegezése. Az ancien régime bukása. Annak tanulságai és eredményei. Az uralkodóház tévesztett politikája.

VI. Az országgyülés működésének folytatása és befejezése. Az uj és kedvező márczius 31-iki leirat. A királyi óhajok a pénz- és hadügy terén, melyek teljesülnek. Kossuth beszéde abban a kérdésben. Beszédének loyális irányzata. Tiltakozása a forradalmi irányzat ellen. A minisztérium kinevezése. Annak tagjai. Az 1848-diki törvények. Kossuth érdemei azoknak meghozatalában. A fejedelmi szentesítés. Az országgyülés befejezése. A nemzet visszaszerzi az elvesztett hatalmi súlypontot és ura lesz sorsának.

VII. Az 1848-iki alkotások pragmatikája. A kifogások, melyek azoknak érvényessége ellen osztrák részről felhozattak. Bach emlékirata 1848-ból. Lustkandl munkája. Deák győzelmes replikája. Az alaptörvények kérdése. A magyar és angol alkotmány ilyeneket, alaki szempontból véve a dolgot, nem ösmert. Ruganyos és merev alkotmányok. A 48-iki törvényeknek az állami fejlődés folyamatába való beillesztése. A hatalmi súlypont elvesztése a mohácsi vész után. Annak egyes mozzanatai. Az in integrum restitutio művelete az egész vonalon. Az államélet megbomlott egyensúlyának helyreállítása. Jogállam. Népképviselet, a demokráczia érvényesülése. Parlamentáris kormány és felelősség. Ennek ösmertetése. Párhuzam a

magyar és angol rendszer között. A 48-iki törvények nem képviseltek uj elveket a magyar alkotmányban. Ennek bizonyítása. A tapintat és méltányosság, melyet a magya törvényhozók a 48-iki törvények hozatalánál tanusítottak. Uralkodóház, mágnásság, nemzetiségek mint ennek bizonyítékai. Szécsen nyilatkozata erre vonatkozólag. Kemény és Salamon birálata. Ez utóbbié lényegében az osztrák czentralisták birálatával azonos. A későbbi bonyodalmak a 48-diki törvények meg nem tartásából származtak. Deák és Csengery véleménye. Kossuth politikája nem hogy az Ausztriával való törésre, de ellenkezőleg a kiegyenlítésre czélzott. Ha a békés fejlődés meg nem zavartatik, e politika úgy hazánk mint Ausztria boldogságának vetette volna meg az alapját. Zárszó.

I.

Bátran ki lehet mondani, hogy az 1847—48-iki országgyülés a magyar történet legnagyobb országgyülése. Legnagyobb, ha hatásának méreteit, ha szereplő egyéniségeinek és alkotásainak értékét veszszük.

Schiller szép mondásának: »*Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*« bizonyára az az értelme, hogy a történeti események alkotják meg azt a verdiktet, mely az illető irodalomnak mint utolsó forumnak itélkezéseként minősíthető. A később bekövetkezett események az említett nézetet jogerőssé tették. A perjog követelménye: »*ex actis et probatis*«, a tények és bizonyítékokból állítani össze az itéletet, a jelen esetben azért könnyen teljesíthető, mert ezen anyag sokkal jobban rendelkezésünkre áll mint az előző országgyüléseknél. A fejlődés ama kreszczendója, melyet ezen korszak történetének egyik jellegzetes vonása gyanánt kellett megállapítanunk, az értesülés teljességét illetőleg itt ismét fokozódik, ha a dolgokat az elébbi, még az 1843-iki állapotokkal is egybevetjük. Azt lehet mondani, hogy a mennyiben az értesülés követelményei bizonyos alkatelemekből állanak, bizonyos feltételektől függnek, ezeknek mindegyikére feltünő haladást vagy ellentétet észlelünk.

Mindezeknek az az eredménye, hogy végre valahára teljesen kibontakoztunk a tájékozatlanság félhomályából és a teljes világosság fénykörében mozoghatunk. Magoknak a hirlapoknak tudósításai mi kivánni valót sem hagynak hátra. A konzervativ »Budapesti Hiradó«, Dessewffy Emil vezérlete alatt, egyszerüen a csatatérre, Pozsonyba helyezte át főhadiszállását. A »Pesti Hirlap« ezt ugyan nem tette, de mindamellett kitünően volt informálva, úgy a beszédekről mint

tárgyalásokról hű és kimerítő tudósítást ad, melyek az előbbiektől mindjárt abban különböznek, hogy a szónokok megnevezvék és nem úgy mint előbb, bizonyos meghatározások, például »kárpáti«, »központi«, »nagy megye követe« stb. alá rejtőzködnek.

A nyilvános tárgyalások szabatos leirása és ösmerete azonban nem mindig elégséges a történeti események és működő személyiségek kellő átértésére. Ezen átértés egyik feltétele, a benső indokok és rugók figyelembe vétele és méltatása, szintén szükséges, a mi az úgynevezett kulissza megetti események felderítését követeli. Ezen országgyülés belső történetére nézve is elődjeinél jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk. Sokan, ha nem is mind, még pedig a legilletékesebb egyének közül, hűségesen megirták mindazt, a mit tudtak. Szögyényi Emlékiratai, Széchenyi Naplói, Wirkner Élményei, Kovács Lajos munkája, Kemény Forradalom utánja, Somssich becses közlése, melyet Kónyi számára megirt, nem is szólva másokról, mind első rangú forrásmunkák azon czélból, hogy tájékozva legyünk. Ide kell még sorolni két osztrák munkát, a Hartigét és Ficquelmontét, melyek később a magok helyén idéztetni fognak, és melyek azért becsesek, mert a bécsi eseményekre, a mennyiben hazánk közügyeibe belejátszottak, feltétlenül megbizható értesülést nyujtanak. Ugyanis mind a kettő a válság napjaiban miniszter volt és azokban a tanácskozásokban, melyekben hazánk sorsa felett történt a koczkarázás, személyesen résztvettek.

Általában feltünő a haladás minden irányban, úgy az eljárás és működés parlamentáris jellegét mint a törvényhozás tagjainak magas szinvonalát illetőleg.

Határozottan lehet állítani, hogy az országgyülés mindinkább parlamentté kezdett átváltozni, képes volt kibontakozni azon kötelékek nyűgéből és jármából, melyekkel az osztrák udvari befolyás körülvette és melyek akcziójának szabadságát jelentékenyen korlátolták. Volt alkalmam említeni és többszörösen rámutatni a hátrányokra, melyek abból származtak, hogy a törvényhozás mindkét házának elnöki székén a kormány embere állott. Kétségtelen, hogy József nádorispán aránylag eléggé alkotmányos ember volt, de azért mégis az

elnökséget tulságos beavatkozással, sőt szigorral kezelte, a mi a vita szabadságát meglehetősen feszélyezte és így a reformok érvényesülését akadályozta. Nagy mérvben elősegítették ezt meggyökeresedett tekintélye, az előzetes esetek ösmerete, mely mindannyiszor tudott gyámkodásai számára kádencziát találni, valamint magának a testületnek hajlékony magatartása. István főherczeg alatt kedvezőbben alakultak a dolgok. Egy emlékiratban, melyet a nádorispánság elvállalása előtt a kormánynak átadott,[1] kifejtette, hogy neki a pártok felett kell állani, hogy az egyenes eljárásnak embere, ellensége annak az eljárásnak, mely a törvényt fogásokkal kijátszsza. Ebből a szempontból tekintette a felsőtáblai elnöklést is. Különösen kerülni akarta a vita befolyásolását s azt, hogy a végzést a többség akarata szerint és annak szellemében kimondja, habár természetesen a tanácskozás rendjét és méltóságát fenn kell tartania.

Így is járt el, s bátran lehet állítani, hogy a viszonyok kedvező lebonyolítására üdvös befolyást gyakorolt.

Még inkább állott ez a személynöki állás jellegére nézve. Egyik országgyülésről a másikra mindinkább sülyedt ennek befolyása, sőt tekintélye is. Kimutattam már előbb, hogy a kerületi ülések fontossága fokozatosan egyre emelkedett, csak azért, hogy a tábla ezekben a személynök elnöklése alól megmenekülhetett. A mint végig nézünk 1825 óta a személynökök hosszú során: Szögyényi, Majláth, Mérey, Somssich, mindinkább kitünik, hogy régi dicsőségök nap-nap után halványul és befolyásuk csökken. Az 1843-diki országgyülésen láttuk, hogy Szerencsy minden ügyessége mellett alig tudja magát tartani és egyik vereséget a másik után szenvedi. István főherczeg annyira belátja azt, hogy a személynöknek csinján kell bánni a rendekkel, hogy megakadályozza az erélyes, bátor Ürményi József személynökké kinevezését,[2] hanem a sima, békülékeny Zarka Jánost nevezteti ki. Ennek eszébe se jut ujjat húzni az ellenzékkel. Ha az országos ülésben a kerület ellenzéki végzése ellen felszólal, az csak *pour l'honneur du drapeau* történik, de oly szerényen és

[1] Idézett munka, 196. lap.
[2] U. ott, 196. lap.

alázatosan teszi, mintha még azért is engedelmet kérne, hogy élni bátorkodik.

Fel kell említenem az érdeklődés fokozását, elsősorban magánál a hallgatóságnál. Ez alatt az országgyülési ifjuságot kell érteni, mely, mint tudjuk, némileg alkateleme volt az országgyülésnek és helyt is foglalt a teremben, éljenezve, tapsolva az ellenzéknek, lezúgva a kormánypártot. A konzervativek sokat panaszkodtak ezen úgynevezett terrorizmus miatt. Széchenyinek első dolga ez ellen felszólalni és követelni, hogy korlátokkal különítsék el a követektől és rendszabályozzák őket. Ezt ma mindenki természetesnek fogja találni. De ne feledjük, hogy a dolognak voltaképpen két oldala volt. Mert ha helyteleníteni kell is a zajos tüntetéseket, melyeknek a tanácskozási terem szinhelye volt, mégis konstatálni lehet, hogy az akkori viszonyok között, különösen Pozsony német, meglehetős filiszter izű polgárságával nem volt alkalmas konventi jelenetek előidézésére, és így a zajongás más következményekkel nem járt. Senkinek még a haja szála se görbült meg. Másrészt azonban tekintetbe kell venni, hogy az ellenzék minő iszonyu nyomással állott szemben, szabad sajtó nem volt, a közvélemény támogatására a csatornák hiányoztak, úgy hogy az ifjuság lelkes magatartása nagyban és egészben inkább üdvös hatással volt, előmozdította a nemzeti ügy győzelmét.

Ki kell még itt emelni a haladás és fejlődés ama másik mozzanatát, hogy ezen törvényhozás annyi tehetséges embert számlált tagjai között, mikép az 1789-diki franczia Constituante-tal s az angol parlament legfényesebb gyülekezetével versenyezhetett. Deák és Beöthy Ödön, kik eleinte nem voltak jelen, a márcziusi napokban már feljöttek és a reformok keresztülvitelének nagy munkájában részt is vettek. De nélkülök is hatalmas volt az ellenzék, úgy számban mint tehetségben. A felsőházban Batthyány Lajos és Kázmér, Teleki László, később Eötvös József, ki eleinte neheztelésből félrevonult, állottak az élén egy folyvást erősödő kisebbségnek, mely nap nap után öntudatosabban lépett fel. Az alsóházban csak egy-két szavazaton fordult meg eleinte a dolog, később pedig határozott többségre jutott az ellenzék. Kossuth

mellett ott voltak Szentkirályi, Szemere, Pázmándy, mindhárman kiváló parlamenti erők, a szabolcsi Bónis, egy egyenes lelkü, szókimondó, félelmet nem ösmerő, tőről metszett észjárásu ember, a gömöri Szentiványi Károly, a zempléni Lónyay Gábor, mindketten elösmert megyei tekintélyek, végre a fiatal, nagy reményekre jogosító Andrássy Gyula, Széchenyi kedvencze, ki azonban politikailag nem neki, de szivvel, lélekkel Kossuthnak volt követője. A kormánynak kevés oly engesztelhetlen ellenfele volt mint éppen ő. Egy nagy feltünést keltő czikkben [1] konstatálja, hogy a kormány és nemzet közt nincs bizalom, a minek folytán a pártok engesztelhetlensége következett be, mi minden haladást megakadályoz. A kormány multja nem kelthet bizalmat, jogainkat nem alkalmazza, a reformokat ellenzi, a jövőre nézve egyedül igérgetni tud.

A kormánypárt elég jól volt képviselve a főrendiházban. Apponyi, Szécsen, Dessewffy Emil, Majláth György, az országbiró, Szerencsy, a volt személynök, mint főpohárnokmester, vezérekként, mögöttük a főpapok, méltóságok és mágnások zárt sorai. Természetes, hogy, így festvén a helyzet, azon hitben éltek, hogy kezökben tartják annak kulcsát. Mint látni fogjuk, ezen vérmes reményeket illetőleg, még pedig a legrövidebb idő alatt, keserü csalódás érte őket. Az alsóházban is egészen másképpen léptek fel mint az előbbi országgyülésen. Most már nem a személynök, hanem két nagy tehetségü követ áll a kormánypárt élén. Somssich Pál baranyai és Babarczy Antal csongrádi követ, ki Klauzált fosztotta meg állásától, habár az utasitásokat a reformoknak elég kedvező értelemben állapitotta meg.

Somssich Pált magam is hallottam 1861-ben szólni. Őt tekintették a klasszikus szónoklat nagymesterének. Valójában csodálatosan behizelgő beszédmodora volt, olyannyira, hogy, habár az ülés végén, egy teljesen kifáradt házban szólalt fel, azonnal úgy le tudta kötni a figyelmet, hogy egész élvezettel hallgattuk finom, gördülékeny előadását, melyben természetesen a Tacitustól vett obligát idézés el nem maradhatott.

Az 1843-iki országgyülésen ellenzéki volt. Onnan csapott

[1] Pesti Hirlap, 1846. évi október 6-iki szám.

át a kormánypártra, állítólag az ellenzék túlzásai miatt.[1] De ezen chassé-croisé oly szeretetreméltó módon történt, hogy tőle zokon nem vették.

Az ő feladata lett volna Kossuthtal megmérkőzni. Ez azonban neki kevésbbé sikerült mint Babarczynak, ki, bár ezuttal először jött az országgyülésre, — mint Jupiter fejéből Minerva — azonnal kész és elsőrangu parlamentáris erőnek mutatkozott. Kossuth maga is beösmerte, hogy őt a Gondviselés az ész- és értelemnek szép adományaival áldotta meg, habár minduntalan dialektikai mesterfogásokra ragadtatta magát.[2] Szenvedélyes, bátor ember, elsőrangu debatter — vitatkozó, — igazi parlamenti viador. Neki harcz az életeleme, annak öldöklő tüzében érzi csak jól magát. Nem kerüli, de előidézi a viharokat, melyeknek közeledtét sirályként hirdeti. A legnagyobb gyönyörrel szállott szembe Kossuthtal, ennek leghatalmasabb beszédei után emelkedett rögtönözve szólásra, czáfolva őt, bátran neki rontott. A hallgatóság zúgása, pisszegése minduntalan félbeszakítja, de ő összefont karokkal, nyugodtan várja be a vihar végét és filippikáját ujra kezdi. Csüggedést, vereséget nem ösmer, helyt áll férfiasan végestelen végig. Mikor a játszma teljesen elveszett, a minisztérium ki volt nevezve és a nemzetőrségi törvényt tárgyalták, néhány konzervativ szellemü helyes észrevételt tett. Ezért minden oldalról megtámadják. Önérzettel válaszolja, hogy ha ellenfelei a kivívott szabadság és önkormányzat diadalának örvendenek, engedjenek meg neki is annyi szabadságot, hogy szilárd meggyőződését szabad polgárhoz illőleg kimondhassa, a nélkül, hogy hazafiatlan czélzatokkal vádolják.[3]

Szögyényi[4] azt írja, hogy, midőn a kormánynak nemcsak a főrendi, de a követi táblán is többsége volt, és a hangulat, mint azt mindjárt meglátjuk, a megnyitáskor elég jól festett, Apponyinak látszólag csakugyan volt oka bizakodni, hogy a megoldás ránézve kedvező lesz. Ő éppen úgy elszámította magát ebben az irányban, mint a tapasztalt Wirkner

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, II. kötet 5. lap.
[2] Pesti Hirlap, 1848. évi február 18-iki szám.
[3] U. ott, 1848. évi márczius 27-iki szám.
[4] Emlékirataim, I. kötet, 45. lap.

is, a ki több országgyülésen egyebet sem csinált, mint a követeket az udvar részére megnyerni, és a kit ezek és az országgyülés lélektanát illetőleg elsőrangu szaktekintélynek tartottak. Ez utóbbi azt hitte, hogy a követek egy részének megnyerésével, néhány megye utasításának megváltoztatásával, esetleg az országgyülés feloszlatásával segít a bajon. Számlálgatja Pozsony helyőrségét,mely három zászlóalj gyalogság, egy ezred lovas és tizenkét ágyuból [1] állott, és abban a hitben él, hogy miután ezek ott esetleg el tudnak bánni az ellenzéki elemekkel, minden rendbe jöhet. Úgy látszik, nem ösmerte fel az idők jeleit, nem azt az óriási változást, melyen a közvélemény keresztülment és melyet röviden másképpen formulázni nem lehet, mint hogy az emberek kinőttek a gyámság alól, saját fejökkel akartak gondolkozni és saját lábokon megállani.

Erre vonatkozólag nem szükséges többet mondani, mint a mi már az előzőkben felsoroltatott. Ezen hangulat visszatükröződött a pártok és vezető egyéniségek magatartásában, mire nézve kell még előzetesen, vagyis mielőtt az országgyülés eseménydús tárgyalásainak menetét vázolnám, néhány tájékoztató megjegyzést tennem. Nem hinném, hogy volt valaha politikai hadjárat, a melynek sorsa olyannyira el volt előre döntve az erkölcsi fölénynek amaz óriási túlsúlya folytán, mely a nemzeti ügynek szolgálatában állott.

A mi magát a kormánypártot illeti, ki kell mondani, hogy minden fegyelem daczára nem létezett a kellő egyöntetüség, a nélkülözhetlen összefüggés közötte és a kormány között. Az aulikus és dikaszteriális rendszer hagyományai, a kölcsönös bizalmatlanság, a hivatalos nagyképűség lidércznyomásként nehezedtek a párt beléletére, melynél különben is hiányzott a meggyőződés éltető ereje. Úgy hogy minden tényező összejátszott az erélyes működés megakadályozására. Egyszóval, azon ellentét, melyet már említettem, hogy nem parlamentáris proczedurával és tényezőkkel kellett egy lényegében parlamentáris természetü akcziót vezetni, a siker lehetőségét jó előre tönkre tette.

[1] Élményeim, 204. lap.

Somssich [1] elpanaszolja, hogy oly fontos okmány tartalmát illetőleg, mint az adminisztratorok tárgyában való leirat, sem ő, sem Babarczy beavatva nem voltak. Leveleikre, kérdezősködéseikre Bécsből nem egyszer még válasz sem érkezett.

Hozzájárult azután még a párt gyengesége, ellenállási képességének hiánya. Miután nem volt igazi parlamentáris párt, az ország talajában gyökerekkel nem is birt, tisztán a hatalomra támaszkodott. Ezen szervi gyengeség, a mint a vihar megkezdődött, nap nap után kézzelfoghatóbb lesz. Igazolja ez István főherczeg életirójának panaszát,[2] hogy a konzervativek viselkedése nem volt hozzájok méltó. Éles ellentétben állott ez azon hatalmi elbizakodással, melyet a párt minduntalan tanusított, és mely a közvetítést az előbbi esetben lehetetlenné, később feleslegessé tette. Rendesen az oly kormányrendszer átka ez, mely nem a közvéleményre, nem a saját belső erejére, hanem tisztán a hatalmi kényszerre támaszkodik és mely, mihelyt ezen támasztól megfosztatik, gyenge nádszálként összetörik.

Ez a másik mozzanathoz vezet bennünket, t. i. Széchenyi István teljes fiaszkójához, melyet elsősorban a közvetítési eszme dolgában szenvedett. Ő ezen szerepét egészen komolyan vette, eleinte el is járt mind a két párt értekezleteire,[3] azonban később felhagyott vele és egészen a kormánypárt malmára hajtotta a vizet, míg az események hullámai rendszerét és taktikáját el nem seperték.

Erre vonatkozólag kell még pár szót szólnom, és pedig azért kell ezen mozzanatra, bár igen röviden kiterjeszkednem, mert csakugyan magasabb értelme van a dolognak, a mennyiben Széchenyi egész életének tragikuma valósul meg ez országgyülés eseménydús töténetében. Ezen pár hó alatt nagy egyéniségének fogyatkozásai, főleg a Hamletszerü vonás, mely képtelenné tette őt arra, hogy nemzetének élére állva annak sorsát intézze: napnál világosabban derülnek ki. Azok a szálak, melyek egyénisége és működése alkatelemeiből képződtek,

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, II. kötet 10. lap.
[2] Idézett munka, 237. lap.
[3] *Pulszky:* Életem és korom, II. kötet 12. lap.

valamennyien egy végzetes gordiusi csomóba bonyolódnak össze, melyből végre is nem volt más menekvés mint a döblingi öngyilkos fegyer. Nehány jelenséget itt fel kell sorolnom, melyek az országgyülési tevékenységre vonatkoznak és az említett fiaszkó magyarázatát adják.

Az a kedvező benyomás, melyet a követi tábla pezsgő, lüktető belélete, valamint vitáinak magas szinvonala rá gyakorolt, tette azt bizonyára, hogy az ülések legelején oda nyilatkozik, hogy soha az ország állapotát oly rózsás szinben nem látta mint akkor.[1] Sőt még azt is beösmeri, hogy Kossuth felirati javaslatánál, melyet mindjárt bővebben elemezek, méltányosabbat nem látott. De mindez nem akadályozza meg ellenséges magatartását, nem azon taktikát, hogy még a legszükségesebb reformok keresztülvitelét is oly hosszú pórázra ne eressze, mely gyakorlatilag a megakadályozással egyértelmüvé válik. Jellemzésénél szóltam azon metamorfózisról, melyet Kemény és Grünwald is észleltek és mely a reform barátjából annak ellenévé változtatta őt: az itt a leghatározottabban nyilatkozik meg.

Az adó kérdésében[2] figyelmezteti a rendeket, hogy a legnagyobb óvatossággal kell eljárni. Így van a dolog az ősiséggel is.[3] Míg elébb egy évtizeddel a »Stadium«-ban egy sommás törvényjavaslattal az egészet egy tollvonással akarja megoldani, most nagyon sok meggondolni valót lát a dologban. Ha Deák szentgróti levelére egész merkantil elveket hangoztat és azt mondja: egész mindegy az, hogy a birtok bárkinek kezébe is jut, most egyszerre aggályai támadnak, hogy az ősiség eltörlése biztosítékok nélkül veszélyezteti a magyar nemzetiséget. Különösen lelkökre köté az erélyes reform embereinek, hogy, ha a birtokot mobilizáljuk, az idegen kézre kerül. Természetes, hogy ily előzmények után érvei nem birnak azon nyomatékkal, mely számukra megfelelő figyelembevételt biztosítana.

Teljesen képtelen magát a követek táblájának hangu-

[1] *Széchenyi* István beszédei, II. kötet 548. lap.
[2] U. ott, 552. lap.
[3] U. ott, 558. lap.

latába, légkörébe beleélni s eltalálni a hangot, melyen ott beszélnie, a modort, melylyel viselkednie kell. Az érdemes Hunkárnak, a veszprémmegyei követnek, gúnyosan odaveti, hogy hiszen együtt szaladtak a győri csatánál. Ez a legnagyobb méltatlankodással rámutat sebhelyes arczára, mondván, hogy ő nem szaladt, mert vérbefagyva maradt a csatatéren. A hallgatóság kipisszegi Széchenyit, a ki különben maga elmegy Hunkárhoz hibáját jóvátenni, a mit lelkesen megéljeneznek.

Mikor az adó ügye szóvá tétetik, odaveti Kossuthnak, hogy az országban kétféle ember van, egyik, ki csak lármázik az adó mellett, a másik, ki valósággal fizetni fog. Zichy Antal [1] maga beösmeri, hogy ebből nagy baj származott, úgy hogy vissza is kellett a dolgot másnap szívni. Egyszer annyira elveszti fejét, hogy ő, ki folytonosan azt hangoztatta, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, olyképpen fakad ki, hogy irigyli a lengyelek sorsát, mert azok a csatatéren dicsőségesen vesztek el, holott a mi exisztencziánk nyomorult tengés. Kossuth azonnal visszavág. Nem hiszi, úgymond, hogy a magyar nemzet annyira jutott volna már, hogy a szerencsétlen lengyeleket irigyelnie kellene, nemzetünknek van még veszteni valója és azért a nemzet élni fog.

Fokozza helyzetének nehézségeit az, hogy le kell mondania arról, mikép Kossuthtal a parlamentáris küzdtéren versenyezzen. Ő, a ki 1825 óta minden országgyülésnek tagja volt, mindig tevékeny részt vett a felső tábla tanácskozásaiban, mely a negyvenes években kiváló szellemi erőkkel rendelkezett és nagyszabásu viták színhelye volt, Kossuthtal szemben, kinek ez első országgyülése volt, nap nap után a rövidebbet húzta. A páros viaskodás mindig az ő vereségével végződik, mit tetéz azon körülmény, hogy minden mérkőzésnél a hallgatóság észrevévén azon czélzatát, hogy bálványát, Kossuthot akarja lehetetlenné tenni, annál jobban pártolja kedvenczét.

Más irányban sem találja el a megfelelő modort, hogy híveket toborozzon nézetei számára.

[1] Naplói, 534. lap.

Eléggé jellemző erre vonatkozólag Szemere[1] egy nyilatkozata. Elmondja, hogy Széchenyi jár-kel, tanácskozik, vele is beszélt, csakhogy teljes lehetetlenség ő reá számítani. Neki tisztán személyes, szubjektiv politikája van, mindenkit csak eszköz gyanánt tekint, melyet ki- és felhasználni akar. Csodálatos dolgokat beszél összevissza. Egyszer mindent túlzásnak tekint, másszor meg örvend a zavarnak, mondván, így van jól, így szereti. Kavarodjanak össze mentől jobban a dolgok.

Lesz alkalmam később visszatérni azon Fronde-ra, mely Kossuth ellen keletkezőben volt, és melynek egy mozzanata Széchenyi közlekedési programmjával is összeköttetésben állott. Látni fogjuk, hogy ezen tervek meghiusultát mi okozta, valamint azt is, hogy ezen kudarcz nem képezhetett kivételt azon általános szabály érvényére nézve, mely a két nagy ember közötti viszony összeségéből alakult és sorsukat befolyásolta.

De a mi talán mindezeknél jobban bántotta, az a Széchenyi család fátumának: a két pad közötti helyzetnek ismétlődése. Lenn éppen úgy nem biztak benne mint fenn, sőt a magas körök komolyan sem vették. Metternich bármenynyire szerette és pártfogolta őt, kirohanásait *Stefferliádok*nak nevezte.[2] E kitétel magyarázata azon rossz bécsi szokásban rejlik, hogy az embereket torzított keresztnevükön jelölték. Széchenyi ott »Stefferl« volt. Környezete, főleg az arisztokráczia hölgyei, őt szembe is forradalmárnak nevezte. Hiába védekezett azzal, hogy az ódon épületet tisztogatni, tatarozni kell. A visszhang mindig az volt, hogy ez úgy sem használ semmit, mert Kossuth és Batthyány úgy is fel akarják gyujtani a hazát. Végre is ő az oka mindennek, mert ő az embereket felkavarta és rávezette a forradalom útjára. Ily beszédeket kellett folytonosan hallania. Egészen a jó barát sorsára jutott, kit tanácsai, oktatásai miatt jobban gyűlölnek mint az ellenfelet.

Mikor a krizis bekövetkezett, mint látni fogjuk, felajánlotta szolgálatait. Kész volt tejhatalommal elvállalni a főkan-

[1] *Csengery:* Összegyüjtött művei, II. kötet 249. lap.
[2] *Pulszky,* idézett munka, II. kötet 14. lap.

czellárságot, lekötve vagyonát, családját, becsületét. Ez ajánlatát felülről visszautasították és ő keserüen jegyzi fel naplójában, hogy a maga részéről megtett mindent, nincs más hátra mint kezeit mosni.[1]

Ezzel szembe Kossuth az első percztől kezdve páratlan biztossággal és öntudattal ragadja a kormányrudat kezébe és vezeti a hajót a hullámok legnagyobb zajlása közepette a kikötő felé. Igazában minden helyzet benne emberére talált, és játszva uralta az eseményeket. Nem találkozik oly nehézség, melyet le ne tudna győzni, nem oly követelmény, mely felett ne rendelkeznék.

Érdemes felemlíteni az elösmerő véleményeket. Falk[2] kénytelen beösmerni rendkivüli önmérsékletét éppen úgy, mint azon győzelmet, melyet később valóban ügyes államférfiui taktikája által nyert.[3] Kemény[4] konstatálja az ellenzéki követelések mérsékelt voltát, míg az 1848-iki törvények oly eredményeket képviselnek, melyeket a legbátrabbak is alig mertek remónyleni. István főherczeg életirója[5] kiemeli beszédjei erős logikáját, ügyes dialektikáját. Halljuk már most Vukovicsot,[6] ki mindennek szem- és fültanuja volt. Ő is azzal kezdi, hogy a kormánypártot meglepte javaslatainak mérséklete, nem egyszer tanusított engedékenysége. Végtelen munkássága mindenkit tiszteletre ragadott. Az elébbi országgyülés vezetőinek felsősége csak bizonyos pontig terjedt. A század elején Vay József inkább csak a tanácskozásokban adott irányt, de a nyilvános vitákban alig szerepelt. Nagy Pál hevenyésző képességeivel a szószék hőse volt, de keveset dolgozott. Deák a maga méltóságteljes szavával csillapítá a küzdelmek szélvészét, hatalma azonban leginkább sziklaerős itélőtehetségében rejlett, de az agitáczió feladatát mások végzik mellette. *Kossuth ellenben mindezen tulajdonokat önmagában egyesíté.* Ő volt a mozgató erő, mely a pártok közé a vita anyagát dobta,

[1] *Széchenyi* naplói, 547. lap.
[2] Széchenyi István és kora, 234. lap.
[3] U. ott, 239. lap.
[4] Forradalom után, 56. lap.
[5] Lásd idézett munka, 221. lap.
[6] Emlékiratai, 17. lap.

ő volt az indítványozó, még pedig úgy adta elő indítványait, hogy mindjárt kezdetben a várakozás felemeltessék a feszült figyelem szinvonalára, ő volt az akadályok legádázabb ostromlója, minden nehéz munkát ő végezett el, és mégis az ellentábor emberei is leginkább vele szerettek tárgyalni.

Egy szóval a mint politikai életének minden viszonyára és vonatkozására nézve mondottam: mint zsurnalista, mint megyei ember, mint a társadalmi és közgazdasági mozgalom intézője, végre később mint kormányzó vagy államfő, úgy itt is ő a *született vezér,* az, a ki első felléptétől az utolsóig hű marad magához és a hozzá kötött várakozásnak meg is tud felelni.

Nagy mérvben elősegítette az ellenzéki akczió sikerét azon kedvező változás, mely az ellenzék soraiban, illetve annak taktikája- és magatartására nézve létrejött. Természetesen elébb is megvolt a tömörülés és egyetértés érzete a vezető és a zászló körül, erre nézve a magyar ember elég politikai érzékkel birt. De az egész csatlakozás a legjobb esetben ingadozó jelleggel birt. Különösen számba kellett venni azon bizonytalanságot, mely az utasítások természetében rejlett és melynek kormánypárti értelemben való megváltozása Damokleskardként függött az ellenzéki ember feje felett.

Élénk leirását birjuk az elébbi országgyülések ellenzéki értekezleteinek Csengery Antal [1] klasszikus művében. El van mondva, hogy a füsttel telített szobában, hol ez értekezleteket tartották, nagy a zaj és rendetlenség. A magyar ember, különösen az ellenzéki, független akar lenni, csak lelkiösmeretére akar hallgatni és ha meg is adja magát a szép és okos szónak, azt *more patrio,* saját tetszése szerint akarja cselekedni. Ily módon bajos volt előre tervszerüleg működni, bajos volt egy egységes, zárt csatarendet alkotni, mely az egyéni szabad mozgás feláldozásával jár.

Mindkét irányban kedvező fordulattal állunk szemben, mely, a mint Kossuth varázsa és befolyása nő, azzal együtt párhuzamosan halad. István főherczeg [2] konstatálja az ellen-

[1] Magyar szónokok és államférfiak, 30. lap.
[2] Lásd idézett munka, 218. lap.

zék kitünő szervezetét, minek következtében az imponáló nyugalommal és biztossággal lép fel. A párt úgy az alsó- mint a felső táblán, a vitában és szavazásban teljesen egységesen járt el. Élén egy bizottság állott, melynek tagjai Batthyány, Teleki, Kossuth, Szentkirályi, Szemere, Andrássy Gyula, Pázmándy voltak. A később elmondandóknak lesz fenntartva kimutatni, hogy az egész rendezés mennyire bevált.

A királyi előadások is feltüntették az idők kedvező értelemben való változását. Az előterjesztésekhez törvényjavaslatok voltak kapcsolva, a mi az elébbi állapottal szemben minden esetre annyiban javulást képviselt, mert ily módon a kormány álláspontja a függő kérdéseket illetőleg ösmeretes volt és nem kellett a sötétben bukdácsolni. Az előterjesztések tartalma kiterjedt a legfontosabb reformkérdésekre, a városok rendezése, az ősiség és örökváltság, a vám- és kereskedelmi szövetség, a közbenső forgalom adatai, közlekedési eszközök, ez utóbbiakhoz szükséges országos pénztár, büntetőtörvénykönyv mind szerepeltek közöttük. Igaz, hogy a kiindulási és végpontokat illetőleg fennállott az a nagy eltérés, mely a nemzet és a kormány felfogása között tátongott; de mindamellett magában a pártok állásfoglalásában és az álláspontok formulázásában meg lehetett látni, hogy az események mint kezdenek a régi állapotok felett a napirendre térni és hogy a dolgok uj alakulata áll a küszöbön.

Az országgyülés jellemének megállapítása szempontjából különösen ki kell emelni azt, hogy annak talán egyik legfeltünőbb jelensége a dinasztiához való ragaszkodás volt, mely jelenségre főleg a későbbi események miatt súlyt kell helyezni. Soha a nemzet több szeretetet és ragaszkodást az uralkodóház iránt nem érzett és nem is tanusított, soha a kölcsönös boldogság megállapítása nem ment volna könnyebben mint ezen törvényhozás tartama alatt. Még pedig kezdve az első szótól az utolsóig, mely a király ajkairól elhangzott. Mintha az uralkodóháznak ama triumvirátusa, melyet a fejedelem, a nádor s a trón ifju örököse képviseltek, a Gondviseléstől nemcsak jó tulajdonaik, de fogyatkozásaik által is arra lettek volna kiszemelve, hogy azon áldásos frigykötést, mely a szent korona képében érvényesül, személyiségök által életerősen

fentartsák és előmozdítsák. Megemlítettem már elébb ama szép reményeket, melyek István és Ferencz József főherczegekhez füződtek, a kedvező benyomást, melyet egész viselkedésök és magyar beszédök a közvéleményre tett. Mindezen kedvező mozzanatokat fokozta Ferdinánd királynak az országgyülés megnyitásánál tanusított fellépése és eljárása. Tudvalevő, hogy a fejedelem jólelkű, jószivű, de testileg, lelkileg gyöngén megáldott ember volt. És csodák csodája, mi történt? Éppen ezen fogyatkozásai fokozták irányában a ragaszkodást, a gyöngédséget azon nemzet részéről, melynek képviseletében nemzedékének legkiválóbb tagja jelentkezett és mely koronás királyában a testi és lelki kiválóságoknak a megtestesülését kivánta látni. Egyéniségének fejletlen volta, mondhatni gyermekiessége, a nemzetben azon tudatot ébresztette, hogy a védtelennek gyámola legyen, szeretetének hármas vértjével övezze körül és még a szellő érintésétől is megóvja. Ezen szeretet az imádásig fokozódott, midőn Ferdinánd az emlékezetes országgyülést 1847. november 12-én századok óta először magyar nyelven nyitotta meg.

Apponyi mindent elkövetett, hogy a törvényhozást mindjárt kezdettől fogva kedvezően hangolja. Ehhez tartozott a fejedelem részéről a magyar nyelv használata is, mi nem volt egészen könnyü dolog, miután Ferdinánd nem igen tudott magyarul s általában a szellemi működés terén a lehető legszerényebb követelésekkel lehetett vele szemben fellépni. Csak pár szó betanulásából állott az egész, a mi igen sok munkát és fáradságot igényelt, de a mire a jólelkü fejedelem a legnagyobb buzgalommal és kitartással vállalkozott.

Elérkezett a megnyitás napja. A primási palotában ment végbe és ott az országgyülés mindkét táblája megjelent. A főkanczellár üdvözlő beszéde után a király a következőket mondta: »Magyarország egybegyült rendeit örvendek itt láthatni. Atyai szándékomat a királyi előadások mutatják. Fogadják bizalommal.« A hatás tényleg leirhatatlan volt. A szép, ősz tárnokmesternek, Keglevich Gábornak, ki a trón előtt a pallost tartotta kezében, könnyei csak úgy omlottak tisztes arczára, a kardcsörtetés, éljenzés, tombolás orkánszerüleg zúgott végig a termen. A delejes vonzerő, mely a jelen-

levőkben oly nagy erővel megnyilatkozott, elsősorban kiterjedt magára az uralkodóra is, úgyannyira, hogy többé még kényszeríteni sem lehetett volna arra, hogy nyilvánosan másképpen mint magyarul szóljon, a mi még két izben történt meg. Egyébről sem beszélt mint erről; a német főtiszteket, kikkel dolga volt, mind kérdezgeté, hogy tudnak-e magyarul, és ha azt felelték, hogy nem, akkor azt válaszolta, hogy ő már magyarul szónokolt, bánja, hogy nem beszél jól, miután annak az emberek oly igen örülnek.[1]

Kossuth maga is felirati nagy beszédében következőképpen adott kifejezést a közörömnek: »Az első magyar szó, melyet a nemzet több század bánatos sóvárgása után királyának ajkairól hallott zengeni, a következő volt, hogy előterjesztéseit fogadjuk bizalommal. Lehetetlen, hogy kettőztetett készséggel ne adjuk meg, mire a magyar király hű magyarjait szólította fel, még pedig törhetlen bizalommal felséges személye és atyai szándoka iránt.«

Természetes, hogy ily viszonyok közt a nádorispán választása is a legnagyobb lelkesedéssel ment végbe. Minden formaság mellőzésével, a királyi kijelölést tartalmazó leiratot fel sem bontva, közfelkiáltással történt a választás,[2] valamint ősi szokás szerint a négy főispán által való háromszoros vállokra emelés. A főherczeg már többszörösen hivatolt életirója[3] különösen kiemeli, hogy a beszéd, melyet István tartott, Vörösmarty mesteri költeményében, a »Szép Ilonká«-ban előforduló áldomásra: »Addig éljek, mig a honnak élek« lyukadt ki. Istvánnak ugyanis egy kedvelt idézete volt ez, melyet előszeretettel használt és alkalmazott.

A várományos trónörökös, Ferencz József főherczeg, szintén valóságos kultusznak volt tárgya. A díszebéden, melyen mind a két tábla jelen volt, de melyen az uralkodóház csak olyképpen vett részt, hogy a főherczeg annak folyama alatt a termen végig sétált, Szentkirályi következőképpen köszöntötte őt fel.[4] Elmondta, hogy a mint déli fényben ragyogó

[1] *Kovács* Lajos, idézett munka, I. kötet 229. lap.
[2] Lásd 1848 : II-ik törvényczikk.
[3] Idézett munka, 215. lap.
[4] Pesti Hirlap, 1847. évi november 21-iki szám.

nap megjelenését a hajnali csillag előzi meg, úgy a koronás király történeti jelentőségü magyar beszédét megelőzte az uralkodóház egyik deli ifjú tagjának édes hazai nyelvünkön való felszólalása. Boldog, hogy életének alkonyán hazánk egén e két égi test feltünését örömteljes szivvel szemlélheti.

De nemcsak intra pocula nyilatkozott meg iránta a hódolat és ragaszkodás. Kossuth márczius 3-iki nagy beszédében, mely a monarkhia uj korszakát nyitotta meg és melyről későbben bővebben lesz szó, világosan kimondta, hogy a mint öröknek kivánja a hazát, úgy öröknek kivánja az uralkodóház fényét, mely a Habsburg-ház nagyreményü ivadékára, Ferencz József főherczegre vár, ki első fellépése által a nemzet szeretét megnyerte.

Az országgyülés folyama alatt mi sem változtatta meg a hangulatot. Wirkner [1] beszéli, hogy éppen ezen kritikus márcziusi napokban egyszer Pozsonyban a zajongó sokaság közepette valaki a köztársaság behozataláról beszélt. Majd széttépték a boldogtalant. Ezen hangulat kiterjedt az országra is.

Nagyon jellemző dolog történt Biharban, ezen par excellence ellenzéki megyében, a hol a kedélyek az adminisztrátori rendszer túlkapásai, különösen a legutóbbi erőszakos választás folytán, a legnagyobb mértékben ingerülve voltak. Midőn ugyanis a márcziusi események hire oda eljutott, az alispán, Sántha, tanácskozást hivott össze, mely a komoly idők felett volt értekezendő. Azonban nemcsak a meghivottak, de azonkivül is különösen Nagyváradnak mondhatni egész közönsége megjelent, úgy hogy az értekezlet népgyüléssé változott. Szabadság, testvériség, béke és rend volt a jelszó, mely alatt mindannyian tömörültek, mely érzelmek egyszerre csak önkéntesen abban a lelkes kiáltásban jutottak kifejezésre: »*Éljen az első magyar ember, a király*«. [2]

Ily természetü volt a nyitány. Lényegileg más jelleggel birt az előadás, főleg ha az uralkodóház iránti hűséget össze nem zavarjuk az udvari politikával. Ennek a napjai tényleg meg voltak számlálva, mert itt csakugyan Ferencz császár rend-

[1] Élményeim, 203. lap.

[2] Pesti Hirlap, 1848. évi márczius 29-iki szám.

szere olyan ellenfélre akadt, a milyenre sem elébb, sem utóbb példa nem volt. A mely ellenfélre Széchenyi sem tudott mást mondani, mint hogy láthatatlan hatalmakkal kell szövetségben lennie, minek következtében a haza jövőjét oly alapra állította, melyet más, hangya természetü munkások, kik közé magát is sorozza, vagy soha sem, vagy talán nemzedékek után tudták volna elérni.[1]

Az egyszerü igazság az, hogy Kossuth három akcziója alkotja a nagy politikai fordulat tartalmát. Ezek elseje a válaszfelirati vitának folyamata és csattanós végéből állott. Tudni kell ugyanis, hogy ez volt az első vita az ország parlamentáris történetében, mely jellege, lefolyása és végkifejlődésében lényegesen elütött az előbbi országgyülések ily természetü tárgyalásától. Először történt meg, hogy a tárgyalás, még pedig mind a két oldalról, a pártálláspontok mérkőzésének teljes kifejezése volt. Ez említett vita tartalmában, formaságában a legnagyobb követelményeknek eleget tett, mondhatni egészen angol minta után folyt le. A pártálláspontok kidomborításának szempontjából nem kell elfelejteni, hogy az Ausztriához való viszony, az ország sérelmeinek orvoslása, valamint a reformok keresztülvitele, végre az Apponyi-kormány helyzete, az adminisztrátori rendszer kabinetkérdésszerü természetével képezték a vita anyagát.

A tárgyalást a november 22-iki ülésben[2] Somssich Pál, Baranyamegye követe, a kormánypárt vezérszónoka kezdte meg. Ő oly feliratot indítványozott, mely áradozott volna a hálától a miatt, hogy az országgyülés magyarul nyittatott meg, valamint hogy a királyi előadások a nemzet óhajaival találkoznak. Ennek következtében az országgyülés kész a reformok tárgyalásába azonnal belemenni, de arra kéri a királyt, hogy a mult törvényhozásról elmaradt sérelmeket orvosolja.

Utána Kossuth emelkedett fel szólásra, ki azonnal kiemelte, hogy az előtte szóló nézeteitől a válaszfeliratnak úgy területe mint feladatának egész bölcseletére nézve kény-

[1] *Kovács* Lajos: Széchenyi közéletének három utolsó éve, II. kötet 60-dik lap.

[2] Pesti Hirlap, november 28-iki szám.

telen eltérni. Ha Somssich összhangot lát kormány és nemzet között, ő ellentétet lát, még pedig oly mélyrehatót, a milyen csak létezhetik az alkotmányosság és kényuralom között.

A királyi előadások vannak hivatva az országgyülés működésének irányt adni, míg a válaszfelirat a nemzet felfogását tükrözi vissza. Ebből folyólag kijelenti, hogy az előadásokban sok van, a mi helyes és czélszerű, de a megvalósításnak számos akadálya áll ellen. Ezen akadályok legfőbbike pedig, mely már a multban minduntalan felmerült, azon kormánypolitikában található, mely a monarkhia közös viszonyait intézi és melyeknek megállapításánál a magyar kormány a megfelelő befolyás felett nem rendelkezik. Kijelenti ragaszkodását a pragmatika szankczióhoz, melyben úgy az uralkodóház mint Magyarország jövendőjének biztosítékát látja, de e mellett nem szabad szem elől téveszteni a halhatatlan 1790 : X. törvényczikket, mely az ország önállását biztosítja. Ezen törvény rendelkezései nem tartatnak be, a nemzet igen gyakran kénytelen tapasztalni, hogy legfontosabb érdekei az örökös tartományok érdekeinek alárendeltetnek. Kereken tagadja, hogy a két állam érdekei ellentétben állanak egymással. Az ellentét másutt van, jelesen az osztrák és magyar rendszer eltérésében. Az osztrák kényuralmi rendszer megváltoztatta a szomszéd tartományokkal való érdektalálkozásunk történeti alakját. Ezen változásból származott az érdekellentét, nem pedig a szövetségi viszony, vagy pedig az örököstartományok érdekeinek szempontjából. Azon hitet vallja, hogy ha ezen változás közbe nem jön, azaz ha az egyik állam életműködése természetszerü fejlődésében meg nem akasztatik, a másik pedig e mesterkélt irányba nem tereltetik: akkor az egy fejedelmet törhetlen hűséggel uraló népek közt érdekösszeütközés nem jön létre, sőt inkább nagyobb érdekegység, kölcsönös bizalom kötné őket egybe. Nemzeti egyéniségeink megőrzése, az alkotmányosság érzelemrokonító alapja, a polgárosodás vonzereje mindegyikünkben azon közös megnyugvást hozná létre, hogy az érdekek teljes azonossága szolgáltatja a királyi szék növekedő ereje- és dicsőségére a legrendíthetetlenebb alapot.

Az idegen önkényuralom törvényellenes befolyása ellen alkottatott meg az 1790 : X. törvényczikk. Ezen törvény rendelkezéseinek az élet, a valóság meg nem felel. És éppen azért bizalmatlansággal kell tekintenünk a reformok ügyére is, mert ezek keresztülvitelénél is feltünik a nagy eltérés. Míg ugyanis a kormány csak saját hatalmának növelésére gondol, addig a nemzet azokban saját szabadságának támaszait keresi. Tény pedig az, hogy a létező törvények folytonosan megsértetnek, minek folytán nem lehet nagy bizalommal tekinteni a megalkotandó uj törvényekre. Nagy hiba, hogy nincsen felelős parlamentáris kormány, melyet az ősrégi megyei szerkezettel összeegyeztethetőnek vél. De ha nem létezik is ily kormány, mégis kötelesség a kormánytól törvényeink szentségeit számon kérni. Ebből folyólag előadja az összes sérelmeket, melyek a kormány által ujabb időben elkövettettek és Somssichcsal szemben oly felirat szerkesztését javasolja, mely mindezeket magában foglalja.

Ezután következett, mint ezen nap utolsó szónoka, Széchenyi. Azon kijelentéssel kezdi, hogy nem azért szól, mintha Kossuthtal kakasviadalt kezdene, de azért mégis igyekezett őt czáfolni. Azonban ez annyira nem sikerült neki, hogy maga is beösmeri, miszerint triviális volt, sokat összezavart és azt találta, hogy jobb lett volna nem beszélnie. Így e felszólalása lett hattyudala.[1]

A vita több napon keresztül tartott. Másik fénypontjának Pázmándy beszédét tekinthetjük, ki az osztrák kormányrendszer hatását az egész vonalon kíméletlen birálat tárgyává tette. Bevonta a külpolitikát, a pragmatika szankczió alapján, mely tartalmánál fogva erre jogot ad. Hivatkozott a két állam nemzeteinek szolidaritására, minek indokából idézte a bécsi békekötést, valamint azon frigyleveleket, melyeket e munka első kötetében felhoztam, a csehek, osztrákok és a magyar nemzet között.

Igen jól beszélt Lónyay Gábor is, Zemplén követe. Ez tiltakozott az összbirodalom egysége ellen, mely azt jelenti, hogy az olasz, német tartományok, Galiczia és végre hazánk

[1] Lásd: Naplói, 527. lap.

mind egy testet képeznek. Vagyis, hogy a magyar állam egysége az összmonarkhia egységének van alárendelve. Oda mondta a konzervativeknek, hogy az ellenzékkel már nem akarnak szóba állani, hanem egyszerüen le akarják szavazni. De ez nem fog nekik sikerülni, mert a nemzet törhetetlen ősereje diadalmaskodni fog az ilyen merényletek felett.

Az ötödik napon végre Széchenyi egy közvetítő indítványt terjesztett elő, melynek az volt legérdekesebb mozzanata, hogy jóval közelebb állott Kossuth mintsem Somssich nézeteihez. A mi egyszerüen az ellenzéki eszmék térfoglalását s a kormánypárt meghátrálását jelentette, mely abban nyilatkozott, hogy míg Somssich mindarról, a mi az 1844-iki országgyülés befejezése után történt és így a punctum saliensről, az adminisztrátori rendszerről mélységesen hallgatott, addig Széchenyi javaslatában kész volt elösmerni, hogy az említetteken túl is merültek fel oly tünetek, melyek a nemzetben aggodalmakat ébresztettek.[1]

Somssich indítványát visszavonta és így a szavazás lényegében Kossuth és Széchenyi politikája felett folyt és az elébbi győzelmével végződött, a mennyiben a fenti indítvány négy szótöbbséggel elfogadtatott. A felirat, melynek szerkesztése Szentkirályi avatott tollára bizatott, ily értelemben szólt. Jelentős volt azon pont, mely Ausztriára vonatkozott és melynek lényege abban állott, hogy készek az örököstartományokkal való érdekellentétek kiegyenlítésére, az ország törvényes önállásának megőrzése mellett, annál inkább segédkezet nyujtani, mert meg vannak győződve, hogy a fenforgó nehézségek nem a szövetség természetéből folynak.

A helyzet súlypontja ilyen módon a főrendekhez helyeztetett át, és a kérdés azon fordult meg, vajjon hozzá fog-e az járulni az alsóház javaslatához, hogy ez a koronához fel is legyen terjeszthető. A vita ott is igen nagy, odáig ismeretlen arányokban mozgott, a mit tanusít azon körülmény, a mire addig példa nem volt, hogy egy álló hétig tartott. A tárgyak, melyek felszinre kerültek, azonosak voltak a már felhozottakkal. Nagy szerepet játszott az adminisztrátori sérelem,

[1] *Széchenyi* István beszédei, II. kötet 546. lap.

a melynek kifestésében több országos méltóság is résztvett, úgy hogy kétség nem lehetett az iránt, hogy a felirat elfogadása az Apponyi-kormány bukását jelenti vala. A főrendiházi többség azonban nem járult hozzá a felirathoz és így az visszakerült a rendekhez. Ez nem jelentett semmi mást, mint hogy az üzenetváltások elkoptatott eszközéhez folyamodnak, melynek révén előbbi időkben már annyi üdvös reformtörekvés megfeneklett. A kormánypárti taktika kézen feküdt. Abban reménykedtek, hogy a régi módszer alapján, esetleg az utasítások megváltoztatása által, sikerülni fog a különben sem nagy ellenzéki többséget megfordítani és úgy a vereséget ki lehet kerülni. Ennek azonban Kossuth egy ellenfelei által is lángeszünek tartott sakkvonással elejét vette. Azt indítványozta ugyanis, hogy az alsó tábla vegye le a feliratot a napirendről, a mi azt jelentette, hogy a királyi leiratra választ nem küldenek. A határozat ilyen formában létre is jött [1] s így hangzott:

»Miután a karok és rendek meggyőződtek, hogy a főrendek tőlök a válaszfeliratra nézve térben és irányban eltérnek, miután az ily felirat a törvényhozás anyagát úgy sem képezi, a tárgyalásnak sikerét úgy sem látják, továbbá a sikeretlen izenetváltások által a keserüség érzelmeit felizgatni különben sem akarják: mindennek következtében a válaszfeliratnak felküldését sürgetni nem fogják.«

A hosszas és éles vita folyamán, mely ez indítvány felett megindult, Kossuth még egyszer felszólalt, válaszolva Somssich- és Babarczynak. Azt mondta, hogy a tábla kimondja és beirja itéletét naplóiba, mely ottan kitörülhetetlenül megmarad és melytől el nem áll. Kossuth felfogása tényleg többségre jutott, minek következtében az ülés szenvedélyes ingerültségben oszlott szét. [2]

Hogy Kossuth mennyire túljárt a kormánypárt eszén, bizonyítja azon körülmény, hogy a vita folyamán azzal is előhozakodtak, hogy ha még egyszer felküldetnék a felirat, a főrendek elfogadnák azt. Ez azonban mitsem használt.

[1] Pesti Hirlap, 1847. decz. 30-iki szám.

[2] Pesti Hirlap, 1848 évi január 7-iki szám.

Az ancien régime elkoptatott fogásai, praktice véget értek, s az uj idők hatalmas fuvallata át és átsüvöltött az ódon rendszer rozoga épületén, melynek recsegése-ropogása a végnek kezdetét jelentette. Oly ember állott a dolgok élén, ki kész volt mottóját megvalósítani nemcsak a főrendek, de a kormány ellenében is: »*Nélkületek, sőt ellenetek is, ha kell.*«

Az uj idők beköszöntőjét mi sem bizonyította jobban, mint a reformok keresztülvitelére vonatkozó intézkedések.

A november 26-iki gyülésben tette meg Szemere indítványát a közös teherviselés ügyében. Azzal kezdte, hogy egyszerüen fog szólni, miután e kérdésben felesleges a bővebb fejtegetés, mert hála Istennek és az önzéstelen hazafiság és felvilágosodás diadalának, ezen ügy nem pártkérdés többé, de magának a nemzetnek egyértelmü közös akarata. Ekkor mondotta Kossuth ama magasztaló beszédet a magyar nemesség kiváló tulajdonairól, melyet már elébb idéztem. Az adótehernek önkéntes, minden nyomás vagy forradalmi láztól való elkapatás nélkül való elfogadása következtében a nemesség a történeti tényeknek egyik legmagasztosabbikát hajtotta végre.

Az urbériség örökös megváltását a nagyobb birtokosok egyike, Lónyai Gábor, az ősiség eltörlését pedig maga Somssich Pál indítványozta. Ez indítványok elfogadása természetesen egyelőre csak akadémikus értékkel birt, miután a kidolgozás és életbeléptetés országos választmányokra bizatott. Az egésznek megvolt a maga nagy elvi jelentősége, habár a gyakorlati megoldás sok nehézséggel járt. Hiszen maga Széchenyi István is folyvást azt hangoztatta, hogy a végleges rendezésnél sok a megfontolni való.

Jelentékeny szerepet játszott a sérelmek kérdése, mely Kossuthnak kész alkalmat adott közjogi ösmereteit, erős alkotmányos felfogását érvényesíteni. Így volt a dolog a *Partium* kérdését illetőleg, melyet egy nagy beszédben fejtett ki. Így Horvátország viszonyát illetőleg is, melyre nézve, mint az ezen czélra kiküldött választmány előadója egy nagy munkálatot dolgozott ki, mely azonban, úgy látszik, a későbbi események folytán beállott zavarok közt elveszett.[1]

[1] *Pesty:* Die Entstehung Croatiens, 75. lap.

Így végre az adminisztrátori kérdésre vonatkozólag. A válaszfelirat levétele után az alsó tábla egy bizottmányt küldött ki, mely az említett rendszerben rejlő sérelmeket részletesen előterjeszsze. Ennek a bizottmánynak elnöke Ungmegye követe, Bernáth Zsigmond, előadója, azaz tulajdonképpeni lelke Kossuth volt. Munkálata, mint Horváth [1] irja, tükrét képezte a magyar közjognak. Kifejtve találjuk benne az ország alkotmányszerü kormányzatának minden elveit és ezekkel élesen szembeállítva az adminisztrátori intézménynek az ország helyhatósági életét halállal fenyegető törvénytelenségeit. Általános felfogás szerint a munkálat igen jeles, nagyhatásu volt és méltán aggodalmakat keltett a kormánypárton a jövő alakulását illetőleg.

Nem lehetett elzárkozni azon tény előtt, hogy az adminisztrátori ügy felvétele lesz az országgyülés nagy szenzácziója, melytől Apponyi állása függött. Hangsúlyozni kell, hogy állása attól függött, miután arra nézve senki sem ringathatta magát többé csalódásban, hogy a viszonyok annyira érlelődtek, hogy ámbár hivatalosan nem is létezett parlamentáris rendszer, egy esetleges vereség következményei elől kitérni többé nem lehetett. Vagyis bizonyos volt, hogy ha az alsó táblán az adminisztrátorok leszavaztatnak, akkor Apponyinak nem marad más hátra mint lemondani. Az ellenzék, főleg Kossuth és Batthyány, erre törekedtek, viszont a kormánypárt mindent elkövetett, hogy az ily természetü vereség kikerültessék. Ebben a törekvésében váratlan segítsége akadt az ellenzék egy részének magatartásában, melynek hátterét tulajdoképpen a Kossuthtal való versengés képezte.

A versengők közé tartoztak Pestmegyében Kossuthnak követtársa, Szentkirályi, Pázmándy, Lónyay Menyhért és többen. A fő közöttük Szentkirályi volt, kinél azonban a mellőztetés érzése mellett, melyet Kossuth oldalán szenvednie kellett, a reformok keresztülvitelének óhaja is szerepelt. Főleg a városi reform, melyre vonatkozólag egy nagy törvényjavaslata volt készen és ennek keresztülvitelét akarta biztositani. Ezen az alapon indultak meg a tárgyalások, még pedig nem-

[1] Huszonöt év, II. kötet 549. lap.

csak a kormánypárttal magával, melyet Lónyay Menyhért atyja, Lónyay János titkos tanácsos és nagy befolyásu aulikus, valamint Wirkner [1] közvetítettek, hanem azonkívül a nádorispánnal is.[2] István főherczegnek természetesen érdekében állott a dolgoknak békés lebonyolítását előmozdítani, és ebben az értelemben értekezett az ellenzék említett tagjaival. Természetes, hogy az egész nem igen épületes cselszövény Kossuth háta megett főzetett ki és ennek állását és befolyását veszélyeztette, a mi egyszersmind az ellenzék ügyének kompromittálását is jelentette.

A megállapodás abban történt, hogy az országgyüléshez egy királyi leirat fog intéztetni, mely kijelenti, hogy a koronának nem volt szándéka az ősrégi megyei intézményt megtámadni. Ezen kijelentésbe az ellenzék egyszer belenyugodván, a kérdés levétetik a napirendről és áttérnék a reformok tárgyalására. E megoldás tényleg az Apponyi-kormánynak a hinárból való szabadulását jelentette, másrészt Kossuth kezéből a leghatékonyabb fegyvert csavarta volna ki.

Daczára a nagy titkolódzásnak, melylyel a tárgyalások folytak, Kossuth neszét vette a fondorkodásnak. A milyen határozott ember volt, első dolgának tekintette az ügyet a párt elé vinni, még pedig felvetve a kabinetkérdést. A párt javarésze melléje állott. Így maga Batthyány, valamint az alsó táblán Andrássy Gyula, Szemere, Szentiványi és a nagy többség, a mi elegendő bizonyíték arra, hogy milyen nélkülözhetlennek tekintették őt az ellenzék élén. Ugyanez történt a pestmegyei hangadó egyéniségekkel, Nyáry Pál, Patay, Rádayval is, a kikkel való értekezés, vagyis inkább megpuhításuk végett, Szentkirályi Pestre szaladt. De ezek őt egyszerüen cserbe hagyták s mindannyian Kossuth pártjára állottak, úgy hogy viselkedése, mint a hogy egy igazán klasszikus tanu, Kemény Zsigmond irja,[3] sem a jóknak tiszteletét, sem a bátrak becsületét nem szerezte meg számára. A többiek, Szentkirályi távozása után vezér nélkül maradva, mindenképpen

[1] Lásd Élményeim, 192. lap.
[2] Erzherzog Stefan, 225. lap.
[3] Forradalom után, 119. lap.

igyekeznek a kellemetlen helyzetből kibontakozni. Mint a hogy Kemény festőileg leirja, a zavar a »frondeur«-ök közt iszonyu volt, a névtelen hősökből álló tábor katonák nélkül marad, csak a sátorhelyek látszanak és a letarolt mezők. Az az állapot jött létre, mint a mikor a nomád arabok felszedik sátraikat és ott hagyják a tért, úgy hogy az utas, ki alkonyatkor egy egész népet fedezett fel, reggel kietlen pusztát lát maga előtt, melyen mély csend honol, csak a fövényben mindenfelé távozó emberek nyomait észleli, és arról győződik meg, hogy nem álmodott, midőn kevés órával elébb az esti szél által lengetett, holdsugaras sátrakat látott. Majdnem így végződött az esetlen cselszövény.

Olyannyira rosszul végződött, hogy maga István főherczeg is kénytelen beösmerni, hogy a szakadárok által jégre vitetett.[1] Ő a megállapodás értelmében fel is utazott Bécsbe, hogy a leiratot kieszközölje, ettől a legjobb sikert remélve. Ezzel februárban visszaérkezvén, elegyes ülést hítt össze, melyen a leiratot átnyujtotta és felolvastatta. Föl kell említeni, hogy magának a leiratnak tartalma olyan volt, mely teljesen indokolttá tette Kossuth magatartását. Mert a mi a sérelem gyakorlati részét alkotta, hogy nem kevesebb mint harminczkét adminisztrátor garázdálkodott, arra nézve még azon igéret sem foglaltatott a leiratban, hogy oly gyűlölt egyéniségek, mint a honti és bihari megyefőnök, el fognak mozdíttatni. Egy szóval a »nesze semmi, fogd meg jól« eljárásnak ujabb kiadása czéloztatott. Természetes, hogy ily előzmények után az alsó táblának azon ülése, melyben a leirat tárgyalás és döntés alá került, ez országgyülés szenvedélyes és emlékezetes napjainak talán legszenvedélyesebbike volt. Még most is, jóval egy félszázad után, ha az ember a »Pesti Hirlap«[2] sárguló lapjaira veti tekintetét, azok megélénkülnek az indulatok izzó lángjaitól, melyek akkoron a követeket úgy mint a hallgatóságot hevítették. Azt olvassuk ott, hogy a fulladásig tömött terem és a karzatok mély, csendes figyelme között olvastatott fel az említett királyi leirat, mely több napi

[1] Forradalom után, 217. lap.

[2] Lásd az 1848. évi február 13-iki számot.

tanácskozmányokban előre is tárgyaltatott. A tudósítás szerint a feszült figyelem és számos jelenségekben mutatkozó kedélyingerültség, mely különösen a belépő követeknek pártszinezésök szerint zajos pisszegéssel vagy hangos éljenekkel való fogadásában nyilvánult, mindenkivel előre sejttették a bekövetkezendő viharos ülést és egyszersmind tanusítá az élénk érdeklődést, melyet a nagy közönség a fenforgó kérdés iránt érezett. Az előzetes megállapodás szerint ellenzéki részről Gömör követe, Szentiványi Károly, tette meg az indítványt. Ez abból állott, hogy egy felirat intéztessék a felséghez, melyben a jó szándékért kifejeztessék a köszönet, de egyszersmind kimondassék, hogy mindaddig az aggodalmak meg nem szünnek, míg az úgynevezett uj rendszer minden következéseivel együtt el nem enyészik. Csakis ez adhatja meg az országgyülés számára a kellő nyugalmat, hogy az ország boldogságát czélzó nevezetes munkálatokat végrehajthassa.

Ezután következett Lónyay Menyhértnek, Bereg követének ellenindítványa. Ő volt ugyanis egyedül a dissidensek közül, ki helyt állott és meg nem ugrott. Az általa beterjesztett javaslat megelégedését fejezte ki a leirat kedvező tartalma fölött, valamint késznek nyilatkozott, hogy a reformok tárgyalását megkezdjék. Hangsúlyozta, hogy a főrendek indítványához hozzájárulnak és ilyenképpen a reformakczió sikere biztosítva lesz.

Ezután indult meg a vita, melyben pro és kontra a hangadó emberek mindannyian részt vettek. Az indulatok hullámverése mind erősebb lett. Mikor Kossuth után Babarczy következett, iszonyu zaj és pisszegés támadt. Erre a harczra kész ember visszavágott azzal, hogy az országgyülési hallgatóság oda vitte a dolgot, hogy a pisszegés minden józan gondolkozásu ember előtt csak becsületére válik a nyilatkozónak. Ő a maga részéről kijelenti egyszersmindenkorra, hogy a lezúgást megtiszteltetésnek fogja venni és összefont karokkal folytatta beszédét.

De bármennyire érdekes volt is a vita, emelkedett és önérzetes a hatalmas páthosz az ellenzéki szónokok beszédeiben, mely az embereket magával ragadta, mégis ez másodrendü fontosságuvá lett a szavazás eredménye mellett; mert

mindenki úgy vette a dolgot, mintha magának az alkotmánynak léte vagy nem léte felett volt az határozandó. A kormánypárt még a történtek daczára is bizott a többség megnyerésében és reménye egyelőre valóra is vált, még pedig a következőképpen. Huszonhárom megye szavazott a gömöri, tehát az ellenzéki és ugyanannyi a beregi, tehát a kormánypárti indítványra. Szavazás közben az is megtörtént, hogy Veszprém- és Biharmegye két követe egymást leszavazták, *elidálták,* mint a hogy az ily esetet akkor nevezték. Egyik az ellenzéki, másik a kormánypárti részre szavazott. Drámai jellegü volt Pappszásznak, Biharmegye követének, ki a választásnál Beöthy Ödönt kibuktatta, szavazata. Ő ugyanis megindult hangon, könnyes szemekkel nyilatkoztatta ki, hogy Biharnak szelleme századok óta mindig alkotmányos volt, hogy a demoralizáczió mételye ölte el a nemzeteket, hogy neki nem kell rang vagy hivatal, neki szabadság és haza kell.

Miután tehát az összes magyar megyék szavazata teljesen egyenlően oszlott meg, csakis a kapcsolt rész, vagyis Horvátország, mely mindig egy szavazatnak vétetett, volt a döntő. E szavazat pedig a kormány mellett hangzott, a mi tehát a beregi indítványt egy szótöbbséggel határozat erejére emelte. Mint a tudósítás írja, a szavazás ezen eredménye még élesebb és keserübb jelleget adott a vitának.

Ekkor Kossuth kért szót, mert *a haza és szabadság jövőjét látja veszélyben.*

Azt mondotta, ám vessenek számot magokkal, kiknek tetszett a dolgot így élére állítani. Kereken kimondja, hogy a szavazás folytán az országgyülésen többé béke nem lehet, hanem lesz harcz az utolsó leheletig. Azon uraknak, kiknek utasítása sérelmesnek bélyegzi az adminisztrátori rendszert, tetszett Beregre szavazni, ám lássák mit cselekedtek, mert hiszen ő feleletre nem vonhatja őket, de azon figyelmeztetést intézi hozzájok, hogy e szavazással a dolog elütve nincs. A tábla ezután is csak úgy akarja az adminisztrátori rendszer egyes sérelmeit felterjeszteni. Ő most már indítványt tesz arra nézve, hogy azon bizottmány, mely a sérelmeket tárgyazó munkálatot kidolgozta, ezen munkálatot terjeszsze be a rendeknek. Természetes, hogy az ülés a lehető leg-

nagyobb izgatottságban oszlott szét, minek az lett a következménye, hogy több rendbeli párbaj vivatott.

Ámbár a közbeeső vasárnap miatt egy napi szünet állott be, a szenvedélyek nem csillapodtak le, sőt a kérdést maguk sem tekintették még eldöntöttnek, főleg nem a kormány felfogásának megfelelő értelemben. A végletekig feszített hangulat jellemzésére fel lehet említeni egy intermezzót, mely a következő február 7-iki ülésen történt és melyet a »Pesti Hirlap« [1] következőképpen ad elő, nehogy az országban szállongó hirek folytán felőle balvélemény támadjon.

Ugyanis Kossuth szenvedélyes beszédének kellő közepén, midőn legerősebben kikelt a kormány eljárása ellen, egyszerre csak puskacsappantyu hangjához hasonló pattanás hallatszott a vele szemben lévő karzaton. A mély figyelem csendjét egyszerre nagy riadalom váltotta fel. Az izgatott közönség egy része abban a hitben volt, hogy pisztolylövéssel merényletet akart valaki elkövetni. Általános lett az ingerültség, sokan felugráltak helyeikről és a kikelt arczokon a harag és méltatlankodás tüze lángolt. Néhány percznyi félbeszakítás után maga Kossuth, ki egy pillanatra sem vesztette el lelke nyugalmát, mosolygva, tréfás hangon nyugtatta meg a házat. »Nem élünk mi oly időket, midőn tőrt szegeznek a szószék emberei mellének; a törvényhozónak még akkor sem szabad megijedni, ha ágyukat sütnének el mögötte.« — Ez után uj lelkesedéssel folytatta filippikáját. Később azután kisült, hogy az egész zaj oka egy akkor divatos és durranással felnyiló bonbon volt, melylyel egy fiatal mágnás tréfálkozott.

És ennek a filippikájának meg is lett az eredménye. A hogy a viszonyok állottak, az egy szavazattöbbség a felirat tárgyalásának későbbi stádiumában kisebbséggé változott, úgy annyira, hogy midőn a szöveg végleges megállapítására került a dolog, mégis az ellenzék felfogása jutott benne kifejezésre. Ez egy értekezletnek volt a következménye, melyben a szerkezetet Szemere fogalmazta, még pedig oly szerencsésen, hogy ahhoz úgy Szentiványi mint Lónyay hozzájárultak s így annak elfogadása biztosra volt vehető.

[1] Lásd február 15-iki szám.

Babarczy és Somssich nem engedtek és folytatták a harczot, de minden remény nélkül. A vitában, mely ekkor kifejlett, Somssich csak úgy tudott magának meghallgattatást biztosítani, hogy oda fordult Kossuthhoz és felszólította őt, hogy eszközöljön ki számára csendet, minek az teljes sikerrel eleget is tett. Feleltek neki Andrássy Gyula, végre Kossuth, ki egy expozéban ismét felölelte az egész anyagot.

A szavazásnál az ellenzék mellett már 31 megye szavazott, úgy hogy többé kétség nem lehetett az iránt, hogy az alsó tábla többsége határozottan kormányellenes és nincs Apponyi számára más megoldás mint az, mit egykoron Gambetta javasolt Mac-Mahon kormányának: »*se soumettre ou se démettre*« (alávetni magát vagy elhagyni a helyt).

Ezen eszmelánczolat folyamatában néhány szót kell szentelnem Széchenyi István közlekedésügyi programmjának, melyet az országgyülésnek benyujtott[1] és mely egyebek közt arra is szolgált volna, hogy az imént vázolt helyzetnek uj fordulatot adjon. Elsősorban azonban ki kell emelni, hogy ezen programmot nem ő, hanem Kovács Lajos készítette.[2] Kétségtelenül nagyarányu konczepczió volt, csirája a később létesített általános országos vasuthálózatnak, mely Pestet, az ország szivét és központját, a szélrózsa minden irányában, még a legtávolabb eső részekkel is összekötötte volna. Nem szükséges kiemelni, hogy nagy összegü pénzáldozat is kivántatott hozzá, mely egy közadakozás utján teremtendő országos alap befolyó jövedelmeiből került volna ki, a mihez természetesen idő és a helyzet kedvező alakulása kivántatott.

Ezen komprehenziv természetü hálózat ellentétbe jutott Kossuthnak vukovár—fiumei vasut-tervével, mely a Dunahajózást felhasználva akart az ország terményei számára piaczokat keresni, a »Tengerre magyar« szép gondolatának megvalósulása gyanánt. Kossuth terve szerint részvényekre épített magánvállalat lett volna. Hamarább keletkezett, szeré-

[1] Javaslat a közlekedésügy rendezéséről.

[2] *Zichy* Antal: Széchenyi István életrajza, II. kötet 85. lap. — *Kovács* Lajos: Széchenyi István közéletének három utolsó éve, II. kötet 20-dik lap.

nyebb méretekkel birt, kevesebb költséggel is állíttathatott volna ki, a megyék nagy részének támogatását meg is nyerte és kétségtelen, hogy az alsó tábla el is fogadta volna. Hozzá Kossuth anyagilag is érdekelve volt a dologban, miután a társulatnak, mely e czélra alakult, igazgatója volt, attól fizetést is húzott. Az ellentét az által nyert politikai fontosságot, hogy Széchenyi tervének elfogadását ő maga és Kossuth ellenesei és irigyei nemcsak arra akarták kihasználni, hogy e gyűlölt vetélytársnak egy akcziója meghiusuljon, de egyszersmind arra is, hogy egész állása megrendíttessék, sőt hacsak lehet, őt magát akarták lejáratni. Úgy vélem, már maga ez is elégséges az eljárás politikai értékének minősítésére. Bizonyára gyenge ügy az, mely ily eszközökkel kénytelen dolgozni.

Annak a fondorlatnak akart ez második kiadása lenni, mely éppen elébb az adminisztrátori kérdésben oly csúfos kudarczot vallott. Kemény, Kovács Lajos, sőt még Horváth Mihály is hosszú leirását adják ennek az inczidensnek, mely Széchenyi felülkerekedését vonta volna maga után a politikai vezérletben. Horváth Mihály [1] így adja elő a dolgot:

»A vezérszerep Kossuthnál kényuralommá kezdett válni és társainak nagy része látszólag szabadulni óhajtott már a minden lépten érzett nyomástól. Követtársainak ezen elidegenedése nem is maradt titok előtte. Tapasztalta ezt több alkalommal, tapasztalta különösen az adminisztrátori kérdés tárgyalásánál. A Széchenyi által tartott tanácskozmányokban a közlekedési rendszert illetőleg oly igen csökkenni látta a tekintélyét, hogy nem lehetett többé kétség az iránt, miszerint a törvényhozói karban más kezeibe kerül a vezéri pálcza, hacsak valami véletlen esemény fel nem élénkíti nimbuszának elhalványuló sugarát. Ez pedig mind abból következett, mert magának Kossuthnak sem lehetett kétsége az iránt, hogy Széchenyi nagy hálózati terve többséget fog nyerni az ő kis vasutja felett és hogy még Pestmegye is ez értelemben módosítandja utasítását. Ez kikerülhetetlen leendett volna, ha akkoron közbe nem lép a párizsi februári forradalom, mely egy csa-

[1] Huszonöt év, II. kötet 573. lap.

pással megváltoztatta a helyzetet és melyet Kossuth felhasznált arra, hogy egy nemét a parlamentáris államcsinynek hajtsa végre, mely a végleges bukástól megmentette.«

Kézen fekszik azon alaptalan és erőltetett okoskodás, melyből e következtetést levezeti, és melyet azért is fel kellett említeni, hogy egy konkrét példából kiderüljön, hogy a legjóravalóbb emberek itélete mennyire megbizhatlan úgy a politikai helyzet mint Kossuth egyénisége értékének megitélésére nézve.

Lehetett-e józan észszel feltételezni, hogy még azon esetre is, ha az osztrák kormány az összes vasutakat az országnak ajándék gyanánt ki is építteti, — a miről szó sem lehetett, mert hiszen a nemzet saját pénzén vitte volna ki, még pedig a közadózás utján, melynek a közvélemény részéről való elfogadása tényében minden érdem a Kossuthé, nem pedig Széchenyié volt, — hogy még akkor is a nemzet egy tál lencséért lemondott volna sérelmeinek orvoslásáról, másrészt ujjászületésének követelményeiről.

Méltán lehet kérdezni, még ha Széchenyi terve elfogadtatik is, megszünt volna-e sérelmes lenni az adminisztrátori rendszer, melynek súlyát a megyei önkormányzatot bálványozó közvélemény oly nehezen viselte. Bizalommal tekinthetett-e a konzervativek reformakcziója elé, holott mindenkinek élénk emlékezetében élt, hogy az 1844-iki országgyülés mérsékelt kivánatainak teljesültét is ezen párt akadályozta meg.

Lehetett-e továbbá a két nagy embernek előzményei után még arról csak komolyan szólni is, hogy kettőjök közül melyik lehet az ország politikai vezére. Maga Széchenyi sem volt képes, a mint nap nap után közelről szemlélte a dolgok folyamatát, menekülni Kossuth varázsától. Vukovics[1] írja, hogy Széchenyi is kezdett Kossuthról elismeréssel szólni, becsülni hazafiui érdemeit, mely eredmény egyszerüen követtársi viszonyából származott. Maga is rájött, hogy Kossuth nélkül mit sem képes elérni, minek folytán éppen ezen mozgalmas idők közepette történt az meg vele, hogy Kossuthtal

[1] Emlékirataim, 19. lap.

tárgyalásokat is folytatott azon czélból, hogy ez esetleg a minisztériumban állást vállaljon, mit azonban utóbb határozottan visszautasított. Egész csüggedten írja bele naplójába, hogy a csata el van veszve és hogy az ellenzék fejökre nőtt. Batthyány, a rombolás démona, Kossuth, az enthusiasta, kezökben tartják az országot. Isten áldását kéri minderre, miután, úgy látszik, az ő szerepe le van játszva.[1]

Annak a kérdésnek feszegetése, hogy mi történt volna, ha a világesemények közbe nem lépnek, még elméleti értékkel sem bir. Egyrészt azért nem, mert az előadottak erősen bizonyítják, hogy, ha pár év leforgása alatt Kossuth a szerény zsurnaliszta állásából a nemzet élére jutott, a hatalmat később is meg birta volna tartani, egyszerüen azért, mert az országban ő volt a legerősebb ember, kivel senki sem birt. Másrészt azért, mert a nemzet duzzadó és fokozódó ereje mellett az alkotmány megtagadása- és kijátszásának ideje lejárt. A mi nem sikerült Pálffy Fidélnek, nem sikerülhetett másnak sem. Végre pedig azért nem, mert a monarkhiának úgy kül- mint belpolitikai helyzete ugyanazon bajok- és fogyatkozásokban leledzett, melyek az előző századokban nem egyszer a teljes felbomlás szélére juttatták.

Így is csoda számba ment, hogy azon egész időszak, mely a waterlooi csatától egész 1848-ig terjedt, elmult a nélkül, hogy bonyodalmak ne származzanak, melyek természet szerint az ellenzék malmára hajtották volna a vizet. Az pedig, hogy ez ki fogja használni a helyzetet és az előbbi példák módjára nem engedi magát becsapatni: valójában több mint bizonyos volt.

[1] *Széchenyi* naplói, 540. lap.

II.

A monarkhia helyzetének ezen eredendő fogyatkozásai tudvalevőleg több indokra voltak visszavezethetők, melyeket itt röviden ismételni kell.

Az egyik azon körülmény, hogy német tartományai és olaszországi birtokainál fogva minden európai kérdés közvetlenül érintette hatalmi állását; mihez még azon uj mozzanat is járult, hogy a keletkező nemzeti eszme mindkét országban elemi erővel lépett fel és tette kérdésessé a fennálló rendszert, mely egyebek között éppen ezen elv tagadásából állott.

A másik körülmény a monarkhiának magának mechanikus szervezete, mely teljesen képtelen volt annak alkatelemeit egymással szervi kapcsolatba hozni. Ehhez járult kormányzati szerkezetének kezdetleges volta, minek folytán a kerékvágásból való kizökkenése elég volt arra, hogy a jármű felmondja a szolgálatot.

Ezen mozzanatok voltak azok, melyek egyszerre csak felszinre kerültek és visszahatottak a magyar országgyülés tárgyalásaira, alkalmat adván Kossuthnak egyrészt a csomót megoldani vagy kettévágni, másrészt a helyzet feltétlen urává lenni.

Nézzük mindenekelőtt a nemzetiségi kérdést, melynek hullámverése kiterjedt az egész monarkhiára, miután nem létezett annak számos országai és népei között egyetlen oly pont, mely az izgalmak- és veszélyektől mentes lett volna.

Hiszen a monarkhia országlási rendszere a nemzetiségi elvvel, mely akkoron, mondhatni, hódító hadjáratát egész Európában megkezdette, annak nemcsak végső, de első következményeivel is kiegyenlíthetlen ellentétben állott, éppen úgy mint a haladásnak legelemibb követelményeivel is, melynek órája hasonlóképpen elkövetkezett.

Az első támadás ebből a szempontból régibb keletü volt és a későbbi eseményekkel semmi összeköttetésben sem volt, habár pozitiv és negativ irányzatai rokontermészetüek.

A mit első támadásnak lehet nevezni, 1846-ban történt, Galicziából indult ki és nem kevesebbet czélzott, mint az álla-

mok sorából kitörölt Lengyelország helyreállítását. Metternich[1] egy jegyzékében, melyet Apponyihoz, a párizsi követhez intézett, szemére veti a lengyel nemességnek nemzetiségéhez való ragaszkodását, forradalmi czélzatait. Tényleg az osztrák részben ily természetü mozgalom indult meg, melynek szálai porosz és orosz Lengyelországra is kiterjedtek. Nemcsak összeesküvés, de általános felkelés terveztetett, melynek első kitörése puccs alakjában történt, melyet vagy ezer ember vitt véghez, kik a vieliczkai sóbányákat, az ottani hivatalt a pénztárral együtt hatalmukba is ejtették. Az osztrák katonai és politikai hatóságok meglehetősen fejöket vesztették, kivéve Benedeket, ki akkor mint alezredes ott helyőrségen volt és kinek fényes pályája itt kezdődött, hogy később Königgrätz alatt örökre félbeszekadjon. Ő pár század katonát összeszedve bátran nekiment a felkelőknek és azokat szétverte.[2] Ez idáig rendben volt, de a mi nem volt rendben és az osztrák kormányt egész Európa előtt pellengérre állította, az volt, hogy a parasztokat ráuszították a földbirtokos osztályra, kik azután hallatlan kegyetlenségeket követtek el a nemeseken, melyekért az osztrák beamterek részéről megfelelő dijazásban részesültek. Legalább akkor az európai közvéleményben ez a hir volt elterjedve.[3]

E munkának első kötetében foglalkoznom kellett Csehország gyászos katasztrófájával, mely 1620-ban a fehérhegyi csatában érte. Elmondtam, hogy az uralkodóház nem kevesebbet czélzott, mint a cseh nemzetet és alkotmányt teljesen kiirtani. Valamint reánk is hasonló szomorú sors várakozott. Elmondtam azt is, hogy azon drákói rendszabályok, melyek akkor foganatosíttattak, mindkét irányban sikert látszottak biztosítani ennek az isteni és emberi jogba ütköző merényletnek. Közel két századon keresztül úgy festett a dolog, mintha a siker állandó is lesz és hogy az osztrákosítás úgy mint az önkényuralom szilárd gyökereket vert vala a teljesen feldúlt talajban. Azonban éppen két század leforgása után kettős

[1] Nachgelassene Papiere, III. kötet 191. lap.

[2] *Friedjseng:* Benedeks Nachgelassene Papiere, 15. lap.

[3] Gróf *Scherr-Thoss* Arthur: Emlékezések multamra. Budapesti Szemle, XXVII. kötet 186. lap.

irányban indult meg a derék cseh nép törekvése, mely ma már végső következményeiben a fehérhegyi diadal eredményeit kicsikarta a győző kezeiből. Megfelelő önérzettel mondhatta egy alkalommal Rieger, a csehpárti vezér, hogy ha Magyarország kiheverte Világost, úgy ők kiheverték a fehérhegyi csatavesztést.[1] Ennek egyik perdöntő bizonyítéka abban van, hogy az akkori osztrákosítás embereinek utódai, a Schwarzenberg, Bouquoi, Gallas, Martinitz családok ma mind csehpártiak és az elszakadt fonalat össze- és továbbfüzik.

A történet kérlelhetlen logikája ebben az esetben is erősebb volt mint a tökéletlen emberi törekvés, minek folytán a Lajthán túl oly probléma lőn felvetve, melyet az osztrák hivatalos politika maig sem tudott megoldani és mely magát az egész alkotmányt, legalább életerős működésében, veszélyezteti, a mit különben csak mellékesen kivánok megjegyezni.

Eme törekvések kézzelfogható alakban már Ferencz császár uralkodása alatt ütötték fel fejöket. Igen hamar, habár csak lépésről lépésre terjedve, mind nagyobb méreteket öltöttek és az 1848-iki év elején szintén azon mozzanatok közé tartoztak, melyek a fennálló rendszer tarthatatlanságát napnál világosabban bizonyítgatták. A mozgalom kettős irányban indult meg, nemzeti és politikai czélokat tűzve maga elé. A nemzeti a cseh nyelv és irodalom ujjászületéséből és térfoglalásából állott. Kezdődött azzal, hogy Königinhof városában régi iratokat fedeztek fel, melyek a hajdankorból származó cseh dalokat és költeményeket tartalmaztak és a cseh nyelvet megfelelő történeti multtal és irodalmi háttérrel látták el. Fokozta ez a nemzeti önérzetet, bizonyítva, hogy a cseh kultura meg tud saját lábain állani. Innentúl megkezdődött a nyelv mívelése szóban, irásban egyaránt. A nyelv használata mindinkább terjedt, nyilvános előadások, szavalatok tartattak, társulatok alakultak, cseh sajtó és irodalom keletkezett. Schaffarik a szláv régészet terén működött, Palaczkyban egy nagy történetirói tehetség jelentkezett, a régi dicsőség emlékeit elevenítve meg a fogékony nemzet előtt. Természetes, hogy a mult vizsgálata kiterjedt a politikai és közjogi intézmények

[1] *Kolmer:* Parlament und Verfassung in Österreich, 241. lap.

tanulmányozására is. A cseh államjog körvonalai kezdtek a feledés homályából kibontakozni. Nagy súly helyeztetett az analógiára a magyar és cseh viszonyok között, hiszen Ferdinánd mint cseh király szintén az V-ik jelzőt viselte, úgy mint nálunk. Igaz, hogy nem lehetett szemet hunyni az előtt, hogy a magyar közjog folytonos és élő gyakorlatnak volt tárgya, míg a cseheknél a fonál legalább két századon át megszakadt, valamint hogy óriási volt a különbség Szent István és a Venczel-féle korona között, mely különbség mindjárt abban jelentkezett, hogy István viselte e koronát, Venczel pedig nem, hanem csak századok multán lett az koporsójára helyezve.[1]

Tényleg annak a koronázásnak, mely Ferdinándot cseh királylyá avatta, egészen más közjogi jelentősége volt mint annak, mely Pozsonyban lefolyt, de még sem lehetett tagadni, hogy mindezek nagy mértékben hozzájárultak a nemzeti öntudat fokozásához, melynek, úgy mint nálunk, a hazaszeretet és nemzetiségéhez való ragaszkodás volt legerősebb forrása.

Éppen így állott a cseh rendi országgyüléssel is. Ennek is inkább névleges mint valóságos jogosítványai voltak. Mondhatni századokon keresztül mit sem hallott az ember róluk. De Ferdinánd uralkodása alatt itt is kezdtek a politikai ébredés tünetei mutatkozni, melyek nemcsak nagyobb érdeklődést, de a hatáskör tágítását is vonták magok után. Elősegítette a dolgot azon örökös viszály, mely a cseh helytartók és a bécsi kormány között dúlt, a mint erről már e kötet elején emlékeztem. Ennek a rendi képviselet vette hasznát, mert fontossága, jelentékenysége nőtt, hol a helytartó, hol a kormány játszván ki azt egymás ellen.[2]

A »Genesis« czimü munka jól értesült szerzője hangsúlyozza, hogy az ellenzéki érzés folyvást nőtt és közel járt a magyar országgyülés viselkedéséhez. Az ellenzéki hangulat szükebb értelemben, a politizálás tágabb értelemben a nemzeti érzés hódításának területén mind nagyobb arányokat

[1] Beschreibung der Krönungsfeierlichkeiten der Könige von Böhmen Wien, 1836.

[2] Lásd e részleteket: Genesis 82. lap.

fejtett ki. Vendéglőkben, kávéházakban egyre folyt a politizálás és a cseh nyelvi propaganda terjesztése. A hatóságok és a rendőrség, szokás szerint, teljesen tehetetlenek voltak, a régi eszközök és módszerek itt is elkoptak, úgyannyira, hogy mikor az 1848-ik év eseményei bekövetkeztek, ezek Csehországban és Prágában is teljes mértékben éreztették pusztító hatásukat. Helyesen emeli ki Springer, hogy a mint a magyar országgyülés márczius 3-án megkezdte nagy akczióját, ennek második kiadását megtaláljuk a cseh tartománygyülésben alig egy hétre reá.[1]

A mozgalom már előbb akutabb jelleget öltött azon tartományban, melyet a monarkhia szemefényeként őriztek, Lombardia-Velenczében. Tudvalevő, hogy Olaszországot Metternich geografiai fogalomnak keresztelte el, a mi rá nézve a politikai halált jelentette. A dolog azonban nem így állt. Keletkezőben volt a feltámadás, mit az olaszok zengzetes nyelvükön *Risorgimento*-nak neveztek, mely szó egy Cavour által szerkesztett ujságnak is czíme lett. Macchiavelli nagy gondolata nem vesztette el erejét, megindult az akczió az egész vonalon a nemzeti egység kivivására, a szabadulásra az idegen, a gyűlölt osztrák járom alul.[2] Jelentékeny politikai irók, így Gioberti, Balbo, Massimo d'Azeglio léptek fel, az egység eszméjét hangoztatva. Egy másik tehetséges fiatal ember, a később nagyhirü Mazzini, megalkotta az ifju Olaszhon »Giovina Italia« czimű titkos társulatot, mely előkészítendő volt a talajt a forradalom számára. Nagy tápot nyert e mozgalom az uj pápa, IX. Pius által, ki magát egyrészt emanczipálta az osztrák gyámság alól, másrészt az összes politikai elitélteknek amnesztiát adott. Ez egy érdekes elmefuttatásra adott alkalmat Metternichnek,[3] ki megmagyarázza a pápának, hogy nem amnesztiáról, de csak bocsánatról lehet szó, miután az első mintegy a feledés fátyolát borítja a bűntényre és így annak jogi jelentőségét szünteti meg, a másik tovább is számon tartja, habár

[1] *Springer,* idézett munka, II. kötet 170. lap.

[2] Lásd ezen mozgalmakra vonatkozólag Hermann *Reuchlin:* Geschichte Italiens von der Gründung der regierenden Dynastie bis zur Gegenwart, I. kötet.

[3] Idézett munkája, VII. kötet 246. lap.

a bűnösnek irgalmaz is. Ez a tény már maga is népszerüvé tette a pápát, a mihez még az is járult, hogy az ő segélyére is számítottak az osztrákok kiűzésében. Általános elterjedést nyert és nagy tetszést aratott azon nyilatkozata, hogy az osztrákok barbárok és nincs helyök Olaszország virányain. Minden hazafit lelkesedéssel töltött el, hogy míg Macchiavelli az olasz egységnek legnagyobb ellensége gyanánt a pápa világi uralmát tekintette, akkoron a dolog azt a szint viselte, mint ha Krisztus helytartója fogja a százados álmokat megvalósítani. Ily módon a mindenfelé hangzó »Evviva Pio nono« az olasz irredenta csatakiáltása lett, arczképét az emberek talizmán gyanánt hordták, a szinházban dalokat énekeltek tiszteletére. Schönhals tábornok, Radetzky hadsegéde tanusítja ezt egy művében,[1] melyet a maga nemében klasszikusnak lehet nevezni. Hogy ez áll, bizonyítja az, hogy akkor francziára lefordították. Azért idézem a franczia fordítást, mert a német eredetit nem tudtam megszerezni.

Katonailag mindenesetre komolyabb háttérrel birt Piemont nagyravágyása, mely ekkor kezdte meg azon szerepet játszani, melyet később Cavour annyi tehetséggel s oly fényes sikerrel befejezett. A király, Károly Albert egyelőre nem igen pályázott másra mint az osztrák kézen levő két olasz tartományra, az úgynevezett lombard-velenczei királyságra. Terveit előmozdította, hogy Rainer főherczeggel, ki akkor olasz alkirály volt, sógorsági viszonyban állott. A két család folytonosan látogatta egymást és így a viszonyokat jól megfigyelhette és ösmerte. Kincstára tele volt, a piemonti hadsereg az olaszok közt leginkább birt katonai tulajdonokkal. Egész el volt telve az ifju Olaszország nézeteivel, ezeket hirdette és nyilvánosan tüntetett mellettök. Egyebek között egy emlékérmet veretett, rajta egy Sfinx volt ábrázolva oroszlánlábakkal, mely talpával egy sast zúz össze, s ez a felirás: »Várom csillagom feltünését.« [2]

Mindezen czélzatokat nagy mérvben előmozdította azon engesztelhetlen gyűlölség, melylyel a két tartomány az osztrák

[1] Campagnes d'Italie en 1848—1849., 39. lap.
[2] Souvenirs du général Della Rocca, 84. lap.

uralom iránt viseltetett. Pillersdorf,[1] a ki az olasz viszonyokat jól ösmerte, kedvező képet rajzol az ottani állapotokról, azt bizonyítgatva, hogy az osztrákok aránylag nem igen szolgáltak rá arra a nagyfoku ellenszenvre. Kétségtelen tény, hogy valamennyi olasz tartomány között, Nápolyt s a pápai tartományt is odaértve, az osztrák rész volt legjobban kormányozva s anyagilag virágzó állapotnak örvendett. Az olaszok egy csomó kivételes kedvezményt élveztek, melyekkel az örököstartományok, sőt még hazánk sem dicsekedhetett. Maga Ferencz császár volt az, ki később sokat engedett rendszerének érdes oldalából. A hivataloskodás olaszul történt, a katonai szolgálat is rövidebb volt mint a többi tartományokban, az olasz tartományok voltak az egyedüliek, melyek a papirpénzgazdálkodást nem ösmerték, hanem csakis érczpénz volt forgalomban. Különösen protegálásnak örvendett a főváros, Milano, melynek élvvágyó, mulatni szerető lakossága, pompakedvelő arisztokracziája — tudni kell, hogy Párizs és London kivételével sehol annyi szép fogatot nem lehet látni mint az ottani korzón — az osztrák udvar különös kegyeiben állott, kitüntetésekkel, javadalmazásokkal volt elhalmozva. Eleinte elég jól mentek a dolgok, főleg, midőn Ferdinánd, az egyetlen az osztrák császárok között, 1838-ban a hires vaskoronával, mint a hajdani fejedelmek, megkoronáztatta magát. Metternich, sőt maga Hübner[2] is, ki mint kezdő s nagy reményekre jogosító diplomata ott jelen volt, egész elragadtatással beszélt a felső körök szeretetreméltóságáról.

De ezen kedvezmények és kedélyes intermezzok nem voltak képesek a természetes ellentéteket áthidalni, sem a rendőruralomnak, a sajtóczenzurának nyügét és nyomását elfelejtetni, sem azon óriási tapintatlanságokat enyhíteni, melyek közül egy például abban állott, hogy a szinházakban, így a hires milanói Scálában is a két első zártszéksor a tisztikar számára volt lefoglalva, kik hetyke, kihivó magaviseletökkel lehetőleg rontották a hangulatot. Tényleg a katonaság és czivil, osztrák és olasz társaság között az elhidegülés nap

[1] Handschriftlicher Nachlass, 77. lap.

[2] Ein Jahr meines Lebens, 26. lap.

nap után növekedett, míg végre mintegy khinai fal választotta el egymástól.

A mint a negyvenes évek vége felé a nemzeti mozgalom megindult, az olasz, legelőbb a milanói felső körök egész lelkesedéssel mentek abba bele. Egyik tüntetés a másikat érte, úgy hogy nem lehetett kétség az iránt, miszerint az osztrák uralom csakis a szuronyokra támaszkodik. Az 1848-ik év elején a dolgok annyira fajultak, hogy a hadsereg főparancsnoka, a hírneves Radetzky, ki kétségtelenül a világ bármely hadseregében számottevő katonai tehetség lett volna és a ki, 82 éve daczára, kedélyének frisseségét, cselekvőképességét épen megőrizte, egyik sürgős kérést a másik után küldte Bécsbe, erősítéseket követelve. A kérés teljesült s a legrövidebb idő alatt közel 80,000 ember állott parancsai alatt, a hadsereg szine-java, melynek gerinczét magyar ezredek képezték.

Tényleg a mozgalom 1848. év elején határozottabb és fenyegetőbb alakot öltött. Ennek egyik mozzanata abból állott, hogy kiadatott a jelszó, miszerint sem szivarozni, sem lutriba tenni nem szabad. E tilalomnak az volt a czélja, hogy miután mindkét czikk kincstári jövedelmi forrást képezett, ily módon a gyűlölt uralmat legalább bevételeinek egy részétől fogják megfosztani. A tüntetés, még pedig az egész királyságra nézve, 1848. ujév napján megkezdődött. Eleinte csak passzive ment a dolog, de később átcsapott a tényleges térre, a mennyiben, ha valaki az utczán szivarozott, annak a szivart kiverték a szájából. Leginkább rászolgáltak erre a katonák, elsősorban Milanóban, a hol a helyőrség legszámosabb, az ellenszenv legerősebb volt. Egyenkint nem is volt szabad a katonáknak járniok, csak csoportosan. A magyar gránátosok, eltelve duhajkodási kedvvel, ősi virtussal, ezt úgy cselekedték, hogy két szivart is dugtak a szájokba, mi azután véres verekedésekre adott alkalmat. A forrongás mindinkább nőtt, a nemzeti mozgalom szervezkedett, várva az eseményeket. Így állottak az ügyek, mikor a párizsi és később a bécsi események megadták az alkalmat s a forradalom kitört, előbb Milanóban, a hol Radetzky öt napig tartó véres utczaharcz után kénytelen volt csapataival Veronába visszahuzódni. De csak azért,

hogy onnan megkezdje győzelmes hadjáratát, mely azonban politikailag úgy mint katonailag végleges megoldást nem hozott.

Németországban is kezdtek összetornyosulni a viharfelhők. Ide tartozik ennek méltatása is. Németországot ugyanis akkor, a monarkhia szempontjából, nem lehetett külföldnek tekinteni, miután az örököstartományok, Galiczia és Lombard-Velencze kivételével, a német szövetség tagjai voltak, a mint hogy később 1848-ban azok a Frankfurtban ülésező német parlamentben helyt is foglaltak. Említettem azonkivül Metternich politikájának azt a sarktételét, hogy ott a status quo-t fenn kell tartani, és így egyaránt ellenezte akár az egységi, akár az alkotmányos törekvéseket. Ebben az irányban nagy sikerét képezte politikájának Poroszország magatartása, mely teljesen Ausztria szekerét tolta. A király, III. Frigyes Vilmos, ugyanaz, kiről az első kötetben szóltam, midőn Poroszország katasztrófáját a napoleoni háboruk alatt említém, több mint negyven évig uralkodott és az egész idő alatt hive maradt az osztrák szövetségnek, valamint annak, a mit konzervativ felfogásnak neveztek, melynek megtestesüléseként Metternichet és rendszerét tekintették.

Fia, IV. Frigyes Vilmos, ki 1840-ben lépett a trónra, szintén nagy tisztelője, sőt bámulója volt Metternichnek, habár német politikáját ő reformálni kivánta, mi ujra felidézte a régi ellentéteket. Ha már róla szólok, pár vonással rajzolni kivánom személyiségét, miután nem egy politikai tanulság fűződik uralkodásához. Ő azok közé tartozik, kiket Göthe problematikus egyéniségeknek tekintett, mely kategoriába Széchenyi Istvánt is be kellett helyeznem. Nála is feltünt az ellentét a szellemi képesség és az akaraterő, a következetesség közt. Deák Ferencz ösmerte őt, együtt voltak az ötvenes években a cseh fürdőkben, hol őt a király a legfeltünőbb kitüntetésben részesítette. Deák őt a legeszesebb és legszellemesebb emberek közé sorozta, kiket valaha látott, éppen úgy mint a nagy történetiró Ranke is beösmerte róla, hogy szakmájában mesterének tekinti.[1] Mindezek után nem lehet csodálni, hogy nagy terveket forralt, merész czélokat tűzött maga elé, melyek azon-

[1] *Treitschke:* Deutsche Geschichte, V. kötet 12, lap.

ban kitartás és erély hiányában bukással végződtek. Ilyen volt a német szövetség reformja, melyet Metternich alatt már kezdeményezett és mely 1850-ben Ausztriával szemben meghátrálásra vezetett, hogy azután 1866-ban a kölcsön busásan visszafizettessék.

Az egész tragikomédiának legnagyobb tanulsága abban rejlik, hogy fivére, Vilmos, ki utána következett, vele ugyan szellemileg nem mérkőzhetett, de férfiasság és jellemesség tekintetében túlszárnyalta őt, a csorbát Königgrätznél kiköszörülte, a mi egyszerüen a politikai képességek közt az akaraterőnek felsőségét bizonyítja a szellemesség felett.

De bukás avagy siker volt bár tervei számára a jövő méhében elrejtve, annyi bizonyos, hogy az úgynevezett »entente cordiale« a két német nagyhatalom között a statu quo fenntartására nézve véget ért. Hozzájárult a párizsi forradalom hatása, mely a német szövetséget alapjaiban megingatta, mint a hogy a monarkhiában is mindent fenekestől felforgatott.

Többször hivatkoztam már arra, hogy Párizsban 1848. év február első napjaiban egy rögtön támadt forradalmi kitörés nemcsak a szilárdnak látszó Guizot-féle kormányt, hanem Lajos Fülöp trónját és uralkodóházát elseperte és a köztársaságot kiáltotta ki.

Ennek a trónváltozásnak több oly nagyfontosságu politikai következmény járt kiséretében, hogy egy rövid kitérés reá talán nem lesz felesleges, annyival inkább, miután előadásom fonalán többször kellett foglalkoznom e nagy esemény előzményeivel. Midőn ezen kötet harmadik könyvében a franczia sajtó-, párt- és irodalmi viszonyokról szóltam, utalnom kellett egyes mozzanatokra, melyek ezen nagy történeti válság genesisét megvilágítják és azzal összeköttetésben vannak. Most hasonló rövidséggel magát az eseményt kivánom ecsetelni, miután ennek nagy fontossága és hordereje mellett vannak oly természetü politikai tanulságai, melyeket, ha már a tényt magát fel kellett említenem, figyelmen kivül nem hagyhatok.

Metternich jellemzésének ötletéből szóltam arról, hogy ő előre megjósolta Lajos Fülöp bukását. Azon ellentétből következtetett erre, mely kiindulási pontjának forradalmi termé-

szete és a monarkhikus elv között létezik. Szögyényitől [1] tudjuk, hogy Metternich szerint ezen eshetőség közte és Lajos Fülöp közt szóbeszéd tárgya volt. Ez utóbbi el is volt készülve reá; igaz, hogy abban az illuzióban élt, hogy kevés vártatva vissza fogják hivni, a mi azonban nem teljesült.

Tudvalevőleg maga Lajos Fülöp is trónját egy ily tertermészetü mozgalomnak köszönhette, mely nagybátyját, X. Károlyt koronájától megfosztotta és őt ültette helyére.

Nem érdektelen az sem, hogy ez utóbbi forradalmi mozgalom egy államcsinynek volt következménye, melyet a Polignac-kormány kisérlett meg.

A merénylet pedig a franczia alkotmány 14-dik §-a alapján történt.

Ezen szakasz megfelel az osztrák alkotmány szükségparagrafusának, mely hasonlóképpen a végzetes 14-ik számot viseli és bizonyos esetekre a koronának a törvényhozáson kivül is diszkreczionális természetü hatalmat ad.[2] De míg Ausztriában emez intézkedéssel való kormányzás intézvényes jellegü lett, a francziák benne alkotmánysértést láttak, vele szemben a fegyveres ellenállás terére léptek, mely három napi utczai harcz után győzelemmel végződött. X. Károly letétetett és helyét Lajos Fülöp foglalta el.

Ezen győzelem következményeinek egy másik igen tanulságos mozzanata az volt, hogy a franczia mérvadó körök az 1688-iki angol forradalom analogiájából indultak ki és vállalatjuknak szintén sikert jósoltak. Mint ottan a Stuartok fiága helyett a nőágat ültették a királyi székbe, úgy Lafayette és Thiers, ki akkor fényes pályájának kezdetén állott, hasonló megoldást indítványozott oly módon, hogy a Bourbonok idősebb ága helyett az ifjabb Orleans-ág hivassék meg az uralkodásra.

A formula az volt: a fejedelem helyettesítése dynastiaváltozás nélkül.[3] A tévedés, melybe estek, abból állott, hogy

[1] Emlékiratai, I. kötet 49. lap.

[2] *Duvergier de Hauranne:* Histoire du Gouvernement parlementaire en France, X. kötet 552. lap. — *Neisser:* Zur Geschichte des § 14 des Grundgesetzes über die Reichsvertretung.

[3] *Thureau-Dangin:* Le Parti libéral sous la Restauration, 460. l.

nem vették tekintetbe azt, hogy míg Angliában a történeti folytonosság követelményeinek teljes mértékben elég lett téve, addig ennek összekötő fonala Francziaországban megszakadt. Nem vették számba, hogy míg Angliában a dinasztikus érzés erősen buzgott a nemzet kebelében, addig Francziaországban ennek gyökerei teljesen kivesztek. A mennyiben ily természetü kultuszra a forradalom utáni franczia nemzet képes volt, az Napoleonban, az ő személyét környező varázsban összpontosult, mely mellett különösen Lajos Fülöp nyárspolgárias természetü egyénisége eltörpült.

Abban egészen igaza volt Metternichnek, hogy, miután Lajos Fülöp a forradalom szülötte, a trónra őt ily mozgalom emelte, az le is teheti. Népszuverénség és hagyományos kegyelet nem egykönnyen összeegyeztethető érdekek.

Nem vették továbbá észre, hogy Angliában ama helyettesítés minden pártnak, a whignek mint torynak egyaránt volt a műve. A parlament ama határozata, mely Stuart Jakab trónját üresnek nyilvánította és leányát és ennek férjét ültette helyére, mind a két párt kompromisszumából jött létre,[1] míg Francziaországban élet-halálharcz folyt a pártok között. Egyik annyira gyűlölte a másikat, hogy inkább kész volt mindegyik az egész alkotmányt levegőbe röpíteni, mintsem hogy a másik boldoguljon.

Tényleg ezen ellentétek Lajos Fülöp egész uralkodása alatt nem enyésztek el, folytonos válságokat idéztek elő és későbbi bukásának is okozói voltak.[2]

Volt ezenkivül Thiersnek egy másik, nagy hirre vergődött formulája, melyet szintén a helyzet kulcsának tekintett és következőképpen hangzott: »*Le roi règne, mais ne gouverne pas*« (a fejedelem uralkodik, de nem kormányoz). Talán nem érdektelen felemlíteni, hogy ezen tétel első feltalálója egy lengyel politikus volt a XVI-dik században, Zamoisky gróf, a kit nem ok nélkül hasonlítottak Perikleshez,[3]

[1] *Macaulay :* History of England, III. kötet 437. lap. Tauchnitz edition.

[2] Lásd erre vonatkozólag *Thureau-Dangin* nagy művét: Histoire de la Monarchie de Juillet. — *Rochou :* Geschichte Frankreichs, 1814—1852.

[3] *Treitschke :* Politik, II. kötet 103. lap.

és a ki ezt III. Zsigmond lengyel király választásánál *Rege sed non impera* szavakkal fejezte ki.

Ezen szabvány a politikai hatalom- és befolyásról oly teljes lemondást jelentett, mint a mely az angol parlamentáris rendszernek jellemvonása. Ennek Francziaországba való átültetése egy bizonyos pontig természetes folyománya volt a Napoleon-féle önkényuralomnak, valamint azon talmi képviseleti rendszernek, mely a Bourbonok ancien régime szinezetű kormányformájából származott és a mely a francziák nivelláló s egyenlőséget hajhászó hajlamaival minduntalan összeütközött.

Lajos Fülöp azonban egyáltalában nem érzett magában hajlandóságot erre a szerepre vállalkozni. Ő nagyon értelmes, tanult, világlátott ember volt; szellemileg és gyakorlatilag legalább is al pari állott az államférfiak és politikusok azon nagy nemzedékével, mely, mint tudva van, a franczia kamrák tárgyalásait akkoron a világ csodálatának tárgyává tették. Ő nemcsak uralkodni, de kormányozni is akart és hogy ezt tehesse, uralkodásának tizennyolcz éve alatt majdnem minden miniszterét lejáratta. A mint azután korosabb lett, mind jobban-jobban uralkodott, hozzá még kezdte magát biztonságban érezni, mindinkább képzelődővé vált s utóbb csalhatatlannak tekintette magát, nem hajtott az okos szóra, nyakasan és önkényesen viselkedett. Nagyon jellemző erre vonatkozólag egyik fiának levele, ki 1847-ben róla következőképpen írt: »A király hajthatatlan, senkire sem hallgat, akaratát mindenkire ráerőszakolja. Nincsenek többé miniszterek, felelősségök semmivé törpült. Mindenkinek úgy kell tánczolni, mint a hogy ő fütyöl. A király oly korba lépett, a hol az ellennézetre nem igen adnak semmit. Megszokta a kormányzatot, azt akarja, hogy tudják, hogy minden ő általa történik, tapasztalatai, bátorsága elbizottá tették, azt hiszi, hogy képes a veszélylyel daczolni, mely tényleg létezik és katasztrófára fog vezetni.«

Érdekes a dologban az, hogy kapott egy minisztert, a ki a parlamentáris mindenes szerepére vállalkozott, vagyis arra, hogy a fejedelem személyes uralmának ügyvivője, védelmezője legyen. Ez, mint már említém, Guizot volt, kinek tehetségeihez, jellemességéhez kétség nem fér. Minden valószinüség szerint teljes jóhiszemüséggel és meggyőződéssel

oldotta meg feladatát s szolgálta öreg gazdáját. Fel lehet tételezni, hogy a királyi hatalom erősítését, a tekintély helyreállítását, a szubverziv tényezők legyőzését tekintette Francziaország életérdekének.

Feladata a parlamentben való szónoklatból és képviseletből állott, melyet hét éven át a legnagyobb képességgel teljesített is.[1] Ha csak a képességen fordult volna meg a dolog, nem is lett volna baj. De végre az egész rendszer olyan volt, mely a nemzet érdekeivel és érzelmeivel folytonosan összeütközött.

Oly elfogulatlan és kiváló ember mint John Stuart Mill[2] konstatálja, hogy Lajos Fülöp kormányzata bárminő, még oly szerény haladási törekvéssel ellentétbe helyezkedett és azt megakadályozta. Jól mondja, hogy minden kormánynak fenn kell a rendet tartani, de ez lehetetlenség, ha a fejlődés természetes követelményeinek elég téve nincs. Ez ott megakadályoztatott, még pedig oly eszközökkel, melyek a visszahatást magok után vonták. Tökéletes igazuk volt azoknak, kik a forradalmat csinálták, mikor azt mondták, hogy a forradalom nem annyira politikai mint erkölcsi jelleggel birt, és a franczia nemzet felháborodásának volt kifejezése a *korrupczió* ellen. Fájdalom, ennek használatát illetőleg Guizot kormánya hasonmása volt az angol Walpole-féle kormánynak. Míg ez a két hírneves miniszter egyénileg a képzelhető legtisztességesebb emberek közé tartozott, addig a lekenyerezést, sőt vesztegetést igen nagy mérvben űzték. Ennek a korrupcziónak fészke a kormánypárti többség volt. Annak tagjai szavazatuk árán a kormányprotekczió és pártfogás minden képzelhető eszközét megszerezték. Hivatalok, kitüntetések, vállalati kedvezmények, szállítások magok és barátaik számára, segélyezések, utak, iskolák, helyőrségek megszerzése választókerületeik számára napirenden voltak s a rendes parlamenti műveletek közé tartoztak. Az egész oly nyilvánosan és szemérmetlenül történt, mint ha a kormány a protekczióból, az államhatalom

[1] *Guizot:* Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps. Továbbá Histoire parlementaire de la France, 5 kötet.

[2] Dissertations and Discussions, II. kötet 343. lap.

kedvezményeiből egy nagy árúcsarnokot nyitott volna. Maga Guizot egykoron így szólt választóihoz: »Ha én nektek utakat, hidakat, iskolákat építek, vajjon vesztegetésnek tekinthető-e ez eljárás?« [1] Az egész az anyagi érdekeknek oly egyoldalu ápolására lyukadt ki, mely az aranyborju imádásához vezet.

Hajtogatták is folytonosan, hogy kormányzatának mottója, melyet a nemzethez intézett, abból áll: »*Enrichissez-vous,* gazdagodjatok«; szóval tisztán az aranyborju imádására csábítja honfitársait.

A többség függése a kormánytól teljes volt. Ez nemcsak oly módon történt, hogy a választásoknál a kormánybefolyás teljes erővel dolgozott a többség tagjai mellett, de úgy is, a hogy ezt Thiers, ki akkor az ellenzék vezére volt, a mindenható kormányelnöknek szemére is lobbantotta, hogy nem kevesebb mint 184 kormányhivatalnok ült a kamrában,[2] oly jelenség, mely bővebb magyarázatra nem szorul, hiszen ez maga a vérkeringés felfrissítését lehetlenné tette.

Még egy más körülmény is járult hozzá. Ez a szavazati jog korlátolt volta, annak a lehető legszükebb térre való szorítása, vagyis a közvélemény befolyásának megnyirbálása volt. Az előbbi kötetben már utaltam arra, hogy a szavazatjog akkor Francziaországban mily korlátolt jelleggel birt. Ez tényleg oly szükkeblü volt, hogy valaki még mint a franczia tudóstársaság tagja sem birt választói jogosultsággal. Az ellenzék tehát erre a pontra irányozta akczióját és a szavazatjog kiterjesztését követelte. Az eszköz, melyet erre kiválasztott, elég ártatlan volt, a mennyiben bankettek rendezéséből állott. A reform hivei ugyanis nagy nyilvános bankettekre gyültek össze, hol azután hangzatos pohárköszöntésekben szidták a kormányt és követelték a reformot. Minden elfogulatlan embernek be kellett látni, hogy az ily tüntetések veszélyes forradalmi jelleggel nem birtak és hogy éppen Francziaországban a kormány inkább köszönettel tartozott az ellenzéknek, hogy vele szemben csakis az eszem-iszom kedélyes területére lép. Guizot kormánya, fájdalom, ezen józan belátással nem birt és a ban-

[1] *Rochou:* Geschichte Frankreichs, II. kötet 118. lap.

[2] *Szalay* László: Államférfiak és szónokok könyve, 464. lap.

ketteket betiltotta. Ez olaj volt a tűzre és az ártatlan tüntetés forradalmi mozgalommá változott, egyszerüen azért, mert a nemzet kebelében rejlő elkeseredés egyszerre csak elemi erővel tört ki. Különben az egész mozgalom a szokásos reczept szerint készült: óriási tömegek mozgósítása, torlaszok, utczai harcz, a kormány részéről előbb elbizakodás, utóbb fejvesztés, úgyannyira, hogy Lajos Fülöp pár nap alatt éppúgy trónvesztes és földönfutó lett, mint elődje, X. Károly. A különbség csak abban állott, hogy míg 1830-ban nem bántották a monarkhiát, 1848-ban tovább mentek és kikiáltották a köztársaságot, mely esemény mennykőcsapásként ütött be az európai államrendszer korhadt épületébe, s azt a legrövidebb idő alatt a földdel egyenlővé tette.

III.

A visszahatás sehol sem volt erősebb mint Bécsben. Nemcsak azért, mert Metternich, mint már említettem, egész életén keresztül a franczia forradalom rémképét látta maga előtt és Lajos Fülöp, illetve Guizot kormányában a konzervativ Európa legfőbb biztosítékát látta,[1] hanem azért is, mert egyetlen egy kormányzati rendszer sem állott voltaképpen oly gyenge lábon, mint éppen az osztrák. Az osztrák ancien régime tudvalevőleg egy egész csomó Akhillesz-sarkkal birt. Ezek között az állandó pénzszükség és a hitelszervezet gyengesége volt a legszembetünőbb. A visszahatás tehát ezen a ponton mutatkozott leghamarább, és ez adott közvetve alkalmat Kossuthnak azon nagy parlamentáris akciójára, mely rendkivüli következésekkel járt.

Az osztrák kormány pénzzavara már 1848. év elején tetőpontra hágott. Olyannyira benne volt a csávában, hogy Miklós orosz czár késznek nyilatkozott őt egy nagy összegü kölcsönnel kisegíteni. Rainer főherczeg, a ki az olasz alkirály tisztét viselte, egyik levelében erre vonatkozólag következőképpen nyilatkozott: »Csak az kellene még, hogy Miklós czár tőlünk az igért segélyt megvonja és hadat izenjen. Elmond-

[1] *Mazade:* Un chancelier d'ancien régime, 383. lap.

hatnók akkor: Finis Austriae és nem maradna más mint polgárkatonának beállani a nemzetőrségbe.[1]« A bajt fokozta azon körülmény, hogy a monarkhia pénzügyeit a legnagyobb homály burkolta, miután a költségvetés a hivatalos titkok közé tartozott és abba beletekinteni csak a legavatottabb egyéneknek lehetett, ha ugyan azok is képesek lettek volna a háztartás amabilis konfuziójából kiokosodni. A közvélemény ebben az irányban teljesen tájékozatlan volt és a dolgot a valóságnál sokkal sötétebb szinben látta.

Itt azután egy érdekes eset történt, mely az akkori osztrák rendszer természetére, mondhatni lélektanára, teljes világot vet. Hartig szerint ugyanis Kübeck, az udvari kamra elnöke, mely tiszt a mostani pénzügyminiszterségnek felel meg, észrevette a bajt, segíteni is akart rajta. Abban a nézetben volt, hogy más viszonyok között az államháztartás közzététele legjobb eszköz lett volna a kedélyek megnyugtatására. De ettől azért tekintett el, mert meg volt győződve, hogy az egésznek úgy sem adnának hitelt, hanem azt vélnék, hogy a nyilvánosságra hozatal csalárd szándékkal történt.[2]

Hozzájárult, hogy a Ferencz császár alatt s a franczia háboruk után keresztülvitt devalváczió emléke, mely, mint munkám első kötetében előadtam, a bankjegyek óriási elértéktelenítését vonta maga után, kitörölhetlen nyomokat hagyott maga után. Az államtönk ijesztő képe lebegett folyvást az emberek szemei előtt, rémülettel töltve el mindenkit. Nemcsak a bank pénztárait ostromolták meg azon czélból, hogy a bankjegyek érczpénzre beváltassanak, hanem a takarékpénztárakat is. Mindenki sietett a mi kis vagyona volt, azt biztonságba helyezni, miután attól tartottak, hogy a kormány a készletekre rá fogja tenni a kezét. A monarkhia mindkét államában a kedélyek a legnagyobb mértékben felizgultak. Pesten, Triesztben, Prágában, sőt a kisebb városokban, hasonló jelenségek mutatkoztak. Így történt ez Győrött is, mely főleg gabonával kereskedett és a bécsi pénzpiacz hangulatáról hiteles értesüléssel birt. A győri kereskedők keresztülvitték a megye

[1] *Springer:* Geschichte Österreichs, II. kötet 165. lap.
[2] Lásd: Genesis, 105 lap.

gyülésén, hogy az országgyülési követ, a különben konzervativ szellemü Balogh Kornél, utasítással láttassék el a helyzet tisztázására vonatkozólag.

Ő ennek következtében márczius 3-ára be is jelentette indítványát, melynek lényege a következőből állott: »Tekintettel azon pénzbonyadalmakra, melyeket a franczia forradalom előidézett és melyeknek a magánviszonyokra való következményei mindenkinek még élénk emlékezetében állanak, figyelmezve az ujabb eseményekre, melyek a pénzügyekre már is befolyást gyakorolnak, lelkében aggodalom támadt a forgalomban lévő pénzjegyekre nézve. Nem akar a tárgy felett hosszas vitákat, mert czélja a megnyugtatás. Azért egyszerüen azt javasolja, kéressék meg ő felsége, hogy a bank állása, különösen a forgalomban levő bankjegyek fedezetét illetőleg, a nemzetet felvilágosítani és megnyugtatni méltóztassék.«[1] Ezen indítvány tárgyában egy nagy konferenczia tartatott, melyen Széchenyi is részt vett. Ő abban a nézetben volt, hogy a nemzetnek a reformok feszegetésével fel kell hagyni és a trón körül sorakozni. Kossuth ellenkezőleg azt vitatta, hogy azokra soha oly szükség nem volt mint jelenben és azért ő az indítvány ötletéből az ország közállapotainak vizsgálatába kiván bocsátkozni. Léteznek ugyanis oly végzetes helyzetek, midőn nemcsak reformokat kell követelni, de a veszélyeket is meg kell előzni. Az egész konferenczia Andrássy Gyula, Bónis, Pázmándy támogatása folytán mellette döntött. Széchenyi magára maradt és haragosan irja be naplójába: »Az ostobaság el lesz követve.«[2]

A megállapodás értelmében a márczius 3-iki gyülésben a győrmegyei indítvány elhangzása után Kossuth emelkedett fel szólásra. Elmondta hirneves beszédét és ennek fonalán megtette ellenindítványát, melynek hatása nemcsak hazánk, de az örököstartományok sorsára is döntő természetü volt. Mert nem túlzott azon állítás, hogy szónoklata a régi világrend összeomlását és egy uj világrend alakulását vonta maga után. Mint Horváth mondja: »a szónokot a jövendő nagy esemé-

[1] Pesti Hirlap, 1848. márczius 7-iki szám.
[2] Naplói, 544. lap.

nyek előérzete magas lelkesedéssel töltötte el, mely delejes erővel ragadt rá az egész közvéleményre«. Röviden bánt el Balogh indítványával, mely egyrészt annyiban túlhaladott álláspont volt, a mennyiben a bank már maga közölt hiteles kimutatásokat, melyek fizetésképességét biztosítottnak tüntették fel. Másrészt a bank fizetésképessége, minden jelentősége mellett is, csak részletkérdés, a táblának pedig az adott viszonyok között a *helyzet egészének* vizsgálatába kell bocsátkozni. Tennie kell pedig e vizsgálatot olyképpen, hogy a felelősség roppant érzetének súlya alatt a törvényhozás politikáját azon magasságra emelje, melyet az idő megkiván. És itt mindjárt a pénzügyi viszonyok ötletéből követelni kell a törvényhozás számára a költségvetési jogot, az államháztartás teljességének, tehát a bevételek és kiadások egész összegének megállapítását és számbavételét. Egy szóval önállóságát a pénzügyek terén. Az állami jövedelmek és szükségek nagy mozzanatánál jelentkezik elsősorban a »semmit rólunk, nélkülünk« elvnek fontossága. Ha felelős pénzügyi kormányzatunk lesz, kellő módon gondoskodhatunk a királyi szék diszéről, hazánk érdekeinek kielégítéséről.

Ezen érdekeket kiegyenlíteni eddig nem lehetett, az országgyülésen, fájdalom, a mozdulatlanság átka ül. Ezen mozdulatlanság indoka a magyar alkotmány és osztrák önkényuralom közötti ellentétben rejlik. Ez a mozdulatlanság magát a monarkhiát a bomlás szélére vezeti. Természetellenes politikai rendszerek, ha soká tartották is fenn magokat erőben, nem nyernek, hanem vesztenek, és végre elkövetkezik a pillanat, midőn azokat tovább dédelgetni akarni veszélyes lenne, mert hosszú életök megérett arra, hogy meghalhassanak. Tudja ő azt nagyon jól, hogy elvénhedt rendszernek, mint elvénhedt embernek, nehéz megválni az élettől, de midőn az alap hibás, a dülés végzete kikerülhetlen. De ha rendszer mulandó és enyészetnek van szánva, a nép örök, a mint öröknek kivánja tekinteni a szeretett hazát és uralkodóházat.

Igaz, hogy a mult idők emberei sirba szállnak, de a Habsburgház nagy reményü ivadékára, *Ferencz József* főherczegre, ki első fellépésével a nemzet szeretetét megnyerte, egy fényes trón öröksége vár, mely erejét a szabadságból

meríti. Erős meggyőződése, hogy az uralkodóház jövője a birodalom különféle népeinek egy sziv- és lélekben való egyesülésében található.

Ezen egyesülést, nemzetiségöknek tiszteletben tartását, csak az alkotmányossági érzelem rokonító forrasztéka teremtheti meg. Bürokráczia és szurony nyomoruságos kapcsot képeznek, és míg a népek szeretett uralkodóházukért vért és életet áldoznak, egy nyomasztó kormányrendszerért még egy verébfiunak sem lesz kedve meghalni. Indítványában ő az uralkodóház érdekéből indul ki, mely, Istennek hála, hazánk érdekeivel szoros kapcsolatban van.

A mondottak alapján, melyek természetesen bővebben kifejtettek és tágabb keretben mozogtak, valamint ékesszólásának egész ragyogása sugározta be előadását, Kossuth az országgyülés teendőinek czime alatt egy formulázott felirati javaslatot indítványoz a koronához, melyben azt egy nagy törvényhozási akczió foganatosítására hivja fel, úgy a sérelmek megorvoslása, a reformok keresztülvitele, mint az örököstartományokkal való érdektalálkozás szempontjából. Különösen arra kéri ő felségét, hogy a megfelelő egyéneket, kik a helytartótanácsi állással ruháztatnának fel, mint királyi biztosokat küldje el az országgyülésre, hogy ezzel együttesen a szükségelt intézkedéseket foganatosítsák.

Ezen felirati javaslat ugyanazon gyülésben közfelkiáltással elfogadtatott, a nélkül hogy akár Széchenyi, akár a kormánypárt csak egy hanggal is ellenezte volna. Másnap az országos ülésben hasonló volt az eredmény, azzal a különbséggel, hogy a személynök, Zarka János, néhány megjegyzést mégis koczkáztatott.[1] Beösmerte, hogy vannak olyan pillanatok a nemzetek életében, mikor a teljes egyértelmüségre szükség van. Ennek kész ő is hódolni, de mégis figyelmezteti a rendeket arra, hogy egy bizonyos megkülöböztetést szem elől téveszteni nem szabad. Ezen megkülönböztetés az eszközökre vonatkozik, melyekkel a veszély elháríttatik és ismét azokra, melyek a közjogi intézmények kiépítésére vonatkoznak. Szerinte elegendő lenne a feliratban csakis az első

[1] Pesti Hirlap, márczius 7-iki szám.

mozzanatról szólni, míg a másodikat mellőzni kellene, nehogy úgy tünjék fel a dolog, mint ha a közjogi engedmények kinyerése áldozatok árán történnék meg. A felfogás lényegében megfelelt Széchenyi nézeteinek, de, éppen úgy mint a kerületi ülésben, sem ő, sem más ily értelemben fel nem szólalt. A személynök szava mint kiáltó szó a pusztában hangzott el. A válasz a szokásos dörgedelmes »maradjon!« volt, vagyis, hogy a kerületi szerkezet a maga épségében fentartatik és így a felirat az országos gyülésben hasonlóképpen egyértelmüleg határozat erejére emelkedett és a főrendekhez átküldetett.

A főrendiház azonban több napig ülést nem tartott. Ennek oka az volt, mert a rendkivüli viszonyok folytán a nádorispán, úgy mint az országbiró és a többi főméltóságok, Bécsbe rendeltettek a teendők felett tanácskozandók.

Ezen helyes intézkedés, mint azóta egész hitelesen tudjuk, Szögyényi [1] alkanczellár műve volt, a ki ily módon az akkori magyar kormányférfiakat egy elhamarkodott és végzetes lépéstől visszatartotta. Február vége felé ugyanis, mikor már nem lehetett kétség az iránt, hogy Kossuth a kormánypártnak teljesen nyakára nőtt, Apponyinál egy értekezlet tartatott, melyen rajta kivül még részt vettek Jósika, Dessewffy Emil, Szécsen Antal, Szögyényi és Wirkner és ott állapodtak meg abban, hogy az országgyülést azonnal fel kell oszlatni.

Ezzel ellentétben Szögyényi azt tanácsolta, hogy ily életbevágó döntés előtt a magyar főméltóságokat Bécsbe kell idézni s velök a dolgot megbeszélni. Fel is mentek a nádorispán, Majláth György országbiró, Keglevich Gábor tárnokmester, Szécsen Miklós kamaraelnök és Széchenyi István.

Azonközben már maga Apponyi is rájött arra, hogy az országgyülést rögtön feloszlatni még sem lenne tanácsos, hanem egy leirat fogalmazványát terjesztette a tanácskozás elé, melyben az országgyülés törvénytelen, alkotmányellenes irányzata miatt megintetett és a törvényszabta kötelesség teljesítésére, jelesen a királyi előadások tárgyalására lett volna utasítandó, valamint a rakonczátlan hallgatóság

[1] Emlékirataim, 50. lap.

megfékezésére is fel lett volna szólítandó. Ellenkező esetben következett volna az országgyülés feloszlatása, az akkori latin szójárás szerint, *cum comminatione dissolvendorum comitiorum.*

Ezen tanácskozásban tette meg, mint azt hasonlóképpen Szögyényitől[1] tudjuk, még pedig általános meglepetésre, azt az indítványt, hogy miután a zavar Pozsonyban és az országban oly fokra hágott, hogy a segítség normális eszközökkel már nem lehetséges, rendkivüli eszközökhez kell nyúlni. Még pedig, a fenyegető forradalmat megelőzendő, küldje le ő Felsége őt azonnal — mert hitele és tekintélye még nem járt le, habár ennek sem igér már sok időt — mint királyi biztost az országgyülésre és adjon neki teljhatalmat a rendekkel való alkudozásra.

Mint Széchenyi maga is bevallotta, ez indítványt senki sem pártolta. Határozatba ment a leirat kibocsátása, habár Apponyi maga ezt hatálytalannak tartotta. Hozzá kell tenni, hogy már ekkor igen szenvedő állapotban volt, kevés időre rá súlyos beteg is lett, a mely betegség a válság lefolyása alatt folyvást tartott. Mikorára felgyógyult, az események árja elsepert minden rendszert, intézményeket, hatóságokat és embereket és így őt is. Szögyényitől tudjuk, hogy a fejedelem a Sz.-István rend nagykeresztjével kivánta egyénisége és jelleme iránti elösmerését nyilvánitani, mit azonban ő azon érveléssel utasított el, hogy királyának többet használhat egyszerű visszalépésével, mint ha ez a királyi kegy látható jeleivel történnék. Ezután teljesen letünt a cselekvés szinpadáról, nyilvánosan kijelentve, hogy az uj rendet magánkörben támogatni fogja.[2] Így, a mi a fő, nem esett bele azon végzetes tévedésbe, melyet, fájdalom, Jósika és Szécsen Antal nem tudtak kikerülni, hogy egy követ fujjanak a reakczió embereivel.

A nádorispán és a többi méltóságok visszautaztak Pozsonyba és ott a főrendiházi ülés márczius 14-ikén megtartatott. A nádor maga kérte az alsó tábla feliratának egyértelmü elfogadását, kifejezte óhaját az országgyülés eredmé-

[1] Emlékiratai, 51. lap.
[2] Pesti Hirlap, 1848. ápril 7-iki szám.

nyességét illetőleg, hangsúlyozta, hogy az alkotmány fejlődése abban az irányban kivánatos, melyet az alsó tábla kitűzött. Erre nézve csak egy eszközt ismert, jelesen a teljes egyetértést és összetartást, mire nézve a főrendeket hazafias indulatból fel is hivja.[1]

Megerősítette a dolgot azzal, hogy kijelentette, miszerint állását köti a felirat kedvező értelemben való elfogadásához. Ezt a szavát be is váltotta. Azon értekezleten, mely ebben a tárgyban Lajos főherczeg elnöklete alatt tartatott, következőképpen szólt ehhez: »Megvallom, hogy ezen lépésem által talán hibáztam, a miért öntől, kedves nagybátyám, és ő Felségétől bocsánatot kérek, de én másképpen nem tehettem, most már állnom kell szavamnak, egyébként kész vagyok állásomat ő Felsége rendelkezésére bocsátani.« Mire ez ingerülten visszavágott, hogy: »Te léssz az oka, ha Magyarországot elveszítjük.«[2]

Visszatérve a feliratra, egyben még arra nézve is történt megállapodás, hogy azt mindkét ház tagjaiból álló fényes küldöttség fogja, magának a nádorispánnak vezetése alatt, Bécsbe a trón zsámolya elé juttatni. Azon hozzáadással, hogy a mennyiben a Felség bővebb tájékozást kiván, ezt Kossuth fogja megadni.[3]

Széchenyi is csatlakozik úgy a küldöttséghez, mint a nemzeti irányzathoz. Beirja naplójába:[4] »Mostanság mást nem lehet tenni, mint Batthyányt és Kossuthot támogatni. Némuljon el minden gyülölködés, személyeskedés. *A haza mindenek előtt.*« Ki kell emelni, hogy feltevéséhez végeslenvégig hű maradt, igazolva azt, a mire nézve, nagy egyéniségét ösmerve, kétség nem is férhetett, hogy a harcz, a mit Kossuth ellen, ha nem is mindig helyes fegyverekkel, folytatott, nem kicsinyes, önző sugallatnak, hanem a legtisztább meggyőződésnek volt folyománya.

[1] Pesti Hirlap czikkei, márcz. 17-iki szám. — Stefan Viktor Erzherzog von Österreich, 236. lap.

[2] *Szögyényi-Marich* László: Emlékiratai, I. kötet 59. lap.

[3] Pesti Hirlap, 1848. márczius 14-iki szám.

[4] Idézett munka, 549. lap.

István főherczeg életirója hasonlóképpen Kossuthot tekinti a helyzet urának, a nap hősének. Mint a hogy magát kifejezi: »*Kossuth ist der Löwe des Tages.*«[1] E fényes győzelem következményeit, az egész monarkhiára nézve, vagyis összes vonatkozásaiban, úgy a Lajthán innen, mint túl, majd később meglátjuk. Értékét pedig lesz alkalmunk előadásom azon pontján megállapítani, melyen a helyes politikai méltatás mértékének megütését vizsgáljuk.

Annyit azonban fel kell említenem, hogy már a mondottak is igazolják azon állítást, melyet elébb koczkáztattam, hogy t. i. az ő működése volt az, mely az országgyülés tevékenységének igazi tartalmát alkotta, arra egyéni jellegének egész gazdagságát rányomta. Hangsúlyozni kell, hogy, ha a válaszfelirat letételénél a merész ujítás, az adminisztrátori kérdésnél a kegyetlen, kiméletlen támadás és koczkázat, úgy a márczius 3-iki beszédnél a mérséklet és a békülékenység szelleme volt, mely mindenkit meglephetett s igazolta, hogy mennyi államférfiui belátás felett rendelkezett. Soha a dinasztikus érzést a nemzetivel, a szabadság szeretetét a rend iránti tekintettel, egy bukott rendszertől az átmenetet életerős reformok felé több államférfiui tapintattal összegyeztetni nem lehetett.

Elég utalni azon egy körülményre, hogy daczára annak, miszerint a felelős minisztérium szüksége beigazolást nyert, egyelőre csakis a helytartótanácsnak az országgyülésen való képviseltetése követeltetett. Ha azután a dolgok mégis messzebb mentek, az a bécsi eseményeknek volt folyománya, melyekben, igaz, Kossuthnak nagy része volt. A kiugró pontot azonban mégis az képezte, hogy az egész rendszer úgy összeomlott, hogy akarva sem lehetett belőle semmit megmenteni. Mint a hogy Széchenyi mondta ez alkalommal Kovács Lajosnak.[2] Lajos főherczeget oly tompa fásultság fogta el, hogy látszott, miszerint benne és általa a birodalom jutott az aggság kimerüléséhez.

[1] Idézett munka, 238. lap.

[2] Széchenyi közéletének három utolsó éve, II. kötet 45. lap.

IV.

Kossuth beszéde Bécsben szülte a legközvetlenebb eredményeket. Pulszky[1] a beszédet ott már 4-dikén megkapta. Azonnal lefordította németre s közölte azt számos ösmerőseivel. Ezek mind művelt emberek voltak, meg tudták annak értékét becsülni. Mindjárt el is vitték azt az úgynevezett Politisch-juridische Lesevereinba, mely akkoron a bécsi szabadelvüségnek központja volt. Ott a későbbi hirhedt miniszter, Bach volt az ellenzéki főkolompos. Onnan az szélesebb körökbe is kiszivárgott, merészebb fellépésre buzdítva az embereket. Ez pár nap alatt tényleg meg is történt s a haldokló rendszer megkapta a kegyelemdöfést. A helyzet szignaturáját az képezte, hogy a támadások egész sorozata intéztetett ugyan az ő firmája alatt, de lényegében nem annyira Metternich ellen, mint inkább Ferencz császár uralkodási és kormányzati rendszere ellen. A hogy Hartig[2] megirja, kinek munkája Metternich[3] beösmerése szerint is a következő időkre első rangú forrásnak tekinthető, az 1848-iki év első hónapjaiban már teljes erővel megindultak a mozgalmak, melyeknek éle részben nemcsak a fennálló rendszer, de magának a monarkhiának eszméje ellen volt intézve.

Ezekre most ki nem terjeszkedve és szorosan a bécsi események keretében maradva, úgy vélem nem járok el helytelenül, ha itt egy érdekes jelenségre mutatok reá. Ezen jelenség azon meleg rokonszenv tanusítása volt, mely különösen a derék bécsi polgárság és nép részéről hazánk iránt mutatkozott. A mindjárt vázolandó márcziusi napokban nyilatkozott meg először a szolidaritás érzete, mely érzet a későbbi októberi felkelésben oly hatalmas tüntetésben jutott kifejezésre. A bécsi nép ugyanis akkor nem akarta megengedni az ottani helyőrség elvonulását, melynek az volt rendeltetése, hogy a megszorult Jellasich segélyére siessen. Tudták és érezték nagyon

[1] Életem és korom, II. kötet 42. lap.

[2] Genesis der Revolution in Österreich, 60. lap.

[3] Nachgelassene Papiere, VIII. kötet 222. lap.

jól, hogy ha hazánkban az ősi alkotmányosság, ez az ezredéves tölgy elpusztíttatik, akkor az ifju szabadságok zsenge hajtásai meg nem maradhatnak.

A bécsi nép rokonszenves magatartása megfelelő viszhang volt azon testvéries érzelmekre, melyek Kossuth beszédében felhangzottak és melyeket a magyar országgyülés lelkesedéssel vallott magáénak. Az ellenzéki irányzat főhadiszállása a már említett Politisch-juridischer Leseverein volt, melyet a későbbi miniszter Bach édes atyja, egy igen tekintélyes bécsi ügyvéd alapított és így az ifjabb Bach mintegy örökjogon vezérkedett. Az ügyvédek mellett tanárok is szerepeltek e körben, kiknek természetesen a tanuló ifjuságra volt befolyásuk, melyet sikerült a mozgalomnak megnyerni. Az ellenzékiségben más társulatok és egyletek is részt vettek, elsősorban az ipar- és kereskedelmi egyesületek, sőt a pénzvilág is belevegyült az elégedetlenek kórusába, miután a politikai helyzet bizonytalansága az üzletre hátrányosan hatott. Azon nagy összeköttetésnél fogva, melylyel e tényezők birtak, alig volt a társadalomnak oly osztálya, melyre az ellenzéki hangulat ki nem terjedt volna és mind hangosabban követelték a rendszerváltozást.

Az udvar sem volt mentes ezen befolyástól, ott is a legnagyobb aggodalommal tekintettek a jövőbe. Egy fiatal szász diplomata, ki a negyvenes években Bécsben volt akkreditálva és a ki a legmagasabb körökben persona grata lévén, elég jól volt tájékozva, gróf Vitzthun [1] írja, hogy azon hir volt elterjedve, hogy a trónörökös, Ferencz József főherczeg édes anyja, Zsófia főherczegnő, kétségbeesve a monarkhia jövője felett, egy alkalommal Lajos főherczeg lábai elé borult és könyörgött neki, hogy tegyen valamit, mert az adott viszonyok között a monarkhia bukása kikerülhetetlen.

A mozgalom elég szerényen indult meg: kérvényekkel kezdődött. A könyvkereskedők, az iparegyesület, a Leseverein, sőt még az egyetemi hallgatók is kérvényeket fogalmaztak, melyek sajtószabadságot és képviseleti intézmények behozatalát sürgették. Ezen kérvények az alsó-ausztriai ren-

[1] Berlin und Wien in den Jahren 1845—1852., 72. lap.

dek tartománygyüléséhez intéztettek, mely rendes évi ülésszakát márczius 17-ikén volt megtartandó. A kérvényt egy küldöttségnek kellett volna átadni, melyhez azonban, igaz csak kiséretül, az egész ifjuság, a jómódu polgárok százai csatlakoztak és a tartománygyülés környékét és udvarát ellepték. Míg a küldöttség az elnöknél, gróf Montecuccolinál járt, beszédek tartattak, felolvastatott Kossuth nagy beszéde, mely óriási hatást idézett elő. Ettől feltüzelve, azon hitben, hogy társaikat letartóztatják, de még felingerelve a felvonult katonaság által is, az ifjuság és az egész tömeg felrohant a tanácskozási terembe. A gyülést, főleg az elnökséget, rémület fogja el s ennek hatása alatt kijelenti, hogy személyesen fognak a császár elé járulni s a kérvényeket neki előterjesztik.

A császár azonban nemcsak láthatatlan volt, hanem senki sem tudta, hogy ki az, a ki őt a végrehajtó hatalom, a kormányzati döntés letéteményesének minőségében képviseli, ki jogosult nevében intézkedni. Mint Hartig [1] mondja, e válságos perczben különösen kitünt az egész szervezet hiányos volta. A Staatskonferenzben, mely a császárt helyettesíteni szokta, nem volt meg a végrehajtás megfelelő közege, a ki hivatva lett volna a hatóságok felett rendelkezni, parancsolni, általában a döntő szót kimondani.

A kérvényt Lajos főherczeg ugyan átvette azon üres igéret kiséretében, hogy az a körülményekhez mérten figyelembe fog vétetni. Közben és utána az események gyorsított és erőteljesebb tempóban kezdtek haladni. Mind nagyobb tömegek verődtek össze, az izgatottság nőttön nőtt, jött a katonaság, mely Albrecht főherczeg parancsára bele lőtt az embertömegbe, számosan megsebesültek, mi a forradalmi lázt nem hogy lohasztotta volna, de mind erősebb kitörésre indította.

Most már a polgárság szine-java is a legnagyobb elkeseredéssel eltelve megmozdult. Az egész polgárőrség kivonult s annak tisztjei szabad bejárattal birván a Burgba, a tanács, a polgármester, az egyetem rektora s más tekintélyes egyéniségek mind ostrom alá vették az államkonferencziát.

[1] Genesis, 137. lap.

Elsősorban a katonaság elvonulását kivánták. — Az egyetem ősz rektora térdre borult Lajos főherczeg előtt s arra kérte, hogy fegyerezzék fel az egyetemi hallgatókat, kik a rendre ügyeljenek. Elmondta, hogy az ifjuság annyira fel van tüzelve, hogy ha ellene erőszakot használnak, fegyvertelenül fogja a katonaságot megrohanni. Ekkor vette kezdetét az egyetemi ifjuság szereplése, mely azután az 1848-iki év folyamában politikai hatalommá nőtte ki magát, kormányokat buktatott és csinált.

Követelték továbbá Metternich leköszönését, kit mindenki bűnbaknak tekintett, az udvar talán első sorban, mely ily módon szabadulni akart a mindenható embertől, kinek hasznát többé nem vehette. Metternich le is köszönt, még pedig méltóságteljes nyugalommal, mit barát úgy mint ellenség egyaránt beösmerni volt kénytelen. Elhagyatva mindenkitől, az uralkodóháztól, melyet hiven szolgált, az udvaronczoktól, kik még előtte való nap is csúsztak előtte, előbb Lajos főherczeghez fordult e szavakkal: csak egy czélt ösmertem és ez a birodalom érdekeinek megóvása, ha ezen érdek távozásomat igényli, az azonnal megtörténik. Majd a zajongó környezethez szólt, intve őket, hogy ha a monarkhiát egyszerre csak nem fogják megtalálni sehol, ne vádolják azzal, mintha azt magával vitte volna. Ha államok elvesznek, az ok mindig csak bennök rejlik, mert elhagyták magokat.[1]

A herczegnő[2] önérzettel beszéli el, hogy Metternich egy pillanatra sem vesztette el nyugalmát és daczára a személyét környező veszélyeknek az igazak álmát aludta. Másnap azonban menekülnie kellett. Csak évek multán térhetett vissza és ekkor az elégtétel egy nemével konstatálhatta, hogy örökébe kontárok ültek.

Nem maradt más hátra, mint az engedmények terére lépni. Ki kell emelni, hogy ebben nagy része volt Ferdinánd jó szivének, ki megakadályozta azt, hogy a hadsereg fegyverét használja. Úgy látszik különben, hogy egészen szerelmes lett az alkotmányosdi játékba. Kossuth[3] beszéli, kinek ezt

[1] Genesis, 146. lap.

[2] Nachgelassene Papiere, II. kötet 532. lap.

[3] Irataim az emigráczióból, VII. kötet 265. lap.

maga Ferencz Károly főherczeg mondotta el, hogy a császárra folytonosan ügyelni kellett, nehogy valami meggondolatlan lépésre határozza el magát. Így egyszer a német zászlót lobogtatva kiabált le a Burg ablakaiból: »Es lebe die Constitution«, a jó bécsiek roppant örömére.

Ezen hangulat folytán a katonaság nagy része el is vonult Bécsből s a rend fenntartása az ujonan felállított nemzetőrségre bizatott, mely tényleg az egész szolgálatot, még pedig nem várt sikerrel, teljesítette.

Ezek az események márczius 13., 14. és 15-én történtek. Azonközben a magyar argonauták, mint a hogy őket akkor nevezték,[1] megérkeztek Bécsbe. István főherczeg, a tábla küldöttsége, melyben a törvényhozás kitünőségei, a szerb patriarka, Rajasics, továbbá Batthyány, Széchenyi, Kossuth, Eötvös s a horvát követek, kisérve az országgyülési ifjuság háromszáz tagjától, kik még fáklyákat is vittek magukkal, képviselték a magyar nemzetet és annak testvéri érzelmeit. Ezek az érzelmek teljes visszhangra találtak. Egész Bécs talpon állott, úgy fogadta őket példátlan ünnepélyességgel és kitüntetéssel. István főherczeg[2] mindjárt észrevette a változott viszonyokat, mert a vámháznál a szokott fináncziőrség helyett fegyveres egyetemi hallgatók álltak őrt. De alig hogy beljebb haladtak a város felé, a főherczeg lovait kifogták és úgy vitték a Burgba. De mindez csak halvány mása volt azon egetverő örömrivalgásnak és a tomboló lelkesedésnek, mely Kossutnak kijutott. Az emberek, férfiak, asszonyok egyaránt, ölelő karjaikba zárták, virágoktól elborítva jutott lakására, a »Károly főherczeg« czimü, most is létező fogadóba, míg Széchenyi az egész testén remegő Kossuthnét vitte kocsiján.[3] A lelkesült ünneplésen kivül azonban az egésznek sokkal komolyabb háttere volt. Ez pedig abban állott, hogy a mint Kossuth Pozsonyban a helyzet urává lőn, úgy történt ez a császárvárosban is. Ezt tanusítja a jó öreg Mészáros Lázár,[4] sőt Széchenyi[5]

[1] *Kossuth:* Irataim az emigráczióból, II. kötet 186. lap.
[2] Idézett munka, 241. lap.
[3] Lásd Naplói, 550. lap.
[4] Emlékiratai, I. kötet 41. lap.
[5] U. ott, 550. lap.

is kiállítja számára a bizonyítványt, hogy csak egy szavába került volna és a bécsi nép megostromolja a Burgot, mint a franczia forradalom alatt a párizsiak a Bastille-t. Kossuth [1] szintén megemlékezik a határtalan ragaszkodásról, mely környékezte. Elmondja, mint tartott szemlét legalább 50,000 fegyveres felett, kik csak intésére vártak, hogy a császári palotára rárontsanak, melyet mindössze két század lovas és egy gyalog zászlóalj őrzött, miután, mint már említettem, a katonaságot Bécsből elrendelték.

Ez neki természetesen eszébe nem jutott, miután egyáltalában nem akart forradalmi térre lépni. De annál inkább lelkén feküdt a magyar országgyülés kivánságainak teljesítése, melyek között első helyen a felelős kormány kinevezése állott, mely az alkotmányos reform sarkpontját képezte. A kormány hatáskörének teljessége most már, a régi rendszer bukása folytán, égető szükséggé vált. A viszonyok jellemzésére igen találó azon megjegyzése, hogy az udvarnak, arra, hogy a nemzetnek igazságot szolgáltasson, nem volt elegendő erkölcse, de a rideg visszautasítás terére még sem mert lépni. Az adott viszonyok között leghelyesebbnek látta egyedül felmenni a Burgba s kihallgatást kérni Ferencz Károly főherczegtől, ki akkor az ügyeket, úgy a hogy, intézte. Ennek egész ékesszólásával lelkére beszélt. Előadta és megmagyarázta a nemzet kérelmének jogos voltát, azon kiszámíthatlan hasznot, mely az uralkodóházra egy kielégített Magyarország magatartásából származik. A főherczeg, legalább látszólag, jó szivvel fogadta az előterjesztést, csakhogy hangsúlyozta a helyzet nehézségeit, különösen tekintettel Bécs forrongó állapotára, mely mellett kivánata a presszió szinét viseli magán, mi pedig annak teljesítését megnehezíti. Kossuth erre késznek nyilatkozott mindent elkerülni, a mi kényszer számba jöhetne. Azon jellemző szavakat használta, hogy kötelességének fogja ösmerni az uralkodóház számára a kellő nyugalmat megszerezni. Mely igéretét módjában volt azonnal be is váltani. Szózatos ajkai egyaránt képesek voltak a hullámokat lecsillapítani, csak úgy mint azokat felkorbácsolni.

[1] Irataim az emigráczióból, II. kötet 187. lap.

A kedvező eredményben, vagyis az úgynevezett független felelős minisztérium kinevezésében, igen nagy része volt István főherczegnek, ki egész befolyását, sőt állását kötötte hozzá. Mikor a fejedelem márczius 16-án az országgyülés küldöttségét fogadta, kijelentette beleegyezését a kormány felállításához.

Ezen beleegyezés egy kegyelmes királyi leiratba foglaltatott, mely márczius 17-én István főherczeg nádorispánhoz intéztetett. Fel kell említeni, hogy ezen leirat német fordításának lenyomata, mely fordítás azon tanácskozás számára készült, mely Lajos főherczeg elnöklete alatt tartatott, megolvasható Szögyényinél.[1] Ő fordította és Josika nézte át és javította. Ezen leiratban a fejedelem elmondja, hogy tisztán atyai szivének sugallatát követve teljesíti azon óhajtásukat, melytől a magyar nemzet boldogsága és alkotmányos felvirágzása függ. Utal arra, hogy a nádorispán a fejedelem távollétében a törvények értelmében fel van hatalmazva e korona egységének és a birodalmi kapcsolat értelmében az országot kormányozni. Ennek következtében felhatalmazza a nádorispánt arra, hogy, miután el van határozva az ország hű karai- és rendeinek azon kivánatát teljesíteni, miszerint a törvény értelmében egy független felelős minisztérium alkottassék, ennélfogva ez az arra alkalmas és megfelelő személyeket jelölje ki. Egyszersmind hasonlóképpen egy oly törvényjavaslat is terjesztessék fejedelmi szentesítés alá, mely a minisztérium hatáskörét megállapítja, tekintettel a kapcsolatra, mely a pragmatika szankczió értelmében Magyarország és az örököstartományok között létezik.

Ezen felhatalmazás alapján a nádorispán Batthyány Lajost bizta meg a miniszterelnökséggel és a kabinet alakításával. A küldöttség *re bene gesta* visszautazott Pozsonyba. Az uj argonauták tehát nem jártak hiába, magukkal hozták várva várt arany gyapjut. István főherczeg életirója [2] elmondja Kossuth ottani fogadtatását, a mely hasonlatos volt egy római hadvezér diadalmenetéhez. Egy palota erkélyéről, környezve

[1] Emlékiratai, 60. lap.

[2] Lásd id. m., 242. lap.

mágnásvilág asszonyaitól, lobogó fáklyafénynél mutatta be Batthyány Lajost, az első magyar miniszterelnököt. Kifejezte egyben köszönetét István főherczegnek is, kinek érdemeit a lehető legkedvezőbb világításba helyezte.

Röviden végezhetek a márcziusi napok előadásával, melyeknek szinhelye a főváros volt. Röviden, mert e dicsőséges napok eseményei: a sajtószabadság kivivása, Petőfi »Talpra magyar«-ja, a népgyülés 12 pontja olyannyira ösmeretesek, hogy azoknak ecsetelése felesleges, csakis a politikai méltatás az, minek itt pár szóban helye lehet. Az első mozzanat az volt, hogy Budapest ekkor mutatkozott be először az ország központja, szive minőségében, és hogy létezett már egy egységes nemzeti közvélemény, melyet a kiváltságok elválasztó falai többé darabokra nem oszthattak. A második mozzanat a mozgalom teljesen békés jellegének kidomborodása, mely egyrészt az alkotmányos élethez szokott közvélemény fegyelmezettségéből, másrészt a kormányszékek ellenállási képességének összeomlásából származott. A harmadik mozzanat az úgynevezett jóléti bizottság szervezése, mely Klauzál Gábor, Csányi László, Nyári Pál, Rottenbiller, a derék pesti polgármester, valamint több más hangadó egyéniségből állott. Ezek, a nélkül hogy meg lettek volna ezzel bizva, az ügyek vezetését rögtön kézbe is vették és, bár semmi hatalmi eszközzel nem rendelkeztek, feltétlen engedelmességgel találkoztak. Keresztül is vitték a rend fenntartását, az egész mozgalomnak a törvényes keretekben való megmaradását. Természetesen küldöttséget menesztettek Pozsonyba, mely a főváros óhajaival a törvényhozás szine elé járuljon. Ez fogadta is őket, de Kossuth, ki nevében válaszolt nekik, különösen óva intette őket, hogy a mozgalom békés jellege és szinezete megóvassék és még a látszata is kerültessék annak, mintha az országgyülés szabad akarata befolyásoltatnék és egyes helyhatóságok neki törvényt szabjanak. Ezt annál inkább tehette, mert, mint Horváth Mihály [1] irja, csak is a Kossuth iránti hódolat, kinek nevét a hevesebb vérüek az egekig emelték, mérsékelte ott az embereket s vitte reá, hogy az ország-

[1] Huszonöt év Magyarország történetéből, II. kötet 606. lap

gyüléssel szemben követelőleg ne lépjenek fel és zavart ne okozzanak.

Annyi bizonyos, hogy azon óriási különbség, mely az Ausztria és hazánk közállapotai között létezett, ez alkalommal is kifejezésre jutott. Mielőtt tovább mennék előadásomban, kénytelen vagyok az osztrák viszonyoknak még néhány megjegyzést szentelni, miután következményeik a legrövidebb idő alatt jelentkeztek, később pedig a katasztrófa előidézésében oroszlánrészük volt.

V.

Pulszky felemlít egy érdekes inczidenst, melyben a jövő események mintegy előre vetették már sötét árnyékukat. Ő is ecseteli azon lelkes fogadtatást, melyben a magyar küldöttség részesült, az ovácziókat, melyeknek a magyar ifjak tárgyai voltak. A jó bécsi nép nem tudott eltelni látásukkal, hallásukkal. A hol az utczán egyik megjelent, körülfogták, vállaikra emelték, követelték, hogy dikcziózzon, azon czimen, hogy minden magyar született szónok. Egyike ezeknek, Ecsegi nevü, ki egy akkori nagyon népszerü mágnásnak, Keglevich Miklósnak volt mérnöke és ki a császár arczképét nyakába akasztva hasonlókép összejárta az utczákat, egy helyt nem volt képes ellenállani a számtalan »halljuk, halljuk« buzdításnak, melyekkel a lelkes tömeg kisérte. Megembereli tehát magát, fölmászik egy fiakker tetejére és következőképpen beszél hozzájok, természetesen jóizü magyaros németséggel: »Bécsi atyámfiai, ti boldogok vagytok, hogy alkotmányt kaptatok és hogy Metternichet elűztétek, de mindez nem elég, mondom nektek, hogy ha csak egy kályhafütőt is meghagytok azok közül, kik benneteket eddig kormányoztak, a kályhalyukon is visszabuvik a reakczió, elveszi alkotmánytokat és megboszulja magát rajtatok!«

Prófétai jóslat nyilatkozott meg e szavakban. Csakhogy a bosszu tulajdonképpen nem a bécsieket, de a magyarokat érte, nem is a kályhalyukon jött az vissza, hanem, bár kezdetben burkolva és suttyomban, de végre az országuton, nyilt és erőszakos támadással, a szuronyok százezreinek képében. A reakcziónak nemcsak kályhafűtői, de számos és hatal-

mas tényezők maradtak hátra, kik el is követtek mindent arra nézve, hogy a mit egyik kézzel adtak, a másikkal előbb visszavegyék, később pedig még idegen hatalom segítségétől támogatva, összetörjék. Konstatálni kell itt mindjárt, hogy azon tényezők az uralkodóház, az udvar, a katonaság, az osztrák bürokráczia, sőt a magyar konzervativeknek is egy részéből állott. Fájdalom, ez utóbbiak teljes jóhiszemüséggel, bár egészen más felfogásból mégis a reakczió szolgálatába léptek. Valamennyien alkották meg azt a láthatatlan, de nagyon is érezhető hatalmat, melyet *kamarillának* neveztek és melyre vonatkozólag akkoron csak sejtelmek léteztek, de ma már, az azóta nyilvánosságra jött adatok folytán, egész biztosan megállapíthatjuk az egyéneket és tevékenységöket. Igaz, hogy ezen tevékenység csak az 1848-iki törvények szentesítése és életbe léptetése után nyert határozottabb alakot, előadása tehát a későbbi korszak történetéhez tartozik; de már itt meg kell emlékezni róla, részben azért, mert egyes tények már ekkor hajtattak végre, részben mert a szereplő egyének már itt kezdenek működni, úgy hogy a figyelmet rájok fel kell hívni, és a szükséges világítással ellátni.

A kamarilla vagy a reakczió élén, mint annak feje, lelke és vezére, a csehországi főhadparancsnok, herczeg Windischgrätz állott. A márcziusi napokban véletlenül Bécsben tartózkodott, és már akkoron diktátor, illetve császári alter ego hatalmával ruháztatott fel.[1] Ez azonban még a császári család tagjai egy részénél is oly rossz vért szült, hogy a kinevezést vissza kellett vonni. Mindamellett ő maradt a láthatlan fej, a ki mindent intézett s még a császári háznak is utasításokat adott, míg azután 1848-ban az októberi bécsi forradalom után ismét alter egová neveztetvén ki, az ügyek élére állott.

Ő czélzataiban az orosz segélyre számított. Ez azon igéretnek volt folyománya, melyet Miklós czár 1835-ben Ferencz császárnak Münchengrätzben tett, és melyről az előző kötetben meg is emlékeztem. Odáig, míg az megérkezend, fő ütőkártya-

[1] Feldmarschall Fürst Windischgrätz. Eine Lebensskizze, 104. l. — *Helfert:* Geschichte Österreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848., I. kötet 71. lap.

ként a hadsereg tekintetett. Igaz, hogy nemcsak a magyar csapatok, de az osztrákok is az alkotmányra eskettettek fel,[1] de míg a magyaroknál az eskü be is vált és meg is tartatott, az osztrákoknál ezen biztosíték hiu reménynek bizonyult. Nagyon találóan jellemzi a hadsereg állapotát egy röpirat, mely 1850-ben látott napvilágot és nagy port vert fel.[2] Ezen röpirat névtelenül jelent meg, de tudjuk, hogy szerzője magyar ember, Babarczy Imre, az előbb említett konzervativ szónoknak fivére, ki őrnagyi rangban a császár hadsegéde volt. Nagy önérzettel beszéli el,[3] hogy Erdélyben ő a maga részéről mindent elkövetett a magyar, bár törvényes, de kárhozatos kormány rendeleteinek ellensúlyozására. A hadseregben látja a monarkhia egyedüli mentségét, paizsát és támaszát, mint azt a tények igazolták is. De bár a mentség tőle jött is, azért a hadsereg jutalmat nem követel, csakis felfogásának érvényesülését, mely minden alkotmányos és nemzeti eszmének nyilvánulása ellen fordul.

Ezen röpiratban egyebek között a következő pont olvasható:[4] »Két női alak állott a veszély perczében a trón oldalán, a fenségnek és nőiességnek példányképei. Rólok el lehet mondani, hogy a jótékonyság virágai fakadtak utaikon. Az emberiség nyomora szivökig hatolt, de éppen úgy eltöltötte azt ama nemes öntudat: ha a *becsület elveszett, minden elveszett.* Ők is mindketten az erélyes fellépésnek voltak szószólói, de nem a hatalom érdekében, mert tudjátok meg: e két magasztos lény önként mondott le a koronáról.« Tényleg a reakczió élén Windischgrätzen kivül az uralkodóház két szép nőtagját találjuk, kik mindketten férfias erélylyel és határozottsággal birtak, és kik az előbb említett jelszót nem egyszer hangoztatták, miután abból a téves felfogásból indultak ki, hogy XVI. Lajos szomoru története ismétlődni fog.[5] Az egyik volt a császárné, Mária Anna, különben szárdiniai herczegnő, a másik Zsófia főherczegnő, bajor születésü, a legközelebbi

[1] Lásd Genesis, 221. lap.
[2] Bekentnisse eines Soldaten.
[3] Idézett munka, 29. lap.
[4] Lásd 9-ik lap.
[5] Genesis, 243. lap.

trónvárományos, Ferencz Károly főherczeg neje, a későbbi császár és király, Ferencz József édes anyja. Mindkettőre nézve áll azon vélemény, melyet illo tempore Napoleon császár Angoulême herczegnőről mondott, hogy t. i. ő az egyedüli férfi a Burbonok között. Zsófia herczegnő különösen bátor, eszes asszony hirében állott, ki férjét és az egész udvart kezében tartotta. Főudvarmestere Széchenyi Lajos, István testvére, volt és ennek utján tudjuk, hogy igen fontos államokmányok az ő kezén mentek keresztül,[1] a mi csak megerősíti más oldalról is szerzett tudomásunkat döntő természetü befolyását illetőleg, mely később a szabadságharcz folyamata alatt, fájdalom, hazánk sorsára nem egy irányban végzetes következményeket vont maga után.

Mindkét fejedelmi hölgynél azonban be kell azt ösmernünk, hogy a legnagyobb egyéni önzetlenséggel és önmegtagadással dolgoztak. A császárné abban az irányban, hogy Ferdinánd leköszönjön, habár ezzel ő megszünt egy uralkodó hitvese lenni, Zsófia főherczegnő az által, hogy fiát a trónra juttassa s így maga mondott le azon igényről, hogy császárné legyen. Ekkor még csak a háttérben működtek, befolyásuk közvetve nyilatkozott, de nem lehetett kétség az iránt, hogy az első alkalomnál bátor és szenvedélyes egyéniségök egész súlyát fogják az események serpenyőjébe bedobni.

Az első jelenség, melyben a reakczió működése kifejezésre jutott, a nemzetiségeknek, első sorban a horvát partikularistáknak az úgynevezett magyar elbizakodás ellen való kijátszása. Ezen kárhozatos eszme magyar emberek agyában fogamzott meg. Wirkner és Jósika eszelték ki,[2] mihez Windischgrätznek pártfogását is megnyerték.[3]

Szögyényi[4] azt, mit a dolog nyélbeütésének lehet nevezni, a következőképpen adja elő: »Márczius 21-én Ferencz Károly főherczegnél, a prezumtiv trónörökösnél, értekezlet tartatott, melyben Windischgrätz, Hartig, a Genesis szerzője, Jósika és

[1] *Kovács* Lajos, idézett munka, II. kötet 60. lap.

[2] *Wirkner:* Élményeim, 208. lap.

[3] *Helfert:* Geschichte Österreichs vom Ausgange des Wiener Oktober-Aufstandes 1848., I. kötet 71. lap.

[4] Emlékiratai, I. 65. lap.

Szögyényi jelentek meg. Az elnöklést Lajos főherczeg vitte és a tanácskozást azzal nyitotta meg, hogy Jósika fontos előterjesztést kíván tenni.« Indítványa abból állott, hogy a monarkhia meg van rendülve, annak minden részében forradalmi mozgalmak törtek ki, azonban Erdély és Horvátország még nyugodtak. Fődolog, hogy ott a nyugalom meg ne zavartassék és az uralkodóházhoz hű elemek felhasználtassanak. Ezek közé tartoznak Erdélyben a székelyek, kikért ő jót áll, és Horvátországban a határőrök. Ezeknek alkalmas vezérre van szükségök, ki nemzeti érzelmeiket, hűségöket, katonai szervezetöket a trón érdekében mozgósítja. Ilyennek lehet Jellachich József ezredest tekinteni, következőleg őt kell a Haller lemondása folytán megüresedett báni méltóságra kinevezni.

Szögyényi megkisérlette ellenészrevételeket tenni. Rámutatott arra, hogy a báni méltóságra mindig előkelő magyar főurakat és nem horvátokat neveztek ki. Figyelmeztette felebbvalóit, hogy minő veszély rejlik Jellachich túlzott nemzetiségi irányzatában, azt is kiemelte, hogy mint ezredesnek ily magas állásra jogosultsága sincsen. Arra is hivatkozott, hogy bevett szokás szerint a nádorispánt is meg kell kérdezni. Ez, bár kelletlenül, meg is történt, és daczára annak, hogy István főherczeg ellene nyilatkozott, a kinevezés mégis megtörtént, még pedig oly módon, hogy az ujdonsült bán egy füst alatt altábornagyi rangra emeltetett. Mindez lázas sietséggel történt, úgy hogy azt a magyar kormány már mint bevégzett tényt találta.

Ennek az embernek szomoru és nyomorult szereplése az ezután következő korszakra esik. Megfelelő ösmertetése bőségesen igazolni fogja az említett két jelző teljes jogosultságát. Szomoru annyiban, a mennyiben a polgárháboru üszkét ő dobta bele a még akkor kiegyenlíthető bonyodalmak közé. A testvérharczot magyar és horvát között bűnös, istentelen kézzel ő kezdeményezte.

Nyomorult pedig azért, mert még meggyőződés sem vezette. Erre vonatkozólag Pulszky [1] előtt tett azon nyilat-

[1] Életem és korom, II. kötet 114. lap.

kozata, hogy könnyü Batthyánynak az udvarral szembe szállani, mert meg tud élni a maga emberségéből, míg ellenben ő annak kegyére van utalva, a többi tényekhez csatolva perdöntő bizonyítékot képez ellene. Eme tények előadása, melyek különben is eléggé ösmeretesek, későbbre tartozik és akkor lesz helye, hogy működését méltassam. Mindennek daczára elbeszélésemnek ezen pontján, hol kinevezése folytán először a semmiség homályából a szereplés világosabb légkörébe lép, néhány vonást kivánok rá vonatkozólag papirra vetni. Főleg az osztó igazságérzetnek szózata az, mely erre ösztönöz, Helfert [1] magasztalása után, melylyel őt elhalmozza, és melynél érdemetlenebbül soha senkire dicséret nem pazaroltatott. Helfert úgy állítja ezt az embert oda, mint a monarkhia megmentőjét, mint egy rendkivüli egyéniséget, ki mindenkire a hódító varázs egy nemét gyakorolta. Előzményei azonban minden irányban Helfert felfogása ellen szólnak, eredete, pályafutása az osztrák rendszer kedvezőtlen jelenségeinek bélyegét viselik magokon. Apja az a Jellachich tábornok volt, kinek szégyenletes kapituláczziója alkalmat adott a magyar huszárságnak azon fényes hadi tettre, melyet e munka első részében vázoltam.[2] Ő maga pályáját úgy futotta meg mint a többi osztrák tisztek; egész működése abból állott, hogy egyszer a bosnyák felkelők csúful megverték, továbbá élte az akkori tisztikar szokásos léha, semmittevő életét, adósságokat és rossz német verseket csinált, míg azután, mint alkalmas eszközre, Jósika figyelmét reá az aulikus horvát Kulmer báró [3] fel nem hivta. Életrajzi adatait Wurzbachnál [4] olvashatni meg.

Nem lehet mást mondani mint azt, hogy azok az esetek, melyeket Helfert a nagy varázsló igéző hatalmának bizonyítéka gyanánt felhoz, egyszerüen nevetséges benyomást tesznek az emberre.

Így például elmondja, hogy midőn 1848. julius havában Bécsben volt, történt azon emlékezetes találkozás közte

[1] Geschichte Österreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848., I. kötet 43. lap.

[2] Régi Magyarország, 670. lap.

[3] *Wirkner:* Élményeim, 209. lap.

[4] Biografisches Lexikon des Kaiserstaates Österreich, X. kötet.

és Batthyány között, melyről előbb szóltam. Testőrség gyanánt néhány szerezsánt is vitt magával. Ezek olyan pandurfélék voltak, egyebek között vörös köpenyeget viseltek és csak rabolni és szaladni tudtak. Ezek közül tehát mindig két darab, megható gondoskodással eltelve a bálványozott vezér élete és biztossága iránt, éjjelenkint még a fogadóban is, hol Jellachich szállva volt, szobájának küszöbén aludva őrizték becses személyét. Az érdemes történetíró nagy buzgalmában elfelejti, hogy ily természetü felvigyázást egy igazán önérzetes, bátor ember megengedni nem fog.

Éppen ilyen czélból hozza fel azt a másik szintén nevetséges, bár komolyabb természetü jelenetet, mely valamivel később, 1848 szeptemberében, mikor már zsebrákjaival betört az országba, a Balaton partján játszódott le. István főherczeg ugyanis a »Kisfaludy« gőzösön elébe ment, hogy vele találkozva a békés kiegyenlítést megkisértse. Meghivást küldött hozzá, hogy jöjjön a gőzösre az értekezést megtartandó. Ezt a meghivást oly módon fogadta Jellachich, hogy környezetéhez kérdést intézett, elmehet-e a találkozóra. Társai körülvették őt, azt kiabálva, hogy nem szabad mennie, nem szabad őket elhagynia. Tényleg Jellachich nem is ment oda és így az összejövetel elmaradt, a mely különben az adott viszonyok között eredményre alig vezetett volna. De nem ezen fordul meg a dolog, hanem Jellachich magaviseletének méltatásán, mely egy utálatos komédiánál másnak nem tekinthető. Bizonyára nem volt a katonai történetben példa, hogy egy parancsnok alárendeltjeihez ily természetü kérdést intézett volna, hogy velök saját hátát fedezze. Valamint azt is lehet mondani, hogy minden önérzetes, bátor ember elment volna a meghivásra, mert ha fel is lehetett tenni, hogy esetleg letartóztatják, a mi különben István főherczeg egyéniségét tekintve, teljesen ki volt zárva, az ily természetü aggodalom és félelem nyilvánítása oly lealázó jellegü az illetőre, hogy azt bárminő koczkázat árán el kell kerülnie.

Mulatságoson kiegészíti ezt a képet egy harmadik incczidens, mely ugyan nem Helfertnél olvasható, de melyet gróf Horváth-Toldy osztrák tábornok emlékirataiban fedeztem fel. Ez emlékiratok még nem jelentek meg, azokat fia, volt és

elhunyt képviselőtársam, Horváth-Toldy Lajos bocsátotta rendelkezésemre. Ott meg van irva, hogy akkor sokan voltak a császári érzelmüek között, kik a lovagias bán iránt, mint őt nevezték, a lelkesedés egy nemével viseltettek. Ezek közé tartozott gróf Hompesch is, ki elébb tiszt volt s később nyugalomba lépett. Midőn azonban 1848-ban a háboru kiütött, kötelességének tartotta kardját ismét a jó ügy szolgálatába bocsátani. Annál a hódolatnál fogva tehát, melylyel Jellachich iránt viseltetett, seregébe osztatta be magát, még pedig táborkarába, közvetlen közelébe, azon czélzattal, hogy, ha kell, segélyére legyen. A mulatságos inczidens a hegyesi csatában történt, a hol tudvalevőleg Guyon a bánt pocsékká verte. A helyzet az osztrákokra és Jellachichra oly válságos lett, hogy tartani lehetett attól, miként egész táborkarával elfogják. Ekkor Jellachich egyszerre csak azt veszi észre, hogy Hompesch mindkét pisztolyának sárkányát felhúzza és lövésre elkészíti. Jellachich erre azt kérdi tőle, hogy mit akar tulajdonképpen. Mire a kétségen kivül vitéz férfiu azt a választ adta, hogy ő nem engedheti azt meg, hogy csúfosan a lázadók kezeibe jusson. Ezt elkerülendő, egyik pisztolylyal elébb őt, azután pedig magát fogja agyonlőni. De ezen kissé sommás eljárás nem volt a nagy férfiu inyjére, a minek a maga módja szerint kifejezést is adott, a másik megoldást választva, mely a »szégyen a futás, de hasznos« példabeszédben talál kifejezést.

Az egész embert nem lehetett komolyan venni. A mint csalódott benne a derék Hompesch, úgy csalódtak a szegény horvátok is, kik neki felültek és kiknek számára jutalom gyanánt az lett kimérve, a mit mi magyarok büntetésként szenvedtünk, vagyis alkotmányunk elkobzása és az osztrákosítás. Éppen úgy nem volt komoly a mentés műve sem, melyet eszközölt. Az egész beütésnek dicstelen hátrálás lett a vége, mely, hogy rá nézve katasztrófával nem végződött, csakis a magyar bárgyuságnak volt a folyománya. És a mennyiben muszka segítséggel sikerült is a soi-disant megmentés, végre is oda vezetett, hogy Solferino és Königgrätzre volt szükség, hogy a monarkhia és uralkodóház annak következményeitől és szabadítóitól meneküljön.

Mommsen mesteri történetének egyik legdrámaibb jelenete, midőn uticai Cato halálát leírja, ki inkább öngyilkos lesz, mintsem a szabadság bukását túlélje. Mommsen egy Don Quixotte-nak rajzolja őt és a köztársaság sülyedése gyanánt tünteti fel, hogy ama kormányformának, mely annyi kiváló férfiut nevelt, epilogját ily nevetséges alak képviselte. *Si parva licet componere magnis,* ha szabad a törpeséget a nagysághoz hasonlítani, úgy az egész reakczió szánandó voltát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy annak kezdeményezője egy Paprika Jancsi-szerü komédiás képében áll előttünk. Ha az egész nem lett volna oly siralmas, ha annyi vér és könny nem követte volna, egy bohózatjátékra csakugyan pompás anyagot szolgáltatott volna. Körülbelül ebbe a kategoriába tartozott a másik tromf, az osztrák minisztérium kinevezése, a mi márczius 15-ikén elhatároztatott és 21-ikén meg is történt. Azért tartozik ebbe a kategoriába, mert ezen kormányt később, május havában, a bécsi diákságnak egy küldöttsége egyszerüen leköszönésre kényszerítette, a miből látni lehet, hogy milyen tésztából volt gyúrva.[1] Hangsúlyozni kell, hogy eme testület az ancien régime embereiből állott. — Ott voltak Kolowrat, ki előbb a belkormányzat élén állott, Ficquelmont, kit maga Metternich [2] jelölt ki utódjának, Kübeck, a kamarának elnöke, Hartig, Pillersdorf, Zanini. Ezek is mindannyian egyik vagy másik minisztériumban előkelő állást foglaltak el. Különben ők, mint valamennyi utódjaik, a kik egymást ezen évben követték, természet szerint rossz szemmel nézték a magyar kormányzat függetlenítését és készek voltak elkövetni mindent, hogy a hatalmi súlypont továbbra is az osztrák kormány kezeiben maradjon. Ez azt jelentette, hogy azon ügyek, melyeket birodalmi ügyeknek tekintettek, mint: kül-, had-, pénzügy, kereskedelmi politika, megmaradjon továbbá is az osztrák kormány fenhatósága alatt.

A mérvadó körök magatartása ebben az irányban oly rendkivüli fontossággal birt, részben a legközelebbi események, mint a később bekövetkezendők alakulására és jellemzésére,

[1] Lásd Genesis, 225. lap.

[2] Nachgelassene Papiere, VIII. kötet 612. lap.

hogy ezzel a szükség igényelte terjedelemben foglalkozni kell. Hozzá kell tenni, hogy most már ebben az irányban első rangu forrásokkal rendelkezünk, melyek nemcsak hogy az eseményeknek tiszta képét szolgáltatják, de még a titkos rúgók- és czélzatokra is teljes világot vetnek. Ezek közt a források közt első helyen állanak Szögyényinek Emlékiratai, állása, képessége s azon bizalomnál fogva, melyben az uralkodóház tagjai részéről felruháztatott. Maga elbeszéli,[1] hogy márczius vége felé ujra benyujtotta lemondását, de minden siker nélkül. Lajos főherczeg a leghizelgőbb nyilatkozatok kiséretében arra kérte őt, hogy a császári családot ne hagyja el. Őt tekinti az egyedülinek a régi hű magyarok közül, kivel bizalmasan szólhat, és miután kell valakinek lenni, ki az országgyülési tárgyakat ő felségének előterjeszsze, erre más senki úgy mint ő alkalmatos nem lehet.

Tényleg részt is vett a döntő tanácskozásokon, melyeknek általános lefolyását akként jellemzi, hogy bár eleinte megvolt az elhatározás a magyarok úgynevezett túlzott követeléseinek megtagadására, de később azután erély és kitartás hiányában megadtak mindent. Igaz, mindig azon ürügy alatt, hogy ez megfélemlítés, fenyegetődzés, erőszak által csikartatott ki.

Wirkner[2] hasonlóképpen szólva ezen eseményekről, hozzá füzi, hogy mindezen engedményeket azon *reservatio mentalis*-sal adták, a mit a későbbi tapasztalatok igazoltak is, hogy az első kedvező alkalmat felhasználják az adott fejedelmi szó letagadására.

A nagy kérdés az 1848 : III-ik törvényczikkel, mely a független felelős magyar miniszteriumról szólt, szentesítésekor következett be.

Márczius vége felé érkezett fel Bécsbe ezen említett törvényjavaslat, mely nemzetünk kormányzati emanczipáczióját az egész vonalon keresztül akarja vinni. Mint imént említém, ez különösen a kül-, pénz-, had- és kereskedelmi ügyekre vonatkozott, tehát azon tárgyakra, melyekben hazánknak tar-

[1] Idézett munka, 60. lap.
[2] Élményeim, 212. lap.

tományi függése leginkább kifejezésre jutott és melyeknek tartalma képezte egyrészt a magyar robotolásnak, másrészt az osztrák szabad gazdálkodásnak tárgyát.

Az elhatározás úgy szólt, hogy ezt a törvényjavaslatot nem kell elfogadni, illetve rajta oly természetü módosítások eszközlendők, melyek az osztrák fenhatóságot ezekre a kérdésekre fenntartják, valamint a kanczelláriát is, mint ezen fenhatóság szervét. Ezekben a napokban keletkezett István főherczegnek egy emlékirata,[1] mely az ország helyzetéből származó eshetőségeknek és azok megoldására czélirányos eszközöknek alkalmazásáról szól. Ő konstatálja, hogy az ország helyzete a legnagyobb mértékben veszélyes és a legkomolyabb aggodalmakra ad okot. A kormányzati szerkezet teljesen felmondta a szolgálatot, és méltán lehet a forradalomnak azonnali kiütésétől tartani. Ily viszonyok között más megoldás nincs, mint vagy Batthyányval és Deákkal paktálni, még pedig mihamarább, míg nem késő, vagy pedig az országgyülést feloszlatni és, ha kell, vaskézzel kormányozni, míg a nyugalom helyre nem áll. Mely utóbbinak keresztülvitelére természetesen a megfelelő fegyveres erő alkalmazása kivántatik.

Ezen eshetőségek megvitatására jött össze Lajos főherczeg elnöklete alatt egy értekezlet márczius 25-ikén, melyben részt vettek Ferencz Károly főherczeg, Windischgrätz, Kolowrat, Ficquelmont, Hartig, Mayer kamarai alelnök, Jósika és Szögyényi. Az első kérdés, mely felvettetett, az volt, létezik-e elegendő pénz és hadierő a mozgalmak elfojtására? Az illető miniszterek ezen kérdésre *határozott nemmel* feleltek.[2] Ennek utána abban állapodtak meg, hogy az illető törvényjavaslatot osztrák szellemben kell módosítani. Ficquelmont[3] úgy adja elő a dolgot, hogy a had-, kül- és pénzügy, melyek a birodalmi egységnek szerveit képezik, a császár miniszterei által, kik mindig az ő székhelyén tartózkodnak, láttassanak el. Hozzá kell tenni, hogy nála az egész nem volt magyarfalás,

[1] *Szögyényi,* idézett munka, 218. lap.
[2] U. ott, 62. lap.
[3] Lord Palmerston, England und der Continent, I. kötet 26. lap.

nem az osztrák czentralisták és bürokraták álláspontja, hanem inkább a Metterniché. Elösmeréssel beszél [1] a magyarok államalkotási tényéről, önkormányzati képességeiről. Azt is konstatálja,[2] hogy miután hazánk a birodalom állagának majdnem felét teszi ki, tartomány számba nem jöhet, habár tagadja, hogy a magyar nemzet fajsúlyánál fogva jogosítva lenne magának különállást követelni, és tekintet nélkül a birodalomra, önös politikát követni. Ezen felfogásból kiindulva keletkezett a márczius 29-iki leirat, mely a magyar kormánynak az osztráktól való függését akarta továbbra is fenntartani és rendszeresíteni.

A leiratnak már formája is sérelmes jelleggel birt, a mennyiben egészen a régi kanczelláriai okmányok módjára volt kiállítva és aláirva. Maga a kanczellária továbbra is fenntartatott volna, mint az ország legfőbb politikai kormányszéke, mint a birodalmi egység közvetítője, mint egy neme a gyámhatóságnak a magyar minisztérium felett. Ennek a minisztériumnak hatásköre csakis a szorosabb értelemben vett belkormányzati ügyekre szorítkozott volna, egy némileg magasabb kaliberü helytartótanácsként működnék. A pénz-, kül- és hadügy jóformán teljesen kivétettek volna a magyar kormány hatósága alól. Egyszóval a paritás helyett alárendeltség, a teljes államiság helyett tartományi minősítvény maradt volna mint a viszonyok szignaturája.

Ezen leirat az országgyülésen a legélesebb kifakadásokkal fogadtatott. Az egész országot oly ingerültség fogta el, hogy a legrosszabbtól lehetett tartani.

Nem maradt más hátra, mint visszavonulót fúni. Ez olyképpen történt, hogy Ferencz Károly főherczeg elnöklete alatt egy újabb értekezlet tartatott, melyre sem Jósikát, sem osztrák minisztert nem hivtak meg. Csakis Szögyényit és Bartalt, kiről az 1825-iki országgyülés leirásánál emlékeztem. Ez a kanczellária első közjogi tekintélyének tartatott, ki is a magyar álláspont jogosultságát vitatta. Azonkivül Batthyány, Deák, Eötvös és Széchenyi, kik mint az országgyülés küldöttei

[1] Lásd idézett munka, 29. lap.
[2] U. ott, 21. lap.

Bécsbe utaztak, valamint a nádorispán. Kossuth, mint látjuk, kimaradt, a mi tapintatos eljárásnak bizonyítéka.

Ez április 2-án történt és természetszerüleg azzal végződött, hogy a magyarok nem engedtek, követelték a minisztérium hatáskörének a maga teljességében való megerősítését. A főherczegek hasonlóképp megmaradtak a maguk merev álláspontján. Értekeztek még egyszer az aulikus magyar urakkal is. Ekkor történt az, hogy az elébbi országbiró és államtanácsos, Cziráky még térdre is borult a főherczegek előtt, könyörögve, hogy ne utasítsák vissza az ország kivánatait. Így azután nem volt mit csinálni, mint a keserü almába bele harapni és a törvényjavaslatot megerősíteni, a mi a márczius 31-iki leiratban meg is történt.

Ez lényegében a nemzet óhajainak teljesítését tartalmazta, a mi tehát hivatalosan az ancien régime megszüntét és az uj rendszer elösmerését jelentette. — Wirkner,[1] ki ezen folyamatot egészen közelről szemlélte és annak minden egyes mozzanatába teljesen be volt avatva, a következő, részben helyes összefoglaló megjegyzést teszi rá vonatkozólag. Fájdalommal konstatálja, hogy a mérvadó körökben teljesen hijával voltak egy oly férfiunak, a ki képes és elszánt lett volna arra, nem álnok fondorlatokkal dolgozni, hanem nyiltan és őszintén szembe szállni az áradattal, mikor még semmi sem volt elvesztve.

A mi a kétszinü és álnok eljárást illeti, arra nézve természetesen egyet kell érteni Wirknerrel, kit ennek megállapítására klasszikus tanu gyanánt lehet idézni. Kétségtelen az is, hogy egyenesebb és férfiasabb eljárás lett volna azonnal Windischgrätz és Jósika tanácsát elfogadni, kikben nem hiányzott a bátorság az áradattal szembeszállni, mely különben őket el is seperte volna. Jósikának és a többi konzervativeknek tévedése éppen abban állott, hogy azt hitték, miszerint az ő kormányzatuk, habár ideiglenes kivételes intézkedésekkel is, de fenntartható. Az esett meg valamennyiünkön, a mi rendesen értelmes, józan eszü egyénekkel szokott történni, a kik kicsinyes szempontból tekintik az ügyeket: általában az

[1] Élményeim, 212. lap.

embereknek csak gyenge oldalát szemlélik és látják, úgy hogy azután, mikor igazán nagy idők következnek be, ezek ellenében is a maguk apró fogásait elégségeseknek tartják. Eljárása egészen megfelelt annak a találó hasonlatnak, melyet Nagy Pál a Wirkner által in extenso közölt hires urbéri beszédében használt, hogy mikor az egyszeri ember udvarába betóduló áradatnak egy cziroksepruvel ment neki, a másik lángokban álló házát egy veder vizzel hitte olthatni, a harmadik a földindulásnak úgy vélte elejét vehetni, hogy majdan egy szeget ver bele s akkor az szilárdabban fog állani.

Mindennek értéke különösen abban található, mert megerősíti az ancien régime természetére vonatkozó elébbi megjegyzéseimet.

Éppen azon körülmény, hogy az oly tehetséges és végre is alkotmányos légkörben felnőtt konzervativ főemberek annyira elvesztették az összeköttetést a nemzeti viszonyok talajával, másrészt a kellő zsinórmértéket a követendő eljárást illetőleg, képezi a legerősebb bizonyítékot maga a rendszer ellen.

Méltán lehet hangsúlyozni az oly magatartásnak fogyatékos voltát, mely a legszerényebb reformóhajokkal szemben a merev negáczió terén áll, és mihelyt az erélyesen hangoztatik, a feltétlen megadás mellett foglal állást. Minő szegénységi bizonyítvány foglaltatik abban, hogy a közvélemény erőteljesebb lüktetése egyedül az államcsinyban keresi a megfelelő féket. Minő tévutakon kellett egy magyar politikusnak bolyongani, ha honfitársai ellen a nemzetiségekre hivatkozik. És minő félreösmerése a viszonyoknak, hogy Jósika nem látta be, hogy ha a szoldateszka a megoldásba bele vegyül, akkor a fehérhegyi csata után jött csehországi állapotok második kiadása következend hazánkra, mire vonatkozólag oly élesen szembeszállott Schwarzenberg Félixszel.

Ha Ferencz császár kormányzati rendszerének, — mert ismételni kell, hogy ez volt azon politika, mely főleg Lajos főherczeg égise alatt fenntartatott, — ily bénító hatása volt oly elemekre, melyek, mint a magyar politikusok, mégis némi ellenálló képességgel birtak, akkor természetesen pusztítani és rombolni kellett annak oly tényezőnél, mely, mint Ausztria,

tisztán gépies szerkezet volt és így az ellenállási képesség minden feltételét nélkülözte.

A kiugró pont ennél a folyamatnál abban található, hogy az ancien régime mint kártyavár összeomlott, védelmére senki sem kelt, és csakis Metternich volt az egyetlen, ki méltósággal tudott bukni.

Érdemes erre vonatkozólag Pillersdorf nézetét megolvasni, ki a bürokrácziában egy nemét az ellenzéknek képezte és bizonyos szabadelvü hirnévvel dicsekedett.[1] Beösmeri, hogy a forgószél, mely a Szajna partjain keletkezett, Bécsben is katasztrófát vont maga után, melyet mi sem tartóztatott fel. Voltak többen a régi rendszer hivei között, kik e bukást, mint minden hozzá hasonlót, valami előre kieszelt sötét fondorlat vagy összeesküvés művének tulajdonították. Ha a dolog így is állana, még akkor is meg kell állapitani, hogy a rendszer saját gyengeségének lett áldozata és hogy ennek általános felösmerése idézte elő a támadást.

Ezt a bukást tehát nem a sajtó hatalma, nem a parlamenti ellenzék magaviselete, nem is valami általános természetü népmozgalom hozta létre, hanem egy oly erőtlen gyülekezet, mint az osztrák rendek gyülése, mely a legtöbb esetben még kérni is alig mert, hozzá az egyetemi ifjuságnak inkább lármás mint komoly tüntetése.

Eme bukás élő bizonyíték a mellett, hogy a hatalom emberei milyen könnyen ringatják magokat csalódásba saját erejök méltatását illetőleg. Bizonyítja továbbá azt is, hogy mily helytelen a jogosult ellenzéknek elnyomása, minek folytán a kormány a politikai küzdelem aczélozó iskoláját nélkülözi és a közvélemény hangulatáról biztos tájékozást nem nyerhet, úgy hogy egy államnak közélete folytonosan az önkényuralom és forradalom szélsőségei között kénytelen mozogni.

A min Széchenyi István[2] keservesen feljajdult, hogy a két aggastyán, Radetzky és Metternich képviseli a monarkhia egyedüli reményhorgonyát, való igazság volt, a rendszer egyetlen egy embert sem nevelt, legkevésbbé olyat, a ki a

[1] Handschriftlicher Nachlass, 21. lap.

[2] Naplói, 541. lap.

kormányzati cselekvés és az uj eszmék világa között érintkezési pontokat talált volna. Még a kik úgy a hogy az ellenzéket képviselték, mint Schmerling és Pillersdorf, azok is bürokraták voltak, a kiknek szabadelvüsége az úgynevezett *Josefinizmusból* állott, vagyis József császár volt előttök a szabadelvüség netovábbja.[1] Megmutatta a következés, hogy eme fából készült vaskarika hány pénzt ért és miképpen láttak hozzá a monarkhia ujjáalakitásához. Éppen így állott a dolog ama politikai tőkével vagy örökséggel, mely a rendszer után fenmaradt. A római jogélet *damnosa hereditas*-a, a végzetes örökség fogalma nyert itt megvalósulást. Az alkotó gondolatok hiánya egyrészt, másrészt a *divide et impera* elvének következései amaz ádáz viszályban, mely Ausztriában szemünk előtt folyik, napnál világosabban beszél. Jól összegezi a helyzetet Springer,[2] mondván, hogy bármikép gondolkozzék is az ember Ausztria életképességéről, annyi bizonyos, hogy az úgynevezett *Altoesterreich* amaz izgalmas napokban, sorsát teljesen megérdemelve, tönkre ment. És pedig olyképp, hogy a mi azóta történt, az mind az akkori forradalom szülötte.

De ennél még egy nem kevésbbé súlyos baj jelentkezett, egyaránt úgy közvetett mint közvetlen eredményeinél fogva. Ez az uralkodóháznál volt tapasztalható, tehát annál a tényezőnél, mely minden állam, különösen a monarkhia életében az öntudat forrását, a mozgató erőt képviselte és így a legfontosabb helyet foglalta el, azonkivül a két állam kapcsolatának is egyedüli szerve volt. Nagyon jellemző erre vonatkozólag Ficquelmont előadása, a ki csakugyan teljesen minősítve volt az állapotok elevenére tapintani. Ő, éppen úgy mint Metternich, abból indult ki, hogy a monarkhia nem volt vezetve, csakis adminisztrálva.[3]

Ezt ő a főhatalom hibás szervezetére vezeti vissza, a szuverénség azon interregnumára, mely Ferencz császár halála után bekövetkezett. A fejedelmi akarat és öntudat hiányos

[1] *Pulszky:* Életem és korom, I. kötet 283. lap.
[2] Geschichte Österreichs, II. kötet 196. lap.
[3] Lord Palmerston, England und der Continent, I. kötet 10. lap.

voltát sem Lajos főherczeg, sem a »Staatsconferenz« nem voltak képesek pótolni a korona iránti hódolatból. Ha mégis a korona jelenlétét, vagy inkább akczióját fel kellett tüntetni, ez oly módon történt, hogy annak közelébe ne lehessen jutni. Ferdinánd császár ügyefogyottsága folytán az akcziót átláthatlan fátyollal kellett körülvenni. Ámde a koronának élő, cselekvő tevékenységet kell kifejteni, melynek távollétét egy élettelen kultusz még érezhetőbbé teszi.

Ezzel szembe minden körülmények között hangsúlyozni kell, hogy a bajok az izgalmas márczius havában nem Ferdinánd jósága- és ügyefogyottságából származtak. Szerencsés volt az ő sugallata, mikor az említett napokban a bécsi népre nem akart lövetni, valamint akkor, mikor mindkét államban a reformokat megerősítette. A bajokat egyszerüen az okozta, hogy az úgynevezett engedményeket visszaszívták, meg azon eszközök, melyekkel az uralkodóház és annak bizalmasai ezen fogyatkozáson segíteni akartak. Egyik végzetesebb hiba a másik után követtetett el. Ilyen hiba volt az uralkodóház tagjainak családi tanácsülése, mely a korona hatóságát akarta helyettesíteni.[1] Éppen így állott a dolog Windischgrätznek alter egová való kinevezésénél, a mi tehát az összes fejedelmi hatalom letéteményesévé, egy harmadik személyt, hozzá egy alattvalót tett. A Wallenstein-féle epizód második kiadása volt ez. Igaz, hogy Windischgrätzczel szemben nem is volt szükség az egeri gyilkosságra, miután tőle oly természetü becsvágy, mely Wallensteint elragadta, távol állott, általában czélzatai tiszták és becsületesek voltak. De mégis az egész eljárás kompromittáló voltát az uralkodóház szempontjából tagadni nem lehet.

Ezen végzetes politika tetőpontját érte el Ferdinánd leköszönése és Ferencz József fejedelem trónralépte által, a mi később, deczember 2-án következett be. Ki kell mindjárt mondani, hogy eme trónváltozásnál a baj nem a leköszönésben állott, mert tulajdonképpen öreg hiba volt Ferdinándot egyáltalában a trónra ültetni. Annyival inkább be kell ösmerni, hogy éppen ezen fontos események közt égető szükséggé

[1] Genesis, 219. lap.

vált az ellentétet, mely az uralkodásnak jogi és tényleges része közt létezett, megszüntetni, az összhangot az egész vonalon létesíteni.

A végzetesség tehát nem a helyettesítésben, hanem abban a támadásban rejlett, mely a magyar alkotmány és lényegében a pragmatika szankczió ellen intéztetett. A pragmatika szankczió lényegét pedig azon összeköttetés alkotta, mely az örökösi jogczim és az ország törvényeinek megtartása között létezett; ezek egymást feltételezték. Oly módon feltételezték, hogy mindegyik fejedelem, ki a trónra jogosított volt, köteleztetett minden immár hozott és később hozandó törvényeket megtartani. Ez volt éppen az uralkodásnak conditio sine qua non-ja. Ámde ezzel ellentétben a trónváltozás indokai között az is szerepelt, hogy az ifju fejedelem az elődje által szentesített törvények megtartására kötelezve nincs.

Ezen felfogás még a hatvanas évek kontroverziáiban is kifejezésre jutott, a mi alkalmat adott Deák Ferencznek 1861-ben egy hatalmas replikára, mondván:

»De leginkább megdöbbentő volt reánk azon alkotmányellenes elvnek kimondása, hogy Felséged az 1848-iki törvények elösmerésére magát személyesen kötelezettnek nem tartja.

»Ha joga van a fejedelemnek az elődje által szentesített törvényeket a maga személyére nézve kötelezőknek el nem ösmerni, mi lesz akkor az alkotott és alkotandó törvényeknek biztosítéka? Töröljük ki alkotmányunkból a kötelezettségeknek azon folytonosságát, mely nemzedékről nemzedékre száll, és mely a fejedelemre úgy mint a népekre egyaránt kiterjed, és minden alkotmány, sőt minden állam biztossága az események játéka leend. Ezen folytonosság alapja mind a nép szabadsága, mind a fejedelem koronája és örökösödési jogának. Ezen folytonosságnak tagadása megsemmisíti azon közvetítő erőt, mely nélkül az érdekek összeütközésénél minden kérdés csak az önkény hatalmával, vagy a fegyver élével volna megoldható, és mely nélkül nem volna más eshetőség mint absolut uralkodás vagy forradalom.« [1]

Nem szükséges e fonalat tovább fűznöm, elégséges ez

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, III. kötet 183. lap.

annak az ellentétnek jelzésére, mely mint művemnek egyik alapgondolata veres fonalként huzódik keresztül az események méltatásán. Ezen ellentét még jobban kidomborodik, ha az érem másik lapját, a magyar viszonyokat, illetve a magyar országgyülés tevékenységét teszszük szemlélet tárgyává.

VI.

Az események előadását a második márczius 31-iki leirat tartalma és tárgyalásának ösmertetésénél veszem ujonnan fel. Ezen leirat a felküldött törvényjavaslatnak, a későbbi 1848. évi III-dik t.-czikknek lényegét a maga egészében megerősítette. Voltak némi fenntartások, de ezek a közös viszonyok természetéből folytak és jóhiszemüeknek tekintettek. A pénzügyekre vonatkozólag például annak szüksége lett kiemelve, hogy addig is, míg az összes monarkhiát illető közös költségek aránya iránt a jövő törvényhozás királyi megegyezéssel intézkednék, a királyi udvar fenntartása, a közös diplomáczia, közös katonai testületek, mérnökség, tüzérség stb. ellátására szükséges költségekről, jövendő beszámítás mellett, ideiglenes rendelkezés tétessék.

A hadügyi kormányzatra nézve a leirat ekként nyilatkozott: »Valamint a honvédelmi szerkezet és a hadi ajánlatok körüli rendelkezés a törvényhozás köréhez, a rendes katonaságnak az országban való elhelyezését és béke idején alkalmazását pedig a királyi helytartónak, a felelős minisztérium utján gyakorlandó kormányzatához tartozandónak ismerem, úgy viszont a hű karok és rendeknek, királyi házam és a pragmatika szankczióval szentesített birodalmi kapocs iránti ragaszkodásoktól bizton várom, miként önként átlátandják, hogy a magyar hadseregnek az ország határain kivüli alkalmazása, nemkülönben a katonai állásokra való kinevezések és a szükséges birodalmi összhangzás csak felsőbb királyi elhatározásomtól függhetnek és az ezekbeni ellenjegyzés tehát királyi személyem körül leendő miniszterre leszen bizandó.«

Kossuth volt, ki a fejedelmi nyilatkozatra válaszolt. Válasza rendkivüli fontossággal bir saját eljárása és a helyzetre vonatkozólag, és azért annak főbb pontjait közölni kivá-

nom. A pénz- és hadügyi kérdés taglalásából indult ki és adta elő a következőket. Állásfoglalásában a döntő természetü szempontot az uralkodóház iránti hűségben találja, mely egyszersmind Ausztriának trónján ül. Ezen nagy történeti és politikai tény jogilag a pragmatika szankczióban jut kifejezésre, melynek kapcsolata bizonyos közös intézkedéseket tesz szükségessé. Lényegében tehát Deák Ferencz álláspontját foglalta el, mely az 1867 : XII-dik törvényczikkben jut kifejezésre. És ha mindennek daczára az események 1848-ban más fordulatot vettek mint 1867-ben, ennek csakugyan nem Kossuth egyénisége vagy politikája a forrása, hanem egyszerüen az uralkodóház magatartása, mely, mint a hogy az az eddigieknél még jobban ki fog derülni, az 1848-iki törvények megalkotása előtt már el volt határozva azoktól mihamarább szabadulni. Álláspontja következményeit szintén helyesen vonta le. Határozottan kimondta, hogy ha a pragmatika szankcziónak kapcsolata nem volna, ha a magyar király Budán lakoznék, akkor természetesen csak mi magunk intézkednénk az udvartartás költségeiről, miután nem akarhatjuk Dobzse László korszakának megismétlését; de mivel más népek is vannak ugyanazon fejedelem koronája alatt, természetesen ezeknek is hozzá kell járulniok a közös költségek fedezéséhez. Ide tartoznak még a közös diplomáczia költségei és azon katonai testületek ellátása, melyekre vonatkozólag a közös ellátásban aránylagos részt kell az országnak viselni.

Ez nem is volt üres frázis, a mennyiben az országgyülés április 2-án három milliót szavazott meg az említett költségekre. Tovább füzve gondolatait, a mondottak foganatosításában az ország pénzügyi függetlenségének bizonyítékát látta. Az ország annyival inkább meghozhatja a szükséges áldozatot, mert hiszen a többi jövedelem az ország anyagi és szellemi jólétének emelésére fog fordíttatni, mely ellen azután semmi erő sem győzhet, mert megadja azon érettséget, mely a szabadságot óhajtja, mi a földön a legbecsesebb javak közé tartozik, megkülönböztetve a szabadosságtól.

Megnyugvással fogadja a királyi leirat azon pontját, mely a hadügyről szól. Az országgyülés rendelkezési jogának

megóvása a hadsereg kérdésében teljes biztosítékot ad. Természetesen itt sem szabad megfeledkezni arról a kötelezettségről, mely a pragmatika szankczióból folyik.

Itt is tehát a Deák Ferenczével teljesen azonos politikával találkozunk, a kölcsönös biztosság együttes védelme állapíttatván meg az 1723-iki törvény alapgondolata gyanánt.

A nemzet ezek szerint ura lett sorsának és midőn ezt kimondja, ne vegye tőle senki rossz néven, vagy kérkedésnek, ha a mondandókkal összefüggésben és nagy dolgoknak közepette, saját csekélységéről is megemlékezik. Egyszerü polgárnak tekinti önmagát, kinek nincsen semmi hatalma, semmi befolyása, kivéve mely azon igazságban rejlik, melyet Isten lelkébe oltott. Ámde a Gondviselés csodás utjai folytán, ő, az egyszerü polgár, olyan helyzetbe jutott, hogy keze döntőleg határozott a trónnak sorsa felett és most is úgy áll a dolog, hogy ha azt mondaná: »*a leirat nem kell*«, polgárvér folynék.

Ennél a pontnál egy pillanatra meg kell állapodni, miután az utólagosan oly magyarázatban részesült, mely a történeti valóságnak és igazságnak nem felel meg. Horváth Mihály Kossuth fennhéjázó szelleme megnyilatkozásának tekinti azt, mely rendesen a szerénység szine alá szokott rejtőzni. Annyi bizonyos, hogy akkor senki e szavaknak olyan jelentőséget nem tulajdonított; ezt olyanoktól tudom, kik jelen voltak. Maga Batthyány is azok közé tartozott, kik éppen ezen szavakat zajos helyesléssel kisérték. Nem láttak benne semmi mást, mint a tényleges állapotok konstatálását, mint az uj világrend győzelmét az immár lejárt és elkorhadt felett, a mi visszahatott az uralkodóház állására is. Kossuthot a nemzet éppen úgy bizalmi embernek tekintette, mint Deákot 1861-ben. Deák is akkoron ezen minőségben a fejedelemmel a paritás alapján tárgyalt, *de puissance à puissance,* mondja a diplomáczia, úgy történt ez Kossuthtal is. És a mint 1867-ben, ha Deák nem akarja, a kiegyezés létre nem jön, úgy állott a dolog 1848-ban is, és nem forgott fenn semmi indok arra, hogy a gyermeket ne a nevén nevezzék, a helyzetet nem a megfelelő éles világításba helyezzék. A diskréczió s a tapintat kétségtelenül a közéletnek is becsülendő tulajdonságai között foglalnak helyet, de bizonyára léteznek oly rendkivüli, vál-

ságos körülmények, a lét és nem lét kérdésének nagy mozzanatai, mikor az igazat ki kell mondani himezetlenül és magyarán, nehogy félreértések történjenek és a helyzet elhomályosíttassék.

Mennyire helyén való volt Kossuth álláspontja, azt beszédének folytatása bizonyítja, a mire vonatkozólag elég utalni arra, hogy István főherczeg életirója [1] is felemlíti azt. Ugyanis Kossuth mindjárt a hivatolt részlet után a legnagyobb nyomatékkal teszi hozzá, hogy ha valaki oly aláváló lehetne, keresni az alkalmat a zavarokra és a polgárháboru szövétnekét dobná bele a nemzetbe, az oly bűncselekményt követne el, melyet a legszigorubb büntetés, a pokol minden kinja sem torolhatna meg kellőképpen. Maga részéről nem képzelhet átkosabb, undokabb bűnt mint játszani egy nemzet nyugalmával. Nincs erre semmi szükség, mert ha minden kedvencz eszméje nem is valósult meg, meg van adva a lehetőség ezt alkotmányos uton kivívni.

Sajátszerű gúny egyrészt, másrészt mély belátás rejlik azon megjegyzésében, hogy ő, ki egész életén keresztül a szabadságért küzdött, sőt azért szenvedett is, most egyszerre mérsékeltebbé lett azoknál, kik még kevéssel azelőtt az ancien régime-nek hivei voltak. De éppen ennél fogva reményli, hogy csekély szavának lesz némi hatása és a nemzet meg fogja tartani az erő nemes mérsékletét, melyben fekszik a szabadság diadala. Reményli, hogy a magyar nemzet nagy és boldog leend. Reményli azt is, hogy az uralkodó be fogja váltani szavát Ausztria irányában is és teljesedni fog azon jövendölése, mely a trón legerősebb támaszát népeinek szeretetében találja. Éppen azért az lesz a Habsburgház második alapítója, ki népeinek alkotmányt fog adni.

Az említett leirat első következménye volt a minisztérium megerősítése és életbeléptetése. A dolog alaki részét illetőleg annyit fel kell említeni, hogy a minisztérium kinevezése voltaképpen István főherczeg mint teljhatalmu királyi helytartóra bizatott és Batthyányi Lajos tőle nyerte a megbizást a minisz-

[1] Idézett munka, 253. lap.

térium alakítására és az egyes tárczák betöltésére.[1] A tárczák következőképpen töltettek be: Kossuth pénzügy, Szemere belügy, Deák igazságügy, Eötvös József vallás és közoktatás, Klauzál közgazdaság, Mészáros honvédelem, herczeg Eszterházy Pál felség személye körüli miniszter. A többiek ösmeretesek lévén előttünk, csak a két utolsóra, kik odáig hazánk közéletében nem szerepeltek, kell annyit mondanom, hogy Mészáros a Radetzky seregében az 5-ik huszárezrednek volt ezredese és a szabadságharcz folyamán a személyes vitézségen kivül igen kevés katonai tulajdon, de annál több jellemesség és személyes jóravalóság által tünt ki. Hivatalos pályafutása alatt mindent elkövetett, hogy a hadsereg szelleme és hagyományai, valamint az alkotmányosság és nemzeti érzés közt közvetítsen, a mely problema már akkor is a kör négyszögítésével volt párhuzamba tehető. Neki sem sikerült és midőn a kettő között választania kellett, mint igaz magyar ember, az utóbbit választotta.

Eszterházy Pál herczeg ezen magaslatra emelkedni nem tudott, habár nem maradt nagyon alatta. Én még ösmertem őt, ha úgy tetszik, láttam egész pompájában. Soha előkelőbb, nagyszerübb fellépést és személyiséget nem ösmertem. Az ancien régime igazi grand seigneur-je volt, ki a büszke és gazdag angol arisztokrácza közepette, izletes fényűzése, előkelő modora, szerencsésen eltalált költekezése által úgy az első helyet foglalta el, mint Európa minden udvara- és szalonjában. Udvari és diplomácziai működése mellett Sopronmegye főispánja volt, részt vett annak közéletében, ellátogatott gyüléseire s különösen jó viszonyban állott felsőbükki Nagy Pállal, ki reá a legjobb hatást gyakorolta. Az izgalmas márcziusi napokban minden befolyását latba vetette, főleg Lajos főherczegnél, hogy a kivánatok teljesüljenek. Bejelentés nélkül rontott be hozzá és mikor ez eljárását az etikett szempontjából kifogásolta, azt válaszolta, hogy ennek el kell némulni ily válságos perczekben. Ő volt az első, ki az örömhirt meghozta, és Széchenyi írja, mint találkozott Bécsben

[1] Lásd István főherczeg levelét Batthyány Lajoshoz, Pesti Hirlap márczius 18-iki szám 1848.

az utczán Kossuthtal és a nép örömrivalgásai közt hogy ölelték meg egymást. Valamennyien nagy súlyt fektettek arra, hogy a minisztériumban tárczát vállaljon. Összekötő kapocsnak tekintették úgy trón és nemzet mint a két világrend között. Teljes buzgalommal meg is felelt nehéz feladatának, de mikor az 1848. év forró napjaiban az összetüzés kikerülhetlenné vált, miniszterségéről lemondott. Igaz, hogy nem foglalt a nemzet ellen állást, de mellette sem nyilatkozott.

A mondottak már kellő világításba helyezik a minisztérium politikai és egyéni értékét, azon szerencsés tapintatot, mely annak kinevezésénél szerepelt. Szellemi képesség dolgában egyike volt a legjelentékenyebb minisztériumoknak, melyek valaha léteztek. Az angol történetben többször fordult elő egy kabinetre vonatkozólag azon meghatározás *ministry of all the talents,* a tehetségek kormánya: ezen jelző teljes mértékben illik az első független felelős minisztériumra, mint a hogy akkor neveztetett. Batthyány, Széchenyi, Eötvös, Kossuth, Deák, Klauzál, Szemere oly egyének voltak, kik minden országban a legelsők közt foglalhattak volna helyet. Politikai pályafutásukban nemzetük élére jutottak, annak közéletéből kerültek ki, gyökereik mélyen lenyúltak a nemzeti élet talajába, ösmerték annak szükségét, bajait s így egészen hivatva voltak a kormányzati funkcziók teljesítésére a szó legmagasabb értelmében. De a kormány igazi jelentősége nem abban állott. Állott azon összhangban, az ellentétek kiegyenlítésére való törekvésben, mely annak összeállításánál szerepelt. Fényes bizonyíték az illetők hazafiassága mellett éppen úgy mint a reformmű egészséges volta és időszerüsége tekintetében. A mint Eszterházy és Mészáros kifejezésre juttatták azt a törekvést, megtalálni a közvetítést azon elemek közt, melyek eddig szemben állottak egymással, úgy Kossuthnak és Széchenyinek egyrészt, valamint Eötvösnek és Kossuthnak másrészt egy kabinetben találkozása, szinte a szerteágazó irányzatok egybefoglalását jelentette. De különben is rendkivül szerencsés volt az összeállítás alkatelemeinek változatosságát és gazdagságát tekintve. Ha Batthyány, Eszterházy, Széchenyi képviselték az arisztokrácziát, Kossuth és Szemere par excellence a demokrácziának voltak kiválasztottjai. Ha

Deák és Klauzál a tőről metszett magyar táblabirói felfogásnak exponensei gyanánt tekinthetők, Eötvös és Szemere a nyugat-európai kulturát testesítették meg. Szemere és Eötvös éppen úgy hivei voltak a központosításnak, mint Kossuth az önkormányzatnak, megyei rendszernek. Kossuth és Eötvös idealizmusa megtalálta a kellő ellensúlyt Széchenyi és Deák realizmusával.

Egy szóval a kormányzati minősítvényeknek nem volt oly árnyalata, a politikai exigencziáknak oly vonatkozása, mely a kabinetben meg ne találta volna a maga emberét. Soha egy ország nem rendelkezett sorsának intézőiben több biztosítékkal, mint a mely ezen méltán hirneves testületnek birtokában állott. És ha mindennek daczára az eredmények elmaradtak: az osztó igazságnak meg kell hozni a maga itéletét azok felett, kik áldás helyett átkot hoztak a nemzetre osztályrész gyanánt.

Horácz ösmeretes mondása: *exegi monumentum aere perennius,* az ércznél tartósabb emlékoszlop felállítása méltán alkalmazható úgy a kormány mint az országgyülés azon tevékenységére, mely az 1848-iki halhatatlan törvények megalkotásában nyert kifejezést.

A mi ezen tevékenységnél első sorban szembe ötlik, az az igazán ezermesteri szédítő gyorsaság, melylyel a törvények megalkotása végbe ment. Mint a hogy Jupiter fejéből Minerva, úgy nem egészen három hét leforgása alatt, körülbelül márczius 20-ikától április 11-ikéig, a szentesítés napjáig, azon óriási kodifikáczió, mely a régi Magyarországot ujjáalakította át, készen állott. Készen állott pedig oly módon, hogy legsarkalatosabb intézkedései még ma is fennállanak. Kivéve a koronának az országgyülés feloszlatására vonatkozó korlátozását, továbbá a nemzetőrséget és István főherczeg királyi helyettesítő hatalmát megállapító törvényczikkeket, melyek mintegy ad hoc hozattak: az 1867-diki helyreállításnál változás egyikén sem vált szükségessé. Az Ausztriával való kiegyezés egyszerüen be tudott illeszkedni azon igazán bámulatos szerkezetbe, mely gőzerővel dolgozva jött létre. Valójában hatalmas alkotás, hatalmas emberek műve áll előttünk.

A mi már most ez alkotás eredményének oroszlánrészét illeti, arra nézve méltán idézhetem Pulszky itéletét. Azért idézem ezt, mert ő közvetlenül szemlélte az egész akcziót, benne is volt, továbbá hosszú évek multán irta meg azt, a mikor a helyes és elfogulatlan politikai méltatás minden eszközével rendelkezett. Ő erre vonatkozólag következőképpen összegezi a kérdést.[1]

Ha most kérdjük, ki volt az, ki oly csodákat mível, a ki elnémította a nem-adózók viharos lármáját, a ki megpuhította a főurak szívós magatartását, keresztültört a bürokráczia hálóin, melyek eddig minden szabadabb mozgalmat megakasztottak, azt kapjuk feleletül, hogy a kor szelleme, az eszmék hatalma, melyek a februári párizsi forradalom következtében mint egy orkán megingatták a trónusokat és elseperték az elavult, korhadt intézményeket.

Ezen felelettel meg szoktak elégedni azok, kik nem szeretnek gondolkozni és megelégednek, ha egy szóba, egy fogalomba kapaszkodnak. De ha megfordítjuk a kérdést, ha átgondoljuk, mi történik, ha Kossuth megválasztása Pesten nem sikerül és ha Balla lett volna a központi megye egyik képviselője, midőn Párizsban a köztársaság ki lett kiáltva, meghozattak volna-e ama áldott törvények, melyek nemzeti életünk alapjai? Bizony, bizony a Szentkirályiak, Pázmándyak, Szemerék, Lónyaiak és a régi táblabirák egész tisztességes serege nem birt volna felemelkedni az események magasztosságának szinvonalára, sőt még a bécsi forradalomból sem meríthettek volna elég bátorságot a magyar alkotmány megváltoztatására, a hűbériség bilincseinek áttörésére. Őnélküle maradt volna minden a régiben, és ha mégis a dolgok másképpen történtek, ha az 1848-iki törvényekben egy oly zászlót nyert, mely körül a vész napjaiban seregelhetett, ha az ur asztalához azon öntudattal léphetett, hogy méltó az európai nagy népcsalád tagja lehetni, az csak egy férfiunak az érdeme: »a *Kossuthé!*«

A nagy mű, a nagy alkotás harminczegy törvényczikkből állott.

[1] Életem és korom, II. kötet 80. lap.

Az első József nádorispán emlékét iktatta törvénybe. Első eset ez törvényhozásunkban, mint talán unikum más törvénykönyvekben, habár nagy politikai és közjogi jelentőségét tagadni nem lehet, a mennyiben az érdemesültet a nemzet mintegy védszentjei közé emeli. A második István főherczegnek nádorispánná választását tartalmazta. Ez után gyors egymásutánban jönnek a részben közjogi, részben magánjogi természetü törvények, melyek nemzetünk életét uj alapokra fektették. Hogy a dolgot a külsőségen kezdjük: a XXI-ik a nemzeti szint és czímert igtatta be jogaiba. A III-ik a minisztériumról, a IV-dik az országgyülés évenkinti tartásáról, az V-ik a népképviselet behozataláról intézkedik, tehát azon intézményekről, melyek a parlamentáris kormány czége alatt ösmeretesek. A VI-dik az úgynevezett Partiumról, vagyis Kővár, Zaránd, Közép-Szolnok megyék visszacsatolásáról szól, míg a VII-ik az erdélyi országrészszel való uniót mondja ki, tehát az ország területi integritásának helyreállítását foglalja magában. A VIII-ik kimondja a közös teherviselést, míg IX., X., XI., XIII. a feudális szolgáltatásoknak vet véget, azaz az urbérnek, robot- és dézsmának éppen úgy mint a földesuri hatóságnak, valamint megállapítja az összesítést és legelőelkülönzést. A XII. az urbéri kártalanítást tartalmazta a földesurak által szenvedett veszteségekért, melyet a nemzeti becsület paizsa alá helyezett és melyet a Bach-korszak a földtehermentesítés czége alatt valósított meg. A XIV. egy hitelintézet felállítását tervezte abból a czélból, hogy a veszteségeket szenvedett földbirtokosok az átmenet nehézségeit könnyebben viseljék. A XV-ik az ősiséget, a birtok családi jellegü kötöttségét szüntette meg. A XVI-ik törvényczikk a megyéről, a XXIII. a városokról, a XXIV. a községekről, a XXV. a Jászkun kerületről, a XXVI. a Hajdu-kerületről, a XXVII. Fiume és Buccariról, a XXVIII. a tisztválasztásról, a XXIX. a közhivatalnokokról, a XXX. a nádori tisztségek megszüntetéséről, tehát az ország szorosabb értelemben vett belkormányzatáról intézkedik. Ide tartozik a XXII., mely a nemzeti őrsereget, a belbéke őrzőjét állítja fel. A XVIII-ik mondta ki a sajtószabadságot és meg is állapította a sajtóbiróságot és sajtótörvényt. Ehhez, vagyis a gondolat szabadságához, sorakozik a lelki-

ösmeret szabadságának biztosítása: a XX. törvényczikk a vallás dolgában, mely a vallásfelekezetek viszonosságát léptette életbe, ily módon kiirtva a nemzet életéből a viszálkodás sárkányfogát, melyet eredetileg az osztrák kényuralom veteményezett el.

A lelkiösmereti szabadság ikertestvére a tanszabadság, ezt mondta ki a XIX. t.-cz., mely azonkivül a magyar egyetemet a közoktatási miniszter hatósága alá helyezte s egyoldalu felekezeti helyett világi jelleggel ruházta fel. A XXXI. pedig a szinházakról intézkedik, habár ez inkább rendőri természetü intézkedés, a mi részben a czenzura megszüntetése folytán vált szükségessé.

A szellemi érdekek mellett az anyagiaknak is eleget akartak tenni. Vasutépítésre tíz milliót utalványozott a XXX-ik t.-cz. Általában Széchenyi közlekedésügyi programmja a megvalósítás stádiumába lépett. Ha valakinek, úgy Széchenyinek volt alkalma tapasztalnia, hogy mit jelentett az idők változása. Míg előbb, mint a második kötetben helyt foglaló jellemzésében, utalnom kellett arra, hogy Kübeckkel, az udvari kamra elnökével minden forint miatt kellett veszekednie, most Kossuth mint pénzügyér milliókat tudott rendelkezésére bocsátani.

Az 1848-iki törvényeknek királyi szentesítéssel való ellátása a legnagyobb ünnepélyességgel történt. A király, a a királyné, a várományos trónörökösök, Ferencz Károly és Ferencz József főherczegek személyesen érkeztek Pozsonyba. A két utóbbinak jelenléte különösen egy jobb jövő záloga gyanánt jelentkezett. Úgy tekintetett mint szilárd biztosíték a törvények megtartására. Erre szolgált Ferencz Károly főherczegnek azon nyilatkozata, melyet az őt üdvözlő küldöttség előtt tett. Úgy tartotta, hogy minden, mit e nemes lelkü nemzet felvirágzására csak óhajtani lehetett, azon törvényekben, melyeknek szentesítése ünnepélyén részt venni különös szerencséjének tartotta, bőven fellelhető. Senki nálánál a magyar nemzet dicsőségét jobban nem óhajtotta.

Április 11-én megtörtént a törvények szentesítése. A király, környezve a nádorispántól s az uj kormány tagjaitól a terembe lépett. A királyné a karzaton jelent meg a két főherczeg kisé-

retében. Batthyány Lajos átadta a királynak a hozott törvényeket, ki is következő szavakkal erősíté meg azokat:

»Hiv magyar nemzetemnek óhajtom boldogságát, mert abban találom fel a magamét is. A mit tehát ennek elérésére tőlem kivánt, nemcsak teljesítettem, hanem királyi szavammal megerősítve ezennel át is adom neked, kedves öcsém, és általad az egész nemzetnek, a melynek hűségében lelki szivem legfőbb vigasztalását és boldogságát leli.«

Érdemes ide iktatni István főherczeg válaszát, mely így hangzott: »Nagyobb örömmel nem tölthette volna el Fölséged hiv magyarjait, mint hogy ezen örökre emlékezetes országgyülés berekesztésére személyesen megjelenni méltóztatott. Egy boldogított, háladatos nép környezi itten Felséged királyi székét. A nemzet szive soha forróbb szeretettel, több hűséggel nem viseltetett fejedelme iránt, mint dobog most Felségedért, ki ezen magasztos ténye által hazánk ujjáalkotója lett. Szegény a nyelv, hogy ezért Felségednek méltó köszönetet mondhasson; hálánkat tetteink fogják bizonyítani. Mert valamint a magyar alkotmány ezen törvények által uj, életerős alapra lőn fektetve, úgy azon szent frigy is, mely a hazát Felségedhez és királyi házához köti, biztosabb alapot nyert. Legyen Isten áldása Felségeden, koszoruzza hir és szerencse Felséged fejét, ezt óhajtjuk szivünk mélyéből. Végezetül magunkat és édes hazánkat Felséged királyi kegyelmébe hódolattal ajánljuk.«

A király még az nap visszatért Bécsbe. Az ország rendei pedig az utolsó elegyes ülést tartották meg. Miután itt a szentesített törvényeket ősi szokás szerint kihirdették, István főherczeg a rendektől elbucsuzott. Zarka János királyi személynök mondott neki azoknak nevében köszönetet. A régi Magyarország utolsó és legnagyobb országgyülése ezután szétoszlott. Az érdemes Horváth Mihály, kinek munkája uttörő volt és megbecsülhetetlen szolgálatot tett a közvéleménynek, a következő szavakkal bucsuztatja el az utolsó rendi országgyülést: »A reformok korszaka, mely az 1825-iki országgyüléssel nyilt meg, végét érte, a politikai átalakulás, melyet a nemzet husz éven át ernyedetlenül tervezett, szorgalmazott és munkált, ezernyi akadályok daczára is befejeztetett. A jog-

egyenlőség, népképviselet, felelős parlamenti kormány betetőzte a szabad alkotmány épületét és a nemzet biztosított törvényei függetlenségében *önmaga urává lett sorsának.*

VII.

A történetirói méltatás ekként be is fejezte feladatát. Nem úgy a politikai, annak hivatása ezen a ponton véget nem ért, sőt itt kezdődik igazában, habár természetesen a szabatos pragmatikának megfelelő rövidséggel. Az átalakulás érdeme, lényege éppen úgy meghatározandó, a mint az egésznek be kell illeszkedni a politikai fejlődés nagy folyamatába és létrehozva az összeköttetést az előzmények és a következmények között, a mi a szerves fejlődés folytonosságának elutasíthatlan követelménye. Valamint nem lehet mellőzni egyes kontroverzált mozzanatok érintését sem, melyek az 1848-diki törvények meghozatalát követő válságok nyomait viselik magukon, és melyek a politikai méltatás nem felesleges tényezői.

Ezen mozzanatok közé első helyen ama kifogások tartoznak, melyek az 1848-iki törvények alaki érvényességére vonatkoznak. Ezek sorát megnyitja az osztrák kormány hirhedt és Bach miniszter által fogalmazott emlékirata, mely 1848. év szeptember havában, magának a fejedelemnek ajánlatával, a magyar kormánynak megküldetett és mely az egységes Ausztria hadüzenetét tartalmazta az 1848-iki nagy eredmények, vagyis hazánk emanczipácziója ellen.

Ezen emlékirat a pragmatika szankczió ötletéből támadja meg a magyar minisztérium hatáskörét megállapító törvényt, mint a mely állítólag jogbitorlásokat tartalmaz a hazánkat Ausztriával közösen illető ügyekre nézve. Az egész hátterét azon felfogás képezte, mintha Ausztriának beleszólása lenne azon ügyekbe, melyeket akkoron és méltán a magunk belügyei gyanánt tekintettünk. Ezen felfogással szemben Deák Ferencz volt az, ki az 1861. feliratban világosan és határozottan kifejtette, hogy a nemzet a pragmatika szankcziót a koronával, nem pedig Ausztria népeivel kötötte. Szerződött pusztán és egyedül a nőági örökösödésre vonatkozólag és

nem valami szorosabb kapcsolat felett, miután az említett intézményben kikötötte magának közjogi függetlenségét.[1]

Abban az irányban is nyilatkoztak kifogások, mintha az 1848-iki törvények, illetve a bennök kifejezett vivmányok — az akkori terminologia ezen nem éppen szerencsés kifejezést hozta forgalomba — az uralkodóháztól kicsikartattak volna, s ebből oly természetü következtetés vonatott le, mintha az erkölcsileg nem is lenne betartásukra kötelezve. Ezen mozzanatot csak röviden érintem itt, miután inkább a későbbi események keretébe tartozik és rá nézve különben is a törvények meghozatala és a szentesítés megtörténte elegendő czáfolatot képez. Az említett egész anyag leginkább feltalálható a Deák Ferencz és Lustkandl között folytatott hirneves vitatkozásban, melyről már e munka első kötetében megemlékeztem.[2]

Deák polemiája bővebb és alaposabb kifejtése az elébb elmondottaknak, csak két uj kifogás jött hozzájok, melyet röviden idézek. Lustkandl szintén felemlíti az erőszakot, azután a rögtönzés vádját is hozta fel e törvények ellen, valamint az utasítások hiányát, melyek szerinte a törvények érvényességének conditio sine que non-ját képezték. A másik érv abból állott, hogy a törvények joghatályához megkivántatott az örökösödésre hivatott jogutódok megkérdezése, sőt beleegyezése, a mi ez esetben szerinte nem történt meg.

Deák Ferencz erre felemlítette a két jogutód: Ferencz Károly és József főherczeg jelenlétét a szentesítés tényénél, a mi tehát minden esetre beleegyezésöket jelentette. Felemlítette továbbá azt is, hogy, ha ezen tétel állana, akkor a nemzetnek minden egyes törvény hozatalánál nem egyedül a fejedelemmel magával, hanem az uralkodóháznak valamennyi, I. Lipóttól származó tagjával kellene egyezkedni, miután ők is esetleg a trónra juthatnak. Erre az elfogadott felfogás szerint annyival inkább szükség lenne, miután tudvalevőleg a törvények különben sem egy-két évre, de rendesen hosszabb időre alkottatnak. Ily módon tehát a törvényhozás nem a

[1] *Kónyi,* idézett munka, III. kötet 23. lap.

[2] Dr. Wenzel *Lustkandl:* Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. — *Deák* Ferencz: Adalékok a magyar közjoghoz.

nemzet és a fejedelem között lenne megosztva, de egyrészt az országgyülés, másrészt az uralkodóháznak valamennyi, I. Lipóttól leszármazó tagjai között, a mi minden törvényhozási működést lehetetlenné tenne.

Ezen pontra vonatkozólag Deák egy jó élczet csinált és ezzel lefőzte a tudákos német tanárt. Ez ugyanis a 48-iki törvények képtelenségét akarván magyarázni, az állította, hogy ezek az uralkodói hatalom lényegét megváltoztatták, úgy hogy a personal-unio helyett ily természetü dualitás, vagyis németül *Personen-Dualität* jött létre. Ebből folyólag Deák a kifejezést oly módon forgatta, hogy ha állana Lustkandl érvelése s így a törvények megváltoztatására a fejedelmi ház többi tagjainak beleegyezése kivántatnék: akkor igazában *Personal-Pluralität* állapíttatnék meg.[1]

Az utasításokra vonatkozólag azt válaszolta, hogy ezek tisztán a követ és küldői közötti viszonyra és nem a törvényhozás menetére tartoztak. Soha sem is volt arra eset, hogy egy törvény érvénye azon alapon vonatott volna kétségbe, mert az utasítások esetleg nem tartattak be. Ennek ötletéből felhozta a pragmatika szankczió elfogadását, valamint az örökösödésen nyugvó királyság behozatalát, melyek szintén utasítások nélkül állapíttattak meg, a mint azt művem első kötetében felemlítettem. Méltán emelte ki az ellentétet, mely abban rejlett, hogy mikor az utasítások hiánya kedvező volt az uralkodóházra, akkor nem támadták meg, hanem csakis akkor kapaszkodtak bele, midőn a nemzet előnyére ütött ki. A legnagyobb erővel tiltakozott Deák az ellen, mintha az uralkodóházzal szemben fizikai kényszer alkalmaztatott volna. Kimutatta a felfogás tévességét, mely a viszonyok erejét, az általános közvélemény sulyát akarja erőszaknak tekinteni. Kérdezi Deák ellenfelétől: vajjon melyik államférfi fogja a közjogi törvényeket jogérvényteleneknek tekinteni csak azért, mert azokat a közvélemény ereje és súlya hozta létre? Ily tantétel mellett az európai közjog és az államszerződések legnagyobb része érvénytelen lenne, az ujabb kor békekötéseitől kezdve az angol Magna Chartáig.

[1] Lásd idézett munka, 20. lap.

Vagy talán Lustkandl ur — kérdezi keserü gúnynyal tovább — csak azon törvényeket tartja erőszak és kényszer nélkül létrejötteknek, melyek a viszonyok számbavétele nélkül, a közvélemény mellőzésével, vagy éppen azok daczára alkottattak?

Az 1848-diki törvények megalkotása a magyar alkotmány egyik különlegességét, illetve előnyét helyezi megfelelő világításba, melyről itt hasonlóképpen meg kell emlékeznem. A magyar, úgy mint az angol alkotmány is, azon közjogi és politikai képződések közé tartozik, melyeket *ruganyos* természetüeknek neveznek és melyek sarkalatos ellentétben állanak az úgynevezett *merev* alkotmányokkal. E találó meghatározás egy angol politikus fejében szülemlett meg, ki egyebek között az amerikai alkotmányról írt egy nagyon becses tanulmányt.[1] Ezen különlegesség abban is talál kifejezést, hogy a magyar mint az angol közjog úgynevezett alaptörvényeket nem ösmer. A dolog első sorban az alkotmányok történeti fejlődésével van kapcsolatban és kifejezésre juttatja azon különbséget, mely a lassu és fokozatos fejlődés s másfelől egyetlen befejezett cselekvény által alkotott intézmény között létezik. Az elsők közé tartozik, mint már említém, az angol és a magyar, a másik kategóriába tartozik valamennyi ujabb ösmert alkotmány. Ezek majdnem mindannyian egy nagy alkotmánytörvény vagy oklevél alakjában jöttek létre. Tartalmazzák pedig a törvényhozó és végrehajtó hatalom szervezését, az állampolgárok jogát, azok részvételét a törvényhozásban, valamint a kormányzatban. Ezen intézmény neveztetik alaptörvénynek és ennél ama megkülönböztető ismérvvel találkozunk, hogy azoknak megváltoztatása egészen más feltételekhez van kötve mint a többi törvényeké, melyeknek rendelkezései az államélet más, köznapibb természetü nyilatkozványaira vonatkoznak. Ilyen alkotmányok, hogy többet ne említsek, például az amerikai, a belga, melyek az alkotmányváltoztatásra megkövetelik a kétharmad és nem az egyszerű szótöbbséget. Éppen így van ez az osztrák alkotmány amaz intézkedéseire nézve, melyek a birodalmi képviseletet, birói hatalmat, az állampolgárok sarkalatos jogait érintik.

[1] *Bryce:* The American Commonwealth, I. kötet 361. lap.

Bizonyára úgy elméletileg mint gyakorlatilag, egyike a legérdekesebb kérdéseknek, hogy vajjon a merev vagy a ruganyos alkotmányok felelnek-e meg legjobban czéljoknak. Ha hitelt adunk egy hirneves angol költő, Pope gyakran idézett szavainak: »*on forms of government let fools contest, which administers best, is the best*« (dőre dolog kormányformák felett vitázni, a melyik legtöbb eredményt ér el, az a legjobb), akkor a kérdést eldönteni nem lehet. Azért nem lehet, mert például merev alkotmányok: a belga és az amerikai, éppen oly nagy sikert értek el, mint a ruganyos magyar és angol. A mi tulajdonképpen azt bizonyítja, hogy sok esetben a dolog nem a törvényeken, de az embereken fordul meg.

Mindennek daczára, úgy vélem, annak a felfogásnak kell igazat adni, mely a törvények megváltoztatásának egyöntetüségét fenntartja. Vagyis a mely nem állapít meg különbséget a rendes és alaptörvények hozatala, illetve megváltoztatása tárgyában. Az erősebb érvek kétségtelenül eme vélekedés mellett szólnak. Ha ugyanis egy bizonyos eljárás a rendes törvények megváltoztatásánál czélszerü és helyes, az alaptörvényekre is ki kell terjeszteni, vagy általában nem lehet a változtatás könnyítését fenntartani. Bajos is az állam szempontjából megállapitani a határvonalat a törvényekre nézve, különösen a fontosság szempontjából. Egyiket éppen oly fontosnak kell tekinteni, mint a másikat, főleg a törvény tisztelete és a jogbiztosságra való tekintettel. Nagy jelentőséggel bir azon politikai mozzanat is, hogy a törvény a létező hatalmi viszonyoknak megfeleljen, a közvélemény hangulatát és akaratát juttassa kifejezésre. Azon követelmény, hogy a törvény megváltoztatására például kétharmad többség kivántatik, tulajdonképpen a kisebbséget teszi a törvényhozás urává. Az egész eljárás egy benső ellentmondásban leledzik, a mennyiben tényleg bizalmatlanságot fejez ki a törvényhozás politikai itélőtehetsége, hogy ne mondjam, bölcsessége irányában, melynek gépies természetü óvintézkedésekre van szüksége a hevenyészés és elhamarkodás ellen. Az alkotmányok szerkezetében döntő természetü szempontnak szokták tekinteni az elhamarkodás elleni biztosítékok felállítását. A felsőháznak,

bármily alakban legyen is az magállapítva, legerősebb oldala gyanánt éppen ennek a hivatásnak teljesítését szokták felhozni. Habár kisült, hogy mozgalmas időkben, tehát éppen akkor, mikor legnagyobb szükség lenne reá, legkevésbbé képes ez az ily feladatnak megfelelni. De ettől a tapasztalati ténytől eltekintve, a konzervativ eszmék bajnokai egészen figyelmen kivül hagyják azt, hogy az államéletben a késedelmezés éppen annyi, sőt tulajdonképpen sokkal több bajt okoz mint a rögtönzés. Az 1848 előtti korszak története számtalan példát nyujt arra, hogy a reformok kellő időben való foganatosítása majdnem minden európai államban az események folyamatát megváltoztatta.[1] Nálunk is biztosra lehetett venni, hogy a kormány és pártjának ama végzetes taktikája, melynek folytán, mint az elébbi országgyüléseknél előadatott, a közvélemény legmérsékeltebb kivánata is egy merev non possumus-sal találkozott, s ez nagy mérvben hozzájárult ahhoz, a mit Horváth Mihály az átalakulás forradalomszerü befejezésének keresztelt el.

A törvények alaki részének méltatása után átmehetek az anyagi tartalom vizsgálatára és elemzésére. Itt egy általános természetü megjegyzést kivánok előrebocsátani. Egy nemét képezi az a vezérfonálnak, mit a német jobban fejez ki a *leitmotiv* fogalmával, mely előadásom szövedékén átvonul.

Többszörösen volt alkalmam hazánk és a szerencsétlen lengyel nemzet között összehasonlításokat eszközölni, vagy az ellentéteket kiemelni. Egy jeles történetiró, Kallinka,[2] arról beszél, hogy a lengyelek 1791-ben az akkori alkotmány készítése által miként akartak üdült bajaikon segíteni. Czélzattal idézi Solonnak egy ösmeretes mondását. Ez egyszer honfitársainak azt mondta: »Atheni polgárok, ha nem tudok számotokra jobb törvényeket csinálni, ti vagytok az okai, mert nem vagytok képesek ilyeneket elviselni.«

Fájdalom, nem is sikerült nálok sem. A beteg szervezet nem volt képes az orvosságot elviselni, tönkre ment bele, még pedig oly módon, hogy az alkotmány tartalma és

[1] Lásd ezt a kérdést szépen fejtegetve *Dicey:* The Law of the Constitution, 417. lap.

[2] Der vierjährige polnische Reichstag, II. kötet 753. lap.

keresztülvitelénél fogva önmagában is már oly visszahatást idézett elő, mely azután a boldogtalan nemzetet sirba vitte.

Nálunk ennek ellenkezője történt. Az 1848-iki törvényhozás Solonja oly sikeresen csinálta dolgát, hogy nemzetének jó törvényeket adhatott, mert megérdemelte azt és mert azok nem az ádáz visszavonás bomlasztó választóvizeként hatottak, hanem a benső egyetértés és összetartás aranykapcsaivá váltak, a minek folytán, ha a nemzetet ideig-óráig el is temették, feltámadt az ujra s a sírba a győztes rendszert dobta bele.

Ennek beigazolására az első kérdés, a mi a törvények tartalmának vizsgálatánál felmerül, ugyanennek a tartalomnak az események, a fejlődés folyamatába való beillesztése. Továbbá megállapítása ama mozzanatnak, mennyiben tett az eleget a szervezeti élet nagy exigencziáinak. Ezen folyamatnak, mint arról többszörösen szóltam, egyik szignaturáját a nemzet küzdelme képezte az elvesztett hatalmi súlypont visszaszerzése czéljából.

Úgy adtam elő a dolgot, hogy a veszteség a mohácsi vésznek, valamint az azt követő Habsburg-uralomnak következéseként jelentkezett. Mindennek daczára, sőt éppen ennek folytán az ujjászületés, a feltámadás lehetősége nem volt kizárva, miután, ellentétben Lengyelország helyzetével, nem a szervi élet megbomlásának vagy a politikai erő kiapadásának volt folyománya. Említettem, hogy az uralkodóház politikája kivételesen a beolvasztásra, rendesen pedig a magyar király felségjogainak kisajátítására törekedett. Ezen kisajátítás tulajdonképpen az állam fejének, vagyis Werbőczy szerint a szent korona hatóságának lefokozását jelentette, mely a szuverén főhatalomból hűbéri alárendeltségre sülyedt alá, a mi természetesen a nemzeti öntudatot is csökkentette. Éppen így jött létre az ország testének eldarabolása vagy fizikai fajsúlyának alászállítása, Erdély és a határőrvidék elszakítása folytán.

Mindez azonban még nem volt elég, mert a nemzet megbénított testének még benső egysége is megbontatott két részre: a kiváltságosokra és jogtalanokra szakadt. Megzavartatott tehát az egészséges összhang a jogok és kötelességek között. A szabadság nagy mozzanata, mely odáig a nemzet

existencziájának életelve volt, szűk körre szorult és megnyirbáltatott. Az erőteljes nemzeti akarat érvényesülésének szervei úgy a törvényhozás mint a kormányzat terén elcsenevészedtek, kifejlődésökben hátramaradtak. A fejletlen szervezet nem volt képes ilyenképpen lépést tartani az uj idők szükségleteivel, de még a középkorból maradt csekélyebb terjedelmű hatáskörét sem tudta fenntartani.

Ezen állapotokkal szemben, melyekre nézve nem mondható túlzásnak amaz állítás, hogy nem emberi lényhez méltó existencziát csináltak a nemzet számára, a mi történt, részben az eredeti szervi gondolat helyreállítása volt, de részben határozottan fejlesztés számba ment. Az eredményeket röviden a következőkben összegezhetjük. Mindenek előtt véget ért, a mit az államfői hatalom lefejezésének lehetett tekinteni, a magyar királyi felségjogok ama kisajátítása, melyet előbb minden osztrák kormány, legutóbb pedig az úgynevezett Staatsconferenz gyakorolt, természetesen a császári hatalom firmája alatt.

A magyar királyi felségjogokra vonatkozólag István főherczeg királyi helytartóvá tétele a magyar korona jogkörének szuverén gyakorlatát állította helyre.

Az osztrák császár és magyar király jogi személyiségének szétválasztása, melyet a fizikai személy azonossága minduntalan összezavart, de mely a dualizmus- és personaluniónak alapját képezi, ebben az esetben fizikai megvalósulását is megtalálta azon körülményben, hogy a Lajthán innen és túl más egyéniség gyakorolta a felségjogokat. Nálunk István, ott János főherczegre ruháztattak.[1]

Természetes, hogy ennek következményei messzebb terjedtek, ezek a minisztérium *független* jelzőjében jutottak kifejezésre; a mi a kormányzati önállás megszerzését jelentette. Ily módon ért véget a magyar dikaszteriumok, a kamara és helytartótanács amaz alárendeltsége, mely őket az osztrák kormány expoziturájává, a gyarmati és tartományi függés élő szerveivé tette.

Éppen így helyreállott az ország területi épsége. Az

[1] Lásd Genesis, 263. lap.

úgynevezett elszakadt részek, *avulsa regni,* a Partium, Erdély s a határőrvidék ismét a magyar állam fennhatósága alá kerültek. Nevelték az állam testének térfogatát, annak fajsúlyát, szerves összeköttetésbe léptek vele, bele jutottak a nemzeti élet nagy vérkeringésébe, hogy egy közös sorsnak osztályosai legyenek: mind oly követelmények, melyek a hatalmi súlypont elhelyezésénél döntő fontossággal birnak.

De ezenkivül helyre lőn ismét állítva az egyensúly az államélet megbomlott tartalmában is, t. i. az egyensúly a jogok és kötelelességek között, mely az államélet erkölcsi és politikai egészségének conditio sine qua non-ja és a politikai súlyerő benső kellékeihez tartozik.

A nemesség kiváltságainak megszüntetése, a közteherviselés, a többi néposztályoknak politikai jogokkal való felruházása, ezek képezték azon műveletet, a melyet az alkotmány sánczaiba való bevételnek neveztek. A kiváltságok választófalainak ledöntése teremtette meg a jogállamot, a nemzeti egységet. Tehát a modern jogi és politikai fejlődés nagy követelményét valósította meg, mely a középkori felfogásoknál magasabb eszmét, mélyebb tartalmat képvisel. A törvény előtti egyenlőség egyrészt, másrészt az embernek, a földnek, a munkának, a gondolatnak, a lelkiösmeretnek szabadsága, mely minden magyar embernek osztályrésze lőn, felszabadította a nemzetnek lebilincselt nagy erőit, szabad tért engedve nekik, hogy az állami intézmények fejlettebb formáit honosítsák meg, melyek elég ruganyossággal birnak ama szövevényes életnyilvánulások lebonyolítására, melyek az emberi haladással együtt járnak.

Különösen hangsúlyozni kell, hogy a reformok egyik fő előnye azon körülményben keresendő, hogy az állami élet keretébe egy uj, hatalmas elem vétetett be. Ez nemcsak erőt adott az alkotmánynak, de megszüntette annak egyoldalu jellegét, úgy hogy ezentúl helyt foglalt a legczélszerübb, vagyis a vegyes alkotmányok között. Az ujjon született magyar alkotmány ilyképpen megfelelt egy gúla szerkezetének. A csúcs egyeduralmi, a derék arisztokrata, a talpazat demokrata jelleggel birt. Egyik tényező sem volt a másiktól oly élesen elhatárolva, hogy hatása ne terjeszkedhetett volna tovább

annál, a mit hivatalos zónájának lehetett nevezni. Megvolt tehát az alkalom a szervi expanzióra, meg a nemes vetélkedésre, a közélet fejlesztő erjedésére.

A korona az által, hogy a kormány parlamentáris lett, mint par excellence a végrehajtás szerve, megkapta az összeköttetést a törvényhozással, megszerezte a befolyás közvetlen eszközeit. A kiváltságos osztályok, melyek a viszonyok természete szerint úgy a felső-, mint az alsóházban továbbra is döntő hatással birtak, megtartották a vezetést, de most már a népre támaszkodva, mely velök egyesült. Míg ellenben a választó közönség, mely odáig csak fizetett és hallgatott, bejött az alkotmány keretébe, vagyis politikai tényező lett, melylyel számolni kellett és mely akaratát érvényesíteni tudta.

Ezen uj elem részvétének megállapítása kettős irányban jelentkezett. Különbség csak annyiban volt, a mint városról vagy faluról volt szó. Egyik esetben az ipar, a tőke, a kereskedelem, a másik esetben a földmívelés érdekeinek szemmeltartásával. De mind a két esetben megtalálva az egyensúlyt a reform és a konzervativ követelmények oly gyakran ellentétes érdekei között.

A konzervativ szempont, valamint a szerzett jogok iránti tekintet vezette a törvényhozást abban, hogy a szavazatra jogosítottak jogosítványaikat megtartották. Különösen kitünt a törekvés, hogy az uj rend nem annyira jogoktól megfosztani, mint inkább azokkal felruházni akart. A földmívelés érdekei az urbéres negyedtelek birtokosai által érvényesültek, mely ezenfelül egy egészséges, erőteljes elemet képviselt. Az ipar, tőke és kereskedelem, kellő befolyásra tettek szert a városi czenzus különféle kategóriáiban. A reform által különösen az értelmiség hivatott képviselői, az előbbi honoráczior osztály: orvosok, ügyvédek, mérnökök, művészek, tanárok, sebészek, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és tanítók mind megnyerték a választói minősítvényt. Ha tekintetbe veszszük a törvényalkotás gyorsaságát, az előtanulmányok és statisztikai adatok teljes hiányát, akkor valójában csodálnunk kell azt a helyes politikai tapintatot és érzéket, mely az intézkedést sugalmazta.

A változás kiugró pontja azonban nemcsak egy uj elemnek az alkotmány sánczaiba való bevitele volt, hanem a rendiségből, a rendi országgyülésből való átmenetel a képviseleti rendszerre és ennek csúcspontjára, a parlamentre. A mi hasonlóképpen az államélet magasabb formáját képviselte. Az érdekes ebben az irányban, az eltérés az angol és a mi eljárásunk között. Angliában legalább hivatalosan a demokráczia érvényesülése a rendiség keretébe illeszkedett bele és nem jelentette az azzal való szakítást. Még 1865-ben Disraeli [1] azt vitatta, hogy az angol alkotmány, habár szélesebb arányokban, úgy rendi alkotmány mint a Plantagenetek korában, és hogy az alsóház a karok és rendek gyülekezete. Nálunk azonban a rendek fogalma és intézménye megszünt, helyébe az egységes, osztatlan magyar nemzet lépett, melynek képviselete a törvényhozás két házában foglal helyet, habár az egyiknél, a felsőháznál, a történeti és kiváltságos elemek folytonossága meg nem szakíttatott.

Ily módon tehát az alsó tábla képviselőházzá változott. A megyék és városok rendje helyett ezeknek képviselete volt az, mely ott jogosultságot nyert. A városoknál a helyzet kettős irányban módosult. Egyrészt abban, hogy elébb a belső tanács választotta a követet, azonban utóbb a polgárság. Másrészt abban, hogy míg az alsó táblán elébb, mint tudjuk, az összes városok csak egy szavazattal birtak, az alsóházban innentúl minden városi követ, illetve képviselő szavazata egyenértékü lett a megyék küldötteinek szavazatával. A megyéknél az a változás állott be, hogy követküldési joguk megszünt, és a helyett mindegyikben választókerületek alakultak, melyek ma is fennállanak.

A képviseleti rendszer alapgondolata abban is kifejezést talált, hogy míg előbb a követ csakis annak a testületnek, megyének vagy városnak volt megbizottja, mely őt választotta, az uj rendszer alapján tulajdonképpen az egész országnak és nemzetnek vált képviselőjévé, mint a közérdeknek letéteményese minden külön érdek felett. Ebből a felfogásból folyt azután az utasítási jog megszünte, a mi, igaz, csak

[1] Speeches on Parliamentary Reform, 364. lap.

hallgatagon történt, de nem kevesebb hatályt vont maga után, mintha e változás expressis verbis kimondatott volna.

Mikor az előző kötetben a megyei rendszer sajátságait kifejtettem, az utasítások kérdését is már megfelelő módon tárgyaltam s így e helyen vele nem kell foglalkoznom.

Megszünt továbbá a királyi táblának elnöklése az alsóházban, és ezzel azon anakronizmus, hogy kinevezett elnök vezette a tanácskozást. Elnököt és jegyzőket a ház saját kebeléből választott.

A mi a képviseleti rendszert igazán parlamentárissá teszi, az a törvényhozás és kormány közötti összeköttetésből áll. Ezen összeköttetés lényegét az képezi, hogy a miniszterek a törvényhozás tagjai, annak tanácskozásaiban részt vesznek. Az utóbbira nézve a törvény világosan intézkedik, meghagyván, hogy a miniszter mindig szólhat és a ház köteles meghallgatni, a másikra nézve nincs pozitiv rendelkezés, de ez mintegy a rendszer természetéből folyt. Rendkivüli fontossággal birt a kormány jogi felelőssége, mely arra a czélra szolgált, hogy a törvény, Kossuth szép szavai szerint, ne maradjon irott malaszt.

Ezen jogi felelősség három alkatelemből áll. Az első a legszorosabb értelemben vett bünügyi felelősség, például a rá bizott vagyon, az értékek elsikkasztásáért. A másik, a mit a törvények végrehajtásáért való felelősségnek lehet nevezni. Ez a törvények és alkotmány meg nem tartása vagy megsértése esetére áll be. A harmadik, a mit a kormányzati felelősség gyanánt tekinthetünk s mely a törvények végrehajtása, a közcsend fenntartása körüli mulasztásokból származik. A mint látjuk, a törvény e jogi felelősséget meglehetős nagy méretekben állapította meg, úgyannyira, hogy az aulikus kormányrendszer sértéseivel és mulasztásaival szemben megszereztetett a megtorlásnak azon eszköze, mely elvben odáig fennállott, de szabatos körülirást nem nyert.

De nem a jogi felelősség az, a mi tulajdonképpen a parlamentáris rendszer ismérvét képezi, hanem igenis a politikai. Ennek lényege abból állott, hogy a miniszter eljárásának nemcsak törvényességéért, hanem egyszersmind annak czélszerüségéért is felelős. Igaz, hogy itt a felelősségre vonás

nem oly súlyos természetü mint az előbbi pontnál, a mennyiben következményként csakis az állás elvesztését vonhatja maga után. A politikai felelősség kiugró pontját a bizalom kérdése teszi, a mi abból áll, hogy a miniszternek arra nézve, hogy hivatalát megtartsa, első sorban a parlament bizalmát kell birnia. Különböztetést kell tenni a fejedelem és országgyülés között, oly módon, hogy ha a miniszter a korona bizalmát birja is, de a parlamentét nem, akkor helyét oda kell hagynia. Anglia története ebben az irányban többrendbeli esetet mutat fel. Különösen Viktória királyné alatt, például Melbourne és Beaconsfield lordok esetében, kik mindketten szuverénjök bizalmát teljes mértékben birták és mégis kénytelenek voltak a képviselőház ellenzéki magatartásával szemben leköszönni.

Kiemelendő még azon mozzanat is, hogy a bizalom kérdésének súlypontja az alsóházban található. Ennek akaratával szemben a felsőház szavazata számba nem jön. Palmerston ellen bizalmatlansági szavazat adatott be 1864-ben, mely a felsőházban többséget nyert, de az alsóházban elbukott, minek folytán ő mégis megmaradt helyén.

A különbség a jogi és politikai felelősség között abban található, hogy ez utóbbi szabatosan meghatározva nincs, biróilag meg nem állapitható és így a törvényszékek által végre nem hajtható, vagyis a szükségelt *szankczióval* nem rendelkezik. Az egész tehát nem annyira a jognak, mint inkább a politikai ethikának kérdése, melynek hatálya bizonyos, a közvélemény által elfogadott megállapodásokból, egyezményekből áll. Az angol közjog legujabb kiváló magyarázója, Dicey [1] éles különböztetést tesz az alkotmány törvénye, valamint annak egyezményei között. Egy másik jeles angol tudós, Freeman [2] következőképpen jellemzi annak, a mit politikai felelősségnek lehet nevezni, a tartalmát.

»A mi közéletünk, államférfiaink irányítása czéljából, mostanság a politikai erkölcstannak egy egész rendszerével, a szabványoknak egész sorozatával rendelkezik, melyet hasztalan keresünk alaptörvényeink, például a Magna charta és

[1] The law of the Constitution, VIII-ik fejezet.

[2] Growth of the english Constitution, 114. lap.

a Petition of Rights pontozatai között, daczára annak, hogy eme szabványokat éppen olyan szenteknek tekintjük, mint sarkalatos törvényeinket. Mikor nálunk a közélet embereinek alkotmányos eljárásáról beszélnek, valami egészen mást értenek, mint annak törvényes jellegét.

Egy alkalommal kimondatott az alsóház határozata által, hogy miután a fennálló kormány nem birja a parlament bizalmát, ennek folytán hivatalban maradása ellentétben van az alkotmány szellemével.

Ezen tétel meg is felelt a hagyományos felfogásnak, habár a törvénytárban bajos lett volna ily értelmü törvényre hivatkozni. Az indítványozó nem azt értette, hogy a kormány valami törvénytelenséget követett el, hanem egyszerüen azt, hogy politikája oly természetü, melyet az alsóház nem tart üdvösnek az ország érdekében és ennek folytán, bizonyos elfogadott megállapodás értelmében, mely erkölcsileg épúgy kötelező, mint jogilag a törvény, le kell mondania hivataláról, melynek betöltésére a parlament nem tartja többé méltónak.

Dicey [1] fel is sorol ily megállapodásokat. Például a kabinet, ha kisebbségben maradt, vagy leköszön vagy feloszlatja a házat. Ha többséget nem nyert a választásoknál, le kell köszönnie, miután másodszor nem hivatkozhatik a választókra. A párt, mely többségben van, jogot tarthat arra, hogy a kormányzattal megbizassék és hogy legbefolyásosabb tagja legyen a kormányelnök stb.

Ez utóbbi követelménynek nálunk az 1848-iki kormány kinevezése eleget tett, a mennyiben annak tagjai a többségben levő párt kebeléből kerültek ki. Az események fejlődése különben már elébb is ebben az irányban történt. Az 1847—48-iki országgyülés vázolásánál rámutattam arra, hogy az Apponyi-kormány, ha nem is birt parlamentáris jelleggel, nem maradhatott volna helyén, ha az adminisztrátori kérdésben vereséget szenved.

A minisztérium felállításánál és szervezésénél is észlelünk fontos és tanulságos közjogi mozzanatokat. Mint tudjuk, a lehető legpozitivebb alapon, egy intézvényes törvény alakítása

[1] Lásd idézett munka, 348. lap.

által hivatott életbe. Ezen intézkedés lényegesen eltért az angol eljárástól, a hol a kabinetnek, a kormánynak nincs törvényes exisztencziája. Az angol közjogban a parlamentáris kormány terra incognitát képez,[1] és erre vonatkozólag egy másik jeles iró, ki talán a legjobb munkát irta a parlamentáris kormányról,[2] azt mondja, hogy annak az a különlegessége, hogy oly keveset tudunk arról, a mit intézvényes minőségének lehet nevezni. Ülései titkosak, nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag is. Tárgyalásairól jegyzőkönyv nem vezettetik. Még magántermészetü jegyzetek sem divatosak. A parlament maga, ha még oly ellenzéki hangulattal van is eltelve, még sem engedné, hogy ily jegyzetek csak fel is olvastassanak. A kabinet tagjainak száma sincsen pozitiv szabályokkal megállapítva, sem a hatáskör, mely kormányzati illetékességöknek tartalmát képezi. A viszonyról a koronához s a parlamenthez hasonlóképpen nem találunk intézkedést a Statute book, a törvénytárban. Ebből a legnagyobb határozatlanság, a legkényelmesebb ruganyosság áll elő, mely lehetővé teszi a politikai helyzet minden képzelhető exigencziájának eleget tenni, mely azonban másrészt a szilárdságnak minden kellékét nélkülözi. Oly intézmény tehát, melyet csakis az angol nemzet bámulatra méltó politikai józansága és ügyessége tud egészségesen fenntartani.

Az indok főleg az angol közjog háborítlan, minden idegen tényező beavatkozásától való mentességben, tehát oly kedvezményben található, mely nekünk osztályrészünkül nem jutott. Ennek indoka abban keresendő, hogy az intézményt rögtönözve kellett, még pedig pozitiv szabványok által, megállapítani, habár kétségtelen, hogy ezen reform, úgy mint a többi, uj elemeket nem képviselt hazánk közjogában.

E munka előző kötetében hivatkoztam Machiavelli ösmert és oly gyakran idézett gondolatára a *ritornar al segno*-ra — az alapelvekre való visszatérésre, — a mely művelet az 1848-diki törvényhozás egyik jellemvonásának tekinthető.

[1] *Macaulay*: History of England, I. kötet 208. lap. — Tauchnitz edition.

[2] Walter *Bagehot*: The English Constitution, 14. lap.

A magyar alkotmány fejlődése tényleg egy hatalmas tölgy növését tünteti fel, mind a kettőben ugyanazon alkatelemekkel találkozunk, t. i. az ifju hajtással és csirával.

Az 1848-iki törvények megvalósították Nagy Pál tételét, a szittya rendtartás összhangba hozatalát az európai exigencziákkal, még pedig olyképpen, hogy az intézmények fejlődése azon alapelvekből indult ki, melyeket a honalkotó elődök az őshazából, Szittyaországból magukkal hoztak.

Nagy jelentőségü volt ebben az irányban a nagy tekintélyü kiváló jogtudós, Bartal György nyilatkozata, ki azon koronatanácsban, melyről előbb emlékeztem és mely az 1848-iki törvények megerősítése felett folyt, kimutatta, hogy a magyar nemzet, midőn 1527-ben Habsburg Ferdinándot királylyá választotta, azt az 1848-iki törvényekben lerakott elvek és feltételek alapján tette.[1] Hasonlóképpen Andrássy Gyula[2] is hivatkozott arra, hogy e törvényekben alig van olyan dolog, mi, habár más formában, szerződések és törvényes követelések tárgya ne lett volna. Majdnem mindegyik pontja lényegében legalább régibb törvényeinkben feltalálható, és mint minden nemzet sarkalatos törvénye, hosszas és minduntalan megujuló küzdelmek tárgya volt.

Ugyancsak Deák Ferencz[3] a legnagyobb határozottsággal jelentette ki, hogy e törvények egyetlen uj elvet sem hoztak be alkotmányunkba, hanem annak alapgondolatát vagy megvalósították, vagy pedig szabatosabban formulázták.

És habár igaz az, hogy ez elvek legnagyobb része csak 1847-ben nyert programmszerü kifejezést, de ki lehet mutatni, hogy a nyilvános vitatkozás terén ezek már mindannyian szerepeltek, még pedig összeköttetésben részint az előbbi törvényekkel, részint világos és kétségbe sem vonható hagyományokkal és előzetes esetekkel. A mi például a miniszterek büntetőjogi felelősségét illeti, az igen egyszerüen II-dik Ulászló 1507-diki törvényének a modern viszonyokra való alkalmazásából állott. Csengery[4] irja, minő hatást okozott

[1] *Szögyényi:* Emlékiratai, I. kötet 58. lap.
[2] Beszédei, I. kötet 119. lap.
[3] Kónyinál, III. kötet 166. lap.
[4] Magyar szónokok és államférfiak könyve, 211. lap.

az a pestmegyei gyülésen, mikor Eötvös József egyszer a miniszteri felelősségről szónokolt, és Kossuth erre azt válaszolta, hogy neki ez ellen már azért sincs kifogása, mert hiszen a felelősség benne van az említett törvényben, hatályon kivül helyezve nincs, egyszerüen csak alkalmazni kell.

Igazában még azon rendszer, melyet parlamentáris kormányzatnak nevezünk, azon tény, hogy a kormánynak a parlament bizalmát kell birnia, sem tekinthető idegen eszmének közéletünkben. A választás elvének nagy arányban való érvényesülése, mely a nemzet politikai szerkezetét a csúcstól le a talapzatig áthatotta s mely elébb még a királyt is, később pedig a nádorispánt éppen úgy választotta mint a legutolsó megyei esküdtet: nem jelentett egyebet, mint hogy a törvények végrehajtása nem bizható másra mint arra, a ki állását a legközvetlenebbül polgártársai bizalmának köszönheti. A választási mozzanat bizalmi jellege, mely utóbbi a parlamentáris rendszer alapja, magát a választást olyannyira felruházza ezen jelleggel, hogy Dicey, mint Bagehot,[1] az angol miniszterelnökről mint választott tisztviselőről beszél.

Érdekesen megvilágítja ezen mozzanatot a parlamentáris rendszer egy másik különlegessége. Említettem előbb Thiersnek szálló igéjét: »*le roi règne, et ne gouverne pas*« (a fejedelem uralkodik és nem kormányoz), mely a parlamentáris rendszer alapját, vagy ha úgy akarjuk, sajátságát képezi. Ezen sajátság két nagy tényben talál megvalósulást. Először abban, hogy tulajdonképpen nem a korona csinálja a politikát, hanem ez a nemzet választottjainak hatalmi körébe esik. Másik pedig az, hogy a hatalmak szétválasztásának azon elmélete, mely Montesquieu hires tantételének sarkpontját képezi, az illető hatalmak egybeolvadásává változik át. Míg tudvalevőleg Montesquieu a törvényhozó hatalom gyakorlatát szétválasztotta a végrehajtónak ügykörétől, mely felfogás az amerikai alkotmányban a legnagyobb szigorral és következetességgel még ma is keresztül van vive, addig a parlamentáris rendszer ezt a szétválasztást nem ösmeri, hanem tényleg

[1] The Law of the Constitution, 431. lap. — The English Constitution, 14. lap.

ugyanazon szerv, a kabinet, egyesíti magában úgy a törvényhozó mint a végrehajtó vagy kormányzati hatalmat mindaddig, míg az alsóház többségének bizalmát birja.[1]

Ezen rendezés sok tekintetben megfelelt a régi magyar közjognak. Volt már alkalmam hivatkozni Werbőczy Hármaskönyvének II-dik rész harmadik cz.-re, hol a következő jogtétel foglaltatik: »*Quod regimen et imperium solum apud principem est.*« Vagyis az uralkodás és kormányzat a fejedelem kezeibe van letéve.

Így oda állítva a dolgot, egy bizonyos ellentmondásra lyukad az ki. Parlamentárisnak látszik az egység a törvényhozás és kormányzat között, míg az intézmény nem látszik parlamentárisnak a koronának uralkodási és kormányzati főhatalma folytán. Az egésznek magyarázata abban található, hogy mikor Werbőczy tételét formulázta, hazánk választó királyság volt. A választási eljárás alapján létrejött főhatalom, vagyis a megkoronázott fejedelem, mint a népszuverénség közvetlen kifolyása, mint a nemzet legelső bizalmi férfia természetesen egyesíti önmagában ama jogosítványokat, melyeket a parlamentáris rendszer azért ruház a kabinetre, mert ezen testület folyománya a népszuverénségnek, a nemzet bizalmának közvetlen letéteményese, és mert eme funkcziók egyesítése minden erőteljes állami szervezet feltétele.

A magyar felfogás politikai értékének megitélésére nézve oly uralkodóháznak, vagy oly fejedelmeknek méltatásából kell kiindulni, mint az Árpádok, vagy mint Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás voltak. Igaz, hogy Montesquieu elméletének értékét azzal erősítgette, hogy ellenkező esetben bekövetkezik az önkényuralom, mint a hogy Francziaországban ez meg is történt. De ennél a pontnál derül ki ujonnan a magyar nemzet politikai képességeinek kiválósága, mely a királyi hatalom teljessége mellett megtalálta az ellensúlyt az országgyülések folytonos tartásában és hatáskörük épségében.

Mint a hogy már kifejtettem, az angol parlamentárizmus kifejlődése a XVIII-ik században, mikor a politikai súlypont

[1] Lásd erre vonatkozólag *Bagehot:* The English Constitution, 11. lap. — Earl of *Grey:* Parliamentary Government, 4. lap.

az isteni jog királyságából a parlamentbe helyeztetett át, semmi más nem volt mint a magyar alkotmány elveinek diadala. A miből tehát következik, hogy nálunk a parlamentáris rendszer megalkotása 1848-ban nem idegen majmolás számba ment, hanem egyszerüen azon aranyfonalnak felvételéből állott, mely a kedvezőtlen események és behatások nyomása alatt a földre hullott volt. A látszólagos ellentét daczára itt is a parlamentáris rendszer semmi más nem volt, mint visszatérés a nemzeti politika eredeti álláspontjára.

Éppen így áll a dolog a demokráczia érvényesülésével is, melyet a nemzetnek az alkotmány sánczaiba való bevitelének kereszteltek el. Ez semmi más nem volt, mint Szent István magasztos konczepcziója: a szent korona intézményének gyarapítása, fejlesztése. Ha ugyanis a nemzet egyeteme képezte a szent korona testét, ha a nemes ember, mint politikai jogokkal felruházott egyed, annak egyik tagja gyanánt tekintetett, akkor ezen minőség minden állampolgárnak osztályrésze lőn, akkor ezen művelet a nemzet testének tartalmát és súlyát növelte. Igazában a demokráczia érvényesülésének tekinthető a vérszerződés két tétele: hogy a mit közös erővel szereztek, közösen birják, valamint hogy az ország tanácsából a szabad embert kizárni nem lehet. Továbbá arra nézve sem igen lehet kétség, hogy a törvényhozás, a megye hatóságában való részvét, századokon keresztül a legszélesebb alapon nyugodott. Werbőczy hires meghatározása, a populusnak a nemességgel való azonosítása, nem tekinthető antidemokrata intézkedésnek, hanem részben a középkori, részben a különleges hazai viszonyoknak volt következménye, mely a török elleni küzdelmek követelményeiből folyt.

Mikor a házi adó kérdését tárgyaltam, hivatkoztam Eötvös József munkájára, a »Reform«-ra, melyben a történeti adatok világánál kimutatja, hogy a nemesség adómentessége nem a nemzeti királyok korszakából származik. A vegyes királyok alatti büszke oligarkhák, a Bebekek, Garák és Hédervári Kontok megvetéssel fordultak volna el azon esztelentől, ki őket azon ügyefogyottak közé számította volna, kiket Mátyás király egyedül e miatt mentett fel az adófizetéstől.

Egy másik nem kevésbbé fontos kérdésben, a nem-neme-

sek birtokszerzésében, hasonlóképpen kimutatta, hogy a fennálló korlátozás nem országos törvényekre és jogszokásokra vezethető vissza, hanem tisztán a biróságok által történt itélkezésekre.[1]

Sőt maga a jogegyenlőség intézménye sem volt semmi más, mint az Aranybulla vagy a Hármaskönyv I. rész, kilenczedik czimének — *partis primae, titulus nonus,* — mint a régi jó táblabiróvilágban nevezték, kiterjesztése a nemnemes osztályokra. Erre vonatkozólag egy jeles ifju közjogi iró, Ferdinándy Géza, mint arra már az első kötetben hivatkoztam, igen érdemes munkát végzett,[2] midőn tiz pontba foglalta össze azon máig is érvényben álló intézményeket, melyek az Aranybulla jogelveinek megvalósítását és további fejlését képviselik. Ebben az értelemben neveztem az 1848-iki törvényeket a demokráczia Aranybullájának.

Az 1848-iki törvényhozásnak, azon modornak vagy taktikának — hogy Széchenyi kifejezését használjam, — mely akkor követtetett, a legnagyobb előnye azon kimélet-, méltányosság- és ildomban nyilatkozott, a mely a berendezésben s a keresztülvitelnél alkalmaztatott. Egészen másképpen történt ez mint Lengyelországban 1791-ben, vagy Francziaországban 1789-ben. Ott az alkotmány és reformakczió a középkori rendből az ujkoréba akart átmenni és százados visszaéléseket kivánt megszüntetni. A mint tudjuk, a reformalkotás és annak keresztülvitele oly kevés eszélylyel és kimélettel történt, hogy mindenütt a nemzet egyetemét két táborra osztotta, melyek egymás iránt oly engesztelhetlen gyűlölettel viseltettek, hogy egyikök kész volt idegen segélyre hivatkozni. Nálunk a visszahatás nem a magyar nemzetből indult ki. Meg lehet általában állapitani, hogy az egész vonalon a kellő eszély és méltányosság uralkodott, úgy az uj jogokkal való felruházás, mint a szerzetteknek tiszteletben tartása által. Akármennyit beszélnek is az átalakulás forradalomszerü kiinduláspontjáról, a proczedura, mely követtetett, csakugyan nem volt forradalmi természetü. A korona jogkörét illetőleg igen jellemző

[1] *Wenzel* Gusztáv: Magyar magánjog rendszere, I. kötet 22. lap.
[2] Az Aranybulla, közjogi tanulmány, 168. lap.

azon körülmény, hogy a III-ik törvényczikkben különösen be lett igtatva a fejedelem személyének szentsége és sérthetetlensége.

Az alkotmányos gyakorlat ezen kiváltságot vagy kitüntetést már elébb léptette életbe. Egyebek között, midőn Kölcsey és Wesselényi pályafutását ismertettem, idéztem ily értelmü szavaikat, de törvényeinkben ilynemü intézkedés világosan kimondva nem volt. Ennek a fontos elvnek, még pedig akkor, mikor a trónok mindenütt ingadoztak, intézvényes erőre emelése eléggé bizonyítja, hogy a nemzet minő érzelmeket táplált királya és a királyi hatalom iránt. Igaz, hogy István főherczegre fejedelmi jogok ruháztattak. Ez alkalmat adott Kovács Lajosnak [1] arra a vádra, hogy a korona egysége megingattatott, midőn a nádort fejedelmi jogosítványokkal ruházták fel, és csak az ő akaratán mult, hogy ne legyen két törvényes fejedelem. A kommentárt illetőleg a hány szó, annyi tévedés foglaltatik e megjegyzésben. Az egész egyszerüen Ferdinánd lelkiállapotának volt folyománya, a minek következtében, mint már arra hivatkoztam, Lajthántúl János főherczeg hasonló jogosítványokkal ruháztatott fel.

Különben elébb is a Staatsconferenz gyakorolta a felségjogokat, nem is szólva a későbbi állapotokról, a mikor senki sem tudta, hogy ki uralkodik, s mikor a legellentétesebb rendeletek adattak ki a fejedelem nevében és oly támadások intéztettek a királyi fogadalom daczára az ország alkotmánya, békéje, állampolgárainak vagyona és élete ellen, hogy a hagyományos jobbágyi hűség forradalmi hangulatba csapott át.

Éppen úgy nem vehető a korona felségjogai elleni támadásnak azon korlátozás sem, mely az országgyülés feloszlását a költségvetés megszavazása előtt tiltja. Ez részben a jogosult bizalmatlanságnak volt folyománya, és mennyire természetes volt, azt már Deák jellemzésénél előadtam.

A kimélet és méltányosság talán legszebb példája a mágnásokkal, illetve a főrendiházzal szemben gyakoroltatott. Daczára a főrendiház súlyos hibáinak, daczára annak a, fájdalom, nagyon is minősíthető eljárásnak, melylyel a leg-

[1] Széhenyi közéletének három utolsó éve, I. kötet 186. lap.

üdvösebb reformokat ellenezte és mely Wesselényit, Zayt és Pálffy Józsefet a legszenvedélyesebb kifakadásokra fakasztotta, misem történt arra nézve, hogy a főrendiház ellenszenves elemei akár kiküszöböltessenek, akár másokkal helyettesíttessenek vagy hatásköre csökkentessék.

Igen tanulságos szintén ebben az irányban a nemzetiségekkel és Horvátországgal való elbánás. Ez főleg annak az eszményi irányzatnak volt folyománya, mely a jogok kiterjesztésében látta a legbiztosabb eszközt a magyar állameszme számára hiveket toborzani. Nemcsak hogy a nemzetiségek mindazon előnyökben részesültek, melyeket a szabadelvü reform magával hozott, de jelentékeny politikai hatalommal ruháztattak fel. A választási törvény megadta nekik a lehetőséget a törvényhozásba bejutni, ott politikájok számára propagandát csinálni. Különösen nagy dolog volt ez az oláhokra nézve, kik előbb semminemü jogosítványokkal nem birtak. Tényleg a márcziusi napokban Marosvásárhelyen az oláh ifjak, a később hirhedt Janku vezérlete alatt, együtt ünnepeltek a magyarokkal és az Unió mellett nyilatkoztak.

Pár hétre rá a kerületi ülés Pozsonyban fogadta az ujvidéki szerbek küldöttségét, kiknek szónoka, Kosztics Sándor, szent igéretet tett nevökben, hogy a szerbek ezután hazájukért, Magyarországért fognak élni-halni.

Horvátország, vagyis a három megye, Zágráb, Körös és Varasd, valamint a határőrvidék hasonlóan nagy előnyöket nyert. Míg előbb tudvalevőleg az említett megyék a követek táblájára csak két követet küldtek, a határőrvidék egyet sem: az 1848-iki törvényhozás nem kevesebb mint 26 képviselővel ajándékozta meg őket. Ez által, mint Szécsen mondá, a nemesség személyes szavazata prókátori természetü kérdésének egy csapással vége lett, hozzá szép számra szaporodtak, s ha ehhez adjuk a többi nemzetiségi követeket is, méltán lehet a magyar nemzet nagylelküségét hangoztatni. Nem is szólva arról, hogy az 1848-iki törvények sem Horvátország úgynevezett municzipális jogait nem bántotta, sem nyelvi tekintetben tőle semmi áldozatot nem követelt. Erre nézve elég felemlíteni annyit, hogy midőn 1848-ban Jellachich Batthyányval való egyezkedés szempontjából Bécsben összejött,

az előbbi maga beösmerte, hogy nem a horvát sérelmek képezik rá nézve a nehézséget, hanem az, hogy ő az egységes Ausztria hive, mely a dualizmust nem tűri meg.

A méltányosság és politikai tapintat kérdésére vonatkozólag figyelemre méltó Szécsen Antal [1] nyilatkozata, melyet elvtársaihoz intézett a törvények szentesítése után. Itt egy rövid történeti visszapillantást vet a konzervativ párt addigi működésére. Konstatálja, hogy sok nagy reformot, melyek odáig a pártok között vita és küzdelem tárgyát képezték, megoldottak. Saját felfogásának igazolását látja abban, hogy ellenfeleik is az említett reformok megvalósulásában kételkedtek és hogy magok is békés forradalomról beszélnek, mely azokat keresztülvitte. Bármint legyen is, a közhaza alkotmányos formáinak megváltoztatását bevégzett ténynek kell tekinteni, melyet magyar embernek megtámadni, gyengíteni nem szabad. Változhatnak ugyan a kormányformák, de a király, a haza iránti kötelesség nem változik. A hozandó törvény iránt különbözhetnek a vélemények, de a hozott törvénynek mindenki előtt szentnek kell lennie.

Ezen különben hosszabb nyilatkozat fontossága nemcsak az idézett pozitiv természetü kijelentésben állott, de főleg annak negativ részében is. Jelesen abban, hogy nem tud egyetlen egy mozzanatot sem felemlíteni, melyből az 1848-iki törvények veszélyes következményei iránti aggályok merültek fel. Ő, a kit méltán lehetett Metternich tanítványának tekinteni, ki ezen soraiban is hangsúlyozza, hogy tekintve hazánk földrajzi fekvését, valamint Európa ezen részének politikai viszonyát, Magyarország megmaradása az összbirodalom erejétől és a monarkhiának a külföld irányában való egységétől feltételeztetik, egyetlen egy szóval sem említi, hogy a dolgok uj rendje veszélyezteti ezen életbevágó érdekeket.

Találkoztak azonban később magyar irók, kik szemrehányásokkal álltak elő és abban, a mi 1848-ban történt vagy elmulasztatott, látták a későbbi viszályok magvát. Ezek között politikai szempontból a legilletékesebb Kemény Zsigmond. Vele jelenleg nem szükséges foglalkoznom, egyszerüen azért, mert

[1] *Thallóczy* Lajos: Gróf Szécsen Antal, 32. lap.

az ő szemrehányásai tulajdonképpen a később történtekre vonatkoznak. Nála enyhítő körülmény gyanánt ujonnan fel kell hozni azt, hogy munkája közvetlenül a világosi katasztrófa után jelent meg, a mikor a tárgyilagos elbirálás igen meg volt nehezítve.

Annál súlyosabb neheztelésnek kell kifejezést adni Salamon Ferencz felett, ki 1881-dik évben egy tanulmányt tett közzé »*A közösügyek és a forradalom*« czím alatt,[1] melyről a czélzatosság vádját elhárítani képes nem vagyok. Az egész munka inkább az akkori hivatalos lap szerkesztőjére, ama később lejárt és legbuzgóbb hivei által is megtagadott irány képviselőjére vallott, mintsem a történészre vagy a publiczistára. Teljesen meg is világítja ama végzetes irányzatot, mely kész a történeti eseményeket egészen ferde és hamis szinben tüntetni fel, vagy azért, hogy politikai fegyvert kovácsoljon, vagy hogy — a mit különben nem Salamonra kivánok érteni — esetleg felsőbb helyen tetszésben részesüljön. Azon végzetes irányzat ez, mely minden politikai erényt legalább is hibának, valamint minden hibát erénynek keresztel, mely a nemzeti önérzetet és helytállást vakmerő, bátor koczkázatnak, a meghátrálást és jogok feladását politikai ildomnak, az elvhűséget és következéseit hóbortnak és rögeszmének, az alkalmazkodást és köpenyforgatást államférfiui tapintatnak és előrelátásnak kereszteli el. Melylyel szemben fájdalmunk e nemzet-történetének magasztosabb példáiban keres vigasztalást.

A hagyományos osztrák politikával való szembeszállás képezi ezen iskola előtt a főbenjáró bünt.

Ezért kellett, úgy látszik, Salamonnak, különben becses művében, elitélni Werbőczyt, mondván, hogy Hármaskönyvével ő vesztette el a hazát és okozta a mohácsi vészt.[2]

Ezért kellett továbbá az 1848-diki törvényhozókat általánosságban, Kossuth működését különlegesen oly elbirálásban részesíteni, mely felfogásának téves volta, adatainak megbizhatlansága, következtetéseinek helytelensége folytán Lustkandl férczművére emlékeztet.

[1] Budapesti Szemle, 26. és 27. kötet.

[2] Magyarország a török hódítás korában, II-ik kiadás 62. lap.

Ha vele foglalkozom, azért van, mert mint történetirónak kétségtelen érdemei vannak, azonkivül dolgozatát, legnagyobb csodálkozásomra, többszörösen mint tekintélyt idézve láttam. Hogy mennyiben van igazam vele szemben, úgy vélem, elég volna utalni azon igazán képtelen állítására, hogy az 1848-iki törvények tulajdonképpen József császár szellemét valósítják meg, ki gyönyörrel szemléli vala munkájának gyümölcseit.[1]

Méltó párját képezi ennek, közjogi tájékozatlanság szempontjából, azon fogalomzavar, melyet nála a personal- és realunió kérdéseit illetőleg tapasztalunk. Azt a viszonyt, mely Ausztria és Németország között a szövetség korában a »Deutscher Bund« idejében létezett, Salamon personal-uniónak nevezi, holott ott éppen a személyes kapcsolat, a fejedelmi személy közössége hiányzott. Viszont a Bach-korszak Ausztriája real-uniónak neveztetik, mikor hazánk de facto teljesen be volt olvasztva és az egész monarkhia egy egységes birodalom jellegével birt.

A mi a politikai birálat conditio sine qua non-ját alkotja: világos és határozott szempontok felállítása és a kérdések ily módon való kezelése, nála teljesen hiányzik. Egyebet sem csinál, mint elítéli az 1848-iki törvényhozást, úgy azért, a mit tett, mint azért is, a hogy cselekedte, a nélkül hogy csak egy rövidke utalás lenne arra, hogy mi az, a mit tenni kellett volna, vagy mennyiben kellett volna másképp fogni a dologhoz.

Elítéli a törvényhozás rögtönös és lázas tevékenységét. Mellőzve azt az igen jelentős mozzanatot, hogy a törvények teljesen beváltak, elfelejti, hogy a berendezés nem tűrt halasztást és a kérdések fenyegető erővel tódultak előtérbe és követelték a megoldást. Maga idézi Deáknak egy nyilatkozatát, mely szerint az 1848-diki törvények megváltoztatása néplázadást idézne elő, a mi eléggé bizonyítja, mily érdekek forogtak koczkán.

Kitalálja, hogy az 1848-iki törvényekért senki felelősséget nem vállalt. Az ember nem is érti ezen megjegyzés czélját és indokát. A törvények hozatala nálunk 1848 előtt magá-

[1] Budapesti Szemle, XXVII. kötet 28. lap.

nak az országgyülésnek kezdeményezésére történt, miután parlamentáris kormány nem létezett. E tekintetben ezen törvények sem tehettek és tettek kivételt, annyival inkább, mert hozzá oly egyértelmüséggel hozattak, hogy ezen tisztán alaki követelmény az adott helyzetben semmi fontossággal sem birt. Anyagi szempontból véve mindenki tudta, első sorban Salamon, hogy az említett törvények legnagyobb részt Kossuth alkotásai. Hiszen Salamon maga is úgy beszél rólok, hogy azokat Kossuth egyszerüen lediktálta.[1] A döntő természetü körülményt a felelősség szempontjából úgy Kossuthnak mint az egész minisztériumnak helytállása képezte, melyre nézve kétség alig lehetett, már azért sem, mert hiszen eme törvények végrehajtását magokra vállalták.

A kikerülhetlen átmeneti intézkedések, t. i. hogy a márcziusi napokban Apponyi leköszönése után létezett kanczellária kanczellár nélkül, valamint miniszterelnök minisztérium nélkül maradt, szintén súlyosan elbiráltatnak, a nélkül hogy megtudnók, hogy vajjon mit kellett volna tenni, miután létező hatóságokat eltüntetni, nem létezőket egyszerre — à la Minerva születése — előteremteni csakugyan nem lehet. A minisztérium heterogen összealkotása is kihivja Salamon megrovását. De itt is felejti, mily nagy érdek volt abban, hogy az említett egyének az ügy számára megnyerettek, valamint azt is, hogy a bonyodalmak nem abból származtak.

Nemcsak Kossuthot nevezi forradalmárnak és lázítónak, de a törvényhozást is. Miért? mert Pest városa küldöttségét fogadta, mely alkalommal pedig, mint említettem is, Kossuth alaposan lehordta őket, nehogy eszökbe jusson Páris szerepét játszani.

Előhozakodik azzal, hogy Széchenyi beirta naplójába a márczius 3-iki feliratra, hogy az ostobaság el van követve; de azt elhallgatja, hogy ugyancsak Széchenyi azt is kijelenti, hogy nincs más teendő, mint Batthyányt és Kossuthot követni, a mi teljes lojalitással meg is történt, valamint nem veszi tekintetbe, a mire már hivatkoztam, hogy Széchenyi politikáját sem alulról, sem felülről nem támogatták.

[1] Idézett munka, 27. lap.

A fő kifogás mégis arra lyukad ki, hogy az osztrák követelményeknek nem lett elég téve. Ezek közt első helyen állott az osztrák államadósságok egy részének átvétele, melyek fejében évenkint tiz milliót kellett volna az országnak fizetni. Ezen ajánlatot a minisztérium a leghatározottabban visszautasította, még pedig első sorban Deák és Széchenyi. Deák erre nézve később így nyilatkozott.

»Azt kivánták tőlünk, hogy vegyünk részt a megegyezésünk nélkül csinált adósságok terhében. Se jog, se méltányosság által erre nem voltunk kötelezve. A bécsi minisztérium abban hibázott, hogy tőlünk mint kötelességet követelte, a mi részünkről más nem lehetett mint engedmény. Mi pedig abban hibáztunk, hogy egy formakérdésben fennakadtunk és nem ereszkedtünk mindjárt egyezkedésbe.« [1] Az előadottak daczára a megegyezés az államadósságokra nézve nem tartozott a lehetetlenségek közé. A mi pedig fődolog, a későbbi törésnek indoka gyanánt e magatartást tekinteni csakugyan nem lehet. Erre vonatkozólag már maga azon mozzanat is nagy nyomatékkal bir, hogy az osztrák politikának, a hitelezők jogainak megvédését illetőleg olyanok voltak az előzményei, melyekből ily természetü következtetéseket levonni alig lehetett. Az a politika, mely a mult században kétszer csinált államtönköt, számtalan családot juttatva koldusbotra, bizonyára ilyen tekintetek által nem igen vezettette magát. Az egész olyan ürügy volt mint a többi, melyeknél már akkor könnyü volt átlátni a szitán.

De ha a dolog csakugyan komoly volt, akkor is a magyar politikusok nem vágták el teljesen ebben a kérdésben a megegyezés fonalát.

Maga Horváth Mihály [2] beösmeri Kossuthnak e kérdésre vonatkozó békülékeny magatartását, és ha rosszhiszemüség helyett a nemzet jóhiszemüséggel találkozik, az elvállalás minden esetre megtörténik. Ezen mindenki által ösmert tényállás daczára annál czifrább Salamon magatartása, ki a vissza-

[1] *Kónyi:* Deák beszédei, II. kötet 327. lap.

[2] Magyarország függetlenségi harcza 1848—1849-ben, I. kötet 94. lap. Genfi kiadás.

utasítással szemben vádként azt hozza fel, hogy hiszen az 1848-iki törvények által a nemzet jóval több terhet vállalt magára, így például a vasuthálózat kiépítését. Mintha az egyértelmű intézkedés lett volna: az országot elmaradottságából kirántani, anyagi és szellemi szinvonalát emelni, meg Ausztriáért vérzeni.

Nem lehet mást mondani, minthogy az osztrák czentralisták kifogása hangzik azon megrovásban,[1] hogy a 48-iki törvényhozás nem vette tekintetbe Ausztriát mint alkotmányos államot. Ez szó szerint megfelel Lustkandl kifogásának, mely szerint: »nem lehet az 1848-diki törvényeket érvényeseknek tekinteni, mert, ha Ferdinánd az örökös tartományokban elébb mint abszolut fejedelem intézkedett is, 1848. márczius 15-ike óta, miután a miniszteri tanács Ausztriában felállíttatott, a magyar törvények pedig ápril elején gyártattak, a fejedelem nem volt többé egyedüli képviselője és törvényhozó tényezője a többi országoknak«.[2]

Közbevetőleg mondva, Lustkandl jobban ösmerte az osztrák eseményeket mint Salamon, a mi pedig még magában nem volna baj. Hanem a baj ott kezdődik, mikor ezen nem-tudásból nemcsak helytelen, de igazságtalan következtetések vonatnak le. Lustkandl nem is beszél alkotmányról, csak minisztertanácsról, a mi igen lényeges különbség. Úgy is volt: még akkor Ferdinánd alkotmányt nem is adott Ausztriának. Maga Hartig[3] kiemeli, hogy azon kiáltványban, melyet Ferdinánd népeihez intézett, még az »alkotmány« kifejezés czélzatosan mellőztetetett, a mi azután később zavarokra adott alkalmat, melyek folytán Ferdinánd május havában Bécsből meg is szökött. Uj minisztérium alkottatott, de ez, mint már említém, mind a régi rendszer hiveiből állott.

Egy nem létező alkotmányra tekintettel lenni csakugyan nem lehetett, nem is szólva arról, hogy Deák Ferencz még 1861-ben is azt vitatta, hogy mi nem Ausztria népeivel szerződtünk, de az uralkodóházzal. A mint hogy az 1867-ik évi

[1] Budapesti Szemle, XXVII. kötet 219. lad.

[2] *Deák :* Adalék a magyar közjoghoz, 8. lap.

[3] Lásd Genesis, 155. lap.

XII-ik törvény sem képez szerződést az örököstartományokkal, hanem egyszerü törvény, olyan mint a többi, a mi azt jelenti, hogy egy harmadik tényező, a mint nem folyt be annak alkotásába, úgy nem folyhat be a megváltoztatásba sem. Közjogilag tehát az örököstartományokra tekintettel lenni nem lehetett. Hogy azonban e rideg közjogi felfogás mellett Kossuth a politikai összhang létrehozása szempontjából mit tett, arra mindjárt rá fogok térni.

Éppen így áll a dolog Salamon kritikájának alaposságát illetőleg a hadügyi kérdésre nézve. Ennek függőben hagyása hasonlóképpen vádpontként hozatik fel a magyar államférfiak ellen, a mint hogy még az 1867 : XII-ik törvényczikk is erre vonatkozólag csak általánosságokban mozog. A védrendszer később állapíttatott meg. De ennek alaptalanságát azonkivül bizonyítja az előbb idézett márczius 31-diki királyi leirat, melyben a rendezés a későbbi országgyülésre utaltatott. A nélkül, hogy Salamon zavaros és az osztrák katonai szervezet és politika dolgában a legnagyobb tájékozatlanságot eláruló nézeteinek elemzésébe és birálatába bocsátkoznám, mint a melyek a helyzet kiugrópontját úgy sem érintik, csak annyit kell felemlítenem, hogy ezen kérdést, a hadsereg közössége vagy különválasztása problemáját illetőleg nem szoros értelemben vett katonai szempontok voltak az udvari párt előtt mérvadók, hanem azon körülmény, hogy ők a hadsereget meg akarták tartani a hagyományos osztrák politika eszköze gyanánt, mint a reakczió fegyverét, a mely minőségében az tényleg szerepelt is. Ez volt a viszálynak Erisalmája, nem pedig az, hogy két hadügyminiszter működött. Salamon nem vesz tudomást arról, hogy ebben az irányban, éppen az összeütközések kikerülése végett, Ferdinánd császár egyebek között 1848. május 7-én egy kabinetiratot intézett Latour osztrák hadügyminiszterhez,[1] melyben neki világosan meghagyatik, hogy a hadsereg összes kormányzatában való összefüggés szempontjából a magyar csapatoknak alkalmazá-

[1] Lásd az egészet *Breit* százados jeles munkájában: Magyarország 1848—49-iki függetlenségi harczának katonai története, I. kötet 8-dik lap.

sára nézve tegye magát összeköttetésbe a magyar hadügyminiszterrel, mire nézve különben még István főherczeg nádorispán is kapott utasítást.

Ha tehát összeütközések származtak, ezek nem a versengés következtében jöttek létre, hanem igenis azért, hogy a kamarillának éppen Latour, a hadügyminiszter, volt egyik főeszköze. Deák [1] maga beszélte el Beustnak, hogy midőn Latournál az osztrák tábornokok kétszinü viselkedése miatt panaszt emeltek, ez azt felelte: »töröljék el az urak az 1848-iki törvényeket és azonnal rendbe jön minden«.

Ennek a kétszinü viselkedésnek az udvari kamarilla volt oka, a mi oly módon jelentkezett, hogy a hadsereg tisztikarát folytonosan a legválságosabb helyzetbe hozta, azon ellentétes parancsok miatt, melyekben a magyar és osztrák részről részesült, mindegyik esetben a legfőbb hadur czége alatt.

Erre vonatkozólag a szabadságharcz ötletéből a maga helyén többet fogok mondani. Itt csak két tényleges mozzanatot akarok felemlíteni, mely már maga elégséges Salamon eljárását kellő világításba helyezni.

A közös hadseregnek egyik legkiválóbb és ösmertebb tábornoka, ki 1848-ban szintén ellenünk harczolt, egy alkalommal, még pedig nagyobb társaságban, következőképpen ecsetelte a tisztikar akkori helyzetét. Szerinte őt csak azon véletlen mentette meg az akasztófától, hogy nem magyar ezredben szolgált. Mert ha ott szolgált volna, ő is leteszi az esküt az alkotmányra mint többi bajtársai, és mint azok, ő is harczolt volna érette, miután az esküt azért teszik le, hogy megtartsák, nem pedig hogy megszegjék.

Damjanich, Pöltenberg legjobb barátai közé tartoztak. Pöltenberg egy alkalommal jelentkezett az osztrák hadügyminiszternél, Latournál, mondván, hogy nem tudja mint cselekedjék. A magyarok a ráczokról mondják azt, hogy rebellisek, viszont ezek megfordítva beszélnek. Latour válasza az volt, hogy a kapitány magyar huszárezredben szolgál, a magyar hadügyminiszter parancsai alá tartozik, végezze el a dolgot

[1] E beszélgetés a Budapesti Szemle egy előbbi folyamában meg is jelent.

vele. Pöltenberg a szerint cselekedett, ment a kötelesség utján, mely a vérpadra vitte.

Egy másik osztrák tábornok, ki ujabban igen becses munkát írt az első osztrák dzsidásezrednek a szabadságharcz alatti működéséről, melyben igen vonzó modorban ösmerteti meg ezt velünk, így adja elő azon *hihetetlen körülmények* magyarázatát, a melynek folytán a világhirü magyar huszár bajtársával, a lengyel dzsidással, viaskodni volt kénytelen.[1] Rémületes volt a zavar, mely akkor Magyarországon uralkodott. A magyar katona, mikor azt látta, hogy a hadügy élén egy császári tábornok, Mészáros, a csapatok élén meg egy másik tábornok, Móga állott, míg Jellachich állásától fejedelmi parancsra megfosztatott, méltán hihette, hogy a jog terén áll és legfőbb hadurának engedelmeskedik. Legfelsőbb helyen a gyengeség, az örökös paktálás, a félelem a dolgokat igazi nevükön nevezni, hozzá Kossuth ragyogó ékesszólása, a Bécsből jövő és egymásnak folytonosan ellentmondó rendeletek a fogalmak zavarát oly fokra csigázták, hogy a derék és gyönyörü császári magyar ezredek jóhiszemüleg a felkeléshez csatlakoztak és mikor végre meglátták az örvényt, akkor már becsülettel a visszatérés lehetetlen volt.

Még egy más dologgal is előhozakodik Salamon,[2] melyet az 1848-iki törvények alkalmazásának rubrikája alá soroz. Ez nemcsak az ő találmánya, hanem a magyar publiczistika egy részének állandó vádja volt, különösen Kossuth ellen,[3] mely vád az európai eseményeket illető teljes tudatlanságot és tájékozatlanságot árulja el. E vád az olaszok elleni segély megtagadására vonatkozik. Ezen állítólagos megtagadás úgy állíttatik oda, mint az Ausztriával való törés egyik indoka. Az egész ügy előadása a későbbiekre tartozik. Itt elég annyit megemlíteni, hogy az egész segélykérés nem volt komoly. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy az osztrák kormány

[1] General der Cavallerie *Fischer von Wellenborn:* Regiment Graf Civalart Uhlanen in den Jahren 1848—1849. 27. lap.

[2] Lásd Budapesti Szemle XXVII. kötet 232. lap.

[3] Lásd egyebek között *Kovács* Lajos: Széchenyi István közéletének három utolsó éve, II. kötet XI. fejezet.

ugyanakkor, mikor az országgyüléstől a segélyt kérte, Lombardiát az olaszoknak oda ajánlotta. Ebből a czélból egy osztrák diplomata, Hummelauer, Londonba küldetett, az akkori külügyminiszterhez, Palmerstonhoz, hogy az egészet közvetítse.[1]

A keresztülvitelnek Radetzky állotta utját, ki a császári parancsnak nem engedelmeskedett, az olaszokat két véres csatában megverte és Lombardiát visszafoglalta. Ekkor tette Schwarzenberg Felix[2] azon szenzaczionális kijelentést, hogy Ausztriát tábornokainak engedetlensége menti meg. Ennek következtében az olasz segély kérdése különben is tárgytalanná vált. Olyannyira, hogy két jól informált államférfi, Hartig[3] és Ficquelmont,[4] a kik mind a ketten Kossuth és a magyar nemzet állítólagos egész bünlajstromát felsorolták, az olasz segély megtagadásáról egy árva szót sem szólnak.

Hogy az egész segélykérés mennyire nem volt komoly, bizonyítja azon körülmény, mely a maga során bővebben ki fog fejtetni, hogy, a mint az olaszokat leverték, azonnal a kamarilla le is vetette álarczát és oly követelésekkel állott elő, melyek nemcsak az ország jogainak feladását, de megbecstelenítését is jelentették. Éppen úgy tévesnek kell azon felfogást is minősítenem, melynek Horváth kifejezést ad, mintha a közös ügyek elintézésének keresztülvitele, vagy, mint Széchenyi magát kifejezte, a pragmatika szankczió ujból való meghatározása az állapoton segített volna. Ezt a körülményt ebben az értelemben az 1848-iki törvények alkotásával összeköttetésbe hozni nem lehet, éppen úgy nem, mint ama másikat sem, hogy e törvények meghozatala azonnal feltárta a veszélyeket, melyek belőlök támadtak, mint a hogy az az 1861. julius 21-diki leiratban felemlíttetett.

Erre vonatkozólag válaszolta Deák Ferencz[5] II-ik fel-

[1] *Reuchlin:* Geschichte Italiens, VI. kötet 171. lap. — *Hübner:* Ein Jahr meines Lebens, 147. lap. — *Metternich:* Nachgelassene Papiere, VIII. kötet 428. lap. — *Helfert:* Die Thronbesteigung des Kaisers Franz Josef, 12. lap.

[2] *Helfert,* u. ott 14. lap.

[3] Genesis der Revolution in Österreich.

[4] Lord Palmerston, England und der Continent.

[5] *Kónyi,* idézett munka, III. kötet 168. lap.

iratában a következőket: »A mi pedig a legmagasabb királyi leiratban megemlített rázkódásokat illeti, engedje Felséged tisztelettel megjegyeznünk, hogy azokat nem az 1848-diki törvények okozták, hanem azon törvényeknek meg nem tartása és azon akadályok, melyek a törvényeknek teljes végrehajtását gátolták. Mi módon alakultak azon akadályok, azt, nem akarván a mult idők fájdalmas emlékeit ujra felidézni, Felséged iránti tiszteletből elhallgatjuk.«

Az így elhallgatott dologra nézve világot vet különben szintén Deáknak egy másik nyilatkozata, egy Beust miniszterrel folytatott beszélgetése alkalmából.[1] Ez felhozta neki az 1848-iki törvényekben rejlő veszélyeket. Erre Deák lényegileg ezt felelte. Határozottan kijelentette, hogy nem a törvények szülték a veszélyeket, hanem azoknak ármányai, a kik e törvények által elvesztették illetéktelen befolyásukat kormányunkra és ezt a befolyást vissza akarták nyerni. Állításának hiteléül több rendbeli példát hozott fel. A magyar minisztérium ki volt nevezve, midőn az utolsó napon, miniszteri ellenjegyzés nélkül, Jellachichot horvát bánná tették meg, kinek magyarellenes érzelmei ismeretesek voltak. A magyar kormány mindennek daczára megkezdette vele a tárgyalásokat a horvátok kibékítése tárgyában. De ő megvetéssel utasította vissza a jóakaratu felhivást. Batthyányval együtt ketten panaszt emeltek Latour osztrák hadügyminiszternél, ki gúnyosan azt felelte: »töröljék el a magyarok az 1848-iki törvényeket, mindjárt rendet fognak csinálni«. Wessenberg, az osztrák miniszterelnök, elmondotta, hogy két kormány van: »egyik a nyilvános, melynek ő is tagja, másik a titkos, az úgynevezett kamarilla«. Később azután kézre került levelek megállapították, hogy honnan szíttatott a belviszály tüze. Ezekből kisült, hogy a legmagasabb helyekig nyultak vissza a reakczio szálai. Deák olyannak ösmerte az akkori helyzetet, melyről kompromisszió nélkül nyilvánosan beszélni nem is lehet.

Csengery Antal[2] volt az, ki a szeg fejére ütött következő szavaiban, melyeket az akadémiában Deákot elparentálva

[1] *Kónyi*, idézett munka, IV. kötet 146. lap.

[2] Deák Ferencz emlékezete, 71. lap.

mondott: »Tévednek azok, a kik úgy vélik, hogy a reakczió, mely hazánk nem-magyar ajku népességét lázította fel, majd támadó háborut viselt hazánk ellen, csak azon okból tette mindazt, mert az 1848-iki törvényhozás nem intézkedett azon közös ügyekről, a melyek hazánk és a közös uralkodó többi országai között idők folytában kifejlődtek.

»Az 1848-iki törvényhozók mind a törvényekben, mind később hozott határozatukban elösmerték, hogy ilyen közös ügyek léteznek. Nem voltak ugyan kifejtve és körülirva a közös ügyek, de már a márcziusi napokban kimondotta az országgyülés, hogy szükségesnek látja azon ügyek költségeinek fedezésére addig is, míg a jövő országgyülés azok iránt határozni fog, utólagos kiegyenlítés fenntartása mellett, bizonyos összegeket megajánlani. Ezt azután is ünnepélyes határozatokban többszörösen kijelentették a nemzet képviselői és erről az egyetértés, barátság és rokonszenv kifejezése mellett küldöttség által is kivánták értesíteni az osztrák alkotmányozó országgyülést, hogy mindazon érdektalálkozásokat, a melyek Magyarország és Ausztria között fennforognak, szivesen készek az alkotmány, igazság és méltányosság alapján kiegyenlíteni. Mindezen nyilatkozatok daczára folyt a háboru, folyt azon hatalom és befolyás visszaszerzése czéljából, melyet a bécsi központi kormányközegek hazánkban számos törvény ellen gyakoroltak. Minthogy e hatalom és befolyás gyakorlását az 1848-diki törvények lehetetlenné tették, azért intéztetett kezdetben a támadás főleg azon törvények ellen. Utóbb azonban már e törvények és intézmények megsemmisítése sem tartatott elégnek és Magyarország alkotmányos önállásának teljes megszüntetése és az osztrák tartományokkal való egybeolvasztása volt a kitűzött és nyiltan bevallott törekvés.

»E törekvés ellenében tehát nemcsak alkotmányáért, de egész lételéért küzdött a nemzet és ennek a ténynek megállítása adja kezünkbe a fonalat, hogy a szofizmák tömkelegéből, melyet publiczistai értelmetlenség hordott össze, kibontakozhassunk.«

A kérdés ma ebben az irányban olyannyira tisztában van, hogy komoly vitáról szó sem lehet. A legilletékesebb osztrák irók munkáiból meg lehet állapítani, hogy nem Kossuth

és nem az 1848-iki törvények okozták az összeütközést. Maga Helfert[1] kénytelen beösmerni, hogy az udvar nem megoldani, de kettévágni akarta a magyar kérdés csomóját. A reakcziónak nemcsak Jósika és Szécsen,[2] de még Windischgrätz is nagyon magyar érzelmü volt,[3] a miért azután menesztetett is.

A dolog ellenkezőleg áll. Az 1848-diki törvények és Kossuth szereplése méltatásánál tovább kell mennünk és a hazánk és Ausztria közötti viszony alakulását kell szemügyre vennünk éppen e törvények és a későbbi események alapján.

Az Ausztriával való viszonyt tekintik Kossuth működése Achillesz-sarkának. Politikájának ezen része ellen folynak a legerősebb támadások. Egyszerüen azért, mert úgy tartják, hogy viselkedésének feltétlenül a két állam közötti kapcsolat szétszakítására kellett vezetni.

Ezen az állásponton volt az érdemes Hartig[4] is. Ez azért bir különös fontossággal, mert ő, a ki munkáját 1851-ben, tehát a legsötétebb reakczió korszakában írta, ellentétben Bach és a többi osztrák kormányemberekkel azt vitatta, hogy az 1848-iki törvények alaki jogszerüségéhez kétség nem férhet. De erősen állítgatta, hogy igenis végrehajtásukban a korona egysége és a pragmatika szankczió által létrejött kötelékkel ellentétben állanak. Habár ennél a kérdésnél annak a jogi véleménynek adott is kifejezést, hogy az 1848-iki törvényt nem a pragmatika szankczió alapján kell magyarázni.

Ezen felfogását azzal indokolja, hogy a pragmatika szankczió a 48-diki törvényekben nem említtetik, csak is az előbeszédben történik rá hivatkozás. Lényegében ugyanaz az okoskodás, melynek az 1861-iki országgyülésen egy akkori tehetséges követ, Révész Imre, kifejezést adott, a ki szintén azzal érvelt a pragmatika szankczió ellen, hogy ezen kifejezést a mi Corpus Jurisunk nem ösmeri.

Különben ezt csak közbevetőleg említettem. Szavaimnak súlypontja a 48-iki törvények hatására és Kossuth eljá-

[1] Die Thronbesteigung des Kaisers Franz Josef, 74. lap.

[2] *Hübner:* Ein Jahr meines Lebens, 325. lap.

[3] *Helfert:* Der ungarische Winterfeldzug, II. kötet 420. lap.

[4] Genesis, 300. lap.

rásának elemzésére vonatkozik, a mire nézve a következők birnak fontossággal. Első sorban ki kell mondani, hogy Kossuth döntő és alapvető tényező volt arra nézve, hogy az ország és Ausztria ügye abból a zsákutczából, a melybe jutott, kiszabadulhasson és előttök az egészséges politikai megoldások tág területe nyiljék meg. Az ügyeknek egy igazán holt pontra való érkezése idézte fel nálunk, főleg a negyvenes években, az ellentéteknek oly mérvü kiélesedését, mely az összeütközést kikerülhetlenné tette, míg Ausztriára nézve nem maradt más hátra mint a lélek teljes elhalása. A vizözön előtti osztrák rendszerre nézve bizonyítékra nincsen szükség, a magyarra nézve, mint klasszikus tanukra, elég ismételve utalni arra, hogy nemcsak Széchenyi a »Politikai programm-töredékek«-ben, de még Metternich[1] is hangsúlyozta, hogy hazánk 1844-ben a forradalom előcsarnokában áll, mert a régi rendszer kiapadt, az uj még nem léphetett életbe.

Ezen katasztrófának vette elejét az 1848-diki reform. De midőn Kossuth és az 1848-iki törvényhozók politikájáról és intencziójukról szólunk, számukra méltatás helyett jóval többet lehet követelni.

Ficquelmont[2] előbb idézett munkájában arról beszél, hogy a magyarok alkotmányos ösmereteiket és tapasztalataikat oly módon hasznosíthatták volna, hogy egy közös birodalmi parlamentbe belépve, annak megszilárdulásához hozzájárultak volna. Természetesen így a dolog nem mehetett végbe, de ment és történt más alapon. Tény ugyanis az, hogy úgy Kossuth, mint az 1848-diki kormány és törvényhozás hazánk viszonyait az uralkodóházhoz és az örököstartományokhoz, valamint ezek közjogi rendjét egészségesebb alapokra akarták fektetni. Véget akartak vetni annak a több században keresztül tartó egészségtelen állapotnak, mely az uralkodóházat és népeit a Lajthán túl csak gépies módon enyvezte egymáshoz, úgy hogy az első forró nap felolvaszthatta, valamint a vihar összetörhette.

Véget akartak vetni ama sanyaru helyzetnek, mely

[1] Nachgelassene Papiere, VII. kötet 51. lap.

[2] Lord Palmerston, England und der Continent, 30. lap.

Lustkandl[1] szerint Ausztria népeit oda juttatta, hogy a kormányzatnak nem részei, hanem tárgyai voltak.

Egy szóval Ausztriát, csak úgy mint magunkat, a teljes önkormányzat jótéteményeiben kivánták részesíteni, mi a szerves államformák egyik lényeges alkatelemét teszi és így a gépezetbe lelket, életet kivántak önteni. Mielőtt e törekvéseket, habár csak dióhéjba szorítva is, ösmertetném, rá kell mutatnom arra a jelentős mozzanatra, hogy már ama válságos idők közepette a vezető, alkotó erő az egész monarkhiára nézve tőlünk került ki.

A dolog rendkivüli fontosságát nem kell magyaráznom annak megállapitására nézve, hogy a monarkhia súlypontja természetszerüleg hol fekszik. Tudvalevő, hogy Savoyai Eugénnek és Gentznek is, a ki, mint már emlitém, Metternich bizalmasa volt, az volt a nézete, hogy e súlypontot Budára kell helyezni. Földrajzilag nem is lehetett erre nézve kétség, miután hazánk, összefüggő, tömör területével, az egész monarkhiának gerinczét, tengelyét képezi. Éppen úgy nem katonai szempontból, hiszen a XVIII. és XIX-dik .század harczaiban ez volt a nagy tartály, honnan a sereg harczedzett elemei kikerültek. Politikailag is így festett a helyzet. A mint az 1867-iki évben a monarkhia ujjáalakitását czélzó osztrák programm teljes fiaszkót vallott és a Deákét kellett elfogadni, úgy állott a dolog 1848-ban a kezdeményezést és minden valószinüség szerint a végleges rendezést illetőleg is, ha ennek folyamata lelkiösmeretlenül meg nem zavartatik.

E törekvésekre nézve különösen hangsúlyozni kell, hogy, a mint nálunk az alkotmány átalakitásánál a történeti nyomokon indultak, úgy állott a dolog az Ausztriához való viszony szempontjából is. Úgy vélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy, midőn Kossuth hazánk összeköttetését az örököstartományokkal elmélkedésének tárgyává tette, bizonyára figyelmét megragadta a Corpus Juris törvényei között II. Ferdinánd hitlevele 12-ik pontjának tartalma, mely ekként hangzik: »Quod confoederationes cum Regno Bohemiae et aliis vicinis provinciis in suo vigore permaneant, Sua Majestas observabit et per alios observari faciet.« (Ő Felsége a Csehország-

[1] Österreichisches Staatswörterbuch, I. kötet. Centralstellen.

gal és a szomszéd tartományokkal kötött frigyet megtartja és másokkal is megtartatja.) Bizonyára eszébe jutott, mint ennek előzménye, Mátyás főherczeg aegise alatt Bocskay, Illésházy, az osztrák Tschernembl, a morva Zierotin közös akcziója, mikor a szövetséges osztrák és magyar sereg Prága előtt megjelent, hogy II. Rudolf eszelős önkényuralmának véget vessen és az elrabolt magyar koronát visszahozza, mely esemény folyamatát e munka első kötetében ecseteltem.[1]

Ezen szövetség a kölcsönös szabadság biztosítására köttetett, a császári hatalom túlkapásai ellen. Ezt a fonalat később Bethlen Gábor is felvette a beszterczebányai országgyülésen, csakhogy kora halála a befejezést megakadályozta.

Élt e hagyomány a pragmatika szankczió megkötésénél is. Az országgyülés a szerződést Ausztria népével is meg akarta kötni, de III. Károly azzal ütötte el a dolgot, hogy miután az örököstartományokat absolut hatalmánál fogva ő képviseli, az ő szava azokat is kötelezi.

A magyar nemzet és Ausztria népei közötti solidaritás érzete volt az, mely Kossuth márczius 3-iki nagy beszédét áthatotta. Azon beszéd volt az, mely úgy hazánkban, mint Ausztriában az uj világrend beköszöntője lett. A mint hogy erre vonatkozólag a bécsi népnek úgy a márcziusi mint októberi magatartása minden kétséget kizár.

Legyen szabad itt még a szolidaritás kérdésére nézve annyit elmondani, hogy midőn 1848 szeptemberében a reakczió mind merészebben ütötte fel fejét, az alvidéken dúlt a lázadás és Jellachich zsebrákjaival be is tört, Kossuth a magyar országgyülésen indítványt tett, hogy a bécsi Reichsrathhoz egy küldöttség menesztessék. Ennek a küldöttségnek ki kellett volna jelentenie, hogy készek vagyunk esetleges viszályainkat velök békés uton elintézni, a mint kikérjük támogatásukat az önkényuralom ellen is. Ez indítvány egyhangulag elfogadtatott és 12 képviselő, közöttök Eötvös, Deák, Szemere és négy főrend, elindultak reménytelen útjokra, mely tényleg a sisyphusi munkák sikertelenségével járt.

Járt pedig azért, mert a bécsi Reichsrath, Bachnak és

[1] Lásd Régi Magyarország.

a reakcziónak sugallatára, a magyar országgyülés küldöttségét nem fogadta. A többség nem hajtott a derék prágai könyvkereskedő, Borrosch beszédére, a ki azt mondta, hogy a magyarok azért jönnek, hogy a szabadságnak utat nyissanak. A világszellem az, mely az ő képökben a Reichsrath kapuin zörget és ha bebocsáttatást nem nyer, az események Ausztria felett a napirendre fognak térni.

A bécsi Löhner figyelmeztette az elvakultakat, hogyha a magyar, királyi eskü által szentesített, törvényeken az ármány és erőszak keresztülgázol, mi biztosítékkal fognak birni azok, melyeket ők hoznak? »Ti szlávok, szólt mennydörögve hozzájok, azt mondjátok, hogy ti tartjátok fenn a birodalmat. Mutassátok meg, hogy szavaitok nem hiu kérkedés számba jönnek. Mert ha Magyarország egyszer elbukik, akkor késő lesz a *győzelmes szoldáteszkát* feltartóztatni. És a történet oda fogja nektek harsogni, hogy megengedtétek egy testvérnemzet lemészárlását és tinektek is a rabszolgaság lesz közös sorsotok.« Intő szózata, melynek minden betüje teljesült, elhangzott. A magyar ajánlat visszautasíttatott és a polgárháboru megkezdődött.[1]

Ajánlom mindenkinek, a ki e szerény sorokat olvassa, hogyha magának megfelelő véleményt akar alkotni az események hordereje és a vezető egyének viselkedését illetőleg, hogy gondolkozzék a felett, mi történt volna akkor, ha a magyar nemzet békejobbja vissza nem utasíttatik és a reakczió istentelen támadása elmarad.

Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy hazánk az 1848-diki minisztérium, vagyis Deák, Kossuth, Eötvös, Széchenyi vezérlete alatt boldog lehetett volna. De érdemes a kibékülés eshetőségeinek figyelembevételét Ausztria és a monarkhia nemzetközi helyzetére is kiterjeszteni. Nem bocsátkozom hosszu fejtegetésekbe, csak néhány rövid jelszót dobok oda: úgy vélem ezek is elégségesek a közvélemény gondolkodásának irányítására.

Erre vonatkozólag nem lehet figyelmen kivül hagyni

[1] Lásd ez ülésnek leirását *Springer:* Geschichte Oesterreichs, II. kötet 512. lap.

ama mozzanatot, hogy a mi Ausztria alakulását illeti, oly heterogen elemek, mint Metternich, Wesselényi, Szécsen Antal, Eötvös József és a 48-as évek egy kitünő osztrák publiczistája, dr. Fischhof teljesen egy nézeten voltak és Ausztria federális szervezését látták szükségesnek. Nagyon szépen formulázta e tételt Fischhof[1] egy munkájában, melyben azt mondotta, hogy Ausztria egy monarkhikus Svájcz, mint ez egy köztársasági Ausztria, vagyis hogy a különféle néptörzseknek a szabadság védpaizsa alatt kell egyesülniök, széles önkormányzati vagy szövetségi alapon.

De ha ettől egészen el is tekintünk, a mi végre magának Ausztriának belügye, és maradunk tisztán csak annál a thémánál, t. i. a viszonyok békés fejlődésének méltatásánál: úgy nem igen lehet a legkisebb kétség az iránt, hogy magának Ausztriának még 1848-ban keresztülvitt alkotmányos berendezése és annak megszakítás nélküli fenntartása is kiegyenlíthette volna az ellentéteket, melyek németek és szlávok, federalis és czentralista irányzatok között támadtak. Igaz, és tagadni nem lehet, hogy az ellentétek már elébb is léteztek és Ausztria parlamentáris élete ez években is azokat feltüntette, kifejezésre juttatta. De a mi ez ellentéteket már akkor kiélesítette, egyrészt a hagyományos »*divide et impera*« elv, valamint a bekövetkező udvari reakczió volt, mely különösen a szláv elemre támaszkodott. Ennek a mételynek be nem oltása nagyon, de nagyon megkönnyítette volna az átalakulás szerves folyamatának háborítatlan befolyását.

A hogy a dolgok akkor állottak, még az sem tartozott a lehetetlenségek közé, hogy a Reichsrath alkotmánykészítő bizottsága Eötvös és Deák tanácsával élhessen, éppen úgy, mint a hogy az 1839-iki országgyülés által kiküldött büntetőjogi bizottság ezt Mittermaierrel cselekedte. Ki tudja, talán az ő fellépésök elejét vehette volna ama torzsalkodásnak, mely igen gyakran a közvetítés hiányából származik s mely közvetítést Bismarck oly találóan a »*becsületes alkusz*« szerepköréhez tartozónak tekintette.

A mi azonban kétségtelen, az azon kedvező fordulat,

[1] Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes, 89. lap.

mely a monarkhia békés ujjáalakításának folytán annak nemzetközi helyzetében létrejött volna. Maga azon tény, hogy e monarkhia, mely a reakczió vértje és pallosa volt, egyszerre a szabadelvü intézmények mintaállamává vált, óriásilag emelte volna ennek európai állását, és rokonszenvet keltett volna ott, a hol csak gyűlölet honolt. Bekövetkezett volna-e akkor az olasz és német egység keresztülvitele, mely Cavour és Bismarck nevéhez fűződik, meddő kérdés, melynek eldöntése gyakorlati értékkel azért nem bir, mert ama történeti erők, melyek e művet alkották, elébb-utóbb utat törtek volna magoknak. De ha ezt be is ösmerem, viszont azt sem lehet tagadásba venni, hogy a monarkhia nemzetközi mint belpolitikai helyzete szükség szerint végleges alakulásában más irányokat vesz, mint sem vett ama katasztrófa következtében, melyet az önkényuralom felidézett. Minden esetre az európai nagy kérdések megoldásába másképpen folyt volna be, mint a hogy az tényleg megtörtént, a mikor is a reakczió győzelmének tetőpontján teljesen izoláltan állott.[1]

Ennek következtében meg kell a történeti elbirálásnak állapítani, hogy a monarkhia egyik legválságosabb pillanatában, mikor a végzet számára felvetette a *lét vagy nem lét kérdését,* a magyar nemzet és választottjai a feladat magaslatán állottak és képesek voltak nemcsak hazánkra, de az úgynevezett birodalomra is a legüdvösebb befolyást gyakorolni.

A gondviselés és Ausztria hagyományos szerencséje megadták a kedvező alkalmat és embereket, hogy a boldogság utjai előtte megnyiljanak. Azonban mégis másképpen történt. Az uralkodóház nem Kossuth és Deák, hanem egy lelkiösmeretlen, erőszakos kéjencz, Schwarzenberg, egy agyvelőlágyulásban sinlődő, bürokrata Stadion, valamint egy minden szennyes munkára vállalkozó kapaszkodoncz, Bachnak tanácsára hallgatott. A balsors, a végzet sötét hatalmai betörtek a határon és a monarkhia utjait ellepték. *Fata viam inveniunt.*

[1] *Friedjung:* Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, I. kötet 12. lap.

BETŰRENDES TÁRGYMUTATÓ.

Aberdeen 107
Abiron 74
Acsádi 177, 193
Addison 38
Adria 251, 274, 333
Aeschines 80
Agricola 240
Aischylos 79
Akhillesz 376
Albrecht főherczeg 506
Alföld 206
Alkibiades 80
Allgemeine Zeitung 175
Amerika 180, 248, 263, 322, 404, 413, 415, 419
Andrássy 46, 152, 241, 257, 407, 451, 460, 471, 476, 497, 556
Anglia 30, 33, 35, 36, 37, 38, 41, 50, 58, 59, 60, 63, 66, 73, 77, 92, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 117, 118, 120, 122, 129, 130, 141, 158, 170, 173, 174, 181, 189, 225, 227, 234, 248, 263, 322, 323, 328, 343, 408, 413, 420, 491, 551, 553
Angoulême herczegnő 515
Antonius 64
Apponyi 146, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 167, 288, 306, 317, 358, 360, 361, 388, 394, 399, 451, 452, 461, 464, 468, 470, 471, 476, 481, 500, 501 566
Areopág 79
Aristides 80, 81
Aristoteles 71, 76, 79, 171
Árpád 268
Árpádház 121
Árpádok 558
Assyria 72
Athén 57, 79, 80, 81, 82, 189
Athos 268
Attila 206
Auersperg 160
Augsburg 43
Ausztria 8, 35, 39, 58, 121, 129, 158, 184, 194, 207, 256, 257, 267, 274, 304, 305, 307, 323, 329, 333, 334, 335, 336, 338, 344, 345, 348, 349, 372, 387, 388, 393, 399, 433, 435, 438, 464, 467, 488, 489, 490, 512, 525, 527, 531, 533, 536, 541, 563, 565, 568, 571, 572, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581
d'Azeglio 484
Azovi tenger 268

Babarczy 451, 452, 454, 468, 473, 476, 514
Babylon 72

Bach 269, 435, 504, 505, 537, 541, 565, 575, 578, 581
Bach-kormány 132
Bach-korszak 227
Bach-rendszer 152, 266
Baco, Verulami 231
Badics 24, 192, 202, 212
Bagehot 39, 120, 555, 557, 558
Bähr 193
Bajza 121, 124, 131, 134, 184, 192, 195, 202, 211, 212, 213, 217, 265, 385, 386
Bakony 236
Balaton 268, 518
Balbo 484
Balla 396, 411, 537
Ballagi 20, 306, 343, 356, 378
Balogh 46, 124, 497, 498
Barante 41
Baranya 464
Barbarossa 262
Barère 97, 414
Barkóczy 152
Bartal 523, 556
Bastille 509
Báthory 121
Batthyány József 298
Batthyány Kázmér 241, 288, 340, 348, 392, 396, 450
Batthyány Lajos 150, 220, 221, 222, 223, 224, 241, 288, 298, 299, 337, 338, 379, 382, 392, 394, 396, 406, 435, 450, 457, 460, 470, 471, 479, 502, 508, 510, 511, 517, 518, 522, 523, 532, 533, 535, 540, 562, 566, 573
Batthyány Lajosné 341
Baumgarten 168
Bebek 559
Bécs 154, 159, 164, 213, 224, 269, 338, 357, 394, 413, 424, 433, 454, 472, 487, 495, 500, 502, 504, 505, 508, 509, 512, 513, 517, 521, 524, 526, 534, 540, 562, 568, 571
Bedekovich 281, 295
Beer 306, 342
Bem 436
Benedek 481
Bentham 65, 96, 175, 176, 231, 320
Beöthy Ödön 237, 243, 286, 290 297, 298, 299, 302, 340, 370, 396, 410, 450, 474
Bereg m. 473, 474
Bergasse 95
Bernáth 470
Berndt 345
Berzsenyi 31
Beszterczebánya 301
Bethlen Gábor 211, 298, 411, 578
Beust 570, 573
Bezerédj 46, 249, 396
Bihar m. 47, 237, 239, 249, 284, 377, 396, 463, 474
Bismarck 8, 59, 107, 136, 147, 187, 227, 237, 320, 410, 412, 415, 424, 426, 427, 433, 434, 580, 581
Blackstone 48
Blanc, Louis 35, 42, 183, 185, 189
Blanqui 321
Bloch 100
Block 167
Bluntschli 62, 76, 126, 177, 193
Bocskay 411, 538
Bonald 126
Bónis 451, 497
Borgia, VI. Sándor pápa 29
Borrosch 579
Börne 174
Borsod m. 47, 235, 249, 284
Bourbonok 31, 35, 41, 94, 98, 157, 260, 482, 490, 492, 515
Bowring 18
Breit 569
Bretagne 261
Bright 77
Brittania 206
Brougham 38, 91, 97, 108, 126, 170, 171, 172, 415, 420
Brutus 28

Bryce 56, 544
Buccari 538
Bucher 107
Buckle 186
Buffon 47, 136
Buda 25
Budapest 46
Budapesti Szemle 173
Budavára 431, 531, 577
Bulwer 37, 59
Burg 157
Burke 48, 102, 126, 170
Byzancz 86

Cabantous-Liégeois 101
Caesar 37, 64, 86, 91, 117, 417
Calderon 259
Calvin 185
Canning 38, 59, 115, 415
Capitolium 90
Carlyle 61, 100, 187
Carnot 409
Carrel 42, 184
Cassius 28, 417
Castlereagh 415
Catilina 37, 211
Cato 413, 520
Cavour 410, 412, 484, 485, 581
Charibdis 386
Charte 177
Chatham 211
Chateaubriand 41, 48, 93, 126, 127, 167
Cherbuliez 175, 176, 177
Cicero 37, 56, 57, 84, 171, 419
Clay 415
Cobden 408, 413
Code Napoleon 231
Colonna 61
Comité de Salut public 89
Conciergerie 89
Constant Benjamin 31, 41, 175, 177, 178, 179, 180
Constituante 88, 168, 450
Convention 88
Cook 105
Cordeliers 61
Coriolan 211
Cornelius Nepos 80, 81, 82
Cousin 175
Couthon 92
Cox 35, 67
Cremutius Cordus 28
Csányi 235, 236, 253, 511
Csehország 148, 159, 268, 481, 484, 577
Csenger 252
Csengery 46, 132, 136, 143, 144, 152, 174, 175, 190, 223, 227, 234, 238, 239, 241, 243, 320, 330, 379, 399, 404, 410, 417, 418, 424, 457, 459, 556, 573
Csepel 252
Csernovics 240
Csiga 210
Csongrád m. 396
Curtius 79, 80, 82, 259
Cziráky 277, 356, 524

Dahlmann 195, 197
Dalberg 290
Dalmáczia 271, 273, 279
Damjanics 423, 570
Damon 211
Dante 106, 259
Danton 19, 88, 89, 94, 97, 139, 409
Dáthan 74
Daudet 414
Dávid 77
Deák Antal 383
Deák Farkas 132
Deák Ferencz 7, 8, 9, 14, 17, 20, 25, 27, 32, 44, 59, 64, 124, 134, 142, 151, 155, 161, 163, 164, 165, 168, 176, 183, 190, 191, 198, 203, 204, 210, 223, 224, 228, 229, 231, 236, 241, 243, 249, 252, 253, 284, 285, 290, 292, 338, 340, 343, 345, 346, 347, 362, 364, 370, 375, 380, 381, 383, 387, 388, 389, 395, 408, 409, 410, 412, 418,

422, 424, 429, 430, 436, 437, 439, 450, 455, 488, 522, 523, 529, 531, 532, 534, 535, 536, 541, 542, 543, 556, 561, 565, 567, 568, 570, 572, 573, 577, 578, 579, 580, 581
Debreczen 428, 431
De Gerando 267, 280, 349
Degré Alajos 30, 287, 365, 383, 384
Demosthenes 80, 82, 116, 259. 409, 414, 419
Derby 67
Deregnyői 390
Desmoulins Camille 28, 139
Dessewffy Aurél 11, 15. 18, 20, 22, 26, 30, 34, 132, 133, 136, 138, 139, 140. 141, 142. 143, 144, 145, 146, 151, 163, 173, 225, 233, 299, 319, 335, 351, 418, 420
Dessewffy Emil 15, 42, 133, 148, 162, 164, 247, 288, 333, 338. 341, 360, 366, 378, 447, 451, 500
Dessewffy József 29. 133
Dessewffy Marczel 133
Deutscher Bund 565
Dicey 119, 546, 553, 554, 557
Disraeli 38. 66, 67, 106, 107, 110, 115, 117, 118. 119, 226, 420 551, 553
Döbrentey 212
Dobzse László 531
Don 206
Don Quixote 520
Dózsa György 121
Drako 80
Dráva 278, 295
Dugonics 268
Dühring 321, 325
Dumas 43
Duna 206, 476
Dunagőzhajózás 318
Duvergier de Hauranne 31, 41, 88, 95, 97, 100, 490
Duschek 421, 422
Dzsingiszkhán 406

Ecsegi 512
Edinburgh 173
Edinburgh Review 135, 172, 174
Egyesült-Államok 120
Egyiptom 72, 75
Eichhoff 306
Eichhorn 197
Éjszaki tenger 168
Elba 180
Eldorado 324
Eötvös József br. 10, 14, 18, 20, 22, 46, 134, 150. 152, 160, 161, 173, 175, 181, 192, 198, 217, 224, 225, 226, 227, 228. 229, 230, 232, 241, 243, 245, 256, 257, 260, 274, 288, 292, 299, 309, 369, 379, 382, 392, 396, 422, 450, 508, 523, 534, 535, 536, 557, 559, 578, 579, 580
Erbach 417
Erdély 274, 278, 305, 353, 514, 516, 547, 549
Erdődy 274, 292
Esterházy 220, 534, 535
États Généraux 88
Etele 264
Eudoxia 211
Európa 37, 41, 43, 73, 93, 125, 129, 174, 177, 184, 185, 186, 218, 260, 261, 266, 332, 344, 355, 436, 480, 481, 534, 563

Fabius Cunctator 85
Falk Miksa 47, 50, 282, 317, 359, 384, 404, 426, 456
Falstaff 166
Fáy András 20, 23, 24, 46, 208, 340
Fehér m. 252
Fekete tenger 160, 207
Fényes 247, 266, 277
I. Ferdinánd 121, 270, 334, 556
II. Ferdinánd 577
V. Ferdinánd 157, 433, 461, 483, 515, 528, 561, 568, 569

Ferdinándy 560
Ferencz császár 135, 157, 196, 225, 270, 279, 317, 354, 358, 463, 482, 486, 496, 504, 513, 525, 527
Ferencz József főherczeg 191, 351, 397, 398, 399, 461, 462, 463, 498, 505, 515, 528, 539, 542
Ferencz Károly főherczeg 380, 508, 509, 515, 522, 523, 539, 542
Ferenczy 132, 141, 144
Feuillants 61
Fiatal Magyarország 235
Fiáth 363, 370
Fichte 261
Ficquelmont 448, 520, 522, 527, 572, 576
Fischer v. Wellenborn 571
Fischhof 580
Fiume 30, 333, 338, 538
Földváry 397
Forgách 220
Forintos 253
Fóth 208
Fox 36, 48, 68, 115, 134, 170, 225, 420
Franczіaország 31, 35, 39, 40, 41, 42, 63, 64, 73, 92, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 113, 126, 129, 154, 158, 170, 174, 175, 180, 184, 188, 232, 248, 259, 261, 263, 279, 290, 325, 328, 412, 491, 492, 493, 494, 558, 560
Frankenburg 241
Frankfurt 488
Freeman 553
Friedjung 481, 581
III. Frigyes Vilmos 488
IV. Frigyes Vilmos 488
Fronde 457
Fülöp, Maczedóniai 79, 146
II. Fülöp spanyol király 61, 63

Gaál 184
Gáj 269, 270, 280
Galiczia 466, 480, 488
Gallas 482
Gambetta 259, 409, 414, 476
Gans 233
Gara Miklós 400, 559
Garay 386
Genf 263
Gentz 35, 91, 128, 137, 577
Gervinus 43, 194
Gervay 26
Ghiczy Kálmán 240, 286, 303, 307
Gibbon 87
Gioberti 484
Girardin 42
Girondisták 89, 90, 95
Giskra 268
Gladstone 66, 106, 107, 115, 420
Gneist 105, 106, 180
Goldmann 129
Görgey 405, 419, 423, 427, 431, 436
Gömör 473
Görögország 81, 82
Görres 43
Göthe 133, 171, 216, 259, 422, 488
Gosztonyi 273
Gournay 325
Gracchusok 85
Gräfenberg 282
Grey 112, 558
Grimm 75
Grossing 193
Grün (Anastasius) 160
Grünwald Béla 122, 244, 455
Grunzel 322
Gueux 61
Gumplovicz 267
Guizot 99, 129, 175, 183, 188, 404, 489, 492, 493, 494
Gustav Adolf 87
Gustermann 193
Guyon 423
Győr 496
Győrmegye 239
III. György angol király 36, 68, 107, 109, 119

Gyulai 202, 211, 266
Gyurikovics 273

Habeas Corpus 170
Habsburg 121, 260
Habsburgok 161, 278, 400, 434, 463, 498, 533, 547
Hajdu ker. 538
Hajnóczy 275
Haller 127, 292, 516
Hamlet 43
Hampden 196
Hannibal 85, 117
Hanno 85
Hannover 195
Hardenberg 154, 194
Hartig 448, 496, 504, 506, 515, 520, 522, 568, 572, 575
Haulik 275, 292, 293
Häusser 63
Haynau 409, 428
Hébert 40
Hédervári Kont 559
Heine 174, 215
Heister 374
Helfert 270, 404, 410, 417, 420, 513, 514, 517, 518, 572, 575
Hellasz 78, 80
Helmeczy 44
IV. Henrik franczia király 187
Hillebrand 195
Hocher 435
Hock Károly 342
Hodzsa 268
Hohenzollern 260, 434
Holtzendorff 231
Holst 413
Homér 215, 259
Home-rule 66, 113
Hompesch 519
Hont m. 378
Hopp 405
Horácz 205, 536
Hóra-Kloska 374
Horvát István 229
Horváth Mihály 14, 15, 22, 26, 27, 101, 144, 147, 154, 200, 202, 220, 222, 238, 239, 250, 253, 352, 355, 361, 363, 371, 404, 428, 429, 431, 470, 477, 497, 511, 532, 540, 546, 567, 572
Horvátország 14, 24, 246, 256, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 292, 297, 368, 421, 469, 474, 516, 562
Horváth-Toldy 518, 519
Huba 234
Hübner 148, 486, 572, 575
Humboldt Sándor 194
Humboldt Vilmos 194
Hume 48
Hummelauer 572
Hunkár 456
Hunyady 211
Hurbán 268
Hyperides 79

Ihering 83
Ikervár 223
Illésházy 578
Illyria 270
Irinyi 241, 369, 383
Irland 66, 263
István főherczeg 351, 365, 367, 382, 386, 397, 398, 399, 400, 402, 403, 449, 458, 459, 461, 462, 471, 502, 508, 510, 511, 516, 518, 522, 533, 534, 536, 538, 540, 548, 561, 570
István (Szent) király 121, 264, 293, 483, 559
Italia 86
Izrael 76, 78

Jablanczy 15
Jacobins 61
I. Jakab angol király 144, 491
II. Jakab (Stuart) angol király 104, 118
Janin 43
Janku 562
János főherczeg 548, 561

Japán 268
Jarcke 35
Jászkun ker. 538
Jeszenszky 273
Jellachich 504, 516, 517, 518, 519, 562, 573, 578
Johnson 108
Jókai 226, 383
Jósika 146, 147, 148, 288, 358, 500, 501, 510, 515, 517, 522, 523, 524, 525, 575
Jozipovics 280, 292, 295, 364
József császár 122, 193, 307, 527, 565
József főherczeg, nádor 154, 285, 292, 297, 299, 306, 336, 343, 352, 355, 364, 378, 397, 400, 438, 448, 538
Juda 78
Junius 33, 152
Jupiter 452, 536

Kallinka 546
Kamtsatka 268
Kant 193
Kappel-ház 203
Károly Albert piem. király 485
I. Károly angol király 183
Károly főherczeg 127
VII. Károly franczia király 204
X. Károly franczia király 42, 94, 98, 113, 490, 495
III. Károly magyar király 578
Károly (Nagy) császár 262
Károlyi 208, 241
Károlyi Györgyné 341
Kárpátok 206, 251, 268, 274
Karthago 84, 86
Kazinczy Gábor 47
Kehida 383
Keglevich 288, 338, 461, 500, 511
Kemény Zsigmond 9, 14, 144, 166, 200, 208, 233, 241, 243, 251, 370, 387, 405, 426, 429, 433, 448, 455, 458, 471, 472, 477, 563
Kilián 202
Kimon 80
Királyhágó 274, 278
Kisfaludy Károly 210, 214
Kisfaludy Sándor 386
Klauzál 9, 142, 240, 243, 286, 291, 294, 303, 308, 340, 396, 410, 451, 511, 534, 535, 536
Klein-Hattingen 434
Kleon 80
Klobucharich 293, 297
Koháry 211
Kolmer 257, 482
Kölcsey 124, 203, 252, 410, 561
Kollár 268, 269
Kolowrat 130, 269, 520, 522
Königgrätz 481, 489, 519
Königinhof 482
Kónyi 13, 131, 148, 151, 164, 168, 191, 229, 272, 275, 343, 364, 380, 387, 427, 433, 437, 448, 452, 454, 529, 542, 567, 572, 573
Konstantin, Nagy 72
Konstantinápoly 268
Koppány 121
Korah 74
Korán 40
Korizmics 152
Korpona 232
Kőrös m. 271, 273, 275, 562
Kossuth 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 101, 132, 135, 136, 137, 139, 140, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 154, 163, 166, 194, 198, 214, 215, 220, 222, 223, 224, 228, 230, 233, 239, 242, 243, 247, 248, 249, 251, 253, 254, 256, 259, 271, 277, 278, 282, 289, 310, 318, 319, 320, 321, 329, 330, 331, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 350, 351, 357, 359, 367, 370,

371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 382, 383, 385, 386, 389, 390, 392, 393, 394, 396, 400, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 450, 452, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 462, 463, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 497, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 524, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 539, 552, 557, 564, 566, 567, 569, 571, 572, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 581
Kossuthné-Meszlényi Teréz 15, 431
Kosztics 562
Kosztolányi 396
Kovács Lajos 165, 237, 244, 270, 271, 276, 286, 290, 291, 295, 301, 302, 303, 307, 309, 351, 401, 448, 462, 464, 476, 477, 503, 515, 561, 571
Kovács Albert 298
Kővár m. 418, 538
Kövy 52, 407
Közép-Szolnok 538
Kraszna m. 418
Kübeck 130, 303, 304, 306, 342, 496, 520, 539
Kukuljevich 274
Kulcsár 210
Kulmer 517
Kuthy Lajos 43
Kussevich 274

Laboulaye 168, 177, 226
Lafayette 490
Lajcsák 238
Lajos főherczeg 130, 356, 358, 377, 380, 502, 503, 505, 506, 507, 510, 516, 521, 522, 525, 528, 534
XIV. Lajos franczia király 33, 188
XVI. Lajos franczia király 89, 91, 113, 514
XVIII. Lajos franczia király 40, 41, 97, 98, 177
Lajos Fülöp franczia király 40, 42, 98, 99, 113, 181, 400, 489, 490, 491, 492, 493, 495
II. Lajos magyar király 121, 245
Lajos (Nagy) magyar király 558
Lajtha 157, 331, 388, 482, 503, 548, 561, 576
Lally-Tollendal 95
La Manche 39
Lamartine 28, 48, 89, 90, 183, 215, 404
Languedoc 261
Lánczhid 318
Landerer 11
László (Szent) magyar király 272
Latour 569, 570, 573
Latour d'Auvergne 290
Lauka 383
Législative 88
Lengyelország 73, 171, 274, 481, 547, 560
Lenz 424, 433
Leonidás 80
Lerminier 233
Lewis 68
Lingard 61
Linné 225
Lipcse 213, 385
I. Lipót császár és magyar király 542, 543
Lisznyai 383
List 307, 320, 321, 327, 329, 348, 406
Livius 62, 83, 85, 413, 419
Lobkovitz 435
Logde 405
Löhner 579
Lombardia 572
Lombardia-Velencze 484, 488

London 18, 61, 107, 141, 160, 426, 486, 572
Longfellow 49, 215
Lonovics 279, 202
Lónyay Gábor 451, 466, 469
Lónyay Menyhért 46, 286, 470, 471, 473, 475, 537
Lowe 77
Lukács György 47
Lukács Mór 44, 241, 266, 286
Lustkandl 542, 543, 544, 564, 568, 573
Luther 185
Lykurg 80
Lysander 80

Macaulay 35, 37, 41, 48, 63, 69, 97, 104, 106, 108, 110, 173, 174, 226, 414, 491, 555
Macchiavelli 196, 484, 485, 555
Macedónia 79, 86
Macdonald 94
Mackintosh 36, 170
Mac-Mahon 476
Madách 341, 423
Magyarország 45, 73, 131, 145, 148, 158, 159, 165, 203, 208, 224, 234, 246, 250, 267, 271, 273, 274, 305, 306, 310, 319, 330, 331, 335, 336, 349, 352, 353, 356, 387, 398, 407, 410, 418, 439, 440, 456, 461, 465, 502, 509, 510, 536, 540, 562, 563, 571, 574, 579
Mahon 107, 320
Majláth 152, 165, 288, 356, 358, 359, 366, 449, 451, 500
Maistre, de 126, 127
Mallet du Pan 127
Marat 19, 40
Marengo 345
Margit-sziget 230
Mária Anna császárnő 514
Mária Terézia magyar királynő 307
Marienbad 147
Marius 86
Marosvásárhely 562
Marseillaise 89, 100, 206, 207
Martinitz 482
Mátyás főherczeg 578
Mátyás magyar király 46, 161, 201, 400, 558, 559
May 116
Mayer 522
Mazade 127, 495
Mekka 174
Melbourne 119, 415, 553
Mérey 449
Mészáros 431, 508, 534, 535, 571
Meszlényiné 370
Methuen 323
Metternich 14, 26, 35, 128, 129, 154, 157, 158, 223, 285, 289, 309, 342, 351, 352, 353, 355, 358, 359, 395, 421, 425, 426, 436, 457, 481, 484, 486, 488, 489, 490, 495, 504, 507, 512, 520, 523, 526, 527, 563, 572, 576, 580
Metternichné-Zichy Melanie 358, 426, 507
Michelangelo 75
Michelet 186, 187
Mignet 183, 184
Miklós czár 268, 401, 402, 495, 513
Milano 486, 487
Milói Venus 79
Minerva 452, 536, 566
Mirabeau 88, 94, 95, 139, 409, 414
Mispoulet 84
Mittermaier 190, 198, 580
Móga 571
Mohamet 75
Mohl 127, 128, 194
Molesworth 113, 129
Moltke 412
Mommsen 83, 84, 86, 226, 227, 520
Moniteur 40
Monok 407

Montechi-Capuletti 61
Montecuccoli 166, 506
Montesquieu 48, 178, 189, 197, 557, 558
Montesquiou 31
Moore 48, 108
Mosony m. 150, 239, 277, 394
Motley 61
Mounier 91, 95
Mózes 74, 75, 412
Münchengrätz 513
Musset 215
Muzeum. Nemzeti 439
Mytilene 81

Nagy Ignácz 43
Nagy Iván 149
Nagy Pál 372, 410, 458, 525, 534
Nagyvárad 463
Napoleon 10, 36, 38, 43, 46, 64, 73, 89, 90, 94, 97, 100, 117, 128, 157, 165, 174, 180, 247, 261, 270, 279, 388, 491, 492, 515
III. Napoleon 165
Nápoly 485
Neisser 490
Németalföld 61, 73
Németország 31, 35, 43, 58, 59, 73, 87, 174, 190, 191, 194, 195, 198, 238, 257, 261, 262, 263, 268, 328, 329, 348, 353, 488, 565
Nemzeti kör 211, 385
Néton 34
Névtelen jegyző 234, 272
Niebuhr 197
Nikias 80
Nisard 43, 188
Normandia 261
Nyáry Pál 398, 429, 471, 511, 556

O'Connel 50, 142, 340, 409
Odullom 77
Olaszország 73, 85. 168. 257, 259, 262, 263, 484, 485
Olga nagyherczegnő 401
Olmütz 147
Omar 40
Orániai Vilmos 409
Orestes 211
Orléans 42
Orléansok 490
Orosz József 44
Oroszország 35, 63. 112, 129, 158, 261
Örs 220
Orsini 61
Ossegovich 293, 294, 297
Ottokár 161

Pákh 241
Palaczky 482
Pál czár 112
Pálffy 241, 299, 479, 562
Pál, Szent 176
Palmerston 106, 107, 115, 436, 553, 572
Palóczy 249
Palugyay 273
Papp Endre 226
Papszász 474
Pardoe, Miss 237, 240
Páris 10, 101, 174, 182, 227, 486, 489, 537, 566
Páriz Pápay 167
Parnassus 175
Parnell 409
Parthenon 79
Partium 418, 434, 469, 538, 549
Patay 471
Pauli 170
Paulsen 65
Pausanias 80
Pázmándy 240, 243, 286, 451, 460, 466, 470, 497, 537
Péch 149
Peel 60, 66, 106, 110, 115, 117, 119, 129, 174, 373, 413. 420
Pejacsevich 46, 330
Peltier 36
Pentarchia 129, 158

Perczel 240, 286
Perikles 80, 414, 491
Persia 72
Peschel 216
Pest 210, 241, 339, 357, 383, 411, 431, 438, 471, 476, 496, 511, 537, 566
Pesti kör 210, 385
Pestmegye 74, 150, 163, 164, 249, 270, 280, 281, 284, 310, 340, 378, 379, 380, 390, 392, 396, 397, 411, 429, 438, 470. 477
Pesty 273, 279, 469
Pétervár 268
Petőfi 203, 214, 215, 216, 217, 259, 365, 383, 386, 439, 511
Petrichevich-Horváth 217
Phryne 79
Phyntias 211
Piemont 485
Pilat 35
Pillersdorf 486, 520, 526, 527
Pilvax 384
Piskovich 239
Pitt 68, 115, 225, 320, 408, 420
IX. Pius 484, 485
Planche 43
Plantagenet 61, 551
Plater grófnő 268
Plato 79
Podmaniczky Frigyes 396
Poe 215
Polignac 490
Pöltenberg 570, 571
Polybios 80, 86, 171
Pompejus 86
Pope 544
Poroszország 8, 35, 129, 158, 194, 207, 307, 488
Portugállia 323
Potrágyi 201
Pozsega 272, 273, 275, 276
Pozsony 340, 357, 424, 447, 450, 453, 463, 483, 501, 508, 510, 511, 539, 562
Prága 484, 496, 578
Praxiteles 425
Prónay 378
Ptolemeusok 146
Pulszky 44, 46, 48, 198, 210, 224, 236, 240, 243, 265, 287, 348, 380, 393, 413, 419, 421, 422, 425, 436, 454, 457, 504, 512, 516, 527, 537
Pulteney 110, 115
Pylades 211
Pyrrhus 98
Pythagoras 80
Pythia 79

Quinet 94

Ráday Gedeon 392, 396, 471
Radetzky 485, 487, 526, 534, 572
Ragályi 410
Rainer főherczeg 485, 495
Rajasics 508
Rákóczy 411
Ramming 409
Ranke 357, 488
Rátold 220
Rechberg 164
Redlich 106
Reid 60, 67
Rémusat 33, 175
Renan 75, 76, 77, 78
Reuchlin 484, 572
Révész 575
Reviczky 154
Rezeda 373
Richelieu 87, 187, 427
Rieger 482
Ritter 216
Robespierre 19, 28, 89, 90, 92, 94, 95, 97, 139, 404, 428
Rochou 41, 491, 494
Rohmer 69
Róma 58, 72, 83, 84, 85, 86, 90, 188, 189, 197, 234
Romanow 260
Roon 412
Roscher 70, 81, 97, 323

Rosebery 114
Rosty 249
Rotteck 190, 191
Rottenbiller 511
Rouget de l'Isle 207
Rousseau 92, 156, 175, 176, 189
Rousset 94
Royer-Collard 41. 175
II. Rudolf császár 578
Rümelin 215
Russel 107, 115, 373

Sainte-Beuve 43, 187
Saint-Just 92, 94
Salamon 78
Salamon Ferencz 404, 428, 432, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 571
Salamon magyar király 120
Salisbury 67
Sallustius 85
Salzburg 160
Sámuel 76
Sand 43
I. Sándor czár 112
II. Sándor czár 165
Sándor, Nagy 79
Sántha 463
Sardou 90, 414
Sárospatak 164
Sarpi 48
Sárváry 327
Saul 76, 77
Savigny 197
Savoyai Eugén 577
Sayous 127
Scala 486
Schaffaryk 482
Scher-Thoss 481
Schiller 148, 187, 195, 204, 259, 447
Schlosser 61, 63
Schmerling 527
Schmidt Julián 40, 174
Schneckenburger 207
Schönhals 485
Schwarzenberg 148, 159, 164, 435, 482, 525, 572, 581
Schwartz Jankó 268
Scylla 386
Sedan 115
Sedlnitzky 130
Sepp 43
Shakespeare 48, 61, 64, 205, 214, 215, 259
Sheridan 36
Sibylla 245
Sidney Algernon 63
Sieyès 34, 97, 161
Smith Ádám 48, 320, 321, 324, 325, 326, 327, 329
Smith Goldwin 416
Sokrates 79
Solferino 519
Solon 57, 80, 546, 547
Somerset 61
Somssich 13, 14, 152, 157, 165, 288, 364, 366, 407, 427, 433, 448, 449, 451, 454, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 476
Sophokles 79
Sopron m. 394, 534
Soulié 43
Soult 65
Spanyolország 168, 184, 261, 324
Spárta 79, 171
Springer 19, 25, 232, 238, 256, 265, 270, 299, 335, 484, 496, 527, 579
Spurius Cassius 83
Stadion 159, 581
Staël asszony 41
Starkie 36
Stefan Victor 166
Stein Lorenz 27, 31, 36, 154, 194
Stoa 427
Stuart Mill 42, 130, 182, 226, 262, 493
Stuartok 92, 103, 183, 104, 490
Stur 268
Sue 43
Sulla 86
Svájcz 73, 262, 580
Svédország 61, 63, 73

Swift 38
Sybilla 372

Szabolcs m. 135, 163, 378
Szabó Pál 330, 339
Szajna 526
Szalay László 25, 36, 42, 62, 134, 146, 152, 170, 173, 175, 183, 185, 228, 229, 231, 232, 233, 243, 271, 273, 276, 286, 494
Szathmár m. 244, 249, 252
Szeben 283
Szécsen Antal 25, 128, 152, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 288, 301, 302, 366, 451, 500, 501, 562, 563, 575, 580
Széchenyi 7, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 101, 134, 137, 139, 140, 142, 143, 150, 152, 160, 162, 166, 167, 175, 180, 197, 200, 207, 208, 212, 214, 221, 222, 223, 225, 237, 241, 242, 244, 249, 251, 253, 254, 281, 282, 283, 288, 289, 299, 301, 317, 318, 319, 336, 337, 338, 343, 345, 346, 350, 351, 355, 359, 363, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 383, 384, 391, 392, 393, 394, 395, 398, 399, 401, 403, 404, 411, 412, 423, 424, 426, 427, 429, 432, 433, 439, 448, 450, 454, 455, 456, 457, 458, 464, 466, 467, 469, 476, 477, 478, 479, 488, 497, 499, 500, 501, 502, 503, 508, 515, 523, 526, 534, 535, 536, 539, 560, 567, 572, 576, 579
Székesfehérvár 406
Szemere 47, 155, 202, 221, 233, 234, 235, 243, 249, 273, 274, 278, 286, 386, 395, 405, 408, 423, 426, 433, 451, 457, 460, 469, 471, 475, 534, 535, 536, 537, 578
Szentgróth 344
Szentiványi 471, 473, 475
Szentkirályi 46, 240, 270, 286, 300, 309, 340, 379, 398, 399, 410, 451, 460, 462, 467, 470, 471, 537
Szerém 272, 273, 275, 276
Szerencsy 286, 287, 384, 449, 451
Szilézia 160
Szittyaország 556
Szlávia 268
Szlavónia 273
Szögyényi-Marich 152, 165, 278, 303, 304, 306, 351, 356, 358, 359, 364, 389, 394, 395, 406, 448, 449, 452, 490, 500, 501, 502, 510, 515, 516, 521, 522, 523, 556
Szontágh Pál 48
Sztáray 247
Szumrák 301

Tacitus 28, 62, 67, 86, 171, 240, 413, 419, 451
Taine 60, 90, 94, 95, 96, 97, 263
Talleyrand 156
Talmud 259
Tasner 51, 401
Teleki Domokos 396
Teleki László 241, 288, 292, 338, 340, 392, 450, 460
Tell 263
Tennyson 215
Terentius 133
Terpander 79
Tessin 263
Thallóczy 147, 156, 157, 563
Themistokles 80
Themse 61
Thierry 186, 226
Thiers 42, 89, 96, 175, 182, 185, 188, 490, 491, 494, 557
Thomson 206
Thukydides 80, 81, 82, 419
Thun 269

Thureau-Dangin 42, 96, 97, 99, 187, 490, 491
Thurzó 211
Tiberius 28, 86
Times 39
Tirol 159
Tisza 206
Tisza Lajos 239
Tisza-szabályozás 370
Tiszavölgy 130
Tocqueville 93, 101, 175, 180, 181, 182, 255
Todd 119
Toldy Ferencz 134, 217
Toldy István 161, 273
Tolna m. 249, 396
Toperczer 152
Törökország 106, 405
Toryk 60, 61, 105
Tóth Lőrincz 46, 386
Tótország 271, 272, 273
Trefort 46, 173, 241, 243, 334, 361
Treitschke 32, 43, 104, 129, 158, 174, 195, 488, 491
Triest 338, 496
Tschernembl 578
Turgot 154
Turócz m. 407
Turócz-Szent-Márton 283
Tusculanum 208
Tyrtaeus 79
Tyukod 252

II. Ulászló 245, 556
Ung m. 470
Ural 268
Uray 252

Ürményi 298, 449

Valero 330
Varasd m. 272, 273, 275, 279, 562
Varro 85
Vas m. 223
Vasvári 383
Vatha 121
Vay 152, 366, 458
Venczel 483
Vendée 157, 256
Vergniaud 89
Verőcze m. 272, 273, 275, 276
Verona 61, 487
Veszprém m. 474
Vico 186
Vida 369
Victoria angol királynő 119, 172, 553
Világos 482
Villemain 175, 188, 189
I. Vilmos 489
Virág Benedek 18
Vitkovics 210
Vitzthum 505
Voltaire 189
Vörösmarty 20, 120, 134, 145, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 214, 217, 229, 340, 374, 385, 386, 462
Vukovár 338
Vukovics 240, 286, 339, 390, 458, 478

Wachsmuth 71
Wade 33
Wallenstein 148, 528
Walpole 110, 115, 493
Warwick 61
Washington 405
Waterloo 115
Webster 415, 419
Weber Sarolta (Kossuthné) 407
Welcker 190, 191
Wellington 65
Wenzel Gusztáv 560
Werbőczy 52, 74, 121, 194, 197, 231, 272, 276, 412, 547, 558, 559, 564
Wesselényi 124, 142, 198, 199, 203, 282, 340, 359, 370, 376, 423, 424, 561, 562, 580
Wessenberg 573

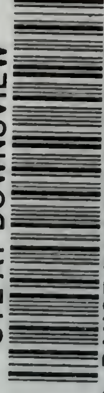
Whig 61, 67, 105
Willard 413
Winkelried 263
Windischgrätz 513, 514, 515, 522, 524, 528, 575
Wirkner 26, 147, 148, 224, 266, 285, 355, 358, 360, 432, 448, 452, 463, 471, 500, 515, 517, 521, 524, 525
Wurda 202
Wurzbach 517

Záborszky 46
Zachariä 196
Zágráb m. és város 271, 273, 275, 277, 279, 280, 281, 283, 562
Zala m. 236, 249, 252, 284, 344, 380, 389
Zamoisky 491
Zanini 520
Zápolya 121
Zaránd m. 418, 538
Zarka 449, 499, 540
Zay 46, 241, 288, 562
Zdencsay 280
Zemplén m. 135, 407, 466
Zichy 46
Zichy Antal 283, 398, 403, 411, 456, 476
Zichy Jenő 223
Zichy Antónia, Batthyány Lajosné 200
Zichy Karolina, Károlyi Györgyné 200
Zichy Károly 298
Zichy Ödön 252
Zierotin 578
Zollverein 307, 320, 329, 330, 335, 336
Zrinyi Miklós 211, 298
Zvonimir 272
Zsedényi 288
Zsibó 370
III. Zsigmond lengyel király 492
Zsófia főherczegnő 505, 514, 515

DB Beöthy, Akos
933 A magyar államiság fejlödése,
.1 küzdelmei
B4
rész 2

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 18 22 09 005 2